ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 24

ΙΟΡΔΑΝΗΣ Ε. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΟΥ ΡΕΘΕΜΝΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΤΟΥ 16ου ΚΑΙ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

ΑΘΗΝΑ 2001

ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΟΥ ΡΕΘΕΜΝΟΥ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΘΗΝΑ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: Λ. ΜΟΝΤΕΣΑΝΤΟΥ
ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε.
ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΠΙΝΑΚΩΝ: Ι. ΜΑΚΡΗΣ Α.Ε.

Α΄ ΕΚΔΟΣΗ 1977
Β΄ ΕΚΔΟΣΗ 2001

© 2001
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
www.tap.culture.gr

ISBN 960-214-310-X
ISSN 1108-1244

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 24

ΙΟΡΔΑΝΗΣ Ε. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΟΥ ΡΕΘΕΜΝΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΤΟΥ 16ου ΚΑΙ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

ΑΘΗΝΑ 2001

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Α΄ ΕΚΔΟΣΗΣ

Τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι καρπὸς μιᾶς σχετικὰ μακροχρόνιας ἔρευνας στὴν Κρήτη, τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Βενετία, καθὼς ἐπίσης καὶ μιᾶς ἀναγκαστικῆς ἀπομόνωσης στὸ γραφεῖο γιὰ τὴν ταξινόμηση καὶ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ ποὺ εἶχε συγκεντρωθεῖ καὶ τέλος, τῆς καθαυτὸ συνθετικῆς δουλειᾶς, ποὺ μόνον αὐτὴ κράτησε δυὸ περίπου χρόνια. Στὸ διάστημα αὐτὸ εἶχα τὴ συμπαράσταση ἢ βοήθεια μερικῶν ἀνθρώπων, ποὺ εἶναι σωστὸ ν' ἀναφερθοῦν καὶ σ' αὐτὲς τὶς γραμμές.

Εἶναι, πρῶτα ἀπ' ὅλα, πολλοὶ κάτοικοι τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ ἀνέχθηκαν μὲ ὑπομονὴ καὶ εὐγένεια τίς, συχνά, ἐνοχλητικὲς ἐπισκέψεις μου στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σπιτιῶν τους ἢ μοῦ ἔδωσαν κάθε λογῆς πληροφορίες σχετικὲς μ' αὐτά. Χρήσιμες ἐπίσης πληροφορίες, γενικότερα γιὰ τὰ νεώτερα μνημεῖα τῆς Κρήτης, εἶχα κατὰ καιροὺς καὶ ἀπὸ τοὺς κυρίους Στυλ. Ἀλεξίου, Ἐμμ. Μπορμπουδάκη καὶ Ἰωάν. Τζεδάκη. Ἀξιόλογη ἦταν καὶ ἡ βοήθεια ποὺ δέχθηκα ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς κυρίους Luigi Beschi, Μαν. Μανούσακα, Χαρ. Μπούρα, καθὼς καὶ τὴν † Δημοκρατία Hemmerdinger-Ἠλιάδου καὶ τοὺς κυρίους George Miles, Ἐρ. Μοάτσο, Νικ. Σταυρινίδη καὶ Mario Vitti, ἐνῶ στὸν κύριο Δημ. Σοφιανὸ ὀφείλω τὴν πρώτη ματιὰ στὰ χειρόγραφά μου καὶ τὴ διόρθωση ἀρκετῶν ἀβλεπτημάτων.

Στοὺς καθηγητὲς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης χρωστῶ τὴν ἔγκριση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ὡς διδακτορικῆς διατριβῆς, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1974, ἐνῶ στοὺς καθηγητὲς κυρίους Χαρ. Μπούρα καὶ Γεώργ. Λάββα ὀφείλω τὴ θερμή τους συνηγορία ὡς ἁρμοδίων εἰσηγητῶν.

Τέλος, ἡ εὐγνωμοσύνη μου στρέφεται καὶ στὸ μακαρίτη Ἰωάν. Κοντῆ, τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων (Τ.Α.Π.Α.), τὸν Γενικὸ Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων κύριο Δημ. Λαζαρίδη καὶ τὴν κυρία Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου, ποὺ δέχθηκαν νὰ περιληφθεῖ αὐτὴ ἡ μελέτη στὴ σειρὰ τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Τ.Α.Π.Α., ἐνῶ χωρὶς τὸ μόχθο καὶ τὴ συμπαράσταση τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Τμήματος Δημοσιευμάτων τοῦ Τ.Α.Π.Α., τῆς καλλιτέχνιδος κυρίας Λουίζας Μοντεσάντου (σελιδοποίηση) καὶ τῶν τυπογραφείων Ι. Μακρῆ καὶ Κ. Μιχαλᾶ, τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ πάρει τὴ μορφὴ βιβλίου.

Ἐκφράζω σ' ὅλους τὶς πιὸ θερμές μου εὐχαριστίες.

Ἀθήνα Ἀπρίλιος 1976 *Ι.Δ.*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Β΄ ΕΚΔΟΣΗΣ

Ἡ ταχύτατη παραγωγὴ αὐτοῦ τοῦ τόμου ἀπὸ τὴ Διεύθυνση Δημοσιευμάτων τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων, τὴν ὁποία πρόσφατα ἀνέλαβε ἡ κ. Ντ. Ζαφειροπούλου, ὀφείλεται στὴ φωτομηχανικὴ ἀναπαραγωγὴ ἑνὸς ἀντιτύπου ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου πρὶν ἀπὸ εἰκοσιπέντε χρόνια, ἀλλὰ σὲ ἄλλο, καταλληλότερο τύπο χαρτιοῦ καὶ μὲ διαφορετικοῦ σχεδίου ἐξώφυλλο, συμβολὴ τῆς κ. Ρ. Γιαννουλάκη. Ἡ ἔκδοση ἐκείνη τοῦ 1977, στὴ σειρὰ τῶν Δημοσιευμάτων τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, παρέμεινε σχεδὸν ἄγνωστη στὸ εὐρὺ κοινό, ἰδίως στὴν Ἀθήνα – μόνο δύο ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες τὴν παρουσίασαν κι αὐτὸ μὲ καθυστέρηση τεσσάρων ἐτῶν[1]. Παρὰ ταῦτα, τὸ βιβλίο ἐξαντλήθηκε σὲ διάστημα ὀκτὼ ἐτῶν περίπου, ἐπίδοση μᾶλλον χωρὶς προηγούμενο γιὰ τὶς μονογραφίες αὐτὲς τοῦ ΑΔ μὲ τὸν ἰδιαίτερα περιορισμένο ἀριθμὸ ἀναγνωστῶν.

Ὅπως ἦταν ἐπόμενο, τά «Σπίτια τοῦ Ρεθέμνου» διατέθηκαν κυρίως στὴν Κρήτη, τὴ δυτικὴ περισσότερο. Ἡ παρουσία τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ νεοσύστατου, τότε, Πανεπιστημίου Κρήτης στὸ Ρέθυμνο, πιὸ ἔξω ἀπὸ τὴν παλαιὰ πόλη, συνέβαλε κι αὐτὴ στὴ σταθερὴ ζήτηση τοῦ ἔργου στὴ δεκαετία τοῦ '80. Πρέπει ὅμως νὰ πῶ ὅτι μὲ ἱκανοποίηση εἶδα ὅτι ἡ ἔκδοση ἐκείνη ἀξιοποιήθηκε καὶ κατ' ἄλλους τρόπους, ποὺ ἐπίσης συνετέλεσαν στὴ σχετικὰ σύντομη ἐξάντλησή της, ὅπως γιὰ τὴ σύνταξη μελετῶν ἀποκαταστάσεως καί, γενικά, τὴ διατήρηση καὶ ἀνάδειξη πολλῶν μνημείων τῆς Βενετοκρατίας, περιλαμβανομένων φυσικὰ τῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῶν Χανίων, τὴ γνωριμία τῆς κρητικῆς νεολαίας μὲ τὰ πάτρια, μὲ ὁμιλίες ἐκπαιδευτικῶν σὲ γυμνάσια καὶ λύκεια τοῦ νησιοῦ, ποὺ βασίσθηκαν σὲ ὑλικὸ τὸ ὁποῖο ζήτησε τὸ ἁρμόδιο Ὑπουργεῖο ἀπὸ τὸν γράφοντα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔκδοση τουριστικῶν ὁδηγῶν, καθὼς καὶ τὴν ἐκπαίδευση ξεναγῶν ἀπὸ τὸν ΕΟΤ.

Τὰ αἰτήματα γιὰ τὴν ἐπανέκδοση τοῦ ἔργου ἔκαναν τόσο τὴν ἡγεσία τοῦ ΤΑΠ ὅσο καὶ τὴν ἕως τελευταῖα Προϊσταμένη τῆς Διευθύνσεως Δημοσιευμάτων, κ. Εὐαγγ. Κυπραίου, νὰ μοῦ προτείνουν, ἐπανειλημμένως τὰ τελευταῖα χρόνια, νὰ καταπιαστῶ μὲ μιὰ δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Τὸ ΤΑΠ προσφερόταν νὰ ἀναλάβει τὴν ἀνανέωση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ φωτογραφικοῦ ὑλικοῦ μὲ καινούργιες, δικές του λήψεις, ἐνῶ ὁ ὑπογράφων θὰ προχωροῦσε σὲ ὅσες ἀλλαγὲς καὶ προσθῆκες ἔκρινε ἀναγκαῖο νὰ γίνουν στὸ κείμενο καὶ τὴ βιβλιογραφία. Ἡ ἰδέα ἀφοροῦσε οὐσιαστικὰ ἕνα νέο βιβλίο.

Οἱ μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς δυνάμεις μου ὑπηρεσιακὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ὑποχρεώσεις, ποὺ ἀπορροφοῦσαν τὸν ἐλεύθερο χρόνο ἑνὸς κρατικοῦ ὑπαλλήλου μὲ ὑψηλὴ διοικητικῶς θέση στὸ Ὑπουργεῖο, δὲν ἦσαν πάντως οἱ μόνοι λόγοι ποὺ μὲ ἔκαναν ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια νὰ μὴ βλέπω θετικὰ αὐτὴ τὴν ἰδέα. Πράγματι, ὅσα θὰ εἶχα νὰ προσθέσω ἐπὶ τῆς οὐσίας εἴτε τὰ εἶχα ἤδη περιλάβει σὲ ἄλλα πολὺ βραχύτερα, φυσικά, δημοσιεύματα εἴτε θὰ περιλαμβάνονταν στὸ σημαντικότερο ἀπὸ αὐτά, μιὰ μικρὴ ἀλλὰ καθ' ὅλα προσεγμένη ἔκδοση τοῦ Ἱδρύματος Γουλανδρῆ-Χόρν, τήν «Κατοικία στὴν Κρήτη κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Βενετοκρατίας

1. Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου, Καθημερινή (13/6/1981) καὶ Μεσημβρινή (16/6/1981).

(περ. 1538-1645)», ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1997 γιὰ νὰ γνωρίσει κι αὐτὴ μεγάλη ἐπιτυχία ἔτσι ποὺ νὰ κοντεύει τώρα νὰ ἐξαντληθεῖ.

Ἔπειτα, ἀπὸ πλευρᾶς βιβλιογραφίας ἀναφερομένης στὰ σπίτια τοῦ Ρεθύμνου ἤ, εὐρύτερα, στὴν ἀστικὴ κατοικία στὴν Κρήτη τοῦ 16ου-17ου αἰ. ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα ἰδιαίτερο κεφάλαιο στὴν ἱστορία τῆς ἀναγεννησιακῆς ἤ, ἀκριβέστερα, τῆς μανιεριστικῆς της ἀρχιτεκτονικῆς[2], κεφάλαιο μὲ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον ἀφοῦ ἀφορᾶ τὸν ἰδιωτικὸ τομέα καὶ μάλιστα στὸ χῶρο τῆς κατοικίας τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ, ὅπου οἱ δυτικές (ἰταλικὲς) ἐπιρροὲς ἐκδηλώνονται καὶ σὲ ἄλλα πεδία καὶ ὄχι μόνο στὴν ἀρχιτεκτονική, ἡ ὁποία πάντως ἀποδεικνύεται ὅ,τι σπουδαιότερο ἔχει δώσει ἡ Κρήτη, στὸ χῶρο αὐτό, μετὰ τὴ μινωικὴ ἀρχιτεκτονική, τὰ πράγματα δὲν ἦσαν ἰδιαιτέρως εὐχάριστα. Ἡ συγκομιδὴ δηλαδὴ τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 20οῦ αἰ., ὅπως ἄλλωστε φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ εἰκοσιπέντε περίπου ἄρθρα, βιβλία καὶ διατριβές, τῆς περιόδου 1980-2000, στὰ ὁποῖα γίνεται μνεία στά «Σπίτια τοῦ Ρεθέμνου», κανένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχει ὡς ἀντικείμενο τὴν ἀστικὴ κατοικία τῆς Κρήτης, ὑπῆρξε πολὺ φτωχή – μιὰ μονογραφία λ.χ. γιὰ τὴν παλαιὰ πόλη τῶν Χανίων ἐξακολουθεῖ τόσο καιρὸ νὰ παραμένει ἕνα desideratum – καὶ περιορίζεται, ὅσο γνωρίζω, σὲ ὅ,τι ἔχει δημοσιεύσει ὁ γράφων στὶς δεκαετίες τοῦ '80-'90[3]. Ἀντίθετα, ἔχει βέβαια ἐμπλουτισθεῖ ἡ ἰταλικὴ ἰδίως βιβλιογραφία ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τοῦ Μανιερισμοῦ καὶ τοὺς μεγάλους της δημιουργοὺς ἀλλὰ καὶ θεωρητικούς[4], ὄχι ὅμως τόσο πολὺ ὅσον ἀφορᾶ τοὺς Serlio καὶ Sanmicheli ποὺ ἐνδιαφέρουν περισσότερο τὴν περίπτωση τῆς Κρήτης[5].

Τέλος, ἡ ἀντικατάσταση τῶν περισσοτέρων φωτογραφιῶν ποὺ περιέχονται στὴν ἔκδοση τοῦ 1977, μαζὶ μὲ τὶς θετικές της πλευρές, παρουσιάζει καὶ μιὰ ἀρνητική, διόλου ἀμελητέα ἐπιστημονικῶς. Τὴν ἐγκατάλειψη δηλαδὴ ἑνὸς ὑλικοῦ τῆς δεκαετίας τοῦ '60 καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ '70 ποὺ μὲ τὶς ἀθρόες ἐργασίες ποὺ ἔχουν ἔκτοτε γίνει στὰ σπίτια τοῦ Ρεθύμνου (καὶ τῶν

2. Βλ. Ν. Χατζηνικολάου, Σκέψεις γιὰ τὴν «Κρητικὴ ἀναγέννηση», Ἐνθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης - Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Ἡρακλείου, Ἡράκλειο 2000, σ. 786-790.

3. Ἰορδ. Δημακόπουλος, Τὸ νεώτερο ἑλληνικὸ σπίτι, εἰς Ἀνθολογία Ἑλληνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς (ἐπιμ. Ἰορδ. Δημακόπουλου), ἔκδ. ΥΠΠΕ, Ἀθήνα 1981, σ. 27-28. Ὁ ἴδιος, Ἡ κατοικία στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. καὶ ἑξῆς, Συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῶν τελευταίων ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, εἰς Διατήρηση Παραδοσιακῶν Οἰκισμῶν, Σεμινάριο 1983 τοῦ BBC, ἔκδ. Compendium, Ἀθήνα 1984, σ. 24-25. Ὁ ἴδιος, Ρεθυμνιακὰ καὶ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἀναγεννησιακῆς Κρήτης εἰς Gerhard Mercator, ὁ φιλόσοφος τοῦ κόσμου, πολίτης τῆς Ἀναγέννησης στὸ Ντούϊσμπουργκ, Κατάλογος τῆς ὁμώνυμης Ἐκθέσεως, Ἀθήνα 1991, σ. 46-51. Ὁ ἴδιος, Giagò: οἱ ἡλιακοὶ τῆς Ἐνετοκρατούμενης Κρήτης, εἰς Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Δωδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, ἔκδ. τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀθήνα 1992, σ. 17-18. Ὁ ἴδιος, Ἡ κατοικία στὴν Κρήτη κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (περ. 1538-1645), ἔκδ. Ἱδρύματος Γουλανδρῆ-Χόρν, Ἀθήνα 1997.

4. Σπουδαῖος, ἀπὸ κάθε ἄποψη, παραμένει ὁ συλλογικὸς τόμος Scritti Rinascimentali di Architettura (ἐπιμ. A. Bruschi, C. Maltese, M. Tafuri καὶ R. Bonelli), ἔκδ. Edizioni il Polifilo, Milano 1978.

5. Γιὰ τὸν Serlio, βλ. τὴν ἐντυπωσιακὴ μονογραφία τῆς Sabine Frommel, Sebastiano Serlio, Architetto, ἔκδ. Electa, Milano 1998, ὅπου καὶ εἰδικὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ δοκίμια τοῦ Serlio, σ. 349-365. Γιὰ τὸν Sanmicheli, βλ. τὸ συλλογικὸ τόμο Michele Sanmicheli, architettura, linguagio e cultura artistica nel Cinquecento, ἔκδ. τοῦ Centro Internazionale di Studi di Arcihitettura «Andrea Palladio» di Vicenza, ἔκδ. Electa, Milano 1995, ὅπου καὶ μελέτη τοῦ γράφοντος, Sanmicheli nei territori veneziani del Mediterraneo orientale, σ. 210-221 καὶ 316-319.

Χανίων), ἰδίως πρὶν αὐτὲς ἀναληφθοῦν ἀπὸ συνεργεῖα τῆς Ὑπηρεσίας – μιὰ ρεαλιστικὴ καὶ τελικὰ σωτήρια πολιτική, ἡ πατρότητα τῆς ὁποίας ἀνήκει στὸν ὑπογράφοντα, ποὺ τὴν ἔθεσε σὲ συστηματικὴ ἐφαρμογὴ μὲ πολύτιμο συνεργάτη καὶ ἐκτελεστικὸ φορέα τὴν Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης – ἔχει πλέον ἀποκτήσει τὴ σημασία ἱστορικοῦ τεκμηρίου.

Ἔτσι, παρὰ τὸ μικρὸ μᾶλλον μειονέκτημα ποὺ συνιστᾶ γιὰ τὸ σημερινὸ χρήστη τοῦ βιβλίου ἡ μετονομασία μερικῶν ὁδῶν στὴν παλαιὰ πόλη τοῦ Ρεθύμνου, καθὼς καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῶν ἀριθμῶν σὲ ἀρκετὰ σπίτια τῆς ἴδιας περιοχῆς, φαινόμενο ἀρκετά «παραδοσιακὸ» σὲ μᾶς, συμφώνησα, φέτος τὸ Μάρτιο, νὰ γίνει μιὰ ἀνατύπωση τοῦ ἔργου γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῆς ζητήσεώς του στὰ ἑπόμενα χρόνια. Τὸ νὰ ἀνταποκριθῶ στὴν ἀνάγκη προτάξεως ἑνὸς κατατοπιστικοῦ κειμένου, ἐν εἴδει (δευτέρου) προλόγου, ἦταν μιὰ αὐτονόητη ὑποχρέωσή μου ἔναντι τοῦ σημερινοῦ ἀναγνώστη ποὺ δικαιοῦται νὰ γνωρίζει ὅ,τι οὐσιῶδες νέο ἔχει στὸ μεταξὺ προκύψει, θέμα στὸ ὁποῖο θ' ἀναφερθῶ στὸν ἀπομένοντα λιγοστὸ χῶρο.

Οἱ ἐργασίες πού, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων κ. Δημ. Καλομοιράκη, ἔγιναν ἀπὸ τὴν Ἐφορεία Κρήτης σ' ἕνα διώροφο σπίτι τοῦ Ρεθύμνου (Ἐπιμενίδου 15-17), συγκεκριμένα δέ, ἡ καθαίρεση ἑνὸς μεταγενέστερου τοίχου ποὺ εἶχε φράξει τὸ ἄνοιγμα ἑνὸς μεγάλου καὶ ἰδιότυπου παραθύρου τοῦ ὀρόφου, στὴν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ πρὸς τὸ δρόμο, ἦρθε νὰ ἐπαληθεύσει γιὰ τὸν ὑπογράφοντα ὅ,τι μὲ ἔκπληξη καὶ ἀπορία εἶχε προσέξει νὰ παριστάνεται, κατ' ἐπανάληψη μάλιστα, σ' ἕνα ἀνέλπιστο ἀπόκτημα τοῦ Δήμου Ρεθύμνης, ἕνα ζωγραφικὸ πίνακα (λάδι σὲ μουσαμᾶ), ποὺ φέρει τὸν τίτλο CIVITAS RETHYMNAE (Εἰκ. 1), ὅπου ἀπεικονίζεται αὐτὸ ποὺ δηλώνει ὁ τίτλος, ἡ πόλη τοῦ Ρεθύμνου. Ἡ τοπιογραφία αὐτὴ ἀνήκει στὸν τύπο τῆς πανοραμικῆς ἀπόψεως, τῆς βενετσιάνικης veduta, ὅπου ὅμως ἡ προοπτικὴ παράσταση τῆς πόλης καὶ τῆς περιοχῆς της ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, μαζὶ μὲ τὴ συμβατικὴ ἀπόδοση τῶν πιὸ ἀπομακρυσμένων κτηρίων, ὑπακούει περισσότερο στὴ βυζαντινὴ παράδοση παρὰ στοὺς κανόνες τῆς ἀναγεννησιακῆς προοπτικῆς, πράγμα ποὺ ὑποδηλώνει τὴν ἑλληνική (κρητικὴ) καταγωγὴ τοῦ δημιουργοῦ της. Τὸ Ρέθυμνο παριστάνεται ὅπως ἦταν στὴν περίοδο 1619-1645 καί, ὁπωσδήποτε, πρὶν τὴν τουρκικὴ κατάκτηση τοῦ 1646.

Στὸ μέτωπο τῆς πόλης πρὸς τὴν ἀνατολικὴ ἀκτή, ἀμέσως ἀναγνωρίζει κανεὶς τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου κι αὐτὸ ἐπαληθεύει ὅ,τι σχετικὸ ἔχω ἀναφέρει στὸ παρὸν βιβλίο, πολὺ πρὶν ἐντοπισθεῖ τὸ ζωγραφικὸ αὐτὸ ἔργο, ὅσον ἀφορᾶ τὴν προσθήκη, στὴν Τουρκοκρατία, ὅλων τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου καὶ τῆς παραλιακῆς λεωφόρου. Μεταξὺ τῶν ἀπεικονιζομένων σπιτιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ αὐτοῦ μετώπου τοῦ Ρεθύμνου, ὑπάρχουν μερικὰ μεγάλα κι ἕνα μικρότερο ποὺ ἔχουν στὴν πρόσοψή των ἕνα μεγάλου μεγέθους ἄνοιγμα (στὰ μεγάλα σπίτια, στὸν ἄξονα συμμετρίας) στὴ στάθμη τοῦ ὀρόφου τῶν διώροφων σπιτιῶν ἢ τοῦ ὀρόφου ὑπὲρ τὸν μεσώροφο τῶν τριωρόφων, ἐκεῖ ὅπου πρέπει νὰ ἐκτεινόταν – στὰ μεγαλύτερα σπίτια – ὁ κεντρικὸς χῶρος τοῦ πόρτεγου, στὸν ὁποῖο ἀναφέρομαι ἐκτενῶς στὸν παρόντα τόμο. Ποιὰ ἦταν ἡ ἀκριβὴς γεωμετρικὴ μορφὴ αὐτοῦ τοῦ ἀνοίγματος τὸ δείχνει τὸ ἀντίστοιχο τῆς ὁδοῦ Ἐπιμενίδου 15-17. Εἶναι ἕνα χαμηλωμένο κυκλικὸ τόξο, μικρότερο δηλαδὴ τοῦ ἡμικυκλικοῦ, ὅπως αὐτὰ ποὺ ὑπάρχουν, μὲ μεγαλύτερο ἀκόμη ἄνοιγμα, στὸ ἰσόγειο ἰδίως πολλῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῶν Χανίων, ὑπῆρχαν δὲ πολὺ παλαιότερα καὶ στὸν Χάνδακα (Ἡράκλειο). Εἶναι ὅλα κτισμένα μὲ λαξευτοὺς ἀψιδόλιθους μὲ τὶς δύο κατακόρυφες παραστάδες τοῦ ἀνοίγματος μορφωμένες καὶ πάλι μέ «πελέκια». Τὸ συγκεκριμένο ἄνοιγμα δὲν διέθετε κανενὸς εἴδους σκοῦρα ἢ ὑαλοστάσια, ἐκτείνεται σ' ὅλο τὸ πάχος τοῦ (φέροντος) τοίχου, ἐνῶ οἱ παραστάδες του φέρουν ἰσοϋψεῖς ἐγκοπὲς γιὰ τὴ στήριξη ὁριζοντίων ράβδων ἀπὸ ξύλο ἢ σίδηρο (μπάρες), προφανῶς γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν παρακυπτόντων, ὅσων ἔσκυβαν ἔξω ἀπὸ τὸ στηθαῖο, τὴν ποδιὰ τοῦ ἀνοίγματος.

Εἰκ. 1. Ζωγραφικὴ παράσταση τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῆς περιοχῆς του, ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, ἔργο ἀγνώστου κρητικοῦ ζωγράφου, πιθανὸν Ρεθυμνίου (λάδι σὲ μουσαμᾶ, 64 ἑκ. × 108 ἑκ.).

Σὲ τὶ ἀκριβῶς ὅμως χρησίμευε ἕνα τόσο εὐρὺ καὶ δίχως κουφώματα ἄνοιγμα στὸ πόρτεγο τοῦ σπιτιοῦ καὶ γιὰ ποιὸ λόγο δὲν ἦταν ἀρκετὸ ἕνα κανονικοῦ πλάτους παράθυρο, ὅπως αὐτὰ τῶν παρακειμένων δωματίων τοῦ ἴδιου ὀρόφου; Κατὰ πρῶτον, ὅπως δείχνει ὁ ἴδιος ζωγραφικὸς πίνακας, τὸ ἰδιότυπο αὐτὸ ἄνοιγμα δὲν ἀφοροῦσε ὅλα τὰ σπίτια τῆς συνοικίας αὐτῆς τῆς Ἄμμου(Sabbionara) καὶ τὸ ἴδιο πρέπει νὰ γινόταν καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης, ἐνῶ τὸ ὅτι ὡς τώρα δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ σὲ μερικὰ ἀκόμη σπίτια ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι στὴ στάθμη αὐτὴ τὰ σπίτια τοῦ Ρεθύμνου ἔχουν ὑποστεῖ τὶς ἐκτενέστερες ἀλλοιώσεις, ἀκόμη καὶ τὴν ἀντικατάσταση τῶν ἀρχικῶν, λιθόκτιστων τοίχων ἀπὸ ἄλλους λεπτότερους καὶ ἐλαφρύτερης κατασκευῆς, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ σεισμικοῦ κινδύνου, ὅπως δείχνουν ἄλλωστε καὶ τὰ ἀθρόα «κιόσκια».

Ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἐρωτήματα αὐτά, ἡ ἀπάντηση βρίσκεται σὲ ὅσα ἀνάλογα συμβαίνουν σὲ σπίτια τῶν μεσαιωνικῶν χωριῶν τῆς Χίου. Στὸν ὄροφό τους, ὑπάρχει ἕνας συνήθως κεντρικὸς χῶρος, ὅπου βγάζει ἡ σκάλα καὶ οἱ πόρτες τῶν δωματίων τοῦ ὀρόφου, ἕνας χῶρος ὅμως δίχως στέγη, ὑπαίθριος, τὴν πλευρὰ τοῦ ὁποίου πρὸς τὸ δρόμο μορφώνει ὁ τοῖχος τῆς προσόψεως ὁ ὁποῖος ὅμως, στὴν περιοχὴ τοῦ ὑπαίθριου αὐτοῦ χώρου, ἔχει ἕνα μεγάλο ἄνοιγμα μὲ τοξωτὸ ἀνώφλιο ἢ ἕνα δίλοβο τόξο μὲ ἐνδιάμεσο κιονίσκο, δίχως πάλι κουφώματα, μιὰ λύση δηλαδὴ ἀνάλογη μὲ τὴν προκειμένη, μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι τὸ σχῆμα τῶν τόξων εἶναι ἡμικυκλικὸ καὶ ὄχι χαμηλωμένο. Πρόκειται γιὰ τὸ χῶρο τοῦ ἡλιακοῦ τῶν σπιτιῶν αὐτῶν τῆς Χίου, ὄνομα ποὺ ἔχει διατηρηθεῖ μέχρι σήμερα.

Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἀνάγκη φωτισμοῦ καὶ ἡλιασμοῦ τοῦ κρητικοῦ πόρτεγου, χώρου μάλιστα στεγασμένου καὶ ὄχι ὑπαίθριου, μὲ δυσαναλόγως μεγάλο βάθος σὲ σχέση πρὸς τὸ πλάτος του, εἶχε ὁδηγήσει, ἰδίως στὰ σπίτια ἐκεῖνα ποὺ δὲν διέθεταν ἕναν ἐξώστη πρὸς τὸ δρόμο, στὴ λύση τοῦ μεγάλου αὐτοῦ καὶ ἐλευθέρου τοξωτοῦ ἀνοίγματος ποὺ μποροῦσε νὰ διασφαλίσει, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τὸν προσανατολισμὸ τοῦ κτηρίου, τὸν ἡλιασμὸ τοῦ μπροστινοῦ τμήματος τοῦ πόρτεγου γιὰ ἀρκετὴ ὥρα, τὶς περισσότερες ἡμέρες τοῦ χρόνου. Στὴ Βενετία, ὅπου ὑφίστανται διάφοροι τύποι ἡλιακῶν, πάντα στὴν πιὸ ψηλὴ στάθμη τοῦ κτηρίου ἢ στὸ πλατύσκαλο ὅπου ἔβγαζε ἡ ἐξωτερικὴ σκάλα, ὁ ἀρχαιότερος τύπος, τοῦ 13ου αἰ., ἀφορᾶ καὶ πάλι ἕναν στεγασμένο χῶρο, στὸν τελευταῖο ὄροφο, ὅπου τὸ ἀντίστοιχο μεγάλο ἄνοιγμα, πάντοτε δίχως κουφώματα, μορφώνεται μὲ ὁριζόντιες ξύλινες δοκοὺς ἐπὶ ἐνδιαμέσων στηριγμάτων (ξύλινων ὀρθοστατῶν), μὲ ἕνα στηθαῖο χαμηλά. Συμπεραίνεται, συνεπῶς, ὅτι στὸ Ρέθυμνο, σὲ σπίτια ποὺ δὲν διέθεταν ἕναν ἐξώστη ἐπὶ λιθίνων προβόλων, τὸ πόρτεγο τοῦ ὀρόφου ἦταν ἕνας ἡμιυπαίθριος οὐσιαστικὰ χῶρος, στὸν τύπο τοῦ ἡλιακοῦ, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα.

Περὶ τοῦ ὅτι ὑπῆρχε, στὴν Κρήτη τοῦ 16ου-17ου αἰ. ἤ, πιθανόν, καὶ πρωιμότερα, ἕνα συγκεκριμένο ὄνομα γιὰ τὸν ἡλιακὸ πιστοποιεῖται ἀπὸ νοταριακά (συμβολαιογραφικὰ) ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάλιστα περιλαμβάνεται στὸ τέλος τοῦ κειμένου αὐτοῦ τοῦ τόμου (σ. 241-248). Πρόκειται γιὰ τὴ λέξη giagò στὴν ἰταλόφωνη αὐτή «στίμα» (ἐκτίμηση τῆς ἀξίας) ἑνὸς σπιτιοῦ τοῦ Ρεθύμνου, τοῦ ἔτους 1636. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ ὅρου μοῦ ἦταν, τότε, ἕνας γρίφος. Καθὼς ὅμως προχώρησα, πολὺ ὑστερότερα, στὴν ἀποκάλυψη ὅσων ἀναφέρθηκαν, βεβαιώθηκα ὅτι ὁ ὅρος αὐτὸς ποὺ δὲν ἀνήκει ἄλλωστε στὴ βενετικὴ διάλεκτο ἀποτελεῖ μιὰ τυπικῶς κρητικὴ παραφθορὰ ἑνὸς βενετικοῦ ὅρου μὲ τὸ ἴδιο νόημα, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει ἑλληνικὴ (βυζαντινὴ) προέλευση: ἡλιακός > liagò > diagò > giagò!

Ἡ παρουσία ἑνὸς τέτοιου σχήματος τόξου, μορφῆς ἀσύμβατης μὲ τὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἰταλίας ὅσο καὶ ἐκείνη τοῦ γοτθικοῦ (ὀξυκόρυφου) τόξου, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τὰ λοιπὰ μανιεριστικὰ στοιχεῖα ποὺ υἱοθετεῖ ἡ Κρήτη, καὶ πάλι ἀπὸ τὴν Ἰταλία, δείχνει ὅτι

μπρὸς στὴν κατασκευαστικὴ ἀνάγκη, τὴν ἀνάγκη δηλαδὴ ἑνὸς τόξου μὲ μικρὸ βέλος ὥστε νὰ μὴν προκληθεῖ αὔξηση τοῦ ὕψους τοῦ ὀρόφου, τὸ ἐνιαῖο τοῦ χαρακτήρα τῆς προσόψεως καὶ ἡ συνέπεια τῶν ἐπιμέρους μορφῶν της δὲν μετροῦσε καὶ ὅτι μάλιστα ἕνα τέτοιας μορφῆς τόξο ἀποτελοῦσε στοιχεῖο τονισμοῦ τῆς συμμετρίας τοῦ συνόλου (Εἰκ. 1). Στὸ θέμα αὐτὸ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψει ὅτι ἀκόμη καὶ στὴ μείζονα ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἑλληνορθόδοξης πλειονότητας τῆς Κρήτης, στὰ καθολικὰ μεγάλων μοναστηριῶν τῆς κρητικῆς ὑπαίθρου, ὅπως τὸ Ἀρκάδι καὶ ἡ Ἁγ. Τριάδα Τζαγκαρόλων, οἱ κλασικοὶ ρυθμοὶ συμβιώνουν μὲ τόξα γοτθικὰ καὶ χαμηλωμένα. Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ ντόπιοι δημιουργοὶ δὲν ἔβλεπαν τὰ πράγματα μὲ τὴ ρυθμολογικὴ καὶ μορφολογική τους καθαρότητα ἀφοῦ ἡ ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἔφθασε στὴν Κρήτη, ὅπως καὶ στὴ δυτικὴ καὶ κεντρικὴ Εὐρώπη, ὅταν πλέον βρισκόταν στὴ φάση της ἐκείνη ποὺ οἱ νεώτεροι ὀνόμασαν Μανιερισμό. Ὅπου δηλαδή, μεταξὺ ἄλλων φαινομένων εἰσάγονται μορφὲς ξένες πρὸς τὴν κλασικὴ θεματολογία, ὅπως, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς τύπους τόξων, εἶναι οἱ ὀβελίσκοι, τὰ ὀβὰλ ἀνοίγματα κλπ., ποὺ ἐπίσης χρησιμοποιοῦνται τόσο στὰ σχεδιαστικὰ ὑποδείγματα τοῦ Serlio ποὺ ἔχουν σημαντικὴ διάδοση στὴν Κρήτη (καὶ τὴ Ζάκυνθο) ὅσο καὶ στὶς πύλες τῶν ὀχυρώσεων τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς Κρήτης ποὺ εἶχαν σχεδιάσει ὁ Sanmicheli (πύλη Παντοκράτορος στὸν Χάνδακα, πύλη τοῦ Ρεθύμνου στὰ Χανιὰ) καὶ ὁ Savorgnan (πύλη Ἁγ. Γεωργίου στὸν Χάνδακα).

Ἕνα ἀκόμη νέο στοιχεῖο ποὺ ἐπίσης προκύπτει ἀπὸ τὸν πίνακα CIVITAS RETHYMNAE εἶναι τὸ ὅτι συχνά, οἱ τόσο συνηθισμένες στοὺς δρόμους τόσο τοῦ Ρεθύμνου ὅσο καὶ τῶν Χανίων – καὶ ἀσφαλῶς, πολὺ παλαιότερα, τοῦ Χάνδακος – μαγαζόπορτες μὲ τὰ χαμηλωμένα τους τόξα ἦσαν, ἀρχικά, στὴ Βενετοκρατία, τοιχισμένες καὶ ἐπιχρισμένες ἢ ἐπενδυμένες μὲ μιὰ ἀγροτικοῦ τύπου λιθοδομή, μὲ λαξευτὲς λιθοπλίνθους μὲ λοξότμητες ἀκμές (opera rustica), τύπο λιθοδομῆς, ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ στὸν Sanmicheli καί, κατόπιν, καὶ ἀπ' ἄλλους στρατιωτικοὺς μηχανικούς. Τὰ τόξα αὐτὰ δηλαδὴ ἦσαν ἀφανῆ καὶ κατασκευάζονταν γιὰ νὰ ἀποφορτίσουν τὰ λεπτῆς διατομῆς ἀνώφλια τοῦ κανονικοῦ πλάτους ἐξωθυρῶν. Ἡ παράσταση τῆς γνωστῆς οἰκίας Δρανδάκη (Ἀρκαδίου 154), στὸν πίνακα αὐτό, δείχνει σαφῶς ὅτι τὰ ὑφιστάμενα χαμηλωμένα τόξα τοῦ ἰσογείου ἦσαν τοιχισμένα καὶ ἐπικαλυμμένα μὲ τὸ rusticato ποὺ διατηρεῖται σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς ἴδιας προσόψεως. Ἐπίσης, στὴν ἴδια πρόσοψη, καθὼς ὁ τελευταῖος ὄροφος διέθετε ἐξώστη, ἦταν περιττὴ ἡ κατασκευὴ ἑνὸς ἀνοίγματος δίχως κουφώματα, ὅπως γινόταν σὲ ἄλλα μεγάλα σπίτια τῆς ἴδιας ἀκτῆς. Ἀντὶ γιὰ τὸ χαμηλωμένο του τόξο, ὑπῆρχε μιὰ ἐξώθυρα στὸν τύπο τῆς λοτζέτας, σειρᾶς δηλαδὴ ἀπὸ μικροῦ πλάτους τόξα ἐπὶ κιονίσκων ἢ πεσσίσκων ποὺ ἦσαν παρόμοια πρὸς ἐκείνη τοῦ μέσου τῆς προσόψεως τῶν σπιτιῶν τῆς Βενετίας. Ἔτσι ἡ πρόσοψη αὐτὴ ἦταν μιὰ σύνθεση μὲ ρυθμολογικὴ ἑνότητα ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ πιό «ρητορική», χάρις στὸ rusticato καὶ τοὺς λιθανάγλυφους προβόλους τοῦ ἐξώστη, ἀπὸ τὴν ἐπίσης συμμετρικὰ ὀργανωμένη ἀλλὰ πολὺ πιὸ λιτὴ πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 50, ποὺ ἐπίσης παριστάνεται στὸν ἴδιο πίνακα, ὅπως μάλιστα τὴν ἔχω ἀναπαραστήσει στὸν παρόντα τόμο (Πίν. 61).

Ἀπὸ κατασκευαστικῆς πλευρᾶς, οἱ μανιεριστικοῦ αὐτοῦ χαρακτήρα προσόψεις τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης ἀνήκουν σὲ μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ μελῶν σὲ ἡμιπροεξοχὴ καὶ ἐπενδύσεων, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα μέλη τῶν κλασικῶν ρυθμῶν εἶναι προσκολλημένα ἢ προεξέχουν μερικῶς μόνον ἀπὸ τὸ συμπαγῆ φέροντα τοῖχο. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἔχει καὶ πάλι τὴν καταγωγή του στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἰταλίας, ἀπὸ τὸ 15ο αἰ. κ.έ., ἡ ὁποία υἱοθέτησε, ἀναφορικὰ πρὸς τοὺς κλασικοὺς ρυθμούς, τὴ χρήση ποὺ εἶχαν οἱ τελευταῖοι σὲ δύο κυρίως τύπους ρωμαϊκῶν μνημείων, τὰ θριαμβικὰ τόξα καὶ τὸ ἐξωτερικὸ τῶν θεάτρων καὶ ἀμφιθεάτρων. Μόνο ποὺ ἡ κρητικὴ ἐπινοητικότητα προχώρησε τὸν τρόπο

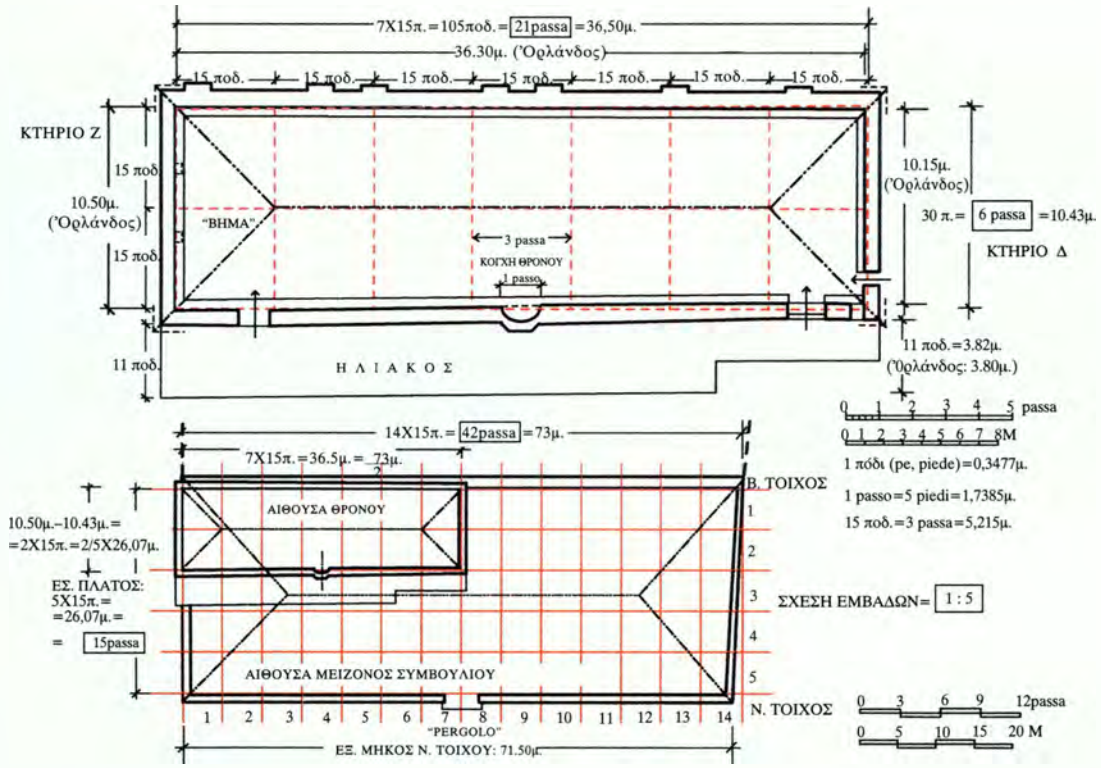

Εἰκ. 2. Ἄνω: κάτοψη τοῦ δευτέρου ὀρόφου μὲ τὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου, στὸ κτήριο Ε τοῦ συγκροτήματος τῶν παλατιῶν τοῦ Μυστρᾶ. Κάτω: ἐπαλληλία τῶν κατόψεων τοῦ ὀρόφου τοῦ παλατιοῦ τῶν Παλαιολόγων, στὸν Μυστρᾶ, καὶ τοῦ ὀρόφου μὲ τὴν αἴθουσα τοῦ Μείζονος Συμβουλίου, στὸ Palatium Communis τῆς Βενετίας (1340-1419).

αὐτὸ κατασκευῆς ὡς τὸ φυσιολογικό του ὅριο, δηλαδὴ τὴν προκατασκευή, τὴ χρήση προκατασκευασμένων πλαισίων θυρῶν καὶ παραθύρων καί, ἔτσι, τὴ σχετικὰ εὔκολη ἀποτοίχιση καὶ μεταφορά των σὲ ἄλλο κτήριο ἀλλὰ καὶ τήν «προσθήκη» μιᾶς ἀναγεννησιακῆς προσόψεως σὲ προϋφιστάμενα κτήρια. Τώρα, γιατὶ μᾶς χρειάσθηκε νὰ φθάσουμε στὴ δεκαετία τοῦ '70 γιὰ ν' ἀνακαλύψουμε ὅτι ἕνα τμῆμα τοῦ ὑπὸ ξενικὴ κυριαρχία Ἑλληνισμοῦ, ἀντίθετα πρὸς τὸ κατὰ πολὺ μεγαλύτερό του ὑπόλοιπο, εἶχε κατορθώσει, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῆς Ἰταλίας, νὰ ἀναπτύξει μιὰ σαφῶς «λογία» καὶ ὄχι «δημώδη» ἀρχιτεκτονικὴ καὶ μάλιστα μὲ σημαντικὰ ἐπιτεύγματα, εἶναι ἕνα θέμα ποὺ πραγματεύομαι στὴν Εἰσαγωγὴ ἰδίως αὐτοῦ τοῦ τόμου. Ἐκεῖνο ποὺ μπορῶ τώρα νὰ προσθέσω εἶναι ὅτι οἱ σχέσεις μας αὐτὲς μὲ τὴν Ἰταλία εἶναι πολὺ παλαιότερες ἀπὸ τὸ 16ο αἰ. καὶ δὲν ἀφοροῦν μονάχα τὴν Κρήτη, ὅπου, πολὺ πληρέστερα ἀπὸ ὅσο σὲ ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου, παρατηρεῖται ἡ γόνιμη αὐτὴ διείσδυση δυτικῶν ἰδεῶν στὸν τομέα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Διότι, τί ἄλλο μπορεῖ νὰ δηλώνει τὸ ὅτι τὸ μεγαλύτερο καὶ ἐπιφανέστερο κοσμικὸ κτήριο τοῦ Μυστρᾶ, τὸ γνωστὸ ὡς κτήριο Ε στὸ συγκρότημα τῶν παλατιῶν, τὸν τελευταῖο ὄροφο τοῦ ὁποίου ἔχει ταυτίσει ὁ Ἀν. Ὀρλάνδος μὲ τὴν αἴθουσα τοῦ θρόνου τῶν Δεσποτῶν τοῦ Μορέως, τὴ μεγαλύτερη βυζαντινὴ αἴθουσα ποὺ ἔχει διασωθεῖ ὁπουδήποτε (36,30 μ.×10,50 μ.),

εἶχε ἄμεσο πρότυπό του, κατὰ πολὺ βέβαια σπουδαιότερο ἀρχιτεκτονικῶς καὶ πέντε φορὲς μεγαλύτερο, τὸ πιὸ ἐπίσημο κρατικὸ οἰκοδόμημα τῆς Βενετίας, τὸ κυβερνητικὸ μέγαρο καί, ταυτόχρονα, ἕδρα τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας, τὴν ἐπάκτια (νότια) πτέρυγα τοῦ Palazzo Ducale, τὴ μόνη ποὺ ὑπῆρχε ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ συγκρότημα στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. ὅταν κτίσθηκε ἡ πτέρυγα αὐτὴ τῶν Παλαιολόγων τοῦ Μυστρᾶ (μεταξὺ τοῦ 1408 καὶ τοῦ 1412); Ὅτι δηλαδὴ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγο, τὸν πατέρα τοῦ τελευταίου τῶν Παλαιολόγων, τὸ κυβερνεῖο ἐκεῖνο τῆς Βενετίας (Palatium Communis, Palazzo della Signoria), ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος γνωρίσει, τὸ 1403, κατὰ τὴν ἀποπεράτωσή του, ἦταν ἕνα πρότυπο ὄχι μόνον κατὰ τὶς ἐπὶ μέρους μορφὲς ἀλλὰ καὶ αὐτὸν ἀκόμη τὸν κτηριακὸ τύπο[6] (Εἰκ. 2); Ἂν κανεὶς ἀναλογισθεῖ ὅτι ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς καὶ ἄλλοι βυζαντινοὶ λόγιοι διδάσκουν τοὺς πρώτους Ἰταλοὺς οὑμανιστές, συμπεραίνει ὅτι ἀπὸ νωρὶς εἶχε ἀρχίσει μιὰ ὄσμωση πολιτισμικὴ ὅπου ἡ κάθε πλευρὰ υἱοθετοῦσε, προσαρμόζοντας στὶς δικές της δυνατότητες καὶ παραδόσεις, ἐπιτεύγματα τῆς ἄλλης στὰ ὁποῖα ἐκείνη ὑπερτεροῦσε, μιὰ ἐπικοινωνία λοιπὸν πού, ὑπὸ τὶς περιστάσεις, ἦταν ἔπόμενο ν' ἀνακοπεῖ σύντομα γιὰ νὰ καρποφορήσει ὅμως στὴν Κρήτη τῶν τελευταίων ἑκατὸ ἐτῶν τῆς Βενετοκρατίας.

ΙΟΡΔΑΝΗΣ Ε. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ἐπ. Γενικὸς Διευθυντὴς Ἀναστηλώσεων, Μουσείων καὶ Τεχνικῶν Ἔργων

Ἀθήνα, Μάϊος 2001

6. Ἰορδ. Δημακόπουλος, Τὸ παλάτι τῶν Παλαιολόγων (κτήριο Ε) στὸν Μυστρᾶ, ὁ κτίτωρ του Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος καὶ τὸ βενετικό του πρότυπο, εἰς Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Εἰκοστὸ Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, ἔκδ. τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀθήνα 2001, σ. 33-34.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ..... 1 - 6

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄.

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΚΛΙΜΑ

1. Ἡ γεωγραφικὴ θέση ..... 7 - 8
2. Τὸ φυσικὸ περιβάλλον ..... 8 - 9
3. Τὸ κλίμα ..... 9 - 10
4. Τὰ θαλάσσια ρεύματα καὶ οἱ προσαμμώσεις 10
5. Οἱ σεισμοί ..... 11 - 12
6. Ὁ ὑδάτινος πλοῦτος ..... 12 - 13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. Ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἐπαναστάσεων ..... 14 - 22
2. Τριακόσια χρόνια εἰρηνικῆς ζωῆς ..... 22 - 35

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄.

ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

1. Ἀπογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμὸ τοῦ Ρεθέμνου ..... 36 - 38
2. Τὰ ἐπαγγέλματα τῶν κατοίκων ..... 38 - 40
3. Ἡ παιδεία ..... 41 - 43
4. Ἡ Κρητικὴ Ἀναγέννηση στὴ λογοτεχνία καὶ τὴ ζωγραφικὴ ..... 43 - 49
   α) Ἡ λογοτεχνία ..... 43 - 47
   β) Ἡ ζωγραφική ..... 47 - 49

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄.

Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΡΕΘΕΜΝΟΥ

1. Φθάνοντας στὸ Ρέθεμνος 50
2. Τὸ Castel vecchio καὶ ἡ ἐξέλιξή του ..... 50 - 53

Σελ.

3. Ἡ ὀχύρωση τοῦ βούργου ..... 53 - 59
4. Ἡ ὀχύρωση τοῦ Παλαιόκαστρου ἢ λόφου τῆς Βίγλας ..... 59 - 64
5. Ἡ τελικὴ μορφὴ τοῦ πολεοδομικοῦ συνόλου τοῦ Ρεθέμνου ..... 64 - 66
6. Τὸ λιμάνι ..... 66 - 69
7. Οἱ δρόμοι ..... 69 - 73
8. Ἡ πλατεία καὶ τὰ πλατώματα ..... 73 - 77
9. Οἱ συνοικίες ..... 77 - 79

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'.

ΟΙ ΙΔΙΩΤΙΚΙΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

Α. Τὰ παραδείγματα ..... 80 - 111

1. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11 ..... 82 - 87
2. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9 ..... 87 - 89
3. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50 ..... 89 - 92
4. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70 ..... 92 - 93
5. Τὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154 ..... 93 - 96
6. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 89 96
7. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198 ..... 96 - 97
8. Τὰ σπίτια τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 30 ..... 97 - 98
9. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9 ..... 98 - 100
10. Τὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60 ..... 101 - 104
11. Τὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Μαρ. Μουσούρου 25 ..... 104 - 105
12. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 104 ..... 106 - 107
13. Μορφὲς σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας ..... 107 - 111
    α) Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 256 108
    β) Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Μελισσηνοῦ 30 ..... 108 - 109
    γ) Σπίτια μὲ « σαχνισιά » ..... 109 - 110
    δ) Ἐκλεκτικισμὸς καὶ Νεοκλασσικισμὸς στὸ 19ο - 20ο αἰ. ..... 110 - 111

Β. Μερικὰ γενικὰ κτηριολογικὰ καὶ μορφολογικὰ προβλήματα ..... 111 - 131

1. Ἡ κύρια αἴθουσα τοῦ ὀρόφου καὶ τὰ σχετικὰ μ' αὐτὴ θέματα ..... 111 - 118
    α) ..... 111 - 114
    β) ..... 114 - 118
2. Ἡ διάταξη τῶν χώρων τοῦ ἰσογείου καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς πρόσοψής του στὸ δρόμο ..... 119 - 131

    I. 119
        α) ..... 119 - 120
        β) ..... 120 - 124

    II. ..... 124 - 131
        α) Τὰ καταστήματα ..... 124 - 126

Σελ.

β) Οἱ ἀποθῆκες ..... 126 - 128
γ) Ὁ σταῦλος ..... 128 - 129
δ) Ἄλλοι βοηθητικοὶ χῶροι ..... 129 - 130
ε) Ὁ κῆπος ..... 130 - 131

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄.

ΤΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΚΑΙ ΤΙΣ ΠΡΟΣΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ

I. Οἱ σκάλες ..... 132 - 136

II. Πηγάδια, στέρνες, κρῆνες, ἀναβρυτήρια, πέτρινες σκάφες ..... 136 - 144

III. Ἑστίες μαγειρείων, καμινάδες, ἀποχωρητήρια, λουτρά ..... 144 - 149

IV. Ἐξῶστες ..... 149 - 150

V. Τὰ παράθυρα ..... 150 - 155

α) Τὰ παράθυρα τοῦ ἰσογείου ..... 150 - 151
β) Τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου ..... 151 - 155

1. ..... 151 - 154
2. ..... 154 - 155

VI. Τὰ θυρώματα ..... 155 - 203

A. Θυρώματα μὲ εὐθύγραμμο ἀνώφλι ..... 156 - 159

1. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Μάρ. Ρενιέρη 12 156
2. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Βιτσ. Κορνάρου 6 157
3. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Τομπάζη 53 157
4. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 21 ..... 157 - 158
5. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 34 ..... 158 - 159

B. Θυρώματα μὲ ἡμικυκλικὸ ἀνώφλι ..... 159 - 171

1. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11 ..... 159 - 162
2. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60 ..... 162 - 163
3. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Τομπάζη 51 163
4. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12 ..... 163 - 166
5. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70 ..... 166 - 167
6. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀναγν. Τσίχλη 2 ..... 167 - 168
7. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Πάν. Κορωναίου 12 168
8. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 236 ..... 168 - 169
9. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50 169
10. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 30 ..... 169 - 170
11. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Μάρ. Ρενιέρη 12 ..... 170 - 171
12. Οἱ πορτοπούλλες 171

Σελ.

Γ. Τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα καὶ τὰ μέλη τῶν πλαισίων τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρωμάτων καὶ οἱ χρησιμοποιούμενοι σ' αὐτὰ ἀρχιτεκτονικοὶ ρυθμοί .. 171 - 194

1. Οἱ Βενετογοτθικὲς ἀναμνήσεις ..... 171 - 174
2. Οἱ κλασσικοὶ ρυθμοί ..... 174 - 178
3. Οἱ κολόνες καὶ οἱ παραστάδες ..... 178 - 183
   α) Οἱ βάσεις 179
   β) Οἱ κορμοί ..... 179 - 180
   γ) Τὰ ἐπίκρανα καὶ τὰ κιονόκρανα ..... 180 - 183
4. Τὰ φουρούσια τῶν παραθύρων ..... 183 - 185
5. Τὰ κλειδιὰ τῶν τόξων ..... 185 - 186
6. Ὁ θριγκός ..... 186 - 187
7. Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τῶν πλευρικῶν τριγώνων τοῦ τόξου ..... 188 - 191
   α) Τὰ ἀνθέμια 188
   β) Οἱ ἐρωτιδεῖς ..... 188 - 189
   γ) Οἱ κεφαλὲς τῶν πολεμιστῶν ..... 190 - 191
8. Οἱ ἐπιγραφὲς καὶ τὰ οἰκόσημα ..... 191 - 194

Δ. Διάφοροι τύποι θυρωμάτων ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ..... 194 - 203

1. Θυρώματα πλαισιωμένα μὲ κολόνες ..... 194 - 197
   α) Ἡ εἴσοδος τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Μασταμπᾶ ..... 194 - 196
   β) Τὸ μιχράμπ τοῦ τζαμιοῦ τῆς Μεγάλης Πόρτας ..... 196 - 197
   γ) Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154 197
2. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 47 ..... 197 - 198
3. Τὰ θυρώματα τῶν ὁδῶν Ἁγ. Βαρβάρας 12 καὶ Ραδαμάνθη 1 198
4. Τὰ θυρώματα τῶν ὁδῶν Ἀρκαδίου 198 καὶ Δασκαλογιάννη 19 ..... 198 - 199
5. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 61 199
6. Μορφὲς θυρωμάτων ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς Τουρκοκρατίας 200
   α) Θυρώματα μὲ εὐθύγραμμο ἀνώφλι 200
   β) Θυρώματα μὲ τοξωτὸ ἀνώφλι 200
7. Γενικὰ καὶ ἐπιμέρους γνωρίσματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν θυρωμάτων τῆς Τουρκοκρατίας ..... 201 - 203

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄.

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ

1. Οἱ τοῖχοι ..... 204 - 215
   α) Οἱ ἀργολιθοδομὲς καὶ οἱ λαξευτὲς τοιχοποιίες ..... 204 - 207
   β) Οἱ ἐπενδύσεις, τὰ ἐπιχρίσματα, τὰ χρώματα ..... 207 - 211
   γ) Οἱ γωνιὲς τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ..... 211 - 215
2. Κατασκευαστικὰ στοιχεῖα τῶν θυρωμάτων καὶ τῶν παραθύρων .... 215 - 220

Σελ.

3. Τὰ τόξα καὶ οἱ θόλοι ..... 220 - 225
   α) Τὸ χαμηλωμένο κυκλικὸ τόξο ..... 220 - 221
   β) Τὸ ἡμικυκλικὸ τόξο 221
   γ) Τὸ ὀξυκόρυφο τόξο ..... 221 - 223
   δ) Οἱ θόλοι ..... 223 - 225
4. Τὰ ξύλινα πατώματα, τὰ δώματα καὶ οἱ ὀροφές ..... 225 - 230
5. Τὰ πλακόστρωτα ..... 230 - 231
6. Τὰ δομικὰ ὑλικά, τὰ ἐργαλεῖα, τὰ μέτρα μήκους, οἱ σκαλωσιές ..... 231 - 235
7. Μάστορες - μουράροι, πρωτομάστορες, στιμαδόροι, μηχανικοί ... 235 - 241
8. Ἡ στίμα τῶν « σπιτιῶν » τῆς Μαρούσας Ρόσο, στὴ συνοικία τοῦ Ἁγ. Λαζάρου τοῦ Ρεθέμνου ..... 241 - 248

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ..... 249 - 260

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ..... 261 - 270

ΤΕΧΝΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΣΧΕΤΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ..... 271 - 281

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ..... 282 - 287

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ ..... 288 - 306

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ ΣΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ ..... 307 - 317

ΠΙΝΑΚΕΣ ..... 1 - 160

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πρὶν ἀπὸ λίγα μόλις χρόνια, ἡ θεωρία γιὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς ἐγχώριας ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Κρήτη τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰ. θὰ μᾶς φαίνονταν πὼς εἶναι τουλάχιστον ἀστήρικτη. Τοῦτο ὀφείλονταν, γενικά, σὲ πολλοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι ὅμως, μὲ τὸ νἄχουν σήμερα, καθὼς πιστεύω, ἀτονήσει, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε τὰ πράγματα πιὸ καθαρά, ἀπὸ μιὰ καινούρια σκοπιά. Ἀπ' αὐτοὺς πρέπει πάντως νὰ θεωρήσουμε ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους τὸ τετράτομο ἔργο τοῦ Giuseppe Gerola γιὰ τὰ «βενετσιάνικα μνημεῖα» τοῦ νησιοῦ [1], ποὺ ἐδῶ καὶ μισὸ περίπου αἰώνα στρέφει μονόπλευρα τὴ ματιά μας στὸ ἀρχιτεκτονικὸ σκηνικὸ τῆς Κρήτης τοῦ Θεοτοκόπουλου καὶ τοῦ Κορνάρου, ὁδηγώντας την μέσα ἀπὸ μιὰ μόνον ὀπτικὴ γωνιά.

Πραγματικά, εἶναι γεγονός, ὅτι ὁ Ἰταλὸς ἐρευνητής, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ στάση ποὺ φαίνεται πὼς παίρνει (στὸν πρόλογό του) ἀπέναντι σ' αὐτὰ τὰ μνημεῖα θεωρώντας τα ὡς ἐνδείξεις τῆς «διείσδυσης τοῦ λατινικοῦ στοιχείου καὶ πνεύματος στὸ ἑλληνικὸ (στοιχεῖο)» [2], ποὺ ἐδράζεται στὴ «συγχώνευση τῶν κυριάρχων μὲ τοὺς ὑποταγμένους» [3], μᾶς τὰ παρουσιάζει, στὸ σύνολό τους, οὐσιαστικὰ μόνο ὡς monumenti veneti. Ἀκόμη ὅμως περισσότερο, ὁ Gerola δὲν ἐπιχείρησε (ἢ δὲν μπόρεσε) ποτὲ νὰ προχωρήσει στὴν ἀπαραίτητη σὲ βάθος διερεύνηση καὶ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ πλούσιου ὑλικοῦ, ποὺ μὲ τόση ἐπιμέλεια καὶ τόσους κόπους εἶχε κατορθώσει νὰ συλλέξει στὴν Κρήτη καὶ στὴ Βενετία [4].

Κατὰ συνέπεια, ὅπως μποροῦν νὰ μᾶς δείξουν οἱ τελευταῖες ἔρευνες [5], οὔτε κὰν ὑπο-

1. Gerola, Monumenti Veneti nell'Isola di Creta, Venezia, τόμ. I — σὲ δυὸ ἡμιτόμους — (1905 - 1906), τόμ. II (1908), τόμ. III (1917) καὶ τόμ. IV (1932).

2. Ἔ.ἀ. τόμ. I/1, Prefazione, σελ. XII.

3. Ἔ.ἀ. σελ. XII κι ἀκόμη σελ. XIII, ὅπου ὁ Gerola φέρνει, σὲ ὑποστήριξη τῶν σωστῶν αὐτῶν ἀπόψεών του, παραδείγματα ἀπὸ τὰ (ἰδιωτικὰ) ἐκκλησάκια τῆς κρητικῆς ὑπαίθρου χωρὶς νὰ ἐπεκτείνεται, κατὰ τὴν ἴδια ἔννοια, καὶ σὲ ἄλλα κτίσματα ποὺ ἐξαρτῶνται τὸ ἴδιο ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, ὅπως π.χ. τὰ σπίτια.

4. Ὁ Giuseppe Gerola (1877-1938) περιηγήθηκε ἀκούραστα 25 περίπου μῆνες ὁλόκληρη τὴν Κρήτη, στὰ χρόνια 1900 - 1902, μὲ ἐπίσημη ἀποστολὴ τοῦ Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Στὰ 1902 ἔκανε μιὰ ἔκθεση γιὰ τὴν πρώτη του αὐτὴ παραμονὴ στὴν Κρήτη : Gerola, Relazione dell' incaricato dal Reale Istituto Veneto nell'isola di Creta, letta nell'adunanza 18 maggio 1902. Atti del Reale Istituto Veneto, τόμ. 61, σελ. 163-177. Στὰ 1910 κάνει μιὰ δεύτερη μικρότερη περιήγηση στὴν Κρήτη καὶ ὑποβάλλει πάλι μιὰ ἔκθεση : Gerola, Relazione sulla breve missione nel Levante Veneto. Atti del Reale Istituto Veneto, τόμ. 70, μέρος II, σελ. 65 - 72. Γιὰ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Gerola, ποὺ ἀναφέρονται στὴν Κρήτη, βλ. Νικ. Τωμαδάκη, Giuseppe Gerola. ΕΕΚΣ 2 (1939), σελ. 549 - 557.

5. Ἀναφέρομαι συγκεκριμένα στὶς ἑπόμενες ἐργασίες :

α) Ἰορδ. Δημακόπουλου, Μεγάλη Βρύση, μιὰ βενετσιάνικη κρήνη τοῦ Ρέθυμνου. Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 322 - 341, β) τοῦ ἴδιου, Ἕνα ἀναγεννησιακὸ θύρωμα τοῦ Ρεθύμνου σὲ σχέδιο τοῦ Sebastiano Serlio. Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 209 - 233, γ) Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη, Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι, 1972, δ) Ἰορδ. Δημακόπουλου, Ὁ Sebastiano Serlio στὰ μοναστήρια τῆς Κρήτης. ΔΧΑΕ 6 (1972), σελ. 233 - 244.

ψιάστηκε πώς ὑπάρχουν καὶ μερικὲς ἄλλες, ἐξαιρετικὰ σημαντικὲς πλευρὲς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῆς (ποὺ περιλαμβάνουν ἀκόμη καὶ ὀρθόδοξα μοναστήρια τοῦ νησιοῦ), οἱ ὁποῖες θὰ μποροῦσαν νὰ τὸν ὁδηγήσουν σὲ μιὰ ὄχι μόνον πιὸ σωστή, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερη θεώρηση τοῦ θέματός του.

Ἔτσι, νομίζω ὅτι τὸ ἔργο του πρέπει νὰ παραμένει σήμερα πολύτιμο μονάχα ὡς μιὰ εὐσυνείδητη, ὁπωσδήποτε, καταγραφὴ τοῦ μνημειακοῦ πλούτου, ποὺ ὑπῆρχε στὴν Κρήτη στὰ 1900 περίπου, καὶ μιὰ πρώτη συλλογὴ (καὶ χρήση) σπουδαίων ἱστορικῶν εἰδήσεων καὶ ἄλλων πληροφοριῶν ἀπὸ τὶς βιβλιοθῆκες καὶ τὸ Archivio di Stato τῆς Βενετίας, ἰδιαίτερα χρήσιμων ὅσον ἀφορᾶ εἰδικότερα τὰ δημόσια κτήρια καὶ τὶς ὀχυρώσεις[6].

Ἔπειτα, ἀπὸ τὴ δική μας πάλι πλευρά, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐρευνητὲς εἶχαν, μέχρι τελευταῖα, δείξει γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ μόνο μιὰ πελώρια ἀδιαφορία[7]. Τὴ βαθύτερη αἰτία νομίζω πὼς θὰ τὴ βροῦμε στὴ γενικότερη « ἀτελῆ γνώση καὶ τὸ ἀκατανόητο τοῦ ἀμέσου ἢ τοῦ νεωτέρου παρελθόντος μας »[8], ποὺ ἔκανε δίκαια τὸν Σεφέρη νὰ πεῖ πὼς « ξέρουμε πιὸ πραγματικὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ζοῦσαν τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου ἢ τὴν ἐποχὴ τοῦ « Συμποσίου » παρὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἔβλεπαν τὴν

6. Παρόμοιες ἀπόψεις ἔχω ἐκφράσει καὶ παλιότερα. Βλ. σχετικά, Ἰορδ. Δημακόπουλου, A Mannerist Portal at Rethymno after a Drawing by Sebastiano Serlio. AAA V (1972), σελ. 110.Ἀνάλογες παρατηρήσεις κάνει καὶ ὁ καθηγητὴς Μαν. Μανούσακας (Σύντομος ἐπισκόπησις τῶν περὶ τὴν βενετοκρατουμένην Κρήτην ἐρευνῶν. Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 284 - 285, « . . . παρὰ τὸ ἀληθῶς γιγάντιον τοῦτο ἔργον του, ὁ Gerola δὲν ἠδυνήθη νὰ ἴδῃ καὶ μελετήσῃ (ἢ νὰ μελετήσῃ ἐξαντλητικῶς) πάντα ἀνεξαιρέτως τὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης, καὶ διὰ τοῦτο πολλαὶ νεώτεραι μελέται ἐγένοντο καὶ ἐπιβάλλεται ἀκόμη νὰ γίνουν πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου του »). Πρβλ. ἀκόμη, Χαρ. Μπούρα, Βενετικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα. Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα 4 (1970), σελ. 79 καὶ Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη, ἔ.ἀ. σελ. 9.

7. Ἔχουμε βέβαια μερικὲς φωτεινὲς ἐξαιρέσεις ποὺ συνοψίζονται ὅμως στὶς ἑπόμενες ἐργασίες τῆς περιόδου 1927 - 1970 : α) Στ. Σπανάκη, Ἡ Λόdja τοῦ Ἡρακλείου. Κρητικὲς Σελίδες 3 (1938-39), σελ. 437 - 452 καὶ 686 - 729, β) Στυλ. Ἀλεξίου καὶ Κων. Λασσιθιωτάκη, Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τοῦ Χάνδακος, Ἡράκλειον, 1958, γ) Στυλ. Ἀλεξίου,Τὸ Δουκικὸν ἀνάκτορον τοῦ Χάνδακος. Κρητ. Χρον. 14 (1960), σελ. 102 - 108, δ) Χαρ. Μπούρα, ἔ.ἀ. σελ. 78 - 83.Ὑπάρχουν ἀκόμη τρεῖς ἐργασίες, ποὺ ἀναφέρονται γενικότερα στὴ φυσιογνωμία τῶν κρητικῶν πόλεων : α) Στέφ. Ξανθουδίδη, Χάνδαξ - Ηράκλειον, ἱστορικὰ σημειώματα, 1964, β) Κων. Λασσιθιωτάκη, Πόλεις τῆς Κρήτης. Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 83 - 102 (ἀφιέρωμα στὴν Κρήτη) καὶ γ) Στυλ. Ἀλεξίου, Τὸ Κάστρο τῆς Κρήτης καὶ ἡ ζωή του στὸν ΙΣΤ΄ - ΙΖ΄ αἰῶνα. Κρητ. Χρον. 19 (1965), σελ. 146 - 178.

Τέλος, ὑπάρχουν καὶ δυὸ ἰταλικὲς ἐργασίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη ἀποτελεῖ πρόταση γιὰ τὴ μεθόδευση τῆς μελέτης καὶ τῆς ἀναστήλωσης τῶν monumenti veneti τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῶ μειωμένης σημασίας εἶναι καὶ ἡ δεύτερη. Fausto Franco, Per il corpus e il restauro integrale dei monumenti veneti in Levante. Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, τόμ. 101 (1943) II, σελ. 235 - 252 καὶ Carlo Tiberi, Monumenti veneziani a Creta (ἀνακοίνωση στὸ συνέδριο τοῦ 1968. ποὺ ἔγινε στὴ Βενετία μὲ θέμα « Venezia ed il Levante fino al secolo XV »).

Ἀντίθετα, στὶς εἰδικὲς (ἀναλυτικὲς) ἐργασίες, ποὺ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸ 1970 καὶ μετά, μποροῦν νὰ προστεθοῦν,ξέχωρα ἀπὸ τὶς τέσσερεις ποὺ ἀναφέρθηκαν στὴ σημ. 5, καὶ οἱ ἑπόμενες: α) Κ. Φατούρου-Ἡσυχάκη, Un jardin ancien près de la Canée. Le problème des jardins de la Renaissance Crétoise. AAA III (1970), σελ. 395 - 402, β) Ἰορδ. Δημακόπουλου, Τὸ Ρέθυμνο στὰ 1573. Μιὰ σελίδα ἀπὸ τὶς Memorie τοῦ Franc. da Molin. Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 322 - 340, γ) τοῦ ἴδιου, Ἡ Lozza τοῦ Ρεθέμνου, (Πεπραγμένα τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1974), τόμ. Β΄) καὶ δ) Ν. Μουτσόπουλου, Ἡ Παλαιὰ Πόλη τοῦ Ρεθύμνου, Ἀνάλυση ἱστορικῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν δεδομένων, ἔρευνα πολεοδομικῶν δεδομένων ὑφισταμένης καταστάσεως. Θεσσαλονίκη, 1973.

8. Χαρ. Μπούρα, ἔ.ἀ. σελ. 78.

«'Ερωφίλη» στὸ θέατρο »[9]. Μιὰ ἄλλη, συμπληρωματικὴ αἰτία μπορεῖ νὰ βρεθεῖ στὴν περίεργη ἀντίληψη γιὰ ἑλληνικότητα[10] κι ἀκόμη γιὰ λιτότητα (ποὺ ἐκθειάζει συχνὰ τὴν ἁπλοϊκότητα), τὴν ὁποία ἀποζητοῦν μερικοὶ νὰ βροῦν ὡς τὸ πιὸ ἀξιόλογο χάρισμα σ' ἕνα μνημεῖο. Ἡ ἀκατανόητη αὐτὴ θέση ἔχει ἴσως κάποια ἐξήγηση σ' ὅσα χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ καθηγητὴς P. Murray: « πολλοὶ νοιώθουν πὼς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς 'Αναγέννησης καὶ τοῦ Μπαρὸκ δὲν εἶναι γι' αὐτοὺς καὶ ὑπάρχει μιὰ ἁπλὴ ἐξήγηση γι' αὐτὴ τὴ δυσκολία στὴν κατανόησή της, ἐφόσον ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ ἀπαιτεῖ τὴν ὕπαρξη γνώσεων ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ θεατῆ, καθὼς ἐπίσης καὶ θέληση γιὰ νὰ τὴν ἀποδεχθεῖ ὅπως εἶναι »[11]. Κι ὅμως ξεχνᾶμε πὼς « αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ αὐταὶ ἐκδηλώσεις εἶναι ἀναπόσπαστος παράγων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καλλιτεχνικῆς μας κληρονομίας »[12] καὶ ὅτι γίνονται « τὰ τεκμήρια κάποιας ἐπαφῆς μὲ τὴν συνεχῶς ἀναπτυσσόμενη Δύση· μᾶς πιστοποιοῦν ἀπροσδόκητα τὴν εὐρωπαϊκή μας ἰδιότητα »[13].

Τέλος, ἔργο τῶν τελευταίων δεκαετιῶν καὶ μεγάλης σημασίας παράγοντας ποὺ βοηθάει τώρα στὴν ὑποστήριξη τῆς ἰδέας γιὰ μιὰ κρητική, ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι καὶ οἱ σωστὲς θέσεις τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία καὶ τὸν ἀναγεννησιακό της χαρακτήρα[14], δεδομένου ὅτι ὅλες οἱ μορφὲς τῆς τέχνης — ὡς κοινωνικὰ φαινόμενα — εἶναι ἀλληλένδετες.

Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ δοῦμε καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ « βασιλείου » μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀναπτυγμένης κοινωνίας[15] τῶν κρητικῶν πόλεων. Οἱ κάτοικοι τῶν πιὸ μεγάλων ἀστικῶν κέντρων τοῦ νησιοῦ ζοῦν στὴν περίοδο αὐτὴ κάτω ἀπὸ εἰρηνικὲς γενικὰ συνθῆκες, γνωρίζουν μιὰ ἀξιοπρόσεκτη οἰκονομικὴ ἄνθηση καί, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου, ἀπολαμβάνουν μιὰ σειρὰ εὐεργετικῶν προνομίων

9. Ὁ ποιητὴς συμπληρώνει: « Εἶμαι ἕνας ἕλληνας μέσης μορφώσεως, ὅπως λένε, κι ὡστόσο δὲν ἔχω κανένα μέσο, ἐκτὸς ἂν θέλω νὰ καταναλώσω τὴ ζωή μου σὲ ἱστοριοδιφικὰ ἔργα, ποὺ νὰ μοῦ δίνει τὸν τρόπο νὰ εἰκονίσω μὲ τὴν φαντασία μου τὶς κοινὲς συνήθειες ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ ἔγραφε στίχους στὴν Κρήτη, τὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ 1600 ». Βλ. στὴν εἰσαγωγὴ τῆς μελέτης τοῦ Γ. Σεφέρη γιὰ τὸν «'Ερωτόκριτο » τοῦ Βιτσ. Κορνάρου, ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ 1946. Ἡ ἴδια εἰσαγωγὴ δημοσιεύτηκε ξανὰ στὶς ἐκδόσεις τοῦ 'Ερωτόκριτου ἀπὸ τὸ Γαλαξία, στὰ 1962 καὶ 1967 (σελ. 11). Εἶναι δίκαιο ὅμως νὰ συμφωνήσουμε σήμερα μὲ τὸν Μαν. Μανούσακα (Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 261), ὅτι «. . .αἱ περὶ διαφόρων θεμάτων τῆς βενετοκρατουμένης Κρήτης εἰδικώτεραι ἐργασίαι τῶν ἐρευνητῶν, ἑλλήνων καὶ ξένων, ἐπυκνώθησαν σημαντικῶς κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας καὶ πυκνώνονται εὐτυχῶς ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος ».

10. Ὅπως σωστὰ σημειώνει ὁ καθηγητὴς Χαρ. Μπούρας (ἔ.ἀ. σελ.78), « ἡ δυσπιστία γιὰ κάθε τι ποὺ δὲν εἶναι προφανῶς ἑλληνικὸ (βασισμένη στὴν ἀπαιδευσία καὶ τὸ ρητορικὸ πατριωτισμό μας) ἡ ἔλλειψις αἰσθήματος ἱστορικῆς συνεχείας καὶ ἡ ἀδυναμία κατανοήσεως τῆς μνημειακῆς ἀξίας τῶν βενετσιάνικων μνημείων ὁδηγεῖ ἔμμεσα στὴν φθορὰ καὶ τὸν ἀφανισμό τους . . . ».

11. P. Murray, The Architecture of the Italian Renaissance, London, 1969, σελ. 75 (Introduction).

12. Δημ. Κωνσταντινίδη, Ἡ Γ' γενικὴ συνέλευσις καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν συμπόσιον τῆς διεθνοῦς ὀργανώσεως I.CO.MO.S. Τεχνικὰ Χρονικά, 1972, 11, σελ. 103.Ὅπως εὔστοχα σημειώνει ὁ συγγραφέας, τὰ μνημεῖα αὐτὰ τῆς Βενετοκρατίας πρέπει νὰ τὰ συντηρήσουμε « . . . μετὰ πάσης εὐσυνειδησίας ὡς καὶ τὰ λείψανα τῆς 'Αρχαιότητος καὶ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων », ἔ.ἀ. σελ. 103.

13. Χαρ. Μπούρα, ἔ.ἀ. σελ. 78.

14. Μαν. Μανούσακα, Ἡ Κρητικὴ Λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας, Θεσσαλονίκη, 1965, ὅπου μπορεῖ κανένας νὰ βρεῖ συγκεντρωμένη τὴ βιβλιογραφία, ποὺ ἀναφέρεται στὴ μελέτη τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Πρέπει πάντως νὰ ἀναφερθοῦν ἰδιαίτερα οἱ Στυλ. 'Αλεξίου, Ε. Κριαρᾶς, Μαν. Μανούσακας, Γ. Μέγας, Νικ. Παναγιωτάκης, Λίν. Πολίτης, Mario Vitti, A. Vincent κ.ἄ., ποὺ ἔχουν ριζικὰ συμβάλει στὴν κατανόηση πολλῶν προβλημάτων τῆς κρητικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς.

15. Τὰ σχετικὰ θέματα θὰ θιγοῦν ἐκτενέστερα σὲ ἰδιαίτερο κεφάλαιο.

στὶς ἀγγαρεῖες, τὴ στράτευση καὶ τὶς οἰκονομικὲς ἐπιβαρύνσεις. Στὴν ὁμοιογένειά τους συντελεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἱστορικοὺς λόγους, ἡ συμβίωσή τους κάτω ἀπὸ ἕνα διοικητικὸ σύστημα ποὺ τοὺς παρέχει τὰ ἴδια περίπου πολιτικὰ δικαιώματα, ἡ κοινή τους γλώσσα (τὸ κρητικὸ ἰδίωμα τῆς ἐποχῆς), ἡ ἀξιόλογη θρησκευτικὴ ἀνοχὴ ποὺ δείχνουν καὶ τὰ δυὸ δόγματα, καθὼς καὶ ἡ ἀντίστοιχη πολιτικὴ τῶν Ἀρχῶν, ποὺ ἀκολουθοῦν ἀπὸ παλιὰ μιὰ ἔξυπνη γραμμὴ ἀνεξιθρησκείας. Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ γενικότερα «. . . ἡ ἰταλικὴ γλώσσα καὶ ἡ ἰταλικὴ τέχνη γνωρίζουν μιὰ καθολικὴ ἐπιρροὴ » [16] στὴν Εὐρώπη, ἡ κοινωνία αὐτὴ στὴν ὁποία « . . . δίνει τὸν τόνο τὸ ἀριθμητικὰ πολὺ περισσότερο ἑλληνικὸ στοιχεῖο » [17], εἶναι λοιπὸν ἀκόμη πιὸ εὔλογο νὰ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν « . . . ἐπιρροὴ τῆς Ἰταλίας, πρωτοπόρου τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἀναγέννησης » [18].

Στὴν ἀρχιτεκτονική, εἰδικότερα, οἱ ντόπιοι μαστόροι παίρνουν ὡς πρότυπα καὶ χρησιμοποιοῦν περισσότερο ἢ λιγότερο πιστά, φθάνοντας μερικὲς φορὲς (ὅπως στὴν περίπτωση τῆς πρόσοψης τοῦ Ἀρκαδιοῦ [19]) σὲ ἀξιόλογες — πιὸ προσωπικὲς — πραγματοποιήσεις, συγκεκριμένα σχέδια ἀπὸ τὰ ἑπτὰ δοκίμια περὶ ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μαθητῆ τοῦ Ραφαήλ, Sebastiano Serlio [20], καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ τέσσερα βιβλία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Andrea Palladio [21]. Σημαντικὸς ὅμως παρουσιάζεται καὶ ὁ ρόλος τῶν ἐπὶ τόπου παραδειγμάτων μερικῶν δημόσιων κτηρίων (ὅπως εἶναι π.χ. οἱ « Λόντζες », ὅπου συγκεντρώνονται οἱ εὐγενεῖς) [22], καθὼς καὶ τῶν ἔργων τῆς στρατιωτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ ἀναμορφώνουν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὴ φυσιογνωμία τῶν κρητικῶν πόλεων [23].

Τὰ τελευταῖα αὐτὰ ὑποδείγματα, ποὺ καθημερινὰ ἀντικρίζουν καὶ ἄνετα μποροῦν νὰ

16. Arnold Hauser, Κοινωνικὴ Ἱστορία τῆς Τέχνης, τόμ. 2, Ἀθήνα, 1970, σελ. 134.

17. Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, ΙΕ΄ - ΙΖ΄ αἰώνας, Ἡράκλειον, 1969, σελ. 14.

18. Alexandre Embiricos, La Renaissance Crétoise, Paris, 1960, σελ. 16.

19. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ΔΧΑΕ 6 (1972), σελ. 242 - 243.

20. Βλ. τὴν ἐπανέκδοση τῶν ἑπτὰ δοκιμίων τοῦ Serlio ἀπὸ τὸν οἶκο Gregg International Publishers (στὰ 1968), ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ δεύτερη βενετσιάνικη ἔκδοση (καὶ τῶν ἑπτὰ δοκιμίων) τοῦ 1619. Ὁ τίτλος αὐτῆς τῆς ἔκδοσης εἶναι : « Tutte l'opere d'Architettura et Prospettiva di Sebastiano Serlio, Bolognese, dove si mettono in disegno tutte le maniere di edificij e si trattano di quelle cose, che sono più necessarie a sapere gli Architetti. . . ». Τὰ δοκίμια τοῦ Serlio ἐκδόθηκαν σταδιακά, ὅσο ζοῦσε, ἄλλα στὴν Ἰταλία κι ἄλλα στὴ Γαλλία, κι ἐνοποιήθηκαν,μετὰ τὸ θάνατό του (1552),σ'ἕναν τόμο, ποὺ κυκλοφόρησε εὐρύτατα στὴν Εὐρώπη (σὲ πάμπολλες μεταφράσεις) καθὼς καὶ σὲ ἰταλικὲς ἐπανεκδόσεις. Βλ. ἐκτενέστερα, W. B. Dinsmoor, The Litterary Remains of Sebastiano Serlio. Art Bulletin XXIV (1942), σελ. 55 κ.ἑ., καθὼς καὶ Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ.ἀ. σελ. 237. Στὸν ἐπίλογο αὐτῆς τῆς ἐργασίας θὰ μᾶς δοθεῖ εὐκαιρία νὰ ξαναγυρίσουμε στὸν Serlio.

21. Andrea Palladio, I quattro libri dell'Architettura. Βενετία, 1570. Ὑπάρχει σήμερα μιὰ ἐπανέκδοση (σὲ fac-simile) ἀπὸ τὸν οἶκο Hoepli. Milano, 1968. Πάντως, καὶ τὰ quattro libri τοῦ Palladio θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐκτενέστερα πιὸ κάτω.

22. Ἰδιαίτερης σημασίας ἦταν ἡ ὀνομαζόμενη ἀπὸ τὸν Gerola Loggia nuova τοῦ Ἡρακλείου (τὴν ὁποία θὰ ἀντικαταστήσει στὰ χρόνια τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Κρήτης Francesco Morosini ἡ λεγόμενη Loggia nuovissima), ποὺ ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Michele Sanmicheli. Ἀξιόλογο ἐπίσης ἔργο τοῦ Sanmicheli εἶναι καὶ ἡ Lozza τοῦ Ρεθύμνου. Βλ. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1974), τόμ. Β΄.

23. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν, ὡς πρότυπα, γιὰ τοὺς Κρητικοὺς μαστόρους (ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω) οἱ « Πόρτες » τῶν ὀχυρώσεων. Γιὰ τὶς « Πόρτες » εἰδικότερα τοῦ Ἡρακλείου βλ. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Le fortificazioni e le porte di Candia. Castellum (Rivista dell' Istituto Italiano dei Castelli) 16 (1972), καὶ τοῦ ἴδιου, ΔΧΑΕ 6 (1972), σελ. 243.

μελετοῦν τὰ ἐγχώρια ἐργαστήρια τῶν « μουράρων »[24] εἶναι στὴ σύλληψή τους ἔργα 'Ιταλῶν inzenieri, μετακλημένων στὸ « βασίλειο » ἀπὸ τὴν Αὐθεντία[25]. 'Ανάμεσα σ' αὐτοὺς ἀναφέρονται μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Sanmicheli, μὲ ἐπικεφαλῆς κι αὐτὸν ἀκόμη τὸν barba Michele, τοῦ ὁποίου ἡ δράση στὴν Κρήτη εἶχε, μέχρι τώρα, ἐντελῶς ἄδικα ὑποτιμηθεῖ[26].

'Ο ρόλος ὅλων αὐτῶν τῶν προτύπων, τόσο θεμελιακὸς γιὰ τὴ σωστὴ ἐκτίμηση τῆς ἐγχώριας ἀρχιτεκτονικῆς, εἶναι, κατὰ κάποιο τρόπο, ἀνάλογος μ' ἐκεῖνον ποὺ ἔχουν γιὰ τὴν κρητικὴ ζωγραφικὴ οἱ ἰταλικὲς χαλκογραφίες ἔργων μεγάλων Εὐρωπαίων δασκάλων[27]. 'Ανάλογα ἐξάλλου πρότυπα μᾶς εἶναι πιὰ γνωστὸ πὼς ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὴν κρητικὴ λογοτεχνία, ποὺ εἶναι μολαταῦτα μιὰ « ἀπὸ τὶς λαμπρότερες περιόδους ὁλόκληρης τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας »[28]. Ἔτσι, ἔχει διαπιστωθεῖ πὼς « . . . κάθε κρητικὸ ἔργο βασίζεται ὡς πρὸς τὴν πλοκὴ πάνω σ' ἕνα ἰταλικὸ ἢ γενικώτερα δυτικὸ ἔργο, γνωστὸ ἀπὸ ἰταλικὴ πιθανώτατα μετάφραση, ποὺ ἀκολουθεῖ περισσότερο ἢ λιγώτερο πιστά »[29].

Ἔργο πάντως τῆς μελλοντικῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας πρέπει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, νὰ ἀποτελέσει καὶ ἡ ἀνεύρεση καὶ ἀξιολόγηση τῶν ἐθνικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἐγχώριας αὐτῆς ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Κρήτης. Τέτοια, ἐξάλλου, ἰδιαίτερα γνωρίσματα χαρίζουν σήμερα μιὰν αὐτονομία καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μεγάλων ἐθνικῶν ἑνοτήτων τῆς Εὐρώπης, ὅπως σοφὰ εἶχε προβλέψει τὴν ὕπαρξή τους ὁ Heinrich Wölfflin «. . . θἄρθει σύντομα ὁ καιρὸς ποὺ ἡ ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς δὲν θὰ ὑποδιαιρεῖται πιὰ σὲ Γοτθικὴ ἢ 'Αναγεννησιακὴ κ.ο.κ. (περίοδο), ἀλλὰ θὰ μᾶς ἀποκαλύψει τὶς ἐθνικές της φυσιογνωμίες . . . »[30].

Σὰν μιὰ πρώτη συμβολὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, καὶ ὅσον ἀφορᾶ πιὸ συγκεκριμένα τὴν περίπτωση τῆς ἰδιωτικῆς κατοικίας[31] τῶν κρητικῶν πόλεων, ἂς θεωρηθεῖ κι αὐτὴ ἡ ἐργασία. 'Ο συντάκτης της σκόπιμα διάλεξε τὸ ὑλικό του ἀνάμεσα στὰ ἀπομέ-

24. « Μουράρος » (βεν. murer ἢ καὶ murar)=ὁ οἰκοδόμος, ὁ κτίστης.'Απὸ κεῖ καὶ « μουραρικὴ » = ἡ τέχνη τοῦ « μουράρου », ἡ οἰκοδομική. Κ. Μέρτζιου, Κρητ.Χρον. 15 - 16, II (1961 - 62), σελ. 271 (νοταριακὴ πράξη τοῦ Μιχ. Μαρᾶ, ἀπὸ τὸ 1560).

25. Σὲ νοταριακὲς πράξεις καὶ « ἐκλαμπροτάτη Αὐθεντία », οἱ βενετσιάνικες δηλαδὴ 'Αρχὲς τῆς Κρήτης. Ἔ.ἀ. σελ. 283.

26. 'Ιορδ. Δημακόπουλου ἔ.ἀ. Barba Michele φώναζαν τὸν Michele Sanmicheli οἱ ἀνεψιοί του. Vita Sanmicheliana τοῦ Giorgio Vasari, 1960, σελ. 74, σημ. 17,12.

27. Μαν. Χατζηδάκη, 'Η κρητικὴ ζωγραφικὴ καὶ ἡ ἰταλικὴ χαλκογραφία. Κρητ. Χρον. 1 (1947), σελ. 30.

28. Βλ. στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Κατζούρμπου τοῦ Γ. Χορτάτση ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Λίν. Πολίτη, Ἡράκλειον, 1964, σελ. ιζ'.

29. Στυλ. 'Αλεξίου, ἔ.ἀ. σελ. 16.

30. Heinrich Wölfflin, The Principles of Art History, ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ M. Hottinger ἀπὸ τὴν ἕβδομη γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ 1929 τοῦ κλασσικοῦ αὐτοῦ ἔργου τοῦ Wölfflin (πρώτη ἔκδοση στὰ 1915), Dover Publications 1932, σελ. 235.

31. Ὅπως σωστὰ σημειώνει γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ κατοικία στὶς βενετοκρατούμενες περιοχὲς τῆς χώρας ὁ Χαρ. Μπούρας (ἔ.ἀ. σελ. 82), « Λίγα ἀπὸ τὰ σπουδαῖα αὐτὰ κτίσματα σώθηκαν κυρίως στὰ Χανιά, τὸ Ρέθυμνο καὶ τὴν Κέρκυρα, ἡ σημασία τους ὅμως εἶναι μεγάλη. Μᾶς δείχνουν τὶς βαθμιαῖες προσαρμογές, ἀφ' ἑνὸς μὲν μεταξὺ γηγενῶν καὶ ξένων στοιχείων. ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὶς τοπικὲς συνθῆκες. Συγχρόνως μποροῦν νὰ διαφωτίσουν σημεῖα γιὰ τὴν μετέπειτα ἐξέλιξη τόσο τῆς ἀστικῆς ὅσο καὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκίας στὴν Κρήτη καὶ στὰ 'Επτάνησα ».

νοντα ἀκόμη παραδείγματα τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν μεγάρων τοῦ Ρεθέμνου[32] τῆς Βενετοκρατίας. Ἡ « σιωπηλὴ αὐτὴ πολιτεία ποὺ μπόρεσε νὰ κρατήσει στὴν ἐποχὴ τοῦ μπετὸν καὶ τῶν δορυφόρων τοῦ διαστήματος τὸ χαρακτήρα καὶ τὴ γοητεία τῶν χρόνων τῆς Τουρκιᾶς, τῆς Βενετιᾶς καὶ τοῦ Βυζαντίου »[33], προσφέρονταν ἄριστα γι' αὐτὸ τὸ σκοπό.

32. Μία πολὺ γενικὴ εἰκόνα τῆς πόλης δίνει ἴσως ἡ ἐργασία τοῦ Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 322 - 340. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἰσχύει ἡ παρατήρηση τοῦ Μαν. Μανούσακα (Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 271) ὅτι « διὰ τὰ Χανιὰ καὶ τὸ Ρέθυμνον οὐδεμία γενικῆς φύσεως μελέτη διὰ τὴν βενετικὴν ἐποχὴν ὑπάρχει δυστυχῶς ».

33. Ἀπὸ ἄρθρο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Ἠλ. Βενέζη σὲ φύλλο τοῦ Βήματος τοῦ 1963 μὲ τίτλο Τὸ « Ρέθυμνο καὶ τὸ Πρέβελη ». Καὶ ὁ Gerola ἐπισημαίνει ὅτι ἡ πόλη εἶναι σημαντική « per la grazia ed eleganza delle abitazioni private ed anche pubbliche... ». Gerola, τόμ. I/1 σελ. 24.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'.

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΤΟ ΚΛΙΜΑ

1. Ἡ γεωγραφικὴ θέση

Τὸ Ρέθεμνος[1], ἡ τρίτη σὲ πληθυσμὸ πόλη τῆς Κρήτης[2], βρίσκεται στὴ μέση περίπου τῆς παραλιακῆς ὁδικῆς ἀρτηρίας, ἡ ὁποία ἑνώνει τὸ Χάνδακα[3] μὲ τὰ Χανιὰ[4] διασχίζοντας ἀπ' ἄκρο σ' ἄκρο τοῦτο τὸ στενόμακρο νησί (Πίν. 1), ποὺ νιώθει πὼς εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖ, σ' αὐτὴ τὴν πολιτεία, ὅπου κτυπάει ἡ μεγάλη του « καρδιά »:

« Τσῆ Κρήτης τσ' ἑκατόμπολης καρδιὰν ἐμένα λέσι
γιατὶ κτισμένη βρίσκομαι εἰς τοῦ νησιοῦ τὴ μέση.
Ὄχι στὴ μέση στὰ βουνὰ ἀμὴ στὸ περιγιάλι
κ' ὅσοι κι ἂν μὲ κυττάζουσι χαρά 'χουσι μεγάλη »![5]

1. Ὁ τύπος (τὸ) Ρέθεμνος (γεν. Ρεθέμνου) εἶναι σὲ χρήση στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας :

« ἐμένα λέσι Χάνδακα καὶ Ρέθεμνος ἐσένα ».

Μ. Τ. Μπουνιαλῆ, Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδ. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, Τεργέστη, 1908, σελ. 582. Γιὰ τοὺς διάφορους τύπους τοῦ τοπωνυμίου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴ Βενετοκρατία βλ. διεξοδικά, Κων. Καλοκύρη, Ἡ Ἀρχαία Ρίθυμνα, Ἀθῆναι, 1950, σελ. 20 - 37.

2. Σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία ἀπογραφὴ (τοῦ 1971), τὸ Ρέθεμνος ἔχει 15373 κατοίκους, ἐνῶ τὸ Ἡράκλειο 78209 καὶ τὰ Χανιὰ 40564. Ἀντίθετα, στὰ 1961, τὸ Ρέθεμνος εἶχε 15632 κατοίκους, τὸ 1951 11100, τὸ 1940 11000 καὶ τὸ 1928 μόλις 5400.

3. Τὸ σημερινὸ Ἡράκλειο ὀνομάζονταν ἀρχικά, ἀπὸ τοὺς Βενετούς, Candica ἢ Candida καί, ἀργότερα, Candia. Ἔτσι ὀνομάζεται κι ὁλόκληρο τὸ νησὶ (Isola di Candia) κι ἀκόμη τὸ « Βασίλειο τῆς Κρήτης » (Regno di Candia). Στὴν ἴδια περίοδο, οἱ Ἕλληνες τῆς Κρήτης ὀνομάζουν τὴν πόλη Χάνδακα (ἀπ' ὅπου καὶ ὁ βενετσιάνικος τύπος Candia) ἢ Χώρα (βλ. στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Κατζούρμπου τοῦ Γ. Χορτάτση ἀπὸ τὸν Λίν. Πολίτη, σελ. 166), ποὺ δηλώνει ὅμως, γενικότερα, τὴν ὁποιαδήποτε πόλη. Σὲ μεγάλη ἐπίσης χρήση ἦταν καὶ ὁ τύπος Κάστρο, ὅπως τραγουδάει μὲ συγκίνηση τὴν πόλη κι ἕνα κρητικὸ δημοτικὸ τραγούδι τῶν πρώτων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας :

« Κάστρο καὶ ποῦ 'ν' οἱ πύργοι σου καὶ τὰ καμπαναρειά σου,
καὶ ποῦ 'ν' οἱ ἀντρειωμένοι σου, τ' ὄμορφα παλληκάρια; »

Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 241. Βλ. ἀκόμη, Κρητ. Χρον. 5 (1951), σελ. 24. Ἐκτενέστερα, πάντως, βλ. Μεν. Παρλαμᾶ, Τοπωνυμικαὶ περιπέτειαι τοῦ Ἡρακλείου. Κρητ. Χρον. 8 (1954), σελ. 273 - 286.

Ὁ σημερινὸς τύπος Ἡράκλειον καθιερώθηκε, ἀπὸ τὸ 1831 (Κρητ. Χρον. 1 (1947), σελ. 180, 189) ἀπὸ τοὺς ἐμπορευόμενους τοῦ Κάστρου.

4. Τὸ Ρέθεμνος ἀπέχει 78 χλμ. ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο καὶ 72 ἀπὸ τὰ Χανιά. Σήμερα, ἡ ἀπόσταση Ρεθέμνου - Χανιῶν ἔχει συντομευθεῖ μὲ τὸν καινούριο δρόμο ποὺ ἑνώνει τὶς δυὸ πόλεις.

5. Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 585. Πρβλ. ἀκόμη ὅσα γράφει σχετικά, στὰ 1602, ὁ τότε Γενικὸς Προβλε-

Κέντρο τοῦ ὁμώνυμου νομοῦ (ποὺ ἔχει τὰ ἴδια περίπου ὅρια μὲ τὸ ἀντίστοιχο territorio τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς Βενετοκρατίας), ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ ὀρεινοὺς καὶ (συνεπῶς) πιὸ φτωχοὺς νομοὺς τῆς Κρήτης [6], δὲν εἶχε ποτὲ τὸ Ρέθεμνος τὴν ἀπαραίτητη ἐνδοχώρα, ποὺ θὰ τοῦ ἐπέτρεπε ἴσως νὰ καταλάβει μιὰ ἡγετικὴ θέση στὸ νησί.

2. Τὸ φυσικὸ περιβάλλον

Ἡ πόλη ἁπλώνεται πάνω σ' ἕνα σχεδὸν ἐπίπεδο κομμάτι γῆς, ποὺ ξεκόβει ἀπὸ τὸ μεγάλο κορμὸ τοῦ νησιοῦ, ἀφήνοντάς το στὸ νότο, γιὰ νὰ προχωρήσει μέσα στὸ Κρητικὸ πέλαγος, στὸ σχῆμα μιᾶς πελώριας, χωμάτινης γλώσσας [7] (Π ί ν. 2, 3_2, 4_1, 6_1). Στὸ βοριά, μιὰ ὀρεινή, ὅλο ἀπότομους βράχους, ἔξαρση τοῦ ἐδάφους ὑψώνει ξαφνικὰ τὴ στεριὰ στὰ 40 μ. περίπου πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα [8] (Π ί ν. 17), γιὰ νὰ στραφεῖ κατόπιν ἀπότομα κατὰ τὴν ἀνατολὴ δημιουργώντας, μὲ μιὰ χαμηλότερη ἀπόφυση, ἕνα στενόχωρο ὑπήνεμο ὅρμο, κατάλληλο μόνο γιὰ ἕνα μικροσκοπικὸ λιμάνι.

Ἀπὸ κεῖ, μιὰ ἀμμουδερὴ καμπυλωτὴ ἀκτή, ἀφοῦ βαδίσει σύρριζα μὲ τὴ θάλασσα κατὰ τὰ ἀνατολικά, θἄρθει νὰ σβήσει σιγὰ - σιγὰ πάνω στὸ περιγιάλι τοῦ κόλπου τοῦ Ἁλμυροῦ καὶ νὰ δεχθεῖ τὰ λιγοστὰ νερὰ ἑνὸς μικροῦ, ξεθυμασμένου τώρα πιά, χειμάρρου [9] (Π ί ν. 5, 6_1, 7_1).

πτὴς Κρήτης Benetio Morro « Τρίτη πολιτεία στὴ σειρὰ ἔρχεται τὸ Ρέθυμνο μὲ τὸ φρούριό του, ποὺ βρίσκεται σχεδὸν στὴ μέση μεταξὺ Χάντακα καὶ Χανιῶν ». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 41. Πάντως, τὸ Ρέθεμνος δὲν ἀποτελεῖ τὴν « καρδιὰ » τῆς Κρήτης, ὅπως θέλει νὰ τὸ τραγουδάει ὁ Μπουνιαλῆς, μὲ τὴν ἔννοια δηλαδὴ τοῦ γεωμετρικοῦ κέντρου τοῦ νησιοῦ. Κατὰ τὸν Ἐλ. Πλατάκη (Τὸ γεωμετρικὸν κέντρον τῆς Κρήτης. Ἀμάλθεια, τεῦχ. Ἀπριλ. - Ἰουνίου 1973, σελ. 208), τοῦτο βρίσκεται κοντὰ στὸ χωριὸ Καμαράκι Μαλεβιζίου τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου. Πρβλ. καὶ P. Faure, BCH 93 (1969), σελ. 184.

6. Ὁ νομὸς Ρεθύμνης ἔχει ἔκταση 1500 περίπου τετ. χλμ. (ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνον τὰ 36 % ἀνήκουν σὲ καλλιεργήσιμη γῆ) καὶ ὑποδιαιρεῖται σὲ τέσσερεις ἐπαρχίες: α) Ἁγ. Βασιλείου, μὲ πρωτεύουσα τὸ Σπήλι, β) Ρεθέμνου, μὲ πρωτεύουσα τὸ Ρέθεμνος, γ) Μυλοποτάμου, μὲ πρωτεύουσα τὸ Πέραμα καὶ δ) Ἀμαρίου, μὲ πρωτεύουσα τὸ Νέφς Ἀμάρι. Ὁ πληθυσμὸς ὁλόκληρου τοῦ νομοῦ εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1971, 60949, ἐνῶ τοῦ Ἡρακλείου 209670 καὶ τῶν Χανιῶν 119797.

7. Εἶναι ἡ μόνη πόλη τῆς Κρήτης ποὺ εἶναι κτισμένη πάνω σ' ἕνα ἀκρωτήριο. Ὅπως, μάλιστα, μᾶς πληροφορεῖ κάποιος ἀνώνυμος τοῦ 17ου αἰ. (τὰ ἀπομνημονεύματά του ἔχουν διασωθεῖ στὸ Museo Civico Correr τῆς Βενετίας), ἡ ἐπίδοση τῶν Ρεθεμνιωτῶν στὰ γράμματα ὀφείλονταν, σύμφωνα μὲ μιὰ ἀνυπόστατη, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, διάδοση, στὸ γεγονὸς ὅτι, καθὼς ἡ πόλη προχωροῦσε μέσα στὸ πέλαγος, ἦταν πιὸ κοντὰ (ἀπὸ τὶς ἄλλες πόλεις τῆς Κρήτης) μὲ τὴν Ἀθήνα, τὴν πόλη δηλ. τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ ποιητῶν « . . . correva concetto, insussistente però, ch'è per mare all'incontro d' Atene » ! Εὐχαριστῶ κι ἀπὸ ἐδῶ τὸν καθηγητὴ κ. Νικ. Παναγιωτάκη γιὰ τὴν καλοσύνη ποὺ εἶχε νὰ μοῦ δώσει τὰ παραπάνω στοιχεῖα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ὡραία ἀνακοίνωση, τὴν ὁποία ἔκαμε στὸ Γ΄ Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο (Ρέθυμνο, Σεπτέμβριος 1971) μὲ θέμα : Ἡ Ἀκαδημία τῶν Vivi τοῦ Ρεθύμνου, ὁ πρῶτος σύλλογος λογίων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

8. Εἶναι ἡ « ἀγριωπὴ μεριὰ » τῆς πόλης, ποὺ « . . . σὲ καλεῖ, τὸν καιρὸ τῆς χειμωνιᾶς, νὰ θαμάζεσαι τὸν πόλεμο ποὺ κάνει τὸ θυμωμένο πέλαγο μὲ τοὺς βράχους, ποὺ στέκουν ἐκεῖ σὰ δυναμάρια νὰ διαφεντεύουν τὴν πολιτεία στὸν αἰώνα ». Παντ. Πρεβελάκη, Τὸ Χρονικὸ μιᾶς Πολιτείας, Ἀθήνα, 1956, σελ. 13.

9. Ὁ χείμαρρος αὐτὸς λέγεται, μέχρι σήμερα, Καμαράκι. Τὴν ὀνομασία αὐτὴ τὴν ὀφείλει ἴσως στὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα, ποὺ εἶχε ἀφεθεῖ πάνω στὴν cortina (τὸ εὐθύγραμμο δηλαδὴ τεῖχος ποὺ ἑνώνει δυὸ προμαχῶνες) τῶν μεσημβρινῶν ὀχυρώσεων τοῦ Ρεθέμνου, γιὰ νὰ περνοῦν ἀπὸ κεῖ τὰ ὁρμητικὰ νερά του. Ὁ χείμαρρος Καμαράκι, καθὼς κατέβαινε ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικὰ τῆς πόλης ὑψώματα τοῦ Ἐβλιγιᾶ καὶ

Τέλος, πρὸς τὸ νοτιά, μετὰ ἀπὸ μιὰ ὄμορφη παρένθεση καταπράσινων κήπων καὶ περιβολιῶν, θὰ κλείσει ὁ ὁρίζοντας τῆς στεριᾶς μὲ μιὰ σειρὰ πέτρινων ἁπαλῶν λόφων (Π ί ν. 3_2, 4_1, 6), στεφανωμένων μὲ « ρημοκκλησάκια στὶς κορφές » [10], ποὺ ἔρχονται νὰ προβληθοῦν πάνω στὸ ἐπιβλητικὸ παράστημα τοῦ Ψηλορείτη καὶ τοῦ Βρύσινα [11].

Πλούσια σὲ ἐκλεκτῆς ποιότητας λευκοκίτρινο, μαλακὸ πωρόλιθο ἡ περιοχὴ τοῦ Ρεθέμνου [12] μποροῦσε νὰ προσφέρει γιὰ αἰῶνες ἕνα ἄριστο ὑλικὸ στὰ χέρια τῶν ντόπιων μαστόρων, κατάλληλο γιὰ κάθε λογῆς λεπτεπίλεπτο σκάλισμα.

3. Τὸ κλίμα

Τὸ Ρέθεμνος, ὅπως ἄλλωστε κι ὁλόκληρη ἡ Κρήτη, βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀνοικτῆς θάλασσας μὲ συνέπεια ἕνα εὔκρατο, ὑγιεινὸ κλίμα [13].

Τὸ καλοκαίρι, ἐξαιτίας τῶν βόρειων καὶ βορειοδυτικῶν ἀνέμων ποὺ ἐπικρατοῦν, ἡ

τοῦ Ἅη Γιάννη τοῦ Πρόδρομου, συναντοῦσε στὴν πορεία του καὶ τὸ ὑδραγωγεῖο τῶν (πήλινων) « κοντούτων » (Condutto della Fontana στὸ χάρτη τοῦ Fr. Basilicata τοῦ Π ί ν. 7_1), ποὺ ἔφερναν στὸ διψασμένο Ρέθεμνος τὰ νερὰ τῆς πηγῆς τοῦ S. Zuanne, δηλαδὴ τῆς σημερινῆς πηγῆς τοῦ Ἅη Γιάννη τοῦ Πρόδρομου. Ὅπως διακρίνεται μάλιστα στὸ ἴδιο σχέδιο τοῦ Fr. Basilicata, ἡ συνάντηση χειμάρρου - ὑδραγωγείου γινόταν μὲ μιὰ ὑδατογέφυρα ἀπὸ τρία ἕως τέσσερα τόξα.

Τέλος, τὴ διαδρομὴ ποὺ εἶχε τὸ Καμαράκι, μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, μποροῦμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε καὶ στὶς pianta τοῦ Magagnato (1559), τοῦ Em. Mormori (1601) καὶ τοῦ Zorzi Corner (1625).

10. Ἀπὸ ποίημα τοῦ Ρεθεμνιώτη ποιητῆ Γ. Καλομενόπουλου, ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκε στὸ Βῆμα τοῦ Ρεθέμνου καὶ ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Νικ. Ἀγγελῆ σὲ σχετικὸ μὲ τὸν ποιητὴ ἄρθρο του στὸ Βῆμα τῆς Ἀθήνας, στὶς 10/1/1965.

11. Οἱ λόφοι αὐτοὶ ὀνομάζονται σήμερα (ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τ' ἀνατολικά) : Παπᾶ - Πόρος, Τρυπητή, Ἅη Γιάννης, Ἐβλιγιᾶς καὶ Προφήτης Ἠλίας.

Διαφορετικὰ ἀκούγονταν οἱ ἴδιοι αὐτοὶ λόφοι (ἐκτὸς ἀπὸ κεῖνον τοῦ Ἅη Γιάννη) στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Βενετοκρατίας. Ἀπόδειξη γιὰ τοῦτο εἶναι ὁ ὡραῖος χάρτης (pianta), τοῦ 1618, τοῦ Fr. Basilicata. Ἔτσι, διακρίνονται στὶς δυτικότερες παρυφὲς τῆς πόλης, χαμηλά, πρὸς τὴν ἀκτή, οἱ ἐκκλησιὲς τῆς Ἁγ. Κυριακῆς (S. Chiriachi) καὶ τοῦ Ἁγ. Λαζάρου (S. Lazzaro). Λίγο πιὸ πάνω, ξεχωρίζει ἕνα ὕψωμα, πάνω στὸ ὁποῖο ὑπάρχει ἡ λατινικὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου (S. Atanasio alla franca) καί, λίγο ἀνατολικότερα, μιὰ ἄλλη ὁμώνυμη ἐκκλησία τῶν ὀρθοδόξων (S. Atanasio alla greca). Ἀκόμη ἀνατολικότερα, διαγράφεται ὁ λόφος τοῦ Φουρκοκέφαλου (M. Furcochiefalo) καὶ τὸ μοναστηριακὸ συγκρότημα (γιὰ μοναχὲς) τῆς Santa Maria, ποὺ εἶναι convento di Monache, ὅπως διευκρινίζει ὁ Fr. Basilicata (Π ί ν. 6_2, 7_1, 8 - 9).

12. Στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ., ὅταν κτιζόταν ἡ Φορτέτσα τοῦ Ρεθέμνου καὶ δημιουργήθηκε ἕνα πρόβλημα γιὰ χαμήλωμα τοῦ λόφου τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου (ποὺ ἀναφέρθηκε στὴν παραπάνω σημείωση), γιὰ νὰ μὴ μποροῦν, σὲ περίπτωση πολιορκίας, νὰ φθάνουν οἱ βολὲς τῶν κανονιῶν τοῦ ἐχθροῦ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Φορτέτσας, ἡ κορυφὴ αὐτοῦ τοῦ λόφου μετατράπηκε σὲ λατομεῖο (πετροκοπιὸ) πωρολίθου. Gerola, τόμ. I/2, σελ. 497 καὶ σημ. 5. Ἄλλα λατομεῖα πωρολίθου ὑπῆρχαν (καὶ λειτουργοῦν ἀκόμη καὶ σήμερα) στὴν περιοχὴ τῆς Ἀλφᾶς (στὴν ἐπαρχία Μυλοποτάμου), ἀπ' ὅπου καὶ ἡ ὀνομαστὴ ἀλφόπετρα. Τέλος, στὸ 19ο αἰ., χρησιμοποιήθηκε (στὸ καμπαναριὸ τῆς Μητρόπολης, ποὺ σώζεται ἀκέραιο σήμερα) καὶ ὁ πιὸ κοκκινωπὸς πωρόλιθος τοῦ Κουμπέ.

13. Ὅπως ἔχει δείξει ὁ Δ. Αἰγινήτης, ποὺ μελέτησε τὸ κλίμα τῆς Κρήτης, τὸ νησὶ παρουσιάζει μιὰ σταθερότητα στὶς βροχὲς καὶ τὴ θερμοκρασία, ἀπὸ τοὺς Μεσομινωικοὺς τουλάχιστον χρόνους. Ἠλία Μαριολόπουλου, Μετεβλήθη τὸ κλῖμα; ἀνακοίνωση τῆς 11/2/1971 στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, σελ. 6. Ἡ ὑγιεινότητα τοῦ κλίματος τοῦ Ρεθέμνου κάνει, στὰ 1573, ἐντύπωση καὶ στὸν Francesco da Molin, σύμβουλο (consigliere) τῆς πόλης, « . . .comportandomi la salubrità dell'aere. . . ». Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 335.

θερμοκρασία εἶναι κατὰ μέσο ὅρο χαμηλότερη κατὰ 1 ἕως 2 βαθμοὺς Κελσίου ἀπὸ ἐκείνη τῆς Θεσσαλονίκης καὶ 1.5 ἕως 2.5 βαθμοὺς ἀπὸ τὴ θερμοκρασία τῆς Ἀθήνας [14].

Μέχρι τὰ πρῶτα ὅμως χρόνια τοῦ 20οῦ αἰ., ὅταν σώζονταν ἀκόμη οἱ μεσημβρινὲς ὀχυρώσεις τῆς πόλης (κατὰ μῆκος περίπου τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἰωάν. Δημακοπούλου), τότε, σύμφωνα μὲ τὸ γιατρὸ καὶ ἀρχαιολόγο Ἰωσ. Χατζιδάκη « . . . καί τοι κατὰ πλεῖστα μέρη αὐτῆς ἡ πόλις βρέχεται ὑπὸ τῆς θαλάσσης καὶ εἶνε ἐκτεθειμένη εἰς τὰς καθ' ἅπαν τὸ θέρος πνεούσας ἐτησίας (μελτέμια) δὲν εἶνε μ' ὅλα ταῦτα ἀναλόγως δροσερά, διότι τὰ τείχη περιβάλλοντα αὐτὴν πανταχόθεν, παρακωλύουσι τὴν ἐλευθέραν κυκλοφορίαν τοῦ ἀέρος ἐντὸς αὐτῆς » [15].

4. Τὰ θαλάσσια ρεύματα καὶ οἱ προσαμμώσεις

Ἡ ἐπικράτηση τῶν βόρειων γενικὰ ἀνέμων, μὲ τὴν τρικυμία ποὺ σηκώνουν στὸ πέλαγος (ποὺ κάνει τὴν πόλη νὰ «. . . κλειδαμπαρώνεται τρομάζοντας καὶ νἀρκουμάζεται τὴ θάλασσα. . . ») [16], σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὕπαρξη θαλάσσιων ρευμάτων, ποὺ κυκλοφοροῦν « . . . περὶ τὴν νῆσον κατὰ τὴν φορὰν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου » [17], ἀποτελοῦν μιὰ μόνιμη φυσικὴ αἰτία γιὰ τὴ συσσώρευση ὄγκων ἄμμου ὄχι μόνον ἐπάνω στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ Ρεθέμνου, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸ τὸ στενότατο, ἐξάλλου, λιμάνι του. Ἀξίζει γι' αὐτὸ νὰ σημειωθεῖ πὼς τὸ φαινόμενο τῶν προσαμμώσεων καὶ τῆς ἀδυναμίας γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἑνὸς πιὸ εὐρύχωρου καὶ σίγουρου λιμανιοῦ ἔπαιξε γιὰ αἰῶνες σπουδαιότατο ρόλο στὴ ζωὴ τῆς πόλης καὶ βάρυνε πολὺ στὴν τύχη της.

Οἱ ἴδιες προσαμμώσεις ἔχουν δημιουργήσει κι ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπίπεδης ἀνατολικῆς ἀκτῆς [18]. Γι' αὐτό, πιθανότατα, παρατηρεῖται καὶ μιὰ ὁλοκληρωτικὴ σχεδὸν ἀπουσία ὑπόγειων ἢ ἡμιυπόγειων χώρων στὰ ρεθεμνιώτικα σπίτια, ἐφόσον εἶναι φανερὸ (κι ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἀκόμη πραγματικότητα) πὼς ἡ κατασκευή τους ἐμποδίζονταν ἀπὸ τὴν ὕπαρξη νεροῦ σὲ μικρὸ βάθος ἐκσκαφῆς [19].

14. Σ. Παπαγιαννάκη, Αἱ θάλασσαι τῆς Κρήτης. Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 23.

15. Ἰωσ. Χατζιδάκη, Περιήγησις εἰς Κρήτην, Ἑρμούπολις, 1881, σελ. 66. Πρβλ. καὶ ὅσα σχετικὰ γράφει ὁ Παντ. Πρεβελάκης, ἔ.ἀ. σελ. 12, « ἀπὸ τὴ μέρα ποὺ οἱ Βενετσάνοι τὴν τειχογύρισαν ἀπὸ στεριᾶς — τότε ποὺ χτίσαν καὶ τὴ φορτέτσα τῆς θάλασσας — κάθε φάρδεμα στάθηκε ἀνεβόλετο, κ' ἡ πολιτεία δικάστηκε νὰ σιγοσουρώνει μέσα στὴν ὑγρασία ποὺ μάζευε, ἔτσι χτισμένη ποὺ εἶταν μὲ τὸ πρόσωπο γυρισμένο στὸ βοριά ».

16. Παντ. Πρεβελάκη, ἔ.ἀ. σελ. 65.

17. Σ. Παπαγιαννάκη, ἔ.ἀ. σελ. 26.

18. Εἶναι ὁ « ἥμερος γιαλός », ποὺ « . . . σοῦχει στρωμένη, τὶς ὧρες τῆς καλοκαιριᾶς, τὴν ἀμμουδιὰ καὶ τὸ σγουρὸ τὸ κοντοθάλασσο νἄρχεσαι νὰ περπατᾶς ἀνέγνοιαστος, σὰν τὸ δίκαιο στὰ λιβάδια τοῦ Παράδεισου ». Παντ.Πρεβελάκη, ἔ.ἀ. σελ. 13. Εἶναι στὴν ἴδια αὐτὴ περιοχή, ὅπου, κατὰ τὸν Ἰωσ. Χατζιδάκη (ἔ.ἀ. σελ. 68), γίνεται ὁ περίπατος τῶν Ρεθεμνιωτῶν (ὅπως καὶ σήμερα ἐξάλλου) « . . . παρὰ τὸν αἰγιαλὸν εἰς τὴν ἄμμον ἢ εἰς τὰ περιβόλια ἔνθα καλὰ ὑπάρχουσι καφφενεῖα 1/4 ὥρας ἔξω τῆς πόλεως, ἀφ' ὧν δὲν λείπει οὐδὲ ὁ ξανθὸς τῆς Γερμανίας ζύθος » !

Ὁλόκληρη ἡ περιοχὴ ὀνομάζονταν ἀπὸ τοὺς ντόπιους Ἄμμος. Ἀπὸ κεῖ λέγονταν καὶ ἡ ἀνατολικὴ πύλη τῶν μεσημβρινῶν ὀχυρώσεων τοῦ Ρεθέμνου Πόρτα τῆς Ἄμμου (κι ἀπὸ τοὺς Τούρκους Κοὺμ Καπί). Ὁ Fr. Basilicata γράφει Sabionara (= ἀμμουδιὰ) κι ἀπὸ κεῖ ἡ πύλη καὶ ὁ προμαχώνας τῆς Ἁγ. Βαρβάρας λέγονταν ἐπίσης Porta (ἢ Baluardo) di Sabbionara. Ὅσον ἀφορᾶ τὴ θέση Περιβόλια τοῦ Ἰωσ. Χατζιδάκη, εἶναι ἡ ἴδια μ' ἐκείνη τῶν Ortí τοῦ χάρτη τοῦ Fr. Basilicata (Π ί ν. 3_2, 7_1, 10).

19. Ὁ καθηγητὴς Κων. Καλοκύρης (ἔ.ἀ. σελ.79, σημ. 1), κάνει τὴν πιθανή, καθὼς νομίζω, ὑπόθεση

5. Οἱ σεισμοὶ

« Πέμπει σεισμὸν μὲ τὴν βοή, ὁ κόσμος σκοτεινιάζει
καὶ ἀπὸ τὸν φόβον ὁ λαὸς τὸ « Κύριε ἐλέησον » κράζει.
Καὶ ρίκτει σπίτια ἀρχοντικά, παλάτια τῶν κριτάδων,
ἐκκλησιῶν καμπαναριὰ καὶ ἄλλων πτωχῶν τινάδων ».

Μαν. Σκλάβου, Ἡ συμφορὰ τῆς Κρήτης, 1508. (Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 59).

Σ' ἀντίθεση μὲ τὸ Χάνδακα καὶ τὰ Χανιά, τὶς δυὸ μεγαλύτερες πόλεις τῆς Κρήτης, ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστό,ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σεισμόπληκτες περιοχὲς τῆς χώρας [20], γιὰ τὸ Ρέθεμνος δὲν ἀναφέρονται οἱ ἐκτεταμένες καταστροφὲς ποὺ προξενοῦν στὶς δυὸ πρῶτες οἱ μεγάλοι σεισμοὶ τῶν χρόνων τῆς Βενετοκρατίας [21] καὶ ἰδίως ἐκεῖνοι τοῦ 1508 καὶ τοῦ 1595.

Γιὰ πρώτη, πάντως, φορὰ μνημονεύονται, στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ., μερικὲς ζημιὲς στὴν ὀχύρωση τοῦ γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι μικροῦ τότε οἰκισμοῦ τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ εἶχε προκαλέσει ὁ σεισμὸς τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1303 « . . . de castro Rethemi cecidit una turris. . . » [22]. Διακόσια περίπου χρόνια ἀργότερα, ὁ τρομερὸς σεισμὸς τοῦ Μαΐου τοῦ 1508, ποὺ ρήμαξε τὸ Χάνδακα, γίνεται, κατὰ τὸν τότε Δούκα Κρήτης Ἱερώνυμο Δωνᾶτο, λιγότερο αἰσθητὸς στὰ Χανιὰ καὶ στὸ Ρέθυμνο « Rethima et Cidonia concussae quidem sunt, sed non dirutae. . . » [23].

ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀκρωτηρίου, πάνω στὸ ὁποῖο ἁπλώνεται ἡ πόλη, ἔχει δημιουργηθεῖ μὲ προσχώσεις καὶ προσαμμώσεις, ποὺ ἔγιναν σ' ἕνα μακρότατο χρονικὸ διάστημα στὸ ἀρχικὰ στενὸ καὶ ὀρεινὸ σῶμα τῆς δυτικῆς ἀκτῆς καὶ τοῦ λόφου τοῦ βόρειου ἄκρου του (ὅπου τώρα ἡ Φορτέτσα).

20. Ἐλ. Πλατάκη, Οἱ σεισμοὶ τῆς Κρήτης, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Κρητ. Χρον. 4 (1950), σελ. 465 - 466.

21. Γιὰ τοὺς σεισμοὺς τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας βλ. ἔ.ἀ. σελ. 475 - 489.

22. Gerola, τόμ. I/1, σελ. 169, σημ. 5. Ὁ ἴδιος σεισμὸς κάνει μεγάλες καταστροφὲς στὸ Χάνδακα : « . . . omnes domos civitatis Candide impulit ad ruinam. . . ». Ἔ.ἀ. σελ. 200. Βλ. ἀκόμη, Ν. Ζουδιανοῦ, Ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, τόμ. Α', Ἀθῆναι, 1960, σελ. 123 - 124.

Κατὰ τὸν Στ. Ξανθουδίδη (Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι, 1909, σελ.87), ὁ μεγάλος σεισμὸς τοῦ 1303 δίνει τὴν ἀφορμὴ στὸν Ἀλέξιο Καλλέργη, ποὺ μόλις πρὶν τέσσερα χρόνια εἶχε ἔρθει σὲ συνεννόηση μὲ τὴ Βενετία (σταματώντας τὴ μακροχρόνια ἐπανάστασή του), νὰ δείξει τὴν πίστη του πρὸς τὴ Γαληνοτάτη : « τὴν πρὸς τὴν Ἐνετίαν πίστιν καὶ ἀφοσίωσιν ἀπέδειξεν ὁ Ἀλέξιος μάλιστα κατὰ τὸν φοβερὸν σεισμὸν τοῦ 1303. Οἱ Κρῆτες ἐπωφελούμενοι τῆς εὐκαιρίας καὶ μάλιστα τῆς καταπτώσεως τειχῶν τοῦ Χάνδακος ἠθέλησαν νὰ ἐπαναστατήσωσι καὶ προέτρεψαν τὸν Ἀλέξιον νὰ τεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς των· ἀλλ' ὁ Ἀλέξιος τοὺς ἀπέτρεψεν πείσας αὐτούς, ὅτι ἐκδιωκομένων τῶν Ἐνετῶν θὰ γίνωσι λεία Καταλανῶν ἢ Γενοατῶν καὶ θὰ ὑποφέρωσι χειρότερα, ἐν ᾧ ὑπὸ τὸν ἤπιον ζυγὸν τῶν Ἐνετῶν καλῶς διάγουσιν ». Σύμφωνα πάντως μὲ μιὰ πληροφορία, ποὺ τὴν θεωρεῖ ἀξιόπιστη ὁ καθηγητὴς Fr. Thiriet (La Romanie Vénitienne au Moyen Âge, Paris, 1959, σελ. 268), ὁ σεισμὸς τοῦ 1303 εἶχε 4000 θύματα στὸ Χάνδακα.

Ἀξίζει, τέλος, νὰ σημειώσουμε πὼς κατὰ τὸν André Wirowibsz (L'attività edilizia a Venezia nel XIV e XV secolo, Firenze, 1965, σελ. 318), στὰ 1303, « . . . furono inviati per un anno da Venezia a Candia, 26 muratori e 13 aiutanti per ricostruire la capitale di Creta ».

23. Τὸ χωρίο προέρχεται ἀπὸ τὸ γράμμα ποὺ ἔγραψε (στὰ λατινικὰ) ὁ Donato στὸ φίλο του Pietro Contareno, μὲ ἡμερομηνία 15/7/1508, δηλαδὴ ἑνάμισυ μήνα μετὰ τὸ σεισμό (29/5/1508). Ὁλόκληρο τὸ γράμμα τοῦ δούκα δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Flam. Cornelio στὴν Creta Sacra (Β' τόμος, σελ. 408 - 415 Βενετία, 1755,) καὶ ξαναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Ἐλ. Πλατάκη, ἔ. ἀ. σελ. 477 - 483). Οἱ

Στὸ τέλος τοῦ ἴδιου αἰώνα, ὁ σεισμὸς τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1595, ποὺ κάνει μεγάλες ζημιὲς στὰ Χανιὰ καὶ τόσο ἐντυπωσιάζει τὸν Onorio Belli[24], στὸ Ρέθυμνο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ μιὰ Ἔκθεση τοῦ τότε Ρετούρη τῆς πόλης Giovanni Pesaro, μόνο μικρότερης σημασίας καταστροφὲς προξενεῖ[25]. Τὸ ἴδιο εὐνοϊκὴ φαίνεται νἆναι ἡ τύχη τῆς πόλης καὶ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ἔτσι, στὸ μεγάλο σεισμὸ τοῦ 1856, ποὺ σ' ὁλόκληρη τὴν Κρήτη:

« χάνονται χώραις καὶ χωριὰ σὰν ὄντε χύνετ' ἄστρο »,

στὸ Ρέθυμνο, πέρα ἀπὸ μερικὲς ζημιὲς στὶς οἰκοδομές, δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνας νεκρός[26].

Γιὰ τοῦτο, πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴ σχετικὴ αὐτὴ εὔνοια τοῦ Ἐγκέλαδου ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους λόγους τῆς διατήρησης, μέχρι τελευταῖα, τοῦ μεγάλου μνημειακοῦ πλούτου τῆς πόλης.

6. Ὁ ὑδάτινος πλοῦτος

Ὅλες οἱ κρητικὲς πόλεις ἀντιμετώπιζαν, στὸ 16ο - 17ο αἰ., ἕνα σοβαρὸ πρόβλημα νεροῦ, ποὺ γινόταν ὀξύτερο ὅσο αὐξάνονταν ὁ πληθυσμός τους καὶ ὁ κίνδυνος μιᾶς τουρκικῆς εἰσβολῆς φαινόταν ὅλο καὶ πιὸ κοντινός[27]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀνυπαρξία ποταμῶν ἢ λιμνῶν στὶς γύρω ἀπὸ τὶς πόλεις περιοχὲς ἀφαιροῦσε ἀπὸ τὶς Ἀρχὲς τὴ δυνατότητα νὰ δώσουν μιὰ σχετικὰ εὔκολη λύση. Ἔτσι, ἀπόμεναν : α) τὰ ὑπόγεια ἀποθέματα νεροῦ (ποὺ ἀνάβλυζαν ἀπὸ φυσικὲς πηγές, σὲ μικρὲς ἢ μεγάλες ἀποστάσεις ἀπὸ τὶς πόλεις), τὰ ὁποῖα μποροῦσαν, βέβαια, νὰ διοχετευτοῦν στὶς δημόσιες κρῆνες μόνο μὲ τὴν κατασκευὴ πολυέξοδων γενικὰ ὑδραγωγείων, β) τὰ κακῆς, σχεδὸν πάντοτε, ποιότητας νερὰ τῶν πηγαδιῶν καὶ γ) τὰ νερὰ τῆς βροχῆς.

Γιὰ τὸ Ρέθεμνος, δὲν ξέρουμε πῶς γινόταν ἡ ὕδρευση τοῦ ἀρχικοῦ, μικροῦ, ὀχυρωμένου οἰκισμοῦ, ποὺ ἐκτείνονταν γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι. Στὰ τέλη πάντως τοῦ 16ου αἰ., ἡ πόλη, ποὺ ἔχει πιὰ μεγαλώσει, ὑδρεύεται (μὲ ὑδραγωγεῖο ἀπὸ πήλινα « κοντοῦτα ») ἀπὸ τὴν πηγὴ τοῦ S. Zuanne, «. . . ποὺ βρίσκεται μισὸ μίλι μακριά. . . »[28]. Ἡ πηγὴ αὐτή, ἔχει ταυτιστεῖ μὲ τὴ γνωστὴ μέχρι σήμερα πηγὴ τοῦ Ἅη Γιάννη τοῦ Πρόδρομου (ὅπου

καταστροφὲς στὰ κτήρια τοῦ Χάνδακα ὑπῆρξαν τεράστιες, κι ὅπως ἀναφέρει μιὰ ἄλλη μαρτυρία τοῦ 1508 « . . . quello che è restato in piedi è talmente conditionato che è fatto inhabitabele ».
Gerola, τόμ. III, σελ. 201. Οἱ νεκροὶ στὴν πόλη ἦταν, κατὰ τὸ δούκα Donato, 300.

24. Ὁ σεισμὸς ἔγινε στὶς 26 Νοεμβρίου (στὶς 16, κατὰ τὸ Ἰουλιανὸ ἡμερολόγιο) τοῦ 1595 κι ἔκαμε ζημιὲς καὶ στὸ Ἡράκλειο καὶ τὸ ἴδιο θἄγινε βέβαια καὶ στὸ Ρέθεμνος. Κυρίως ὅμως μεγάλη δοκιμασία ἦταν γιὰ τὰ Χανιά. Ὁ Onorio Belli, γιατρὸς καὶ βοτανολόγος μὲ ἀρχαιολογικὰ ἐνδιαφέροντα, ποὺ ἔμεινε πολλὰ χρόνια στὴν Κρήτη (εἶχε γράψει ἕνα βιβλίο γιὰ τὰ ἀρχαῖα θέατρα τῆς Κρήτης, γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ὡς μέλος τῆς Accademia Olimpica τῆς Vicenza), μᾶς δίνει μιὰ ὡραία περιγραφὴ αὐτοῦ τοῦ σεισμοῦ στὰ Χανιά. Gareth Morgan, The Canea Earthquake of 1595. Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 75 κ.ἑ. Βλ. ἀκόμη, Ἐλ. Πλατάκη, Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι καὶ περιηγηταὶ περὶ Κρήτης κατὰ τοὺς ΙΒ΄ - ΙΘ΄ αἰῶνας. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ τεύχη 2, 3, 5 - 10, 13 καὶ 14 τῆς Ἀμάλθειας, 1973, σελ. 40 - 41.

25. Gerola, ἔ.ἀ. σελ. 71.

26. Ἐλ. Πλατάκη, Κρητ. Χρον. 4 (1950), σελ. 494.

27. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 322.

28. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 43.

καὶ τὸ ὁμώνυμο ἐκκλησάκι), στὰ νοτιοανατολικὰ τῆς πόλης[29]. Ἀπὸ τὰ τελευταῖα ὅμως χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας (ἀπὸ τὸ 19ο αἰ.), εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ καὶ τὰ νερὰ τοῦ Κουμπέ, στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ Ρεθέμνου[30]. Ἡ ἔλλειψη, πάντως, ἐπαρκῶν ποσοτήτων νεροῦ ὁδηγεῖ τοὺς κατοίκους τῶν κρητικῶν πόλεων στὴ διάνοιξη πηγαδιῶν στὶς αὐλὲς τῶν σπιτιῶν τους[31] καὶ στὴ μεθοδικὴ συγκέντρωση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα δώματα τῶν διάφορων χώρων τῶν σπιτιῶν στὶς στέρνες, ποὺ κατασκευάζονται στὸ ἰσόγειο εἴτε ἐπίγειες εἴτε ὑπόγειες.

Γι' αὐτό, εἶναι ἰδιαίτερης σημασίας, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ τρόπος τῆς διαμόρφωσης τοῦ δώματος, ἡ μορφὴ ποὺ παίρνουν οἱ ὑδρορρόες κι ἀκόμη ἡ χρήση ὑδραυλικῶν κονιαμάτων, ὅπου ὑπῆρχε ἀνάγκη.

29. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ.ἀ. σελ. 325.

30. Gerola, τόμ. IV, σελ. 32.

31. Στὸ Χάνδακα ὑπῆρχαν στὰ 1639, κατὰ τὸν Γενικὸ Προβλεπτὴ Κρήτης Isepo Civran. χίλια διακόσια ἑβδομήντα πηγάδια. Στ. Σπανάκη, Ἡ Ἔκθεση τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Κρήτης Isepo Civran (1639). Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 392. Πολλὰ πηγάδια « γεμάτα νερὸ μέτριας ποιότητας » ὑπῆρχαν, κατὰ τὸν Morro, καὶ στὰ Χανιά. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα, ἔ.ἀ. σελ. 40 καὶ 24, σημ. 26.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. Ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἐπαναστάσεων

Μερικὲς φιλολογικὲς πηγές [1], μιὰ σειρὰ νομισμάτων [2] καὶ λίγες ἀλλ' ἐνδεικτικὲς μαρτυρίες ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν [3] μποροῦν νὰ δείξουν πὼς ἡ ἀρχαία Ρίθυμνα ὑπῆρξε μιὰ ἀξιόλογη κρητικὴ πόλη στοὺς Μυκηναϊκοὺς μετανακτορικούς, τοὺς Κλασσικοὺς καί, πιθανότατα, καὶ στοὺς Ἑλληνιστικοὺς καὶ Ρωμαϊκοὺς χρόνους [4]. Τὴ ζωὴ τῆς ἀρχαίας πολιτείας ἔρχεται, καθὼς πιστεύει ὁ Gerola, νὰ συνεχίσει τὸ Ρέθεμνος τῆς Βενετοκρατίας [5].

1. Στὴν ἀρχαία Ρίθυμνα ἀναφέρονται (ἄμεσα ἢ ἔμμεσα) ὁ Λυκόφρων (στὸν 3ο π.Χ. αἰ.), ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος (στὸν 1ο μ.Χ. αἰ.), ὁ Πτολεμαῖος (στὸ 2ο μ.Χ. αἰ.), ὁ Κλαύδιος Αἰλιανὸς (στὸν 3ο μ.Χ. αἰ.) καὶ ὁ Στέφανος Βυζάντιος (στὸν 5ο μ.Χ. αἰ.). Ἀπ' αὐτούς, ὁ Κλαύδιος Αἰλιανὸς κάνει λόγο (στὸ ἔργο του De natura animalium) γιὰ ναὸ τῆς Ροκκαίας Ἀρτέμιδος, τὸν ὁποῖο, ὅπως πιστεύει ὁ Κων. Καλοκύρης, πρέπει νὰ τοποθετήσουμε πάνω στὴ βορεινὴ ὀρεινὴ ἀπόληξη τοῦ ἀκρωτηρίου τοῦ Ρεθέμνου, ὅπου στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. θὰ κτιστεῖ ἡ Φορτέτσα. Κων. Καλοκύρη, Ἡ Ἀρχαία Ρίθυμνα, σελ. 78 - 79. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς παραπάνω φιλολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀρχαία Ρίθυμνα, ὑπάρχει κι ἕνα μικρὸ ἐπιγραφικὸ ὑλικὸ τοῦ 4ου - 3ου π.Χ. αἰ., ἔ.ἀ. σελ. 51 - 88.

2. Ἀνάγονται κι αὐτὰ στὸν 4ο - 3ο π.Χ. αἰ. καὶ « πρόκειται », ὅπως σημειώνει ὁ Κων. Καλοκύρης, « περὶ ἀργυρῶν καὶ χαλκῶν νομισμάτων, τὰ ὁποῖα ἔχουν σύμβολα εἰς τὴν μίαν ὄψιν, πάντοτε κεφαλὴν τοῦ Ἀπόλλωνος ἢ τῆς Ἀθηνᾶς, εἰς δὲ τὴν ἄλλην τρίαιναν ἢ δύο δελφῖνας. Ἢ ἔχουν τὴν παράστασιν τοῦ Ἀπόλλωνος (ἢ τοῦ Μίνωος) ὡς κυνηγοῦ, μετὰ τόξου καὶ σφαίρας ἢ τρίποδος ἢ αἰγὸς ἡ ὁποία τρέχει ». Κων. Καλοκύρη, ἔ.ἀ. σελ. 48. Πάντως, σωστά, καθὼς νομίζω, συμπεραίνει ὁ συγγραφέας ὅτι «. . .μία πόλις ἥτις τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἔχει ἴδια νομίσματα σημαίνει ὅτι εἶναι αὐτόνομος καὶ ἀνεξάρτητος, ἑπομένως οὐχὶ ὀλιγώτερον σπουδαία ἄλλων Κρητικῶν πόλεων », ἔ.ἀ. σελ. 116.

3. Κατὰ τὸν Κων. Καλοκύρη, «. . .ἡ ἔλλειψις ἐρειπίων ἢ ἄλλων μνημείων τῆς ἀρχαίας Ῥιθύμνης δὲν ἔχει δύσκολον ἐξήγησιν ὅταν σκεφθῇ κανεὶς τὸ μὲν τὰς ἐπιχώσεις τῶν αἰώνων, τὸ δὲ τοὺς Ἄραβας, τοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι, κατακτήσαντες τὸν τόπον κατέστρεψαν ἢ ἥρπασαν ὅ,τι εὑρον εἰς αὐτόν », ἔ.ἀ. σελ. 43.

Γιὰ τὴν κατὰ καιροὺς ἀνεύρεση ἀρχαίων κτηρίων μέσα στὴν πόλη καθὼς καὶ ἐκτεταμένου μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου ἔξω ἀπ' αὐτὴν βλ. Κρητ. Χρον. 1 (1947), σελ. 638 - 639. Κων. Καλοκύρη, ἔ.ἀ. σελ. 90 - 91 καὶ Στυλ. Ἀλεξίου, Μινωϊκὸς Πολιτισμός (β΄ ἔκδοση), σελ. 70. Σὲ ἀντίθεση πάντως μὲ τὸ Χάνδακα, ὅπου ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἔχει δείξει πὼς στὴ θέση τῆς κατοπινῆς πρωτεύουσας τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης ὑπῆρχε ἀπὸ τὴ β΄ Βυζαντινὴ περίοδο κάποιος οἰκισμός (Νικ. Πλάτωνος, Τὰ τείχη τοῦ Χάνδακος κατὰ τὴν β΄ Βυζαντινὴν περίοδον. Κρητ. Χρον. 1 (1947), σελ. 239 - 248· 4 (1950), σελ. 353 - 360, καὶ 6 (1952), σελ. 433 - 452) γιὰ τὸ Ρέθεμνος, ἀντίθετα, δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη ἀνάλογες ἐνδείξεις.

4. Ὁ Κων. Καλοκύρης (ἔ.ἀ. σελ. 114) δέχεται ὡς ἀναμφισβήτητη τὴν παρακμὴ τῆς ἀρχαίας πολιτείας σὲ ἄσημο χωριό, ἀπὸ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ.

5. Ὁ Gerola ὑποθέτει πὼς τὸ Ρέθεμνος τῆς Βενετοκρατίας, καὶ κατὰ συνέπεια καὶ ἡ σημερινὴ (παλιὰ) πόλη, βρίσκεται πάνω στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας «. . . sulle cui rovine essa (δηλ. ἡ città di Retimo)

Μᾶς εἶναι, μολαταῦτα, ἄγνωστο ἀκόμη ἂν ἐκεῖ ὅπου θ' ἀναπτυχθεῖ σιγὰ - σιγὰ ἡ τρίτη πόλη τοῦ « βασιλείου », βρίσκονταν στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 13ου αἰ. ἕνας μικρὸς οἰκισμὸς ἀπὸ τὴ β΄ Βυζαντινὴ περίοδο τῆς Κρήτης (961-1204) ἢ ὑπῆρχαν, ἀντίθετα, μόνο μερικὰ σκόρπια ἐδῶ κι ἐκεῖ ἐρείπια ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο της παρελθόν [6].

Ἀναμφισβήτητο ὅμως γεγονὸς εἶναι ὅτι στὴν περιοχὴ τοῦ Ρεθέμνου, ὅπως καὶ σ' ὁλόκληρο τὸ νησί, θὰ βροῦν οἱ Βενετοὶ (στὰ 1211) ἐγκαταστημένα τὰ θρυλικὰ « Δώδεκα ἀρχοντόπουλα », ὅπως τὰ παρουσιάζει ἡ ἐθνικὴ παράδοση τῆς Κρήτης [7], μιὰ ἑλληνικὴ δηλαδὴ ἀριστοκρατία γαιοκτημόνων, ποὺ ριζώνει ἐκεῖ εἴτε ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ, μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ ἀραβικοῦ ἐμιράτου (823-961), εἴτε ἐπὶ Κομνηνῶν, στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. [8].

ebbe a risorgere... ». Gerola, τόμ. I/1, σελ. 26.

Τὰ ἴδια πιστεύει καὶ ὁ Κων. Καλοκύρης (ἔ.ἀ. σελ. 94): « ... ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Βενετῶν μέχρι σήμερον ἡ θέσις τῆς πόλεως εἶναι ἀμετάβλητος, πιστεύομεν καὶ ἡμεῖς, πρὸς τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους θὰ ἴδωμεν, ὅτι ἡ ἀπὸ τῆς Βενετοκρατίας καὶ ἐντεῦθεν πόλις συνεχίζει τὴν ἀρχαίαν, ἥτις (ἀρχαία) ἐν τῇ παρόδῳ τῶν χρόνων ἐξειλίχθη ἀπὸ τὰ νοτιώτερα εἰς τὰ βορειότερα καὶ τὰ ἐντελῶς παράλια ».

6. Κατὰ τὸν Κων. Καλοκύρη (ἔ.ἀ. σελ. 95), οἱ Βενετοὶ « ... ἐλθόντες εἰς τὴν Κρήτην, δὲν ἐσκέφθησαν νὰ κτίσουν τὸ Ῥέθυμνον εἰς νέον χῶρον, δίδοντες τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἥτις θὰ ἔκειτο πλησίον, ἔστω, τῆς δημιουργουμένης. Διότι, ἐξ ἄλλου, εὗρον χῶρον κατῳκημένον, εἰς ἐρείπια ἔστω, καὶ εἰς ὀλίγους οἰκίσκους,ὡς εἶχε καταντήσει ἡ ἀρχαία Ῥίθυμνα κατόπιν τῶν δυστροπιῶν τῆς τύχης ».Κατὰ τὸν συγγραφέα (ἔ.ἀ. σελ. 95, σημ. 1), ὁ τόπος προσφέρονταν ὡς πολὺ κατάλληλος στοὺς Βενετοὺς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς πόλης, ἐπειδὴ βρίσκονταν στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας ἀκτῆς τῆς Κρήτης καὶ ὑπῆρχε ἐπίσης ἐκεῖ μιὰ ἀκρόπολη ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ γίνει ἕνα « θαυμάσιον φρούριον ».

7. Ἕνα ἔγγραφο τῆς μονῆς Κυρὰ Γωνιᾶς Κισάμου μᾶς παρουσιάζει « Τὰ ἄνωθεν ιβ΄ ἀρχοντόπουλα, ὅπου ἦλθασιν εἰς Κρήτην μετὰ τῶν συγγενῶν αὐτῶν εἰς τιμὴν καὶ συντροφίαν τοῦ υἱοῦ τοῦ Βασιλέως, οἱ ὁποῖοι ἔμειναν εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἐμοιράσασιν τὸν τόπον αὐτῆς. ... ». Ἀνθ. Λελεδάκη,Μονὴ Κεραγωνιᾶς Κισάμου. Χριστιανικὴ Κρήτη, ἔτ. Β΄, τεῦχ. Α, σελ. 3. Ἀνάλογου περιεχομένου εἶναι καὶ τρία ἄλλα κείμενα, ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Gerland στὴν Histoire de la Noblesse Crétoise, σελ. 111 κ.ἑ.Ὅπως ὅμως παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Fr. Thiriet (La Romanie Vénitienne, σελ. 293), γι' αὐτὰ τὰ « παιδιὰ τῶν ἀρχόντων » (fils des archontes) « ... δὲν ἔχουμε παρὰ πληροφορίες ποὺ λίγο ἀξίζουν ».

Πάντως, ἡ ἱστορία αὐτὴ τῶν « Δώδεκα ἀρχοντόπουλων » « ... ἦταν ὡς τὸ τέλος τῆς βενετοκρατίας ἡ ἐθνικὴ παράδοση τῆς Κρήτης. Ὅσοι Κρητικοὶ εὐγενεῖς ἢ ἀστοὶ ἢ προνομιοῦχοι χωρικοὶ καὶ πάροικοι ἀκόμη εἶχαν τὰ ὀνόματα τῶν παλιῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν τοῦ νησιοῦ, τῶν Καφέ ων, τῶν Μελισσηνῶν, τῶν Βλαστῶν, καμάρωναν ὡς « εὐγενεῖς τῆς αὐτοκρατορίας » (Nobili del Impero) αἰῶνες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης καὶ κάποτε καυχιῶνταν γιὰ συγγενικὸ δεσμὸ μὲ τοὺς παλιοὺς αὐτοκράτορες καὶ ἡ παράδοση περνοῦσε ἀπὸ πατέρα σὲ παιδί ». Στυλ. Ἀλεξίου, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Κρητ. Χρον. 19 (1965), σελ. 18.

8. « Οἱ ἰσχυροὶ αὐτοὶ οἶκοι τῆς νήσου ἀνῆγον τὴν καταγωγήν των εἰς τὸ Βυζάντιον ἐγκατασταθέντες ἴσως ἐν τῇ νήσῳ μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἀνάκτησιν αὐτῆς κατὰ τὸ 961. Αὐτοὶ ἐπίστευον καὶ ἔλεγον ὅτι ἦλθον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (1092 ἢ 1182) στάσιν τῆς νήσου ὑπὸ Ραψομμάτη καὶ Καρύτση, σταλέντες ὑπὸ τοῦ Βασιλέως πρὸς καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἐγκαθιδρυθέντες τότε ἐν τῇ νήσῳ καὶ λαβόντες μεγάλα κτήματα καὶ προνομίας καὶ ἀποτελέσαντες ἔκτοτε τὸ Ἀρχοντολόγιον τῆς νήσου ». Στ. Ξανθουδίδη, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτη καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι, 1939, σελ. 17 - 18. Βλ. ἀκόμη σχετικὰ μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν « ἀρχοντόπουλων » στὴν Κρήτη, Γ. Σήφακα, Τὸ χρυσόβουλον τοῦ Ἀλεξίου Β΄ Κομνηνοῦ καὶ τὰ δώδεκα ἀρχοντόπουλα. Κρητ. Χρον. 2 (1948), σελ. 129.

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Νικ. Τωμαδάκης (ΕΕΒΣ, τόμ. Λ΄, σελ. 8), « δύο εἶναι τὰ θετικὰ (ὡς νομίζονται) δεδομένα ὑπὲρ τῆς ἐρημώσεως τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ ἐκμουσουλμανισμοῦ αὐτοῦ. Τὸ ἓν εἶναι αἱ ἐποικήσεις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν ἀρχοντοπούλων (ὡς αὗται παρεδόθησαν διὰ πλαστῶν ἐγγράφων κατὰ τὴν ἑνετοκρατίαν, ὅτε πολλαὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν ἔδρασαν ὡς Ἑνετοὶ φευ-

Εἶναι, βέβαια, γνωστὸ πὼς τὰ σχετικὰ μὲ τὰ « Δώδεκα ἀρχοντόπουλα » ἔγγραφα ἀποτελοῦν νεώτερες διασκευές, ἀλλ' ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ξανθουδίδης, «. . . ἡ βάσις ἐφ' ἧς ἐστηρίχθησαν οἱ πλάσαντες αὐτὰ εἶναι πιθανῶς οὐχὶ ἀστήρικτος »[9].

Πάντως, μολονότι ἡ σχετικὴ ἔρευνα εἶναι ἀκόμη φτωχή, μποροῦμε νὰ ξέρουμε μὲ βεβαιότητα πὼς οἱ ἀρχοντικὲς αὐτὲς οἰκογένειες τοῦ νησιοῦ ἐγκαινιάζουν — πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ βενετικὴ κατάκτηση — ἕνα ἐκτεταμένο φεουδαρχικὸ σύστημα[10], κατέχουν μεγάλες κτηματικὲς περιουσίες, ἀσκοῦν μιὰ ἔντονη ἐπιρροὴ πάνω στὸ ντόπιο ἑλληνικὸ πληθυσμὸ (ὅπως δείχνουν οἱ ἀλλεπάλληλες ἐπαναστάσεις κατὰ τῶν Βενετῶν στὸ 13ο καὶ 14ο αἰ.) καὶ παίζουν — γενικότερα — ἕναν πολὺ σπουδαῖο ρόλο στὴν ἱστορία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης[11]. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς « ἀρχοντόπουλους » εἶναι ἐγκαταστημένοι στὰ μέρη τοῦ Ρεθέμνου, ὅπως π.χ. ἡ μεγάλη κι ἐπιφανὴς οἰκογένεια Χορτάτση, ἡ ὁποία ἔχει ἐκεῖ σπουδαία κτηματικὴ περιουσία, ποὺ καθορίζεται σ' ἐπίσημο ἔγγραφο τοῦ 1192[12]. Γι' αὐτό, εὔστοχα θὰ παρατηρήσει ὁ Ξανθουδίδης πὼς τὸ Ρέθεμνος, «. . . διετήρησε ἐπὶ Ἐνετοκρατίας κάλλιον τὸν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα, διότι εἶχε τοὺς περισσοτέρους ἕλληνας εὐγενεῖς καὶ φεουδάρχας »[13]. Μὲ τὴν ὁριστική της ἐγκατάσταση στὸ νησὶ[14] θὰ κάνει, στὰ 1211, ἡ Βενετία τὸ ὁλέθριο σφάλμα νὰ κατασχέσει ἢ νὰ δημεύσει ὁλόκληρη ἤ, πάντως, ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν κτηματικὴ περιουσία τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντων καὶ τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἐνῶ φαίνεται πιθανὸ νὰ ἀφέθηκαν σχεδὸν ἄθικτες οἱ μικρὲς περιουσίες τῶν ἐλεύθερων γεωργῶν, ποὺ θὰ μείνουν γνωστοὶ ὡς « φράγκοι » (franchi = ἐλεύθεροι)[15].

δάρχαι) καὶ ἡ πρὸ αὐτῶν ἐποίκησις τῆς νήσου ὑπὸ στρατιωτῶν Ἀρμενίων. . . ». Πρβλ. καὶ τοῦ ἰδίου, Ἀγωνιζομένη Κρήτη. Ἠώς 76 - 85 (1964), σελ. 20.

9. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 18.

10. Κατὰ τὸν Νικ. Τωμαδάκη (ΕΕΒΣ, τόμ. Λ', σελ. 9), ἡ « . . . ἐγκατάστασις τῶν ἀρχοντοπούλων (1081 ;) σημαίνει φεουδαρχικὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς Κρήτης ». Βλ. καὶ Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 17.

11. « Οἱ ἀρχοντόπουλοι τοῦ Βυζαντίου », ὅπως σημειώνει ὁ Νικ. Τωμαδάκης (Ἠώς 76 - 85 (1964), σελ. 19), « ἐγκατασταθέντες μετὰ τῶν ἀπομάχων τοῦ Φωκᾶ εἰς τὴν Κρήτην ἐρρίζωσαν τόσον ὥστε καὶ κατὰ τὴν μετὰ ταῦτα περίοδον ἐπηρεάζουν ἀπολύτως τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης ἀπὸ ἀπόψεως ἑλληνικότητος καὶ προσηλώσεως εἰς τὸ Βυζάντιον ».

12. Μαν. Μανούσακα, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς κρητικῆς οἰκογενείας Χορτάτση. ΕΕΒΣ, τόμ. ΚΣΤ', σελ. 276.

13. Ἔ.ἀ. τόμ. Γ', σελ. 63.

14. Γιὰ τὴν τόσο ὀλιγοχρόνια γενοβέζικη κυριαρχία στὴν Κρήτη (μεταξὺ 1206 - 1211) βλ. στὴν ἐργασία τοῦ Gerola, La dominazione genovese in Creta. Atti dell'Accademia degli Agiati in Rovereto, τόμ. 8/II (1902), σελ. 134- 175. Γιὰ τὴ γενικότερη ἱστορία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης παραμένει μέχρι σήμερα ἀδιαφιλονίκητη ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας τοῦ Στ. Ξανθουδίδη, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, ποὺ εἶχε συντάξει ὁ σοφὸς Κρητικὸς ἐπιστήμονας στὰ 1925 καὶ τυπώθηκε, μετὰ τὸ θάνατό του (1928), στὴν Ἀθήνα (στὰ 1939), στὶς ἐκδόσεις τῶν Byzantinish-Neugriechische Jahrbücher, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Ἰωάν. Καλιτσουνάκη. Βλ. καὶ ὅσα σχετικὰ γράφει γιὰ τὴ σπουδαία αὐτὴ ἐργασία τοῦ Ξανθουδίδη ὁ Μαν. Μανούσακας, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 265.

Εἰδικότερα ὅμως γιὰ τὸ 13ο αἰ. τῆς Κρήτης, τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς βενετικῆς κατοχῆς, ὑπάρχει ἡ ἐργασία τοῦ Silvano Borsari, Il dominio veneziano a Creta nel XIII seccolo, Napoli, 1963, στὴν ὁποία, καθὼς σημειώνει ὁ Μαν. Μανούσακας (ἔ.ἀ. σελ. 265), « . . . ἐξετάζονται εὐμεθόδως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει καὶ τῶν ἐγγράφων τοῦ ἀρχείου τοῦ Δούκα Κρήτης τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα ἀντιμετώπισαν οἱ Βενετοὶ ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὸν πρῶτον τοῦτον αἰῶνα τῆς ἐν αὐτῇ ἐγκαταστάσεώς των. . . ».

15. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 11. Ὁ ἴδιος συγγραφέας (ἔ.ἀ. σελ. 18), παρατηρεῖ ὅτι ἡ Βενετία : « . . . ἠγνόησεν ἐπισήμως αὐτοὺς (δηλ. τοὺς Ἕλληνες ἄρχοντες) καὶ τὰς κτήσεις καὶ προνομίας των. Ἦτο

Ἡ γῆ ποὺ κατασχέθηκε θὰ μοιραστεῖ, μὲ τὴν prima divisio insulae Cretae, σὲ τρία μέρη [16]. Τὸ ἕνα τρίτο, γύρω ἀπὸ τὶς πόλεις (ἀρχικὰ μόνο γύρω ἀπὸ τὸ Χάνδακα, στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὶς δύο Σκάλες — inter duas Scalas), θὰ μείνει στὸ Δημόσιο, ποὺ ἔχει κάθε λόγο νὰ ἐνδιαφέρεται ἰδιαίτερα γιὰ τὶς πόλεις - ἐμπορεῖα τοῦ νησιοῦ [17]. Τὸ δεύτερο τρίτο θὰ ἱκανοποιήσει τὶς πιεστικὲς ἀπαιτήσεις τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας, ποὺ θὰ ἐγκατασταθεῖ μὲ τὴ βία στὴν Κρήτη [18]. Τὸ τελευταῖο, τέλος, τρίτο προορίζεται νὰ ἐξασφαλίσει μακροχρόνια στὴ Γαληνοτάτη τὴν πολύτιμη κτήση. Γι' αὐτό, θὰ διαμοιραστεῖ μὲ τέσσερις διαδοχικὲς ἀποικίσεις στὰ 1211, 1222, 1223 καὶ 1252 στοὺς Βενετσιάνους εὐγενεῖς (milites, cavallieri) καὶ λαϊκούς (pedites, sergenti), ποὺ προέρχον-

τοῦτο μέγα σφάλμα τῆς Δημοκρατίας, τὸ ὁποῖον κατόπιν ἐπλήρωσεν ἀκριβὰ διὰ μεγάλων θυσιῶν εἰς αἷμα καὶ χρῆμα καὶ γόητρον, ἕως ὅτου τὸ ἐπανορθώσῃ, ἐξαναγκασθεῖσα ὑπὸ τῆς ἰσχυρᾶς καὶ ἐπιμόνου ἀντιδράσεως καὶ τῶν συχνῶν ἐπαναστάσεων τῶν ἰσχυρῶν καὶ γενναίων Κρητῶν ἀρχοντορρωμαίων ». Καὶ ὁ Fr. Thiriet (ἔ.ἀ. σελ. 292) σημειώνει ὅτι ἀπὸ τὸν πρῶτο κιόλας αἰώνα τῆς βενετικῆς κυριαρχίας στὴν Κρήτη «. . .ὁ (Ἕλληνας) ἄρχοντας παραμένει ἕνα πρόσωπο στὸ ὁποῖο τὸ ὄνομά του, τὰ κτήματά του καὶ οἱ ὑποτακτικοί του τοῦ παρέχουν ἕνα μεγάλο προνόμιο. Ἡ Βενετία ὀφείλει νὰ τὸν ὑπολογίζει».

16. Νικ. Τωμαδάκη, ἔ.ἀ. σελ. 20.

17. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 9 καὶ Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 128.

18. Ἡ Βενετία, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ Στ.Ξανθουδίδης (ἔ.ἀ. σελ.154), γιὰ νὰ « ... ἐξουδετερώσῃ ἀφ' ἑνὸς τὴν ἐπὶ τοῦ λαοῦ ἐπιβολὴν τοῦ ἀνωτέρου Ὀρθοδόξου κλήρου καὶ πᾶσαν ἐξ αὐτοῦ ἀντίδρασιν, νὰ μὴ φανῇ ὅμως ἐξ ἄλλου ὅτι παραβιάζει τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν τῶν ὀρθοδόξων της ὑπηκόων », « ... παρέδωκε τὴν Μητρόπολιν καὶ τὰς ἐπισκοπὰς μετὰ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν κτημάτων των εἰς Ἀρχιεπισκόπους καὶ Ἐπισκόπους Λατίνους διορισθέντας ὑπὸ τῆς Παπικῆς αὐλῆς, ἐκβληθέντων καὶ τῶν ὑπολειπομένων Ἑλλήνων Ἀρχιερέων, ἀφῆκεν ὅμως ἀνενόχλητον τὸν κατώτερον ἐνοριακὸν κλῆρον καὶ τὰ μοναστήρια μετὰ τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν καὶ τῶν κτήσεών των. Ἔμεινεν οὕτως ἀκέφαλος ἡ ἐν Κρήτῃ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ μακρὸν διάστημα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐνετοκρατίας ». Ἡ παλιότερη ἐκκλησιαστικὴ διαίρεση τῆς Κρήτης σὲ ἐπισκοπὲς κλπ. διατηρήθηκε καὶ ἀπὸ τὴ Λατινικὴ Ἐκκλησία (Νικ. Τωμαδάκη, Εἰδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας. ΕΕΒΣ, τόμ. Ι΄ σελ. 194) καὶ μετὰ τὴν κατάλυση τῆς βενετικῆς κυριαρχίας θὰ ἱδρυθεῖ στὰ 1684 μιὰ ὀρθόδοξη ἐπισκοπὴ στὸ Ρέθεμνος, ἔ.ἀ. σελ. 195. Πάντως, μολονότι « ... ἐνδόμυχος πόθος τοῦ λατινικοῦ κλήρου ἦτο βεβαίως ὁ ἐκλατινισμὸς τοῦ λαοῦ ἢ τοὐλάχιστον ἡ οὐνιτοποίησις τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας » (βλ. στὴν κριτικὴ τοῦ Νικ. Τωμαδάκη γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο. ΕΕΒΣ, τόμ. Ι΄ σελ. 489), πρέπει κατὰ τὸν Ξανθουδίδη «. . . νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ Ἐνετ. Δημοκρατία ὑπῆρξε διὰ τὴν ἐποχήν της ἀρκετὰ ἀνεξίθρησκος καὶ ἤθελε νὰ φαίνεται τοιαύτη προτάσσουσα τὸ πολιτικὸν συμφέρον τοῦ θρησκευτικοῦ· « εἴμεθα πρῶτον Ἐνετοὶ καὶ ὕστερον Χριστιανοί » (semo Veneziani e poi Christiani), ἔλεγον συχνὰ οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Γαληνοτάτης καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι πολλάκις ἐπροστάτευσε τοὺς ὀρθοδόξους ὑπηκόους της κατὰ τῶν πιέσεων τῆς Παπικῆς αὐλῆς καὶ τῶν προπαγανδῶν τοῦ λατινικοῦ κλήρου ». Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 156.

Γιὰ τὴ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῆς Βενετίας στὴν Κρήτη (στὸ 14ο - 15ο αἰ.), βλ. Νικ. Τωμαδάκη, Οἱ ὀρθόδοξοι παπάδες ἐπὶ Ἐνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν. Κρητ. Χρον. 13 (1959), σελ. 39 - 72.

Γιὰ τὴ συμφωνία τοῦ 1323 μεταξὺ Βενετίας καὶ Λατίνου Ἀρχιεπισκόπου Κρήτης βλ. Στ. Σπανάκη, Συμβολὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης κατὰ τὴν Βενετοκρατία. Κρητ. Χρον. 13 (1959), σελ. 243 - 288. Βλ. ἀκόμη στὴν ἐργασία τοῦ Georg Hofmann, Wichtige Kanzleiurkunde des lateinischen Erzbischofs von Kreta für die ihm untergebene griechische Geistlichkeit. Orientalia Christiana Periodica, 18 (1952), σελ. 281 - 296.

Πολὺ ἀξιόλογη ἐργασία γιὰ τὶς σχέσεις Βενετίας καὶ Λατίνου Ἀρχιεπισκόπου Κρήτης εἶναι καὶ ἡ μελέτη τοῦ καθηγητῆ Ζαχ. Τσιρπανλῆ, Νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς βενετοκρατουμένης Κρήτης (13ος - 17ος αἰ.) ἀπὸ ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα. Ἑλληνικὰ 20 (1967), σελ. 42 κ.ἑ.

ται ὅλοι ἀπὸ τὶς ἕξι συνοικίες τῆς Μητρόπολης[19]. Στὸ ἐκχωρητήριο ἔγγραφο (carta concessionis), μὲ τὸ ὁποῖο θὰ τοὺς ἐφοδιάσει ἡ Βενετία, θὰ καθοριστοῦν μὲ κάθε ἀκρίβεια τὰ δικαιώματα, ἀλλὰ καὶ οἱ, στρατιωτικοῦ κυρίως χαρακτήρα, ὑποχρεώσεις τους ἀπέναντί της[20]. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς τελευταῖες εἶναι καὶ ἡ διατήρηση μόνιμης κατοικίας μέσα σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πόλεις τοῦ νησιοῦ[21].

Ἔτσι, τὰ ἀρχικὰ διακόσια φέουδα τῶν πρώτων ἀποίκων θὰ κατανεμηθοῦν διοικητικὰ σὲ ἕξι ἐξαρχίες (sextieria), κατὰ τὸ πρότυπο τῶν ἀντίστοιχων ἕξι sestieri τῆς πόλης τοῦ Ἁγ. Μάρκου. Κάθε sestier περιλαμβάνει ἕναν ἀριθμὸ ἀπὸ τοῦρμες ἢ καστελλανίες (castellanie), ὅπως θὰ ὀνομαστοῦν ἀργότερα. Σ' αὐτὲς θὰ ὑπαχθοῦν ἄμεσα τὰ φέουδα ἢ καβαλλαρίες (cavallerie) τῶν ἀποίκων[22]. Γνωρίζουμε, μάλιστα, πὼς στὶς ἑβδομήντα συνολικὰ καβαλλαρίες τῆς περιοχῆς τοῦ Ρεθέμνου, τὸ ὁποῖο μάλιστα δὲν ἀναφέρεται

19. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 8. Στὸν πρῶτο ἀποικισμὸ τοῦ 1211 περιλαμβάνονται 132 εὐγενεῖς, ἀπὸ τὶς πιὸ παλιὲς βενετσιάνικες οἰκογένειες, καὶ 48 λαϊκοί. Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 126 - 127.

20. Γιὰ τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τῶν ἀποίκων, ποὺ περιλαμβάνει ἡ carta concessionis, βλ. Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 127.

21. Ἀρχικά, οἱ ἄποικοι «... devaient conserver une résidence à Candie», ἔ.ἀ. σελ. 127. Ἡ σκοπιμότητα αὐτοῦ τοῦ μέτρου εἶναι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Fr. Thiriet (ἔ.ἀ. σελ. 127 - 128), προφανής «... Candie, capitale de la Crète vénitienne, est le siège du duc et du gouvernement (regimen) et se trouve comprise, bien entendu, sur le territoire réservé à la Commune ; en contraignant les grands feudataires à résider à Candie, l'État vénitien les contrôlerait plus aisément tout en les faisant participer au gouvernement de l'île».Ἀλλὰ καὶ στὸν ἑπόμενο κι ἀκόμη στὸ μεθεπόμενο αἰώνα,οἱ Βενετοκρητικοὶ φεουδάρχες «... κατοικοῦν τὸ περισσότερο χρονικὸ διάστημα μέσα στὶς πόλεις, ὅπου τοὺς καλοῦν οἱ ἀστικές τους ὑποχρεώσεις : νὰ πάρουν μέρος στὶς ἐργασίες τοῦ συμβουλίου τῶν Φεουδαρχῶν, ποὺ εἶναι ἕνα κατ' ἐξοχὴν κρητικὸ συμβούλιο (μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς Σητείας), νὰ συμπαρασταθοῦν τὶς δημόσιες Ἀρχές. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἰδιαίτερη προτίμηση ποὺ δείχνουν γιὰ τὶς πόλεις. Οἱ πόλεις τοὺς ἀρέσουν, πάν'ἀπ'ὅλα, γιατὶ ἐκεῖ συναντοῦν τοὺς Βενετούς, ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴ Μητρόπολη φέρνοντας μαζί τους νέα καὶ προτάσεις γιὰ δουλειές. Μέσα στὶς τρεῖς μεγάλες πόλεις - λιμάνια τῆς Κρήτης, τὸ Χάνδακα, τὰ Χανιὰ καὶ τὸ Ρέθεμνος βρίσκουν τὴν εὐκαιρία νὰ κάνουν τὶς συναλλαγές τους ...». Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 277. Καὶ ὁ Στ. Ξανθουδίδης (ἔ.ἀ. σελ. 16) παρατηρεῖ ὅτι οἱ Βενετοὶ φεουδάρχες πῆραν ἀπὸ τὸ Δημόσιο καὶ σπίτι στὸ Χάνδακα κι ἀργότερα στὰ Χανιά, τὸ Ρέθυμνο καὶ τὴ Σητεία, ὅπου εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νὰ διατηροῦν μόνιμη κατοικία. Πρβλ. καὶ Ν. Ζουδιανοῦ, Ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, τόμ. Α', Ἀθῆναι, 1960, σελ. 63.

Νομίζω, πάντως, πὼς τὸ μέτρο αὐτὸ τῆς Βενετίας γιὰ τὴ διατήρηση μόνιμης κατοικίας μέσα στὶς πόλεις, ποὺ ἐπιβάλλεται στοὺς πρώτους κιόλας ἀποίκους, πρέπει νὰ τὸ δοῦμε καὶ μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς βασικῆς ἀλλαγῆς, ποὺ γίνεται γενικότερα στὴν ἴδια τὴν Ἰταλία, ὅπου, κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Cecil Stewart, «... ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δωδεκάτου αἰώνα, σὰν ἀποτέλεσμα μιᾶς φιλελεύθερης πολιτικῆς οἱ πύργοι τῶν εὐγενῶν, ποὺ δὲν ἦσαν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν πόλεων, καταστράφηκαν καὶ οἱ φεουδάρχες ὑποχρεώθηκαν νὰ ἔλθουν νὰ κατοικήσουν μέσα στὶς πόλεις». C. Stewart, Gothic Architecture (τῆς σειρᾶς Simpson's History of Architectural Development, τόμ. III), London, 1961, σελ. 194.

22. Γιὰ τὴν πρώτη διοικητικὴ διαίρεση τῆς Κρήτης βλ. στὶς ἐργασίες τοῦ Στ. Ξανθουδίδη (ἔ.ἀ. σελ. 10) καὶ Fr. Thiriet (ἔ.ἀ. σελ. 125 καὶ 126, ὅπου καὶ χάρτης τοῦ νησιοῦ μὲ τὰ ὅρια τῶν ἕξι sestieri καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ Δημοσίου γύρω ἀπὸ τὸ Χάνδακα). Βλ. ἀκόμη στὴν ἐργασία τοῦ Borsari, ποὺ ἀναφέρθηκε στὴ σελ. 16, σημ. 14. Πρέπει ὅμως νὰ συμφωνήσουμε μὲ τὸν καθηγητὴ Μαν. Μανούσακα (Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 272), ποὺ παρατηρεῖ πὼς γιὰ τὸν τομέα τῆς ἔρευνας, ποὺ ἀφορᾶ τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς Κρήτης «... διὰ τὸν ὁποῖον ὑπάρχει ἀφθονώτατον ἀνέκδοτον ὑλικὸν ὀλίγιστα πράγματα ἔχουν γραφῆ. Ἀνεπαρκῆ εἶναι, μολονότι ἀκριβῆ, τὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τῶν γενικῶν ἔργων τοῦ Ξανθουδίδου, τοῦ Ἁγ. Ξηρουχάκη καὶ τοῦ Thiriet».

ὀνομαστικά[23] (ὑπάγονταν στὸ τέταρτο sestier τοῦ Castello)[24], θὰ ἐγκατασταθοῦν, στὸ δεύτερο ἀποικισμό (τοῦ 1222), ἑκατὸ εὐγενεῖς Βενετοί[25].

Στὰ 1229, ἔχουμε, ἴσως, τὴν πρώτη, μετὰ ἀπὸ αἰῶνες σιωπῆς[26], μνεία τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ φαίνεται πὼς ἦταν τότε ἕνας μικρός, φρουριακοῦ μᾶλλον χαρακτήρα, οἰκισμὸς (borgo) καὶ καταφύγιο τῶν νεοφερμένων κατακτητῶν, ὁ ὁποῖος — καὶ εἶναι ἴσως τοῦτο χαρακτηριστικό — δὲν ἀναφέρεται ὡς civitas (ὅπως π.χ. ὁ Χάνδακας), ἀλλὰ ὡς castrum « Greci itaque audaciores effecti Castrum Rethemi impugnarunt »[27]. Πρόκειται γιὰ τὴ δεύτερη κρητικὴ ἐπανάσταση κατὰ τῶν ἀλλόδοξων κυριάρχων, μετὰ ἀπὸ ἐκείνη τῶν Ἁγιοστεφανιτῶν[28], ποὺ ξεσηκώνουν στὰ μέρη τοῦ Ρεθέμνου οἱ μεγάλες ἀρχοντικὲς οἰκογένειες τῶν Μελισσηνῶν καὶ τῶν Σκορδίληδων, ποὺ θ' ἀπολήξει τελικὰ στὴ συνθήκη τοῦ 1236, μὲ τὴν ὁποία θ' ἀναγνωριστοῦν οἱ περιουσίες τους[29]. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ δήμευση τῶν κτημάτων τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντων[30], καὶ ἡ καταδίωξη τοῦ ἀνώτερου ὀρθόδοξου κλήρου, οἱ πιέσεις καὶ ἀδικίες τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων, καθὼς καὶ τὸ ἐθνικὸ αἴσθημα τοῦ λαοῦ[31] κι ἀκόμη, σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ἡ ἀνάμειξη τοῦ

23. Πραγματικά, σ' αὐτὴν τὴν prima divisio τῆς Κρήτης (στὰ 1209, δηλ. δυὸ χρόνια πρὶν τὴν ὁριστικὴ ἐγκατάσταση τῶν Βενετῶν, κατὰ τὸν Fr. Thiriet), δὲν ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ τὸ Ρέθεμνος, καὶ τοῦτο δίνει ἀφορμὴ στὸ N. Ζουδιανό (ἔ.ἀ. σελ. 62 - 63) νὰ παρατηρήσει ὅτι ἴσως «. . . δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη. . . ».

24. Τὸ sestier di Castello (ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη συνοικία τῆς Βενετίας) περιελάμβανε τὶς τοῦρμες τῆς Ἐπάνω Συβρίτου καὶ Μυλοποτάμου. Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 125 καὶ χάρτη σελ. 126.

25. Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 131.

26. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν περιλαμβάνεται σὲ κανένα μεσαιωνικὸ κατάλογο τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ δὲν ἀναφέρεται ποτέ (πρὶν ἀπὸ τὴ Βενετοκρατία) ὡς ἕδρα ἐπισκόπου. Κων. Καλοκύρη, Ἡ Ἀρχαία Ρίθυμνα, σελ. 115.

27. Gerola, τόμ. I/1, σελ. 169, σημ. 2. Ὅπως σωστὰ σημειώνει ὁ Gerola, ἡ θέση καὶ τὸ σχῆμα τοῦ φρουρίου τοῦ Ρεθέμνου ὑποδηλώνεται στὸ σχέδιο τοῦ 1559 τοῦ Zuanne Magagnato, ἔ.ἀ. σελ. 169. Ὁ Magagnato χαρακτηρίζει μάλιστα τὸν γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι ὀχυρωμένο χῶρο ὡς Castel vecchio. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 328, σημ. 27 καὶ σελ. 330, σημ. 32.

28. Ἄρχισε στὰ 1211 μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν ἀρχοντικὴ οἰκογένεια τῶν Ἁγιοστεφανιτῶν καὶ εἶχε, τελικά, μὲ τὴν ἀνάμειξη τοῦ δούκα τῆς Νάξου Μάρκου Σανούδου καὶ τὸν ἐμφύλιο (μεταξὺ τῶν Βενετῶν) πόλεμο, ποὺ ἐπακολούθησε στὴν Κρήτη, ἀπροσδόκητες ἐξελίξεις γιὰ τὴ Βενετία. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 27 - 32.

29. Ἡ ἐπαναστατικὴ κίνηση τοῦ 1217 - 1236, ποὺ εἶναι γνωστὴ ὡς ἐπανάσταση τῶν δύο Συβρίτων (εἶναι, περίπου, οἱ μεταγενέστερες ἐπαρχίες Ἀμαρίου καὶ Ἁγ. Βασιλείου τοῦ territorio τοῦ Ρεθέμνου) εἶχε ὡς ἀφορμὴ τὶς αὐθαιρεσίες ἑνὸς Βενετσιάνου ἀξιωματούχου τῆς περιοχῆς. Ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ περιλαμβάνει οὐσιαστικὰ τρία ἐπαναστατικὰ κινήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ τελευταῖο ἐνισχύεται μὲ στρατιωτικὲς καὶ ναυτικὲς δυνάμεις τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας Ἰωάν. Βατάτζη. Τελικά, ἡ ἀναταραχὴ στὰ μέρη τοῦ Ρεθέμνου θὰ λήξει στὰ 1236 μὲ τὴ λεγόμενη συνθήκη τῶν δύο Συβρίτων, στὴν ὁποία, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὁρίζεται ὅτι οἱ ἀρχοντορωμαῖοι καὶ οἱ φράγκοι (οἱ ἐλεύθεροι γεωργοὶ) τῆς περιοχῆς θὰ διατηρήσουν ἀνέπαφα τὰ κτήματα καὶ τὰ προνόμιά τους. Βλ. διεξοδικά, Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 32 - 43. Εἶναι, πάντως, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης αὐτῆς ποὺ ὁ διοικητὴς τοῦ Ρεθέμνου Marco Querini ἐγκαταλείπει στὰ 1229 τὸ φρούριο στὰ χέρια τῶν ἐπαναστατῶν. Ν. Ζουδιανοῦ, ἔ.ἀ. σελ. 80.

30. « Δὲν ἦτο δυνατόν », γράφει ὁ Στ. Ξανθουδίδης (ἔ.ἀ. σελ. 18), « νὰ ἀνεχθῶσι τὴν νέαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν στέρησιν τῶν περιουσιῶν καὶ προνομιῶν των οἱ ἰσχυροὶ καὶ πολλῆς ὑπολήψεως ἀπολαύοντες Κρῆτες εὐγενεῖς. Αὐτοὶ ὑπῆρξαν οἱ κύριοι μοχλοὶ καὶ ὑποκινηταὶ τῆς κατὰ τῶν ξένων σφετεριστῶν ἀντιδράσεως, αὐτοὶ ἐγένοντο καὶ οἱ πολεμικοὶ ἀρχηγοὶ τῶν νησιωτῶν εἰς τοὺς κατὰ τῆς Ἑνετίας μακροχρονίους καὶ αἱματηροὺς ἀγῶνας ».

31. « Πρώτιστον », κατὰ τὸν Στ. Ξανθουδίδη (ἔ.ἀ. σελ. 19), « καὶ γενικώτατον αἴτιον τῆς ἐχθρότητος τῶν Κρητῶν κατὰ τῶν νέων κυριάρχων ἦτο τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα καὶ ἡ ἀποστροφὴ πάσης τάξεως Κρητῶν

Βυζαντίου[32] συντελοῦν στὴν ἔκρηξη μιᾶς ἀτέλειωτης σειρᾶς ἐπαναστάσεων, ποὺ διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, γιὰ νὰ κορυφωθοῦν στὰ τέλη τοῦ πρώτου αἰώνα τῆς βενετικῆς κατοχῆς μὲ τὴ μακροχρόνια ἐπανάσταση τοῦ 'Αλεξίου Καλλέργη (στὰ 1283 - 1299)[33]. Ἡ Βενετία θ' ἀναγκαστεῖ τελικὰ νὰ καταφύγει στὶς διαπραγματεύσεις μὲ τὸ μεγάλο ἄρχοντα τῆς Κρήτης, ἀναγνωρίζοντας πάμπολλα προνόμια σ' αὐτὸν καὶ τοὺς ἀπογόνους του, καθὼς καὶ πολλὲς ἄλλες εὐεργετικὲς διατάξεις, ποὺ ὑπῆρξαν, ὅπως σημειώνει ὁ Ξανθουδίδης, ἐπωφελεῖς γιὰ ὅλες τὶς τάξεις τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ[34]. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς εἶναι καὶ ἡ «... μετὰ Λατίνων ἐπιγαμία τῶν Κρητῶν ἀρχόντων, δι' ἧς ὁ Καλλέργης φαίνεται ἐφρόνει ὅτι θὰ ἐπήρχετο κατὰ μικρὸν ὁ ἐξελληνισμὸς πολλῶν Λατίνων, καὶ ἡ γνησιότης τῶν ἐκ τοιούτων μεικτῶν γάμων γεννωμένων τέκνων»[35]. Μὲ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 14ου αἰ., θἄχουμε τρεῖς καινούριες μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὸ Ρέθεμνος. Ἡ πρώτη εἶναι μιὰ ἀπόφαση τῆς βενετσιάνικης Senato, μὲ ἡμερομηνία 22/7/1300, γιὰ τὴ διάθεση ἑ-

κατὰ κατακτητοῦ ἀλλοφύλλου καὶ ἀλλοδόξου καὶ ἡ πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἐκ τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ ἐπιθυμία καὶ προσπάθεια».

32. Βλ. στὴ σελ. 19, σημ. 29, γιὰ τὴν ἀνάμειξη τοῦ Βατάτση στὴν ἐπανάσταση τῶν δύο Συβρίτων. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀνασυστήσει τὸ διαλυμένο Βυζαντινὸ κράτος, ξεσηκώνει, στὰ 1261 - 1265, σὲ ἐπανάσταση κατὰ τῶν Βενετῶν τοὺς Χορτάτσηδες, Μελισσηνοὺς καὶ Σκορδίληδες. Οἱ ἐπαναστάτες, ἐγκαταλειμμένοι, τελικά, ἀπὸ τὶς ἀσθενικές, ἐξάλλου, δυνάμεις τοῦ Παλαιολόγου, θὰ ἔλθουν σὲ συμβιβασμὸ μὲ τὴ Γαληνοτάτη καὶ θὰ συναφθεῖ ἔτσι ἡ συνθήκη τοῦ 1265. Μ'αὐτὴν ἐπιτρέπεται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, στοὺς ἀρχοντορωμαίους αὐτοὺς νὰ μπαίνουν καὶ νὰ βγαίνουν στὰ φρούρια καὶ στὶς πόλεις τοῦ νησιοῦ ἐλεύθερα, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι φεουδάρχες, πράγμα ποὺ δείχνει πώς, στὶς περιόδους τουλάχιστον τῶν ἐσωτερικῶν ἀναταραχῶν, ὑπῆρχαν συγκεκριμένα ἀπαγορευτικὰ μέτρα πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ἔ.ἀ. σελ. 47.

33. Εἶχε προηγηθεῖ, στὰ 1272 - 1278, ἡ μεγάλη ἐπανάσταση ποὺ ξεκίνησαν στὴν περιοχὴ τοῦ Ρεθέμνου οἱ ἀδελφοὶ Γεώργιος καὶ Θεόδωρος Χορτάτσης, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ τελικὰ συντριβοῦν στὴν ἄνιση ἀναμέτρησή τους μὲ τὴ Βενετία, θὰ καταφύγουν (γιὰ νὰ σωθοῦν) στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔ.ἀ. σελ. 49 - 55.

Ὁ 'Αλέξιος Καλλέργης, ποὺ κατεῖχε τεράστια κτηματικὴ περιουσία σ' ὁλόκληρη τὴν Κρήτη καὶ ἰδίως στὴν περιοχὴ Μυλοποτάμου, εἶχε, κατὰ τὸν Στ. Ξανθουδίδη (ἔ.ἀ. σελ. 56), «... συγκεντρώσει ἄφθονον πλοῦτον, ἔζη δὲ μεγαλοπρεπῶς ἐν τιμητικῇ πάντοτε συνοδείᾳ εἴτε περιοδεύων, εἴτε καὶ εἰς τὸν Χάνδακα πολλάκις διατρίβων. Ἔτρεφεν ἵππους πολεμικούς, εἶχεν ἀκολούθους καὶ ὑπασπιστὰς πολυαρίθμους ...». Παρακινημένος ἀπὸ τὰ ἴδια πάνω - κάτω αἴτια ποὺ ἀναφέραμε νωρίτερα, θὰ ὀργανώσει ὁ 'Αλέξιος μὲ μεθοδικότητα ἕνα μακροχρόνιο καὶ ἐξαντλητικὸ γιὰ τὴ Βενετία ἀγώνα κατορθώνοντας νὰ παρασύρει μαζί του κι ἄλλες οἰκογένειες ἀρχοντορωμαίων καθὼς καὶ πλῆθος φράγκων κι ἀκόμη βιλλάνων (παροίκων στὰ κτήματα τῶν φεουδαρχῶν). Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Καλλέργη βλ. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 49 - 69. Πάντως, κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Μαν. Μανούσακα (ἔ.ἀ. σελ. 267), «... οὔτε καὶ διὰ τὴν μακρόχρονον ἐπανάστασιν τοῦ περιφήμου 'Αλεξίου Καλλέργη ἔχει γραφῆ εἰδικὴ μονογραφία».

34. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 69. Γιὰ τὴ συνθήκη Καλλέργη - Βενετίας (1299) βλ. εἰδικότερα, Στ. Ξανθουδίδη, Συνθήκη μεταξὺ Ἑνετικῆς Δημοκρατίας καὶ 'Αλεξίου Καλλιέργου. 'Αθηνᾶ 14 (1902), σελ. 283 - 331 καὶ Κ. Μέρτζιου, Ἡ συνθήκη Ἑνετῶν - Καλλέργη καὶ οἱ συνοδεύοντες αὐτὴν κατάλογοι. Κρητ. Χρον. 3 (1949), σελ. 62 - 292.

Μετὰ τὸ 1299 καὶ μέχρι τὸ θάνατό του (μετὰ τὸ 1319), ὁ 'Αλέξιος ἔμεινε πιστὸς καὶ ἀφοσιωμένος στὴ Γαληνοτάτη κι ἕνας κλάδος τῆς οἰκογένειάς του «... ἔτυχεν ἐξόχων τιμῶν ἐκ μέρους τῆς Δημοκρατίας ἀξιωθεὶς τῆς τιμῆς τῆς ἑνετικῆς εὐγενείας (Nobilitas Veneta) καὶ τῆς ἐγγραφῆς εἰς τὴν Χρυσῆν Βίβλον τῶν εὐγενῶν τῆς Ἑνετίας, μέλη δὲ τοῦ οἴκου ἐγένοντο δεκτὰ εἰς τὸ Μέγα Συμβούλιον». Στ. Ξανθουδίδη, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, σελ. 71.

35. Ἔ.ἀ. σελ. 69.

κατὸν πενήντα ὑπερπύρων σὲ διάφορους σκοποὺς καὶ μεταξὺ αὐτῶν «. . . pro aptatione Rethemi »[36]. Ἡ δεύτερη, ποὺ ἀναφέρθηκε κιόλας στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ἀφορᾶ τὴν κατάρρευση ἑνὸς πύργου, τῶν ὀχυρώσεών του, μὲ τὸ σεισμὸ τοῦ 1303[37]. Ἡ τρίτη, τέλος, μᾶς δείχνει τὴ βαθμιαία ἄνοδο τῆς σημασίας τοῦ Κάστρου τοῦ Ρεθέμνου καὶ τὴ ξεχωριστὴ θέση, ποὺ ἀποκτᾶ τώρα πάνω στὸ νησί, ἀφοῦ ὁρίζεται στὰ 1307, ἀπὸ τὸ Maggior Consiglio τῆς Βενετίας, πὼς θὰ εἶναι στὸ ἑξῆς ἕδρα ἑνὸς Ρετούρη, ὅπως θ' ἀποδώσουν οἱ Κρητικοὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Rettore[38]. Τὸν ἴδιο αὐτὸν αἰώνα, θ' ἀλλάξει ριζικὰ ὁλόκληρο τὸ διοικητικὸ σύστημα τῆς διαίρεσης τοῦ νησιοῦ στὰ ἕξι sestieri, ποὺ θ' ἀντικατασταθοῦν τώρα ἀπὸ τὰ τέσσερα εὐρύτερα διαμερίσματα τῶν territorij (στὰ ὅρια περίπου τῶν σημερινῶν τεσσάρων νομῶν) τῶν Χανιῶν, Ρεθέμνου, Χάνδακα καὶ Σητείας[39]. Κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς τέσσερες κρητικὲς πόλεις θὰ ὁριστεῖ ὡς κέντρο τοῦ ἀντίστοιχου territorio μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ρετούρη της[40], ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Χάνδακα, ποὺ θὰ μείνει γιὰ πάντα πρωτεύουσα τοῦ « βασιλείου » καὶ ἕδρα τοῦ δούκα (duca), ποὺ εἶναι καὶ ὁ κορυφαῖος τῆς « ἐκλαμπροτάτης Αὐθεντίας » τῆς Κρήτης.

Ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 14ου αἰ., ποὺ ἔχουν ὅλες συνδεθεῖ μὲ τὸ ὄνομα τῶν Καλλέργηδων, δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ ἰδιαίτερα καμιά[41]. Θὰ σταθοῦμε ὅμως περισσότερο στὴ μεγάλη ἀποστασία τῶν Βενετῶν φεουδαρχῶν κατὰ τῆς ἴδιας τους τῆς Μητρόπολης, ποὺ θ' ἀρχίσει στὰ 1363 μὲ τὴν κατάλυση τῶν Ἀρχῶν στὸ Χάνδακα καὶ θὰ σβήσει στὰ 1364 μὲ τὴ μάχη τοῦ Ἁλμυροῦ[42]. Ἡ σπουδαία αὐτὴ κίνηση

36. Gerola, τόμ. I/1, σελ. 169 καὶ σημ. 4.

37. Βλ. σελ. 11, σημ. 22.

38. Τὸ ἴδιο ὁρίζεται μ' αὐτὴ τὴν ἀπόφαση καὶ γιὰ τὰ Χανιά, ἐνῶ μιὰ ἄλλη ἀπόφαση τοῦ 1314 ἐπιβάλλει τὸ διορισμὸ Rettore καὶ στὴ Σητεία. Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 184, σημ. 3.

Σὲ νοταριακὴ πράξη τοῦ Μιχ. Μαρᾶ (στὰ 1569) τὸ ἀξίωμα τοῦ Rettore ἀποδίδεται ὡς Ρεττοῦρε (ὁ Ρεττοῦρε). Κ. Μέρτζιου, Κρητ. Χρον. 15 - 16, II (1961 - 62), σελ. 283. Βλ. ἀκόμη, Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 326, σημ. 23.

39. Gerola, ἔ.ἀ. σελ. 4.

40. Ὅπως γράφει στὴν Ἔκθεσή του (στὰ 1610) ὁ Dolfin Venier, « στὸν πρῶτο Δούκα δόθηκαν τέσσερις σύμβουλοι, οἱ δυὸ γιὰ νὰ ἐδρεύουν κοντά του κι οἱ ἄλλοι δυὸ γιὰ νὰ ἐδρεύουν ὁ ἕνας στὸ Ρέθυμνο κι ὁ ἄλλος στὰ Χανιά· ὥσπου εὐαρεστήθηκε ἡ σοφότατη Γαληνότητά Σας νὰ ἐκλέξει γιὰ τὶς πόλεις αὐτὲς τοὺς ρετούρηδες, σύμφωνα μὲ τὶς τότε ἀπαιτήσεις. Οἱ ρετούρηδες αὐτοὶ ὅταν ὁ Δούκας πηγαίνει σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς πόλεις τοῦτες, γίνονται σύμβουλοί του ». Στ. Σπανάκη, Ἡ Ἔκθεση τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Ντολφὶν Βενιέρ (1610). Κρητ. Χρον. 4 (1950), σελ. 315.

41. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 72 - 81.

42. Ἡ ἀποστασία ἐπεκτείνεται καὶ στὰ Χανιὰ καὶ στὸ Ρέθεμνος, ὅπου, ἀφοῦ καταλυθοῦν οἱ Ἀρχές, οἱ ἀποστάτες θὰ διορίσουν στὶς μεγάλες διοικητικὲς θέσεις δικούς τους ἀνθρώπους. Ἡ νέα κατάσταση καταβάλλει προσπάθειες νὰ προσεταιριστεῖ τὸ ντόπιο ὀρθόδοξο στοιχεῖο κηρύσσοντας τὴν ἰσότητα τῶν δυὸ θρησκευτικῶν δογμάτων, τὴν ἐλευθερία στὴ χειροτονία τοῦ κατώτερου κλήρου, ἐνῶ μερικοὶ Βενετοκρητικοὶ φεουδάρχες προσέρχονται ἐπιδεικτικὰ στὴν Ὀρθοδοξία. Ἔ.ἀ. σελ. 88 - 89. Ἡ ἀποστασία θὰ καταπνιγεῖ στὸ τέλος μὲ τὴ μάχη τοῦ Ἁλμυροῦ (στὶς 9 Μαΐου 1364) ἀπὸ τὰ μισθοφορικὰ στρατεύματα ποὺ εἶχε στείλει τὸν ἴδιο αὐτὸ μήνα ἡ Βενετία στὸ νησὶ μὲ ἐπικεφαλῆς ἕναν ἱκανὸ Βερονέζο κοντοτιέρο, τὸν Dal Verme. Ἔ.ἀ. σελ. 94 - 97. Ὅταν φθάσει τὸ ἄγγελμα τῆς νίκης τοῦ Ἁλμυροῦ στὴ Μητρόπολη, ἡ Βενετία θὰ ὀργανώσει τὶς ἐντυπωσιακὲς γιορτὲς ποὺ περιγράφει ὡς αὐτόπτης μάρτυρας ὁ ποιητὴς Πετράρχης (Πρβλ. Σπ. Θεοτόκη, Ὁ Πετράρχης καὶ ἡ κρητικὴ ἀποστασία τοῦ 1363. Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος, 1929, σελ. 295 - 306), ἐνῶ στὴν Κρήτη θὰ γιορτάζεται μὲ ἐπισημότητα κάθε χρόνο ἡ μέρα τῆς δεκάτης Μαΐου μὲ τὴν τελετὴ τοῦ Laudo. Γιὰ πλήρη βιβλιογραφία βλ. Μαν. Μανούσακα, ἔ.ἀ. σελ. 267 - 268. Εἰδική, πάντως, μονογραφία γιὰ τὴν ἀποστασία τοῦ 1363 - 1364 ἑτοιμάζει ἡ Μαρία Χαιρέτη.

ἀνεξαρτησίας τοῦ « βασιλείου » ἀπὸ τὴ Μητρόπολη, ποὺ δείχνει, ὅπως ἔχει παρατηρήσει ὁ Νικ. Τωμαδάκης, τὴν ἀφομοίωση τοῦ βενετικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὸ ντόπιο κρητικό, στὸ πολιτικὸ τουλάχιστον πεδίο[43], εἶχε ὡς βαθύτερα αἴτια τὴ δυσαρέσκεια τῶν Βενετοκρητικῶν φεουδαρχῶν καὶ εὐγενῶν γιὰ τὸν ἀποκλεισμό τους ἀπὸ τὶς ἀνώτερες διοικητικὲς θέσεις τοῦ νησιοῦ, τὶς ὁποῖες κρατάει ἐπίμονα ἡ Μητρόπολη μόνο γιὰ τοὺς δικούς της εὐγενεῖς (ποὺ στέλνονται στὴν Κρήτη μὲ ὁρισμένη θητεία), καθὼς καὶ γιὰ ἕνα πλῆθος φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων κι ἀκόμη ἀρνήσεων στὶς ἀπαιτήσεις τους γιὰ τὴν ἐπαύξηση τῆς δύναμής τους[44].

Ἡ μάχη τοῦ Ἁλμυροῦ δὲν εἰρήνευσε τελικὰ τὴν Κρήτη καὶ ἡ Βενετία θ' ἀποδειχθεῖ πὼς εἶχε βιαστεῖ νὰ γιορτάσει τόσο πανηγυρικὰ τὴ νίκη τοῦ Dal Verme. Πραγματικά, τὴν ἴδια αὐτὴ χρονιά, θὰ ξεσπάσει στὰ δυτικὰ διαμερίσματα τοῦ νησιοῦ, ὅπου ἔχουν καταφύγει μερικοὶ Βενετοκρητικοὶ πρωτεργάτες τῆς ἀποστασίας, γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὴν ἐκδικητικὴ μανία τῆς ἐξοργισμένης Γαληνοτάτης, ἡ τελευταία μεγάλη καὶ ἐθνικοῦ χαρακτήρα ἐπανάσταση τῶν ἀδελφῶν Γεωργ., Ἰωάν. καὶ Ἀλεξίου Καλλέργη, ποὺ θὰ λήξει στὰ 1367, ἀφοῦ προκαλέσει φοβερὲς καταστροφὲς σ' ὁλόκληρο τὸ νησί[45].

2. Τριακόσια χρόνια εἰρηνικῆς ζωῆς

« Μὲ τὸν καιρὸ οἱ ἀνεμικὲς κ' οἱ ταραχὲς σκολάζου
καὶ τὰ ζεστὰ κρυγαίνουσι, τὰ μαργωμένα βράζου·
μὲ τὸν καιρὸ οἱ συννεφιὲς παύγουσι κ' οἱ ἀντάρες
κ' εὐκὲς μεγάλες γίνουνται μὲ τὸν καιρὸ οἱ κατάρες ».

(Ἐρωτόκριτος, Γ 1633 - 1636).

Ἀπὸ τὰ 1367 καὶ μέχρι νὰ διαγραφεῖ στὸν κρητικὸ ὁρίζοντα ἡ τουρκικὴ ἀπειλή (πρὸς τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ.), θὰ ὑπάρξει στὴν Κρήτη, ὕστερα ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα περίπου χρόνια ἀδιάκοπων ἐσωτερικῶν ἀναταραχῶν, μιὰ μακροχρόνια περίοδος γαλήνης καὶ εἰρηνικῆς γενικὰ ζωῆς[46], τὴν ὁποία πρόσκαιρα μόνο θὰ διαταράξουν οἱ ἑνωτικὲς προσπάθειες Βενετίας - Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ συνωμοτικὲς κινήσεις τῶν μέσων τοῦ 15ου αἰ., ποὺ ἀποτελοῦν (ὅπως κι ἀργότερα ἡ ἐπανάσταση τοῦ Καντανολέου στὰ 1527 ἢ ἡ ἐξέγερση μερικῶν χωριῶν τῶν Χανιῶν καὶ τοῦ Ρεθέμνου στὰ 1571) « κινήματα μᾶλλον τοπικά, περιωρισμένου χαρακτῆρος, εὐχερῶς ὑπὸ τῆς ἐπιτοπίου Διοικήσεως καταστελλόμενα »[47].

Τὸ ἑλληνικὸ ἀρχοντολόι, καταπονημένο ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες αἱματηρὲς ἐπανα-

43. Νικ. Τωμαδάκη, Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 21.

44. Στὰ 1359, δηλ. μόλις τέσσερα χρόνια πρὶν ξεσπάσει ἡ ἀποστασία τῶν Βενετοκρητικῶν, οἱ φεουδάρχες τοῦ Ρεθέμνου διαμαρτύρονται ἔντονα γιὰ τὴν ἀπόφαση τῆς Βενετίας νὰ κηρύξει μερικοὺς νεοφερμένους στὴν Κρήτη χωρικούς (Ἀρμένιους πρόσφυγες ἀπὸ τὸν Εὔξεινο Πόντο ;), ποὺ ἐγκαθίστανται στὸ διαμέρισμα τοῦ Ρεθέμνου, Villani Communis. ἀντὶ νὰ τοὺς ὑποχρεώσει νὰ ἐγκατασταθοῦν στὶς δικές τους καβαλλαρίες ὡς πάροικοι. Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 265 καὶ σημ. 3.

45. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 99 - 110.

46. Μαν. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ Συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453 - 1454) καὶ ἡ Νέα Συνωμοτικὴ Κίνησις τοῦ 1460 - 1462, Ἀθῆναι, 1960, σελ. 19.

47. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 108.

στάσεις κι ἀπογοητευμένο ἀπὸ τὴ βαθμιαία διάλυση κι ἀπονέκρωση τῆς ἐθνικῆς ἑστίας, ποὺ ὁδηγεῖται πλέον στὸ ἀναπόφευκτο τέλος, δὲν πρόκειται πιὰ νὰ ξανακινηθεῖ ἐναντίον τῆς Γαληνοτάτης[48]. Οἱ « ἀρχοντόπουλοι » τοῦ νησιοῦ ἔχουν, ἐξάλλου, ἐπιτύχει μὲ τοὺς ἀγῶνες τους ἕνα ὁπωσδήποτε ἀνεκτὸ status quo μὲ τὴν ἀναγνώριση τῶν κτηματικῶν τους περιουσιῶν καὶ προνομίων. Σὲ κατώτερη, βέβαια, θέση ἀπὸ τοὺς Βενετοκρητικοὺς φεουδάρχες καὶ εὐγενεῖς, ποὺ δὲν θὰ δεχθοῦν ποτὲ νὰ συγκαταλέγονται μαζὶ μὲ τὶς ἀνώτερες τάξεις τῶν ἐγχωρίων[49], θὰ διεισδύσουν σιγὰ - σιγὰ ἀκόμη καὶ σ' ἐκεῖνες τὶς λίγες διοικητικὲς θέσεις τῆς τοπικῆς κυβέρνησης, τὶς ὁποῖες οἱ κανονισμοὶ ἐπιτρέπουν στοὺς εὐγενεῖς ποὺ εἶναι γραμμένοι στὰ συμβούλια τῶν φεουδαρχῶν τῶν Χανιῶν καὶ τοῦ Χάνδακα[50].

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀπὸ τὸ 15ο αἰ. θ' ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνεται καὶ στὴν Κρήτη τὸ φαινόμενο τῆς σταδιακῆς παρακμῆς τῆς ἀριστοκρατίας τῶν γαιοκτημόνων, ποὺ σημειώνεται νωρίτερα στὴν Εὐρώπη, καὶ ἡ σταθερὴ ἄνοδος τῆς τάξης τῶν ἀστῶν[51]. Ὅλες οἱ κρητικὲς πόλεις - λιμάνια, καὶ κυρίως οἱ τρεῖς μεγαλύτερες, ἀρχίζουν νὰ γνωρίζουν μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας καί, κατὰ συνέπεια, μιὰ σημαντικὴ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τους, ποὺ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπέκτασή τους ἔξω ἀπὸ τὰ παλιότερα ὅριά τους[52].

48. Ὅ.ἀ. σελ. 108. Gerola, ἔ.ἀ. σελ. XLI.

49. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα αἰτήματα, ποὺ παρουσιάζουν στὰ 1356 στὴ Senato τῆς Βενετίας οἱ Βενετοκρητικοὶ φεουδάρχες τοῦ Ρεθέμνου, περιλαμβάνεται καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ διορισμοῦ Ἑλλήνων φεουδαρχῶν στὶς θέσεις τῶν officiales salariati τῆς τοπικῆς κυβέρνησης, ποὺ πρέπει νὰ προορίζονται μόνον γιὰ τοὺς Βενετοὺς ἄρχοντες τοῦ Ρεθέμνου ἢ τοὺς Λατίνους κατοίκους του, ποὺ ἔχουν πάνω ἀπὸ τρία χρόνια μόνιμη παραμονὴ μέσα στὴν πόλη. Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 209. Ἡ διαφορὰ δικαιωμάτων, ποὺ ἔχουν οἱ εὐγενεῖς Βενετοὶ ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς Κρητικούς, διατηρήθηκε σ' ὅλο τὸ διάστημα τῆς Βενετοκρατίας: « στὶς πολιτεῖες τοῦ Βασιλείου δὲν εἶναι ἐξίσου κοινὰ ὅλα τὰ ἀξιώματα στοὺς Βενετοὺς καὶ στοὺς Κρητικοὺς εὐγενεῖς. Οἱ Κρητικοὶ εὐγενεῖς ἔχουν μᾶλλον τὰ ὀλιγότερα, ἀνάλογα μὲ τὰ ἔθιμα τῶν κοινοτήτων ἐκείνων. Οἱ εὐγενεῖς Βενετοὶ ἔχουν τὰ μεγαλύτερα καὶ τὰ σπουδαιότερα. Σὲ ζητήματα ὅμως καὶ ἀποφάσεις ποὺ παίρνουν τὰ Συμβούλια καὶ ἀφοροῦν ὑποθέσεις φόρων ἢ ἔχουν σχέση μ' αὐτούς, ἔχουν ὅλοι ἴση ψῆφο. Γι' αὐτὸ νομίζω πὼς ἀξίζει νὰ ἀναφέρω στὴ Γαληνότητά σας ὅτι πρέπει νὰ ἔχει ὑπόψει της ὅταν χορηγεῖ τοὺς τίτλους τῆς Κρητικῆς εὐγένειας, ποὺ δίδεται ὕστερα ἀπὸ εἰδικὴ χάρη, νὰ φροντίζει νὰ μὴ δίδονται σὲ πολλούς, ὥστε ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐγενῶν τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος νὰ μὴν εἶναι ἴσος ἢ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν εὐγενῶν τοῦ λατινικοῦ δόγματος . . . ». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 83 - 84.

Στὸ Ρέθεμνος, εἰδικότερα, ὑπῆρχαν στὰ 1639 «. . . σοβαρὲς διαφορὲς γιὰ τὰ πρωτεῖα μεταξὺ Βενετῶν καὶ Κρητικῶν εὐγενῶν. . . » ποὺ «. . . δημιουργοῦσαν πολλὲς ταραχές, στάσεις καὶ πολιτικὲς διχόνοιες, μὲ κίνδυνο νὰ ἐπακολουθήσουν χειρότερα. . . ». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 450.

50. Στὶς 17 Μαΐου 1422, ἡ Βενετία θὰ διατάξει τὸ Ρετούρη τοῦ Ρεθέμνου νὰ ἐφαρμόζει στὸ ἑξῆς τὶς διατάξεις αὐτές, γιατὶ διαπιστώνεται (ἀσφαλῶς μετὰ ἀπὸ σχετικὲς καταγγελίες) ὅτι μερικοὶ Ἕλληνες τῆς πόλης αὐτῆς κατέχουν « plura officia ». Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 402 καὶ σημ. 2.

51. Alexandre Embiricos, La Renaissance Crétoise, Paris, 1960, σελ.40. Ὁ ἴδιος συγγραφέας προσθέτει ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ. ἡ καθολικὴ αὐτὴ μεταμόρφωση τῆς κρητικῆς κοινωνίας ἔχει κιόλας ὁλοκληρωθεῖ « οἱ εὐγενεῖς ποὺ ξέπεσαν εἶναι κυρίως ἰταλικῆς καταγωγῆς· οἱ ἀστοὶ ποὺ ἀνέρχονται εἶναι, ἀντίθετα, στὴν πλειοψηφία τους ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Ἡ τελευταία αὐτὴ τάξη πάει νὰ γίνει, ἀπὸ αἰώνα σὲ αἰώνα, ἡ πιὸ δραστήρια, ἡ πιὸ ζωντανὴ τάξη τοῦ νησιοῦ καὶ ὁ φορέας τῆς προόδου », ἔ. ἀ. σελ. 41.

52. Ἔξω ἀπὸ τὶς παλιότερες ὀχυρώσεις τοῦ Χάνδακα, τῶν Χανιῶν καὶ τοῦ Ρεθέμνου ἐκτείνονται τώρα οἱ borghi ἢ βοῦργοι, ὅπως ὀνομάζουν οἱ ντόπιοι τὰ προάστια αὐτὰ τῶν κρητικῶν πόλεων, σὲ ἔκταση πολὺ

Ἡ Κρήτη, κατέχοντας μιὰ προνομιακὴ θέση πάνω στὰ δρομολόγια ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ βενετσιάνικες mude[53], ποὺ τραβοῦν γιὰ τὴν Αἴγυπτο, τὴ Συρία, τὸ βόρειο Αἰγαῖο ἢ τὴ Μαύρη θάλασσα, θ' ἀποβεῖ σπουδαῖος διαμετακομιστικὸς ἐμπορικὸς σταθμὸς κι ἀκόμη ἀξιόλογο κέντρο γιὰ τὸν ἐφοδιασμό, ἐξοπλισμό, ἐπισκευὴ ἢ καὶ κατασκευὴ τῶν πολεμικῶν γαλερῶν τῆς Γαληνοτάτης, ποὺ φρουροῦν τὸ ἐκτεταμένο της κράτος τῆς Ἀνατολῆς[54]. Ἰδιαίτερα μεγάλη ἄνθηση θὰ γνωρίσει, βέβαια, τὸ λιμάνι τοῦ Χάνδακα[55], ἀλλὰ καὶ οἱ ἀποβάθρες τοῦ Ρεθέμνου εἶναι, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἕνα κείμενο τοῦ 1424, πολυσύχναστες γιὰ τὰ ἐμπορικὰ καράβια[56].

Μὲ τὴν ἀδιάκοπη πρόοδο τῶν Τούρκων, θὰ κλείσουν, ὁπωσδήποτε, οἱ ἀγορὲς τῆς Μαύρης θάλασσας, ἀλλὰ θ' ἀναπτυχθοῦν ὅλο καὶ περισσότερο οἱ ἐμπορικὲς ἀνταλλαγὲς μὲ τὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς Μεσογείου, κι ὅπως σημειώνει ὁ Thiriet, μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης Βενετίας - Μουρὰτ Β΄ στὰ 1430 (πτώση τῆς Θεσσαλονίκης) τὸ ἐμπόριο τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας θὰ γνωρίσει μιὰ προκοπή, ποὺ ποτὲ πρὶν δὲν εἶχε ξαναδεῖ[57].

Μέχρι τὸ τέλος περίπου τοῦ 14ου αἰ., ἡ Κρήτη παράγει κυρίως ἄφθονο σιτάρι, μὲ τὸ ὁποῖο ἐφοδιάζεται καὶ ἡ Μητρόπολη[58]. Ἀπὸ τὸν ἑπόμενο ὅμως αἰώνα, μὲ τὴ γενικότε-

μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ περικλείεται μέσα στὸν ὀχυρωμένο περίβολο τῶν παλιότερων οἰκισμῶν. Σὲ ἄλλο κεφάλαιο θὰ μᾶς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νὰ μιλήσουμε ἐκτενέστερα γιὰ τὸ βοῦργο τοῦ Ρεθέμνου.

53. Πρόκειται γιὰ ὀργανωμένες νηοπομπές, ἀποτελούμενες ἀπὸ πολλὰ ἐμπορικὰ καράβια, ποὺ συνοδεύονταν ἀπὸ πολεμικὲς γαλέρες. Ξεκινοῦσαν κάθε χρόνο (τὸ καλοκαίρι μέχρι καὶ τὸ φθινόπωρο) ἀπὸ τὴ Βενετία μὲ προορισμὸ τὰ λιμάνια τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Γιὰ νὰ ἐφοδιαστοῦν σὲ τρόφιμα καὶ νερὸ ἢ γιὰ τὶς ἀναγκαῖες ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές, « ἔπιαναν » στὴ Δαλματία, Κέρκυρα, Μεθώνη, Κορώνη καὶ στὶς πόλεις - λιμάνια τῆς Κρήτης (κυρίως στὸ Χάνδακα). Ἀπὸ κεῖ, ξεκινοῦσαν εἴτε γιὰ τὴν Αἴγυπτο εἴτε γιὰ τὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη (Ρόδο, Κύπρο, Γιάφα) ἢ τὸ βόρειο Αἰγαῖο, Μικρὰ Ἀσία, Μαύρη θάλασσα. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 168 - 169 καὶ Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 424.

54. Τέτοιες ναυπηγικὲς καὶ ἐπισκευαστικὲς βάσεις γιὰ τὰ πολεμικὰ (περισσότερο) πλοῖα τῆς Βενετίας ὑπῆρχαν κι ἀργότερα (στὸ 16ο - 17ο αἰ.) τόσο στὸ Χάνδακα ὅσο καὶ στὰ Χανιά. Καὶ στὶς δυὸ αὐτὲς πόλεις σώζονται μέχρι σήμερα ἀξιόλογα τμήματα τῶν arsenali. Στὸ Ρέθυμνο, ἀντίθετα, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε ἀνάλογη δραστηριότητα : « τὸ Ρέθυμνον δὲν ἔχει ναυπηγεῖον οὔτε καὶ λιμένα παρὰ διὰ μίαν μόνον γαλέραν. Ἀλλὰ καὶ αὕτη δὲν εἶναι ἀσφαλὴς ἐκεῖ ἐν καιρῷ τραμουντάνας ». Βλ. σχετικά, Στ. Σπανάκη, Ἔκθεση τοῦ 1589 τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Κρήτης Zuanne Mocenigo. Μνημεῖα Ι (1940), σελ. 6, καὶ ἐπίσης V (1969), σελ. 243.

Πάντως, ὁλόκληρη ἡ Κρήτη παίζει σπουδαιότατο ρόλο γιὰ τὶς ναυτικὲς δυνάμεις τῆς Βενετίας, κι ὅπως γράφει στὰ 1602 ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Morro «. . . εἶναι ὁ σφιγμὸς καὶ τὸ κυριότερο νεῦρο τῶν θαλασσινῶν δυνάμεων τῆς Γαληνότητάς σας, καὶ μάλιστα τῶν πιὸ μεγάλων καὶ τῶν πιὸ σπουδαίων. . . » καὶ « . . . ἀποτελεῖ ἕνα σοβαρὸ στύλο γιὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ ὑπόλοιπου κράτους. . . ». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958). σελ. 140.

55. Ἰδιαίτερης σημασίας ἦταν τὸ λιμάνι καὶ ὁ ναύσταθμος τοῦ Χάνδακα. Γι' αὐτό, ἡ Βενετία εἶχε ἀπὸ νωρὶς (ἀπὸ τὸ 14ο τουλάχιστον αἰ.) προβλέψει, γιὰ τὶς εἰδικὲς διοικητικὲς ἀνάγκες τοῦ arsenale τῆς κρητικῆς πρωτεύουσας, τὶς θέσεις τῶν τριῶν padroni all'arsenale καθὼς καὶ τοῦ « λιμενάρχη » (admiratus). Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 250 - 251 καὶ Μαν. Μανούσακα, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Νικόλαο Σόρβολο, λιμενάρχη τοῦ Χάνδακα καὶ ἐμπειροτέχνη στὴν ὑπηρεσία τῆς Βενετίας. Κρητ. Χρον. 15 - 16, ΙΙ (1961 - 62), σελ. 144. Γιὰ τὴ σπουδαία ἐμπορικὴ κίνηση τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Χάνδακα στὸ 15ο αἰ. βλ. εἰδικότερα, Fr. Thiriet, Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle. Κρητ. Χρον. 15 - 16, ΙΙ (1961 - 62).

56. Fr. Thiriet, La Romanie Vénitienne, σελ. 425.

57. Ἔ.ἀ. σελ. 425.

58. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 164 - 165. Ἀντίθετα, ἀργότερα (στὸ 16ο - 17ο αἰ.), ἡ Κρήτη συχνὰ θὰ ὑποφέρει ἀπὸ ἔλλειψη σταριοῦ.

ρη ἀκμὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου καὶ τὴν ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου στὴ Δύση, ποὺ φέρνει τὴ ζήτηση γιὰ ὅλο καὶ μεγαλύτερες ποσότητες τροφίμων ἐκλεκτῆς ποιότητας [59], τὸ νησὶ μὲ τὸ εὔφορο ἔδαφος καὶ τὸ ἤπιο κλίμα του θὰ μεταβληθεῖ σ' ἕναν πελώριο ἀμπελώνα. Ἔτσι, μεγάλες ποσότητες γλυκοῦ κρασιοῦ (vini dolzi) τῆς Κρήτης ἐξάγονται κάθε χρόνο στὴ Βενετία [60] καὶ περιζήτητη θὰ γίνει σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη ἡ κρητικὴ μαλβαζία, τῆς ὁποίας ἡ καλύτερη ποιότητα παράγεται στὰ μέρη τοῦ Ρεθέμνου [61]. Ὁ ἐμπορικὸς κατάλογος τοῦ Bartholomeo di Paxi μᾶς δίνει μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ ζωηρὸ εἰσαγωγικὸ καὶ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο ποὺ διεξάγεται στὰ κρητικὰ λιμάνια, στὸ τέλος τοῦ 15ου - ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. : εἰσάγονται ὑφάσματα ἀπὸ τὴ Γαλλία, σιδερικά, γυαλικά, βαφικὲς ὕλες καὶ σιδερένια στεφάνια (γιὰ τὰ βαρέλια τῶν κρασιῶν) ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ τὸ Μιλάνο, ὅσπρια ἀπὸ τὴ Ραβέννα κλπ. κι ἐξάγονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φημισμένα κρασιά, λάδια, κεριά, τυρί, μέλι, λεμόνια, κίτρα, βαμβάκι, μετάξι κλπ. [62]. Ἀκμαῖο εἶναι ἀκόμη καὶ τὸ δουλεμπόριο (στὸ 14ο - 15ο αἰ.) [63].

Τὴν ἐσωτερικὴ εἰρήνη θὰ διαταράξει αὐτὴ τὴ φορὰ ἡ ἴδια ἡ Βενετία, ποὺ θὰ παραβεῖ τὴν παλιὰ πολιτική της γιὰ ἀνεξιθρησκεία, κάνοντας τὸ σφάλμα νὰ ὑποστηρίξει, μετὰ τὴ λεγόμενη Ἕνωση τῆς Φλωρεντίας (1439), τὶς ἑνωτικὲς προσπάθειες τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας [64]. Ἔτσι ὅμως προκαλεῖται στὸ νησὶ μιὰ γενικότερη ἀναταραχὴ μεταξὺ τῶν δυὸ ἀντιμαχόμενων φατριῶν τῶν ὀρθόδοξων ὑπηκόων της, ποὺ χωρίζονται σὲ συντριπτικὰ πολυάριθμους ἀνθενωτικοὺς καὶ ἐλάχιστους ἑνωτικούς. Εἶναι ἄγνωστο, πάντως, ἂν αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία τῶν ἔνοπλων συμπλοκῶν, ποὺ σημειώνονται μέσα στὸ Ρέθεμνος τὴν ἄνοιξη τοῦ 1453, λίγες μόλις μέρες πρὶν πέσει ἡ Πόλη. Ἀναφέρονται, ὁπωσδήποτε, συγκρούσεις μεταξὺ ὁπλισμένων ὁμάδων πολιτῶν στὸ χῶρο τῆς πλατείας καὶ μάλιστα μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ Ρετούρη καὶ τῶν συμβούλων [65].

59. Alexandre Embiricos, ἔ.ἀ. σελ. 41.

60. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 165 - 166.

61. Κατὰ τὸ Γάλλο βοτανολόγο καὶ ζωολόγο Pierre Belon du Mans, ποὺ ἔμεινε στὸ νησὶ ἀρκετοὺς μῆνες (στὰ 1548), ἡ μαλβαζία τῆς Κρήτης ἐξάγεται στὴ Γερμανία, Γαλλία καὶ Ἀγγλία. Ἡ μαλβαζία τοῦ Ρεθέμνου εἶναι κρασὶ ποὺ γίνεται ἀφοῦ βράσουν τὸ μοῦστο σὲ μεγάλα καζάνια. Τὰ καζάνια αὐτὰ ἐννοεῖ, προφανῶς, στὴν ἀναφορά του γιὰ τὴν πυρπόληση τοῦ Ρεθέμνου ἀπὸ τὸν Οὐλοὺτς - Ἀλῆ (στὰ 1571), ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Marino Cavalli « . . . ἀφοῦ δὲν βρῆκαν τίποτε νὰ πάρουν, παρὰ μόνο σιδερικά, καμπάνες καὶ καζάνια ποὺ βράζουν τὸ πετιμέζι. . . » (Σπ. Θεοτόκη, Ἡ Κρήτη τὸ 1570. Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος, 1933, σελ. 336 καὶ Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 326 καὶ σημ. 19).

Pierre Belon du Mans, Les Observations de Plusieurs Singularitéz et Choses Mémorables, Trouvées en Grèce, Asie, Judée κλπ., Paris, 1552, σελ. 47. Γιὰ τὸν Belon καὶ τὸ ἔργο του βλ. Ἐλ. Πλατάκη, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ τεύχη 2, 3, 5 - 10, 13 καὶ 14 τῆς Ἀμάλθειας, 1973, σελ. 15 - 20.

Κρητικὸ κρασὶ ἐξάγεται, τὴν ἴδια ἐποχή, καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ Κωνσταντινούπολη. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 166 καὶ Fr. Thiriet, ἔ.ἀ. σελ. 415, σημ. 3.

62. Ὁ κατάλογος τοῦ Paxi τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Βενετία, στὰ 1508. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, Τὸ ἐμπόριον τῆς Βενετίας μετὰ τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὸν Μεσαίωνα. ΕΕΚΣ 3 (1940), σελ. 271 - 272. Ἀνάμεσα στὰ εἰσαγόμενα εἴδη περιλαμβάνονται καὶ φτυάρια, καρφιά, καθὼς καὶ μεγάλες καὶ μικρὲς στρόφιγγες. Ἔ.ἀ. σελ. 271.

63. Charles Verlinden, La Crète, débouché et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles. Studi in onore di Amintore Fanfani, Milano, 1962, τόμ. 3, σελ. 593 κ.ἑ.

64. Γιὰ πλήρη βιβλιογραφία βλ. διεξοδικά, στοῦ Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 280 - 281.

65. Ἀπὸ μιὰ ἀπόφαση τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα τῆς Βενετίας (μὲ ἡμερομηνία 23/5/1453), μαθαίνουμε

Μὲ τὸ κύμα τῶν πολυάριθμων Ἑλλήνων προσφύγων, ποὺ καταφεύγουν στὸ νησὶ πρὶν καὶ κυρίως μετὰ τὴν ἅλωση, ἡ Βενετία, μολονότι θὰ τοὺς ἐπιτρέψει νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ καὶ θὰ τοὺς παράσχει « προστασίαν καὶ θρησκευτικὴν ἀνοχήν »[66], εἶναι βέβαιο πὼς ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦν οἱ νεοφερμένοι — καὶ ἰδίως οἱ κληρικοὶ — πάνω στοὺς ντόπιους ὀρθοδόξους[67]. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα ἀναπτύσσεται στὰ διαμερίσματα τῶν Χανιῶν καὶ τοῦ Ρεθέμνου ἡ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, ποὺ θὰ καταπνιγεῖ στὴ γένεσή της[68], καθὼς καὶ ἡ συνωμοτικὴ κίνηση τοῦ 1460 - 1462[69].

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ θ' ἀρχίσει τώρα ν' ἀπασχολεῖ ὅλο καὶ περισσότερο τὴ Βενετία καὶ τὸ « βασίλειό » της εἶναι ἡ συνεχῶς αὐξανόμενη ἀπειλὴ τοῦ « μεγάλου Τούρκου », ποὺ διαλύει σιγὰ - σιγὰ τὸ νησιώτικό της κράτος στὴν Ἀνατολή. Ἰδιαίτερα ἀνήσυχοι δείχνουν οἱ κάτοικοι τῶν κρητικῶν πόλεων, γιατὶ οἱ πιὸ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς μένουν στὸ Ἐξώπορτο τοῦ Χάνδακα[70] ἢ στοὺς βούργους τῶν Χανιῶν καὶ τοῦ Ρεθέμνου καὶ εἶναι,

ὅτι « μεταξὺ τῶν σημαντικωτέρων πολιτῶν τῆς πόλεως ἠγέρθη διχόνοια καὶ διαίρεσις εἰς δύο ἀντιμαχόμενα στρατόπεδα. Οἱ ἀρχηγοὶ ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων κυκλοφοροῦν ἔνοπλοι, ἀνταλλάσσουν ὕβρεις μεταξύ των καὶ ἀπειλοῦνται αἱματηραὶ συρράξεις. Παρὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Ρέκτωρος θεσπισθείσας αὐστηρὰς ποινάς (500 ὑπερπύρων διὰ λόγους ὑβριστικοὺς καὶ 2000, μετ' ἐνιαυσίας καθείρξεως, διὰ πράξεις καὶ αἱματοχυσίαν), ἡ κατάστασις δὲν ἠρέμησεν, ἀλλὰ τοὐναντίον οἱ ὡπλισμένοι οὗτοι πολῖται ἐτόλμησαν νὰ ἀλληλοσυγκρουσθοῦν ἐν τῇ πλατείᾳ τῆς πόλεως, ἐνώπιον τοῦ Ρέκτωρος καὶ τῶν Συμβούλων, ἄνευ οὐδενὸς φόβου τοῦ Κράτους ἢ τῆς Διοικήσεως ἢ τῶν ὡς ἄνω ποινῶν ». Μαν. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ Συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, σελ. 37.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἀπόφαση, ἀπαγορεύεται μὲ ποινὴ 100 ὑπερπύρων ἡ ἐμφάνιση ὁμάδων πολιτῶν ἀποτελούμενων ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ τέσσερα ἄτομα στὴν πλατεία (platea) ἢ τὸ διοικητήριο (palatio), μπροστὰ στὸ Ρετούρη ἢ τοὺς συμβούλους τοῦ Ρεθέμνου «. . . non possint ultra IIII^{or} insimul in palatio nec in platea comparere, ante rectorem nec ante consiliarios. . . ». Ἔ.ἀ. σελ. 89 καὶ 90.

66. Κατὰ τὸν καθηγητὴ Κων. Γιαννακόπουλο (Deno Geanakoplos, Ἕλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, Ἀθῆναι, 1965, σελ. 52), « μὲ τὴν ἅλωσιν τῆς Πόλεως τὸ 1453, ἕνα πολὺ μεγάλο κῦμα προσφύγων ἔφθασεν εἰς τὴν νῆσον, ὅπου ηὗραν ὄχι μόνον προστασίαν καὶ θρησκευτικὴν ἀνοχὴν ἐκ μέρους τῶν Βενετῶν, ἀλλὰ καὶ ἕνα περιβάλλον οὐσιαστικὰ ἑλληνικόν,ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ ἠδύναντο νὰ ζήσουν κατὰ τὰς συνηθείας των ».

Ὁ ἴδιος συγγραφέας προσθέτει ὅτι « μὲ τὰς ἀλλεπαλλήλους αὐτὰς ἐποικίσεις κατὰ τὰ ἀμέσως μετὰ τὸ 1453 ἔτη, ἡ Κρήτη ἀπέβη τὸ κέντρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέσα εἰς τὸν παλαιὸν βυζαντινὸν κόσμον ». Ἔ.ἀ. σελ. 53.

67. Μαν. Μανούσακα, ἔ.ἀ. σελ. 68 καὶ 72 - 74.

68. Ἔ.ἀ. σελ. 25 - 63 καὶ τοῦ ἴδιου, Νέα ἔγγραφα (1454) περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ συνωμοσίας τοῦ Σήφη Βλαστοῦ. ΕΕΒΣ, τόμ. ΛΓ΄, σελ. 227 - 239.

69. Καὶ ἡ νέα αὐτὴ ἀναταραχὴ ἀρχίζει στὴν περιοχὴ καὶ τὴν ἴδια τὴν πόλη τοῦ Ρεθέμνου. Στὴν κατάδοσή της στὶς ἀρχές, πρωταρχικὸ ρόλο παίζει ἕνας ὀρθόδοξος παπᾶς καθὼς κι ἕνας Ἑβραῖος τῆς Κρήτης. Μαν. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ Συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, σελ. 67 - 85.

70. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1462, θὰ φθάσει στὴ Βενετία μιὰ ἀντιπροσωπεία τῶν κατοίκων τοῦ Χάνδακα, ἡ ὁποία θὰ παρουσιαστεῖ στὴ Σύγκλητο (Senato) καί, ἀφοῦ ἐκθέσει τοὺς κινδύνους ποὺ ἀπειλοῦν τὸ νησί, θὰ ζητήσει τὴν ὀχύρωση τῶν βούργων (borghi) τῆς κρητικῆς πρωτεύουσας, ποὺ βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὸν ὀχυρωμένο περίβολο τῆς città vecchia. Ἡ Βενετία ὅμως δὲν θὰ δώσει συνέχεια στὸ θέμα. Gerola, τόμ. I/1, σελ. 100.

Οἱ βοῦργοι τοῦ Χάνδακα, στοὺς ὁποίους ἀπὸ τὸ 1381 εἶχαν ἐγκαταστήσει οἱ Ἀρχὲς πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Τένεδο, εἶχαν ἀναπτυχθεῖ στὸ 15ο αἰ. τόσο πολὺ ὥστε ν' ἀποτελοῦν μιὰ ὁλόκληρη πόλη, ἔξω ἀπὸ τὴν παλιά. Οἱ Κρητικοὶ τὴν ὀνόμαζαν «Ἐξώπορτα » ἢ «Ἐξώπορτο », «. . .ὁμολογῶ ἐγὼ ἀνδρέας κλόντζας υἱὸς τοῦ ἱερομονάχου καὶ πνευματικοῦ κὺρ γεδεών, οἰκῶν εἰς τὴν ἐξώπορταν τοῦ Χάνδακα τῆς κρήτης. . . » (ἀπὸ νοταριακὴ πράξη τοῦ Μιχ. Μαρᾶ μὲ ἡμερομηνία 10/6/1551. Κ. Μέρτζιου, Κρητ. Χρον. 15 - 16, II (1961 - 62), σελ. 264), ἢ «. . . γεμάτην καὶ ἀννέκοφτην σιγουριτὰν κάμνω ἐγὼ μαννέας ζάμορος

συνεπῶς, ἀπροστάτευτοι ἀπὸ μιὰ πιθανὴ τουρκικὴ ἐπιδρομή. Ἡ Μητρόπολη θὰ συνειδητοποιήσει τὸν κίνδυνο μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ πρώτου βενετοτουρκικοῦ πολέμου (1463 - 1479) καὶ τὴν πτώση τῆς Χαλκίδας (1470), ποὺ θὰ καταταράξει τὴ Γαληνοτάτη πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅσο ἡ ἅλωση τῆς Πόλης [71]. Ἔτσι, μὲ διαλείμματα εἰρηνικῶν περιόδων καὶ πυρετικῶν πολεμικῶν προετοιμασιῶν καὶ κινητοποιήσεων [72], θὰ κυλίσει ὁ 16ος αἰ. καθὼς καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ἑπόμενου αἰώνα τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης. Μετὰ τὴν τοπικῆς μόνο σημασίας ἐπανάσταση τοῦ Καντανολέου στὰ 1527, ποὺ εὔκολα θὰ καταστείλει ἡ Αὐθεντία [73], θὰ ἐπακολουθήσουν, στὰ 1538, οἱ ἐπιδρομὲς τοῦ τουρκικοῦ στόλου ποὺ σπέρνει, μ' ἐπικεφαλῆς τὸν περιβόητο Χαϊρεντὶν Μπαρμπαρόσα, τὸν πανικὸ στὸ Αἰγαῖο [74]. Τρομοκρατημένη ἡ Γαληνοτάτη θὰ ἐπισπεύσει τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα

νοτάριος, υἱὸς τοῦ κὺρ ἀνδρέα, κατοικούμενος εἰς τὸ ἐξώπορτο. . . » (ἀπὸ νοταριακὴ πράξη τοῦ ἴδιου συμβολαιογράφου τοῦ Χάνδακα μὲ ἡμερομ. 2/9/1559, ἔ. ἀ. σελ. 262). Στὰ 1471, θὰ φθάσει πάλι στὴ Βενετία μιὰ πρεσβεία τῶν κατοίκων τοῦ Χάνδακα καὶ θὰ ζητήσει τὴν ὀχύρωση τοῦ 'Εξώπορτου καθὼς καὶ τὴν ἐπισκευὴ τῶν ὀχυρώσεων τῆς παλιᾶς πόλης. Gerola, ἔ.ἀ. σελ. 100 καὶ Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 112.

71. 'Επιδρομὲς Τούρκων πειρατῶν στὰ κρητικὰ παράλια ἀναφέρονται ἀπὸ τὸ 14ο κιόλας αἰ. καὶ θὰ ἐνταθοῦν στὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια τοῦ 15ου αἰ. Ἔτσι, στὰ 1471, μνημονεύεται ἡ καταστροφὴ δεκατεσσάρων χωριῶν τοῦ διαμερίσματος τῆς Σητείας ἀπὸ Τούρκους πειρατές, ἐνῶ, σὲ ἄλλη πάλι ἐπιδρομή, θὰ λεηλατηθεῖ, στὰ 1498, ἡ μονὴ τοῦ Τοπλοῦ, στὴ βορειοδυτικὴ ἄκρη τῆς Κρήτης. Τότε λοιπὸν θὰ κτιστοῦν σὲ πολλὲς θέσεις τῆς βόρειας ἀκτῆς τοῦ νησιοῦ ὀχυροὶ πύργοι, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ καταφεύγουν ἐκεῖ οἱ γύρω ἀγροτικοὶ πληθυσμοί. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 111 καὶ 118 καὶ 'Απόστ. Βακαλόπουλου, 'Ιστορία τοῦ Νέου 'Ελληνισμοῦ, τόμ. Γ', Θεσσαλονίκη, 1968, σελ. 45.

Κατὰ τὸν Basilicata, « . . . γιὰ νὰ φρουρεῖται συνεχῶς καὶ καλὰ τὸ Βασίλειο αὐτό, γιὰ τὸ φόβο τῶν κουρσάρων καὶ γιὰ κάθε ἄλλη περίπτωση, θὰ ἦταν πολὺ ἀποτελεσματικὸ νὰ κατασκευαστοῦν κάμποσοι πυργίσκοι (torrette) γύρω - γύρω στὶς ἀκτὲς τοῦ Βασιλείου καὶ σὲ θέσεις κατάλληλες, ποὺ νὰ ἀπέχει ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο τόσο ὅσο θὰ κριθεῖ ἀπαραίτητο. Οἱ φύλακες ποὺ θὰ μένουν ἐκεῖ μέσα, θὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἔχουν ἕτοιμο ἕνα κανονάκι (codetta), γιὰ νὰ μποροῦν νὰ εἰδοποιοῦν μ' αὐτὸ τοὺς τριγύρω κατοίκους, ὡς καὶ τοὺς στρατιῶτες τῶν 'Ορντινάντσε, γιὰ νὰ μποροῦν οἱ κάτοικοι νὰ σώσουν τὰ πράγματά τους καὶ τὶς οἰκογένειές τους καὶ οἱ στρατιῶτες νὰ εἶναι ἕτοιμοι νὰ βοηθήσουν, ὅπου θὰ παραστεῖ ἀνάγκη. . . ». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα V (1969), σελ. 152. Γιὰ τὶς ordinanze θὰ γίνει λόγος πιὸ κάτω.

72. Ὅπως δίκαια παρατηρεῖ ὁ Ξανθουδίδης, « ἐπὶ τρεῖς περίπου αἰῶνας ἡ 'Ενετία δι' ἀπείρων θυσιῶν εἰς αἷμα καὶ εἰς χρῆμα ἠγωνίζετο κατὰ τῶν Τούρκων, ἄλλοτε μὲν διεξάγουσα δεινὸν πόλεμον φανερὸν κατὰ τῶν Σουλτάνων, μόνη ἢ μετ' ἄλλων χριστιανῶν συμμάχων, καὶ ἄλλοτε ἀκήρυκτον ἀγῶνα κατὰ τῶν Τούρκων πειρατῶν, τῶν ἀναφανδὸν ἐφοδιαζομένων καὶ ἐξοπλιζομένων ὑπὸ τῆς ἐν Κων/πόλει Τουρκικῆς Κυβερνήσεως, εἴτε ὑπὸ τῶν Μουσουλμανικῶν Κρατῶν τῆς βορείου 'Αφρικῆς ». Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 112.

73. Γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Καντανολέου γνωρίζαμε, μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγα μόλις χρόνια, μόνον ὅσα σχετικὰ ἔγραψε ὁ Βενετσιάνος χρονογράφος τοῦ 17ου αἰ. Antonio Trivan, ἔ.ἀ. σελ. 119 καὶ σημ. 3. Ὁ Ν. Ζουδιανὸς βρῆκε ὅμως στὴ Βενετία ἀνέκδοτα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐπανάσταση αὐτή, ποὺ ἔγινε γύρω στὰ 1527 στὸ διαμέρισμα τῶν Χανιῶν. Ν. Ζουδιανοῦ, 'Ιστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ 'Ενετοκρατίας, τόμ. Α', σελ. 208 - 220. Πάνω στὸ θέμα τῆς ἐπανάστασης τοῦ Καντανολέου εἶχε συνθέσει καὶ ὁ Σ. Ζαμπέλιος (μὲ τὴν προσθήκη ἄφθονων,ἐντελῶς μυθιστορηματικῶν στοιχείων) τοὺς « Κρητικοὺς γάμους » του.

74. 'Απὸ τὶς ἐπιδρομὲς τοῦ Μπαρμπαρόσα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Κυκλάδες, τὴν Κέρκυρα καὶ τὰ Κύθηρα, ὑποφέρουν καὶ τὰ κρητικὰ παράλια. 'Ιδιαίτερα καταστρεπτικὲς εἶναι οἱ ἀποβάσεις τῶν Τούρκων πειρατῶν στὴ Σούδα καὶ τοὺς βούργους τῶν Χανιῶν, τοῦ Ρεθέμνου καὶ τοῦ Χάνδακα (καλοκαίρι τοῦ 1538 ;). 'Απόστ. Βακαλόπουλου, ἔ.ἀ. σελ. 145 - 157. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 112. Ν. Ζουδιανοῦ, ἔ.ἀ. σελ. 222 - 230 καὶ Gerola, τόμ. I/2, σελ. 313.

τῆς Κρήτης, ποὺ προχωροῦν μ' ἕνα βραδὺ ρυθμό[75], καὶ θὰ στείλει ἐπὶ τόπου γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ τὴ διασημότερη ἀρχιτεκτονικὴ φυσιογνωμία ποὺ εἶχε ποτὲ στὴν ὑπηρεσία της, τὸν Michele Sanmicheli[76].

Κι ὅμως, εἶναι ἀκριβῶς οἱ πολεμικὲς αὐτὲς προετοιμασίες καὶ ἡ ἔντονη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα γύρω ἀπὸ τὶς ὀχυρώσεις τῶν πόλεων καὶ τῶν φρουρίων τοῦ νησιοῦ, ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ νὰ αὐξήσουν τὸν πλοῦτο τῶν κατοίκων τῶν πόλεων[77] κι ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ σπρώξουν στὴν πιὸ μεγάλη ἐξαθλίωση τὸν ἀγροτικὸ πληθυσμό. Οἱ φορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις τῶν γεωργικῶν προϊόντων καὶ κυρίως οἱ πιέσεις τῶν « φεουντάδων », ποὺ ζητοῦν αὐθαίρετα ὅλο καὶ μεγαλύτερο μερίδιο ἀπὸ τὴ σοδειά[78], κι ἀκόμη οἱ καταχρήσεις καὶ ἡ διαφθορὰ τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων[79], ἡ ὑποχρεωτικὴ (γιὰ τοὺς πε-

75. Σὲ μιὰ ἐποχὴ μεγάλων ἀλλαγῶν, ποὺ θὰ δεῖ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὴ γενίκευση τῆς χρήσης τῶν πυροβόλων ὅπλων, τὴν ἀχρήστευση ὅλων τῶν παλιότερων ὀχυρώσεων καὶ τὴν ἀντικατάσταση τῶν πύργων ἀπὸ τοὺς προμαχῶνες, ἡ Βενετία θ' ἀρχίσει τὶς νέες ὀχυρώσεις τοῦ Χάνδακα, ποὺ θὰ περικλείσουν τοὺς ἀπροστάτευτους μέχρι τότε βούργους τῆς κρητικῆς πρωτεύουσας, στέλνοντας γιὰ ἑβδομήντα περίπου χρόνια (1471 - 1538) στὴν Κρήτη ἐντελῶς ἀκατάλληλα γιὰ ἕνα τόσο τεράστιο ἔργο πρόσωπα. Ἡ ἴδια, ἐξάλλου, νέα αὐτὴ ὀχυρωματική, ποὺ καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἰταλία θὰ κατασταλάξει μόλις στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ., βρίσκεται σ' ἕνα μεταβατικὸ στάδιο. Εἶναι ἑπόμενο λοιπὸν οἱ πρωτομάστορες (prothi di murari), οἱ βομβαρδιστὲς (bombardieri) καὶ μερικοὶ ὀνομαστοὶ Ἰταλοὶ κοντοτιέροι τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. (ποὺ χρησιμοποιεῖ στὸ Χάνδακα ἡ Γαληνοτάτη), νὰ προκαλοῦν μὲ τὶς εἰσηγήσεις καὶ προτάσεις τους γιὰ ἀλλαγὲς ἢ τροποποιήσεις τῶν σχεδίων τῶν προκατόχων τους μιὰν ἀπίστευτη σύγχυση καὶ καθυστέρηση τῶν ἐργασιῶν. Gerola, τόμ.Ι/1, σελ. 112 - 113, τόμ. Ι/2, σελ. 330. Ν. Ζουδιανοῦ, ἔ. ἀ. σελ. 260 καὶ Ἰορδ. Δημακόπουλου, Ἡ Πύλη τοῦ Ἰησοῦ τῶν βενετσιάνικων ὀχυρώσεων τοῦ Χάνδακα. Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), σελ. 177, σημ. 14.

76. Ὁ μεγάλος Βερονέζος ἀρχιτέκτονας Michele Sanmicheli (1484 - 1559), πού, ὅπως ἔχει δείξει ὁ καθηγητὴς Pietro Gazzola, βρίσκεται ἀπὸ τὰ 1530 στὴν ὑπηρεσία τῆς Βενετίας (P. Gazzola, Sulla data di assunzione di Michele Sanmicheli al servizio della Repubblica Veneziana. Atti τοῦ Istituto per gli studi Veronesi IX (1960), σελ. 15-21), φθάνει στὸ Χάνδακα τὴν ἄνοιξη τοῦ 1538. Ὁ maestro μένει στὴν Κρήτη μέχρι τὸ φθινόπωρο τοῦ 1539, ἐπισκέπτεται τὰ Χανιά, τὸ Ρέθεμνος, τὴ Σούδα καὶ τὴ Σητεία, καί, ἀφοῦ κάνει ὁ ἴδιος τὰ σχέδια γιὰ τὴν ὀχύρωση ὅλων τῶν κρητικῶν πόλεων, ἀρχίζει καὶ τὴν ἐφαρμογή τους μὲ ἀπίστευτη βιασύνη (con incredibile prestezza), ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ βιογράφος του Φλωρεντινὸς ἀρχιτέκτονας Giorgio Vasari. Vita Sanmicheliana, Βερόνα, 1960, σελ. 17.

77. Ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Zuanne Mocenigo γράφει στὴν Ἔκθεσή του (τοῦ 1589) ὅτι ὁ πλοῦτος τῶν κατοίκων τῶν πόλεων φαίνεται «. . .ἀπὸ τὰ ἀκριβά τους φορέματα καὶ ἀπὸ τὰ ἀκριβώτατα φορέματα τῶν γυναικῶν τους καὶ ἀπὸ τὶς γιορτές, τὰ συμπόσια καὶ τὶς κηδεῖες τους, ποὺ γίνονται μὲ πολυτέλεια ἀσυνήθιστη στοὺς ἰδιῶτες. . .». Στυλ. Ἀλεξίου, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Κρητ. Χρον. 19 (1965), σελ. 26.

78. « Βεβαιώνω τὴ Γαληνότητά σας, ὅτι οἱ χωρικοὶ αὐτοὶ κλαῖνε ἀπὸ συγκίνηση, ὅταν ἀκούουν νὰ δημοσιεύονται οἱ προκηρύξεις τῆς Γαληνότητάς σας, ποὺ τοὺς προσκαλοῦν νὰ παρουσιαστοῦν στὸ Γενικὸ Προβλεπτὴ νὰ πάρουν τὸ δίκιο τους μὲ σύντομη διαδικασία, γιὰ τὶς ἐπιβαρύνσεις τους, ποὺ ἀντιλήφτηκα κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου ποιὲς εἶναι, πόσες καὶ μὲ ποιοὺς τρόπους ἐπιβάλλονται. . .». Βλ. (στὴ Relazione τοῦ Benetto Morro) Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 104.

Ὁ ἴδιος προσθέτει πὼς « ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ εἶναι τὸ μόνο ἀντίδοτο στὸ δηλητήριο, ποὺ χύνουν στὰ στήθη τῶν χωρικῶν οἱ καβαλιέροι ποὺ θὰ μποροῦσε, ἂν ἔλιπε αὐτὸ τὸ ἀντίδοτο, νὰ φθείρει τὴν ἀφοσίωση τῶν χωρικῶν πρὸς τὴ Γαληνότητά σας, ὅπως ἔγινε ἄλλοτε πού, θέλοντας νὰ τοὺς ἐκδικηθοῦν, ἐκδήλωναν τὸ πάθος τους καὶ δημιουργούντανε σκάνδαλα. . . ». Ἔ.ἀ. σελ. 104 - 105. Γιὰ τὶς ἐπιβαρύνσεις αὐτές, βλ. καὶ Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 139 - 141. Ὅπως μάλιστα παρατηρεῖ ὁ Στ. Ξανθουδίδης (ἔ.ἀ. σελ. 139), « ἐπὶ τῶν ἀγροτῶν τούτων ἐβάρυνε πρὸ πάντων ὁ ζυγὸς τῶν Ἐνετῶν φεουδαρχῶν ».

79. « Εἶχα δώσει ἐντολὴ στοὺς ἐπιστάτες τῶν ἀγγαρειῶν νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ πιὸ σκληρὰ μέτρα, γιὰ νὰ φέρουν τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους στὴν ὑπακοή, γιατὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀρνούντανε νὰ ὑπακού-

ρισσότερους χωρικοὺς) ἀγγαρεία στὶς γαλέρες[80] καὶ στὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα (angaria alla fabrica)[81] φέρνουν τὸν πληθυσμὸ τῆς ὑπαίθρου στὴ δικαιολογημένη ἀγανάκτηση.

σουν. Γι' αὐτὸ ἔφθαναν καθημερινὰ ὡς τ' αὐτιά μου πληροφορίες ὅτι ὁλόκληρα χωριὰ εἶχαν ἐκπληρώσει τὶς ὑποχρεώσεις τους, μὲ πληρωμὴ ποσοῦ πολὺ μεγαλύτερου ἀπὸ τὶς ὑποχρεώσεις τους. Ὕστερ' ἀπ' αὐτὸ διάταξα νὰ παρουσιαστοῦν μπροστά μου οἱ παραπονούμενοι, ἔκαμα ἔλεγχο στοὺς καταλόγους τῶν ἀγγαρειῶν καὶ βρῆκα ὄχι μόνο μεγάλες ἀταξίες σ' αὐτοὺς μὰ καὶ τὴν πληρωμὴ πολλῶν χρηματικῶν ποσῶν σὲ διάφορους κακόπιστους ἐπιστάτες τῶν ἀγγαρειῶν ποὺ οἰκειοποιήθηκαν τὰ ποσὰ αὐτὰ καὶ συνεπῶς δὲν ἐξόφλησαν τὶς ὑποχρεώσεις τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν στοὺς καταλόγους, καταγράφοντας τὰ ποσὰ ἀπέναντι στὸ ὄνομα τοῦ καθενός » ! Στ. Σπανάκη, ἔ.ἀ. σελ. 123 - 124. Βλ. ἀκόμη, Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 138 - 139.

80. « Οἱ ἀγγαρικοί, ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπηρετοῦν στὶς γαλέρες, εἶναι περίπου 38 χιλιάδες. Σ' αὐτοὺς πρέπει νὰ δίδονται ὅλες οἱ δυνατὲς εὐκολίες, γιατὶ ἡ ἐπιβάρυνσή τους εἶναι ἀβάστακτη. Ἐγκαταλείπουν τὰ σπίτια τους, τὶς γυναῖκες τους, τὰ παιδιά τους, γιὰ νὰ πᾶνε στὴν ὑπηρεσία, γιὰ τὴν ὁποία δείχνουν μεγάλο μῖσος, καὶ γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση αὐτὴ πουλοῦν ὅ,τι ἔχουν, γιὰ νὰ βάλουν ἕνα ἀντικαταστάτη, ὅταν κληρώνονται, πράγμα ποὺ δὲν τοὺς ἐπιτρέπεται παρὰ μόνο σὲ περίπτωση ἀπόλυτης ἀνάγκης. Καὶ πραγματικὰ κανένα ἄλλο Κράτος τοῦ κόσμου δὲν ἀναθέτει στοὺς ὑπηκόους του τὴν ἐπιβάρυνση τῆς γαλέρας (galera), καὶ γι' αὐτό, ὑποφέρουν καὶ ἀξίζουν καλύτερη μεταχείριση. . . ». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 370 - 371.

Κατὰ τὸν Morro, οἱ ἄνδρες ποὺ εἶναι γραμμένοι (στὰ 1602) στὶς ἀγγαρεῖες ἀνέρχονται σὲ 34246, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 27717 γιὰ τὴν ὑπηρεσία στὶς γαλέρες. Ὁ ἴδιος θὰ προσθέσει « . . . ἡ Γαληνότητά σας μπορεῖ νὰ ἐπανδρώσει, ἂν θέλει, μόνο ἀπὸ τὸ Βασίλειο τῆς Κρήτης πενήντα καὶ περισσότερες γαλέρες· καὶ μάλιστα ὅσο περισσότερους ἄντρες ἐπιστρατέψει ἀπὸ τὸ λαὸ ἐκεῖνο ἡ Γαληνότητά σας, τόσο περισσότερο θὰ ἐξασφαλίσει τὴν πίστη ἐκείνων ποὺ θὰ μείνουν, γιατὶ θὰ ἀναγκασθοῦν νὰ ἐνδιαφέρονται γι' αὐτοὺς ποὺ θὰ στρατολογηθοῦν, ἀφοῦ στὶς γαλέρες ἄλλος θὰ ἔχει τὸ γιό του, ἄλλος τὸν ἀδελφό του καὶ ἄλλος ἄλλο συγγενή του, ποὺ θὰ εἶναι σὰν ἐνέχυρα καὶ ὅμηροι γιὰ τὴν πίστη τους πρὸς τὴ Γαληνότητά σας »! Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 146 - 147, καὶ Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ.σελ. 118.

81. Μὲ πολλὴ εἰλικρίνεια ἀναφέρει ὁ Zuanne Mocenigo (στὴν ἔκθεσή του τοῦ 1589) τὴν τραγικὴ κατάσταση τῶν βιλλάνων ἐκείνων ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ δουλεύουν στὶς ἀγγαρεῖες τῶν ὀχυρώσεων « . . . οἱ δυστυχισμένοι οὗτοι ἀνεγείρουν διὰ τοῦ ἱδρῶτος καὶ τοῦ αἵματος αὐτῶν τὰ τείχη ἐκεῖνα ἐκ τῶν ὁποίων θὰ ἀποκλεισθοῦν ἐν καιρῷ ἀνάγκης καὶ θὰ μείνουν ἐκτεθειμένοι εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἐχθροῦ ἐνῶ ταῦτα θὰ προστατεύσουν ἐκείνους οἱ ὁποῖοι οὐδεμίαν δαπάνην καὶ οὐδένα κόπον κανενὸς εἴδους καταβάλλουν διὰ τὴν ἀνέγερσίν των ». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα I (1940), σελ. 43. Ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς μποροῦσαν νὰ πληρώσουν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ καταβάλουν τὸ ἀντισήκωμα καὶ νὰ ἀπαλλαγοῦν: « εἶναι ἐπίσης ὑποχρεωμένοι νὰ κάνουν μιὰ ἑξαήμερη ἀγγαρεία τὸ χρόνο, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως πολλοὶ ἔχουν ἐξαιρεθῆ μὲ ἀπόφαση τῶν ἐξοχοτάτων στρατηγῶν (ποὺ ἐπικυρώθηκε καὶ κανονίστηκε ἀπὸ τοὺς ἐξοχοτάτους τελευταίους ἐξεταστὲς) μὲ τὴν πληρωμὴ στὸ δημόσιο ταμεῖο ὀχτὼ ὑπέρπυρων, ποὺ ἀξίζουν λίγο περισσότερο ἀπὸ τρεῖς λίρες τῆς μονάδας αὐτῆς· φόρος, ποὺ παρ' ὅλο ποὺ φαίνεται ἀνεπαίσθητος, ὅταν ἔχει κανεὶς ὑπ' ὄψει τὴ φτώχεια καὶ τὴ μιζέρια τῶν ὑπηκόων, καὶ τὴ δυσκολία νὰ ἀποκτήσουν μετρητὰ χρήματα, καταντᾶ βαρὺς καὶ ἀβάσταχτος, ὥστε οἱ περισσότεροι, γιὰ νὰ μὴν πῶ ὅλοι, πέφτουν σὲ πρόστιμο, ὥστε ἔπειτα μὲ τὶς ἐνεχυριάσεις, τὰ ἔξοδα καὶ τὶς ἄλλες ἐπιβαρύνσεις ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ ἁρμόδιοι, αὐξάνεται τὸ ποσὸ τόσο, ποὺ ἀναγκάζονται ν' ἀφήσουν νὰ πουληθοῦν τὰ ἐνέχυρα, δηλαδὴ τὸ ἴδιο τὸ κρεβάτι τους. . . ». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 372. Βλ. ἀκόμη, τοῦ ἴδιου, Relazione τοῦ Filippo Pasqualigo (1594). Μνημεῖα III (1953), σελ. 42. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 334 καὶ 346 καὶ Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 119.

Ἀπὸ τὴ λεπτομερέστατη στατιστικὴ τοῦ Πέτρου Καστροφύλακα, μαθαίνουμε πώς, στὰ 1582, στὸ διαμέρισμα (territorio) τοῦ Ρεθέμνου, ἦταν γραμμένοι στὶς ἀγγαρεῖες 8490 χωρικοί, ἡλικίας δεκατεσσάρων ἕως ἑξήντα ἐτῶν. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος, Ἀθῆναι, 1934, σελ. 69.

Ἀπὸ τὸν Basilicata ἔχουμε, πάλι, τὴν πληροφορία ὅτι « ἡ παραπάνω πόλη τοῦ Ρέθυμνου καὶ τὸ διαμέρισμά της ἔχει στὴ δικαιοδοσία της 3 καστέλλια (castelli), ποὺ ἔχουν, μαζὶ μὲ τὴν πεδιάδα, χωριὰ συνολικὰ 275, ἄνδρες γιὰ ἀγγαρεῖες, ὑποχρεωμένους νὰ ὑπηρετοῦν 6 μέρες τὸ χρόνο, στὰ δημόσια ἔρ-

Μάταια θὰ προσπαθήσουν ν' ἀλλάξουν τὴν κατάσταση μερικοὶ φωτισμένοι ἀνώτατοι διοικητικοὶ ἀξιωματοῦχοι, οἱ ὁποῖοι, βλέποντας νὰ πλησιάζει ἡ τουρκικὴ καταιγίδα, ἀντιλαμβάνονται, πολὺ σωστά, πὼς ἐκεῖνο πού « ἐνδιαφέρει τὰ μέγιστα εἶναι τὸ μίσος τὸ συμπυκνωμένον εἰς τὰ σπλάχνα τῶν χωρικῶν »[82].

Ἀντίθετα, οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων, πού « διαιροῦνται σὲ εὐγενεῖς Βενετούς, σὲ εὐγενεῖς Κρητικούς, σὲ φεουδάρχες καὶ στὸ Λαό, ποὺ περιλαβαίνει τοὺς πολῖτες καὶ τὸν ὄχλο »[83], ζοῦν, γενικά, ἄνετα, δὲν φορολογοῦνται βαριά, δὲν ὑπηρετοῦν ὡς κωπηλάτες στὶς γαλέρες, δὲν ἀγγαρεύονται στὶς ὀχυρώσεις καὶ ὑπόκεινται σὲ μιὰ ἐλαφριὰ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία[84]. Οἱ θρησκευτικὲς διαφορὲς ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν ἔχουν πιὰ ἀτονήσει καί, καθὼς γράφει ὁ Morro στὰ 1602, « δόξα νά 'χει ὁ Θεὸς ζοῦνε πολὺ ἥσυχα, γιατὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ διένεξη γιὰ τὰ ζητήματα τῆς θρησκείας, ἐπειδὴ καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ζοῦν ἐλεύθερα στὰ δόγματά τους καὶ οἱ προύχοντες Ἕλληνες καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὸ ἴδιο δόγμα πολλὲς φορὲς πηγαίνουν στὶς λατινικὲς ἐκκλησίες νὰ ἀκούσουν τὴ

γα τῆς Γαληνότητάς σας καὶ στὶς γαλέρες 13538 ». Στ. Σπανάκη, Relazione τοῦ Fr. Basilicata (1630). Μνημεῖα V (1969), σελ. 132. Εἶναι ὅμως γνωστό, πὼς πολλοὶ ἀγρότες τῆς Κρήτης ἀνῆκαν στὴν τάξη τῶν προνομιούχων (privilegiati), κι ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ οἱ ξεπεσμένοι ἀρχοντορρωμαῖοι τοῦ νησιοῦ. Μερικὲς φορὲς μάλιστα, ὅλοι οἱ κάτοικοι ὁρισμένων χωριῶν ἀνῆκαν σ' αὐτὴ τὴν τάξη. Στοὺς προνομιούχους ἀναγνωρίζονταν « ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ὑποχρεωτικὴν ὑπηρεσίαν εἰς τὰς γαλέρας καὶ ἀπὸ τὴν ἀγγαρείαν εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ ἐπισκευὴν τῶν ὀχυρωμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ὑπεχρεοῦντο οἱ ἄλλοι ἰθαγενεῖς, οἱ μὴ προνομιοῦχοι ». Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 130. Κατὰ τὸν Civran, « οἱ προνομιοῦχοι δὲν ἔχουν ἄλλη ὑποχρέωση παρὰ μόνο νὰ ὑπηρετοῦν σὰν ἄνδρες τοῦ σπαθιοῦ (huomeni da Spada) τὴν περίοδο τοῦ ἐξοπλισμοῦ γιὰ νὰ βοηθοῦν τὶς βάρδιες τῶν παραλίων καὶ σὲ ἄλλες παρόμοιες ἐργασίες ». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 370.

82. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα I (1940), σελ. 27. Ὁ Civran θὰ σημειώσει, μὲ ὀξυδέρκεια, πενήντα χρόνια ἀργότερα (στὰ 1639): « Καθόλου δὲν θεωρῶ κατώτερη τὴν ἄμυνα (ἐνν. ἀντίσταση κατὰ τοῦ ἐχθροῦ) τῶν ὑπηκόων, ποὺ πάντα πρέπει νὰ τοὺς μεταχειρίζονται καλὰ καὶ νὰ τοὺς παρακρατοῦν, ὥστε νὰ εἶναι πιστοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι (ἐνν. πρέπει νὰ ἐνισχύονται, νὰ δυναμώνονται στὴν πίστη καὶ τὴν ἀφοσίωσή τους) γιατί, ὅταν καταπιέζονται καὶ χρησιμοποιοῦνται ὑπερβολικὰ σὲ ἀγγαρεῖες ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες καὶ καμιὰ φορὰ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Κράτους, μὲ ἐκτελέσεις καὶ ἐξαιρετικὲς αὐστηρότητες, ὅλα αὐτὰ τοὺς φέρνουν σὲ ἀπόγνωση, ἐγκαταλείπουν τὸ Βασίλειο καὶ πηγαίνουν σὲ χῶρες τούρκικες, καί, ἐρεθισμένοι ὅπως εἶναι, προκαλοῦν ὅλα τὰ κακά, διεγείρουν τοὺς ἐχθρούς, ἀνοίγουν καὶ διευκολύνουν σ' αὐτοὺς τὸ δρόμο πρὸς τὶς προσπάθειες ἐκεῖνες, τὶς ὁποῖες ἴσως δὲν σκέπτονται. Μάλιστα τὶς περασμένες ταραχὲς μεγάλο ἡγετικὸ στέλεχος καὶ αὐθεντία τῶν Τούρκων ἐξέφρασε τὴ γνώμη, ὅτι εἶναι εὔκολη ἡ κατάκτηση τοῦ Βασιλείου, μὲ τὴν βέβαιη ἐλπίδα ὅτι μόλις ἐμφανισθεῖ ὁ στόλος οἱ χωρικοὶ ποὺ εἶναι δυσαρεστημένοι μὲ τὴν κυβέρνηση θὰ ξεσηκωθοῦν καὶ θὰ τοὺς προϋπαντήσουν, θὰ τοὺς βοηθήσουν καὶ θὰ εὐνοήσουν τὴν ἐπιχείρηση ». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 438 - 439. Ἀπόστ. Βακαλόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 303.

83. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 80.

84. Σύμφωνα μὲ τὸν Civran, τὸ σύνολο τῶν ἀνδρῶν ὁλόκληρου τοῦ νησιοῦ (τόσο τῶν πόλεων ὅσο καὶ τῶν χωριῶν) — ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες — ὑπάγονταν, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν παιδιῶν (κάτω τῶν δεκατεσσάρων ἐτῶν) καὶ τῶν γέρων (ἄνω τῶν ἑξήντα ἐτῶν), σὲ τρεῖς κατηγορίες στρατευσίμων « . . . σὲ προνομιούχους (privilegiati), σὲ στρατευμένους (cernide) καὶ σὲ ἀγγαρικοὺς (angarici) . . .». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 369 - 370.

Οἱ ἄνδρες τῶν cernide, ποὺ ὅλοι τους ἀνῆκαν στοὺς κατοίκους τῶν πόλεων (στοὺς λεγόμενους ἀστοὺς — cittadini — καὶ στοὺς εὐγενεῖς κρητικοὺς — nobili cretensi), ὀνομάζονταν στὴν Κρήτη « τσέρνιδες » « Ἂς ἔρθουν ἂν εἶναι βολετὸ χίλια φουσάτα τώρα / ἂς ἔρθουν ὅσοι βρίσκονται μπράβοι ἐδεπὰ στὴ Χώρα / ἂς ἔρθουσι οἱ τσέρνιδες, ἂς ἔρθουν οἱ σολδᾶδοι », λέει ὁ Κατζουλιέρης, στὸν « Κατζοῦρμπο » τοῦ Γ. Χορτάτση. Βλ. στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Κατζούρμπου ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Λίν. Πολίτη, Ἡράκλειον, 1964, σελ. 65. Κατὰ τὸν Γενικὸ Προβλεπτὴ Zuanne Mocenigo (στὰ 1589), ἡ στρατιωτικὴ ἀξία

λειτουργία καὶ οἱ λατῖνοι συχνάζουν στὶς ἐκκλησίες τῶν ὀρθοδόξων. . .»[85]. Στὴν ἴδια ἐποχή, οἱ περισσότεροι Βενετοκρητικοὶ φεουδάρχες εἴτε ἔχουν ξεπέσει εἴτε ἔχουν ἐξελ-

τῶν σωμάτων τῶν « τσέρνιδων » ἦταν μηδαμινή « . . . ἀληθὲς ὅμως εἶναι ὅτι εἰς ἣν κατάστασιν εὑρίσκεται ὁ στρατὸς οὗτος ἐλαχίστας ἢ μᾶλλον οὐδεμίαν ὑπηρεσίαν δύναται νὰ προσφέρει . . . ». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα I (1940), σελ. 83.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς « τσέρνιδες », ἕνα ἄλλο μέρος τῶν κατοίκων τῶν πόλεων στρατεύεται στὶς λεγόμενες ordinanze ἢ « πολιτοφυλακή » (ὅπως ἀποδίδει τὸν ὅρο ὁ Στ. Σπανάκης). Ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Benetto Morro μᾶς πληροφορεῖ, στὰ 1602, ὅτι « Οἱ ἄντρες τῆς πολιτοφυλακῆς, ποὺ ἔχουν γυμναστεῖ στὸ Βασίλειο ἐκεῖνο, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν, ὅταν παρουσιαστεῖ ἀνάγκη, εἶναι συνολικὰ σήμερα 12784. Ἀπὸ αὐτοὺς 3979 στρατολογήθηκαν ἀπὸ τὸ λαὸ τῶν πόλεων, 1117 ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν παραθαλάσσιων φρουρίων καὶ τὸ ὑπόλοιπο, δηλαδὴ 7688, ἀπὸ τὰ χωριά ». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 115. Ἀπὸ τὸν Basilicata ἔχουμε τὴν πληροφορία πὼς στὰ 1630 εἶναι, μέσα στὴν ἴδια τὴν πόλη τοῦ Ρεθέμνου, « . . . γραμμένοι καὶ στρατολογημένοι στὶς Ὀρντινάντσες 500 ὑπὸ τὴ διοίκηση ἑνὸς Ἰταλοῦ Διοικητῆ καὶ δυὸ συνταγματαρχῶν Ἑλλήνων (Colonelli Greci) ». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα V (1969), σελ. 132. Κατὰ τὸν Σπανάκη, οἱ « ὀρντινάντσες » ἦταν ὁ στρατὸς ποὺ στρατολογοῦσαν οἱ Ἀρχὲς « . . . ἀπὸ τοὺς ἐντόπιους Κρητικούς, γιὰ τὴ φρούρηση τοῦ Βασιλείου, ὅταν ἄρχισε νὰ παρουσιάζεται ὁ κίνδυνος τῆς τουρκικῆς ἀπειλῆς ». Ἔ. ἀ. σελ. 141, σημ. 2.

Ἀντίθετα, ὅσοι ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων ἦσαν εὐγενεῖς (εἴτε εὐγενεῖς Βενετοὶ εἴτε εὐγενεῖς Κρητικοί), καὶ ἦταν ταυτόχρονα φεουδάρχες, καθὼς καὶ οἱ φεουδάρχες ποὺ δὲν ἦταν εὐγενεῖς, εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νὰ διατηροῦν πολεμικὰ ἄλογα καὶ νὰ ὑπηρετοῦν οἱ ἴδιοι στὸ « φεουδαλικὸ ἱππικὸ » (cavallaria feudata). Οἱ εὐγενεῖς ποὺ δὲν ἦταν φεουδάρχες μποροῦσαν νὰ ὑπηρετήσουν ὡς ἀξιωματικοὶ (« σοπρακόμιτοι » — sopracomiti) στὶς γαλέρες τῆς Κρήτης ἢ ἀκόμη ὡς ἀξιωματικοὶ τῶν σωμάτων τῶν « τσέρνιδων ».

Τὸ φεουδαρχικὸ ἱππικὸ τῆς Κρήτης, ποὺ βρίσκονταν στὸ 16ο αἰ. σὲ μεγάλη παρακμή, θὰ προσπαθήσει νὰ τὸ ἀναδιοργανώσει, στὰ τέλη τῆς ὄγδοης δεκαετίας τοῦ ἴδιου αὐτοῦ αἰώνα, ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Giacomo Foscarini, ποὺ θὰ συντάξει μάλιστα γιὰ τοῦτο τοὺς εἰδικοὺς « Ordini et Regole per la Cavallaria delli Nobili Feudati ». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 112, σημ. 98 καὶ σελ. 84.

85. Ἔ. ἀ. σελ. 86 - 87. Ὁ ἴδιος Γενικὸς Προβλεπτὴς τῆς Κρήτης προσθέτει ὅτι « ὁ κλῆρος καὶ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου δόγματος εἶναι σεβαστὸς ἀπὸ ὅλους. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δείχνει περισσότερο τὸ σεβασμὸ τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὸ λατινικὸ δόγμα εἶναι ἡ γενικὴ εὐλάβειά των στὸν ἅγιο Φραγκίσκο. Στὴν ἑορτή του τρέχουν ὅλοι νὰ ἐπισκεφτοῦν τὴν ἐκκλησία του καὶ στὶς πιὸ σοβαρὲς ἀσθένειες τῶν παιδιῶν τους, εἶναι καθιερωμένο νὰ τὰ κάνουν τάξιμο σ' αὐτὸ τὸν ἅγιο καὶ νὰ τὰ ντύνουν τὴ στολὴ μὲ τὸ σκουφάκι, πρᾶγμα ποὺ δὲν τὸ 'βλεπε κανεὶς ἄλλοτε στὸ Βασίλειο ». Ἔ. ἀ. σελ. 87. Μεγάλη ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου (ἡ μεγαλύτερη ἴσως τῆς Κρήτης) ὑπῆρχε στὸ χῶρο τοῦ σημερινοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τοῦ Ἡρακλείου. Στὰ Χανιὰ πάλι, ὑπάρχει μέχρι σήμερα ἡ τρίκλιτη βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου (ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο). Τέλος, ἡ μεγάλη, μονόκλιτη καὶ ξυλόστεγη βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ καθολικὸ ἑνὸς ὁλόκληρου μοναστηριακοῦ συγκροτήματος, σώζεται μέχρι σήμερα στὸ Ρέθεμνος. Ὁ Gerola μᾶς γνωρίζει τὴν ὕπαρξη τῆς μεγάλης αὐτῆς ἐκκλησίας τοῦ Ρέθυμνου κρίνοντας ἀπὸ μιὰ « . . . antica pianta della città. . . », ποὺ εἶναι, προφανῶς, ἡ pianta τοῦ Mormori τοῦ 1601 (Π ί ν. 11_2). Ὁ ἴδιος ὅμως φαίνεται πὼς δὲν εἶχε ἀντιληφθεῖ τὴν ὕπαρξη τοῦ κτηρίου μέσα στὴν πόλη, στὴ γνωστή του θέση (ὅπου στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας λειτουργοῦσε τὸ ἰμαρὲτ αὐτῆς τῆς πολιτείας). Gerola, τόμ. II, σελ. 141. Ὁ Francesco Basilicata μᾶς πληροφορεῖ πάντως πὼς, στὰ 1630, ὑπάρχουν στὸ Ρέθεμνος « . . . λατινικὲς ἐκκλησίες 8. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς εἶναι ἡ Μητρόπολη (Duomo) κτισμένη ἀπάνω στὴ Φορτέτσα, ἐνορία ὅλων ἐκείνων ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ λατινικὸ δόγμα. Ὑπάρχουν καὶ ἐκκλησίες ὀρθόδοξες (Chiese Greche) 36 ». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα V (1969), σελ. 132 - 133.

Γιὰ τὴ θρησκευτικὴ κατάσταση στὴν Κρήτη, μεταξὺ τοῦ 1590 καὶ τοῦ 1630, Eva Tea, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630. Atti del Reale Istituto Veneto, τόμ. 72, μέρος II, σελ. 1359 - 1433. Γιὰ τὴ Λατινικὴ Ἐκκλησία στὴν Κρήτη, στὸ 17ο αἰ., βλ. Marco Petta, La chiesa latina di Creta negli ultimi anni del dominio veneto κλπ. Bollettino della Badia greca di Grottaferata 22 (1968), σελ. 3 - 56. Τέλος, γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν Φραγκισκανῶν στὴν Κρήτη, βλ. Gerola, I Francescani in Creta al tempo del dominio veneto. Collectanea Franciscana, τόμ. II, Assisi, 1932, σελ. 301 - 325 καὶ 445 - 461.

ληνιστεῖ καὶ ἀφομοιωθεῖ ἀπὸ τὸ ντόπιο στοιχεῖο. Ἔτσι, οἱ πρῶτοι ἀπ' αὐτοὺς « δὲν ἔχουν ἀνάμνηση τῆς εὐγενικῆς καταγωγῆς των καὶ πάρα πολλοὶ εἶναι φτωχοὶ καὶ ἐργάζονται μὲ τὰ χέρια τους στὶς γεωργικὲς δουλειὲς καὶ δὲν διατηροῦν τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ ἐπίθετο καὶ τὸ λίγο φέουδο ποὺ τοὺς ἔμεινε. Ἔχουν χάσει ἐντελῶς τὴ γνώση τῆς ἰταλικῆς γλώσσας, παρακολουθοῦν τὴ θεία λειτουργία στὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες, βαφτίζουν τὰ παιδιά τους, παντρεύονται καὶ θάβουν τοὺς νεκρούς των σύμφωνα μὲ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα καὶ τὰ ἑλληνικὰ ἔθιμα. Κι αὐτοὶ εἶναι Βενέρηδες, Μπαρμπαρίγοι, Μοροζίνηδες, Μπόνοι, Φοσκαρίνηδες, οἰκογένειες τέλεια ἑλληνικές. . . »[86].

Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ κείνους ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ διατηροῦν τὰ φέουδα καὶ τὰ προνόμιά τους. Ὅλοι « . . .ζοῦν ἑλληνοπρεπῶς, ὅπως καὶ ἄπαντες οἱ ἄλλοι οἱ κατοικοῦντες εἰς τὰς πόλεις καὶ ὅπως ζοῦν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν εὐγενῶν Βενετῶν λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς ἐπιδράσεως τῶν ἠθῶν τοῦ τόπου, λόγῳ σεβασμοῦ πρὸς τὴν ἐθιμοτυπίαν καὶ πρὸς τὰς γυναῖκάς των, αἱ ὁποῖαι, ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τὴν ὁποίαν ὁμιλοῦν, ἀκολουθοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ τὸ ὀρθόδοξον δόγμα. Ἐὰν δὲ δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἀπαγόρευσις, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ εὐγενεῖς Βενετοί, οἱ ζῶντες ἑλληνοπρεπῶς θὰ χάνουν τὰ προνόμια τῆς τάξεώς των, πιστεύω, ὅτι ἐλάχιστοι θὰ ἠκολούθουν τὸ λατινικὸν δόγμα » [87]. Δὲν ὑπάρχει, βέβαια, ἀμφιβολία ὅτι μὲ τοὺς στρατιωτικοὺς καὶ πολιτικοὺς ἀξιωματούχους, ποὺ ὑπηρετοῦν στὴν Κρήτη, τὰ πληρώματα τῶν βενετσιάνικων ἐμπορικῶν πλοίων, ποὺ ἀγκυροβολοῦν στὰ κρητικὰ λιμάνια, καὶ τὰ μισθοφορικὰ στρατεύματα τῆς milizia italiana [88], εἶναι αἰσθητὴ μέσα στὶς πόλεις καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἰταλικοῦ στοι-

86. Τὸ χωρίο προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἔκθεση τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Giacomo Foscarini (τοῦ 1575). Στ. Σπανάκη, Σητεία, ἡ χώρα τῶν Ἐτεοκρητῶν καὶ τῶν Κορνάρων. Ἀμάλθεια, τεῦχ. Μαρτ. - Ἀπριλ. 1971, σελ. 76 - 77.

87. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα Ι (1940), σελ. 13.

88. Εἶναι τὸ κύριο καὶ τὸ πιὸ ἀξιόμαχο στρατιωτικὸ σῶμα, ποὺ μαζὶ μὲ τοὺς stradioti τῆς strathia (μισθοφορικὸ ἱππικό), εἶχε ἐπιφορτιστεῖ μὲ τὴν ἄμυνα τοῦ « βασιλείου ». Ὁ Filippo Pasqualigo, ποὺ εἶχε κάνει καπετάνιος (ἀρχηγὸς τῆς φρουρᾶς) τῶν Χανιῶν, ὑπολογίζει σὲ 8000 - 10000 ἄνδρες τὸ σύνολο τοῦ στρατοῦ, ποὺ χρειάζονταν γιὰ τὴ φρούρηση τῶν ὀκτὼ φρουρίων καὶ ὀχυρωμένων πόλεων τῆς Κρήτης. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα ΙΙΙ (1953), σελ. 24. Ὁ Morro γράφει ὅτι, ὅταν ἀνέλαβε καθήκοντα, τὸ σύνολο τῶν « σολδάδων » τῆς milizia ἦταν μόνο 3850, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικούς. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 132. Ὁ ἴδιος λέει ὅτι φρόντισε νὰ μὴ γίνονται οἱ ἄνδρες τῆς milizia « ἐνοχλητικοὶ στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς ἄλλους κατοίκους καὶ νὰ μὴ συναναστρέφονται μ' αὐτούς, νὰ μὴ τοὺς ὑπηρετοῦν, νὰ μὴν τοὺς περιποιοῦνται, νὰ μὴ γίνονται οἰκεῖοι μὲ αὐτοὺς καὶ νὰ ἀναλαβαίνουν ὑποχρεώσεις ἀπέναντί τους, τιμωρώντας παραδειγματικὰ τοὺς παραβάτες ». Ἔ. ἀ. σελ. 132 - 133. Ὅπως σημειώνει ὁ Στ. Σπανάκης (ἔ. ἀ. σελ. 133, σημ. 101), « ὁ μισθὸς δὲν ἐπαρκοῦσε τοὺς στρατιῶτες νὰ ζήσουν καὶ ἀναγκαζότανε νὰ ἐργάζονται σὰν ἐργάτες στὰ κτήματα τῶν φεουδαρχῶν, γιὰ νὰ συμπληρώνουν τὰ ἔξοδά τους. Ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ μὲ τὸ ντόπιο στοιχεῖο δημιουργοῦσε σχέσεις, ποὺ πολλὲς φορὲς καταλήγαν, σὲ γάμο μὲ γυναῖκες κρητικές ». Ὅσον ἀφορᾶ τοὺς stradioti τοῦ μισθοφορικοῦ ἱππικοῦ, ὁ ἴδιος Γενικὸς Προβλεπτὴς γράφει πὼς ὑπηρετοῦν « . . . πάντοτε πρόθυμα, τὸ καλοκαίρι στὰ παράλια καὶ τὸν ὑπόλοιπο καιρὸ στὶς δημόσιες ἐκεῖνες ὑπηρεσίες, ποὺ τοὺς ὁρίζουν ». Πάντως, εἶναι ὅλοι - ὅλοι (ἄνδρες καὶ ἀξιωματικοὶ) μόνον 259 ἄτομα. Ἔ. ἀ. σελ. 136.

Στὰ 1639, κατὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Civran, ἀνάμεσα στοὺς 3100 ἄνδρες τῆς milizia τῆς Κρήτης « . . . συμπεριλαμβάνονται νέοι λόχοι Κροατῶν καὶ Ἀλβανῶν (Albanesi), μὲ 567 στρατιῶτες, καὶ τέσσερεις λόχοι Ἰταλῶν . . . ». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 373. Ὁ ἴδιος, πάλι, γράφει ὅτι « Ἡ Γαληνότητά σας ἔχει ἐπίσης στὸ Βασίλειο ἕξι λόχους μισθοφορικοῦ ἱππικοῦ (stradioti), ὑπὸ τὴ διοίκηση ἑνὸς διοικητῆ καὶ πέντε καπετάνιων, ποὺ τὸ χειμώνα μένουν στὶς πόλεις : δυὸ στὸ Χάνδακα, δυὸ στὰ Χανιά, ἕνας στὸ Ρέθυμνο καὶ ἕνας στὴ Σητεία ». Ἔ. ἀ. σελ. 377.

χείου. Θὰ ἦταν ὅμως σφάλμα νὰ ὑποτιμήσουμε τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τῶν ντόπιων καὶ τῶν ἐξελληνισμένων Βενετοκρητικῶν, ποὺ δίνουν μιὰ ἀναμφισβήτητη ὁμοιογένεια στὶς πόλεις τῆς Κρήτης[89].

Ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Οὐλοὺτς - Ἀλῆ στὰ κρητικὰ παράλια, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1571, θὰ δείξει τὴ μεγάλη ἀντίθεση στὴ στάση τῶν κατοίκων τῶν πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου ἀπέναντι στὴ Βενετία· ἐνῶ οἱ Ρεθεμνιῶτες ἐγκαταλείπουν πανικόβλητοι τὴν πόλη, οἱ χωρικοὶ « ποὺ εἶχαν στρατολογηθεῖ, γιὰ νὰ τὴν ὑποστηρίξουν, βρίσκοντας τὴν πολιτεία ἐγκαταλειμμένη, γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τοὺς Βενετοὺς ἀρχόντους καὶ κυρίους των, ἐξαιτίας ἀπὸ τὶς πιέσεις ποὺ τοὺς ἔκαναν, διαγούμισαν πρῶτα τὴν πολιτεία κι ἔπειτα βγῆκαν στὰ χωριὰ γιὰ νὰ σκοτώσουν τοὺς ἀρχόντους ὅπου ἤθελαν τοὺς συναντήσει...»[90]. Οἱ Τοῦρκοι θὰ βροῦν τότε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποβιβαστοῦν στὸ Ρέθεμνος καὶ νὰ τὸ πυρπολήσουν[91]. Ἡ καταστροφὴ ὑπῆρξε σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ καὶ ἡ πόλη θ' ἀργήσει πολὺ νὰ συνέλθει ἀπὸ τὸ μεγάλο κτύπημα[92].

Τὰ γεγονότα τοῦ 1571 καὶ οἱ ἐκκλήσεις τῶν κατοίκων θὰ ὁδηγήσουν τότε τὴ Βενετία στὴν ἀπόφαση νὰ ὀχυρώσει τὸ λόφο τοῦ Παλαιόκαστρου (ἢ τῆς Βίγλας)[93], μὲ τὸ σκοπὸ νὰ μεταφέρει μέσα στὸν ὀχυρὸ περίβολο τῆς Φορτέτσας ὁλόκληρη τὴν πολιτεία[94]. Τελικά, τὸ σχέδιο αὐτὸ δὲν θὰ πραγματοποιηθεῖ ποτὲ κι οἱ Ρεθεμνιῶτες θὰ ξανακτίσουν τὰ κατεστραμμένα σπίτια τους ἐκεῖ ὅπου βρίσκονταν καὶ παλιότερα. Θὰ ὑπάρξει, ἐξάλ-

89. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 127. Alexandre Embiricos, La Renaissance Crétoise, Paris, 1960, σελ. 44 - 45. Στυλ. Ἀλεξίου, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Κρητ. Χρον. 19 (1965), σελ. 14. Νικ. Τωμαδάκη, Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 21 καὶ Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 246.

90. Σπ. Θεοτόκη, Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος, 1933, σελ. 337. Στὴν ἐξέγερση πρωτοστατοῦν « ὀκτὼ παπάδες κι ἕνας λαϊκός, ἀπὸ τοὺς πρώτους τοῦ τόπου...», ἔ. ἀ. σελ. 327.

91. «... ὅταν μοῦ παρουσιάστηκαν μ' ἐκείνη τὴν πρώτη ἐπαφὴ (μὲ τὴν πόλη) τόσα ἀρχοντικά, τόσα κτήρια καμένα καὶ καταστρεμμένα καὶ (φάνηκε) ἡ πολιτεία σχεδὸν ἐρημωμένη, μὲ κυρίευσε τέτοια μελαγχολία, ὥστε χάλασε ἡ διάθεσή μου καὶ στεναχωρήθηκα ποὺ εἶχα ἔλθει σὲ τόπο ποὺ εἶχε γίνει στάχτη...», γράφει στὰ ἀπομνημονεύματά του ὁ σύμβουλος τοῦ Ρεθέμνου Franc. da Molin, ποὺ φθάνει στὴν πόλη τοῦ διορισμοῦ του τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1573. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 334.

92. Σὲ Ἔκθεση τοῦ Ρετούρη τοῦ Ρεθέμνου Angelo Barozzi (τοῦ 1586), μαθαίνουμε πὼς ὑπάρχουν ἀκόμη τὰ ἐρείπια κατεστραμμένων σπιτιῶν, ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμη ξανακτιστεῖ. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 322, σημ. 2.

93. Στὰ 1558, φθάνει στὴ Βενετία μιὰ ρεθεμνιώτικη ἀντιπροσωπεία μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Sante Contarini, παρουσιάζεται στὴ Σύγκλητο (Senato) καὶ ζητάει, μ' ἕνα ὑπόμνημα ποὺ ὑποβάλλει, νὰ γίνει ἡ ὀχύρωση τοῦ λόφου τοῦ Παλαιόκαστρου (στὸ βορειότερο ἄκρο τῆς πόλης, ποὺ ἀναφέραμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο): « nel monte della guardia si ritrova nel corpo di questa città... ». Οἱ δαπάνες θὰ εἶναι τῶν κατοίκων (a spese nostre). Gerola τόμ. I/2, σελ. 485.

Δέκα τρία χρόνια ἀργότερα, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1571, δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴν πυρπόληση τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Οὐλοὺτς - Ἀλῆ, δυὸ Ρεθεμνιῶτες, ὁ Ἰωάννης Σοφιανὸς καὶ ὁ Francesco Barozzi, στέλνονται στὴ Βενετία ἐκ μέρους τῆς κοινότητας τοῦ Ρεθέμνου, ἐκθέτουν τὴ φοβερὴ καταστροφή, ποὺ ἔχει ὑποστεῖ ἡ πόλη, καὶ ζητοῦν τὴν ὀχύρωσή της. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 486 καὶ Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 323, σημ. 6.

94. Βλ. γιὰ τὸν (ἀρχικὸ) προορισμὸ τῆς Φορτέτσας, Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 486. Ἐπιβεβαίωση τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν τοῦ Gerola ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὶς Memorie τοῦ Franc. da Molin : «... τὸ ἔργο αὐτὸ ἔγινε μὲ τὸν σκοπὸ πὼς ὅταν γίνει ἡ Φορτέτσα νὰ γυρίσουν (ἐνν. οἱ κάτοικοι) ἐκεῖ γιὰ νὰ κτίσουν τὰ σπίτια κι ἐκεῖ νὰ μεταφέρουν ἀπὸ τὸ πλάτωμα στὸ βουνὸ τὴν πολιτεία ». Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 336 καὶ σημ. 44.

λου, ἀρκετὴ ἄνεση χρόνου γιὰ τοῦτο, στὸ τέλος τοῦ 16ου αἰ. καὶ τὶς πρῶτες τέσσερις δεκαετίες τοῦ ἑπόμενου αἰώνα, ἕως ὅτου ἡ τουρκικὴ εἰσβολὴ τοῦ 1645 κόψει, μετὰ ἀπὸ εἰκοσιπεντάχρονο πεισματικὸ ἀγώνα [95], τὸ νῆμα τῆς ζωῆς τοῦ « βασιλείου » καὶ παραδώσει τὸ Ρέθεμνος στὰ χέρια τῶν γενιτσάρων τοῦ Γαζῆ Χουσεΐν Πασᾶ [96]. Οἱ περισ-

95. Δραματικὸ ἀποκορύφωμα τοῦ μεγάλου ἀγώνα, ποὺ συγκινεῖ ὁλόκληρη τὴ χριστιανικὴ Εὐρώπη καὶ συνενώνει τὶς δυνάμεις Ἑλλήνων, Βενετῶν, Γάλλων κ.ἄ. στὴ μάχη κατὰ τοῦ Ἰσλάμ, εἶναι ἡ τόσο μακροχρόνια πολιορκία τοῦ Χάνδακα (1648 - 1669), ποὺ θὰ παραδοθεῖ στοὺς Τούρκους τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1669. Ἀπόστ. Βακαλόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 513 - 525. Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος, Πολιορκία τοῦ Χάνδακα. Κρητ. Χρον. 6 (1952), σελ. 99 κ.ἑ. Χ. Χιονίδη, Ἀγγλικὸν ὑπόμνημα περὶ τῆς πολιορκίας καὶ πτώσεως τοῦ Χάνδακος. Κρητ. Χρον. 3 (1949), σελ. 406 - 418.

Μὲ τὴ λήξη τοῦ πολέμου, οἱ ἀπώλειες τῶν δυὸ προαιώνιων ἐχθρῶν, Τούρκων καὶ Βενετῶν, σὲ χρῆμα καὶ αἷμα εἶναι ἀπίστευτες· μόνον οἱ νεκροὶ φτάνουν τοὺς 100000 περίπου, γιὰ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές. Ἀπόστ. Βακαλόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 525. Οἱ Κρητικοὶ θ' ἀφήσουν γιὰ τὸν ἡρωϊκό τους ἀγώνα δυὸ ἔμμετρες ἀφηγήσεις· ἡ μιὰ εἶναι τοῦ γιατροῦ Ἀθαν. Πικροῦ, σὲ ἀρχαΐζουσα γλώσσα, κι ἡ ἄλλη, στὸ κρητικὸ ἰδίωμα τῆς ἐποχῆς, τοῦ Ρεθεμνιώτη Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ, ἀδελφοῦ τοῦ γνωστοῦ ζωγράφου Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆ « Διήγησις διὰ στίχων τοῦ δεινοῦ πολέμου τοῦ ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ γενομένου, ἡ ὁποία περιέχει τὴν σκληρότητα καὶ αἰχμαλωσίαν καὶ φόνον, ὅταν ἐκυρίευσαν οἱ Ἀγαρηνοὶ τὴν δυστυχισμένην χώραν τῶν Χανίων καὶ Ρεθύμνου καὶ ὅ,τι συνέβη εἰς τὸ μεγάλον Κάστρον . . . » κλπ., Ἐνετίησιν, αχπα (= 1681, πρώτη ἔκδοση). Τὸ ἔργο ξανατυπώθηκε στὴ Βενετία στὰ 1715 καὶ τρίτη ἔκδοσή του ἔκανε στὴν Τεργέστη, στὰ 1908. ὁ Ἀγαθ. Ξηρουχάκης. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ βλ. Νικ. Τωμαδάκη, Ἐμ. Κωνσταντῖνος καὶ Μαρῖνος Τζάνες Μπουνιαλῆς. Κρητ. Χρον. 1 (1947), σελ. 124 - 154. Γιὰ πλήρη βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸν κρητικὸ πόλεμο βλ. Μαν. Μανούσακα, ἔ. ἀ. σελ. 250 - 251.

96. Μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ φρουρίου τοῦ μικροῦ νησιοῦ τοῦ Ἁγ. Θεοδώρου (Θοδωροῦ, Turlurù, δυτικὰ τῶν Χανιῶν), ποὺ εἶναι τὸ πρῶτο φρούριο τῆς Κρήτης ποὺ πέφτει στὰ χέρια τῶν Τούρκων μὲ τὴν εἰσβολὴ τοῦ 1645, ἔρχεται ἡ σειρὰ τῆς Γραμβούσας (Grabusse) καὶ τῆς πόλης τῶν Χανιῶν, ποὺ θὰ παραδοθεῖ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1645, μετὰ ἀπὸ μιὰ δραματικὴ πολιορκία πενήντα περίπου ἡμερῶν. Κατόπιν, οἱ Τοῦρκοι, ἀφοῦ ἐπεκταθοῦν στὴ γύρω περιοχή (Ἀποκόρωνας, Κίσαμος), καταλαμβάνουν, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1646, τὸ φρούριο τῆς Σούδας καὶ ἀπὸ κεῖ προχωροῦν πρὸς τὸ Ρέθεμνος μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Γαζῆ (= νικητὴ) Χουσεΐν Πασᾶ σφάζοντας, καίγοντας καὶ λεηλατώντας ὅ,τι βρεθεῖ στὴν πορεία τους. Β. Ψιλάκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Α', Χανιά, 1909, σελ. 269-292. Στ. Ξανθουδίδη, Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης, σελ. 106 - 107 καὶ Ἀπόστ. Βακαλόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 486 - 494.

Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1646, ὁ τουρκικὸς στρατὸς στρατοπεδεύει ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, ἐνῶ ὁ στόλος τὴν πολιορκεῖ ἀπὸ τὴ θάλασσα :

«Μιὰ Παρασκὴ ἀπόγιομα ἄρμενα θεωροῦσι
κι' ἤρχουνταν ἀπὸ τὰ Χανιὰ 'ς τὸ Ρέθεμνος νὰ 'μποῦσι»

(Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 213)

Οἱ μικρὲς πεζικὲς καὶ ἱππικὲς δυνάμεις, ποὺ εἶχαν σταλεῖ ἀπὸ τὸ Χάνδακα τὸν Αὔγουστο τοῦ 1646 γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν τοπικὴ φρουρὰ καὶ τοὺς κατοίκους, δὲν κατορθώνουν νὰ ἀναχαιτίσουν τὸν ἐχθρό. Ἔτσι, στὶς 10 Ὀκτωβρίου 1646, μετὰ ἀπὸ ὀλιγοήμερη ἡρωϊκὴ ἀντίσταση στὴ γραμμὴ τῶν μεσημβρινῶν μισοκατεστραμμένων ὀχυρώσεων, οἱ Τοῦρκοι παίρνουν μὲ ἔφοδο τὴν πόλη, ἐνῶ οἱ ἀποδεκατισμένοι « σολδάδοι » τῆς φρουρᾶς, μαζὶ μ' ὅσους ἀπὸ τοὺς κατοίκους προλαβαίνουν, τρέχουν νὰ κλεισθοῦν μέσα στὴ Φορτέτσα. Τὴν ἴδια μέρα, ἐνῶ ἀναγγέλλεται στὴ Βενετία ἡ θλιβερὴ εἴδηση « μὲ πικρότατα δάκρυα καὶ βαθύτατη ψυχικὴ ὀδύνη» «. . . con amarissime lagrime e la più profonda afflitione del cuore. . .» (Κ. Μέρτζιου, Ἔργα καὶ ἡμέραι τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου. Παρνασσὸς Δ' (1962), σελ. 228 - 229), οἱ Τοῦρκοι θὰ ἐπιδοθοῦν στοὺς βανδαλισμοὺς καὶ τὶς σφαγές, μπαίνοντας ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι, κι ἀπὸ μαγαζὶ σὲ μαγαζί, ξηλώνοντας τὰ δοκάρια τῶν πατωμάτων, κομματιάζοντας πόρτες καὶ παράθυρα κι ἀνατρέποντας κι αὐτὰ ἀκόμη τὰ μνήματα τῶν νεκρῶν. Ὁ Ρεθεμνιώτης ποιητὴς τοῦ « Κρητικοῦ Πολέ-

σότεροι ἀπὸ τοὺς δυστυχισμένους του κατοίκους θὰ φύγουν ἀρχικὰ στὸ Χάνδακα γιὰ νἄβρουν ὁριστικὸ καταφύγιο στὰ Ἑπτάνησα καὶ τὴ Βενετία :

« Καὶ ἂν σμίξουν δὲν γνωρίζουνται μόνον ὁποῦ ρωτοῦσιν
« ἀπὸ πιὸ τόπο ξένε μου εἶσαι » ; μὰ δὲν μποροῦσιν
ἄλλο νὰ συντυχαίνουσι, « μὰ' πὸ τὴν Κρήτη » λέσιν
καὶ ὁ εἷς τὸ χέρι τ' ἀλλουνοῦ πιάνουσινε καὶ κλαῖσιν ».

μου », ποὺ εἶναι αὐτόπτης μάρτυρας τῶν γεγονότων, θὰ μᾶς δώσει ὅλη τὴν εἰκόνα τῶν θηριωδιῶν :

« Καὶ τσ' ἱερεῖς ἐπιάσασι, καί τσοὶ κουτσομυτῆσα ».
« Τὴν ἴδια νύκτα 'βγάλασι τσῆ χώρας ταῖς καμπάναις
κι ἀδέλφια 'χάσαν τσ' ἀδελφοὺς καὶ τὰ παιδιὰ ταῖς μάναις ».
« Καὶ τούς φτωχοὺς ἐσέρνασι 'ς τὴν στιὰ καὶ καίγασί τζοι ».

(Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 208, 209, 210 ἀντοίστοιχα).

Μετὰ ἀπὸ ἀντίσταση τριάντα περίπου ἡμερῶν, οἱ πολιορκημένοι ἀποφασίζουν νὰ παραδοθοῦν στὸν Τοῦρκο Πασᾶ :

« Τοῦ 'πανε Φράγκοι καὶ Ρωμνοὶ πῶς τόνε προσκυνοῦσι
τὸ πῶς τὸ κάστρο δίδου του 'ς τὰ χέρια τὰ δικά του
κι' ἂς κάμῃ τὰ καπίτωλα ὡς εἶν' τὸ θέλημά του ».

Μὲ τὴν παράδοση τῆς Φορτέτσας ὁλοκληρώνεται ἡ κατάληψη τοῦ Ρεθέμνου καὶ καθορίζονται, στὴ συμφωνία ποὺ γίνεται, οἱ ὅροι κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους μποροῦν νὰ μείνουν οἱ ντόπιοι στὴν πόλη :

« Ἐκάμανε τσῆ σύμβασαις, πῶς τῶν Ρωμνῆων χαρίζουν
νὰ πάρουσι τὰ σπήτια τους, τὸ πρᾶγμά τως ν' ὁρίζουν
καὶ τοῦ Ρωμαίου τοῦ παπᾶ δίδει τὴν ἐκκλησιά του
σπίτια, χωράφια, 'στάμενα, νᾶναι 'ς τὴν λευθεριά του.
Κι' οἱ Φράγκοι νὰ μισέψουσι τότε κ' οἱ προβεδόροι,
φραγκοπαπάδες, κι' ἄρχοντες κ' οἱ δυὸ γοβερναδόροι,
γὴ ἂν θέλουν ν' ἀπομείνουσι νᾶνε κι αὐτοὶ ραγιάδες
χαράτζι νὰ πληρώνουσι ἄρχοντες καὶ παπάδες ».

(Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 222).

Τόσο στὴ διάρκεια τοῦ κρητικοῦ πολέμου ὅσο καὶ μετὰ τὴν πτώση τοῦ Χάνδακα (1669), πολλοὶ Κρητικοὶ καταφεύγουν πρόσφυγες στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου καὶ στὴν Ἰταλία (Ἀπόστ. Βακαλόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 532 - 538) καὶ ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ μειώνεται μὲ τὴ λήξη τοῦ πολέμου σὲ 134000 περίπου ψυχές (ἔ. ἀ. σελ. 527). Ἡ ἐπιβολή, ἐξάλλου, μεγάλων φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων καὶ οἱ παραπέρα οἰκονομικὲς αὐθαιρεσίες τῆς τουρκικῆς διοίκησης ἐξαναγκάζουν πολλοὺς Κρητικοὺς νὰ καταφύγουν στὴν ἐξωμοσία. Σχηματίζονται ἔτσι οἱ μεγάλες καὶ συμπαγεῖς (σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Κρήτης) ὁμάδες « μπουρμάδων », ἑλληνόφωνων δηλαδὴ Τουρκοκρητικῶν, ποὺ ὑποχρεώθηκαν, στὰ 1924, νὰ μεταναστεύσουν στὴ Μικρὰ Ἀσία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄.

ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

1. Ἀπογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμὸ τοῦ Ρεθέμνου

Ἀπόλυτη φαίνεται νάναι ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ὀρθόδοξου στοιχείου πάνω στὸν πληθυσμὸ τοῦ Ρεθέμνου τοῦ 16ου - 17ου αἰ. Τὰ παλιότερα καὶ ταυτόχρονα πιὸ λεπτομερειακὰ ἀπογραφικὰ στοιχεῖα, ποὺ ξέρουμε μέχρι σήμερα γιὰ τὴν τρίτη πόλη τοῦ «βασιλείου»[1], προέρχονται ἀπὸ τὸ «Libro de information delle cose pubbliche del Regno di Candia», τὸ ὁποῖο περιέχει πολύτιμες στατιστικὲς εἰδήσεις γιὰ τὴν Κρήτη τοῦ 1582[2]. Ὁ συντάκτης τοῦ Libro Πέτρος Καστροφύλακας (Pietro Castrofila-

1. Τὰ ἀκόμη παλιότερα στατιστικὰ στοιχεῖα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, τὰ ὁποῖα περιέχονται στὸν κώδικα Barozzi (1577), ποὺ ἀναφέρει ὁ Gerola (τόμ. I/1, σελ. XV, σημ. 2) καὶ ὁ Στ. Ξανθουδίδης (Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, σελ. 86 καὶ σημ. 5), ἀφοροῦν (κατὰ τὸν Ξανθουδίδη) τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ (193798) καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν nobili veneti τῶν πόλεων (200 στὸ Χάνδακα, 132 στὰ Χανιά, 50 στὸ Ρέθεμνος καὶ 25 στὴ Σητεία), καθὼς καὶ ἄλλα ἀπογραφικὰ στοιχεῖα, ποὺ δὲν τὰ ἀναφέρει ὁ Ξανθουδίδης (πιθανότατα γιὰ τὰ χωριὰ κλπ.). Εἶναι ὅμως φανερὸ σήμερα πὼς ὁ κώδικας Barozzi ταυτίζεται μὲ τὴ Descrizione dell' isola di Creta τοῦ Francesco Barozzi, ποὺ γνωρίζει μὲν ὁ Gerola (ἔ. ἀ.), ἀλλὰ βασικὰ στοιχεῖα γύρω ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της καὶ κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ συγγραφέα της μᾶς ἀποκάλυψε ὁ καθηγητὴς Νικ. Παναγιωτάκης. Πραγματικά, ἡ παλιὰ αὐτὴ Descrizione, ποὺ ἔχει διασωθεῖ στὴν ὁλοκληρωμένη της μορφή, στὸ Correr τῆς Βενετίας καὶ στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ καὶ ποὺ ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν Νικ. Παναγιωτάκη, τὴν πρώτη ἀρχαιολογική, ἱστορικοπολιτικὴ καὶ φυσικογεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς Κρήτης, εἶναι ἔργο μιᾶς πνευματικῆς προσωπικότητας τοῦ Ρεθέμνου τοῦ 16ου αἰ., τοῦ Francesco Barozzi, ἱδρυτῆ τοῦ πρώτου συλλόγου λογίων τῆς Κρήτης, τῆς Ἀκαδημίας τῶν Vivi, ὁ ὁποῖος στέλνεται ἐκ μέρους τῆς κοινότητας τοῦ Ρεθέμνου, ὅπως γράφει ὁ Gerola (τόμ. I/2, σελ. 486), στὴ Βενετία (τὸ φθινόπωρο τοῦ 1571) μαζὶ μὲ τὸν Ἰωάννη Σοφιανό, ἐκθέτει τὶς καταστροφὲς ποὺ εἶχε ὑποστεῖ ἡ πολιτεία ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ στόλου τοῦ Οὐλοὺτς - Ἀλῆ καὶ ζητάει τὴν ὀχύρωση τοῦ λόφου τοῦ Παλαιόκαστρου ἢ τῆς Βίγλας (τὴν κατασκευὴ δηλαδὴ τῆς Φορτέτσας). Νικ. Παναγιωτάκη, Ἔρευναι ἐν Βενετίᾳ. Θησαυρίσματα 5 (1968), σελ. 83 καὶ Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 323, σημ. 6. Πιὸ κάτω, θὰ μᾶς δοθεῖ, πάντως, ἡ εὐκαιρία νὰ ξαναγυρίσουμε στὸν Francesco Barozzi.

Κατὰ τὴν ἀπογραφὴ ποὺ ἔκανε ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Giacomo Foscarini (στὰ 1576 - 1577), στὰ χίλια ἑβδομήντα χωριὰ τοῦ νησιοῦ ζοῦσαν 184000 ἄτομα καὶ ἄλλες 29918 κατοικοῦσαν στὶς πόλεις. Ὁ καθηγητὴς Freddy Thiriet ἐκφράζει ὅμως τὶς εὔλογες ἀμφιβολίες του γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς τῆς ἀπογραφῆς Foscarini, ἡ ὁποία μᾶς παρουσιάζει ἕνα σύνολο 92675 γυναικῶν ἀπέναντι σὲ 48142 (μόνον) ἄνδρες, ποὺ ζοῦν στὰ χωριὰ τῆς Κρήτης. Fr. Thiriet, La Romanie Vénitienne, σελ. 266. Ἡ ἴδια ἀπογραφὴ δίνει ἕναν ἀριθμὸ 407 οἰκογενειῶν φεουδαρχῶν σ' ὁλόκληρο τὸ νησί, ἐνῶ ὁ Basilicata ἀναφέρει, στὰ 1630, πὼς στὴν Κρήτη ὑπάρχουν τετρακόσιες ἑβδομήντα ἐννέα καβαλαρίες (cavallerie), στὶς ὁποῖες ζοῦν ὡς πάροικοι 12000 βιλάνοι (villani). Fr. Thiriet, ἔ. ἀ. σελ. 269.

2. Πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ «Libro de information» τοῦ Καστροφύλακα ἔχει δημοσιεύσει ὁ Ἀγαθ. Ξηρουχάκης στὴ Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή του. Τὴν ὁλοκληρωμένη ὅμως ἔκδοση τοῦ πολύτιμου Li-

ca) μᾶς πληροφορεῖ πὼς ἡ πόλη, ἔντεκα χρόνια μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1571, κατοικεῖται ἀπὸ : α) 84 εὐγενεῖς Βενετούς (nobili veneti), β) 213 εὐγενεῖς Κρητικοὺς (nobili cretensi) καὶ γ) 4485 ἄτομα, ποὺ ἀνήκουν στὶς τάξεις τοῦ λαοῦ καὶ τῶν « τσιταδίνων » (cittadini = ἀστοί). Ἀπ' αὐτούς, οἱ 3640 εἶναι ὀρθόδοξοι (1882 ἄνδρες, 1185 γυναῖκες, 520 παιδιὰ καὶ 80 γέροντες), ἐνῶ μόνον 845 εἶναι καθολικοί (328 ἄνδρες, 384 γυναῖκες, 107 παιδιὰ καὶ 26 γέροντες). Ὑπάρχουν, τέλος, καὶ 340 γυναικόπαιδα, ἀπὸ τὶς οἰκογένειες τῶν « σολδάδων » τῆς φρουρᾶς (τῆς milizia italiana) καὶ τῶν stradioti τοῦ μισθοφορικοῦ ἱππικοῦ, καθὼς καὶ 8 Ἑβραῖοι [3].

Ἑπτὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ρεθέμνου εἶναι, κατὰ τὸν Zuanne Mocenigo, 5500 ἄτομα [4]. Τέλος, στὰ 1644, στὶς παραμονὲς δηλαδὴ τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς, ὁ Antonio Trivan ἀνεβάζει τὸν πληθυσμὸ τῆς πολιτείας σὲ 8038 ἄτομα ἡλικίας ἄνω τῶν ὀκτὼ ἐτῶν [5]. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται οἱ οἰκογένειες 18 nobili veneti, 47 nobili cretensi καὶ 70 cittadini, ποὺ ὅλες καταγράφονται, μιὰ - μιά, μὲ τὰ οἰκογενειακά τους ὀνόματα. Ἀνάμεσα πάντως σ' αὐτὲς περιλαμβάνονται καὶ οἰκογένειες παλιῶν Βενετῶν εὐγενῶν, ποὺ εἶχαν μὲ τὸν καιρὸ ἐξελληνιστεῖ, εἶχαν χάσει τὴ βενετικὴ εὐγένεια καὶ μεταπέσει στὴν τάξη τῶν nobili cretensi. Κατὰ τὸν Ἑρ. Μοάτσο [6], μερικὲς ἀπὸ τὶς οἰκογένειες τῶν εὐγενῶν (Βενετῶν καὶ Κρητικῶν) καὶ ἀστῶν τοῦ Ρεθέμνου κατάγονταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη [7], τὴ Ρώμη [8], τὸ Μιλάνο [9] κι ἀκόμη ἀπὸ πόλεις τοῦ ἠπειρωτικοῦ κράτους τῆς Βενετίας, δηλ. τὴν Padova [10], τὴ Brescia [11] καὶ τὴν ἴδια τὴ Βενετία [12]. Ἀρκετές, πάλι, οἰκογένειες εὐγενῶν ἀποτελοῦσαν παρακλάδια τῶν « ἀρχοντόπουλων » τῆς Κρήτης [13].

bro μᾶς ἔχει ὑποσχεθεῖ τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Βενετίας. Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 297.

3. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, ἔ. ἀ. σελ. 53. Γιὰ τοὺς Ἑβραίους τῶν κρητικῶν πόλεων βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία στὸν Μαν. Μανούσακα (ἔ. ἀ. σελ. 277). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ πώς, ἑκατὸ χρόνια μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1646), ὁ Ἄγγλος κληρικὸς καὶ περιηγητὴς Richard Pococke βρῆκε στὸ Ρέθεμνος, στὰ 1745, ἕξι ὡς ἑπτὰ οἰκογένειες Ἑβραίων. Βλ. στὴ γερμανικὴ μετάφραση (τοῦ 1754) τοῦ ἔργου του : A Description of the East and some other Countries, τόμ. II, σελ. 362.

4. Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο Γενικὸ Προβλεπτή, τὰ Χανιὰ ἔχουν 6000 κατοίκους. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα I (1940), σελ. 8.

5. Ἡ ἀπογραφὴ αὐτὴ ἔγινε μετὰ ἀπὸ σχετικὴ διαταγὴ τοῦ στρατηγοῦ Κρήτης Andrea Cornaro. Τὸ νησὶ βρέθηκε νἄχει πληθυσμὸ 287165 ἄτομα. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 189 - 190 καί, κυρίως, Μαν. Μανούσακα, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης. Κρητ. Χρον. 3 (1949), σελ. 34 κ.ἑ. (καὶ σελ. 54 - 57, σχετικὰ μὲ τὰ ἀπογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Ρεθέμνου).

6. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν κ. Ἑρ. Μοάτσο γιὰ τὴν καλοσύνη του νὰ μοῦ στείλει τὸ χειρόγραφο τῆς ἀνακοίνωσής του στὸ Γ΄ Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο τοῦ 1971, ποὺ ἀναφέρονταν στὶς ἀρχοντικὲς οἰκογένειες τοῦ Ρεθέμνου ἐπὶ Βενετοκρατίας (Πεπραγμένα τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, (1974), τόμ. Β΄, σελ. 207, 221).

7. Οἱ Καλλέργηδες, Πατελάροι, Γιαλινάδες, καὶ Λίμηδες.

8. Οἱ Καπέλλοι καὶ οἱ Κορνάροι.

9. Οἱ Βισκόντηδες.

10. Οἱ Κλόδιοι, Σαουνάτσοι, Μπαρότσοι, Σανοῦδοι καὶ Κουερίνηδες.

11. Οἱ Κανιόλα.

12. Οἱ Μανολέσσοι, Μουάτσοι, καὶ Μπουσινάγοι.

13. Οἱ Βλαστοί, Βαροῦχαι, Ἀρκολέοι, Γαβαλάδες, Καφφᾶτοι, Μουσοῦροι, Σκορδίληδες καὶ Χορτάτσηδες.

Μετὰ τὴν παράδοση τοῦ Χάνδακα (1669), οἱ Τοῦρκοι θὰ κάνουν, στὰ 1671, μιὰ καταγραφὴ τῶν κτημάτων καὶ τῶν φορολογουμένων τῆς Κρήτης. Δυστυχῶς ὅμως, ἡ ἀπώλεια τῶν φορολογικῶν καταλόγων τῶν δυτικῶν διαμερισμάτων τοῦ νησιοῦ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μάθουμε ποιός ἦταν ὁ πληθυσμὸς τοῦ Ρεθέμνου στὰ πρῶτα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας [14]. Στὰ 1745, πάντως, ἔχουμε, ἀπὸ τὸν Ἄγγλο κληρικὸ καὶ περιηγητὴ Richard Pococke, τὴν πληροφορία ὅτι στὴν πόλη εἶναι ἐγκαταστημένες «. . .περίπου πεντακόσιες ἑλληνικὲς οἰκογένειες, ποὺ ἔχουν μιὰ ἐκκλησία κι ἕναν ἐπίσκοπο, ὁ ὁποῖος κατοικεῖ ἐδῶ. . . » [15]. Στὰ 1834, ὁ Robert Pashley θὰ μᾶς δώσει τὴν εἰκόνα μιᾶς τουρκόπολης, στὴν ὁποία τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ μειοψηφία· ἀπὸ τοὺς 3000 κατοίκους τοῦ Ρεθέμνου, χριστιανοὶ εἶναι τὰ μέλη μόνον 80 οἰκογενειῶν [16]. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ εἰκόνα ποὺ μᾶς δίνουν οἱ εἰδήσεις τῆς Γενικῆς Ἐφημερίδος τῆς Ἑλλάδος, στὰ 1826 [17], καθὼς καὶ ὁ Ἰωσ. Χατζιδάκης, στὰ 1881 : ἡ πόλη « κατοικεῖται ὑπὸ ἑπτὰ χιλιάδων ψυχῶν ὧν τὰ δύο τρίτα εἶναι Ὀθωμανοὶ οἱ δὲ λοιποὶ Χριστιανοί. . . » [18].

2. Τὰ ἐπαγγέλματα τῶν κατοίκων

« Μά 'χω δοτόρους ἄξιους κ' εἶναι γιατροὶ δασκάλοι
κ' εἰκονογράφους θαυμαστούς, τεχνίταις λέγω πάλι ».

(Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 585).

Ἐνῶ οἱ « ἀφέντες φεουντάδοι » τῆς Κρήτης ἀσχολοῦνται μὲ τὴν « ἰντράδα » τους [19] (καί, μένοντας στὶς πόλεις, διαπραγματεύονται τὴν πώληση τῶν γεωργικῶν τους προϊόντων στὴν πιὸ συμφέρουσα γι' αὐτοὺς τιμή) καὶ οἱ εὐγενεῖς (Βενετοὶ καὶ Κρητικοὶ) τῶν τεσσάρων πόλεων τοῦ « βασιλείου » πλουτίζουν μὲ τὸ ἐμπόριο, ποὺ εἴδαμε κιόλας πόσο ζωηρὸ παρουσιάζεται στὰ κρητικὰ λιμάνια, ὁ πολὺς λαὸς τῶν ἀστικῶν κέντρων τοῦ νησιοῦ στρέφεται στὴ θάλασσα, κι ὅπως τόσο χαρακτηριστικὰ παρατηρεῖ, στὰ 1589, ὁ Mocenigo, « συνήθης εἶναι ἡ παροιμία κατὰ τὴν ὁποίαν ὅταν εἰς τὴν Κρήτην γεννᾶται εἷς χωρικός, γεννᾶται εἷς γαλεότος, καὶ ὅταν γεννᾶται εἰς τὰς πόλεις εἷς ἄρρην, γεννᾶται εἷς ναυτικός » [20]. Οἱ ναυτικοὶ τῆς Κρήτης, ποὺ ταξιδεύουν, κατὰ τὸν Mocenigo,

14. Γιὰ τὴν τουρκικὴ ἀπογραφὴ τοῦ 1671 βλ. Νικ. Σταυρινίδη, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ. Κρητ. Χρον. 1 (1947), σελ. 84 - 122.

15. Richard Pococke, ἔ. ἀ. τόμ. II, σελ. 362.

16. Robert Pashley, Travels in Crete, τόμ. I, London, 1837, σελ. 104.

17. Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος, ἀριθμ.41, 27 Φεβρουαρίου 1826. Αἰκ. Κουμαριανοῦ,Ὁ τύπος στὸν Ἀγώνα, τόμ. Γ, Ἀθήνα, 1971, σελ. 242.

18. Ἰωσ. Χατζιδάκη, Περιήγησις εἰς Κρήτην, σελ. 66. Μὲ τοὺς ἀριθμοὺς ποὺ δίνει ὁ Χατζιδάκης γιὰ τὸν πληθυσμὸ τοῦ Ρεθέμνου συμφωνεῖ καὶ ὁ George Perrot, L'Île de Crète, Paris, 1867, σελ. 84. Γιὰ τὰ νεώτερα ἀπογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ρεθέμνου βλ. σελ. 7, σημ. 2.

19. « Ἰντράδα » (βεν. entrata) καὶ « νιτράδα » = τὸ εἰσόδημα ἀπὸ τὰ χωράφια κλπ. Μαν. Μανούσακα, Δυὸ παλιὲς κρητικὲς διαθῆκες (1506, 1516). Κρητικὴ Πρωτοχρονιά, 1963, σελ. 79 (διαθήκη τῆς Ἀννέζας Πασχαλίγαινας, τοῦ νοτάριου τοῦ Χάνδακα Μαν. Γρηγορόπουλου, μὲ ἡμερομηνία 5 / 10 / 1515) καί, κυρίως, Στ. Σπανάκη, Ἡ διαθήκη τοῦ Ἀντρέα Τζάκ. Κορνάρου (1611). Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 467, σημ. 78.

20. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα I (1940), σελ.23. Πρβλ. καὶ ὅσα γράφει, στὰ 1573, ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Marino Cavalli : « ὁ λαὸς τῶν πόλεων εἶναι πιστὸς καὶ ἐπιδίδεται στὴ ναυτιλία καὶ στὸ ἐμπόριο ». Σπ. Θεοτόκη, Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος, 1933, σελ. 321.

« εἰς τὴν Συρίαν, τὴν 'Αλεξάνδρειαν, τὰς νήσους καὶ ἄλλους τόπους τῆς Τουρκίας μὲ παντὸς εἴδους πλοῖα καὶ βάρκας »[21], φθάνουν μέχρι τὶς νέες χῶρες τῆς 'Αμερικῆς καὶ « στὴ Σεβίλλη, τὸ κέντρο καὶ τὸ ὁρμητήριο τῶν ἐξερευνητικῶν καὶ κατακτητικῶν ἀποστολῶν πρὸς τὶς Δυτικὲς 'Ινδίες βρίσκουμε μόνιμα ἐγκαταστημένους ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ. Κρητικοὺς ναυτικούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μερικοὶ διατηροῦσαν τακτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν γενέτειρά τους, τὴν Κρήτη, ὅπου ταξίδευαν πότε πότε γιὰ νὰ φέρουν στοὺς συγγενεῖς καὶ τοὺς συμπατριῶτες τους ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ πλούτη, ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει μὲ τὴν δράση τους στὶς ἀμερικανικὲς χῶρες »[22].

Πολλοὶ πάλι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ καταγίνονται μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν χιλιάδων ξύλινων βαρελιῶν, ποὺ χρειάζονταν κάθε χρόνο γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ τῶν ἐκλεκτῶν κρασιῶν τοῦ νησιοῦ[23]. Ἄλλοι πάλι δούλευαν στοὺς « ταρσανάδες » (τοὺς πολεμικοὺς ναυστάθμους) τοῦ Χάνδακα καὶ τῶν Χανιῶν, ὅπου στὰ 1639 ἀπασχολοῦνται, σύμφωνα μὲ τὸν Isepo Civran, « μαστόροι καλαφάτες 39, μαστόροι μαραγκοὶ 19, μαστόροι γιὰ κουπιὰ 11, μὲ τοὺς ἀπαραίτητους βοηθοὺς μικροὺς καὶ μεγάλους »[24]. 'Απὸ τὶς ἴδιες λαϊκὲς τάξεις προέρχονται οἱ ἐπαγγελματίες, ποὺ συναντᾶμε νὰ ὑπογράφουν ὡς « μάρτυρες παρακαλετοὶ » στὶς συμβολαιογραφικὲς πράξεις τοῦ νοτάριου τοῦ Χάνδακα Μιχαὴλ Μαρᾶ, στὰ μέσα περίπου τοῦ 16ου αἰ. : « μουράρος (ποὺ εἶναι ὁ κτίστης), μπαρμπέρης, ράφτης, χαλιναρᾶς, μποτέρης (δηλ. βαρελᾶς), μαραγγός, σελᾶς, χρυσοχός, τζαγγάρης, μαρμαρᾶς, φουρνάρης, σπαθᾶς, πετροκόπος, γούναρης, σκουφᾶς, μακελλάρης (δηλ. χασάπης), καθεγλᾶς (δηλ. καρεκλοποιός), καλαφάτης, στανιέρης (δηλ. γανωτής), καλυκᾶς, χαλκᾶς, ζυμοπουλητής, γναφέος ἢ μαυριστής, δοξαρᾶς, σκοινοπλόκος, τορνάρης, σαϊτᾶς, κερᾶς (δηλ. κατασκευαστὴς κεριῶν), μπουρμπαρδιέρος »[25] κλπ. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἐπαγγελματίες αὐτούς, στοὺς ὁποίους ὑπάρχουν καὶ πρωτομάστοροι (στοὺς χρυσοχόους, τσαγγάρηδες, μαραγγούς, μουράρους, ραφτάδες καὶ καλαφάτες)[26], εἶναι ὀργανωμένοι σὲ συντεχνίες, « ποὺ ἡ κάθε μιά τους εἶχε τὴν ἐκκλησία της »[27]. 'Αντίθετα, οἱ « τσιταδίνοι » ἀσχολοῦνται εἴτε μὲ τὸ ἐμπόριο εἴτε εἶναι δημόσιοι ὑπάλληλοι[28] εἴτε πάλι καταγίνονται μὲ εὐγενέστερα ἐπαγγέλματα, ὅπως τοῦ « ἰατροφύζικου »[29], τοῦ δα-

21. Στ. Σπανάκη, ἔ. ἀ. σελ. 23.

22. 'Ι. Κ. Χασιώτη, Σχέσεις 'Ελλήνων καὶ 'Ισπανῶν στὰ Χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη, 1969, σελ. 31.

23. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 166. Οἱ βαρελάδες αὐτοὶ ὀνομάζονται « βουτιέροι » ἢ « βουτσικλάδες », ἀπὸ τὴ λέξη « βουτσὶ » = βαρέλι. Στυλ. 'Αλεξίου, Κρητικὴ 'Ανθολογία, σελ. 254 καὶ Κατζοῦρμπος, Α 144, Ε 336. 'Η λέξη ἀνάγεται στὴ βυζαντινὴ « βούτι ». Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, τόμ. Δ', 'Αθῆναι, 1951, σελ. 438.

24. Στὴν ἴδια περίοδο ὁ ναύσταθμος τοῦ Χάνδακα ἀπασχολεῖ «. . .53 μαστόρους καλαφάτες, 46 μαστόρους μαραγκούς, 11 μαστόρους γιὰ κουπιὰ μὲ τοὺς παραγιούς των μικροὺς καὶ μεγάλους, καὶ μὲ ἄλλους τακτικοὺς ἐργάτες, ποὺ στοιχίζουν στὴ Γαληνότητά σας 222 δουκᾶτα περίπου τὴν ἑβδομάδα ». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 381 - 382.

25. Κ. Μέρτζιου, Κρητ. Χρον. 15 - 16, ΙΙ (1961 - 62), σελ. 230.

26. Ἔ. ἀ. σελ. 230.

27. Στυλ. 'Αλεξίου, 'Ανάτυπο ἀπὸ τὰ Κρητ. Χρον. 19 (1965), σελ. 15.

28. 'Απ' αὐτοὺς διορίζονται « οἱ δικασταί, οἱ ταμιακοὶ ὑπάλληλοι, οἱ καγκελλάριοι καὶ ἄλλοι ὑπάλληλοι τῆς διοικήσεως ». Βλ. στὴν ἀνακοίνωση τοῦ 'Ερ. Μοάτσου στὸ Γ' Διεθνὲς Κρητολογικὸ συνέδριο τοῦ 1971, μὲ θέμα Αἱ ἀρχοντικαὶ οἰκογένειαι τοῦ Ρεθύμνου ἐπὶ Βενετοκρατίας (Πεπραγμένα, τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1974), τόμ. Β', σελ. 209).

29. Οἱ πρακτικοὶ γιατροὶ - χειροῦργοι ὀνομάζονταν καὶ « τζηρόϊκοι » (παραφθορὰ τῆς λέξης χει-

σκάλου [30] καὶ τοῦ « ἀββοκάτου » [31] καὶ μερικὲς μάλιστα φορὲς εἶναι σπουδασμένοι στὴν Padova, ὅπου εἶχαν γίνει « ντετόροι ». Οἱ « ἀββοκάτοι », ποὺ συχνὰ οἱ σπουδές τους στὴν Ἰταλία τοὺς ἔδιναν τὸν τίτλο τοῦ « ἐκλεκτοῦ ντετόρου τῆς Λέντζας » [32] (legge = τὸ δίκαιον, ὁ νόμος), δὲν εἶχαν κανονικὰ τὸ δικαίωμα νὰ ζητοῦν ἀμοιβὴ γιὰ τὶς ὑπηρεσίες τους, ἐφόσον πληρώνονταν ὡς δημόσιοι ὑπάλληλοι ἀπὸ τὴν Αὐθεντία. Μολαταῦτα, κατὰ τὸν Στέφανο Σαχλίκη (τέλος 15ου αἰ.) :

« Ὅποιος ὑπὰ διὰ συμβουλὴν καὶ θέλει νὰ μιλήση
ὁ ἀβουκᾶτος τὸν θωρεῖ καὶ πρῶτις λογαριάζει
ἂν ἔναι πλούσιος ἄνθρωπος καὶ ἂν ἔχει νὰ ξοδιάζη » [33].

Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ θέση τῶν « νοτάριων » (τῶν συμβολαιογράφων), ποὺ διατηροῦν ἀπὸ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ τὸν τίτλο τοῦ « νοδάρου τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας » [34]. Αὐτοὶ καταχωροῦν στὸ « λίμπρο » τους [35] τὰ « ἰνστρουμέντα » [36] ἢ τοὺς « ἄτους » [37], ποὺ ἀναφέρονται σὲ « τεσταμέντα » [38], σὲ « προικοχάρτια » [39] ἢ κάθε λογῆς « σιγουριτὰ » [40] γύρω ἀπὸ τὴ μεταβίβαση τῶν « στάμπελε » - « μόμπελε » [41], ποὺ « στιμάρουν » οἱ « στιμαδόροι » [42] καὶ ποὺ ἀποτελοῦν μιὰ ἐξαιρετικὰ πολύτιμη πηγὴ πληροφοριῶν πάνω σὲ πάμπολλα θέματα [43].

ροῦργος, κατὰ τὸν Κ. Μέρτζιο) καὶ εἶχαν τὸν τίτλο τοῦ « μαΐστρου ». Οἱ γιατροὶ - παθολόγοι λέγονταν ἀντίθετα « φύσικοι » (fisici) καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἦταν Ἑβραῖοι. Κ. Μέρτζιου, ἔ.ἀ. σελ. 237 - 239.

30. Μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀναλαμβάνουν νὰ διδάξουν « φράγγικα γράμματα μαρκαταντέζικα » (δηλαδὴ τὴν ξένη ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία) κλπ. Κ. Μέρτζιου ἔ. ἀ. σελ. 254.

31. Ὀνομάζονται « ἀββουκάτοι » ἢ « ἀββοκάτοι » ἢ « ἄξιοι ἀββοκάτοι » (avvocato = δικηγόρος) κι ἀκόμη « ἀβουγαδοῦροι » (βεν. avogadore). Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 253 καὶ Κ. Μέρτζιου, ἔ. ἀ. σελ. 239 - 241.

32. Κ. Μέρτζιου, ἔ. ἀ. σελ. 241.

33. Στυλ. Ἀλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 52.

34. Στ. Ξανθουδίδη, Κρητικὰ συμβόλαια Ἐνετοκρατίας 1575 - 1643 νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενα μετὰ σημειώσεων καὶ γλωσσαρίου. Χριστιανικὴ Κρήτη, ἔτ. Α΄, τεύχ. Α - Β, 1912, σελ. 319.

35. Ἐκεῖ « ἐγράφοντο τὰ πρωτότυπα τῶν συμβολαίων καὶ ἐξ αὐτῶν ἐλάμβανον ἀντίγραφον (κόπια) οἱ ἐνδιαφερόμενοι ». Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 336.

36. (Τὸ) « ἰνστρουμέντο » = τὸ ἔγγραφο, συνηθ. στὶς νοταριακὲς πράξεις. Κ. Μέρτζιου, ἔ. ἀ. σελ. 283.

37. (Ὁ) « ἄτος » (βεν. atto) = ἡ συμβολαιογραφικὴ πράξη. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 319.

38. (Τὸ) « τεσταμέντον » καὶ (ὁ) « τεσταμέντος » (ἰτ. testamento) = ἡ διαθήκη. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 354.

39. (Τὸ) « προικοχάρτι » = τὸ « προικοσύμφωνο » καὶ (τὸ) προικιὸ = ἡ προίκα. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 348.

40. (Ἡ) « σιγουριτὰ » = ἡ ἔγγραφη ἐξασφάλιση. Μαν. Μανούσακα, Ἔγγραφα ἀγνώστων νοταρίων τοῦ Ρεθέμνου (1535 - 1550). Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 297.

41. « Στάμπελε » (ἢ « στάμπελα ») - « μόμπελε » — τὰ ἀκίνητα καὶ τὰ κινητά (ἀγαθά). Συνηθ. στὰ νοταριακὰ ἔγγραφα. Ἀνδρ. Βουρδουμπάκη, Κρητικὰ ἔγγραφα ἐκ τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας. Χριστιανικὴ Κρήτη, ἔτ. Α΄, τεύχ. Α - Β, 1912, σελ. 45.

42. « Στιμάρω » (ἰτ. estimare) = ἐκτιμῶ, ὑπολογίζω τὴν ἀξία κάποιου πράγματος καὶ « στιμαδόρος » = ὁ ἐκτιμητὴς τῆς ἀξίας ἑνὸς κινητοῦ ἢ ἀκίνητου (ἀγαθοῦ). Ἀπὸ κεῖ καὶ « στίμα » = ἡ ἐκτίμηση τῆς ἀξίας κάποιου ἀγαθοῦ, ἀκούγεται καὶ σήμερα στὴν Κρήτη. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 352. Μαν. Μανούσακα, Κρητικὴ Πρωτοχρονιά, 1963, σελ. 79, καὶ Στ. Σπανάκη, Ἔργα καὶ ἡμέραι ἑνὸς τοκογλύφου κατὰ τὴν Βενετοκρατία. Κρητ. Χρον. 23 (1971) σελ. 186.

43. Ἀπὸ τοὺς « νοδάρους » τῆς πόλης καὶ τοῦ « ντιστρέτου » (ἢ « διστρέτο » = περιοχή, διαμέρισμα,

3. Ἡ παιδεία

« Δὲν ἔμαθα παπλωματᾶς, δὲν ἔμαθα τσαγκάρης,
οὐδὲ ζουπάρης ἔμαθα, ἀλλὰ οὐδὲ καλαφάτης·
εἰς τὸ σχολεῖον ἐκάθηκα, κερά μου, ἀπὸ μικρόθεν
ἔμαθα τάχα γράμματα φράγκικα καὶ ρωμαίκα ».

Λινάρδου Ντελλαπόρτα (1350, 1420), Διάλογος μὲ τὴν ἀλήθεια (Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 27).

Οἱ « σκολάροι »[44] ἢ «σκολίτες »[45] τοῦ Ρεθέμνου καὶ τῶν ἄλλων κρητικῶν πόλεων, παιδιὰ τῶν καθολικῶν καὶ τῶν ὀρθόδοξων κατοίκων τους, μαθαίνουν τὰ πρῶτα γράμματα στὰ ἀντίστοιχα μοναστηριακὰ σχολεῖα, ποὺ λειτουργοῦν στὶς πόλεις καὶ τὴν ὕπαιθρο τῆς Κρήτης[46]. Ἔχουμε ὅμως, παράλληλα, καὶ μαρτυρίες γιὰ ἰδιῶτες δασκάλους, ποὺ μαθαίνουν στὰ κρητικόπουλα τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Ἑπτὰ μάλιστα ἀπ' αὐτοὺς ἀναφέρονται νὰ διδάσκουν στὸ Χάνδακα, γύρω στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ.[47] Αὐτοί, πιθανότατα, ἀναλαμβάνουν τὰ παιδιὰ τῶν ἀνώτερων καὶ πλουσιότερων τάξεων τῶν φεουδαρχῶν καὶ τῶν εὐγενῶν, ἐνῶ τὰ παιδιὰ τῶν Βενετοκρητικῶν καταφεύγουν συχνά, γιὰ νὰ μάθουν τὰ ἰταλικά, στοὺς « σολδάδους » τῆς milizia, ποὺ ἀποζητοῦν κάποια πρόσθετη ἀπασχόληση γιὰ νὰ ζοῦν πιὸ ἄνετα[48]. Μολονότι, πάντως, δὲν ἀναφέρεται ποτὲ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς κρητικοῦ πανεπιστημίου[49], τὰ ἑλληνόπουλα τῆς Κρήτης μποροῦσαν νὰ βροῦν μιὰ παιδεία ἀνώτερης, ὁπωσδήποτε, στάθμης στὴ μεγάλη σχολὴ τῆς πλουσιότατης μονῆς τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης τῶν Σιναϊτῶν τοῦ Χάνδακα, ποὺ ἦταν μετόχι τῆς ὁμώνυμης μονῆς τοῦ Σινᾶ[50]. Ἀπὸ κεῖ εἶχαν, κατὰ καιρούς, περάσει σπουδαῖοι δάσκαλοι,

συνώνυμο τοῦ « τεριτόριο ». Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 342 καὶ 354) τοῦ Ρεθέμνου ἔχουν διασωθεῖ τὰ κατάστιχα τοῦ Ἰωάν. Λόγγου (1479 - 1480 καὶ 1486 - 1511), Γεωργ. Τρωίλου (1585 - 1600), Ἐμ. Βαρούχα (1597 - 1613), Γεωργ. Παντίμου (1613 - 1642) καὶ Ἀνδρ. Καλλέργη (1634 - 1646). Μαν. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὸν Ἰωάννη - Ἀνδρέα Τρώιλο, τὸν ποιητὴ τοῦ Ροδολίνου. Θησαυρίσματα 2 (1963), σελ. 64. Βλ. ἀκόμη, τοῦ ἴδιου, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 285 - 297.

44. (Ὁ) « σκολάρος » = ὁ μαθητὴς τοῦ σχολείου. Στυλ. Ἀλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 260.

45. (Ὁ) « σκολίτης » = ὁ μαθητὴς τοῦ σχολείου, πρόσωπο τοῦ « Κατζούρμπου », κωμωδίας τοῦ Ρεθεμνιώτη Γ. Χορτάτση.

46. Στ. Ξανθουδίδη, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, ἔ. ἀ. σελ. 169 - 171. Κων. Γιαννακόπουλου, Ἕλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, σελ. 51 (μετάφραση τοῦ Χ. Πατρινέλη) καὶ Στυλ. Ἀλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 15.

47. Κ. Μέρτζιου, Τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Θεοτοκόπουλου. Ζυγός, ἀρ. 103 - 104, Ὀκτ. 1964, σελ. 17. Μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση τῆς Κρήτης ὁ Evliya Çelebi, ποὺ περιηγεῖται τὸ νησὶ στὰ 1669 (βλ. σχετικὰ μὲ τὸν Çelebi, Κ. Μπίρη, Τὰ Ἀττικὰ τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπῆ, Ἀθῆναι, 1959, σελ. 5 - 7), ἀναφέρει στὸ « Σιαχατναμέ » του (τὸ « Ὁδοιπορικὸ ») ὅτι στὸ Ρέθεμνος « ὑπάρχουν ὅλα μαζὶ τρία σχολεῖα γιὰ παιδιά », χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὰ ἀπαριθμεῖ ἕνα - ἕνα. Βλ. σχετικὰ στὴν ἀνακοίνωση τοῦ George Miles στὸ Γ΄ Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο τοῦ 1971 : Evliya Chelebi's Visit to Rethymnon. Πεπραγμένα τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1974), τόμ. Γ΄, σελ. 223. Εὐχαριστῶ κι ἀπὸ ἐδῶ τὸν κ. Miles γιὰ τὴν προθυμία του νὰ μοῦ στείλει τὸ χειρόγραφο τῆς ἀνακοίνωσής του, ποὺ τὸ ἐχρησιμοποίησα ἐπανειλημμένα.

Πολὺ ἀργότερα, ὁ Fr. Sieber ἀναφέρει πὼς, στὰ 1817, ὑπῆρχε στὸ Ρέθεμνος μιὰ σχολὴ γιὰ νέους ποὺ οὔτε κὰν συγκρίνεται μὲ τὰ (πολὺ κατώτερα) σχολεῖα τῶν Χανιῶν καὶ τοῦ Χάνδακα. Fr. Sieber, Reise nach der Insel Kreta im Jahre 1817, τόμ. 2, Leipzig, 1823, σελ. 104.

48. Στυλ. Ἀλεξίου, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Κρητ. Χρον. 19 (1965), σελ. 14.

49. Κων. Γιαννακόπουλου, ἔ. ἄ. σελ. 51.

50. Κατὰ τὸν Γενικὸ Προβλεπτὴ Κρήτης Giacomo Foscarini (ὑπηρέτησε στὴν Κρήτη στὰ 1574 -

ἀπὸ τοὺς ὁποίους πολλοὶ ἀναδείχθηκαν ἀργότερα σὲ μεγάλες ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες, ὅπως ὁ Ἰωάννης Μορεζῆνος, ὁ Μελέτιος Βλαστός, ὁ Κύριλλος Λούκαρις, ὁ Μάξιμος Μαργούνιος, ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, ὁ Νεκτάριος Ἱεροσολύμων[51] κλπ. Ἡ διδασκαλία περιελάμβανε ἔργα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματολογίας, μαθήματα θεολογίας, ρητορικῆς, φιλοσοφίας, ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς[52] κλπ. Κατόπιν, ὅσοι μαθητὲς μποροῦσαν, ἀκολουθοῦσαν ἀνώτερες σπουδὲς στὰ πανεπιστήμια τῶν ἰταλικῶν πόλεων — καὶ κυρίως τῆς Padova — τῶν ὁποίων τὰ ἀρχεῖα « γέμουσιν », κατὰ τὸν Ψιλάκη, « ἐξ ἀτελευτήτων σειρῶν Κρητῶν, ἐν οἷς διεκρίνοντο κατά τε ποσὸν καὶ ποιὸν οἱ ἐκ Ρεθύμνου προερχόμενοι »[53]. Εἶναι, πάντως, οἱ ἀπόφοιτοι αὐτοὶ τῶν ἰταλικῶν πανεπιστημίων, ποὺ γυρίζοντας στὴν πατρίδα ὡς γιατροί, δικηγόροι, δάσκαλοι κλπ., ἀποτελοῦν τὴν πνευματικὴ élite τῶν κρητικῶν πόλεων κι ἐκεῖνο « τὸ τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ, πού, ἐξαιτίας τῶν σπουδῶν του, εἶναι πραγματικὰ διαποτισμένο ἀπὸ τὸ δυτικὸ πνεῦμα καὶ γίνεται οὐσιαστικὸς παράγοντας τῆς Κρητικῆς Ἀναγέννησης »[54]. Ἐξάλλου, ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 15ου αἰ. καὶ ἰδίως μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης (1453) καὶ τῆς Πελοποννήσου (1460), ἡ Κρήτη ἀποτελεῖ « τὸ ἀξιολογώτερο πνευματικὸ κέντρο τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ »[55]. Τὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχή, ἡ μεγάλη ζήτηση χειρογράφων « κατέστησε τὴν Κρήτη, μὲ τὴν πολυπληθῆ τάξιν τῶν εὐπαιδεύτων προσφύγων, κέντρον ἀντιγραφῆς χειρογράφων. Οἱ κωδικογράφοι αὐτοὶ ἠσχολοῦντο μὲ τὴν μεταγραφὴν παλαιῶν κειμένων διὰ λογαριασμὸν διαφόρων Βενετῶν Μαικηνῶν, ποὺ ἔμεναν εἴτε εἰς τὴν Βενετίαν εἴτε ὑπηρέτουν ὡς διοικητικοὶ ὑπάλληλοι εἰς τὴν νῆσον καὶ οἱ ὁποῖοι ἐμπνεόμενοι ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ οὐμανισμοῦ, ἐφρόντιζον μὲ ζῆλον νὰ ἀποκτήσουν ἀντίγραφα τῶν φιλολογικῶν θησαυρῶν ποὺ τυχὸν διεσώζοντο εἰς τὴν Κρήτην »[56]. Στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ., ἡ κίνηση αὐτὴ θ' ἀντιστραφεῖ καὶ τότε « ἕνας ἐκπληκτικὰ μεγάλος ἀριθμὸς Κρητῶν λογίων δρᾷ εἰς τὰς παρὰ τὴν Μεσόγειον χώρας, ἀπὸ τῆς Συρίας εἰς τὴν Ἀνατολὴν μέχρι τῆς Ἱσπανίας εἰς τὴν Δύσιν. Πρόσφυγες εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην οἱ Κρῆτες αὐτοὶ κατελάμβανον ἕδρας εἰς σπουδαῖα πανεπιστήμια, ἀντέγραφον χειρόγραφα διὰ λογαριασμὸν Μαικηνῶν εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς χώρας τοῦ λατινικοῦ κόσμου καὶ συμμετεῖχον ἐνεργῶς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας εἰς τὴν Βενετίαν καὶ ἀλλοῦ »[57]. Στὴν ἴδια τὴν Κρήτη, ὑπάρχουν Ἕλληνες καὶ Βενετοκρητικοὶ ἄρχοντες μὲ μεγάλα πνευματικὰ

1577), ἡ μονὴ τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης τοῦ Χάνδακα εἶχε εἰσόδημα τέσσερες χιλιάδες δουκάτα, διπλάσιο τουλάχιστον ἀπ' ὅσο εἶχαν ἄλλα, μεγάλα κρητικὰ μοναστήρια τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Στ. Σπανάκη, Ἡ θρησκευτικο - ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση στὴν Κρήτη τὸν XVI αἰώνα. Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 149. Βλ. ἀκόμη, Στ. Ξανθουδίδη, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, σελ. 171 - 172 καὶ Κων. Γιαννακόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 51.

51. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 171 - 172.

52. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. καὶ Κων. Γιαννακόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 51.

53. Β. Ψιλάκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Β', σελ. 63.

54. Alexandre Embiricos, La Renaissance Crétoise, σελ. 51. Βλ. ἀκόμη, Fr. Thiriet, La Romanie Vénitienne, σελ. 445.

55. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 203.

56. Κων. Γιαννακόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 53.

57. Κων. Γιαννακόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 47 καὶ Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 246. Πρβλ. καὶ τὴν ὡραία ἐργασία τοῦ R. R. Bolgar, The Classical Heritage, 1973 (ἰδίως ἀπὸ τὴ σελ. 265 κ.ἑ.).

ἐνδιαφέροντα καὶ βιβλιοθῆκες, τῶν ὁποίων ὁ πλοῦτος δίκαια προκαλεῖ σήμερα τὴν ἔκπληξή μας[58].

4. Ἡ κρητικὴ Ἀναγέννηση στὴ λογοτεχνία καὶ τὴ ζωγραφικὴ

α) Ἡ λογοτεχνία

Ἂν σωστὰ ἔχει παρατηρήσει ὁ Παναγιώτης Μιχελῆς πώς « σὲ κάθε νεότευκτο πολιτισμὸ πάντοτε προηγοῦνται οἱ ἄλλες τέχνες καὶ ἔπεται ἡ ἀρχιτεκτονική »[59], τότε ἡ ἄνθηση τοῦ ἀναγεννησιακοῦ πολιτισμοῦ τῶν κρητικῶν πόλεων στὸ 16ο - 17ο αἰ., ποὺ ἐκδηλώνεται ἀπὸ νωρὶς μὲ τὴν ἀκμαία λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς ἐποχῆς (μετὰ ἀπὸ μιὰ

58. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀντωνίου Καλλέργη, ὁ ὁποῖος μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφό του Ματθαῖο (ποὺ εἶχε παίξει σπουδαῖο ρόλο στὴν καταστολὴ τῆς ἐξέγερσης τῶν χωριῶν Ἀμπελάκια καὶ Καρὲς τοῦ Ρεθέμνου, στὰ 1571), κατεῖχαν μιὰ τεράστια περιουσία στὴν Κρήτη καὶ στὴ Βενετία (οἱ δυὸ ἀδελφοὶ εἶχαν φιλοξενήσει στὸ νησὶ τὸ Γάλλο περιηγητὴ Pierre Belon du Mans), δείχνει ἄνθρωπο μὲ μεγάλη μόρφωση καὶ πάμπολλα πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα, virum humanissimum, κατὰ τὸν καθηγητὴ Νικ. Παναγιωτάκη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολύτιμα ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ποὺ περιῆλθαν ἀργότερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ, ἀναφέρονται ὀκτακόσια ἑλληνικά, λατινικά, ἰταλικὰ καὶ γαλλικὰ βιβλία, μεταξὺ τῶν ὁποίων « περιλαμβάνονται πάντα τὰ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐκδεδομένα ἔργα τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων κλασσικῶν καὶ Χριστιανῶν συγγραφέων, τῶν μεγαλυτέρων Ἰταλῶν συγγραφέων Dante, Boccacio, Petrarca, Aretino,Machiavelli, Bembo, Ariosto, Ficino, Poliziano καὶ πλείστων ἄλλων (ἐκ τῶν θεατρικῶν ἔργων τῆς ἐποχῆς περιλαμβάνονται ἡ « Sofonisba » τοῦ Trissino καὶ ἡ « Canace » τοῦ Speron Speroni) ἔτι δὲ πλῆθος ἱστορικῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα, ὡς εἰκός, ἐνδιέφερον ἰδιαιτέρως τὸν Ἀντώνιον, οὐ μόνον περὶ Βενετίας καὶ τῶν ἰταλικῶν πόλεων, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς Μεγάλης Βρεταννίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Ἱσπανίας καὶ τῆς Τουρκίας. Σημαντικὸς ἐπίσης εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων ἰατρικοῦ, φυσιογνωστικοῦ καὶ γεωγραφικοῦ περιεχομένου. Τὸ μέγα πλῆθος, ἐξ ἄλλου, τῶν θρησκευτικοῦ περιεχομένου βιβλίων δεικνύει πόσον ζωηρὸν ἦτο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀντωνίου διὰ τὰ ζητήματα τῆς θρησκείας (ὁ ἴδιος ἦτο ὀρθόδοξος ἡ παιδεία του ὅμως λατινοϊταλικὴ καὶ οἱ διδάσκαλοί του καθολικοὶ ἱερωμένοι). Ἐντύπωσιν μεγίστην προκαλεῖ ἡ ὕπαρξις μεγάλου ἀριθμοῦ βιβλίων τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ δὴ τοῦ Καλβίνου καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων συγγραφέων τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης ». Νικ. Παναγιωτάκη, Θησαυρίσματα 5 (1968), σελ. 54.

Ὁ ἐπίσης πλουσιότατος, ἀλλὰ καθολικὸς κατὰ τὸ δόγμα, Βενετοκρητικὸς ἄρχοντας Ἀνδρέας Κορνάρος ἀφήνει στὴ διαθήκη του (στὰ 1611) σὲ « φιλιότσους », φίλους, παιδιὰ φίλων του καὶ συγγενεῖς του : « βιβλία τῆς θεολογίας, τῶν Ἁγίων Πατέρων τῆς ἐκκλησίας, καὶ τῆς Ὀρθόδοξης καὶ τῆς Καθολικῆς, καὶ ὅλων τῶν συνόδων των καὶ τὴν εἰκονογραφημένη Ἁγία Γραφή ». Ἐπίσης βιβλία « ποὺ πραγματεύονται γιὰ τὴν ἱστορία », « βιβλία τῆς λαϊκῆς ποιήσεως » (di poesia volgar), « βιβλία ρητορικῆς » (libri di Rethorica), « βιβλία λογικῆς » κλπ. Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 450 - 453 καὶ 455. Βλ. ἀκόμη, Στυλ. Ἀλεξίου, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Κρητ. Χρον. 19 (1965), σελ. 21.

59. Ὁ ἴδιος συνεχίζει: « Στὴν Ἀναγέννηση, καὶ ἀναφέρω τὴν Ἀναγέννηση, γιατὶ μᾶς εἶναι πιὸ γνωστὰ τὰ πράγματα, προηγήθηκε ὁ Dante, ἀκολούθησαν οἱ ζωγράφοι καὶ τέλος ἄνθισε ἡ ἀρχιτεκτονική. Ἡ ἀργοπορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὡς τέχνης ὀφείλεται στὸ ὅτι προτοῦ φιλοτεχνήσει ἀριστουργήματα ὀφείλει νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες στέγασης, ποὺ κάθε κοινωνικὴ ἀναμόρφωση φέρνει μαζί της. Ὀφείλει ἀκόμη ἡ ἀρχιτεκτονικὴ νὰ διαμορφώσει προηγουμένως ἕνα τεχνικὸ σύστημα νέο καὶ κατάλληλο γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ τῆς θέτει ἡ ἐποχή, νὰ τὸ κυριαρχήσει καὶ κατόπι νὰ τὸ ξεπεράσει, ὥστε τὸ ἔργο της ἀπὸ τεχνικὸ νὰ μεταβληθεῖ σὲ ἀρχιτεκτονικό. Τέλος ὀφείλει νὰ περιμένει, καὶ περιμένει μοιραίως, ὥσπου νὰ διαγραφοῦν οἱ νέες ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνίας γιὰ νὰ μπορέσει σαφῶς νὰ ἐκφράσει τὸ ὕφος της. Τὰ ἀρχοντικὰ τῆς Ἀναγέννησης δὲν ἔγιναν προτοῦ διαμορφωθῆ ἡ νέα ἔννοια τοῦ ἄρχοντα στὶς ἐρίζουσες καὶ φιλόπρωτες πόλεις τῆς Ἰταλίας ». Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἔκθεση. Νέα Ἑστία, 49, τεῦχ. 567 (15 / 2 / 1951), σελ. 242.

μακροχρόνια προετοιμασία τῆς γλώσσας), ἀποτελεῖ, ἀναμφίβολα, ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

Πραγματικά, ἀπ' ὅσα εἴδαμε κατὰ τρόπο συνοπτικὸ πρωτύτερα, ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ οἱ οἰκονομικές, κοινωνικὲς καὶ θρησκευτικὲς συνθῆκες, ποὺ ἐπικρατοῦν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. μέσα στὰ ἀστικὰ κέντρα τοῦ « βασιλείου », ἀποτελοῦν ἕνα κατάλληλο κι εὐνοϊκὸ περιβάλλον γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῶν πνευματικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης [60] (ποὺ γνωρίζει, ἐξάλλου, τὴν ἴδια ἐποχή, μιὰ γενικότερη ἐπιρροὴ στὴν Εὐρώπη) καὶ τὴ σύζευξη τῶν δάνειων στοιχείων μὲ τὰ ντόπια παραδοσιακὰ σ' ἕνα ἁρμονικὸ σύνολο, ποὺ ξεπερνάει τὸ δυτικό του πρότυπο, ὅπως εἶναι ἡ κρητικὴ λογοτεχνία στὴν ἀκμή της.

Μετὰ τοὺς « στιχοπλόκους » τοῦ 15ου αἰ., πού, ὅπως σημειώνει ὁ Στυλιανὸς Ἀλεξίου, « δούλεψαν μὲ τὸν τρόπο τους — ἁπλοϊκὸ ἴσως συχνὰ καὶ ἀδέξιο, ἀλλὰ βασικὰ ὀρθὸ — τὴ γλῶσσα » [61], θἄρθει ἡ ὥρα τῶν μεγάλων δημιουργῶν τῶν τελευταίων ἑκατὸ ἐτῶν τῆς Βενετοκρατίας. Θὰ ἱδρυθοῦν τότε, μέσα στὶς τρεῖς μεγαλύτερες πόλεις τοῦ νησιοῦ, σύλλογοι λογίων, οἱ λεγόμενες Ἀκαδημίες [62], ποὺ συγκεντρώνουν στοὺς κόλπους τους πολλοὺς μορφωμένους Κρητικούς, ποὺ ξέρουν καλὰ τὴν ἰταλικὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς καὶ γράφουν ποιήματα καὶ λόγους, προσφωνήσεις κι ἐγκώμια στοὺς κορυφαίους Βενετοὺς πολιτικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς ἀξιωματούχους, ποὺ φθάνουν ἢ φεύγουν ἀπὸ τὴν Κρήτη, καὶ διοργανώνουν θεατρικὲς παραστάσεις καὶ ποιητικοὺς διαγωνισμούς.

Ἰδιαίτερα ἀξιόλογη λογοτεχνικὴ δραστηριότητα παρουσιάζουν τὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας τῶν Stravaganti τοῦ Χάνδακα, ποὺ ἱδρύεται (στὰ 1598 ;) καὶ προεδρεύεται ἀπὸ τὸν πάμπλουτο Βενετοκρητικὸ φεουδάρχη τῆς Σητείας Ἀνδρέα Κορνάρο (Τραπεζόντα Σητείας, 1547 - Χάνδακας, 1616 ἢ 1617) [63], συγγραφέα μιᾶς ἀνέκδοτης ἀκόμη Ἱστορίας τῆς Κρήτης [64], ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ μιὰ πολὺ πιθανὴ θεωρία, πρέπει νἄναι ἀδελφὸς τοῦ ποιητῆ τοῦ « Ἐρωτόκριτου », Βιτσ. Κορνάρου [65], ἐνῶ γιὰ τὸν ἴδιο ξέρουμε πὼς « ἦτον γραμ-

60. Σωστὰ τονίζει ὁ Ἀλέξ. Ἐμπειρῖκος ὅτι « ἡ κοινωνία τῶν πόλεων, ἑλληνικὴ καὶ ἐξελληνισμένη διάκειται εὐνοϊκὰ ἀπέναντι στὴ Βενετία. Πραγματικά, εἶναι αὐτή (ἡ κοινωνία), ποὺ ἔχει νὰ χάσει τὰ πάντα, τὸ σχετικὰ καλὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο καὶ τὸν πολιτισμό, ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ σ' ἕναν ἄπιστο καὶ βάρβαρο κατακτητή » (ἔ.ἀ. σελ. 45).

61. Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 7. Γιὰ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία, γενικότερα, βλ. Μαν. Μανούσακα, Ἡ Κρητικὴ Λογοτεχνία κατὰ τὴν Ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας, καὶ τοῦ ἴδιου, Κριτικὴ βιβλιογραφία τοῦ κρητικοῦ θεάτρου. Ἠώς 76 - 85 (1964), σελ. 277 - 303.

62. Εἶναι ἡ Ἀκαδημία τῶν Vivi στὸ Ρέθεμνος (ἱδρύεται στὰ 1562), τῶν Stravaganti στὸ Χάνδακα (1598 ;) καὶ τῶν Sterili στὰ Χανιά (στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰ.). Νικ. Παναγιωτάκη, Ἰταλικὲς Ἀκαδημίες καὶ Θέατρο. Οἱ Stravaganti τοῦ Χάνδακα. Θέατρο 27 - 28 (1966), σελ. 47 κ.ἑ., τοῦ ἴδιου, Θησαυρίσματα 5 (1968), σελ. 58 κ.ἑ. καί, τέλος, τοῦ ἴδιου, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἀκαδημία τῶν Stravaganti. Θησαυρίσματα 7 (1970), σελ. 52 κ.ἑ.

63. Νικ. Παναγιωτάκη, Θησαυρίσματα 5 (1968), σελ. 75 κ.ἑ.

64. Εἶναι ἡ Historia Candiana τοῦ Cornaro, πού, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Νικ. Παναγιωτάκης, εἶναι ἔργο « πολυτιμότατον διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης καὶ ἡ ἔκδοσίς του ἐπεῖγον desideratum τῶν κρητικῶν σπουδῶν », ἔ. ἀ. σελ. 68.

65. Μετὰ τὴν ἀνεύρεση ἰταλικῶν ποιημάτων τοῦ Vincenzo Cornaro, μέλους τῶν Stravaganti κι ἀδελφοῦ τοῦ Andrea Cornaro, ὁ Νικ. Παναγιωτάκης δέχεται ὡς πιθανότατη τὴν ταύτιση τοῦ πρώτου μὲ τὸν ποιητὴ τοῦ « Ἐρωτόκριτου ». Τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶχε παλιότερα ὑποστηρίξει ὁ Στ. Σπανάκης (ἔ. ἀ. σελ. 380). Νικ. Παναγιωτάκη, ἔ.ἀ. σελ. 59, σημ. 22 (ὅπου ἡ γύρω ἀπὸ τὸ σπουδαῖο αὐτὸ θέμα βιβλιογραφία).

ματισμένος πολλά, οὐ μόνον εἰς τὴν'Ιταλικὴν γλῶσσαν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικήν » [66].

Στὴν κίνηση τῶν Stravaganti μετέχουν εὐγενεῖς τοῦ Κάστρου καὶ τοῦ Ρεθέμνου, 'Ιταλοὶ « ἀββουκάτοι » τῆς πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ, συγγενεῖς Βενετῶν ὑπαλλήλων, ποὺ ὑπηρετοῦν στὴν Κρήτη, ἀνώτατοι διοικητικοὶ τῆς Αὐθεντίας, ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ τῆς μισθοφορικῆς milizia [67], καθὼς καὶ Ἑλληνορθόδοξοι λόγιοι τοῦ Χάνδακα, ὅπως ὁ Δανιὴλ Φουρλάνος, ὁ 'Αδριανὸς Σπιέρας, ὁ 'Ιωάννης Βεργίτσης, ὁ Πέτρος Πατελάρος κλπ. [68].Ὅλοι τους πάντως — καὶ ἰδιαίτερα, ἀσφαλῶς, οἱ ντόπιοι Stravaganti — « εἶναι βέβαιον ὅτι ἐγνώριζον καὶ ἐχειρίζοντο τὴν ἑλληνικὴν ἐξ ἴσου καλῶς μὲ τὴν ἰταλικήν, ἴσως μάλιστα καὶ καλύτερον » [69], ἐνῶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς « εἶχον διδαχθῆ καὶ ἐγνώριζον καὶ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικήν »[70].

Μὲ τὴν 'Ακαδημία τῶν λογίων τοῦ Χάνδακα καὶ τὸν πρόεδρό της συνδέεται στενὰ καὶ ὁ Ρεθεμνιώτης, Βενετοκρητικὸς εὐγενὴς Francesco Barozzi (πρεσβευτὴς τῆς πόλης στὰ 1571, στὴ Βενετία), ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν ἀστρονομία. Συγγραφέας μιᾶς Κοσμογραφίας (πρώτη ἔκδοση στὴ Βενετία, τὸ 1585), μιᾶς ἀνέκδοτης καὶ πολύτιμης Descrizione τῆς Κρήτης κ.ἄ., θὰ ἱδρύσει στὰ 1562 ὁ Barozzi, στὴν πατρίδα του, τὸ Ρέθεμνος, τὸ πρῶτο σωματεῖο λογίων στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, τὴν 'Ακαδημία τῶν Vivi [71].

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πνευματικὸ κλίμα, πολλοὶ μορφωμένοι Κρητικοὶ « καταπιάνονται μὲ τὴν ποίηση καὶ εἰσάγουν τὰ γραμματολογικὰ εἴδη καὶ τὸ ὕφος τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας τῆς 'Αναγέννησης καὶ τῆς ὄψιμης 'Αναγέννησης, γράφονταστ ραγωδίες, κωμωδίες, ποιμενικὲς κωμωδίες καὶ εἰδύλλια, ὅπως τὰ δυτικά »[72]. Στὴ λογοτεχνικὴ αὐτὴ ἄνθηση πρωτοστατοῦν πολλοὶ Ρεθεμνιῶτες ποιητές.Ἔτσι, μετὰ τὴ « Ρίμα θρηνητικὴ εἰς τὸν πικρὸν καὶ ἀκόρεστον Ἅδην » τοῦ 'Ιωάννη Πικατόρου, ποὺ « συνδυάζει στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ στοιχεῖα δημοτικά, νεοελληνικὰ καὶ δυτικά »[73], πάνω στὸ θέμα τοῦ ὀνείρου, ποὺ δανείζεται ἀπὸ τὸν προγενέστερο «'Απόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ (πρώτη ἔκδοση στὰ 1619),τὸ Ρέθεμνος μᾶς δίνει καὶ τὸν ποιητὴ 'Αντώνιο 'Αχέλη, ποὺ γράφει (μετὰ τὸ 1565) τὴν « Μάλτας πολιορκία » [74], ἀκολουθώντας καὶ διασκευάζοντας δημιουργικά, μὲ τὴν εἰσαγωγὴ ντόπιων στοιχείων, τὸ ἀντίστοιχο πεζογράφημα τοῦ Marino Fracasco.

66. Τὸ χωρίο προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλίο « Ἁμαρτωλῶν σωτηρία », ποὺ ἔγραψε ὁ γραμματικὸς τοῦ 'Ανδρέα Κορνάρου καὶ μετέπειτα μοναχὸς 'Αγάπιος Λάνδος. Στ. Σπανάκη, ἔ. ἀ. σελ. 461.

67. Νικ. Παναγιωτάκη, ἔ. ἀ. σελ. 77 - 78.

68. Ἔ. ἀ. σελ. 79 - 81.

69. Ἔ. ἀ. σελ. 78.

70. Ἔ. ἀ. σελ. 78.

71. Ἡ ἵδρυση τῆς 'Ακαδημίας τῶν Vivi γίνεται στὶς 4 'Ιανουαρίου τοῦ 1561 (= 1562) μ'ἕνα λόγο ποὺ ἐκφωνεῖ — πολὺ πιθανὸ μέσα στὸ κτήριο τῆς Λέσχης τῶν εὐγενῶν (στὴ Lozza τοῦ Ρεθέμνου) — ὁ Francesco Barozzi. Ὁ ἴδιος Ρεθεμνιώτης εὐγενὴς ἀσχολήθηκε ἀκόμη μὲ τὴν ἀστρολογία καὶ τὴν ἀλχημεία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κατηγορηθεῖ τελικὰ σὰν μάγος ἀπὸ τὴν Ἱερὴ 'Εξέταση (στὰ 1587). Γιὰ τὸν Barozzi καὶ τὸ ἔργο του βλ. Νικ. Παναγιωτάκη, ἔ. ἀ. σελ. 81 - 84.

72. Στυλ. 'Αλεξίου, Κρητικὴ 'Ανθολογία, σελ. 15. Βλ. ἀκόμη γιὰ τὸ ὑψηλὸ πνευματικὸ περιβάλλον, μέσα στὸ ὁποῖο ἀνθίζει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ κρητικὴ λογοτεχνία, Mario Vitti, Storia della letteratura neogreca, Torino, 1971, σελ. 75 - 77.

73. Στυλ. 'Αλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 65 κ.ἑ. καὶ Κ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, 'Αθήνα, 1968, σελ. 72 - 73. Ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου ἔγινε στὰ 1942 ἀπὸ τὸν Ε. Κριαρᾶ.

74. Στυλ. 'Αλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 87 κ.ἑ. καὶ Κ. Δημαρᾶ, ἔ. ἀ. σελ. 73.

'Από ἀρχοντικὴ οἰκογένεια τῆς τρίτης πόλης τοῦ νησιοῦ κατάγονταν καὶ ὁ Γ. Χορτάτσης, ποὺ θὰ μᾶς δώσει (στὰ 1585;) τὸ εἰδύλλιο « Πανώρια » ἢ « Γύπαρης » [75] (κάτω ἀπὸ τὴν ἔμπνευση τῆς κωμωδίας «Calisto » τοῦ L.Groto), τὴν « 'Ερωφίλη », αὐτὸ τὸ « λαμπρότερο θεατρικὸ ἔργο τῆς Κρήτης » [76] (πρώτη ἔκδοση στὰ 1637, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ), ποὺ εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν τραγωδία « Orbecche » τοῦ Giraldi (1547), περιλαμβάνοντας καὶ ἰντερμέδια ἀπὸ διασκευὴ τῆς « Gerusaleme liberata » τοῦ Tasso, καί, τέλος, τὴν ἀστικὴ κωμωδία « Κατζοῦρμπος » (πρὶν ἀπὸ τὸ 1601, κατὰ τὸν καθηγητὴ Λίν. Πολίτη) [77]. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ., ὁ Βιτσ. Κορνάρος γράφει (πιθανότατα) τὴ « Θυσία τοῦ 'Αβραὰμ » [78] καὶ ὁ ἴδιος μᾶς δίνει τὸν « 'Ερωτόκριτο », ποὺ δίκαια θεωρεῖται ὡς τὸ ἐξοχότερο ἔργο τῆς ἀκμῆς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας [79]. Τὸ ἀριστούργημα τοῦ Κορνάρου γνώρισε γιὰ μακρότατο χρονικὸ διάστημα — καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη — μιὰ ἀπίστευτη δημοτικότητα [80].

Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ κρητικοῦ πολέμου θὰ τυπωθεῖ ὁ « Βασιλεὺς Ροδολῖνος » τοῦ Ρεθεμνιώτη 'Ιωάννη - 'Ανδρέα Τρωίλου [81] καί, στὰ χρόνια τῆς πολιορκίας τοῦ Κάστρου, ὁ Μάρκος 'Αντώνιος Φώσκολος θὰ γράψει τὴν κωμωδία « Φορτουνᾶτος » [82].

75. Στυλ. 'Αλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 120 καὶ Κ. Δημαρᾶ, ἔ.ἀ. σελ. 76. Ποιμενικὸ εἰδύλλιο εἶναι καὶ ἡ « Βοσκοπούλα », ἔργο ἀνώνυμου ποιητῆ τῆς Κρήτης. Ἡ κριτικὴ ἔκδοση τῆς « Βοσκοπούλας » ἔγινε ἀπὸ τὸν Στυλ. 'Αλεξίου ('Ηράκλειον, 1963).

76. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 180.Ὁ Ξανθουδίδης ἔκανε καὶ τὴν κριτικὴ ἔκδοση τῆς « 'Ερωφίλης », στὰ 1928. Γιὰ τὴν « 'Ερωφίλη », βλ. Στυλ. 'Αλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 106 κ.ἑ. καὶ Κ. Δημαρᾶ, ἔ. ἀ. σελ. 77.

77. Ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ « Κατζούρμπου » ἔγινε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Λίν. Πολίτη ('Ηράκλειον, 1964) καὶ συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ ὡραία εἰσαγωγή. Βλ. ἀκόμη, Στυλ. 'Αλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 131 κ.ἑ. καὶ Κ. Δημαρᾶ, ἔ.ἀ. σελ. 78.'Αστικὴ κωμωδία εἶναι καὶ ὁ « Στάθης », ποὺ γράφτηκε ἀπὸ ἀνώνυμο ποιητή, μετὰ τὸν « Κατζοῦρμπο » τοῦ Χορτάτση. Στυλ. 'Αλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 188 κ.ἑ. καὶ Κ. Δημαρᾶ, ἔ. ἀ. σελ. 78.

78. Τὸ ἔργο ἔχει ὡς πρότυπο τὸν « 'Ισαὰκ » τοῦ L. Groto (1586) καὶ χρονολογεῖται γύρω στὰ 1635. Ἡ διασκευὴ ὅμως τοῦ « 'Ισαάκ », ἔχει γίνει, κατὰ τὸν Κ. Δημαρᾶ, ἔ.ἀ. σελ. 79 « ἀπὸ ποιητὴ ποὺ τὸν εὐλόγησε ἡ μεγαλοφυΐα ». Βλ. ἀκόμη, Στυλ. 'Αλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 140 κ.ἑ. καὶ Γ. Μέγα, Ἡ Θυσία τοῦ 'Αβραάμ, κριτικὴ ἔκδοσις ἀναθεωρηθεῖσα, 'Αθῆναι, 1954.

79. Κατὰ τὸν Στυλ. 'Αλεξίου, « τὸ ἔργο ἔχει σοφὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ κλείνει βαθειὰ ἀνθρώπινη πεῖρα. Ἡ γλῶσσα του εἶναι ἕνας μεγάλος πολύχρωμος παράδεισος· ἐδῶ ἡ λέξη δὲν ξεχωρίζει πιὰ ἀπὸ τὸ πράγμα καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ἀνώτατο σημεῖο, ποὺ μπορεῖ νὰ φτάση μιὰ γλῶσσα. Φαινομενικὰ εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ κρητικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ· στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀπίστευτα πλουσιώτερη στὸ λεξικὸ καὶ στοὺς συντακτικοὺς καὶ ἐκφραστικοὺς τρόπους. Τὰ μὴ ἑλληνικὰ στοιχεῖα εἶναι ἐλάχιστα » (ἔ. ἀ. σελ.152). Γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ « 'Ερωτόκριτου » βλ. καὶ ὅσα σχετικὰ γράφει ὁ Γ. Σεφέρης στὴν ἀντίστοιχη εἰσαγωγὴ τοῦ 1946 (σελ. 28). Πρότυπο τοῦ ἔργου ὑπῆρξε τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα « Paris et Vienne » τοῦ Pierre de la Cypède, ποὺ ἀνάγεται στὸ 15ο αἰ. Ὅπως ὅμως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ Κ. Δημαρᾶς, « ἀπὸ μιὰ μυθιστορία τῆς σειρᾶς ὁ Ἕλληνας ποιητὴς ἔκανε ἕνα ἀριστούργημα » (ἔ. ἀ. σελ. 83 καὶ 519, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

80. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Δημαρᾶς, « ἂν χρειάσθηκαν ἑκατὸν πενήντα χρόνια ὥσπου νὰ ἔρθει ἡ ὥρα σκύβοντας προσεκτικὰ μπροστὰ στὸ σεβάσμιο κείμενο νὰ τοῦ πάρει τὸ μυστικό του ὁ Σολωμὸς καὶ νὰ πραγματοποιήσει τὴν ὑπόσχεσή του, ὁ λαὸς δὲν ἐπερίμενε. 'Αναγνώρισε μέσα στὸν 'Ερωτόκριτο ἀξιοποιημένο τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, κι ἔβαλε τὸ ἄξιο ποίημα, ὡς τὰ χρόνια μας, πρῶτο μέσα στοὺς θησαυροὺς τῆς ἐθνικῆς κληρονομιᾶς.Ἔτσι κάτω ἀπὸ τὸν ψυχρὸ Φαναριώτικο αἰώνα, ποὺ τόσο μᾶς ἀπασχολεῖ ἀργότερα, θὰ ξέρουμε πὼς σφύζει ζεστὸ τὸ αἷμα τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν παλμὸ τοῦ 'Ερωτόκριτου » (ἔ.ἀ. σελ. 85). Βλ. ἀκόμη στὴν εἰσαγωγή, ποὺ ἔγραψε ὁ Γ. Σεφέρης γιὰ τὸν « 'Ερωτόκριτο », ἔ.ἀ. σελ. 7 - 8 καὶ 37.

81. Γιὰ τὸν ποιητὴ τοῦ Ροδολίνου βλ. Μαν. Μανούσακα, Θησαυρίσματα 2 (1963), σελ. 63 - 77. Βλ. ἀκόμη, Στυλ. 'Αλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 196 κ.ἑ. καὶ Κ. Δημαρᾶ, ἔ. ἀ., σελ. 79, 517 καὶ 519.

82. A. Vincent, Ὁ ποιητὴς τοῦ Φορτουνάτου. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὸν Μᾶρκο 'Αντώνιο Φώσκολο.

Ὅμως, ἡ ὥρα τῆς Κρήτης καὶ τῆς μεγάλης της λογοτεχνικῆς παραγωγῆς ἔχει πιὰ φθάσει στὸ τέλος της. Ἡ τουρκικὴ κατάκτηση θ' ἀπονεκρώσει τὶς ὄμορφες πολιτεῖες τοῦ νησιοῦ καὶ θὰ βάλει τελεία καὶ παύλα στὴν κρητικὴ Ἀναγέννηση, κλείνοντας μὲ τὸν Μαρίνο Τζάνε Μπουνιαλῆ καὶ τὸ θαυμαστὸ κύκλο τῶν ποιητῶν τοῦ « βασιλείου ». Κυνηγημένοι κι ἀποδιωγμένοι ἀπὸ τὸ νησί τους οἱ Κρητικοὶ θὰ μεταφέρουν στὰ Ἑπτάνησα τ' ἀπομεινάρια ἑνὸς μοναδικοῦ πολιτισμοῦ, κουβαλώντας μαζί τους καὶ « τὰ πολύτιμα χειρόγραφα ὡς τὴ μέρα ποὺ ὁ Διονύσιος Σολωμὸς ζήτησε συνειδητὰ νὰ συνδεθῆ μὲ τὴν μεγάλη κληρονομιά » [83].

β) Ἡ ζωγραφικὴ

Ἂν ἡ κρητικὴ σχολή, ἡ μιὰ δηλαδὴ ἀπὸ τὶς δυὸ μεγάλες σχολὲς ζωγραφικῆς τῆς τελευταίας περιόδου τῆς βυζαντινῆς τέχνης (ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς Ἀναγέννηση τῶν Παλαιολόγων) [84], γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη (κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς τεχνικῆς τῆς φορητῆς εἰκόνας) [85], γιὰ νὰ ἐξαπλωθεῖ στὴ Μακεδονία καὶ τὸ Μυστρᾶ, εἶναι μολαταῦτα στὴν Κρήτη, ὅπου θὰ πάρει τὴν ὁριστική της διαμόρφωση [86] — τόσο στὴν τοιχογραφία ὅσο καὶ στὴν εἰκονογραφία — μὲ τοὺς δυὸ μεγάλους δασκάλους ποὺ μᾶς δίνει τὸ νησὶ στὸ 16ο αἰ. : τὸν Κὺρ Θεοφάνη τὸ μοναχὸ [87] (Θεοφάνης Στριλήτζας ἢ Μπαθᾶς) [88] καὶ τὸν Μιχαὴλ Δαμασκηνό [89].

Θησαυρίσματα 4 (1967), σελ. 53 - 84 καὶ τοῦ ἴδιου, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Μᾶρκο Ἀντώνιο Φώσκολο. Ἡ διαθήκη του καὶ ἄλλα ἔγγραφα. Θησαυρίσματα 5 (1968), σελ. 119 - 176. Βλ. ἀκόμη, Στυλ. Ἀλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 201 κ.ἑ. καὶ Κ. Δημαρᾶ, ἔ. ἀ. σελ. 78.

83. Στυλ. Ἀλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 20. Στὴν ἀκτινοβολία τοῦ χρυσοῦ αἰώνα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἐντάσσεται ἡ « Εὐγενία » τοῦ Ζακυθινοῦ Θ. Μοντσελέζε (1646), ποὺ δημοσίευσε κριτικὰ ὁ Mario Vitti (Napoli, 1965), ἡ τραγωδία « Ζήνων », ἔργο ἀνώνυμου ποιητῆ, ποὺ πιστεύονταν, μέχρι τελευταῖα, πὼς ἀνήκει στὰ χρόνια τοῦ κρητικοῦ πολέμου, ἐνῶ φαίνεται πὼς χρονολογεῖται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰ., καὶ τὰ δράματα « Ἰφιγένεια » καὶ « Θυέστης » τοῦ Κεφαλωνίτη Πέτρου Κατσαΐτη (1720 - 1721). Στυλ. Ἀλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 21 καὶ 211.

84. Ἡ διάκριση τῶν δυὸ σχολῶν (Μακεδονικὴ καὶ Κρητικὴ) ὀφείλεται στὸν Gabriel Millet : Recherches sur l'Iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe Siècles, d'après les Monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos, Paris, 1916, σελ. 676. Ὁ Α. Ξυγγόπουλος ξεχωρίζει ὅμως δυὸ περιόδους τῆς κρητικῆς σχολῆς : « Ἡ πρώτη περίοδος τῆς Κρητικῆς σχολῆς περιλαμβάνει τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς της κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων μέχρι τῆς ὁριστικῆς μορφῆς, τὴν ὁποίαν ἔδωκαν εἰς αὐτὴν οἱ μεγάλοι Κρῆτες ἁγιογράφοι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 16ου αἰῶνος. Ἡ δεύτερη περίοδος περιλαμβάνει τὰ στάδια τῆς ἀκμῆς τῆς σχολῆς αὐτῆς κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα καὶ τῆς ἐξελίξεως καὶ παρακμῆς της κατὰ τοὺς μετὰ ταῦτα χρόνους » (Σχεδίασμα Ἱστορίας τῆς Θρησκευτικῆς Ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἀθῆναι, 1957, σελ. 11 - 12).

85. Α. Ξυγγόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 13 κ.ἑ.

86. Ἔ. ἀ. σελ. 89 κ.ἑ.

87. Ὁ μεγάλος αὐτὸς Κρητικὸς τοιχογράφος δουλεύει στὰ Μετέωρα (1527), στὰ μοναστήρια τῆς Λαύρας (1535) καὶ Σταυρονικήτα (1546) τοῦ Ἁγ. Ὄρους, καὶ στὴ μητρόπολη τῆς Καλαμπάκας (1573). Ἔ. ἀ. σελ. 94 κ.ἑ. καὶ Μαν. Χατζηδάκη, Ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος καὶ ἡ κρητικὴ ζωγραφική. Κρητ. Χρον. 4 (1950), σελ. 384 - 389.

88. Κ. Μέρτζιου, Κρητ. Χρον. 15 - 16, II (1961 - 62), σελ. 258. Πρβλ. καὶ Α. Ξυγγόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 95 καὶ Μαν. Χατζηδάκη, ἔ. ἀ. σελ. 385 καὶ τοῦ ἴδιου, Recherches sur le peintre Théophane le Crétois. Dunbarton Oaks Papers 23 - 24 (1969 - 1970), σελ. 309 - 352 καὶ εἰκ. 1 - 132.

89. Ὁ μεγάλος Κρητικὸς εἰκονογράφος γεννήθηκε στὸ Χάνδακα (γύρω στὰ 1535, κατὰ τὸν Α. Ξυγγόπουλο) καὶ πέθανε ἐκεῖ (μετὰ τὸ 1591). Α. Ξυγγόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 136 κ.ἑ. καὶ Μαν. Χατζηδάκη,

Καὶ οἱ δυὸ ἁγιογράφοι, παρόλο ποὺ δέχονται τὴν (μετρημένη) ἐπιρροὴ τῆς ἰταλικῆς ζωγραφικῆς [90], κατορθώνουν « χάρις εἰς τὴν ἰσχυρὰν καλλιτεχνικήν των προσωπικότητα, νὰ ὑποτάξουν καὶ νὰ ἀφομοιώσουν τὰ ὀλίγα δυτικά των δάνεια » [91]. Ἡ δυτικὴ αὐτὴ ἐπιρροὴ ἀσκεῖται, ὅπως ἔχει δείξει ὁ Μανόλης Χατζηδάκης, μὲ τὶς πολυάριθμες χαλκογραφίες ἔργων μεγάλων Εὐρωπαίων δασκάλων, ποὺ κυκλοφοροῦν στὴ χριστιανικὴ Ἀνατολή [92]. Πιθανὴ φαίνεται ἐπίσης καὶ ἡ εὐκαιρία μιᾶς ἄμεσης ἐπαφῆς μὲ τὰ ἔργα φημισμένων Ἰταλῶν ζωγράφων (κυρίως τῆς βενετσιάνικης σχολῆς) τῆς Ἀναγέννησης καὶ τῆς ὕστερης Ἀναγέννησης εἴτε μ' ἕνα ταξίδι στὴ Βενετία, ὅπου εἶναι ἐγκαταστημένη μιὰ μεγάλη παροικία Κρητικῶν, εἴτε ἀκόμη μὲ τὴ μελέτη ἔργων τοῦ Bellini, τοῦ Palma Vecchio, τοῦ Raffaello, τοῦ Tiziano, τοῦ Paolo Veronese καὶ ἄλλων μεγάλων ζωγράφων τῆς Ἰταλίας, τὰ ὁποῖα, ὅπως ἀναφέρεται, στόλιζαν ἐκκλησίες τῶν καθολικῶν τῆς Κρήτης [93]. Πάντως, εἶναι ἀναμφισβήτητο γεγονὸς πὼς μὲ τὸν Θεοφάνη καὶ τὸν Δαμασκηνό, καθὼς καὶ τοὺς ἄλλους Κρητικοὺς ἢ μὴ ἁγιογράφους, ποὺ τοὺς ἀκολουθοῦν, ἡ Κρήτη γίνεται στὸ 16ο αἰ. τὸ καλλιτεχνικὸ κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἄνθηση αὐτὴ τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς — καὶ ἰδιαίτερα ἐκείνης τῆς φορητῆς εἰκόνας (ποὺ κορυφώνεται στὸν ἑπόμενο αἰώνα μὲ τὸν Ρεθεμνιώτη Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆ) [94] — καὶ ἡ πανελλήνια ἀκτινοβολία της δὲν νοεῖται, ἂν δὲν ἔχουμε ὑπόψη μας τὴ σημασία ποὺ ἔχουν

ἔ. ἀ. σελ. 390 - 395. Κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Μαν. Χατζηδάκη, ὁ Δαμασκηνὸς « μένει θρησκευτικὰ ἀφοσιωμένος στὴν Ἑλληνικὴ ζωγραφική, καὶ τοῦτο ὄχι ἀπὸ τεχνικὴ ἀνεπάρκεια, ἀπὸ « νωθρότητα » ἢ ἀπὸ τὴ « δύναμη τῆς χιλιόχρονης συνήθειας », μὰ γιατὶ τέτια εἶναι ἡ καλλιτεχνική του θέληση, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὰ συνειδητὰ καλλιτεχνικὰ ἰδανικὰ μιᾶς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης, ποὺ ζοῦσε σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ Ἀναγέννηση, στὴ Βενετία ἢ στὶς βενετοκρατούμενες ἑλληνικὲς περιοχές » (ἔ. ἀ. σελ. 393). Γιὰ τὰ καλλιτεχνικὰ αὐτὰ ἰδανικὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Βενετίας, ἀφοῦ προσκαλέσει, χωρὶς ἀποτέλεσμα, ἀπὸ τὸ Χάνδακα τὸν Μιχαὴλ Δαμασκηνὸ γιὰ τὴν ἁγιογράφηση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (San Giorgio dei Greci), θὰ ἀναθέσει τελικὰ τὴ δουλειὰ στὸ ζωγράφο Ἰωάννη τὸν Κύπριο. Ἡ ἁγιογράφηση τῆς ἐκκλησίας θὰ γίνει σύμφωνα μὲ τὴ « γνήσια ἑλληνικὴ τέχνη » καὶ ὡς ἐπόπτης τῆς δουλειᾶς τοῦ Ἰωάννη ὁρίζεται ὁ μεγάλος Βενετσιάνος ζωγράφος Tintoretto. Μαν. Μανούσακα, Τὰ κυριώτερα ἔγγραφα (1536 - 1599) γιὰ τὴν οἰκοδομὴ καὶ τὴ διακόσμηση τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας. Χρονικὰ Αἰσθητικῆς, Ἀθῆναι, 1972, σελ. 349.

90. Ὁ Θεοφάνης χρησιμοποιεῖ μερικὲς φορὲς τὶς ἰταλικὲς χαλκογραφίες τοῦ Marcantonio Raimondi (ὅπως π.χ. στὴ « Βρεφοκτονία » τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἄθω, ὅπου δανείζεται στοιχεῖα ἀπὸ σχέδιο τοῦ Ραφαήλ, ποὺ γνωρίζει ἀπὸ ἀντίστοιχη χαλκογραφία τοῦ Raimondi). Μαν. Χατζηδάκη, Κρητ. Χρον. Ι (1947), σελ. 31 κ.ἑ.

91. Α. Ξυγγόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 362.

92. Μαν. Χατζηδάκη, ἔ. ἀ. σελ. 29 κ.ἑ.

93. Βλ. σχετικά, Νικ. Δρανδάκη, Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σωζομένων κυρίως ἐν Βενετία, Ἀθῆναι, 1962, σελ. 9.

94. Κατὰ τὸν Α. Ξυγγόπουλο (ἔ.ἀ. σελ. 363), « ὁ 17ος αἰὼν εἶναι ἡ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποίαν κυρίως ἀκμάζει ἡ ζωγραφικὴ τῶν φορητῶν εἰκόνων, τοῦτο δὲ ὀφείλεται εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ σπουδαίους Κρῆτας κατὰ τὴν μεγαλυτέραν πλειονότητα ἁγιογράφους, ποὺ τὴν ἤσκησαν. Ἀντιθέτως ἡ τοιχογραφία παρουσιάζει καταφανῆ κατάπτωσιν καὶ λαμβάνει μορφὴν περισσότερον λαϊκήν, ἴσως διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δὲν ἐνεφανίσθησαν σπουδαῖοι τοιχογράφοι, δυνάμενοι μὲ τὴν καλλιτεχνικήν των προσωπικότητα νὰ ἐπηρεάσουν τὴν τέχνην τοῦ καιροῦ των ».

Γιὰ τὸν Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆ βλ. τὴ μονογραφία τοῦ Νικ. Δρανδάκη, ἔ. ἀ.

Ἀπὸ τὸ Ρέθεμνος κατάγονταν ἐπίσης καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους ἁγιογράφους τοῦ τέλους τοῦ 16ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰ., ὁ Ἐμμανουὴλ Λαμπάρδος ἢ Λαμπράδος καθὼς καὶ τὰ τρία ἀδέλφια του, ποὺ ἦσαν ἐπίσης ζωγράφοι. Α. Ξυγγόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 165.

γιὰ τὴν ἀνάπτυξή της[95], οἱ, γενικά, εὐνοϊκὲς συνθῆκες, ποὺ ἐπικρατοῦν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὶς πόλεις τοῦ νησιοῦ[96]. Ἐκεῖ ζοῦν καὶ δουλεύουν στὰ ἐργαστήριά τους δεκάδες « σγουράφοι », ποὺ δέχονται ἀθρόες παραγγελίες (ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν Κρήτη) γιὰ εἰκόνες, ποὺ βρίσκουμε νὰ κρέμονται στὰ τέμπλα καὶ στοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν τῶν ὀρθοδόξων τοῦ νησιοῦ κι ἀκόμη καὶ στὶς « κάμερες » μεγάρων τῶν Βενετοκρητικῶν « φεουντάδων »[97]. Μονάχα στὸ Χάνδακα, στὴ χρονικὴ περίοδο 1538 - 1578, ἀναφέρονται ὀνομαστικὰ σαράντα τουλάχιστο « σγουράφοι »[98].

Μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἔντονης αὐτῆς καλλιτεχνικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητας τῶν Κρητικῶν ἁγιογράφων ἀνδρώνεται καὶ ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, ποὺ τὸν βρίσκουμε στὸ Χάνδακα, ὥριμο πιὰ « μαΐστρο », νὰ ὑπογράφει στὰ εἴκοσι πέντε του (στὰ 1566) ἕνα νοταριακὸ ἔγγραφο τοῦ Μιχαὴλ Μαρᾶ[99]. Σήμερα, ξέρουμε ὅλοι πὼς « ὁ ἐξαίσιος αὐτὸς Ἕλληνας τοῦ 16ου αἰώνα, ἔχοντας ὑπερήφανη τὴ συνείδηση ὅτι ἦταν φορέας μιᾶς αἰώνιας κληρονομίας, ὄχι μόνο προσαρμόσθηκε, μὲ τὴ νησιώτικη εὐστροφία του, τέλεια στὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, μὰ καὶ στάθηκε δημιουργὸς μιᾶς ἀπὸ τὶς πληρέστερες ἐκφράσεις του »[100].

95. Ὅπως σημειώνει ὁ Μαν. Χατζιδάκης (Κρητ. Χρον. 4 (1950), σελ. 384, σημ. 22) « θεμελιακὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς παραμένει ἡ διαμόρφωση τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς στὰ χρόνια ποὺ προηγήθηκαν στὴν ἄνθησή της. Μόνο ἡ ἔκδοση καὶ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης, ποὺ μένουν ἀκόμη ἐντελῶς ἄγνωστες, θὰ δώσει ἀπάντηση στὸ πρόβλημα ». Γιὰ τὶς τοιχογραφημένες ἐκκλησίες τῆς Κρήτης, ποὺ ξεπερνοῦν σήμερα τὶς ὀκτακόσιες σαράντα πέντε τοῦ καταλόγου Gerola - Λασσιθιωτάκη (Τοπογραφικὸς Κατάλογος τῶν Τοιχογραφημένων Ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον, 1961), μὲ τὶς ὁποῖες ἀσχολοῦνται, ἀσφαλῶς, οἱ περισσότεροι ἀπὸ ἑκατὸ Κρητικοὶ ζωγράφοι τῆς περιόδου 1278 - 1500 (Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 246) βλ. τὴ συγκεντρωμένη βιβλιογραφία τοῦ Μαν. Μανούσακα, ἔ. ἀ. σελ. 286 - 288.

96. Μαν. Χατζηδάκη, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Τὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα. L'Hellénisme Contemporain, ἀναμνηστικὸς τόμος γιὰ τὴν πεντακοσιοστὴ ἐπέτειο τῆς ἅλωσης τῆς Κωνσταντινούπολης, Ἀθῆναι, 1953, σελ. 242 - 243.

97. « Ἀφίνω στὸν παραπάνω ἀνεψιό μου Μπερναντίν. . . » « . . . τὰ κάδρα καὶ τοὺς πίνακες ζωγραφικῆς, ποὺ ἔχω στὸ πόρτεγο (li quadri et pitture che tengo nel portico) ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς Ἁγίας Τριάδας, τὴ ζωγραφισμένη κατὰ τὸν ἑλληνικὸ τρόπο (alla greca), μὲ ἐπιχρυσωμένο πλαίσιο, ποὺ πρέπει νὰ μείνει στὸ σπίτι. . . ». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 425.

98. Εἶναι οἱ σαράντα ζωγράφοι τοῦ Χάνδακα, ποὺ ἐμφανίζονται, στὴν περίοδο 1538 - 1578, στὰ νοταριακὰ ἔγγραφα τοῦ Μιχ. Μαρᾶ. Κ. Μέρτζιου, ἔ. ἀ. σελ. 256 - 257. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τοὺς Κρητικοὺς ἁγιογράφους βλ. Μαν. Μανούσακα, ἔ. ἀ. σελ. 288 - 290, ἐνῶ γιὰ νεώτερα στοιχεῖα βλ. τὶς παρακάτω ἐργασίες : α) M. Catappan, Nuovi elementi e documenti dei pittori in Creta dal 1300 al 1500. Θησαυρίσματα 9 (1972), σελ. 202 - 235, β) Ἀθ. Παλιούρα, Ἡ ζωγραφικὴ εἰς τὸν Χάνδακα ἀπὸ 1550 - 1600. Θησαυρίσματα 10 (1973), σελ. 101 - 123, γ) M. Catappan, I pittori Andrea e Nicola Rizzo da Candia, ἔ. ἀ. σελ. 238 - 282 καὶ δ) Μαρίας Κωνσταντουδάκη, Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακος κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος, οἱ μαρτυρούμενοι ἐκ τῶν νοταριακῶν ἀρχείων, ἔ. ἀ. σελ. 291 - 380.

99. Ὁ μεγάλος Κρητικός, ποὺ θὰ φύγει σὲ λίγο ἀπὸ τὸ νησί του γιὰ νὰ γίνει ὁ Greco τῆς Δύσης, ὑπογράφει στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὡς μάρτυρας « μαΐστρο Μένεγος Θεοτοκόπουλος, σγουράφος ». Κ. Μέρτζιου, ἔ. ἀ. σελ. 302.

100. Μαν. Χατζηδάκη, Κρητ. Χρον. 4 (1950), σελ. 439.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄.

Η ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΡΕΘΕΜΝΟΥ

« Ραφιγουράρεται χώρα μὲ πόρτες καὶ στενὰ »

(ἀπὸ τὶς ὁδηγίες τοῦ Χορτάτση γιὰ τὸ σκηνικὸ πλαίσιο τοῦ Κατζούρμπου).

1. Φθάνοντας στὸ Ρέθεμνος

Λένε πὼς τουλάχιστο δυὸ πολιτεῖες στὸν κόσμο, τὴν Πόλη καὶ τὴ Βενετιά, πρέπει κανένας νὰ τὶς πρωταντικρίσει μόνον ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς θάλασσας. Τὸ Ρέθεμνος δὲν μπορεῖ, βέβαια, μὲ κανένα τρόπο νὰ παραβγεῖ μαζί τους στὴν ἔκταση, τὸν πλοῦτο τῶν μνημείων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὴ μεγάλη ποικιλία τῶν ἐντυπώσεων ἢ τὶς ἱστορικὲς μνῆμες, ποὺ μοιραῖα συνοδεύουν πάντα τέτοια θεάματα. Μπορεῖ ὅμως νὰ καθηλώσει τὴ ματιὰ ἀκόμη καὶ τοῦ λιγότερο εὐαίσθητου θεατῆ, ὅταν, καθὼς κανένας ταξιδεύει μὲ τὸ καράβι ἢ κατηφορίζει ἀπὸ τὰ βουνὰ πρὸς τὸν κάμπο, ἀκολουθώντας τὸν παραλιακὸ δρόμο ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὰ Χανιὰ ἢ τὸ Ἡράκλειο, τὸ δεῖ ξαφνικὰ νὰ προβάλλει ἀπὸ μακριὰ μέσα στὸν εὐρύχωρο κόλπο τοῦ Ἁλμυροῦ (Π ί ν. 2, 3_2, 5_2, 6_1).

Δυὸ - τρεῖς ψηλόλιγνοι μιναρέδες, ποὺ θυμίζουν τὰ χρόνια τῆς σκλαβιᾶς καὶ τὴ γειτονικὴ Ἀνατολή, ἕνα κωδωνοστάσιο, κτισμένο τὸν περασμένο αἰώνα, κι ἕνας φάρος στὸ στόμιο τοῦ λιμανιοῦ ἀνεβαίνουν κατακόρυφα πρὸς τὸν οὐρανὸ καὶ καθὼς ξεπροβάλλουν ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀνάμεσα σ' ἕνα ὁριζόντιο σύμπλεγμα διώροφων ἢ τριώροφων σπιτιῶν, ποὺ μόλις ξεχωρίζουν τὸ ἕνα δίπλα ἢ πίσω ἀπὸ τ' ἄλλο, προσδίνουν στὴ γραφικὴ εἰκόνα ποικιλία καὶ χρῶμα. Ἡ πόλη προχωράει βαθιὰ μέσα στὴ θάλασσα, γιὰ νὰ σταματήσει τελικὰ μπροστὰ στοὺς πρώτους βράχους τοῦ Παλαιόκαστρου καὶ τὸν ἐπιβλητικὸ ὄγκο τῆς Φορτέτσας, ποὺ ὑψώνεται ἀγέρωχα πάνω ἀπὸ τὸ Κρητικὸ πέλαγος.

Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἄποψη τῆς πολιτείας, ποὺ κάνει τοὺς παλιοὺς χαρτογράφους καὶ περιηγητὲς νὰ κοντοσταθοῦν γοητευμένοι στὸ δρόμο γιὰ νὰ τὴ σκιτσάρουν ἀπὸ μακριά (Π ί ν. 3_2, 5_2), ἐνῶ ἄλλοι, πιὸ ὑπομονετικοί, θ' ἀνέβουν γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ στὰ γύρω ὑψώματα τοῦ Ἐβλιγιᾶ καὶ τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου (Π ί ν. 3_1, 4).

2. Τὸ Castel vecchio καὶ ἡ ἐξέλιξή του

Ἂν ἀντιπαραβάλουμε προσεκτικὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ βενετσιάνικους χάρτες (piante) τοῦ Ρέθυμνου, ποὺ χρονολογοῦνται ἀνάμεσα στὸ 1601 καὶ τὸ 1651[1] (Π ί ν. 7_1, 10, 11_2), μὲ

1. Στὸν κατάλογο τῶν βενετσιάνικων χαρτῶν καὶ ἄλλων ἀπεικονίσεων τοῦ Ρεθέμνου τοῦ 17ου αἰ., ποὺ δημοσίευσα παλιότερα (Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 328, σημ. 28), πρέπει τώρα νὰ προστεθεῖ καὶ μιὰ pianta τῆς πόλης, ποὺ παρουσίασε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Gerola (τόμ. I/1, σελ. 26, εἰκ. 14), τὴν ὁποία ὁ Ἰταλὸς ἐρευνητὴς εἶχε θεωρήσει σὰν ἔργο κάποιου ἀνωνύμου τοῦ 17ου αἰ. (πρβλ. καὶ N. Μου-

τὸ πολεοδομικὸ διάγραμμα τῆς σημερινῆς πολιτείας (Π ί ν. 8 - 9), ποὺ περιλαμβάνει τὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὴ Φορτέτσα καὶ τὴν ὁδὸ Ἰωάν. Δημακοπούλου, θὰ διαπιστώσουμε ἀναμφίβολα πώς, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν γραμμοσκιασμένων οἰκοδομικῶν τετραγώνων τοῦ Π ί ν. 8 - 9 (τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν, κατὰ συνέπεια, προσθῆκες τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας)[2], τὸ Ρέθεμνος διατηρεῖ, σὲ γενικὲς γραμμές, ἀναλλοίωτη τὴν πολεοδομικὴ μορφή, ποὺ εἶχε στὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια τῆς Βενετοκρατίας[3]. Τρεῖς ἀπὸ τοὺς πιὸ βασικοὺς δρόμους τῆς πολιτείας, δηλ. ἡ ὁδὸς Μελισσηνοῦ (ἢ Βουλγαροκτόνου), ποὺ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὴ μεσημβρινὴ πλευρὰ τῆς Φορτέτσας, ἡ ὁδὸς Ἐθν. Ἀντιστάσεως, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐμπορικοὺς δρόμους τοῦ Ρεθέμνου, καὶ ὁ ἄλλοτε (στὰ χρόνια τῆς Βενετοκρατίας) παραλιακὸς δρόμος, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ διαδρομὴ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς, δηλαδὴ ἡ σημερινὴ (ἐπίσης ἐμπορικὴ) ὁδὸς Ἀρκαδίου, φαίνονται νὰ συγκλίνουν πρὸς τὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ. Ἐκεῖ ἀκριβῶς πρέπει νὰ βρίσκονταν ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ. τὸ Castrum Rethemi[4], ποὺ μποροῦμε, δίχως ἄλλο, νὰ τὸ ταυτίσουμε μὲ τὸν οἰκισμὸ τοῦ Castel vecchio (= τοῦ παλιοῦ Καστελιοῦ), ποὺ παρουσιάζει στὰ 1559 ἡ pianta τοῦ Zuanne Magagnato[5] (Π ί ν. 7_2).

τσόπουλου, Ἡ Παλαιὰ Πόλη τοῦ Ρεθύμνου, σελ. 62). Ὅπως ὅμως μὲ πληροφορεῖ ὁ φίλος Dott. Lino Boschetto, τοῦ Archivio di Stato τῆς Βενετίας (ὅπου φυλάσσεται τὸ σχέδιο), ἡ pianta αὐτὴ ἀνήκει στὸ λεγόμενο Atlante Mormori, ἀνάγεται στὰ 1601 καὶ εἶναι, κατὰ συνέπεια, τὸ παλιότερο σχέδιο τοῦ Ρεθέμνου τοῦ 17ου αἰ. Ἔτσι, σήμερα ξέρουμε μὲ ἀκρίβεια πὼς μεταξὺ τοῦ 1601 καὶ τοῦ 1651 ἔχουμε γιὰ τὴν τρίτη πόλη τοῦ « βασιλείου » τὶς παρακάτω piante καὶ vedute :

α) τὴν pianta τοῦ Atlante Mormori, τοῦ 1601, ἔ. ἀ. σελ. 26, εἰκ. 28 (Π ί ν. 11_2),

β) τὴν pianta τοῦ Fr. Basilicata τοῦ 1615. Κων. Καλοκύρη, Ἡ Ἀρχαία Ρίθυμνα, πίν. VI,

γ) τὴν pianta τοῦ Fr. Basilicata τοῦ 1618. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22, II (1970), πίν. ΠΣΤ΄, εἰκ. 10 (Π ί ν. 7_1),

δ) τὴν pianta τοῦ Fr. Basilicata τοῦ 1619. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα V (1969), πίν. 12,

ε) τὴν pianta τοῦ Zorzi Corner τοῦ 1625. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), πίν. ΞΖ΄ (Π ί ν. 10),

στ) τὴ veduta ἀνωνύμου τοῦ 1630. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ. ἀ. πίν. ΞΗ΄ καὶ Lionello Puppi, Michele Sanmicheli, architetto di Verona, Padova, 1971, σελ. 77 (Π ί ν. 4_1),

ζ) τὴ veduta τοῦ Monanni τοῦ 1631, ἀντιγραμμένη ἀπὸ τὴν προηγούμενη veduta. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Πεπραγμένα τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1974), τόμ. Β΄ (Π ί ν. 3_1),

η) τὴν pianta τοῦ Leone Leoni τοῦ 1641. Gerola, τόμ. IV, σελ. 112,

θ) τὴν pianta τοῦ Daniele di S. Vincenti τοῦ 1641, ἔ. ἀ., σελ. 113,

ι) τὴν pianta (ἀνωνύμου ;) τοῦ 1646. Gerola, τόμ. I/2, σελ. 500, εἰκ. 293,

ια) τὴν pianta (ἀνωνύμου ;) τοῦ 1646, ἔ. ἀ. σελ. 477, εἰκ. 281,

ιβ) τὴν pianta τοῦ Marco Boschini τοῦ 1651 ἀπὸ τὸ Regno tutto di Candia, ποὺ ξανατυπώθηκε μὲ φροντίδα τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Δυτικῆς Κρήτης, στὰ 1967,

ιγ) τὴ veduta τοῦ Marco Boschini (ἔ. ἀ. καὶ Π ί ν. 2). Ν. Μουτσόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 62 - 64,

2. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔχει γίνει καὶ παλιότερα ἀπὸ τὸν Ἰορδ. Δημακόπουλο, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 339.

3. Ὅπως γράφει καὶ ὁ Κων. Λασσιθιωτάκης (Ἠώς 76 - 85 (1964), σελ. 101), « ὅ,τι διαπιστώνομε καὶ σήμερα εἶναι πὼς ἡ διάταξη ἡ πολεοδομικὴ καὶ ἡ ἀρχικὴ φυσιογνωμία τῆς πόλης δὲν ἄλλαξαν ». Βλ. καὶ ὅσα γράφει σχετικὰ ὁ καθηγητὴς Ν. Μουτσόπουλος (ἔ. ἀ. σελ. 101).

4. Βλ. σελ. 19 καὶ σημ. 27.

5. Τὸ σχέδιο αὐτό, ποὺ ἀναφέρθηκε καὶ προηγουμένως (σελ. 9, σημ. 9 καὶ σελ. 19, σημ. 27), εἶναι ἡ παλιότερη pianta τοῦ Ρεθέμνου (1559) καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Gerola (τόμ. I/1, σελ. 25, εἰκ. 13), τὸν Ἰορδ. Δημακόπουλο (ἔ. ἀ. πίν. ΞΕ΄) καὶ τὸν Lionello Puppi (ἔ. ἀ. σελ. 77). Πρβλ. καὶ Ν. Μουτσόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 39 - 40.

Τὸ πολεοδομικὸ αὐτὸ πρωτοκύτταρο τοῦ Ρεθέμνου τῆς Βενετοκρατίας περικλείνεται μέσα σ' ἕνα στενόχωρο ὀχυρωματικὸ περίβολο, ποὺ ἀκολουθεῖ (δυτικότερα τοῦ λιμανιοῦ) μιὰ πολυγωνικὴ χάραξη στὸ σχῆμα (περίπου) ἑνὸς ἀκανόνιστου τετραπλεύρου. Τὸ τεῖχος ἐνισχύεται, κατὰ διαστήματα, ἀπὸ ὀρθογωνικοὺς πύργους καὶ στὰ μέσα, περίπου, τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς καθὼς καὶ στὴ νοτιοανατολική του γωνιὰ ξεχωρίζουν, ἀπὸ ἕνα ἄνοιγμα, ποὺ στὸ καθένα τους θ' ἀντιστοιχοῦσε κάποια πύλη [6]. Ἀπὸ κεῖ πρέπει νὰ ξεκινοῦσαν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ μερικοὶ χωματόδρομοι ἢ «στράτες κομούνες» [7] μὲ κατεύθυνση τὸ Χάνδακα, τὰ Χανιὰ κλπ. Πιστεύω πὼς ἐπάνω σ' αὐτὲς τὶς ὁδικὲς ἀρτηρίες — ποὺ ἀντιστοιχοῦν πιθανότατα στοὺς παραπάνω τρεῖς δρόμους τῆς σημερινῆς πολιτείας — ἄρχισε ἀπὸ τὸ 13ο κιόλας αἰ.[8] καὶ κορυφώθηκε στὸ 15ο αἰ. (τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀνάπτυξης τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς Κρήτης) [9], νὰ δημιουργεῖται ἔξω ἀπὸ τὸ Castel vecchio ὁ βοῦργος (τὸ προάστιο) [10] τοῦ Ρεθέμνου καὶ νὰ μεταβάλλεται σιγὰ - σιγὰ σὲ μιὰ ὁλόκληρη πόλη (ἡ città τοῦ χάρτη τοῦ Magagnato), χωρὶς ὅμως καμιὰ σχεδὸν ὀχύρωση, ἐκτεθειμένη σὲ μιὰ πιθανὴ ἐχθρικὴ ἐπιδρομή.

Ἀνάλογη ἀνάπτυξη γνώρισαν ἐπίσης καὶ οἱ οἰκισμοὶ τοῦ Χάνδακα [11] καὶ τῶν Χανιῶν [12] (Πίν. 12, 13) [13]. Ἐπανάληψη, ἐξάλλου, τῆς ἴδιας ἀκριβῶς διαδικασίας μποροῦμε νὰ δοῦμε καὶ πάλι στὸ Ρέθεμνος, ὅταν στὸ 17ο αἰ. ἀναπτύσσεται, ἔξω ἀπὸ τὸ νοτιοανατο-

6. Κρίνοντας ἀπὸ τὸ ἴδιο σχέδιο, ὁ Gerola (ἔ. ἀ. σελ. 169) πιστεύει πὼς ὑπῆρχαν μόνον δυὸ πόρτες, ἡ μιὰ στὴ νότια καὶ ἡ ἄλλη στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου.

Ἡ ὀχύρωση τοῦ Castel vecchio καταστράφηκε, ὅπως πιστεύει ὁ Gerola (ἔ. ἀ. σελ. 169 καὶ τόμ. III, σελ.71), μὲ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Οὐλοὺτς - Ἀλῆ (στὰ 1571). Ξέρουμε, πάντως, ὅτι στὰ 1578 σώζονταν ἀκόμη στὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Ρεθέμνου μερικὰ ὑπολείμματα ἀπὸ τὰ παλιὰ αὐτὰ τείχη. Ἡ πληροφορία αὐτὴ περιλαμβάνεται σ' ἕνα ὑπόμνημα, ποὺ ὑποβάλλει στὴ Βενετία (μὲ ἡμερομηνία 31/8/1578) ὁ συνταγματάρχης τοῦ βενετσιάνικου πεζικοῦ Emanuele Mormori. Ὁ Mormori, ποὺ ἀναμειγνύεται ζωηρὰ στὰ θέματα τῆς ἀνεγειρόμενης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ Φορτέτσας τοῦ Ρεθέμνου, εἰσηγεῖται τὴν κατεδάφιση τῶν ἐρειπίων τοῦ τείχους τοῦ Castel vecchio, ποὺ βρίσκονται στὸ λιμάνι καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται ἀπὸ «... muri grossi et machine grandi et superiori. . .». Gerola, τόμ. I/2, σελ. 492, σημ. 4 καὶ τόμ. I/1, σελ. 169.

7. «Στράτα κομούνα» = δημόσιος δρόμος (ἀπὸ νοταριακὴ πράξη τοῦ 1538 τοῦ νοδάρου Μιχ. Μαρᾶ). Κρητ. Χρον. 15 - 16,II (1961 - 62), σελ. 248. Βλ. ἀκόμη, Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικὴ Κρήτη, ἔτ. Α', τεύχ. Α - Β, 1912, σελ. 334.

8. Πραγματικά, ἀπὸ τὰ 1303, ἀναφέρεται (γιὰ πρώτη φορὰ) ἡ ὕπαρξη τοῦ borgo τοῦ Ρεθέμνου (Gerola, τομ. I/2, σελ. 472 :« de castro vero Rethemi cecidit una turris, et altera de burgo eiusdem castri »). Πρβλ. καὶ Ν. Μουτσόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 40.

9. Βλ. σελ. 22 - 25.

10. Βλ. σελ. 23, σημ. 52. Πρβλ. καὶ νοταριακὴ πράξη (τῆς 1/5/1548) τοῦ νοδάρου τοῦ Ρεθέμνου παπᾶ Δημ. Βλαστοῦ : «... (κατοικούμενος) εἰς τὸ βοῦργο τῆς Ῥυθήμνης. . .» (Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 294). Ἀπὸ κεῖ καὶ «βουργήσιος» = ὁ κάτοικος τοῦ βούργου, τοῦ προαστίου. Στ. Ξανθουδίδη, Χάνδαξ - Ἡράκλειον, σελ. 39.

11. Βλ. σελ. 26, σημ. 70. Πρβλ. καὶ τὴν pianta τοῦ Buondelmonti (τοῦ 1429) καθὼς καὶ τὶς δυὸ piante τοῦ Rossi (1567 καὶ 1573), ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Gerola (τόμ. I/1, σελ. 8, εἰκ. 1, σελ. 102, εἰκ. 50 καὶ σελ. 103, εἰκ. 51), ὅπου ξεχωρίζει σαφέστατα τὸ Ἐξώπορτο τοῦ Χάνδακα (li borghi, ὅπως γράφει ὁ Rossi).

12. Βλ. τὴν pianta τοῦ 17ου αἰ., ποὺ δημοσιεύει ὁ Gerola (ἔ. ἀ. τόμ. I/1, σελ. 157, εἰκ. 75).

13. Καὶ τὰ δυὸ σχέδια τῶν Πίν. 12 καὶ 13 ἀνήκουν στὸν Ἄτλαντα τοῦ Zorzi Corner (τοῦ 1625) : Il Regno di Candia, ποὺ βρίσκεται στὴ Μαρκιανὴ τῆς Βενετίας (ἀριθμ. MS It., VI 75 (8303)). Ἀπ' αὐτά, ἐκεῖνο τῶν Χανιῶν δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Gerola (τόμ. I/1, εἰκ. 8), ἐνῶ τὸ ἄλλο (τοῦ Χάνδακα) παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Ἰορδ. Δημακόπουλο (Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), εἰκ. 1).

λικὸ ἄκρο τῆς ὀχυρωμένης πιὰ πόλης, ἕνας καινούριος βοῦργος (borgo στὸ σχέδιο τοῦ Basilicata τοῦ Π ί ν. 7_1), ποὺ ἐπεκτείνεται γραμμικά, κατὰ μῆκος μιᾶς « στράτας κομούνας », ποὺ συνοδεύεται, δεξιὰ κι ἀριστερά, ἀπὸ ἕνα σύνολο σπιτιῶν καὶ μιὰ (λατινική ;) ἐκκλησία.

3. Ἡ ὀχύρωση τοῦ βούργου

Ἡ πραγματικὴ ὀχύρωση τῶν προαστίων τοῦ Castel vecchio, ποὺ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ. ἐκτείνονται πλέον σ' ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν πεδινὴ ἔκταση τοῦ ἀκρωτηρίου τοῦ Ρεθέμνου, συνδέεται ἀσφαλῶς μὲ τὶς ἐπιδρομὲς ποὺ ἐπιχειρεῖ στὰ κρητικὰ παράλια ὁ Χαϊρεντὶν Μπαρμπαρόσα (1538) [14].

Ξέρουμε, πάντως, πὼς τὰ ἀρχικὰ σχέδια τῶν ὀχυρώσεων τῆς τρίτης πόλης τοῦ « βασιλείου » εἶχαν ἐκπονηθεῖ στὰ 1538 ἀπὸ τὸ μεγάλο Βερονέζο ἀρχιτέκτονα τῆς ὥριμης Ἀναγέννησης Michele Sanmicheli, ποὺ μόλις τὴν ἴδια αὐτὴ χρονιὰ εἶχε φθάσει στὴν Κρήτη, σταλμένος ἀπὸ τὴν τρομοκρατημένη Γαληνοτάτη [15], μὲ τὸ σκοπὸ « νὰ ὀχυρώσει μὲ ἀπίστευτη βιασύνη τὰ Χανιά, τὸ Χάνδακα, τὸ Ρέθυμνο καὶ τὴ Σητεία », ὅπως γράφει ὁ Vasari [16]. Ἀνυπόμονοι οἱ Ρεθεμνιῶτες νὰ δοῦν ὀχυρωμένο τὸ βοῦργο σπεύδουν ἀμέσως νὰ προσφέρουν γιὰ τὸ ἔργο ἑπτὰ χιλιάδες πεντακόσια δουκάτα [17]. Οἱ ἐργασίες θ' ἀρχίσουν δυὸ χρόνια ἀργότερα μὲ τὴ θεμελίωση τοῦ ἀνατολικότερου προμαχώνα (τῆς Ἁγ. Βαρβάρας ἢ τῆς Sabbionara = τῆς Ἄμμου) καὶ στὴν καθιερωμένη θρησκευτικὴ τελετή, ποὺ θὰ γίνει στὶς 8 Ἀπριλίου τοῦ 1540, παρευρίσκεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ mastro Michele [18].

Στὰ ἀμέσως ἑπόμενα δεκαοκτὼ χρόνια, οἱ ἐργασίες (τὴν ἐπίβλεψη τῶν ὁποίων φαίνεται νἄχει ἀναλάβει, κατὰ διαστήματα, ὁ Giangirolamo Sanmicheli, ἀγαπημένος ἀνεψιὸς

14. Βλ. σελ. 27, σημ. 74. Κι ὅμως, εἶναι γεγονὸς ὅτι καὶ νωρίτερα (ἀπὸ τὸ 13ο αἰ.) ὑπῆρχε κάποιο εἶδος ὀχύρωσης τοῦ βούργου μὲ τὴ μορφὴ (πιθανὸν) μεμονωμένων ὀχυρῶν πύργων. Στὰ 1517, πάντως, ὁ Ρετούρης τοῦ Ρεθέμνου Andrea Bondumier μιλάει γιὰ «. . .alquanti passi del muro del borgo, a canto la marina, lassati andare in ruina ». Gerola, τόμ. I/2, σελ. 472 - 473.

15. Βλ. σελ. 28, σημ. 76 καὶ Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 313 καὶ σελ. 473 (γιὰ τὰ σχέδια τοῦ Sanmicheli γιὰ τὴν ὀχύρωση τοῦ βούργου).

16. Κατὰ τὸν Vasari, οἱ Βενετοὶ στέλνουν τὸν Sanmicheli στὴν Κρήτη «. . .temendosi di non perdere quell' isola per le guerre turchesche che soprastavano, tornavi, dopo avere rivedute in Italia le fortezze del dominio viniziano, a fortificare con incredibile prestezza la Canea, Candia, Retino e Settia ; ma particolarmente la Canea e Candia, la quale riedificò dai fondamenti e fece inespugnabile ». Βλ. στὴν ἐπανέκδοση τῆς Vita Sanmicheliana (πρώτη ἔκδοση στὰ 1568 μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Sanmicheli), ποὺ ἔκανε ὁ Ἰταλικὸς Ὀργανισμὸς Τουρισμοῦ (Verona, 1960), σελ. 17. Τὶς πληροφορίες αὐτὲς τὶς πῆρε ὁ Φλωρεντινὸς ἀρχιτέκτονας πιθανότατα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Sanmicheli (ποὺ τὸν γνώρισε καὶ συνδέθηκε μαζί του μὲ προσωπικὴ φιλία), στὸν ὁποῖο μάλιστα ὁ mastro Michele ἐκμυστηρεύθηκε καὶ μιὰ νεανική, ἐρωτική του περιπέτεια (« Io voglio che voi sappiate messer Giorgio che quanto io stetti in mia giovanezza a Monte Fiascone, essendo innamorato della moglie d'uno scarpellino. . . » κλπ., ἔ. ἀ. σελ. 45).

17. Τὴν ἀπόφαση αὐτὴ παίρνουν οἱ κάτοικοι σ' ἕνα συμβούλιό τους στὶς 16 Μαρτίου τοῦ 1538. Λίγο ἀργότερα ὅμως, ζητοῦν νὰ συμμετάσχει στὴ δαπάνη καὶ ἡ Βενετία (τὸ δημόσιο ταμεῖο), καθὼς καὶ ὁ κλῆρος καὶ οἱ Ἑβραῖοι τῆς πολιτείας. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 473.

18. Σύμφωνα μ' ἕνα ντοκουμέντο τοῦ Archivio di Stato τῆς Βενετίας, ποὺ ἔχει χρησιμοποιήσει ὁ Gerola (ἔ. ἀ. σελ. 474 καὶ σημ. 1), τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1540 « . . . στὶς 8 (τοῦ μήνα), στὶς δύο ἡ ὥρα, τοποθετήθηκε στὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ πρώτη πέτρα στὴν Ἁγία Βαρβάρα καὶ ψάλθηκε μιὰ ἐπίσημη λειτουργία ». Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀπὸ μιὰ Relazione τοῦ Προβλεπτῆ Giovanni Vit-

καὶ μαθητὴς τοῦ maestro) [19] προχωροῦν, μιὰ κι ἔχει πιὰ περάσει ὁ μεγάλος κίνδυνος τοῦ Μπαρμπαρόσα, μ' ἕνα βραδὺ ρυθμό [20]. Ἡ βραδύτητα αὐτὴ ἢ — τὸ πιθανότερο — οἱ ἀναστατώσεις (κατεδαφίσεις ἰδιωτικῶν σπιτιῶν τοῦ βούργου κλπ.), ποὺ συνεπάγεται ἡ ἐφαρμογὴ τῶν σχεδίων τοῦ Sanmicheli προκαλοῦν τὴν ἐπέμβαση τῶν κατοίκων, ποὺ στέλνουν (στὰ 1558) στὴ Βενετία ὡς ἀντιπρόσωπό τους τὸν S. Contarini [21]. Ὁ πρεσβευτὴς τῶν Ρεθεμνιωτῶν μιλάει γιὰ τὶς μεγάλες δαπάνες (τόσο τοῦ κράτους, ὅσο καὶ τῶν κατοίκων), ποὺ ἀπαιτοῦνται ἀκόμη γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση ἑνὸς ἔργου, ποὺ ὅπως πάει « ἴσως νὰ μὴ τελειώσει ποτέ » [22], καὶ τοὺς κινδύνους, ποὺ ἀπειλοῦν, κατὰ συνέπεια, τοὺς fidelissimi sudditi (τοὺς πιστότατους ὑπηκόους) τῆς Γαληνοτάτης. Γι' αὐτὸ ζητάει : α) νὰ διαταχθεῖ ἡ Αὐθεντία τῆς Κρήτης νὰ στείλει στὸ Ρέθεμνος τὸ στρατιωτικὸ διοικητὴ (governatore) τοῦ Χάνδακα (μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι πιθανότατα προσυνεννοημένοι οἱ Ρεθεμνιῶτες) γιὰ νὰ ἐπιφέρει τροποποιήσεις καὶ διορθώσεις (modificar et correger) [23] στὶς ὀχυρώσεις, δηλαδὴ ἁπλοποιήσεις τοῦ σχεδίου τοῦ Sanmicheli καὶ β) νὰ ἐπιτραπεῖ, στὸ μεταξύ, νὰ γίνει μὲ δαπάνη τῶν κατοίκων (a spese nostre) μιὰ ὀχύρωση τοῦ λόφου τῆς Βίγλας (τοῦ Παλαιόκαστρου), ποὺ βρίσκεται μέσα στὸν κορμὸ αὐτῆς τῆς πολιτείας (nel monte della guardia si ritrova nel corpo di questa città) [24], σὰν ἐκείνη ποὺ ὑπάρχει στὴ Ζάκυνθο (come quello di Zante) [25], γιὰ νὰ μποροῦν νὰ καταφύγουν ἐκεῖ οἱ κάτοικοι καὶ νὰ σώσουν σὲ περίπτωση κινδύνου τὴ ζωὴ καὶ τὴν περιουσία τους (si possiamo salvare la vita et la robba) [26].

turi μαθαίνουμε πὼς στὴν τελετὴ αὐτὴ παρευρίσκεται κι ὁ ἴδιος ὁ μεγάλος maestro : « insieme con mastro Michiel da Sammichiel, inzegner,mi conferii ad esso locho, et col nome del Spirito Santo fu dato principio nel borgo ad fundar uno beloguardo nominato S. Barbara » (« μαζὶ μὲ τὸ μάστρο Michiel da Sammichiel, τὸ μηχανικό, πῆγα σ' ἐκεῖνο τὸ μέρος καὶ στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἔγινε στὸ βοῦργο ἡ ἀρχὴ γιὰ τὴ θεμελίωση ἑνὸς προμαχώνα, ποὺ ὀνομάσθηκε Ἁγία Βαρβάρα »), ἔ. ἀ. σελ. 474, σημ. 2. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δυὸ πληροφοριῶν ὁδηγεῖ στὸ ἀναπόφευκτο συμπέρασμα ὅτι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1540 ὁ Sanmicheli βρισκόταν στὴν Κρήτη. Κατὰ συνέπεια, ἢ δὲν εἶχε φύγει ἀπὸ κεῖ (τὸ φθινόπωρο τοῦ 1539), ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ μιὰ ἄλλη πληροφορία, ποὺ ἐκθέτει ὁ Gerola (ἔ. ἀ. σελ. 314), χρησιμοποιώντας τὰ σχετικὰ στοιχεῖα τοῦ A. Bertoldi (Michele Sanmicheli al servizio della Republica Veneta, Documenti tratti dal R. Archivio Generale di Venezia, Verona, 1874), ἢ ἔφυγε καὶ ξαναγύρισε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1540. Καὶ ὁ Vasari, πάντως, ἀναφέρει δυὸ ταξίδια (ἕνα σύντομο κι ἕνα μακροχρόνιο) τοῦ Sanmicheli στὴν Κρήτη. Vasari, Vita Sanmicheliana, ἔ. ἀ. σελ. 17 (βλ. τὸ χωρίο στὸ κείμενο τοῦ Vasari τῆς σελ. 53, σημ. 16).

19. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 474 (πληροφορία ποὺ παίρνει ὁ Gerola ἀπὸ τὸν Bertoldi). Γιὰ τὸν Giangirolamo Sanmicheli, τὶς ἱκανότητές του, τὴ μαθητεία του κοντὰ στὸν barba Michele καὶ τὴν ἀγάπη, ποὺ τοῦ εἶχε ὁ τελευταῖος, (ὁ Michele ἦταν πρῶτος ἐξάδελφος τοῦ πατέρα τοῦ Giangirolamo, Pietro Paolo Sanmicheli), ἂς δοῦμε ὅσα σχετικὰ γράφει ὁ Vasari : « . . . essendo (δηλ. ὁ Giangirolamo) giovane, di belissimo spirito, fu nelle cose d'architettura con tanta diligenza instrutto da Michele e tanto amato, che in tutte l'imprese d'importanza, e massimamente di fortificazione lo voela sempre seco ; ». Vasari, ἔ. ἀ. σελ. 37.

20. Βλ. καὶ Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 474.

21. Ἔ. ἀ. καὶ (κυρίως) σελ. 485.

22. Ἔ. ἀ. σελ. 474, σημ. 4.

23. Ἔ. ἀ. σελ. 474 καὶ σημ. 4.

24. Ἔ. ἀ. σελ. 485.

25. Γιὰ τὸ Κάστρο τῆς Ζακύνθου στὴν ἐποχὴ αὐτὴ (ἄρχισε νὰ ξανακτίζεται στὰ 1542) βλ. Διον. Ζήβα, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου, Ἀθῆναι, 1970, σελ. 24 καὶ εἰκ. 11, 12 καὶ 13.

26. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 485.

Ἡ Βενετία θὰ δείξει ἀδιαφορία γιὰ τὴν ὀχύρωση τοῦ Παλαιόκαστρου, ἀλλὰ θὰ ὑποκύψει στὶς ἀπαιτήσεις γιὰ τὴν ἁπλοποίηση τοῦ σχεδίου τοῦ Sanmicheli. Ἔτσι, στὰ χρόνια ποὺ εἶναι Ρετούρης στὸ Ρέθυμνο ὁ Pasquale Cicogna (1558 - 1560), ὁ governatore τοῦ Χάνδακα Natale da Crema θὰ κάνει ριζικὲς ἀλλαγὲς στὶς ὀχυρώσεις τοῦ βούργου, οἱ ὁποῖες, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Gerola, «θὰ ἦσαν πολὺ πιὸ σοφὰ διαταγμένες ἀπὸ τὸν Sammicheli»[27], γιὰ τὸν ὁποῖο ξέρουμε, ἐξάλλου, πὼς πεθαίνει στὰ 1559 στὴν Ἰταλία καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Giangirolamo ('Αμμόχωστος, 1559)[28].

Ποιὲς ἀκριβῶς ἀλλαγὲς ἔκανε ὁ Crema δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε, ἀφοῦ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο τοῦ Sanmicheli φαίνεται νἄχει χαθεῖ γιὰ πάντα[29]. Μποροῦμε ὅμως νὰ διερωτηθοῦμε μαζὶ μὲ τὸν Gerola, πῶς μιὰ τόσο ἀποτυχημένη, ὅπως θ' ἀποδειχθεῖ σὲ λίγα χρόνια, ὀχύρωση εἶναι δυνατὸ νἄχε βγεῖ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Sanmicheli[30]. Πρέπει πάντως νὰ ἀναγνωρίσουμε πώς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ Χανιὰ καὶ τὸ Χάνδακα, ἡ ὀχύρωση τοῦ Ρεθέμνου παρουσίαζε, ἐξαιτίας τῶν γύρω ὑψωμάτων, σοβαρὲς δυσχέρειες[31], στὶς ὁποῖες ὅμως πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὶς ἐγωιστικὲς ἐπεμβάσεις τῶν κατοίκων, ποὺ μοιραῖα χειροτέρεψαν τὴν κατάσταση. Ὅτι ἦταν κακὴ ἡ λύση ποὺ δόθηκε τελικά, θ' ἀποδειχθεῖ στὰ 1571 μὲ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Οὐλοὺτς - 'Αλῆ, τὸν ὁποῖο δὲν κατόρθωσαν, βέβαια, ν' ἀναχαιτίσουν οἱ ὀχυρώσεις τοῦ βούργου[32]. Τὸ τεῖχος, ἀμέσως κατόπιν, θὰ ἐγκαταλειφθεῖ καὶ πολλοὶ Ρεθεμνιῶτες θὰ χρησιμοποιήσουν στὰ σπίτια τους, ποὺ εἶχε πυρπολήσει ὁ Τοῦρκος πειρατής, τὸ ἕτοιμο οἰκοδομικό του ὑλικό, ἐνῶ ἄλλοι πάλι δὲν θὰ διστάσουν νὰ τὰ κτίσουν ἐπάνω ἢ δίπλα στὶς ρημαγμένες του ἐπάλξεις[33].

Κι ὅμως, στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ἑπόμενου αἰώνα, οἱ 'Αρχὲς θὰ φροντίσουν νὰ γίνει μιὰ ἐπισκευὴ τῶν μισοκατεστραμμένων αὐτῶν ὀχυρώσεων[34], ποὺ θὰ μπορέσουν ἔτσι ν'ἀντι-

27. Ἔ. ἀ. σελ. 474 - 475.

28. Ὁ θάνατος τοῦ Giangirolamo (θάφτηκε, κατὰ τὸν Vasari, στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς 'Αμμοχώστου) προηγεῖται τοῦ θανάτου τοῦ θείου του. Ὅπως μάλιστα διηγεῖται ὁ Vasari (ἔ. ἀ. σελ. 41), «... σὰν ἔφθασε στὴ Βενετία ἡ εἴδηση γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Giangirolamo δὲν βρέθηκε κανένας σ' ἐκείνη τὴ (βενετσιάνικη) Σύγκλητο (Senato), ποὺ νὰ μὴν αἰσθάνθηκε ἀπίστευτη θλίψη γιὰ τὴν ἀπώλεια ἑνὸς τέτοιου ἀνθρώπου, ποὺ ἦταν ἐξάλλου καὶ τόσο ἀφοσιωμένος σ' ἐκείνη τὴ Δημοκρατία». Ὁ θάνατος τοῦ ἀνεψιοῦ «... gli arrecò (δηλ. στὸν barba Michele) tanto dolore...», «che in pochi giorni fu da una maligna febre ucciso, con incredibile dolore della patria e de' suoi illustrissimi signori». Ἔ. ἀ. σελ. 43.

29. Τὸ ἴδιο συμβαίνει δυστυχῶς καὶ γιὰ τὶς ὀχυρώσεις τοῦ Χάνδακα, τῶν Χανιῶν καὶ γενικότερα γιὰ ὅλη τὴν ἀρχιτεκτονικὴ δραστηριότητα τοῦ mastro Michele στὴν Κρήτη. Καὶ σήμερα ἀκόμη ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει ἡ παρατήρηση τοῦ Gerola (ἔ. ἀ. σελ. 314), «Dei disegni e modelli suoi, come delle sue scritture, lettere e relazioni di cui pure parlano i documenti, più nulla si è potuto rinvenire».

30. Ἔ. ἀ. σελ. 475, σημ. 2.

31. «Τὸ Ρέθυμνο κτίστηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σὲ τόπο δύσκολο γιὰ νὰ μπορέσει κανένας νὰ τὸ ὀχυρώσει, γιατὶ δεσπόζουν γύρω σ' αὐτὸ ὑψώματα καὶ προσβάλλεται ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα V (1969), σελ. 100. Βλ. καὶ ὅσα σχετικὰ γράφει γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ὁ Gerola (ἔ. ἀ. σελ. 474).

32. Ἡ ἀπόβαση τῶν Τούρκων ἔγινε στὴν ἀνοχύρωτη ἀνατολικὴ ἄκτὴ τῆς πόλης. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 324 καὶ σημ. 11.

33. Gerola, ἔ.ἀ. σελ. 476. Βλ. ἀκόμη τὴ veduta τοῦ Monanni (1631) τοῦ Πίν. 3_1, ἔ. ἀ. πίν. 14 (panorama della città, da sud - ovest) καὶ Vittorio Simonelli, Candia, ricordi di escursione, Parma, 1897, εἰκ. τῆς σελ. 56 - 57, ὅπου διακρίνονται σαφέστατα τὰ σπίτια ποὺ εἶχαν ἀπὸ τότε κτιστεῖ πάνω στὶς ἐπάλξεις τῶν ὀχυρώσεων τοῦ βούργου.

34. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 476 - 477.

σταθοῦν γιὰ εἴκοσι δύο μέρες στὶς ἐφόδους τοῦ Γαζῆ Χουσεΐν Πασᾶ (Ὀκτώβριος 1646).

Ὁ χάρτης τοῦ Magagnato, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ σχέδιο τοῦ Crema [35], καὶ οἱ ἄλλες βενετσιάνικες piante τοῦ 17ου αἰ. (Πίν. 7, 10, 11_2) μᾶς δείχνουν ποιὰ ἀκριβῶς χάραξη ἀκολουθοῦσε ἡ ὀχύρωση τοῦ βούργου τοῦ Castel vecchio. Ἄρχιζε ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ μὲ τὴν Πόρτα τῆς Ἁγ. Βαρβάρας ἢ τῆς Ἄμμου (Porta di Sabbionara) [36] καὶ τὸν ὁμώνυμο προμαχώνα [37], ὁ ὁποῖος εἶναι ἴσως τὸ μόνο τμῆμα τῶν ὀχυρώσεων αὐτῶν ποὺ μποροῦμε ν' ἀποδώσουμε στὸν Sanmicheli [38].

35. Ἔ. ἀ. σελ. 475.

36. Ἔ. ἀ. σελ. 479 καὶ Ν. Μουτσόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 47 - 48. Ἡ πόρτα τῆς Ἁγ. Βαρβάρας, ποὺ ἦταν κατὰ τὸν Gerola (ἔ. ἀ.) ἁπλούστατη, κατεδαφίστηκε ἀπὸ τὰ ρωσικὰ στρατεύματα κατοχῆς, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. (ἔ. ἀ.). Τὸ ὄνομά της τὸ εἶχε, πιθανότατα, πάρει ἀπὸ μιὰν ὁμώνυμη, κοντινὴ ἐκκλησία. Πράγματι, στὸ Ρέθεμνος ἀναφέρεται ἕνα μοναστήρι τῆς Ἁγ. Βαρβάρας, ποὺ ἀνῆκε στοὺς Φραγκισκανοὺς μοναχούς. Ὁ Gerola (τόμ. ΙΙ, σελ. 142) ἐκφράζει τὴν ὑπόνοια ὅτι τὸ μοναστήρι καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς Ἁγ. Βαρβάρας βρίσκονταν κοντὰ στὴν ὁμώνυμη πύλη (ἢ Πόρτα τῆς Ἄμμου ἢ τῆς Sabbionara) κι ἀπὸ τὸ σχέδιο τοῦ Basilicata τοῦ 1618 διακρίνουμε στὴν περιοχὴ αὐτὴ μιὰ ἐκκλησιὰ μὲ δίρριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη κι ἕνα κωδωνοστάσιο, στὴ θέση τῆς ὁποίας βρίσκεται ἴσως, κατὰ τὸν Gerola (ἔ. ἀ.), τὸ τζαμὶ τοῦ Καρὰ Μουσᾶ Πασᾶ, στὸ τέρμα σχεδὸν τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου (Πίν. 16). Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ δόθηκε τὸ ὄνομα τῆς Ἁγ. Βαρβάρας στὸν ὁμώνυμο προμαχώνα καὶ τὴν ἀντίστοιχη πύλη ἐπειδὴ ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἁγία θεωρεῖται ὡς προστάτιδα τοῦ πυροβολικοῦ, κι ὅπως παρατηρεῖ ὁ J. R. Hale (War and Public Opinion in Renaissance Italy. Italian Renaissance Studies, London, 1960, σελ. 103), «ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 15ου - ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα ἀκόμη καὶ ἡ ἐκκλησία ἀρχίζει νὰ συνδέεται κατὰ κάποιο τρόπο μὲ τὰ νέα ὅπλα τῶν πυροβόλων καὶ ἡ μορφὴ τῆς Ἁγίας, τῆς ὁποίας οἱ ἀπεικονίσεις ἦταν παλιότερα πολὺ σπάνιες, αὐξήθηκαν μὲ τὴ χρήση τῶν πυροβόλων». Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς «... ἡ μορφή της ἀπεικονίζονταν τώρα ἐπάνω στὰ κανόνια καὶ σύμφωνα μὲ τὸν κανονισμό, ποὺ εἶχε εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὸν Κάρολο Ε' στὴ σχολὴ πυροβολικοῦ τῆς Σικελίας, κάθε πυροβολητής, καθὼς ἔβαζε τὸ βλῆμα στὸ κανόνι, ἔπρεπε νὰ κάνει τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ καὶ νὰ ἐπικαλεστεῖ τὴ βοήθεια τῆς Ἁγίας». Ὁ ἴδιος, τέλος, μᾶς θυμίζει ὅτι «τὸ σωματεῖο τῶν bombardieri τῆς Βενετίας εἶχε ἀναθέσει στὸν Palma Vecchio νὰ ζωγραφίσει γιὰ τὸ βωμὸ (altare) τῆς Santa Maria Formosa τὴν Ἁγία Βαρβάρα ἀνάμεσα σὲ κανόνια» (ἔ. ἀ.).

37. Ὁ προμαχώνας, τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ στοιχεῖο τῆς ὀχυρωματικῆς τοῦ 16ου αἰ. ἐφευρέθηκε στὴν Ἰταλία τοῦ cinquecento. Ὅπως μάλιστα σημειώνει σχετικὰ ὁ καθηγητὴς James Ackerman (The Architecture of Michelangelo, 1970, σελ. 127), «... στὸν Sanmicheli, ὁ ὁποῖος πιθανῶς ἦταν μαθητὴς τοῦ Sangallo (ἐννοεῖ τὸ νεώτερο Antonio da Sangallo) ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸν Vasari ἡ ἀνακάλυψη τοῦ προμαχώνα, καθὼς καὶ τὸ σχέδιο τοῦ πιὸ παλιοῦ παραδείγματός του, ποὺ ὑπάρχει σήμερα, τοῦ λεγόμενου «delle Maddalene» τῆς Βερόνας, ποὺ ἀνάγεται στὰ 1527. Πρόσφατα ὅμως βρέθηκε ὅτι σχεδιαστής του ἦταν ὁ μηχανικὸς Michele da Leone». Ὁ ἴδιος κορυφαῖος ἐρευνητὴς τονίζει ὅτι «τὸ σύστημα τῶν προμαχώνων ἀναπτύχθηκε πιθανότατα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν σχεδίων τοῦ Σιενέζου καλλιτέχνη Francesco di Giorgio Martini, τοῦ ὁποίου τὸ χειρόγραφο Trattato di architettura civile e militare (μετὰ τὸ 1482;) γράφτηκε μὲ τὴ συνεργασία τοῦ πιὸ εἰδικοῦ κοντοτιέρου τοῦ 15ου αἰ., τοῦ Federigo da Montefeltre» (ἔ. ἀ. σελ. 126). Ὁ ἴδιος, τέλος, συγγραφέας δὲν θεωρεῖ ἀπίθανη τὴν ἐφεύρεση τοῦ προμαχώνα ἀπὸ κάποιο μέλος τῆς οἰκογενείας τῶν Sangallo, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Antonio ὁ νεώτερος, ὁ δάσκαλος, πιθανότατα, τοῦ Michele Sanmicheli, εἶχε ἀπὸ τότε τὴ φήμη μιᾶς αὐθεντίας στὰ ὀχυρωματικά. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι οἱ Κρητικοὶ ἀποδίδουν, στὸ 17ο αἰ., τὸν προμαχώνα ὡς «μπαστιόνι» — πληθ. μπαστιόνια — (Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 466), ἀπὸ τὸν ἰταλικὸ ὅρο bastione, ἢ ἀκόμη «μπαλουβάρδο», ἀπὸ τοὺς βενετσιάνικους ὅρους (ποὺ χρησιμοποιοῦν στὰ σχέδιά τους καὶ οἱ χαρτογράφοι) baluardo, belloardo, bellovardo, belluardo: «Σὲ μπαλουβάρδο ἕνα ψηλὸ νὰ πὰ νὰ κατοικήσω μόνιος μου μετὰ λόγου σου, τσῆ χώρας νὰ βοηθήσω» (Φορτουνᾶτος. Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 204).

Γιὰ τὸν προμαχώνα τῆς Ἁγ. Βαρβάρας βλ. καὶ Ν. Μουτσόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 48.

38. Τὴν ἄποψή μου αὐτὴ τὴν στηρίζω: α) στὶς ἀρχειακὲς πληροφορίες, ποὺ εἴδαμε νωρίτερα, καὶ β)

Ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ προμαχώνα τῆς Ἁγ. Βαρβάρας ἄρχιζε τὴν εὐθύγραμμη πορεία του ἕνα σκαρπωτὸ κι ἐπιχωματωμένο ἐσωτερικὰ τεῖχος (cortina, curtain wall) [39], ποὺ κατέληγε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ (fianco) [40] τοῦ ἑπόμενου προμαχώνα. Αὐτὸς εἶχε πάρει τὸ ὄνομα τῆς Ἁγ. Βενεράντας [41], ἐκτείνονταν στὸ μέσο περίπου τῆς ὀχύρωσης τοῦ βούργου καί, ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὶς ρεθεμνιώτικες piante τοῦ 17ου αἰ. (Π ί ν. 10, 11_2), εἶχε ἀργότερα — ἴσως ἀμέσως μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1571 — κατεδαφιστεῖ. Σὲ μικρή, πάντως, ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀνατολική του πλευρά, προφυλαγμένη καλὰ κάτω ἀπὸ τὰ προστατευτικὰ πυρὰ τῆς φρουρᾶς του, εἶχε διανοιχθεῖ, πάνω στὸ σκαρπωτὸ τεῖχος, στὰ χρόνια τοῦ Ρετούρη Jacopo Guoro (1566 - 1568), ἡ δεύτερη καὶ πιὸ κεντρικὴ πύλη τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ μένει μέχρι σήμερα γνωστὴ ὡς Μεγάλη Πόρτα [42]. Ἡ θέση της προβλέπονταν ἀρχικὰ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἴδιου προμαχώνα [43], στὸ νοτιότερο ἄκρο τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ (Μακρὺ Στενό), ἀλλὰ κατασκευάστηκε τελικὰ ἐκεῖ ὅπου σώζεται — σὲ κακὴ κατάσταση — καὶ σήμερα, στὸ τέρμα δηλαδὴ τῆς κεντρικότατης ὁδοῦ Ἐθν. Ἀντιστάσεως (Π ί ν. 15).

Τὸ σκαρπωτὸ τεῖχος ξανάρχιζε, κατόπιν, τὴν εὐθύγραμμη διαδρομή του καὶ προχω-

στὸ (πενταγωνικὸ) σχῆμα αὐτοῦ τοῦ προμαχώνα (διακρίνεται σαφέστατα τὸ σχέδιο τοῦ Basilicata τοῦ (Πίν. 7_1). Τὸ ἴδιο σχῆμα εἶχαν καὶ οἱ προμαχῶνες τῆς Sabbionara τοῦ Χάνδακα (ὁ ἀνατολικότερος προμαχώνας τῆς πόλης, στὸ ἀριστερὸ τοῦ Π ί ν. 13) κι ἐκεῖνος τοῦ Gritti, στὰ Χανιά (ὁ δυτικότερος τῶν ὀχυρώσεων τῶν Χανιῶν, στὸ δεξιὸ τοῦ Π ί ν. 12). Καὶ οἱ δυὸ ἀποδίδονται στὸν Michele Sanmicheli ἀπὸ τὸ Σουηδὸ ἐρευνητὴ Eric Langenskiöld (Nino Carboneri, Bibliografia Sanmicheliana, στὴν ἔκδοση M. Sanmicheli, studi raccolti, Verona, 1960, σελ. 240), ἐνῶ ὁ Gerola ἀποδίδει ὅλη τὴν ὀχύρωση τῶν Χανιῶν στὸν Michele Sanmicheli.

39. Ὁ Στ. Σπανάκης ἀποδίδει τὸ σπουδαιότατο αὐτὸ ὅρο τῆς ὀχυρωματικῆς τοῦ 16ου αἰ., ποὺ σημαίνει τὸ εὐθύγραμμο, σκαρπωτὸ ἐξωτερικὰ καὶ πάντοτε ἐπιχωματωμένο ἐσωτερικὰ τεῖχος, ποὺ ἑνώνει μεταξύ τους τοὺς προμαχῶνες, ἀλλοῦ ὡς « μεσοπύργιο » (Μνημεῖα IV (1958), σελ.17 καὶ σημ. 26 κι ἀλλοῦ πάλι μὲ τὴ λέξη « κορτίνα » (Μνημεῖα V (1969), σελ. 87), μεταγλωττίζοντας τὸν ἰταλικὸ ὅρο cortina.Ἐπειδὴ ὁ ἑλληνικὸς ὅρος « μεσοπύργιο » ἢ « μεταπύργιο » εἶναι κατάλληλος μόνο γιὰ τὶς κλασσικὲς ἢ βυζαντινὲς ὀχυρώσεις, ὅπου πράγματι ὑπῆρχαν ὀρθογωνικοὶ ἢ στρογγυλοὶ πύργοι, ἐνῶ δὲν σημαίνει τίποτε στὴν περίπτωση τοῦ νέου συστήματος τῶν ὀχυρώσεων τῆς Ἀναγέννησης, εἶχα πεῖ παλιότερα (Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), σελ. 179, σημ. 22), ὅτι « μποροῦμε νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν ὅρο κορτίνα ». Ὁ καθηγητὴς κ. Χαρ. Μπούρας προτείνει ὅμως τὸν ὅρο « μεταπρομαχώνιον », ποὺ νομίζω πὼς εἶναι καλύτερος.

40. Fianco ὀνομάζεται στὰ ἰταλικὰ τὸ εὐθύγραμμο, πάντα σκαρπωτὸ ἐξωτερικά, μικροῦ μήκους τεῖχος, ποὺ ἑνώνει τὴν « κορτίνα » μὲ τὴν κάθε πλευρὰ τοῦ πενταγωνικοῦ ἢ καρδιόσχημου προμαχώνα. Ὁ Στ. Σπανάκης (Μνημεῖα IV (1958), σελ. 17) ἀποδίδει τὸν ὅρο ὡς πλαϊνὸ τοῖχο. Ἐννοεῖται βέβαια ὅτι σὲ κάθε προμαχώνα ἀντιστοιχοῦν δυὸ fianchi.

41. Gerola, τόμ. I/2, σελ. 475.

42. Ἔ. ἀ. σελ. 475 καὶ 483 - 484. Κατὰ τὸ μαθητὴ τοῦ Andrea Palladio ἀρχιτέκτονα Vinc. Scamozzi (L'idea dell Architettura universale, divisa in X libri, Venetia, 1615, ἐπανέκδοση Gregg International Publishers, 1964 parte prima, libro secondo, κεφ. XXVI, σελ. 193), « . . . οἱ πύλες πρέπει νὰ βρίσκονται στὸ μέσο τῆς κορτίνας, ὅπως, καθὼς βλέπει κανένας, ἐφαρμόζεται στὶς περισσότερες φορτέτσες, ἀφοῦ ἔτσι σὲ κάθε ζόρισμά τους, ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ κάνει ὁ ἐχθρός, ἡ ἄμυνά τους μπορεῖ νὰ γίνεται ἀπὸ τὰ πλαϊνὰ τῶν προμαχώνων (fianchi), εἴτε ἀκόμη μποροῦν νὰ τοποθετοῦνται κοντὰ σ' ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ πλαϊνά, γιατὶ τότε καλύπτονται ἀπὸ τὰ καμπυλωτὰ πλάγια τῶν προμαχώνων (orecchioni) καὶ ὁ ἐπιπρομαχώνας (cavaliero), ποὺ εἶναι στὸ πλάι τους, μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὴν ἄμυνά τους καί, ἐπὶ πλέον, ἕνα μόνο σῶμα τῆς φρουρᾶς μπορεῖ νὰ φυλάει ἐξίσου (καλὰ) τὰ πλαϊνὰ τῶν προμαχώνων καθὼς καὶ τὶς πύλες ».

43. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 475.

ρώντας πρὸς τὴ δυτικὴ ἀκτὴ τοῦ ἀκρωτηρίου συναντοῦσε τὴν πύλη Squero, ποὺ προβλέπονταν μὲν στὸ σχέδιο τοῦ Crema, ἀλλ' εἶναι ἄγνωστο ἂν κτίστηκε ποτέ[44]. Μετά, διακόπτονταν ἀπὸ μιὰ προβολή του, στὸ σχῆμα ἑνὸς τραπεζίου, ποὺ δὲν προβλέπονταν στὸ σχέδιο τοῦ Crema (Π ί ν. 7_2), ἀλλ' εἶναι βέβαιο πὼς ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὸ 1646 (Π ί ν. 10) καί, τέλος, σταματοῦσε στὸ δυτικότερο ἄκρο του, ποὺ ἐνισχύονταν ἀπὸ ἕνα μικρὸ προμαχώνα, στὸν ὁποῖο εἶχε δοθεῖ τὸ ὄνομα τῆς γειτονικῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου[45] (Π ί ν. 7_1, 10, 11_2). Οἱ piante τοῦ 17ου αἰ. μποροῦν ὅμως κι ἐδῶ νὰ μᾶς πιστοποιήσουν ὅτι καὶ ὁ τελευταῖος αὐτὸς προμαχώνας εἶχε ἀκολουθήσει (μετὰ τὸ 1571) τὴν τύχη ἐκείνου τῆς Ἁγ. Βενεράντας. Πάντως, ἐκεῖ ὑπῆρχε καὶ ἡ δυτικότερη πύλη τῶν ὀχυρώσεων τοῦ βούργου (Πόρτα τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου ἢ Μαρμαρόπορτα)[46]. Τέλος, ἕνα εὐθύγραμμο τεῖχος στρέφονταν ἀπὸ κεῖ πρὸς τὸ βοριά, καλύπτοντας ἔτσι ἕνα τμῆμα τῆς δυτικῆς παραλίας τῆς πόλης.

Σήμερα, ἀπὸ τὶς ὀχυρώσεις αὐτές, ποὺ τὶς πρόλαβε σχεδὸν ἀκέραιες ὁ Gerola[47], σώζονται ἐλάχιστα λείψανα, ποὺ περιορίζονται — ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τοῦ τόξου τῆς ἐσωτερικῆς ὄψης τῆς Μεγάλης Πόρτας (Π ί ν. 15, 158_2) — σὲ μερικὰ θολωτὰ « καρτέρια » (quartieri) τῆς περιοχῆς τοῦ προμαχώνα τῆς Ἁγ. Βαρβάρας, κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Ἐθνάρ. Μακαρίου (Π ί ν. 14_2), στὴν πλατεία Ἡρώων, ὅπου στρατωνίζονταν οἱ stradioti τοῦ μισθοφορικοῦ ἱππικοῦ,[48] καὶ στὴ γενικότερη πολεοδομικὴ διαμόρφωση τῆς πόλης γύρω ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἰωάν. Δημακοπούλου. Ἐκεῖ, ὑπάρχει ἀκόμη ἕνα μικρὸ τμῆμα τῆς παλιᾶς τάφρου (fosso, fossa)[49], καθὼς καὶ κάμποσα σπίτια, ποὺ διατηροῦν

44. Ἔ. ἀ.

45. Βλ. σελ. 9, σημ. 11 καὶ Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 476.

46. Ἔ. ἀ. σελ. 476 καὶ 484.

47. Βλ. περιγραφή τους ἔ. ἀ. σελ. 478 - 485 καὶ εἰκ. 282 - 290.

48. « Καρτέρια » (ἰτ. quartieri) ὀνομάζονταν, μέχρι τελευταῖα, ἀπὸ τοὺς Κρητικοὺς οἱ στρατῶνες τῆς φρουρᾶς (τῶν πόλεων). Στ. Ξανθουδίδη, Χάνδαξ - Ἡράκλειον, σελ. 41 καὶ 52. Πρβλ. καὶ Παντ. Πρεβελάκη, Παντέρμη Κρήτη, β΄ ἔκδοση, σελ. 359.

Σύμφωνα μὲ τὸν « Κανονισμὸ τῆς φρουρᾶς τοῦ βασιλείου τῆς Κρήτης » (Κρητ. Χρον. 2 (1948), σελ. 74), ποὺ συνέταξε στὰ 1588 ὁ Γενικὸς ἀρχηγὸς τοῦ βενετσιάνικου πεζικοῦ Giambattista del Monte, «. . . ὅλοι οἱ στρατιῶτες ὀφείλουν νὰ κατοικοῦν σὲ στρατώνα καὶ τὸ βράδυ μὲ τὸ κτύπημα τῆς καμπάνας νὰ βρίσκονται στὰ διαμερίσματά τους ». Ὅπως ὅμως εἴδαμε νωρίτερα (σελ. 32, σημ. 88 καὶ σελ. 33, σημ. 89), πολλοὶ « σολδάδοι » τῆς milizia italiana εἶχαν δημιουργήσει στενὲς σχέσεις μὲ τὸ ντόπιο στοιχεῖο καὶ διανυκτέρευαν συχνὰ στὰ σπίτια τῶν κατοίκων.

Στὸ Χάνδακα ὑπῆρχαν μεγάλα συγκροτήματα στρατώνων : α) στὸ κτηριακὸ σύνολο τῆς Voltone ἢ Portone, στὴν πλατεία τῆς Δουκικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Μάρκου (Piazza delle Biade), β) στοὺς πελώριους στρατῶνες τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (Π ί ν. 13) καὶ γ) κοντὰ στὴν Πύλη τοῦ Ἰησοῦ (εἶναι οἱ « στρατῶνες τοῦ Ἰησοῦ » τοῦ χάρτη τοῦ Werdmüller).

Ἀπὸ τὸ σχέδιο τοῦ Basilicata τοῦ Π ί ν. 7_1 μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε πὼς τὰ « καρτέρια » τοῦ προμαχώνα τῆς Ἁγ. Βαρβάρας προορίζονταν (στὰ 1618) γιὰ τὴ διαμονὴ τῶν stradioti τοῦ μισθοφορικοῦ ἱππικοῦ (quartieri di stradioti). Στὰ « καρτέρια » αὐτὰ ἀναφέρεται ἴσως (στὰ 1669 ἢ 1670) καὶ ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς Evliya Çelebi : « Πάνω στὴν ἀκτή, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὀχυρώσεις ὑπάρχει ἕνα ὅμορφο τετράγωνο στρατόπεδο (ribāt) μὲ χαμηλὸ πέτρινο περίβολο καὶ πλευρικὰ ἐδῶ κι ἐκεῖ ὑπάρχει μιὰ πρόχειρη ὀχύρωση, ἡ ὁποία ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι ἰσχυρή ». (George Miles, Πεπραγμένα τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1974), τόμ. Γ΄, σελ. 222. Τὰ « καρτέρια » αὐτὰ τὰ πρόλαβε σχεδὸν ἀκέραια ὁ Gerola (ἔ. ἀ. εἰκ. 284, 285 καὶ 286 καὶ κυρίως τόμ. III, σελ. 83).

49. Στὸ πολεοδομικὸ διάγραμμα τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ δημοσιεύει ὁ Gerola (τόμ. I/1, σελ. 28 - 29, εἰκ. 17) — εἶχε συνταχθεῖ μὲ πρωτοβουλία τῶν ρωσικῶν στρατευμάτων κατοχῆς, στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ

στὶς προσόψεις τους ἕνα σκαρπωτὸ κομμάτι τοιχοποιίας, ποὺ μᾶς θυμίζει τὴν « κορτίνα » τῶν ἄτυχων ὀχυρώσεων τοῦ ρεθεμνιώτικου βούργου[50] (Π ί ν. 14_1).

4. Ἡ ὀχύρωση τοῦ Παλαιόκαστρου (ἢ λόφου τῆς Βίγλας)

Ἀμέσως μετὰ τὰ τόσο καταστρεπτικὰ γιὰ τὴν πόλη γεγονότα τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1571[51], οἱ Ἀρχὲς — προφανῶς — θ' ἀναθέσουν στὸν ἀνώτερο ἀξιωματικὸ τοῦ βενετσιάνικου πεζικοῦ, καὶ στρατιωτικὸ μηχανικὸ Sforza Pallavicini[52], ποὺ ὑπηρετοῦσε τότε στὴν Κρήτη (ξέρουμε γι' αὐτόν, ἀπὸ τὸν Vasari, πὼς ἦταν ἕνας θαυμαστὴς τοῦ ἔργου τοῦ Michele Sanmicheli)[53], νὰ συντάξει, βιαστικά, σχέδια γιὰ τὴν ὀχύρωση τοῦ Παλαιόκαστρου ἢ λόφου τῆς Βίγλας[54], ποὺ δέσποζε στὸ νότιο ἄκρο τῆς πολιτείας. Σκοπὸς τῆς Αὐθεντίας εἶναι ἡ μεταφορὰ ὁλόκληρου τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Castel vecchio καὶ τοῦ βούργου μέσα στὸν ὀχυρὸ περίβολο ἑνὸς καινούριου φρουρίου, ἀπρόσβλητου ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τοῦ ἐχθροῦ[55].

Ταυτόχρονα σχεδόν, μιὰ ρεθεμνιώτικη ἀντιπροσωπεία, μ' ἐπικεφαλῆς τὸ γνωστό μας λόγιο Francesco Barozzi[56], θὰ σπεύσει στὴ Βενετία (τὸ φθινόπωρο τοῦ 1571) γιὰ νὰ ζητήσει τὴν ἄμεση ἐφαρμογὴ τῶν σχεδίων τοῦ Pallavicini. Οἱ πρεσβευτὲς τοῦ Ρεθέμνου ζητοῦν ἀκόμη τὴ χορήγηση ὀκτὼ χιλιάδων δουκάτων, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ ἕνα τρίτο τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ, ποὺ χρειάζεται, κατὰ τὸν προϋπολογισμό (τοῦ Pallavicini ;), γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου. Οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι προσφέρονται πρόθυμα νὰ καταβάλουν τὰ ὑπόλοιπα δεκαέξι χιλιάδες δουκάτα[57]. Ἡ Βενετία θὰ δεχθεῖ ἀμέσως τὰ αἰτή-

περασμένου αἰώνα — σημειώνεται ἡ πορεία τῆς τάφρου καὶ τῶν ὀχυρώσεων τοῦ βούργου, ὅπως σώζονταν τότε. Πρβλ. ἀκόμη καὶ εἰκ. 287 τοῦ τόμ. I/1 τοῦ ἔργου τοῦ Gerola (φωτογραφία ὀχυρώσεων - τάφρου, μεταξὺ τῶν προμαχώνων τῆς Ἁγ. Βενεράντας καὶ τῆς Ἁγ. Βαρβάρας) καὶ εἰκ. 289 (ἐγκάρσια τομὴ ὀχυρώσεων - τάφρου).

Οἱ Κρητικοὶ ὀνόμαζαν τότε τὴν τάφρο « φόσσα » (βεν. fosso ἢ fossa) :

« κ' ἤρθασι καὶ 'σταλάρασι χωσμένοι εἰς τὴν φόσσαν » (Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 273) ἢ « χαντάκι » (στὸν ἐπίλογο τοῦ Φορτουνάτου).

50. Ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν προμαχώνα τῆς Ἁγ. Βενεράντας ὑπῆρχε, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, τὸ τουρκικὸ κοιμητήριο, ποὺ διακρίνεται ὁλοκάθαρα στὴ μεταξὺ τῶν σελ. 64 - 65 εἰκόνα ποὺ δημοσιεύει ὁ Vittorio Simonelli (ἐ. ἀ.). Πρβλ. καὶ Gerola, τόμ. I/2, πίν. 14.

Μετὰ τὴν ἀναχώρηση τῶν Τουρκοκρητικῶν (1924), θὰ δημιουργηθεῖ στὴ θέση τοῦ μουσουλμανικοῦ νεκροταφείου τοῦ Ρεθέμνου ὁ σημερινὸς Δημοτικὸς κῆπος (Π ί ν. 8 - 9). Παντ. Πρεβελάκη, Τὸ Χρονικὸ μιᾶς Πολιτείας, σελ. 152.

51. Βλ. σελ. 33, σημ. 91 καὶ 92.

52. Γιὰ τὸν Pallavicini καὶ τὸ ἔργο του βλ. Carlo Promis, Biografie di ingegneri militari del sec. XIV al XVIII. Miscellanea di Storia Italiana XIV (1874), σελ. 460 κ.ἑ.

53. Ὁ Vasari ἀναφέρει (στὴν περιγραφὴ τῆς Porta Pallio τῆς Βερόνας, ποὺ θεωρεῖται ὡς τὸ ἐξοχότερο ἔργο τῆς στρατιωτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Michele Sanmicheli) ὅτι «. . .ἔλεγε τὴν ἀλήθεια ὁ ἐκλαμπρότατος κύριος Sforza Pallavicino, Γενικὸς Διοικητὴς τῶν βενετσιάνικων στρατευμάτων, ὅταν εἶπε πὼς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βρεθεῖ στὴν Εὐρώπη κανένα κτήριο ποὺ μ' ὁποιοδήποτε τρόπο νὰ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μ' αὐτὴν » (δηλ. τὴν Porta Pallio). Vasari, Vita Sanmicheliana, σελ. 23.

54. Βλ. σελ. 33, σημ. 93.

55. Βλ. σελ. 33, σημ. 94. Βλ. ἀκόμη, Gerola, τόμ. I/1, σελ. 25 καὶ 30 καὶ τόμ. IV, σελ. 199.

56. Βλ. σελ. 36, σημ. 1 καὶ σελ. 45, σημ. 71.

57. Gerola, τόμ. I/2, σελ. 486 καὶ σημ. 1.

ματα[58]. Δυὸ περίπου χρόνια ἀργότερα, θ' ἀρχίσουν καὶ οἱ ἐργασίες μὲ τὴν ἄφιξη τοῦ νέου συμβούλου τῆς πολιτείας Francesco da Molin καὶ τὴν Κυριακή, 9 Σεπτεμβρίου τοῦ 1573, θὰ γίνει πάνω στὸ λόφο τῆς Βίγλας, « μὲ τὴ συρροὴ ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ ὅλου τοῦ κλήρου καὶ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου δόγματος », ἡ κατάθεση τοῦ θεμέλιου λίθου[59].

Οἱ ἐργασίες, ποὺ παίρνουν ἕναν ἐντατικότερο ρυθμὸ ἀπὸ τὸ Μάιο τοῦ 1574[60], συνοδεύονται ἀπὸ τὶς τόσο συνηθισμένες ἐπεμβάσεις τῶν ἴδιων τῶν κατοίκων, μερικῶν ἀνώτερων στρατιωτικῶν καὶ διοικητικῶν ἀξιωματούχων καθὼς καὶ μηχανικῶν (inzegneri), οἱ ὁποῖοι ζητοῦν (καὶ συχνὰ πετυχαίνουν) διάφορες τροποποιήσεις τῶν ἀρχικῶν σχεδίων[61]. Ἡ ἀνέγερση τῆς Φορτέτσας τοῦ Ρεθέμνου — ὅπως θὰ μείνει μέχρι σήμερα γνωστὸ τὸ καινούριο φρούριο τοῦ « βασιλείου » — θὰ φθάσει στὴν ἀποπεράτωσή της κατὰ τὸ 1588, ὅταν ὁ γενικὸς ἀρχηγὸς τοῦ βενετσιάνικου πεζικοῦ τῆς Κρήτης (τῆς milizia) Giambattista del Monte, ποὺ μόλις ἔχει φθάσει στὸ νησί (μᾶς εἶναι γνωστὸς κι ἀπὸ τοὺς « Κανονισμοὺς τῆς φρουρᾶς τοῦ βασιλείου », ποὺ ἔχει συντάξει ὁ ἴδιος) θεωρεῖ καθῆκον του νὰ ἐκφράσει τὴν ἱκανοποίησή του γιὰ τὸ ἐπιβλητικὸ ἔργο, ποὺ ἔχει συντελεστεῖ στὸ Ρέθεμνος[62]. Ἀπὸ τὴν ἑπόμενη μάλιστα χρονιὰ (1589) ξέρουμε πὼς « τὸ φρούριον τῆς Ρεθύμνης εἶναι πλήρως ἐφοδιασμένον χάριν εἰς τὸν ἐκλαμπρότατον κύριον Μπενέττον Μπέμπον. . . »[63].

Μέχρι τὸ Μάρτιο τοῦ 1582 (ὁπότε εἶχε κιόλας τελειώσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐργασιῶν), ἡ πελώρια Φορτέτσα εἶχε στοιχίσει στοὺς κατοίκους καὶ τὴ Γαληνοτάτη, τὸ συνολικὸ ποσὸ τῶν πενήντα μία χιλιάδων ἑκατὸν ὀγδόντα τεσσάρων δουκάτων, συμπεριλαμβανόμενης τῆς δαπάνης γιὰ τὴν πληρωμὴ σαράντα χιλιάδων διακοσίων ἕξι ἡμερομισθίων στοὺς χωρικούς, ποὺ εἶναι γραμμένοι στὶς ἀγγαρεῖες[64].

Μολαταῦτα, τὰ ὀχυρωματικὰ πλεονεκτήματα ποὺ προσέφερε τὸ νέο φρούριο ἐμφανίζονται μειωμένα, ἐπειδὴ « ἔχει ἀδύνατους προμαχῶνες, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ βελτιωθοῦν ἀπὸ ἔλλειψη χώρου, καὶ εἶναι δίχως τάφρο καὶ δίχως κοντρασκάρπα ἐκτεθειμένο σὲ εὔκολη ἐκπόρθηση μὲ σκάλες »[65], ἐνῶ, ἐξάλλου, « ἔχει κοντά του διάφορα ὑψώματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προσβάλλεται »[66].

Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀρχικὸς σκοπός, γιὰ τὸν ὁποῖο εἶχε ἀποφασιστεῖ ἡ ἀνέγερση τῆς Φορτέτσας, δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ πραγματοποιηθεῖ. Πραγματικά, παρόλο ποὺ ἀπὸ τὴν 1η Σεπτεμβρίου τοῦ 1575 (δηλαδὴ μόλις δυὸ χρόνια μετὰ τὴ θεμελίωση τοῦ φρουρίου) ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Giacomo Foscarini εἰδοποιοῦσε τὴ Γαληνοτάτη πὼς εἶχε βάλει νὰ κάμουν « τὸ σχέδιο γιὰ τὸ πῶς πρέπει νὰ διαταχθοῦν ὅλα τὰ σπίτια ἐπάνω στὸν πα-

58. Ἔ. ἀ. σελ. 486.

59. Ἔ. ἀ. σελ. 487 καὶ Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 337 καὶ σημ. 47.

60. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 494.

61. Ἔ. ἀ. σελ. 488 - 496.

62. Ἔ. ἀ. σελ. 496.

63. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα I (1940), σελ. 48. Πρβλ. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, σελ. 52 καὶ Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα V (1969), σελ. 160.

64. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 494.

65. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 42.

66. Ἔ. ἀ.

ραπάνω λόφο » [67], οί Ρεθεμνιῶτες, τώρα ποὺ ἔχει περάσει πιὰ ὁ κίνδυνος, ἀρνοῦνται νὰ μετακομίσουν μέσα στὴ Φορτέτσα. Ὡς δικαιολογία προβάλλουν τὸ ἀνηφορικὸ τοῦ ἐδάφους, τὴ στενότητα τοῦ χώρου, τὴν ἔλλειψη ἀνέσεων, τὴ μεγάλη ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὴ Φορτέτσα ἀπὸ τὸ λιμάνι, κι ἀκόμη τὸν ἀπαράδεκτο συγχρωτισμὸ τῶν γυναικῶν τους μὲ τοὺς σολδάδους τῆς φρουρᾶς [68].

Ἀρνητικὴ εἶναι, τέλος, καὶ ἡ στάση τοῦ λατινικοῦ κλήρου, ποὺ βρίσκει πὼς ἡ ἐγκατάστασή του μέσα στὸ φρούριο κι ἡ ἀπομόνωσή του ἀπὸ τὴν πόλη θὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἐξασθένηση τῆς πίστης τῶν (ὀλίγων) καθολικῶν τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ θἄμεναν ἔτσι ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἑλληνορθόδοξη πλειοψηφία [69]. Οἱ Ἀρχές, ἀφοῦ γιὰ κάμποσο καιρὸ θὰ προσπαθήσουν νὰ κρύψουν ἀπὸ τὴ Γαληνοτάτη τὴν πραγματικότητα, βρίσκοντας σὰν δικαιολογία γιὰ τὴν καθυστέρηση τῆς μεταφορᾶς τῆς πολιτείας τὴν ἔλλειψη ξυλείας καὶ σιδερικῶν [70], θ' ἀναγκαστοῦν στὸ τέλος νὰ ὁμολογήσουν (στὰ 1585) πὼς « solo due o tre sono andati ad abitar in fortezza » [71] !

Ἔτσι, στὰ πενήντα ἕξι στρέμματα τῆς ρεθεμνιώτικης Φορτέτσας, τῆς ὁποίας τὸ ἀστερόμορφο σχῆμα ἀπηχεῖ ἀσφαλῶς τὶς σχετικὲς ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς [72],θὰ κτιστοῦν κυρίως

67. « . . . la compartita col disegno come hanno da esser tutte le habitation sopra detto monte. . . ». Gerola, τόμ. III, σελ. 232. Πρβλ. καὶ Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, ἔ. ἀ. σελ. 148.

68. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, ἔ. ἀ. σελ. 149 - 150. Καὶ ὁ Gerola (τόμ. I/1, σελ. 30) παρατηρεῖ ὅτι : « In realtà la nuova fortezza, cominciata soltanto qualche anno più tardi riuscì tanto ristretta e malcomoda che nessuno si volle più acconciare ad inerpicarsi fin lassù. . . ».

69. Gerola, τόμ. II, σελ. 107 καὶ τόμ. III, σελ. 236.

70. Gerola, τόμ. III σελ. 233, σημ. 3.

71. « . . . μόνο δυὸ ἢ τρεῖς (προφανῶς οἰκογένειες) πῆγαν νὰ κατοικήσουν στὴ Φορτέτσα », ἔ. ἀ. σελ. 234.

72. Ὁ ὀχυρὸς περίβολος τῆς Φορτέτσας ἀκολούθησε τελικὰ (Π ί ν. 17_2) μιὰ πολυγωνικὴ χάραξη, ἀρκετὰ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ προέβλεπε τὸ σχέδιο τοῦ Pallavicini, τοῦ ὁποίου τὶς ἀπόψεις γιὰ τὴν ὀχύρωση τῆς νέας πόλης μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο σχέδιο ποὺ ἔκανε στὰ 1574 ὁ μηχανικὸς Ferrari (Gerola, τόμ.I/2, σελ. 488 καὶ σελ.493, εἰκ. 292). Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ φρουρίου (δηλ. πρὸς τὸ μέρος τῆς πολιτείας), ὑπῆρχαν τρεῖς προμαχῶνες : α) τῆς Santa Maria (στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τῆς Φορτέτσας), β) τοῦ S. Elia (στὸ μέσο περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ φρουρίου) καὶ γ) τοῦ S. Luca ἢ Santa Lucia (στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς Φορτέτσας), ποὺ ἦταν μάλιστα ἐφοδιασμένος καὶ μὲ ἕνα ἐπιπρομαχώνα ἢ cavaliero (βλ. καὶ τὶς vedute τῶν Π ί ν. 3_1 καὶ 4_1). Ἀντίθετα, στὴ δυτικὴ καὶ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Φορτέτσας, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ κατασκευαστεῖ κανένας προμαχώνας, ἐξαιτίας τοῦ ἀπότομου φυσικοῦ ἐδάφους. Ἔτσι, ὑπῆρχαν ἐκεῖ μόνο μερικὲς « προβολὲς » τῆς ὀχυρωμένης περιμέτρου, ὅπως στὴ λεγόμενη « γωνία » τοῦ Ἁγ. Πνεύματος (S. Spirito) ἢ τὴν « αἰχμὴ » τῆς Santa Giustina. Στὴν ἀνατολική, τέλος, πλευρά, ὑπῆρχε ὁ προμαχώνας τοῦ S. Salvador ἢ S. Nicolò κι ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ τὸ γωνιακὸ « μπαλουβάρδο » τῆς Santa Maria ἀνοίγονταν ἡ κεντρικὴ πύλη τοῦ φρουρίου, ἡ porta della Fortezza (Π ί ν. 7_1, 20), μ' ἕνα μικρὸ ἐπιπρομαχώνα (cavalierotto) πάνω ἀπ' αὐτήν (Π ί ν. 7_1). Δυὸ ἄλλες πόρτες, ποὺ τὶς χρησιμοποιοῦσαν, καθὼς φαίνεται, μόνον οἱ « σολδάδοι » τῆς φρουρᾶς, ὑπῆρχαν στὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ στὸ μέσο περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς.

Ἐκεῖνο, πάντως, ποὺ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ τονίσω ἐδῶ εἶναι ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἐπιμελημένης καὶ συστηματικῆς μελέτης τοῦ πολεοδομικοῦ συνόλου τῆς Φορτέτσας, ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τὶς γνωστές μας piante, καὶ τὰ ἀποτελέσματα καὶ συμπεράσματα ποὺ θὰ προκύψουν ἀπὸ τὶς διενεργούμενες ἀπὸ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1973 ἐκτεταμένες ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ φρουρίου. Πρέπει γι'αὐτὸ νἄχουμε ὑπόψη μας πὼς στὴν περίπτωση τῆς Φορτέτσας ἔχουμε τὸ μοναδικὸ στὴν Κρήτη παράδειγμα προσπάθειας γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ὀργανωμένης, καινούριας πολιτείας. Στὶς ἰδέες τοῦ Pallavicini (στὸν ὁποῖο πρέπει μᾶλλον ν' ἀποδώσουμε καὶ τὴ σχεδίαση τῆς πόλης τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ φρουρίου) καθὼς καὶ τῶν ἄλλων inzegneri, ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἔπαιξαν τὸ μικρότερο ρόλο οἱ ἀναγεν-

κτήρια, ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐγκατάσταση τῆς φρουρᾶς. Σ' αὐτὰ περιλαμβάνεται καὶ μιὰ ἀποθήκη γιὰ τὴ φύλαξη πυροβόλων καὶ πυρομαχικῶν (magazzini per l'artiglieria), ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς κεντρικῆς πύλης τῆς Φορτέτσας (μὲ τὸ γράμμα Ο στὴν pianta τοῦ Π ί ν. 7_1), ποὺ σώζεται μέχρι σήμερα (Π ί ν. 18, 19) [73].

Ἀντίθετα, στὸ μέσο περίπου τοῦ μήκους τῆς Φορτέτσας καὶ πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ ἕνα συσσωρευμένο μεγάλο ὄγκο χωμάτων ἢ φυσική, ἴσως, ἔξαρση τοῦ ἐδάφους (μὲ τὸ γράμμα Ν στὴν pianta τοῦ Π ί ν. 7_1), ὑπῆρχε μιὰ εὐρύχωρη πλατεία, ὅπου ὑψώνονταν ὁ καινούριος καθεδρικὸς ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου (duomo ἢ domo στὴν pianta τοῦ Π ί ν. 7_1). Ἡ ἐκκλησία ἄρχισε νὰ κτίζεται στὰ 1583 [74], σὲ ἀντικατάσταση τῆς παλιότερης μη-

νησιακὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴ μορφὴ μιᾶς ἰδανικῆς πόλης. Ὁ πρῶτος ποὺ παρουσίασε τὶς ἀπόψεις αὐτὲς καὶ καθιέρωσε τὴν ἰδέα μιᾶς ἀστερόμορφης, γεωμετρικὰ ὀργανωμένης πολιτείας ἦταν ὁ Φλωρεντινὸς ἀρχιτέκτονας Antonio Averlino (1400 ; - 1465 ;), γνωστὸς ἀπὸ τὸ ἐξελληνισμένο — κατὰ τὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς — ὄνομά του (Filarete). Στὸ ἀποτελούμενο ἀπὸ εἴκοσι πέντε βιβλία χειρόγραφο τοῦ δοκιμίου του (Trattato di architettura, τοῦ ὁποίου ἔγινε μιὰ λαμπρὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν John Spencer : Filarete's Treatise on Architecture, London, 1965), ὅπου κάνει μιὰ ζωηρὴ ἐπίκληση γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ στοὺς κλασσικοὺς ρυθμοὺς καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς βάρβαρης, ὅπως τὴν ὀνομάζει, ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ἐποχῆς του (δηλ. τῆς γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς), παρουσιάζει (σὲ μορφὴ διαλόγου) καὶ τὶς ἀπόψεις του γιὰ μιὰ ἰδανικὴ πόλη, ποὺ τὴν ὀνομάζει Sforzinda (ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ προστάτη του, δούκα τοῦ Μιλάνου Francesco Sforza). Βλ. σχετικά, P. Murray, The Architecture of the Italian Renaissance, 1969, σελ. 107 κ.ἑ. καὶ εἰκ. 63 (τὸ σχέδιο τῆς Sforzinda). Μολονότι τὸ δοκίμιο τοῦ Filarete κατηγορήθηκε ἀπὸ τὸν Vasari σὰν « τὸ πιὸ βλακῶδες βιβλίο ποὺ ἔχει ποτὲ γραφτεῖ » (ἔ.ἀ. σελ.109), εἶναι ὅμως φανερό, ὅπως τονίζει ὁ Murray, ὅτι ἐπηρέασε τὴ σκέψη τοῦ Da Vinci καὶ τοῦ Bramante ὅσον ἀφορᾶ εἰδικότερα τὰ περίκεντρα κτήρια. Βλ. καὶ Anthony Kriesis, Greek Town Building, Athens, 1965, σελ. 5 - 6. Ἀνάλογη θέση γιὰ τὴν ἰδανικὴ πόλη παίρνει καὶ ὁ Σιενέζος ἀρχιτέκτονας Pietro Cataneo στὸ δοκίμιό του περὶ ἀρχιτεκτονικῆς (I quattro primi libri di architettura, Βενετία, 1544 ἐπανέκδοση 1954). Ὁ Cataneo, προχωρώντας πιὸ πέρα, κάνει (στὸ libro primo) τὴν κατάταξη διάφορων τύπων μιᾶς ὀχυρωμένης, πάντα ἀστερόμορφης πόλης, ποὺ τὴν ξεχωρίζει στὴν : α) « città quadrata, posta nel piano » (κεφ. VII), β) « città pentagonale equilatera, posta nel piano » (κεφ. IX), γ) « città esagonale equilatera, posta nel piano » (κεφ. X), δ) « città eptagona, posta nel piano » (κεφ. XI), ε) « città nel monte o colle posta » (κεφ. XIII), ὅπου καὶ ἰδιαίτερο σχέδιο (φύλ. 18^R) γιὰ τὶς « ordine del fabricar le cittadelle», στ) « città del Prencipe di forma decagonale equilatera, posta nel piano » (κεφ. XVII), ζ) « città maritima con la sua cittadella e con il suo molo » (κεφ. XVIII), καὶ η) « città maritima posta nel piano, di sette porte o entrate, il molo della qualle serve ancora per cittadella » (κεφ. XIX).

Ἀλλὰ γιὰ τὶς ἰδέες τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς Ἀναγέννησης γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὸ σχέδιο μιᾶς ἰδανικῆς πόλης βλ. στὸ πολὺ κατατοπιστικὸ ἄρθρο τοῦ Paolo Marconi, Il problema della città nei teorici di architettura del Rinascimento. Palladio XXII (1972), τεύχ. I - IV, σελ. 49 - 88.

73. Ἡ ταύτιση τοῦ κτηρίου αὐτοῦ μὲ τὴ fabbrica ποὺ ἔκτισε στὰ 1580 ὁ Ρετούρης Bernardo Pollani ἔγινε ἀπὸ τὸν Gerola (τόμ. III, σελ. 113). Πραγματικά, τὰ σχέδια τοῦ Basilicata (Π ί ν. 7_1) καὶ ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ Pollani μποροῦν νὰ μᾶς πείσουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ στεγασμένο μὲ δυὸ παράλληλους μεταξύ τους ἡμικυλινδρικοὺς θόλους καὶ ἕνα ὁριζόντιο δῶμα, διώροφο κτήριο ποὺ εἶχε κατὰ τὸν Bernardo Pollani στὸ ἰσόγειό του δυὸ ἀποθῆκες « per salvar et conservar l'artegliaria » καὶ στὸν ὀροφό του (ξύλινο πάτωμα) δυὸ ἄλλες ἀποθῆκες « per mettervi le armi della munitione et formenti » (ἔ. ἀ. σελ. 113).

74. Gerola, τόμ. II, σελ. 106. Ἡ ἐκκλησία, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ρετούρης τοῦ Ρεθέμνου Angelo Barozzi, ἦταν ἀφιερωμένη στὸν « S. Nicolò, protetor di quella città » (ἔ. ἀ. σημ. 5). Τὸ κτήριο τελείωσε στὰ 1585 καὶ κατὰ τὸν Barozzi εἶχε μῆκος 16 βήματα ἢ ὀργιές (= 16 X 1.73 = 27.68 μ.), πλάτος 8 (= 13.84 μ.) καὶ ὕψος 6 (= 10.38 μ.). Τὸ καινούριο duomo, ποὺ εἶχε ἑπτὰ θολωτὰ παρεκκλήσια καθὼς κι ἕνα σκευοφυλάκιο στοίχισε συνολικὰ ἐννιακόσια δουκάτα, ἔ. ἀ. Πρβλ. ἀκόμη, Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα I (1949), σελ. 7. Μολαταῦτα, φαίνεται πὼς οἱ καθολικοὶ τοῦ Ρεθέμνου δὲν ἀνέβαιναν γιὰ νὰ ἐκ-

τρόπολης, ποὺ εἶχε καταστραφεῖ μὲ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1571[75]. Στὴ θέση της, ἴσως, θὰ ὑψωθεῖ, στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἕνα μεγάλο τζαμί (Π ί ν. 3_2, 17) [76]. Στὴν ἴδια αὐτὴ πλατεία τοῦ duomo κι ἀκριβῶς ἀπέναντι σ' αὐτὸ θ' ἀνεγερθεῖ καὶ τὸ νέο διοικητήριο, ποὺ προορίζονταν ἀρχικὰ γιὰ τὴ διαμονὴ τοῦ Ρετούρη [77]. Τὸ κτήριο εἶχε σαράντα ἐννέα πόρτες, ὀγδόντα ἕνα παράθυρα, δυὸ σκάλες κλπ. (μὲ τὸ γράμμα Η = palazzo, στὴν pianta τοῦ Π ί ν. 7_1), εἶχε στοιχίσει τέσσερεις χιλιάδες δουκάτα [78], ἦταν « τόσο μεγάλο ὥστε θ' ἀρκοῦσε γιὰ μιὰ ὁποιαδήποτε, μεγαλύτερη, ἐπαρχιακὴ πόλη » [79] καὶ εἶχε κτιστεῖ « πάνω σὲ πεσσοὺς καὶ θόλους μὲ κιονοστοιχίες καὶ στοές » [80]. Μολαταῦτα, δὲν ἱκανοποιεῖ ὡς κατοικία τοὺς ἀνώτατους διοικητικοὺς τοῦ τοπικοῦ « ρετζιμέντου », ποὺ προτιμοῦν νὰ μένουν στὴν κάτω πόλη, ἀντὶ ν' ἀπομονωθοῦν μέσα στὴ Φορτέτσα. Ἔτσι, τὸ μεγαλόπρεπο palazzo φαίνεται πὼς χρησιμοποιήθηκε, τελικά, ὡς κατοικία τοῦ ἑνὸς ἀπὸ

κλησιαστοῦν στὸ duomo τῆς Φορτέτσας καὶ στὰ 1588 ἡ Βενετία ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀνέγερση ἑνὸς λατινικοῦ παρεκκλησίου στὴ κάτω πόλη (γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Ρέθυμνου), τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν κτίστηκε τελικὰ καὶ ἔτσι οἱ καθολικοὶ ἐπίσκοποι τῆς πόλης ἐξακολουθοῦσαν, μέχρι τὴν τουρκικὴ κατάκτηση, νὰ λειτουργοῦν στὴν παλιὰ ἐκκλησία τῆς Ἁγ. Κατερίνας, ἔ. ἀ. σελ. 107.

75. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 338 καὶ σημ. 48.

76. Εἴκοσι τρία χρόνια μετὰ τὴν ἅλωση τοῦ Ρεθέμνου (δηλ. στὰ 1669 ἢ 1670) ὁ Evliya Çelebi εἶχε δεῖ μέσα στὴ Φορτέτσα ἕνα τζαμί : « . . . ὑπάρχει ἐπίσης τὸ τζαμὶ τοῦ Σουλτὰν Ἰμπραχὴμ Χάν. . . ». George Miles, ἔ.ἀ. σελ. 222. Κατὰ τὸν Νικ. Σταυρινίδη (Τὸ τζαμὶ τοῦ Γαζῆ Χουσεῖν πασᾶ, ἐφημ. Κρητικὴ Ἐπιθεώρησις, 1939, φύλ. 2451) ἔχει διασωθεῖ τὸ σουλτανικὸ φιρμάνι τοῦ 1648, μὲ τὸ ὁποῖο ἀποφασίζεται ἡ μετατροπὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Φορτέτσας σὲ τζαμί.

77. Τὸ παλιότερο διοικητήριο τοῦ Ρεθέμνου (βλ. σελ. 26, σημ. 65) βρίσκονταν πιθανότατα μέσα στὸ Castel vecchio καὶ καταστράφηκε ἴσως μὲ τὴν τουρκικὴ ἐπιδρομὴ τοῦ 1571. Gerola, τόμ. III, σελ. 29. Στὰ 1575, ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Jacopo Foscarini καθόρισε τὸ χῶρο ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ καινούριου διοικητηρίου, μέσα στὴ Φορτέτσα (ἔ. ἀ.). Στὰ 1579, τὸ κτήριο εἶχε κιόλας θεμελιωθεῖ καὶ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1581 ἀναφέρεται πὼς βρίσκονταν « in buon termeni un bel et honorato palazzo dentro nella fortezza di Rettimo, per quel clarissimo rettor » (ἔ. ἀ. σελ. 30).

Μὲ τὸ duomo στὴν ἀνατολική της πλευρὰ καὶ τὸ palazzo στὸ δυτικό της ἄκρο κατεῖχε ἡ piazza τῆς Φορτέτσα τὴ θέση ποὺ θεωροῦν τὰ ἰταλικὰ ἀρχιτεκτονικὰ trattati τῆς ἐποχῆς ὡς ἰδανικὴ γιὰ τὴν piazza principale τῆς (ἀναγεννησιακῆς) ἀστερόμορφης καὶ συμμετρικὰ διαταγμένης πόλης. Ἔτσι, κατὰ τὸν Filarete (1465, βιβλίο VI) : « . . . μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση (συμπλήρωση) τοῦ ὀχυρωμένου περιβόλου (cittadella), ὁ πρίγκηπας ἐξήγησε τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πόλης. Στὸ κέντρο της ἐκτείνεται, ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ στὴ δύση, ἡ κεντρικὴ πλατεία (piazza) μὲ πλάτος 150 braccia καὶ μῆκος 300 braccia. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς πλατείας, εἶναι ἡ καθεδρικὴ ἐκκλησία (duomo). Ἀπέναντι, στὸ δυτικὸ ἄκρο,εἶναι τὸ Palazzo » (Elizabeth Holt, A Documentary History of Art, New York, 1957, σελ. 244 - 245). Βλ. καὶ ὅσα σχετικὰ μὲ τὴν ἰδανικὴ πόλη Sforzinda τοῦ Filarete γράφει ὁ N. Pevsner (An Outline of European Architecture,1968, σελ. 185).Ἀνάλογες ὅμως εἶναι ἀργότερα καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ ἀρχιτέκτονα Pietro Cataneo : « . . . lassando nel mezzo e centro della città il vano per la sua principale piazza, acciò che a tutti gli habitatori sia egualmente commoda » (Pietro Cataneo, ἔ. ἀ. libro primo, φύλ. 7^v).

Σχετικὲς εἶναι ἐπίσης καὶ οἱ ἰδέες τοῦ μαθητῆ τοῦ Andrea Palladio, ἀρχιτέκτονα Vincenzo Scamozzi, ποὺ περιέχει τὸ καταστάλαγμα τῶν πολεοδομικῶν ἀπόψεων τοῦ 16ου αἰ. : « In questa città deputaremo cinque Piazze ; cioè la prima, e principale della Signoria, la nel mezzo, e la sua lunghezza andasse da Greco Levante, a Ponente Libeccio » (Vinc. Scamozzi, ἔ. ἀ. parte prima, libro secondo, κεφ. XX, σελ. 164).

78. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 30. Ὁ Καστροφύλακας ἀναφέρει καὶ τὰ ποσὰ ποὺ πληρώθηκαν μεταξὺ τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1581 καὶ τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1582 στοὺς « μουράρους », τοὺς μαραγκούς, κλπ. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, ἔ. ἀ. σελ. 147.

79. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 30.

80. Ἔ. ἀ.

τοὺς δυὸ συμβούλους (consiglieri) τοῦ Ρεθέμνου[81], ἐνῶ ὁ ἄλλος εἶχε ἰδιαίτερο μέγαρο πρὸς τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Φορτέτσας[82] (μὲ τὸ γράμμα Ρ στὴν pianta τοῦ Π ί ν. 7_1), ποὺ μποροῦμε, νομίζω, νὰ τὸ ταυτίσουμε μὲ τὰ ἐρείπια τοῦ διώροφου κτηρίου τοῦ Π ί ν. 22. Ἰδιαίτερη, τέλος, κατοικία εἶχε (στὰ 1618) καὶ ὁ διοικητὴς τῆς φρουρᾶς (ὁ « γοβερναδόρος »)[83], ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἀφετηρία τῆς ράμπας, ποὺ ἀνέβαζε στὸν ἐπιπρομαχώνα (cavaliero) τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ (μὲ τὸ γράμμα L στὴν pianta τοῦ Π ί ν. 7_1).

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ δημόσια αὐτὰ κτήρια, φαίνεται πώς, μέχρι τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ τοῦ 1645, εἶχαν κτιστεῖ μέσα στὴ Φορτέτσα καὶ κάμποσα ἰδιωτικὰ σπίτια[84] (Π ί ν. 2, 3_1, 7_1, 10, 21). Γιατὶ ξέρουμε ἀπὸ τὸν Ἐβλιγιὰ Τσελεμπῆ πὼς τὴν ἄνοιξη τοῦ 1669 (ἢ τοῦ 1670) ὑπῆρχαν μέσα στὸν ὀχυρό της περίβολο « πενήντα σπίτια ποὺ ἔχουν ὀροφὲς ἀπὸ πεντακάθαρες ἄσπρες πλάκες », κι ἀκόμη ὅτι « ἐκτὸς ἀπ' αὐτά, ὑπάρχουν ἐπὶ πλέον μερικὰ ψηλὰ μέγαρα, ποὺ εἶναι κτισμένα μὲ ὡραίους τοίχους »[85] (τὸ palazzo;). Ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι « ὑπάρχει ἐπίσης τὸ τζαμὶ τοῦ Σουλτὰν Ἰμπραχὴμ Χὰν καθὼς κι ἕνα μικρότερο Μετζίντ »[86] (ἡ μικρή, μονόκλιτη ἐκκλησία, πάνω ἀπὸ τὴ κεντρικὴ πύλη τῆς Φορτέτσας ;).

Δυστυχῶς, μὲ τοὺς γερμανικοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ Μαΐου τοῦ 1941, καθὼς καὶ τὸν (ἴσως ὄχι καὶ τόσο προσεκτικὸ) καθαρισμὸ τοῦ χώρου καὶ τὴν κατεδάφιση τῶν νεώτερων κτισμάτων, ποὺ ἔγινε στὰ 1961 - 62 ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία σὲ συνεργασία μὲ τὶς Τεχνικὲς Ὑπηρεσίες τῆς νομαρχίας Ρεθύμνης[87], πολὺ λίγα πράγματα ἔχουν πιὰ διασωθεῖ σήμερα ἀπὸ τὸν ἐκτεταμένο βενετοτουρκικὸ οἰκισμὸ τῆς ρεθεμνιώτικης Φορτέτσας (Π ί ν. 3_2, 5_1, 17).

5. Ἡ τελικὴ μορφὴ τοῦ πολεοδομικοῦ συνόλου τοῦ Ρεθέμνου

Τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα τοῦ 16ου αἰ., ἡ ὀχύρωση δηλαδὴ τοῦ βούργου καὶ τοῦ λόφου τοῦ Παλαιοκάστρου, δὲν ἐπηρέασαν αἰσθητὰ τὴ γενικὴ μορφὴ τοῦ πολεοδομικοῦ συνόλου τοῦ Ρεθέμνου, ἀφοῦ, ὅπως εἴδαμε, τόσο τὸ Castel vecchio ὅσο καὶ ὁ βοῦργος του προϋπῆρχαν. Οἱ μόνες ἀξιόλογες ἀλλαγὲς περιορίζονται λοιπόν : α) στὸ ὅτι τονίζεται ἀκόμη περισσότερο ἀπ' ὅσο νωρίτερα ἡ κεντροβαρικὴ θέση τῆς μεγάλης ἐμπορικῆς ἀρτηρίας τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἐθν. Ἀντιστάσεως, στῆς ὁποίας τὸ νοτιότερο ἄκρο το-

81. Ἔ. ἀ. Ὁ Gerola, πάντως, ἀναφέρει ὅτι ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ συμβούλους κατοικοῦσε στὸ μέγαρο ποὺ προορίζονταν ὡς κατοικία τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητῆ.

82. Τουλάχιστον ἔτσι φαίνεται ἀπὸ τὴν pianta τοῦ Basilicata (τοῦ 1618). Ὁ Gerola, ἀντίθετα, ἀναφέρει ὅτι στὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς δυὸ συμβούλους εἶχε ἐπιτραπεῖ νὰ κατοικεῖ στὴν κάτω πόλη. Καὶ στὴν Κέρκυρα ἐξάλλου (στὰ 1630) ὁ ἕνας σύμβουλος κατοικοῦσε στὴν πόλη κι ὁ ἄλλος μέσα στὸ παλιὸ φρούριο (Fortezza vecchia). Πέτρου Καλλιγᾶ, Μνημεῖα τῆς νεώτερης Κέρκυρας. ΑΔ 21 (1966) : Μελέται, σελ. 158.

83. (Ὁ) « γοβερναδόρος » (governatore) = ὁ στρατιωτικὸς διοικητής. Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 222.

84. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 238.

85. George Miles, Πεπραγμένα τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, (1974), τόμ. Γ΄. σελ. 221.

86. Ἔ. ἀ.

87. Τότε ἔγιναν καὶ μερικὲς ἐργασίες γιὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν ὀδοντωτῶν ἐπάλξεων (τῶν parapetti), στὶς « κορτίνες » τοῦ φρουρίου. Στυλ. Ἀλεξίου, Ἀρχαιολογικὴ κίνησις κατὰ τὰ ἔτη 1961 - 1963. Κρητ. Χρον. 17 (1963), σελ. 401.

ποθετεῖται τώρα ἡ σπουδαιότερη πύλη τῶν ὀχυρώσεων τοῦ βούργου, ἡ Μεγάλη Πόρτα τοῦ Ρεθέμνου (Π ί ν. 15, 158_2). Στὸ ἑξῆς, ὁ δρόμος αὐτὸς θὰ γίνει ἡ Μεγάλη Ρούγα [88] τῆς πολιτείας, ἡ Ruga Grande τῶν νοταριακῶν πράξεων τοῦ 17ου αἰ. [89], κάτι ἀνάλογο μὲ τὴ Ρούγα τοῦ Χάνδακα [90] ἢ τὴν Πλατιὰ Ρούγα τῆς Ζακύνθου [91] (Π ί ν. 3_1, 4_1, 7_1, 10). β) Στὴ δημιουργία ἑνὸς μεγάλου, ἐλεύθερου χώρου κάτω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς Φορτέτσας, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τῆς Βίγλας, μὲ σκοπὸ καθαρὰ ἀμυντικό, ἐφόσον ἡ ὕπαρξη σπιτιῶν κοντὰ στὸ φρούριο θὰ μποροῦσε, σὲ περίπτωση κινδύνου, ν' ἀποτελέσει σπουδαῖο προγεφύρωμα γιὰ τὸν ἐχθρό [92]. Ἡ ρεθεμνιώτικη λοιπὸν Spianata, ὅπως χαρακτηρίζει αὐτὸ τὸ χῶρο ὁ Basilicata (Π ί ν. 7_1) ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα μὲ τὴν πελώρια πλατεία τῆς Σπιανάδας τῆς Κέρκυρας, ποὺ ἁπλώνεται μέχρι σήμερα μπροστὰ στὴ Fortezza vecchia (Π ί ν. 11_1). Οἱ Ρεθεμνιῶτες, πάντως, ἀντιδροῦν ζωηρὰ στὴ δημιουργία της, γιατὶ ἡ διάνοιξή της προϋποθέτει τὴν κατεδάφιση ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ σπιτιῶν, ποὺ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Gerola, ἦσαν ἴσως τὰ μόνα ποὺ εἶχαν διασωθεῖ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1571 [93]. Ἡ ἔκταση τοῦ ἐλεύθερου αὐτοῦ χώρου θὰ καθοριστεῖ ἀπὸ τὸν Sforza Pallavicini, ποὺ ἀποδέχεται τὰ αἰτήματα τῶν κατοίκων, ἔχοντας τὴ γνώμη ὅτι δὲν πρέπει νὰ κατεδαφιστοῦν «. . . gl'altri edificii che non occupano il pie' di esso monte, ma suono fuori di esso. . . »[94].

88. (Ἡ) ρούγα (ἰτ. ruga) = ὁ δρόμος : « κι' ἐπὰ στὴ ρούγα ἤρθαμε νὰ λέμε πελελάδες » (Κατζοῦρμπος, Α 26). Πρβλ. καὶ G. Boerio, Dizionario del dialetto veneziano, ἐπανέκδοση 1971 (πρώτη ἔκδοση στὰ 1856), Milano, σελ. 587.

89. « . . .l'altra (ἐνν. casa) nella Ruga grande di questa cittâ. . .» (ἀπὸ νοταριακὴ πράξη τοῦ Ρεθεμνιώτη νοδάρου Zorzi Pandimo μὲ ἡμερομηνία 5 / 3 / 1617, ποὺ βρίσκεται στὸ Archivio di Stato τῆς Βενετίας - Busta 214, φύλ. 2ν .

90. Ὡς Ρούγα χαρακτηρίζεται στὸ Χάνδακα, ἀπὸ τὸ 15ο αἰ., ἡ σημερινὴ ὁδὸς 25 Αὐγούστου τοῦ Ἡρακλείου, ποὺ ἄρχιζε ἀπὸ τὸ λιμάνι καὶ κατάληγε στὴν πλατεία, ὅπου ἡ πύλη Voltone (ἡ Piazza delle Biade). Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητ. Χρον. 14 (1960), σελ. 102 καὶ Gerola, τόμ. I/1, σελ. 8. Ἄλλος κεντρικὸς δρόμος τῆς πρωτεύουσας τοῦ « βασιλείου » ἦταν, στὸ 16ο - 17ο αἰ., ἡ λεγόμενη Strada di Panigrà ἢ Πλατιὰ Στράτα, ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν ἴδια πλατεία τοῦ Δουκικοῦ ἀνακτόρου τοῦ Χάνδακα στὴν Πύλη τοῦ Παντοκράτορα (Porta di Pandocratora ἢ Porta di Panigrà). Ὁ δρόμος αὐτὸς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴ σημερινὴ ὁδὸ Καλοκαιρινοῦ τοῦ Ἡρακλείου. Βλ. σχετικά, Στυλ. Ἀλεξίου, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Κρητ. Χρον. 19 (1965), σελ. 11 καὶ Gerola, τόμ. I/1 σελ. 10.

91. Ἐκεῖ συγκεντρώνονταν ἡ ἐμπορικὴ κίνηση τῆς Ζακύνθου : «. . .ἡ κεντρικὴ θέσις της στὸ σύνολο τῆς πόλεως καὶ οἱ στοὲς ποὺ ὑπῆρχαν στὰ ἰσόγεια τῶν σπιτιῶν της, τῆς ἔδιναν καὶ τὸ ρόλο τοῦ ἐμπορικοῦ δρόμου ». Διον. Ζήβα, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου, σελ. 42.

92. Ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Κρήτης Jacopo Foscarini θεωροῦσε σκόπιμο ν' ἀφεθεῖ κάτω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς Φορτέτσας ἐλεύθερος χῶρος πλάτους 140 βημάτων (= 140 X 1.73 = 242.20 μ.). Gerola, τόμ. I/2, σελ. 492. Τὴν ἴδια γνώμη εἶχε στὰ 1578 καὶ ὁ colonello τοῦ βενετσιάνικου πεζικοῦ Emanuele Mormori, ποὺ ζητοῦσε τὴν κατεδάφιση τῶν σπιτιῶν τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Σοφίας (πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὴν προέκταση, πρὸς τὴ Φορτέτσα, τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ), ποὺ βρίσκονταν ἀνατολικὰ τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Zarafti, μέχρι τὴν ἐκκλησία τῆς Santa Maria degli Angeli (τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων ἢ « Μικρῆς Παναγίας »), δηλαδὴ ὅλων τῶν σπιτιῶν ποὺ ἀνήκουν στὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα ποὺ περιλαμβάνονται σήμερα μεταξὺ τῶν ὁδῶν Θεσσαλονίκης, Μεσολογγίου, Σαλαμίνος καὶ Νικηφ. Φωκᾶ. Ἔ. ἀ.

93. Ἔ. ἀ. καὶ Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 330 καὶ σημ. 31. Γιὰ τὴ σημασία τῆς λέξης spianada βλ. Boerio, ἔ. ἀ. σελ. 689.

94. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀνήκει σὲ μιὰ ἔκθεση ποὺ ὑπέβαλε στὴ Senato ὁ Sforza Pallavicini μὲ ἡμερομηνία 2 Ὀκτωβρίου 1574. Gerola, ἔ. ἀ. Appendice, documento ἀριθ. 5, σελ. 665 (ὅπου ὁλόκληρη ἡ ἔκθε-

Ἔτσι, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ 16ου αἰ., τὸ Ρέθεμνος τῆς Βενετοκρατίας παίρνει τὴν ὁριστικὴ πολεοδομική του μορφή, ποὺ θὰ τὴ διατηρήσει ἀναλλοίωτη μέχρι τὴν τουρκικὴ κατάκτηση τοῦ 1646. Ἡ μικρὴ ναυτιλιακὴ κίνηση τῆς τρίτης πόλης τοῦ « βασιλείου » συγκεντρώνεται, ὅπως πάντα, γύρω ἀπὸ τὸ στενόχωρο, παλιὸ λιμάνι τοῦ Castel vecchio. Ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα περιορίζεται στὴ Ruga Grande (κυρίως) καὶ στὴν ἀνατολικὴ ἄκτὴ τῆς Sabbionara, καθὼς κ.ἀ., ἡ κοινωνικὴ ζωὴ τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν « τσιταδίνων » στὴ μεγάλη ὀρθογωνικὴ piazza, ἐνῶ, τέλος, οἱ περιοχὲς τῆς κατοικίας ἁπλώνονται παντοῦ, στὶς ἄγνωστες σὲ ἀριθμὸ συνοικίες τοῦ Ρεθέμνου, πάνω στὰ στενὰ καὶ στὰ πλατώματα τῶν δρόμων.

6. Τὸ λιμάνι

Ἂν εἶναι βέβαιο πὼς στὸ 13ο - 14ο αἰ.τὸ « μαντράκι »[95] τοῦ Ρεθέμνου μποροῦσε ἄνετα νὰ ἐξυπηρετεῖ τὴ (μικρὴ) ἐμπορικὴ καὶ ναυτιλιακὴ κίνηση τοῦ Castel vecchio, ποὺ ἁπλώνονταν τριγύρω του, εἶναι ἄλλο τόσο βέβαιο πώς, ἰδίως ἀπὸ τὸ 16ο αἰ., τὸ ρεθεμνιώτικο « πόρτο »[96] εἶναι πλέον ὁλότελα ἀκατάλληλο γιὰ ν' ἀνταποκριθεῖ ὄχι μόνο στὴν αὐξημένη ἐμπορικὴ κίνηση τῆς τρίτης πόλης τοῦ « βασιλείου », ἀλλὰ καὶ στὴν κεντροβαρική του θέση ὡς ἀπαραίτητο, ἐνδιάμεσο ἀγκυροβόλιο γιὰ τὶς γαλέρες, ποὺ πηγαινοέρχονταν ἀνάμεσα στὸ Χάνδακα καὶ τὰ Χανιά.

Μαρτυρίες γιὰ τοῦτο ἔχουμε — ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπουσία ἑνὸς πολεμικοῦ ναυστάθμου (arsenale)[97], σὰν κι ἐκεῖνον ποὺ ὑπῆρχε στὶς δυὸ μεγαλύτερες πόλεις τῆς Κρήτης[98] — τὶς ἄφθονες ἀρχειακὲς πληροφορίες, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ 14ο αἰ.[99] καὶ φθάνουν μέχρι τὶς παραμονὲς τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς τοῦ 1645.

ση τοῦ Pallavicini).

Σχετικὸ μὲ τὸ χῶρο τῆς spianata πιστεύω πὼς εἶναι καὶ τὸ ἑπόμενο χωρίο ἀπὸ τὸ « Ὁδοιπορικὸ » τοῦ Evliya Çelebi (George Miles, ἔ. ἀ. σελ. 221 « . . . ὅποιος κατευθύνεται πρὸς τὸ βοριά, προχωρώντας πρὸς τὰ σπίτια ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ φρούριο, περνάει ἀπὸ ἕνα ὑπαίθριο προσευχητάριο (namār - gyāh) κι' ἕνα πλούσιο πράσινο λειβάδι, ποὺ ἔχει μῆκος πεντακόσια βήματα. . . ». Ὁ ἴδιος χῶρος εἶναι σήμερα γνωστὸς στὸ Ρέθεμνος ὡς Περβόλα. Πρβλ. καὶ Παντ. Πρεβελάκη, ἔ. ἀ. σελ. 63.

95. Κατὰ τὸν Στ. Σπανάκη (Ὁ Ἅγιος Νικόλας Μεραμπέλου. Ἀμάλθεια 1 (1970), σελ. 88) « mandracchio ἔλεγαν οἱ Βενετσάνοι κάθε μικρὸ ὁρμίσκο, ποὺ ἔμοιαζε μὲ μάντρα, ὅπου οἱ γαλέρες — τὰ πολεμικὰ πλοῖα τῆς ἐποχῆς — μποροῦσαν νὰ μένουν σὲ ἀσφάλεια ἀπὸ τὶς φορτοῦνες καὶ τοὺς ἀνέμους, δίχως ἄγκυρα, δεμένες μόνο μὲ τὸ σχοινί. Γι' αὐτὸ ἔλεγαν Μαντράκια καὶ τὰ λιμάνια τοῦ Μεγάλου Κάστρου, τῶν Χανιῶν καὶ τοῦ Ρέθυμνου, κι ἔτσι τὰ ἀναφέρει ὁ Μπουνιαλῆς στὸ ποίημά του :

« Χώματα τότες πάσινε κι ἐκεῖ στὸν τόπο μπαίνει
καὶ ρίχνουν τα στὸ πέλαγος κι ἕνα καστέλλι σταίνει
γιὰ νὰ κολλοῦν τῶν καραβιῶν ποὺ μπαίνουν στὸ Μαντράκι ».

Mandracchio χαρακτηρίζει τὸ κάτω ἀπὸ τὴ Fortezza vecchia τῆς Κέρκυρας μικρὸ λιμάνι καὶ ὁ σχεδιαστὴς τῆς pianta τοῦ Π ί ν. 11_1. Πρβλ. καὶ τὸ Μανδράκι τῆς πόλης τῆς Ρόδου. Γιὰ σημασία τῆς λέξης βλ. Boerio, ἔ. ἀ. σελ. 392, λ. mandrachio.

96. (Τὸ) « πόρτο » (ἰτ. porto) = τὸ λιμάνι. Π. Βλαστοῦ, Ὁ Γάμος ἐν Κρήτῃ, σελ. 173.

97. (Οἱ) « ἀρσενάδες » (arsenali) = ὁ ναύσταθμος, τὰ ναυπηγεῖα τῶν πολεμικῶν πλοίων (κυρίως). Στ. Ξανθουδίδη, Χάνδαξ - Ἡράκλειον, σελ. 42.

98. Βλ. σελ. 24, σημ. 54.

99. Ἡ παλιότερη πληροφορία γιὰ τὸ λιμάνι τοῦ Ρεθέμνου ἀνάγεται στὰ 1300. Στὰ 1383, οἱ Ρεθεμνιῶτες χρησιμοποιοῦν (μὲ δικά τους ἔξοδα) μιὰ γαλέρα γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ λιμανιοῦ. Στὰ 1386 ἡ Βενετία ἐπιτρέπει στοὺς Ἑβραίους τοῦ Ρεθέμνου νὰ ξανανοίξουν μιὰ συναγωγή τους σὲ ἀνταπόδοση τῆς προ-

Τὸ παραγέμισμα τοῦ λιμανιοῦ μὲ ἄμμο — ποὺ εἴδαμε νωρίτερα ποῦ ὀφείλεται [100] — ἀναγκάζει τὶς Ἀρχὲς καὶ τοὺς κατοίκους νὰ δαπανοῦν κάθε τόσο σοβαρὰ χρηματικὰ ποσὰ γιὰ τὸν καθαρισμό του. Ἔτσι, πρὸς τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. ἡ πόλη, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ Mocenigo, δὲν ἔχει οὐσιαστικὰ λιμάνι. Ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι « μόνον λέμβοι (barche), καὶ ἄλλα μικρὰ πλοιάρια (legni piccioli) δύνανται νὰ προσορμισθοῦν εἰς αὐτόν, ἀλλὰ καὶ ταῦτα μένουν μᾶλλον εἰς τὴν ἀνοικτὴν θάλασσαν, παρὰ εἰς τὸν λιμένα » [101]. Ἡ κατάσταση στὸ « μαντράκι » τοῦ Ρεθέμνου ἐξακολουθεῖ ὅμως νὰ εἶναι ἡ ἴδια καὶ χειρότερη, στὸν ἑπόμενο αἰώνα : « ἐπαναλαμβάνω λοιπὸν εὐλαβικὰ στὴ Γαληνότητά σας ὅτι ἡ ἐπισκευὴ τοῦ λιμανιοῦ ἐκείνου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εὐκολία καὶ τὴν ἰδιαίτερη ἐξυπηρέτηση ποὺ θὰ προσφέρει στὸ λαό, θὰ ἐξυπηρετήσει ἐπίσης σοβαρὰ καὶ τὸ Δημόσιο, γιατὶ ἔτσι θὰ αὐξηθοῦν οἱ δασμοί. Μ' εὐχαρίστηση λοιπὸν πρέπει νὰ ἀρχίσει τὸ ἔργο, στὸ ὁποῖο ὅμως πρέπει νὰ βοηθήσουν οἰκονομικά, ὅπως εἶπα πιὸ πάνω, καὶ οἱ κάτοικοι τῆς πολιτείας » [102]. Καὶ πραγματικά, μὲ καθυστέρηση εἴκοσι πέντε περίπου χρόνων, θὰ ὑπάρξει κάποια βελτίωση, στὴν ἐποχὴ τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Francesco Morosini, ποὺ δείχνει, γενικότερα, μιὰ μεγάλη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα σ' ὁλόκληρο τὸ νησί. Τότε, θὰ ἐπισκευαστεῖ ἕνας μῶλος, μήκους δεκαεννιὰ βημάτων (= 19 X 1.73 μ. = 32.87 μ.), μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ νοτιοανατολικά [103]. Πρόκειται, ἀσφαλῶς, γιὰ τὸ « μῶλο ποὺ ξανακατασκευάστηκε μὲ πασσάλωμα » (molo che è fatto di novo con palificata), ποὺ διακρίνεται στὸ σχέδιο, ποὺ ἔκανε, στὰ 1627, ὁ Fr. Basilicata γιὰ νὰ προτείνει τὴν ἐπέκτασή του (Π ί ν. 23_1) [104]. Δώδεκα χρόνια ἀργότερα, τὸ λιμάνι ἔχει καὶ πάλι ἀνάγκη ἀπὸ καθάρισμα τοῦ βυθοῦ του καὶ « μεγάλο χρηματικὸ ποσὸ ποὺ προορίζεται γι' αὐτὸ τὸ ἔργο, βρίσκεται στὸ ταμεῖο, ἀφοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς 2000 ὑπέρπυρα περίπου, ποὺ εἰσπράττονται τὸ χρόνο γιὰ τὴν παραμονὴ τῶν πραγμάτων ποὺ ὑποβάλλονται σὲ strori (;), ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τῆς Γαληνότητάς σας, ἔχει προστεθεῖ καὶ μιὰ γαζέτα στὸ μουζούρι (misura, μέτρο γιὰ τὴ μέτρηση τῶν δημητριακῶν κλπ.) τὸ ἁλάτι,

σφορᾶς ὀκτακοσίων δουκάτων, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ ἐργασίες στὸ λιμάνι. Ἀνάλογες εἰδήσεις ἔχουμε στὸ 15ο καὶ τὸ 16ο αἰ.Gerola, τόμ. IV, σελ. 106 κ.ἑ. Στὰ 1582, μάλιστα, θὰ κατασκευαστεῖ ἕνα ἄνοιγμα στὸ βορειότερο μῶλο τοῦ λιμανιοῦ (τὸ molo di fuora τοῦ Basilicata) γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ νεροῦ καὶ τὴν παρεμπόδιση τῆς συσσώρευσης ἄμμου στὸ βυθό του. Κατὰ τὸν Καστροφύλακα οἱ ἐργασίες τέλειωσαν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1582 καὶ στοίχισαν περισσότερο ἀπὸ τρεῖς χιλιάδες ἑκατὸν ὀγδόντα πέντε δουκάτα, ἐνῶ μόνον ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν κοινῶν ἐργατῶν χρειάσθηκαν χίλια ὀγδόντα ἐννέα ἡμερομίσθια. Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, ἔ. ἀ. σελ. 155. Πρβλ. καὶ Κων. Καλοκύρη, Ἡ Ἀρχαία Ρίθυμνα, σελ. 80, σημ. 1 (συνέχεια σημ. 1 τῆς σελ. 79), καὶ τὶς piante τοῦ Basilicata, ὅπως π.χ. τοῦ 1615 (ἔ. ἀ. πίν. VI) ὅπου σημειώνεται ὁ SBORATORE τοῦ λιμανιοῦ.

100. Βλ. σελ. 10. Πρβλ. καὶ Ν. Μουτσόπουλου, Ἡ Παλαιὰ Πόλη τοῦ Ρεθύμνου, σελ. 41.

101. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα I (1940), σελ. 179.

102. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 46.

103. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα II (1950), σελ. 20 - 21.

104. Ὁ Franc. Basilicata ἀνῆκε πιθανόν, κατὰ τὸν Gerola (τόμ. III, σελ. 42), σὲ οἰκογένεια μηχανικῶν τοῦ Παλέρμου. Στὴν Κρήτη ὁ Basilicata βρίσκεται, κατὰ τὸν Στ. Σπανάκη (Μνημεῖα V (1969), σελ. ιστ'), ἀπὸ τὰ 1612 μέχρι τὸ 1638 (τουλάχιστον). Ὁ ἴδιος πάντως εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ σχεδίαση τῶν στρατώνων τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Χάνδακα (ἔ. ἀ. σελ. 87). Ὁ Στ. Σπανάκης (ἔ. ἀ.) πιστεύει ἀκόμη πὼς εἶναι « πιθανὸν τὸ σχέδιο τῆς ὡραίας loggia τοῦ Ἡρακλείου, ποὺ ἀναστηλώνεται τώρα, νὰ εἶναι ἔργο τοῦ Βασιλικάτα, ποὺ βρισκόταν στὴν Κρήτη ὅταν ὁ Francesco Morosini οἰκοδόμησε τὸ ὡραιότερο αὐτὸ κτήριο τῆς Βενετοκρατίας στὴν Κρήτη (1626 - 1628) ».

ποὺ καταναλίσκεται σ' αὐτὴ τὴν πόλη »[105]. Τέλος, τέσσερα μόλις χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ μοιραῖο 1645, δυὸ inzegneri, ποὺ ὑπηρετοῦν τότε στὴν Κρήτη, ὁ Daniele di S. Vincenti καὶ ὁ Leone Leoni, συντάσσουν σχέδια γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προαιώνιου προβλήματος τοῦ ρεθεμνιώτικου « πόρτου ». Ἀπ' αὐτές, ριζικὴ εἶναι ἡ λύση ποὺ προτείνει ὁ Leoni, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ πραγματοποιηθεῖ ποτέ. Ὁ Ἰταλὸς μηχανικὸς εἰσηγεῖται τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἀχρηστευμένου ἀπὸ τὶς προσαμμώσεις καὶ τόσο πολυέξοδου παλιοῦ λιμανιοῦ καὶ τὴ δημιουργία ἑνὸς καινούριου πάνω στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς πόλης[106], ἐφοδιασμένου, μάλιστα, καὶ μ' ἕνα ἐκτεταμένο ναύσταθμο ἀπὸ μιὰ σειρὰ παράλληλων, θολωτῶν arsenali, παρόμοιο μ' ἐκεῖνον ποὺ ὑπῆρχε στὸ Χάνδακα ἢ στὰ Χανιά[107].

Μιὰ παραβολὴ τώρα τοῦ λεπτομερειακοῦ σχεδίου τοῦ Basilicata (Π ί ν. 23_1) καὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Π ί ν. 23_2, ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴ σημερινὴ μορφὴ τοῦ λιμανιοῦ (Π ί ν. 24_2), μπορεῖ εὔκολα νὰ μᾶς πείσει πὼς ἔχουν ἀπὸ τότε μεσολαβήσει μερικὲς βασικὲς ἀλλαγές, ποὺ συνοψίζονται στὰ ἑξῆς : α) Ὁ μέσα μῶλος (ὁ molo di dentro τοῦ Basilicata) καθὼς καὶ ἡ ἀμέσως ἑπόμενη προέκτασή του, ποὺ ἐπισκευάστηκε στὰ χρόνια τοῦ Morosini, ἔχουν, ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἑνωθεῖ (μὲ ἐπιχωματώσεις) μὲ τὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ Ρεθέμνου, β) Ἐπάνω στὴν ἐπιχωμάτωση αὐτὴ ἐκτείνεται τώρα ἕνα ὁλόκληρο οἰκοδομικὸ τετράγωνο, ποὺ ἀνήκει φυσικὰ κι αὐτὸ στὴ μεταγενέστερη αὐτὴ περίοδο, περιλαμβανόμενο μεταξὺ τῆς νότιας προκυμαίας τοῦ λιμανιοῦ καὶ τῶν ὁδῶν Νεάρχου, Ἀρκαδίου καὶ Τίτ. Πετυχάκι (Π ί ν. 23_2), γ) Προσθήκη τῆς ἴδιας περιόδου φαίνεται μᾶλλον ν' ἀποτελεῖ καὶ ὁ σημερινὸς φάρος τοῦ λιμανιοῦ (Π ί ν. 5_1, 6_1, 23_2), ὁ ὁποῖος ἔχει ἐξάλλου τόσο πολὺ παραμορφωθεῖ ἀπὸ αὐθαίρετες, νεώτερες ἐπεμβάσεις, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατη καὶ ἡ σωστὴ χρονολόγησή του, δ) Στὴ θέση, περίπου, τοῦ πολὺ νεώτερου κτηρίου, ποὺ χρησιμοποιεῖται ὡς τελωνεῖο, ὑψώνονταν τότε ἕνα στενόμακρο, ἰσόγειο κτίσμα, στὴ μορφὴ ἑνὸς portico, μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἕξι ἡμικυκλικὰ τόξα κι ἕναν κλειστὸ χῶρο, πρὸς τὸ νοτιότερο ἄκρο του. Τὸ κτήριο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Basilicata ὡς lazaretto (= λοιμοκαθαρτήριο)[108] καί, ἀσφαλῶς, θὰ χρησίμευε γιὰ τὸν ὑγειονομικὸ ἔλεγχο (ἤ, ἀκόμη, τὸν περιορισμὸ) τῶν ναυτικῶν, ὅταν ὑ-

105. Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 395.

106. Τὴν ἴδια πρόταση εἶχε κάνει σὲ μιὰ ἀναφορά του (τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1575) ὁ Alvise Lando, ὁ Ρετούρης τοῦ Ρεθέμνου ποὺ παρευρέθηκε στὴ τελετὴ τῆς θεμελίωσης τῆς Φορτέτσας (στὰ 1573). Gerola, τόμ. IV, σελ. 108.

107. Τίποτε ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ Leoni δὲν πραγματοποιήθηκε τελικὰ καὶ στὰ 1669 ἢ 1670 μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν Evliya Çelebi πὼς « . . . τὸ λιμάνι ποὺ βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς πόλης εἶναι τεχνητὸ καὶ κατάλληλο γιὰ πενήντα σκάφη, ἀλλ' ὅπως εἶναι ἀνοικτὸ κι ἐκτεθειμένο στὸν ἀνατολικὸ ἄνεμο καὶ καθὼς ὁ βυθός του εἶναι γεμάτος ἀπὸ ἄμμο οἱ ἄγκυρες δὲν βαστοῦν καὶ τὰ μεγαλύτερα καράβια δὲν μποροῦν νὰ δέσουν ἐκεῖ ». Georges Miles, ἔ.ἀ. σελ. 224. Πρβλ. καὶ ὅσα γράφει ὁ Παντ. Πρεβελάκης γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ λιμανιοῦ στὰ νεώτερα χρόνια (Παντ. Πρεβελάκη, ἔ.ἀ. σελ. 67) : « Κατὰ τὸν Πόρο τοῦ λιμανιοῦ ποὺ εἶταν βαθύτερα τὰ νερά, φουντάριζαν τὰ φορτοκάραβα μὰ καὶ τοῦτα ὄχι μεγάλα σὰ μιὰ φορά. Ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο κιόλας ὁ βυθὸς τοῦ λιμανιοῦ φούσκωνε ἀπὸ τὴν ἄμμο ποὔφερναν οἱ τρικυμίες κι ἀπὸ τὶς βρῶμες ποὺ κατέβαζε ἡ πολιτεία, κ' ἔβλεπες ἐδῶ τὴ φυκιάδα κι ἐκεῖ τὴν ἀμμούδα νὰ σηκώνουνται καὶ νὰ μολώνουν τὸν τόπο ». Πρβλ. ἀκόμη, Κων. Καλοκύρη, ἔ. ἀ. σελ. 79, σημ. 1.

108. Καὶ μέχρι σήμερα ἀκόμη εἶναι γνωστὸ σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Κρήτης (ἀλλὰ καὶ ἀλλοῦ) ὡς « λαζαρέτο » Πρβλ. Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη, Βαρδιάνος στὰ Σπόρκα, Ἀθήνα, 1968, σελ. 142. Γιὰ τὴν προέλευση τῆς λέξης lazzaretto βλ. Boerio, ἔ. ἀ. σελ. 364.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸ φάρο τοῦ λιμανιοῦ, βλ. Gerola, τόμ. IV, σελ. 121, ὅπου γίνεται ἡ παρατήρηση πὼς τὸ κτήριο αὐτὸ πρέπει ν' ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

πῆρχε ἀνάγκη[109]. Τὸ ἴδιο κτήριο διακρίνεται καὶ στὴ λίγο προγενέστερη, προσεκτικὰ σχεδιασμένη pianta τοῦ Zorzi Corner (Π ί ν. 10).

'Αντίθετα, τὸ σκίτσο τοῦ Coronelli γιὰ τὸ παλιὸ λιμάνι τοῦ Ρεθέμνου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁλότελα φανταστικό[110].

Σήμερα, πάντως, καμιὰ ἀπὸ τὶς λίγες παλιὲς οἰκοδομὲς τοῦ ρεθεμνιώτικου « πόρτου », δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς πείσει πὼς ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας. Μερικὰ μάλιστα ἀπὸ τὰ παλιότερα σπίτια τοῦ λιμανιοῦ, πού, ὡς σύνολο, τόσο πολὺ μᾶς θυμίζουν τὰ Χανιά (Π ί ν. 24_1), ἀνήκουν σ' ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνό του, ποὺ ἀναμφίβολα προστέθηκε στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας[111].

7. Οἱ δρόμοι

Στὰ τελευταῖα ἑβδομήντα χρόνια τοῦ βενετοκρατούμενου Ρεθέμνου, ἡ γενικὴ μορφὴ τοῦ ὁδικοῦ δικτύου τῆς πολιτείας μᾶς δίνει τὴν εἰκόνα τῆς ἀνοργάνωτης δόμησης τοῦ βούργου τοῦ Castel vecchio. Τοῦτο ἰσχύει εἰδικότερα γιὰ τὸ ἀνατολικότερο μισὸ τῆς πόλης, τὸ ὁποῖο διασχίζεται ἀπὸ πολύπλοκα στενά[112], ποὺ ἀκολουθοῦν συχνὰ μιὰ καμπυλωτὴ χάραξη (Π ί ν. 8 - 9, 25), καὶ συγκροτεῖται ἀπὸ λίγα μεγάλα καὶ πολὺ περισσότερα μικρά, ἀκανόνιστου σχήματος, οἰκοδομικὰ τετράγωνα. Στὸ ὑπόλοιπο ὅμως τμῆμα τῆς πόλης (δυτικότερα τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ), μποροῦμε νὰ διακρίνουμε μιὰ προσπάθεια γιὰ ὀργανωμένη δόμηση κατὰ μεγαλύτερα, ὀρθογωνισμένα, οἰκοδομικὰ τετράγωνα καὶ χαράξη ἑνὸς « Ἱπποδάμειου »[113], θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε,

109. Ἕνα ἄλλο νοσοκομεῖο γιὰ ὅσους εἶχαν προσβληθεῖ ἀπὸ λοιμὸ βρίσκονταν, καθὼς πιστεύει ὁ Gerola (τόμ. III, σελ. 81), ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, στὴν ἐκκλησία (καὶ τὸ μοναστήρι, πιθανότατα) τοῦ S. Lazzaro, ποὺ σημειώνεται στὴν pianta τοῦ Basilicata (τοῦ 1618), λίγο πιὸ δυτικὰ ἀπὸ τὴ δυτικότερη ἀκτὴ τῆς πόλης (βλ. καὶ σελ. 9, σημ. 11). Καὶ στὴ Σητεία ὑπῆρχε στὰ 1631, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἕνα σχέδιο τοῦ Monanni (Gerola, τόμ. I/1, εἰκ. 86), ἕνα « λαζαρέτο », ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ μικροῦ οἰκισμοῦ τῆς πατρίδας τοῦ Κορνάρου. Μεγάλο « λαζαρέτο » ὑπῆρχε καὶ στὸ Χάνδακα. Ἐκεῖ μάλιστα ὁδηγοῦσε καὶ ἡ ὁμώνυμη Πύλη ἢ Πόρτα τοῦ 'Αγ. Γεωργίου (1565). Κατὰ τὸν capitan generale τῆς Κρήτης Filippo Pasqualigo, μὲ τὴ μεγάλη ἐπιδημία πανούκλας τοῦ 1592 - 1595 ποὺ ἐρήμωσε τὴν κρητικὴ πρωτεύουσα (Ν. Ζουδιανοῦ, Ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, τόμ. Α', σελ. 263) « . . . τὸ λοιμοκαθαρτήριον ἐδιωρθώθη καὶ ἐστέλλοντο πολλοί. Ἡ πόλις ἔμεινεν ἄνευ στρατιωτῶν καὶ ἠναγκάσθημεν νὰ κλείσωμεν μερικὰς Πύλας καὶ διὰ τὴν φύλαξιν τῶν λοιπῶν μετεχειριζόμεθα ἐντοπίους. Ἐκτὸς τῶν στρατιωτῶν, τεχνιτῶν κλπ. ἀπέθανον πλεῖστοι ἀξιωματικοὶ καὶ οἱ περισσότεροι ἰατροί, ὡς νὰ ἤθελεν ὁ Θεὸς νὰ τοὺς τιμωρήσῃ, διὰ τὴν ἀμάθειάν των » ! Ὁ ἴδιος προσθέτει ὅτι « ἡ ἀπολύμανσις ἐγίνετο μὲ ἀρώματα » !

110. Τὴν ἴδια γνώμη ἐκφράζει γι' αὐτὸ τὸ σχέδιο καὶ ὁ Gerola (τόμ. IV, σελ. 28 καὶ εἰκ. 71).

111. Ἐκεῖ βρίσκονταν, στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὁ μεγαλύτερος « καχβὲς » (= καφενεῖο) τοῦ Ρεθέμνου ; « . . . ποὔπιανε τὸ φάρδος ὁλάκερου μαχαλᾶ ἀπὸ δρόμο σὲ δρόμο. Ἡ μιά του πόρτα κοιτοῦσε τὴ στεριὰ κι' ἡ ἄλλη τὴ θάλασσα, καὶ τὸ μάκρος του μετροῦσε ἑκατὸ κάπου ἀχνάρια μὲ πλάτος ἀνάλογο. Στὸν ἕνα τοῖχο, στὸ δεξί σου χέρι καθὼς ἔμπαινες ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ λιμανιοῦ, εἶτανε στημένο ἕνα φαρδὺ πατάρι, ὅπου ἀνέβαιναν καὶ κάθιζαν οἱ μεγαλοσιάνοι Τοῦρκοι, κι ἀπὸ κάτω, μπερδεμένος στὰ τραπέζια, στὶς καρέκλες καὶ στοὺς ναργιλέδες, ἔβραζε ὁ κοινὸς λαός. . . » (Παντ. Πρεβελάκη, ἔ. ἀ. σελ. 39).

112. Μὲ τὴ σημερινὴ σημασία χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη καὶ ὁ Χορτάτσης :
« Παιδάκια μ'ἀκλουθᾶτε,/μὴ στεκομέστα στὸ στενό, στὸ σπίτι μέσα ἐμπᾶτε » (Κατζοῦρμπος, Ε 513-514).

113. Γιὰ τὸ Μιλήσιο ἀρχιτέκτονα καὶ πολεοδόμο Ἱππόδαμο καὶ τὸ ἔργο του βλ. Anthony Kriesis, ἔ. ἀ. σελ. 63 κ.ἑ.

Καὶ στὴ Ζάκυνθο, κατὰ τὸν Π. Χιώτη (Ἱστορία τῆς Ἑπτανήσου, τόμ. 3, σελ. 65 - 66), οἱ κάτοικοι,

ὁδικοῦ δικτύου (Π ί ν. 8 - 9, 26_1), ποὺ πρέπει, δίχως ἄλλο, ν' ἀναχθεῖ στὸ 16ο αἰ., ἀφοῦ ὑποδηλώνεται κιόλας σαφέστατα, στὴν pianta τοῦ Mormori (Π ί ν. 11_2). Σ' ὁλόκληρη πάντως τὴν πολιτεία, πρωτεύοντα ὁπωσδήποτε ρόλο παίζουν τρεῖς, μεγάλου μήκους, δρόμοι : ἡ Μεγάλη Ρούγα (ἡ ὁδὸς Ἐθν. Ἀντιστάσεως), ποὺ ὁδηγεῖ στὴ Μεγάλη Πόρτα (Π ί ν. 15), τὸ Μακρὺ Στενὸ ἢ Οὐζοὺν γιὸλ ἢ Οὐζοὺν σοκὰκ τῆς Τουρκοκρατίας (ἡ ὁδὸς Νικηφ. Φωκᾶ), ποὺ διασχίζει ἀπὸ τὸ βοριὰ στὸ νότο τὴν πόλη (Π ί ν. 26_2) καὶ ὁ τότε παραλιακὸς (ὅπως εἴδαμε) δρόμος τῆς Ἄμμου (ἡ ὁδὸς Ἀρκαδίου), ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν ὁμώνυμη πύλη, γνωστὸς ἀπὸ τὶς νοταριακὲς πράξεις καὶ τοὺς χάρτες τοῦ Mormori καὶ τοῦ Basilicata ὡς Sabbionara ἢ Sabbionera[114].

Ὁ πρῶτος ἀπ' αὐτούς (Π ί ν. 4_1, 8 - 9, 15), συγκέντρωνε, μαζὶ μὲ μερικὰ παρακλάδια του (ὅπως π.χ. τὴ σημερινὴ ὁδὸ Σουλίου), τὴν ἐμπορικὴ κίνηση τοῦ Ρεθέμνου τῆς Βενετοκρατίας[115]. Ἐκεῖ (κυρίως) βρίσκονταν τὰ μαγαζιὰ καὶ οἱ ἀποθῆκες (magazzeni) τῶν πραγματευτάδων καὶ τῶν ἐπαγγελματιῶν. Στὴν ὁδὸ Σουλίου μάλιστα ἦσαν — μέχρι τελευταῖα — συγκεντρωμένα τὰ τσαγκαράδικα τῆς πόλης (Π ί ν. 68_2). Ἐκεῖ ἀκόμη ἦσαν τὰ δυὸ μεγαλύτερα λατινικὰ μοναστήρια τοῦ Ρεθέμνου, ὁ Ἅγ. Φραγκίσκος καὶ ἡ Παναγία (Santa Maria) τῶν Δομηνικανῶν (Π ί ν. 7_1, 10, 8 - 9, 11_2)[116]. Μικρότε-

ἐξαιτίας τῆς στενότητας τοῦ διαθέσιμου χώρου «... οἰκοδομοῦντες ἔκτιζον ἀτάκτως καὶ ἀκόμψως μήτε δρόμον μήτε χωροθεσίαν τῇ δημοσίᾳ ὑπηρεσίᾳ ἀφήνοντες, ἀλλὰ τὰ πάντα συλλήβδην καταλαμβάνοντες. Καὶ διὸ ἐξεδόθησαν πολλὰ διατάγματα παρὰ τοῦ προβλεπτοῦ, δι' ὧν διωρίζοντο εὐθυγραμμίαι οἰκημάτων καὶ δρόμοι ἐπιμήκεις καὶ εὐρεῖς, ὅσον διατρέχει ἵππος, καὶ χῶρος ἐπὶ ἀνεγέρσει καταστημάτων Δημοσίων. Τοῖς παραβάταις ἐπεβλήθησαν ὡς ποιναὶ πρόστιμα καὶ κατακρημνίσεις οἰκοδομῶν »·

114. «... lo magazen dela Sabionera, soto la casa... » (ἀπὸ νοταριακὴ πράξη τῆς 4/6/1555). Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 289 - 290 καὶ σημ. 9.

115. Καὶ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (μέχρι καὶ σήμερα ἀκόμη) ὁ δρόμος αὐτὸς εἶχε πάντοτε μεγάλη ἐμπορικὴ κίνηση : « ἡ δεύτερη πλατειὰ στράτα τῆς πολιτείας, ποὺ κατεβαίνει ἀπὸ τὴ Μεγάλη Πόρτα στὸν Πλάτανο, εἶχε ἄλλη ὄψη, τὴν ὄψη ποὺ πρέπει νἄχει μιὰ δημοσιά, ὅταν χωριὰ συγκλώναρα τὴν πλημμυρίζουν σὲ ὥρα ξεσπιτωμοῦ. Χρέος μου νὰ τὸ πῶ ἀποξαρχῆς πὼς ὁ δρόμος τοῦτος εἴταν τὸ παζάρι τῆς πολιτείας, ὅπου οἱ τέσσερις ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ τρέχανε κάθε πρωί νὰ πουλήσουν τὴ σοδειά τους καὶ νἀγοράσουν τὰ πράματα ποὺ τοὺς λείπαν· ρύζι, ζάχαρη, νήματα, σύνεργα τῆς γεωργικῆς » (Παντ. Πρεβελάκη, ἔ. ἀ. σελ. 24).

116. α) Ἅγιος Φραγκίσκος

Ὁ Gerola (τόμ.ΙΙ, σελ. 141) περιορίζεται μόνο στὴ διαπίστωση πὼς « da un' antica pianta della città deduciamo che la chiesa principale dei Francescani era situata in quella che ora si denomina via dei Russi... » (ἡ ὁδὸς Ρώσων εἶναι ἡ σημερινὴ ὁδὸς Ἐθν. Ἀντιστάσεως). Ὅσον ἀφορᾶ τὴν antica pianta, ποὺ μνημονεύει ὁ Gerola, πρόκειται, δίχως ἄλλο, γιὰ τὴν pianta Mormori (τοῦ 1601), ὅπου σημειώνεται πραγματικὰ ἕνας μεγάλος χῶρος, μὲ τὸ σκίτσο τῆς κάτοψης μιᾶς τυπικῆς ἐκκλησίας τῶν καθολικῶν τῆς Κρήτης (Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 213 - 214), πάνω στὴ Μεγάλη Ρούγα τῆς πόλης. Στὸ ὑπόμνημα τοῦ ἴδιου χάρτη γίνεται ἐπεξήγηση τοῦ στοιχείου Η μὲ τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται ἡ παραπάνω περιοχή : Η = San Francesco. Τὸ κτήριο δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἦταν μιὰ μονόκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική, μ' ἕνα ψηλὸ κωδωνοστάσιο καὶ θολωτοὺς χώρους πρὸς τὸ ἀνατολικό του ἄκρο. Ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ μερική του ἀναστήλωση ἔγινε στὸ 1970 - 1971 μὲ τὴν προσφορὰ ἑνὸς μεγάλου χρηματικοῦ ποσοῦ ἀπὸ τὸν Νικ. Βαρδινογιάννη. Ἡ πρωτοβουλία ἀνῆκε στὴν Ἱστορικὴ καὶ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία Δυτικῆς Κρήτης. Βλ. καὶ Ν. Μουτσόπουλου, Ἡ Παλαιὰ Πόλη τοῦ Ρεθύμνου, σελ. 86 - 87.

β) Santa Maria

Ὁ Gerola (ἔ. ἀ. σελ. 142) ταυτίζει τὴ γνωστὴ ἀπὸ φιλολογικὲς μαρτυρίες μονὴ καὶ ἐκκλησία τῆς Santa Maria (ἀνῆκε στὸ τάγμα τῶν Αὐγουστινιανῶν) μὲ τὸ μεγάλο τζαμὶ τοῦ Γαζῆ Χουσεῖν Πασᾶ, τὸ γνωστὸ σήμερα Ὠδεῖο (Κρητ. Χρον. ἔ. ἀ. σελ. 210 - 212). Ἡ ἐκκλησία ἦταν μιὰ μονόκλιτη, ξυλόστε-

ρη, ἀλλὰ συγκεντρωμένη ὅμως ἐμπορικὴ κίνηση, θὰ ὑπῆρχε καὶ στοὺς δυὸ ἄλλους δρόμους. Μαρτυρίες γιὰ τοῦτο ἔχουμε ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα ἐκεῖ παραδείγματα σπιτιῶν τῆς Βενετοκρατίας, ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε λεπτομερέστερα πιὸ κάτω, ἀνήκουν στὸν κτηριολογικὸ ἐκεῖνο τύπο τοῦ ρεθεμνιώτικου σπιτιοῦ, ποὺ ἐπέτρεπε τὴ χρησιμοποίηση τοῦ ἰσογείου του ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς βιοτέχνες.

Ἡ παραλιακὴ Sabbionara, εἰδικότερα (ἀντίστοιχή της ἦταν ἡ Στράτα Μαρίνα τῆς Ζακύνθου)[117], περιελάμβανε μερικὰ ἀπὸ τὰ ὡραιότερα καὶ μεγαλύτερα μέγαρα τῆς πόλης, τὰ ὁποῖα, καθὼς σώζονταν — ἴσως στὸ σύνολό τους — ἑκατὸ περίπου χρόνια μετὰ τὴν τούρκικη κατάκτηση, κίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Pococke : « . . . ἐπάνω στὴν ἀνατολικὴ πλευρά (τῆς πολιτείας), ἀπέναντι ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὑπάρχουν κάμποσα ὡραῖα σπίτια κτισμένα σύμφωνα μὲ τὴ βενετσιάνικη τέχνη » (δηλ. ἀρχιτεκτονική)[118]. Πότε ἀκριβῶς ἄρχισαν νὰ κτίζονται πάνω στὴν εὐρύχωρη ἀμμουδιὰ τῆς Sabbionara τὰ διώροφα ἢ τριώροφα σπίτια τῆς Τουρκοκρατίας, ποὺ ἔφραξαν τελικὰ τὴ θέα τῆς θάλασσας ἀπὸ τὰ μέγαρα τῆς Ἄμμου, μᾶς εἶναι ἄγνωστο. Ἂν βέβαια ἐμπιστευθοῦμε (καὶ ἂν ἑρμηνεύουμε σωστὰ) τὸν Pococke, ἡ προσθήκη τῶν στενόμακρων αὐτῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων, ποὺ ἐκτείνονται σήμερα μεταξὺ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου καὶ τῆς παραλιακῆς λεωφόρου Ἐλευθ. Βενιζέλου (Π ί ν. 8 - 9, 27), δὲν μπορεῖ νἄγινε νωρίτερα ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 18ου αἰ.[119]. Ἀξίζει, πάντως, νὰ σημειώσουμε πὼς τὰ σπίτια αὐτὰ ἔχουν ὅλα κτιστεῖ σὲ στενομέτωπα οἰκόπεδα, τοῦ ἴδιου περίπου « προσώπου », ποὺ ἐκτείνονται σ' ὁλόκληρο τὸ πλάτος τῶν οἰκοδομικῶν τους τετραγώνων. Τὸ ἰσόγειό τους προορίζονταν γιὰ ἀποθῆκες ἢ μαγαζιὰ καὶ ὁ ὄροφος (ἢ οἱ ὄροφοι) γιὰ κατοικία. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὁλοκληρωμένα παραδείγματα, ποὺ ἔχουν ξεφύγει τὶς πρόσφατες ἀλλοιώσεις,

γη βασιλική, μὲ πλάτος μικρότερο ἀπὸ κεῖνο τοῦ σημερινοῦ κτηρίου (βλ. καὶ Gerola, ἔ.ἀ. εἰκ. 90), καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ θυρώματος τῆς κεντρικῆς εἰσόδου της (πάνω στὴ σημερινὴ ὁδὸ Μαν. Βερνάρδου) εἶχε γίνει μὲ τὴν ἐφαρμογὴ ἑνὸς συγκεκριμένου σχεδίου ἀπὸ τὸ libro secondo τοῦ Sebastiano Serlio (Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 209 - 223).

Σχετικὲς καὶ μὲ τὶς δυὸ αὐτὲς μεγάλες λατινικὲς ἐκκλησίες εἶναι ἴσως καὶ τὸ παρακάτω χωρίο ἀπὸ τὸ « Ὁδοιπορικὸ » τοῦ Çelebi (George Miles, ἔ. ἀ. σελ. 223) : « Περὶ τῶν πτωχοκομείων (imaret) γιὰ κείνους ποὺ εἶναι περαστικοὶ ἀπὸ τὴν πόλη. Ὑπάρχουν τρία ἱδρύματα μὲ προμήθειες τροφίμων. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἑπόμενα : πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸ Imaret τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Ντελῆ Χουσεῖν Πασᾶ (πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὴ Santa Maria, κοντὰ στὴν ὁποία, πάνω στὴν ὁδὸ Μαν. Βερνάρδου, σώζεται ἀκόμη μιὰ πελώρια καμινάδα μαγειρείου), τὸ Imaret τοῦ τζαμιοῦ Βαλιδέ, στὴν πόρτα τοῦ Τεκέ, καὶ τὸ Imaret τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Βελῆ Πασᾶ, τὰ ὁποῖα κάνουν τὸ εὐεργέτημα νὰ προσφέρουν πρωὶ καὶ βράδυ μιὰ χορταστικὴ κούπα σούπας σὲ νέους καὶ σὲ γέρους, σὲ πλούσιους καὶ σὲ φτωχούς. . . ». Γιὰ τὸν Ἅγ. Φραγκίσκο καὶ τὴ χρησιμοποίησή του σὰν ἰμαρέτ, στὰ μέσα περίπου τοῦ περασμένου αἰώνα, βλ. καὶ Τιμ. Βενέρη, Τὸ Ἀρκάδι διὰ τῶν Αἰώνων, Ἀθῆναι, 1938, σελ. 394, ἐνῶ γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Santa Maria βλ. καὶ Ν. Μουτσόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 87 - 90.

117. Διον. Ζήβα, ἔ. ἀ. σελ. 31.

118. Richard Pococke, Beschreibung des Morgenlandes und einiger anderer Länder, τόμ. II, Erlander, 1754 (εἶναι ἡ γερμανικὴ μετάφραση τῆς ἀρχικῆς, ἀγλλικῆς ἔκδοσης τοῦ 1745), σελ. 362.

119. Ὁλωσδιόλου ἀντίθετες πληροφορίες μᾶς δίνει στὰ 1669 ἢ 1670 ὁ Evliya Çelebi (George Miles, ἔ.ἀ.σελ. 222): « Μέσα σ' αὐτὸ τὸν ὀχυρωμένο χῶρο (ἐνν. τῆς πόλης), ἕνα πολὺ παράξενο πράγμα, ὑπάρχουν (δηλαδὴ) κτήρια ἀποθηκῶν (τὰ ἰσόγεια τῶν σπιτιῶν τῆς Sabbionara ;) ποὺ ἔχουν τὴ φάτσα τους ἐπάνω στὴν ἀκτὴ καὶ τὰ κατέχουν οἱ ἄπιστοι, οἱ ὁποῖοι μένουν μέσα σ' αὐτά ». Πάντως, ἡ περιοχὴ τῆς Sabbionara ἦταν, μέχρι πρὶν εἴκοσι - τριάντα χρόνια, γνωστὴ ὡς Ἄμμος (Πόρτα τῆς Ἄμμου κλπ.) κι ἔτσι τὴν ἀναφέρει καὶ ὁ Ἰωσ. Χατζιδάκης (Περιήγησις εἰς Κρήτην, σελ. 68) « . . .ὁ περίπατος γίνεται παρὰ τὸν αἰγιαλόν, εἰς τὴν ἄμμον ». Πρβλ. καὶ σελ. 10, σημ. 18.

μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε, ὅτι ἡ ὄψη τους πρὸς τὴ θάλασσα εἶχε, μὲ τὸ σκαρπωτὸ τοῖχο καὶ τὰ μετρημένα ἀνοίγματα τοῦ ἰσογείου, ἕνα φρουριακὸ χαρακτήρα (Πίν. 28_1). Ἡ μετατόπιση, τέλος, τῆς ἀρχικῆς παραλιακῆς ἀρτηρίας πρὸς τὰ ἀνατολικὰ καὶ ἡ προσθήκη τῶν οἰκοδομικῶν αὐτῶν τετραγώνων θὰ μετατρέψει τὴ Sabbionara στὸν πιὸ κεντρικό, μέχρι σήμερα, δρόμο τοῦ Ρεθέμνου, τὴν ὁδὸ Ἀρκαδίου ἢ ὁδὸ Τσάρου τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα μας, ποὺ εἶχε «τὰ ἐμπορικὰ μὲ τὰ πανικά, ποὺ σ' ἄλλον καιρὸ στενάζαν ἀπὸ τὶς στοῖβες τὴν τσόχα, τὸν κατηφὲ καὶ τὸ ἀτλάζι»[120].

Ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι δρόμοι ἦταν μικρότεροι καὶ — μὲ τὰ σημερινὰ τουλάχιστον κριτήρια — πολὺ στενοί, μόλις 2.5 - 3.5 μ.[121]. Ἡ ὕπαρξη στοῶν — πέρα ἀπὸ μερικὲς γραπτὲς μαρτυρίες, ποὺ ἀνάγονται στὸ 14ο αἰ. καὶ ἀφοροῦν, γενικότερα, τὶς κρητικὲς πόλεις[122] — εἶναι ὁλότελα ἀμφίβολη. Ἄγνωστη εἶναι ἀκόμη ἡ ὕπαρξη λιθοστρωμένων καταστρωμάτων[123]. Δὲν πρέπει ὅμως καὶ ν' ἀποκλειστεῖ ἡ ἀναγωγὴ τῶν λιθοστρώτων, ποὺ διακρίνονται συχνὰ στὶς φωτογραφίες τοῦ Gerola[124], ἢ ὑπάρχουν σ' ἐλάχιστες περιοχὲς καὶ σήμερα ἀκόμη (Πίν. 28_2), στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας. Ἀντίθετα, εἶναι ἀποδειγμένη ἡ ὕπαρξη ἑνὸς μεγάλου, ὑπόγειου, θολωτοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ, ποὺ συγκέντρωνε τὰ ἀκάθαρτα νερὰ τῆς πόλης[125] γιὰ νὰ τὰ ὁδηγήσει στὴν ἐκβολή του

120. Παντ. Πρεβελάκη, ἔ. ἀ. σελ. 17. Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ ὅτι «... ὁ δρόμος τοῦτος ποὺ τὸν χωρίζουν ἀπὸ τὴ θάλασσα μιὰ σειρὰ σπίτια, εἶναι σκεδιασμένος σὰ μισοφέγγαρο κι ὄχι φαρδύτερος ἀπὸ πεντέξι δρασκελιές». Ἔ. ἀ. σελ. 16.

121. Ἡ ὁδὸς Βιτσ. Κορνάρου, κοντὰ στὴ Λόντζα, ἔχει πλάτος 2.40, ἡ Μάρ. Ρενιέρη, κάτω ἀπὸ τὴ Φορτέτσα, γύρω στὰ 3, ἡ ὁδὸς Μεταξάκη, στὴν ἴδια περιοχή, περίπου 3.20 καὶ ἡ Πάν. Κορωναίου 4 μ. Πρβλ. καὶ ὅσα γράφει σχετικὰ ὁ καθηγητὴς Ν. Μουτσόπουλος (ἔ. ἀ. σελ. 104).

122. Σπ. Θεοτόκη, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, 2, (1936 - 37), σελ. 2, 85 καὶ 148. Πρβλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Αἱ ὁδοὶ καὶ οἱ ἔμβολοι τῶν βυζαντινῶν πόλεων. ΕΕΒΣ, τόμ. ΙΗ', σελ.22 καὶ τοῦ ἴδιου, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, τόμ. Δ', σελ. 337. Ἀντίθετα, στὴν Κέρκυρα καὶ στὴ Ζάκυνθο, οἱ στοὲς τῶν δρόμων ἦταν συνηθέστατες καὶ ἀποτελοῦσαν «... ἕνα στοιχεῖο ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ στοὺς Ζακυνθινούς». Διον. Ζήβα, ἔ. ἀ. σελ. 35.

123. Εἶναι, ἀντίθετα, πιθανὴ ἡ ὕπαρξη πεζοδρομίων. Πραγματικά, στὸ γνωστὸ σχεδίασμα τοῦ ζωγράφου Γεωργ. Κλώντζα, ποὺ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Gerola (βλ. ἀναδημοσίευσή του ἀπὸ τὸν Στυλ. Ἀλεξίου, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Κρητ. Χρον. 19 (1965), πίν. Ε', εἰκ. 2), ὅπου παρουσιάζεται ἡ μεγαλόπρεπη πομπὴ κληρικῶν καὶ λαϊκῶν στὴ μεγάλη γιορτὴ τοῦ Corpus Domini, εἰκονίζονται μὲ σαφήνεια τὰ πλακόστρωτα πεζοδρόμια στὴν περιοχὴ τῆς Piazza delle Biade τοῦ Χάνδακα (πλατεία τῆς Δουκικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Μάρκου καὶ τοῦ palazzo τοῦ δούκα τῆς Κρήτης). Ἔτσι, δὲν πρέπει ν' ἀποκλειστεῖ πὼς οἱ πλατύτεροι καὶ κεντρικότεροι δρόμοι τοῦ Ρεθέμνου (π.χ. ἡ Μεγάλη Ρούγα) εἶχαν κι αὐτοὶ πλακόστρωτα πεζοδρόμια.

124. Βλ. π.χ. Gerola, τόμ. Ι/1, εἰκ. 18 (ἡ σημερινὴ ὁδὸς Θεσσαλονίκης), ὅπου διακρίνεται καθαρὰ τὸ λιθόστρωτο τοῦ δρόμου.

125. Στὴν Ἐξάβιβλο τοῦ Κων. Ἀρμενόπουλου (Θεσσαλονίκη, μέσα περίπου 14ου αἰ.), ὅπου ἔχει γίνει χρήση καὶ τῆς παλιότερης νομοθεσίας («Πρόχειροι Νόμοι» τοῦ Βασιλείου Α' κλπ.) καὶ ἡ ὁποία, ὅπως σημειώνει ὁ Κ. Πιτσάκης (Κων. Ἀρμενόπουλου, Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος, Ἀθῆναι, 1971, σελ. πθ'): «παρελήφθη στὴ συνείδηση τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς ἡ κύρια πηγὴ τοῦ βυζαντινοῦ ἀστικοῦ δικαίου», προβλέπεται ὅτι «... πᾶς κρουνὸς ἢ χαλαστὴρ ρυπαρῶν ὑδάτων μὴ χαλάτω ἀπὸ οἰκίας εἰς πλατεῖαν ἢ ἀγορὰν ἢ στοὰν δημοσίαν ἢ ρύμην ἢ ἁπλῶς εἰπεῖν εἰς κοινὴν πάροδον ἔν τε πόλει καὶ κώμῃ, διὰ τὰς γενομένας ἀπὸ τούτων βλάβας τοῖς παριοῦσιν» (βιβλίον δεύτερον — «Περὶ καινοτομιῶν» — ἄρθρον 82, σελ. 135).

Οἱ κρητικὲς πάντως πόλεις, καὶ ἰδιαίτερα ὁ Χάνδακας, δὲν φημίζονταν γιὰ τὴν καθαριότητά τους. Ἔτσι, σὲ ψήφισμα τῆς Senato (στὰ 1455) ἀναφέρεται ὅτι ἡ πρωτεύουσα εἶναι «immunda ut omnibus nota est» («καθὼς εἶναι σ' ὅλους γνωστό, εἶναι ἀκάθαρτη») καὶ διατάσσεται ἡ λήψη μέτρων «...ut

στὴ θάλασσα (στὴ Sabbionara), λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὸ νοτιότερο μῶλο τοῦ λιμανιοῦ (τὸ molo di dentro τοῦ σχεδίου Basilicata), ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸ κτήριο τῆς Λέσχης (Lozza) τῶν εὐγενῶν. Πρόκειται, ἀναμφίβολα, γιὰ τὸ Scolador della città τοῦ Basilicata (Π ί ν. 23_1). Τέλος, ἕνα ἄλλο θέμα τῶν ρεθεμνιώτικων δρόμων, ποὺ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ μᾶς ἀπασχολήσει, εἶναι ἡ ὕπαρξη στεγασμένων διαβάσεων, ἐπάνω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὑψώνονται χῶροι ἰδιωτικῶν σπιτιῶν. Οἱ κατασκευὲς αὐτὲς δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τοὺς θολωτοὺς χώρους, ποὺ συνηθίζουν ἀργότερα οἱ Τοῦρκοι δίπλα ἢ μπροστὰ ἀπὸ τὶς κρῆνες τους (Π ί ν. 32_2, 33_1). Ἀντίθετα, ἀνήκουν στὴν προγενέστερη περίοδο τῆς Βενετοκρατίας καὶ ἐπιτρέπουν στὸ διαβάτη εἴτε νὰ συνεχίσει τὴν πορεία του (Π ί ν. 31_1) εἴτε νὰ περάσει στὴν αὐλὴ ἑνὸς ἢ καὶ περισσότερων σπιτιῶν (Π ί ν. 29) ἤ, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ὁδοῦ Λιθίνων, στὸ ὕψωμα τοῦ Καστελιοῦ τῶν Χανιῶν (Π ί ν. 32_1), ἀκόμη πιὸ χαρακτηριστικά, σ' ἕνα εὐρύχωρο, ὀρθογωνικό, κοινόχρηστο πλάτωμα. Τὴν προέλευση τοῦ φαινομένου πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὴν ἴδια τὴ Βενετία (Π ί ν. 30, 31_1), ὅπου ἀφθονοῦν οἱ ἐντελῶς ἀνάλογες διαμορφώσεις τῶν sottoportichi, κι ἀπὸ κεῖ ἀσφαλῶς εἰσδύουν καὶ στὶς κρητικὲς πόλεις. Ὁ Μυστρᾶς ἢ ἄλλοι βυζαντινοὶ οἰκισμοί, ὅπου, καθὼς ἀναφέρεται, συνηθίζονταν αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ διαβατικά[126], δὲν νομίζω πὼς ἔχουν στὴν περίπτωσή μας κάποια ἄμεση, τουλάχιστο, σχέση.

8. Ἡ πλατεία καὶ τὰ πλατώματα

Ἡ πολεοδομικὴ ὀργάνωση τῆς Βενετίας μὲ τὶς πολυάριθμες « ὅλο ζωὴ πλατεῖες τῶν ἀγορῶν της, ποὺ εἶναι ἀνοικτὲς πρὸς τὴ θάλασσα » [127], ἀσκεῖ τὴν ἐπίδρασή της καὶ στὴ

furet et teneatur ab omnibus munda et clara continue ab omni immundicia » (« γιὰ νὰ γίνει καὶ νὰ διατηρεῖται πάντοτε ἀπ'ὅλους καθαρὴ ἀπὸ κάθε ἀκαθαρσία »).Φ. Κουκουλέ, ΕΕΒΣ, τόμ. Η'σελ. 13.Γιὰ τὴν ἴδια πόλη ξέρουμε πὼς στὰ 1360 « ἀπηγορεύετο νὰ ρίπτῃ τις ἐκ τῆς οἰκίας του ἀκαθαρσίας εἰς οἱονδήποτε μέρος. Τὴν ἀποκομιδὴν ἀνελάμβανον καθ' ἑκάστην διὰ τεσσάρων κάρρων δώδεκα ὁδοκαθαρισταὶ πληρωνόμενοι ὑπὸ τῶν κατοίκων ἀναλόγως τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως ἑκάστου, τῶν πλουσίων μάλιστα πληρωνόντων τὸ εἰς τοὺς πένητας ἀναλογοῦν ποσόν. Τὰς συγκεντρουμένας ἀκαθαρσίας ὤφειλον οἱ αὐτοὶ ὁδοκαθαρισταὶ νὰ ρίπτωσι ἐκτὸς τῆς πόλεως εἰς θέσιν καλουμένην « Κοπρέαν ». Ἐπίσης ὑπεχρεοῦντο οἱ πολῖται νὰ φιλοκαλῶσιν κατὰ Σάββατον τὸ πρὸ τῆς οἰκίας των μέρος τῆς ὁδοῦ », ἔ. ἀ. σελ. 14 - 15. Βλ. καὶ ὅσα σχετικὰ ἀναφέρονται γιὰ τὸ θέμα τῆς καθαριότητας τῆς ἴδιας πόλης (ὑπεύθυνοι γι' αὐτὴν ὁρίζονται οἱ Προβλεπτὲς τῆς ὑγείας) σ' ἕνα ἔγγραφο τοῦ 1456. Ν. Ζουδιανοῦ, ἔ. ἀ. 1960, σελ. 202.

126. Ἀ. Ὀρλάνδου, Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ. ΑΒΜΕ Γ (1937), σελ. 60 καὶ εἰκ. 47. Ἐντελῶς ἀνάλογες διαμορφώσεις βρίσκουμε στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας, ὅπου ὀνομάζονται « βόλτα » (ἰτ. volta = θόλος), στὴ Νάουσα τῆς Πάρου, ὅπου λέγονται « λόντζες » (ἰτ. loggia = στοά), στὰ χωριὰ Πύργος καὶ Ἀρνάδος τῆς βενετοκρατούμενης Τήνου κλπ.Γιὰ τοὺς sottoportichi ἢ sottoporteghi τῆς Βενετίας βλ. Edoardo Arslan, Gothic Architecture in Venice, 1971, σελ. 17 καὶ σελ. 39, σημ. 25. Πρβλ. καὶ Boerio, ἔ. ἀ. σελ. 679 καὶ κυρίως, G. Perocco - A. Salvadori, Civiltà di Venezia, τόμ. 1, Venezia, 1973, σελ. 238 κ.ἑ., ὅπου οἱ sottoporteghi χαραχτηρίζονται ὡς « Una tipica soluzione urbanistica veneziana ».

127. Steen Rasmussen, Experiencing Architecture, 1968, σελ. 83. Ὁ ἴδιος συγγραφέας (καθηγητὴς τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς στὴ Βασιλικὴ Ἀκαδημία Καλῶν Τεχνῶν τῆς Κοπεγχάγης) παρατηρεῖ : « Where other cities fortified a mountain top with thick walls without a single opening, Venice was built right out into the shallow waters with brightly painted palaces completely pierced, by windows and columned loggias » (ἔ. ἀ. σελ. 83 - 84). Κατὰ τὸν Edoardo Arslan (ἔ. ἀ. σελ. 168), στὴ μελέτη τῆς πολεοδομίας τῆς Βενετίας μεγάλη εἶναι, τὰ τελευταῖα χρόνια, ἡ συμβολὴ τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν τοῦ P. Maretto, τοῦ Saverio Muratori καὶ τῆς Egle R. Trincanato.

θέση καὶ τὸ σχῆμα τῶν πλατωμάτων ἢ — πιὸ συγκεκριμένα — τῶν ὀρθογωνικῶν διευρύνσεων τῶν ρεθεμνιώτικων στενῶν. Δυὸ ἀπ' αὐτὰ τὰ πλατώματα, ποὺ τόσο ἐνδιαφέρον δίνουν στὸν περίπατο τοῦ ἐπισκέπτη, καθὼς ἐμφανίζονται ξαφνικὰ στὴν πορεία του, σώζονται ἀκόμη στὴν ὁδὸ Μαν. Βερνάρδου (Π ί ν. 34_1, 35_1) καὶ τὴν ὁδὸ Βιτσ. Κορνάρου (Π ί ν. 33_2). Ἀνάλογες διευρύνσεις στὰ καντούνια τοῦ Ρεθέμνου μποροῦμε νὰ σημειώσουμε καὶ στὴν pianta τοῦ Mormori (Π ί ν. 11_2),[128] ἐνῶ παρόμοια φαινόμενα παρατηροῦνται καὶ στὸ Χάνδακα[129]. Τὸ πρότυπό τους θὰ τὸ βροῦμε στοὺς βενετσιάνικους campi (Π ί ν. 34_2), ποὺ συχνὰ στολίζονται στὸ μέσο τους μὲ κάποιο πηγάδι (vera da pozzo) ἢ ἀκόμη στὰ fondamenta, ποὺ ἀνοίγονται πάνω στὰ κανάλια τῆς Γαληνοτάτης. Ἐκεῖ ὅμως, ὅπου διαφαίνεται σαφέστερη ἡ ἐπιρροὴ τῆς Βενετίας, εἶναι ἡ μεγάλη πλατεία τοῦ Ρεθέμνου, ἡ piazza[130] τῆς τρίτης πόλης τοῦ « βασιλείου ». Ἡ θέση της καθορίζεται μὲ κάποια ἀκρίβεια στὶς γνωστές μας piante τοῦ 17ου αἰ. (Π ί ν. 7_1, 10, 11_2), κι ἀκόμη λεπτομερέστερα στὸ σχέδιο τοῦ Basilicata τοῦ 1627· ἀρχίζει ἀπὸ τὴν παραλιακὴ ὁδικὴ ἀρτηρία τῆς Sabbionara (τὴ σημερινὴ δηλαδὴ ὁδὸ Ἀρκαδίου), λίγο νοτιότερα ἀπὸ τὸ λιμάνι, καὶ προχωράει σὲ βάθος μέχρι τὸν Πλάτανο (τώρα πλατεία Τίτ. Πετυχάκι, Π ί ν. 36_2), ἀπ' ὅπου ξεκινάει ἡ Μεγάλη Ρούγα. Νομίζω, πάντως, ὅτι τόσο ἡ piazza τοῦ 16ου - 17ου αἰ. ὅσο καὶ ἡ ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸ 1453 platea[131] βρίσκονταν στὸν ἴδιο ἀκριβῶς χῶρο, κοντὰ στὸν περίβολο τοῦ Castel vecchio. Στὴ νοτιοανατολικὴ γω-

128. Ἕνα ἀπ' αὐτὰ διακρίνεται πάνω σ' ἕνα δρόμο ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ σημερινὴ ὁδὸ Μαβίλη, ἐνῶ στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς πλατείας Σωχώρας ξεχωρίζει μιὰ ὁλόκληρη πλατεία (στὸ νοτιότερο ἄκρο τῆς πλατείας Σωχώρας, πρὸς τὸ σημερινὸ γήπεδο ἀθλητικῶν ἀγώνων).

129. « Ἀπὸ τοὺς κύριους δρόμους καὶ τὶς μεγάλες πλατεῖες διακλαδίζονταν σὰν λαβύρινθος τὰ λιθόστρωτα καντούνια καὶ τὰ στενὰ ἀνάμεσα στὶς ψηλὲς προσόψεις τῶν σπιτιῶν. Ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀνοίγονταν ὅμως ἄλλες μικρότερες πλακοστρωμένες πλατεῖες μὲ δένδρα καὶ κρῆνες ἢ πηγάδια, ποὺ εἶχαν μαρμαρένια στόμια ». Στυλ. Ἀλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 12. Ἐντελῶς ἀνάλογο παράδειγμα πλατείας μ' ἕνα πηγάδι στὸ μέσο της σώζεται μέχρι σήμερα στὴν Κέρκυρα (πλατεία Κρεμαστῆς). Ἡ προέλευση τοῦ φαινομένου πρέπει, χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία, ν' ἀναζητηθεῖ στὴν ἴδια τὴ Βενετία. Βλ. διεξοδικὰ στοῦ καθηγητῆ S. Muratori, Studi per una operante storia urbana di Venezia, Roma, 1960. καὶ G. Perocco - A. Salvadori, ἔ. ἀ. σελ. 259 κ. ἑ. ὅπου οἱ campi τῆς Βενετίας θεωροῦνται ὡς « centri di vita pubblica ».

130. Piazza = πλατεία. Στὸ 17ο ὅμως αἰ. ἡ ἴδια ἰτ. λέξη σημαίνει τὴν (ὁποιαδήποτε) ὀχυρωμένη πόλη. Ana Deanović, La terminologie des châteaux construits sur la ligne de l'Antemurale Christianitatis (du XVe au XVIIe siècle). Bulletin τοῦ Διεθνοῦς Ἰνστιτούτου Φρουρίων IBI 24 (1968), σελ. 73. Ἔτσι ὀνομάζεται, κατὰ τὸν Ἄγγλο συνταγματάρχη Annant, ποὺ διεξάγει στὰ 1669 τὶς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς Τούρκους γιὰ τὴν παράδοση τοῦ Χάνδακα (Χ. Χιονίδη, Κρητ. Χρον. 3 (1949), σελ. 426) καὶ ὁλόκληρη ἡ πόλη τοῦ Κάστρου τῆς Κρήτης « . . . by the piazza is meant the city of Candia ». Ἡ ἴδια λέξη θὰ μεταγλωττιστεῖ στὴ νεοελληνικὴ καὶ θὰ χρησιμοποιηθεῖ εὐρύτατα ἀπὸ τὸ λαὸ μὲ τὴν ἔννοια τῆς πλατείας : « Ἐκεῖ μπρὸς εἰς τὸ σπίτι του ἦταν μιὰ πιάτζα, καὶ μαζώνονταν οἱ ἄρχοντες, οἱ ἔμποροι καὶ κάθονταν ὡς τὰ μεσάνυχτα τὸ καλοκαίρι ». Μακρυγιάννη, Ἀπομνημονεύματα, Ἀθήνα, 1971, σελ. 96.

Ἀντίθετα, ἡ λέξη « φόρος » (ἰτ. foro) σημαίνει τὴν ἀγορά :

« διατὶ κι ὁ κόσμος φόρος ἔν κ' ἡμεῖς πραγματευτάδες »

(Ἰωάν. Πικατόρου, Ρίμα θρηνιτική, βλ. G. Wagner, Carmina graeca medii aevi, Leipzig, 1874, σελ. 231, στίχ. 231). Πρβλ. καὶ Σπυρ. Λάμπρου, Βραχέα χρονικά. Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας 1 (1932), σελ. 14 : « Τὸν Φόρον εἶχασιν ὄξω εἰς τὴν πόρταν τοῦ Χριστοῦ τοῦ Φωτοδότη κλεισμένου μὲ τράβες, νὰ παίρνουσιν οἱ ἄνθρωποι τῆς Χώρας τὰ φαγία. . . ».

131. Βλ. σελ. 26, σημ. 65.

νιὰ τῆς ρεθεμνιώτικης πλατείας, θὰ κτιστεῖ (γύρω στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ.) — πιθανότατα πάνω σὲ σχέδια τοῦ ἴδιου τοῦ Michele Sanmicheli[132] — ἡ ἰσόγεια, τετραγωνικῆς κάτοψης, σχεδὸν περίοπτη κι ἀρχικὰ κεραμοσκέπαστη[133] Λέσχη τῶν εὐγενῶν (Πί ν. 37_1)[134]. Τὸν ἴδιο αἰώνα, θὰ ὑψωθεῖ ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Lozza κι ὁ μοναδικὸς σ' ὅλες τὶς κρητικὲς πόλεις πύργος τοῦ Ρολογιοῦ[135], μὲ τὴ μεγάλη, ὑπαίθρια καμπάνα, ποὺ στόλιζε τὴν κορυφή του (Πί ν. 35_3)[136]. Τέλος, σὲ μιὰ ἐσοχὴ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ ἴδιου χώρου, βρίσκονταν (ἀπὸ τὰ 1588 τουλάχιστον) κι ἕνα ἄλλο, ἀξιόλογο κτήριο τῆς πόλης, ἡ bellissima fontana[137], ποὺ τροφοδοτοῦσε τὸ Ρέθεμνος μὲ τὰ νερὰ τῆς πηγῆς τοῦ Ἅη Γιάννη τοῦ Προδρόμου[138]. Ἡ ἐπισκευή της (στὰ 1626) θὰ τὴ συνδέσει μὲ τὸ ὄνομα τοῦ τότε Ρετούρη Alvise Rimondi (Πί ν. 37_2)[139].

132. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Πεπραγμένα τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1974), τόμ. Β΄.

133. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ.ἀ. σημ. 18. Βλ. ἀκόμη, τὴν εἰκ. 11α (μεγένθυση τῆς pianta τοῦ Basilicata τοῦ 1615), ὅπου διακρίνεται τὸ κτήριο τῆς Lozza ἐπάνω στὴ ρεθεμνιώτικη piazza μὲ τὴν κεραμοσκέπαστη στέγη του.

134. Ἐκεῖ « . . . συνεδρίαζον καὶ συνεσκέπτοντο οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ εὐγενεῖς τιμαριοῦχοι καὶ συνεζήτουν διάφορα ζητήματα οἰκονομικά, ἐμπορικά, πολιτικά, κλπ. ἦτο καὶ τόπος περιπάτου καὶ ἀναψυχῆς ὅπου ἐπετρέποντο καὶ τυχηρὰ παιγνίδια καὶ ὡς γνωρίζομεν ἐξ ἐνετικῶν ἐγγράφων καὶ ἡ κυβεία ». Στ. Ξανθουδίδη, Χάνδαξ - Ἡράκλειον, σελ. 52. Πρβλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Συμβολὴ εἰς τὴν κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας. ΕΕΚΣ 3 (1940), σελ. 22. Στυλ. Ἀλεξίου, ἔ. ἀ. σελ. 21. Ἀνάλογα δημόσια κτήρια ὑπῆρχαν ὄχι μόνο στὶς δυὸ ἄλλες πόλεις τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, ἀλλὰ καὶ σ' ἄλλες πόλεις τοῦ βενετικοῦ κράτους : στὴ Lessina (ἢ Hvar) τῆς Δαλματίας, στὴν Κέρκυρα, στὸ Vittorio Veneto, στὴν Ἀμμόχωστο τῆς Κύπρου κλπ. Βλ. λεπτομερέστερα, Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ.ἀ. σημ. 21, 24 καὶ 25. Στὰ κτήρια ὅμως αὐτά, καθὼς καὶ στὴ γύρω ἀπ' αὐτὰ πλατεία, συγκεντρώνονταν ὄχι μόνον οἱ εὐγενεῖς ἢ οἱ φεουδάρχες ἀλλὰ καὶ οἱ ἀστοὶ (οἱ « τσιταδίνοι ») τῶν κρητικῶν πόλεων, ὅπου, ὅπως καὶ στὶς ἰταλικὲς πόλεις « . . . the nobles and the burghers dwelt together within the walls of the cities. The interests and pleasures of both classes were thus identified and the feudal lord learned to look at society from another point of view than that of his mountain castle ». Jacob Burckhardt, The Civilization of the Renaissance in Italy, London, 1965, σελ. 217.

Ἀξίζει, τέλος, νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ ὅτι μέχρι σήμερα ἡ λέξη « λόντζα » ἀκούγεται ἀκόμη σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Κρήτης μὲ τὴ σημασία τῶν συγκεντρώσεων ἐκείνων τῶν κατοίκων ἑνὸς χωριοῦ κλπ., ὅπου συζητοῦνται διάφορα (κοινοῦ ἐνδιαφέροντος) θέματα : « κατὰ τὰς θερμὰς ἑσπέρας τοῦ θέρους αἱ γυναῖκες συναθροίζονται εἰς περιωρισμένα σημεῖα τοῦ χωρίου καθ' ὁμάδας καὶ συζητοῦν. Αἱ συγκεντρώσεις αὗται ὀνομάζονται Λόζες ». Στ. Σπανάκη, Κρητικὲς Σελίδες 3 (1938 - 39), σελ. 437, σημ. 1. Ὁ Ρεθεμνιώτης κ. Λεωνίδας Καούνης μὲ πληροφορεῖ ὅτι στὸ χωριὸ Χορδάκι τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου τοῦ Ρεθέμνου εἶχε ἀκούσει ἀπὸ τὴ Ζιζίνα Χριστοφάκη τὴ φράση : « . . . ἄντε νὰ πὰ νὰ κάτσομε στὴ Λότζα », δηλαδὴ στὸ χῶρο ἐκεῖνο τοῦ χωριοῦ ὅπου μαζεύονταν συχνὰ οἱ κάτοικοι. Ἀπὸ κεῖ καὶ ἡ φράση « βγῆκε στὴ Λόντζα » = βγῆκε γιὰ κουβέντα, γιὰ συζήτηση ἢ μαθεύτηκε, διαδόθηκε.

135. Καὶ στὸ Χάνδακα ὑπῆρχε ἕνα ρολόι, ἐνσωματωμένο ὅμως στὸ καμπαναριὸ τῆς μεγάλης, τρίκλιτης καὶ ξυλόστεγης Δουκικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἅγ. Μάρκου (βλ. τὴν pianta τοῦ Zorzi Corner τοῦ Πί ν. 13), ποὺ ἴσως κατεδαφίστηκε ἀμέσως μετὰ τὴν παράδοση τῆς πόλης (1669) γιὰ νὰ πάρει τὴ θέση του ἕνας μιναρές, τοῦ ὁποίου ἡ βάση σώζεται μέχρι σήμερα.

136. Τὸ κτήριο εἶχε μιὰ τετραγωνικὴ περίπου κάτοψη μὲ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 4.80 X 4.40 μ., ὑπῆρχε κιόλας πρὶν ἀπὸ τὸ 1596 καὶ ὁ Gerola (τόμ. III, σελ. 71) πιστεύει ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς ὀρθογωνικοὺς πύργους τῶν κατεστραμμένων ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Οὐλοὺτς - Ἀλῆ παλιῶν ὀχυρώσεων τοῦ Castel vecchio εἶχε δώσει τὴ θέση του γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Ρολογιοῦ τοῦ Ρεθέμνου. Πρβλ. καὶ Raymond Matton, La Crète au Cours des Siècles, σελ. 120 καὶ Ν. Μουτσόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 78.

137. Στὰ 1588 ἀναφέρεται πὼς τὸ Ρέθεμνος « . . . Ha una bellissima fontana in mezzo della piazza. . .». Gerola, τόμ. IV., σελ. 61.

138. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 325 - 326, σημ. 21.

139. Ἔ. ἀ. σελ. 326 καὶ 343, ὅπου καὶ ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὴ σχετικὴ μὲ τὸ μνημεῖο αὐτὸ ἔκθεση ποὺ

Ἡ τριλογία τῶν ὡραίων αὐτῶν δημόσιων κτηρίων καθὼς καὶ οἱ γύρω διώροφες καὶ τριώροφες ἰδιωτικὲς οἰκοδομὲς θἄδιναν, δίχως ἄλλο — ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Piazza delle Biade [140] (τώρα πλατ. Ἐλευθ. Βενιζέλου) τοῦ Χάνδακα — ἕνα μνημειακὸ χαρακτήρα στὴ μεγάλη, ἀναγεννησιακὴ πλατεία τῆς πατρίδας τοῦ ποιητῆ τῆς « Ἐρωφίλης », τόπο τῆς συνάντησης καὶ συναναστροφῆς τῶν Βενετῶν καὶ Κρητικῶν « φεουντάδων » καὶ nobili, τῶν « ἰατροφύζικων » καὶ τῶν « ἀββουκάτων », τῶν λογίων καὶ τῶν δασκάλων τῶν κλασσικῶν γραμμάτων, τῶν « σγουράφων » καὶ τῶν μορφωμένων κληρικῶν.

Ἀναμφισβήτητο πρότυπο τῆς ρεθεμνιώτικης piazza εἶναι ἡ μοναδικὴ ἐκείνη piazzetta τῆς Βενετίας (Πίν. 35_2), ποὺ προχωράει πρὸς τὴν παραλιακὴ Riva γιὰ νὰ δεχθεῖ τὴ δροσερὴ αὔρα τῆς Ἀδριατικῆς [141]. Στὴν ὡραιότερη ἴσως αὐτὴ πλατεία τοῦ κόσμου, ποὺ ἀποτελεῖ στὸ 16ο αἰ. τὸ κέντρο τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς τῆς Γαληνοτάτης [142], συγκεντρώνονται μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ καὶ πιὸ ἐντυπωσιακὰ μνημεῖα της, ὅπως ἡ μεγάλη, ὅλο βυζαντινὲς ἀναμνήσεις, ἐκκλησία τοῦ Ἅγ. Μάρκου, τὸ πελώριο Palazzo Ducale, ὁ πύργος τοῦ Ρολογιοῦ, τὸ πανύψηλο κωδωνοστάσιο καὶ τὰ δυὸ κομψοτεχνήματα, ποὺ προσθέτει ὁ Sansovino, ἡ loggetta (στὴ βάση τοῦ campanile), κι ἡ θαυμάσια ἐκείνη Biblioteca Marciana. Ἂν τὸ μοναδικὸ αὐτὸ σύνολο μᾶς ἀφήνει σήμερα ἐκστατικούς, μποροῦμε τότε νὰ καταλάβουμε καὶ τὸ δίκαιο θαυμασμὸ τοῦ ἀνώνυμου Κρητικοῦ ποιητῆ :

« Ἡ πλάντζα της μ' ἐσκότισεν ἄρτι ὄντα τὴν εἶδα » [143] ! Τί ἀπόμεινε ὅμως σήμερα ἀπὸ

ἔστειλε στὴ Βενετία (στὶς 10 Φεβρουαρίου 1626, κατὰ τὸ βενετσιάνικο ἡμερολόγιο) ὁ Ρετούρης Alvise Rimondi.

140. Πλατεία τῶν δημητριακῶν. Ὀνομάζονταν ἔτσι, γιατὶ ἐκεῖ ὑπῆρχε, πάνω καὶ δίπλα στὴν πύλη Voltone ἢ Portone τῶν ὀχυρώσεων τῆς città vecchia τοῦ Χάνδακα ὁ « φούντικος ». Στὴν πλατεία αὐτὴ (piazza della Signoria τῆς κρητικῆς πρωτεύουσας) ὑπῆρχε ἀκόμα τὸ Δουκικὸ ἀνάκτορο (Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητ. Χρον. 14 (1960), σελ. 102 - 108), ἡ Δουκικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἅγ. Μάρκου, ποὺ ἀναστηλώθηκε ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια (Στυλ. Ἀλεξίου καὶ Κων. Λασσιθιωτάκη, Ἡ Ἀποκατάστασις τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τοῦ Χάνδακος), ἡ Loggia (Στ. Σπανάκη, ἔ. ἀ. σελ. 437 - 452 καὶ 686 - 729) καὶ ἡ κρήνη ποὺ ἔκτισε στὰ 1628 ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Κρήτης Francesco Morosini.

141. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἀρχιτέκτονας Ἰωάν. Μιχαήλ (Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου μετὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τεχνικὰ Χρονικὰ 1968, 5, σελ. 343), « . . . διεσώζοντο σὰν ὀάσεις ἀστικῆς ζωῆς κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, οἱ παράκτιοι κατὰ τὸ πλεῖστον οἰκισμοὶ τῶν ὑπὸ βενετικὴν κατοχὴν χωρῶν. Τὰ ὀχυρὰ φρούρια καὶ οἱ τετράγωνες πλατεῖες στὴν Κρήτη, στὰ ἀδριατικὰ παράλια ἢ στοὺς λιμένες τῆς Πελοποννήσου ὑπενθυμίζουν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομικὴ ἐπίδραση τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας ».

142. Ἐκεῖ συγκεντρώνονταν παλιότερα ἡ ἐμπορικὴ κίνηση τῆς μεγάλης πολιτείας. Ὅπως ὅμως σημειώνει ὁ Lewis Mumford (The City in History, 1966, σελ. 370), « . . . σιγὰ - σιγὰ οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς λειτουργίες τῆς Piazza ἀπόβαλαν τὶς ἀρχικὲς ἀγροτικὲς καὶ ἐμπορευματικὲς λειτουργίες καὶ οἱ τελευταῖες μεταφέρθηκαν μὲ τὸν καιρὸ σὲ ἄλλες ἐνορίες τῆς πόλης. . . ». Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ ὅτι « ἡ μορφὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς Piazza ἦταν προϊόντα συγκεντρωτικῶν πολεοδομικῶν προθέσεων, ποὺ τροποποιήθηκαν ἀπὸ τὶς περιστάσεις, τὴ λειτουργία τους καὶ τὸ χρόνο. Ἦταν μιὰ ὀργανικὴ ἀνάπτυξη, ποὺ καμιά,μιὰ καὶ μόνη,ἀνθρώπινη μεγαλοφυΐα δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ δώσει μέσα σὲ λίγους μῆνες. . . ». Βλ. καὶ G. Perocco - A. Salvadori, ἔ.ἀ. σελ. 140 κ. ἑ.

143. « Διήγησις τῆς φουμιστῆς Βενετίας », στίχ. 14, βλ. G. Wagner, ἔ. ἀ. σελ. 221. Κατὰ τὸν Στυλ. Ἀλεξίου (Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 34) τὸ ἔργο γράφτηκε ἀπὸ ἀνώνυμο Κρητικὸ ποιητή, μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης καὶ πρὶν πάντως ἀπὸ τὸ 1461. Καὶ ὁ Κων. Γιαννακόπουλος τονίζει σχετικὰ ὅτι « εἰς τοὺς ἐπισκέπτας ἔκανε βαθεῖαν ἐντύπωσιν ἡ ὄψις τῆς πόλεως, τὸ μεγάλον δουκικὸν ἀνάκτορον μὲ τὴν παρακειμένην βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Μάρκου, τόσο βυζαντινὴν εἰς τὴν τεχνοτροπίαν καὶ ἰδίως τὴν δια-

τὴν εὐγενικὴ ἐκείνη πλατεία τοῦ Ρεθέμνου ; Ἕνας δρόμος (ἡ ὁδὸς Κωνσταντίνου Παλαιολόγου), ποὺ διαρκῶς ἀσχημίζει ἀπὸ τὶς ἀπερίγραπτες ἐκεῖνες, ὅλο προχειρότητα, νεώτερες οἰκοδομές, ποὺ μαζὶ μὲ τὶς κάθε λογῆς σιδεριές, καλώδια, στύλους τῆς ΔΕΗ καὶ τὶς πλαστικὲς ἐπιγραφὲς ρημάζουν, ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο, ὅλο καὶ περισσότερο τὴ φυσιογνωμία τῶν οἰκισμῶν αὐτῆς τῆς χώρας, θἄρθει, ἀπὸ τὰ πρῶτα ἴσως χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, νὰ φράξει μὲ σπίτια, δεξιὰ κι ἀριστερά, τὸ χῶρο τῆς πλατείας (Π ί ν. 36_1) [144], ποὺ ὁ Ἀσιάτης κατακτητὴς οὔτε τὸν καταλαβαίνει κι οὔτε καὶ νιώθει πὼς τοῦ χρειάζεται [145]. Ἡ Λόντζα θὰ ἐπιβιώσει χάρη στὴ μετατροπή της σὲ τζαμί [146]. Τὸ Ρολόι, ἀφοῦ ἐνσωματωθεῖ μισοερειπωμένο μέσα σὲ μιὰ ἀποθήκη [147], θ' ἀφεθεῖ νὰ καταστραφεῖ τελικὰ ἀπὸ τὴν ἀπαιδευσία καὶ τὴν ἀδιαφορία μας [148], ἐνῶ θὰ διασωθεῖ, ἀντίθετα, ἡ Μεγάλη Βρύση [149], ποὺ ἡ χρησιμότητά της εἶναι, βέβαια, καὶ γιὰ τὸν Τοῦρκο κατανοητή.

9. Οἱ συνοικίες

Λίγα πράγματα ξέρουμε σήμερα γιὰ τὴ θέση καὶ τὴν ὀνοματολογία τῶν « σκοντράδων » [150] τοῦ Ρεθέμνου τοῦ 16ου - 17ου αἰ. Πιστεύω ὅμως ὅτι στὸ μέλλον θὰ μάθουμε πολλὰ γι' αὐτὲς ἀπὸ τὴ συστηματικὴ δημοσίευση τῶν ἀνέκδοτων ἀκόμη νοταριακῶν πράξεων τῶν ρεθεμνιωτῶν νοδάρων. Ἀπ' ὅσα πάντως στοιχεῖα διαθέτουμε μέχρι τώρα, μποροῦμε νὰ δοῦμε ὅτι, ἐνῶ στὰ μέσα περίπου τοῦ 16ου αἰ. ἀναφέρεται γενικὰ ἡ περιο-

κόσμησιν, ἡ ἀπέραντος κεντρικὴ πλατεῖα, ὅπου ἐτελοῦντο αἱ πλούσιαι πανυγήρεις καὶ αἱ θρησκευτικαὶ λιτανεῖαι. . . » (Ἕλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, σελ. 71).

144. Βλ. σχετικά, Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 209 καὶ σημ. 5.

145. Ἀντίθετα, θὰ δημιουργηθεῖ τότε μιὰ ἄλλη πλατεία, πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, στὴ θέση ἀκριβῶς τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Τίτ. Πετυχάκι, ὅπου ὑπῆρχε παλιότερα καὶ ὁ πλάτανος, « ἔνθα καὶ ἡ ὁμώνυμος πλατεῖα ἐν ᾗ οἱ Τοῦρκοι διέσχισαν τὸ στῆθος τοῦ ἐπισκόπου Γερασίμου Κοντογιαννάκη ἢ Περδικάρη, ζῶντος ἔτι, τῷ 1822 » (Ἐ. Λαμπρινάκι, Γεωγραφία τῆς Κρήτης, Ρέθυμνα, 1890, σελ.74). Πρβλ. καὶ ὅσα γράφει γιὰ τὸν Πλάτανο τῆς Τριπολιτσᾶς ὁ Γέρος τοῦ Μωρηᾶ (Γεωργ. Τερτσέτη, Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ 1821, σελ. 19) : « . . . ὅταν ἐμβῆκα εἰς τὴ Τριπολιτσὰ μὲ ἔδειξαν εἰς τὸ παζάρι τὸν Πλάτανο ὅπου κρέμαγαν τοὺς Ἕλληνας, ἀναστέναξα καὶ εἶπα : Ἄϊτε, πόσοι ἀπὸ τὸ σόγι μου καὶ τὸ ἔθνος μου ἐκρεμάσθησαν ἐκεῖ, καὶ διέταξα καὶ τὸν ἔκοψαν » !

146. Ὅπως ἀναφέρει ὁ σεβαστὸς φίλος κι ἀκούραστος ἐρευνητὴς τῶν τουρκικῶν ἀρχείων τοῦ Ἡρακλείου Νικ. Σταυρινίδης, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀπὸ καιρὸ ἑτοιμάσει μιὰ ἐργασία του γιὰ τὰ μουσουλμανικὰ τεμένη τῆς Κρήτης, ἡ Λόντζα τοῦ Ρεθέμνου « . . . μετετράπη εἰς Τέμενος ἅμα τῇ ἁλώσει τῆς πόλεως. Ἀφιερωτὴς τοῦ Τεμένους ἦτο ὁ ἐκ τῆς τάξεως τῶν Σπαχήδων Οὐλεμὰς (ἐγγράμματος ἱερωμένος, γνώστης ἀπὸ στήθους τοῦ Κορανίου) καὶ ἐκ τῶν ἐγκρίτων τῆς πόλεως Ρεθύμνης Χατζῆ Ἰμπραχὴμ Ἀγᾶς, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσε καὶ διάφορα ἀκίνητα κείμενα ἐν τῷ χωρίῳ Πρινέ, παραχωρηθέντα αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ Τεμένους του ». Ὁ Σταυρινίδης ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι « ἐν τῇ δημοτικῇ βιβλιοθήκῃ Ρεθύμνης σώζεται τουρκικὴ ἐπιγραφή, ἀναφερομένη εἰς τὴν μετατροπὴν τοῦ κτηρίου τούτου εἰς Τέμενος ». Βλ. καὶ Τουρκικὰ Ἀρχεῖα Ἡρακλείου (ΤΑΗ), τόμ. 1, σελ. 6, ἀριθμ. μεταφράσ. 17, 18 καὶ σελ. 9, ἀριθμ. μετάφρ. 25.

147. Gerola, τόμ. III, εἰκ. 33 καὶ 34.

148. Καταστράφηκε ὁλότελα μετὰ τὴν Κατοχή. Ἡ θέση του (πάνω στὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἀρκαδίου) σημειώνεται στὸν Π ί ν. 8 - 9. Στὴν αὐλὴ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τοῦ Ρεθέμνου (τῆς Λόντζας) σώζεται ἕνα τμῆμα ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο φτερωτὸ λιοντάρι τοῦ Ἁγ. Μάρκου, ποὺ στόλιζε τὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου (Gerola, τόμ. IV, σελ. 180).

149. Ἔτσι ἔμεινε (μέχρι τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰώνα μας) γνωστὸ τὸ κτήριο. Ἐ. Λαμπρινάκι, ἔ. ἀ. σελ. 74 καὶ Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 61.

150. Ἔτσι λεγόνταν οἱ συνοικίες στὴ Ζάκυνθο (βεν. contrada). Διον. Ζήβα, ἔ. ἀ. σελ. 40.

χὴ τοῦ βούργου (κυρίως), χωρὶς νὰ γίνεται καὶ εἰδικότερη μνεία τῶν συνοικιῶν του, μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα, ὅταν τόσο τὸ προάστιο ὅσο καὶ ὁ παλιότερος οἰκισμὸς τοῦ Castel vecchio ἀποτελοῦν πλέον ἕνα ἑνιαῖο, ὀχυρωμένο πολεοδομικὸ συγκρότημα, ἡ γενικότερη αὐτὴ διάκριση (βοῦργος - Castel vecchio) παύει νὰ ἰσχύει. Τότε, κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους συγκεκριμένες συνοικίες τῆς πόλης. Ἡ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἔχει τὸ ἰδιαίτερο ὄνομά της, ποὺ τὸ παίρνει ἢ ἀπὸ κάποιο παλιότερο τοπωνύμιο (Castel vecchio) [151] ἢ ἀπὸ κάποια χαρακτηριστικὴ περιοχὴ τῆς πολιτείας (Ἄμμος ἢ Sabbionara) [152] ἢ ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα ἐκεῖ ἀκίνητα κάποιας μεγάλης ρεθεμνιώτικης οἰκογένειας (Καλλονᾶ) [153] ἤ, τέλος, ἀπὸ κάποια γειτονικὴ ἐκκλησία [154]. Εἶναι μάλιστα πολὺ πιθανό, ὅτι μὲ τὰ διάφορα πλατώματα, τὶς γειτονικὲς σ' αὐτὰ ἐκκλησίες (λατινικὲς ἢ ὀρθόδοξες), τὰ (λίγα) μαγαζιά, ποὺ θὰ βρίσκονταν σκόρπια ἐδῶ κι ἐκεῖ, κι ἀκόμη τὶς βρύσες, ποὺ ἔφερναν τὸ νερὸ σὲ διάφορα σημεῖα τῆς πόλης [155], ὑπῆρχε καὶ στὸ Ρέθεμνος μιὰ προοδευτικὴ ὀργάνωση σὲ αὐτοτελεῖς γειτονιὲς ἢ συνοικίες, ὅπως ἀκριβῶς γινόταν στὴ Βενετία, ὅπου, κατὰ τὸν Francesco Sansovino, « κάθε συνοικία ἔχει ὄχι μόνο μιὰ ἀλλὰ περισσότερες ἐκκλησίες, ἔχει τὴν πλατεία της μὲ τὰ πηγάδια της, τοὺς φούρνους καὶ τὰ κρασομάγαζά της » [156].

Ἐλλιπεῖς εἶναι, ὁπωσδήποτε, καὶ οἱ γνώσεις μας γιὰ τὶς συνοικίες τοῦ Ρεθέμνου τῶν πρώτων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ περιοχὴ τοῦ Οὐζοὺν σοκὰκ (Μακρὺ Στενὸ ἢ ὁδὸς Νικηφ. Φωκᾶ), ποὺ μνημονεύεται ὡς ἰδιαίτερη συνοικία κι ὅπου εἶχαν, ἐπὶ Βενετοκρατίας, μεγάλο ἰδιόκτητο σπίτι οἱ ἀδελφοὶ Ἀνδρέας καὶ

151. « . . . qui alla città, nel Castel vecchio. . . » (ἀπὸ νοταριακὴ πράξη τῆς 17/12/1643 τοῦ Ρεθεμνιώτη νοδάρου Ἀνδρέα Καλλέργη — Andrea Callerghi — ASV, Busta 84).

152. Βλ. σελ. 70, σημ. 114. Στὰ 1535, ἀναφέρεται καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Λιγιᾶς (Ligia), στὴν ὁποία βρίσκονταν μάλιστα μιὰ ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου : « . . . sti Ligia appresso la ecclesia de misser Sancto Antonio. . . » (ἀπὸ νοταριακὴ πράξη τῆς 4/6/1535 τοῦ Ρεθεμνιώτη νοδάρου G. Carsius. Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 289).

153. « . . . l'una (ἐνν. casa) nella contrada di San Zuanne theologo, stu Callona. . .» (ἀπὸ νοταριακὴ πράξη τῆς 5/3/1614 τοῦ νοδάρου Γεωργ. Παντίμου, ποὺ φυλάσσεται στὸ ASV, Busta 214, φύλ. 2ν). Στὰ 1644 (ἀπογραφὴ Trivan) ἡ οἰκογένεια Καλλονᾶ περιλαμβάνεται στὴν τάξη τῶν « τσιταδίνων ». Ἔ. ἀ. σελ. 287, σημ. 10 καὶ 12.

154. Ὅπως π.χ. ἡ συνοικία τοῦ Ἅη Γιάννη τοῦ Θεολόγου (βλ. σημ. 153) ἢ ἡ συνοικία τοῦ Ἁγ. Λαζάρου : « . . . le case poste nella contrada di San Lazaro. . » (ἀπὸ νοταριακὴ πράξη τῆς 25/11/1636 τοῦ Γεωργ. Παντίμου, ASV, Busta 214,φύλ. 84ν . Βλ. ἐκτενέστερα κεφ. Ζ, 8). Γιὰ τὴ συνοικία τοῦ Ἁγ. Λαζάρου βλ. σελ. 79, σημ. 160.

155. Ὁ Ρετούρης Alvise Rimondi ἀναφέρει στὰ 1626 — κι ὄχι στὰ 1629, ποὺ γράφει ὁ Gerola (Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 326, σημ. 24) — ὅτι εἶχε κατασκευάσει μέσα στὴν πόλη τρεῖς βρύσες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βρύση τῆς πλατείας, τὴν ὁποία εἶχε ὁ ἴδιος ἐπίσης ἐπισκευάσει. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 61.

156. Francesco Sansovino (ἦταν ὁ γιὸς τοῦ μεγάλου ἀρχιτέκτονα Jacopo Sansovino, σύγχρονου τοῦ Michele Sanmicheli) Venetia, città nobilissima et singolare, Βενετία, 1581, lib. IX, σελ. 389. Τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Sansovino ξανατυπώθηκε στὴ Βενετία (μὲ ἄφθονες προσθῆκες) στὰ 1663 καὶ τὴν τελευταία αὐτὴ ἔκδοση χρησιμοποίησε οἱ Gregg International Publishers στὴν ἀνατύπωση τοῦ ἔργου (στὰ 1968). Ἀνάλογες παρατηρήσεις κάνει καὶ οἱ Lewis Mumford (ἔ.ἀ. σελ. 369) : « ἡ Βενετία προχωράει ἀκόμη πιὸ μπροστά, κατευθείαν στὴ δική μας ἐποχὴ μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν γειτονιῶν καὶ τῶν συνοικιῶν (της), τῶν ὁποίων ἡ ἐπαναφορὰ σήμερα (στὴν πολεοδομία) σὰν βασικῶν κυττάρων τοῦ planning ἀποτελεῖ ἕνα θεμελιακὸ βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐπανίδρυσης μιᾶς καινούριας πολεοδομικῆς φόρμας ».

Φραγκιᾶς Μηλιώτης[157]. Ἡ ἴδια περιοχὴ θὰ διατηρήσει τὸ ὄνομά της μέχρι καὶ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς τουρκικῆς κατοχῆς[158]. Ἀπὸ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, μᾶς εἶναι, ἐξάλλου, γνωστὲς ἄλλες ἐννιὰ συνοικίες τοῦ Ρεθέμνου[159], μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες διατηροῦν (πιθανὸν) τὰ παλιότερα ὀνόματά τους· εἶναι ἡ συνοικία Καστέλι (γύρω στὸ παλιὸ λιμάνι), ποὺ ἀντιστοιχεῖ, προφανῶς, στὸ παλιότερο Castel vecchio, ἡ συνοικία τοῦ Ἁγ. Λαζάρου, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη ἐντοπιστεῖ[160], καί, τέλος, ἡ συνοικία τῆς Ἁγ. Σοφίας, στὴν περιοχὴ τῆς Σωχώρας.

157. Ὅπως ἀναφέρουν οἱ δυὸ ἀδελφοὶ σὲ μιὰ προσφυγή τους στὸ Ἱεροδικεῖο τοῦ τουρκεμένου Ρεθέμνου, «... ὅταν θεία βουλήσει ἠλώθη ἡ πόλις τῆς νήσου Κρήτης Ρέθυμνον εἴχομεν εἰς τὴν κυριότητα καὶ κατοχὴν ἀμφοτέρων μας μίαν οἰκίαν κειμένην ἐν τῇ συνοικίᾳ Οὐζοὺν Σοκάκ...». Νικ. Σταυρινίδη, Ἀνδρέας Μηλιώτης πρῶτος γραμματικὸς τῆς Πόρτας. Κρητ. Χρον. 2 (1948), σελ. 557.

158. Κατὰ τὸν Ἐ. Λαμπρινάκι (ἔ. ἀ. σελ. 73), ποὺ κατάγονταν ἀπὸ τὸ Ρέθεμνος, ἡ συνοικία αὐτὴ λεγόταν τότε Οὐζοὺν σοκὰκ ἢ Οὐζοὺν γιόλ.

159. Κατὰ τὸν Λαμπρινάκι ἦσαν οἱ συνοικίες Γιαλῆ, Τσίτσο, Γαζῆ Χουσεῖν Πασᾶ, Μουσαλᾶ, Ὀρτὰ Καπί, Ἄκ Σεράι, Καστέλι, Ἁγ. Λάζαρος καὶ Ἁγ. Σοφία.

160. Ὁ Μιχ. Παπαδάκις τὴν τοποθετεῖ (βασιζόμενος σὲ ὅσα γράφει σχετικὰ ὁ Λαμπρινάκις) στὴν περιοχὴ τῆς ἐκκλησίας τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων («Μικρῆς Παναγίας»). Μιχ. Παπαδάκι, Τὸ Χρονικὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων τοῦ Ρεθέμνου, 1972, σελ. 17.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'.

ΟΙ ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

Α. ΤΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

Ἡ μεγάλη καταστροφὴ ποὺ προκάλεσε στὴν πόλη ἡ πυρκαγιὰ τοῦ 1571 δὲν εἶχε, ὅπως εἴδαμε νωρίτερα [1], ὡς ἀποτέλεσμα οὔτε τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἐγκατάλειψη τῆς πολιτείας ἀπὸ τοὺς κατοίκους της οὔτε καὶ τὴ μεταφορά της μέσα στὴν ὀχυρὴ Φορτέτσα, ὅπως σχεδίαζε ἀρχικὰ ἡ Αὐθεντία. Ἀντίθετα, τόσο οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ « τσιταδίνοι » ὅσο καὶ ὁ λαός, θὰ ξανακτίσουν σιγὰ - σιγὰ τὶς πυρπολημένες καὶ λεηλατημένες τους κατοικίες στὸ χῶρο τῆς παλιότερης città, ἀφίνοντας γιὰ τὴ μισθοφορικὴ milizia τὸ φρούριο, στὸ ὁποῖο, ἐξάλλου, θὰ μποροῦσαν καὶ οἱ ἴδιοι νὰ καταφύγουν σὲ περίπτωση κινδύνου. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 16ου αἰ. καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ἑπόμενου αἰώνα, μᾶς κληροδοτήθηκε στὴν τρίτη πόλη τοῦ « βασιλείου » ἕνας μεγάλος πλοῦτος παραδειγμάτων ἀστικῆς κατοικίας [2] τῆς τελευταίας φάσης τῆς Βενετοκρατίας [3], πού, ἀφοῦ διασώθηκε κατὰ ἕνα μεγάλο, καθὼς φαίνεται, ποσοστὸ ἀπὸ τὶς καταστροφὲς τῆς τουρκικῆς κατάκτησης [4] καὶ κατόρθωσε ν' ἀντέξει στὴ φυσικὴ φθορὰ τοῦ χρόνου καὶ τῶν

1. Βλ. σελ. 33 καὶ 60 - 61.

2. Μὲ τὴ χρονολόγηση αὐτὴ συμφωνεῖ καὶ ὁ Gerola (τόμ. III, σελ. 238), ὁ ὁποῖος ἐπικαλούμενος, ἐντελῶς ἀόριστα, καὶ τὸ « stile architettonico » πιστεύει πὼς « . . . l'epoca alla quale quelle fabbriche vanno assegnate deva restringersi fra la seconda metà del secolo XVI e la prima del seguente ; ».

3. Μερικὰ ἀνάλογα καὶ πολὺ ἀξιόλογα παραδείγματα σπιτιῶν τῆς Βενετοκρατίας, ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη μελετηθεῖ, ὑπάρχουν καὶ στὰ Χανιά, τὰ ὁποῖα (στὰ 1610) ἦταν, κατὰ τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ Wil. Lithgow (The Total Discourse of the Rare Adventures κλπ., London, 1632, σελ. 81), «. . .The second citie of Crete,being exceeding populous,well walled and fortified with bulwarkes. It hath a large castle (ἐννοεῖ τὸ Καστέλι τῶν Χανιῶν), containing ninety seaven pallaces in which the Rector and other venetian gentlemen dwell. . . ». Πρβλ. Gerola, τόμ. I/1, σελ. 23. Dem. Iliadou, Studi Veneziani IX (1967), σελ. 598 καὶ M. Benvegna, Viaggio di Levante, Bologna, 1688, σελ. 58 (« . . . è cosi bella, che allogiatovi al mio ritorno, la ritrovai di sito simile a Capua e di palazzi non differenti nell'architettura delle facciate a Venezia. . . »).

4. Μετὰ τὴν ἅλωση τῆς πόλης σημειώνονται φοβεροὶ βανδαλισμοί :

« Καὶ Τοῦρκοι 'μπήκασιν ἐκεῖ 'ς τὰ σπήτια πολλοὶ μέσα
καὶ 'σποῦσαν καὶ ἀναγέρνασι, νὰ βροῦσινε τορνέσσα ».

Ἄλλοι πάλι :

« Τὰ παράθυρα 'βγάνασι, τὰ σπήτια ξεπατόνα
τσῇ πόρταις ἐσηκόνασι, τὰ μνήματα ἀναχῶνα ».

Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 225 καὶ 209, ἀντίστοιχα.

Καὶ ὁ Gerola εἶχε, πολὺ σωστά, ἐπισημάνει τὶς φοβερὲς καταστροφὲς τῶν μεγάρων τῶν εὐγενῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν λαϊκότερων σπιτιῶν τοῦ Χάνδακα. Τὰ κατακομματιασμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη θυρωμάτων,

σεισμῶν, ἦταν δυστυχῶς μοιραῖο νὰ ὑποστεῖ μὲ τὴν ἀδιαφορία μας τὴν « ἀνανεωτικὴ » ἐπιδρομὴ τῶν τελευταίων χρόνων, ποὺ τείνει ἐπικίνδυνα νὰ ἐξαφανίσει τὰ ἀπομένοντα ἀκόμη μνημεῖα τοῦ Ρεθέμνου[5]. Ὁ Gerola, πάντως, πρόλαβε, πρὶν ἑβδομήντα χρόνια, νὰ δεῖ πολὺ περισσότερα πράγματα. Μολαταῦτα, ἡ σχετικὴ ἀναφορά του γιὰ τὶς abitazioni private τῆς πόλης[6], πολύτιμη καθαυτή, ἔχει ἀναμφίβολα μειωμένη σημασία ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἰταλὸς ἐπιστήμονας, διστάζοντας νὰ μπεῖ μέσα στὰ σπίτια τῆς πολιτείας[7], περιόρισε τὸ ἐνδιαφέρον του ἀποκλειστικὰ στὸ ἐξωτερικό τους, στὶς προσόψεις τους δηλαδὴ πάνω στὰ « καντούνια »[8] καὶ τὰ στενὰ τοῦ Ρεθέμνου. Ἐμεῖς ὅμως, στὰ πα-

παραθύρων κλπ. τὰ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Τοῦρκοι σὰν ἐπιτύμβιες στῆλες τῶν νεκροταφείων τους, ἔξω ἀπὸ τὴν Πύλη τοῦ Ἰησοῦ (τὴν Καινούρια Πόρτα) τοῦ Ἡρακλείου. Gerola, τόμ. III σελ. 213.

Καὶ στὸ Ρέθεμνος, στὰ 1924, μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, ἐνῶ ἄρχιζε ἡ ἐπιβίβαση τῶν Τουρκοκρητικῶν στὰ πλοῖα ποὺ θἄφευγαν γιὰ τὴ Μικρὰ Ἀσία, « . . . ὅλη ἡ Τουρκιὰ ἔπεσε πάνω στὴν ξυλικὴ τῶν σπιτιῶν κι ἔριχνε κάτω τὰ καφάσια, ξήλωνε τὶς πορτωσιές, ξεπέτσωνε τὰ πατώματα — κι ὅλα τοῦτα μέσα σ' ἕνα μπουρίνι ζουρλὸ κι ἀγριεμένο, ποὺ εἴταν τὸ ἀνάποδο ἀπὸ τὴν καρτερία καὶ τὴν φρονιμάδα ποὔχανε δείξει ἴσαμε κείνη τὴ μέρα. Ἔτσι, ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμὴ στὴν ἄλλη, ὁ τουρκικὸς μαχαλὰς ἀνταριάστηκε, βογγοῦσε, τριζοκοποῦσε, μούγκριζε σὰ βουβάλι ποὺ τὸ σφάζουν. . . ». Παντ. Πρεβελάκη, Τὸ Χρονικὸ μιᾶς Πολιτείας, σελ. 91.

Πάντως, ὅσον ἀφορᾶ τὰ θέματα τῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς, σημειώνω ἐδῶ πὼς μετὰ τὴν κατάκτηση τοῦ Ρεθέμνου ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1646) διατάσσεται μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι (1648) ἡ ἀπογραφὴ ὅλων τῶν σπιτιῶν τῆς πόλης καὶ τότε, σύμφωνα μ' ὅσα καταγγέλλουν στὸ ἱεροδικεῖο τοῦ Ρεθέμνου οἱ ἀδελφοὶ Ἀνδρέας καὶ Φραγκιᾶς Μηλιώτης, ποὺ διεκδικοῦν τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ διατηροῦσαν μέσα στὴν πολιτεία, ἀπὸ κάποιον Ἀχμὲτ ἀγά, ὁ ὁποῖος τὸ εἶχε « ἀγοράσει » ὅταν τὰ δυὸ ἀδέλφια κατέφυγαν στὸν πολιορκούμενο ἀκόμη Χάνδακα, « τὰ μὲν οἰκόπεδα τῶν οἰκιῶν τῆς πόλεως ταύτης ἐγένοντο βακουφικά, αἱ δὲ οἰκοδομαί των ἀπέβησαν ἰδιοκτησίαι μας δυνάμεναι νὰ μεταβιβασθοῦν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ πληρώνωμεν ἐτησίως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Βακουφίων ἑκατὸν εἴκοσι ἄσπρα ὡς φόρον Βακουφικῆς γῆς ». Νικ. Σταυρινίδη, Κρητ. Χρον. 2 (1948), σελ. 557. Βλ. καὶ σελ. 79, σημ. 157.

5. Ἀπὸ τὸ 1961, ποὺ πῆγα γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Ρέθεμνος, μέχρι σήμερα ἔχουν γίνει πάμπολλες ἀλλοιώσεις στὴ φυσιογνωμία τῆς παλιᾶς πόλης. Ἀπὸ τὴ θέση, ἐξάλλου, ποὺ κατέχω στὴν ἁρμόδια Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Κράτους εἶμαι σὲ θέση νὰ γνωρίζω τὴν ἔκταση καὶ τὸ εἶδος τῶν καταστροφῶν αὐτῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς προσπάθειες, τόσο τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας, ὅσο καὶ τῶν Ἐφορειῶν Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης καὶ κυρίως τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ νησιοῦ, νὰ προλάβουν τὸ κακὸ καὶ νὰ περισώσουν ὅ,τι μποροῦν. Τὸ ἴδιο ἀξιέπαινη προσπάθεια ἔχει κάνει καὶ ὁ δῆμος Ρεθύμνης, καθὼς καὶ ἡ Ἐφορεία Νεωτέρων Μνημείων.

6. Gerola, τόμ. III, σελ. 232 - 248.

7. Στὸν ἴδιο, πιθανότατα, λόγο ὀφείλεται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Gerola δὲν μπόρεσε νὰ ἀντιληφθεῖ καὶ τὴν ὕπαρξη τῆς μεγάλης λατινικῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου (τὴ γνωρίζει μόνον ἀπὸ τὸ χάρτη τοῦ Mormori), τῆς ὁποίας ἡ ἐπιβλητικὴ πύλη τῆς κεντρικῆς της εἰσόδου βρίσκονταν μέσα σὲ ἕνα ἀδιέξοδο στενὸ τῆς τότε ὁδοῦ Ρώσων (σημ. ὁδοῦ Ἐθν. Ἀντιστάσεως). Βλ. σχετικά, σελ. 70, σημ. 116.

8. Ὅπως στὴν Κέρκυρα καὶ τὴ Ζάκυνθο, ἔτσι καὶ στὶς κρητικὲς πόλεις τὰ στενὰ λέγονταν τότε καὶ « καντούνια ». Στὸ « Θρῆνο τοῦ Φαλλίδου » (17ος αἰ.) ἀναφέρονται συντροφιὲς Καστρινῶν, ποὺ τριγυρίζουν μὲ τὴ συνοδεία μουσικῶν στὰ « καντούνια » τοῦ Χάνδακα :

« Μέρα νύχτα σοναδόρους
στὰ καντούνια κ' εἰς τοὺς φόρους
τσίτερες, βιολιά, λαγοῦτα
ἄρπες, μπάσσες καὶ φιαοῦτα ».

Στυλ. Ἀλεξίου, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Κρητ. Χρον. 19 (1965), σελ. 26. Πρβλ. καὶ Κατζοῦρμπο, Α 123 - 132.

ραδείγματα ποὺ θὰ παρουσιάσουμε εὐθὺς ἀμέσως, θ' ἀσχοληθοῦμε — ὅσο μᾶς εἶναι δυνατόν — καὶ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν μεγάρων[9] καὶ τῶν ταπεινότερων σπιτιῶν τῆς πόλης, γιὰ νὰ ἐξετάσουμε ἔτσι τὴν κτηριολογική τους διάρθρωση, νὰ ἑρμηνεύσουμε σωστὰ τὴ χρήση καὶ τὸν προορισμὸ τῶν χώρων τους, νὰ προχωρήσουμε κατόπιν στὴ λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τους στοιχείων καὶ ν' ἀναζητήσουμε, τέλος, τὴν προέλευσή τους.

1. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11

Εἶναι ἕνα ἀρκετὰ μεγάλο γωνιακὸ κτήριο, ποὺ ἔχει ὑποστεῖ (τόσο στὶς τελευταῖες δεκαετίες ὅσο καὶ στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας) σοβαρὲς ἀλλοιώσεις τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς. Σήμερα, παρόλο ποὺ κατοικεῖται ἀκόμη, βρίσκεται σχεδὸν σὲ κατάσταση ἐρειπίου (Πίν. 38). Τὸ σπίτι φαίνεται πὼς περιλάμβανε κατώγι[10], «μετζάο» (βεν. mesà ἢ mezzado)[11] καὶ ἀνώγι. Σὲ καλύτερη, ὁπωσδήποτε, κατάσταση σώζεται μόνον τὸ

9. Ἡ Κ. Φατούρου-Ἡσυχάκη (Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης, σελ. 31, σημ. 2) κάνει λόγο γιὰ τοὺς «ὅρους, διὰ τῶν ὁποίων δηλώνονται αἱ ἰδιωτικαὶ ἐπίσημοι οἰκίαι» στὴν Κρήτη καὶ εἰσηγεῖται τὴ χρήση τοῦ ὅρου μέγαρο, βρίσκοντας πὼς ἡ λέξη ἀρχοντικό, «συνεδέθη κυρίως πρὸς τὴν εἰκόνα τῶν βορειοελλαδικῶν κλπ. ἀρχοντικῶν τῆς Τουρκοκρατίας», ἐνῶ ἡ λέξη «παλάτιον ἢ παλάτι ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἤδη ἐποχῆς συνδέεται πρὸς τὴν εἰκόνα τῆς βασιλικῆς κατοικίας». Οἱ παραπάνω σωστές, καθὼς πιστεύω, ἀπόψεις τῆς Φατούρου-Ἡσυχάκη μὲ ὁδηγοῦν στὴ χρησιμοποίηση τοῦ ὅρου μέγαρο, ὅσον ἀφορᾶ τὰ μεγάλα ἀρχοντικὰ σπίτια τῶν κρητικῶν πόλεων τῆς Βενετοκρατίας.

Μολαταῦτα, στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη τοῦ 16ου - 17ου αἰ. χρησιμοποιεῖται μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο τοῦ ὅρου μέγαρο ἡ λέξη ἀρχοντικό:

«Θὲς νὰ χαλάσω ἀρχοντικά; θέλεις νὰ σβαλιτσάρω
τὴν Ὀβριακή; Θὲς ζωντανὸ νὰ μὴν ἀφήσω φλάρο;»

(Κατζοῦρμπος, Γ 455 - 456). Πρβλ. καὶ Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικὴ Κρήτη, ἔτ. Α', τεῦχ. Α - Β, 1912, σελ. 318. Ἀντίθετα, ἡ ἁπλούστερη κατοικία τῶν «τσιταδίνων» καὶ τοῦ λαοῦ λέγονταν «σπίτι»:

«Ἔ μας ἐπά, Κατζάραπε, στὸ σπίτι τῆς κερᾶς μου»

(Κατζοῦρμπος, Α 1). Πρβλ. καὶ Ἑλ. Κακουλίδη, Ὁ Ἰ. Μορεζῆνος καὶ τὸ ἔργον του. Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 499.

Συνηθισμένη, τέλος, καὶ ἡ «κατοικιά»:

«Στὴν τέλειωσι τοῦ περβολιοῦ εὑρίσκετο χτισμένη
μιὰ κατοικιὰ μὲ μαστοριὰ μεγάλη καμωμένη».

(Ἐρωτόκριτος, Α 1441 - 1442).

10. Κατώγι καὶ ἀνώγι, μὲ τὴ σημερινὴ σημασία τους ἀναφέρονται καὶ οἱ δυὸ ὅροι σὲ ἀνέκδοτη νοταριακὴ πράξη τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1613 ἀπὸ τὸ νοδάρο Ἐμ. Βαρούχα (Archivio di Stato τῆς Βενετίας, Busta 291, φύλ. ΚΓ[R]). Καὶ ἀνωγιαστὸς = ὅ,τι βρίσκεται ἢ ἀνήκει στὸ ἀνώγι (Κατζοῦρμπος, Α 327).

11. Καὶ στὸ ἰσόγειο τῶν ἀστικῶν σπιτιῶν τῆς Ζακύνθου «... τὸ μετζάο ἢ τὰ μετζάα τοῦ κτηρίου περιελάμβανε συνήθως κάποιο κατάστημα, ἂν τὸ σπίτι ἦταν σὲ περιοχὴ ἐμπορικὴ ἢ κατοικία ἂν συνέβαινε τὸ ἀντίθετο». Διον. Ζήβα, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου, σελ. 42.

Κατὰ τὴν Egle R. Trincanato (La casa patricia veneziana e il suo rapporto con l'ambiente, Venezia, 1953, σελ. 8), στὴν κτηριολογικὴ διάρθρωση τοῦ βενετσιάνικου ἀρχοντικοῦ, ὅπως αὐτὸ εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὸ 13ο αἰ., τὰ mezzadi δὲν βρίσκονταν στὸ ἰσόγειο: «...si possono distinguere tre parti principali a) una a piano terreno adibita quasi sempre a magazzini, b) una sopra stanza destinata a «mezzadi», sulle alli, e c) una terza, il piano nobile....» Πρβλ. καὶ Ant. Salvadori, 101 architetture da vedere a Venezia, Venezia, 1969, σελ. 27 καί, κυρίως, P. Molmenti, La storia di Venezia nella vita

κατώγι. Ἐκεῖ, ὑπῆρχαν ἀποκλειστικὰ βοηθητικοὶ χῶροι γιὰ τὴν ἀποθήκευση ποσοτήτων τροφίμων (ἢ ἴσως καὶ γιὰ τὴ διαμονὴ τῶν « φαμέγιων ») [12], ποὺ στεγάζονταν, κατὰ τὸ πλεῖστο, μὲ μιὰ ξύλινη δοκιδωτὴ ὀροφή, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε ταυτόχρονα τὸ πάτωμα γιὰ τὸ « μετζάο » καὶ τὸ ἀνώγι, ἢ ἀκόμη μ' ἕναν ὀξυκόρυφο θόλο, ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου γιὰ τοὺς ὑπερκείμενους χώρους τοῦ μαγειρείου καὶ τοῦ ἀποχωρητηρίου τὸ ξύλινο πάτωμα θ' ἀποτελοῦσε μιὰ πολὺ κακὴ λύση. Στὸ κατώγι περιλαμβάνονταν ἐπίσης κι ἕνα ἀνεξάρτητο, καθὼς φαίνεται σήμερα, ὀρθογωνικῆς κάτοψης, γωνιακὸ « μαγαντζίνο » (magazzen) [13], ἐφοδιασμένο μόνο μὲ μιὰ τοξωτὴ πορτοπούλα [14], ποὺ ἔβγαζε στὸ δρόμο (Πί ν. 38). Βασικὰ ὅμως στοιχεῖα τοῦ ἰσογείου ἀποτελοῦσαν οἱ δυό του αὐλές. Τὴν ὕπαρξη τῆς πρώτης ἀπ' αὐτές (ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν διαμορφωμένη σ' ἕναν ὁλόκληρο κῆπο ἤ, ἔστω, σ' ἕνα « κηπούλλι »)[15], τὴν συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴ θολωτὴ ἀποθήκη, ἡ ὁποία ἦταν ἀνοικτὴ πρὸς τὸ πίσω μέρος τοῦ οἰκοπέδου, ὅπου ὑπάρχει ἀκόμη ἕνας μεγάλος ὑπαίθριος χῶρος φυτεμένος μὲ δένδρα (Πί ν. 39_1). Δὲν ὑπάρχει βέβαια ἀμφιβολία ὅτι ἡ κατεδάφιση μερικῶν χώρων τοῦ ἰσογείου καὶ ἡ διασκευή τους σ' ἕνα νεωτερικὸ διαμέρισμα (μὲ τὸ σκοῦρο χρῶμα στὴν κάτοψη τοῦ Πί ν. 39_1) μᾶς ἐμποδίζει νὰ διακρίνουμε τώρα πῶς ἀκριβῶς ἐπικοινωνοῦσε ὁ ὑπαίθριος αὐτὸς χῶρος μὲ τὸ ὑπόλοιπο σπίτι. Ἡ δεύτερη αὐλή, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν χαρακτηρίσουμε ὡς κεντρική, σχετίζονταν ἄμεσα μὲ τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ καὶ τὴν προσπέλαση τῶν ἐνοίκων του πρὸς τὸ mezzado, κι ἀπὸ κεῖ στὸ ἀνώγι. Σ' αὐτὴν περιλαμβάνονταν τὸ μεγάλο τοξωτὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ (Πί ν. 39_1, 113_2), ἕνα μποτζάλε (pozzo) [16] ἤ, ἴσως, μιὰ « γιστέρνα » (cisterna) [17], ποὺ συγκέντρωνε μὲ τὴ βοήθεια ἐνσωματωμένων

privata (τὸ κλασσικὸ αὐτὸ ἔργο κυκλοφόρησε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1880), ἐπανέκδοση LINT, Trieste, 1973, τόμ. 1, σελ. 299 (mezzà ἢ amezzadi) καὶ G. Boerio, Dizionario del dialetto veneziano, ἐπανέκδοση 1971, Milano, σελ. 415 (mezà).

12. « Φαμέγιος » (βεν. famegio) = ὁ ὑπηρέτης :

« Νὰ ζοῦμε, δὲν τὸν ἤθελα φαμέγιο τοῦ σπιτιοῦ μου »

(Κατζοῦρμπος, Α 169).

13. (Τὸ) « μαγαντζίνο » ἢ καὶ « μαγαντζὶν » (βεν. magazzen) = ἰσόγειος (συνήθως) χῶρος ἀποθήκης σπιτιοῦ ἢ καταστήματος. Βλ. Boerio, ἔ. ἀ. σελ. 382. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἀναφέρεται καὶ σὲ δυὸ νοταριακὲς πράξεις (μὲ ἡμερομηνίες 24/1/1553 καὶ 23/3/1553) τοῦ Μιχ. Μαρᾶ. Κ. Μέρτζιου, Κρητ. Χρον. 15 - 16, II (1961 -62), σελ. 266 καὶ 267. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ὁ τύπος « μαγατζές ». Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 295. Σὲ χρήση, τέλος, εἶναι καὶ ἡ λέξη (οἱ) « μαγαζᾶδες » (ἐνν. ὁ μαγαζᾶς ;), ποὺ, κατὰ τὸν Στ. Ξανθουδίδη (ἔ. ἀ. σελ. 337), μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους γνωστοὺς τύπους « μαγαζὲς » ἢ « μαγατζὲς » ἢ « μαγαζί », σημαίνει τὸ ἐργαστήριο (ἑνὸς τεχνίτη, βιοτέχνη κλπ.) ἢ τὴν ἀποθήκη (ἐμπορευμάτων). Ὅλοι οἱ παραπάνω τύποι προῆλθαν, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο ἐρευνητή (ἔ.ἀ.), ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ λέξη makhazin καὶ « διὰ τῶν φραγκικῶν γλωσσῶν καὶ τῆς τουρκικῆς εἰσῆλθον καὶ εἰς τὴν νέαν ἑλληνικήν ». Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς μεγάλες δημόσιες ἀποθῆκες (σιτηρῶν, πολεμεφοδίων κλπ.) συχνὰ χρησιμοποιεῖται στὰ ἔγγραφα τῶν βενετικῶν Ἀρχῶν τῆς Κρήτης ἡ ἴδια λέξη (magazeno). Βλ. πρόχειρα, Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 417.

14. Πορτοπούλα = μικρὴ πόρτα. Ἐρωτόκριτος, Α 1458. Πρβλ. καὶ τὸ πορτόνι τῆς Ζακύνθου (Λιον. Ζήβα, ἔ. ἀ. σελ. 174).

15. « Κηπούλλι » = μικρὸς κῆπος. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 332.

16. Μποτζάλε (ἰτ. pozzo) = πηγάδι, στόμιο πηγαδιοῦ. Ἡ λέξη ἀκούγεται καὶ σήμερα στὴν Κρήτη.

17. « Γιστέρνα » (ἰτ. cisterna) = δεξαμενὴ νεροῦ. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 322. Ἡ λέξη στέρνα ἀκούγεται καὶ σήμερα σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα. Ζησ. Τζαρτζάνου, Περὶ τῶν Λαϊκῶν Τεχνικῶν Ὅρων τῆς Οἰκοδομικῆς τῶν Μεγάλων Ἀστικῶν Κέντρων μετὰ Λεξικοῦ αὐτῶν, Ἀθῆναι, 1961, σελ. 211.

στὸν τοῖχο « κοντούτων » (condutto) [18] τὰ βρόχινα νερὰ ἀπὸ τὸ δῶμα (Π ί ν. 40_2), καθὼς καὶ μιὰ πέτρινη σκάλα, ἀποτελούμενη ἀπὸ πέντε μόνο « σκαλέρια » [19], ποὺ ὁδηγοῦσε μέσα ἀπὸ ἕνα ὀρθογωνικὸ περίθυρο (Π ί ν. 40_1) κατευθείαν στὸ ἐπίπεδο τοῦ mezzado. Ὁλόκληρη ἡ « κούρτη » (corte) [20] τοῦ σπιτιοῦ ἦταν στρωμένη μὲ « χοχλάδια » [21] καὶ, τὸ κυριότερο, στεγάζονταν μὲ μιὰ ξύλινη, δοκιδωτὴ ὀροφή. Ἀπόδειξη γιὰ τοῦτο εἶναι τὰ ὑπολείμματα μερικῶν δοκαριῶν, ποὺ σώζονται ἀκόμη πάνω στὸ δυτικὸ τοῖχο τῆς αὐλῆς, καθὼς καὶ τὸ μικρὸ ὀρθογωνικὸ παράθυρο (ἢ μᾶλλον φεγγίτης), ποὺ εἶχε ἀνοιχθεῖ στὸν ἐξωτερικό της τοῖχο, δίπλα ἀκριβῶς στὸ τόξο τοῦ θυρώματος τῆς εἰσόδου (Π ί ν. 38), γιὰ νὰ τὴν φωτίζει. Θὰ κυριολεκτούσαμε, συνεπῶς, ἂν λέγαμε πὼς ὁ χῶρος αὐτὸς ἀποτελοῦσε ἀρχικὰ ἕνα στεγασμένο χὼλ εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ.

Ἡ ἀρχικὴ μορφὴ καὶ ἡ ἀκριβὴς διάταξη τῶν χώρων τοῦ ἐπιπέδου τοῦ mezzado παρουσιάζεται σήμερα (ἐξαιτίας τῆς ἐρείπωσης τοῦ κτηρίου) ἀρκετὰ συγκεχυμένη. Ἡ πρώτη πάντως (μετὰ τὴν αὐλὴ) αἴθουσά του εἶχε δυὸ ὀρθογωνικὰ παράθυρα, τοποθετημένα τὸ ἕνα κοντὰ στ' ἄλλο, ποὺ ἔβλεπαν στὸ δρόμο (Π ί ν. 38). Ἕνα δεύτερο, ὀρθογωνικὸ δωμάτιο βρίσκονταν λίγο πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ προηγούμενο, ἔπιανε τὴ γωνία τοῦ κτηρίου, πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ἰσόγειο « μαγαντζίνο », καὶ φωτίζονταν ἀπὸ ἕνα μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ ἄλλα παράθυρο, διακοσμημένο μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις δελφινιῶν (Π ί ν.

18. (Τὸ) « κοντότο » ἢ « κοντοῦτο » ἢ « κουντοῦτο » ἢ καὶ « κουτοῦτο » (ἰτ. condutto) = ὁ πήλινος σωλήνας νεροῦ. Ἡ λέξη ἀκούγεται καὶ σήμερα ὄχι μόνο στὸ Ρέθεμνος (Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970). σελ. 325. σημ. 18) ἀλλὰ γενικότερα σ' ὁλόκληρη τὴν Κρήτη. Πρβλ. π.χ. τὸ ἑπόμενο δίστιχο :

« Ὡς τρέχει τὸ κρύο νερὸ καὶ μπαίνει στὸ κουντοῦτο
ἔτσι νὰ τρέχουν τὰ καλὰ στ' ἀρχοντικὸ ἐτοῦτο » !

Ὑπάρχει καὶ μιὰ τηνιακὴ ἀπόδοση τοῦ ὅρου (« κουντούτους » ἢ « ντούτους »). Τὸ Ἑλληνικὸ Λαϊκὸ Σπίτι, σελ. 80.

19. (Τὸ) « σκαλέρι » = τὸ σκαλοπάτι :

« σκάλαν ἐκατεβαίναμεν, εἶχε στενὰ σκαλέρια »

(Ἰωάν. Πικατόρου, Ρίμα θρηνητική, στίχ. 275. βλ. G. Wagner, Carmina graeca medii aevi, σελ. 232). Ὁ Δ. Τριποδάκης (Ἱστορικὴ θεώρηση τῆς ἐξελίξεως τῶν οἰκισμῶν καὶ τῆς χωρικῆς κατοικίας στὴν Κρήτη. Ἀρχιτεκτονικὴ 58 (1966), σελ. 55) συναντάει σὲ χωριὰ τῆς Κρήτης καὶ τὸν ὅρο (τὸ) « σκαλούνι ».

20. (Ἡ) « κούρτη » (ἰτ. corte) = ἡ αὐλή :

« Ἴδε τὸ ποῦ σ' ἐπέσωσεν ἡ μοῖρα σου Σαχλίκη
εἰς ποίαν κούρτην κάθεσαι κ' εἰς ποίαν λότζαν εἶσαι ».

(Στέφανου Σαχλίκη, Ἑρμηνεῖαι, στίχ. 362 - 363, βλ. G. Wagner, ἔ. ἀ. σελ. 91). Πρβλ. καὶ Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 257. Ὁ Δ. Τριποδάκης (ἔ. ἀ. σελ. 55) καταχωρεῖ καὶ τὸν ὅρο (ἡ) « κούρτα », ποὺ σημαίνει « μαντρὶ περιτριγυρισμένο μὲ φράχτη ἀπὸ κλαδιά ». Καὶ εἶναι, βέβαια, φανερὸ ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ λέξη κούρτα.

Σὲ χρήση ὅμως ἦταν καὶ ὁ (σημερινὸς) τύπος αὐλή. Βλ. πρόχειρα, Κατζοῦρμπο, Β 343.

21. (Τὸ) « χοχλάδι » καὶ ὑποκορ. τὸ « χοχλαδάκι » = ἡ μικρὴ (ἀποστρογγυλεμένη) πέτρα, τὸ βότσαλο. Π. Βλαστοῦ, Ὁ Γάμος ἐν Κρήτῃ, σελ. 181. Ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, στὴν ἐξέταση τοῦ εἴδους τῶν χρησιμοποιούμενων στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας πλακοστρώσεων, τὰ πλακόστρωτα τῶν αὐλῶν μὲ βότσαλα (ποὺ ἔφερναν συνήθως ἀπὸ τὴ Ρόδο) συνηθίζονταν, κυρίως, στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀντίθετα, στὴν ἀμέσως προγενέστερη χρονικὴ περίοδο, χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὸν ἴδιο σκοπό, πώρινες ὀρθογωνικὲς πλάκες, τὰ «πλακιά » (Στυλ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ. σελ. 259). Γι' αὐτό, δὲν ἀποκλείεται,

$105_{1,2}$). Ἡ « κάμερα »[22] αὐτὴ ἀποτελοῦσε πιθανότατα τὸ καθαυτὸ mezzado, ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα τοῦ « κυροῦ »[23] τοῦ σπιτιοῦ. Στὸν ἀντίστοιχο μάλιστα χῶρο κάποιου (ἄλλου) σπιτιοῦ τοῦ Ρεθέμνου εἶχε συντάξει, τὴν 1/4/ 1618, μιὰ νοταριακή του πράξη ὁ Γεώργιος Πάντιμος (Zorzi Pandimo) : « . . . in Rett (im)^{o}, città del Regno di candia, nel mezado dell ecc (elentissim)^{o} Sig (no)^{r} Luca. . . »[24].

Μιὰ ξύλινη μᾶλλον σκάλα ὁδηγοῦσε, τέλος, ἀπὸ τὴν πρώτη αἴθουσα τοῦ mezzado στὸ ἀνώγι, τοῦ ὁποίου οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι πρέπει ν' ἀκολουθοῦσαν μιὰ διάταξη ὄχι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τῶν χώρων τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ mezzado :

« Στὴν κάμεράν τση, πού 'τονε ἕνα ψηλὸν ἀνώγι
εἶχ' ἄλλη κάμερα ὅμορφη εἰς ἐκεινῆς κατώγι
εἰς τὴν ὀπίσω ντης μερά, στοῦ κατωγιοῦ τὸ πλάγι
σπίτι ἤτονε τοῦ Βασιλιοῦ σιτάρια νὰ φυλάγη »[25].

Ὅπως ὅμως τὸ « μετζάο », ἔτσι καὶ τὸ ἀνώγι τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Κλειδῆ ἔχει ὑποστεῖ τόσες μετατροπὲς καὶ προσθῆκες ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατη σήμερα ἡ σωστὴ ἀποκατάσταση τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς. Θὰ ὑπῆρχε ὅμως ἐκεῖ ὁ μεγάλος, ὀρθογωνικοῦ σχήματος, χῶρος τοῦ « πόρτεγου » (portego)[26], ὅπου συγκεντρώνονταν ἡ οἰκογένεια καὶ

ἴσως, τὸ σημερινὸ πλακόστρωτο τῆς « κούρτης » τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ νὰ βρίσκεται πάνω ἀπὸ ἕνα παλιότερο δάπεδο.

22. (Ἡ) « κάμερα » (ἰτ. camera) = τὸ δωμάτιο. (Ἐρωτόκριτος, Γ 1383 καὶ Ἐλ. Κακουλίδη, ἔ. ἀ. σελ. 497). Σὲ χρήση ἦταν καὶ ὁ τύπος « κάμαρα » :

« Στὴν κάμαρα ἂς εἶν' ὁ εἷς κι ἄλλος εἰς τὴν αὐλή σου »
(Κατζοῦρμπος, Β 343).

23. (Ὁ) « κύρης » (γεν. τοῦ « κυροῦ ») = ὁ πατέρας, ὁ νοικοκύρης. Κατζοῦρμπος, Α 38 καὶ Ε 136. Ἀντίστοιχα καὶ (ἡ) « κερὰ » (ἢ ὑποκορ. « κεράτσα ») = ἡ νοικοκυρά, ἡ κυρία, ἔ.ἀ. Α 322 καὶ Α 333. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ γραφὴ (ὁ) « κύρις » (γεν. τοῦ « κυροῦ »). Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 335. Τέλος, σὲ χρήση εἶναι καὶ ὁ τύπος « νοικοκερά » (μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια) :

« Μὰ τὸν 'Αρμένη συντηρῶ μὲ τὴ νοικοκερά του
πασίχαρο, γιατὶ θαρρεῖ πὼς κάνει τὴ δουλειά του ».

(Κατζοῦρμπος, Ε 145 - 146). Πρβλ. καὶ Boerio, ἔ. ἀ. σελ. 415.

24. Archivio di Stato, Venezia, Busta 214, φυλ. 12^{v} .

25. Ἐρωτόκριτος, Γ 385 - 388.

26. (Τὸ) « πόρτεγο » (βεν. portego) = ἡ αἴθουσα ὑποδοχῆς, ἡ σάλα : « ἀνοίξετε τὰ πόρτεγα τ' ἀπάνω καὶ τὰ κάτω » (Π. Βλαστοῦ, ἔ. ἀ. σελ. 173). Πρβλ. Boerio, ἔ. ἀ. σελ. 527 καὶ Molmenti, ἔ. ἀ. σελ. 299. Σὲ νοταριακὴ πράξη, ποὺ εἶχε συντάξει στὶς 21/7/1567 ὁ Μιχ. Μαρᾶς, περιγράφεται, σὲ γενικὲς γραμμές, τὸ σπίτι ποὺ πουλάει ὁ « Γεώργης Σκορδίλης, σγουράφος τὴν τέχνην » :

« . . . καὶ παραλαμπάνεις ἐκεῖνα τὰ σπίτια τὰ ἐδικά μου μὲ ὅλαις ταῖς κομοντιτάδαις καὶ μὲ τοὺς ἀέρες τους, τὰ ὁποῖα εἶνε, πόρτεγο κάμερα, κατώγια, αὐλὴ μὲ πηγάδι, μὲ μαγειρεῖον καὶ μὲ ἕνα σπιτόπουλο. . . ». Κ. Μέρτζιου, Κρητ. Χρον. 15 - 16, ΙΙ (1961 - 62), σελ. 280. Πρβλ. καὶ Δ. Τριποδάκη, ἔ. ἀ. σελ. 55, λέξη « πόρτεγο ». Πλούσια ἦταν ἡ ἐπίπλωση καὶ ὁ διάκοσμος τοῦ « πόρτεγου » τοῦ μεγάρου ποὺ εἶχε στὸ Χάνδακα στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ. ὁ 'Ανδρέας Κορνάρος :

« . . . ἀφίνω στὸν παραπάνω ἀδελφό μου κ. Βιτσέντζο, . . . τὰ ἕξι ἐπίχρυσα σκαμνιὰ (scagni dorati) καὶ τὸ ἐπίχρυσο φανάρι τοῦ πόρτεγου (fanno dorato del portico) . . .». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 424. Ὁ ἴδιος πλουσιότατος Βενετοκρητικὸς ὁρίζει πὼς στὸν ἀνεψιό του Μπερναντὶν θὰ μείνουν « τὰ κάδρα καὶ οἱ πίνακες ζωγραφικῆς ποὺ ἔχω στὸ πόρτεγο », ἔ. ἀ. σελ. 425. Στὴν ἐπίπλω-

δέχονταν τὶς ἐπισκέψεις τῶν φίλων καὶ τῶν συγγενῶν, οἱ « κάμερες » τῶν κοιτώνων [27] καὶ τέλος τὸ μαγειρεῖο [28] καὶ τὸ ἀποχωρητήριο, ποὺ πρέπει νὰ βρίσκονταν στὸ πίσω μέρος τοῦ σπιτιοῦ (ὅπου ἀκριβῶς θὰ προστεθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους κι ἕνα θολωτὸ χαμάμ), πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς. Σ' αὐτὴν θὰ μποροῦσε, ἴσως, κανένας νὰ κατεβεῖ μὲ μιὰ πέτρινη σκάλα.

Ἀπὸ τὶς δυὸ προσόψεις τοῦ κτηρίου, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μόνον ἡ μισοερειπωμένη του ὄψη πάνω στὴν ὁδὸ Στυλ. Κλειδῆ, πού, ὅπως καὶ ἡ ἄλλη ὄψη, ἀπολήγει στὴ σκαρπωτὴ γωνία τοῦ κτηρίου. Στὴ διευθέτηση τῶν διαφορετικῶν σὲ μέγεθος καὶ μορφὴ παραθύρων της εἶναι φανερὸ πὼς ἰσχύει κάποιος νόμος συμμετρικῆς τους ὀργάνωσης καὶ ἡ θέση τους δὲν καθορίζεται μόνον ἀπὸ μιὰ ἀπόλυτα ὠφελιμιστικὴ σκοπιμότητα, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀνταπόκρισή τους στοὺς ἐσωτερικοὺς χώρους τοῦ σπιτιοῦ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ χαμηλότερα τοποθετημένα παράθυρα φράσσονται γιὰ λόγους ἀσφαλείας μὲ σίδερα [29] ἢ « τζιλοτζές » (zelozia) [30]. Τὸ θύ-

ση τοῦ « πόρτεγου » θὰ ἀνῆκαν καὶ οἱ « πολτρόνες » (= οἱ πολυθρόνες. Φορτουνᾶτος, Δ 224), οἱ « καδέγλες » (= οἱ καρέκλες : « εἰς τοῦτο τοῦ φέρνουσι μορεσκάντο μιὰ καδέγλα καὶ καθίζει ». Ἐρωφίλη, τέταρτο ἰντερμέδιο) καὶ ἀκόμη, ἴσως, καὶ ἡ « τάβλα » (ἰτ. tavola = τὸ τραπέζι τῶν γευμάτων. Π. Βλαστοῦ, ἔ. ἀ. σελ. 178). Γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς λέξης « πόρτεγο » στὰ χωριὰ τῆς Κρήτης βλ. σχετικὰ καὶ Στ. Σπανάκη, ἔ. ἀ. σημ. 106.

27. Ἐκεῖ θὰ ὑπῆρχαν τὰ « κλινάρια » = τὰ κρεβάτια (Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 251), πιθανότατα κάποιος « καρφίχτης » = καθρέφτης (Π. Βλαστοῦ, ἔ. ἀ. σελ. 157) κι ἀκόμη τὰ « ἁρμάρια » (Φορτουνᾶτος, Δ 224) ἢ τὰ « ἁρμαράκια » (Ἐρωτόκριτος, Γ 606), δηλαδὴ οἱ ντουλάπες, κι ἀκόμη οἱ « κασέλες » (βεν. cassela) = τὸ μπαοῦλο, ἡ κασέλα (Κατζοῦρμπος, Α 359 καὶ Β 27). Ἐκεῖ φυλάσσονταν οἱ « ἐντυμασὲς » δηλ. τὰ ροῦχα, οἱ φορεσιὲς τῶν ἐνοίκων τοῦ σπιτιοῦ (Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 325) ὅπως π.χ. οἱ « ροῦμπες » (ἰτ. roba) = οἱ γυναικεῖες ρόμπες (Κατζοῦρμπος, Β 277), οἱ « βέστες » (βεν. vesta ἰτ. veste) = τὰ γυναικεῖα φορέματα, (ἔ. ἀ. Α 316, 319, 333, Β 127, 395), οἱ « μπερέτες » (beretta) = εἶδος σκούφου γιὰ τὸ κεφάλι (ἔ. ἀ. Γ 154, Δ 200), τὰ « φεραρόλια » (βεν. ferariol) = εἶδος μανδύα (ἔ. ἀ. Α 181), τὰ « τζιπόνια » (βεν. zipon) = εἶδος κοντοῦ (ἀνδρικοῦ συνήθως) ρούχου (ἔ. ἀ. Α 181) καὶ οἱ « γκαβαρδίνες » (βεν. gavardina) = εἶδος φαρδιοῦ ἐπενδύτη (ἔ. ἀ. Δ 322). Βλ. καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ Κατζούρμπου ἀπὸ τὸν Λίν. Πολίτη,'Ηράκλειον, 1964, Εἰσαγωγή, σελ. ργ - ρδ καὶ Εὐαγγ. Φραγκάκι, Ἡ Λαϊκὴ Τέχνη τῆς Κρήτης, τόμ. 1 - 2,'Αθῆναι, 1960. Πολυτελέστατη φαίνεται ἡ ἐπίπλωση μερικῶν ὑπνοδωματίων τοῦ μεγάρου τοῦ Ἀνδρέα Κορνάρου, τῶν ὁποίων οἱ τοῖχοι εἶχαν ἐπενδυθεῖ μὲ « κρεμεζὶ καὶ πράσινα δαμασκηνὰ ὑφάσματα » : « ἀφίνω στὸν παραπάνω ἀνεψιό μου Μπερναντὶν τὴν ἄλλη οἰκοσκευὴ τῆς κάμερας τῶν κρεμεζὶ καὶ πράσινων δαμασκηνῶν μὲ οὐρανὸ καὶ κρεβατόγυρο ἀπὸ τὸ ἴδιο δαμασκηνὸ καὶ τὸ σκαλιστὸ καρυδένιο κρεβάτι ἢ καριόλα ». Στ. Σπανάκη, ἔ.ἀ. σελ. 425. Πρβλ. καὶ Στυλ. Ἀλεξίου,'Ανάτυπο ἀπὸ τὰ Κρητ. Χρον. 19 (1965), σελ. 21. Ἀλλὰ καὶ στ' ἀρχοντικὰ τῆς πόλης τῆς Ζακύνθου « ὑπῆρχε πάντα μιὰ κεντρικὴ αἴθουσα, τὸ πόρτεγο ». Διον. Ζήβα, ἔ. ἀ. σελ. 62.

28. Ἐκεῖ θὰ ἦταν συγκεντρωμένα τὰ « χαλκώματα », δηλαδὴ τὰ μπρούτζινα σκεύη τοῦ μαγειρείου (Κατζοῦρμπος, Γ 80) καὶ γενικότερα τὰ « χρειασίδια », τὰ σκεύη τοῦ σπιτιοῦ (Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 502). Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ὅρος δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴ λέξη «μπασσαρία » ἢ « πασσαρία » (βεν. massaria), ποὺ σημαίνει τὸ σύνολο τῶν ἐπίπλων καὶ τῶν σκευῶν ἑνὸς σπιτιοῦ. Φ. Κουκουλέ, ΕΕΚΣ 3 (1940), σελ. 35.

29. (Τὰ) « σίδερα » = τὸ σιδερένιο κιγκλίδωμα τοῦ παραθύρου :

« Τὰ σίδερα γιὰ βλέπησι στὸν παραθύριν ἦσα
διπλὰ διπλὰ τὰ κάμασι καὶ δυνατὰ περίσσα »

(Ἐρωτόκριτος, Γ 395 - 396).

30. (Οἱ) « τζιλοτζὲς » (βεν. zelozia) = τὰ δικτυωτὰ κάγκελα τοῦ παραθύρου. Φορτουνᾶτος, Β 276 καὶ Γ 739. Πρβλ. καὶ Boerio, ἔ. ἀ. σελ. 809 (zelosia d' un balcon).

ρωμα, τέλος, τῆς εἰσόδου (γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνει ἀργότερα ἰδιαίτερος λόγος) φέρει μιὰ λατινικὴ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ὅμως δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ ὅτι τὸ σπίτι ἀνῆκε σὲ κάποιο ξενοφερμένο Βενετὸ ἤ, γενικότερα, Ἰταλὸ κάτοικο τοῦ Ρεθέμνου[31].

2. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9

Στὴν περίπτωση τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ, ποὺ βρισκόταν στὴ συνοικία τοῦ Castel vecchio, τίποτε ἀπὸ τὴ σημερινή του πρόσοψη, ποὺ ἀνάγεται στὴν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (ὅπως τουλάχιστο δείχνει ἡ μορφὴ τοῦ θυρώματος τῆς εἰσόδου του)[32] καὶ ἔχει, ἐξάλλου, ὑποστεῖ καὶ πρόσφατες ἀκόμη ἐπεμβάσεις (Π ί ν. 41, 42_2), δὲν φανερώνει τὸ πλούσιο ἐσωτερικό του. Τὸ κτήριο φαίνεται πὼς περιλάμβανε ἰσόγειο (κατώγι) καὶ δυὸ ὀρόφους (ἀνώγια), τὰ ὁποῖα ὅμως περιορίζονταν σ' ἕνα συμπαγῆ, ὀρθογωνικῆς κάτοψης κορμό, ποὺ ὑψώνονταν μόνο πάνω ἀπὸ ἕνα μικρὸ μέρος τοῦ ἐκτεταμένου ἰσογείου. Ἡ κακὴ κατάσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν δυὸ ὀρόφων καὶ ὁ διαμοιρασμὸς ὁλόκληρου τοῦ σπιτιοῦ σὲ οἰκογένειες προσφύγων ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία (πρὶν ἀπὸ τὸ 1924 τὸ σπίτι ἀνῆκε σὲ οἰκογένεια Τουρκοκρητικῶν) δὲν μᾶς ἐπέτρεψε τὴ συμπλήρωση τῆς ἀποτύπωσης τοῦ κτηρίου.

Πιὸ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα μποροῦμε πάντως νἄχουμε ἀπὸ τὸ κατώγι. Σ' αὐτὸ περιλαμβάνονταν τρεῖς συνολικὰ ὑπαίθριες αὐλές. Στὴν πρώτη (πρὸς τὸ δρόμο) αὐλή, ποὺ ἀποτελεῖ, ὅπως καὶ στὸ παράδειγμα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ, τὴν κεντρικὴ « κούρτη » τοῦ σπιτιοῦ, κτίστηκε, πρὸς τὸ τέλος μᾶλλον τοῦ 19ου αἰ., ἕνα μονόροφο σπίτι μὲ μιὰ ἀποθήκη στὸ ἰσόγειο (Π ί ν. 41). Τὴν ἀρχικὴ μορφὴ τῆς αὐλῆς αὐτῆς πρέπει νὰ τὴ φανταστοῦμε μ' ἕνα ψηλὸ μανδρότοιχο πρὸς τὸ δρόμο (ὅπως π.χ. καὶ στὴν περίπτωση τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12· Π ί ν. 117_1), πάνω στὸν ὁποῖο θὰ ὑπῆρχε κάποιο μεγάλο τοξωτὸ θύρωμα εἰσόδου. Στὸ βάθος τῆς αὐλῆς θὰ βρισκόταν καὶ ἡ κεντρική, ἡ κύρια σκάλα τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ ὁδηγοῦσε στὸ ἀνώγι. Νομίζω, μάλιστα, πὼς τὴν τελευταία αὐτὴ μποροῦμε νὰ τὴν ταυτίσουμε μὲ τὸ σημερινό, σὲ σχῆμα Γ κλιμακοστάσιο, ποὺ φαίνεται μὲν πὼς εἶναι ἀπὸ béton, στὴν πραγματικότητα ὅμως κρύβει μιὰ πολὺ παλιότερη κατασκευή[33]. Ἕνα τοξωτὸ ἄνοιγμα στὸ βάθος τῆς ἴδιας αὐλῆς ὁδηγοῦσε κατό-

31. Ἡ γνώση τῆς λατινικῆς, ποὺ ἔχουν πολλοὶ μορφωμένοι Ἕλληνες ἢ ἐξελληνισμένοι Βενετοκρητικοὶ « τσιταδίνοι » ἢ εὐγενεῖς τῶν κρητικῶν πόλεων, δὲν πρέπει νὰ μᾶς φανεῖ διόλου περίεργη. Οἱ « ντετόροι », νομικοὶ καὶ γιατροί, ποὺ εἶχαν σπουδάσει στὰ πανεπιστήμια τῶν ἰταλικῶν πόλεων, ἦταν ἐπόμενο νὰ ἔχουν κάποια γνώση καὶ τῆς λατινικῆς. Ἀλλὰ καὶ πολλοὶ δάσκαλοι τῶν γραμμάτων (ὅπως π.χ. ὁ δάσκαλος στὸν « Κατζοῦρμπο ») διδάσκουν στοὺς « σκολάρους » κυρίως τὴν κλασσικὴ λατινικὴ φιλολογία. Ἀκόμη καὶ τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς ἐποχῆς, ὅπως π.χ. ὁ « Γύπαρης », ἡ « Ἐρωφίλη » καί, κυρίως, ὁ « Κατζοῦρμπος », ὅπου παρεμβάλλονται ὁλόκληρα χωρία ἀπὸ τὸν Ὁράτιο, τὸ Βιργίλιο, τὸν Κάτουλλο κλπ. μαρτυροῦν πὼς τὸ κοινό, στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται ὁ Χορτάτσης, δὲν ἔχει ἄγνοια τῆς λατινικῆς γλώσσας, ἀφοῦ πολλὲς φορὲς μάλιστα δημιουργοῦνται κωμικὲς σκηνὲς ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν παρεξήγηση τῶν λατινικῶν τοῦ « δασκάλου ».

Ὁ τελευταῖος Τουρκοκρητικὸς ἰδιοκτήτης τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ (μέχρι τὰ 1924) ἦταν ὁ Σαφτὲρ Ἐφέντης Τσιτσεκάκης. Μιχ. Παπαδάκι, Τὸ Χρονικὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων τοῦ Ρεθέμνου, σελ. 31, σημ. 59.

32. Γι'αὐτὴ θὰ γίνει ἰδιαίτερος λόγος πιὸ κάτω. Πάντως, μποροῦμε ἀπὸ τώρα νὰ ποῦμε πὼς τὰ θυρώματα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀνήκουν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ.

33. Πρόκειται γιὰ τὸ συνηθισμένο στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας τρόπο κατασκευῆς σκάλας ἀπό

πιν σὲ μιὰ ἄλλη μικρότερη, ὀρθογωνικοῦ σχήματος, ὑπαίθρια « κούρτη », στρωμένη (ὅπως ἴσως ἦταν ἀρχικὰ καὶ ἡ προηγουμένη) μὲ παράλληλες σειρὲς ἀπὸ ὀρθογωνισμένες πλάκες. Ἐκεῖ πιθανὸν σταυλίζονταν, ὅταν τὸ ἐπέτρεπαν οἱ καιρικὲς συνθῆκες, τὰ ἄλογα τῶν ἐπισκεπτῶν ἢ τῶν ἐνοίκων τοῦ σπιτιοῦ, πρὶν νὰ τὰ ὁδηγήσει ὁ « ἀλογάρις » [34] σ' ἕνα στεγασμένο χῶρο. Γιατὶ ὡς σταῦλος [35] μᾶλλον θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηριστεῖ ἡ ἀμέσως ἑπόμενη μεγάλη, πλακόστρωτη αἴθουσα, ποὺ στεγάζεται μ' ἕναν ἡμικυλινδρικὸ θόλο (Π ί ν. 41, 42_1). Ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ ἑνὸς κατὰ μῆκος τοίχου ἐπικοινωνοῦσε ὁ θολωτὸς αὐτὸς χῶρος μὲ μιὰ ἄλλη ἡμιυπαίθρια, ἐπίσης ὀρθογωνικὴ αἴθουσα, ποὺ θὰ χρησίμευε ἴσως ὡς ἀποθήκη ἢ « καπονέρα » [36] ἢ ἀκόμη ὡς « ἀχεριώνας » [37]. Μιὰ ἀπόλυτα συμμετρικὴ διάταξη δυὸ παραθύρων καὶ μιᾶς πόρτας ἀνάμεσά τους (Π ί ν. 42_1) φώτιζε τὸ θολωτὸ σταῦλο καὶ ἔβγαζε στὴν τρίτη « κούρτη », ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὡραιότερο καὶ καλύτερα μέχρι σήμερα διατηρημένο, ὁλοκληρωμένο παράδειγμα ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς σπιτιοῦ, ποὺ μπορεῖ κανένας νὰ δεῖ στὸ Ρέθεμνος. Ἐκεῖ βρίσκεται ἀκόμη ἡ κτιστὴ βάση ἑνὸς κατεστραμμένου τώρα στομίου πηγαδιοῦ (ἢ στέρνας), μιὰ μονολιθικὴ λεκάνη γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων καὶ κάμποσοι πέτρινοι κρίκοι στοὺς γύρω τοίχους, ἀπ' ὅπου δένονταν τὰ σχοινιὰ γιὰ τὸ ἅπλωμα τῆς μπουγάδας [33]. Στὴν ἀπέναντι ἀκριβῶς πλευρὰ τῆς πλακοστρωμένης μὲ μικρὲς ἀκανόνιστες πέτρες αὐλῆς ὑπάρχει μιὰ θαυμάσια, ἄνετη στὸ ἀνέβασμα, εὐθύγραμμη σκάλα ἀπὸ πωρόλιθο, ποὺ ὁδηγεῖ σ' ἕνα τετραγωνικὸ πλατύσκαλο (Π ί ν. 41, 42_3), κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο στεγάζονταν ἕνα ἀποχωρητήριο γιὰ τοὺς « φαμέγιους », ποὺ ἐργάζονταν στὸ κατώγι (Π ί ν. 42_3). Ἀπὸ τὸ πλατύσκαλο ἔβγαινε, κατόπιν, κανεὶς στὸ ἐπίπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου, ὅπου, δίπλα στὸ κτηριακὸ ὄγκο τοῦ κυρίως σπιτιοῦ, ἁπλώνονταν, πάνω ἀπὸ τὴ θολωτὴ αἴθουσα τοῦ ἰσογείου, ἕνα εὐρύχωρο δῶμα [39], ὅπου βρίσκονταν, ὁλότελα ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη

μεγάλα, πώρινα, ἀμφιέρειστα δοκάρια - « σκαλέρια », ποὺ στηρίζονται στὸν τοῖχο τοῦ κτηρίου καὶ σ' ἕναν παράλληλο μ' αὐτὸν τοῖχο ἀπὸ λιθοδομή, ποὺ κτίζεται ἀκριβῶς γιὰ τὴ στήριξη τῆς σκάλας. Εἰδικότερος λόγος θὰ γίνει πιὸ κάτω.

34. « Ἀλογάρις » = ὁ ἱπποκόμος. Ἡ λέξη χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Βιτσ. Κορνάρο στὸν Ἐρωτόκριτο (Β 376).

35. Ἐκεῖ ἴσως σταυλίζονταν μόνιμα τὰ « ὀζὰ » ἢ τὰ « ζὰ » = τὰ ζῶα. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ. ἀ. σελ. 343. Μὲ τὴ σημερινὴ σημασία χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη « σταῦλος » κι' ἀπὸ τὸν Στέφ. Σαχλίκη (Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζώων, στίχ. 714, βλ. G. Wagner, ἔ. ἀ.) : « ταγίζουν με, ποτίζουν με, βάνουν με εἰς τὸν σταῦλον ». Μὲ τὴν ἴδια σημασία καταχωρεῖ ὁ Δ. Τριποδάκης (ἔ. ἀ. σελ. 55) τὸν ὅρο (τὸ) « ἀχύρι ».

36. (Ἡ) « καπονέρα » = τὸ « κοτέτσι » γιὰ τοὺς « κάπονες » (« κάπονας » = εὐνουχισμένος πετεινός). Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 256. Πρβλ. καὶ Κατζοῦρμπο, Α 55, Γ 105, 107, 523, Ε 247, 394. Πρβλ. Boerio, ἔ. ἀ. σελ. 135 (caponere)

37. « Ἀχεριώνας » = ἡ ἀποθήκη τῶν ἀχύρων, ὁ ἀχυρώνας. Π. Βλαστοῦ, ἔ. ἀ. σελ. 148.

38. Καὶ γιὰ τὶς πέτρινες αὐτὲς κρεμάστρες θὰ μιλήσουμε ἀναλυτικότερα πιὸ κάτω. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ἀκόμη πὼς στὸ μανδρότοιχο τῆς αὐλῆς πρὸς τὸ γειτονικὸ σπίτι ὑπάρχει ἕνα ἐντοιχισμένο, τοξωτὸ θύρωμα, ποὺ ἀποτελεῖ προφανῶς μιὰ ἔξοδο κινδύνου γιὰ τοὺς ἰδιοκτῆτες τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9.

39. Τὸ δῶμα αὐτὸ εἶναι ἐφοδιασμένο μ' ἕνα κτιστὸ στηθαῖο μὲ μιὰ πώρινη ἐπίστεψη σ' ὁλόκληρο τὸ μῆκος του, ἡ ὁποία ἔχει στὴν ἐπάνω της ἐπιφάνεια μιὰ μικρὴ ἐσοχή, ὅπου μποροῦσαν νὰ συγκεντρωθοῦν τὰ νερά. Γιατὶ φαίνεται πὼς πάνω στὸ πεζούλι αὐτὸ τοποθετοῦσαν γλάστρες μὲ λουλούδια καὶ δὲν θἄθελαν φυσικὰ νὰ τρέχει πάνω στὸν τοῖχο τὸ νερό, μὲ τὸ ὁποῖο πότιζαν τὰ λουλούδια (Π ί ν. 79_3).

οἰκοδομή, τὸ μισοερειπωμένο σήμερα μαγειρεῖο καθὼς κι ἕνα μικρό, θολωτὸ ἀποχωρητήριο[40] (Πίν. 97_2).

3. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50

Τὸ σπίτι αὐτὸ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων ἢ «Μικρῆς Παναγίας», ποὺ πιάνει τὴ νότια γωνία τῆς διασταύρωσης τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης μὲ τὴν ὁδὸ Νικηφ. Φωκᾶ (τὸ γνωστό μας Μακρὺ Στενὸ ἢ Οὐζοὺν - γιὸλ τῆς Τουρκοκρατίας), ὅπου ἀκριβῶς στεγάζονταν, μέχρι τὸ 1917, τὸ τζαμὶ τοῦ Ἀγκεμποὺτ Πασᾶ[41] ἢ τοῦ «Κομμένου Μιναρέ»[42], γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκτείνονταν (σύμφωνα μὲ μιὰ ἀόριστη, κάπως, πληροφορία τοῦ 19ου αἰ.) ἡ συνοικία τοῦ Ἁγ. Λαζάρου[43]. Ἡ λατινικὴ αὐτὴ ἐκκλησία τοῦ Ρεθέμνου (ἡ Santa Maria Maddalena, κατὰ τὸν Gerola)[44] μετατράπηκε στὰ 1687 (ἢ στὰ 1680, κατὰ τὸ Νικ. Σταυρινίδη) σὲ τζαμὶ ἀπὸ τὸν τότε μουτασερὶφ (πολιτικὸ καὶ στρατιωτικὸ διοικητὴ) τῆς πόλης Ἀγκεμποὺτ πασᾶ[45]. Σύμφω-

40. Μπροστὰ στὸ μικρὸ ἀποχωρητήριο τοῦ ἰσογείου, ὑπάρχει μιὰ τετραγωνικὴ πώρινη πλάκα, ποὺ ἀποτελεῖ ἴσως τὸ στόμιο κάποιου βόθρου, ὁ ὁποῖος συγκέντρωνε τὰ ἀκάθαρτα νερὰ κι ἀπὸ τὰ δυὸ ἀποχωρητήρια.

41. Gerola, τόμ. II, σελ. 144. Ἡ μετατροπὴ τοῦ τζαμιοῦ σὲ ὀρθόδοξη ἐκκλησία ἔγινε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1917 κάτω ἀπὸ τὶς διαμαρτυρίες τοῦ Ἐφκαφίου τοῦ Ρεθέμνου. Μιχ. Παπαδάκι, ἔ. ἀ. σελ. 30 - 37.

42. Ὁ μιναρὲς τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Ἀγκεμποὺτ Πασᾶ κτίστηκε, κατὰ τὸν Τουρκοκρητικὸ ἱστοριοδίφη Μουχαρὲμ Οὐζὰλ Νουμανάκη, στὰ 1687, ἀλλὰ ἔμεινε τελικὰ μισοτελειωμένος. Οἱ χριστιανοὶ τοῦ Ρεθέμνου ἀπέδιδαν τὸ γεγονὸς σὲ θαῦμα τῆς Παναγίας, ἡ ὁποία «τὸν κρήμνιζε καὶ δὲν τὸν ἄφηνε νὰ ὁλοκληρωθῆ». Μιχ. Παπαδάκι, ἔ. ἀ. σελ. 24, σημ. 40.

43. Βλ. σελ. 79, σημ. 160.

44. Ὁ Gerola (ἔ. ἀ. σελ. 144) θεωρεῖ πιθανὴ τὴν ταύτιση τοῦ τζαμιοῦ αὐτοῦ μὲ μιὰ λατινικὴ ἐκκλησία τῆς Santa Maria Maddalena, ποὺ ἀνῆκε στὸ τάγμα τῶν Δομηνικανῶν. Ἀντίθετα ὅμως, ὁ γνωστός μας μεγάλος Ρεθεμνιώτης ζωγράφος (καὶ μετέπειτα ἱερέας) Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς, ἀδελφὸς τοῦ ποιητῆ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ, στὴν ἀφιέρωση τῆς ἀκολουθίας (ποὺ εἶχε συντάξει ὁ ἴδιος) γιὰ τὴ γιορτὴ τοῦ Ἁγίου Γοβδελαᾶ (Βενετία, 1661) στὸ Ρεθεμνιώτη μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελέτιο Χορτάτση, ἀναφερόμενος στὸ μετὰ τὴν ἅλωση τοῦ Ρεθέμνου (1646) γεγονὸς τῆς ἀνάρρωσης τοῦ ἄρρωστου τότε ἀδελφοῦ του Φραγκιᾶ (τὴν ὁποία ἡ οἰκογένειά του εἶχε ἀποδώσει σὲ θαῦμα τοῦ Ἁγίου Γοβδελαᾶ), μνημονεύει μιὰ (ὀρθόδοξη) ἐκκλησία τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, στὴν ὁποία εἶχε καταφύγει ὁ πατέρας του γιὰ νὰ ζητήσει ἕναν παπᾶ γιὰ τὴν ταφὴ τοῦ ἑτοιμοθάνατου, καθὼς νόμιζε, γιοῦ του. Ἀ. Ξυγγόπουλου, Ἅγιος Γοβδελαᾶς τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζάνε. Κρητ. Χρον. 1 (1947), σελ. 474. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ ἀνῆκε, κατὰ τὸν Νικ. Σταυρινίδη (Κρητ. Χρον. 2 (1948), σελ. 548), πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση στοὺς καθολικοὺς καὶ μὲ τὴ μεσολάβηση, ἴσως, τοῦ Ρεθεμνιώτη Ἀνδρέα Μηλιώτη παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸν πορθητὴ τῆς πολιτείας Γαζῆ Χουσεῖν πασᾶ στοὺς ὀρθοδόξους. Πολὺ ἀργότερα, ὁ Β. Ψιλάκης (Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Γ', σελ. 72), ἀφοῦ ἀναφέρει ὅσα γράφει πιὸ πάνω ὁ Νικ. Σταυρινίδης, κάνει κατόπιν λόγο γιὰ μιὰ ἑλληνικὴ ἐπιγραφή («Μαριάμ, Κυρία τῶν Ἀγγέλων»), ποὺ βρίσκονταν «ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τῆς ἔξω μεγάλης θύρας τοῦ προαυλίου» τοῦ τζαμιοῦ καὶ ἡ ὁποία καταστράφηκε, κατὰ τὸν Β. Ψιλάκη (ἔ.ἀ. σελ. 72), ἀπὸ τοὺς Τουρκοκρητικοὺς τοῦ Ρεθέμνου, κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866. Τὴν ἴδια ἐπιγραφὴ γνώριζε, κατὰ τὸ Νικ. Δρανδάκη (Ἡ Ρεθυμνία εἰκὼν τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους. Κρητ. Χρον. 5 (1951), σελ. 61), καὶ ὁ γραμματέας τοῦ Τουρκικοῦ Ἐφκαφίου τοῦ Ρεθέμνου Τίτος Ζακάκης.

45. Ἡ μετατροπὴ τῆς Santa Maddalena (κατὰ τὸν Gerola) ἢ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων (κατὰ τὸν Ψιλάκη κλπ.) σὲ τζαμὶ ἔγινε στὰ 1687, κατὰ τὸν Τουρκοκρητικὸ (Ρεθεμνιώτη) ἱστοριοδίφη Μουχαρὲμ Οὐζὰλ Νουμανάκη, ποὺ ἀντλεῖ τὶς πληροφορίες του ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ τουρκικοῦ Ἐφκαφίου τοῦ Ρεθέμνου (τὸ ὁποῖο, μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τοῦ 1924, μεταφέρθηκε στὸ Ἀϊβαλὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας). Μιχ. Παπαδάκι, ἔ.ἀ. σελ. 24. Ἀντίθετα, ὁ Νικ. Σταυρινίδης βρῆκε στὰ Τουρκικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ἡρακλείου τὸ

να, μάλιστα, μὲ τὶς εἰδήσεις τοῦ Τουρκοκρητικοῦ ἱστοριοδίφη Μουχαρὲμ Οὐζὰλ Νουμανάκη, « ὁ κλῆρος ἐν γένει τῶν Ἐνετῶν Ρεθύμνου διέμενεν εἰς τὰς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης (πρώην Μέσης) καὶ σωζομένας πλησίον τῆς ἐκκλησίας οἰκίας ἐνετικοῦ ρυθμοῦ καὶ ἀνηκούσας πρὸ τῆς ἀνταλλαγῆς εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Χουσεΐν, Ἀλῆ καὶ Χασὰν Χωριατοβραχιμάκη »[46], δηλαδὴ στὸ σπίτι ἀκριβῶς ποὺ θὰ ἐξετάσουμε εὐθὺς ἀμέσως[47].

Τὸ κτήριο περιλαμβάνει ἕνα κατώγι κι ἕνα ἀνώγι. Στὸ πρῶτο ὑπάρχει ἕνα πλέγμα τεσσάρων μεγάλων τόξων, κατασκευασμένων μὲ λαξευτοὺς πώρινους ἀψιδολίθους (Π ί ν. 43_1, 45_1), τὰ ὁποῖα διασταυρώνονται σ' ἕναν πεσσὸ σχήματος Τ, πίσω ἀπὸ τὸν ὁποῖο βρίσκεται ἕνας νιπτήρας μὲ ὑπόγειο ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ ἀπὸ πέτρινα « κοντοῦτα »[48]. Ἐπάνω στὰ τόξα καὶ στοὺς παράπλευρους τοίχους πατοῦν οἱ « τράβες »[49] καὶ κατόπιν οἱ « τάβλες »[50] τοῦ ξύλινου πατώματος τοῦ ὀρόφου (Π ί ν. 45_1), ἐνῶ, στὸ βάθος τοῦ ἰσογείου, μιὰ πέμπτη ἀψίδα, ἀπομονωμένη ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες, ἀνοίγεται σὲ μιὰ μικρὴ ὀρθογωνικὴ αὐλή, ποὺ θὰ μποροῦσε (μᾶλλον) νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς φωταγωγός. Δίπλα στὸ τελευταῖο αὐτὸ τόξο, ὑπάρχει ἕνας μικρὸς χῶρος ὅπου, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν παρουσία ἑνὸς ὀρθογωνικῆς διατομῆς καπναγωγοῦ, ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἐκεῖ πρόσφατα[51],

ἀφιερωτήριο τοῦ Ἀγκεμπούτ πασᾶ, ποὺ ἀνάγεται στὰ 1680: « Τοῦτο τὸ κτήριον εἰς τὸν δρόμον Οὐζοὺν - γιὸλ ἦτο πρὸ τῆς ἁλώσεως ἐκκλησία εἰδωλολατρῶν καὶ τὸ μετέτρεψα μετὰ τὴν ἅλωσιν, Σουλτανικῇ ἀδείᾳ, εἰς Τέμενος, τοποθετήσας μιχράμπ διὰ τὴν ἄσκησιν τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων τῶν πιστῶν καὶ διορίζων ἱεροκήρυκα, ὁ ὁποῖος ἀμείβεται μὲ δέκα ἄσπρα ἡμερησίως. . . ». Μιχ. Παπαδάκι, ἔ. ἀ. σελ. 25 καὶ σελ. 24, σημ. 41.

46. Μιχ. Παπαδάκι, ἔ. ἀ. σελ. 24 καὶ σελ. 23, σημ. 34. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ ὁ Flaminio Cornelio (Creta Sacra, τόμ. Β', σελ. 17), μιλώντας γιὰ τὰ κοινοβιακὰ μοναστηριακὰ ἱδρύματα τῶν κρητικῶν πόλεων, ἀναφέρει πὼς ὑπῆρχε, ἐπὶ Βενετοκρατίας, στὸ Ρέθεμνος ἕνας ξενώνας τῆς Santa Maria Maddalena, ὅπου μποροῦσαν νὰ βροῦν καταφύγιο τρία συνολικὰ ἄτομα : « in civitate Rethymi Hospitium sub Sanctae Mariae Magdalenae titulo, in quo vix tres viri ex eleemosinis alebantur ».

47. Τὸ σπίτι ἀνήκει τώρα στὸν κ. Γιάννη Χαντουμάκη καὶ τὴ γυναίκα του Ἀθηνᾶ, τὸ γένος Βλαστοῦ.

48. Εἶναι ἄγνωστο ποῦ ἀκριβῶς διοχετεύονταν ἀπὸ κεῖ οἱ « ἀποσαπουνάδες » (Κατζοῦρμπος, Α 302). Ὁ νιπτήρας, πάντως, εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ πωρόλιθο καὶ στὸν πυθμένα τῆς ὀρθογωνικῆς του γούρνας ὑπάρχει μιὰ κυκλικῆς διατομῆς ἐκβάθυνση γιὰ τὴν ἐναπόθεση κάποιου πήλινου δοχείου ἢ κάδου μὲ νερό.

49. (Ἡ) « τράβα » (ἰτ. trave-i) = τὸ (ξύλινο) δοκάρι :

« ἐμπαίνασι καθημερνὸν νὰ κουβαλοῦσι χῶμα,
πέτρες καὶ τράβες 'ς τὰ τειχιά, ὀγιὰ νὰ χτίσουν δῶμα ».
(Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 271).

Ἡ λέξη ἀκούγεται καὶ σήμερα ἀκόμη στὴν Κρήτη. Πρβλ. καὶ Ἀλ. Φλωράκη, Τῆνος. Λαϊκὸς Πολιτισμός, Ἀθήνα, 1971, σελ. 26 καὶ Διον. Ζήβα, ἔ. ἀ. σελ. 174. Οἱ « τράβες » τῆς ὀροφῆς τοῦ ἰσογείου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50 εἶναι ἀπὸ ξύλο καστανιᾶς. Συνήθως ὅμως, γιὰ « τράβες » χρησιμοποιοῦσαν τότε τὸ ξύλο τοῦ κυπαρισσιοῦ : « . . . νὰ δοθοῦν δυὸ τράβες ἀπὸ ἕνα κυπαρίσσι, οἱ πιὸ μεγάλες καὶ οἱ πιὸ καλές, γιὰ τὸ τέμπλο τοῦ ἱεροῦ, ποὺ λέγεται στὰ ἑλληνικὰ « Ἅγιο Βῆμα » (detto in greco agiovema), γιὰ τὴν ψυχή μου ». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 455.

50. « Τάβλα » (λατ. tabula, κι ἀπὸ κεῖ στοὺς Βυζαντινούς : « τάβλα », « ταβλίον ») = ἡ σανίδα. Ἐρωτόκριτος, Β 99, 239 καὶ Ἑλ. Κακουλίδη, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 502. Πρβλ. καὶ Ζησ. Τζαρτζάνου, ἔ. ἀ. σελ. 216.

51. Στὰ 1971 - 1972, ἔγιναν ὁρισμένες στερεωτικὲς ἐργασίες στὸ κατώγι τοῦ σπιτιοῦ, μετὰ ἀπὸ μιὰ μικρὴ μελέτη ποὺ εἶχε συντάξει ὁ Ἰορδ. Δημακόπουλος γιὰ τὴ στερέωση ἑνὸς ἑτοιμόρροπου τόξου τοῦ ἰσογείου. Τότε βρέθηκε τόσο ὁ καπναγωγὸς αὐτὸς ὅσο καὶ ὁ ὑπόγειος ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς τοῦ νιπτήρα.

βρίσκονταν ἕνα μικρὸ μαγειρεῖο ἢ ὁπωσδήποτε ἕνα τζάκι (« στιά » [52]). Ἕνας μεγάλος, τέλος, τοῖχος ποὺ ξεχωρίζει τὸ κλιμακοστάσιο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κατώγι, περνάει ἐγκάρσια κάτω ἀπὸ τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ τέσσερα ἀλληλοδιασταυρούμενα τόξα καὶ φανερώνει πὼς ἡ ἀνέγερσή του ἔγινε ἀσφαλῶς μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τόξου. Στὸ χῶρο τοῦ κλιμακοστασίου ὑπῆρχε ἡ συνηθισμένη πέτρινη σκάλα γιὰ τὸ ἀνώγι καί, στὴν προέκτασή της, μιὰ στέρνα βρόχινου νεροῦ, καθὼς καὶ μιὰ μεγάλη λεκάνη ἀπὸ πωρόλιθο γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων, στεγασμένη μὲ μιὰ θολωτὴ κατασκευή. Μιὰ μικρὴ πόρτα, μ' ἕνα τριγωνικὸ ὑπέρθυρο, ἀπὸ δυὸ μόνον πέτρες [53], ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνία τοῦ εὐρύτερου χώρου τοῦ ἰσογείου μ' ἐκεῖνον τοῦ κλιμακοστασίου καί, κατὰ συνέπεια, τὴ χρήση τῶν βοηθητικῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ δεύτερου τόσο ἀπὸ τοὺς ἐνοίκους τοῦ ἰσογείου ὅσο κι ἀπὸ κείνους τοῦ ὀρόφου.

Στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ ἰσογείου (πρὸς τὴν ὁδὸ Θεσσαλονίκης) ὑπάρχουν σήμερα τρεῖς πόρτες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μόνον ἐκείνη τῆς κύριας εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ (Π ί ν. 44_2) εἶναι βέβαιο πὼς ἀνάγεται στὴ Βενετοκρατία. Στὴ θέση τοῦ ἀμέσως διπλανοῦ τοξωτοῦ θυρώματος (Π ί ν. 44_1) ὑπῆρχε, ὅπως μπορεῖ ν' ἀποδείξει μιὰ φωτογραφία τοῦ Gerola [54], ἕνας μικρὸς ὀρθογωνικὸς φεγγίτης, ἀσφαλισμένος μὲ « σίδερα », ἐνῶ ἡ τελευταία πόρτα μὲ τὸ κατασκευασμένο ἀπὸ béton ἀνώφλι της (Π ί ν. 44_1) ἀκολουθοῦσε τὸ συνηθισμένο στὸ Ρέθεμνος τύπο τῆς τοξωτῆς μαγαζόπορτας (Π ί ν. 44_2).

Ἀπὸ τὸ ἰσόγειο, ἀνεβαίνοντας κανεὶς τὴν πέτρινη σκάλα, βγαίνει σ' ἕνα μεγάλο δωμάτιο τοῦ ὀρόφου (Π ί ν. 43_2), πιθανότατα τὸ « πόρτεγο » τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ φωτίζεται ἀπὸ δυὸ παράθυρα ποὺ διατηροῦν ἀκόμη τὴν ἀρχική τους μορφή (Π ί ν. 44_1, 104_1). Δίπλα ἀκριβῶς, ὑπάρχει μιὰ ἄλλη μεγάλη « κάμερα », στὴν πρόσοψη τῆς ὁποίας ἔχει προστεθεῖ, ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια, ἕνας στενόχωρος ἐξώστης, ἐνῶ στὴ θέση τῶν ἀρχικῶν της παραθύρων, παρόμοιας μᾶλλον μορφῆς μ' ἐκεῖνα τῆς προηγούμενης αἴθουσας, ἔχουν τώρα διαμορφωθεῖ μιὰ ἐξωστόθυρα κι ἕνα νεωτερικὸ παράθυρο, ποὺ χαλοῦν μὲ τὴν παρουσία τους τὴ μνημειακὴ ὄψη τοῦ κτηρίου (Π ί ν. 44_1). Τέλος, πίσω ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ « κάμερα » ὑπάρχει κι ἕνα τρίτο δωμάτιο καί, δίπλα σ' αὐτό, οἱ Τοῦρκοι ἰδιοκτῆτες πρόσθεσαν ἕνα θολωτὸ χαμάμ, ἐνῶ στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τοῦ ὀρόφου, ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται τώρα ἡ κουζίνα, ὑπῆρχε ἴσως τὸ ἀρχικὸ μαγειρεῖο τοῦ σπιτιοῦ.

Ἡ ἰδιότυπη αὐτὴ διάρθρωση τοῦ κτηρίου (καὶ πιὸ συγκεκριμένα τοῦ ἰσογείου του) δὲν φαίνεται, καθὼς κρίνω, νὰ εἶναι ἄσχετη μὲ τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὕπαρξη κάποιου εἴδους ἱδρύματος, ποὺ ἀπὸ πλευρᾶς ἰδιοκτησίας ἢ οἰκονομικῆς διαχείρισης σχετίζονταν μὲ τὴ γειτονικὴ ἐκκλησία τῆς Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς ἢ τῆς (κατοπινῆς ;) Κυρίας τῶν Ἀγγέλων κι ὅπου παρέχονταν (στὸ ἰσόγειο) στέγη καὶ τροφὴ σὲ Λατίνους κληρικοὺς ἢ φτωχοὺς κι ἄστεγους Ρεθεμνιῶτες, ἐνῶ στὸν ὄροφο τοῦ ἴδιου

52. (Ἡ) « στιὰ » = ἡ ἑστία, τὸ τζάκι :

« νὰ βγάλουν τὶς εἰκόνες σας ὅλες νὰ τὲς τσακίσουν
καὶ νὰ τὲς βάλουσι 'ς τὴν 'στιὰν μέσα, γιὰ νὰ τὲς κάψουν »

(Κρητικὸς Πόλεμος, δέηση τοῦ Κάστρου, σελ. 75).

53. Ὅπως ἡ « στιὰ » καὶ τὰ πέτρινα « κοντοῦτα » τοῦ νιπτήρα, ἔτσι καὶ ἡ πόρτα αὐτὴ βρέθηκε κατα τὴ διάρκεια τῶν πρόσφατων στερεωτικῶν ἐργασιῶν.

54. Gerola, τόμ. I/1, σελ. 30, εἰκ. 18.

κτηρίου στεγάζονταν, ἴσως, κάποιος ἀνώτερος κληρικός, πιθανὸν ὁ ἴδιος ὁ καθολικὸς ἐπίσκοπος τῆς πόλης.

Ἡ μορφὴ τῶν ἐπικράνων τῶν παραστάδων τῶν παραθύρων (γιὰ τὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε, ἐφόσον βέβαια τὸ σχέδιο τοῦ Π ί ν. 44_2 ἀνταποκρίνεται στὴν ἀρχικὴ πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ, ὅτι παρουσιάζουν μιὰ ὁμοιογένεια καὶ ὑπακούουν σὲ κάποιο νόμο ρυθμικῆς ἐναλλαγῆς τῶν μεταξύ τους ἀποστάσεων) μαρτυρεῖ πὼς τὸ κτήριο αὐτὸ ἀνήκει στὸ 17ο μᾶλλον αἰ., παρὰ στὸν ἀμέσως προηγούμενό του [55].

4. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70

Βρίσκεται στὸ γνωστό μας Μακρὺ Στενὸ τοῦ Ρεθέμνου καὶ ὅ,τι ἀπομένει ἀκόμη ἀπὸ τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου του (Π ί ν. 45_2, 120_1) [56] δείχνει πὼς τὸ κτήριο ἀνήκει, δίχως ἄλλο, στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας.

Τὸ σπίτι ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα καλοδιατηρημένο κατώγι καὶ δυὸ ἀνώγια (μὲ ἀρκετὲς μεταγενέστερες προσθῆκες), ποὺ συγκροτοῦν ἕνα σύνολο ἀπὸ δυὸ ἀνισοϋψεῖς κτηριακοὺς ὄγκους, οἱ ὁποῖοι ἀναπτύσσονται, σὲ σχῆμα Γ, γύρω ἀπὸ μιὰ μικρὴ ὑπαίθρια αὐλή, στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς ὁποίας ὑψώνεται (πρὸς τὸ δρόμο) ἕνας μανδρότοιχος (Π ί ν. 45_2, 46_1, 47_1).

Στὴν αὐλὴ περιλαμβάνεται τόσο ἡ κεντρικὴ εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ, μὲ τὴ συνηθισμένη πέτρινη σκάλα γιὰ τὸ ἀνώγι, ὅσο καὶ οἱ καθαρὰ βοηθητικὲς ἐγκαταστάσεις (ὅπως ἡ πέτρινη σκάφη γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων), ποὺ σ' ἄλλες περιπτώσεις, πιὸ πλούσιων σὲ διάρθρωση σπιτιῶν (ὅπως π.χ. στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9), συγκεντρώνονται σὲ μιὰ ἄλλη, ὑπηρεσιακὴ αὐλή. Στὴν περίπτωσή μας, μάλιστα, ἡ αὐλὴ ἐπεκτείνεται καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ξύλινο πάτωμα ἑνὸς μέρους τοῦ πρώτου ὀρόφου (τοῦ χαμηλότερου ἀπὸ τοὺς δυὸ κτηριακοὺς ὄγκους τοῦ σπιτιοῦ), γιὰ νὰ περιλάβει ἀκόμη ἕνα πώρινο, στρογγυλὸ στόμιο πηγαδιοῦ (μποτζάλε), καθὼς κι ἕνα μικρό, θολωτὸ χῶρο, πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο βρίσκονταν, ἴσως ἀρχικά, ἡ « στιὰ » τοῦ μαγειρείου. Ἐκεῖνο ὅμως, ποὺ ἐντελῶς ἰδιαίτερα χαρακτηρίζει τὸ κατώγι τοῦ σπιτιοῦ εἶναι ἡ ὕπαρξη ἑνὸς μεγάλου, ὀρθογωνικοῦ περίπου χώρου ἐργαστηρίου ἢ ἀποθήκης (« μαγατζὲς » ἢ « μαγαντζίνο »), ποὺ ἐπικοινωνεῖ ἀπὸ μιὰ μικρὴ πόρτα μὲ τὴν αὐλή, φωτίζεται δὲ ἀπ' αὐτὴν ἀπὸ ἕνα μικρὸ παράθυρο (Π ί ν. 46_1, 47_1) καὶ περιλαμβάνει μιὰ μεγάλη, τοξωτὴ πόρτα πάνω στὸ δρόμο (Π ί ν. 46_1, 47_1).

Ἀπὸ τὸ κατώγι, ἡ πέτρινη σκάλα ὁδηγεῖ σ' ἕνα πλατύσκαλο, ποὺ ἀριστερά του μὲν ἐκτείνεται μιὰ μεγάλη, ὀρθογωνικὴ αἴθουσα (τὸ « πόρτεγο » ;) μὲ ξύλινο πάτωμα, πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ « μαγαντζίνο » τοῦ ἰσογείου, ποὺ φωτίζεται ἀπὸ τὰ δυὸ παράθυρα τῆς πρόσοψης (Π ί ν. 45_2), καθὼς κι ἀπὸ κεῖνο τῆς ἄλλης ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῆς αἴθουσας πρὸς τὴν αὐλή, ἐνῶ, στὰ δεξιὰ τοῦ ἴδιου πλατύσκαλου, ἐκεῖ ὅπου εἶναι ἡ τωρινὴ

55. Εἶναι μορφολογικὰ ἐντελῶς ἀνάλογα μ' ἐκεῖνα τοῦ μεγάλου θυρώματος τῆς εἰσόδου τῆς μονῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων στὸ Ἀκρωτήρι τῶν Χανιῶν (1631). Πιὸ κάτω θ' ἀναφερθοῦμε ἐκτενέστερα σ' αὐτὸ τὸ θέμα.

56. Ὅπως συνήθως, τὸ μόνο θέμα ποὺ προκάλεσε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ τὴν προσοχὴ τοῦ Gerola εἶναι τὸ τοξωτό του θύρωμα, τοῦ ὁποίου δημοσιεύει καὶ μιὰ φωτογραφία (τόμ. ΙΙΙ, εἰκ. 152). Εἰδικότερος πάντως λόγος γιὰ τὸ ἴδιο θύρωμα θὰ γίνει πιὸ κάτω.

κουζίνα καὶ τὸ ἀποχωρητήριο[57], θὰ περιλαμβάνονταν καὶ τὸ ἀρχικὸ μαγειρεῖο (καὶ τὸ ἀποχωρητήριο) τοῦ σπιτιοῦ.

Τέλος, ὁ δεύτερος ὄροφος (Π ί ν. 46_2) περιλαμβάνει μιὰ μόνο « κάμερα », στὴν ὁποία ἀνεβαίνει κανεὶς μὲ μιὰ ξύλινη σκάλα ποὺ βγάζει στὸ ἐπίσης ξύλινο πάτωμά της. Ὑπάρχουν δυὸ παράθυρα πρὸς τὸ δρόμο (Π ί ν. 45_2) καὶ μιὰ διπλὴ σειρὰ ἀπὸ ἐννιὰ συνολικὰ παράθυρα πρὸς τὴν αὐλὴ καὶ τὸ δῶμα τοῦ χαμηλότερου κτηριακοῦ ὄγκου τοῦ μαγειρείου - ἀποχωρητηρίου (Π ί ν. 47_1). Ἡ ἐπικοινωνία τῆς « κάμερας » μὲ τὸ στρωμένο μὲ ὀρθογωνικές, πώρινες πλάκες (καί, κατὰ συνέπεια, βατὸ) δῶμα γίνεται μὲ μιὰ μικρὴ πόρτα (Π ί ν. 47_1). Ἰδιαίτερα ὅμως ἀξιόλογο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πρὸς τὸ δρόμο ἐξωτερικὸς τοῖχος αὐτῆς τῆς αἴθουσας εἶναι στὴν πραγματικότητα ἕνας συνηθισμένος « μπαγδατότοιχος » (Π ί ν. 45_2). Τοῦτο μπορεῖ νὰ σημαίνει εἴτε ὅτι ὁ παλιότερος τοῖχος εἶχε καταστραφεῖ καὶ ἀνοικοδομήθηκε ἐπὶ Τουρκοκρατίας[58] εἴτε ὅτι ὁλόκληρος ὁ δεύτερος ὄροφος τοῦ σπιτιοῦ — μὲ τὴ σημερινή του βέβαια μορφὴ — ἀποτελεῖ προσθήκη τῆς ἴδιας περιόδου, σὲ ἀντικατάσταση τοῦ πιθανὸν ἐρειπωμένου δεύτερου ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς Βενετοκρατίας. Ἡ δεύτερη αὐτὴ ἐκδοχὴ φαίνεται πιὸ πιθανή, ἐφόσον σ' ὅλα τὰ παράθυρα τοῦ τωρινοῦ δεύτερου ὀρόφου ἀπουσιάζει τὸ χαρακτηριστικό, πώρινο, ὀρθογωνικὸ πλαίσιο τῶν δυὸ παραθύρων τῆς πρόσοψης τοῦ πρώτου ὀρόφου, ποὺ προβάλλει πιὸ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν ἐπιχρισμάτων (Π ί ν. 45_2), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἂν ὑποθέσουμε πὼς στὸ ἀρχικὸ σπίτι δὲν περιλαμβάνονταν ποτὲ ἕνας δεύτερος ὄροφος, τότε ἡ ὅλη συγκρότησή του μὲ τοὺς ὑπεραρκετοὺς βοηθητικοὺς χώρους τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ πρώτου ὀρόφου καὶ τὴν ἀνεπάρκεια τῶν κύριων χώρων του (« πόρτεγο », « κάμερες ») παρουσιάζεται, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀτελής.

5. Τὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154

Εἶναι ἕνα μεγάλο κτήριο, πιθανότατα τὸ « Palazzo del Telegrafo in via dello Zar » τοῦ Gerola[59], ποὺ ἐντυπωσιάζει μὲ τὴ συμμετρικὴ καὶ πλούσια σὲ διάκοσμο πρόσοψή του (Π ί ν. 47_2), ἡ ὁποία, καθὼς μοιράζεται στὰ δυὸ μ' ἕναν ὁριζόντιο κοσμήτη, ποὺ ἑνώνει τὰ πέλματα τῶν φουρουσιῶν τοῦ ἐξώστη, δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς τὸ κτήριο περιλαμβάνει κατώγι, mezzado κι ἕνα ἀνώγι. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ἐπιτείνεται ἀκόμη περισσότερο κι ἀπὸ τὸ μεγάλο ὕψος τοῦ θυρώματος τῆς εἰσόδου (Π ί ν. 47_2, 138_3), ποὺ φθάνει σχεδὸν μέχρι τὸ ἀνώφλι τῶν παραθύρων τοῦ ὑποτιθέμενου mezzado. Στὴν πραγματικότητα ὅμως, τὸ σπίτι ἔχει ἰσόγειο καὶ δυὸ πλήρεις ὀρόφους, κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἕνα τετραγωνικὸ αἴθριο, ποὺ διασχίζει κατακόρυφα τὸ μέγαρο, σ' ὁλόκληρο τὸ ὕψος του (Π ί ν. 49_1).

Στὸ ἰσόγειο (Π ί ν. 48_1), τὸ πλάτος τοῦ κτηρίου μοιράζεται (πρὸς τὴν πρόσοψή του) συμμετρικὰ στὰ τρία ἀπὸ δυὸ καταστήματα μὲ τοξωτὲς εἰσόδους κι ἕνα ὀρθογωνικὸ

57. Ἡ ἀποτύπωση τῶν χώρων τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ δὲν εἶναι δυστυχῶς πραγματοποιήσιμη ἐξαιτίας ὄχι μόνον τῆς κακῆς κατάστασης, στὴν ὁποία βρίσκονταν, ἀλλὰ καὶ τῶν συγκεντρωμένων ἐπίπλων καὶ σκευῶν τῆς οἰκογένειας, ποὺ κατοικεῖ ἐκεῖ.

58. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κων. Λασσιθιωτάκης (Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 92), μετὰ τὸ μεγάλο σεισμὸ τοῦ 1856, « ἡ Τουρκικὴ Διοίκηση ἔλαβε αὐστηρὰ μέτρα προστασίας τῶν οἰκοδομῶν καὶ σύνταξε τὸν Αὐτοκρατορικὸ Οἰκοδομικὸ Κανονισμὸ ποὺ ἐπέβαλε τὶς ξυλόπηκτες κατασκευές ».

59. Gerola, τόμ. III, σελ. 244.

χώλ, ἀνάμεσά τους. Ἐνῶ τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δυὸ καταστήματα εἰσδύει σὲ βάθος, μέχρι τὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ οἰκοπέδου, ἡ εὐρύχωρη, ξυλόστεγη αἴθουσα τῆς εἰσόδου, φέρνει σὲ μιὰ πλακόστρωτη αὐλή, ποὺ ἐπεκτείνεται ἔξω ἀπὸ τὸ τετραγωνικὸ περίγραμμα τοῦ αἰθρίου, κάτω ἀπὸ ἕνα στεγασμένο χῶρο, σὲ σχῆμα Π, ὁ ὁποῖος ὁρίζεται ἀπὸ τοὺς ξύλινους ὀρθοστάτες, ποὺ ὑποβαστάζουν τὴν ξυλοκατασκευὴ τοῦ περιμετρικοῦ διαδρόμου τῶν δυὸ ὀρόφων τοῦ μεγάρου (Π ί ν. 49_2), καὶ τοὺς γύρω τοίχους.

Στὸ βάθος τῆς ἴδιας αὐλῆς, ὑπάρχει ἕνα μεγάλο ὀξυκόρυφο τόξο (Π ί ν. 49_1), ποὺ ὁδηγεῖ σὲ μιὰ ξυλόστεγη ἀποθήκη (Π ί ν. 48_1). Πάνω ἀπ' αὐτὴν ὑψώνεται (σχεδὸν μέχρι τὸ δῶμα τοῦ σπιτιοῦ) μιὰ ὀρθογώνια μᾶλλον αἴθουσα, κλειστὴ ἀπὸ παντοῦ, ποὺ δὲν ἐντάσσεται σήμερα ὀργανικὰ στὸ ὑπόλοιπο σπίτι, ἀλλὰ πρέπει, μολαταῦτα, ν' ἀποτελοῦσε κάποτε τμῆμα του. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐδῶ ἡ διάταξη τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ πρὸς τὴν αὐλὴ τοίχου τοῦ ἴδιου οἰκήματος· ἔχουμε καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὴ διπλὴ σειρὰ τῶν μεγαλύτερων καὶ μικρότερων παραθύρων, ποὺ συναντήσαμε στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70 (Π ί ν. 49_1). Στὴν ἴδια, τέλος, αὐλὴ θὰ βροῦμε τὴν πέτρινη σκάλα γιὰ τὸν ὄροφο, καθὼς καὶ μιὰ βρύση (Π ί ν. 86_3), ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ πώρινη γούρνα. Πίσω ἀπ' αὐτή, κρύβεται ἀναμφίβολα κάποια στέρνα, ποὺ συγκέντρωνε τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ τὸ δῶμα τοῦ κτηρίου.

Στὸν πρῶτο ὄροφο συναντοῦμε, γύρω ἀπὸ τὸ στεγασμένο, πρὸς τὸ αἴθριο διάδρομο (Π ί ν. 48_2, 49_1), δυὸ « κάμερες » (μιὰ μεγαλύτερη καὶ μιὰ ἄλλη μικρότερη), πρὸς τὴν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ, ἕνα μαγειρεῖο (στὸ ὁποῖο μπαίνει κανεὶς περνώντας κάτω ἀπὸ ἕνα μεγάλο ἡμικυκλικὸ τόξο) ἐφοδιασμένο μ' ἕνα τζάκι (Π ί ν. 49_1) καὶ μιὰ ἄλλη, βοηθητικὴ « κάμερα », πίσω ἀπὸ τὸ μαγειρεῖο, ποὺ ἀερίζεται ἀπὸ ἕνα στενόμακρο φωταγωγό (Π ί ν. 48_2).

Μιὰ ἄνετη, ξύλινη σκάλα φέρνει κατόπιν στὸ δεύτερο ὄροφο, ποὺ περιλαμβάνει, γύρω ἀπὸ τὸν κλειστὸ τώρα μὲ ὑαλοστάσια διάδρομο - « χαγιάτι » (Π ί ν. 49_1), κυρίως τὰ ὑπνοδωμάτια τῶν ἐνοίκων τοῦ σπιτιοῦ, μὲ τὰ ὡραῖα, ξυλόγλυπτα ταβάνια τοῦ συνηθισμένου τύπου τῆς Τουρκοκρατίας, ποὺ τόσο συχνὰ συναντοῦμε στὰ βορειοελλαδίτικα ἀρχοντικά. Μιὰ ἀπὸ τὶς « κάμερες » τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ὀρόφου περιλαμβάνει καὶ τὸν ἐξώστη τῆς πρόσοψης (Π ί ν. 47_2).

Δὲν πρέπει ν' ἀμφιβάλλουμε πὼς ὁ γύρω ἀπὸ τὸ αἴθριο ξύλινος περιμετρικὸς διάδρομος μὲ τὰ σχηματοποιημένα ἐπιπεδόγλυφα φυτικὰ θέματα τῆς διακόσμησής του, τὰ ταβάνια τοῦ δεύτερου ὀρόφου, καθὼς κι ὁ πλούσιος ξυλόγλυπτος διάκοσμος τῆς ἐπίστεψης στὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου (Π ί ν. 47_2, 50) ἀνήκουν, ὁπωσδήποτε, στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Μὲ τὶς ἐργασίες αὐτές, ποὺ ἔγιναν γύρω στὰ 1844, τὴ χρονολογία δηλ. ποὺ ἀναφέρει ἡ διπλὴ (τουρκικὴ κι ἑλληνικὴ) ἐπιγραφὴ τοῦ θυρώματος τῆς εἰσόδου τοῦ μεγάρου (Π ί ν. 138_3), πού, μὲ τὴ σημερινή του τουλάχιστον ὄψη, ἀνήκει κι αὐτὸ στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, τὸ σπίτι πῆρε τελικὰ μιὰ μορφὴ ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ στὴν Ἀνατολὴ[60] (Π ί ν. 51_2) καὶ ἡ ὁποία, ἀπὸ τὰ κλασσικὰ χρόνια — ὅπως π.χ. στὴ

60. Μερικὰ παλιὰ σπίτια στὸ Ἰρὰκ ἀκολουθοῦν παρόμοια κάτοψη. Sherban Cantacuzino, European Domestic Architecture, its Development from Early Times, London, 1969, σελ. 17, 16, ὅπου κάτοψη καὶ κατακόρυφη τομὴ (Π ί ν. 51_2) παλιοῦ, διώροφου σπιτιοῦ τῆς Βαγδάτης (σὲ σχέδια τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς τῆς Βαγδάτης).

βίλλα τῆς « Ἀγαθῆς Τύχης » στὴν Ὄλυνθο [61] — μέχρι καὶ τὴ νεώτερη περίοδο (Π ί ν. 51_1), γνώρισε μιὰ μεγάλη διάδοση καὶ στὴν Ἑλλάδα [62]. Μολαταῦτα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμφωνήσουμε μὲ τὸν Gerola, ποὺ χρονολογεῖ — μὲ κάποιους δισταγμοὺς— τὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154 στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας [63]. Ἀντίθετα, θεωρῶ ὡς πιὸ πιθανὴ τὴ χρονολόγησή του στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια τῆς ἀμέσως προηγούμενης περιόδου (τῆς Βενετοκρατίας). Ὡς ἐπιχειρήματα σ' αὐτὴν τὴν ἄποψη μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε : α) τὴν ὁριζόντια (κάτω ἀπὸ τὰ φουρούσια τοῦ ὀρόφου) πώρινη στρώση τοῦ κυματιοφόρου κοσμήτη, ποὺ δένει ὁλόκληρη τὴν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ, καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ, γενικότερα, ἕνα πολὺ γνωστὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς [64], β) τὴν ἰσόδομη, ἀπὸ λαξευτοὺς ὀρθογωνικοὺς δόμους, τοιχοποιία ποὺ ἐπενδύει τὴ φέρουσα ἀργολιθοδομὴ τῆς πρόσοψης τοῦ κτηρίου, ἡ ὁποία, ὅπως φαίνεται καὶ στὸν Π ί ν. 47_1, ἐπεκτείνεται ἀρκετὰ πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸν παραπάνω κοσμήτη καὶ πρέπει, κατὰ συνέπεια, ν' ἀποτελοῦσε (κάποτε) τὸ σταθερὸ κάμπο ὁλόκληρης τῆς ὄψης τοῦ μεγάρου, καὶ γ) τὴ μορφὴ τῶν φουρουσιῶν (Π ί ν. 100_2), τὰ ὁποῖα στήριζαν, ἴσως ἀρχικά, τρία στὴ σειρὰ μπαλκόνια, ποὺ ἀνταποκρίνονταν ἔτσι στὴ συμμετρική, τριμερῆ διαίρεση τοῦ ἰσογείου. Τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου, ὅπως θὰ δοῦμε λεπτομερέστερα πιὸ κάτω, εἶναι, ἀντίθετα, ἔργο τῆς Τουρκοκρατίας, ποὺ πιθανὸν ἀντιγράφει αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ παλιότερο θύρωμα τῆς Βενετοκρατίας.

Ποιά ἀκριβῶς ἦταν ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τῆς πρόσοψης καὶ ἡ διάρθρωση τῶν διάφορων χώρων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου δὲν γίνεται, βέβαια, νὰ μάθουμε ποτέ. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὑπῆρχε καὶ τότε ἡ ἐσωτερικὴ αὐλή, καθὼς καὶ κάποιο εἶδος περιμετρικοῦ διαδρόμου, ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνία τῶν διάφορων χώρων τοῦ σπιτιοῦ. Στὴν πέμπτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰ. θἄγιναν οἱ ἐκτεταμένες ἐργασίες προσθηκῶν καὶ ἀντικαταστάσεων τῶν κατεστραμμένων τμημάτων τοῦ κτηρίου, ποὺ τοῦ ἔδωσαν τελικὰ τὴ σημερινή του μορφὴ τόσο στὸ ἐσωτερικό του ὅσο καὶ στὴν πρόσοψή του. Τὸ συνεργεῖο, ποὺ ἀνέλαβε αὐτὲς τὶς ἐργασίες, εἶναι ἀλήθεια πὼς ἔδειξε μεγάλη ἐπιδεξιότητα καὶ κατόρθωσε νὰ διατηρήσει μὲ ἱκανοποιητικὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα πολλὰ ἀπὸ τὰ παλιότερα μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ μεγάρου [65], ὅπως π.χ. τὴ συμμετρικὴ διάταξη τῆς πρόσοψης καὶ τὸ λεπτὸ διάκοσμο τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λεπτομερειῶν στὸ κορνίζωμα τῆς ἐπίστεψης, στὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου κλπ. Ἔτσι, τὸ κτήριο αὐτὸ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα ν' ἀποτελεῖ ἕνα πραγματικὸ στολίδι τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐξέχοντα παραδείγματα τῶν σπιτιῶν τῶν ἐμπορικῶν δρόμων τοῦ Ρεθέμνου.

61. David Robinson - J. Graham, Excavations at Olynthus, part VIII, Baltimore, 1938, εἰκ. 85, ὅπου καὶ προοπτικὸ σχέδιο ἀναπαράστασης τῆς βίλλας τῆς « Ἀγαθῆς Τύχης ». Ἀνάλογη διαμόρφωση παρουσιάζουν στὴν κάτοψή τους μερικὰ ἀρχαῖα σπίτια ἀπὸ τὴ Δῆλο, τὴν Πομπηΐα, τὸ Herculaneum. Sherban Cantacuzino, ἔ. ἀ. σελ. 21 - 25.

62. Βλ. π.χ. τὸ παλιό, διώροφο (ἰσόγειο κι ἕνας ὄροφος) ἀθηναϊκὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Θουκυδίδου 13 (Π ί ν. 51_1), ποὺ παρουσιάζει ὁ ἀρχιτέκτονας Ἄρης Κωνσταντινίδης (Τὰ Παλιὰ Ἀθηναϊκὰ Σπίτια, Ἀθήνα, 1950, σελ. 38 καὶ σελ. 77, ὅπου φωτογραφία ἀπὸ τὴ μεγάλη, ἐσωτερική του αὐλή).

63. Κατὰ τὸν Gerola (ἔ. ἀ. σελ. 244), τὸ κτήριο « Probabilmente appartiene ad epoca turca ». Οἱ ἀμφιβολίες τοῦ Gerola διαφαίνονται, καθὼς νομίζω, καὶ ἀπὸ τὴν εἰκ. 142 (ἔ. ἀ. σελ. 238). ποὺ παρουσιάζει καὶ ἡ ὁποία ἀναφέρεται σὲ τμῆμα τῆς πρόσοψης τοῦ ἰσογείου.

64. Βλ. σχετικὰ στὴ σελ. 103, σημ. 73.

65. Πιὸ κάτω θ' ἀναφερθοῦμε ἐκτενέστερα σ' αὐτὴ τὴ διείσδυση τοῦ Ἐκλεκτικισμοῦ καὶ τοῦ Νεοκλασσικισμοῦ σὲ μέγαρα καὶ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου, στὸ 19ο - 20ο αἰ. στὶς σελ. 110- 111.

6. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 89

Ἕνα ἄλλο παράδειγμα σπιτιοῦ τῆς Βενετοκρατίας μὲ ἰσόγειο «μαγαντζίνο» (κατάστημα, ἀποθήκη ἢ ἐργαστήριο) μποροῦμε νὰ συναντήσουμε στὴν ὁδὸ Νικηφ. Φωκᾶ 89 (Μακρὺ Στενό) (Πί ν. 52).

Ἐδῶ, ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση ὁλόκληρου τοῦ οἰκοπέδου, ἔχει ὁδηγήσει σὲ μιὰ λύση, ὥστε ὄχι μόνο τὸ κατώγι νὰ μὴν ἔχει αὐλή, ἀλλ' οὔτε κὰν μιὰ ἰδιαίτερη εἴσοδο τὸ ἀνώγι. Ἡ ἀπουσία, πάντως, τῆς τελευταίας δὲν πρέπει νὰ μᾶς φανεῖ ἀσυνήθιστη, ἀφοῦ θὰ τὴ δοῦμε νὰ ἐπαναλαμβάνεται καὶ σ' ἄλλα, μᾶλλον νεώτερα, παραδείγματα (Πί ν. 53_1). Ἡ σημερινὴ κατάσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σπιτιοῦ μὲ τὶς τόσο πολλὲς καὶ σημαντικὲς μεταθέσεις τῶν διαχωριστικῶν τοίχων κι ἄλλες ἀλλαγές, ποὺ εἶναι, ἐξάλλου, φανερὲς καὶ στὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου (Πί ν. 52), μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνουμε μιὰ διάταξη σὲ τρία ἐπίπεδα, δηλ. τὸ κατώγι καὶ δυὸ ἀνώγια. Ἡ ἄνοδος στὸ πρῶτο ἀνώγι γινόταν ἀπὸ μιὰ πέτρινη σκάλα, ποὺ βρίσκονταν μέσα στὸ «μαγαντζίνο». Στὸ ἴδιο ἀνώγι θὰ ὑπῆρχε, πιθανότατα, τὸ «πόρτεγο» τοῦ σπιτιοῦ, μὲ τὰ δυὸ ὅμοια μεταξύ τους παράθυρα πάνω στὸ δρόμο, ποὺ εἶχαν ἕνα πώρινο, εὐθύγραμμο ἀνώφλι (Πί ν. 52). Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, θὰ ὑπῆρχαν, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ θέση τῆς καμινάδας, τὸ μαγειρεῖο καθὼς καὶ τὸ ἀποχωρητήριο. Τὸ δεύτερο ἀνώγι θὰ προορίζονταν γιὰ τὶς «κάμερες» τῶν κοιτώνων.

Τὸ σπίτι στεγάζονταν μ' ἕνα δῶμα, ποὺ ἀντικαταστάθηκε, πρὶν μερικὰ χρόνια, ἀπὸ μιὰ πλάκα ἀπὸ béton. Τότε, πιθανότατα, ἀφαιρέθηκε καὶ τὸ τοξωτό, μᾶλλον, ἀνώφλι τῶν παραθύρων τοῦ δεύτερου ὀρόφου, τὰ ὁποῖα ἦταν μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ πρώτου ὀρόφου καὶ φαίνεται νὰ εἶχαν μιὰ μορφὴ ἀνάλογη μ' ἐκεῖνα τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50. Πρόσφατη, ἐπίσης, εἶναι καὶ ἡ ἐπικάλυψη ὅλης τῆς ὄψης τοῦ σπιτιοῦ μὲ κοινά, τριπτὰ μαρμαροκονιάματα, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν ἀκρινῶν κατακόρυφων στηλῶν ἰσόδομης, λαξευτῆς λιθοδομῆς, ποὺ μᾶς εἶναι ἄγνωστο ἂν ἐπεκτείνονταν ἀρχικὰ σ' ὁλόκληρη τὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου ἢ ὄχι. Τὸ ἴδιο, τέλος, νεωτερικὴ ἐπέμβαση ἀποτελεῖ καὶ ἡ διάνοιξη ἑνὸς ἄλλου μεγαλύτερου παραθύρου, πάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὴν καμινάδα τοῦ μαγειρείου, ποὺ προβάλλει στὸ δρόμο.

Ἡ μορφὴ τῶν ἐπικράνων τῶν παραστάδων στὰ παράθυρα τοῦ δεύτερου ὀρόφου, χρονολογεῖ τὸ κτήριο, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50, στὶς πρῶτες, μᾶλλον, δεκαετίες τοῦ 17ου αἰ. παρὰ στὶς τελευταῖες τοῦ ἀμέσως προηγούμενου αἰώνα.

7. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198

Ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154, ἔτσι καὶ σ' ἐκείνη τοῦ ἁπλούστερου καὶ ταπεινότερου σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198, συναντᾶμε, στὸ ἰσόγειο τοῦ κτηρίου, δυὸ καταστήματα, ἕνα μικρότερο κι ἕνα μεγαλύτερο, διαταγμένα συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου τῆς κυρίως κατοικίας (Πί ν. 55_1).

Τὸ σπίτι ἐκτείνεται σ' ἕνα στενόμακρο οἰκόπεδο καὶ περιορίζεται μόνο σ' ἕνα κατώγι κι ἕνα ἀνώγι. Στὸ πρῶτο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δυὸ καταστήματα (ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα στεγάζεται, σ' ἕνα μεγάλο του μέρος, μὲ ὀξυκόρυφο θόλο) ἐντάσσεται ἀκόμη ἕνας διάδρομος, ποὺ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν τοξωτὴ εἴσοδο καταλήγει σὲ μιὰ μικρὴ ὑπαίθρια αὐλή, ὅπου ἡ σκάλα γιὰ τὸ ἀνώγι, καθὼς καὶ μιὰ ἀποθήκη στεγασμένη μὲ ξύλινη δοκιδωτὴ ὀροφή,

ποὺ πατάει πάνω σὲ ἐγκάρσια τόξα (Π ί ν. 54_1). Στὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου, βρίσκουμε, κατόπιν, μιὰ ὑπηρεσιακὴ ὁπωσδήποτε αὐλή (στρωμένη μὲ μικρὲς ἀκανόνιστες πέτρες), στὴν ὁποία ἡ κατάβαση γίνεται ἀπὸ μιὰ πέτρινη σκάλα, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ πίσω μέρος τοῦ ὀρόφου (Π ί ν. 54_1, 80_2). Στὴν ἴδια αὐλή, περιλαμβάνονταν (παλιότερα) ἕνα πέτρινο στόμιο πηγαδιοῦ, ἐνῶ ὑπάρχει ἀκόμη ἕνας στεγασμένος μέν, ἀλλ' ἀνοικτὸς πρὸς τὴν αὐλὴ χῶρος, μ' ἕνα πλέγμα ὀξυκόρυφων τόξων (κατασκευασμένων μὲ ἐπιμελημένα λαξευτοὺς ἀψιδόλιθους), ποὺ παρακολουθοῦν τὸ ἀκανόνιστο σχῆμα τῆς κάτοψης. Ἐκεῖ ὑπάρχει, τέλος, μιὰ ἐντοιχισμένη ἔξοδος κινδύνου πρὸς τὸ διπλανὸ σπίτι, καθὼς καὶ ἡ συνηθισμένη πέτρινη σκάφη γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων (Π ί ν. 89_1).

Στὸ ἀνώγι, βρίσκουμε ἕνα σύνολο μικρότερων καὶ μεγαλύτερων δωματίων, ποὺ στεγάζονται ὅλα (σὲ διαφορετικὴ σχεδὸν τὸ καθένα στάθμη) μ' ἕνα ὁριζόντιο δῶμα (Π ί ν. 54_2, 55_2). Ἀνάμεσα σ' αὐτά, ξεχωρίζουν οἱ δυὸ « κάμερες » τῆς πρόσοψης, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μιὰ τουλάχιστον φωτίζονταν ἀπὸ μιὰ διπλὴ σειρὰ παραθύρων, ἐνῶ γιὰ τὴ δεύτερη μᾶς εἶναι ἄγνωστη ἡ θέση, ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ διάταξη τῶν παραθύρων της, ἐφόσον ὁ ἐξωτερικός της τοῖχος, ποὺ σώζεται μέχρι σήμερα, εἶναι μιὰ συνηθισμένη ξυλοκατασκευή, ποὺ ἀνάγεται, πιθανότατα, στοὺς μετὰ τὸ σεισμὸ τοῦ 1856 χρόνους [66]. Μιὰ τρίτη ὀρθογωνικὴ αἴθουσα, ἡ μεγαλύτερη τοῦ σπιτιοῦ, ἔβλεπε πρὸς τὸ πίσω μέρος τοῦ οἰκοπέδου, πρὸς τὸ δῶμα δηλαδή, ποὺ ἐκτείνονταν μπροστὰ στοὺς βοηθητικοὺς χώρους τοῦ μαγειρείου καὶ τοῦ ἀποχωρητηρίου (Π ί ν. 55_2), ἀπ' ὅπου ἄρχιζε καὶ ἡ πέτρινη σκάλα ποὺ κατέβαζε στὴν ὑπηρεσιακὴ αὐλή. Ἡ ἴδια αἴθουσα μοιράζονταν στὰ τρία μὲ δυὸ μεγάλα, ἐγκάρσια, ἡμικυκλικὰ τόξα καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀγάδες ποὺ ἔμεναν στὸ σπίτι, στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, εἶχαν φροντίσει γιὰ τὴν κατασκευή, ἑνὸς ξύλινου ὑπερώου πρὸς τὸ βάθος τοῦ δωματίου μετατρέποντάς το ἔτσι σ' ἕναν εὐρύχωρο ὀντά. Ἀπὸ κεῖ ἀκριβῶς, μιὰ μικρὴ ξύλινη σκάλα ὁδηγοῦσε στὸ δῶμα ὅπου σώζονται ἀκόμη ἀρκετοὶ πέτρινοι κρίκοι, ἀπ' ὅπου κρέμονταν τὰ σκοινιά, στὰ ὁποῖα κρεμοῦσαν τὰ ροῦχα τῆς μπουγάδας (Π ί ν. 90_1, $91_{2,4}$).

Οἱ πρόσφατες ἀλλαγὲς ποὺ ἔγιναν στὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου ἔχουν κάνει, ὅπως μπορεῖ ἀδιάψευστα νὰ δείξει ἡ ἁπλὴ παραβολὴ τῶν Π ί ν. 53_2 καὶ 55_1, κυριολεκτικὰ ἀγνώριστη τὴν παλιότερη ὄψη τοῦ σπιτιοῦ στὴν ὁδὸ Ἀρκαδίου.

Ὅσον ἀφορᾶ, τέλος, τὴ χρονολόγηση, τοῦ κτηρίου μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε πὼς παρόλο ποὺ ὁ τύπος τοῦ θυρώματος τῆς εἰσόδου του (Π ί ν. 140_1) εἶναι συνηθέστατος, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, μολαταῦτα, ἡ ἐπιμέλεια στὴν κατασκευὴ μερικῶν ἀρχιτεκτονικῶν λεπτομερειῶν (τὰ τόξα, ἡ πέτρινη σκάλα καὶ ἡ πλακόστρωση τῆς ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς), καθὼς καὶ ἡ ἰδιαίτερα προσεγμένη μεγάλη αἴθουσα τοῦ ὀρόφου, μαρτυροῦν πὼς οὐσιώδη, τουλάχιστο, μέρη τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ δὲν μποροῦν ν' ἀνήκουν παρὰ μόνο στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας.

8. Τὰ σπίτια τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 30

Καὶ γιὰ τὰ δυὸ σπίτια τοῦ Π ί ν. 56_1 δὲν διαθέτω, δυστυχῶς, ἄλλα στοιχεῖα ἐκτὸς ἀπὸ ὅ,τι μπορεῖ νὰ δεῖ καὶ ὁ διαβάτης τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου. Καὶ τὰ δυὸ κτήρια εἶναι σήμερα ἐγκαταλειμμένα κι ἔχουν σχεδὸν ὁλότελα ἐρημωθεῖ. Ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ

66. Βλ. σελ. 93, σημ. 58.

ἰσογείου τοῦ κτηρίου τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου τοῦ Π ί ν. 56_1, ποὺ ἔχει πάρει τὴ μορφὴ ἑνὸς στεγασμένου περάσματος ποὺ ἐπιτρέπει τὴν προσπέλαση πρὸς τὴν εἴσοδο τοῦ διπλανοῦ σπιτιοῦ (Π ί ν. 35_1, 56_1), καθὼς κι ἀπὸ τὸν κατακόρυφο ἁρμὸ ἀνάμεσα στὰ δυὸ κτίσματα (Π ί ν. 56_2), μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε πὼς τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ ἀποτελεῖ μᾶλλον μεταγενέστερη προσθήκη στὸ δεύτερο, ποὺ ξεχωρίζει στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ ἴδιου Π ί ν. 56_2.

Ἀπὸ τὸ τελευταῖο αὐτὸ σπίτι σώζονται ἀκόμη μερικὰ ὑπολείμματα ἀπὸ τὰ δυὸ παράθυρα τοῦ ὀρόφου του (Π ί ν. 103_1), ποὺ φαίνεται πὼς ἀκολουθοῦσαν τὸ γνωστὸ τύπο τῶν παραθύρων τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50 ἢ ἐκεῖνον τῶν παραθύρων τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 89. Σὲ μεταγενέστερη, ἀσφαλῶς, φάση — πιθανότατα στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας — τὰ δυὸ παράθυρα τοῦ ὀρόφου κλείστηκαν μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τρία ἄλλα, ὀρθογωνικοῦ σχήματος, ἁπλὰ παράθυρα πολὺ μικρότερων διαστάσεων (Π ί ν. 56_1).

Στὸ ἰσόγειο τοῦ ἴδιου σπιτιοῦ δὲν φαίνεται, πάντως, νὰ ὑπῆρχαν — ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τοξωτὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου του (Π ί ν. 124) — ἄλλα ἀνοίγματα.

Οἱ δυὸ προσόψεις τοῦ διπλανοῦ σπιτιοῦ θυμίζουν, ἀντίθετα, τὸ γνωστὸ τύπο τοῦ κτηρίου ποὺ συναντήσαμε στὸ βάθος τῆς αὐλῆς τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154 (Π ί ν. 49_1). Ὁ ὄροφος ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ μόνον ὀρθογωνικὴ αἴθουσα μὲ διπλὴ σειρὰ παραθύρων (Π ί ν. $56_{1,3}$), ἡ ὁποία ὑψώνεται πάνω σὲ δυὸ ὀξυκόρυφα, καλοκτισμένα τόξα (Π ί ν. 34_1).

9. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9

Τὸ σπίτι αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα ἀρκετὰ εὐρύχωρο κατώγι καὶ ἀνώγι, καθὼς κι ἀπὸ ἕνα ὀρθογωνικὸ πυρήνα, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει (στὸ δεύτερο ὄροφο) μιὰ μεγάλη αἴθουσα, ποὺ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ πολὺ χαμηλότερο σύνολο τῶν βοηθητικῶν χώρων, στὴ μορφὴ ἑνὸς ἐντυπωσιακοῦ πύργου (Π ί ν. 57_2).

Τὸ οἰκόπεδο τοῦ σπιτιοῦ παρουσιάζεται ὡς συνένωση δυὸ ὀρθογωνικῶν ἐπιφανειῶν. Στὴν πρώτη ἀπ' αὐτὲς ἐντάσσεται κι ὁ πανύψηλος κορμὸς τοῦ « πύργου », τοῦ ὁποίου τὸ περίγραμμα ξεχωρίζει μὲ σαφήνεια καὶ στὰ τρία ἐπίπεδα τοῦ κτηριακοῦ συνόλου (Π ί ν. 58, 59). Στὴ δεύτερη ἐκτείνεται μικρὸ μόνο μέρος τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ πρώτου ὀρόφου, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου ἀποτελεῖ ἕνα μικρὸ κῆπο φυτεμένο μὲ δένδρα.

Στὸ κατώγι συναντοῦμε, πάντως, μιὰ μικρὴ ὑπαίθρια αὐλή, ἀνάλογη μ' ἐκείνη ποὺ εἴδαμε νωρίτερα στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70, ποὺ κλείνεται ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ δρόμου μ' ἕναν ὑψηλὸ μανδρότοιχο, ὅπου καὶ τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ. Τὸ ἀκανόνιστο σχῆμα τῆς αὐλῆς ὀφείλεται, δίχως ἄλλο, στὴν ἀνάγκη ν' ἀφεθεῖ, πάνω στὴ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ μικρότερες πλευρές της, ἕνα μικρὸ ἄνοιγμα γιὰ νὰ φωτίζεται ὁ σκοτεινὸς χῶρος τοῦ ἰσογείου κι ἀκόμη νὰ τοποθετηθεῖ ἐκεῖ ἡ τόσο συνηθισμένη πέτρινη σκάφη γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων ἢ, ἴσως, γιὰ τὸ πότισμα τῶν ζώων. Ἔτσι, ἡ πλευρὰ αὐτὴ ἔγινε ἀναγκαστικὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἀπέναντί της μὲ συνέπεια τὴ δημιουργία ἑνὸς σχήματος τραπεζίου. Ἕνα μεγάλο, τοξωτὸ ἄνοιγμα ὁδηγεῖ κατόπιν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἰσογείου, ἐνῶ δυὸ ἄλλα, παράλληλα μεταξύ τους, ἡμικυκλικὰ τόξα, κτισμένα μὲ λαξευτοὺς πώρινους ἀψιδολίθους, ἐπιτρέπουν τὴν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στοὺς στε-

γασμένους χώρους τοῦ ἰσογείου καὶ στηρίζουν τὰ ξύλινα δοκάρια τοῦ πατώματος τοῦ ὀρόφου.

Ἡ ἄνοδος ἀπὸ τὸ κατώγι στὸ ἀνώγι γίνεται σήμερα ἀπὸ δυὸ σκάλες. Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἀνεβάζει ἀπὸ τὸν κῆπο σ'ἕνα « χαγιάτι », ποὺ βρίσκεται στὸ πίσω μέρος τοῦ ὀρόφου (Π ί ν. 58_2). Ἡ δεύτερη ὅμως ἀποτελεῖ ἕνα ἀξιόλογο παράδειγμα ἐσωτερικῆς σκάλας ποὺ ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὸν ὀρθογωνικὸ κορμὸ τοῦ « πύργου ». Ἀρχίζει ἀπὸ τὸν πρῶτο ὄροφο καί, ἀφοῦ ἀκολουθήσει, σὲ σχῆμα Γ, τὴ γωνιὰ τοῦ « πύργου », καταλήγει στὸ κατώγι σ' ἕνα πλατύσκαλο. Ἕνας τοῖχος ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ περιβάλλει στὸ ἰσόγειο τὸ ὀρθογώνιο τῆς σκάλας κι ἀφήνει πάνω στὸ πλατύσκαλό της μιὰ πόρτα μὲ πώρινο τοξωτὸ ὑπέρθυρο, ποὺ ὁδηγεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἰσογείου (Π ί ν. 58_1). Ἀπέναντι ἀπ' αὐτήν, διακρίνονται στὸ ἴδιο πλατύσκαλο, πάνω στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ « πύργου », ἴχνη ἀπὸ ἕνα ἄλλο, ἐντοιχισμένο τώρα, θύρωμα, ποὺ ἔβγαζε, δίχως ἄλλο, ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι. Ἡ θέση, πάντως, τῆς σκάλας αὐτῆς μέσα στὸ σύνολο τοῦ σπιτιοῦ, τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ τὴν ὑπαίθρια αὐλή του, ὅπου βρίσκεται πάντα, καθὼς εἴδαμε καὶ στὰ προηγούμενα παραδείγματα, καὶ ἡ κεντρικὴ σκάλα, πρέπει νὰ μᾶς κάνει ν' ἀμφιβάλλουμε κατὰ πόσο στὴ συγκρότηση τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη, ὅπως τουλάχιστο μᾶς παρουσιάζεται αὐτὴ σήμερα, μποροῦσε ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ σκάλα νἄναι καὶ ἡ κύρια προσπέλαση γιὰ τὸν ὄροφο. Γι' αὐτό, νομίζω πὼς αὐτὴ εἴτε ἀποτελεῖ μιὰ βοηθητικὴ σκάλα, ἐφοδιασμένη μάλιστα καὶ μὲ μιὰ ἔξοδο κινδύνου, ποὺ θὰ μποροῦσε σὲ περίπτωση ἀνάγκης νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ καταφύγουν οἱ ἔνοικοι τοῦ σπιτιοῦ στὸ γειτονικὸ σπίτι, εἴτε ὅτι σὲ μιὰ ἀρχικὴ φάση, ὅταν ὑπῆρχε ἴσως μόνον ὁ ὀρθογωνικὸς « πύργος », ἀποτελοῦσε τότε αὐτὴ τὴν κεντρικὴ (καὶ μοναδικὴ) σκάλα τοῦ σπιτιοῦ (ποὺ διατηρήθηκε κι ἀργότερα ὡς βοηθητική), ὁπότε βέβαια καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ « πύργου » πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στὸ ἐντοιχισμένο θύρωμα τοῦ ἰσογείου. Πιστεύω ὅμως πὼς στὴ μικρὴ ὑπαίθρια αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ ὑπῆρχε μιὰ ξύλινη, ἴσως, σκάλα, ποὺ ὁδηγοῦσε στὴ διπλανὴ στὸν « πύργο » αἴθουσα τοῦ πρώτου ὀρόφου.

Στὸ ἀνώγι θὰ βροῦμε τὶς δυὸ παραπάνω ὀρθογωνικὲς περίπου « κάμερες », ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τοὺς κύριους χώρους του. Ἡ πρώτη ἀπ' αὐτὲς ἀνήκει στὸν κορμὸ τοῦ « πύργου », ἐνῶ ἡ δεύτερη καλύπτεται μὲ μιὰ δίρριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη, ἡ ὁποία εἶναι ὅμως βέβαιο πὼς ἀντικατέστησε, σὲ μιὰ μεταγενέστερη φάση, τὸ ἀρχικὸ ὁριζόντιο δῶμα της. Τοῦτο προκύπτει κι ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα μιᾶς « ἀναγλυφάδας » [67] (ὑδρορρόης), ποὺ διατρέχει τὸν τοῖχο καὶ κατεβάζει ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ δῶμα τὰ νερὰ τῆς βροχῆς γιὰ νὰ τὰ περάσει κατόπιν μέσα ἀπὸ τὸ διπλανὸ μανδρότοιχο καὶ νὰ τὰ ὁδηγήσει τελικὰ στὴ στέρνα τῆς αὐλῆς τοῦ γειτονικοῦ σπιτιοῦ (Π ί ν. 57_1).

Στὸν ἴδιο ἐξωτερικὸ τοῖχο αὐτῆς τῆς αἴθουσας ὑπάρχουν ἀκόμη τέσσερα παράθυρα, ποὺ εἶναι τώρα κλεισμένα μὲ λιθοδομή, διαταγμένα σὲ δυὸ κατακόρυφες στῆλες, μιὰ καμινάδα τεταρτοκυκλικῆς διατομῆς, ποὺ δείχνει ἀσφαλῶς πὼς στὸ ἰσόγειο ὑπῆρχε κάποτε μιὰ ἑστία (ὅπου, ἴσως, ζεσταίνονταν τὸ νερὸ τῆς μπουγάδας), καθὼς κι ἕνα με-

67. Ἔτσι ἄκουσα, στὸ Ρέθεμνος, τὸν ἡλικιωμένο τεχνίτη μάστρο - Γιάννη Ἀποκορωνιωτάκη νὰ ὀνομάζει τὶς ἀνοικτές, μὲ διευρυνόμενο (πρὸς τὰ κάτω) πλάτος, ὑδρορρόες. Ἡ ἴδια κατασκευὴ στὴν Ἄνδρο ὀνομάζεται « κάναλος » (Τὸ Ἑλληνικὸ Λαϊκὸ Σπίτι, σελ.123) καὶ στὴ Ρόδο λέγεται ἀκόμη « χολέντρα » (στὰ τουρκικὰ « ὀλούκ »). Γιὰ τὰ σπίτια τῶν χωριῶν τῆς Ρόδου βλ. Ἀ. Ὀρλάνδου, La maison paysanne dans l'île de Rhodes. L'Hellenisme Contemporain, II ème série, I (Mai - Juin), 1947, σελ. 224 - 231.

γάλο ἡμικυκλικὸ τόξο, πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τόξο τοῦ ἰσογείου, ποὺ ἀνοίγονταν πρὸς τὸ « χαγιάτι » καὶ τὸν κῆπο (Π ί ν. 57_1, 58_1). Ἐκεῖ ἀκριβῶς βρίσκεται καὶ τὸ μαγειρεῖο, ἐφοδιασμένο μ' ἕναν ἰδιαίτερο, μικρὸ χῶρο γιὰ τὴν ἑστία, ἡ ὁποία ἀπολήγει (στὸ δῶμα) σὲ μιὰ κοντόχονδρη καμινάδα (Π ί ν. 57_2). Ἄγνωστη, πάντως, μένει ἡ θέση τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Μιὰ ξύλινη, τέλος, σκάλα φέρνει ἀπὸ τὸ ἀνώγι στὸ δεύτερο ὄροφο τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ δεύτερο ὄροφο τοῦ « πύργου ». Πρόκειται γιὰ μιὰ πολὺ μεγάλη, ὀρθογωνικὴ σχεδὸν αἴθουσα, μὲ ἰδιαίτερα προσεγμένη κι ἐντυπωσιακὴ ξύλινη ὀροφή (Π ί ν. $150_{2,3}$), ἀποτελούμενη ἀπὸ μεγάλα δοκάρια ποὺ πατοῦν στοὺς δυὸ κατὰ μῆκος τῆς αἴθουσας ἐξωτερικοὺς τοίχους, καθὼς κι ἄλλα, μικρότερης διατομῆς, ξύλινα δοκαράκια, ποὺ στηρίζονται πάνω στὰ προηγούμενα.

Δυὸ μεγάλες, ἀνοικτὲς ὑδρορρόες, πάνω στὸν τοῖχο τῆς ὄψης τοῦ « πύργου » πρὸς τὸν κῆπο, κατέβαζαν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ τὸ δῶμα, ποὺ τονίζεται ἰδιαίτερα καὶ στὶς τέσσερεις ὄψεις τοῦ « πύργου » μὲ μιὰ πλατειά, ὁριζόντια ταινία ἀπὸ κοκκινόχρωμο κουρασάνι (Π ί ν. 57_1), γιὰ νὰ τὰ ὁδηγήσουν στὸ χαμηλότερο δῶμα τοῦ πρώτου ὀρόφου.

Ὁ φωτισμὸς τῆς αἴθουσας ἐπιτυγχάνονταν ἀπὸ τὰ δυὸ μεγάλα παράθυρα τῆς μιᾶς στενῆς της πλευρᾶς (Π ί ν. 59), ποὺ ἦταν, ἴσως ἀρχικά, τέσσερα κι εἶχαν διαταχθεῖ ἀνὰ δυὸ σὲ δυὸ στῆλες, καθὼς καὶ ἀπὸ δυὸ σειρὲς δέκα συνολικὰ μικρότερων παραθύρων, μὲ πώρινα ὀρθογωνικὰ πλαίσια, πάνω στὴν ὄψη της πρὸς τὸν κῆπο. Οἱ πέντε στῆλες τῶν παραθύρων αὐτῶν πλαισιώνονταν μὲ τὶς ἰδιαίτερα ἐπιμελημένες γωνιὲς τοῦ « πύργου », ποὺ ὅπως καὶ οἱ ἄλλες δυὸ γωνιές του, ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ λαξευτοὺς πώρινους δόμους, ποὺ ἀπολήγουν, μετὰ τὴν παρεμβολὴ τῆς ταινίας τοῦ δώματος, σὲ πώρινες ἐπίσης κυματιοφόρες ἐπιστέψεις (Π ί ν. 57).

Ὁ ἄγνωστος πάντως τεχνίτης τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη εἶναι φανερὸ πὼς δὲν κατόρθωσε τελικὰ νὰ κρατήσει μιὰ ἀπόλυτα ρυθμικὴ διάταξη πλήρων - κενῶν στὴν ὄψη αὐτή, παρόλη τὴν ἀρχική του πρόθεση, ποὺ μαρτυρεῖ ἡ διαδοχὴ τῶν τεσσάρων στηλῶν τῶν παραθύρων καὶ τῶν ὑδρορροῶν. Ἡ τελευταία στήλη τῶν παραθύρων ξεφεύγει ἀπὸ τὴ ρυθμικὴ ἐπανάληψη καὶ χαλάει τὸ νόμο τῶν ἄλλων στηλῶν (Π ί ν. 57_1). Ἀμφίβολο, τέλος, εἶναι ἂν καὶ στὴν ἄλλη, μεγάλη πλευρὰ τῆς ἴδιας αἴθουσας ὑπῆρχε μιὰ παρόμοια σειρὰ ἀνοιγμάτων (Π ί ν. 59).

Τὰ πώρινα ὀρθογωνικὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τῶν δυὸ ὀρόφων, ποὺ τόσο πολὺ θυμίζουν τὴν ἀνάλογη διαμόρφωση τῶν παραθύρων τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70 (Π ί ν. 47_1), καθὼς καὶ ἡ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια τῆς κατασκευῆς τοῦ ταβανιοῦ τῆς μεγάλης αἴθουσας τοῦ τελευταίου ὀρόφου, μποροῦν, κατὰ τὴ γνώμη μου, ν' ἀποτελέσουν μερικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κύριου, τουλάχιστον, κορμοῦ τοῦ σπιτιοῦ (δηλ. τοῦ « πύργου »), στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας, ἐνῶ στὴν ἀμέσως ἑπόμενη περίοδο, εἶναι φανερὸ πὼς τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη πῆρε, μετὰ ἀπὸ ἀρκετὲς προσθῆκες ἢ ἀλλαγές (κεραμιδοσκέπαστες ξύλινες στέγες στοὺς χαμηλότερους, βοηθητικοὺς χώρους κλπ.), τὴ σημερινή του μορφή. Τὸ θέμα, πάντως, τῆς ἀναγωγῆς τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ, ποὺ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ μιᾶς μεγάλης ὁμάδας ἀνάλογων παραδειγμάτων ἀστικῆς κατοικίας στὸ Ρέθεμνος καὶ τὰ Χανιά, σὲ μιὰ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο, ἀξίζει ὁπωσδήποτε γιὰ μιὰ πλατύτερη διερεύνηση καὶ γιὰ τοῦτο θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐκτενέστερα στὸ δεύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου.

10. Τὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ 'Αρκαδίου 60

Εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, τὸ « Palazzo in via dello Zar, 180 », τοῦ Gerola [68].

Τὸ κτήριο, ἐγκαταλειμμένο ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ ἕνα ἰσόγειο κι ἕναν ὄροφο. 'Εάν, πάντως, πρόκειται γιὰ μιὰ ἰδιωτικὴ κατοικία, ὅπως φαίνεται νάναι τὸ πιθανότερο, κι ὄχι γιὰ κάποιο δημόσιο κτήριο τοῦ τοπικοῦ Regimento τοῦ Ρεθέμνου [69], μποροῦμε, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἄλλων παραδειγμάτων σπιτιῶν, ποὺ ἐξετάσαμε μέχρι τώρα, καὶ μὲ τὰ ὑπολείμματα τῆς πρόσοψής του (Π ί ν. 60, 62), νὰ ὑποθέσουμε πὼς στὸ ἰσόγειό του, τοῦ ὁποίου ἕνα μικρὸ τμῆμα (πρὸς τὸ δρόμο) χρησιμοποιεῖται ὡς εἴσοδος καὶ προχὼλ τοῦ χώρου τοῦ κλιμακοστασίου τοῦ διπλανοῦ σπιτιοῦ, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο μέρος του, κλεισμένο μ' ἕνα μᾶλλον νεώτερο, διαχωριστικὸ τοῖχο, δὲν εἶναι ἐπισκέψιμο, δὲν θὰ ὑπῆρχε, ἐξαιτίας τῆς στενότητας τοῦ οἰκοπέδου, ἡ συνηθισμένη ὑπαίθρια αὐλή, ἀλλ' ἕνα μικρὸ ἢ μεγαλύτερο χώλ, ὅπου θὰ βρίσκονταν καὶ ἡ πέτρινη σκάλα γιὰ τὸ ἀνώγι. Στὸν ὄροφο πάλι (ποὺ δὲν εἶναι ἐπίσης ἐπισκέψιμος), πρέπει, κρίνοντας ἀπὸ τὸ στενομέτωπο τοῦ κτηρίου, ν' ἀναζητήσουμε μιὰ εὐρύχωρη αἴθουσα, ποὺ ἔπιανε ὁλόκληρο τὸ πλάτος τῆς πρόσοψής του, ὅπου θὰ ἐκτείνονταν τὸ « πόρτεγο » τοῦ μεγάρου. Οἱ βοηθητικοὶ χῶροι θὰ βρίσκονταν, ἀντίθετα, στὸ πίσω μέρος τοῦ οἰκοπέδου, ὅπου δὲν πρέπει ν' ἀποκλειστεῖ καὶ ἡ ὕπαρξη κάποιας ὑπαίθριας ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς. Βέβαιο, τέλος, εἶναι πὼς τὸ κτήριο στεγάζονταν μ' ἕνα ὁριζόντιο δῶμα, μὲ ὑψηλὸ σχετικὰ στηθαῖο, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ πρόσοψη τοῦ μνημείου, ἡ ὁποία δείχνει ὅμως ταυτόχρονα καὶ τὸ μεγάλο ὕψος ποὺ θὰ εἶχε ἡ αἴθουσα τοῦ ὀρόφου (Π ί ν. 60).

Τὸ εὐτύχημα, στὴν περίπτωση τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ 'Αρκαδίου 60, εἶναι ὅτι οἱ νεωτερικὲς κι αὐθαίρετες ἐπεμβάσεις μὲ τὰ τσιμεντένια πρέκια καὶ τὴν ὁλότελα ἄσχετη μὲ τὴ μορφὴ τοῦ κτηρίου ἐπένδυση τοῦ τοίχου τοῦ ἰσογείου μὲ πώρινες πλάκες (Π ί ν. 60, 62), πού, δυστυχῶς, πρέπει ὅλοι νὰ ὁμολογήσουμε πὼς μόνον, ἴσως, στὸν τόπο μας θὰ μποροῦσε νὰ συμβεῖ (καὶ γιὰ τοῦτο εἶναι ἀσφαλῶς ὑπεύθυνοι πολλοί), δὲν κατόρθωσε νὰ καταστρέψει ὁλοκληρωτικὰ τὸ μνημεῖο αὐτό, τὸ ὁποῖο, ὅπως δείχνει ἡ πρόσο-

68. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 242.

69. 'Επειδή, δίπλα ἀκριβῶς στὸ κτήριο, σώζεται τὸ μεγάλο, ἐντυπωσιακὸ καὶ πλουσιότατο στὴ διακόσμησή του θύρωμα τοῦ Π ί ν. 116_3, ποὺ στολίζεται μὲ δυὸ μεγάλα, βαθιὰ ἀνάγλυφα (ἐξώγλυφα) πάνω στὸ θέμα τοῦ λιονταριοῦ, συμβόλου τῆς Γαληνοτάτης — κι εἶναι γι' αὐτὸ μοναδικὸ στὸ Ρέθεμνος — καὶ φέρει ἐπὶ πλέον, κατὰ τὸν Gerola (βλ. τὸ σκίτσο τῆς εἰκ. 141, στὴ σελ. 238, ἔ. ἀ.), μιὰ ἑλληνικὴ ἐπιγραφή, μπορεῖ κανένας νὰ σκεφθεῖ — prima vista — πὼς τὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ 'Αρκαδίου 60 καὶ τὸ διπλανό του θύρωμα συγκροτοῦσαν, κάποτε, ἕνα ἑνιαῖο κτηριακὸ σύνολο μ' ἕνα δημόσιο, πιθανότατα, χαρακτήρα ἢ ὅτι ἀποτελοῦσαν τὴν ἰδιοκτησία μιᾶς μεγάλης ἀρχοντικῆς οἰκογένειας τοῦ Ρεθέμνου ἤ, τέλος, τὴν κατοικία ἑνὸς ἀνώτερου διοικητικοῦ ἀξιωματούχου. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται σημαντικὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκόμη πιὸ πέρα (νοτιότερα) ἀπὸ τὸ θύρωμα ὑψώνεται ἕνα κτήριο, ποὺ δὲν φαίνεται καθόλου ν' ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας. Μολαταῦτα ὅμως, μιὰ πιὸ προσεκτικὴ παρατήρηση θὰ μᾶς δείξει πὼς ἕνα μέρος τοῦ θυρώματος βρίσκεται τώρα ἐνσωματωμένο μέσα στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ διπλανοῦ αὐτοῦ καὶ νεώτερου κτηρίου, ἐνῶ ἡ παρουσία μιᾶς σειρᾶς μεγάλων διαστάσεων φουρουσιῶν (Π ί ν. 131_2), πολὺ διαφορετικῶν σὲ μορφὴ ἀπὸ κεῖνα ποὺ θὰ συναντήσουμε στὸ μέγαρό μας (Π ί ν. 131_3), τὰ ὁποῖα μάλιστα ἀγνοοῦνται στὸ σκίτσο τοῦ Gerola (ἔ. ἀ.), μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἄλλους δρόμους, δείχνοντάς μας πὼς τὰ φουρούσια αὐτὰ δὲν ἔμεναν ἀρχικὰ μετέωρα, χωρὶς δηλαδὴ νὰ ὑποβαστάζουν κάτι (ἕναν ἐξώστη ἢ τὶς ποδιὲς παραθύρων). Ἔτσι, φαίνεται πὼς πάνω ἀπὸ τὸ θύρωμα ὑψώνονταν ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ ἀνώγι κάποιου (ἄλλου) μεγάρου, ἄσχετου μᾶλλον μὲ τὸ δικό μας. Τὸ θέμα, πάντως, χρειάζεται μιὰ παραπέρα διερεύνηση καὶ ἐπὶ τόπου ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

ψή του (Π ί ν. 60), ἀποτελεῖ τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα ἑνὸς μικροῦ, ἀναγεννησιακοῦ μεγάρου τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 16ου αἰ. ἢ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ ἑπόμενου αἰώνα, ποὺ σώζεται ἀκόμη ὄχι μόνο στὸ Ρέθεμνος ἢ τὴν Κρήτη, ἀλλὰ σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα.

Ποιά ἀκριβῶς ἦταν κάποτε ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τῆς πρόσοψης αὐτῆς μᾶς βοηθάει νὰ μάθουμε ἡ σχετικὴ φωτογραφία τοῦ Gerola [70], καθὼς καὶ ἡ προσεκτικὴ παρατήρηση.

Ἂς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τοῦ ὀρόφου. Ἀπὸ τὰ ἀπομένοντα ἀκόμη πώρινα κομμάτια τῆς ρηχῆς προεξοχῆς ἑνὸς κυματιοφόρου κορνιζώματος, ποὺ σήμερα μὲν σώζεται μονάχα πρὸς τὸ δεξιὸ μισὸ τοῦ κτηρίου, ἐνῶ στὰ χρόνια τοῦ Gerola, ὅπως δείχνει ἡ φωτογραφία του (Π ί ν. 63), διατηροῦσε καὶ τὴν πρὸς τὸ δεξιὸ ἄκρο ἀπόληξή της, τὴν ὁποία, κατὰ τὰ φαινόμενα, κατέστρεψε ἡ . . . τσιμεντένια κολόνα τοῦ διπλανοῦ σπιτιοῦ, ποὺ διακρίνεται στοὺς Π ί ν. 60 καὶ 62 (κι εἶναι καὶ τοῦτο μιὰ ἄλλη, μικρὴ μαρτυρία τῆς . . . λαμπρῆς μας φροντίδας γιὰ τὰ μνημεῖα), μποροῦμε νἄμαστε βέβαιοι πὼς ἔτσι ἀκριβῶς, μ' αὐτὴ τὴν ἐπίστεψη, ὁλοκληρώνονταν τὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60 κι ἀκόμη ὅτι στὸ ἄκρο αὐτὸ τῆς φωτογραφίας τοῦ Gerola βρίσκονταν τὸ δεξιὸ ὅριο τοῦ κτηρίου καὶ τοῦ οἰκοπέδου του. Ἀκολουθεῖ, ἀμέσως πιὸ κάτω, μιὰ στενόμακρη στὶς ἀναλογίες της ἐπιφάνεια τοίχου, ποῦναι κτισμένος μὲ τοῦ ἴδιου σχεδὸν ὕψους πώρινους, λαξευτούς, ὀρθογωνισμένους δόμους, διαταγμένους σὲ παράλληλες στρώσεις. Ὑπάρχουν ὀκτὼ τέτοιες σειρὲς δόμων, μέχρι τὸ ὕψος ἐκεῖνο, στὸ ὁποῖο παρεμβάλλονται δυὸ ὁριζόντια γεῖσα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα, φρικτὰ ἀκρωτηριασμένο, σώζεται μόνον τὸ δεξιότερο. Καὶ τὰ δυό, πάντως, ἀντιστοιχοῦσαν στὰ μεγάλα ὀρθογωνικὰ ἀνοίγματα τοῦ ὀρόφου (Π ί ν. 60), περιλάμβαναν γεισίποδες καὶ ἐπιστέφονταν μὲ μιὰ σίμη. Ἡ τελευταία ἐπεκτείνονταν στὰ δυὸ ἄκρα τῆς πρόσοψης, καθὼς καὶ στὸ μεταξὺ τῶν δυὸ γείσων διάστημα, δημιουργώντας κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο μιὰ ἐνιαία διαχωριστικὴ ζώνη. Μετὰ ἀπὸ ἄλλες ἕντεκα σειρὲς δόμων, ἀκολουθεῖ μιὰ δεύτερη ὁριζόντια στρώση, ποὺ πιάνει ὅλο τὸ πλάτος τῆς πρόσοψης. Τὴν δημιουργοῦν οἱ προεκτάσεις μιᾶς μισοκατεστραμμένης τώρα προεξοχῆς, ποὺ ἐκτείνονταν στὶς βάσεις τῶν δυὸ ὑπερκείμενων ἀνοιγμάτων τοῦ ὀρόφου, καὶ ὑποβαστάζονταν, σ' αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς θέσεις, ἀπὸ δυὸ ζευγάρια φουρουσιῶν, τῶν ὁποίων ἡ μικρὴ προεξοχὴ (ἀπὸ τὴν κατακόρυφη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου) δείχνει ὁλοφάνερα (Π ί ν. 62) πὼς οἱ φερόμενοι ἀπ' αὐτά, κομματιασμένοι σήμερα, πρόβολοι δὲν ἦταν ἐξῶστες, ἀλλὰ ποδιὲς παραθύρων, ἀνάλογες μ' ἐκεῖνες ποὺ συναντήσαμε στὰ παράθυρα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50 ἢ ἐκείνου τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 89. Κατὰ συνέπεια, τὰ δυὸ ἀνοίγματα τοῦ ὀρόφου πρέπει νὰ τὰ θεωρήσουμε πὼς ἦταν παράθυρα κι ὄχι, βέβαια, μπαλκονόπορτες [71].

Μετὰ ἀπὸ τοῦτο τὸ συμπέρασμα, μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε στὴν ἀνίχνευση τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῶν δυὸ παραθύρων. Στὴν ἔρευνά μας μᾶς βοηθάει τώρα τὸ παραγέμισμα τῆς ἐπιφάνειας τῶν κατεστραμμένων παραθύρων μὲ μιὰ ἰσόδομη περίπου τοιχοποιία, στὴν ὁποία ἔχουν ἀφεθεῖ, σὲ ἀντικατάσταση τῶν δυὸ μεγαλύτερων, παλιότερων παραθύρων, δυὸ ἄλλα, ἁπλούστερα παραθυράκια (Π ί ν. 60). Ἡ κατασκευὴ τῆς μεταγενέστερης αὐτῆς λιθοδομῆς ἔχει γίνει μὲ πωρολίθους σὲ βαθὺ καφὲ χρῶμα (πέτρα τοῦ

70. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 237, εἰκ. 140.

71. Μὲ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ ὁ Gerola : « . . . due finestroni ora in gran parte modificati », ἔ. ἀ. σελ. 242.

Κουμπέ ;), μὲ ἀποτέλεσμα τὴ χρωματικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν παλιότερη καὶ τὴ νεώτερη τοιχοποιία, πράγμα ποὺ κάνει νὰ τονίζεται ἔντονα τὸ περίγραμμα τῶν δυὸ ἀρχικῶν παραθύρων. Ἔτσι, εὔκολα μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία τῶν κατακόρυφων πλευρῶν τῶν δυὸ πιὸ σκουρόχρωμων ἐπιφανειῶν (Π ί ν. 60) καὶ νὰ διαπιστώσουμε τὴ διείσδυσή τους (μέσα στὴν παλιότερη λιθοδομὴ) στὶς περιοχὲς τῶν κάτω γωνιῶν τους καθὼς καὶ σ' ἐκεῖνες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ ὕψος τῆς τέταρτης σειρᾶς δόμων, κάτω ἀπὸ τὴ στρώση τῶν μισοκατεστραμμένων ὁριζόντιων γείσων τους. Ἂν τώρα ξαναγυρίσουμε στὶς μορφὲς τῶν παραστάδων καὶ τῶν ἡμικυκλικῶν ἀνωφλίων τῶν παραθύρων τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50 ἢ τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 89, καταλήγουμε στὴ σωστή, καθὼς νομίζω, σκέψη πὼς ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τῶν παραθύρων τοῦ μεγάρου μας δὲν γίνεται νἄναι διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη τοῦ σχεδίου τοῦ Π ί ν. 61. Ὅσον ἀφορᾶ, μάλιστα, εἰδικότερα τὸν κορινθιακὸ ρυθμὸ τῶν ἐπικράνων τῶν παραστάδων, καθὼς καὶ τὰ φυτικὰ θέματα τῶν ἀναγλύφων διακοσμήσεων τῶν ἡμικυκλικῶν τους ἀνωφλίων, θεώρησα ὡς πιὸ πιθανὴ ἐκδοχὴ ν' ἀκολουθοῦσαν τὶς ἐντελῶς ἀνάλογες μορφὲς τοῦ διατηρημένου σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση θυρώματος τῆς εἰσόδου τοῦ κτηρίου (Π ί ν. 60).

Ἡ ἰσόδομη, τέλος, λιθοδομή, ποὺ ἐπενδύει τὴν πρόσοψη τοῦ ὀρόφου, σταματάει στὸ ὕψος μιᾶς μισοκατεστραμμένης σήμερα ὁριζόντιας προβολῆς σὲ κατατομὴ U, ἡ ὁποία περνάει κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ πέλματα τῶν πώρινων σκαλιστῶν φουρουσιῶν τῶν ποδιῶν τῶν παραθύρων. Ἀντίθετα, ἀπὸ κεῖ καὶ κάτω, ὅπως δείχνει κι ἕνα ἀκάλυπτο τμῆμα τῆς τοιχοποιίας στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς φωτογραφίας τοῦ Gerola (Π ί ν. 63), ἐπακολουθοῦσε μιὰ ἁπλή, ἐπιχρισμένη ἐπιφάνεια ἀργολιθοδομῆς, ποὺ ἄφηνε στὸ μέσο της ἕνα τοξωτὸ θύρωμα εἰσόδου μὲ τὶς κορινθιακοῦ ρυθμοῦ παραστάδες του (καὶ τὶς κατεστραμμένες τώρα βάσεις τους) καθὼς κι ἕναν τετραγωνικοῦ σχήματος φεγγίτη, ὁ ὁποῖος σώζονταν ἀκέραιος στὰ χρόνια τοῦ Gerola (Π ί ν. 63) [72].

Τὸ σχέδιο τοῦ Π ί ν. 61 δείχνει, σύμφωνα μὲ τὶς παραπάνω διερευνήσεις μας, τὴν ἀρχικὴ μορφὴ τῆς πρόσοψης τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60 καὶ φανερώνει πὼς ὁ ἄγνωστος ἀρχιτέκτονάς της τὴν εἶχε συλλάβει ὡς ἕνα ὀργανωμένο σύνολο, γύρω ἀπὸ ἕναν κατακόρυφο ἄξονα συμμετρίας, ἐπάνω στὸν ὁποῖο τοποθέτησε τὸ θύρωμα καὶ τὸ φεγγίτη τοῦ ἰσογείου. Μιὰ σειρά, κατόπιν, ἀπὸ τέσσερεις ὁριζόντιες ζῶνες ἔδενε, ἀπ'ἄκρο σ' ἄκρο, τὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου, στὸ ὕψος τῆς ἀπόληξής της (δηλαδὴ στὴν κορυφὴ τοῦ στηθαίου), καθὼς καὶ στὶς θέσεις τοῦ γείσου, τῶν ποδιῶν καὶ τῶν φουρουσιῶν τῶν παραθύρων, μοιράζοντας ἔτσι, κατὰ τὰ ἀναγεννησιακὰ πρότυπα, τὴν πρόσοψη τοῦ μεγάρου σὲ ἀλληλοεξαρτώμενες ὁριζόντιες ζῶνες [73].

72. Βλ. σχετικὰ ὅσα γράφει ὁ Gerola (ἔ. ἀ. σελ. 242 κι ἀκόμη σελ. 237, εἰκ. 140).

73. Τὸ Palazzo Medici τῆς Φλωρεντίας, ποὺ θεωρεῖται σὰν τὸ πιὸ παλιὸ ἀναγεννησιακὸ μέγαρο τῆς Ἰταλίας (ἄρχισε νὰ κτίζεται στὰ 1444, μὲ ἀρχιτέκτονα τὸν Michelozzo), ἦταν ἕνα τριώροφο κτήριο (ἰσόγειο καὶ δυὸ ὄροφοι), ποὺ χωρίζονταν ὁριζόντια σὲ τρία μέρη μὲ τὴν παρεμβολὴ δυὸ προβολῶν ἢ marcapiani (στὴ βάση τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δεύτερου ὀρόφου), καθὼς καὶ τὴν προσθήκη ἑνὸς γείσου, στὴν ἀπόληξη τοῦ δεύτερου ὀρόφου.

Στὴν ἴδια περίπου περίοδο ἀνήκει καὶ τὸ περίφημο Palazzo Rucellai τῆς ἴδιας πόλης, ποὺ κτίστηκε (στὰ 1446 - 1451) πάνω σὲ σχέδια τοῦ μεγάλου Φλωρεντινοῦ ἀρχιτέκτονα καὶ ὀνομαστοῦ συγγραφέα δοκιμίων περὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ζωγραφικῆς καὶ γλυπτικῆς Leon Battista Alberti. Τὸ κτήριο ἀποτελεῖται καὶ πάλι ἀπὸ ἰσόγειο καὶ δυὸ ὀρόφους, ποὺ διακρίνονται σαφέστατα ἐξαιτίας τοῦ τονισμοῦ τῆς τριμεροῦς του συγκρότησης μὲ τὰ κορνιζώματα τῶν βάσεων τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δεύτερου ὀρόφου καὶ τὴν

'Αξιοπρόσεκτη, ἐξάλλου, εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ συνθέτη νὰ βρεῖ μιὰ αἰσθητικὰ καλύτερη σχέση ἀνάμεσα στὴ μικρὴ ἐπιφάνεια τοῦ τοξωτοῦ θυρώματος τῆς εἰσόδου καὶ στὰ ἐπίσης τοξωτὰ κι ἀνάλογα μ' αὐτὸ μορφολογημένα, ἀλλ' ἀντίθετα ὅμως μεγάλα σὲ μέγεθος παράθυρα τοῦ ὀρόφου. Γιὰ τὸν ἀρχιτέκτονά μας ὑπῆρχε ἀναμφισβήτητα ἕνα πρόβλημα γιὰ τὸν τονισμὸ τοῦ στοιχείου τῆς εἰσόδου, τὸ ὁποῖο, καθὼς εἶχε βρεῖ τὴ σωστή του θέση στὸ μέσο τῆς συμμετρικῆς αὐτῆς πρόσοψης, ἔπρεπε ν' ἀποκτήσει καὶ μιὰ πιὸ κυριαρχικὴ μέσα σ' αὐτὴν ὀντότητα[74]. Τοῦτο, τὸ πέτυχε, τελικά, μὲ τὴν τοποθέτηση ἑνὸς ἀρκετὰ μεγάλου, τετραγωνικοῦ φεγγίτη (τοῦ ὁποίου βέβαια ὁ λειτουργικὸς προορισμὸς γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ χὼλ δὲν διαφέρει καθόλου ἀπὸ κεῖνον τῶν μικρότερων σὲ μέγεθος φεγγιτῶν, ποὺ συναντήσαμε π.χ. στὸ πλάι τῶν θυρωμάτων στὰ σπίτια τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50 καὶ τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11), πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ γεῖσο τῆς εἰσόδου, κατὰ μῆκος τοῦ νοητοῦ, κατακόρυφου ἄξονα συμμετρίας, ποὺ διασχίζει ὁλόκληρο τὸ μέγαρο. Ἡ σκοπιμότητα αὐτῆς τῆς λύσης ὑπῆρξε, ἀσφαλῶς, ἐμφανὴς γιὰ τὸν ἀρχιτέκτονα, δεδομένου ὅτι, ὅπως μπορεῖ νὰ δείξει τὸ παράδειγμα μιᾶς ἄλλης συμμετρικὰ διαταγμένης ὄψης ἑνὸς σπιτιοῦ στὰ Χανιά, δὲν τοῦ ἦταν ἴσως ἄγνωστη καὶ ἡ δυνατότητα μιᾶς διαφορετικῆς, συμμετρικῆς πάντα σύνθεσης — μὲ δυὸ πιὸ ἀπομακρυσμένους ἀπὸ τὸ θύρωμα φεγγίτες (Π ί ν. 65_2) — τὴν ὁποία ὅμως εὔλογα δὲν προτίμησε στὴν περίπτωσή μας.

Τὸ θαυμαστὸ αὐτὸ στὶς ραδινές του ἀναλογίες καὶ τὴ λεπτότητα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του διακόσμησης μέγαρο τοῦ Ρεθέμνου φαίνεται ν' ἀνήκει στὴ γνωστή μας, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, περίοδο (τέλη 16ου - ἀρχὲς 17ου αἰ.).

11. Τὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Μάρ. Μουσούρου 25

'Ακόμη πιὸ τραγικὴ ἀπὸ τὸ προηγούμενο παράδειγμα εἰκόνα ἐγκατάλειψης καὶ μεγάλων σ' ἔκταση μετασκευῶν στὴν πρόσοψή του ἐμφανίζει τὸ ἀκατοίκητο ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια μέγαρο τῆς ὁδοῦ Μάρ. Μουσούρου 25 (Π ί ν. 64, 65_1). Ὅπως μᾶς παρουσιάζεται σήμερα, τὸ κτήριο φαίνεται νὰ περιελάμβανε, στὴν τελευταία περίοδο τῆς χρησιμο-

προβολὴ τοῦ γείσου τοῦ τελευταίου ὀρόφου. Ὁ Alberti ὅμως ἔχει μοιράσει καὶ κατακόρυφα τὴν πρόσοψη τοῦ μεγάρου μὲ μιὰ διαδοχικὴ σειρὰ ψευδοπεσσῶν, δωρικοῦ ρυθμοῦ στὸ ἰσόγειο καὶ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ στοὺς δυὸ ὀρόφους. Μὲ τὴ διατήρηση (τόσο ὁριζόντια ὅσο καὶ κατακόρυφα) τῶν νόμων τῶν κλασσικῶν ρυθμῶν ὁ Alberti ἔχει, ἔτσι, χωρίσει ὁλόκληρη τὴν ὄψη σὲ αὐστηρὰ καθορισμένα στὶς ἀναλογίες τῶν πλευρῶν τους ὀρθογώνια, μέσα στὰ ὁποῖα ἔχει ἐγγράψει τὰ παράθυρα τοῦ κτηρίου. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ διαμόρφωση, ποὺ πρῶτος εἰσήγαγε στὴν 'Αναγέννηση ὁ Alberti, ἀφοῦ κυριαρχήσει στὶς ἑπόμενες δεκαετίες στὴν 'Ιταλία, θ' ἁπλωθεῖ καὶ θὰ κυριαρχήσει κατόπιν γιὰ μακρότατο χρονικὸ διάστημα στὴν Εὐρώπη.

Ὁ N. Pevsner μάλιστα (An Outline of European Architecture, σελ. 195) θεωρεῖ τὸ ὁριζόντιο καὶ κατακόρυφο αὐτὸ μοίρασμα τῶν ὄψεων ὡς « στατικὸ » καὶ ἀσφαλῶς δὲν ἔχει ἄδικο, δεδομένου ὅτι τὸ ὡραῖο στὴν τέχνη εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Alberti, « . . . ἡ ἁρμονία καὶ ἡ συνεργασία ὅλων τῶν μελῶν τοῦ συνόλου (τοῦ ἔργου), ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε τίποτε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ προστεθεῖ ἢ νὰ ἀφαιρεθεῖ παρὰ μόνο πρὸς τὸ χειρότερο. . . », ἔ.ἀ. σελ. 195.

74. Στὴν περίπτωση τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ 'Αρκαδίου 60, τόσο τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου ὅσο καὶ τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου, μολονότι ἐντάσσονται μέσα στὸ ὀρθογωνικὸ σύνολο τῆς πρόσοψης τοῦ κτηρίου διατηροῦν, αὐτὰ καθαυτά, μιὰ αὐτοτέλεια μορφολογική, πράγμα ποὺ θυμίζει τὴ σωστὴ παρατήρηση τοῦ Heinrich Wölfflin (The Principles of Art History, σελ. 185) : « Dominant and subordinate also existed in renaissance art, but there the subordinate part has still an independent value ».

ποίησής του, ένα ἰσόγειο (ἢ ὑπόγειο), μ' ένα μικρὸ φεγγίτη στὸ δρόμο, ένα μεσοπάτωμα ἢ ὑπερυψωμένο ἰσόγειο (μὲ δυὸ πολὺ πρόχειρα διαμορφωμένα παράθυρα, ποὺ ἔχουν ξύλινα ἀνώφλια) κι ένα ὄροφο μὲ μιὰ μπαλκονόπορτα καὶ δυὸ συμμετρικὰ πρὸς αὐτὴν ἀνοιγμένα παράθυρα, καθὼς κι ένα κατεστραμμένον τώρα ἐξώστη. Ἡ στέγαση τοῦ κτηρίου γίνεται μὲ μιὰ μονόρριχτη στέγη, ποὺ ἐπικαλύπτεται μὲ γαλλικοῦ τύπου κεραμίδια. Ἀπὸ τὸ εἶδος μάλιστα τῶν ὑλικῶν ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στὴν τελευταία αὐτὴ φάση (συμπαγῆ τοῦβλα στὰ στηθαῖα τῶν παραθύρων, γαλλικὰ κεραμίδια στὴ στέγη) εὔκολα διαπιστώνουμε πὼς μέσα στὸν εἰκοστό, πιθανότατα, αἰώνα θ' ἀνοίχτηκαν τὰ παράθυρα τῶν δυὸ ὀρόφων καὶ θὰ προστέθηκε μιὰ ξύλινη, μονόρριχτη, κεραμοσκέπαστη στέγη, σ' ἀντικατάσταση τοῦ παλιότερου, ἀλλὰ κατεστραμμένου, ἴσως, ὁριζόντιου δώματος τοῦ κτηρίου.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ διατήρηση : α) τῆς μικρῆς προβολῆς ἑνὸς κορνιζώματος στὴ βάση τοῦ μετωπικοῦ τοίχου τῆς μονόρριχτης στέγης, β) τῆς ἰσόδομης, λαξευτῆς λιθοδομῆς τοῦ ὀρόφου, γ) τοῦ πάνω ἀπὸ τὴν ἐξωστόθυρα γείσου (Πί ν. 64), δ) τῶν τεσσάρων, μισοκατεστραμμένων τώρα, πώρινων φουρουσιῶν, στὴ θέση τοῦ ἐξώστη (Πί ν. 64), ε) τῶν ὑπολειμμάτων ὁριζόντιων, κυματιοφόρων ταινιῶν στὸ πλάι τῶν ἀριστερότερων παραθύρων τοῦ μεσορόφου καὶ τοῦ ὀρόφου καὶ στ) τῶν ἰχνῶν τῶν παραστάδων, ἐπικράνων κι ἑνὸς ἀψιδολίθου τοῦ τοξωτοῦ, προφανῶς, θυρώματος, ὅπου θὰ βρίσκονταν κάποτε ἡ εἴσοδος τοῦ μεγάρου (Πί ν. 64), μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει ν' ἀναπαραστήσουμε τὴν ἀρχικὴ μορφὴ τῆς πρόσοψης. Σὲ τοῦτο ὅμως θὰ μᾶς φανεῖ χρήσιμο καὶ τὸ παράδειγμα ἑνὸς ἄλλου, ἰδιωτικοῦ ἐπίσης, μεγάρου τῆς Βενετοκρατίας, ποὺ σώζεται στὰ Χανιά (Πί ν. 65_2), στὴ δυτικὴ περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ (Τοπανᾶς), κοντὰ στὴν ὁδὸ Ζαμπελίου. Πρόκειται γιὰ ἕνα κτήριο, τοῦ ὁποίου ἡ μοιρασμένη σὲ τρεῖς ὁριζόντιες ζῶνες, ἀπόλυτα συμμετρικὴ ὄψη ἀντιστοιχεῖ στὴν τριαδικὴ διαίρεση : κατώγι — mezzado — ἀνώγι. Στὸ κατώγι, ὑπάρχει μονάχα τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου, στὸ mezzado δυὸ μικρὰ ὀρθογωνικὰ παράθυρα (ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα εἶναι κλεισμένο μὲ ἀργολιθοδομή), ἐνῶ στὸν ὄροφο προβάλλει ἕνας ἐξώστης, ὁ ὁποῖος ὑποβαστάζεται ἀπὸ τρία πώρινα φουρούσια καὶ κλείνεται μ' ἕνα στηθαῖο κτισμένο πρόσφατα ἀπὸ ὀπτοπλινθοδομὴ (στὴ θέση του θὰ ὑπῆρχε κάποιο μεταλλικὸ κιγκλίδωμα) κι ὅπου ἀνοίγεται ἡ ἐξωστόθυρα τοῦ « πόρτεγου ».

Μιὰ ἀνάλογη διαμόρφωση πρέπει νὰ φανταστοῦμε καὶ γιὰ τὴν ὄψη τοῦ ἀναγεννησιακοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Μάρ. Μουσούρου τοῦ Ρεθέμνου. Ἀμφίβολο, πάντως, εἶναι ἂν ἡ μπαλκονόπορτα τοῦ ὀρόφου εἶχε ἕνα ἡμικυκλικὸ ἤ, ἀντίθετα, εὐθύγραμμο ἀνώφλι (μολονότι θεωρῶ πιὸ πιθανὴ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ τοξωτοῦ θυρώματος), καθὼς καὶ ἂν ὑπῆρχαν (ἕνας ἢ δυὸ) φεγγίτες στὸ χῶρο τοῦ ἰσογείου, ἐπειδή, ἐξαιτίας τοῦ μικροῦ (καθ' ὕψος) διαστήματος ποὺ μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὸ τόξο τῆς εἰσόδου καὶ τὰ πέλματα τῶν φουρουσιῶν τοῦ ἐξώστη, ἡ ὕπαρξη καὶ ἑνὸς mezzado, πάνω ἀπὸ τὸ κατώγι, παρουσιάζεται στὴν περίπτωσή μας ὁλότελα ἀπίθανη.

Τέλος, δυὸ ὁριζόντιες ταινίες κοσμητῶν, μιὰ στὸ ὕψος τῶν ἐπικράνων τῶν παραστάδων τῆς ἐξωστόθυρας τοῦ ὀρόφου καὶ μιὰ ἄλλη πιὸ κάτω ἀπὸ τὰ φουρούσια τοῦ ἴδιου ἐξώστη, μοίραζαν ὁριζόντια στὰ τρία τὴ συμμετρικὴ πρόσοψη τοῦ μεγάρου, χωρὶς ὅμως ἡ διαίρεση αὐτὴ ν' ἀνταποκρίνεται καὶ στὴ διμερῆ του συγκρότηση σὲ κατώγι κι ἕνα ἀνώγι.

12. Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 104

Τὸ μικρὸ αὐτὸ σπίτι (Π ί ν. 67_2), ποὺ ὑψώνεται πάνω σ' ἕνα οἰκόπεδο σχήματος Γ (Π ί ν. $66_{2,3}$, 67_1) στὸ Μακρὺ Στενό, ἀποτελεῖ, σὲ γενικὲς βέβαια γραμμές, χαρακτηριστικὸ δεῖγμα μιᾶς εὐρύτερης ὁμάδας κατοικιῶν τῶν λαϊκῶν τάξεων, ποὺ μποροῦμε νὰ συναντήσουμε τόσο στὸ Ρέθεμνος ὅσο καὶ στὰ Χανιά.

Τὸ κτήριο περιλαμβάνει κατώγι, ἀνώγι καὶ μιὰ « κάμερα » στὸ δῶμα. Στὸ κατώγι (Π ί ν. 66_2), πίσω ἀπὸ τὸ ἁπλούστατο τοξωτὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου (Π ί ν. 77_1), βρίσκουμε ἕναν ἐνιαῖο, στεγασμένο καὶ στρωμένο μὲ ἀκανόνιστες πλάκες χῶρο, τοῦ ὁποίου ἕνα μέρος προορίζεται νὰ ὁδηγήσει τοὺς ἔνοικους τοῦ σπιτιοῦ πρὸς τὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου, περνώντας τους κάτω ἀπὸ ἕνα ἡμικυκλικὸ τόξο κτισμένο μὲ πώρινους λαξευτοὺς πωρολίθους καὶ τοποθετημένο παράλληλα πρὸς τὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ τοῦ κτηρίου (Π ί ν. 66_1). Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ ἴδιου χώρου (στὰ δεξιὰ τοῦ εἰσερχομένου) φωτίζεται ἀπὸ ἕνα μικρὸ παράθυρο, μὲ ἀνώφλι μορφῆς χαμηλωμένου τόξου (Π ί ν. 67_2, 77_1), κλεισμένο μὲ « σίδερα ». Ἐκεῖ βρίσκεται καὶ μιὰ πέτρινη σκάφη γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων. Ὑπάρχουν, κατόπιν, δυὸ συνεχόμενοι, ὀρθογωνικοὶ περίπου, στεγασμένοι χῶροι μὲ βοηθητικὸ προφανῶς χαρακτήρα (γιὰ τὴν ἀποθήκευση, πιθανόν, τροφίμων, σκευῶν κλπ.), ποὺ ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους μὲ μιὰ πόρτα. Ὁ πρῶτος ἀπ' αὐτοὺς (πρὸς τὸ δρόμο) φωτίζεται ἀπὸ ἕνα ὀρθογωνικὸ παραθυράκι, κλεισμένο ἐπίσης μὲ « σίδερα », ἐνῶ ὁ δεύτερος (στὸ βάθος τοῦ σπιτιοῦ), δέχεται λίγο φῶς ἀπὸ μιὰ πόρτα, ποὺ βλέπει πρὸς τὸ ἀκάλυπτο τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου. Ἐκεῖ ἀκριβῶς ἐκτείνεται μιὰ ὑπαίθρια μικρὴ αὐλή, στρωμένη μὲ ὀρθογωνισμένες πώρινες πλάκες, στὴν ὁποία ὑπάρχει ἀκόμη τὸ στόμιο ἑνὸς πηγαδιοῦ ἢ, ἴσως, στέρνας βρόχινου νεροῦ (Π ί ν. 66_1), καθὼς καὶ μιὰ πέτρινη σκάλα γιὰ τὸ ἀνώγι.

Οἱ κατοικήσιμοι χῶροι τοῦ ὀρόφου (Π ί ν. 66_3) περιορίζονται σὲ δυὸ μονάχα δωμάτια, στραμμένα πρὸς τὸ δρόμο, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο ἀποτελεῖ, πιθανότατα, τὸ « πόρτεγο » τοῦ σπιτιοῦ, ἐνῶ τὸ ἄλλο εἶναι, δίχως ἄλλο, τὸ μαγειρεῖο του. Στὸ « πόρτεγο » συναντᾶμε δυὸ μεγάλα, χωρὶς καμιὰ ἰδιαίτερη μορφολογικὴ ἀξίωση, παράθυρα, ἐνῶ στὸ μαγειρεῖο θὰ βροῦμε νὰ προβάλλει στὸ Μακρὺ Στενὸ μιὰ ὄμορφη ψιλόλιγνη καμινάδα, ποὺ φέρεται πάνω σὲ τρία φουρούσια. Ἀντίθετα, τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ ὀρόφου, ποὺ ἁπλώνεται γύρω ἀπὸ τὸ ὀρθογωνικὸ ἄνοιγμα τοῦ κλιμακοστασίου, τὸ ὁποῖο διατρυπάει, ἀπὸ τὸ κατώγι μέχρι τὸ δῶμα, ὁλόκληρο τὸ σπίτι, εἶναι στὴν πραγματικότητα ἕνας στεγασμένος, πλακόστρωτος ἐξώστης. Σ' αὐτὸν περιλαμβάνεται καὶ μιὰ σκάλα ποὺ ἀνεβάζει στὸ δῶμα. Ἐκεῖ (Π ί ν. 67_1), βρίσκουμε μόνο μιὰ « κάμερα », μέσα στὴν ὁποία ἀπολήγει καὶ ἡ σκάλα. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἕνα ὑπνοδωμάτιο, ποὺ φωτίζεται ἀπὸ δυὸ παράθυρα, πρὸς τὸν ἀκάλυπτο χῶρο τοῦ οἰκοπέδου, ἐνῶ μιὰ πόρτα βγάζει στὸ βατὸ δῶμα τοῦ ἀνωγιοῦ. Ἐδῶ, ἔχουμε μιὰ εὐρύχωρη, ὀρθογωνικὴ περίπου ταράτσα μὲ γλάστρες λουλουδιῶν κι ἕνα χαμηλό, πλακόστρωτο πεζούλι κατὰ μῆκος τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς, μὲ θέα πρὸς τὴ γύρω περιοχή. Εἶναι μιὰ τυπικὴ κρητικὴ « ἀλτάνα » (altana) ἢ « λοτζέτα » (loggetta) : [75]

75. (Ἡ) « ἀλτάνα » (βεν. altana, ποὺ ἔχει ὅμως κάπως διαφορετικὴ σημασία ἀπὸ ἐκείνη τῆς κρητικῆς ἀλτάνας. Βλ. Boerio, ἔ.ἀ. σελ. 29) = ταράτσα ἢ ὑπαίθριος ἐξώστης, ὅπου ὑπάρχουν γλάστρες μὲ λουλούδια. Κατζοῦρμπος, Ε 368. Βλ. ἀκόμη ὅσα γράφει στὸ λεξιλόγιο, ποὺ παραθέτει στὴν ἀντίστοιχη κριτικὴ ἔκδοση τῆς κωμωδίας αὐτῆς τοῦ Χορτάτση, ὁ καθηγητὴς Λίν. Πολίτης (σελ. 136). Πρβλ. καὶ

« Γρίκα μου 'Αρέτα ἀποταχιᾶς εἰς τὴ λοτζέτα ἐβγῆκα
καὶ πρὸς τὰ μέρη τοῦ γιαλοῦ τἀμμάτια μου ἐστραφῆκα » [76].

Μολονότι δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ στὴ Βενετοκρατία, θεώρησα σκόπιμο νὰ τὸ περιλάβω ἀνάμεσα στὰ ἄλλα παραδείγματα ἰδιωτικῶν κατοικιῶν τοῦ βενετοκρατούμενου Ρεθέμνου γιὰ τοὺς ἑπόμενους λόγους :

α) Πάμπολλα κτηριολογικά, κατασκευαστικὰ καὶ μορφολογικὰ ἀκόμη γνωρίσματα τοῦ κτηρίου (διάταξη τῶν χώρων του, τρόπος κατασκευῆς πατωμάτων καὶ πλακοστρώτων, στέγαση μὲ ὁριζόντιο δῶμα, σκάλα, καμινάδα, παράθυρα ἰσογείου, θύρωμα εἰσόδου κλπ.), ἀνάγουν ὁλοφάνερα τὴν καταγωγή τους στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας. β) Μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ, καθὼς ἐπίσης κι ἐκείνου τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9, σ' ὅλα τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματά μας βρήκαμε, σὲ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη κλίμακα, διάφορα στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς ἀναβιωμένους στὴν κρητικὴ 'Αναγέννηση τοῦ 16ου - 17ου αἰ. κλασσικοὺς ρυθμούς, σὲ πάρα πολλὲς λεπτομέρειες τῶν ὄψεών τους (θυρώματα, παράθυρα, ἐξῶστες, κορνιζώματα, ἁρμολογημένες τοιχοποιίες κλπ.), ποὺ μᾶς εἶχαν ὁδηγήσει μὲ ἀσφάλεια στὴ σωστή τους χρονολόγηση. Εἶναι ὅμως φανερὸ πώς, γιὰ εὐνόητους οἰκονομικοὺς λόγους, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ βροῦμε ἀνάλογα στοιχεῖα καὶ στὰ ταπεινότερα σπιτάκια τῶν λαϊκῶν τάξεων τοῦ Ρεθέμνου τῆς Βενετοκρατίας. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἐπίσης ἔνδειξη ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ μᾶς πείσει πὼς κάπως ἔτσι, σὰν τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 104, δὲν κτίζονταν τότε ἕνα μέρος τουλάχιστον ἀπὸ τὰ σπίτια τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἴδαμε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, ἀποτελοῦσε τὴ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πολιτείας. γ) Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἀναμνήσεων παλιότερων κατασκευαστικῶν τρόπων καὶ μορφολογικῶν στοιχείων, ποὺ βρίσκουμε σὲ ἀνάλογα μ' αὐτὸ τὸ σπίτι παραδείγματα λαϊκῶν κατοικιῶν τῶν τουρκοκρατούμενων κρητικῶν πόλεων, δείχνει τὴν εὐρύτατη ἀφομοίωση καὶ κατόπιν τὴν ἁπλοποίηση, ποὺ ἔχουν δεχθεῖ οἱ παλιότερες αὐτὲς μορφές, ἔτσι ὥστε νὰ καταστοῦν τελικὰ (ἴσως μάλιστα, ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας) τὸ λεξιλόγιο μιᾶς τοπικῆς (κρητικῆς), δημοτικῆς, ἀρχιτεκτονικῆς γλώσσας, ποὺ γνωρίζει μεγάλη διάδοση μέσα στὶς κρητικὲς πόλεις τοῦ 18ου - 19ου αἰ. κι ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε, πιθανὸν ἀπὸ καιρό, ἀφαιρεθεῖ κάθε τι τὸ λόγιο ἢ ἔντεχνο, ἂν χρησιμοποιήσουμε μιὰ φιλολογικὴ ὁρολογία.

13. Μορφὲς σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας

'Εκτὸς ἀπὸ τὰ σπίτια ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ παράδειγμα τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 104, στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἀνήκουν καὶ οἱ ἑπόμενες μορφὲς μικρότερων ἢ καὶ μεγαλύτερων ἰδιωτικῶν σπιτιῶν (« κονάκια ») [77], τὰ ὁποῖα ὅμως θὰ παρουσιάσω μὲ πολλὴ συντομία (μιὰ καὶ ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ χρονικὰ πλαίσια ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν σ' αὐτὴν τὴν ἐργασία), ἀναφερόμενος, κατὰ κύριο λόγο, μονάχα στὶς ὄψεις τους.

Ζησ. Τζαρτζάνου, ἔ.ἀ. σελ. 67 καὶ Giulio Lorenzetti, Venice and its Lagoon, ἔκδ. τοῦ Istituto poligrafico dello stato, Roma, 1961, σελ. 18.

76. Στάθης, Β 323 - 324.

77. Κατὰ τὸν Π. Βλαστό (Ὁ Γάμος ἐν Κρήτῃ, σελ. 159), τὸ « κονάκι » εἶναι « τουρκικὴ οἰκία μεγάλη, ἐξέχουσα, πλουσίου ἢ τῆς ἀρχῆς ».

α) Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 256

Εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ δεῖγμα σπιτιοῦ τῶν μεγάλων ἐμπορικῶν δρόμων τοῦ τουρκοκρατούμενου Ρεθέμνου (Πίν. 68_1). Πολλὰ ἀνάλογα παραδείγματα βρίσκουμε καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου, ποὺ ἀνήκει στὰ κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς, καμπυλωτῆς παραλίας τῆς πόλης οἰκοδομικὰ τετράγωνα, τὰ ὁποῖα, ὅπως εἴδαμε νωρίτερα [78], προστέθηκαν στὸ πολεοδομικὸ σύνολο τοῦ Ρεθέμνου, μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν σπιτιῶν αὐτῶν εἶναι ἡ στενομέτωπη πρόσοψη. Στὸ ἰσόγειό τους ἀνοίγεται μιὰ μεγάλη μαγαζόπορτα μὲ ἀνώφλι, μορφῆς χαμηλωμένου τόξου, κτισμένο μὲ πώρινους λαξευτοὺς δόμους. Μιὰ ὀρθογωνική, ξύλινη, ἀπὸ πολλὰ φύλλα, πτυχωτὴ πόρτα κλείνει, συνήθως, τὸ ἄνοιγμα τοῦ τόξου, καλύπτοντάς το (ἐξωτερικὰ) ὁλόκληρο. Στὸ ἀνώγι ὑπάρχει ἕνα ἢ περισσότερα ὑψηλόκορμα, ὀρθογωνικά, ἁπλὰ παράθυρα, ἀπ' ὅπου φωτίζεται ἡ κυριότερη « κάμερα » τοῦ σπιτιοῦ.

Παλιότερα ὑποδείγματα αὐτοῦ τοῦ σπιτιοῦ μποροῦμε νὰ βροῦμε, χωρὶς ἀμφιβολία, στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας. Εἶναι τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 89, ποὺ ἐξετάσαμε παραπάνω, κι ἀκόμη ἐκεῖνο τῆς ὁδοῦ Σουλίου 54 (Πίν. 68_2), μὲ τὸ μισοκατεστρεμμένο τώρα παράθυρό του [79].

β) Τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Μελισσηνοῦ 30

Σὲ κατάσταση ἐρειπίου σώζονταν τὸ σπίτι αὐτὸ (Πίν. 69_2) μέχρι τὸ 1972, ὁπότε καὶ κατεδαφίστηκε ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη του. Κύρια χαρακτηριστικὰ τόσο αὐτοῦ ὅσο καὶ πολλῶν ἄλλων παρόμοιων παραδειγμάτων σπιτιῶν, ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμη στὸ Ρέθεμνος ἢ σὲ χωριὰ τοῦ ὁμώνυμου νομοῦ [80] (Πίν. 69_1), εἶναι:

α) Ὁ ἐπιβλητικός, ὀρθογωνικῆς κάτοψης, ὑψηλός, σὲ μορφὴ « πύργου », κορμός του, ποὺ συχνὰ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ ἄλλα, χαμηλότερα, βοηθητικοῦ χαρακτήρα προσκτίσματα. Πολὺ σωστά, μάλιστα, ὁ Gerola ἔχει ἐπισημάνει τοῦτο τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ σ' αὐτὰ τὰ σπίτια[81]. β) Οἱ τέσσερεις γωνιὲς τοῦ « πύργου » τονίζονται μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια. Βέβαια, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ λεπτομερέστερη ἀνάλυση τῶν διάφορων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τῶν σπιτιῶν τῆς Βενετοκρατίας, πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση οἱ γωνιὲς τῶν σπιτιῶν ἐμφανίζονταν, πολὺ συχνά, μὲ σκαρπωτὲς ἐνισχύσεις (βλ. π.χ. τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11). Στὴν περίπτωσή μας ὅμως, οἱ γωνιὲς κτίζονται μὲ λαξευμένους, ὀρθογωνικούς, πώρινους δόμους καὶ προβάλλουν πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ ὁριζόντιο δῶμα τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου καὶ ἐπιστέφονται μ' ἕνα εἶδος ἐπικράνου ἀπὸ πωρόλιθο (Πίν. 70_3). γ) Τὸ ὁριζόντιο δῶμα, μὲ τὸ ὁποῖο στεγάζεται ὁ « πύργος », διαφοροποιεῖται (ἐξωτερικὰ) ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη, ἐπιχρισμένη ἐπιφάνεια τῆς ἀργολιθοδομῆς τῶν τοίχων μὲ τὴν προβολὴ μιᾶς πλατιᾶς λωρίδας ἀπὸ κοκκινωπὸ κουρασάνι, ἀπὸ τὴν ὁποία, ὄχι σπάνια, ξεκινάει μιὰ ἀνοικτή, διευρυνόμενη πρὸς τὰ κάτω ὑδρορρόη (« ἀναγλυφάδα »), ὅπως γίνεται π.χ. στὸν « πύργο » τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9. δ) Στὸ ἀνώγι, ὅπου συγκεντρώνονται πάντα οἱ κατοικήσιμοι χῶροι τοῦ σπιτιοῦ, ἀνοίγονται εἴτε ὑψηλόκορμα, ὀρθογωνικοῦ σχήματος, ἁπλὰ παράθυρα εἴτε ὑπάρχουν, ἀντίθετα, δυὸ

78. Βλ. σελ. 51.
79. Gerola, ἔ. ἀ., σελ. 234, εἰκ. 137.
80. Πρόκειται γιὰ τὸ χωριὸ Ἀργουλιὸ τῆς ἐπαρχίας Μυλοποτάμου.
81. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 238.

ἐπάλληλες σειρὲς μεγαλυτέρων (« παρακυπτικῶν », ὅπως θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε) καὶ μικροτέρων (« φωτιστικῶν ») παραθύρων, ὅπως τὰ συναντήσαμε κιόλας στὸ βάθος τῆς αὐλῆς τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ 'Αρκαδίου 154, ἢ στὰ σπίτια τῶν ὁδῶν Νικηφ. Φωκᾶ 70, Μαν. Βερνάρδου 30 κλπ. ε) Ὄχι σπάνια, τέλος, στὸ ἰσόγειο τῶν σπιτιῶν αὐτῶν ὑπάρχει ἕνας ὀρθογωνικός, βοηθητικὸς συνήθως χῶρος, ποὺ ἀνοίγεται πρὸς τὴν αὐλὴ ἢ τὸ δρόμο μ' ἕνα μεγάλο, ὀξυκόρυφο τόξο ὅπως ἀκριβῶς δηλαδὴ γίνεται στὰ σπίτια τῶν ὁδῶν 'Αρκαδίου 154, Μαν. Βερνάρδου 30, ἢ σὲ σπίτια τῶν Χανιῶν (Π ί ν. 73_1).

'Αφήνοντας γιὰ πιὸ λεπτομερειακὴ ἐξέταση τὸ θέμα τῆς διπλῆς σειρᾶς τῶν παραθύρων γιὰ τὸ δεύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, θὰ περιοριστοῦμε ἐδῶ νὰ παρατηρήσουμε πὼς κι αὐτὰ τὰ παραδείγματα σπιτιῶν φαίνονται ν' ἀνάγονται στὴ Βενετοκρατία καί, πιθανόν, ἀπηχοῦν πολὺ παλιὰ πρότυπα φεουδαρχικῆς κατοικίας « πύργου » τῆς ὑπαίθρου, ποὺ μεταφέρθηκαν κάποτε μέσα στὶς κρητικὲς πόλεις γιὰ νὰ ἐπιβιώσουν μὲ τὴν παραπάνω μορφή τους καὶ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας [82].

Ὅσον ἀφορᾶ, εἰδικότερα, τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Μελισσηνοῦ 30, σπουδαία μαρτυρία γιὰ τὴ χρονολόγησή του στὴν Τουρκοκρατία ἀποτελεῖ τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου του, γιὰ τὸ ὁποῖο ὅμως θὰ γίνει ἰδιαίτερος λόγος στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο.

γ) Σπίτια μὲ « σαχνισιὰ »

Στὸ 19ο αἰ. καί, κυρίως, μετὰ τὸ μεγάλο σεισμὸ τοῦ 1856, ἀρχίζει νὰ διαδίδεται εὐρύτερα ἡ χρήση τοῦ ξύλου στὴν οἰκοδομική. Ἔτσι, ἐνῶ συχνὰ σημειώνεται ἡ κατασκευὴ ἐλαφρῶν, λεπτῶν σὲ πάχος, διαχωριστικῶν ἢ καὶ ἐξωτερικῶν ἀκόμη τοίχων (βλ. π.χ. τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ τελευταίου ὀρόφου στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70), ἀπὸ « τσατμὰ » (τουρκ. çatma) [83] ἢ « μπαγκτατί » (τουρκ. bagdadi) [84], στὸ Ρέθεμνος κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους καὶ τὰ γνωστά μας ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν βορειοελλαδίτικων

82. Κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ C. Stewart (Gothic Architecture, στή σειρὰ Simpson's History of Architecture, London, 1961, τόμ. III, σελ. 194), ὅταν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ., σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς 'Ιταλίας, οἱ φεουδάρχες ὑποχρεώθηκαν νὰ ἔλθουν νὰ κατοικήσουν μέσα στὶς περιτειχισμένες πόλεις, τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν « ἡ ἀνέγερση ὄχι μόνο πολυτελῶν κατοικιῶν ἀλλ' ἐπίσης καὶ μεγάλων πύργων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ εὐγενεῖς μποροῦσαν ν' ἀμύνονται ἢ ν' ἀποφεύγουν τοὺς γείτονές τους. Στὴ Σιένα σώζονταν ἀκόμη στὸ 17ο αἰ. εἴκοσι πέντε τέτοιοι πύργοι καὶ στὸ San Gimignano σώζονται σήμερα δέκα τρεῖς ». Καὶ στὴν περίπτωση τῆς Villa Trissino τοῦ Palladio, ἑνὸς ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἀρχιτέκτονα τοῦ 16ου αἰ., τὸ κτήριο, κατὰ τὸν Rudolf Wittkower (Architectural Principles in the Age of Humanism, New York, 1965, σελ. 61), εἶχε κτιστεῖ « after the traditional « Castello » type ». Ἔτσι, ὁ Palladio « preserved the towers and linked them by a portico of Raphaelesque quality ».

Τέτοιοι « πύργοι » - κατοικίες συνηθίζονταν ὅμως καὶ στὰ χωριὰ τῆς Κρήτης, στὴν περίπτωση τῶν ἐπαύλεων ποὺ διατηροῦσαν κοντὰ στὶς ἰδιοκτησίες τους οἱ Κρητικοὶ φεουδάρχες. Βλ. π.χ. τὴ φωτογραφία τῆς βίλλας ἑνὸς τιμαριούχου στὸ χωριὸ Ρογδιά (νομ. 'Ηρακλείου), ποὺ δημοσιεύει ὁ Gerola (ἔ. ἀ. σελ. 288 - 290 καὶ εἰκ. 192 καὶ 194) ἢ ἐκείνην ἑνὸς « πύργου » στὸ χωριὸ Βρύσες (νομ. Ρεθέμνου), ἔ. ἀ. εἰκ. 190.

Πρβλ. σχετικὰ μὲ τὴ μορφὴ καὶ τὴ διάδοση στὴν 'Ελλάδα τοῦ βυζαντινῆς καταγωγῆς « πύργου » - κατοικίας, ὅσα γράφει ὁ καθηγητὴς Ν. Μουτσόπουλος, Μακεδονικὴ 'Αρχιτεκτονική, σελ. 30 - 33 καθὼς καὶ σελ. 57.

83. Ν. Μουτσόπουλου, ἔ. ἀ. σελ. 176 καὶ σημ. 10.

84. Ἔ. ἀ. σελ. 179.

ἀρχοντικῶν « σαχνισιά »[85], ποὺ προεκτείνουν στὸ δρόμο, πολὺ πιὸ ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ τοῦ ἰσογείου, τὸν « καλὸ ὀντὰ »[86] τοῦ ἀνωγιοῦ, ποὺ ἔχει πάρει τώρα τὴ θέση τοῦ (παλιότερου) « πόρτεγου ». Πάντως, σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν παρατηρεῖται, στὸ Ρέθεμνος τουλάχιστον, ἡ ὁλοκληρωμένη παρουσία ἑνὸς σπιτιοῦ κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ἀρχοντικῶν τῶν μακεδονικῶν πόλεων. Ἀντίθετα, ἡ ξυλοκατασκευή, μολονότι γίνεται μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια (Πίν. 71_1), περιορίζεται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὴν προσθήκη τοῦ « σαχνισιοῦ » (στὸν πρῶτο ἢ τὸ δεύτερο ὄροφο τοῦ κτηρίου), ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες τὸ τελευταῖο τοποθετεῖται σὲ μιὰ ἐσοχὴ (ἢ ἀποκοπὴ) ἑνὸς μέρους τοῦ ὀρόφου, πατώντας πάνω στοὺς χονδροὺς τοίχους τοῦ ἰσογείου (Πίν. 70_1).

δ) Ἐκλεκτικισμὸς καὶ Νεοκλασσικισμὸς στὸ 19ο-20ὸ αἰ.

Γύρω στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., ὅταν ἀναμορφώνεται ἡ πρόσοψη τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154, στὸν κεντρικὸ αὐτὸ δρόμο τοῦ Ρεθέμνου κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους κι ἄλλα μέγαρα, ποὺ συνδυάζουν τὴν παλιότερη παράδοση τῆς ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πολιτείας, ποὺ ἦταν ἐξάλλου (μὲ τὶς ἐπιμελημένες, ἁρμολογημένες λιθοδομές, τὰ τοξωτὰ θυρώματα, τὰ κορνιζώματα, τὰ παράθυρα) πάντα ἐντυπωσιακή, μὲ τὶς τάσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Ἐκλεκτικισμοῦ[87], μὲ ἀποτέλεσμα σὰν ἐκεῖνο τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154 ἢ τοῦ μεγάρου τῆς συμβολῆς τοῦ ἴδιου δρόμου μὲ τὴν ὁδὸ Βιτσ. Κορνάρου (Πίν. 71_2). Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ἡ ὁδὸς Τσάρου θ' ἀρχίσει νὰ στολίζεται σιγὰ - σιγὰ μὲ τὰ « λουσάτα σπίτια »[88] τῶν προξενείων τῶν ξένων κρατῶν, ἀπὸ τοὺς ἐξῶστες τῶν ὁποίων, στὶς μέρες τῶν μεγάλων γιορτῶν, « κρεμοῦσαν κάτι σημαῖες μακριὲς ἴσαμε τὴ στρώση τοῦ δρόμου καί, καθὼς ἦταν τόνα μὲ τἄλλο κολλητά, ἡ ὁδὸς Τσάρου ἔπαιρνε φωτιὰ ἀπὸ τὶς χιλιολογήτικες βαφές »[89]. Παράλληλα, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. καί, κυρίως, στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ἑπόμενου αἰώνα, μὲ τὴν ποθητὴ κρητικὴ ἀνε-

85. Ὅπως σημειώνει ὁ Ν. Μουτσόπουλος (ἔ.ἀ. σελ. 223 - 227), « Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ ὅμως στοιχεῖο τῆς μακεδονικῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι, ὅπως ἀναφέραμε, τὸ « σαχνισί », ἡ προεξοχή. Παρόμοια στοιχεῖα ἐσώθηκαν στὴν Πομπηία καὶ ἐσυνηθίζονταν καὶ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ οἰκία. Οἱ Βυζαντινοὶ ὅμως ἔκαναν κατάχρηση τοῦ ἡλιακοῦ καὶ τοῦ ἐξώστη. Νεαρὰ τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ ἀναφέρει « πρὸς ὑπαίθρων καὶ ὡς ἄν τις εἴποι προσκηνίων Θεατρίων, ἃ καὶ πρὸς μόνην καὶ ὑπαέρων ἀπόλαυσιν ἐπινενόηται καὶ τὴν ἐπωνυμίαν ἐκ τοῦ ἡλίου, ἡλιακὰ προσαγορευόμενα ». Τέτοιες ὅμως προεξοχὲς τοῦ ὀρόφου πρὸς τὸ δρόμο, φερόμενες πάνω σὲ πέτρινα ἢ ξύλινα φουρούσια, τοὺς barbacani, ἦταν συνηθέστατες καὶ στὴν architettura minore τῆς Βενετίας, ἴσως κι ἐδῶ κάτω ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ παράδοση (βλ. σχετικά,Egle R. Trincanato, Venezia minore, Milano, 1948, σελ. 95 κ.ἑ.), ἐνῶ σὲ μιὰ νωπογραφία, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 1335 - 1340, ἔργο τοῦ Ambrogio Lorenzetti, ἀνανεωτῆ τῆς σχολῆς τοῦ Giotto, ποὺ βρίσκεται μέσα στὸ Palazzo Pubblico τῆς Σιένας καὶ εἶναι γνωστὴ ὡς « Τὸ φρέσκο τῆς καλῆς διοίκησης », εἰκονίζεται ἕνα γωνιακό, διώροφο, ἀστικό, ἀλλὰ φρουριακοῦ χαρακτήρα σπίτι, μὲ ἐλάχιστα ἀνοίγματα στὸ ἰσόγειο. Στὴ γωνιὰ τοῦ ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ, προβάλλει ἕνα μεγάλο « σαχνισὶ » μὲ παράθυρα, ποὺ πατάει πάνω σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ξύλινα φουρούσια, ἐντελῶς ἀνάλογα μ' αὐτὰ ποὺ συναντοῦμε συχνὰ στὰ ἀρχοντικὰ τῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας. Βλ. (πρόχειρα) φωτογραφία αὐτῆς τῆς νωπογραφίας στὸν Arnold Hauser, The Social History of Art, τόμ. 2 (Renaissance, Mannerism, Baroque), London, 1968, πίν. X, 1.

86. Ν. Μουτσόπουλου, ἔ.ἀ. σελ. 184.

87. Henry - Russell Hitchcock, Architecture, Nineteenth and Twentieth Centuries, Pelican History of Art, 1971, σελ. 191 - 192.

88. Παντ. Πρεβελάκη, Τὸ Χρονικὸ μιᾶς Πολιτείας, σελ. 17.

89. Ἔ.ἀ. σελ. 53.

ξαρτησία, ἔχουμε στὸ Ρέθεμνος καὶ ἀρκετὰ νεοκλασσικίζοντα παραδείγματα, ὅπως π.χ. τὸ μεγάλο καὶ ὀγκῶδες διοικητήριο (σήμ. νομαρχία), ποὺ κτίζεται μετὰ τὸ 1869 ἀπὸ τὶς περιουσίες τῶν ἐπαναστατῶν τοῦ 1866, τὶς ὁποῖες ἐδήμευσε ἡ τουρκικὴ διοίκηση, ἢ μερικὲς ἰδιωτικὲς κατοικίες (Πί ν. 72_1), στεγασμένες μὲ κεραμοσκέπαστες στέγες. Οἱ τελευταῖες ἐμφανίζονται τώρα ὅλο καὶ πιὸ συχνά, ἀκόμη καὶ στὰ μικρότερα σπίτια, εἴτε ἀκόμη ἔρχονται ν' ἀντικαταστήσουν, μερικὲς φορές, τὰ κατεστραμμένα, παλιότερα, ὁριζόντια δώματα. Ὁπωσδήποτε ὅμως, καθὼς ἔχει γενικότερα παρατηρήσει ὁ Χαρ. Μπούρας, πρέπει νὰ τονίσουμε αὐτὴν « τὴν ἀβίαστη πορεία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μὲ τὸν κλασσικισμὸ μέσα σὲ περιβάλλον διαμορφωμένο καὶ ἱστορικὰ ἐξελισσόμενο, ὅπως καὶ στὴν Εὐρώπη, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἐκ τῶν ἔξω ἐπιβολή του στὴν πρωτεύουσα καὶ τὶς νέες πόλεις τοῦ νεοσύστατου ἑλλαδικοῦ κράτους » [90].

Β) ΜΕΡΙΚΑ ΓΕΝΙΚΑ ΚΤΗΡΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

1. Ἡ κύρια αἴθουσα τοῦ ὀρόφου καὶ τὰ σχετικὰ μ' αὐτὴ θέματα

α) Καθὼς εἴδαμε πιὸ πάνω, σὲ μερικὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου, ὅπως π.χ. σ' ἐκεῖνο τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50, ὑπάρχει, στὸν ὄροφό τους, ἡ μεγάλη, ὀρθογώνια καὶ ὑψηλὴ αἴθουσα τοῦ « πόρτεγου », ποὺ βλέπει πρὸς τὸ δρόμο μὲ τὴ μικρὴ συνήθως πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου της καὶ φωτίζεται ἀπὸ κεῖ μὲ δυὸ ἢ περισσότερα ὑψηλόκορμα παράθυρα [91] ἢ, ἀκόμη, καὶ ἐξωστόθυρες, ἐφόσον συνοδεύεται κι ἀπὸ ἕναν ἐξώστη [92], μὲ τοξωτὸ (συνήθως) ἀνώφλι καὶ μιὰ ἀναγεννησιακή, γενικά, διαμόρφωση τῆς ἐξωτερικῆς τους ὄψης, ἡ ὁποία, ὄχι σπάνια, ἐντάσσεται μέσα σὲ μιὰ συμμετρικὰ ὀργανωμένη πρόσοψη ὁλόκληρου τοῦ κτηρίου [93].

Δίπλα ἢ, συνηθέστερα, πίσω ἀπὸ τὸ « πόρτεγο », ἀνάλογα μὲ τὸ μεγάλο ἢ τὸ μικρό, ἀντίστοιχα, « πρόσωπο » τοῦ οἰκοπέδου, βρίσκουν τὴ θέση τους καὶ οἱ ἄλλες, μικρότερες, κύριες « κάμερες » τοῦ σπιτιοῦ [94], ἐνῶ τὸ μαγειρεῖο καὶ τὸ ἀποχωρητήριο, μαζὶ μ' ἕνα μικρὸ ἢ μεγαλύτερο ἐξώστη γύρω τους, περιορίζονται στὸ πίσω μέρος τοῦ ὀρόφου [95], στραμμένα πρὸς τὴν ὑπηρεσιακὴ αὐλή, ἀπ' ὅπου καὶ φωτίζονται καὶ πρὸς τὴν ὁποία, μερικὲς φορές, ὁδηγεῖ ἀπὸ κεῖ μιὰ πέτρινη σκάλα [96].

Ἡ τυπικὴ αὐτὴ διάταξη θυμίζει, ὅσον ἀφορᾶ τουλάχιστον τοὺς κύριους κι ὄχι καὶ τοὺς βοηθητικοὺς χώρους, τὸ piano nobile τῶν μικρῶν ἢ μεγάλων βενετσιάνικων μεγάρων, στὰ ὁποῖα, κατὰ τὸν Sherban Cantacuzino, « δὲν ὑπῆρχε μιὰ κεντρικὴ αὐλὴ κι ἔτσι τὸ σαλόνι τοῦ piano nobile, ἕνα δωμάτιο μὲ μεγάλο βάθος, μποροῦσε νὰ φωτισθεῖ μονά-

90. Χαρ. Μπούρα, Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα 4 (1970), σελ. 79.

91. Ὅπως στὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60.

92. Ὅπως στὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Μάρ. Μουσούρου 25.

93. Ὅπως στὰ μέγαρα τῶν ὁδῶν Ἀρκαδίου 60 καὶ Μάρ. Μουσούρου 25.

94. Π.χ. στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50, ποὺ ἔχει μεγάλου πλάτους πρόσοψη πάνω στὸ δρόμο, δίπλα στὸ « πόρτεγο » ὑπάρχει μιὰ κύρια « κάμερα » (ὑπνοδωμάτιο ;). Ἀντίθετα, στὸ στενομέτωπο μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60 μόνον ἡ εὐρύχωρη καὶ ὑψηλὴ αἴθουσα τοῦ « πόρτεγου » βλέπει πρὸς τὸ δρόμο. Τὸ ἴδιο φαίνεται πὼς γινόταν καὶ στὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Μάρ. Μουσούρου 25.

95. Ὅπως στὰ σπίτια τῶν ὁδῶν Ἀρκαδίου 198, Θεσσαλονίκης 50, Ἀθαν. Διάκου 9, Χατζηγρηγοράκη 9.

96. Στὰ σπίτια τῶν ὁδῶν Ἀρκαδίου 198, Ἀθαν. Διάκου 9, Χατζηγρηγοράκη 9.

χα ἀπὸ τὸ μπρὸς ἢ ἀπὸ τὸ πίσω του μέρος »[97]. Ἡ συγκέντρωση τῶν κύριων χώρων τῆς κατοικίας στὸν ὄροφο ὀφείλονταν, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο συγγραφέα, στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἰσόγειο, ποὺ στὴ Βενετία βρίσκονταν σχεδὸν στὴ στάθμη τῶν νερῶν τῆς λιμνοθάλασσας, ἦταν, ἀναγκαστικά, μὴ κατοικήσιμο κι ἔτσι εἶχε ἀφιερωθεῖ στὴν ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα τοῦ ἰδιοκτήτη, γιὰ τὴν ἀποθήκευση δηλαδὴ διάφορων ἐμπορευμάτων[98]. Μὲ τὴν ἴδια ἄποψη συμφωνεῖ καὶ ὁ Antonio Salvadori, ποὺ βασίζεται στὶς ἔρευνες τοῦ μακαρίτη καθηγητῆ Saverio Muratori[99], διευκρινίζοντας πὼς τὸ piano nobile « presenta salone centrale (portego) e stanze ai lati »[100]. Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος, γιὰ τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ χρησιμοποιοῦσαν τὸν τελευταῖο, μικρότερου ὕψους ὄροφο[101], ἐνῶ, ἀντίθετα, στὰ παραδείγματα τῶν ρεθεμνιώτικων σπιτιῶν, οἱ « φαμέγιοι » τῆς οἰκογένειας φαίνεται πιθανό, ὅπως προκύπτει ἴσως ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ μεγάλου σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9 (Πί ν. 41), πὼς ἔμεναν στὸ ἰσόγειο[102]. Ἀνάλογες, τέλος, ἀπόψεις ἐκ-

97. Sherban Cantacuzino, ἔ.ἀ. σελ. 87. Κατὰ τὸν P. Maretto (Edilizia gotica veneziana, Roma, 1960, σελ. 59), ἡ κεντρικὴ αὐτὴ αἴθουσα τοῦ piano nobile τῶν βενετσιάνικων palazzi παρουσιάζεται κιόλας στὰ ρωμανο - βυζαντινὰ κτήρια τῆς Βενετίας, δηλαδὴ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τοπικῆς βενετογοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

98. Ἔ. ἀ. Στὰ προαναγεννησιακὰ σπίτια καὶ μέγαρα τῆς Βενετίας, στὸ ἰσόγειο ὑπῆρχε ἀκόμη ὁ φοῦρνος καὶ ἡ κουζίνα. Βλ. Molmenti, ἔ. ἀ. τόμ. 1, σελ. 296.

99. Οἱ πολεοδομικὲς καὶ ἀρχιτεκτονικὲς ἔρευνες τοῦ Saverio Muratori, στὴν περιοχὴ τῆς Βενετίας, περιλαμβάνονται στὴν ἐργασία του, Studi per un'operante storia urbana di Venezia, ἔκδ. τοῦ Istituto poligrafico dello stato, Roma, 1959. Ὁ Muratori εἶχε, μάλιστα, προχωρήσει καὶ στὴν κατάταξη τῶν διάφορων κτηριολογικῶν τύπων τῶν βενετσιάνικων palazzi (ἀνάλογα μὲ τὴ θέση τῆς ὑπαίθριας, μικρῆς αὐλῆς, cortile, στὸ ὀρθογώνιο τῆς κάτοψης, στὸ πλάι ἢ στὸ πίσω ἄκρο τῆς κεντρικῆς αἴθουσας τοῦ portego), στοὺς ὁποίους βρίσκει μιὰν ἀπώτερη βυζαντινὴ προέλευση. Γιὰ τὸν καθηγητὴ Saverio Muratori καὶ τὸ ἔργο του βλ.τὸ ἄρθρο τοῦ Mino Mini, Muratori, la finestra sul mondo, AR, τόμ.73,9, σελ. 3-6.Ἀντίθετα, γιὰ τὴν κατοικία τῆς ἀστικῆς τάξης τῶν βιοτεχνῶν, ἐπαγγελματιῶν, ναυτικῶν, κατώτερων ὑπαλλήλων κλπ. τῆς Βενετίας βασικῆς σημασίας παραμένει ἡ ἐργασία τῆς καθηγήτριας Egle R. Trincanato, ἔ.ἀ. Στὶς κατοικίες αὐτές, πάντως, τὸ ἰσόγειο μὲν περιλαμβάνει μόνο ἀποθῆκες ἢ, συνηθέστατα, μαγαζιά (botteghe), ἐνῶ στοὺς κατοικήσιμους χώρους τοῦ ὀρόφου πρωτεύοντα ρόλο παίζει τὸ μαγειρεῖο, ποὺ τοποθετεῖται στὴν πρόσοψη, στὴν ὁποία μάλιστα καὶ κυριαρχεῖ ἡ χαρακτηριστικὴ προβολὴ τῆς καμινάδας.

100. Ant. Salvadori, 101 architetture da vedere a Venezia, Venezia, 1969, σελ. 27. Βλ. ἀκόμη, P. Murray, The Architecture of the Italian Renaissance, σελ. 93 - 94, καὶ Molmenti, ἔ.ἀ. σελ. 299.

101. Ant. Salvadori, ἔ.ἀ.

102. Στὶς κατοικίες τῶν Ρεθεμνιωτῶν, ἀκόμη καὶ στὶς μεγαλύτερες σὲ ἔκταση καὶ πλουσιότερες ἀπ' αὐτὲς (ὅπως στὰ μέγαρα τῶν ὁδῶν Ἀρκαδίου 154 καὶ 60, Μάρ. Μουσούρου 25, στὰ σπίτια τῶν ὁδῶν Θεσσαλονίκης 50, Νικηφ. Φωκᾶ 89, Ἀθαν. Διάκου 9 κλπ.) ἢ σ' ὅσες τουλάχιστο διασώθηκαν στὴν ἐποχή μας, εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο πὼς δὲν ὑπῆρχε ἕνας ὁλόκληρος ὄροφος ἀφιερωμένος στὴ στέγαση τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ. Τοῦτο, πέρα ἀπὸ τὴν πιθανὴ ἐπιβίωση παλιότερων τοπικῶν συνηθειῶν, ποὺ εἶναι πάντως δυσχερέστατο νὰ διερευνηθοῦν (καὶ πολὺ περισσότερο μάλιστα στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐργασίας), ὀφείλεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, καὶ στοὺς ἑπόμενους παράγοντες : α) Στὴν Κρήτη τοῦ 16ου - 17ου αἰ. καὶ ἡ ἀνώτερη ἀκόμη τάξη τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν πλούσιων τιμαριούχων (Ἑλλήνων καὶ Βενετοκρητικῶν), καθὼς κι ἐκείνη τῶν πλούσιων, συχνά, « τσιταδίνων » δὲν συγκέντρωνε, κατὰ κανόνα, τὸν πλοῦτο τῶν μεγάλων ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν τῶν πατρικίων τῆς Βενετίας, ποὺ ἔδιναν, ἀπὸ παλιά, τοὺς ἀνώτερους κι ἀνώτατους πολιτικούς, στρατιωτικοὺς ἢ ἐκκλησιαστικοὺς ἀξιωματούχους τοῦ Βενετικοῦ κράτους, μὲ τὸ πολυάριθμο προσωπικὸ τῶν σκλάβων καὶ ὑπηρετῶν καὶ τὴν καθημερινὴ μεγάλη κοινωνικὴ ζωὴ καὶ συμμετοχὴ στὶς ἀναρίθμητες fieste. Οἱ πατρίκιοι αὐτοὶ τῆς Βενετίας συναγωνίζονταν, καὶ σὲ παλιότερες ἀκόμη χρονικὲς περιόδους, στὴν ἀνέγερση πολυδάπανων καὶ μεγαλόπρεπων palazzi μέσα

φράζει καὶ ὁ καθηγητὴς P. Murray, ὁ ὁποῖος κάνει καὶ τὴν εὔστοχη παρατήρηση πώς, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει δυνατότητα γιὰ τὸ φωτισμὸ τῆς μεγάλης καὶ κεντροβαρικῆς αὐτῆς αἴθουσας τοῦ salone grande (ἢ portego, στὴν τοπικὴ διάλεκτο) παρὰ μόνον ἀπὸ τὴν πρόσοψη ἢ τὸ πίσω μέρος τῆς οἰκοδομῆς, « χαρακτηριστικὸ γνώρισμα ὅλων τῶν βενετσιάνικων μεγάρων εἶναι ἡ μεγάλη συγκέντρωση τῶν ἀνοιγμάτων τῶν παραθύρων στὸ μέσο τῆς πρόσοψης » [103]. Δὲν πρέπει, συνεπῶς, νἄχουμε καμιὰ ἀμφιβολία πώς, ὅσον ἀφορᾶ τὴ διάταξη τῶν χώρων τοῦ ὀρόφου, στὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου παρατηρεῖται ἕνας συγκερασμὸς ἀπὸ τυπικὰ βενετσιάνικης προέλευσης λύσεις (ἄσχετα ἂν οἱ λύσεις αὐτὲς εἶχαν ἴσως ξεκινήσει ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ὅπως δέχεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Βενετίας) [104] μὲ τοπικές, καθὼς φαίνεται,

στὴν ἴδια τὴν πόλη καί, ἐπὶ πλέον, ἐπιβλητικῶν ἐπαύλεων στὴ βενετσιάνικη ἐνδοχώρα, ὅπου τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ εἶχε ἀπομονωθεῖ σὲ μιὰ περιοχὴ τοῦ σπιτιοῦ προοριζόμενη ἀποκλειστικὰ γι' αὐτὸ τὸ σκοπό. Ἀντίθετα, τὸ ἀρχοντολόι τῶν κρητικῶν πόλεων ἀνήκει σὲ μιὰ ἄλλη, πολὺ διαφορετική, ἐπαρχιακὴ θὰ λέγαμε κλίμακα, εἶναι περισσότερο δεμένο μὲ τὴ γῆ καὶ τοὺς ἀνθρώπους της καὶ οἱ ἀποστάσεις ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς τάξεις τῶν πόλεων μποροῦσαν μὲ πολλοὺς τρόπους νὰ παύσουν, κάτω ἀπὸ ὁρισμένες προϋποθέσεις, νὰ ὑφίστανται. Τὰ πρότυπα, κατὰ συνέπεια, τῶν μεγάρων τῶν Βενετῶν εὐγενῶν, μολονότι μὲ τὰ συχνὰ ταξίδια καὶ τὶς κάθε λογῆς ἐπαφὲς τῶν ντόπιων μὲ τὴ Βενετία δὲν ἦταν ἀσφαλῶς ἄγνωστα, δὲν εὕρισκαν, ὅπως δείχνουν τὰ διασωθέντα τουλάχιστο μνημεῖα, μιμητὲς ὅσον ἀφορᾶ, εἰδικότερα, τοῦτο τὸ σημεῖο. β) Μέσα στὶς κρητικὲς πόλεις τὸ διατιθέμενο γιὰ οἰκοδόμηση ἔδαφος, μολονότι περιορισμένο, ποτὲ δὲν θὰ εἶχε τὴν ἀξία τῶν οἰκοπέδων πάνω στὶς νησίδες τῆς λιμνοθάλασσας τῆς Βενετίας (Edoardo Arslan, Gothic Architecture in Venice, σελ. 21). Ἔτσι, σ' ἀντίθεση μὲ τὴν πόλη τῶν δόγηδων, ἡ κατοικία στὴν Κρήτη μποροῦσε νὰ ἐπεκτείνεται ὁριζόντια σὲ μεγαλύτερη, ἀναλογικά, ἔκταση ἀπ' ὅση μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίσει ἕνα συνηθισμένο, μικρό, βενετσιάνικο palazzo. Συνεπῶς, ἡ ἀστικὴ αὐτὴ κατοικία τῆς Κρήτης δὲν ἐπεκτείνεται τόσο πολὺ καθ' ὕψος, μὲ ἀλλεπάλληλους ὀρόφους, καὶ τὰ καθορισμένα μὲ τὸ αὐστηρὰ γεωμετρικὸ περίγραμμα τῶν ὀχυρώσεων ὅρια τῶν τριῶν κυριότερων πόλεων τοῦ νησιοῦ, μὲ τὴ σχετικὰ μικρή, σχεδὸν φυσιολογικὴ μόνον, αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τους, δὲν ὁδήγησαν σὲ πολυόροφες ἰδιωτικὲς οἰκοδομές, ὅπως ἔγινε στὴ Βενετία ἤ, ἀργότερα, στὴν Κέρκυρα. Οἱ ἐξαιρέσεις ὑπάρχουν βέβαια, ἀλλὰ δὲν ἀποτελοῦν τὸν κανόνα καὶ (σήμερα) περιορίζονται, κυρίως, σὲ μερικὰ σπίτια τῶν Χανιῶν, γύρω ἀπὸ τὸ λιμάνι, στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ζαμπελίου καὶ τῶν παρόδων της.

Γι' αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς λόγους θεωρῶ σὰν πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ « φαμέγιοι » τῶν κρητικῶν οἰκογενειῶν, ὅταν βέβαια ὑπῆρχαν, κατοικοῦσαν στὸν ἴδιο ὄροφο μὲ τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ σπιτιοῦ, ἤ, ἂν ἦταν πολλοὶ καὶ δὲν ἐπαρκοῦσαν οἱ « κάμερες » τοῦ ὀρόφου, χρησιμοποιοῦσαν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ καὶ μερικοὺς χώρους τοῦ ἰσογείου, ὅπως ἴσως μαρτυρεῖ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς δεύτερου ἀποχωρητηρίου στὸ μεγάλο σὲ καλυπτόμενη ἐπιφάνεια σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9 (κάτω ἀπὸ τὸ θολωτὸ πλατύσκαλο τῆς πέτρινης σκάλας ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν μπροστὰ στοὺς βοηθητικοὺς χώρους τοῦ μαγειρείου κλπ. ταράτσα τοῦ πρώτου ὀρόφου στὴν ὑπηρεσιακὴ αὐλή). Δὲν εἶναι ἀπίθανο, μάλιστα, οἱ αὐτοτελεῖς αὐτὲς κατοικίες τῶν « φαμέγιων », τοποθετημένες σὲ κάποια γωνιὰ τῆς αὐλῆς τοῦ ἰσογείου, νὰ εἶναι τὰ ἀναφερόμενα στὰ συμβόλαια τῆς ἐποχῆς « σπιτόπουλα ». Βλ. σχετικὰ στὴ σελ. 85, σημ. 26.

103. P. Murray, ἔ. ἀ. σελ. 96. Ἀντίθετα, στὰ δυὸ ἀκραῖα μέρη τῆς πρόσοψης ὑπάρχουν πολὺ λιγότερα ἀνοίγματα καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὀνομάζονταν στὴ Βενετία torreselle (Ant. Salvadori, ἔ. ἀ. σελ. 27 καὶ G. Perocco - A. Salvadori, ἔ. ἀ. τόμ. 1, σελ. 358 κ. ἑ). Τέτοια ἀκριβῶς διαμόρφωση τῆς ὄψης του παρουσιάζει ἕνα ἀναγεννησιακὸ μέγαρο τῆς Βενετοκρατίας στὸν Τοπανᾶ τῶν Χανιῶν (στὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ). Βλ. φωτογραφία του στὸν Κων. Λασσιθιωτάκη, Ἠώς 76 - 85 (1964), σελ. 94.

104. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ὀφειλὴ τῆς Βενετίας, γιὰ τὴν ὁποία ὁ μεγάλος Ἕλληνας καρδινάλιος Βησσαρίων, ἐξέχων οὐμανιστὴς τοῦ 15ου αἰ., μιλοῦσε « ὡς περὶ ἑνὸς ἄλλου σχεδὸν Βυζαντίου » (Κων. Γιαννακόπουλου, Ἕλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, σελ. 72), καὶ τῆς βενετσιάνικης τέχνης στὸ Βυζάντιο, βλ. ὅσα σχετικὰ γράφει ὁ Wilhelm von Bode (Die Kunst der Frührenaissance in Italien, Propyläen Kunstgeschichte, 1923, σελ. 126), ὁ André Grabar (M. Murano - A. Grabar, Les Trésors de Venise,

συνήθειες, ὅπως εἶναι ἡ συγκέντρωση τῶν βοηθητικῶν χώρων, τοῦ μαγειρείου καὶ τοῦ ἀποχωρητηρίου, στὸν ἴδιο ὄροφο.

β) Σ' ἄλλα, πάλι, σπίτια τοῦ Ρεθέμνου, γιὰ τὰ ὁποῖα, ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας ὁποιουδήποτε κλασσικίζοντος στοιχείου στὴ μορφὴ τῶν ἀνοιγμάτων ἢ τῶν ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν τους στοιχείων, διατηροῦμε σοβαρὲς ἀμφιβολίες ἂν ἀνήκουν στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο τῆς Βενετοκρατίας, μᾶς παρουσιάζεται ἀκριβῶς στὴ θέση ἐκείνη, ὅπου στὰ προηγούμενα παραδείγματά μας ὑπάρχει τὸ « πόρτεγο » μὲ τὰ ὑψηλόκορμα, τοξωτά του παράθυρα, μιὰ ἄλλη, ἐπίσης ὀρθογωνικῆς κάτοψης καὶ τὸ ἴδιο ὑψηλὴ καὶ μεγάλη « κάμερα », στῆς ὁποίας τὴ μιὰ ἢ καὶ τὶς δυὸ μακρὲς πλευρὲς (ἤ, ἀκόμη, τὴ μιὰ μικρὴ πλευρὰ) ἀνοίγεται μιὰ διπλή, καθ' ὕψος, σειρὰ ἀπὸ « παρακυπτικὰ » παράθυρα (κάτω) καὶ ἄλλα, μικρότερου, τὶς περισσότερες φορές, μεγέθους « φωτιστικὰ » παράθυρα ἢ μᾶλλον φεγγίτες (ἐπάνω) [105].

Ἡ σκοπιμότητα τῆς διευθέτησης αὐτῆς τῶν ἀνοιγμάτων εἶναι, νομίζω, φανερή· καταργώντας τὰ μεγάλα καὶ ὑψηλὰ παράθυρα, ἐξασφάλιζαν μὲν ἕναν ἐξίσου ἱκανοποιητικὸ φωτισμό, μοιράζοντας δὲ ταυτόχρονα τὸ ὕψος τῆς φωτιστικῆς ἐπιφάνειας στὰ δυό, ἀπέφευγαν τὶς δυσκολίες στὴ χρήση τῶν λεπτόλιγνων στὶς ἀναλογίες τους ξύλινων κουφωμάτων, ποὺ θὰ παρουσίαζαν, ἀργὰ ἢ γρήγορα, τὰ ὑψηλόκορμα παράθυρα, μὲ τὸ καθημερινὸ ἄνοιγμα καὶ κλείσιμό τους. Ἐξάλλου, τὰ « φωτιστικὰ » αὐτὰ παράθυρα ἔπαιζαν ἕναν ἀνακουφιστικὸ ρόλο γιὰ τὰ πώρινα ἀνώφλια τῶν « παρακυπτικῶν » παραθύρων. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἀξίζει ἰδιαίτερα νὰ σημειώσουμε τώρα εἶναι τὸ γεγονὸς πὼς ἐντελῶς ἴδια διάταξη « παρακυπτικῶν » καὶ « φωτιστικῶν » παραθύρων παρουσιάζεται σὲ ἀρκετά, παλιὰ σπίτια τῶν Χανιῶν (Π ί ν. 73_1, 74_1) ἤ, ἀκόμη, καὶ σὲ σπίτια μερικῶν χωριῶν τοῦ Ρεθέμνου (Π ί ν. 73_2) [106].

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν ἴδιων παραθύρων εἶναι ὅτι πάντοτε ἀπουσιάζει ἀπ' αὐτὰ μιὰ ὁποιαδήποτε κλασσικίζουσα διάρθρωση, στὴν ἐξωτερική τους ὄψη. Ποτὲ δὲν ἐπιστέφονται ἀπὸ κάποιο εἶδος κορνιζώματος, σὲ μορφὴ γείσου, δὲν ἔχουν ἡμικυκλικὸ ἀνώφλι καὶ οἱ παραστάδες τους οὐδέποτε ἐμφανίζουν τὴν ἀναβιωμένη στὴν Ἀναγέννηση κλασσικὴ διάρθρωση σὲ βάση - κορμὸ - ἐπίκρανο. Σπάνια, ἐπίσης, δέχονται ἕναν ὁλότελα ἀπέριττο τονισμὸ τοῦ ἁπλούστατου, ἐξάλλου, ὀρθογωνικοῦ τους περιγράμματος, ποὺ τὰ κάνει τότε νὰ ξεχωρίζουν μέσα στὴν ἐπιχρισμένη ἐπιφάνεια τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ κτηρίου, μὲ τὰ λαξευτά, πώρινά τους πλαίσια [107].

1963, σελ. 31) καὶ ὁ Giulio Lorenzetti (Venice and its Lagoon, Roma, 1961, σελ. 69): « Venice was born Byzantine, in her art as well in every other aspect of her life, and so she remained essentially for centuries ». Βλ. ἀκόμη, David Talbot Rice, Byzantine Art, 1968, σελ. 543 καὶ P. Murray, ἔ.ἀ. σελ. 94.

105. Ὅπως π.χ. τὶς περιπτώσεις τῶν σπιτιῶν τῶν ὁδῶν Μαν. Βερνάρδου 30, Χατζηγρηγοράκη 9, Νικηφ. Φωκᾶ 70, Ἀρκαδίου 198, καθὼς καὶ τὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου στὸ βάθος τῆς αὐλῆς τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154.

106. Πρόκειται γιὰ ἕνα παλιὸ διώροφο σπίτι, ποὺ βρίσκεται πάνω στὴν κεντρικὴ πλατεία τοῦ κοντινοῦ στὸ Ρέθεμνος χωριοῦ Χρωμοναστήρι. Τὸ χωριὸ εἶναι παμπάλαιο. Σὰν τοπωνύμιο (;) ἀναφέρεται στὰ 1299 στὴ συνθήκη Βενετίας - Καλλέργη : « Ἀκμὴ δίδομεν καὶ παρέχομέν σοι τὰς καβαλαρίας τῆς πόλης (δηλ. τῆς Ἀργυρούπολης) καὶ Χρωμοναστηρίου ». Ἀθηνᾶ, τόμ. 14, σελ. 305. Σὰν χωριὸ ἀναφέρεται στὸν κώδικα Barozzi (Chromonastiri) καὶ περιλαμβάνεται καὶ στοὺς καταλόγους τοῦ Π. Καστροφύλακα (Cromonastiri), στὰ 1583, μὲ 634 κατοίκους. Τέλος, ἀναφέρεται καὶ στὰ 1630 ἀπὸ τὸν Fr. Basilicata ὡς Acromonastiri (Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα V (1969), σελ. 128).

107. Ὅπως π.χ. τὰ σπίτια τῶν ὁδῶν Χατζηγρηγοράκη 9 καὶ Νικηφ. Φωκᾶ 70, καθὼς καὶ τὸ παραπάνω

Ἰδιαίτερα ἐπίσης πρέπει νὰ σημειώσουμε πὼς ἡ παρουσία μιᾶς τέτοιας διάταξης παραθύρων - φεγγιτῶν ἐμφανίζεται, κατὰ κανόνα, στὸ γνωστό μας κιόλας, ὀρθογωνικὸ στὴν κάτοψή του καὶ ὑψηλό (σὲ μορφὴ πύργου), κεντρικὸ κορμὸ μερικῶν ρεθεμνιώτικων σπιτιῶν, ποὺ ἐξετάσαμε νωρίτερα, καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὴν εὐρύχωρη, ὀρθογώνια αἴθουσα τοῦ ὀρόφου του.

Ἐκεῖνο, πάντως, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ εἶναι τὸ κατὰ πόσον ἡ διπλὴ αὐτὴ σειρὰ τῶν παραθύρων, σὲ συνδυασμὸ πάντα μὲ τὴν παρουσία τοῦ ὑψηλόκορμου ὀρθογωνικοῦ « πύργου », συνυπάρχει στὴ Βενετοκρατία, παράλληλα πρὸς τὴν ἄλλη, τὴν κλασσικίζουσα παράδοση τῶν μεγάρων καὶ τῶν σπιτιῶν μὲ τὸ « πόρτεγο » τοῦ ὀρόφου καὶ τὰ ἀναγεννησιακῆς μορφῆς παράθυρά του ἢ εἰσάγεται, ἀντίθετα, στὴν περιοχὴ τῆς δυτικῆς Κρήτης μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση. Ξέρουμε, βέβαια, ὅτι ἡ διπλὴ σειρὰ « παρακυπτικῶν » καὶ « φωτιστικῶν » παραθύρων δὲν ἦταν ἄγνωστη σὲ σπίτια τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, γενικά, στὴ Βυζαντινὴ περίοδο. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ παρακάτω χωρίο τοῦ τίτλου δ΄ ἀπὸ τὸ δεύτερο βιβλίο (Περὶ καινοτομιῶν) τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Θεσσαλονικιώτη νομοδιδασκάλου τοῦ 14ου αἰ. Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου [108] : « μηδενὸς δυναμένου ποιεῖν ψευδοπάτιον ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ καὶ διὰ τοῦτο τὴν φωταγωγὸν θυρίδα παρασκευάζειν παρακυπτικήν » [109]. Μολαταῦτα ὅμως, στὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ, ὁ ὁποῖος μᾶς παρουσιάζει ἕνα μοναδικὸ σύνολο μιᾶς βυζαντινῆς πόλης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, τὰ παράθυρα « ἦσαν ταὐτοχρόνως παρακυπτικὰ καὶ φωτιστικά » [110]. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν καθηγητὴ Α. Ὀρλάνδο, ἕνα σπίτι κάτω ἀπὸ τὸ Κάστρο, στὸ ὁποῖο « ὑπάρχει ἀκριβῶς ὑπεράνω τοῦ παρακυπτικοῦ παραθύρου ἀνοικτὸς ἡμικυκλικὸς φεγγίτης » [111]. Τὰ ὑπόλοιπα ὅμως σπίτια τοῦ Μυστρᾶ « κατὰ κανόνα δὲν φέρουσιν ὑπεράνω τὰ μικρότερα ἐκεῖνα ἀνοίγματα ἤτοι φεγγίτας, τοὺς ὁποίους συναντῶμεν εἰς τὰ ἀρχοντικὰ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας » [112] καὶ οἱ φεγγίτες ποὺ βρίσκουμε στὴ μεγάλη ὀρθογωνικὴ αἴθουσα τοῦ « σπιτιοῦ τοῦ Φραγκόπουλου » ἀποτελοῦν, καθὼς φαίνεται, προσθῆκες τῆς Τουρκοκρατίας [113].

παλιὸ σπίτι στὸ χωριὸ Χρωμοναστήρι.

108. Γιὰ τὸν Κων. Ἀρμενόπουλο καὶ τὴν Ἑξάβιβλο, βλ. στὴ σελ. 72, σημ. 125.

109. Ἡ παράγραφος αὐτὴ ἀφορᾶ τὸν καθορισμὸ τῶν μεταξὺ δυὸ ἀντικριστῶν σπιτιῶν ἐλάχιστων ἀποστάσεων, προκειμένου νὰ ἐπιτρέπεται ἡ διάνοιξη παραθύρων, καὶ τιτλοφορεῖται : « Περὶ φωταγωγῶν θυρίδων γινομένων ἐν διαστήματι δέκα ποδῶν ». Κων. Ἀρμενόπουλου, Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἑξάβιβλος, σελ. 131.

110. Α. Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ Γ (1937), σελ. 67. Γιὰ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ, βλ. ἀκόμη, Α. Ὀρλάνδου, Quelques Notes Complémentaires sur les Maisons Paléologuiennes de Mistra. Art et Société à Byzance sous les Paléologues, Βενετία, 1971, σελ. 73 - 82.

111. ΑΒΜΕ, ἔ.ἀ. σελ. 67. Ἀλλὰ καὶ στὸ ὀνομαζόμενο κτήριο Α τῶν παλατιῶν τοῦ Μυστρᾶ, τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν Α. Ὀρλάνδο, δὲν εἶναι « ἀπίθανον νὰ ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Φράγκων κατὰ τὰ ὀλίγα ἔτη τῆς ἐν Μυστρᾷ παραμονῆς των, νὰ ἐχρησιμοποιήθη δὲ μετὰ τὴν ἀποχώρησίν των ὡς κατοικία τῶν διοικητῶν κατ' ἀρχάς, ὕστερον δὲ ὡς παλάτιον τῶν Καντακουζηνῶν, δεσποτῶν τοῦ Μορέως » (ἔ. ἀ. σελ. 21), ἐπάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα τῆς αἴθουσας τοῦ ἰσογείου, ὑπῆρχαν « στεναὶ φωτιστικαὶ θυρίδες » (ἔ.ἀ. σελ. 18).

112. Ἔ.ἀ. σελ. 67.

113. Κατὰ τὸν Α. Ὀρλάνδο, στὸ σπίτι τοῦ Φραγκόπουλου « ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὸ ἔμπροσθεν ἥμισυ τοῦ ὀρόφου ἐτροποποιήθη ὑψωθέντος κατά τι τοῦ δαπέδου του καὶ ἀντικατασταθέντων τῶν τόξων τοῦ σκελετοῦ διὰ σειρᾶς ὀρθογωνίων παραθύρων, ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἠνοίχθησαν μικροὶ ὀρθογώνιοι φεγγῖται μὲ ὑπέρθυρα μορφῆς χαμηλωμένου τόξου », ἔ.ἀ. σελ. 107 καὶ εἰκ. 99 (τομὴ κατὰ πλάτος).

Ἔτσι, ἀπομένουν τὰ ἄφθονα παραδείγματα τῶν ἀρχοντικῶν στὰ Θεσσαλικὰ Ἀμπελάκια [114], τὴ Σιάτιστα [115], τὴ Βέροια [116] ἢ τὴν Καστοριά [117] (ποὺ ὅλα τους πάντως ἀνάγονται στὴν Τουρκοκρατία), στὰ ὁποῖα ἐμφανίζεται μιὰ σειρὰ ὀρθογωνικῶν ἢ μὲ τοξωτὸ ἀνώφλι φεγγιτῶν, πάνω ἀπὸ τὰ « παρακυπτικὰ » παράθυρα τῶν « σαχνισιῶν », τὰ ὁποῖα κλείνονταν μὲ πλούσια διακοσμημένα σταθερὰ ὑαλοστάσια. Μερικὲς φορὲς μάλιστα, παρόλο ποὺ ὁ φωτισμὸς τοῦ « καλοῦ ὀντᾶ » ἀπὸ τὰ συνηθισμένα « παρακυπτικὰ » ἀνοίγματα ἦταν ὑπεραρκετός, ἐπειδὴ « τὸ ὕψος πάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα εἶναι μεγάλο καὶ ἐξωτερικὰ θὰ φαινότανε ἄσχημα χωρὶς φεγγίτες, καταφεύγουν στὴ λύση τοῦ ψευτοφεγγίτη, δηλαδὴ διακοσμοῦν τὸν τοῖχο ἀπάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα μὲ παραστάσεις παρόμοιες πρὸς τοὺς φεγγίτες, ὥστε νὰ μὴ μείνη λευκὴ καὶ σκέτη ἡ ἐπιφάνεια αὐτή » [118].

Ἀλλὰ καὶ στὰ τουρκικὰ σπίτια τῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Πόλης, τὰ παράθυρα τοῦ ὀντᾶ διατάσσονταν κατὰ τὸν Behçet Ünsal, « in two rows, an upper and a lower », ἐνῶ « the upper windows do not open ; they have stained glass panels and plaster decoration » [119].

Εἶναι λοιπὸν φανερὸ πώς, παρόλες τὶς φιλολογικές μας μαρτυρίες ἀπὸ τὴ Βυζαντινὴ περίοδο, ἡ διπλὴ σειρὰ τῶν παραθύρων - φεγγιτῶν ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν σπιτιῶν τῶν τουρκοκρατούμενων περιοχῶν τῆς χώρας, καθὼς κι ἐκείνων ποὺ ἔκτιζαν οἱ Τοῦρκοι ἀγάδες στὴν Πόλη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία. Κι ὅμως, σ' ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές, πού, ὅπως ἡ Κρήτη, βρέθηκαν διαδοχικὰ κάτω ἀπὸ τὴ βενετικὴ ἢ φραγκικὴ καὶ κατόπιν τὴν τουρκικὴ κυριαρχία, ὅπως π.χ. ἡ Νάξος ἢ ἡ Ρόδος, ὑπάρχουν σπίτια μὲ μιὰ διπλὴ σειρὰ παραθύρων στὴν κύρια αἴθουσα τοῦ ὀρόφου. Ἔτσι, στὴ Χώρα τῆς Νάξου σώζεται ἀκόμη ὁ λεγόμενος πύργος τοῦ Γλέζου, στὸν ὁποῖο, πάνω ἀπὸ τὶς ἐξωστόθυρες τῆς μεγάλης αἴθουσας (ὑποδοχῆς ;) ὑπάρχουν ὀρθογωνικοῦ σχήματος μικροὶ φεγγίτες [120], ἐνῶ σ' ἕνα μεγάλο σπίτι τῆς Ρόδου τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου,

114. Γιὰ τὰ σπίτια στὰ Θεσσαλικὰ Ἀμπελάκια, βλ.Ἀν. Διαμαντοπούλου, Ἡ Ἑλληνικότης τῆς διακοσμήσεως τῶν ἀρχοντικῶν τῶν Θεσσαλικῶν Ἀμπελακίων. Τεχνικὰ Χρονικά, 1971, 9, σελ. 559 - 597. Γιὰ τὸ ἀρχοντικὸ Γ. Σβάρτς βλ.εἰδικότερα, Ν. Μουτσόπουλου, Τὸ ἀρχοντικὸ Σβάρτς στὰ Θεσσαλικὰ Ἀμπελάκια. Ζυγός, Ἀπρ. 1966, σελ. 23 - 45, καὶ τοῦ ἴδιου, Μακεδονικὴ Ἀρχιτεκτονική, σελ. 338, εἰκ. 143.

115. Στὰ σπίτια τῆς Σιάτιστας, κατὰ τὸν καθηγητὴ Ν. Μουτσόπουλο, « διατηροῦνται οἱ πιὸ σπουδαῖοι φεγγῖτες τῆς Μακεδονίας », ἔ.ἀ. σελ. 272, καὶ 276 - 277, εἰκ. 35, 36 καὶ 37 (ἀρχοντικὸ Κανατσούλη), σελ. 274 καὶ εἰκ. 32 καὶ 38 (ἀρχοντικὸ Δούκα - Τζάντζα). Γιὰ τὰ ἀρχοντικὰ τῆς Σιάτιστας βλ. ἀκόμη στὸ Ἑλληνικὸ Λαϊκὸ Σπίτι, σελ. 258 κ.ἑ. καὶ Ν. Μουτσόπουλου, Τὰ ἀρχοντικὰ τῆς Σιάτιστας. Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολ. ΑΠΘ, 1 (1961 - 64), σελ. 35 - 109.

116. Ν. Μουτσόπουλου, Μακεδονικὴ Ἀρχιτεκτονική, σελ.185, εἰκ. 65 (σπίτι Σαπουντζόγλου), σελ. 212 καὶ εἰκ. 79, 80 καὶ 81 (ἀρχοντικὰ Σιὸρ Μανωλάκη καὶ Περ. Τζιντοῦ). Γιὰ τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Σιὸρ Μανωλάκη βλ. εἰδικότερα, Ν. Μουτσόπουλου, Τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Σιὸρ Μανωλάκη στὴ Βέροια. Ζυγός, ἀριθμ. 56 - 57, Ἰουλ. - Αὐγ. 1960, σελ. 21 - 35. Γιὰ τὰ λαϊκὰ σπίτια τῆς Βέροιας, βλ. γενικότερα, Ν. Μουτσόπουλου, Ἡ Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βέροιας, ἔκδ. Τεχνικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, 1967 καὶ στὸ Ἑλληνικὸ Λαϊκὸ Σπίτι, σελ. 286 - 299.

117. Ν. Μουτσόπουλου, Μακεδονικὴ Ἀρχιτεκτονική, σελ. 225, εἰκ. 89 (ἀρχοντικὸ τῶν ἀδελφῶν Ἐμμανουήλ), σελ. 226, εἰκ. 90 (ἀρχοντικὸ Μπασσάρα). Γιὰ τὰ ἀρχοντικὰ τῆς Καστοριᾶς βλ. ἀκόμη, Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Τὰ Ἀρχοντικά, Ἀθῆναι, 1962.

118. Ν. Μουτσόπουλου, Μακεδονικὴ Ἀρχιτεκτονική, σελ. 276.

119. Behçet Ünsal, Turkish Islamic Architecture, London, 1970, σελ. 68.

120. Μυρτάλης Ἀχειμάστου, Βυζαντινά, Μεσαιωνικὰ καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Νήσων Αἰγαίου. ΑΔ 24 (1966): Χρονικά, σελ. 407 καὶ Πίν. 418α.Ἀνάλογες παρατηρήσεις ἰσχύουν καὶ γιὰ ἕνα λαϊκὸ σπίτι τῆς

πάνω ἀπὸ δυὸ παράθυρα τῆς κεντρικῆς αἴθουσας τοῦ ὀρόφου, ὑπῆρχαν, σύμφωνα μὲ τὸν A. Gabriel, « deux petites ouvertures, percées sous le solivage » [121]. Ἀνάλογες παρατηρήσεις ἰσχύουν καὶ γιὰ τὶς ὀρθογωνικὲς σάλες τοῦ πολὺ νεώτερου βέβαια ἀρχοντικοῦ τοῦ Χατζη - Γιάννη Μέξη, στὶς Σπέτσες [122] (Π ί ν. 75_1). Ἀλλ' ἀκόμη καὶ στὴν Ἰταλία καὶ συγκεκριμένα στὴν περιοχὴ τῆς Βενετίας (στὸ Veneto) μποροῦμε νὰ βροῦμε μιὰ ἐντυπωσιακὴ μαρτυρία γιὰ τὴ διάδοση τῆς λύσης τῆς διπλῆς σειρᾶς τῶν « παρακυπτικῶν » καὶ « φωτιστικῶν » ἀνοιγμάτων στὸ φωτισμὸ τῆς μεγάλων διαστάσεων καὶ ὑψηλῆς αἴθουσας τοῦ salone στὸν α΄ ὄροφο τοῦ μοναστηριοῦ τῶν Ἐρημιτῶν (convento degli Eremitani) τῆς Padova (Π ί ν. 74_2), μὲ τὴν ὡραία, ξύλινη, δοκιδωτὴ ὀροφή της, ποὺ τόσο ἔντονα θυμίζει τὴ μεγάλη ὀρθογώνια « κάμερα » στὸν τελευταῖο ὄροφο τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9 τοῦ Ρεθέμνου. Ἡ σάλα αὐτὴ κτίστηκε, κατὰ τὸν Gino Pavan, γύρω στὰ 1450 [123].

Μετὰ τὴν παραπάνω ἀνάλυση, μποροῦμε, πιστεύω, νὰ καταλήξουμε στὴ διαπίστωση πὼς βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ πολὺ εὐρύτερη, ἀπ' ὅσο νομίζαμε, διάδοση (σ' ἔκταση καὶ σὲ χρόνο) τοῦ τύπου τῆς ὀρθογώνιας, κύριας αἴθουσας παραμονῆς - ὑποδοχῆς τοῦ ὀρόφου, τῆς ὁποίας ὁ φωτισμός, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἐπιφάνειας καὶ τοῦ ὕψους της, ἐξασφαλίζονταν μὲ δυὸ παράλληλες σειρὲς παραθύρων καὶ φεγγιτῶν. Τὴ λύση αὐτή, πού, καθὼς εἶναι πιθανόν, ξεκίνησε κάποτε ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, τὴ βρίσκουμε στὴν περιοχὴ τῆς Βενετίας — κι εἶναι πιὰ εὐρύτερα γνωστὲς οἱ στενὲς πολιτιστικὲς σχέσεις μεταξὺ τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἀδρία καὶ τοῦ Βυζαντίου — στὰ φραγκοκρατούμενα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν ξανασυναντοῦμε, σὲ ἄλλη τώρα μορφή, στὰ « κονάκια » τῶν Τούρκων στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στ' ἀρχοντικὰ τῶν τουρκοκρατούμενων πόλεων τῆς Βόρειας Ἑλλάδας.

Ἂν τώρα ἀναζητήσουμε ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη τὴν προέλευση τοῦ ὑψηλοῦ αὐτοῦ, σὲ μορφὴ πύργου, κεντρικοῦ κορμοῦ μερικῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου, στὸν τελευταῖο ὄροφο τοῦ ὁποίου ἐκτείνεται ἡ μεγάλη ὀρθογωνικὴ αἴθουσα μὲ τὴν ξύλινη δοκιδωτὴ ὀροφὴ καὶ τὴ διπλὴ σειρὰ τῶν « παρακυπτικῶν » καὶ τῶν « φωτιστικῶν » ἢ καὶ τὴ μιὰ ἀκόμη σειρὰ τῶν ἁπλῶν, λεπτόλιγνων στὶς ἀναλογίες τους παραθύρων του, τότε δὲν βλέπω ἀπὸ ποιά ἀκριβῶς τουρκοκρατούμενη περιοχὴ τῆς χώρας θὰ μποροῦσε νἄχει

Σαντορίνης. Τὸ Ἑλληνικὸ Λαϊκὸ Σπίτι, σελ. 51, εἰκ. 14 καὶ 15. Γιὰ τὰ λαϊκὰ σπίτια τῆς Σαντορίνης βλ. εἰδικότερα, Ἰ. Κουμανούδη, Περίγραμμα δημώδους θηραϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. ΕΕΚΜ 8 (1969), σελ. 9 - 53.

121. A. Gabriel, La Çité de Rhodes, MCCCX - MDXXII, Paris, 1923, τόμ. 2, σελ. 111 - 113 καὶ εἰκ. 72.

122. Τὸ κτήριο μετατράπηκε (μὲ πρωτοβουλία τοῦ μακαρίτη Γεωργ. Σωτηρίου) σὲ μουσεῖο. Ὀφείλω, πάντως, νὰ τονίσω ὅτι τὸ ἐξεταζόμενο πρόβλημα τῶν « παρακυπτικῶν » καὶ τῶν « φωτιστικῶν » παραθύρων δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸ σημειούμενο στὰ λαϊκὰ σπίτια τῶν Κυκλάδων — καὶ εἰδικότερα τῆς Τήνου — θέμα τῶν μαρμάρινων, διακοσμημένων συχνὰ μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις φεγγιτῶν, ποὺ τοποθετοῦνται πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ πρέκια τῶν θυρωμάτων ἢ τῶν παραθύρων καὶ οἱ ὁποῖοι ἔχουν, κατὰ κύριο λόγο, ἕναν ἀνακουφιστικὸ προορισμό. Βλ. γι' αὐτοὺς στὸ Ἑλληνικὸ Λαϊκὸ Σπίτι, σελ. 83 καὶ εἰκ. 4 καὶ 20, καθὼς καὶ Ἀλ. Φλωράκη, Τῆνος. Λαϊκὸς Πολιτισμός, σελ. 60 - 65. Γιὰ τὰ λαϊκὰ σπίτια τῶν Κυκλάδων βλ. εἰδικότερα, Δ. Βασιλειάδη, Εἰσαγωγὴ στὴν Αἰγαιοπελαγίτικη Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι, 1955.

123. Εὐχαριστῶ κι ἀπὸ δῶ τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς soprintendenza ai monumenti τῆς περιοχῆς τῆς Βενετίας κ. Gino Pavan γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς παραπάνω φωτογραφίας καὶ γιὰ τὶς ἄλλες, σχετικὲς μὲ τὴν αἴθουσα αὐτή, πληροφορίες.

γίνει αὐτὴ ἡ εἰσαγωγή. Ἐξάλλου, καθὼς νομίζω, ὁποιοδήποτε κτηριολογικὸ - μορφολογικὸ στοιχεῖο εἶχε ἔλθει στὴν τουρκοκρατούμενη Κρήτη ἀπ' ἔξω, ὅσον ἀφορᾶ βέβαια τὴν ἀστικὴ κατοικία, περιορίζεται, πέρα ἀπὸ τὴν προσθήκη ἑνὸς μικροῦ χαμὰμ (λουτροῦ) καὶ μερικὰ μοτίβα στὶς ξυλόγλυπτες διακοσμήσεις κλπ., μονάχα στὶς ξυλοκατασκευὲς τῶν « σαχνισιῶν », ποὺ κι αὐτὲς ἀκόμη διαδίδονται πλατύτερα στὶς κρητικὲς πόλεις μόνο μετὰ τὸ μεγάλο σεισμὸ τοῦ 1856. Ἔτσι, δὲν ἀπομένει στὸ πρόβλημά μας ἄλλη ἑρμηνεία ἀπὸ τὴν ἄποψη, ποὺ ἐξέθεσα κιόλας νωρίτερα [124], ὅτι δηλαδὴ βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν ἐπιβίωση ἑνὸς πολὺ παλιότερου τύπου « πύργου » - κατοικίας [125], ποὺ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας εἶχε εἰσδύσει μέσα στὶς πόλεις τῆς δυτικῆς (τουλάχιστον) Κρήτης καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐξέλιξη τῆς βίλλας τῶν τιμαριούχων στὴν ὕπαιθρο μὲ τὸ φρουριακό, ὁπωσδήποτε, χαρακτήρα της.

Τὸ ἴδιο πιθανὸν εἶναι, ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς κατοικίας ἐξακολουθοῦσε νὰ συνυπάρχει στὸ 16ο - 17ο αἰ. (καὶ ὡς πρόσθετη ἀπόδειξη γιὰ τοῦτο μποροῦμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70, νὰ θεωρήσουμε ἕνα ἄλλο σπίτι μέσα στὴ Φορτέτσα, ποὺ πρόλαβε νὰ δεῖ καὶ νὰ φωτογραφήσει ὁ Gerola· Π ί ν. 21), μαζὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ ἐκδηλώνεται στὶς ὄψεις τῶν σπιτιῶν συνήθως ἀποσπασματικὰ [126] καὶ σπανιότερα μᾶς δίνει μερικὰ ὁλοκληρωμένα, συμμετρικὰ σύνολα (τὰ μέγαρα Ἀρκαδίου 60 καὶ Μάρ. Μουσούρου 25).

Μὲ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση καὶ τὴ σταδιακὴ ἀποδυνάμωση καὶ ἐξαφάνιση τῶν ἀναγεννησιακῶν μορφῶν, ποὺ εἶχαν εὐδοκιμήσει στοὺς τελευταίους δυὸ αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας, σημειώνεται καὶ ἡ ἐντυπωσιακὴ ἐπικράτηση τοῦ καθαροῦ, πρισματικοῦ ὄγκου αὐτοῦ τοῦ « πύργου » - κατοικίας τῶν Ἑλλήνων καὶ Τουρκοκρητικῶν τῆς δυτικῆς Κρήτης, μὲ τὸ ὀξυκόρυφο τόξο τοῦ ἰσογείου (μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο γίνεται ἡ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς γύρω χαμηλότερους βοηθητικοὺς χώρους) ἢ τὸ χαμηλωμένο τόξο τῆς μαγαζόπορτας (ὅσες φορὲς περιλαμβάνεται στὸ κατώγι ἕνα μαγαζί), τὶς καλοκτισμένες γωνιές του, ποὺ ἐπιστέφονται μὲ κάποιο εἶδος ἐπικράνου, τὸν τονισμὸ τῆς ὁριζόντιας στρώσης τοῦ δώματος, τὶς « ἀναγλυφάδες », ποὺ κατεβάζουν τὸ βρόχινο νερὸ στὴ στέρνα καὶ τὴν εὐρύχωρη, τέλος, αἴθουσα τοῦ ὀρόφου μὲ τὴ δοκιδωτὴ ὀροφὴ καὶ τὰ « παρακυπτικὰ » καὶ « φωτιστικὰ » παράθυρα, χαρακτηριστικὰ ποὺ δίκαια μὲν προκάλεσαν τὴν προσοχὴ τοῦ Gerola [127], χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὸν προβληματίσουν ἰδιαίτερα.

124. Βλ. 108 - 109 σελ. καὶ σημ. 82.

125. Μὲ τὴ γνωστὴ σημασία της ἀνευρίσκεται ἡ λέξη « πύργος » καὶ στὸν Ἐρωτόκριτο (Ε 2094). Καὶ στὴν Τουρκοκρατία αὐτοὶ οἱ « πύργοι » - κατοικίες ἦταν συνηθέστατοι στὴν κρητικὴ ὕπαιθρο.

126. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Erik Forssman (Dorico, ionico, corinzio nell'architettura del Rinascimento, 1973, σελ. 57 — πρόκειται γιὰ τὴν ἰταλικὴ μετάφραση τῆς ἐργασίας του : Dorisch, Ionisch, Korinthisch. Studien über den Gebrauch der Säulenordnungen in der Architektur des 16 - 18 Jahrhunderts, Stockholm, 1961), ἀποσπασματική, πολλὲς φορές, παρουσιάζεται ἡ ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὴ Γερμανία, καθὼς καὶ στὴ Σκανδιναυία : « στὴ Γαλλία τὸ θύρωμα (τῆς εἰσόδου) ἀποτελοῦσε μονάχα ἕνα στοιχεῖο ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύλληψη τοῦ συνόλου, ἐνῶ στὴ Γερμανία καὶ τὶς Σκανδιναυικὲς χῶρες, ἐρχόταν, μὲ μιὰ ἰδιαίτερα διακοσμητικὴ ἀξία, ν' ἀκουμπήσει στὸν κορμὸ τοῦ κτηρίου καὶ στοὺς γυμνούς του τοίχους ». Βλ. π.χ. τὸ πλουσιότατο θύρωμα τοῦ δημοτικοῦ μεγάρου στὸ Hannoversch - Münden (κτίστηκε στὰ 1605), τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς ἀρχιτεκτονικὸ φόντο τὴ γυμνὴ καὶ ἀνεπίχριστη ἐπιφάνεια τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ κτηρίου (πάνω στὴν ὁποία ἀκουμπάει), ἀπὸ κοινὴ ἀργολιθοδομή (ἔ.ἀ. εἰκ. 70).

127. Gerola, τόμ. III, σελ. 238 - 239.

2. Ἡ διάταξη τῶν χώρων τοῦ ἰσογείου καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς πρόσοψής του στὸ δρόμο

Ι. Σ' ὅλα τὰ παραδείγματα τῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ ἐξετάσαμε στὸ πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, διαπιστώσαμε, νομίζω, πὼς βασικὸ ρόλο στὴ διάταξη τῶν χώρων τοῦ ἰσογείου (καὶ κατ' ἐπέκταση καὶ τοῦ ὀρόφου) παίζει ἡ παρουσία (ἤ, ἀντίστροφα, ἡ ἀπουσία) μιᾶς κεντρικῆς (κεντρικῆς μὲ τὴν ἔννοια τῆς μὴ βοηθητικοῦ χαρακτήρα) αὐλῆς, ποὺ συνοδεύεται κι ἀπὸ μιὰ δεύτερη, καθαρὰ ὑπηρεσιακὴ αὐλὴ (ἤ, σ' ἀντίθετη περίπτωση, ἔχει ταυτόχρονα κι ἕναν ὑπηρεσιακὸ προορισμὸ) καὶ ἡ θέση ποὺ κατέχει αὐτὴ μέσα στὸ γενικὸ περίγραμμα τοῦ οἰκοπέδου. Ἐπειδή, μάλιστα, στὴν ἴδια αὐλὴ βρίσκουμε πάντοτε ἕνα ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο πρωταρχικῆς σημασίας, δηλαδὴ τὴ σκάλα τοῦ σπιτιοῦ [128], γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ διερεύνηση τῆς διάρθρωσης τοῦ ἰσογείου (σὲ σχέση μὲ τὴν αὐλή του), ποὺ θὰ ἐπιχειρήσουμε ἐδῶ, συνδέεται κατὰ τρόπο ἄμεσο μὲ τὴν ἐξέταση καὶ τῆς θέσης τῆς σκάλας μέσα στὴν κάτοψή του. Ἀνάλογα τώρα μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ προσπέλαση ἀπὸ τὸ δρόμο πρὸς τὴν κεντρικὴ αὐτὴ αὐλὴ (καί, κατὰ συνέπεια, τὴ σκάλα) τοῦ σπιτιοῦ μποροῦμε νὰ διαχωρίσουμε τὰ παραδείγματά μας στὶς δυὸ παρακάτω μεγάλες ἑνότητες :

α) Στὴν πρώτη ὁμάδα ἀνήκουν τὰ σπίτια ἐκεῖνα, στὰ ὁποῖα ἡ κεντρικὴ αὐτὴ αὐλὴ εἶναι ὁλωσδιόλου ὑπαίθρια, βρίσκεται πρὸς τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δυὸ ἄκρα τῆς πρόσοψης τοῦ σπιτιοῦ στὸ δρόμο καὶ περιλαμβάνει, μέσα στὸ ὀρθογωνικὸ (γενικὰ) σχῆμα της, τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ γωνιὲς τοῦ « προσώπου » τοῦ οἰκοπέδου. Τὸ σπίτι ἐκτείνεται τότε γύρω ἀπ' αὐτήν [129], περιβάλλοντάς την ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές της, ἐνῶ ἡ τρίτη πλευρὰ ταυτίζεται μὲ τὸ μεσότοιχο πρὸς τὴ διπλανὴ οἰκοδομὴ καὶ ἡ τέταρτη, τέλος, μὲ τὴν ὁποία καὶ βλέπει ἡ αὐλὴ πρὸς τὸ δρόμο, ἀποτελεῖ ἕναν ὑψηλὸ μανδρότοιχο, πάνω στὸν ὁποῖο ἀνοίγεται μόνον τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ [130]. Μέσα στὴ μικρὴ ἢ πιὸ μεγάλη αὐτὴ αὐλὴ ὑψώνεται πρὸς τὸν ὄροφο καὶ ἡ πέτρινη σκάλα καί, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει (στὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου) μιὰ δεύτερη αὐλή, τότε σ' αὐτὴν βρίσκουμε καὶ τὴν πέτρινη σκάφη γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων καθὼς καὶ μιὰ ὑπόγεια (συνήθως) στέρνα νεροῦ ἢ ἕνα πηγάδι (ἤ, σπανιότερα, καὶ τὰ δυό). Γλάστρες ἢ παρτέρια μὲ λουλούδια στολίζουν συχνὰ τὸ σύνολο.

Ἀνάμεσα στὰ παραδείγματά μας, στὴν πρώτη αὐτὴ ἑνότητα ἀνήκουν τὰ σπίτια τῶν ὁδῶν Νικηφ. Φωκᾶ 70, Χατζηγρηγοράκη 9 καί, στὴν ἀρχική του μορφή, τὸ μεγάλο σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9. Στὰ δυὸ πρῶτα ὑπάρχει ταύτιση κεντρικῆς - ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς, ἐνῶ στὸ δεύτερο ἔχουμε καὶ μιὰ ἄλλη, ὁλότελα ὑπηρεσιακὴ αὐλή. Στὴν ἴδια ἑνότητα ἀνήκουν καὶ πολλὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου (ποὺ δὲν ἐξετάστηκαν σ' αὐτὴν

128. Ὅπως σημειώνει σχετικὰ μὲ τὰ σπίτια τοῦ Χάνδακα ὁ Κων. Λασσιθιωτάκης, Ἠώς 76 - 85 (1964), σελ. 86, « Ἀπ' ὅσα πενιχρὰ καὶ ἀσήμαντα ἔμειναν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε πὼς βασικὸς μορφολογικὸς παράγοντας τοῦ βενετσιάνικου σπιτιοῦ ἦταν ἡ αὐλὴ μὲ τὴν λίθινη σκάλα ».

129. Κατὰ τὸν Α. Ὀρλάνδο (ΑΒΜΕ Γ (1937), σελ. 55), ἐνῶ « κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας οἱ κατοικήσιμοι χῶροι διετάσσοντο ἀνέτως πέριξ μιᾶς ἐσωτερικῆς αὐλῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ συνεκεντροῦτο ὅλη ἡ ζωὴ καὶ ἡ δρᾶσις τῆς οἰκογενείας, ἀδιαφορούσης διὰ τὰ ἔξω τῆς οἰκίας συμβαίνοντα, κατὰ τὸν μεσαίωνα ἡ παλαιὰ ἀπομόνωσις καὶ ὁ μυστικισμὸς καταργοῦνται, οἱ δὲ χῶροι συγκεντροῦνται εἰς ἓν οἴκημα παραλληλεπίπεδον καὶ ἀνώγειον βλέπον πρὸς πάσας τὰς κατευθύνσεις καὶ μὴ περιβάλλον ἀλλὰ περιβαλλόμενον ὑπὸ αὐλῆς ».

130. Ἀνοίγοντας δηλαδὴ τὴν ἐξώπορτα τοῦ σπιτιοῦ βρισκόμαστε ἀμέσως σὲ μιὰ ὑπαίθρια αὐλή.

τὴν ἐργασία), τὰ ὁποῖα ἀνάγονται εἴτε στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (ὅπως π.χ. τὸ μεγάλο διώροφο σπίτι τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12, στοῦ ὁποίου τὸ ὡραῖο θύρωμα εἰσόδου, ποὺ ἀνοίγεται πάνω στὸ μανδρότοιχο τῆς αὐλῆς του, θὰ ξαναγυρίσουμε ἀργότερα) εἴτε σ' ἐκείνην τῆς Τουρκοκρατίας [131]. Σ' ἕνα τέτοιο μάλιστα σπίτι τοῦ Ρεθέμνου εἶχε μείνει, στὰ 1817, ὁ περιηγητὴς Fr. Sieber, ποὺ μᾶς ἄφησε κι ἕνα σκίτσο τῆς αὐλῆς του (Π ί ν. 75_2) [132].

'Αλλὰ καὶ στὴ Βενετία, στὸ πίσω μέρος ἢ καὶ στὸ πλάι ὄχι μόνον τῶν μεγάλων ἀλλὰ καὶ τῶν μικρῶν palazzi (πρὸς τὴ μεριὰ δηλαδὴ τῆς στεριᾶς κι ὄχι ἐκείνην τοῦ καναλιοῦ, πάνω στὸ ὁποῖο ὑψώνονταν ἡ πρόσοψή του), βρίσκουμε, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Salvadori « μιὰ μικρὴ αὐλή (cortiletto), περιτριγυρισμένη μ' ἕναν τοῖχο, συχνὰ ἐφοδιασμένη μὲ μιὰ ἐξωτερικὴ σκάλα γιὰ τὸν ὄροφο » [133].

'Ανάλογη περίπου διάταξη μιᾶς περικλεισμένης μὲ ὑψηλὸ μανδρότοιχο αὐλῆς, ποὺ περιλαμβάνει καὶ μιὰ ἐξωτερικὴ σκάλα καθὼς κι ἕνα πηγάδι συναντοῦμε καὶ σὲ πολλὰ σπίτια τῆς Χίου, καθὼς δὲ σημειώνει ὁ Arnold Smith, « τὸ συνηθισμένο ἀστικὸ σπίτι (τῆς Χίου) ἀκολουθοῦσε μιὰ τυπικὰ ἰταλικὴ διάταξη. Κτίζονταν γύρω ἀπὸ μιὰν ὑπαίθρια αὐλή, μ' ἕνα πηγάδι στὸ μέσο, καὶ περιβάλλονταν ἀπὸ μιὰ ἀνοικτὴ τοξοστοιχία, τῆς ὁποίας οἱ κολόνες ὑποβάσταζαν τὸν πρῶτον ὄροφο (piano nobile) » [134].

β) Στὴ δεύτερη ἑνότητα μποροῦμε νὰ κατατάξουμε ἐκεῖνα τὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου, στὰ ὁποῖα γιὰ νὰ φθάσουμε στὴν ὑπαίθρια αὐλή τους, ὅπου ἡ σκάλα γιὰ τὸ ἀνώγι, περνᾶμε πρῶτα ἀπὸ ἕνα στεγασμένο χῶρο — συνήθως ἕνα στενόμακρο διάδρομο — πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑψώνεται ἕνα μέρος τοῦ ὀρόφου, ποὺ βλέπει πρὸς τὸ δρόμο. Ἡ στέγασή του γίνεται, σχεδὸν πάντα, μὲ μιὰ ξύλινη, δοκιδωτὴ ὀροφή, ποὺ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τὸ πάτωμα γιὰ κάποια ἀπὸ τὶς « κάμερες » στὸ ἀνώγι τοῦ σπιτιοῦ.

Εἶναι φανερό, πὼς ἡ λύση αὐτὴ ἐπιτρέπει τὴ χρησιμοποίηση ὁλόκληρης τῆς πρόσοψης τοῦ οἰκοπέδου σὲ ὄφελος τῶν χώρων τοῦ ὀρόφου καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ διάταξη αὐτὴ βρίσκει ἐφαρμογὴ στὶς περιπτώσεις τῶν σπιτιῶν ἐκείνων, ποὺ εἴτε κτίζονται πάνω σὲ μικρά, γενικά, οἰκόπεδα εἴτε στὸ κτηριολογικό τους πρόγραμμα περιλαμβάνονται πολλοὶ χῶροι ὥστε, ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, νὰ θεωρεῖται τελικὰ ὡς ἀνεπίτρεπτη σπατάλη τοῦ διατιθέμενου γιὰ οἰκοδόμηση οἰκοπέδου ἡ ὕπαρξη μιᾶς ὑπαίθριας αὐλῆς μὲ « πρόσωπο » πρὸς τὸ δρόμο.

Στὴ δεύτερη αὐτὴ ὁμάδα ἀνήκουν τὰ σπίτια τῶν ὁδῶν 'Αρκαδίου 198 καὶ Νικηφ. Φωκᾶ 104, κι ἀκόμη τὰ σπίτια τῶν ὁδῶν Ραδαμάνθη 47 (Π ί ν. 76_1) καὶ Νικηφ. Φωκᾶ 20

131. Καὶ ὁ Κων. Λασσιθιωτάκης (ἔ.ἀ. σελ. 92) τονίζει πὼς « ἐκεῖνο ποὺ σ' ὅλη τὴν μακρυὰ περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας διατηρήθηκε ὡς τὶς μέρες μας — ἀρχιτεκτονικὴ κληρονομία ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια — ἦταν οἱ αὐλές, μικρὲς καὶ μεγάλες, ποὺ χαρίζανε ἄνεση καὶ χαρὰ στὸ σπίτι. Εἶχαν τὴν σοφὴ ἀρχιτεκτονική τους, ποὺ συνταίριαζε τ' ὄμορφο μὲ τὸ πρακτικό : τὸ περιβόλι μὲ τὶς νερατζιές, τὸ πηγάδι μὲ τὴν ξύλινη σβίγα, τὴν κληματαριά, τὸ γιασεμί, καὶ κάπου σὲ μιὰ ἄκρη τὴ στέρνα ».

132. Fr. Sieber, Reise nach der Insel Kreta in griechischen Archipelagus im Jahre 1817, τόμ. Β', πίν. 4. Κάτω ἀπὸ τὸ σκίτσο αὐτό, ὁ Fr. Sieber διευκρινίζει πὼς πρόκειται γιὰ τὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ, στὸ ὁποῖο ἔμενε στὸ Ρέθεμνος (Der Hofraum meiner Wohnung zu Rettimo).

133. Ant. Salvadori, ἔ. ἀ. σελ. 27. Πρβλ. καὶ Sherban Cantacuzino, ἔ.ἀ. σελ. 87.

134. A. Smith, The Architecture of Chios, London, 1962, σελ. 3. Ἡ παραπάνω ἐργασία τοῦ πρόωρα χαμένου Ἄγγλου ἀρχιτέκτονα ἔχει ἐκδοθεῖ μὲ ἐπιμέλεια τοῦ γνωστοῦ Χιώτη ἱστοριοδίφη Φιλίππου 'Αργέντη.

(Πίν. 76_2), ποὺ δὲν τὰ περιλάβαμε στὰ παραδείγματά μας, καθὼς καὶ τὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154. Στὴν ἴδια κατηγορία ἀνήκει καὶ τὸ μέγαρο Renier στὰ Χανιά (σὲ μιὰ μικρὴ πάροδο τῆς ὁδοῦ Ζαμπελίου), τοῦ ὁποίου τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου στὸ στεγασμένο διάδρομο (Πίν. 77_2), κι ἀπὸ κεῖ στὴν ὑπαίθρια αὐλή του, ἀνάγεται, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή του, στὰ 1608 [135].

Ἐντελῶς ἀνάλογη διαμόρφωση παρουσιάζουν καὶ μερικὰ σπίτια τῆς Ρόδου [136], ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα περιλαμβάνεται κι ἕνα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰ. ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἑπόμενου αἰώνα, πού, κατὰ τὸν A. Gabriel, ἀνῆκε πιθανότατα σὲ κάποιον ἀνώτερο Ἕλληνα κληρικὸ τοῦ νησιοῦ [137]. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἀκόμη πὼς στὸ στεγασμένο διάδρομο τοῦ ἴδιου αὐτοῦ σπιτιοῦ βρίσκουμε ἕνα μεγάλο σὲ μῆκος πέτρινο πάγκο [138], ὅπου προφανῶς μποροῦσε γιὰ λίγο νὰ περιμένει ὁ ἐπισκέπτης. Ἕναν παρόμοιο πέτρινο πάγκο ἀναφέρει, ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα, καὶ ἡ συμβολαιογραφικὴ πράξη τῆς ἐκτίμησης τῆς ἀξίας (στίμας) ἑνὸς σπιτιοῦ τοῦ Ρεθέμνου, μὲ ἡμερομηνία 25/11/1636. Ἔτσι, ὁ στεγασμένος αὐτὸς διάδρομος, ποὺ δὲν ἦταν ἄγνωστος καὶ στὰ βυζαντινὰ σπίτια [139], παίρνει, μερικὲς φορές, τὴ μορφὴ τῶν θολωτῶν, συνήθως, διαβατικῶν τῶν μοναστηριακῶν συγκροτημάτων [140], ὅπως π.χ. ἐκείνου τῆς μονῆς τῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων στὸ Ἀκρωτήρι (κοντὰ στὰ Χανιά) [141]. Παρόμοια ὅμως διάταξη μποροῦμε νὰ βροῦμε καὶ σὲ μερικὰ βενετσιάνικα μέγαρα, ὅπως π.χ. σ' ἐκεῖνο τῆς οἰκογένειας Soranzo (τώρα ἀνήκει στὴν οἰκογένεια Barozzi) [142], τὸ ὁποῖο, κατὰ τὸν Giulio Lorenzetti, ἀποτελεῖ « one of the most conspicuous and interesting buildings » τῆς Βενετίας [143]. Στὸ ἰσόγειο τοῦ μεγάρου αὐτοῦ, ποὺ κτίστηκε ἀνάμεσα στὰ 1473 - 1479, συναντᾶμε μιὰ κεντρικὴ αὐλὴ μὲ ἀνοικτὴ τοξοστοιχία (πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἐξώπορτας) κι ἕναν ὑπαίθριο χῶρο, ποὺ

135. Gerola, ἔ.ἀ. σελ. 227 καὶ εἰκ. 129.

136. Ὅπως π.χ. ἡ ὀνομαζόμενη ἀπὸ τὸν A. Gabriel (ἔ.ἀ. σελ. 121 - 123) maison 63. Βλ. ἰδιαίτερα, τὰ σχέδια τῆς κάτοψης ἰσογείου καὶ τῆς κατακόρυφης τομῆς (ἔ.ἀ. εἰκ. 83). Τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ maison 71 (ἔ.ἀ. σελ. 126 - 127 καὶ εἰκ. 91).

137. Ἔ.ἀ. σελ. 114, καὶ εἰκ. 71 (κάτοψη ἰσογείου) καὶ εἰκ. 73 καὶ 74 (κατακόρυφες τομές).

138. Ἔ.ἀ. εἰκ. 71.

139. Κατὰ τὸν Φ. Κουκουλέ (ΕΕΒΣ, τόμ. ΙΗ΄, σελ. 6), οἱ Βυζαντινοὶ « εἶχον ἀκόμη καὶ τὰ βαστέρνια ἢ διαβατικά, δι' ὧν ἐννόουν μικροὺς διαδρόμους εἴτε ἀπὸ τῆς αὐλῆς εἰς τὴν ἐξώθυραν εἴτε ἀπὸ οἰκίας εἰς οἰκίαν ὁδηγοῦντας ».

Πάντως, ὅσα ἀναφέρονται ἐδῶ σχετικὰ μὲ τὶς κατοικίες δὲν πρέπει νὰ συγχέονται μὲ ὅσα ἀναφέρθηκαν νωρίτερα γιὰ τὶς στεγασμένες διαβάσεις τῶν δρόμων (σελ. 73). Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ ὅσα γράφει σχετικὰ ὁ καθηγητὴς Ν. Μουτσόπουλος (Ἡ Παλαιὰ Πόλη τοῦ Ρεθύμνου, σελ. 105).

140. Ὅπως διαπιστώνει ὁ Α. Ὀρλάνδος (Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι, 1927, σελ. 10), ἡ εἴσοδος τῶν μοναστηριῶν, ποὺ βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὶς πόλεις, « τοποθετουμένη εἰς ὃ σημεῖον κατέληγεν ὁ εἰς τὴν μονὴν φέρων δρόμος, ἄλλοτε μὲν ἐσχηματίζετο ὡς ἐπιμήκης κυλινδρικὸς θόλος (διαβατικὸν) διατρυπῶν τὸ παχὺ τεῖχος τοῦ περιβόλου καὶ βαίνων ὑπὸ τὰ εἰς αὐτὸν προσεκτισμένα κτήρια μέχρι τῆς αὐλῆς, ἄλλοτε δ' ἐτοποθετεῖτο κάτωθεν ἰσχυροῦ καὶ ὑψηλοῦ τετραγώνου πύργου, ὁπότε ἐκαλύπτετο συνήθως ὑπὸ σφαιρικοῦ θόλου (ἀσπίδος) ».

141. Ἰωρδ. Δημακόπουλου, ΔΧΑΕ 6 (1972), πίν. 88, εἰκ. 2, ὅπου ἡ κάτοψη τοῦ θολωτοῦ διαβατικοῦ τοῦ μοναστηριοῦ, ποὺ ὁδηγεῖ στὸν αὐλόγυρο τοῦ καθολικοῦ. Στὶς δυὸ μακρὲς πλευρὲς τοῦ παραπάνω χώρου ὑπάρχουν πώρινοι πάγκοι γιὰ τοὺς προσκυνητὲς ἢ, γενικότερα, τοὺς ἐπισκέπτες. Πρβλ. καὶ ὅσα σχετικὰ γράφει γιὰ ἄλλα, βυζαντινὰ ἢ μεταβυζαντινὰ μοναστήρια ὁ Α. Ὀρλάνδος (ἔ.ἀ. σελ. 12 - 13).

142. Βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Santa Maria dei Miracoli.

143. Giulio Lorenzetti, ἔ.ἀ. σελ. 335. Τὸ κτήριο εἶναι γνωστὸ καὶ ὡς μέγαρο Van - Axel. Πρβλ. καὶ G. Tassini, Quattro palazzi di Venezia. Archivio Veneto 5 (1873), σελ. 326 κ.ἑ.

περιλαμβάνει ένα πέτρινο στόμιο πηγαδιοῦ καὶ μιὰ ἐξωτερικὴ σκάλα γιὰ τὸ piano nobile (Π ί ν. 76_3). Τὸ σύνολο συγκροτεῖ τὸ « πιὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα ἑνὸς τυπικοῦ, βενετογοτθικοῦ palazzo » [144].

Ἀλλὰ καὶ γενικότερα ὁ τρόπος τῆς προσπέλασης πρὸς τὴν ὑπαίθρια (κεντρικὴ) αὐλὴ μ' ἕνα στενόμακρο διάδρομο ἀποτελοῦσε μιὰ τόσο πολὺ συνηθισμένη, τόσο τυπικὴ λύση στὰ ἀστικὰ σπίτια τῆς κεντρικῆς καὶ βόρειας Ἰταλίας, ὥστε ὁ διδακτικὸς Serlio θὰ προτείνει, στὸ ἕβδομο βιβλίο του [145], τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς δικῆς του inventione γιὰ τὸν ὀρθογωνισμὸ τῶν χώρων τοῦ ἰσογείου, ὅταν τὸ οἰκόπεδο τοῦ σπιτιοῦ, ὅπως ὁ ἴδιος ἔχει δεῖ « in più città d'Italia, et in altri paesi ancora », τυχαίνει νἄναι ἀκανόνιστο (Π ί ν. 77_3) [146]. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἀκόμη πὼς γιὰ τὸ φωτισμὸ τοῦ διαδρόμου τῆς εἰσόδου εἰσηγεῖται τὴν τοποθέτηση ἑνὸς μικροῦ, ὀρθογωνικοῦ φεγγίτη, πάνω ἀπὸ τὴν τοξωτὴ ἐξώπορτα τοῦ σπιτιοῦ.

Συνηθέστατη ὅμως εἶναι σὲ πολλὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου, ἰδίως δὲ σ' ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν κτιστεῖ σ' ἕνα μικρὸ οἰκόπεδο ἢ σ' ἕνα οἰκόπεδο μὲ πολὺ μικρὸ « πρόσωπο », ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀπουσία μιᾶς ὑπαίθριας (κεντρικῆς) αὐλῆς, ὅπως π.χ. γίνεται στὰ σπίτια τῶν ὁδῶν Νικηφ. Φωκᾶ 89, Στυλ. Κλειδῆ 11, Θεσσαλονίκης 50, καθὼς καὶ στὰ μέγαρα τῶν ὁδῶν Μάρ. Μουσούρου 25 καὶ Ἀρκαδίου 60.

Στὴ λύση αὐτὴ ἡ σκάλα γιὰ τὸ ἀνώγι ἀρχίζει ἀπὸ ἕνα μικρὸ ἢ μεγαλύτερο χώλ, στὸ ὁποῖο εἰσέρχεται κανεὶς κατευθείαν ἀπὸ τὴν ἐξώπορτα (Ἀρκαδίου 60, Στυλ. Κλειδῆ 11) καὶ πού, μερικὲς φορές, παίρνει τὴ μορφὴ ἑνὸς στενόμακρου διαδρόμου (Θεσσαλονίκης 50), μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς τοίχου, ποὺ διαχωρίζει τὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ ἀπὸ τοὺς διπλανοὺς χώρους (μαγαζιά, ἀποθῆκες κλπ.), ὅπως δηλαδὴ γίνεται στὰ στενομέτωπα σπίτια τοῦ παλιοῦ ἐμπορικοῦ Calle del Paradiso τῆς Βενετίας (Π ί ν. 78_2), ὅπου οἱ botteghe καὶ οἱ ἀποθῆκες ἐμπορευμάτων τοῦ ἰσογείου δὲν ἐπιτρέπουν μεγαλύτερη εὐρυχωρία γιὰ τὴν εἴσοδο καὶ τὸ κλιμακοστάσιο πρὸς τὸν ὄροφο [147].

Ἀξίζει ἀκόμη νὰ παρατηρήσουμε πὼς ἐπειδὴ σ' αὐτὴ τὴ λύση δὲν ὑπάρχει μιὰ ὑπηρεσιακὴ αὐλή, στὴ μικρὴ ἢ μεγαλύτερη ἐπιφάνεια τῆς εἰσόδου εἶναι, βέβαια, ἀναγκαῖο νὰ συγκεντρωθοῦν ὅλες οἱ ἀπαραίτητες βοηθητικὲς ἐγκαταστάσεις τοῦ σπιτιοῦ ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ κρίσιμο θέμα τῆς ὕδρευσης τῶν ἐνοίκων του. Ἔτσι, ἐκεῖ βρίσκουν ἀναγκαστικὰ τὴ θέση τους ἡ στέρνα τοῦ βρόχινου νεροῦ ἢ τὸ πηγάδι, καθὼς καὶ ἡ πέτρινη σκάφη γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων (Θεσσαλονίκης 50, Στυλ. Κλειδῆ 11).

144. Ἔ.ἀ.

145. Sebastiano Serlio, Libro settimo. Στὸ βιβλίο αὐτό, καθὼς ἀναφέρει ἡ προμετωπίδα του, « si tratta e mettono in disegno molti nobili edificij, tanto publici, come privati; e varij accidenti, che possono occorrere nello edificare. . .».

146. Sebastiano Serlio, Libro settimo, σελ. 173. Καθὼς ἐπεξηγεῖ τὸ σχέδιό του ὁ Serlio (ἔ.ἀ.), « Nel mezzo del cortile (μὲ τὸ γράμμα D στὴν κάτοψη) v'è una stalleta (= μικρὸς σταῦλος) F per due cavalli ». Στὴν ἴδια αὐλὴ ὑπάρχει κι ἕνα πηγάδι, καθὼς καὶ μιὰ σκάφη ἢ νεροχύτης, ἀφοῦ ἡ κουζίνα τοῦ σπιτιοῦ (μὲ τὸ γράμμα C στὸ σχέδιο) βρίσκεται στὸ ἰσόγειό του. Ἀξιόλογο εἶναι ἐπίσης ὅτι κοντὰ στὴν ἐξώπορτα βρίσκεται ἕνα μικρὸ δωμάτιο γιὰ τὸ θυρωρό : « nell'angolo della quale (ἐνν. casa) v'è un piccolo camerino per riguardarla ».

147. Ant. Salvadori, ἔ.ἀ. σελ. 29. Καθὼς παρατηρεῖ καὶ ἡ Egle R. Trincanato (Venezia minore, σελ. 88), στὴ Βενετία, παράλληλα μὲ τὰ αὐτόνομα, μεγάλα μέγαρα, κτίστηκε « ἕνα σύνολο κτηρίων, ποὺ ἀποτελοῦν συγκροτήματα διαμερισμάτων ἢ σειρὲς μικρῶν κατοικιῶν, χωρὶς αὐλή, ποὺ προορίζονταν γιὰ νὰ συγκατοικοῦν ἐκεῖ πολλὲς οἰκογένειες, καὶ τῶν ὁποίων τὸ ἰσόγειο προορίζονταν γιὰ τὰ μαγαζιά ». Πρβλ. καὶ G. Perocco - A. Salvadori, ἔ. ἀ. τόμ. 1, σελ. 358 κ.ἑ.

Γιὰ τὸ φωτισμὸ τώρα καὶ τὸν ἀερισμὸ αὐτοῦ τοῦ ἀπὸ παντοῦ κλειστοῦ χώρου τῆς εἰσόδου εἶναι ἀνάγκη ν' ἀφεθεῖ κάπου ἕνα παράθυρο πρὸς τὸ δρόμο. Γιὰ λόγους ὅμως ἀσφαλείας δίνουν στὸ τελευταῖο πολὺ μικρὲς διαστάσεις, τὸ τοποθετοῦν πολὺ ψηλά, σὲ σχέση μὲ τὴ στάθμη τοῦ δρόμου, καὶ τὸ φράσσουν μὲ τὰ γνωστά μας « σίδερα », ἕνα ἁπλὸ δηλαδὴ κιγκλίδωμα. Ὅσον ἀφορᾶ τὴ θέση τοῦ ἴδιου παραθύρου, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε δυὸ παραλλαγές. Στὴν πρώτη, τὸ μικρὸ αὐτὸ ἄνοιγμα τοποθετεῖται πολὺ κοντὰ στὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου, ὅπως π.χ. στὰ σπίτια τῶν ὁδῶν Στυλ. Κλειδῆ 11 (Π ί ν. 38) καὶ Θεσσαλονίκης 50, σὲ μιὰ διάταξη δηλαδὴ ποὺ τὴ συναντήσαμε καὶ στὸ ἐφοδιασμένο μὲ μιὰ μικρὴ ὑπαίθρια αὐλὴ (μὲ στεγασμένους, σκιερούς, βοηθητικοὺς χώρους τριγύρω της) σπίτι τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 104 (Π ί ν. 77_1), τὴν ὁποία ἀκολουθοῦσε καὶ τὸ μέγαρο τῶν Zangarol στὰ Χανιά (Π ί ν. 78_3) [148], ἐνῶ μιὰ κοινὴ ὁριζόντια ἐπίστεψη μποροῦσε κάποτε νὰ δώσει ἕνα ἑνιαῖο σύνολο θυρώματος - παραθύρου, ὅπως π.χ. στὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ζαμπελίου 33 (Π ί ν. 78_4), στὸ λιμάνι τῶν Χανιῶν.

Στὴ δεύτερη περίπτωση, τὸ μικρὸ παράθυρο τῆς εἰσόδου τοποθετεῖται πάνω ἀπὸ τὴν ἐξώπορτα στὴ μορφὴ ἑνὸς ὀρθογωνικοῦ φεγγίτη (στὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ 'Αρκαδίου 60 καί, πιθανότατα, σ' ἐκεῖνο τῆς ὁδοῦ Μάρ. Μουσούρου 25). Κι αὐτὲς ὅμως οἱ λύσεις ἀποτελοῦν τυπικὰ παραδείγματα διαμόρφωσης τῆς εἰσόδου, ὄχι μόνο στὰ συνηθισμένα ἀστικὰ σπίτια τῆς Βενετίας (Π ί ν. 79_1), ἀλλὰ καὶ στὶς κατοικίες τῶν πλούσιων οἰκογενειῶν μικρότερων πόλεων τῆς κεντρικῆς 'Ιταλίας, ὅπως π.χ. εἶναι τὸ μέγαρο Petrucci στὸ Orvieto (Π ί ν. 77_4, 78_1), ποὺ ἔκτισε ὁ Michele Sanmicheli (ἀκολουθώντας, βασικά, μιὰ εὐρύτατα διαδομένη κτηριολογικὴ διάρθρωση) [149], τοῦ ὁποίου ἡ κάτοψη τοῦ ἰσογείου (Π ί ν. 78_1), μὲ τὴν πλακόστρωτη εἴσοδο, τὸ σύνολο θυρώματος - φεγγίτη, τὴ σκάλα γιὰ τὸν ὄροφο κλπ., τόσο πολὺ θυμίζει τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11 τοῦ Ρεθέμνου.

Σ' ἀντίθεση, πάντως, μὲ τὴ γενικὰ ὄχι ἀσυνήθιστη ὕπαρξη μιᾶς κεντρικῆς ἢ μιᾶς κεντρικῆς ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς, μᾶλλον σπάνια συναντᾶμε στὰ παραδείγματά μας μιὰ ἀποκλειστικὰ ὑπηρεσιακὴ αὐλή (ὅπως π.χ. στὰ μεγάλα σπίτια τῶν ὁδῶν 'Αθαν. Διάκου 9 καὶ 'Αρκαδίου 198). Τὶς περισσότερες φορές, γιὰ τὸ βοηθητικὸ ρόλο τῆς τελευταίας προορίζεται ἡ ἴδια ἡ κεντρικὴ αὐλὴ (Νικηφ. Φωκᾶ 70, Χατζηγρηγοράκη 9 καὶ 'Αρκαδίου 154) ἢ ἡ στεγασμένη εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ (Στυλ. Κλειδῆ 11 καὶ Θεσσαλονίκης 50).

Βασικά, τώρα, γνωρίσματα τῆς καθαρὰ ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς εἶναι τὰ ἑπόμενα : α)

148. Gerola, ἔ.ἀ. σελ. 220, εἰκ. 125. Τὸ μέγαρο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει πιὰ σήμερα. Ἔχει ὅμως σωθεῖ τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου, ποὺ μεταφέρθηκε στὴν αὐλὴ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Χανιῶν (Ἅγ. Φραγκίσκος).

149. Ὁ E. Langenskiöld (Michele Sanmicheli, the Architect of Verona, Uppsala, 1938, σελ. 5 - 6 καὶ 44) διστάζει ν' ἀποδώσει τὸ κτήριο στὸ μεγάλο maestro, ποὺ εἶχε κτίσει, στὴν ἴδια πόλη, πολλὰ ἄλλα κτήρια. 'Αντίθετα, οἱ καθηγητὲς G. de Angelis d'Ossat καὶ P. Gazzola μένουν σύμφωνοι στὸ ν' ἀποδώσουν τὸ μέγαρο Petrucci στὸν M. Sanmicheli, ἐπικαλούμενοι, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ στοιχεῖα τῆς κάτοψης ποὺ θυμίζουν τὸ βενετσιάνικο portego. Βλ. στὸν Catalogo della mostra sanmicheliana, Venezia, 1960, σελ. 189.

'Ανάλογη διαμόρφωση, τόσο στὴν κάτοψη ὅσο καὶ στὴν ὄψη τῆς εἰσόδου, ἐμφανίζει στὴν παλιὰ πόλη τῆς Ρόδου καὶ ἡ maison 71 τοῦ A. Gabriel (ἔ.ἀ. σελ. 126 - 127, εἰκ. 91). Εἶναι μάλιστα, χαρακτηριστικὸ πὼς ὁ Gabriel δέχεται γιὰ τὰ σπίτια τῆς Ρόδου γαλλικὲς καὶ ἱσπανικὲς ἐπιδράσεις (ἔ.ἀ. σελ. 149 κ.ἑ.).

Βρίσκεται πάντοτε στὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου, κι ἄλλοτε μὲν ἐπικοινωνεῖ (μέσα ἀπὸ ἄλλους, βοηθητικοὺς πάντα χώρους) μὲ τὴν κεντρικὴ αὐλή, πρὸς τὴν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ ('Αθαν. Διάκου 9), κι ἄλλοτε ὄχι ('Αρκαδίου 198). β) Ὑπάρχει πάντοτε ἡ δυνατότητα μιᾶς κατακόρυφης ἐπικοινωνίας της μὲ τοὺς ὑπερκείμενους χώρους τοῦ μαγειρείου, τοῦ ἀποχωρητηρίου καὶ τῆς γύρω ἀπ' αὐτοὺς ὑπαίθριας ταράτσας μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς πέτρινης σκάλας. γ) Στὸ μανδρότοιχο ἢ τὴ μεσοτοιχία της πρὸς κάποια ἀπὸ τὰ γειτονικὰ σπίτια, ὑπάρχει συνήθως μιὰ τοιχισμένη πόρτα διαφυγῆς τῶν ἐνοίκων τοῦ σπιτιοῦ, σὲ περίπτωση κινδύνου[150]. δ) Εἶναι συνήθως στρωμένη μὲ μικρές, ἀκανόνιστες πέτρες, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ κεντρικὴ ἢ ἡ κεντρικὴ - ὑπηρεσιακὴ αὐλὴ στρώνεται, τὶς περισσότερες φορές, μὲ πώρινες, ὀρθογωνικὲς πλάκες, διαταγμένες σὲ παράλληλες σειρές (Τσουδεροῦ 12, 'Αρκαδίου 154, Νικηφ. Φωκᾶ 70, 'Αθαν. Διάκου 9, 'Αρκαδίου 198, Νικηφ. Φωκᾶ 104). ε) Μέσα σ' αὐτὴ βρίσκεται πάντοτε μιὰ πέτρινη σκάφη γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων καί, κατὰ περίπτωση, μιὰ στέρνα βρόχινου νεροῦ ἢ ἕνα πηγάδι[151] ἢ καὶ τὰ δυό.

ΙΙ. 'Εκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν αὐλή, τὴν εἴσοδο καὶ τὴ σκάλα γιὰ τὸ ἀνώγι, τὸ κατώγι τῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου περιλαμβάνει, κατὰ περίπτωση, κι ἄλλους χώρους, ὅπως εἶναι τὰ καταστήματα, καθὼς καὶ μερικὰ βοηθητικὰ διαμερίσματα, ὅπως οἱ ἀποθῆκες, ὁ σταῦλος κλπ.

α) Τὰ καταστήματα

'Ονομάζονται «μαγαντζίνα» ἢ «μαγαζάδες» κλπ. καὶ προορίζονται εἴτε γιὰ τὸν ἴδιον τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ σπιτιοῦ, ἐφόσον ἀσκεῖ κάποιο σχετικὸ ἐπάγγελμα (ἔμπορος, βιοτέχνης, ζωγράφος κλπ.), εἴτε γιὰ νὰ νοικιάζονται καὶ νὰ φέρνουν ἔτσι κάποιο εἰσόδημα στὸν ἰδιοκτήτη τους[152]: «... ἐνοικιαζομέν σου αὐτὸν τὸν μαγατζὶν δι' ἄλλους χρόνους τρεῖς»[153]. Ὅπως, μάλιστα, συνέβαινε στὴν πρωτεύουσα τοῦ «βασιλείου», τὸ Χάνδακα, δὲν εἶναι διόλου ἀπίθανο νὰ ὑπῆρχαν καὶ στὸ Ρέθεμνος καταστήματα ἰδιοκτησίας τοῦ δημοσίου (στὰ ἰσόγεια δημόσιων κτηρίων), ποὺ νοικιάζονταν σὲ ἰδιῶτες. Τὰ εἰσπραττόμενα χρήματα ἀποτελοῦσαν, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ τοῦ νησιοῦ Benetto Morro, ἕνα ἀπὸ τὰ τακτικὰ δημόσια ἔσοδα[154]. 'Απὸ τὰ πρῶτα πάντως

150. Βλ. σελ. 88, σημ. 38.

151. Μ' ἕνα πηγάδι εἶναι, μερικὲς φορές, ἐφοδιασμένη καὶ ἡ αὐλὴ τῶν σπιτιῶν τῆς παλιᾶς πόλης τῆς Ρόδου, ὅπως π.χ. ἡ maison 31 τοῦ A. Gabriel, (ἔ.ἀ. εἰκ. 71).

152. Καὶ στὸ ἰσόγειο τῆς maison 31 τοῦ A. Gabriel (ἔ.ἀ. σελ. 110 καὶ εἰκ. 71) ὑπῆρχε μιὰ διαδοχικὴ σειρὰ ἀπὸ πέντε ὀρθογωνικῆς κάτοψης καταστήματα, διαταγμένα ἀπὸ τὴ μιὰ μόνον πλευρὰ τῆς θολωτῆς εἰσόδου πρὸς τὴν αὐλή, ποὺ προορίζονταν, ὅπως σωστὰ ἐπεξηγεῖ ὁ Gabriel, γιὰ νὰ νοικιάζονται (boutiques à loyer).

153. 'Η περικοπὴ προέρχεται ἀπὸ συμβολαιογραφικὴ πράξη τοῦ νοτάριου τοῦ Χάνδακα Μιχ. Μαρᾶ, μὲ ἡμερομηνία 23/3/1553. 'Αξιοσημείωτο εἶναι πὼς ἕνα ποσὸ ἀπὸ τὸ νοίκι συμψηφίζεται σὲ ἔξοδα ἐργασιῶν, ποὺ ἀναλαμβάνει νὰ κάνει ὁ ἐνοικιαστὴς στὸ νοικιαζόμενο χῶρο: «... νὰ ἐξοδιάσης νὰ κάμης ἕνα παραθύρι εἰς αὐτὸν τὸν μαγαντζὶν ὅταν θέλεις καὶ εἴτις εἴμασταν πληρωμένοι ἀπὸ σένα τὸν λέγον γεώργη φουκᾶν εἰς ἐνοίκιον τοῦ μαγαντζί μας». Κ. Μέρτζιου, Κρητ. Χρον. 15 - 16, ΙΙ (1961 - 62), σελ. 267.

154. «Οἱ φόροι ποὺ ψηφίστηκαν γιὰ ὅλο τὸ Βασίλειο τὸ ἔτος 1601 δίδουν Δουκ. 81472, Λίρ. 2910. Τὰ καταστήματα τοῦ Χάντακα (Le botteghe di Candia), νοικιασμένα ὅπως παραπάνω, Δουκ. 1922, Λίρ. 494». Σ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 171.

χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, μαθαίνουμε πὼς μὲ τὸ φιρμάνι ποὺ ἐκδίδεται στὶς 23/10/1648 κηρύσσονται ὡς βακουφικὰ μερικὰ καταστήματα καὶ ἀποθῆκες τοῦ Ρεθέμνου (ποὺ μεταξύ τους περιλαμβάνονται ἴσως κι ἐκεῖνα τοῦ δημοσίου) γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Σουλτὰν Ἰμπραχήμ[155].

Εἶναι, βέβαια, φυσικὸ νὰ τοποθετοῦνται οἱ «μαγαζάδες» στὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ οἰκοπέδου, πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ δρόμου καὶ τῆς πρόσοψης τοῦ σπιτιοῦ. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἕνα στενόμακρο, συνήθως, ὀρθογώνιο χῶρο (μοιρασμένο ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἐγκάρσια διαταγμένων, ὀξυκόρυφων τόξων σὲ δυό, τρία ἢ καὶ περισσότερα τοῦ ἴδιου ἢ διαφορετικοῦ πλάτους διάχωρα) καὶ στεγάζονται, κατὰ τὸ πλεῖστο, μὲ ξύλινη δοκιδωτὴ ὀροφὴ (τὸ ξύλινο πάτωμα τοῦ ὑπερκείμενου ὀρόφου) καὶ — πολὺ σπανιότερα — μ' ἕναν ὀξυκόρυφο θόλο, πρὸς τὸ βάθος τοῦ ὀρθογωνίου τους, ὅπου ἀκριβῶς δηλαδή, στὸ ἀνώγι τοῦ κτηρίου, ἐκτείνονται οἱ ὑγροὶ χῶροι τοῦ μαγειρείου, τοῦ ἀποχωρητηρίου καὶ τῆς γύρω ἀπ' αὐτὰ ὑπαίθριας ταράτσας, ὁπότε ἐμφανίζονται καὶ οἱ δυὸ τρόποι στὴν κάλυψη τῶν καταστημάτων ('Αρκαδίου 198).

Ὅσον ἀφορᾶ τὴ θέση τῶν «μαγαντζίνων» μέσα στὴν κάτοψη τοῦ ἰσογείου, μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε πὼς αὐτὴ καθορίζεται εἴτε μονόπλευρα, ἀπὸ τὴ μιὰ μόνο μεριὰ τοῦ θυρώματος τῆς εἰσόδου (Θεσσαλονίκης 50, Νικηφ. Φωκᾶ 70), εἴτε καὶ ἐκατέρωθεν τῆς τελευταίας, ὁπότε ἔχουμε μιὰ συμμετρικὴ διάταξη, στὴν πρόσοψη τοῦ ἰσογείου, ἀπὸ δυὸ διαφορετικὰ κι ἀνεξάρτητα μεταξύ τους καταστήματα (σπίτι 'Αρκαδίου 198, μέγαρο 'Αρκαδίου 154). Δὲν λείπει ὅμως καὶ ἡ ἀκραία περίπτωση, κατὰ τὴν ὁποία ἡ εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἡ προσπέλαση γιὰ τὸν ὄροφο γίνεται μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ «μαγαντζίνο» (Νικηφ. Φωκᾶ 89).

'Αλλ' ἐκεῖνο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ κύριο καὶ χαρακτηριστικὸ μορφολογικὸ γνώρισμα τῶν «μαγαζάδων» τοῦ Ρεθέμνου εἶναι τὸ μεγάλου πλάτους χαμηλωμένο τόξο τῆς εἰσόδου τους (τῆς μαγαζόπορτας), ποὺ πάντοτε κατασκευάζεται ἀπὸ πώρινους, λαξευτοὺς ἀψιδολίθους, καὶ τὸ ὁποῖο γνωρίζει καὶ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας μιὰ ἀναμφισβήτητη διάδοση[156] μέσα καὶ στὶς ἄλλες δυὸ κρητικὲς πόλεις. Πολὺ συχνὰ μάλιστα, στὴν ἴδια περίοδο τῆς τουρκικῆς κατοχῆς, ἡ τοξωτὴ αὐτὴ μαγαζόπορτα συνοδεύεται κι ἀπὸ ἕνα ἢ δυὸ ἢ καὶ τρεῖς μικρούς, τετραγωνικοῦ ἢ ὀρθογωνικοῦ σχήματος φεγγίτες, συμμετρικὰ τοποθετημένους ἐπάνω ἀπὸ τὸ χαμηλωμένο της τόξο, ποὺ ρίχνουν λίγο φῶς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ «μαγαντζίνου», ἐνῶ ἀνακουφίζουν ταυτόχρονα τὴν κατασκευή, ἀφαιρώντας ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ ὑπερκείμενα συγκεντρωμένα φορτία τῆς λιθοδομῆς.

Τὸ ἀξιόλογο αὐτὸ μορφολογικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἐντυπωσιάζει καὶ σήμερα ἀκόμη μὲ τὴ συχνότητα τῆς ἐμφάνισής του στοὺς ἐμπορικοὺς δρόμους τοῦ Ρεθέμνου καὶ τῶν Χανιῶν, εἶναι πολὺ παλιότερο ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση. Κατόρθωσε ὅμως νὰ ἐπιβιώσει καὶ μετὰ τὴν πτώση τοῦ «βασιλείου», ὅπως ἐξάλλου ἔγινε καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἐγχώριας ἀρχιτεκτονικῆς τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας. Ἡ ἀναγωγή του στὴν προγενέστερη αὐτὴ χρονικὴ περίοδο μπορεῖ εὐκολότατα ν' ἀποδειχθεῖ: α) ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 89 (Πίν. 52), β) ἀπὸ τὸ ἐρειπωμένο

155. Νικ. Σταυρινίδη, Κρητ. Χρον. 2 (1948), σελ. 548. Μὲ τὴ λέξη (τὸ) «ντουκιάνι» ὀνομάζανε οἱ Τουρκοκρητικοὶ τὸ μαγαζί. Νικ. Σταυρινίδη, Τὸ τραγούδι τοῦ Μαζλοὺμ 'Αγᾶ ἢ Μπαλουξῆ. 'Αμάλθεια, τεῦχ. Μαρτ. - 'Απρ. 1971, σελ. 57.

156. Βλ. σελ. 108 καὶ 118.

κι ἐγκαταλειμμένο ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Σουλίου 54 (Π ί ν. 68_2, 148_2), στὸ ὁποῖο ἡ παρουσία ἑνὸς κορινθιακοῦ ρυθμοῦ παραθύρου (σήμερα σώζονται μόνον τμήματα τοῦ κορμοῦ, οἱ βάσεις τῶν παραστάδων καθὼς καὶ ἡ πώρινη ποδιά του), παρόμοιου μ' ἕνα ἄλλο παράθυρο τοῦ Ρεθέμνου (ποὺ πρόλαβε νὰ τὸ φωτογραφήσει ἀκέραιο ὁ Gerola [157]) καὶ τοποθετημένου στὸν ἄξονα συμμετρίας τοῦ χαμηλωμένου τόξου τῆς εἰσόδου τοῦ « μαγαντζίνου », στὸ ἰσόγειο τοῦ κτηρίου, τὸ χρονολογεῖ, χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία, στὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς Βενετοκρατίας, γ) ἀπὸ τὴ χρησιμοποίηση τῆς ἴδιας μορφῆς χαμηλωμένου τόξου στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ὀχυρώσεων τῶν πόλεων καὶ τῶν φρουρίων τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, ὅπως εἶναι π.χ. μερικὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πύλης τοῦ Ἰησοῦ (τέλειωσε στὰ 1587) [158] καθὼς κι ἐκείνης τοῦ Παντοκράτορα (1565) [159], ποὺ σώζονται ἀκόμη στὸν πολύπαθο Χάνδακα.

Ἡ ἴδια μορφὴ τόξου χρησιμοποιεῖται καὶ στὶς μαγαζόπορτες μερικῶν σπιτιῶν τῆς Ρόδου τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, [160] ἐνῶ, ἀντίθετα, εἶναι ἀσυνήθιστη στὶς botteghe τῆς ἴδιας τῆς Βενετίας, ὅπου συνήθως χρησιμοποιοῦν τὸ εὐθύγραμμο ξύλινο ἢ πέτρινο ἀνώφλι. Ἐμφανίζεται ὅμως πολὺ συχνὰ στὰ μαγαζιὰ τοῦ ἰσογείου σπιτιῶν τῶν πόλεων τῆς βόρειας καὶ τῆς κεντρικῆς Ἰταλίας, ὅπως π.χ. στὸ Palazzo di Parte Guelfa, ποὺ ἔκτισε στὴ Φλωρεντία (γύρω στὰ 1425) ὁ Filippo Brunelleschi [161], ἢ στὰ περιστύλια καὶ τὶς ἰσόγειες στοὲς μερικῶν γαλλικῶν ἀστικῶν σπιτιῶν τοῦ 15ου αἰ., ὅπως π.χ. σ' ἐκεῖνο τοῦ Pierre de Puy, τοῦ λεγόμενου Tristan d'Ermite, στὴν Tours, ποὺ κτίστηκε, σύμφωνα μὲ τὸν Paul Vitry, στὰ 1495 [162].

β) Οἱ ἀποθῆκες

Μολονότι μέσα στὶς κρητικὲς πόλεις ὑπῆρχε, καθὼς εἴδαμε, ἕνας ἐπιμερισμὸς τῶν ἀπασχολήσεων τῶν λαϊκῶν τάξεων, ποὺ περιλάμβανε καὶ τὰ γύρω ἀπὸ τὴν καθημερινὴ παρασκευὴ καὶ πώληση τροφίμων ἐπαγγέλματα [163], δὲν πρέπει ν' ἀμφιβάλλουμε πὼς μὲ τοὺς συχνοὺς τουρκοβενετικοὺς πολέμους, τὴν ἐπέκταση τῶν Τούρκων στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τοὺς σεισμούς, τὶς ἐπιδημίες (ὅπως π.χ. ἐκείνη ποὺ θέρισε τὸ Χάνδακα στὰ

157. Gerola, ἔ.ἀ. σελ. 234, εἰκ. 137.

158. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), σελ. 198, σχέδιο κατὰ μῆκος τομῆς, Λ - Λ΄.

159. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Castellum 16 (1972), σχέδιο τομῆς Α - Α΄ τῆς Porta Panigrà (σελ. 98, εἰκ. 12).

160. Βλ. π.χ. τὸ σχέδιο τῆς πρόσοψης τῆς maison 71 τοῦ A. Gabriel (ἔ.ἀ. εἰκ. 91).

161. Στὸ ἰσόγειο τοῦ κτηρίου ὑπάρχουν, πάνω στὴν πρόσοψή του, τρία μεγάλα ἀνοίγματα μὲ ἀνώφλι σὲ σχῆμα χαμηλωμένου τόξου, κατασκευασμένο ἀπὸ πώρινους λαξευτοὺς ἀψιδολίθους. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ κλειδὶ καθενὸς τόξου ὑπάρχει καὶ ἕνας τετραγωνικοῦ σχήματος φεγγίτης. Βλ. τὸ σχέδιο αὐτὸ στὸ ἄρθρο τοῦ Arnaldo Bruschi, Considerazioni sulla « maniera matura » del Brunelleschi. Palladio XII (1972), τεύχ. I - IV, σελ. 97, εἰκ. 8. Γιὰ τὸ Palazzo di Parte Guelfa βλ. εἰδικότερα, M. Salmi, Il palazzo di parte guelfa a Firenze e Filippo Brunelleschi, Rinascimento, II, 1951.

162. Histoire de l'Art (ἐπιμ. A. Michel), Paris, 1905 - 1929, τόμ. IV, σελ. 498 καὶ εἰκ. 344. Γιὰ τὰ ὑστερογοτθικὰ σπίτια τῆς Γαλλίας βλ. καὶ Viollet - le Duc, E.E., Dictionnaire Raisonée de l' Architecture Française, du XIe au XVIe siècle, 1863, τόμ. 6, λῆμ. maison.

Μὲ χαμηλωμένα τόξα διαμορφώνονται καὶ οἱ τοξοστοιχίες τῶν logge coperte τῶν δυὸ τελευταίων ὀρόφων τοῦ Palazzo Contarini τῆς Βενετίας (15ος αἰ.).

163. Βλ. σχετικὰ στὴ σελ. 39.

1592 - 1595), τὴ σημειούμενη, στὸ 16ο - 17ο αἰ., ἀνεπάρκεια δημητριακῶν (ἐξαιτίας τῆς μειωμένης παραγωγῆς σταριοῦ), ποὺ ἀπασχολεῖ σοβαρὰ τὶς 'Αρχὲς τοῦ « βασιλείου » [164], καθὼς καὶ μὲ τὸν ἀδιάκοπο, στὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς Βενετοκρατίας, φόβο γιὰ μιὰ ἐπικείμενη τουρκικὴ εἰσβολὴ στὸ νησί, ὁ πληθυσμός, μὲ διαλείμματα ἠρεμίας, ζοῦσε (σχεδὸν μόνιμα) μ' ἕνα αἴσθημα ἀνασφάλειας, μέσα σὲ μιὰ ἀτμόσφαιρα ἀβεβαιότητας γιὰ τὸ μέλλον, ποὺ μοιραῖα ὁδηγοῦσε στὴ συγκέντρωση ποσοτήτων τροφίμων, ποὺ θὰ μποροῦσαν ν' ἀντέξουν στὸ χρόνο (στάρι, λάδι, κρασί), μέσα στὶς ἰδιωτικὲς κατοικίες. Ἔτσι, ἀπαραίτητο τμῆμα τῶν χώρων τοῦ ἰσογείου ἀποτελοῦσαν οἱ συχνὰ μεγάλης ἔκτασης ἀποθῆκες, στὶς ὁποῖες μάλιστα κατάφευγε κάποτε καὶ ἡ ἴδια ἡ Αὐθεντία [165], ὅταν οἱ δημόσιοι « φούντικοι » [166] τῶν κρητικῶν πόλεων δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὶς κρατικὲς προμήθειες σὲ δημητριακά. Οἱ χῶροι αὐτοὶ ὀνομάζονταν « μαγα(ν)τζίνοι » ἢ « μαγαζάδες » κλπ., ὅπως δηλαδὴ καὶ τὰ καταστήματα [167], καὶ θὰ χρησίμευαν ἀσφαλῶς καὶ γι' ἄλλους σκοπούς, ὅπως π.χ. γιὰ τὴ φύλαξη μιᾶς ποσότητας ζωοτροφῶν στὸν ἀχεριώνα ἢ καυσοξύλων γιὰ τὸ καθημερινὸ μαγείρεμα. Ἐκεῖ θ' ἀποθηκεύονταν ἀκόμη καὶ τὰ μεγάλου μεγέθους σκεύη, ὅπως ἦταν τὰ ὀγκώδη, χάλκινα καζάνια, στὰ ὁποῖα μερικοὶ Ρεθεμνιῶτες παρασκεύαζαν κάθε χρόνο (τὸν Αὔγουστο - Σεπτέμβριο) τὸ ὀνομαστὸ κρασὶ τῆς περιοχῆς [168].

Μ' αὐτὸ τὸν προορισμὸ εἶναι, βέβαια, ἐπόμενο νὰ ἐπιζητεῖται ἡ τοποθέτηση τῶν « μαγαντζίνων » τοῦ ἰσογείου πρὸς τὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου καὶ ἡ προσπέλασή τους νὰ γίνεται μόνον ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἢ τὴν ὑπηρεσιακὴ αὐλὴ ('Αθαν. Διάκου 9, 'Αρκαδίου

164. Καθὼς γράφει στὴν ἀνέκδοτη ἀκόμη Relazione του (1575) ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Jacopo Foscarini, « φαίνεται ἐκπληκτικό, πὼς ἐνῶ τὸ Βασίλειο δὲν ἔχει περισσότερους κατοίκους ἀπὸ ὅσους εἶχε παλαιότερα, ὁπότε εἶχε τέτια παραγωγὴ σταριοῦ ποὺ περίσσευε καὶ οἱ φεουδάρχες ἔπαιρναν ἄδειες νὰ στείλουν στάρια κρητικὰ στὴ Βενετία, τώρα δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ ». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 159, σημ. 113, ὅπου τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα. Καὶ ὁ Morro θὰ παρατηρήσει στὰ 1602 πὼς « ἐπειδὴ ἡ παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ (ἐνν. σὲ στάρι) δὲν φτάνει παρὰ μόνο γιὰ τὶς συνηθισμένες ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ γι' αὐτὸ συνήθως, γιὰ νὰ καλυφθοῦν οἱ ἀνάγκες στὶς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, γίνεται προμήθεια σιτηρῶν ἀπὸ τὶς τουρκικὲς χῶρες, πού, σὲ περίοδο μεγάλης ἀνάγκης εἶναι δυνατὸ νὰ ἀπαγορευτεῖ. . . », ἔ.ἀ. σελ. 158. 'Ανάλογες παρατηρήσεις κάνει καὶ ὁ Isepo Civran, στὰ 1639, τονίζοντας πὼς πρέπει νὰ παύσει ἡ ἐξάρτηση τοῦ ἐφοδιασμοῦ τοῦ νησιοῦ σὲ σιτηρὰ ἀπὸ τὴν Τουρκία. Ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ πὼς εἶχε πάρει χρήματα ἀπὸ τὴ Βενετία μὲ τὴ διαταγὴ νὰ κάνει προμήθειες σὲ στάρι : « Οἱ ἐξοχότητές σας μοῦ ἔστειλαν 20 χιλιάδες δουκάτα, γιὰ νὰ κάνω μιὰ ἀποθήκευση σταριοῦ, ἀλλὰ δὲν βρῆκα εὐκαιρία νὰ τὸ ἀγοράσω, γιατὶ ὑπῆρχε ἔλλειψη, μολονότι δὲν ἄργησα νὰ φροντίσω σχετικά, γιὰ νὰ προμηθευτῶ τὰ σιτηρὰ ἀπὸ τὸ Μοριά, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἐκλαμπρότατων προβλεπτῶν τῆς Ζακύνθου καὶ τῆς Κεφαλονιᾶς, τοῦ Στόλου, τῶν καπετάνιων στὶς γαλεάτσες καὶ ἄλλων, τοὺς ὁποίους παρακάλεσα θερμά, ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τῆς ἀνάγκης ». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 418.

165. Ὅπως ἀναφέρει, σχετικὰ μὲ τὰ δημητριακά, στὴν ἀναφορά του ὁ Isepo Civran (ἔ.ἀ. σελ. 417), « Καὶ ἡ σίκαλη, παρ' ὅλο ποὺ ἀντέχει περισσότερο καὶ εἶναι λιγότερο φθαρτή, ἄρχισε νὰ χαλᾶ κι αὐτὴ πολύ, μέσα στοὺς στενοὺς χώρους, ὅπου ἀποθηκεύονται τόσες ποσότητες σιτηρῶν. Γιατὶ ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς « φούντικους » (fontici) καὶ τὶς ἀποθῆκες (magazeni) εἶχα διατάξει νὰ γεμίσουν καὶ ὅλα τὰ μεγάλα καὶ καλὰ σπίτια, γιατὶ δὲν ἤξερα πιὰ ποὺ νὰ τὴν ἀποθηκεύσω ».

166. « Φούντικος » (fondico) = δημόσια ἀποθήκη τροφίμων. Τὰ σιτηρά, εἰδικά, ἀποθηκεύονταν πολλὲς φορὲς (ἰδίως μέσα στὰ φρούρια) σὲ ὑπόγειους λάκκους (σιρούς), τὶς buse, ἔ. ἀ. σελ. 416, σημ. 37, καὶ Κρητ. Χρον. 3 (1949), σελ. 529, σημ. 17.

167. Βλ. σελ. 83, σημ. 13.

168. Βλ. σελ. 25, σημ. 61.

198, Χατζηγρηγοράκη 9, 'Αρκαδίου 154) ἤ, σὲ περίπτωση ποὺ λείπει ἡ τελευταία, μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χῶλ τῆς εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ (Στυλ. Κλειδῆ 11).

Ἄλλοτε πάλι, μερικὲς ἀποθῆκες τοῦ ἰσογείου θὰ χρησίμευαν γιὰ τὴν ὀλιγοχρόνια συγκέντρωση τῆς σοδειᾶς (ἀπὸ τὰ κτήματα ποὺ πιθανὸν διατηροῦσε στὴν ὕπαιθρο ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ σπιτιοῦ), ἕως ὅτου δηλαδὴ γίνει ἡ πώλησή της στὸν ἔμπορο ἢ μεταφερθεῖ στὸν τόπο τοῦ προορισμοῦ της. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς θὰ ἐπιδιώκονταν ἡ τοποθέτηση τῆς ἀποθήκης πρὸς τὴν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ καὶ ὁ ἐφοδιασμός της μὲ μιὰ ἀπευθείας ἔξοδο στὸ δρόμο. Ἡ ἴδια παρατήρηση ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἡ ἀποθήκη προορίζονταν γιὰ νοίκιασμα, ὁπότε βέβαια δὲν πρέπει ν' ἀναζητήσουμε καμιὰ ἐξωτερικὴ μορφολογικὴ διαφοροποίηση ἀπὸ τὰ συνηθισμένα καταστήματα τοῦ ἰσογείου.

Ἡ στέγαση, τέλος, τῶν ἀποθηκῶν ἦταν παρόμοια μ' ἐκείνη τῶν καταστημάτων : ἂν βρίσκονταν στὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου, καλύπτονταν μ' ἕναν ὀξυκόρυφο θόλο, ἐνῶ, ἂν εἶχαν τοποθετηθεῖ κάτω ἀπὸ τοὺς κύριους χώρους τοῦ ὀρόφου, στεγάζονταν μὲ μιὰ ξύλινη δοκιδωτὴ ὀροφή. Τὰ παράθυρα ἢ οἱ φεγγίτες πρὸς τὴν αὐλὴ ἢ τὸν κῆπο ἦταν ἐλάχιστα καὶ πρὸς τὸ δρόμο σπανιότατα καὶ πάντοτε κλεισμένα μὲ « σίδερα » [169].

γ) Ὁ σταῦλος

Ἡ παρατηρούμενη ἀπὸ τὸ 16ο αἰ. ἔλλειψη σὲ ἄλογα καλῆς ράτσας (ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ διατηροῦν, ὅπως εἴδαμε, οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Βενετοκρητικοὶ φεουδάρχες καὶ οἱ καβαλιέροι γιὰ τὴν cavallaria feudata τῆς Κρήτης) καὶ ἡ ἀποξένωση τῶν τελευταίων ἀπὸ τὴ σχετικὴ ὑπηρεσία (ποὺ μάταια εἶχε προσπαθήσει νὰ τονώσει στὰ 1574 ὁ Foscarini μὲ τὶς ordini), « εἴτε ἐπειδὴ εἶναι ἡλικιωμένοι εἴτε γιατὶ δὲν ἔχουν πεῖρα εἴτε γιατὶ ἔχουν φυσικὴ ἀνικανότητα ἢ μικρὴ κλίση στὶς εὐγενέστατες αὐτὲς ἀσκήσεις τοῦ ἱππικοῦ » [170], ποὺ τοὺς κάνει νὰ « ἀποφεύγουν νὰ παρουσιαστοῦν στὶς μόστρες (mostre) καὶ μὲ διάφορες δικαιολογίες προσπαθοῦν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν προσωπική τους ὑποχρέωση νὰ καβαλικεύουν » [171], δὲν σημαίνει ἀσφαλῶς πὼς μέσα στὶς κρητικὲς πόλεις ἡ κυκλοφορία ἔφιππων πολιτῶν ἀποτελοῦσε σπάνιο θέαμα, ἀφοῦ ὑπάρχουν μολαταῦτα μερικοὶ « Βενετοὶ ὅσο καὶ Κρητικοὶ εὐγενεῖς, πού, ὅπως φαίνεται, εὐχαριστοῦνται νὰ παρουσιάζονται στὶς μόστρες καὶ νὰ γυμνάζονται στοὺς ἱππικοὺς ἀγῶνες (giostre) μὲ καλὴ ἐπίδοση » [172].

169. « Τὰ σίδερα γιὰ βλέπησι στὸ παραθύριν ἤσα,
διπλὰ διπλὰ τὰ κάμασι καὶ δυνατὰ περίσσα,
γιατὶ στὸ σπίτι πού 'σανε τὰ στάρια φυλαμένα,
εὔκολα δίχως πείραξι καὶ κόπον ἀνεβαῖνα ».
(Ἐρωτόκριτος, Γ 395 - 398).

170. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 110 - 111.

171. Ἔ.ἀ. σελ. 110. Ἀνάλογες παρατηρήσεις κάνει, στὰ 1639, καὶ ὁ Isepo Civran (Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 379 - 380).

172. Μνημεῖα ἔ.ἀ. σελ. 110. Ὅπως γράφει ὁ Παντ. Πρεβελάκης (Τὸ Χρονικὸ μιᾶς Πολιτείας, σελ. 27), πολλοὶ Τουρκοκρητικοὶ τοῦ Ρεθέμνου, « οἱ ἀρχοντογεννημένοι καὶ πιὸ σημαντικοί », ποὺ « εἶχαν περιουσίες ἕνα γῦρο στὰ χωριὰ — παλιὰ καβαλαρίκια ποὺ οἱ Τοῦρκοι πολέμαρχοι τἄρπαξαν ἀπὸ τοὺς Βενετσάνους », καθὼς « γύριζαν ἀπὸ τὰ μετόχια τους κι ἀνταμώνουνταν στὴν καθολικὴ στράτα, ὁ λόγος τὄφερνε νὰ συνερίσουν γιὰ τὴ γρηγορωσύνη τῶν ἀλόγων τους καὶ νὰ τὰ παραβγά-

Σὲ μιὰ ἐποχή, ἐξάλλου, ποὺ τὰ ὑποζύγια ἀποτελοῦσαν μοναδικὸ μεταφορικὸ μέσο στὴ στεριὰ ὄχι μόνο γιὰ τὰ κάθε λογῆς προϊόντα, ποὺ κουβαλοῦσαν μέσα στὶς πόλεις οἱ χωρικοὶ καὶ οἱ «βορδονάρηδες»[173], ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν πληθυσμό, εἶναι πολὺ λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε πὼς καὶ στὸ Ρέθεμνος, ὅπως καὶ στὶς ἄλλες πολιτεῖες τοῦ νησιοῦ, πολλοί, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς ἀνώτερες τάξεις τῶν εὐγενῶν, τῶν φεουδαρχῶν καὶ τῶν πλούσιων «τσιταδίνων», ἔβγαιναν ἔφιπποι ἀπὸ τὶς καστρόπορτες γιὰ τὰ κτήματα καὶ τὶς βίλλες, ποὺ διατηροῦσαν στὴν ὕπαιθρο.

Ὡς πρόχειρη μαρτυρία γι' αὐτὴ τὴν ἄποψη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ τὸ γεγονὸς πὼς στὶς δημόσιες κρῆνες, ποὺ σώθηκαν μέχρι σήμερα στὸ Χάνδακα καὶ τὸ Ρέθεμνος, περιλαμβάνονται πάντα καὶ οἱ χαμηλές, πέτρινες γοῦρνες ἢ ἁπλές, καμπυλωτὲς ἐκβαθύνσεις, ὅπως π.χ. στὴν κρήνη Morosini (1628), στὸ Ἡράκλειο, ποὺ προορίζονταν, δίχως ἄλλο, γιὰ τὸ πότισμα τῶν ζώων. Μὲ τὴν πιθανή, βέβαια, ἐξαίρεση τοῦ μεγάλου σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9[174], στὰ παραδείγματα τῶν κατοικιῶν ποὺ ἐξετάσαμε μέχρι τώρα δὲ βρήκαμε ἕνα χῶρο, ποὺ νὰ μποροῦμε ἀναμφισβήτητα νὰ τὸν χαρακτηρίσουμε σὰν σταῦλο. Τοῦτο ὅμως δὲν ὀφείλεται, πιθανότατα στὴν ἀνυπαρξία ἑνὸς τέτοιου χώρου, ἀπὸ μερικὰ τουλάχιστον σπίτια τοῦ Ρεθέμνου, ὅσο στὴν ἀπουσία ὁρισμένων χαρακτηριστικῶν στοιχείων, ποὺ βρίσκουμε, ἀντίθετα, στὴν ὕπαιθρο. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ εἶναι καὶ τὰ παχνιά (οἱ φάτνες), κύρια γνωρίσματα ἑνὸς σταύλου, ποὺ ἐξακολουθοῦν ἀκόμη σήμερα νὰ ὀνομάζονται, σὲ χωριὰ τῆς Κρήτης, «μαντζαδοῦρες» (βεν. mangiatora ἢ mangiatura)[175] καὶ τὰ ὁποῖα παίρνουν στὴ μεγάλη, ὑπαίθρια, ὑπηρεσιακὴ αὐλὴ τῆς πελώριας σὲ ἔκταση βίλλας ἑνὸς πλούσιου Βενετοκρητικοῦ ἄρχοντα, στὸ Χρωμοναστήρι[176] τοῦ Ρεθέμνου, τὴ μορφὴ ἐπιμελημένων, τοξωτῶν, μὲ πώρινο πλαίσιο ἐσοχῶν τοῦ μανδροτοίχου (Πίν. 79_2), ἐφοδιασμένων μὲ μιὰ σανίδα, ποὺ μποροῦσε εὔκολα ν' ἀφαιρεθεῖ γιὰ τὸν καθαρισμό τους, μετὰ τὸ τάισμα τῶν ζώων.

δ) Ἄλλοι βοηθητικοὶ χῶροι

Ἀμφίβολη παραμένει ἡ ὕπαρξη ἄλλων, μικρότερης σημασίας, βοηθητικῶν χώρων, ὅπως εἶναι π.χ. ὁ ὀρνιθώνας. Δὲν ἀποκλείεται πάντως ἡ παρουσία μιᾶς «καπονέρας»

λουν στὴν τρεχάλα. Ἄκουγες τότε ξαφνικὰ ν' ἀχολογᾶ ὁ δρόμος σὰν πιλαλίστρα, ἔβλεπες τὸν καβαλάρη νὰ περνᾶ ἀπὸ μπρός σου σὰν ἄνεμος, κ' ἡ ζήλεια σὲ δάγκωνε ποὺ δὲν εἶχες ἐσὺ τὴ χάρη του» (ἔ.ἀ. σελ. 30).

173. «Βορδονάρης» = ὁ ἀγωγιάτης. Λατ. burdo = τὸ μουλάρι· ἀπὸ κεῖ καὶ (τὸ) «βορδονάριον» = ὁ σταῦλος. Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 185. Ἡ λέξη, καθὼς σημειώνει ὁ Σπανάκης, σπάνια ἀκούγεται σήμερα στὴν Κρήτη.

174. Καὶ στὰ σπίτια τοῦ Κάμπου τῆς Χίου (ἔξω ἀπὸ τὸ Κάστρο, τὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ) ὑπῆρχε συχνὰ στὸ ἰσόγειό τους, κατὰ τὸν A. Smith (ἔ.ἀ. σελ. 34), κι ἕνας σταῦλος γιὰ τὰ ζῶα, στεγασμένος μ' ἕνα θόλο.

175. Ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ κ. Στυλ. Ἀλεξίου, ἡ λέξη «μαντζαδούρα» ἀκούγεται ἀκόμη σὲ χωριὰ τῆς Κρήτης. Προέρχεται προφανῶς ἀπὸ τὴ βεν. mangiatora ἢ mangiatura = τὸ παχνί, ἡ φάτνη τῶν ζώων, ὅπου ἔβαζαν δηλαδὴ τὴν τροφή τους, λέξη ποὺ θὰ συναντήσουμε καὶ πιὸ κάτω, σὲ μιὰ stima ἑνὸς σπιτιοῦ τοῦ Ρεθέμνου. Δ. Τριποδάκη, Ἀρχιτεκτονικὴ 58 (1966), σελ. 55, λῆμ. μαντζαδούρα.

176. Γιὰ τὸ χωριὸ Χρωμοναστήρι βλ. στὴ σελ. 114, σημ. 106. Ἀπὸ τὴν ἐξέταση ἑνὸς ἐντοιχισμένου οἰκοσήμου, ὁ Ἐρ. Μοάτσος συμπεραίνει πὼς ἡ βίλλα αὐτὴ ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια τῶν Κλόδιο (Clodio) τοῦ Ρεθέμνου. Βλ. σελ. 37 καὶ σημ. 10. Στὴν ἴδια οἰκογένεια ἀνῆκε, μέσα στὸ Ρέθεμνος, καὶ τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 34.

σὲ μιὰ γωνιὰ τῶν διαμερισμάτων τοῦ ἰσογείου, ἰδίως δὲ σ' ἐκεῖνα τὰ σπίτια, ποὺ διέθεταν μιὰ μεγάλη αὐλὴ ἢ κῆπο (Ἀθαν. Διάκου 9, Στυλ. Κλειδῆ 11, Χατζηγρηγοράκη 9). Ἂν κρίνουμε μάλιστα ἀπὸ τὸν « Κατζοῦρμπο », αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ πετεινοί, οἱ « κάπονες », συγκέντρωναν τὴν προτίμηση τῶν καλοφαγάδων τῆς Κρήτης καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν πώς, ἐφόσον ὑπῆρχε ἀνάλογος χῶρος στὸ κατώγι ἢ στὴν αὐλή, μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς δὲ θὰ χρειάζονταν νὰ βγοῦν κάθε τόσο στὸ « φόρο », γιὰ νὰ τοὺς ἀγοράσουν :

«Ὅλη τὴ χώρα ἐγύρεψα στὴ μιὰ μεριὰ κι' εἰς ἄλλη
στὴν Ὀβριακή, στὸ Δερματά, μὲ κούραση μεγάλη,
καὶ δυὸ περιστερόπουλα δὲν ηὗρα ν' ἀγοράσω.
Τέσσερεις μοναχὰ 'βρηκα καπόνους, κι' ἔχουσί μου
δεκάξι λίτρες ὅλοι τως, νὰ ζήση τὸ κορμί μου » ! [177]

Ἀμφισβητήσιμη εἶναι ἀκόμη ἡ παρουσία ἑνὸς θυρωρείου, ἰδιαίτερου δηλαδή, μικροῦ, στεγασμένου χώρου, δίπλα ἢ πολὺ κοντά, στὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ, ἀπ' ὅπου, καθὼς λέει ὁ Ρεθεμνιώτης ποιητὴς Πικατόρος, ὁ « πορτάρης » ἔβλεπε « πόρταις κι'αὐλαῖς ὁμάδι » [178].

Ἀντίθετα ὅμως, μποροῦμε ν' ἀναζητήσουμε τὴν ὕπαρξη θυρωρείου στὶς βίλλες τῆς ὑπαίθρου [179] ἢ στὰ πολὺ μεγάλα, μ' ἐκτεταμένες ἐσωτερικὲς αὐλὲς μέγαρα τῶν πόλεων [180], στὰ ὁποῖα δὲν θᾶταν ἀσφαλῶς δυνατὸ ν' ἀκουστεῖ τὸ κτύπημα στὴν ἐξώπορτα γιὰ νἄβγει ὁ δοῦλος ἢ ἡ κερὰ στὸ παραθύρι τοῦ ὀρόφου : « Εἰς τοῦτο ὁ Κουστουλιέρης χτυπᾶ τὴν πόρτα τῆς Πουλισένας καὶ ἡ Κασσάντρα (σημ. : πρόκειται γιὰ τὴν « ψυχοπαίδα » τῆς πρώτης) προβαίνει στὸ παραθύρι » [181].

ε) Ὁ κῆπος

Μέσα στὶς ὀχυρωμένες κρητικὲς πόλεις, μὲ τὴ στενότητα καὶ τὴν ἀξία ποὺ εἶχε ὁ διατιθέμενος γιὰ οἰκοδόμηση χῶρος, εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ ἦταν ἀδύνατη, ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ μεγαλύτερα σπίτια ἢ μέγαρα, ἡ ὕπαρξη ἑνὸς εὐρύχωρου κήπου, στὸ πίσω μέρος τοῦ οἰκοπέδου, μ' ἕνα γεωμετρικὰ ὀργανωμένο (κατὰ τὰ ἀναγεννησιακὰ πρότυπα τῶν ἰταλικῶν giardini) [182], σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα, σύνολο παρτεριῶν, φυτεμένων μὲ δέντρα καὶ λουλούδια, μὲ πέτρινες σκάλες καὶ κρῆνες, σὰν κι ἐκεῖνον ποὺ βρῆκε ἡ Κάντω Φατούρου - Ἡσυχάκη στὴν κοινότητα Νεροκούρου, λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά [183]. Τὰ γοητευτικὰ αὐτὰ περβόλια ἦταν ἐπόμενο νὰ συνηθίζονταν στὶς ἔξω ἀπὸ τὶς πόλεις βίλ-

177. Κατζοῦρμπος, Γ 519 - 524. Ἡ Ὀβραϊκὴ καὶ ὁ Δερματᾶς ἦταν περιοχὲς τῆς πόλης τοῦ Χάνδακα, γύρω ἀπὸ τὸν Ἅγ. Πέτρο τῶν Δομηνικανῶν, δυτικὰ τοῦ λιμανιοῦ.

178. Ἰωάν. Πικατόρου, Ρίμα θρηνητική, στίχ. 84, βλ. G. Wagner, Carmina graeca medii aevi, σελ. 226.

179. Δίπλα ἀκριβῶς στὴ θολωτὴ εἴσοδο τῆς βίλλας τῆς οἰκογένειας τῶν Clodio, στὸ χωριὸ Χρωμοναστήρι τοῦ Ρεθέμνου, ὑπάρχει ἕνας πολὺ μικρὸς χῶρος, ὅπου πιθανὸν βρίσκονταν ὁ « πορτάρης ».

180. Μέσα στὴ θολωτὴ εἴσοδο τοῦ μεγάρου Renier στὰ Χανιὰ (ἔ.ἀ.) ὑπάρχει ἀκόμη ἕνα μικρὸ στρογγυλὸ παράθυρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο, πιθανότατα, ὁ « πορτάρης » μποροῦσε νὰ ἐλέγχει ποιός μπαίνει ἢ βγαίνει ἀπὸ τὴν αὐλή.

181. Ἀπὸ τὶς ὁδηγίες τοῦ Χορτάτση γιὰ τὴ δεύτερη σένα, τοῦ δεύτερου ἄττου, τοῦ Κατζούρμπου. Βλ. στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Λίν. Πολίτη, Ἡράκλειον, 1964, σελ. 23.

182. Georgina Masson, Italian Gardens, ἔκδ. Thames and Hudson, 1966, σελ. 71 κ. ἑ.

183. Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη, ΑΑΑ III (1970), σελ. 395 - 402. Γιὰ τὸ Νεροκούρου βλ. Στ. Σπανάκη, Κρήτη, τόμ. Β, σελ. 279.

λες καὶ σὲ μιὰ τέτοια ἐξοχικὴ ἔπαυλη ἑνὸς « ἐκλαμπρότατου ἀφέντη » ἀναφέρεται ἀσφαλῶς ὁ Κορνάρος στὴν περιγραφὴ τοῦ εἰδυλλιακοῦ κήπου, στὸ πατρικὸ τοῦ 'Ερωτόκριτου :

« Εἶχε περβόλ' ὀρεχτικὸ μὲ δέντρη μυρισμένα
σὰν κεῖνον ὁμορφότερο δὲν ἦτον ἄλλον ἕνα » [184].

Ὁ μικρῆς ἔκτασης κῆπος, τὸ « κηπούλλι » τῶν ἀστικῶν σπιτιῶν (Στυλ. Κλειδῆ 11, Χατζηγρηγοράκη 9), μολονότι δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ πάρει μιὰ τέτοια διαμόρφωση, θὰ ἦταν πάντως πολὺ εὐχάριστος, ἰδιαίτερα τὴν ἄνοιξη καὶ τὰ βράδια τοῦ καλοκαιριοῦ, ὅταν ὁ « κύρης » τοῦ σπιτιοῦ θὰ μποροῦσε νὰ παραθέσει ἐκεῖ ἕνα πλούσιο γεῦμα στὴ συντροφιά του :

« Σ' ἕνα περβόλι εὑρίσκομου, 'ς μιὰ τάβλα μαρμαρένια
μὲ φαγητὰ πολλῶ λογιῶν πιτήδεια ὀρδινιασμένα » [185].

184. 'Ερωτόκριτος, Α 1433 - 1434. Πρβλ. καὶ Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη, ἔ.ἀ. σελ. 396 - 397.
185. Κατζοῦρμπος, Γ 545 - 546.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄.

ΤΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΠΡΟΣΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ

Ι. Οἱ σκάλες

« ὦ καλοριζικότατη καὶ πλουμισμένη σκάλα »
(Κατζοῦρμπος, Ε 24)

Ἐνῶ ἡ σκάλα ποὺ κατεβάζει ἀπὸ τὸ πίσω μέρος τοῦ σπιτιοῦ στὴν ὑπηρεσιακὴ αὐλὴ ἢ τὸν κῆπο εἶναι πάντοτε ἐξωτερική (Ἀθαν. Διάκου 9· Π ί ν. 80_1[1], Ἀρκαδίου 198· Π ί ν. 80_2, Χατζηγρηγοράκη 9), ἡ κεντρικὴ σκάλα τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ ὁδηγεῖ στοὺς κύριους χώρους τοῦ ὀρόφου, μπορεῖ, ἀνάλογα μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἰσογείου καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ προσπέλαση ἀπὸ τὴν ἐξώπορτα τοῦ σπιτιοῦ πρὸς τὴ σκάλα[2], νἄναι εἴτε ἐξωτερική (Ἀθαν. Διάκου 9, Τσουδεροῦ 12· Π ί ν. 83_1), εἴτε ἐσωτερικὴ (Θεσσαλονίκης 50, Νικηφ. Φωκᾶ 89, Στυλ. Κλειδῆ 11· Π ί ν. 40_1, Ἀρκαδίου 60, Μάρ. Μουσούρου 25 καί, ἴσως, Χατζηγρηγοράκη 9) ἢ εἶναι ἀκόμη δυνατὸν ἕνα μέρος της μὲν νὰ βρίσκεται σ' ἕνα στεγασμένο χῶρο, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο νὰ εἶναι ὑπαίθριο (Ἀρκαδίου 198, Νικηφ. Φωκᾶ 20· Π ί ν. 76_2, 70, 104, Ραδαμάνθη 47· Π ί ν. 76_1). Εἰδική, τέλος, περίπτωση ἐξωτερικῆς, κεντρικῆς σκάλας ἀποτελεῖ ἡ στεγασμένη μέν, ἀλλ' ἀνοικτὴ ἀπὸ τὸ πλάι σκάλα τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154.

Ἐξωτερικὴ ἢ ἐσωτερική, ὑπηρεσιακὴ ἢ κεντρικὴ ἡ σκάλα τῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου ἀκολουθεῖ συνήθως μιὰ εὐθύγραμμη χάραξη (Ἀρκαδίου 154 καὶ 198, Θεσσαλονίκης 50, Χατζηγρηγοράκη 9, Ἀθαν. Διάκου 9, Νικηφ. Φωκᾶ 20, 70, 104 καὶ Ραδαμάνθη 47) καί, πολὺ σπανιότερα, κάμπτεται σὲ δυὸ κλάδους, ποὺ διασταυρώνονται σὲ ὀρθὴ γωνία μὲ τὴν ἀναγκαία παρεμβολὴ ἑνὸς πλατύσκαλου[3] (Τσουδεροῦ 12, Ἀθαν. Διάκου 9 ἤ, ἀκόμη, Τράπεζα μονῆς Ἀρκαδίου[4]· Π ί ν. 80_3, ἔπαυλη Trevisan[5]· Π ί ν. 82_2).

1. Βλ. φωτογραφία αὐτῆς τῆς σκάλας καὶ στὸν Κων. Λασσιθιωτάκη, Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 100.
2. Βλ. σελ. 119 - 124.
3. Δὲν εἶναι ἄγνωστη καὶ ἡ πέτρινη, ἑλικοειδὴς (κυκλικῆς κάτοψης) σκάλα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ κείνην, ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ ἰσόγειο στὸ δῶμα τοῦ λεγόμενου Πύργου Ἀληδάκη (βίλλα τιμαριούχου;) στὸ χωριὸ Μπρόσνερο (Στ. Σπανάκη, Κρήτη, τόμ. Β, σελ. 274) τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου (νομ. Χανιῶν). Εἶναι, πάντως, ὁλωσδιόλου ἀσυνήθιστη αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ σκάλα στὰ σπίτια τῶν πόλεων. Ὁ Gerola (τόμ. ΙΙΙ, σελ. 268) πιστεύει πὼς ὁ πύργος εἶναι ἔργο τῆς Τουρκοκρατίας.
4. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξωτερικὴ σκάλα, ποὺ βρίσκεται μέσα στὴν ὀρθογωνικὴ αὐλὴ τῆς Τράπεζας τοῦ μοναστηριοῦ. Γιὰ τὸ Ἀρκάδι, γενικότερα βλ. Τιμ. Βενέρη, Τὸ Ἀρκάδι διὰ τῶν Αἰώνων, Ἀθῆναι, 1938.
5. Βρίσκεται στὴ θέση Τραβιζιανὰ τοῦ χωριοῦ Κόκκινο Μετόχι τῆς ἐπαρχ. Κισάμου (νομ. Χανιῶν). Γιὰ τὴ βίλλα Trevisan βλ. Gerola, ἔ.ἀ. σελ. 258, 259, εἰκ. 159 καὶ τόμ. IV, σελ. 236.

Ἡ ὁλοκληρωμένη μορφὴ τῆς ἐξωτερικῆς, εἰδικότερα, σκάλας περιλαμβάνει συνήθως, στὸ ἄνω ἄκρο της, κι ἕνα μικρὸ ἢ μεγαλύτερο ὀρθογωνικὸ ἢ τετραγωνικὸ πλατύσκαλο, ποὺ ἐκτείνεται μπροστὰ ἀκριβῶς στὴν εἴσοδο τοῦ χώρου γιὰ τὸν ὁποῖον προορίζεται ἡ σκάλα (Ἀθαν. Διάκου 9· Πίν. 42_3, 79_3 καὶ Τσουδεροῦ 12, βίλλα Trevisan· Πίν. 82_2, Τράπεζα καὶ Σταῦλος μονῆς Ἀρκαδίου· Πίν. 80_3). Τὸ πλατύσκαλο φέρεται πάνω σὲ μιὰ θολωτὴ κατασκευή, διατομῆς εἴτε χαμηλωμένου τόξου, μὲ ὁριζόντια τὴ χορδή του (Ἀθαν. Διάκου 9, Σταῦλος μονῆς Ἀρκαδίου), ἢ τμήματος (τὸ μισὸ συνήθως) τοῦ τελευταίου, μὲ κεκλιμένη τὴ χορδή του[6] (κεντρικὴ εἴσοδος μονῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων)[7], ὁπότε ὑποβαστάζει, μερικὲς φορές, κι ἕναν ἀριθμὸ βαθμίδων (Τσουδεροῦ 12· Πίν. 83_1, Τράπεζα μονῆς Ἀρκαδίου), εἴτε, τέλος, κανονικοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου (εἴσοδος κτηριακοῦ συνόλου τοῦ λεγόμενου Πύργου Ἀληδάκη[8], βίλλα Trevisan· Πίν. 82_2), ποὺ πατάει πάνω στοὺς ἑκατέρωθεν ἰσοϋψεῖς ἢ ἀνισοϋψεῖς, κατὰ περίπτωση, τοίχους. Πολὺ σπανιότερα, τὸ πλατύσκαλο φέρεται πάνω σὲ πώρινα φουρούσια (σπίτι στὸ λιμάνι τῶν Χανιῶν)[9].

Σὲ δυὸ παράλληλους τοίχους, ποὺ ἀπέχουν μεταξύ τους ἀπόσταση ἀνάλογη μὲ τὸ πλάτος τῆς σκάλας, ἐδράζονται, συνήθως, καὶ οἱ βαθμίδες (τὰ «σκαλέρια»)[10] τῆς σκάλας. Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς φορεῖς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ κτηρίου, ἐνῶ ὁ ἄλλος κτίζεται ἐπίτηδες γιὰ τὴ στήριξη τῆς σκάλας. Τὸ κενὸ γεφυρώνεται, κατόπιν, μὲ μιὰ κλιμακωτὴ διάταξη ἀπὸ παράλληλα, μονολιθικὰ (πώρινα), ὀρθογωνισμένα, χονδρολαξευτὰ δοκάρια, τοποθετημένα τὸ ἕνα δίπλα στ' ἄλλο, πάνω στὰ ὁποῖα στρώνονται μὲ κονίαμα τὰ ὁρατὰ καὶ ἀπόλυτα ὀρθογωνικά, λαξευτά, πώρινα «σκαλέρια», ἀποτελούμενα ἀπὸ δυὸ ἢ καὶ τρία κομμάτια (Ἀθαν. Διάκου 9), ὁπότε ὁ ἀπὸ κάτω στεγασμένος μικρὸς χῶρος, ὅπως κι ἐκεῖνος ποὺ μένει κάτω ἀπὸ τὸ θολωτὸ πλατύσκαλο, χρησιμοποιεῖται ὡς πρόχειρη ἀποθήκη ἢ ἀποχωρητήριο (Τσουδεροῦ 12· Πίν. 83_1, Ἀθαν. Διάκου 9· Πίν. $79_{3,4}$) ἢ, ἀκόμη, καὶ γιὰ τὸ ὀλιγοχρόνιο σταύλισμα τοῦ ἀλόγου τοῦ ἐπισκέπτη (Πύργος Ἀληδάκη)[11], ἐνῶ παρέχεται ταυτόχρονα ἡ δυνατότητα γιὰ τὴ διάνοιξη μιᾶς στεγασμένης πόρτας ἢ παραθύρου στὸ ἰσόγειο τοῦ κτηρίου (Σταῦλος καὶ Τράπεζα μονῆς Ἀρκαδίου· Πίν. 80_3, βίλλα Trevisan· Πίν. 82_2). Στὶς ἐσωτερικὲς πάλι σκάλες τῶν σπιτιῶν, πού, ὅπως καὶ οἱ ἐξωτερικές, στηρίζονται μὲ τοὺς ἴδιους παραπάνω κατασκευαστικοὺς τρόπους, στοὺς ἀπομένοντες κάτω ἀπὸ τὰ μικρὰ αὐτὰ θολωτὰ ἢ μὴ διαμερίσματα χώρους βρίσκεται, μερικὲς φορές, τὸ στόμιο τοῦ πηγαδιοῦ ἢ ἡ στέρνα τοῦ νεροῦ (Θεσσαλονίκης 50, Ραδαμάνθη 47· Πίν. 76_1 καί, ἴσως, Στυλ. Κλειδῆ 11).

Συνηθέστατος ὅμως εἶναι στὴ στήριξη τῶν «σκαλεριῶν» καὶ ὁ συνδυασμὸς τῆς

6. Ὁπότε ταυτίζεται, μερικὲς φορές, μὲ τὸ μισὸ ἑνὸς ὀξυκόρυφου τόξου, ὅπως γίνεται π.χ. στὴ βίλλα Trevisan ἢ στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12.

7. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ΔΧΑΕ 6 (1972), πίν. 88, 1.

8. Βλ. σελ. 132, σημ. 3.

9. Κρίνοντας ὁ Gerola ἀπὸ μιὰ τουρκικὴ ἐπιγραφή, ποὺ σώζεται ἀκόμη στὸ ἰσόγειο τοῦ κτηρίου, θεωρεῖ πὼς τὸ σπίτι αὐτὸ κτίστηκε κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, μὲ τὴν ἀπομίμηση παλιότερων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν (ἐξωτερικὴ σκάλα) τῆς Βενετοκρατίας. Gerola, τόμ. III σελ. 227 καὶ εἰκ. 132.

10. Βλ. γι' αὐτὰ σελ. 84, σημ. 19.

11. Τοῦτο μαρτυροῦν, καθὼς πιστεύω, οἱ ἐνσωματωμένοι στοὺς τοίχους τοῦ θολωτοῦ αὐτοῦ χώρου μικροὶ πέτρινοι κρίκοι, ἀπ' ὅπου δένονταν τὸ σχοινὶ τῶν ζώων.

προηγούμενης μεθόδου τῶν ἀμφιέρειστων, πώρινων δοκαριῶν μὲ μιὰ θολωτὴ κατασκευὴ (ποὺ ἀναφέρεται σὲ μέρος μόνον τῆς σκάλας), διατομῆς τμήματος κυκλικοῦ τόξου, μὲ κεκλιμένη τὴ χορδή του, τὸ ὁποῖο πατάει πάνω σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς πεσσούς, ποὺ στηρίζουν τὸ πλατύσκαλο, καθὼς καὶ σ' ἕναν ἄλλο, ἐγκάρσιο, ὡς πρὸς τὸ μῆκος τῆς σκάλας, τοῖχο (Τράπεζα καὶ Σταῦλος μονῆς 'Αρκαδίου, βίλλα Trevisan), ποὺ συχνά, μάλιστα, ἐφοδιάζεται μὲ κάποιο τοξωτὸ ἄνοιγμα, χάρη στὸ ὁποῖο εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ προσπέλαση τοῦ κάτω ἀπὸ τὶς βαθμίδες κενοῦ χώρου ('Αθαν. Διάκου 9· Πί ν. 79_4, Τσουδεροῦ 12· Πί ν. 83_1).

Μολονότι σπάνια, δὲν παραμένει ὅμως ἀχρησιμοποίητη καὶ ἡ μέθοδος τῆς στήριξης ὁλόκληρης τῆς σκάλας μὲ μιὰ ἀνάλαφρη, θολωτὴ κατασκευή (κεντρικὴ σκάλα τῆς βίλλας Clodio, στὸ Χρωμοναστήρι)[12]. Ὁλότελα πάντως ἀσυνήθιστη εἶναι, ἀντίθετα, στὰ ἀστικὰ ἰδιαίτερα σπίτια, ἡ στήριξη τῆς σκάλας μὲ τὴ μέθοδο τῆς πάκτωσης τῶν ἴδιων τῶν βαθμίδων στὸν πλαϊνὸ στὴ σκάλα ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ κτηρίου, ὁπότε, βέβαια, οἱ τελευταῖες δροῦν στατικὰ σὰν πρόβολοι, ὅπως π.χ. γίνεται στὸ Φάρο τοῦ λιμανιοῦ τῶν Χανιῶν, ὅπου ἡ ἔξυπνη, ἀλλὰ καὶ τόσο σκόπιμη ἀφαίρεση τῆς περιττῆς μάζας τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τοὺς πώρινους προβόλους («σκαλέρια») χαρίζει στὴ μικρὴ αὐτὴ κατασκευὴ ἐλαφρότητα καὶ χάρη (Πί ν. 83_2).

Τὸ ὕψος καὶ τὸ πάτημα τῶν βαθμίδων εἶναι, γενικά, πάντοτε κανονικό, ἔτσι ὥστε ἡ ἀνάβαση νὰ γίνεται εὔκολα καὶ μερικὲς φορὲς μάλιστα, ἰδιαίτερα στὶς εὐθύγραμμες, μεγάλου μήκους καὶ ἀριθμοῦ βαθμίδων σκάλες, μὲ πολλὴ ἄνεση (ὑπηρεσιακὴ σκάλα σπιτιοῦ ὁδοῦ 'Αθαν. Διάκου 9)[13].

Μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια γίνεται ἡ δόμηση τῶν ἐμφανῶν στὸ θεατὴ τοίχων ἢ ἀψιδωμάτων, ποὺ περιλαμβάνει ἡ σκάλα. Στὶς ἀνεπίχριστες, συχνά, ἐπιφάνειες τῶν πρώτων προτιμᾶται τὸ ἰσόδομο σύστημα, μὲ τὶς ἀπόλυτα ὀρθογωνισμένες, στενόμακρες καὶ λεπτολαξεμένες πέτρες, τῶν ὁποίων οἱ ὁριζόντιοι καὶ κατακόρυφοι ἁρμοὶ μόλις ποὺ ξεχωρίζουν ἀπὸ μακριά ('Αθαν. Διάκου 9, Τράπεζα μονῆς 'Αρκαδίου). 'Αντίστροφα, ἔντονα τονίζεται τὸ ζίγκ - ζὰγκ τῶν βαθμίδων, εἴτε μὲ τὴ μορφὴ μιᾶς ἁπλῆς, ὀρθογωνικῆς διατομῆς, ταινίας, ποὺ περιθέει τὸ νοητὸ βαθμιδοφόρο καὶ προβάλλει κάποτε πάνω στὴν ὄχι σπάνια ἐπιχρισμένη ἐπιφάνεια τοῦ φέροντος τοίχου (Πί ν. 81_2), εἴτε μὲ μιὰ πολὺ πλουσιότερη, πλουμιστή, κυματιοφόρο διακόσμηση, ἐνσωματωμένη στὴ βαθμιδωτὴ διάταξη τῶν ἐλεύθερων ἄκρων τῶν «σκαλεριῶν» ('Αθαν. Διάκου 9· Πί ν. 79_3, 81_3, Νικηφ. Φωκᾶ 20· Πί ν. 76_2, Θεσσαλονίκης 50, 'Αρκάδι· Πί ν. 80_3), ποὺ συνεχίζεται, μερικὲς φορές, καὶ στὸ πλατύσκαλο (Τράπεζα μονῆς 'Αρκαδίου· Πί ν. 80_3) ἢ καὶ τονίζεται τὸ τελευταῖο μὲ μιὰ σειρὰ μικρῶν, διακοσμητικῶν, πώρινων φουρουσιῶν (βίλλα Trevisan· Πί ν. 82_2) ἢ ἀκόμη καὶ αὐξάνεται τὸ πλάτος του μὲ μιὰ παραφορτωμένη ἀπὸ τὶς ὁριζόντιες γραμμὲς τῶν κυματίων προεξοχή του, μὲ τὸ σύστημα ἐπάλληλων προβόλων ('Αθαν. Διάκου 9· Πί ν. 79_3, 80_1).

Οἱ ὑπηρεσιακὲς σκάλες φαίνεται πὼς ἔμεναν χωρὶς κιγκλίδωμα ἢ στηθαῖο ('Αθαν. Διάκου 9, 'Αρκαδίου 198)[14]. 'Αλλὰ τὸ ἴδιο συνέβαινε, συχνά, καὶ στὶς μὴ ὑπηρεσιακὲς

12. Βλ. σελ. 129, σημ. 176.

13. Τὸ ὕψος τῶν βαθμίδων της εἶναι 0.17 - 0.173 μ., δηλαδὴ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς εἶχε χρησιμοποιηθεῖ τὸ μισὸ τοῦ βενετσιάνικου ποδιοῦ (0.3467 μ.). Τὸ πλάτος τῶν πατημάτων εἶναι 0.31 μ.

14. Δὲν σώζεται, πραγματικά, κανένα ἴχνος ἐγκοπῆς εἴτε πάνω στὶς βαθμίδες εἴτε στὸν πλευρικὸ τοῖχο τῆς σκάλας, ποὺ ν' ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὕπαρξη κιγκλιδώματος.

σκάλες (Τράπεζα μονῆς 'Αρκαδίου), ἐνῶ δὲν ἦταν ἀσφαλῶς διόλου σπάνια καὶ ἡ τοποθέτηση ἑνὸς σιδερένιου ἢ πέτρινου κιγκλιδώματος, ὅπως γινόταν, πιθανότατα, στὴν κεντρικὴ σκάλα τῆς βίλλας τῶν Clodio, ὅπου ἡ διατήρηση τῆς βάσης ἑνὸς πέτρινου ὀρθοστάτη στὴν κορυφή της (Π ί ν. 81_1) βεβαιώνει τὴν ὕπαρξη ἑνὸς τέτοιου προστατευτικοῦ γιὰ τοὺς ἐνοίκους τοῦ κτηρίου στοιχείου. Δὲ λείπει, τέλος, καὶ τὸ κτιστὸ στηθαῖο (κεντρικὴ εἴσοδος μονῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων).

Μὲ τὰ παραδείγματα τοῦ Ρεθέμνου καὶ τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, γενικότερα, μεγάλες ἀντιστοιχίες στὴ χρήση θολοδομικῶν μεθόδων γιὰ τὴ στήριξη τῆς σκάλας καὶ τὸν τονισμὸ τοῦ ζίγκ - ζὰγκ τῶν βαθμίδων της παρουσιάζουν τόσο τὰ δημόσια κτήρια ὅσο καὶ οἱ ἰδιωτικὲς κατοικίες τῆς Ρόδου τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ μνημειακὴ ἐξωτερικὴ σκάλα τοῦ λεγόμενου « Ναυαρχείου », μέσα στὴν παλιὰ πόλη (Π ί ν. 84_3), ἢ οἱ σὲ σχῆμα Γ σκάλες τῶν maisons 31 καὶ 68 (τέλος 15ου ἢ ἀρχὲς 16ου αἰ.) τοῦ A. Gabriel [15].

Ἀλλὰ καὶ στὰ Ἑπτάνησα, καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὴ Ζάκυνθο, ποὺ ξέρουμε καλύτερα, ἡ ἐξωτερικὴ σκάλα μὲ τὰ τονισμένα της « σκαλέρια » δὲν ἦταν ἀσυνήθιστη [16]. Ἐξωτερικές, ἐξάλλου, σκάλες, φερόμενες συχνὰ πάνω σὲ θόλους συναντοῦμε καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μεγάλων καὶ πλούσιων σὲ διάρθρωση σπιτιῶν τοῦ Κάμπου τῆς Χίου [17], μολονότι ἐκεῖ παρουσιάζονται πιὸ πολυσύνθετες, σχεδὸν περίπλοκες μορφὲς ἐξωτερικῆς σκάλας, μὲ μιὰ πιὸ συμπαγῆ καὶ βαριὰ κατασκευή, ποὺ ὀφείλεται κυρίως στὴν πιὸ περιορισμένη ἀπ' ὅτι στὴν Κρήτη χρήση ἁψιδωμάτων στὴ στήριξή της, καθὼς καὶ στὰ ὁλόσωμα στηθαῖα τους (Π ί ν. 84_1).

Βέβαια, καὶ στὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ, ἡ ἐσωτερικὴ ἢ ἐξωτερικὴ σκάλα πατοῦσε πάνω σὲ παρόμοιες θολωτὲς κατασκευὲς καὶ « τὰ σκαλία ἐστηρίζοντο ἐπὶ τόξων ἄλλοτε μὲν σχήματος ἡμικυκλίου ἄλλοτε δὲ σχήματος τεταρτοκυκλίου » [18]. Δὲ νομίζω ὅμως πὼς ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία πὼς ἡ ἐξωτερικὴ σκάλα μὲ τὴν παραπάνω μορφὴ καὶ κατασκευή της εἶχε εἰσαχθεῖ στὴν Κρήτη μετὰ τὴ βενετικὴ κατάκτηση, ἀδιάφορο ἂν στὴν προγενέστερη χρονικὴ περίοδο ἦταν, ἴσως, γνωστὴ στὸ νησί.

Πραγματικά, ὄχι μόνο στὴ Βενετία, ἀλλὰ καὶ σ' ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἰταλίας, ἡ ἐξωτερικὴ σκάλα μὲ τὰ ἰδιαίτερα τονισμένα της « σκαλέρια », πάνω στὸν πλάγιο τοῖχο ποὺ τὴ στηρίζει, ἦταν σὲ χρήση ἀπὸ τὸ 13ο αἰ. τουλάχιστον, ὅπως ἔχει δείξει ὁ Gino Chierici γιὰ τὸ Palazzo di S. Giorgio τῆς Γένοβας (1260) [19]. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ σκάλα ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς γοτθικῆς ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Ἰταλίας καὶ στὰ βενετογοτθικῆς τέχνης μέγαρα τῆς Βενετίας, ὅπως π.χ. στὸ Palazzo Barozzi, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε καὶ νωρίτερα [20], τέτοιας ἀκριβῶς σύνθεσης καὶ μορφῆς σκάλες, κεντρικὲς ἢ ὑπηρεσιακές, ὁδηγοῦν ἀπὸ τὶς αὐλὲς στὸ portego ἢ στοὺς βοηθητικοὺς χώρους [21].

15. A. Gabriel, La Cité de Rhodes, MCCCX - MDXXII, τόμ. 2, σελ. 110 - 114, σελ. 124 - 125 καὶ εἰκ. 87

16. Διον. Ζήβα, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου, σελ. 88, εἰκ. 131, σελ. 90, εἰκ. 141 καὶ 142, σελ. 163, εἰκ. 301. Παρόμοια διαμόρφωση τῶν βαθμίδων ἐμφανίζεται καὶ σὲ μιὰ σκάλα στὴ μονὴ Βλαχερνῶν Ἠλείας.

17. A. Smith, The Architecture of Chios, πίν. 2, 35, 37, 39, 40 καὶ 41.

18. Α. Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ Γ (1937), σελ. 60, εἰκ. 50 καὶ σελ. 62, εἰκ. 51.

19. Gino Chierici, Il palazzo italiano dal secolo XI al secolo XIX, 1960, σελ. 24.

20. Βλ. σελ. 121 καὶ σημ. 143.

21. Βλ. καὶ ὅσα σχετικὰ γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ σκάλα τῶν palazzi καὶ λαϊκότερων σπιτιῶν τῆς Βενετίας

Τὴν ἴδια μάλιστα διαμόρφωση τῶν (συχνὰ) μαρμάρινων βαθμίδων ἀκολουθοῦν καὶ πάμπολλες, παλιὲς γέφυρες τῆς Βενετίας [22], ἐνῶ ἡ στήριξη τῶν « σκαλεριῶν » πάνω σὲ ἀμφιέρειστα πώρινα δοκάρια (κατὰ τὸ σύστημα ποὺ περιγράψαμε πιὸ πάνω), σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς σκάλες τοῦ Palazzo Barozzi ἢ Van - Axel (Π ί ν. 83_3), ἀποτελεῖ μιὰ πρόσθετη ἀπόδειξη ὅτι καὶ στὴν κατασκευαστικὴ ἀκόμη μέθοδο, ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ « μουράροι » τῆς Κρήτης, ἡ ἴδια ἡ Βενετία ἀσκεῖ μιὰ ἀναμφισβήτητη ἐπιρροή [23].

Στὴν 'Αναγέννηση μάλιστα, μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν παλιότερων θολοδομικῶν μεθόδων τῆς « βάρβαρης » γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, εἰσάγεται τώρα, γιὰ τὴ στήριξη τοῦ πλατύσκαλου, τὸ ἡμικυκλικὸ τόξο (ὅπως δηλαδὴ γίνεται στὴ βίλλα Trevisan στὴν Κρήτη) καὶ ὁ Serlio, προσπαθώντας νὰ διδάξει στοὺς ἀρχιτέκτονες (καὶ τοὺς ζωγράφους) τῆς ἐποχῆς ἕνα πιὸ σύνθετο θέμα προοπτικῆς, στὸ ἀντίστοιχο βιβλίο του (Βενετία, 1537), θὰ χρησιμοποιήσει ἕνα τέτοιο ἀκριβῶς παράδειγμα ἐξωτερικῆς σκάλας μὲ πλατύσκαλο καὶ πόρτες (Π ί ν. 84_2) [24], ἐνῶ ὁ Βερονέζος ζωγράφος Bonifazio de' Pitati (Βερόνα 1487 - Βενετία 1553) θὰ περιλάβει στὴ βίλλα τῆς ἐξοχῆς, ποὺ χρησιμοποιεῖ ὡς ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο τῆς « 'Επιστροφῆς τοῦ ἀσώτου » [25] (Π ί ν. 82_1), μιὰ παρόμοια, σὲ σχῆμα Γ, ἐξωτερικὴ σκάλα γιὰ νὰ βρει τὴν εὐκαιρία νὰ κινήσει ἐκεῖ μερικὰ ὁλότελα δευτερεύοντα πρόσωπα, ποὺ δίνουν ὅμως στὸ σύνολο μιὰ οἰκεία γιὰ τοὺς συγχρόνους του εἰκόνα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὶς αὐλὲς τῶν ville venete.

ΙΙ. Πηγάδια, στέρνες, κρῆνες, ἀναβρυτήρια, πέτρινες σκάφες

Μολονότι μᾶς εἶναι, μέχρι στιγμῆς τουλάχιστον, ἄγνωστος γιὰ τὸ Ρέθεμνος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἰδιωτικῶν πηγαδιῶν, ποὺ μᾶς δίνουν, ἀντίθετα, οἱ δημοσιευμένες ἀρχειακὲς πληροφορίες γιὰ ἄλλες κρητικὲς πόλεις [26], μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς καὶ στὴν τρί-

γράφει ἡ Egle R. Trincanato, Venezia minore, σελ. 104 καὶ 105. Κατὰ τὸν Edoardo Arslan (Gothic Architecture in Venice, σελ. 168), στὴ Βενετία, « οἱ ἐξωτερικὲς σκάλες ξεχώριζαν τὶς κατοικίες τῶν πλουσιότερων τάξεων, ἀπὸ τὸ 14ο ἢ, ἴσως, ἀπὸ τὸ 13ο ἀκόμη αἰ. ». 'Ο ἴδιος παρατηρεῖ (ἔ.ἀ. σελ. 183, σημ. 217) ὅτι « σὲ ἀκόμη παλιότερα κτήρια, οἱ σκάλες κατασκευάζονταν, πιθανότατα, ἐσωτερικὲς καί, φυσικά, ἦταν ἐσωτερικὲς στὰ ταπεινότερα σπίτια· μερικὲς φορὲς ξύλινες ». Γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς σκάλες στὴ Βενετία, βλ. G. Perocco - A. Salvadori, Civiltà di Venezia, Venezia, 1973, τόμ. 1, σέλ. 363.

22. Ὅπως π.χ. γίνεται στὴν Ponte del Vin.

23. 'Ο Gerola ἔχει τονίσει τὴ σημασία ποὺ ἔχουν τὰ ἰταλικὰ πρότυπα ἀκόμη καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ρόδου, στὴν περίοδο ποὺ τὸ νησὶ ἀνῆκε στοὺς ἱππότες τοῦ 'Αγ. 'Ιωάννου τῆς 'Ιερουσαλήμ. Gerola, Le tradizioni italiane nei monumenti di Rodi. Italia, Torino, 1913, τόμ. II, σελ. 4. 'Ο A. Gabriel (ἔ.ἀ. σελ. 149) δέχεται, ἀντίθετα, τὴν ὕπαρξη γαλλικῶν καὶ ἱσπανικῶν ἐπιρροῶν.

24. Sebastiano Serlio, Libro secondo, φύλ. 37ν . Ὅπως μᾶς ἐξηγεῖ σχετικὰ ὁ πολυγραφότατος ἀρχιτέκτονας (ἔ.ἀ.), « fra le cose che hanno gran forza nelle dimostrationi delle prospettive io trovo le scale tornar molto bene et quanto han più ritorni fanno l'effetto migliore et perciò ho voluto far queste due scale ».

25. 'Ο Pitati, γνωστὸς ὡς Veronese (φυσικά, δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸν Paolo Veronese), ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Palma Vecchio. 'Ο πίνακας τῆς « 'Επιστροφῆς τοῦ ἀσώτου » βρίσκεται στὴν Galleria Borghese τῆς Ρώμης. Bern. Berenson, Italian Pictures of the Renaissance, Venetian School, London, 1957, τόμ. 2 εἰκ. 1146.

26. 'Από τὴ Relazione τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Κρήτης Isepo Civran μαθαίνουμε πὼς στὰ 1639 ὑπῆρχαν στὸ Χάνδακα 1270 πηγάδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 1230 βρίσκονταν σὲ καλὴ κατάσταση καὶ τὰ χρησιμοποιοῦσαν. Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 392. Βλ. καὶ σελ. 13, σημ. 31.

τη πόλη τοῦ « βασιλείου » τὸ θέμα τῆς λειψυδρίας ἀντιμετωπίζονταν ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς Ἀρχές, ποὺ εἶναι ἐπόμενο νὰ δείχνουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ὕδρευση τῶν ὀχυρωμένων πόλεων καὶ τῶν φρουρίων τοῦ νησιοῦ [27], ἀλλὰ κι ἀπὸ τοὺς ἰδιῶτες εἴτε μὲ τὴ διάνοιξη ἑνὸς πηγαδιοῦ (μποτζάλε) [28] στὸ κατώγι τοῦ σπιτιοῦ, ἐφόσον βέβαια τύχαινε νὰ βρεθεῖ νερὸ στὸ οἰκόπεδο, εἴτε μὲ τὴ συγκέντρωση τοῦ βρόχινου νεροῦ σὲ μιὰ στέρνα [29]. Ἡ πιθανῶς κακὴ ποιότητα τοῦ πηγαδίσιου νεροῦ θ' ἀνάγκαζε τοὺς Ρεθεμνιῶτες νὰ τὸ χρησιμοποιοῦν μοναχὰ γιὰ τὶς βοηθητικές τους ἀνάγκες, ὅπως φαίνεται νἄκαναν καὶ οἱ Χανιῶτες [30], χρησιμοποιώντας ὡς πόσιμο τὸ νερὸ τῶν δημόσιων κρηνῶν.

Ἂν καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς τοῦ πηγαδιοῦ εἶναι ἀκόμη ἄγνωστος, μποροῦμε μολαταῦτα νὰ ὑποθέσουμε πὼς δὲ θὰ διέφερε ἀπὸ κεῖνον ποὺ μέχρι τώρα ἐφαρμόζουν οἱ κάτοικοι τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου, μιὰ καὶ ἀποκλείεται ἡ ἐφαρμογὴ τῆς πολύπλοκης καὶ πολυδάπανης μεθόδου τῶν pozzi, ποὺ τόσο συχνὰ βρίσκουμε στοὺς campi ἢ fondamenta τῆς Βενετίας [31].

Ἀδιερεύνητη παραμένει, ἐπίσης, καὶ ἡ μορφὴ τῶν στομίων τῶν πηγαδιῶν, ἀφοῦ κανένα σχεδὸν ἀπ' αὐτὰ δὲν σώθηκε στὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου. Μιὰ ἰδέα γιὰ τὴ μορφή τους μποροῦμε, πάντως, νἄχουμε ἀπὸ μερικὰ παραδείγματα στομίων πηγαδιῶν τοῦ Χάνδακα, ποὺ φυλάσσονται τώρα στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Κρήτης, στὸ Ἡράκλειο. Ὅπως δείχνουν

27. « Πάνω ἀπ' ὅλα τὰ ἀναγκαῖα πράγματα γιὰ τὴ ζωὴ γιὰ νὰ συντηρηθοῦν οἱ πόλεις αὐτὲς καὶ τὰ φρούρια θεωρῶ σὰν τὸ σπουδαιότερο ὕστερα ἀπὸ τὰ δημητριακὰ τὸ νερό. . . », γράφει στὴ Relazione του ὁ Fr. Basilicata, στὰ 1630. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα V (1969), σελ. 223.

Ἡ Αὐθεντία τῆς Κρήτης φρόντιζε, πράγματι, κάθε τόσο, στὸ 16ο - 17ο αἰ., γιὰ τὴν ἵδρυση ὑδραγωγείων καὶ δημόσιων κρηνῶν, καθὼς καὶ δεξαμενῶν νεροῦ (μόνο στὸ Χάνδακα, ἀπὸ τὴν πύλη Voltone τῶν παλιῶν ὀχυρώσεων τῆς città vecchia μέχρι τὸ λιμάνι, ὑπῆρχαν στὰ 1629, κατὰ τὸν Fr. Morosini — Μνημεῖα II (1950), σελ.43 — 140 δεξαμενές), γιὰ τὴν ὕδρευση τῶν κατοίκων, τῆς φρουρᾶς, τῶν πληρωμάτων τοῦ στόλου κλπ. Οἱ σχετικὲς ἀρχειακὲς πληροφορίες εἶναι πάμπολλες. Παρόλα αὐτά, μᾶς λείπει ἀκόμη μιὰ ὁλοκληρωμένη εἰδικὴ ἐργασία, ποὺ νὰ ἐξετάζει ἀναλυτικά, ἀπὸ κάθε πλευρά, τὸ θέμα τῆς ὕδρευσης τῶν κρητικῶν πόλεων. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 321 - 324. Στὸ Ξώμβουργο, τὴν πρωτεύουσα τῆς βενετοκρατούμενης Τήνου, ὅπου προφανῶς, ἐπειδὴ δὲν ἐπαρκοῦσε ἡ δημόσια κρήνη ποὺ ὑπῆρχε, οἱ κάτοικοι μποροῦσαν (στὰ 1630) νὰ προμηθευθοῦν πόσιμο νερὸ (μὲ τὴν πληρωμή, φυσικά, κάποιου ποσοῦ) ἀπὸ δέκα ἐργάτες, ποὺ τὸ κουβαλοῦσαν μέχρις ἐκεῖ μεταφέροντάς το μέσα σὲ βαρέλια. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα V (1969), σελ. 262 καὶ Δημ. Σοφιανοῦ, Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ εἰς τὴν βενετοκρατουμένην καὶ τουρκοκρατουμένην Τῆνον. ΕΕΚΜ 9 (1971), σελ. 123.

28. Γιὰ τὸ μποτζάλε βλ. σελ. 83, σημ. 16.

29. Βλ. σελ. 83, σημ. 17. Ὁ capitano (στρατιωτικὸς διοικητὴς) τοῦ Χάνδακα καὶ Προβλεπτὴς τῶν Χανιῶν Filippo Pasqualigo εἶχε προτείνει, στὰ 1594, νὰ κατασκευάζεται στὴν αὐλὴ κάθε χανιώτικου σπιτιοῦ μιὰ δεξαμενὴ (βρόχινου) νεροῦ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς λειψυδρίας. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα III (1953), σελ. 132. Οἱ δεξαμενὲς στὴν Κρήτη ὀνομάζονταν παλιότερα καὶ « σερνίτσια ». Νικ. Σταυρινίδη, Οἱ φιλανθρωπικὲς κρῆνες τοῦ μεγάλου Κάστρου, ἐφημ. Πατρὶς Ἡρακλείου, φύλ. 2/11/1969.

30. Κατὰ τὸν Γενικὸ Προβλεπτὴ Benetto Morro (Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 40) στὰ Χανιὰ ὑπῆρχαν, στὰ 1602, « πολλὰ πηγάδια, γεμάτα νερὸ μέτριας ποιότητας ». Πρβλ. καὶ Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ.ἀ. σελ. 324, σημ. 11.

31. Γιὰ τὴν πραγματικὰ ἁπλὴ ὡς ἰδέα, ἀλλὰ πολὺ δύσκολη στὴν ἐφαρμογή της, κατασκευὴ τῶν βενετσιάνικων πηγαδιῶν ποὺ κτίζονταν μέσα σ' ἕνα παχύτατο στρῶμα ἄμμου (sabbia), ἀπ' ὅπου ἀποστραγγίζονταν στὸ κυρίως πηγάδι τὸ νερὸ ποὺ συγκεντρώνονταν σὲ εἰδικὲς ὑπόγειες ἀποθῆκες (cassoni), κατανεμημένες σὲ τέσσερεις ἢ περισσότερες θέσεις στὸ γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ πηγαδιοῦ πλάτωμα βλ. Egle R. Trincanato, ἔ.ἀ. σελ. 113, καθὼς καὶ τὰ ἐνδεικτικὰ σχέδια (κάτοψη καὶ κατακόρυφη τομὴ) τῆς σελ. 112. Πρβλ. καὶ P. Molmenti, ἔ.ἀ. τόμ. 1, σελ. 296, καθὼς καὶ G. Perocco - A. Salvadori, ἔ.ἀ. σελ. 270 κ.ἑ.

καὶ παλιότερα δείγματα ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας, τὰ στόμια τῶν πηγαδιῶν κατασκευάζονταν ἀπὸ ἕνα μόνον κομμάτι πωρολίθου, ὕψους γύρω στὰ 0.60 - 0.70 μ., στὸ ὁποῖο ἀνοίγονταν μιὰ μεγάλη, κυκλικῆς διατομῆς τρύπα, διαμέτρου 0.65 μ. περίπου. Ὁ κυλινδρικῆς ἢ καὶ ἀνεστραμμένης κολουροκωνικῆς μορφῆς κορμὸς τοῦ στομίου κατέληγε σὲ μιά, τετραγωνικῆς περιμέτρου, στεφάνη, στὶς γωνιὲς τῆς ὁποίας πατοῦσε, κατόπιν, μιὰ σιδερένια κατασκευὴ ἀπὸ τέσσερα ποδαρικά, ποὺ ἑνώνονταν, πολὺ πιὸ πάνω, σ' ἕνα κορύφωμα. Ἀπὸ κεῖ, ἀναρτοῦσαν μετὰ μιὰ σιδερένια « καδένα »[32], ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο ἄκρο τῆς ὁποίας κρεμοῦσαν μέσα στὸ ὄρυγμα τοῦ πηγαδιοῦ ἕνα « σίκλο »[33], μὲ τὸ ὁποῖο καὶ γινόταν ἡ ἄντληση τοῦ νεροῦ. Ὅταν τὸ στόμιο βρισκόταν σὲ κάποια περίοπτη θέση τῆς αὐλῆς ἢ ὅταν ὁ ἰδιοκτήτης του ἀνῆκε στὶς τάξεις τῶν Βενετῶν ἢ Κρητικῶν εὐγενῶν ἢ ὅταν τὸ ἐπέτρεπε ἡ οἰκονομική του κατάσταση, ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ πέτρινου στομίου ἦταν διακοσμημένη μὲ λιονταροκέφαλα ἢ οἰκόσημα (Πί ν. 85_1). Ὁ πολὺς λαός, ἀντίθετα, καὶ πιθανότατα καὶ οἱ « τσιταδίνοι » περιορίζονταν, ὅπως δείχνει τὸ μοναδικό, ἀπ' ὅσο ξέρω, στόμιο πηγαδιοῦ ποὺ σώθηκε στὸ Ρέθεμνος (Νικηφ. Φωκᾶ 70), σ' ἕναν ἁπλούστατο, κυλινδρικῆς μορφῆς, ἀδιακόσμητο κορμό.

Τὰ πώρινα αὐτὰ στόμια παραγγέλνονταν στὰ τοπικὰ ἐργαστήρια τῶν πετροκόπων ἢ ἀγοράζονταν ἕτοιμα καί, μερικὲς φορές, τὰ τοποθετοῦσαν πάνω σ' ἕνα ὀρθογωνικὸ βάθρο, πάνω ἀπὸ τὸ ὄρυγμα τοῦ πηγαδιοῦ (Ἀθαν. Διάκου 9).

Πολὺ συχνότερη ἦταν, ἀσφαλῶς, στὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου καὶ τῶν ἄλλων κρητικῶν πόλεων ἡ κατασκευὴ μιᾶς στέρνας βρόχινου νεροῦ, στὴν αὐλὴ ἢ ἀκόμη καὶ στὸ στεγασμένο χῶρο τῆς εἰσόδου, στὴν περίπτωση ποὺ ἔλειπε ἡ πρώτη (Στυλ. Κλειδῆ 11, Θεσσαλονίκης 50).

Θαυμαστὴ εἶναι, ὁπωσδήποτε, ἡ ἐπινοητικότητα τῶν ντόπιων « μουράρων » γιὰ τὴ συγκέντρωση τοῦ νεροῦ. Ἡ ἀφετηρία τῆς διαδρομῆς του πρὸς τὴ στέρνα βρισκόταν, βέβαια, στὸ ὁριζόντιο δῶμα, τοῦ ὁποίου θὰ δοῦμε στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς. Πρὸς τὸ παρόν, πρέπει νὰ σημειώσουμε πὼς σὲ τακτικὰ διαστήματα θὰ φρόντιζαν, κάθε χρόνο, γιὰ τὸν καθαρισμό του ἀπὸ τὰ κάθε λογῆς σκουπίδια ποὺ κουβαλοῦσε ὁ ἀέρας. Τὸ νερὸ κυλοῦσε μὲ μικρὲς ρύσεις στὰ ἀνόμοιας στάθμης δώματα τοῦ κτηρίου, περνώντας διαδοχικὰ ἀπὸ τὸ ψηλότερο στὸ χαμηλότερο δῶμα (Ἀρκαδίου 198· Πί ν. 85_2), ἕως ὅτου καταλήξει σ' ἕνα ἤ, συνήθως, περισσότερα στόμια ἐκροῆς. Τὸ πρόβλημα τότε ἦταν πῶς θὰ ὁδηγοῦσαν ἀπὸ κεῖ τὸ νερὸ στὴ στέρνα τοῦ ἰσογείου. Ὑπῆρχαν δυὸ διαφορετικοὶ τρόποι γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, ποὺ διατηρήθηκαν ἀναλλοίωτοι καὶ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ πρῶτος χρησιμοποιοῦσε τὶς

32. (Ἡ) « καδένα » (βεν. cadena) = ἡ ἁλυσίδα (Κατζοῦρμπος, Γ 166). Ἕνα βυζαντινὸ φρεατοστόμιο ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Κρήτης τοῦ Ἡρακλείου ἔχει δημοσιεύσει ὁ καθηγητὴς Ἀ. Ὀρλάνδος (ΑΔ 9 (1924 - 25), σελ. 188 - 191.

33. (Τὸ) « σίκλο » = τὸ δοχεῖο μὲ τὸ ὁποῖο γινόταν ἡ ἄντληση τοῦ νεροῦ. Ἀπὸ κεῖ καὶ « σικλιὰ » = ἡ ποσότητα τοῦ νεροῦ ποὺ χωράει σ' ἕνα σίκλο :

« Εἰς τοῦτο πλιὰ καλύτερα μπορῶ νὰ σοῦ βοηθήσω,
μόνο μὲ μιὰ σικλιὰ νερὸ τὴ λαύρα σου νὰ σβήσω »

(Κατζοῦρμπος, Γ 118).

Κατὰ τὸν Edoardo Arslan (ἔ.ἀ. σελ. 173), τὰ ἁπλὰ στόμια τῶν πηγαδιῶν, μὲ τὰ βαθιά, τριγωνικὰ κενὰ στὶς τέσσερεις γωνίες τους εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ παλιότερα παραδείγματα φρεατοστομίων τῆς Βενετίας καὶ ἀνάγονται στὸ 13ο αἰ.

ἐξωτερικὲς καὶ ἀνοικτές, μὲ διευρυνόμενο, πρὸς τὰ κάτω, πλάτος ὑδρορρόες, « ἀναγλυφάδες »[34], ποὺ ἦταν, γενικότερα, σὲ χρήση, καθὼς θὰ δοῦμε ἀργότερα, γιὰ τὴν παροχέτευση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς ἀπὸ τὰ ὁριζόντια δώματα. Στὴν κορυφή, πάντως, τῆς « ἀναγλυφάδας », ποὺ προορίζονταν εἴτε γιὰ τὴ συγκέντρωση εἴτε καὶ ἁπλῶς γιὰ τὴν παροχέτευση καὶ ἀπομάκρυνση τοῦ νεροῦ, τοποθετοῦσαν μιὰ πώρινη ὑδρορρόη, « κουτσουνάρα »[35], εἴτε τεταρτοκυλινδρικῆς μορφῆς, εἰδικῆς γιὰ τὴν περίπτωση ποὺ ἡ « κουτσουνάρα » βρισκόταν στὴ γωνία δυὸ τοίχων (Χατζηγρηγοράκη 9· Π ί ν. 85_3), εἴτε πρισματικῆς μορφῆς, ποὺ εἶναι καὶ ἡ συνηθέστερη (βίλλα Clodio· Π ί ν. 85_4), ἡ ὁποία συχνὰ στολίζεται, τόσο στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας ὅσο καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, καθὼς θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, μὲ διάφορα κυμάτια. Ἡ κατακόρυφη ἐπιφάνεια τῆς πέτρας, ποὺ παρουσίαζε ἡ « κουτσουνάρα » πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὁριζόντιας ροῆς τοῦ νεροῦ, ἐμπόδιζε, καθὼς εἶναι φανερό, τὸ τελευταῖο νὰ χυθεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν « ἀναγλυφάδα » τοῦ τοίχου.

Στὸ κάτω ἄκρο τῆς « ἀναγλυφάδας » τοποθετοῦσαν κατόπιν, μὲ μικρὴ κλίση πρὸς τὸν τοῖχο, μιὰ ὀρθογωνικοῦ σχήματος, λαξευτὴ λεκάνη, περικλεισμένη ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρές της μὲ ὀρθὰ χείλη, ἐνῶ ἡ τετάρτη, μὲ τὴν ὁποία ἀκουμποῦσε στὴν « ἀναγλυφάδα » ἔμενε ἀνοικτή. Στὸν πυθμένα τῆς πώρινης λεκάνης ἀνοίγονταν μιὰ στρογγυλὴ τρύπα κι ἀπ' αὐτὴν ἄρχιζε μετὰ μιὰ στήλη πήλινων, κυκλικῆς διατομῆς, « κοντούτων »[36], παρόμοιων μ' ἐκεῖνα ποὺ θὰ δοῦμε πὼς χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῶν ἀποχωρητηρίων (Π ί ν. $98_{2,3}$), ἡ ὁποία, ἀφοῦ ἔφθανε στὸ ἔδαφος, κάμπτονταν σὲ ὀρθὴ γωνία καὶ μὲ μιὰ ἀνάλογη κλίση ὁδηγοῦσε πλέον, ὑπόγεια, τὰ νερὰ τῆς βροχῆς στὴν κοντινὴ ἢ καὶ πιὸ μακρινὴ στέρνα τοῦ σπιτιοῦ.

Ἡ συνένωση τῆς « ἀναγλυφάδας » μὲ τὴ στήλη τῶν « κοντούτων » γίνεται πάντα σ' ἕνα μεγάλο ὕψος (0.60 μ. καὶ πλέον) πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος, μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς πώρινης λεκάνης.

Τὸ πράγμα φαίνεται μὲ τὴν πρώτη ματιά, ὡς ὁλωσδιόλου ἀκατανόητο. Θὰ μποροῦσε βέβαια κανεὶς νὰ σκεφθεῖ πὼς τοῦτο ὀφείλονταν στὸ γεγονὸς ὅτι σταματώντας τόσο ψηλὰ τὴν « ἀναγλυφάδα » καὶ διοχετεύοντας κατόπιν τὸ νερὸ στὰ κλειστὰ « κοντοῦτα », ἐξασφάλιζαν γιὰ τὴ στέρνα τοῦ σπιτιοῦ καθαρό, βρόχινο νερό, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὰ χώματα, τὰ ἔντομα ἢ τὶς ὁποιουδήποτε εἴδους ἀνεπιθύμητες καὶ βλαβερὲς προσμείξεις, μὲ τὶς ὁποῖες μοιραῖα θὰ μολύνονταν, ἂν ἡ « ἀναγλυφάδα » σταματοῦσε πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τῆς αὐλῆς, ἕως ὅτου βρεῖ τὸν ὑπόγειο σωλήνα τῶν « κοντούτων ». Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν χρειάζονταν τὸ τέρμα τῆς « ἀναγλυφάδας » νὰ γίνει

34. Γιὰ τὶς « ἀναγλυφάδες » βλ. σελ. 99, σημ. 67.

35. Ἀκούγεται καὶ σήμερα στὴν Κρήτη, μὲ τὴ σημασία τοῦ κρουνοῦ τῆς βρύσης ἢ τῆς (πέτρινης) ὑδρορρόης τοῦ δώματος. Στὸν Ἐρωτόκριτο ὀνομάζεται « κουτσουνάρι » καὶ ὑποκορ. « κουτσουναράκι » (Ε 893 - 896) :

« δίψα μεγάλη γρίκησα στὸν πόλεμον ἐκεῖνο,
γυρεύοντας νὰ βρῶ νερό, ἤσωσα' ς ἕναν πρίνο,
καὶ παραμπρὸς μοῦ φανιστὴ κουτσουναράκι χτύπα,
σιμώνω βρίσκω τὸ νερὸ στοῦ χαρακιοῦ τὴν τρύπα ».

Βλ. καὶ ὅσα γράφει ὁ Στ. Ξανθουδίδης (κριτικὴ ἔκδοση Ἐρωτόκριτου, Ἡράκλειον, 1915, σελ. 588 - 589) γιὰ τὴν παραγωγὴ τῆς λέξης.

36. Βλ. σελ. 84, σημ. 18.

τόσο πολὺ ψηλὰ ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους. Ἕνα πολὺ μικρότερο ὕψος, 0.20 - 0.30 μ., θὰ ἀρκοῦσε πρὸς τὸ σκοπὸ αὐτό. Γι' αὐτὸ λοιπόν, πιστεύω πὼς ἡ ἑρμηνεία τοῦ ἀλλόκοτου φαινομένου βρίσκεται στὸ γεγονὸς πώς, καθὼς οἱ στέρνες τοῦ νεροῦ δὲν ἦταν ὁλότελα ὑπόγειες, ἀλλὰ ἐξεῖχαν ἢ ἀκόμη καὶ κτίζονταν ἐξ ὁλοκλήρου πάνω στὸ ἔδαφος τῆς αὐλῆς ἢ τῆς εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ (Ραδαμάνθη 47· Π ί ν. 86_1), θὰ γέμιζαν μὲ νερὸ μονάχα μέχρις ἐκείνη τὴ στάθμη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἄρχιζε τὸ πιὸ ψηλὰ τοποθετημένο πήλινο « κοντοῦτο », δηλαδὴ ἀπὸ τὸ κάτω ἄκρο τῆς « ἀναγλυφάδας ». Συνεπῶς, ὅσο πιὸ ψηλὰ βρισκόταν τὸ τελευταῖο, τόσο πιὸ ψηλὰ θὰ ἦταν καὶ ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ μέσα στὴ στέρνα. Ἔτσι μόνον μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ καὶ ἡ διαφορετικὰ ἀνεξήγητη παρουσία μιᾶς ὑψηλῆς στήλης « κοντούτων », μὲ ἀνοικτὸ τὸ ἄνω ἄκρο της, στὸ πεζοδρόμιο τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Σουλίου 3 (Π ί ν. 86_2). Ἡ ἐπινοητικότητα τῶν Κρητικῶν « μουράρων » τῆς ἐποχῆς, μποροῦμε δίκαια νὰ ποῦμε, πὼς συναγωνιζόταν τὴν ἐπιδεξιότητα τῶν ἀρχαίων προγόνων τους, τῶν ὁποίων τόσο πολὺ θαυμάζουμε τὰ ὑδραυλικὰ καὶ ἀποχετευτικὰ συστήματα στὰ μινωικὰ ἀνάκτορα τοῦ νησιοῦ [37].

Ἕνας δεύτερος τρόπος γιὰ τὴ διοχέτευση τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὸ δῶμα τοῦ σπιτιοῦ στὴ στέρνα τοῦ ἰσογείου ἦταν ἡ ἐνσωμάτωση ἑνὸς ἀγωγοῦ ἀπὸ πήλινα « κοντοῦτα » μέσα στὴ λιθοδομὴ τῶν τοίχων (Στυλ. Κλειδῆ 11, Θεσσαλονίκης 50 κλπ.), ὅπως ἀκριβῶς δηλαδὴ γινόταν καὶ μὲ τὴν ἀποχέτευση τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ ὀρόφου (Π ί ν. $98_{2,3}$). Στὸ σύστημα αὐτὸ ὑπῆρχε, βέβαια, ὁ κίνδυνος νὰ σπάσει κάποιο ἀπὸ τὰ « κοντοῦτα » (π.χ. μ' ἕνα σεισμό), μὲ ἀποτέλεσμα τὴ διαβροχὴ τοῦ τοίχου, τὴν καταστροφὴ τῶν ἐπιχρισμάτων κλπ. καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ ξηλωθεῖ κατόπιν ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀγωγοῦ, ἕως ὅτου βρεθεῖ ὁ σπασμένος σωλήνας καὶ ἀντικατασταθεῖ μ' ἕναν καινούριο. Γιὰ τοῦτο καὶ ἡ παραπάνω μέθοδος φαίνεται νἄναι σὲ σπανιότερη χρήση ἀπὸ τὴν προηγούμενη.

Ἡ ἴδια ἡ στέρνα ἔπαιρνε, συνήθως, τὴ μορφὴ ἑνὸς μεγάλου, πρισματικοῦ ὄγκου, τοποθετημένου σὲ μιὰ γωνιὰ τῆς αὐλῆς ἢ τῆς εἰσόδου (πολλὲς φορὲς δίπλα ἢ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πέτρινη σκάλα) καὶ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ στεγανότητά της φρόντιζαν νὰ ἐπιχρίσουν τὰ ἐσωτερικά της τοιχώματα μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Τὸ ἀπαραίτητο στόμιο καθαρισμοῦ της ταυτίζονταν μὲ τό, κυκλικῆς ἢ τετραγωνικῆς διατομῆς, ἄνοιγμά της, ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ γινόταν ἡ ἄντληση τοῦ νεροῦ.

Στὰ μέγαρα τῶν πλουσίων καὶ τῶν εὐγενῶν συνηθίζονταν, καμιὰ φορά, νὰ κρύβουν τὸ μεγάλο αὐτὸ ὄγκο τῆς δεξαμενῆς τοῦ νεροῦ πίσω ἀπὸ κάποιο τοῖχο τοῦ ἰσογείου, ὁπότε ἡ μόνη ὁρατὴ πλευρὰ τῆς στέρνας ἔπαιρνε τὴ μορφὴ μιᾶς μικρῆς κρήνης (Ἀρκαδίου 154· Π ί ν. 86_3) [38].

Παρόμοια, δίχως ἄλλο, ἑρμηνεία πρέπει νὰ δώσουμε καὶ στὴν περίεργη διαφορετικὰ κατασκευή, ποὺ βρίσκουμε νὰ σώζεται ἀκόμη, μισοχωσμένη μέσα στὸ ἔδαφος, στὴν αὐ-

37. Στυλ. Ἀλεξίου, Μινωϊκὸς Πολιτισμός, σελ. 201.

38. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 330 - 331, σημ. 37 καὶ 38. Καὶ στὸ Βυζάντιο, κατὰ τὸν Φ. Κουκουλέ (Περὶ τὴν βυζαντινὴν οἰκίαν. ΕΕΒΣ, τόμ. ΙΒ΄, σελ. 138), « εἰς τὰς αὐλὰς ἢ τοὺς κήπους τῶν οἰκιῶν τῶν πλουσίων ὑπῆρχον κρῆναι, « βρύσεις », ἐν αἷς διάφορα ἀγαλμάτια, ἀπὸ τοῦ στόματος τῶν ὁποίων ἔρρεε τὸ ὕδωρ κλπ. ». Πρβλ. καὶ τὴν παρ. 42 τοῦ 11ου τίτλου ἀπὸ τὸ πέμπτο βιβλίο τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Κων. Ἁρμενόπουλου, σελ. 332 - 333 :

« Τοῦ ληγατευθέντος ἢ πραθέντος οἴκου ἐστὶν ἅτινα ἢ δι' αὐτὸν γέγονεν, ὡς τοῦ φρέατος σκέπασμα καὶ αἱ δεξαμεναὶ καὶ οἱ λουτῆρες καὶ οἱ ἡνωμένοι τοῖς ἀναβρυτοῖς σωλῆνες. . . ».

λὴ τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ν. Πατελάρου 14 (Π ί ν. 87_1, 88_1), προσκολλημένη πάνω στὸν τοῖχο τῆς σκάλας, ποὺ ὁδηγεῖ στὸ ἀνώγι τοῦ σπιτιοῦ[39]. Ἡ δεξαμενὴ τοῦ νεροῦ βρίσκεται, αὐτὴ τὴ φορά, κάτω ἀπὸ τὰ πέτρινα « σκαλέρια » τοῦ κλιμακοστασίου. Ἂν θέλουμε, πάντως, νὰ κυριολεκτήσουμε πρέπει νὰ ποῦμε πὼς δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ μικρή, συνηθισμένη κρήνη, ἀλλὰ γιὰ ἕνα νιπτήρα (lavello ἢ lavabo), σὰν κι αὐτοὺς ποὺ συνηθίζει νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ καθολικὸ ἱερατεῖο στὸ χῶρο τῆς sacrestia ἢ τοῦ refettorio (Τράπεζας) τῶν μοναστηριακῶν συγκροτημάτων[40]. Πρόχειρα παραδείγματά τους βρίσκουμε στὸ Refettorio τοῦ convento Benedettino στὴν Praglia τῆς Padova (16ος αἰ.), μέσα στὴ Sacrestia τῆς ἐκκλησίας τῆς Santa Maria Novella τῆς Φλωρεντίας (Π ί ν. 87_2)[41] ἢ σ' ἐκείνη τοῦ S. Domenico Maggiore (16ος αἰ.) τῆς Νεάπολης[42]. Στὴ δική μας περίπτωση, ἡ παραπάνω διαπίστωση ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν παρουσία ἑνὸς λατινικοῦ (μᾶλλον) παρεκκλησίου, δίπλα ἀκριβῶς στὴ σκάλα τοῦ ἴδιου σπιτιοῦ[43]. Τὸ παρεκκλήσιο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα μόνο μικρό, ὀρθογώνιο χῶρο, στεγασμένο μὲ ὀξυκόρυφο θόλο. Ἕνα θολωτὸ πέρασμα, ποὺ συνδέει τὴ μικρὴ αὐτὴ cappella μὲ τὴν αὐλή, καταλήγει (δίπλα στὸ lavello) σ' ἕνα τρίδυμο, διακοσμημένο μὲ πλοχμούς, γοτθικό, τοξωτὸ ἄνοιγμα, σὰν κι αὐτὰ ποὺ βρίσκουμε συχνὰ στὰ μικρὰ ἐκκλησάκια τῶν ὀρθοδόξων στὴν κρητικὴ ὕπαιθρο, στὴ διάρκεια τῆς Βενετοκρατίας[44].

Ὁ παραπάνω μικρὸς νιπτήρας παρουσιάζει μιὰ ἡμικυκλικὴ περίπου κόγχη (nicchia), στεγασμένη μ' ἕνα τεταρτοσφαίριο[45], πλαισιωμένη ἀπὸ δυὸ ψευδοκιονίσκους κορινθιά-

39. Βλ. σχετικά, ὅσα γράφει ὁ Χρ. Σταυρουλάκης, Μία καταπληκτικὴ ἀποκάλυψις διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ρεθύμνης, ἐφημ. Κρητικὴ Ἐπιθεώρησις, φύλ. 4/3/1973. Πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι, καταρχήν, δὲν πρόκειται γιὰ κάποιο ἄγνωστο μέχρι τώρα μνημεῖο, δεδομένου ὅτι, ὅπως δείχνει τὸ δημοσιευόμενο ἐδῶ σχέδιο, τοῦτο εἶχε ἀποτυπωθεῖ, σχεδιαστεῖ (στὰ 1962) καὶ παρουσιαστεῖ στὴ σπουδαστικὴ ἐργασία τῶν Μ. Μαλλιωτάκη - Γκοιμίση, Ἀγγ. Νέγρη καὶ Ἰορδ. Δημακόπουλου στὴν Ἕδρα Ἀρχιτεκτονικῆς Μορφολογίας καὶ Ρυθμολογίας τοῦ ΕΜΠ, στὰ 1964.

40. Πρβλ. καὶ τὸ σχετικὸ vercetto τῆς λειτουργίας (messa) τῶν καθολικῶν : « Manus meas inter innocentes ».

41. Βλ. τὸ σχετικὸ σχέδιο τοῦ Josef Durm, Die Baukunst der Renaissance in Italien, Stuttgart, 1903, σελ. 510, εἰκ. 506.

42. E. Diegoli - C.R. Braggio, Mille schizzi di monumenti architettonici e decorativi dell' arte italiana, Milano, 1963, σελ. 121.

43. Δὲν βλέπω νὰ ὑπάρχει καμιὰ ἔνδειξη γιὰ τὴν ταύτιση, ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ κάνει ὁ Χρ. Σταυρουλάκης (ἔ.ἀ.), μὲ τὴν ἀναφερόμενη ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγὲς ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Λαζάρου, καθὼς καὶ τὴν ὁμώνυμη συνοικία τοῦ βενετοκρατούμενου Ρεθέμνου, τὴν ὁποία ἀναφέραμε νωρίτερα (σελ. 79, σημ. 160).

44. Πρβλ. π.χ. τὸ θύρωμα εἰσόδου στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας στὸ χωριὸ Σάρχος (ἐπαρχ. Μαλεβιζίου, νομ. Ἡρακλείου), Gerola, τόμ. II, εἰκ. 335, καθὼς κι ἕνα παράθυρο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου στὸ Νιὸ Χωριὸ (ἐπαρχ. Κυδωνίας, νομ. Χανιῶν), ἔ.ἀ. εἰκ. 343.

Ὅπως σημειώνει ὁ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 267), στὶς μικρὲς αὐτὲς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τῆς ὑπαίθρου « la decorazione delle porte e delle finestre, degli archi e delle mensole, dei pilastri e dei capitelli, delle cimase, delle cornici, dei campanili, delle tombe delle serraglie potè trasformare in tal guisa l'aspetto del tempio, che le semplici forme costruttive dell'arte bizantina perdettero ogni importanza e scomparvero quasi al cospetto della ricca decorazione di gusto veneto, e la chiesa smise il suo carattere greco per avvicinarsi di molto ai nostri monumenti italiani ».

45. Καὶ στὸ σκίτσο τῆς αὐλῆς τοῦ σπιτιοῦ, ὅπου ἔμεινε (στὰ 1817) στὸ Ρέθεμνος ὁ Fr. Sieber, διακρίνουμε στὸν τοῖχο μιὰ ἡμικυκλικὴ κόγχη, στεγασμένη μ' ἕνα τεταρτοσφαίριο, τοῦ ὁποίου τὸ κοῖλο παίρνει τὴ μορφὴ μιᾶς ἀχιβάδας (Π ί ν. 75_2). Μέσα σ' αὐτὴ τὴν κόγχη δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε ἕνα

ζοντος ρυθμοῦ, ποὺ πατοῦν πάνω σὲ ὀρθογωνικὰ βάθρα. Τὸ σύνολο κορυφώνεται σὲ μιὰ ὁριζόντια ἐπίστεψη, ἐνῶ εἶναι βέβαιο πὼς τὸ κάτω μέρος τοῦ μνημείου βρίσκεται ἀκόμη μέσα στὸ χῶμα τῆς αὐλῆς.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἐντυπωσιάζει ἐδῶ εἶναι τὸ παραγέμισμα σχεδὸν κάθε ἐλεύθερης ἐπιφάνειας μὲ μιὰ πληθωρική, ἐπιπεδόγλυφη διακόσμηση [46] μὲ φυτικὰ θέματα ἀπὸ φυλλώματα, γλάστρες, καθὼς καὶ μικρὰ πουλιά, στοιχεῖα δηλαδὴ ποὺ ξαναβρίσκουμε καὶ στὰ παλιὰ κρητικὰ κεντήματα (Π ί ν. 88_2)[47], ἐκφραστικὰ μέσα τῆς τοπικῆς, λαϊκῆς τέχνης, ποὺ θὰ συναντήσουμε ἀργότερα καὶ στὴν ἐπίσης ἐπιπεδόγλυφη διακόσμηση τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Πάν. Κορωναίου 12 (Π ί ν. 121).

Μὲ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ὕπαρξης μιᾶς στέρνας, στὴν ὁποία, μάλιστα, ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ πρέπει νὰ βρίσκεται ἀρκετὰ ψηλά, ἔτσι ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται (ὑδροστατικὰ) ἡ ροή, σχετίζεται καὶ ἡ παρουσία ἑνὸς ἀναβρυτηρίου, στὴν αὐλὴ ἢ τὸν κῆπο τῶν μεγάρων, ποὺ τόσο πολὺ θ' ἀγαπήσουν ἀργότερα στὰ κονάκια τους καὶ οἱ πλούσιοι Τουρκοκρητικοὶ ἀγάδες [48]. Ἀπὸ τὰ λίγα παραδείγματά τους, ποὺ ἔχουν διασωθεῖ στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Κρήτης (στὸ Ἡράκλειο) ἢ στὸν κῆπο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Χανιῶν (Π ί ν. 89_2), βλέπουμε πὼς παίρνουν τὴ μορφὴ μιᾶς κυκλικῆς συνήθως διατομῆς, ρηχῆς, πώρινης λεκάνης, στολισμένης μὲ οἰκόσημα καὶ ἀνάγλυφες

μικρὸ ἄγαλμα τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας ἢ κάποιου ἁγίου, σὰν κι αὐτὰ ποὺ συνήθιζαν στὰ παρεκκλήσιά τους, ὄχι μόνον οἱ καθολικοὶ Βενετοκρητικοί (ἢ Ἕλληνες), ἀλλὰ καὶ οἱ ὀρθόδοξοι ἀφέντες, ὅπως εἶναι π.χ. ἐκεῖνο (μὲ τὸ εἰλητάριο καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιγραφὴ) τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου (Ἱστορικὸ Μουσεῖο Κρήτης), πού, κατὰ τὸν Α. Ξυγγόπουλο (Βυζαντινὰ εἰκονογραφικὰ γλυπτά. ΕΕΒΣ, τόμ. ΙΕ', σελ. 268), « εὑρίσκετο ἴσως εἰς τὸ ἰδιωτικὸν παρεκκλήσιον ἄρχοντος Ἕλληνος τὸ γένος ἀλλὰ καθολικοῦ τὸ δόγμα », καὶ προσθέτει : « παρ' ὅλον ποὺ φαίνεται λίαν παράδοξος ἡ ὕπαρξις ὁλογλύφου ἁγάλματος ἁγίου διὰ τὴν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν θὰ πρέπη κανεὶς νὰ σκέπτεται πάντοτε ὅτι αἱ ὅλως ἐξαιρετικαὶ θρησκευτικαὶ συνθῆκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας ἔζων οἱ Ἕλληνες ὑπὸ τὸν Ἐνετικὸν ζυγὸν ἴσως νὰ μὴν ἀπέκλειον τὴν ἐντὸς ὀρθοδόξων ναῶν ὕπαρξιν ἀγαλμάτων. Ἡ Κρήτη ὅπως καὶ ἡ Ἑπτάνησος ἐπὶ Βενετοκρατίας παρουσιάζουν ἀληθῶς περίεργα φαινόμενα διεισδύσεως καθολικῶν στοιχείων καὶ συνηθειῶν εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ναούς ». Πράγματι, στὴ δική μας κόγχη, διακρίνεται μιὰ μικρή, ἀκανόνιστου σχήματος ὀπή, στὸ μέσο περίπου τοῦ ὕψους της, ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελεῖ τὸ διαβρωμένο ἴχνος μιᾶς ἐγκοπῆς γιὰ τὴν ἀγκύρωση κάποιου ἀγαλματιδίου. Ἐνισχυτικὸ σ' αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς πὼς ἡ διακόσμηση τοῦ κοίλου τῆς κόγχης δὲν ἐπεκτείνεται πιὸ κάτω ἀπὸ τὴ γένεση τοῦ τεταρτοσφαιρίου της. Κατὰ συνέπεια, ἕνα μικρὸ γλυπτὸ (σὲ ὄρθια στάση), τοποθετημένο ἐκεῖ, δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ κρύψει τὴν ἐπιμελημένη διακόσμηση.

46. Πρβλ. σχετικὰ κι ἕνα παράθυρο ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας στὸ χωριὸ Ρογδιά (ἐπαρχ. Μαλεβιζίου, νομ. Ἡρακλείου). Gerola, ἔ.ἀ. εἰκ. 364.

47. Pauline Johnstone, Greek Island Embroidery, London, 1961, πίν.73, ὅπου κεντημένο κρητικὸ πουκάμισο τοῦ 17ου - 18ου αἰ. Πρβλ. καὶ Luisa Bellinger, Κρητικὰ κεντήματα τῆς Συλλογῆς τοῦ « Μουσείου Ὑφαντῶν » τῆς Washington. Κρητ. Χρον. 4 (1950), σελ. 264 - 267.

48. Ἡ ἰδιαίτερη ἀγάπη τῶν πλούσιων Τουρκοκρητικῶν γιὰ τὴν ἵδρυση εἴτε δημόσιων κρηνῶν (tsecme, sebili, sadirvan) γιὰ φιλανθρωπικοὺς ἢ θρησκευτικοὺς σκοποὺς εἴτε ἀναβρυτηρίων κλπ. στοὺς κήπους καὶ στὶς αὐλὲς τῶν σπιτιῶν τους ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ σωματικὴ καθαριότητα, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐπιβάλλει στοὺς μουσουλμάνους τὸ Κοράνιο (κεφάλαιο πέμπτο : ἡ « Τράπεζα », ἐδάφιο ὄγδοο : « Ὦ πιστοί ! Πρὶν ἀρχίσετε τὴν προσευχή, πλύνετε τὸ πρόσωπό σας καὶ τὰ χέρια σας ὡς τοὺς ἀγκῶνες καὶ σκουπίστε τὸ κεφάλι καὶ τὰ πόδια σας ὡς τὶς πατοῦσες » — μετάφρ. Μ. Μεραναίου, σελ. 79). Εἶναι ἡ ἴδια ἡ καθαριότητα, ποὺ φαίνεται καὶ στὸ ντύσιμό τους, ὅπως θυμᾶται τοὺς Τουρκοκρητικοὺς τοῦ Ρεθέμνου ὁ Παντ. Πρεβελάκης (Τὸ Χρονικὸ μιᾶς Πολιτείας, σελ. 28 - 29): « Τὸ ροῦχο τους δὲν ἄλλαζε ἀπὸ τῶν Χριστιανῶν, μονάχα ποὺ ἡ φροντίδα στὴν πάστρα καὶ στὸ ζαριφλίκι εἴταν σὲ τούτους μεγαλύτερη ».

κεφαλὲς λιονταριῶν, ἀπὸ τὸ στόμιο τῶν ὁποίων ἔτρεχε τὸ νερό, ποὺ ξεπηδοῦσε στὸ μέσο τους. Τὸ ὁλοκληρωμένο σύνολο ἑνὸς συνηθισμένου κρητικοῦ ἀναβρυτηρίου περιλάμβανε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω πέτρινη λεκάνη καὶ τὴν ὑψηλόκορμη βάση της, μιὰ πολὺ χαμηλότερα τοποθετημένη, μεγάλη, συχνὰ περίτεχνη γούρνα, ποὺ συγκέντρωνε τὸ νερὸ ποὺ ἔπεφτε κελαρύζοντας ἀπὸ τὸ ψηλότερο, καθαυτὸ ἀναβρυτήριο. Στὸ Ρέθεμνος, πάντως, τίποτε σχετικὸ δὲν ἔχει διασωθεῖ σήμερα.

Μὲ τὶς ὑδραυλικὲς ἐγκαταστάσεις τοῦ ἰσογείου τοῦ σπιτιοῦ συνδέεται, τέλος, καὶ ἡ πέτρινη σκάφη γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν ρούχων, ποὺ βρίσκουμε στὴν αὐλὴ ἢ τὴ στεγασμένη εἴσοδο ὅλων σχεδὸν τῶν παλιῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου.

Στὴν πιὸ σύνθετη μορφή της ἐμφανίζει δυὸ ὀρθογωνικὲς γοῦρνες, μιὰ μεγάλη καὶ βαθύτερη γιὰ τὸ σαπούνισμα τῶν ρούχων καὶ μιὰ μικρότερη καὶ πιὸ ρηχὴ γιὰ τὸ ξέπλυμα τους. Βρίσκονται πάντα προσκολλημένες σὲ κάποιο τοῖχο, πίσω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει, μερικὲς φορές, ἡ στέρνα, ἀπ' ὅπου καὶ ἐφοδιάζονται κατευθείαν μὲ τὸ νερό (Ἀρκαδίου 198· Πί ν. 89_1, Ραδαμάνθη 47· Πί ν. 86_1). Γιὰ νὰ μὴ χύνονται τὰ ἀπόνερα τῆς μπουγάδας στὸ πλακόστρωτο τῆς αὐλῆς ὑπάρχει (συχνά), μπροστὰ στὴ σκάφη, ἕνα μικρὸ καὶ πολὺ ρηχὸ αὐλάκι, τὸ ὁποῖο, ἀφοῦ συγκεντρώσει τὰ νερὰ (ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸ στόμιο ἀπορροῆς τῆς γούρνας· Πί ν. 89_1) τὰ ὁδηγεῖ, μὲ κλίση, εἴτε στὸ δρόμο (Στυλ. Κλειδῆ 11) εἴτε στὸν ὑπόγειο βόθρο τοῦ σπιτιοῦ.

Σχετικὸ μὲ τὴν πέτρινη σκάφη καὶ τὴν μπουγάδα εἶναι καὶ τὸ θέμα τῶν ἐφοδιασμένων μὲ μιὰ κυκλικὴ ὀπὴ καὶ πακτωμένων σταθερὰ στὸν τοῖχο πώρινων κρίκων, ποὺ κατάληγαν σ' ἕνα ἡμικύκλιο (Στυλ. Κλειδῆ 11, Ἀθαν. Διάκου 9, Ἀναγν. Τσίχλη 2, Ἀρκαδίου 198· Πί ν. 91_2), στοὺς ὁποίους ἔδεναν τὰ σχοινιὰ γιὰ τὸ ἄπλωμα τῶν πλυμένων ρούχων. Τῆς ἴδιας, μάλιστα, μορφῆς κρίκους χρησιμοποιοῦσαν στὴν Κρήτη (τόσο στὴ Βενετοκρατία ὅσο, καθὼς πιστεύω, καὶ στὴν Τουρκοκρατία) καὶ γιὰ νὰ δένουν τὰ ὑποζύγια ὅπως π.χ. στὸν τοῖχο τῆς μνημειακῆς σκάλας τῆς κεντρικῆς εἰσόδου στὴ μονὴ τῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων (πολὺ κοντὰ στὸν κρίκο τοῦ τοίχου σώζεται ἀκόμη μιὰ μικρὴ πέτρινη σκάλα ποὺ διευκόλυνε τὸν ἀναβάτη νὰ καβαλικεύσει ἢ νὰ ξεπεζέψει ἀπὸ τὸ ἄλογό του· Πί ν. 90_3)[49] ἢ κάτω ἀπὸ τὸ θολωτὸ πλατύσκαλο τῆς εἰσόδου στὴν αὐλὴ τοῦ Πύργου Ἀληδάκη (Πί ν. 91_1).

Ἴδιας ἀκριβῶς μορφῆς πέτρινους κρίκους βρίσκουμε ὅμως καὶ στὶς προσόψεις μερικῶν σπιτιῶν τῆς παλιᾶς πόλης τῆς Κέρκυρας, ὅπως π.χ. σ' ἐκεῖνο τῆς ὁδοῦ Ραρτούρου (πάροδος τῆς ὁδοῦ Βουλγάρεως) 6 ἢ στὴ Βενετία, κοντὰ στὴν ἐκκλησία τοῦ S. Lio (Πί ν. 91_3) καὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία πὼς ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ πόλη εἰσάγεται τὸ θέμα στὴν Κρήτη καὶ στὴν Κέρκυρα. Μὲ κάπως μεγαλύτερο μῆκος προεξοχῆς (ἀπ' ὅσο ἐξέχουν στὴν Κρήτη) οἱ βενετσιάνικοι κρίκοι χρησίμευαν ἐπίσης γιὰ τὸ δέσιμο τοῦ σχοινιοῦ τῶν ρούχων, ποὺ ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας μιᾶς ὑπαίθριας αὐλῆς ἢ ταράτσας ἀναγκάζονταν στὴ Βενετία νὰ κρεμοῦν συχνὰ στὴν πρόσοψη τῶν λαϊκότερων palazzi οἱ ἔνοικοί τους. Αὐτὴ μονάχα τὴν ἑρμηνεία ἔχουν, χωρὶς ἄλλο, καὶ οἱ πέτρινοι κρίκοι στὴν πρόσοψη μιᾶς βενετσιάνικης casa τοῦ Canal Grande, ποὺ διακρίνονται σα-

49. Viollet - Le Duc, Dictionnaire Raisonné de l'Architecture Française du XIe au XVIe siècle, Paris, 1863, τόμ.6, σελ. 401 - 402 (λῆμ. montoir) : « Degré assez élevé pour permettre de monter à cheval sans l'aide de l'étrier » κλπ. Κατὰ τὸν Δ. Τριποδάκη, Ἀρχιτεκτονικὴ 58 (1966), σελ. 55, σὲ χωριὰ τῆς Κρήτης, ἡ πέτρα αὐτὴ ἀπ' ὅπου δένουν τὰ ὑποζύγια εἶναι γνωστὴ σὰν « δεματαρά ».

φέστατα στὸν πίνακα τοῦ «Θαύματος τοῦ Τιμίου Σταυροῦ» (1494) τοῦ Vittore Carpaccio (Βενετία, 1465 - 1526) Π ί ν. 90_2.

Στὸ Ρέθεμνος, τέλος, δὲν λείπουν, μολονότι σπανιότεροι, κι ἄλλου εἴδους κρίκοι, ποὺ ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι, τοποθετοῦνται στὴ σειρά, εἴτε πάνω στὴν κατακόρυφη πλευρὰ εἴτε στὴν ὁριζόντια ἀπόληξη τοῦ τοίχου, ὅπως π.χ. ἐκεῖνοι τοῦ πιὸ χαμηλοῦ ἀπὸ τὰ δώματα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198 (Π ί ν. 90_1, 91_4), ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὸ ἄπλωμα τῶν πλυμένων ρούχων.

ΙΙΙ. Ἑστίες μαγειρείων, καμινάδες, ἀποχωρητήρια, λουτρὰ

Τὸ δωμάτιο τοῦ μαγειρείου [50] βρίσκεται, καθὼς εἴδαμε, εἴτε στὸ βάθος ἢ στὸ μέσο περίπου τοῦ ὀρόφου, πρὸς τὴν πλευρά, πάντως, τῆς ὑπαίθριας αὐλῆς ἢ, ἀκόμη, τοῦ κήπου (Ἀθαν. Διάκου 9, Ἀρκαδίου 198, Θεσσαλονίκης 50, Ἀρκαδίου 154, Χατζηγρηγοράκη 9, Νικηφ. Φωκᾶ 70, Στυλ. Κλειδῆ 11) εἴτε καταλαμβάνει ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ (Νικηφ. Φωκᾶ 89 καὶ 104).

Στὴν πρώτη περίπτωση εἶναι συχνὴ ἡ παρουσία ἑνὸς ἰδιαίτερου μέρους, μέσα στὸν εὐρύτερο χῶρο τοῦ μαγειρείου (ὅπου ὑπάρχει ἡ ἑστία), πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑψώνεται μιὰ πελώρια καμινάδα, τῆς ὁποίας ἡ χοάνη ἀποτελεῖ καὶ τὴν κάλυψή του, στὸ γεωμετρικὸ σχῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ μιᾶς τετραγωνικῆς, κόλουρης πυραμίδας, στὴν κορυφὴ τῆς ὁποίας ἀφήνεται ὁ ἐπίσης τετραγωνικῆς διατομῆς καπναγωγός, ποὺ ἐξέχει πάνω ἀπὸ τὸ ὁριζόντιο δῶμα τοῦ ὑπόλοιπου μαγειρείου, στὴ μορφὴ μιᾶς ἰδιότυπης, πανύψηλης καμινάδας. Ἡ τελευταία φαίνεται τότε, καθὼς ξεφυτρώνει στὸ μέσο τοῦ δώματος (Ἀθαν. Διάκου 9, Ἀρκαδίου 198· Π ί ν. 92_1), σὰν νὰ παρασύρει στὴν κατακόρυφη πορεία της ἕνα μέρος τῆς κόλουρης πυραμίδας τῆς χοάνης τοῦ καπναγωγοῦ, ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μαγειρείου. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἔντονα σκαρπωτὴ βάση τῆς καμινάδας, μὲ τὴν ὁποία καὶ ἑδράζεται γερὰ καὶ σταθερὰ πάνω στὸ δῶμα. Ἐπακολουθεῖ ἕνας λεπτόλιγνος ἢ κοντόχοντρος, τετραγωνικὸς κορμός, καθὼς κι ἕνα τρίτο καὶ τελευταῖο μέρος ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕναν ἁπλὸ πρισματικὸ ὄγκο, ὅπου τὰ ἀνοίγματα, ἀπ' ὅπου βγαίνει ὁ καπνός [51], καὶ μιὰ ἐπικάλυψη στὴ μορφὴ μιᾶς μικρῆς πυραμίδας (Σου-

50. Ἀντίθετα, στὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ «δὲν ὑπῆρχον ἰδιαίτερα διαμερίσματα χρησιμοποιούμενα ἀποκλειστικῶς ὡς μαγειρεῖα. Τὸ φαγητὸν λοιπὸν θὰ παρεσκευάζετο πιθανώτατα εἰς τὴν ἑστίαν τοῦ τρικλίνου, ὅστις κατὰ τοῦτον ἀνῆκεν εἰς τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῶν κατοικιῶν ὅπερ οἱ Γερμανοὶ ὀνομάζουσι Wohnküche. Ὅπου δὲ δὲν ὑπάρχουσιν ἑστίαι εἰς τὸν τρίκλινον θὰ πρέπη νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ φαγητὸν θὰ ἡτοιμάζετο εἴτε ἐν τῷ ἰσογείῳ εἴτε ἐν τῷ τρικλίνῳ μὲν ἀλλ' ἐπὶ κινητῶν ἑστιῶν (φουβοῦδες)». Α. Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ Γ (1937), σελ. 78 - 79.

51. Ἡ ἔξοδος τῶν καυσαερίων, στὶς καμινάδες τοῦ Ρεθέμνου καὶ τῶν ἄλλων κρητικῶν πόλεων, ὀφείλεται, ὅπως σ' ὅλους τοὺς καπναγωγούς, στὴν ἄνωση (ἐξαιτίας τῆς διαφορᾶς θερμοκρασίας στὸ κατώτερο ἀφενὸς καὶ στὸ ἀνώτερο ἀφετέρου ἄκρο τοῦ ἀγωγοῦ), καθὼς καὶ στὸ φυσικὸ ἑλκυσμό, ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὸν διάφορων κατευθύνσεων καὶ μὲ κάποια ταχύτητα πνέοντα ἄνεμο, στὴν ἐλεύθερη ἀπόληξη τῆς καπνοδόχου, πάνω ἀπὸ τὸ δῶμα.

Πολὺ ἐντυπωσιακό, ἀλλὰ καὶ μοναδικὸ μᾶλλον παράδειγμα κρητικῆς καμινάδας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, στὴν ὁποία ἡ ἔξοδος τοῦ καπνοῦ γινόταν μὲ τὴ βοήθεια μηχανικοῦ, κατὰ κάποιο τρόπο, μέσου ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τοῦ μεγάλων διαστάσεων τζακιοῦ τῆς Πύλης τοῦ Παντοκράτορα, στὸ Χάνδακα (ἡ ἀνέγερση τῆς πύλης ὁλοκληρώθηκε στὰ 1567 - 1570), ποὺ ἄναβε γιὰ νὰ ζεσταθεῖ (τὸ χειμώνα) ἡ φρουρά. Πραγματικά, ὅπως ἔχω κιόλας δείξει (ξεκινώντας ἀπὸ ἕνα ἀποκαλυπτικὸ σκίτσο τῆς πύλης, τοῦ 1667), ἡ καμινάδα τοῦ τζακιοῦ αὐτοῦ εἶχε τὴν ἀλλόκοτη, μὲ τὴν πρώτη ματιά, μορφὴ ἑνὸς ἀνεμόμυλου μὲ μεγάλα

λίου 2· Π ί ν. 92_2) ἢ μιᾶς τετράγωνης πλάκας, φερόμενης ἐπάνω σὲ μικρὰ ποδαρικὰ (mensole), ποὺ κορυφώνεται σὲ μιὰ περίτεχνη ἀπόληξη (σπίτι Καστρινογιάννη στὸ Ἡράκλειο· Π ί ν. 93_3)[52]. Ἡ τριμερὴς αὐτὴ διάταξη (βάση - κορμὸς - ἐπίστεψη) τονίζεται μὲ ὀρθογωνικῆς ἢ ἡμικυκλικῆς διατομῆς ταινίες, ποὺ περιζώνουν τὴν καμινάδα, σὰν marcapiani ἀναγεννησιακῶν προσόψεων.

Ὁ ἴδιος τύπος καμινάδας διατηρεῖται καὶ στὴν Τουρκοκρατία, ὅπως δείχνει τὸ παράδειγμα τῆς βίλλας Trevisan (Π ί ν. 92_3)[53], σὲ μιὰ ἁπλοποιημένη ὁπωσδήποτε μορφή (Π ί ν. 93_1), ἐνῶ δὲ λείπει στὸ Ρέθεμνος καὶ ἡ συνηθισμένη στὰ χωριὰ τῆς Κρήτης καμινάδα μὲ τὸ πήλινο πιθάρι (Π ί ν. 94_1)[54].

Ὁλόκληρη ἡ κατασκευή, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν καμινάδα, θυμίζει τὰ μαγειρεῖα τῶν μοναστηριῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ὅπως π.χ. ἐκεῖνα τῆς μονῆς Χελανδαρίου τοῦ Ἁγ. Ὄρους ἢ τῆς μονῆς Εὐαγγελιστρίας τῆς Σκιάθου[55], κι ἀποτελεῖ ἴσως ἕνα στοιχεῖο παλιότερων, ἐγχώριων κατασκευαστικῶν συνηθειῶν. Ἡ συγκεκριμένη ὅμως μορφὴ τῆς παραπάνω καμινάδας μὲ τὴν τριμερῆ συγκρότηση καὶ τὸ διαχωρισμὸ τῶν μερῶν της μὲ ὁριζόντιες ταινίες ἀπηχεῖ μορφὲς ἀπολήξεων καμινάδας, τόσο ἀπὸ τὴν πόλη, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ τῆς Βενετίας (Π ί ν. 93_2, $94_{2,3}$), χωρὶς ὅμως — καὶ τοῦτο πρέπει νὰ τονιστεῖ — ν' ἀποτελεῖ κι ἀντίγραφό τους. Γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ τοπικὴ κατασκευαστικὴ ἔκφραση, ποὺ δημιουργήθηκε στὸ νησὶ κάτω ἀπὸ ἀφομοιωμένες βενετικὲς ἐπιρροές.

Πολὺ πιὸ συχνὴ εἶναι ὅμως στὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου ἡ τοποθέτηση τῆς ἑστίας (καὶ τῆς καμινάδας της) ἐπάνω σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ χώρου τοῦ μαγειρείου ἢ καὶ πάνω στὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης τοῦ σπιτιοῦ, ὅταν τὸ τελευταῖο βλέπει στὸ δρόμο.

Στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι συνηθέστατη ἡ (μερικὴ) προεξοχὴ τοῦ ὀρθογωνικῆς ἢ καὶ ἡμικυκλικῆς περίπου διατομῆς καπναγωγοῦ τῆς ἑστίας (βίλλα Trevisan· Π ί ν. 96_1), ἔξω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου (Νικηφ. Φωκᾶ 89 καὶ 104, Μίνωος 3· Π ί ν. 95_2, σπίτι στὴν ὁδὸ Μαν. Βερνάρδου κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Santa Maria· Π ί ν. 95_1, δεύτερη πάροδος ὁδοῦ Πόρτου στὰ Χανιά· Π ί ν. 95_3)[56].

τριγωνικὰ πανιά. Στὸν ἀνεμόμυλο εἶχαν φυσικὰ ἀνοιχθεῖ (περιμετρικὰ) οἱ ἀπαραίτητες ὀρθογωνικὲς ὀπὲς γιὰ τὴν ἔξοδο τοῦ καπνοῦ, τὴν ὁποία ὅμως διευκόλυνε τώρα ἡ κίνηση τῶν πανιῶν, ποὺ γύριζε μὲ ὁρμὴ ὁ ἄνεμος, προκαλώντας ἔτσι μιὰ αὐξημένη ταχύτητα στὰ γύρω ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα τῆς καμινάδας - ἀνεμόμυλου στρώματα ἀέρα, πράγμα ποὺ διευκόλυνε ἀφάνταστα τὸν ἐφελκυσμὸ τῶν καυσαερίων τοῦ τζακιοῦ τῆς πύλης. Πρόκειται λοιπόν, ὅπως καταλαβαίνει κανένας, γιὰ μιὰ πολὺ ἔξυπνη ἐπινόηση. Ἰορδ. Δημακόπουλος, Castellum 16 (1972), σελ. 99, εἰκ. 13, καὶ σελ. 104, εἰκ. 16 (σχέδιο τῆς πρόσοψης τῆς πύλης μὲ τὴ θέση καὶ τὴ μορφὴ τῆς καμινάδας - ἀνεμόμυλου).

52. Φωτογραφία αὐτῆς τῆς καμινάδας ἔχει δημοσιεύσει ὁ Κων. Λασσιθιωτάκης (Ἠώς 76 - 85 (1964), σελ. 86) κι ἀπὸ κεῖ προέρχεται καὶ ἡ δική μου φωτογραφία τοῦ Π ί ν. 93_3. Γιὰ τοὺς διαφορετικοὺς τύπους καμινάδας ποὺ συναντάει κανένας στὰ μέγαρα καὶ τὰ σπίτια τῆς Βενετίας, βλ. G. M. Urbani de Gheltof, I camini, Venezia, 1892.

53. Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ καμινάδα αὐτὴ τῆς βίλλας Trevisan ἀποτελεῖ μία ἀταίριαστη στὸ συμμετρικὸ σύνολο τοῦ κτηρίου μεταγενέστερη προσθήκη. Οἱ Τουρκοκρητικοὶ ὀνόμαζαν τὴν καπνοδόχο « μπατζά ». Νικ. Σταυρινίδη, Ἀμάλθεια, τεῦχ. Μαρτ. - Ἀπρ. 1971, σελ. 62.

54. Στὸ χωριὸ Κριτσὰ (νομ. Λασιθίου, ἐπαρχ. Μεραμπέλου) π.χ. « Ἕνα μισοσπασμένο πιθάρι εἶναι ἡ πιὸ συνηθισμένη μορφὴ ἀπολήξεως τῆς καμινάδας τζακιοῦ »: Τὸ Ἑλληνικὸ Λαϊκὸ Σπίτι, σελ. 72.

55. Ἀ. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι, 1958, σελ. 65, εἰκ. 89.

56. Τὸ σπίτι αὐτὸ ἀνάγεται ὁπωσδήποτε στὴ Βενετοκρατία. Ἀδιάψευστη μαρτυρία σὲ τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ διπλανὸ στὴν καμινάδα παράθυρο.

Ὅπως εἶναι φυσικό, δημιουργεῖται τότε ἕνα θέμα γιὰ τὴ στήριξη τῆς προβάλλουσας, στὸ κενὸ καμινάδας [57]. Στὴ Βενετία, ὅπου ἡ προεξοχὴ τῶν camini τῶν πολυώροφων, χωρὶς καμιὰ ἐσωτερικὴ αὐλὴ case εἶναι κάτι τὸ τόσο συνηθισμένο, τὸ πρόβλημα τῶν barbacani, ποὺ εἶχε ἀντιμετωπιστεῖ καὶ νομοθετικὰ μὲ τὸ σχετικὸ ὑπόδειγμα τοῦ Calle del la Madona (στὸ Rialto) [58], βρῆκε τὴν ἑπόμενη λύση : στὸ κατώτερο ἄκρο τῆς προεξοχῆς πακτώνονται στὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης δυὸ πέτρινα φουρούσια. Πάνω σ' αὐτὰ στηρίζεται κατόπιν εἴτε ἕνα χαμηλωμένο τόξο ἀπὸ τοῦβλα εἴτε ἕνα ξύλινο ἢ πέτρινο δοκάρι. Ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ Π τῆς προεξοχῆς, κτίζεται μετὰ (μὲ τοῦβλα) ὁ λεπτὸς τοῖχος (ciavarol) τῆς καμινάδας. Ἀπὸ τὸ κάτω ἄκρο της καὶ μέχρις ἕνα σημεῖο, ἡ καμινάδα διατηρεῖ σταθερὰ ἕνα μεγάλο πλάτος. Κατόπιν ὅμως, τὸ πλάτος μειώνεται βαθμιαῖα μὲ τὴν παρεμβολὴ ἑνὸς τραπεζιόσχημου τμήματος, ἕως ὅτου καταλήξει σ' ἕνα μακρύτερο ἢ πιὸ κοντό (ἀνάλογα μὲ τὸ ὕψος τοῦ σπιτιοῦ), ὀρθογωνικὸ λαιμὸ καὶ ὁλοκληρωθεῖ τελικὰ στὴν ἐπάνω ἀπὸ τὸ κορνίζωμα τῆς κεραμιδοσκέπαστης στέγης ἀπόληξή της. Ἐκεῖ πλέον ὑψώνεται μιὰ τετραγωνικῆς διατομῆς καμινάδα (Π ί ν. 93_2), ὄχι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ κείνην τῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ εἴδαμε προηγουμένως, εἴτε μιὰ πιὸ στενόμακρη, ὀρθογωνικῆς πάντα διατομῆς καμινάδα, μὲ δυὸ πλάγια προσαρτήματα στὴν κορυφή της (Π ί ν. 96_2), ποὺ τὴν ξαναβρίσκουμε αὐτούσια σὲ μερικὰ σπίτια τῆς Κέρκυρας, ἢ συνοδεύεται μὲ μιὰ πήλινη, σὲ σχῆμα χωνιοῦ κατασκευή, ἡ ὁποία περικλείει στὸ ἐσωτερικό της τὴν κτιστή, κυρίως καμινάδα [59], καὶ εἶναι, πάντως, ὁλότελα ἄγνωστη στὴν Κρήτη.

Στὸ Ρέθεμνος καὶ τὶς ἄλλες κρητικὲς πόλεις, ὁ τύπος αὐτὸς τῆς προβάλλουσας στὸ δρόμο καμινάδας ποὺ εἶναι φανερὸ πὼς τόσο ὡς κατασκευὴ ὅσο καὶ ὡς μορφὴ ἔχει ἄμεσα ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὰ σχετικὰ ὑποδείγματα τῆς Βενετίας [60], στηρίζεται κι ἐδῶ εἴτε πάνω σ' ἕνα χαμηλωμένο τόξο ἀπὸ δυὸ - τρεῖς ἀψιδολίθους (Π ί ν. 95_1) ἢ πατάει πάνω σ' ἕνα εὐθύγραμμο, ἀμφιέρειστο, πώρινο δοκάρι, ποὺ ἑδράζεται πάνω σὲ δυὸ ἢ περισσότερα φουρούσια (Π ί ν. $95_{2,3}$). Πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ὅμως τοῦ σπιτιοῦ, τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς καμινάδας, ποὺ δὲν ἐξέχει στὸ κενό, ἀκολουθεῖ συνήθως τὴν τριμερῆ συγκρότηση

57. Κατὰ τὸν Κων. Λασσιθιωτάκη (ἔ.ἀ. σελ. 102), « οἱ ὄμορφες παλιὲς καμινάδες » καθὼς « ἐξέχουν καὶ στηρίζονται σὲ λίθινα φουρούσια δίδουν στὴν ὄψη τῶν σπιτιῶν μιὰν ἰδιότυπη πλαστικότητα ».

58. Πρόκειται γιὰ ἕνα πώρινο φουρούσι τοῦ πρώτου ὀρόφου μιᾶς casa, πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι χαραγμένη ἡ ἑπόμενη ἐπιγραφή: « Per la iuridicion di Barbacani ». Τὸ ἴδιο δηλαδὴ τὸ φουρούσι δίνει τὸ maximum ἐπιτρεπτὸ μῆκος τῆς κάθε εἴδους προεξοχῆς, εἴτε αὐτὴ εἶναι καμινάδα, εἴτε liagò κλπ. Τὸ νομοθέτημα, καθὼς καὶ τὸ ἴδιο τὸ φουρούσι, ἀνάγονται στὸ 15ο αἰ. Egle R. Trincanato, ἔ.ἀ. σελ. 95. Σχετικὸ μὲ τὸ ἴδιο θέμα εἶναι καὶ τὸ « Περὶ ἡλιακοῦ, ἤτοι περὶ ἐξώστου » ἄρθρο 52 ἀπὸ τὸν τέταρτο τίτλο (Περὶ καινοτομιῶν) τοῦ δεύτερου βιβλίου τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Κων. Ἀρμενόπουλου (σελ. 130).

59. Πολλὲς τέτοιες καμινάδες στὴ σειρὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ σήμερα στὴ Βενετία, στὴν περιοχὴ τοῦ Ponte dei Barcaroli. Πρβλ. καὶ Eugenio Miozzi, Venezia nei secoli, Venezia, 1880, σελ. 31. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι σὲ μερικὰ νεοκλασσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κτήρια τῆς Ἀθήνας, τοῦ τέλους τοῦ 19ου - ἀρχῶν 20ου αἰ., συναντοῦμε τέτοιες βενετσιάνικες, πήλινες καμινάδες, σὲ μορφὴ ἑνὸς χωνιοῦ μὲ ὑψηλὸ λαιμό, ὅπως π.χ. σ' ἕνα μέγαρο στὴ γωνιὰ τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου καὶ πλατείας Ὁμονοίας.

60. Καὶ στὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ, ὅπου ἡ ἑστία βρισκόταν στὸ ἰσόγειο, οἱ καμινάδες « ἐξέχουν συχνὰ πρὸς τὰ ἔξω ἄλλοτε μὲ σχῆμα ὀρθογώνιον καὶ ἄλλοτε μὲ σχῆμα ἡμιεξάγωνον. Τὸ ἐξέχον δὲ τοῦτο τμῆμα τῆς ἑστίας ὑπεστηρίζετο συνήθως διὰ λιθίνων κιλλιβάντων (φουρουσιῶν) παραβολικῆς μορφῆς ». Α. Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ Γ (1937), σελ. 32. Στὴ δική μας, πάντως, περίπτωση οἱ λεπτομέρειες στὴ μορφὴ καὶ τὴν κατασκευὴ δηλώνουν κατευθείαν τὶς βενετικὲς ἐπιδράσεις.

τοῦ προηγούμενου τύπου καμινάδας, μὲ τὴν ἔντονα σκαρπωτὴ βάση της, ἐνῶ τὴ θέση τῶν τούβλων παίρνουν στὴν Κρήτη ὀρθογωνισμένοι, λαξευτοὶ δόμοι ἀπὸ τὸν πωρόλιθο τῆς γύρω περιοχῆς (Νικηφ. Φωκᾶ 89, πάροδος Πόρτου στὰ Χανιά· Π ί ν. 95_3).

Τὸ ἄνοιγμα, τέλος, τοῦ τζακιοῦ ἀκολουθεῖ στὴ βασική του σύνθεση μιὰ τυπικὴ διάταξη ('Αρκαδίου 154, ἐρείπια κατεδαφισμένου σπιτιοῦ στὴν ὁδὸ Βιτσ. Κορνάρου 19· Π ί ν. 96_3, βίλλα Trevisan· Π ί ν. 96_1, βίλλα Clodio· Π ί ν. 97_1).

Τὸ τζάκι τοποθετεῖται πάντοτε λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ προβάλλει μέσα στὸ χῶρο τοῦ μαγειρείου μὲ μιὰ πώρινη βάση (ἀπὸ ἕνα ἢ περισσότερα κομμάτια), ποὺ φέρεται πάνω σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ δυὸ ἢ τρία φουρούσια. Πρὸς τὰ ἄκρα τῆς ἴδιας βάσης, ὀρθώνονται κατόπιν (στὴ μορφὴ παραστάδων) δυὸ χονδρές, πρισματικές, πώρινες πλάκες, ἐπάνω στὶς ὁποῖες πατοῦν τώρα δυὸ ἄλλα, πώρινα ἐπίσης φουρούσια, ποὺ ἀπολήγουν σὲ τεταρτοκυκλικῆς μορφῆς ἄκρα. Πάνω σ' αὐτά, στηρίζεται ἕνα χαμηλωμένο τόξο, ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ δυὸ μόνον ἀψιδολίθους. Ὁλόκληρη ἡ κεκλιμένη παρειὰ τοῦ τζακιοῦ κτίζεται κατόπιν ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ τόξο καὶ τὰ φουρούσια του, ἕως ὅτου συναντήσει τὸ ὁριζόντιο δῶμα, τὸ διασταυρώσει καὶ ἀπολήξει στὴν καμινάδα. Πολὺ συχνά, τὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα τοῦ τζακιοῦ ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ὑπὸ κλίση χοάνη τοῦ καπναγωγοῦ μὲ μιὰ πώρινη, πλούσια σὲ κυμάτια, εὐθύγραμμη προεξοχή (βίλλα Clodio), ἐνῶ πάντα σχεδὸν τὸ σύνολο συνοδεύεται κι ἀπὸ μιὰ ὀρθογωνικὴ ἢ τοξωτὴ ἐσοχὴ τοῦ τοίχου (βίλλα Clodio, Βιτσ. Κορνάρου 19), μὲ πώρινο πλαίσιο, τοποθετημένη δίπλα στὸ τζάκι, ὅπου στιβάζουν τὰ καυσόξυλα.

Ἡ ὅλη διάταξη παραμένει ἀναλλοίωτη, καθὼς πιστεύω, τόσο στὴ Βενετοκρατία ὅσο καὶ στὴν Τουρκοκρατία καὶ ὁ Gerola θὰ μᾶς διασώσει τὸ παράδειγμα ἑνὸς ἀναγεννησιακῆς σύνθεσης τζακιοῦ, ἀπὸ κάποιο μέγαρο τοῦ Χάνδακα [61].

Σ' ἀντίθεση μὲ τὸ Μυστρᾶ, ὅπου τὸ ἀποχωρητήριο « εὑρίσκετο ἐντὸς τοῦ μυχοῦ αὐτοῦ τούτου τοῦ τρικλίνου » [62], στὸ Ρέθεμνος τὸ ἀποχωρητήριο εἴτε ἀπομακρύνεται — στὰ μεγαλύτερα σπίτια — ἀπὸ τοὺς κατοικήσιμους χώρους καὶ περιορίζεται (μαζὶ μὲ τὸ μαγειρεῖο) στὸ βάθος τοῦ ὀρόφου, πρὸς τὴν ὑπηρεσιακὴ αὐλή, σὲ μιὰ ὑπαίθρια ταράτσα, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ γίνεται καὶ ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸ ὑπόλοιπο σπίτι (Θεσσαλονίκης 50, 'Αθαν. Διάκου 9· Π ί ν. 97_2), εἴτε ἐντάσσεται σὲ μιὰ θέση δίπλα στὸ μαγειρεῖο καὶ τὴν προβολὴ τοῦ τελευταίου στὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου, ὁπότε καὶ παίζει γι' αὐτὴν ἕνα μορφολογικὸ ρόλο παρόμοιο μ' ἐκεῖνον ποὺ ἔχει ἡ προεξοχὴ τῆς καμινάδας. Πραγματικά, ἕνα μέρος τοῦ ἀποχωρητηρίου, ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου τοποθετεῖται ἡ χαμηλή του λεκάνη καὶ οἱ σχετικὲς σωληνώσεις τῆς ἀποχέτευσής της (Π ί ν. $98_{2,3}$) [63], προβάλλει στὸ δρόμο πατώντας ἐπάνω σὲ πώρινα φουρούσια, πάνω στὰ ὁποῖα ἑδράζεται, μὲ τὴ σειρά του, ἕνα εὐθύγραμμο, πέτρινο δοκάρι ἢ δυὸ μικρὰ χαμηλωμένα τόξα (τοξύλλια) [64], ποὺ

61. Οἱ παραστάδες τοῦ τζακιοῦ φαίνεται πὼς πλαισιώνονταν μὲ ὁλόγλυφα ἀγάλματα, ποὺ παρίσταναν γοργόνες. Gerola, τόμ. IV, εἰκ. 114.

62. 'Α. 'Ορλάνδου, ἔ.ἀ. σελ. 79 - 80.

63. Πρόκειται γιὰ ἕνα σπίτι στὴν ὁδὸ Μάρ. Ρενιέρη ἀριθμ. 12, ὅπου, μετὰ τὴν πτώση ἑνὸς μέρους ἀπὸ τὰ κονιάματα τῆς πρόσοψής του, ἀναφάνηκε ὁ κατακόρυφος ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴ θέση τῆς λεκάνης τοῦ ἀποχωρητηρίου, τὸ ὁποῖο βρισκόταν προφανῶς πρὸς τὴν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ πήλινα, κοντόχονδρα « κοντοῦτα », διαμέτρου 0.22 καὶ μήκους πάνω ἀπὸ 0.25 μ.

64. Κατὰ τὸν 'Α. 'Ορλάνδο (ἔ.ἀ. σελ. 75 καὶ εἰκ. 63), « Τὰ τοξύλλια τῶν ἡλιακῶν τοῦ Μυστρᾶ ἐπα-

διαμορφώνονται μὲ μιὰ μόνο λαξευτὴ πέτρα τὸ καθένα (Παπαμιχελάκη 10· Πίν. 98_1). Τὸ σχῆμα τῆς ὅλης προεξοχῆς εἶναι ἐκεῖνο μιᾶς μικροῦ ὕψους, ὀρθογωνικῆς, πρισματικῆς (Πίν. 98_4) ἢ καὶ ἡμικυλινδρικῆς ἀκόμη κατασκευῆς (σπίτι στὴ Φορτέτσα· Πίν. 21, σπίτι σὲ πάροδο τῆς ὁδοῦ Ἐθν. Ἀντιστάσεως, στὸ στενάκι τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου· Πίν. 97_3). Ἀπὸ κατασκευαστικὴ πλευρὰ ἔχουμε συχνὰ ἐπανάληψη τῆς ἴδιας μεθόδου ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ τὸ ἀποχωρητήριο βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ κι ὄχι στὴν πρόσοψη τοῦ ὀρόφου, ὅταν προεξέχει πιὸ ἔξω ἀπὸ τὸ στηθαῖο τῆς ὑπαίθριας ταράτσας τοῦ σπιτιοῦ (Ἀθαν. Διάκου 9· Πίν. 97_2) [65].

Ἀδιερεύνητη, τέλος, παραμένει στὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου ἡ παρουσία ἑνὸς ἰδιαίτερου χώρου λουτροῦ [66]. Τὰ τετραγωνικῆς κάτοψης λουτρά, ποὺ συναντοῦμε σὲ μερικὰ σπίτια τῆς πόλης (Θεσσαλονίκης 50, Ἀρκαδίου 198), στὰ ὁποῖα μάλιστα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ τοῦ 1924, κατοικοῦσαν Τουρκοκρητικοί (Θεσσαλονίκης 50), παρουσιάζουν ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ἑνὸς μικροῦ, ἰδιωτικῆς χρήσης χαμάμ, ποὺ δανείζεται ἀπὸ τὰ τόσο συνηθισμένα σὲ πολλὲς τουρκοκρατούμενες ἑλληνικὲς πολιτεῖες δημόσια τουρκικὰ λουτρὰ [67] πολλὰ κατασκευαστικὰ καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα [68], ὅπως π.χ.: α) τὴ στέγασή του μ' ἕναν ἡμισφαιρικὸ τροῦλλο, στὸν ὁποῖο ἀνοίγονται (σὲ μιὰ ἀκτινωτὴ διάταξη) κυκλικῆς ἢ πολυγωνικῆς διατομῆς ὀπές, ποὺ φράσσονται μὲ τζάμια στὰ ἄκρα τους καὶ χρησιμεύουν γιὰ τὸ φυσικὸ φωτισμὸ τοῦ λουτροῦ [69], β) τὴν ὕπαρξη μικρῶν,

ραλληλίσθησαν ὑπὸ τοῦ Struck πρὸς γενοατικὰ καὶ ἑνετικὰ ἀκροπυργώματα πρὸς ἃ ἔχουσι πράγματι μεγάλην συγγένειαν. Ὅμοια ἐν τούτοις τοξύλλια ἀπαντῶσιν καὶ εἰς τὸ παλάτιον τοῦ Τεκφοὺρ - Σεράι τῆς Κωνσταντινουπόλεως».

65. Οἱ τοῖχοι τοῦ ἀποχωρητηρίου αὐτοῦ εἶναι κτισμένοι μὲ ἰσόδομη λαξευτὴ λιθοδομὴ καὶ ἡ στέγασή του γίνεται μ' ἕνα μικρὸ τροῦλλο. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς προεξοχῆς του πάνω ἀπὸ τὴν ὑπηρεσιακὴ αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ ἀποτελεῖ ἕνα κεκλιμένο (ὡς πρὸς τὸν τοῖχο τῶν ἰσόγειων βοηθητικῶν χώρων) ἐπίπεδο, ἐπειδὴ πρόθεση τοῦ «μουράρου» ἦταν νὰ ἐνσωματώσει μέσα σ' αὐτὸ τὶς σωληνώσεις τῆς ἀποχέτευσης, ἕως ὅτου τὶς κρύψει μέσα στὸν κατακόρυφο τοῖχο καὶ τὶς ὁδηγήσει ἀπὸ κεῖ στὸ βόθρο (τὸ «βόθυνο») τῆς αὐλῆς. Στὸν Κατζοῦρμπο (Α 262, Β 306), βρίσκουμε τὴ λέξη «σέκια» (ἰτ. secchia βλ. Boerio, ἔ.ἀ. σελ. 639) = τὸ δοχεῖο γιὰ τὶς «ἀτσαλιὲς» (Κατζοῦρμπος, Ε 492) = γιὰ τὶς ἀκαθαρσίες. Ἡ ἴδια λέξη ὑποδηλώνει καὶ τὸ ἀποχωρητήριο (ἔ. ἀ. Α 262).

66. Τὸ λούσιμο καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὴν καθαριότητα τοῦ σώματος εἶναι ὄχι μόνον αὐτονόητη γιὰ ἕνα πολιτισμένο λαό, ἀλλὰ κι ἀποδεικνύεται στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη λέξη, ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη γιὰ τὶς πετσέτες τοῦ λουτροῦ: «λουτρομπόλιες». Βλ. νοταριακὴ πράξη τοῦ Καστρινοῦ συμβολαιογράφου Μιχ. Μαρᾶ (ἀπὸ τὸ 1560), Κ. Μέρτζιου, Κρητ. Χρον. 15 - 16, ΙΙ (1961 - 62), σελ. 270.

67. Τέτοια δημόσια τουρκικὰ λουτρά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάλιστα μερικὰ λειτουργοῦν ἀκόμη, ὑπάρχουν στὴ Θεσσαλονίκη, τὸ Κάστρο τῆς Χίου, τὴ Μυτιλήνη, τὴ Ρόδο κλπ. Στὸ Ρέθεμνος ὑπάρχουν ἀκόμη τὰ κατάλοιπα ἑνὸς τέτοιου λουτροῦ στὴν ὁδὸ Ραδαμάνθη 25. Περισσότερο ὅμως συνηθισμένα στὶς κρητικὲς πόλεις εἶναι τὰ ἰδιωτικὰ λουτρὰ τῶν σπιτιῶν καὶ γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς πρέπει ἰδιαίτερα νὰ διερευνηθεῖ κάποτε μήπως τὸ φαινόμενο αὐτὸ ὀφείλεται σὲ παλιότερες συνήθειες τῆς ἐποχῆς τῆς Βενετοκρατίας. Ὁ Evliya Çelebi ἀναφέρει πὼς στὸ Ρέθεμνος ὑπῆρχαν (γύρω στὰ 1670) δυὸ δημόσια λουτρά, χωρὶς νὰ μᾶς λέει ὅμως καὶ ποῦ ἀκριβῶς βρίσκονταν: «Γιὰ τὰ λουτρὰ ποὺ προκαλοῦν τὴν ἀγαλλίαση καὶ γεμίζουν τὴ ψυχὴ μὲ ἠρεμία καὶ εὐχαρίστηση: ὑπάρχουν δυὸ θαυμάσια (δημόσια προφανῶς) λουτρά...». George Miles, Πεπραγμένα τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1974), τόμ. Γ΄, σελ. 223.

68. Γιὰ τὰ δημόσια τουρκικὰ Hamami βλ. Behçet Ünsal, Turkish Islamic Architecture, σελ. 69 -73 εἰκ. 33 καὶ 34 καὶ Turquie Ottomane, στὴ σειρὰ Architecture Universelle (κείμενο τοῦ Ulya Vogt - Göknil, μὲ πρόλογο τοῦ Jürgen Joedicke), 1965, σελ. 173 - 178, καὶ εἰκ. σελ. 168, 169 καὶ 170.

69. Turquie Ottomane, ἔ.ἀ. σχέδιο σελ. 175.

ὀρθογωνικῶν ἐσοχῶν (στοὺς γύρω τοίχους), στεγασμένων μὲ τὰ γνώριμα στὴν ἰσλαμικὴ καὶ τουρκικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὀξυκόρυφα, πολύκεντρα τόξα, ὅπου ἐναποτίθενται διάφορα ἀναγκαῖα γιὰ τὸ λούσιμο (σαπούνια, τάσια κλπ.), γ) τὴ θέρμανσή τους μὲ ζεστὸ ἀτμό, ποὺ κυκλοφορεῖ πίσω ἀπὸ τὶς λεπτοῦ πάχους πώρινες πλάκες, ποὺ ἐπενδύουν τοὺς τοίχους (ἢ ἀκόμη καὶ τὸ δάπεδο), σὲ μιὰ ἀπόσταση 0.03 - 0.06 μ. ἀπὸ τὴ λιθοδομή. Ὁ ζεστὸς ἀέρας διοχετεύονταν μέχρις ἐκεῖ μέσα ἀπὸ ὀρθογωνικῆς διατομῆς, ἀγωγούς (κανάλια), ποὺ βρίσκονταν μέσα στὸ σῶμα τῆς τοιχοποιίας [70] καὶ ξεκινοῦσαν ἀπὸ μιὰ ἑστία, στὸ κατώγι τοῦ σπιτιοῦ. Ἡ ὅλη πάντως κατασκευὴ εἰσάγεται στὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου, ὅπως μπορεῖ νὰ μᾶς δείξει τὸ παράδειγμα τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50 (ἀναμφισβήτητα ἀνήκει, στὸ σύνολό του, στὴ Βενετοκρατία), μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση.

IV. Ἐξῶστες

Ἐνῶ ὁ εἰδικὸς τύπος τοῦ βενετσιάνικου liagò [71], στὴ μορφὴ ἑνὸς προβάλλοντος στὸ δρόμο στεγασμένου καὶ περίκλειστου, μὲ μικρὰ παράθυρα, ξύλινου ἐξώστη (ὁ ὁποῖος πατάει πάνω σὲ ξύλινες ἀντηρίδες), ποὺ ἐμφανίζεται, ὅπως ἔχει παρατηρήσει ἡ Egle R. Trincanato [72], σὲ ἔργα τοῦ ζωγράφου Jacopo Bellini (1395 - 1470), εἶναι ἄγνωστος (ἢ δὲν ἔχει πάντως διασωθεῖ) στὴν Κρήτη, ἀφοῦ τὰ ἀντίστοιχα « σαχνισιὰ » εἰσάγονται στὰ σπίτια τῶν κρητικῶν πόλεων στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, συνηθέστατη εἶναι ἀντίθετα στὰ μέγαρα τῆς Βενετοκρατίας ἡ παρουσία ἑνὸς ἀνοικτοῦ, ὑπαίθριου ἐξώστη, πάνω στὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου [73].

Κατὰ κανόνα, τὸ πάτωμα τῶν μπαλκονιῶν αὐτῶν κατασκευάζεται ἀπὸ μεγάλες, χονδρὲς (μὲ διακοσμημένα μὲ κυμάτια ἄκρα) ἀμφιέρειστες, πώρινες πλάκες (σπίτι στὴν ὁδὸ Λιθίνων, στὸ Καστέλι τῶν Χανιῶν· Πί ν. 99_2, σπίτι στὴν περιοχὴ Τοπανᾶ, στὴν ἴδια πόλη· Πί ν. 100_1), ποὺ πατοῦν ἐπάνω σὲ πώρινα ἐπίσης φουρούσια, πακτωμένα μὲ τὸ ἕνα τους ἄκρο μέσα στὸ σῶμα τῆς λιθοδομῆς. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἀποτελοῦνται συνήθως ἀπὸ δυὸ κομμάτια, τὰ ὁποῖα καμπυλώνονται σὲ μιὰ ἐνιαία χάραξη, στὴ μορφὴ μιᾶς ἕλικας, ποὺ φαίνεται, σὰν νὰ ξεφυτρώνει ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης (Ζαμπελίου 33, στὰ Χανιά· Πί ν. 99_1) ἢ συγκροτοῦν μιὰ ἐπαλληλία δυό, ἑλικοειδοῦς μορφῆς, διαδοχικῶν προβολῶν (Θεσσαλονίκης 52· Πί ν. 99_3). Στὴν τελευταία αὐτὴ κατηγορία ἀνήκουν καὶ τὰ φουρούσια τοῦ ἐξώστη τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154 (Πί ν.

70. Ἔ.ἀ. σχέδιο σελ. 176.

71. Στεγασμένο, ἀλλὰ χωρὶς νὰ προεξέχει στὸ δρόμο ἐξώστη (liagò) εἶχε τὸ δουκικὸ ἀνάκτορο τοῦ Χάνδακα. Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητ. Χρον. 14 (1960), σημ. σελ. 104. Παρόμοιο liagò, μὲ δίλοβο τοξωτὸ ἄνοιγμα κι ἕνα μικρὸ ἐξώστη μὲ φουρούσια μπροστά του εἶχε μιὰ ἔπαυλη ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας στὸ Χωριὸ Ροδωποῦ, στὴ χερσόνησο Σπάθα (ἐπαρχ. Κισάμου, νομ. Χανιῶν).

Δὲν ἔχει μάλιστα δίκιο, καθὼς νομίζω, ἡ Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη (Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης, σελ. 139 καὶ σημ. 1) νὰ θεωρεῖ τὸ δίλοβο αὐτὸ ἄνοιγμα τοῦ liagò μόνο ὡς ἕνα μεγάλο παράθυρο, ποὺ « διηρεῖτο εἰς δύο λοβούς ». Βλ. τὴ σχετικὴ φωτογραφία στὸν Gerola (τόμ. III, πίν. 4). Παρόμοιο τοξωτὸ ἄνοιγμα ἐμφανίζεται ἀκόμη καὶ στὸ λεγόμενο δημαρχεῖο, στὸ λιμάνι τῶν Χανιῶν, καθὼς καὶ σ' ἕνα ἄλλο μέγαρο τῆς ἴδιας πόλης, στὸν Τοπανᾶ (Πί ν. 146_3). Γιὰ τὸ βενετσιάνικο liagò ἢ diagò βλ. Molmenti, ἔ. ἀ. τόμ. 1, σελ. 298 καὶ Boerio, ἔ.ἀ. σελ. 236.

72. Egle R. Trincanato, ἔ.ἀ. σελ. 100. Βλ. καὶ σελ. 146, σημ. 58.

73. Ἔχει, ὁπωσδήποτε, δίκιο ὁ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 240) ὅταν παρατηρεῖ γιὰ τοὺς ἐξῶστες τῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου ὅτι αὐτοὶ « δὲν λείπουν, ἂν καὶ (εἶναι) πιὸ σπάνιοι ἀπ' ὅτι στὰ Χανιά. . . ».

100_2), ἀπὸ τὰ ὁποῖα μάλιστα τὰ πιὸ ἀκραῖα, ποὺ μένουν τώρα μετέωρα (χωρὶς τὸν φερόμενο ἀπ' αὐτὰ ἐξώστη), φαίνεται πιθανό, πὼς ἀποτελοῦν τὰ παλιότερα φουρούσια τοῦ κτηρίου αὐτοῦ τῆς Βενετοκρατίας καὶ χρησίμευσαν ἀργότερα (στὰ 1844, ὅταν ἔγιναν, ὅπως εἴδαμε, διάφορες προσθῆκες καὶ μετατροπές), ὡς πρότυπα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν φορέων τοῦ σημερινοῦ ἐξώστη, μὲ τὸ ἐπίσης νεώτερο ξύλινο πάτωμα, στὸ μέσο τῆς πρόσοψης.

Ὅσον ἀφορᾶ, τέλος, τὰ κιγκλιδώματα, στὴν ἀρχική τους μορφή, φαίνεται πὼς διατηροῦνται σὲ μερικὰ μπαλκόνια μεγάρων τῶν Χανιῶν (Πί ν. 99_2, 100_1), μὲ τὶς πολυάριθμες, διαφορετικοῦ μεγέθους, συμμετρικὰ διαταγμένες σπεῖρες.

V. Τὰ παράθυρα

α) Τὰ παράθυρα τοῦ ἰσογείου

« παραθυράκ' ἀπόμικρο μὲ σίδερα φραμένο »
(Ἐρωτόκριτος, Γ 392)

Λιγοστὰ σὲ ἀριθμό, μικρὰ στὶς διαστάσεις τους, τὰ παράθυρα τοῦ ἰσογείου τῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου προορίζονται νὰ ρίχνουν λίγο φῶς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου τῆς εἰσόδου καὶ τῶν βοηθητικῶν διαμερισμάτων. Ἡ ποδιά τους βρίσκεται πάντα ψηλά, μόλις ποὺ φθάνει νὰ δεῖ κανεὶς μέσα ἀπ' αὐτά. Ἕνα σιδερένιο, ἁπλὸ σὲ σχέδιο (ἀπὸ κυκλικῆς συνήθως διατομῆς, περαστές, διασταυρούμενες ὁριζόντια καὶ κατακόρυφα βέργες) κιγκλίδωμα [74] φράσσει τὸ ἄνοιγμά τους, παρέχοντας ἔτσι μιὰ πρόσθετη σιγουριὰ στὸν κύρη τῆς οἰκογένειας ἐνάντια στὴ βίαιη εἴσοδο προσώπων ἀνεπιθύμητων στὸ σπίτι του.

Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τῶν παραθύρων αὐτῶν ἀποτελεῖ, σχεδὸν πάντα, ἕνα ἁπλούστατο, ὀρθογωνικὸ ἄνοιγμα (Ραδαμάνθη 47· Πί ν. 101_1). Ἀντίθετα ὅμως, ἡ ἐξωτερική τους πλευρὰ σχηματίζεται μὲ πώρινους, λαξευτοὺς δόμους, ποὺ συγκροτοῦν τὶς τέσσερεις πλευρὲς ἑνὸς ὀρθογωνικοῦ ἢ καὶ τοξωτοῦ πλαισίου (Πί ν. $101_{2,3,4}$, 102_2), ἐνῶ τὸ ἀνώφλι ἀνακουφίζεται ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενο βάρος τῆς τοιχοποιίας μὲ μιὰ τριγωνικὴ διάταξη δυὸ ἀθέατων (τελικὰ) δόμων. Πραγματικά, καθὼς ὁλόκληρο τὸ πλαισίωμα τοῦ ἀνοίγματος τοῦ παραθύρου κτίζεται λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀργολιθοδομῆς τῆς πρόσοψης, ἡ ἀνακουφιστικὴ αὐτὴ κατασκευὴ σκεπάζεται στὸ τέλος μὲ τὰ ἐπιχρίσματα κι ἀφήνεται νὰ ξεχωρίζει μοναχὰ τὸ « παραθυρόπουλλο » [75]. Γιὰ τὴν καλύτερη, μάλιστα, ἀγκύρωση ὁλόκληρου τοῦ πλαισίου τοῦ παραθύρου μέσα στὴ λιθοδομή, καθὼς καὶ γιὰ νὰ πετύχουν μιὰ καλύτερη ταύτιση μεταξὺ τῆς ἐπιφάνειας τῶν ἐπιχρισμάτων τῆς πρόσοψης καὶ τοῦ « προσώπου » τῶν κομματιῶν τοῦ παραπάνω πλαισίου, συνηθίζουν νὰ κόβουν τὰ κομμάτια του σ' ἕνα μεγαλύτερο τμῆμα πωρολίθου, διαμορφώνοντας μὲ μιὰ πατούρα τὸ καθαυτὸ ὁρατό, λαξευτὸ μέρος τους, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο περισσεύει καὶ φαίνεται μονάχα σὰν πέσουν τὰ ἐπιχρίσματα (Πί ν. 101_2, 102_2).

Δὲν εἶναι, τέλος, σπάνια καὶ ἡ παρουσία μιᾶς ἀπέριττης, ἀρχιτεκτονικῆς διακόσμη-

74. Βλ. σελ. 86, σημ. 29 καὶ 30.

75. Ἐρωτόκριτος, Γ 431. Συνήθως, ἀκούγονταν (τὸ) παραθύριν (νοταριακὴ πράξη τοῦ νοτάριου τοῦ Ρεθέμνου Γεωργ. Ἐπισκοπόπουλου, μὲ ἡμερομηνία 3/4/1550, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 295. Ἐρωτόκριτος Γ 395) ἢ (ὑποκορ.) παραθυράκι (ἔ.ἀ. Γ 392).

σης, ποὺ νὰ τονίζει τὸ περίγραμμα τοῦ ἀνοίγματος τοῦ παραθύρου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ τεταρτοκυκλικὴ προεξοχή, ποὺ στρογγυλεύει τὴ γωνία τοῦ πλαισίου καὶ συνταιριασμένη μὲ τὶς ταινίες δυὸ ὑποτομῶν, περιβάλλει γύρω - γύρω τὸ ὀρθογώνιό του (Στυλ. Κλειδῆ 11· Πίν. 101_3).

Τόσο ὅμως ἡ γωνιακὴ αὐτὴ διακόσμηση, ὅσο καὶ τὰ τοξωτὰ ἀνώφλια τῶν παραθύρων τοῦ ἰσογείου ἀποτελοῦν συνηθισμένα στοιχεῖα τῆς γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Βενετίας (παράθυρο στὸ ἰσόγειο σπιτιοῦ, στὸν campo τοῦ S. Fantin· Πίν. 102_3)[76] κι ἀπὸ κεῖ ἀσφαλῶς εἰσάγονται στὴν Κρήτη.

β) Τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου

Τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου, στὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου, εἶναι πάντοτε πολὺ μεγαλύτερα ἀπὸ κεῖνα τοῦ ἰσογείου καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ πιὸ σύνθετη μορφή, κι ἀπὸ ἕναν πολὺ πλουσιότερο διάκοσμο, στὸν ὁποῖο οἱ ντόπιοι « μουράροι » ἔχουν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐφαρμόσουν τοὺς κλασσικοὺς ρυθμούς[77], τοὺς ὁποίους θὰ ἐξετάσουμε λεπτομερέστερα πρὸς τὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου.

Μποροῦμε, πάντως, νὰ ξεχωρίσουμε δυὸ μεγάλες κατηγορίες στὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου : ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν ἕνα τοξωτὸ ἀνώφλι κι ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα τὸ τελευταῖο εἶναι εὐθύγραμμο.

1. Τυπικὴ περίπου εἶναι ἡ συγκρότηση τῶν πρώτων[78]. Ἀποτελοῦνται, σχεδὸν πάντοτε, ἀπὸ τὰ ἑπόμενα μέλη : α) τρία καὶ πολὺ σπανιότερα δυὸ (Ἀρκαδίου 60) ἐλικόμορφα, πώρινα φουρούσια (συνοδευόμενα πάντα ἀπὸ μιὰ πλίνθο) καὶ τοποθετημένα σὲ ἴσες μεταξύ τους ἀποστάσεις, β) μιὰ πώρινη ποδιά, ποὺ ἐπικαλύπτει τὴν κορυφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ, λεπτοῦ (σχετικὰ μὲ τὴν ἑκατέρωθεν λιθοδομὴ τῆς πρόσοψης) τοίχου τοῦ στηθαίου του καὶ παίρνει τὴ μορφὴ μιᾶς μικρότερης ἢ μεγαλύτερης προεξοχῆς ἑνὸς γείσου, ποὺ ἑδράζεται πάνω στὰ χαμηλότερα τοποθετημένα φουρούσια καὶ περιλαμβάνει, μερικὲς φορές, καὶ ὀρθογωνικὲς ὀδοντώσεις, στὸν τύπο μικρῶν γεισιπόδων (Θεσσαλονίκης 50· Πίν. 104_1). Ἡ ὁριζόντια αὐτὴ στρώση ἀποτελεῖται, κατὰ κανόνα, ἀπὸ δυὸ κομμάτια πέτρας, ποὺ συναρμόζονται στὸν ἄξονα ἀκριβῶς τοῦ μεσαίου φουρουσιοῦ (Νικηφ. Φωκᾶ 89, Θεσσαλονίκης 50· Πίν. 104_1), γ) οἱ παραστά-

76. Τέτοια διακόσμηση ἔχουν καὶ τὰ ὀρθογωνικὰ παράθυρα τοῦ ἰσογείου τῆς villa Spessa, στὸ Carmignano di Brenta, στὴ Padova. Gius. Mazzotti, Palladian and other Venetian Villas, 1966, σελ. 42, εἰκ. 35. Ἡ βίλλα αὐτὴ ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Mazzotti (ἔ.ἀ.) « One of the better preserved examples of Venetian Mainland Gothic architecture ».

77. Στὴ Βενετία, ἀνάμεσα στὶς ἄλλες εἰδικότητες τῶν οἰκοδόμων περιλαμβάνονταν κι ἐκείνη τοῦ fenestrier, δηλαδή, θὰ μποροῦσαμε νὰ ποῦμε, τοῦ παραθυρᾶ. Ὅπως μάλιστα γράφει ὁ André Wirowibsz (L'attività edilizia a Venezia nel XIV e XV secolo, Firenze, 1965,σελ. 319), στὴν ἀνέγερση τῆς ὀνομαστῆς Ca' d'Oro πάνω στὸ Canal Grande τῆς Βενετίας, ποὺ κτίστηκε στὰ 1425 - 1439, δούλευαν, σύμφωνα μ' ἕναν παλιὸ κατάλογο, 64 τεχνίτες διάφορων εἰδικοτήτων κι ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς κι ἕνας, ποὺ φέρεται ὡς fenestrier.

78. Στὸν ἴδιο τύπο παραθύρου, ποὺ ὁ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 270) συχνὰ τὸν ὀνομάζει ρεθεμνιώτικο, ἀνήκουν καὶ πολλὰ ἄλλα παράθυρα, σὲ σπίτια χωριῶν τῆς περιοχῆς τῆς τρίτης πόλης τοῦ νησιοῦ, ὅπως π.χ. στὸ Ἀτσιπόπουλο (ἐπαρχ. Ρεθέμνου, νομ. Ρεθύμνης), μὲ δυὸ φουρούσια κάτω ἀπὸ τὴν ποδιὰ τοῦ ἀνοίγματος (ἔ.ἀ. σελ. 274, εἰκ. 175) ἢ καὶ σὲ μοναστήρια, ὅπως π.χ. στὴ μονὴ Ἀσωμάτων (ἐπαρχ. Ἀμαρίου νομ. Ρεθύμνης), μὲ τρία φουρούσια στὴν ποδιὰ τοῦ παραθύρου (ἔ.ἀ. σελ. 179, εἰκ. 86).

δες, ποὺ πλαισιώνουν τὸ ὀρθογωνικὸ ἄνοιγμα τοῦ παραθύρου καὶ συγκροτοῦνται ἀπὸ τρία μέλη : γ_1) τὴ βάση, γ_2) τὸν κορμὸ καὶ γ_3) τὸ ἐπίκρανο.

Οἱ βάσεις ἀρχίζουν πάντα μὲ μιὰ ὀρθογωνική, ἁπλὴ πλίνθο, ποὺ πατάει στέρεα πάνω στὴν πώρινη ποδιὰ τοῦ παραθύρου, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει κατόπιν τὸ κύριο τμῆμα τους, στὸ σχῆμα μιᾶς κοιλόκυρτης διεύρυνσης τοῦ σταθεροῦ πλάτους τοῦ ὑπερκείμενου κορμοῦ, στὴ θέση ἀκριβῶς ἐκείνη, ὅπου, στοὺς ἀρχαίους κλασσικοὺς ρυθμούς (τὸν ἰωνικὸ καὶ τὸν κορινθιακό), ὑπάρχει ἡ κάτω σπείρα, καθὼς καὶ ἡ σκοτία (Θεσσαλονίκης 50, Σουλίου 54· Π ί ν. 103_3, Νικηφ. Φωκᾶ 89). Ἐπακολουθεῖ, μερικὲς φορές, μιὰ ἡμικυκλικὴ ταινία, στὴν ὁποία καὶ κορυφώνεται ἡ βάση (Νικηφ. Φωκᾶ 89).

Χωρὶς ἀπόθεση ἀρχίζει κατόπιν ὁ κορμός. Ἡ ραδινότητά του, τονίζεται, κάποτε, μὲ τὴν παρουσία ἑνὸς ὀρθογωνικοῦ πλαισιώματος, ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ διαδοχικὲς ἐσοχὲς εὐθύγραμμων ὑποτομῶν (πατοῦρες), οἱ ὁποῖες περιβάλλουν γύρω - γύρω ὁλόκληρη τὴν παραστάδα (Θεσσαλονίκης 50· Π ί ν. 104_1, Σουλίου 54· Π ί ν. 103_3, Μαν. Βερνάρδου 30· Π ί ν. 103_1), ἐνῶ ἄλλοτε πάλι τὸ « πρόσωπο » τοῦ κορμοῦ παραμένει ἐντελῶς ἀδιάρθρωτο (Νικηφ. Φωκᾶ 89). Μερικὲς φορές, οἱ κορμοὶ στολίζονται, στὸ μέσο τοῦ ὕψους τους, μὲ μιὰ ροζέτα (Θεσσαλονίκης 50· Π ί ν. 104_1, Σουλίου 54· Π ί ν. 103_3), ἐνῶ, ἄλλοτε πάλι, συνεχίζουν χωρὶς καμιὰ διακοπὴ τὴν κατακόρυφη πορεία τους πρὸς τὸ ἐπίκρανο (Μαν. Βερνάρδου 30· Π ί ν. 103_1).

Τέλος, τὸ ἐπίκρανο παρουσιάζει εἴτε μιὰ ἰωνίζουσα μορφὴ μὲ ἕλικες καὶ αὐλοὺς (Θεσσαλονίκης 50· Π ί ν. 104_1, Μαν. Βερνάρδου 30· Π ί ν. 103_1, Νικηφ. Φωκᾶ 89) ἢ ἀκολουθεῖ ἕναν κορινθιάζοντα ρυθμὸ μὲ ἕλικες καὶ φυλλώματα (Σουλίου 54· Π ί ν. 103_3 καὶ Π ί ν. 103_2[79]).

δ) Τὸ μεταξὺ τῶν δυὸ παραστάδων κενὸ γεφυρώνεται ὕστερα μ' ἕνα ἀπόλυτα ἡμικυκλικὸ τόξο, χωρὶς τὴν παρατηρούμενη σ' ἄλλα παραδείγματα τοξωτῶν παραθύρων ὑπερύψωση τοῦ κέντρου καὶ τῆς ἀφετηρίας του. Τὸ τόξο τοῦ ἡμικυκλίου τονίζεται μὲ διαδοχικές, εὐρύτερες καὶ στενότερες, ἐπίπεδες ἢ τεταρτοκυκλικῆς διατομῆς ὑποτομές (πατοῦρες), ἐνῶ στὴν κορυφὴ τοῦ ἡμικυκλίου τοποθετεῖται, πολὺ συχνά, ἕνα ἀνάγλυφο φύλλωμα ἀκάνθου (Θεσσαλονίκης 50).

Ἐπακολουθεῖ εἴτε κατευθείαν ἕνα ὁριζόντιο γεῖσο, στολισμένο μὲ μικροὺς γεισίποδες (Θεσσαλονίκης 50, Σουλίου 54), ποὺ ἐπιστέφει τὸ σύνολο (Θεσσαλονίκης 50· Π ί ν. 104_1), εἴτε παρεμβάλλεται ἕνα εἶδος ἀδιάρθρωτης ζωφόρου, ποὺ κοσμεῖται στὰ ἄκρα της μὲ κιλλίβαντες (Π ί ν. 103_2). Στὰ ἀπομένοντα μεταξὺ τῆς ὁριζόντιας, ἐπάνω ἀπὸ τὸ τόξο, στρώσης καὶ τοῦ ἡμικυκλίου τοῦ τελευταίου μεικτόγραμμα τρίγωνα τοποθετοῦν, πάρα πολλὲς φορές, ἐπιπεδόγλυφα ἀνθέμια, τριγωνικοῦ (στὸ γενικό τους σχῆμα) περιγράμματος, ποὺ θὰ τὰ ξαναδοῦμε, λεπτομερέστερα, πιὸ κάτω[80].

79. Τὸ παράθυρο αὐτὸ ὑπάρχει πιὰ μοναχὰ στὴ σχετικὴ φωτογραφία τοῦ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 234, εἰκ. 137). Βρισκόταν στὴν τότε ὁδὸ Πρέβελη, πιθανότατα τὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἀθαν. Διάκου. Βλ. τὸ χάρτη τοῦ Ρεθέμνου, Gerola, τόμ. I/1, σελ. 28 - 29, ἀριθμ. 32.

80. Κατὰ τὸν Aug. Choisy (Histoire de l'Architecture, Paris, 1954, τόμ. Β, σελ.492), « Au palais de la Chancellerie Bramante admet l'arc dans un contour rectangulaire ». Πρόκειται, πιθανότατα, γιὰ τὴν πιὸ πρώιμη ἐμφάνιση μιᾶς τέτοιας μορφῆς παραθύρου μὲ ἡμικυκλικὸ ἀνώφλι, ποὺ ἐντάσσεται μέσα σ' ἕνα ὀρθογωνικὸ πλαίσιο καὶ ἐπιστέφεται μ' ἕνα ὁριζόντιο γεῖσο, τοῦ ὁποίου τὰ μεικτόγραμμα τρίγωνα, ἑκατέρωθεν τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου, στολίζονται μ' ἕνα ἐπιπεδόγλυφο διακοσμητικὸ στοιχεῖο (στὴ συγκεκριμένη αὐτὴ περίπτωση μὲ μιὰ ροζέτα). Τὸ Palazzo della Cancelleria τῆς Ρώμης κτίστηκε ἀνάμεσα στὰ

Ὅταν ἡ πρόσοψη τοῦ κτηρίου ἀντιμετωπίζεται ὡς ὀργανωμένο, ἐνιαῖο, ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο, συχνὴ εἶναι ἡ παρουσία μιᾶς κυματιοφόρου (μικρῆς σὲ προεξοχὴ) ζώνης, ποὺ ἑνώνει τὰ πέλματα τῶν φουρουσιῶν τῆς ποδιᾶς τῶν παραθύρων, ἐπεκτεινόμενη κατόπιν σ' ὁλόκληρη τὴν πρόσοψη καὶ σχηματίζοντας, ἔτσι, κάποιο marcapiano, πράγμα ποὺ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ γεῖσο (Ἀρκαδίου 60), ἐνῶ, στὴν ἀντίθετη περίπτωση, συνηθέστατη εἶναι ἡ παρουσία μιᾶς ἀνάλογης ὁριζόντιας στρώσης, ποὺ ἀναφέρεται μοναχὰ στὸ περιορισμένο πλάτος τοῦ παραθύρου (Θεσσαλονίκης 50, Νικηφ. Φωκᾶ 89, Σουλίου 54, Μαν. Βερνάρδου 30). Καὶ στὶς δυό, πάντως, περιπτώσεις τὸ παράθυρο ἀντιμετωπίζεται ὡς μιὰ ὀρθογωνικοῦ σχήματος μονάδα, ὅπου οἱ ἀναλογίες δὲν εἶναι — τουλάχιστο στὸ Ρέθυμνο — τόσο πολὺ ραδινὲς ὅσο ἐμφανίζονται σ' ἄλλα παραδείγματα, στὴν Κρήτη (βίλλα Trevisan· Π ί ν. 102_1)[81] ἢ τὴ Βενετία (Π ί ν. 104_2). Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ

1486 καὶ 1496 καὶ ἡ σχεδίασή του ἔχει ἀποδοθεῖ εἴτε στὸν Alberti (ἐπειδὴ πάρα πολλὰ στοιχεῖα στὴ σύλληψη τῆς πρόσοψής του θυμίζουν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μεγάλου Φλωρεντινοῦ ἀρχιτέκτονα) εἴτε στὸν Bramante (ἐπειδή, κυρίως, πιστεύονταν πὼς τὸ ἔργο του στὴ Ρώμη ἄρχιζε αὐτὴ περίπου τὴν ἐποχή). Σήμερα ὅμως, οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐκφράζουν τὶς ἀμφιβολίες τους καὶ γιὰ τὶς δυὸ ἐκδοχές, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ μποροῦν νὰ μᾶς διαφωτίσουν γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ προικισμένου ἀρχιτέκτονα τοῦ τριώροφου αὐτοῦ καὶ πελώριου σ' ἔκταση μεγάρου τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης. Βλ. ἐκτενέστερα, P. Murray, The Architecture of the Italian Renaissance, σελ. 86 - 87.

81. Γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ ὕψους τῶν παραθύρων τοῦ ὀρόφου τῆς Ρετόντας στὶς Καλάθενες Κισάμου, μιᾶς ἐξοχικῆς δηλαδὴ ἔπαυλης τοῦ 17ου, καθὼς φαίνεται σὰν πάρα πολὺ πιθανόν, αἰώνα, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ ἀνέγερση σταμάτησε στὸ ἰσόγειο, ἡ Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη (Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης, σελ. 139 - 140, σημ. 1) πῆρε ὡς ὑπόδειγμα τὰ τοξωτά, ὑψηλόκορμα παράθυρα μιᾶς ἄλλης κρητικῆς ἔπαυλης, τῆς βίλλας Trevisan, στὸ Κόκκινο Μετόχι τῆς ἴδιας ἐπαρχίας τοῦ νομοῦ τῶν Χανιῶν. Ἡ Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη χρησιμοποιεῖ ὡς μοναδικὴ ἀφετηρία ἀναγωγῆς τὸ μῆκος τῆς πώρινης ποδιᾶς τῶν παραθύρων τῆς Ρετόντας, ποὺ εἶναι καὶ τὸ μόνο τμῆμα τους, ποὺ κατασκεύασε τὸ ντόπιο συνεργεῖο τῶν « μουράρων », πρὶν ἐγκαταλείψει ἀτέλειωτη τὴν οἰκοδομή, καὶ βρίσκει, ἔτσι, ποιό ἀκριβῶς θὰ ἦταν τὸ ὕψος τοῦ ὀρθογωνίου μέσα στὸ ὁποῖο ἐγγράφονταν τὰ τοξωτὰ αὐτὰ παράθυρα, ἂν εἶχε τελειώσει τὸ κτήριο. Ἡ κ. Ἡσυχάκη ἔχει, ἀσφαλῶς, δείξει πώς, σὲ γενικὲς γραμμές, τόσο τὸ ὁλοκληρωμένο σχῆμα τῆς κάτοψης ὅσο καὶ ἡ διάταξη τῶν διαχωριστικῶν τοίχων τοῦ ἰσογείου ἀνάγονται στὸ σχέδιο τῆς ὀνομαστῆς villa Rotonda τοῦ Palladio, ποὺ ὁ τελευταῖος εἶχε δημοσιεύσει (στὰ 1570) στὰ I quattro libri dell'Architettura. Ἀλλὰ ἡ ἴδια προχωράει κατόπιν (ἔ.ἀ. σελ. 140) καὶ στὸν ὑπολογισμὸ τοῦ ὕψους τοῦ ἀνύπαρκτου ὀρόφου, κάνοντας τὴ σκέψη πὼς « ἐφ' ὅσον ὁ Κρὴς κατασκευαστὴς διετήρησεν εἰς τὸ « ἀντίγραφόν » του βασικὰς διαστάσεις τῆς κατόψεως τοῦ πρωτοτύπου (σημ.: ὅπου ὅμως ἡ ἴδια ἔχει διαπιστώσει νωρίτερα — ἔ.ἀ. σελ. 126 — πὼς ὑπάρχουν ἀξιόλογες διαφορές, ποὺ τὶς ἀποδίδει στὴν αὔξηση τοῦ πάχους τῶν τοίχων, γιὰ ἀντισεισμικούς, καθὼς πιστεύει, λόγους) εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι διετήρησεν ὁμοίως καὶ τὴν διάστασιν τοῦ ὕψους. Ἄλλως θὰ διεταράσσετο ἡ εὐχάριστος ἀναλογία πλάτους καὶ ὕψους, τὴν ὁποίαν εἶχε δώσει ὁ Palladio εἰς τὸ δημιούργημά του ». Ἀλλά, τὸ ἐπιχείρημα αὐτό, δὲν νομίζω πὼς εὐσταθεῖ, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἔχει, πολὺ σωστά, δεχθεῖ πάμπολλες καὶ βασικότατες μάλιστα διαφορὲς μεταξὺ τῶν δυὸ κτηρίων, ὅπως εἶναι ἡ κατάργηση τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ ἐπιβλητικοῦ καὶ μεγαλοπρεπέστατου podium τῆς villa Rotonda, ἡ μετατροπὴ παραθύρων τοῦ ἰσογείου τοῦ προτύπου σὲ πόρτες, καθὼς καὶ ἡ μετατροπὴ τῆς κυκλικῆς κάτοψης, πανύψηλης καὶ στεγασμένης μ' ἕναν τροῦλλο κεντρικῆς καὶ καίρια χαρακτηριστικῆς αἴθουσας τοῦ Παλλαδιανοῦ ἀριστουργήματος σὲ μιὰ σάλα ἰσόγεια, τετράγωνη καὶ στεγασμένη μ' ἕνα γοτθικὸ σταυροθόλιο μὲ νευρώσεις, πράγμα ὅμως πού, κατὰ τὴ συγγραφέα, « κατ' οὐδὲν μεταβάλλει τὸν χαρακτῆρα τῆς περικέντρου συνθέσεως ἕνεκα τῆς σημειωθείσης ἰσοδυνάμου σχέσεως τοῦ τετραγώνου καὶ τοῦ κυκλικοῦ σχήματος κατὰ τοὺς θεωρητικοὺς τῆς Ἀναγεννήσεως ». Μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτά, νομίζω πὼς εἶναι ἀρκετὰ ἀστήρικτη καὶ ἡ ἀναπαράσταση σὲ σχέδιο τῆς ὄψης ποὺ θὰ εἶχε τὸ κρητικὸ κτήριο, στὴν ὁποία μάλιστα παρουσιάζεται κι ἕνας τροῦλλος καὶ γίνονται, ἐπὶ πλέον, καὶ ἁρμονικὲς χαράξεις (βλ. σχέδιο σελ. 170).

τὶς ἀναλογίες τους, ἡ γενικὴ μορφὴ τῶν παραθύρων αὐτῶν ἐπαναλαμβάνεται, καθὼς θὰ δοῦμε σὲ λίγο, καὶ σὲ πολλὰ θυρώματα τοῦ ἰσογείου[82].

Ἀπὸ πλευρᾶς κατασκευῆς, ἡ βάση μὲν τῶν παραστάδων λαξεύεται πάντα σ' ἕνα κομμάτι πωρολίθου καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ ἐπίκρανο. Ὁ κορμὸς ὅμως ἀποτελεῖται ἀπὸ περισσότερα κομμάτια καὶ τὸ ἡμικύκλιο τοῦ τόξου ἀπὸ τρία ἕως πέντε τὸ πολὺ κομμάτια, ἐνῶ σὲ αὐτοτελεῖς, ἐπίπεδες πλάκες σκαλίζονται τὰ γωνιακά του ἀνθέμια. Ἀπὸ δυὸ τουλάχιστο κομμάτια συγκροτεῖται καὶ τὸ γεῖσο, καθὼς καὶ ἡ ταινία ποὺ ἑνώνει τὰ πέλματα τῶν φουρουσιῶν. Ὅπως, μάλιστα, γίνεται στὰ παράθυρα τοῦ ἰσογείου, ἔτσι κι ἐδῶ οἱ βάσεις, τὰ ἐπίκρανα καὶ οἱ πέτρες τοῦ κορμοῦ τῶν παραστάδων λαξεύονται συχνὰ σὲ μεγαλύτερους ἀπ' ὅσο τελικὰ φαίνονται ὀρθογωνικούς, πώρινους δόμους, ποὺ ἐντοιχίζονται στὴ φέρουσα λιθοδομή, ἐνῶ τὸ ἐπὶ πλέον τμῆμα τους σκεπάζεται, στὸ τέλος, μὲ τὰ ἐπιχρίσματα τῆς πρόσοψης (Π ί ν. 103_2).

2. Ἁπλούστερης, ἀσφαλῶς, μορφῆς εἶναι τὰ παράθυρα μὲ τὸ εὐθύγραμμο ἀνώφλι. Πιὸ σύνθετα ἐμφανίζονται τὰ παράθυρα τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 89. Ἔχουμε κι ἐδῶ ποδιά, ποὺ φέρεται πάνω σὲ τρία φουρούσια, παραστάδες, ποὺ περιλαμβάνουν μὲν μιὰ βάση, ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἐπίκρανο καὶ ὑποβαστάζουν τὸ εὐθύγραμμο ἀνώφλι, ποὺ κορυφώνεται σ' ἕνα γεῖσο.

Μὲ μιὰ μικρῆς προεξοχῆς ποδιὰ ἐφοδιάζεται καὶ τὸ παράθυρο τοῦ mezzado τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11 (Π ί ν. 105_1) καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ ἕνα παράθυρο, στὸν πρῶτο ὄροφο ἑνὸς σπιτιοῦ, στὴ δεύτερη πάροδο τῆς ὁδοῦ Πόρτου, στὰ Χανιά (Π ί ν. 104_3).

Καὶ στὰ δυὸ παραδείγματα ἔχουμε ἕνα πολὺ ἁπλό, σχήματος Π, πλαίσιο (χωρὶς τὶς κορινθιάζουσες ἢ ἰωνίζουσες παραστάδες, ποὺ πάντα βρίσκονται σὲ χρήση στὰ τοξωτὰ παράθυρα), τὸ ὁποῖο, στὴν περίπτωση τῶν Χανιῶν, ἐπιστέφεται μ' ἕνα ὁριζόντιο γεῖσο (Π ί ν. 104_3). Στὸ παράθυρο ὅμως τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11, καθὼς οἱ τεταρτοκυκλικὲς καὶ οἱ ἄλλες ἐπίπεδες ὑποτομὲς τῶν παραστάδων, φθάνοντας στὰ κάτω τους ἄκρα, κάνουν νὰ πάρουν δειλὰ - δειλὰ μιὰ ὁριζόντια στροφή, κατὰ μῆκος τῆς ποδιᾶς, δίνουν στὸ θεατὴ τὴν ψεύτικη, βέβαια, ἐντύπωση, πὼς θὰ βρίσκονταν τάχα ἐκεῖ καὶ τὸ ἀντίστοιχο κάτω μέρος τοῦ ἀρχικὰ ὁλοκληρωμένου ὀρθογωνικοῦ πλαισίου, ποὺ εἴτε ἀφαιρέθηκε ἀργότερα εἴτε ξεχάστηκε γιὰ πάντα νὰ μπεῖ στὴ θέση του. Πρόκειται γιὰ μιὰ συνηθισμένη στὴν Κρήτη ἐκδήλωση ποὺ ἀφορᾶ, καθὼς θὰ δοῦμε παρακάτω, καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τῶν παραστάδων μιᾶς ὁμάδας θυρωμάτων.

Ἰδιαίτερα ἀξιόλογη ὅμως εἶναι στὸ παράθυρο τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ καὶ ἡ γλυπτικὴ διακόσμηση (κάτω ἀπὸ τὴν ποδιά του)[83] μὲ δυὸ ἀντιμέτωπους « ντολφίνους »[84], τῶν ὁποίων τὰ ρύγχη καμπυλώνονται καὶ δένονται κατόπιν σ' ἕναν κόμπο, ἀπ' ὅπου ξεφυτρώνουν τώρα ἕλικες καὶ φυλλώματα (Π ί ν. 105_2). Παρόμοια διακόσμηση συνόδευε καὶ τὴν ποδιὰ τῶν παραθύρων τοῦ ὀρόφου σ' ἕνα σπίτι τῆς ὁδοῦ Μάρ. Μουσούρου, ποὺ

82. Καὶ ὁ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 239) παρατηρεῖ σχετικὰ ὅτι « ὁ ἴδιος τύπος τῶν θυρωμάτων ἐπαναλαμβάνεται στὰ παράθυρα, τὰ ὁποῖα συνήθως παίρνουν τὴ μορφὴ μεγάλου πλάτους, τοξωτῶν παραθύρων (κατὰ κανόνα μὲ παραστάδες, καὶ διακόπτονται μὲ μιὰ ροζέτα στὸ μέσο τους), πάνω στὰ ὁποῖα ἐπικάθεται τὸ συνηθισμένο γεῖσο, ἐνῶ τὰ δυὸ πλευρικὰ τρίγωνα στολίζονται μ' ἕνα ἀνθέμιο ».

83. Βλ. καὶ τὴ σχετικὴ περικοπὴ τοῦ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 240).

84. Στὴ Ζάκυνθο : (ὁ) « ντολφίνος » (βεν. dolfin) = τὸ δελφίνι : « . . . ἀπανουθιὸ τῶν διαστήλων, ὁ μεγάλος Σταυρὸς μὲ τοὺς ντολφίνους. . . ». Πρόκειται γιὰ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ νοταριακὴ πράξη

δὲν ὑπάρχουν πιὰ σήμερα (Πί ν. 106_1) [85], καὶ τὸ ἴδιο γίνεται μὲ τὴν ὀρθογώνια, πώρινη πλάκα, ἡ ὁποία ἐνώνει τὰ φουρούσια στὴ ναόσχημη γλυπτικὴ παράσταση τοῦ φτερωτοῦ λιονταριοῦ τῆς Βενετίας, ἐθνικοῦ ἐμβλήματος τῆς Γαληνοτάτης, ποὺ στόλιζε ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ. τὴ στραμμένη πρὸς τὸ ἀνοικτὸ πέλαγος βορινὴ πλευρὰ τοῦ ἐντυπωσιακοῦ Castello ἢ Κοῦλε, στὸ λιμάνι τοῦ Χάνδακα (Πί ν. 106_2) [86]. Πρόκειται γιὰ ἕνα κλασσικὸ βέβαια θέμα [87], ποὺ ἀγαπήθηκε πολὺ στὴν ἀναγεννησιακὴ γλυπτικὴ τῆς Βενετίας (Πί ν. 106_4) [88] καὶ ποὺ ὁ Serlio θὰ τὸ δώσει, στὸ τέταρτο βιβλίο του (Βενετία, 1537), σὰν θέμα γιὰ τὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση τῆς ὀροφῆς τῶν ἐπιφανῶν κτηρίων (Πί ν. 106_3).

VI. Τὰ θυρώματα

Πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη πυρκαγιὰ τοῦ 1571 θὰ ὑπῆρχαν καὶ στὸ Ρέθεμνος παλιότερα παραδείγματα θυρωμάτων μὲ δίκεντρα ὀξυκόρυφα τόξα, ὀδοντώσεις καὶ πλοχμούς, σὰν ἐκεῖνο τῆς εἰσόδου στὸ μέγαρο Ittar τοῦ Χάνδακα (Πί ν. 107_1) [89].

Χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, οἱ πόρτες αὐτές, μιᾶς γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ εἰσάγεται ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ διεισδύει μέχρι καὶ τὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τοῦ νησιοῦ [90],

ἀφιέρωσης τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς μονῆς τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης τῆς Ζακύνθου — καταστράφηκε μὲ τὸ σεισμὸ τοῦ 1953 — ὡς μετόχι τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ, ὅπου θὰ μποροῦσαν νὰ μονάσουν Κρητικοὶ ἱερωμένοι, ποὺ εἶχαν καταφύγει στὴ Ζάκυνθο μετὰ τὴν πτώση τοῦ Χάνδακα, στὰ 1669. Τὸ συμβόλαιο συντάσσεται ἀπὸ Ζακυνθινὸ νοτάριο. Λεων. Ζώη, Ναὸς καὶ μονὴ ἐν Ζακύνθῳ, μετόχιον τῆς ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει τοῦ Σινᾶ μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης. Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 514. Σὲ κρητικὸ νοταριακὸ ἔγγραφο τοῦ 1631, οἱ « ντολφίνοι » τῆς Ζακύνθου φέρονται ὡς « τιλουφίνοι »! Βλ. Μ. Καζανάκη, Ἐκκλησιαστικὴ ξυλογλυπτικὴ στὸ Χάνδακα τὸ 17ο αἰώνα. Θησαυρίσματα, 11, (1974), σελ. 267.

85. Βρισκόταν στὴν ὁδὸ Μαυροβουνίων τοῦ Ρεθέμνου τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ. Ἡ φωτογραφία, ποὺ δημοσιεύω ἐδῶ, προέρχεται ἀπὸ τὸν Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 242, εἰκ. 146).

86. Φαίνεται πὼς ἀπὸ τὸ 13ο αἰ. κιόλας ὑπῆρχε στὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Χάνδακα ἕνα φρούριο, ποὺ προστάτευε τὴν τόσο μεγάλης σημασίας γιὰ τὴ Βενετία « σκάλα » τῆς πρωτεύουσας τοῦ « βασιλείου » της. Ἡ σημερινὴ μορφὴ τοῦ ἐπιβλητικοῦ αὐτοῦ ὀχυρωματικοῦ ἔργου (Rocca al Mare ἢ, ἀργότερα, Castello) ἀνάγεται στὰ 1523 - 1540. Gerola, τόμ. I/1, σελ. 130 - 154 καὶ εἰκ. 69 - 70, ὅπου φωτογραφίες σχεδίων τοῦ 17ου αἰ., ποὺ ἀναφέρονται στὸ Καστρινὸ Castello. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἔγιναν μὲ χρηματοδότηση τοῦ ΕΟΤ, μελέτη τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Ἀντ. Λαμπάκη καὶ ἐπίβλεψη τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης, ἐργασίες γιὰ τὴ στερέωση καὶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ Κοῦλε.

87. Τὸ θέμα τῶν δελφινιῶν στὶς ἀνάγλυφες διακοσμήσεις τὸ βρίσκουμε καὶ στὸ ἄέτωμα τοῦ ἐπιτυμβίου τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη (μέσα στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης), ποὺ κατασκευάστηκε στὰ 1481. Ἐδῶ ὅμως, τὰ δελφίνια δένονται μεταξύ τους ἀπὸ τὶς οὐρές τους καί, κατὰ τὸν Χαρ. Μπούρα (Τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολ. Σχ. ΑΠΘ 6 (1973), σελ. 40), τὸ θέμα αὐτὸ ἐμφανίζεται στὴ Βενετία « πρὸ τοῦ 1466 μὲ τὴν ἰδιομορφία ποὺ θὰ χρησιμοποιήσουν καὶ οἱ Lombardo, σὲ ζεύγη δεμένα ἀπὸ τὴν οὐρά ». Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ἐρευνητής, τὸ θέμα « εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ Βυζάντιο καὶ μάλιστα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τρίαινα στὸν ἄξονα συμμετρίας ».

88. Τὸ διακοσμητικὸ θέμα τῆς φωτογραφίας αὐτῆς τοῦ P. Paoletti (L'architettura e la scultura del rinascimento in Venezia, Venezia, 1893, τόμ. 2, πίν.120) προέρχεται ἀπὸ κάποιο τόξο καὶ ἀνάγεται στὸ 16ο αἰ.

89. Τὸ θύρωμα αὐτὸ ἔχει μεταφερθεῖ μέσα στὴν ἀναστηλωμένη βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τοῦ Ἡρακλείου. Ἡ φωτογραφία του, ποὺ δημοσιεύω ἐδῶ, προέρχεται ἀπὸ τὸν Gerola (τόμ. III, σελ. 208, εἰκ. 109). Φωτογραφία τοῦ ἴδιου θυρώματος δημοσιεύεται καὶ στὸ περιοδικὸ Ἠώς 76 - 85 (1964), σελ. 140.

90. Βλ. σχετικὰ στὴ σελ. 141 καὶ σημ. 44.

θὰ παραχωρήσουν μὲ τὸν καιρὸ τὴ θέση τους στὶς νέες ἀρχιτεκτονικὲς τάσεις, ποὺ θὰ εἶχαν ἀσφαλῶς ἐκδηλωθεῖ στὸ Ρέθεμνος ἀρκετὰ νωρίτερα ἀπὸ τὸ 1571, μὲ τὴν πνοὴ τῆς 'Αναγέννησης.

Μετὰ ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες, θὰ παρουσιαστοῦν καὶ πάλι στὴν Κρήτη οἱ κλασσικοὶ ρυθμοὶ μὲ τὰ λεπτοδουλεμένα στὸν πωρόλιθο κιονόκρανα, τὶς βάσεις, τὰ κορνιζώματα, τὰ ἡμικυκλικὰ ἀνώφλια τῶν ἀνοιγμάτων [91]. 'Εντυπωσιακὰ σὲ ἀριθμὸ καὶ ποικιλία τὰ θυρώματα τοῦ Ρεθέμνου [92], θὰ μποροῦσαν αὐτὰ καὶ μόνο ν' ἀποτελέσουν τὸ ὑλικὸ μιᾶς ὁλοκληρωμένης ἀναλυτικῆς ἐργασίας, ἀφοῦ καμιὰ ἄλλη πόλη τοῦ νησιοῦ δὲν διαθέτει ἕνα τόσο πλούσιο θεματολόγιο μορφῶν καὶ σχετικοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου, πάνω στὸ πάντα ἐνδιαφέρον καὶ σπουδαῖο αὐτὸ στοιχεῖο τῆς εἰσόδου ἑνὸς σπιτιοῦ. Μοιραῖα, ἀσφαλῶς, ἡ δική μας θεώρηση θὰ εἶναι πιὸ συνοπτική.

Α. ΘΥΡΩΜΑΤΑ ΜΕ ΕΥΘΥΓΡΑΜΜΟ ΑΝΩΦΛΙ

1. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Μάρ. Ρενιέρη 12

Βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ βλέπει πρὸς τὴν αὐλή (Π ί ν. 108_1), καὶ ἡ ἁπλή, ὀρθογωνική του μορφὴ μὲ τὸ εὐθύγραμμο μονολιθικὸ ἀνώφλι, τοῦ ὁποίου τὸ ἄνοιγμα μειώνεται μὲ τὰ δυὸ φουρούσια (mensole), στὶς κορυφὲς τῶν πώρινων παραστάδων, φανερώνει τὴν ἄμεση προέλευσή του ἀπὸ τὰ ἐντελῶς ἀντίστοιχα γοτθικὰ θυρώματα τῆς Βενετίας (Π ί ν. 109_1) [93], ποὺ γνωρίζουν μεγάλη διάδοση καὶ στὶς ἄλλες κρητικὲς πόλεις (Π ί ν. 107_2) [94], καθὼς καὶ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου (Π ί ν. $109_{2,3}$) [95] καὶ τὴν Κέρκυρα [96].

91. Εἶναί τὴν ἐποχὴ αὐτή, ποὺ στὴν Κρήτη, καθὼς ἔχει παρατηρήσει ὁ Χαρ. Μπούρας ('Αρχιτεκτονικὰ Θέματα 4 (1970), σελ. 82), « Στὴ διαμόρφωση τῶν ὄψεων (ποὺ ἀκολουθεῖ ὡς πρὸς τὴ σύνθεση τὶς ἀρχὲς τῆς 'Αναγεννήσεως) συνηθισμένο στοιχεῖο γίνεται τώρα ἡ τοξωτὴ πόρτα μὲ παραστάδες καὶ ἐνίοτε ἀνάγλυφες διακοσμήσεις ».

92. Σὲ τοῦτο τὸ συμπέρασμα καταλήγει καὶ ὁ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 239). Πρβλ. καὶ ὅσα σχετικὰ γράφει ὁ Κων. Λασσιθιωτάκης ('Ηὼς 76 - 85 (1964), σελ. 102), καθὼς καὶ ὁ καθηγητὴς Ν. Μουτσόπουλος ('Η Παλαιὰ Πόλη τοῦ Ρεθύμνου, σελ. 96 - 97).

93. Πρόκειται γιὰ τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου τῆς βίλλας Spessa στὸ Carmignano di Brenta (στὴν Padova), ποὺ ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Gius. Mazzotti (ἔ.ἀ. εἰκ. 35), « ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ καλοδιατηρημένα παραδείγματα γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς βενετσιάνικης ἐνδοχώρας ».

94. Τὸ θύρωμα αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ δεῖ ἀκόμη στὰ Χανιά (ὁδὸ Ζαμπελίου 19). Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια πόρτα ποὺ δείχνει ἡ εἰκ. 131 τοῦ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 226). 'Ανάλογη εἶναι καὶ ἡ μορφὴ τοῦ θυρώματος τῆς εἰκ. 134 τοῦ ἴδιου ἐρευνητῆ (ἔ.ἀ. σελ. 230), ποὺ εἶχε στὸ ἀνώφλι του χαραγμένη τὴ λατινικὴ ἐπιγραφή : SPES MEA DEUS (= ἐλπίδα μου ὁ Θεὸς) κι ἐκείνη τῆς πόρτας τῆς εἰκ. 135 μὲ τὸ ρητό : PAX HUIC DOMUI = εἰρήνη (ἂς εἶναι) σ' αὐτὸ τὸ σπίτι. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ θύρωμα τῶν Χανιῶν τῆς εἰκ. 127 τοῦ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 222), καθὼς καὶ γιὰ μιὰ πόρτα τῆς 'Οβραϊκῆς τοῦ Χάνδακα (ἔ.ἀ. σελ. 204, εἰκ. 105).

95. 'Εκτὸς ἀπὸ τὰ δυὸ αὐτὰ παραδείγματα θυρωμάτων στὰ Φηρὰ τῆς Σαντορίνης καὶ στὴν Πλάκα τῆς Μήλου, ἀντίστοιχα, πόρτες μὲ διακοσμημένα ἢ ἁπλὰ φουρούσια στὸ μονολιθικό τους ἀνώφλι βρίσκουμε καὶ στὴν Πάρο (Τὸ 'Ελληνικὸ Λαϊκὸ Σπίτι, σελ. 103, εἰκ. 27), στὸ λεγόμενο πύργο τοῦ Γλέζου τῆς Νάξου (ΑΔ 25 (1970) : Χρονικά, σελ. 448 καὶ Πίν. 388γ), καθὼς καὶ στὴ Μυτιλήνη (Βασ. Πετράκου, Νεώτερες 'Επιγραφὲς τῆς Μυτιλήνης, 'Αθήνα, 1972, σελ. 40).

96. Στὴν ἐκκλησία τοῦ 'Αγ. Βασιλείου τῆς πόλης τῆς Κέρκυρας.

2. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Βιτσ. Κορνάρου 6

Μὲ ἁπλές, πώρινες παραστάδες (χωρὶς φουρούσια) καὶ εὐθύγραμμο ἀνώφλι ἀπὸ πέντε ἀψιδολίθους, ποὺ γεφυρώνουν τὸ ἄνοιγμα[97], ἀντὶ γιὰ τὴ μονολιθική, πώρινη δοκὸ τοῦ προηγούμενου παραδείγματος παρουσιάζεται ἡ πόρτα τῆς ὁδοῦ Βιτσ. Κορνάρου 6 (Πί ν. 108_2). Τὸ ὑπέρθυρο συνοδεύεται τώρα κι ἀπὸ μιὰ καμπυλωτὴ ζωφόρο (fregio pulvinato), γνώριμο στοιχεῖο τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς[98], καθὼς κι ἕνα ὁριζόντιο γεῖσο, καὶ παίρνει ἔτσι, μὲ τὰ κλασσικὰ αὐτὰ χαρακτηριστικά, μιὰ ἀπέριττη μορφὴ ἀναγεννησιακοῦ θυρώματος.

3. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Τομπάζη 53

Ἕναν ἀκόμη ἁπλούστερο τύπο ἀκολουθεῖ ἡ πόρτα τοῦ ἐρειπωμένου σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Τομπάζη 53. Διατηρεῖ, πάντως, ὄχι μόνον παλιότερες γοτθικὲς ἀναμνήσεις (στὴν τεταρτοκυκλική, γωνιακὴ διατομή, ποὺ διατρέχει τὸν κορμὸ τῶν παραστάδων)[99], ἀλλὰ καὶ κλασσικὰ στοιχεῖα μιᾶς ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς (στὸ γεῖσο τῆς ἐπίστεψης), ἐνῶ ἐξαιτίας τοῦ μικροῦ πλάτους τοῦ ἀνοίγματός της, ἀρκεῖ γιὰ τὴ γεφύρωση τῶν δυὸ ἑκατέρωθεν παραστάδων ἕνα μόνον πώρινο δοκάρι, χωρὶς φουρούσια (Πί ν. 108_3).

4. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 21

Μοναδικὴ στὸν ἀρχιτεκτονικό της τύπο ἐμφανίζεται στὸ Ρέθεμνος ἡ πόρτα τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 21[100], ποὺ ἀνήκει σ' ἕνα ἐρειπωμένο κι ἐγκαταλειμμένο ἀπὸ καιρὸ κτήριο (Πί ν. 110_1).

Πρόκειται γιὰ ἕνα ὀρθογωνικὸ ἄνοιγμα, ποὺ ἐντάσσεται μέσα στὸ σταθερὸ κάμπο μιᾶς ἁρμολογημένης, ἰσόδομης τοιχοποιίας, ποὺ ἁπλῶς ἐπενδύει τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ κτηρίου, καταλήγοντας, στὰ δυὸ πλάγια, σὲ ἐναλλασσόμενες προεξοχὲς καὶ ἐσοχὲς τῶν ἀκραίων της δόμων. Τὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας τονίζεται μὲ ἔμφαση, χάρη στὴν πλαισίωσή του μὲ δυὸ κορινθιακὲς κολόνες, προσκολλημένες στὸν τοῖχο. Οἱ κολόνες πατοῦν ἐπάνω στὴν ἐπίστεψη ὀρθογωνικῶν, κτιστῶν βάθρων καὶ συγκροτοῦνται ἀπὸ μιὰ βάση, ἕνα μονολιθικὸ κορμό, μειούμενης πρὸς τὰ πάνω καὶ σχεδὸν ὁλοκληρωμένης διατομῆς κανονικοῦ ὀκταγώνου, καὶ κορινθιακὰ μισοκατεστραμμένα πλέον κιονόκρανα. Τὰ τελευταῖα ὑποβαστάζουν τὰ γνωστὰ μέρη ἑνὸς κορινθιακοῦ θριγκοῦ, ποὺ προβάλλει ἔντονα, ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, μόνο στὴ θέση τῶν δυὸ ὑποστυλωμάτων : ἐπιστύλιο, ἁπλὴ ζωφόρος καὶ γεῖσο. Ἀπ' αὐτά, τὸ γεῖσο ἐπεκτείνεται ἑκατέρωθεν, ἐπιστέφοντας ἔτσι ὁλόκληρη τὴ σύνθεση. Τέλος, τὸ ἴδιο τὸ ἄνοιγμα τοῦ θυρώματος φαίνε-

97. Ἐπειδὴ οἱ ἀψιδόλιθοι μετατοπίστηκαν ἀπὸ τὴ θέση τους, οἱ νεώτεροι (;) ἰδιοκτῆτες τοῦ σπιτιοῦ τοποθέτησαν γιὰ τὴν ὑποστήριξή τους μιὰ εὐθύγραμμη σιδερένια βέργα.

98. Ἀπὸ κεῖ εἰσάγεται καὶ στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πιὸ συγκεκριμένα στὰ θυρώματα, καθὼς δείχνουν καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς inventioni τοῦ ἕκτου βιβλίου τοῦ Serlio, ὅπως π.χ. οἱ Porte VII, VIIII, XII, XIII, XIIII, XV καὶ XVI.

99. Βλ. στὴ σελ. 151 καὶ σημ. 76.

100. Πρόκειται, χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία, γιὰ τὸ θύρωμα, ποὺ εἶχε δεῖ, περιγράψει καὶ φωτογραφήσει ὁ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 244, καὶ σελ. 240 εἰκ. 144) στὴν ὁδὸ Ἁγ. Βαρβάρας 18, μὲ τὸ « ὀρθογωνικοῦ σχήματος ἄνοιγμα, μὲ ἁρμολογημένη τοιχοποιία, ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ δυὸ κομψὲς κολόνες ».

ται μὲν πὼς γεφυρώνεται μὲ μεγάλους πώρινους ἀψιδολίθους, ποὺ σχηματίζουν ἕνα εὐθύγραμμο ὑπέρθυρο [101], στὴν πραγματικότητα ὅμως πρόκειται γιὰ ἕνα μονολιθικό, ὀρθογωνικῆς διατομῆς δοκάρι (Π ί ν. 110_3), τὸ ὁποῖο ἔχει ἁπλῶς χαραγμένους, ἐπάνω στὴν κατὰ μέτωπο ὄψη του, τοὺς ἁρμοὺς μιᾶς ὑποτιθέμενης ἀψιδωτῆς κατασκευῆς, τὴν ὁποία θἄθελε, χωρὶς ἄλλο, ν' ἀποφύγει τὸ συνεργεῖο τῶν « μουράρων », ποὺ ἔκτισε τὴν πόρτα τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας, ἐξαιτίας τῶν γνωστῶν στατικῶν της μειονεκτημάτων [102].

5. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 34

Μοναδικὴ στὸ Ρέθεμνος εἶναι καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 34 (Π ί ν. 110_2). Ἡ πόρτα αὐτὴ ἀνῆκε, κατὰ τὸν Gerola [103], σ' ἕνα σπίτι, στὸ ὁποῖο, δίπλα περίπου στὴν εἴσοδό του, ὑπῆρχε ἕνα μικρὸ ὀρθογωνικὸ παράθυρο (ὁ γνωστός μας ὀρθογωνικὸς φεγγίτης, ποὺ φώτιζε τὸ χὼλ τῆς εἰσόδου), ἐνῶ πάνω ἀπ' αὐτὴν διακρίνονταν, στὰ χρόνια τοῦ Gerola, οἱ κατεστραμμένες τώρα ποδιὲς παραθύρων (προφανῶς τοῦ ὀρόφου), ποὺ ὑποβαστάζονταν μὲ φουρούσια.

Ἡ πόρτα τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα πώρινο, ὀρθογωνικὸ περίθυρο, στὸ ὁποῖο ξεχωρίζουμε καὶ πάλι κατάλοιπα τῆς γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅπως εἶναι ἡ μεγάλη τεταρτοκυκλικὴ διατομὴ τῆς γωνίας, ποὺ πλαισιούμενη ἀπὸ μερικὲς ἐπίπεδες ὑποτομὲς περιτρέχει γύρω - γύρω τὸ Π τοῦ ἀνοίγματος, κάνοντας, σὰν φτάσει στὰ κάτω ἄκρα τῶν χωρὶς καμιὰ βάση παραστάδων, μιὰ ἀπότομη, ὁριζόντια στροφή, καμπτόμενη κατὰ τὴ διχοτόμο τῆς γωνιᾶς.

Μιὰ ὀρθογώνια πλάκα, τοποθετημένη στὴ θέση τοῦ ὑπερθύρου περιλαμβάνει ἕνα γνωμικό, καθὼς καὶ τὴ χρονολογία τῆς κατασκευῆς, γραμμένα ὅλα στὰ Λατινικά : VIRTUTE FULCIDA DOMUS. MDCIX. KAL. IUNII = μὲ τὴν ἀρετὴ ἀστράφτει τὸ σπίτι, 1609, καλένδες τοῦ Ἰουνίου [104].

Τὸ θύρωμα κορυφώνεται σ' ἕνα ἀέτωμα μὲ ὁριζόντιο καὶ καταέτιο γεῖσο. Τὸ τελευταῖο ὑποτίθεται πὼς φέρεται σὲ μικροὺς γεισίποδες, ποὺ στὴν πραγματικότητα ὅμως εἶναι ἁπλῶς χαραγμένοι πάνω στὸν πωρόλιθο. Ἡ μεγάλη, πάντως, προεξοχὴ τῆς βάσης τοῦ ἰσοσκελοῦς τριγώνου τοῦ ἀετώματος, πολὺ πιὸ ἔξω ἀπὸ τὸ ὀρθογωνικὸ περίθυρο τῆς πόρτας, φανερώνει πὼς τὰ ἄκρα του φέρονταν ἀρχικὰ πάνω σὲ κατεστραμμένους τώρα κιλλίβαντες (φουρούσια). Ἀξιόλογος εἶναι, τέλος, καὶ ὁ γλυπτικὸς διάκοσμος

101. Τέτοιας μορφῆς, εὐθύγραμμη δηλαδή, ἀψιδωτὴ κατασκευὴ σπανιότατα ἐμφανίζεται στὴν Ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παράδειγμα αὐτὸ τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας, καθὼς κι ἐκεῖνο τῆς ὁδοῦ Βιτσ. Κορνάρου 6, στὸ Ρέθυμνο, μποροῦμε πάντως ν' ἀναφέρουμε τὴν περίπτωση τῶν ἀψιδωτῶν ἀνωφλίων τῶν θυρωμάτων καὶ τῶν παραθύρων τῶν δυὸ πλάγιων διαμερισμάτων τῆς Καινούριας Πόρτας τοῦ Χάνδακα (τῆς Πύλης τοῦ Ἰησοῦ), ποὺ ὁλοκληρώθηκε στὰ 1587, πάνω σὲ σχέδια τοῦ μεγάλου Michele Sanmicheli. Βλ. σχέδιο τῆς πρόσοψης τοῦ μνημείου στὸν Ἰορδ. Δημακόπουλο, Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), εἰκ. 6.

102. Τὰ χαμηλωμένα κυκλικὰ τόξα καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνα, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἕνα πολὺ μικρό, σχετικὰ μὲ τὴ χορδή, βέλος, κι ἀκόμη χειρότερα οἱ εὐθύγραμμες ἀψιδωτὲς κατασκευὲς παρουσιάζονται, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τοῦ γεωμετρικοῦ τους σχήματος, σὰν οἱ πιὸ ἀνίσχυρες.

103. Gerola, ἔ. ἀ. σελ. 246 καὶ σελ. 248, εἰκ. 153, ὅπου φωτογραφία τοῦ ἴδιου αὐτοῦ θυρώματος, ποὺ βρισκόταν στὴν τότε ὁδὸ Μωαμεθανῶν 25, τὴ σημερινὴ δηλαδὴ θέση του στὴν ὁδὸ Ἁγ. Βαρβάρας 34.

104. Τὸ σπίτι θἄχε τελειώσει μέσα στὶς πρῶτες πέντε μέρες τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1609. Γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ βλ. καὶ Gerola, τόμ. IV, σελ. 355.

τοῦ τυμπάνου του. Στὸν τριγωνικὸ αὐτὸ χῶρο βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ τοποθετήσουν μιὰ μεγάλη (ὅμοια τριγωνικὴ) πλάκα μὲ τὸ οἰκόσημο τῶν Clodio [105] στὸ μέσο της, στὸν ἄξονα δηλαδὴ τοῦ συνόλου, ἐνῶ στὰ ἑκατέρωθεν, μὲ μειούμενο σταδιακὰ ὕψος, ἄκρα ἄφησαν νὰ ἑλιχθοῦν κλάδοι μὲ φυλλώματα καὶ ἄνθη (Π ί ν. 111_1).

Ἀσυνήθιστη, ἂν ἐξαιρέσουμε μερικὲς ἐλάχιστες περιπτώσεις, ὅπως π.χ. τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου τοῦ piano nobile (τοῦ ὀρόφου) τῆς βίλλας Trevisan (Π ί ν. 111_3), ἡ ἀετωματικὴ αὐτὴ μορφὴ θυρώματος στὰ μέγαρα καὶ τὰ σπίτια τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, βρίσκει, ἀντίθετα, μιὰ καταχρηστικὴ σχεδὸν ἐφαρμογὴ στὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ μεγάλα μοναστήρια τῶν ὀρθοδόξων, στὶς τελευταῖες ἰδίως δεκαετίες τῆς ζωῆς τοῦ « βασιλείου », ὅπως π.χ. στὴν εἴσοδο τῆς Τράπεζας μονῆς Ἀρκαδίου (Π ί ν. 112_1), στὴ μικρὴ ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου τῆς μονῆς Τοπλοῦ Σητείας (Π ί ν. 112_3) ἢ στὴ νότια εἴσοδο τοῦ Καθολικοῦ τῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων (1634), στὸ Ἀκρωτήρι τῶν Χανιῶν (Π ί ν. 111_2), καθὼς καὶ στὸ παρεκκλήσιο τοῦ ἴδιου μοναστηριακοῦ συγκροτήματος (Π ί ν. 112_2). Ἀνάλογα παραδείγματα εἶδε καὶ ὁ Gerola σὲ ἐκκλησίες χωριῶν τῆς Κρήτης [106] καὶ στὸν ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο ἀνήκει καὶ τὸ θύρωμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Παντοκράτορα, καθὼς κι ἐκεῖνο τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας. Ἡ εἰσαγωγὴ αὐτῆς τῆς προερχόμενης ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κλασσικὰ πρότυπα μορφῆς ἀναγεννησιακοῦ θυρώματος κορινθιακοῦ ρυθμοῦ, ποὺ ἀθρόα εἰσηγεῖται στοὺς συναδέλφους του ἀρχιτέκτονες τὴ χρησιμοποίησή της ὁ Serlio (στὸ τέταρτο βιβλίο του, στὰ 1537) [107], ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἰταλία πρέπει βέβαια νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀναμφισβήτητη.

Β. ΘΥΡΩΜΑΤΑ ΜΕ ΗΜΙΚΥΚΛΙΚΟ ΑΝΩΦΛΙ

Οἱ πόρτες μὲ τὸ ἡμικυκλικὸ ἀνώφλι κάνουν πολὺ πιὸ συχνὰ τὴν ἐμφάνισή τους στὰ στενὰ τοῦ Ρεθέμνου, ἀπ' ὅσο τὰ θυρώματα, ποὺ εἴδαμε προηγουμένως [108]. Τοῦτο εἶναι, πάντως, εὔκολο νὰ ἑρμηνευθεῖ, ἂν ἔχουμε ὑπόψη μας πὼς συνέτρεχε γι' αὐτὴν τὴν προτίμηση κι ἕνας ὁλότελα πρακτικὸς λόγος : ἡ δυνατότητα δηλαδὴ γιὰ τὴ γεφύρωση ἑνὸς μεγαλύτερων διαστάσεων ἀνοίγματος ἀπ' ὅσο μποροῦσε νὰ ἐπιτρέψει ἕνα εὐθύγραμμο, μονολιθικὸ ὑπέρθυρο ἢ ν' ἀντέξει στὸ χρόνο ἕνα ἀψιδωτὸ μέν, ἀλλ' εὐθύγραμμης χάραξης ἀνώφλι, ποὺ πιθανότατα θὰ παρουσίαζε (ἀργὰ ἢ γρήγορα) φανερὰ σημάδια στατικῆς ἀνεπάρκειας καὶ ἀδυναμίας.

1. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11

Πρόκειται γιὰ ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα μιᾶς πλούσια διακοσμημένης πόρτας,

105. Καὶ στὸ ἀέτωμα τῆς εἰσόδου τοῦ ὀρόφου τῆς βίλλας Trevisan, στὸ Κόκκινο Μετόχι Κισάμου, εἶχαν τοποθετήσει τὸ ἀνάγλυφο τοῦ θυρεοῦ τοῦ ἰδιοκτήτη. Στὴν οἰκογένεια τῶν Clodio ἀνῆκε, καθὼς εἴδαμε, καὶ ἡ βίλλα στὸ χωριὸ Χρωμοναστήρι τοῦ Ρεθέμνου.

106. Gerola, τόμ. II, εἰκ. 365, 366 καὶ 368 (θύρωμα τοῦ Ἁγ. Ἐλεήμονα, στὸ Χωριὸ Χουμεριᾶκος τῆς ἐπαρχ. Μεραμπέλου, μὲ τριγωνικὸ ἀέτωμα, ποὺ φέρεται πάνω σὲ φουρούσια, καὶ μὲ ἀνώφλι στολισμένο μὲ ἀνάγλυφα φυτικὰ θέματα).

107. Sebastiano Serlio, Libro quarto, φύλ. 147^R , 154^R (ὅπου καὶ ἡ inventione τοῦ γνωστοῦ στὴν ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μοτίβου τοῦ Serlio, τῆς λεγόμενης serliana) καί, κυρίως, 173^R .

108. Στὸ Ρέθυμνο, κατὰ τὸν Gerola (τόμ. III, σελ. 239), « Πολλῶν λογιῶν εἶναι τὰ θυρώματα. Ἀλλὰ περισσότερο ἀπὸ τὴν ὀρθογωνική (τους) μορφή, ποὺ ἐπιστέφεται (ἢ ὄχι) ἀπὸ ἕνα τριγωνικὸ ἀέτωμα, προτιμοῦν τὴν τοξωτὴ πόρτα, ποὺ φέρεται πάνω σὲ παραστάδες ἢ κολόνες ».

ἡ ὁποία ἀνήκει σ' ἕναν εὐρύτερο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο ἀναγεννησιακῶν θυρωμάτων τῆς Κρήτης, ποὺ τὰ βρίσκουμε ὄχι μονάχα στὸ Ρέθεμνος, ἀλλὰ καὶ στὰ Χανιά, κι εἶναι ἀκριβῶς στὴν τελευταία αὐτὴ πόλη, ὅπου καὶ τράβηξαν, πρὶν ἑβδομήντα περίπου χρόνια, τὴν προσοχὴ τοῦ Gerola [109].

Κύριο γνώρισμά τους εἶναι ἡ παρουσία ἑνὸς ζευγαριοῦ ἀπὸ δίτονες κολόνες, διπλοῦ δηλαδὴ ρυθμοῦ, ἀπὸ ἐπάλληλους κιονίσκους, μὲ ἡμιοκταγωνικὴ συνήθως διατομὴ κορμοῦ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ πάνω, μικρότερου ὕψους κολόνες ἀπολήγουν σχεδὸν πάντα σ' ἕνα κορινθιακοῦ ρυθμοῦ κιονόκρανο, ἐνῶ οἱ κάτω κολόνες ἔχουν τὸ ἴδιο ὕψος μ' ἐκεῖνο τῶν παραστάδων τοῦ τόξου καὶ διατηροῦν στὸ κιονόκρανό τους φανερὰ κατάλοιπα παλιότερων, γοτθικῶν στοιχείων, ὅπως γίνεται δηλαδὴ καὶ στὸ συγκεκριμένο παράδειγμα τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ (Π ί ν. $113_{1,2}$) [110].

Οἱ προσκολλημένες στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ δίτονες αὐτὲς κολόνες ἔχουν ἕναν καθαρὰ μορφολογικὸ προορισμό. Πλαισιώνουν δηλαδὴ κι ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές του τὸ καθαυτὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας, μὲ τὸ ἡμικυκλικό, ἔντονα τονισμένο μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὁμόκεντρες, ἐπίπεδες ὑποτομὲς ἀνώφλι, ποὺ ἑδράζεται πάνω σὲ ἰδιαίτερες, ὀρθογωνικοῦ κορμοῦ παραστάδες μὲ βάσεις καὶ ἐπίκρανα καὶ εἶναι ἡ νοητὴ ὁριζόντια γραμμὴ τῆς γένεσης τοῦ τόξου αὐτοῦ, ποὺ καθορίζει καὶ τὴν ἐπαλληλία τῶν ἡμικιονίσκων τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ του πλαισιώματος. Ὁ κορμὸς τῶν παραστάδων τοῦ τόξου διακόπτει τὴν κατακόρυφη πορεία τῆς ἐσοχῆς τοῦ ὀρθογωνικοῦ πλαισίου, ποὺ τονίζει στὴν κατὰ μέτωπο ὄψη, τὸ ὕψος τους μὲ τὴν παρεμβολὴ ἑνὸς ἐλλειπτικοῦ σχήματος, σκαλισμένου ἀρκετὰ πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ κορμοῦ, ἐνῶ οἱ ἑκατέρωθεν δίτονες κολόνες παρασύρουν μαζί τους σ' ἔντονες προβολὲς τὸν πλούσιο θριγκό (ἐπιστύλιο σὲ μορφὴ ἁπλοῦ, πρισματικοῦ ἐπιθήματος καὶ μεγάλου ὕψους, βαθμιδωτὴ προεξοχὴ ἑνὸς γείσου), ποὺ ἐπιστέφει ὁλόκληρη τὴν κλασσικίζουσα αὐτὴ πρόσταση.

Πλούσια ὅμως εἶναι καὶ ἡ καθαρὰ γλυπτικὴ διακόσμηση τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ (Π ί ν. 113_2) : δυὸ μικρά, ὁλόγυμνα παιδάκια (putti) ἢ « ἀγγελόπουλα », ὅπως ὀνομάζονταν ἀπὸ τοὺς Κρητικοὺς μαστόρους καὶ ἰνταγιαδόρους (γλύπτες) τῆς ἐποχῆς, ποὺ θυμίζουν μὲ τὴ γυμνότητά τους τὸ μυθικὸ γιὸ τῆς Ἀφροδίτης, συγκλίνουν τὰ σώματά τους πρὸς τὸν ἄξονα τῆς σύνθεσης καί, καθὼς προσπαθοῦν, ἀναρριχώμενα σὲ κλάδους, νὰ πιάσουν μικρὰ πουλιά (ἀκολουθώντας ἔτσι τὴν κυρτὴ ράχη τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου), γεμίζουν μὲ τὶς τριγωνικοῦ σχήματος ἔνθετες πλάκες τῶν ἀναγλύφων τους τὸ κενὸ τῶν δυὸ μεικτόγραμμων τριγώνων, ἑκατέρωθεν τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς πόρτας [111]. Τὸ σύνολο ὁλοκληρώνεται, τέλος, μ' ἕνα γνωμικὸ στὰ λατινικά, χα-

109. Ἔ.ἀ. σελ. 218 καὶ 239.

110. Λιγόλογη εἶναι ἡ σχετικὴ μὲ τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11 ἀναφορὰ τοῦ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 240), τὸ ὁποῖο, ὅπως καὶ τὸ σπίτι στὸ ὁποῖο ἀνήκει (ποὺ τὸ ἐξετάσαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο), βρισκόταν στὴν ὁδὸ Νικολάου 9 (ὅπως ὀνομαζόταν τότε ἡ ὁδὸς Στυλ. Κλειδῆ). Ὁ ἴδιος δημοσιεύει καὶ μιὰ φωτογραφία αὐτῆς τῆς πόρτας (ἔ.ἀ. σελ. 235, εἰκ. 138).

111. Μὲ ἀνάγλυφους putti εἶναι στολισμένο καὶ τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60, ποὺ θὰ ἐξετάσουμε σὲ λίγο. Πιὸ κάτω, θὰ κάνουμε ἐκτενέστερα λόγο γιὰ τὸ διακοσμητικὸ αὐτὸ θέμα. « Ἀγγελόπουλα » ὀνομάζονται οἱ δυὸ ἀνάγλυφοι putti τοῦ βημοθύρου τοῦ τέμπλου, τὸ ὁποῖο ἀναλαμβάνει νὰ κατασκευάσει ὁ μισὲρ Θωμᾶς Φραμπενέτος, ἰνταγιαδόρος (γλύπτης) ἀπὸ τὸ Ρέθεμνος, στὸ Χάνδακα, γιὰ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀρχιστράτηγου Μιχαήλ, ποὺ εἶχε στὸ μετόχι του στὸν Ἀσώματο ὁ « ἀφέντης Ντζουάνε Καλονά ». Μ. Καζανάκη, ἔ.ἀ. σελ. 260.

ραγμένο στὸ ἐπιστύλιο : QUI SPERAT IN DEO SUBLEVABITUR = ὅποιος ἐλπίζει στὸ Θεὸ θ' ἀνακουφιστεῖ [112].

Στὸν ἴδιο αὐτὸ ἀρχιτεκτονικὸ τύπο, ποὺ ἐμφανίζεται στὴν Κρήτη, πιθανότατα, ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. [113], ἀνήκουν στὸ Ρέθυμνο τὰ θυρώματα τῶν ὁδῶν 'Αρκαδίου 60 καὶ Τομπάζη 51, ποὺ θὰ δοῦμε σὲ λίγο, καὶ στὰ Χανιὰ τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Λιθίνων 39, στὸ ὕψωμα τοῦ Καστελιοῦ (Πίν. 114_1), καθὼς καὶ μιὰ ἄλλη πόρτα (Πίν. 113_3), [114] μὲ ἀνάγλυφους δράκοντες στὴ θέση τῶν putti τῆς πόρτας τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ καὶ μιὰ πελώρια ἄκανθο, στὴν περιοχὴ τοῦ κλειδιοῦ τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου, ἡ ὁποία κατόρθωσε νὰ ἐπιζήσει μέχρι σήμερα χάρη στὴ μεταφορὰ καὶ τὴν ἀναστήλωσή της μέσα στὸν κῆπο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τοῦ 'Αγ. Φραγκίσκου αὐτῆς τῆς πόλης[115]. 'Αξιοσημείωτο, μάλιστα, εἶναι πὼς κάποιον ἀνάλογο τύπο ἀκολουθεῖ, πολὺ ἀργότερα (1819), καὶ ἡ μαρμαρένια πόρτα τοῦ σπιτιοῦ τοῦ 'Αργ. Δούκα στὸν Πύργο τῆς Τήνου (Πίν. 114_2) [116].

'Ιδιόρρυθμη (peculiare) θὰ χαρακτηριστεῖ ἀπὸ τὸν Gerola ἡ πλαισίωση μὲ δίτονους ἡμικιονίσκους τῶν θυρωμάτων αὐτῶν [117], ἀφοῦ εἶναι φανερὸ πὼς ὁ 'Ιταλὸς ἐπιστήμονας δὲν κατόρθωσε ν' ἀντιληφθεῖ πὼς ἡ παρουσία της κάθε ἄλλο παρὰ ἀσυνήθιστη εἶναι στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς πατρίδας του. Γιατί, πραγματικά, θὰ τὴ βροῦμε πρῶτ' ἀπ' ὅλα νὰ χρησιμοποιεῖται στὰ ἐπιτοίχια εἰκονοστάσια (tabernacoli) τῶν καθολικῶν ἐκκλησιῶν, ὅπως π.χ. μέσα στὴ μεγάλη, γοτθικὴ βασιλικὴ τῶν S.S. Giovanni e Paolo (S. Zanipolo) τῆς Βενετίας (Πίν. 115_2) ἢ στὰ ἐπίσης ἐπιτοίχια ἐπιτύμβια τῆς ἰταλικῆς 'Αναγέννησης, ὅπως π.χ. στὸ μαυσωλεῖο τοῦ καρδιναλίου Ascanio Sforza, ποὺ κατασκεύασε τὸ 1505 ὁ Andrea Sansovino, μέσα στὴν ἐκκλησία τῆς Santa Maria

112. Εἰδικότερη μνεία τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς κάνει καὶ ὁ Gerola, στὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του (τόμ. IV, σελ. 356).

113. Μὲ κάποια ἐπιφύλαξη χρονολογεῖ στὰ 1574 ὁ Gerola (τόμ. III, σελ. 224) καὶ τὸ θύρωμα τοῦ μεγάρου Zangarol, ποὺ ἀνῆκε, ὅπως δείχνει ἡ φωτογραφία του (ἔ.ἀ. σελ. 220, εἰκ. 125), στὸν ἴδιο αὐτὸ ἀρχιτεκτονικὸ τύπο.

114. Βλ. φωτογραφία τοῦ θυρώματος αὐτοῦ καὶ στὸν Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 229, εἰκ. 133). Στὸν ἴδιο ὅμως τύπο, ἀνῆκε, καθὼς εἴπαμε, καὶ ἡ κατεστραμμένη τώρα πόρτα τοῦ μεγάρου Zangarol (βλ. σημ. 112).

115. Μέσα στὸν ἴδιο κῆπο, ξαναστήθηκε καὶ τὸ θύρωμα τοῦ μεγάρου τῶν Zangarol ποὺ παρουσιάζει ὁ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 217, εἰκ. 122).

116. Ὅπως φαίνεται καὶ στὴ δημοσιευόμενη φωτογραφία, πάνω ἀπὸ τὸ γεῖσο τοῦ θυρώματος ἔχουν τοποθετήσει μιὰ μεγάλη μαρμάρινη, ἡμικυκλικοῦ σχήματος πλάκα, μὲ κάποιο ἀνάγλυφο οἰκόσημο ἢ ἔμβλημα στὸ μέσο της, ἡ ὁποία, ὅπως ἐξάλλου γίνεται συχνὰ στὴν τηνιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ μὲ τοὺς μαρμάρινους φεγγίτες πάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα τῶν κτηρίων, ἔχει κι ἕναν ἀνακουφιστικὸ ρόλο. Ἐκεῖνο, πάντως, ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία στὴν περίπτωσή μας εἶναι ἀσφαλῶς ἡ ἐπιβίωση ὁρισμένων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (ποὺ στὴν Τῆνο διατηρήθηκε, καθὼς εἶναι γνωστό,μέχρι τὸ 1715) ἢ μᾶλλον ἡ σημασία ποὺ ἔχουν γιὰ τὴ νεώτερη, ἑλληνική, ἀνώνυμη ἀρχιτεκτονικὴ καί, πιὸ συγκεκριμένα,τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ οἱ παλιότερες αὐτὲς ἀρχιτεκτονικὲς καταβολὲς εἰδικὰ τῆς Τήνου, ὅπως εἶναι π.χ. τὰ ψηλά, μαρμάρινα κωδωνοστάσια, ποὺ κυριολεκτικὰ κατακλύζουν μὲ τὴν ἐμφάνισή τους πολλὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, καθὼς καὶ παράλια ἢ καὶ μεσογειακὲς ἀκόμη πόλεις τοῦ ἐλεύθερου Ἑλληνικοῦ κράτους ἢ καὶ τοῦ ὑπόδουλου τότε ἑλληνισμοῦ τοῦ 19ου αἰ. καὶ στὰ ὁποῖα ὄχι μόνο χρησιμοποιοῦσαν τηνιακὸ μάρμαρο, ἀλλὰ καὶ τὰ ἴδια τὰ συνεργεῖα ποὺ τὰ ἔκτιζαν φαίνεται πὼς τ' ἀποτελοῦσαν Τηνιακοί. 'Ιορδ. Δημακόπουλου, Τὸ σπίτι τοῦ Γιαννούλη Χαλεπᾶ στὸν Πύργο τῆς Τήνου. Νέα Ἑστία, 89 - 90 τεῦχ. 1057 (15/7/1971), σελ. 934, σημ. 1.

117. Gerola, ἔ.ἀ. σελ. 218.

del Popolo τῆς Ρώμης (Πί ν. 114_3)[118]. Ἀλλὰ καὶ στὰ παράθυρα ἢ τὰ θυρώματα μεγάρων καὶ ἐκκλησιῶν τῆς ἀναγεννησιακῆς Ἰταλίας ἡ δίτονη αὐτὴ πλαισίωση τοῦ ἀνοίγματός τους δὲν ἦταν καθόλου ἄγνωστη. Σὰν παράδειγμα μποροῦμε νὰ πάρουμε τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου τῆς Scuola di S. Marco, τοῦ μεγάρου δηλαδὴ τοῦ ὁμώνυμου μεγάλου αὐτοῦ συντεχνιακοῦ σωματείου τῆς Βενετίας, ποὺ τέλειωσε στὰ 1496 ὁ ἀρχιτέκτονας Mauro Conducci (Πί ν. 115_3)[119], ἢ τὴν εἴσοδο τῆς Μητρόπολης τοῦ Mongiovino (στὴ λίμνη Τρασιμένη), ποὺ ἔκτισε, τὸν ἑπόμενον αἰώνα, ὁ Rocco da Vicenza (Πί ν. 115_1)[120]. Ἀνάλογες ἰδέες υἱοθετεῖ καὶ ὁ Serlio σὲ πέντε ἀπὸ τὶς συνολικὰ πενήντα porte rustiche τοῦ Libro estraordinario (1551)[121].

2. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60

Γιὰ τὴν καθόλου πιθανὴ σχέση τοῦ θυρώματος αὐτοῦ μὲ τὸ διπλανό του μέγαρο ἀρκοῦν ὅσα εἴπαμε παραπάνω[122]. Μαζί, πάντως, μὲ τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου τῆς μεγάλης καθολικῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου, καθὼς κι ἐκεῖνο τῆς Santa Maria (τζαμὶ Γαζῆ Χουσεῖν Πασᾶ), ἡ πόρτα αὐτὴ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ πλούσια σὲ ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο καὶ μεγάλα σὲ μέγεθος θυρώματα τοῦ Ρεθέμνου.

Στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰώνα μας[123], σώζονταν ἀνοικτὸς ὁ πλαισιωμένος μὲ τὰ δυὸ σκαλιστὰ στὸν πωρόλιθο λιοντάρια τετραγωνικὸς φεγγίτης, ποὺ βρισκόταν λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ ἡμικυκλικὸ τόξο[124], ὅπως δείχνουν τὰ σημερινά του ἴχνη (Πί ν. 116_3), καθὼς καὶ τὸ σχετικὸ σκίτσο τοῦ Gerola[125], στὸ ὁποῖο ὅμως, ἄγνωστο γιατί, ἔχουν παραλειφθεῖ τὰ ἀμέσως πιὸ πάνω τοποθετημένα μεγάλα, πώρινα φουρούσια, μὲ τὴν ἀνάγλυφη ἄκανθο τοῦ ἑλισσόμενου κορμοῦ τους (Πί ν. 131_2), τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ὑποβάσταζαν κάποιο ὁριζόντιο γεῖσο (ἢ τὴν ποδιὰ ἑνὸς μεγάλου πλάτους παραθύρου) ἤ, ἴσως, τὸ δίλοβο, τοξωτὸ ἄνοιγμα ἑνὸς liagò.

118. A. Venturi, Storia dell'arte italiana, XI. Architettura del cinquecento, Milano, 1938 - 40, parte I, σελ. 149, εἰκ. 125 καὶ G.C. Argan, Storia dell'arte italiana, Firenze, 1968, τόμ. 3, σελ. 94.

119. Ἡ Scuola di S. Marco ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς ἕξι Scuole grandi (μεγάλα συντεχνιακὰ σωματεῖα) τῆς Βενετίας καὶ πάντοτε βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῆς Signoria τῆς Γαληνοτάτης καὶ περιλάμβανε ὡς μέλη της καὶ πολλοὺς εὔπορους Βενετοὺς εὐπατρίδες. Τὸ οἴκημα τῆς Scuola κτίστηκε ἀρχικὰ στὰ 1260 γιὰ φιλανθρωπικοὺς καὶ ἀνθρωπιστικούς, γενικά, σκοπούς. Στὸ 15ο αἰ. καταστράφηκε, καθὼς φαίνεται, ἀπὸ πυρκαγιὰ καὶ στὰ 1485 ἄρχισε νὰ ξανακτίζεται μὲ σχέδια καὶ ἐπίβλεψη τοῦ ἀρχιτέκτονα Pietro Lombardo, τῶν γιῶν του, καθὼς καὶ τοῦ συνεργάτη τοῦ πρώτου Giovanni di Antonio Buora. Ἡ ἀνέγερση τοῦ κτηρίου ὁλοκληρώθηκε στὰ 1496 κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἀρχιτέκτονα Mauro Conducci. Βλ. σχετικά, Giulio Lorenzetti, Venice and its Lagoon, Roma, 1961, σελ. 340 καὶ P. Murray, ἔ.ἀ. σελ. 98.

120. A. Venturi, ἔ.ἀ. σελ. 809, εἰκ. 744.

121. Sebastiano Serlio, Libro sesto ἢ estraordinario, Porta V, XIIII, XV (τὸ ὑπόδειγμα τοῦ θυρώματος τῆς εἰσόδου τῆς μονῆς τῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων, στὸ Ἀκρωτήρι τῶν Χανιῶν), XVII καὶ XVIII.

122. Βλ. σελ. 101, σημ. 69.

123. Τότε βρισκόταν στὸν ἀριθμὸ 184 τῆς ὁδοῦ Τσάρου, ὅπως ὀνομαζόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ ὁδὸς Ἀρκαδίου. Βλ. καὶ τὴ σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 242 καὶ 244).

124. Ἂν ὁ φεγγίτης αὐτὸς ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ καὶ δὲν ἀνοίχθηκε ἀργότερα, ὡς μεταγενέστερη προσθήκη, τότε ἀσφαλῶς ἔχουμε μιὰ πρόσθετη ἀπόδειξη ὅτι τὸ θύρωμα αὐτὸ σχετίζονταν μ' ἕνα ἄλλο κτήριο, ἄσχετο μὲ τὸ διπλανό του μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60, ἀφοῦ εἶναι φανερὸ πὼς ἡ παρουσία του ἐκεῖ ἀποσκοποῦσε στὸ φωτισμὸ τοῦ χὼλ τῆς εἰσόδου τοῦ οἰκήματος στὸ ὁποῖο ἀνῆκε.

125. Gerola, ἔ.ἀ. σελ. 238, εἰκ. 141.

Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο ἐδῶ εἶναι ἡ διαπίστωση πὼς ἡ γενικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφὴ αὐτῆς τῆς πόρτας ἐπαναλαμβάνει τὸν τύπο τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ, μὲ κάποιες βέβαια διαφορές, ὅπως εἶναι οἱ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ παραστάδες μὲ τὰ σύνθετα ἐπίκρανα, τὰ ἰδιόρρυθμα (μὲ γοτθικὲς ἀναμνήσεις) κιονόκρανα τῶν κάτω ἡμικιονίσκων (Π ί ν. 116_1), ποὺ πλαισιώνουν τὴν πόρτα, τοὺς φτερωτοὺς τώρα ἔρωτες, ἑκατέρωθεν τοῦ ἡμικυκλίου, καὶ τὴ μεγάλη ἄκανθο, στὸ νοητὸ κλειδὶ τοῦ τελευταίου, ποὺ τόσο πολὺ θυμίζει τὴν ἀναστηλωμένη πόρτα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Χανιῶν. Ἀξιοσημείωτη, τέλος, καὶ ἡ παρουσία μιᾶς ἑλληνικῆς, καθὼς μᾶς βεβαιώνει ὁ Gerola [126], ἐπιγραφῆς, στὴ θέση τῆς ὑποτιθέμενης ζωφόρου τῆς ἀναγεννησιακῆς αὐτῆς σύνθεσης.

3. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Τομπάζη 51

Στὸν ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τῶν δυὸ ἀμέσως προηγούμενων παραδειγμάτων ἀνήκει καὶ ἡ εἴσοδος στὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Τομπάζη 51 [127]. Ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη τοῦ θυρώματος δὲν ἔχει τίποτε ἀπομείνει, ἐνῶ ἀπὸ τὶς δίτονες κολόνες τοῦ πλαισιώματος τῆς τοξωτῆς πόρτας σώζονται τώρα μοναχὰ ἐκεῖνες τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς τῆς ὄψης τοῦ θυρώματος (Π ί ν. 116_2) [128], τὶς ὁποῖες μάλιστα ἄφησαν, καθὼς φαίνεται, εὐθὺς ἐξαρχῆς χωρὶς βάσεις.

Τὸ ἡμικυκλικὸ τόξο ἑδράζεται πάνω σὲ παραστάδες χωρὶς βάση, ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἐπίκρανα στολισμένα μὲ μιὰ σειρὰ τεσσάρων αὐλῶν, ὅμοιων μ' ἐκείνους ποὺ βρίσκουμε στὶς ἰωνίζουσες κολόνες τῆς εἰσόδου τῆς μονῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων (1631), πράγμα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει, ἴσως, νὰ ὑποθέσουμε πὼς τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Τομπάζη κατασκευάστηκε στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰ.

Ἀξιόλογη εἶναι καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ τόξου τῆς πόρτας μὲ ἀνάγλυφες κεφαλὲς πολεμιστῶν, σὰν κι αὐτὲς ποὺ θὰ συναντήσουμε σὲ λίγο καὶ στὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70 καὶ γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνει, ἀργότερα, ἐκτενέστερος λόγος.

4. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12

Στὴ νότια πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ καὶ κατὰ τὴ συμβολὴ αὐτοῦ τοῦ δρόμου μὲ τὴν ὁδὸ Ἀρκαδίου ὑψώνεται ἕνα μεγάλο, διώροφο σπίτι, ποὺ δὲ μᾶς δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ τὸ περιλάβουμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Στὸ ἰσόγειό του βρίσκουμε πολλὰ καταστήματα, καθὼς καὶ μιὰ εὐρύχωρη, ὑπαίθρια αὐλὴ μὲ μιὰ ἐξωτερικὴ σκάλα γιὰ τὸν ὄροφο καὶ βοηθητικὰ διαμερίσματα τριγύρω. Ἡ αὐλὴ κλείνεται μ' ἕναν ψηλὸ μανδρότοιχο, πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ, κι εἶναι ἀκριβῶς ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸν τοῖχο, ὅπου βρίσκεται καὶ ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ σπιτιοῦ (Π ί ν. 117_1), ποὺ αὐτὴ καὶ μόνο ἀρκεῖ

126. Ἔ.ἀ. σελ. 242, καὶ σελ. 238, εἰκ. 141.

127. Τὸ θύρωμα αὐτὸ ἀναφέρεται κι ἀπὸ τὸν Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 244), ὁ ὁποῖος δημοσιεύει καὶ μιὰ φωτογραφία του (ἔ.ἀ. σελ. 243, εἰκ. 147). Ἡ σημερινὴ ὁδὸς Τομπάζη λεγόταν τότε ὁδὸς Ἐκκλησίας.

128. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ φωτογραφία τοῦ Gerola (ἔ.ἀ. εἰκ. 147), στὰ πρῶτα τουλάχιστο χρόνια τοῦ 20οῦ αἰ., ἡ πλαισίωση τῆς πόρτας αὐτῆς μὲ δίτονες κολόνες γινόταν καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς τοῦ τοξωτοῦ της ἀνοίγματος.

γιὰ νὰ μᾶς δείξει ὅτι τὸ κτήριο, στὸ ὁποῖο ἀνήκει, κτίστηκε στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (Πίν. 118_1)[129].

Παρόλο τὸ ἀξιόλογο πλάτος τοῦ ἀνοίγματός του (1.66 μ.), τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα τοῦ Ρεθέμνου. Κλείνεται πάντως μ' ἕνα ὡραῖο, δίφυλλο, ταμπλαδωτὸ ξύλινο κούφωμα, ἀπόλυτα ταιριαστὸ μὲ τὸ κλασσικιστικό του περίθυρο[130], ποὺ ἐντυπωσιάζει τοὺς περαστικοὺς μὲ τὴν πλούσια διακόσμησή του. Ὡς τύπος θυρώματος, ἡ πόρτα τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ παρουσιάζεται λιγότερο πολύπλοκη ἀπὸ τὰ τρία ἀμέσως προηγούμενα παραδείγματά μας, δὲν παύει ὅμως νἄχει κι αὐτὴ ἕνα χαρακτήρα περίτεχνο καὶ μνημειακό.

Κι ἐδῶ συναντοῦμε ἕνα ἡμικυκλικὸ τόξο, ποὺ γεφυρώνει τὶς δυὸ ἑκατέρωθεν παραστάδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σήμερα σώζονται ἀκέραια μοναχὰ τὰ ἐπίκρανα (ποὺ κάμπτονται κατ' ὀρθὴ γωνία, ἐπεκτεινόμενα στὸν πλαϊνὸ κενὸ χῶρο) καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ τους, ποὺ αὐλακώνονταν μὲ λεσβιάζοντος τύπου κυμάτια, τὰ ὁποῖα φαίνεται πὼς διέτρεχαν ὁλόκληρο τὸν κορμὸ τῶν παραστάδων, στὶς ὁποῖες χάριζαν μὲ τὸ λεπτόλιγνο ὀρθογωνικὸ σχῆμα, ποὺ ἀκολουθοῦσαν, μιὰ ἀναμφισβήτητη ραδινότητα. Λεπτοὶ μίσχοι μὲ λιγοστὰ ἄνθη στόλιζαν ὄχι μόνον τὸ πάνω ἄκρο τοῦ ὀρθογωνικοῦ αὐτοῦ πλαισίου τοῦ κορμοῦ τῶν παραστάδων, ἀλλὰ καὶ τὴν κάτω, πιθανότατα, ἀπόληξή του. Μὲ φυτικά, ἐπίσης, μοτίβα εἶναι διακοσμημένη καὶ ἡ ἡμικυκλικῆς διατομῆς ταινία, στὴ θέση τοῦ ὑποτραχηλίου τῶν ἐπικράνων (Πίν. 117_2).

Τὸ ἴδιο τὸ τόξο ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ ἐπὶ μέρους τμήματα (ποὺ συγκροτοῦνται ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ ἕνα κομμάτια), τοῦ αὐτοῦ μεγέθους, τὰ ὁποῖα ἑνώνονται μὲ ἔμφαση στὴν κορυφὴ τοῦ ἡμικυκλίου, μὲ τὴν ἔντονη κατὰ μέτωπο προβολὴ τοῦ κλειδιοῦ τοῦ τόξου, στὸ ὁποῖο ἔχει δοθεῖ ἡ γνώριμη μορφὴ ἑνὸς ἐλισσόμενου στὸ χῶρο φουρουσιοῦ (mensola), στολισμένου μ' ἕνα φύλλο ἀκάνθου. Ἡ ἀξονική του θέση ἐπιτείνεται ὅμως ἀκόμη περισσότερο, χάρη στὶς διαδοχικὲς προεξοχὲς τῶν μελῶν τοῦ ὑπερκείμενου θριγκοῦ, μὲ τὸν ὁποῖο καὶ ὁλοκληρώνεται ἡ κλασσικίζουσα σύνθεσή της (Πίν. 118_1).

Ἀπὸ πλευρᾶς κατατομῆς, τὸ ἡμικυκλικὸ ἀνώφλι τῆς πόρτας παρουσιάζει μιὰ ἰωνίζουσα διάταξη περιθύρου, διόλου βέβαια ἄγνωστη καὶ στὰ προηγούμενα τοξωτά μας θυρώματα, κατάκοσμη ὅμως μὲ ἐσώγλυφα μοτίβα ὠῶν, ἐπιπεδόγλυφους πλοχμοὺς καὶ ἀστραγάλους, καθὼς καὶ ἐγχάρακτους στὸν πωρόλιθο αὐλούς (Πίν. 119_1)[131], ἐνῶ ἡ ὀρθή του γωνιὰ στρογγυλεύεται σὲ μιὰ τεταρτοκυκλικὴ διατομή.

Μετέωροι μένουν σήμερα, δεξιὰ κι ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ τόξο, οἱ δυὸ ἀκρωτηριασμένοι σὲ πολλά τους σημεῖα ψευδοκιονίσκοι, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ ὕψος τοῦ ὀρθογωνικοῦ

129. Ὁ Gerola δὲν ἀναφέρει πουθενὰ τὸ θύρωμα αὐτό. Ἡ σημερινὴ ὁδὸς Τσουδεροῦ ὀνομάζονταν, στὰ χρόνια τοῦ Gerola, ὁδὸς Ὄλγας (βλ. στὸ σχετικὸ χάρτη τῆς πόλης, τόμ. I/1, σελ. 28 - 29, ἀριθμ. 42) καὶ στὴν ἀντίστοιχη ἀναφορὰ τοῦ Ἰταλοῦ ἐπιστήμονα στὰ σπίτια καὶ τὰ θυρώματα τοῦ Ρεθέμνου δὲν γίνεται λόγος γιὰ κανένα σπίτι ἢ θύρωμα στὴν ὁδὸ Ὄλγας.

130. Ἀπὸ τὴ χρησιμοποίηση φυτικῶν διακοσμήσεων (στὶς ἐπάνω γωνιὲς τῶν ταμπλάδων τῶν ξύλινων φύλλων τῆς πόρτας) παρόμοιων μ' ἐκεῖνες ποὺ στολίζουν τὶς γωνιὲς τῶν κορμῶν τῶν παραστάδων, δὲν μποροῦμε, βέβαια, νὰ ὑποθέσουμε πὼς καὶ ἡ ξύλινη πόρτα τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12 ἀνήκει στὴν ἴδια περίοδο τῆς Βενετοκρατίας ἢ ὅτι ἀποτελεῖ ἀντίγραφο τῆς παλιότερης αὐτῆς πόρτας.

131. Ἀνάλογη διακόσμηση τοῦ τόξου φέρουν στὴ Βενετία τὰ παράθυρα ἑνὸς σπιτιοῦ στὴ γωνιὰ τῶν Calle della Madona καὶ Calle della Verona. Ἕνα παρόμοιο τόξο παραθύρου ἀπὸ τὸ μικρὸ μέγαρο τῶν Vendramin, τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ., παρουσιάζει καὶ ἡ Egle R. Trincanato (Venezia minore, σελ. 100).

πλαισίου, ποὺ περικλείει μέσα στὸ καθαρό, γεωμετρικό του σχῆμα τὸ ἡμικύκλιο τοῦ τόξου. Οἱ μικρὲς πώρινες κολόνες μένουν χωρὶς βάσεις, ἔχουν ραβδωτούς, κολουροκωνικοὺς (μὲ αὐξανόμενη δηλαδὴ πρὸς τὰ κάτω διάμετρο) κορμούς[132], διατομῆς μεγαλύτερης τῶν 180°, καὶ καταλήγουν σὲ ἰδιότυπα κιονόκρανα. Τὰ τελευταῖα συγκροτοῦνται (ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω) ἀπὸ ἕναν ἡμιτετραγωνικὸ ἄβακα, στολισμένο, στὴν κορυφή του, μὲ τὴν κοίλη ὑποτομὴ ἑνὸς αἰγυπτιάζοντος, τεταρτοκυκλικῆς ὅμως διατομῆς κυματίου, κι ἕναν κολουροκωνικῆς μορφῆς ἐχίνο, ἐφοδιασμένο μὲ μιὰ ὁριζόντια σειρὰ ἀπὸ ἐναλλασσόμενους, μικροὺς κρίνους καὶ μαργαρίτες. Μὲ τὴ μεσολάβηση ἑνὸς ἰωνίζοντος, ἀρκετὰ ὅμως μεγάλου κυματίου, γίνεται καὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἄβακα στὸν ἐχίνο καὶ ἡ σταδιακὴ μεταφορὰ τῶν φορτίων τοῦ πρώτου στὸν κορμὸ τῶν προσκολλημένων στὸν τοῖχο τοῦ κτηρίου ψευδοκιονίσκων (Πί ν. 129_3). Πρόκειται, ὁπωσδήποτε, γιὰ τὰ τυπικά, περίπου, χαρακτηριστικὰ τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ τῆς Ἀναγέννησης, γιὰ τὸν ὁποῖο ὅμως στὴν Κρήτη δὲ δείχνουν καὶ ἰδιαίτερη ἀγάπη. Τὸ ἐπιστύλιο προχωράει κατόπιν, στὶς θέσεις τῶν δυὸ κιονίσκων, σὲ ἔντονες προβολές, ἀφήνει στὸ βάθος τοῦ τοίχου τὸ ἀρχικό του ἐπίπεδο καὶ παρασύρει σὲ ἀντίστοιχες προεξοχὲς καὶ τὸ ὑπερκείμενο γεῖσο.

Ἀξιόλογος εἶναι καὶ ὁ καθαρὰ γλυπτικὸς διάκοσμος, ποὺ ἐντάσσεται μέσα στὸ ἀρχιτεκτονικὸ σκηνικὸ τῆς πόρτας τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ. Σ' αὐτὸν περιλαμβάνονται κλάδοι καὶ φυλλώματα ποὺ ξεδιπλώνονται πάνω στὶς ἐπίπεδες πλάκες, ποὺ συναρμολογοῦνται γιὰ νὰ σχηματίσουν τὰ μεικτόγραμμα τρίγωνα, μεταξὺ τῆς κυρτῆς ἐπιφάνειας τοῦ τόξου καὶ τοῦ ὀρθογωνισμένου περιγράμματος τοῦ πλαισίου του. Ἀφετηρίες τῆς φυτικῆς αὐτῆς διακόσμησης παραμένουν οἱ ὀρθὲς γωνιὲς τοῦ παραπάνω πλαισίου (Πί ν. 118_1). Φυτικό, ἐξάλλου, εἶναι καὶ τὸ θέμα τῶν βαθιῶν ἀναγλύφων, ποὺ γεμίζουν τὸ μεταξὺ τῶν ἡμικιονίσκων καὶ τοῦ ὀρθογωνικοῦ κάδρου τοῦ τόξου κενὸ χῶρο (Πί ν. 117_1), στὸ σχῆμα ἀνεστραμμένης δέσμης, μὲ ὁριζόντιες στρώσεις καρπῶν καὶ φυλλωμάτων, σκαλισμένων πάνω σὲ ἔνθετες πώρινες πλάκες.

Κι ὅμως, παρόλα αὐτὰ τὰ πολυποίκιλα στοιχεῖα, ἡ σύνθεσή μας φαίνεται ἀκρωτηριασμένη καὶ λειψή, ἀφοῦ εἶναι φανερὸ πὼς ἀπουσιάζει ἡ πρὸς τὰ κάτω συνέχεια τῶν δυὸ ἑκατέρωθεν τοῦ τόξου δωρικῶν ψευδοκιονίσκων. Ἡ παρουσία δυὸ χαμένων τώρα κατακόρυφων στοιχείων γίνεται φανερὴ κι ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τῆς ἰωνίζουσας, μὲ διπλὴ ἡμιοκταγωνικὴ πλίνθο βάσης (κάτω ἀπὸ τὸν ἕναν ἡμικιονίσκο)[133], στὴ στάθμη τοῦ πεζοδρομίου (Πί ν. 118_1), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς πόρτας μποροῦμε νὰ δοῦμε στὸν τοῖχο τὰ λείψανα ἑνὸς χαμηλοῦ τοιχοβάτη, ποὺ ἐπαναλαμβάνει τὰ γνώριμα συνθετικὰ μέρη τῆς ἀπέναντι ἰωνικῆς βάσης : συνενωμένη κοιλόκυρτη διατομὴ σπείρας - σκοτίας, ἡμικυκλικὴ διατομὴ στὴ βάση τοῦ ὑποτιθέμενου κορμοῦ κλπ. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴν ἐπέκταση στὸν τοῖχο τῶν στοιχείων μιᾶς κοινῆς (γιὰ τὶς βάσεις τῆς παραστάδας καὶ τοῦ χαμένου κατακόρυφου φορέα) διατομῆς, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν ἀνταπόδοση γιὰ τὴν (ὁριζόντια) πρὸς τὸν τοῖχο ἐπέκταση τῶν ἐπικράνων τῶν παραστάδων.

Ἀλλὰ τὴν παρουσία τῆς ἐλλείπουσας συνέχειας τῶν δωρικῶν ψευδοκιονίσκων (κι

132. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἕνα μόνον κομμάτι πωρολίθου καὶ ἔχουν ὕψος 0.92 μ. περίπου.

133. Τὸ ὕψος τοῦ κενοῦ αὐτοῦ χώρου ἀνάμεσα στὴ βάση καὶ τὸ κάτω ἄκρο τοῦ δωρικοῦ κιονίσκου εἶναι περίπου 2.04 μ.

ἀκόμη τὴ γενική της συγκρότηση) μπορεῖ νὰ μᾶς ὑποδηλώσει καὶ κάποιο ἄλλο, χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο. Πρόκειται γιὰ τὶς μικρές, λεπτοῦ πάχους, πώρινες, γραμμικὲς πλάκες, ποὺ σφηνώθηκαν ἀπὸ τοὺς « μουράρους » τῆς πόρτας στὸν τοῖχο τῆς αὐλῆς τοῦ κτηρίου καὶ ἀκολουθοῦν, μὲ μιὰ πορεία ζίγκ - ζάγκ, τὸ περίγραμμα τῆς σύνθεσής μας, μὲ μοναδικὸ σκοπὸ τὴ συγκράτηση τῶν ἐπιχρισμάτων τοῦ ἑκατέρωθεν τοίχου πάνω σ' ἕνα καθαρό, εὐθύγραμμο πλαίσιο. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα στὸ θέμα μας εἶναι τὸ φαινόμενο τῶν προεξοχῶν τοῦ πλαισίου αὐτοῦ, στὶς θέσεις ἐκεῖνες, ὅπου ἡ ὕπαρξη τοῦ κιονοκράνου τοῦ δωρικοῦ κιονίσκου ἢ τῆς ἰωνίζουσας βάσης (στὴ στάθμη τοῦ πεζοδρομίου) καθιστοῦσε ἀναγκαία τὴν ἐπέκταση τοῦ πλαισίου, ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ πολύτιμου περιεχομένου του. Μιὰ τέτοια ὀρθογωνικὴ προβολὴ τοῦ πλαισίου, ὕψους 0.21 μ., σημειώνεται καὶ σὲ ἀπόσταση 0.645 μ. ἐπάνω ἀπὸ τὶς ἰωνίζουσες βάσεις. Εἶναι λοιπὸν φανερό, πὼς ἐκεῖ θὰ σχηματίζονταν κάποια προεξοχὴ τῆς κατακόρυφης διαδρομῆς τῆς ἐλλείπουσας συνέχειας τῶν δωρικῶν κιονίσκων, εἴτε μὲ τὴ μορφὴ τοῦ ἐπικράνου ἑνὸς βάθρου ἢ καὶ τῆς βάσης ἑνὸς ἄλλου κιονίσκου ἢ ἀκόμη καὶ τῶν δυὸ αὐτῶν στοιχείων.

Τὸ πρόβλημά μας λύθηκε, τελικά, μὲ τὴν παρέμβαση τῶν ἐνοίκων τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ ὑπέδειξαν στὸν ὑπογραφόμενο ἕνα πώρινο κομμάτι τῆς πόρτας (Π ί ν. 117_3), ποὺ φυλάσσονταν, μετὰ τὴν ἀφαίρεσή του, μέσα στὸ σπίτι. Εἶναι ἕνας κορμὸς διατομῆς τόξου κύκλου, μεγαλύτερου τῶν 180°, μὲ δυὸ ἑκατέρωθεν εὐθύγραμμες προεκτάσεις (γιὰ τὴ στερέωσή του στὸν τοῖχο), ποὺ τοῦ δίνουν, τελικά, μιὰ κατατομὴ σχήματος Ω (Π ί ν. 117_3). Τὸ συνολικό του ὕψος εἶναι 0.92 μ. περίπου, ἔχει ὑποτυπώδη ἰωνικὴ βάση, ὕψους 0.095 μ., σύνθετο, περίτεχνο κορμό, μὲ ἐπίπεδες, ἐλισσόμενες (γύρω ἀπὸ τὸ στολισμένο μὲ ἐγχάρακτες, πτυχωτὲς γραμμὲς κορμὸ) ταινίες (fascie) καὶ φυτικό, ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο, στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα του, καὶ ἀπολήγει στὴν κορυφή του σὲ μικροῦ, συνολικοῦ ὕψους ἐπίπεδες, καθὼς καὶ κοίλης κατατομῆς, διευρύνσεις τῆς διαμέτρου του, καταλήγοντας σὲ μιὰ κυκλικῆς τροχιᾶς στεφάνη, ποὺ ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ἄκρου τῶν δωρικῶν κιονίσκων· ἀποτελεῖ, ἔτσι, τὸ μοναδικὸ στὸ Ρέθεμνος παράδειγμα ἑνὸς διόλου, πάντως, ἀσυνήθιστου, ἰδίως στὴν ἀναγεννησιακὴ ξυλοτεχνία, σύνθετου κορμοῦ (Π ί ν. 119_2)[134].

Μὲ τὴν προσθήκη τοῦ κομματιοῦ αὐτοῦ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ πλαισίωση τοῦ τοξωτοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ φθάνει στὸ ὕψος τῆς μεσαίας προεξοχῆς τοῦ πώρινου, γραμμικοῦ περιγράμματός του. Ἀπὸ κεῖ καὶ κάτω, πρέπει πιὰ νὰ ὑποθέσουμε πὼς θὰ ὑπῆρχε κάποιο μεγαλύτερων διαστάσεων βάθρο, μὲ ἡμιοκταγωνικὸ ἢ ἀκόμη καὶ ἡμικυκλικὸ κορμό, ποὺ ἐδράζονταν ἐπάνω στὶς μεγάλες, ἰωνίζουσες βάσεις. Ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ συνόλου ἀποδίδεται, κατὰ προσέγγιση, στὸ σχέδιο τοῦ Π ί ν. 118_2.

5. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70

Πρόκειται γιὰ τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου στὴν ὑπαίθρια αὐλὴ ἑνὸς ἀπὸ τὰ σπίτια ποὺ ἐξετάσαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο καί, παρόλο ποὺ εἶναι μισοκατεστραμμένο, πρέπει νὰ ποῦμε πὼς ἂν ἐξαιρέσουμε τὴν ἐξαφάνιση τῆς ὡραίας, δίφυλλης, ταμπλαδωτῆς

134. Πρόκειται γιὰ μιὰ ξυλοκατασκευὴ τοῦ 16ου αἰ., στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Palazzo Pretorio τῆς Pistoia (Τοσκάνη). Josef Durm, ἔ. ἀ. σελ. 286, εἰκ. 270.

του πόρτας, ποὺ διακρίνουμε στὴ σχετικὴ φωτογραφία τοῦ Gerola [135], καὶ τὴν προσθήκη ἑνὸς τοιχίου ἀπὸ béton, ποὺ περιορίζει τὸ πλάτος τοῦ ἀνοίγματός του, δὲν βρίσκεται σὲ χειρότερη κατάσταση ἀπὸ κείνη τῆς ἐποχῆς ποὺ ὁ 'Ιταλὸς ἐπιστήμονας τριγυρνοῦσε στὸ νησὶ καταγράφοντας τὰ μνημεῖα τοῦ « βασιλείου τῆς Κρήτης » [136].

Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος αὐτῆς τῆς πόρτας (Π ί ν. $120_{1,2}$) εἶναι ἀπὸ τοὺς ἁπλούστερους τῆς Βενετοκρατίας. Τρία πώρινα κομμάτια συγκροτοῦν ἕνα ἡμικυκλικὸ τόξο, μὲ τὴ γνωστὴ κατατομὴ ἑνὸς συνόλου ἀπὸ ἐπίπεδες ταινίες, ἀστραγάλους κι ἕνα λεσβιάζον κυμάτιο, ποὺ διαγράφουν ὁμόκεντρες τροχιὲς τονίζοντας τὸ τοξωτὸ ἀνώφλι τῆς πόρτας, τὸ ὁποῖο ἑδράζεται μὲ τὴ σειρά του πάνω στὶς ἑκατέρωθεν κορινθιακοῦ ρυθμοῦ παραστάδες. Ὁ κορμὸς τῶν τελευταίων αὐλακώνεται μὲ τὴ συνηθισμένη σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὀρθογωνικοῦ περιγράμματος ἐσοχὴ τῆς μετωπικῆς του ὄψης, ποὺ διακόπτεται στὸ μέσο της μὲ μιὰ κυκλικὴ ροζέτα. Ἕνα ὀρθογωνικὸ πλαίσιο περικλείει μέσα στὸ περίγραμμά του τὸ τόξο καὶ δίνει τὴν εὐκαιρία στοὺς κατασκευαστὲς τῆς πόρτας νὰ στολίσουν τὸν κενὸ χῶρο τῶν δυὸ ἑκατέρωθεν μεικτόγραμμων τριγώνων μὲ τὶς ἀνάγλυφες κεφαλὲς πολεμιστῶν, σὰν κι ἐκεῖνες ποὺ εἴδαμε κιόλας νὰ χρησιμοποιοῦν στὸ ἄνοιγμα τῆς ὁδοῦ Τομπάζη 51. Στὸ μοναδικό, τέλος, κομμάτι ἀπὸ τὶς πώρινες πλάκες τῆς ὑποτιθέμενης ζωφόρου τῆς κλασσικίζουσας αὐτῆς σύνθεσης, ὑπάρχουν τὰ τρία τελευταῖα γράμματα μιᾶς χαμένης πλέον λατινικῆς ἐπιγραφῆς (LUS) [137], ἐνῶ τίποτε, δυστυχῶς, δὲν ἔχει σωθεῖ ἀπὸ τὸ ὁριζόντιο γεῖσο, ποὺ ὁλοκλήρωνε, δίχως ἄλλο, τὸ θύρωμά μας.

6. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ 'Αναγν. Τσίχλη 2

Ὁ ἁπλὸς ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70 ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐξώπορτας τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ 'Αναγν. Τσίχλη 2 (Π ί ν. 119_3). Οἱ μόνες βασικὲς διαφορές τους εἶναι ὅτι : α) ἡ κατατομὴ τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου κάμπτεται ὁριζόντια, κατ' ὀρθὴ γωνία, πάνω ἀπὸ τὰ κορινθιακὰ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων, β) δὲν ὑπάρχει στὸ παράδειγμά μας καμιὰ ἐπιγραφὴ καὶ γ) ἀντὶ γιὰ τὰ ἀνάγλυφα κεφάλια πολεμιστῶν, στὰ τρίγωνα τοῦ ὀρθογωνικοῦ πλαισίου τοῦ τοξωτοῦ ἀνωφλίου, ἐμφανίζονται τώρα ἔνθετες κυκλικὲς ροζέτες, παρόμοιες μ' αὐτὲς ποὺ βλέπουμε στὶς σιδερένιες χειρολαβὲς τῶν ξύλινων φύλλων τῶν θυρωμάτων τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἡ τελευταία αὐτὴ διαφορὰ θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς κάνει νὰ χρονολογήσουμε αὐτὸ τὸ θύρωμα στὴ μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση περίοδο, ἂν ἡ γενικὴ μορφή του, καθὼς καὶ οἱ ἐπὶ μέρους λεπτομέρειες, ὅπως εἶναι π.χ. τὰ ἐπίκρανα, ὁ κορμὸς καὶ οἱ βάσεις τῶν παραστάδων, καθὼς καὶ ἡ γενικότερη ἐντύπωση τῆς τρίτης διάστασης τοῦ βάθους, ποὺ εἶναι ἀρκετὰ ἔντονη στὴν περίπτωσή μας καὶ γιὰ τὴν ὁποία, καθὼς θὰ δοῦμε σὲ λίγο, ὑπάρχει μιὰ φανερὴ ἀντιπάθεια στὴν Τουρκοκρατία, δὲν μᾶς ἔπειθε πὼς εἶναι μᾶλλον πιὸ σωστὸ νὰ χρονολογήσουμε καὶ τούτη τὴν πόρτα στὴ Βενετοκρατία.

135. Βλ. τὴν ἀντίστοιχη, ὁλοσέλιδη φωτογραφία τοῦ Gerola (τόμ. III, σελ. 247, εἰκ. 152).

136. Βλ. τὴ σχετική, συντομότατη περικοπὴ τοῦ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 246), καθὼς καὶ τὴν παραπάνω φωτογραφία του. Τὸ θύρωμα βρισκόταν, τότε, στὸν ἀριθμ. 41 τῆς ὁδοῦ Ἑνώσεως, ὅπως ὀνομαζόταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ. ἡ σημερινὴ ὁδὸς Νικηφ. Φωκᾶ (Μακρὺ Στενό).

137. Ἔ. ἀ. σελ. 246 καὶ τόμ. IV, σελ. 356.

Παρόμοιας σύνθεσης εἶναι, σὲ γενικὲς γραμμές, καὶ τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Πάν. Κορωναίου 12, ποὺ θὰ δοῦμε εὐθὺς ἀμέσως, καθὼς καὶ μιὰ κατεστραμμένη σήμερα πόρτα τῆς Βενετοκρατίας στὴν ὁδὸ Γοβατζιδάκι (μὲ τὴν ἐπὶ πλέον παρουσία δυὸ μεγάλων κιλλιβάντων, ποὺ πλαισιώνουν τὸ τοξωτό της ἄνοιγμα), τῆς ὁποίας μᾶς διέσωσε τὴ μορφή, σὲ μιὰ φωτογραφία του, ὁ Gerola [138].

7. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Πάν. Κορωναίου 12

Ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει τὴν πόρτα τῆς ὁδοῦ Πάν. Κορωναίου 12, εἶναι ἡ διεύρυνση τοῦ συνολικοῦ πλάτους τῆς ὀρθογωνισμένης της σύνθεσης (Πίν. 120_3, 121), ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὶς πλατιὲς δίτονες παραστάδες, ἐπάνω στὰ ἁπλὰ ἐπίκρανα τῶν ὁποίων ὑψώνεται ὄχι μόνον τὸ ἡμικυκλικὸ ἀνώφλι τοῦ θυρώματος, ἀλλὰ καὶ οἱ ὄρθιες, ὀρθογωνικὲς πλάκες, πού, ὅπως καὶ τὰ ἑκατέρωθεν τρίγωνα τοῦ τόξου καθὼς καὶ ἡ ζωφόρος τῆς πόρτας, γεμίζουν μ' ἕναν ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο, πάνω στὸ θέμα τῆς κληματαριᾶς καὶ τῆς γλάστρας ἢ τοῦ ἀνθοδοχείου μὲ τὰ λουλούδια (γαρίφαλα;). Τέτοιες φυτικὲς διακοσμήσεις, στὶς παραστάδες καὶ στὸ ἀνώφλι τῶν θυρωμάτων, δὲν εἶναι ἀσυνήθιστες στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονική, γενικότερα [139], κι ἕνα τέτοιο παράδειγμα ἔχουμε καὶ στὴν ὁδὸ Φιλελλήνων 152, μέσα στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας [140]. Στὴν περίπτωσή μας, πρέπει, πάντως, νὰ θυμηθοῦμε τὰ ἐπιπεδόγλυφα τοῦ lavabo τῆς ὁδοῦ Ν. Πατελάρου 14, ποὺ θ' ἀγαπηθοῦν πολύ, καθὼς θὰ δοῦμε, καὶ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς στοιχεῖα μιᾶς τοπικῆς, λαϊκοῦ χαρακτήρα διακόσμησης [141]. Γι' αὐτὸ ὅμως καὶ εἶναι μᾶλλον ἀμφίβολο ἂν τὸ θύρωμα αὐτὸ ἀνήκει στὴ Βενετοκρατία [142], παρόλο δηλαδὴ ποὺ διατηρεῖ τόσα πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς παλιότερες μορφές, ποὺ ἦταν σὲ χρήση στὴν περίοδο αὐτή.

8. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 236

Στὸν ἴδιο, ἁπλὸ ἀρχιτεκτονικὸ τύπο ἀνήκει, βασικά, καὶ τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 236 (Πίν. 123_2). Ἡ κύρια διαφορά του ἀπὸ τὰ τρία ἀμέσως προηγούμενα παραδείγματά μας συγκεντρώνεται στὴν ὀρθογωνισμένη περιοχὴ τοῦ ἡμικυκλικοῦ ὑπερθύρου, ποὺ αὐλακώνεται ἀπὸ μιὰ ἀκτινωτὴ διάταξη ἔντονα τονισμένων ἁρμῶν. Πρόκειται γιὰ τοὺς μεγάλους, συναρμολογημένους (γιὰ κατασκευαστικοὺς λόγους) ἀπὸ δυὸ κομμάτια, πώρινους ἀψιδολίθους τοῦ τόξου, τὸ ὁποῖο κορυφώνεται τελικὰ στὸ κλειδί,

138. Ἔ. ἀ. τόμ. III, σελ. 245, εἰκ. 149. Ἡ ὁδὸς Γοβατζιδάκι λέγονταν τότε ὁδὸς Σχολείων (Gerola, τόμ. I/1, χάρτης σελ. 28 - 29, ἀριθμ. 43).

139. A. Venturi, ἔ.ἀ. σελ. 814, εἰκ. 749 (πλαϊνὴ πόρτα στὸ Sant' Agostino, στὸ Foligno, ἔργο τοῦ Rocco da Vicenza).

140. Μὲ κλάδους κληματαριᾶς διακοσμοῦνται οἱ παραστάδες καὶ τὸ ἀνώφλι ἑνὸς θυρώματος καὶ στὴ Χίο. A. Smith, The Architecture of Chios, πίν. 183.

141. Τέτοια λαϊκά, ἐπιπεδόγλυφα στοιχεῖα ἐμφανίζονται καὶ σὲ πόρτες τῆς Μήλου, καθὼς καὶ τῆς Μυκόνου. Β. Κυριαζόπουλου, Τὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο Μυκόνου καὶ οἱ Συλλογές του, 1971, σελ. 23 καὶ 27.

142. Ἐνισχυτικὴ εἶναι, γιὰ τὴν παραπάνω ἄποψή μου, καὶ ἡ παρουσία ἑνὸς ἰδιότυπου καὶ χαρακτηριστικοῦ στοιχείου στὸ κάτω ἄκρο τῶν ἐξωτερικῶν τμημάτων τῆς μετωπικῆς ὄψης τῶν παραστάδων, ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονική, ἐνῶ ἀντίθετα μοιάζει μὲ ἀνάλογα τελειώματα σὲ παραστάδες θυρωμάτων τουρκικῶν τζαμιῶν ἢ καὶ ἄλλων δημόσιων κτηρίων.

ποὺ προβάλλει στὴ μορφὴ μιᾶς ἔλικας, τοποθετημένης στὸν ἄξονα τῆς σύνθεσης. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ μορφὴ τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Σουλίου 31 (ποὺ ἀνήκει ὅμως ἀναμφισβήτητα στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας), γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνει λόγος πιὸ κάτω, καθὼς κι ἐκείνη τοῦ προτύπου τους, ποὺ βρίσκουμε σὲ μιὰ πάροδο τῆς ὁδοῦ Ζαμπελίου, στὰ Χανιά (Π ί ν. 123_3). Ἡ πόρτα αὐτὴ φέρει στὴ ζωφόρο τοῦ τόξου της μιὰ ἐπιγραφὴ τοῦ 1608 καθὼς καὶ τὸ οἰκόσημο τῶν Renier [143].

9. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50

Σὲ ἐντελῶς διαφορετικό, ἀλλ' ἐξίσου ἁπλό, ἀρχιτεκτονικὸ τύπο ἀνήκει τὸ θύρωμα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50 (Π ί ν. 122_1), γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε κιόλας στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Τὸ ἡμικυκλικὸ ἀνώφλι τῆς πόρτας κορυφώνεται σ' ἕνα ἐντυπωσιακοῦ ὄγκου ἑλικόμορφο κλειδὶ καὶ φέρεται πάνω σὲ βαριὰ ἐπίκρανα, ποὺ ἐπιστέφουν ἕναν ἁδρὰ μορφολογημένο κορμὸ ἀπὸ μεγάλους, ὀρθογωνικοὺς δόμους τοῦ ἴδιου μὲν ὕψους, ἀλλ' ἐναλλασσόμενου, μικρότερου καὶ μεγαλύτερου μήκους, ποὺ στηρίζονται πάνω σὲ ἐπίσης βαριές, μισοχωμένες τώρα στὸ ἔδαφος βάσεις.

Ἀρχιτεκτονικὸ πρότυπο τοῦ θυρώματος αὐτοῦ, μὲ τὸν τόσο ἁδρὸ χαρακτήρα, εἶναι, χωρὶς ἄλλο, ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς θολωτῆς, κύριας (ἀνατολικῆς) εἰσόδου τῆς Φορτέτσας (Π ί ν. 122_2), τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ τὴ χρονολογήσουμε στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἕνατης δεκαετίας τοῦ 16ου αἰ. [144].

Στοιχεῖα τοῦ ἴδιου ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου, μὲ μιὰ διαφορετικὴ ὅμως ἀντίληψη τῆς διάστασης τοῦ βάθους, συναντᾶμε καὶ στὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Δασκαλογιάννη 8 (Π ί ν. 125_2), ἐνῶ ἕνα ἄλλο ἀνάλογο παράδειγμα, πιὸ προσεγμένο στὶς λεπτομέρειές του, ἰδίως στὰ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων, ποὺ ἀντιγράφουν ἐκεῖνα τῶν δυὸ τόξων τῆς ἐσωτερικῆς ὄψης τῆς Πύλης τοῦ Παντοκράτορα (1567 - 1570) τοῦ Χάνδακα [145], μᾶς δίνει καὶ ἡ κεντρικὴ πύλη τῆς μονῆς Τοπλοῦ Σητείας (Π ί ν. 123_1) [146].

10. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 30

Ἡ πόρτα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 30, μὲ τὰ ὑπολείμματα τῶν ἀναγεννησιακῶν του παραθύρων, ἐπάνω στὸν τοῖχο τῆς πρόσοψής του πρὸς τὴν ὁδὸ Μαν. Βερνάρδου (ποὺ ἐξετάσαμε νωρίτερα) μᾶς δίνει ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἁπλοποιημένα παραδείγματα θυρωμάτων τῆς Βενετοκρατίας (Π ί ν. 124_1). Ἐδῶ πλέον δὲν ὑπάρχουν οὔτε ἐπί-

143. Gerola, τόμ. III, σελ. 227 καὶ σελ. 224, εἰκ. 129, ὅπου φωτογραφία τοῦ πάνω μέρους τοῦ θυρώματος.

144. Βλ. σχετικὰ στὴ σελ. 60 καὶ 61.

145. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Castellum 16 (1972), σελ. 99 καὶ σελ. 105, εἰκ. 18, ὅπου λεπτομέρεια ἀπὸ τὶς παραστάδες ἑνὸς ἀπὸ τὰ δυὸ τοξωτὰ θυρώματα τῆς Πύλης τοῦ Παντοκράτορα, καθὼς καὶ σελ. 104, εἰκ. 16 (σχέδιο τῆς ἐσωτερικῆς ὄψης τῆς ἴδιας πύλης).

146. Τὸ θύρωμα ἀνάγεται, πιθανότατα, στὴ μετὰ τὸ 1612 χρονικὴ περίοδο, ὅταν, μετὰ τὸ σεισμὸ ἐκείνης τῆς χρονιᾶς, ὁ ἡγούμενος Γαβριὴλ Παντόγαλος ἀνέλαβε ἐκτεταμένες ἀνακαινίσεις. Γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ μεγάλο αὐτὸ κρητικὸ μοναστήρι ἱστορικὰ θέματα βλ.Gerola, ἔ.ἀ. σελ. 194 κ.ἑ. Γ.Σπυριδάκη, Ἐνθυμήσεις ἐκ τῆς μονῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς ἢ Τοπλοῦ ἐν Σητείᾳ. Ἑλληνικὰ 5 (1932), σελ. 430 - 431, τοῦ ἴδιου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς τῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς (Τοπλοῦ) ἐν Σητείᾳ Κρήτης. ΑΕ 1953 - 1954, σελ. 172 - 175 καὶ τοῦ ἴδιου, Ἡ μονὴ τῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς. Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 121 - 122.

κρανα οὔτε βάσεις παραστάδων, ἀφοῦ μιὰ μόνο στήλη ἀπὸ ἐναλλασσόμενους μεγάλου καὶ μικροῦ μήκους, πώρινους, λαξευτοὺς δόμους κάμπτεται σ' ἕνα μεγάλης διαμέτρου ἡμικυκλικὸ τόξο, ἀνακουφίζοντας ἀπὸ τὰ ὑπερκείμενα φορτία τῆς λιθοδομῆς τὸ μικρότερων διαστάσεων, τοξωτὸ ἐπίσης, καθαυτὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας, ἀπὸ τὴν ὁποία, τελικά (μετὰ τὴν ἐπίχριση τοῦ μεταξὺ τῶν δυὸ τόξων κενοῦ μὲ κονιάματα), διακρίνονταν μοναχὰ ἡ πλατιά, ἁπλούστατη ταινία τῆς μετωπικῆς ὄψης τοῦ πώρινου περιθύρου της.

Ἀνάλογοι κατασκευαστικοὶ τρόποι παρουσιάζονται, στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, καὶ στὸ διπλὸ τόξο τῆς εἰσόδου στὸν περίβολο τῶν λεγόμενων «τουρκικῶν σχολείων», στὸ στενάκι τῆς μεταποιημένης σὲ πτωχοκομεῖο («ἱμαρὲτ») ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου (Πί ν. 124_2), μὲ τὰ δυὸ ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματός της ἀνάγλυφα alem[147], καθὼς καὶ τὸ πελώριο, πληθωρικὸ ἐπιπεδόγλυφο τῆς κληματαριᾶς, ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὰ δυὸ τόξα, ὅπου ἐπαναλαμβάνεται, σὲ πολὺ γενικὲς γραμμές, ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ μεγάλου θυρώματος τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τῆς θολωτῆς, ἀνατολικῆς εἰσόδου τῆς Φορτέτσας (Πί ν. 124_3).

11. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Μάρ. Ρενιέρη 12

Ἐξαιρετικὰ λιτό, σὲ μιὰ ἁπλουστεμένη μορφή, ἀποτέλεσμα διαδοχικῶν ἀφαιρέσεων κι ἁπλοποιήσεων τῶν πιὸ κλασσικὰ ὀργανωμένων συνόλων τῶν προηγούμενων μας παραδειγμάτων, παρουσιάζει ἡ ἐξώπορτα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Μάρ. Ρενιέρη 12 (Πί ν. 125_3). Στὸ ἴδιο σπίτι, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐλῆς του, συναντήσαμε νωρίτερα κι ἕνα ἄλλο θύρωμα μὲ εὐθύγραμμο ἀνώφλι (Πί ν. 108_1) καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ δυὸ κριτήρια ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴν ἀναγωγὴ καὶ τούτου τοῦ θυρώματος στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας. Ἕνα δεύτερο στοιχεῖο γι' αὐτὴ τὴ χρονολόγηση εἶναι τὸ κλασσικὰ διαμορφωμένο του ὁριζόντιο γεῖσο, τὸ ὁποῖο, μαζὶ μὲ τὴν καμπυλωτῆς διατομῆς ζωφόρο (fregio pulvinato) καὶ τὸ παραγεμισμένο μὲ τὶς ὁριζόντιες γραμμὲς ἑνὸς λέσβιου κυματίου βραχύτατο ἐπιστύλιο, συγκροτοῦν τὰ τρία, σαφῶς ὅμως διακρινόμενα μεταξύ τους, μέλη τοῦ θριγκοῦ τῆς σύνθεσής μας.

Ἐκεῖνο, πάντως, ποὺ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ προσέξουμε ἐδῶ εἶναι ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀ-

147. Alem στὰ τουρκικὰ σημαίνει ἐθνόσημο, σημαία, τὸ ἐθνικὸ σύμβολο (εἰδικότερα) τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἰ. Μηλιόπουλου, Λεξικὸν Τουρκο-ἑλληνικόν, Κωνσταντινούπολις, 1894, σελ. 462. Στὴν ἀρχιτεκτονική, τὸ alem τῶν Τούρκων ἐμφανίζεται μὲ τὴ γνωστὴ μορφὴ ἑνὸς μισοφέγγαρου (μὲ τὸ κοῖλο μέρος του πρὸς τὰ πάνω), ποὺ ἐπιστέφει μιὰ στήλη ἀπὸ σφαῖρες καὶ τοποθετεῖται, συχνότατα, στὴν κορυφὴ τῶν μιναρέδων ἢ τῶν τρούλλων τῶν τζαμιῶν, κρηνῶν κλπ. (σχεδὸν πάντοτε στὴ μορφὴ ὁλογλύφου, κατασκευασμένου ἀπὸ μπροῦντζο) ἢ στοὺς τοίχους ἢ τὰ θυρώματα δημόσιων συνήθως κτηρίων, στὴ μορφὴ ἑνὸς ἀναγλύφου σὲ πέτρα ἢ μάρμαρο, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται καὶ μὲ τὸ θύρωμά μας. Στὸ Ρέθεμνος ὅμως, παρουσιάζεται (καθὼς θὰ δοῦμε σὲ λίγο), μερικὲς φορές, καὶ στὰ θυρώματα σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας κι ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ φανταστεῖ, μᾶς εἶναι τότε ἰδιαίτερα χρήσιμο προκειμένου νὰ συμπεράνουμε μὲ σιγουριὰ ὅτι τὸ θύρωμα στὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται ἀνήκει στὴν περίοδο αὐτὴ κι ὄχι στὴν ἀμέσως προγενέστερή της. Γιὰ τὸ alem ὅμως βλ. εἰδικότερα στὴ μνημειώδη ἔκδοση τοῦ Iradé Impérial τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, Architecture Ottomane, Constantinople, 1873, πίν. XXIV καὶ XXV. Τὸ κείμενο ἔχει γράψει (στὰ γαλλικὰ) ἡ Marie de Launay, οἱ πίνακες τῶν σχεδίων εἶναι τῶν Montani effendi, Boghor effendi, Chachian καὶ Maillard, ἐνῶ τὰ Documents techniques ἀνήκουν στὸν Montani effendi. Ἡ ἔκδοση ἔγινε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Edhem Pasha. Στὰ θυρώματα τῆς Τουρκοκρατίας, συνηθισμένο στοιχεῖο τῆς ξυλόγλυπτης διακόσμησης εἶναι καὶ ἡ πεντάλφα, τοποθετημένη μέσα σ' ἕνα κύκλο, ἰδίως στὴ διακόσμηση τῶν ξύλινων ἁρμοκαλύπτρων, στὶς δίφυλλες πόρτες.

πουσία ἐπικράνων καὶ βάσεων ἀπὸ τὶς παραστάδες τοῦ τόξου. Ἔτσι, ἔχουμε οὐσιαστικὰ ἕνα ἁπλὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα ποὺ ἐγγράφεται χωρὶς ἄλλη διαδικασία μέσα σ' ἕνα εὐρύτερο ὀρθογωνικὸ πλαίσιο. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ὁ ἁπλοποιημένος τύπος τῆς πόρτας αὐτῆς θὰ ἀποτελέσει, μετὰ ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες τὸ ἀρχέτυπο μερικῶν θυρωμάτων τῆς Τουρκοκρατίας, ὅταν θἄχουν δηλαδὴ ἀρχίσει ν' ἀτονοῦν ἀναπόφευκτα — καὶ στὰ πλουσιότερα ἀκόμη παραδείγματα — οἱ κλασσικὲς ἀναμνήσεις καὶ ἡ καινούρια κατάσταση πραγμάτων θὰ δείχνει μιὰ φανερὴ ἀντιπάθεια στὴν προβολὴ τῆς τρίτης διάστασης.

12. Οἱ πορτοποῦλλες

Πρόκειται γιὰ πολὺ μικρά, βοηθητικοῦ χαρακτήρα, θυρώματα μ' ἕνα ἁπλούστατο, πώρινο, τοξωτὸ περίθυρο. Τὸ ἡμικυκλικό τους ἀνώφλι κατασκευάζεται ἀπὸ τρία ἢ περισσότερα κομμάτια, μὲ μιὰ κάθετη ἐγκοπή (πατούρα), ποὺ παρακολουθεῖ τὸ ἡμικυκλικὸ περίγραμμα τοῦ ὑπερθύρου, προορισμὸς τῆς ὁποίας εἶναι νὰ ἐπιτρέπει νὰ ξεχωρίσει μὲ σαφήνεια τὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας καὶ τοῦ περιθύρου της ἐπάνω στὴν ἐπιχρισμένη ἐπιφάνεια τοῦ γύρω τοίχου, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ κάθε κομματιοῦ, ποὺ καλύπτεται τελικὰ μὲ τοὺς σοβάδες, βοηθάει στὴν καλύτερη ἀγκύρωση καὶ ἐνσωμάτωση τῶν ἀψιδολίθων μέσα στὴ λιθοδομή. Ἀξιοσημείωτη καὶ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀκόμη ἡ παρουσία μιᾶς μικρῆς, καμπυλωτῆς ἀπόφυσης, στὴ μετωπικὴ ὄψη τῶν δυὸ ἀντιμετρικῶν, πρώτων κομματιῶν τοῦ τόξου, λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὴ νοητή του διάμετρο, ποὺ ἀπηχεῖ παλιότερες συνήθειες (τῆς γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς).

Οἱ πορτοποῦλλες βρίσκονται, σχεδὸν πάντοτε, στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σπιτιῶν καί, κυρίως, στὸ ἰσόγειό τους (Ἀθαν. Διάκου 9· Π ί ν. 42_3, Χατζηγρηγοράκη 9, βίλλα Clodio στὸ Χρωμοναστήρι· Π ί ν. 125_1, Στυλ. Κλειδῆ 11, Τομπάζη 53) καὶ σπανιότατα πάνω στὸν τοῖχο τῆς πρόσοψής τους (Στυλ. Κλειδῆ 11· Π ί ν. 38).

Γ. ΤΑ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΩΝ ΠΛΑΙΣΙΩΝ ΤΩΝ ΠΑΡΑΘΥΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΘΥΡΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕΝΟΙ Σ' ΑΥΤΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΙ ΡΥΘΜΟΙ

1. Οἱ Βενετογοτθικὲς ἀναμνήσεις

Τὰ « ἐκλεπτυσμένα, ὅλο χρῶμα » μέγαρα καὶ σπίτια τῆς γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Βενετίας [148] (μὲ τὶς τόσο πολλὲς βυζαντινὲς ἀναμνήσεις) [149], τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν, κατὰ τὸν Cecil Stewart, τὸ « ζευγάρωμα τῆς Ἀνατολῆς μὲ τὴ Δύση » [150], καὶ ποὺ θὰ αἰχμαλωτίσουν ἕναν ἄνθρωπο τῆς εὐαισθησίας τοῦ John Ruskin στὶς γοητευτικές, πολλὲς φορές, σελίδες τῶν Stones of Venice [151], δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἀποτελοῦν τὴν πη-

148. C. Stewart, Gothic Architecture, τόμ. III, σελ. 195.

149. Κατὰ τὸν C. Stewart (ἔ.ἀ. σελ. 198), « Byzantium had captured Venice, for her art, in spite of its pointed arches, was nearer to Byzantium than to Amiens and Beauvais ». Γιὰ τὶς βυζαντινο - ρωμανικὲς καταβολὲς τῆς κοσμικῆς, βενετογοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τὰ πολυσύνθετα μορφολογικὰ καὶ χρονολογικὰ προβλήματά της βλ. Edoardo Arslan, Gothic Architecture in Venice, 1971, σελ. 15 - 26. Πάντως, τελευταῖες ἰδίως ἔρευνες ἔρχονται νὰ κλονίσουν τὴν ἀπόδοση μερικῶν βασικῶν μορφολογικῶν στοιχείων τῆς παλιότερης, μὴ θρησκευτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Βενετίας στὸ Βυζάντιο. Ἔ.ἀ. σελ. 23.

150. C. Stewart, ἔ.ἀ. σελ. 195.

151. Ὁ πρῶτος τόμος τῶν Stones κυκλοφόρησε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1851, ἐνῶ στὰ 1853 τυπώθηκε

γὴ τῶν γοτθικῶν διεισδύσεων καὶ ἐπιρροῶν, ποὺ ἀσκοῦνται στὴν Κρήτη μέχρι καὶ τὸ πρῶτο περίπου μισὸ τοῦ 16ου αἰ.

Ἡ ἐμμονὴ αὐτὴ σὲ παλιότερες ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς παρατηρεῖται πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴν ἴδια τὴ Βενετία, ποὺ μένει ἐπιφυλακτικὴ στοὺς νεωτερισμοὺς καὶ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς ἀλλαγές, ποὺ φέρνει ἡ Ἀναγέννηση ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Ἰταλία. Καθὼς ἔχει ὡραῖα παρατηρήσει ὁ Παν. Κανελλόπουλος, τὴ Γαληνοτάτη τὴν « κρατοῦσε πίσω — στὴ Βυζαντινὴ καὶ Γοτθικὴ παράδοση, καθὼς καὶ στὶς δικές της παλιότερες αἰσθητικὲς ἀξίες — ἡ ὑπερηφάνεια (καὶ ἡ σχετικὴ ἀντιδραστικότητα) τῆς νησιωτικῆς αὐθυπαρξίας της καὶ τῆς θαλάσσιας ἀποστολῆς της, ποὺ τὴν ἔνωνε περισσότερο μὲ τὴν Ἀνατολὴ ἢ μὲ τὸν Βορρᾶ, παρὰ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἰταλίας » [152]. Ἔτσι, μέχρι τὴν ἐποχὴ ποὺ τὰ στρατεύματα τοῦ Καρόλου Ε΄ εἰσβάλλουν καὶ λεηλατοῦν τὴν παπικὴ πρωτεύουσα (1527), ἀναγκάζοντας τοὺς συγκεντρωμένους ἐκεῖ καλλιτέχνες (Jacopo Sansovino, Michele Sanmicheli, Sebastiano Serlio κλπ.) νὰ βροῦν καταφύγιο καὶ ἐργοδότες στὸν ἰταλικὸ βοριά, ὅπου ἡ βενετσιάνικη, εἰδικότερα, Signoria ἦταν πολὺ ἰσχυρὴ καὶ « χρειάζονταν τὶς ὑπηρεσίες στρατιωτικῶν μηχανικῶν καθὼς καὶ ἀρχιτεκτόνων » [153], οὐσιαστικὰ ἡ Βενετία, παρ' ὅλη τὴ δραστηριότητα τῶν Lombardo καὶ τοῦ Mauro Conducci [154], « ἦταν ἀκόμη μιὰ γοτθικὴ πόλη » [155].

ὁ δεύτερος καθὼς καὶ ὁ τρίτος τόμος. Ἀπὸ τότε, τὸ ἔργο γνώρισε ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις στὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Ἀμερική. Τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Ruskin, ἑνὸς « artista, moralista e poeta insieme », κατὰ τὸν Roberto Pane (βλ. στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Νεάπολης — καὶ διαδόχου τοῦ Pane — Roberto di Stefano,John Ruskin, interprete dell'architettura e di restauro, Napoli,1969, σελ. 9), παρόλο ποὺ πολλὲς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα του εἶναι βασισμένες σὲ περίεργα ἠθικὰ κριτήρια κι ἔχουν γι' αὐτὸ θεωρηθεῖ σὰν ἐντελῶς ὑποκειμενικὲς καὶ ξεπερασμένες, διατηρεῖ καὶ σήμερα ἀκόμη ἕνα νεανικὸ ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὴ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς θαλασσοκράτειρας Βενετίας, καθὼς καὶ μιὰ ἀναμφισβήτητη εὐαισθησία καὶ ἀδιάπτωτη ζωντάνια γιὰ τὸ θέμα του, πράγμα ποὺ εἶναι μᾶλλον σπάνιο χάρισμα στὰ ξηρά, τὶς περισσότερες φορές, ἀρχιτεκτονικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς μας. Τὸ γενικότερο ἔργο τοῦ Ruskin τὸ ἔχουν ἀπὸ καιρὸ ἐντάξει ἐκεῖ ὅπου πραγματικὰ ἀνήκει : στὴν (ἀντικλασσικιστικὴ) προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναβίωση τῶν μορφῶν καὶ παραδόσεων τῆς γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς (gothic revival) στὴν Ἀγγλία τῆς βασίλισσας Βικτωρίας καὶ τῆς λεγόμενης « βιομηχανικῆς ἐπανάστασης » τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 19ου αἰ. (Pugin, Ruskin καὶ ἄλλοι), ποὺ ἐκφυλίστηκε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 20οῦ αἰ. Ἰσχυρὸ κτύπημα στὶς θεωρίες τοῦ Ruskin κατάφερε ὁ G. Scott (The Architecture of Humanism, London, 1914), βλ. Roberto di Stefano, ἔ.ἀ. P. Murray, The Architecture of the Italian Renaissance, σελ. 8 καί, κυρίως, Kenneth Clark, The Gothic Revival, 1962 (ἡ πρώτη ἔκδοση ἔγινε στὰ 1928).

152. Παν. Κανελλόπουλου, Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος, μέρος Α, τεῦχ. β΄, σελ. 897.

153. P. Murray, ἔ.ἀ. σελ. 183.

154. Πρόχειρα ἔ.ἀ. σελ. 98 κ.ἑ.

155. Linda Murray, The Late Renaissance and Mannerism, London, 1967, σελ. 79. Giulio Lorenzetti, Venice and its Lagoon, Roma, 1961, σελ. 80 καὶ Jacob Burckhardt, The Civilization of the Renaissance in Italy, London, 1965, σελ. 47.

Περιφρονητικὴ ἦταν, πάντως, ἡ στάση τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς Ἀναγέννησης γιὰ τὴ βάρβαρη γοτθικὴ ἀρχιτεκτονική. Περίφημη εἶναι μάλιστα ἡ παρακάτω περικοπὴ τοῦ Φλωρεντινοῦ ἀρχιτέκτονα Giorgio Vasari ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν Vite (Vasari on Technique, New York, 1960, σελ. 83 - 84) : « Αὐτὸς ὁ ρυθμὸς ἀποτελεῖ ἐφεύρεση τῶν Γότθων, γιατὶ αὐτοὶ κατάστρεψαν τὰ ἀρχαῖα κτήρια καὶ σκότωσαν στοὺς πολέμους τοὺς (ἀρχαίους) ἀρχιτέκτονες κι ἐκεῖνοι ποὺ ἐπέζησαν κατασκεύασαν κτήρια σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ ρυθμό » (!) κι ἀκόμη : « Μακάρι ὁ Θεὸς νὰ φυλάει κάθε χώρα ἀπὸ τέτοιες ἰδέες καὶ τέτοιου στὺλ κτήρια » (!). Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ μεγάλου, βενετογοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς Palazzo Ducale τῆς Βενετίας γνώμη δεκατριῶν, περισσότερο ἢ λιγότερο φημισμένων ἀρχιτεκτόνων τοῦ 1567 : ὅταν ζητήθηκε ἡ γνώμη τους γι' αὐτό, ὅλοι σχεδὸν τὸ καταδίκασαν. Ὁ Palladio

Οἱ βενετογοτθικὲς ἐπιρροὲς ἀσκοῦνται σταθερὰ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν πρῶτο κιόλας αἰώνα τῆς ἐγκαθίδρυσης τοῦ νέου « βασιλείου », ὅπως σωστά, καθὼς νομίζω, ἔχει σημειώσει ὁ Gerola [156], καὶ ἀσφαλῶς δὲν περιορίζονται μόνο στὴν παρουσία τοῦ πιὸ χαρακτηριστικοῦ γνωρίσματος τῆς γοτθικῆς, γενικά, ἀρχιτεκτονικῆς, τοῦ δίκεντρου δηλαδή, ὀξυκόρυφου τόξου, καθὼς καὶ τοῦ θόλου. Ἐπεκτείνονται, ἐπίσης, καὶ στὰ παράθυρα καὶ τὰ θυρώματα τῶν ἀστικῶν μεγάρων καὶ σπιτιῶν τῶν Βενετῶν nobili καὶ « τσιταδίνων », καθὼς καὶ στὰ ἀνοίγματα τῶν ἐξοχικῶν πύργων τῶν φεουδαρχῶν καί, ἐπὶ πλέον, στὶς ὄψεις τῶν δημόσιων κτηρίων, ὅπως π.χ. στὸ δουκικὸ ἀνάκτορο τῆς κρητικῆς πρωτεύουσας [157] (τὸ ὁποῖο φαίνεται πὼς διατήρησε μέχρι τέλος τὴ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ σταδιακά, μᾶλλον, διαμορφωμένου κτηριακοῦ του συνόλου) ἢ τέλος στὸν τρόπο τῆς στέγασης καὶ στὶς πόρτες καὶ τὰ παράθυρα τῶν ἐκκλησιῶν τῶν καθολικῶν τῆς Κρήτης καὶ τῶν μοναστηριακῶν συγκροτημάτων τῶν Δομηνικανῶν καὶ τῶν Φραγκισκανῶν, τῶν δυὸ δηλαδὴ μεγάλων, μοναστικῶν ταγμάτων τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ποὺ γεννιοῦνται καὶ γιγαντώνονται στὴν Ἰταλία τοῦ 13ου αἰ. καὶ παίζουν σπουδαῖο ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἰταλικῆς γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς [158].

Γιὰ τοὺς ὀρθοδόξους τοῦ νησιοῦ οἱ γοτθικὲς ἐπιρροὲς βρίσκουν ἀπήχηση στὶς μικρές, συνήθως μονόκλιτες, ὀρθογωνικῆς κάτοψης ἐκκλησίες τῆς ὑπαίθρου καὶ ἐκδηλώνονται στὴν κάλυψή τους μ' ἕναν ὀξυκόρυφο θόλο, καθὼς καὶ στὰ ἀνοίγματα τῶν ὄψεών τους.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἀκόμη τὸ γεγονὸς ὅτι μερικὰ πολὺ παλιότερα ρωμανικὰ στοιχεῖα συγκαταλέγονται κι αὐτὰ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα σαφῶς γοτθικὰ μοτίβα, ποὺ μεταφέρονται ἀπὸ τὴ Βενετία, ὅπως π.χ. συμβαίνει μὲ μιὰ μικροῦ πλάτους διακοσμητικὴ ταινία ἀπὸ ὀρθογωνικὲς ὀδοντώσεις, ποὺ κάμπτονται ἐναλλακτικά, πότε ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ πότε ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς κατὰ μῆκος πορείας τους (billet) [159].

θεώρησε πὼς τὸ ἀρχιτεκτονικό του λάθος βρισκόταν στὴν παρουσία συμπαγῶν ὀρόφων πάνω σὲ μιὰ ἀνοικτή, τοξωτὴ στοά. Μόνον ὁ Antonio da Ponte καὶ ὁ μεγάλος Jacopo Sansovino εἶδαν τὴν ἀξία του. Ὁ Sansovino, μάλιστα, φέρεται πὼς εἶπε ὅτι « τὸ δημόσιο μέγαρο τῆς Βενετίας εἶναι ἡ πιὸ γερὴ καὶ ἡ πιὸ ὡραία οἰκοδομή, ποὺ ἔχω δεῖ σ' ὁποιοδήποτε μέρος τῆς Ἰταλίας ». C. Stewart, ἔ.ἀ. σελ. 196. Πρέπει, πάντως, νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας πὼς ἡ γοτθικὴ αὐτὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βενετίας δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθεῖ. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ καταλήγει καὶ ὁ Edoardo Arslan, (ἔ.ἀ. σελ. 10), παρατηρώντας πώς, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὶς παλιότερες ἐργασίες τοῦ Ruskin καὶ τοῦ Paoletti, καθὼς καὶ μερικὲς μονογραφίες γιὰ τὴν Ca' d' Oro, τὸ Palazzo Ducale καὶ τὸ Palazzo Soranzo (Van - Axel), τίποτε ἄλλο δὲν ἔχει γίνει μέχρι σήμερα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς μελέτης τοῦ ἐντυπωσιακοῦ συνόλου τῶν μεγάρων καὶ τῶν ἄλλων μὴ θρησκευτικῶν κτηρίων τῆς Βενετίας.

Κατὰ τὸν Π. Μιχελῆ (Αἰσθητικὰ Θεωρήματα, τόμ. β', σελ. 190), « Ἡ παραγνώριση τῆς ὅλης μεσαιωνικῆς τέχνης ὠφείλετο στὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸ φανατισμό της γιὰ τὸ ἀρχαῖο κάλλος κατεδίκασε τὴ μεσαιωνικὴ τέχνη, ὡς « τέχνη βάρβαρη ». Μοιραίως ἔκτοτε, ὅλη ἡ αἰσθητική μας παιδεία στηρίχθηκε στὰ κλασσικὰ πρότυπα καὶ μάλιστα, ὅπως ἡ Ἀναγέννηση τὰ ἀντιλαμβανόταν, παρεξηγώντας συχνὰ τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα ».

156. Ὅπως σημειώνει ὁ Gerola (τόμ. II, σελ. 267), « Mancano i dati sicuri per determinare l'epoca dell' introduzione del gusto gotico a Creta : tanto più che il motivo caratteristico del dentello contrapposto,tanto caro a quell' arte, era già noto ai Bizantini. Tutto lascia credere però che l'origine di tale innovazione si debba assegnare ai tempi della dominazione veneta nell'isola dato che i modelli che si rimangono accennano tutti ad una spiccata imitazione del gotico veneziano ».

157. Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητ. Χρον. 14 (1960), σελ. 104, καὶ σημ. 2.

158. P. Murray, ἔ.ἀ. σελ. 16.

159. Aug. Choisy, Histoire de l'Arcitecture, τόμ. Β', σελ. 132, σχέδιο 3Α. J. Fleming, H. Honour καὶ

Τέτοια, λοιπόν, διακοσμητικὰ στοιχεῖα εἶχε δεῖ ὁ Gerola σὲ πόρτες καὶ σὲ παράθυρα πολλῶν μεγάρων καὶ σπιτιῶν τοῦ Χάνδακα καί, κυρίως, τῶν Χανιῶν καὶ ἀρκετὰ ἀπ' αὐτὰ ἀναφέρθηκαν ἐδῶ νωρίτερα [160]. Στὸ Ρέθεμνος ὅμως, τίποτε σχεδὸν δὲν φαίνεται νὰ διασώθηκε μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1571 κι αὐτὴ μόνον τὴν ἐρμηνεία μποροῦμε νὰ δώσουμε καὶ στὴν ἀποκαλυπτικὴ γιὰ τὴν περίπτωσή μας σιωπὴ τοῦ Gerola.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἐδῶ εἶναι οἱ ἀναντίρρητες ἐπιβιώσεις ἀρκετῶν βενετογοτθικῶν στοιχείων καὶ στὰ ἀναγεννησιακῆς σύνθεσης παράθυρα καὶ πόρτες, ποὺ εἴδαμε νωρίτερα, ἐνῶ μερικὲς ἄλλες ἀκόμη θὰ δοῦμε σὲ λίγο.

2. Οἱ κλασσικοὶ ρυθμοὶ

Ἀπὸ τοὺς πέντε συνολικὰ ρυθμοὺς τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης (δωρικός, ἰωνικός, κορινθιακός, τοσκανικὸς καὶ σύνθετος), στὸ Ρέθεμνος χρησιμοποιοῦνται οἱ τέσσερεις, δηλαδὴ ὁ δωρικός, ὁ ἰωνικός, ὁ κορινθιακὸς καὶ ὁ σύνθετος.

Ἀντίθετα, δὲν σημειώνεται χρήση τοῦ τοσκανικοῦ ρυθμοῦ, ποὺ εἶναι παραλλαγὴ τοῦ δωρικοῦ (μὲ ἁπλὴ βάση, ἀρράβδωτο κορμὸ καὶ κιονόκρανο ἀρκετὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ δωρικό), ἐνῶ σπανιότατη εἶναι ἡ παρουσία τοῦ δωρικοῦ καὶ τοῦ σύνθετου ρυθμοῦ (Ordine Composito).

Ὁ τελευταῖος μοιάζει ἀρκετὰ μὲ τὸν κορινθιακὸ ρυθμὸ καὶ διατηρεῖ σχεδὸν τὴν ἴδια μ' αὐτὸν σχέση διαμέτρου κορμοῦ πρὸς τὸ ὕψος (1 : 10 ἀντὶ 1 : 9 τοῦ κορινθιακοῦ, κατὰ τὸν Serlio) [161], ἀλλ' ἔχει διαφορετικὸ κιονόκρανο, ποὺ συνδυάζει στοιχεῖα τόσο τοῦ ἰωνικοῦ ὅσο καὶ τοῦ κορινθιακοῦ κιονοκράνου.

Ὁ σύνθετος ρυθμὸς χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ κατασκευὲς τῆς περιόδου τοῦ λεγόμενου χρυσοῦ αἰώνα τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας (στὸ θριαμβικὸ τόξο τοῦ Τίτου, στὴ Ρώμη) καὶ ὁ ἴδιος ἐμφανίζεται καὶ ἀργότερα (Θέρμες τοῦ Διοκλητιανοῦ, ἐπίσης στὴ Ρώμη). Κατὰ συνέπεια, ἦταν ἄγνωστος στὸν Βιτρούβιο, ὅταν αὐτὸς ἔγραφε (στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου) τὰ τόσο μεγάλης σημασίας γιὰ τοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς Ἀναγέννησης [162] δέκα βιβλία του περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς (De architectura) [163]. Τοὺς κανόνες αὐτοὺς τοῦ Βιτρούβιου πίστευαν πὼς ἀκολουθοῦσαν καὶ

N. Pevsner, The Penguin Dictionary of Architecture, 1969, σελ. 31 καὶ εἰκ. 13 καὶ Viollet - Le Duc, E.E.,Dictionnaire Raisonné de l'Architecture Française du XIe au XVIe siècle, Paris, 1861 τόμ. 5, σελ. 24 (λῆμ. damier) καὶ σχέδιο 1A καὶ 1B.

160. Καὶ ὁ Στυλ.Ἀλεξίου ('Ανάτυπο ἀπὸ τὰ Κρητ. Χρον. 19 (1965), σελ. 13) σημειώνει πὼς «τοὺς πρώτους αἰῶνες οἱ ἐπιδράσεις ἦταν γοτθικές. Τὰ τόξα ἦταν ὀξυκόρυφα, φυλλώματα, πλοχμοὶ καὶ ὀδοντώσεις συνηθίζονταν στὸ γλυπτὸ διάκοσμο».

161. Sebastiano Serlio, Libro quarto, φύλ. 127R, ὅπου σχέδιο μιᾶς κολόνας (πάνω σὲ βάθρο), σύμφωνα μὲ καθέναν ἀπὸ τοὺς πέντε ρυθμοὺς μὲ ἀναγραφὴ τῶν γενικῶν, ἀριθμητικῶν τους ἀναλογιῶν.

Κατὰ τὸν Vasari (Vasari on Technique, New York, 1960, σελ.82) «μερικοὶ συνηθίζουν νὰ ὀνομάζουν αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὸ ρυθμὸ σύνθετο, ἄλλοι λατινικὸ κι ἄλλοι πάλι ἰταλικό».

162. P. Murray, ἔ.ἀ. σελ. 11, 53 καὶ 74 καὶ κυρίως N. Pevsner, An Outline of European Architecture, σελ. 188.

163. Βλ. τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τῶν βιβλίων τοῦ Βιτρούβιου ἀπὸ τὸν Morris Hicky Morgan (πρώτη ἔκδ. στὰ 1914), Dover Publications, New York, 1960.Τὸ πιὸ παλιὸ χειρόγραφο τῶν βιβλίων τοῦ Βιτρούβιου σώζεται τώρα στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο (Harl. 2767). Ἡ πρώτη ἔντυπη ἔκδοση ἔγινε στὴ Ρώμη, στὰ 1486. Οἱ ἑπόμενες ἐκδόσεις εἶναι τοῦ Fra Giocondo (Φλωρεντία, 1511) καὶ τοῦ Philander (Ρώμη, 1544). Σπουδαῖες ὅμως εἶναι οἱ εἰκονογραφημένες μεταφράσεις τοῦ Cesariano, (Como, 1521) καί, κυ-

οἱ πρῶτοι μεγάλοι Ἰταλοὶ θεωρητικοὶ τῆς ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἄσχετο ἂν στὴν πραγματικότητα εἶχαν πολὺ ξεφύγει ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ ἀρχαίου Ρωμαίου συναδέλφου τους [164]. Φαίνεται πάντως βέβαιο πὼς ὁ μεγάλος Φλωρεντινὸς ἀρχιτέκτονας τοῦ 15ου αἰ. Leon Battista Alberti, ποὺ εἶναι καὶ ὁ πρῶτος θεωρητικὸς τῆς Ἀναγέννησης, εἶχε γνωρίσει τὸ σύνθετο ρυθμὸ στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Ρώμης κι ἀπὸ κεῖ τὸν περιλαμβάνει καὶ στὸ δοκίμιό του γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονική (De re aedificatoria), ποὺ παρουσίασε στὰ 1452 (σὲ χειρόγραφο) στὸν Πάπα Νικόλαο Ε΄, ὀνομαστὸ οὐμανιστὴ τῆς ἐποχῆς του (τυπώθηκε σὲ βιβλίο στὴ Φλωρεντία, στὰ 1485) [165].

Ἔτσι, μὲ τὸν Alberti ἐγκαινιάζεται πλέον ἡ παράδοση τῶν πέντε ρυθμῶν τῆς Ἀναγέννησης (Cinque Ordini), ποὺ συστηματικὰ τώρα περιλαμβάνουν στὰ περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς βιβλία τους οἱ Ἰταλοί, Γάλλοι, Φλαμανδοὶ κλπ. θεωρητικοὶ τοῦ 16ου αἰ. [166].

ρίως, τοῦ Daniele Barbaro (Βενετία, 1567. μὲ ἑρμηνευτικὰ τοῦ κειμένου σχέδια καμωμένα ἀπὸ τὸν Palladio).

164. Κατὰ τὸν P. Murray (ἔ.ἀ. σελ. 7), « μπορεῖ νὰ λεχθεῖ πὼς ἡ ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι ρωμαϊκή ». Τοῦτο ὅμως εἶναι σωστὸ μόνον ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ θεωρητικοῦ ὑποβάθρου ποὺ πρόσφερε στοὺς πρώτους ἀναγεννησιακοὺς ἀρχιτέκτονες ὁ Βιτρούβιος, καθὼς καὶ τῶν χρήσιμων μαθημάτων, ποὺ ἀντλοῦσαν οἱ ἴδιοι ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ ἐρείπια τῆς Ἰταλίας (G.G. Zorzi, I disegni delle antichità di Andrea Palladio, Venezia, 1959) καὶ εἶναι, μάλιστα, χαρακτηριστικὸ τὸ ἐπίγραμμα, ποὺ προβάλλει ὁ Serlio στὸ λεγόμενο τρίτο βιβλίο του, τὸ ἀναφερόμενο στὶς ἀρχαιότητες τῆς Ρώμης (Delle antichità) : « Roma quanta fuit ipsa ruina docet ». Παρόλα αὐτά, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ἡ « ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἔχει διαφορετικοὺς στόχους, διαφορετικὸ (πνευματικό, κοινωνικὸ κλπ.) ὑπόβαθρο κι ἐπίσης μιὰ διαφορετικὴ τεχνικὴ στὴν κατασκευή » (P. Murray, ἔ. ἀ. σελ. 10). Γι' αὐτό, ὡραῖα ἔχει σημειώσει ὁ Geoffrey Scott (ὁ πρῶτος ποὺ κτύπησε, στὴν Ἀγγλία, τὰ περίεργα ἠθικὰ κριτήρια τῶν Pugin καὶ Ruskin γιὰ τὴν κλασσικιστικὴ ἀρχιτεκτονική), ἡ ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ « served antiquity, not with the abject duty of a slave, nor always even with a scholar's patience, but masterfully, like a lover . . . ». G. Scott, ἔ.ἀ. σελ. 245 (πρώτ. ἔκδ. στὰ 1914). Μολαταῦτα, ὁ Serlio ἔχει τὴν ἐντύπωση (στὸ ἕκτο βιβλίο του, ποὺ περιέχει τὰ πενήντα ὁλότελα προσωπικῆς του σύνθεσης μανιεριστικὰ θυρώματα καὶ τόξα) πὼς ἀκολουθεῖ τὸν Βιτρούβιο : « ἂν ἐσεῖς οἱ ἀρχιτέκτονες, ποὺ ἔχετε ἀνατραφεῖ μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ Βιτρούβιου, στὸν ὁποῖον πάντως ἐγὼ χαρίζω τὸ μεγαλύτερο ἔπαινο, κι ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν σκοπεύω νὰ ξεφύγω πολύ » (. . .io non intendo allontanarmi molto). Sebastiano Serlio,Libro sesto, πρόλογος.

165. Μετὰ ἀπὸ 1500 περίπου χρόνια ἀπὸ τὸν Βιτρούβιο, ὁ Alberti εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ γράφει ἕνα βιβλίο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονική. Φιλολογικό του πρότυπο ἔχει ὁ Alberti τὸ βιβλίο τοῦ Βιτρούβιου καὶ χωρίζει μάλιστα τὸ ἔργο του σὲ δέκα βιβλία, ὅπως ἀκριβῶς ἦταν μοιρασμένη καὶ ἡ De architectura τοῦ Ρωμαίου ἀρχιτέκτονα. P. Murray, ἔ. ἀ. σελ. 52 - 53 καὶ N. Pevsner, ἔ. ἀ. σελ. 188. Ἡ πρώτη ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ γραμμένου στὰ λατινικὰ δοκιμίου τοῦ Alberti τυπώθηκε στὴ Βενετία στὰ 1546 καὶ στὰ 1550 ἔγινε μιὰ εἰκονογραφημένη ἐπανέκδοση, στὴν ἴδια πόλη. Μιὰ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Jean Martin εἶδε τὸ φῶς στὰ 1553. Στὰ ἀγγλικά, μετάφραση τοῦ δοκιμίου τοῦ Alberti ἔγινε στὰ 1726 ἀπὸ τὸν Βενετὸ ἀρχιτέκτονα Giacomo Leoni καὶ στὰ 1955 κυκλοφόρησε μιὰ ἐπανέκδοσή της (σὲ fac - simile), μὲ πρόλογο καὶ σχόλια τοῦ J. Rykwert.

166. Ἰταλικὰ δοκίμια, μετὰ τὸν Alberti, εἶναι ἐκεῖνα: α) τοῦ Serlio, β) τοῦ Vignola (Regola delli cinque ordini d'architettura, 1562) γ) τοῦ Andrea Palladio (I quattro libri dell'Architettura, Βενετία, 1570), δ) τοῦ μαθητῆ τοῦ Palladio ἀρχιτέκτονα Vincenzo Scamozzi (L'idea dell'Architettura universale, Βενετία, 1615) καὶ ε) τοῦ Guarino Guarini (Architettura civile, Τουρίνο,1737). Γαλλικά: α) τοῦ Philibert de l'Orme (Architecture, Παρίσι, 1567), β) τοῦ Roland Fréart (Parallèle de l'Architecture Antique et de la Moderne, Παρίσι, 1650), γ) τοῦ Claude Perrault (Ordonnances des Cinq Espèces de Colonne, Παρίσι, 1676) καὶ δ) τοῦ De Cordemoy (Nouveau Traité de Toute l'Architecture, 1706). Γερμανικὰ καὶ Φλαμανδικά: α) τοῦ Hans Blum (Quinque columnarum exacta descriptio atque delineatio, Ζυρίχη, 1550), β) τοῦ Vredeman de Vries (Architectura, Antwerp, 1577) καὶ γ) τοῦ Wendel Dietterlin (Architectura, Νυρεμβέργη, 1594 - 1598).'Αγγλικά: α) τοῦ John Shute (The First and Chief Groundes of Architecture,

Ὅπως καὶ νἄχει τὸ πράγμα, οἱ « μουράροι » τοῦ Ρεθέμνου (καὶ πιθανότατα ὁλόκληρου τοῦ « βασιλείου » τῆς Κρήτης) κάνουν χρήση τῶν τεσσάρων αὐτῶν ρυθμῶν, ὅπως γενικὰ τοὺς εἶχαν μάθει στὸ νησὶ διὰ μέσου τῶν Ἰταλῶν ἀναγεννησιακῶν ἀρχιτεκτόνων καί, σὲ ὕστερη ἀνάλυση, ὅπως ἐκεῖνοι τοὺς εἶχαν δεῖ νὰ ἔχουν ἐφαρμοστεῖ καὶ χρησιμοποιηθεῖ στὰ ρωμαϊκὰ ἐρείπια τῆς Ἰταλίας κι ὄχι βέβαια σ' ἐκεῖνα τῶν ἀρχαιοελληνικῶν κτηρίων, ποὺ ἔγιναν εὐρύτερα γνωστὰ στὴν Εὐρώπη πολὺ ἀργότερα [167].

Ἀπὸ τοὺς τέσσερεις αὐτοὺς ρυθμούς, σὲ μεγάλη διάδοση στὸ Ρέθεμνος, σὲ πόρτες καὶ παράθυρα μεγάρων καὶ σπιτιῶν, καθὼς καὶ σὲ κτήρια τῶν ὀρθόδοξων μοναστηριακῶν συγκροτημάτων τοῦ νησιοῦ, τῆς ἴδιας πάντα περιόδου, εἶναι ὁ κορινθιακὸς ρυθμός [168], ὁ ὁποῖος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Serlio, ποὺ εἶχε γιὰ καιρὸ μείνει (καὶ δράσει) στὴ Βενετία, συγκέντρωνε πολλοὺς θαυμαστὲς στὴν πόλη τῶν δόγηδων : « i Venetiani si dilettano molto nelle sue fabriche d'opera Corinthia » [169].

Κι ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ φανερὰ πλεονεκτήματα γιὰ μιὰ πλούσια ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμηση ποὺ παρέχει ὁ κορινθιακὸς ρυθμός (μεγαλύτερη ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὸν ἰωνικὸ κι ἀκόμη πιὸ μεγάλη ἀπὸ τὸ δωρικὸ ρυθμό), γιὰ τὴν ἰδιαίτερη αὐτὴ προτίμηση τῶν Κρητικῶν, στὶς κορινθιακοῦ ρυθμοῦ συνθέσεις, φαίνεται ἀρκετὰ πιθανὸ νἄχουν κάποια σχέση καὶ οἱ ἀναφερόμενες στὴν πιὸ κατάλληλη χρήση του ἀπόψεις τῶν Ἰταλῶν θεωρητικῶν. Οἱ τελευταῖοι ξεκινοῦν ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἰδέες τοῦ Βιτρούβιου, μὲ τὴν ἀναγκαία ἀντικατάσταση τοῦ παγανιστικοῦ πανθέου τοῦ Ρωμαίου ἀρχιτέκτονα μὲ τὶς μορφὲς ἑνὸς χριστιανικοῦ ἑορτολογίου. Μιλώντας, πράγματι, ὁ Βιτρούβιος, γιὰ τὸν κορινθιακὸ ρυθμό, εἰσηγεῖται τὴ χρήση του σὲ ναοὺς ἀφιερωμένους σὲ γυναικεῖες θεότητες : στὴν Ἀφροδίτη (Venus), τὴ Φλώρα (Flora), τὴν Περσεφόνη, τὶς Νύμφες, ἐπειδὴ « αὐτὲς εἶναι θεὲς λεπτοκαμωμένες κι ἔτσι τὰ μᾶλλον λεπτὰ χαρακτηριστικά (δηλαδὴ τοῦ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ), τὰ ἄνθη, τὰ φυλλώματα καὶ οἱ διακοσμημένες ἕλικες (προφανῶς τοῦ κιονοκράνου) θ' ἁρμόζουν ἐκεῖ ποὺ πρέπει » [170]. Ὁ Serlio δὲν θὰ δυσκολευθεῖ νὰ βρεῖ τὶς χριστιανικὲς ἀντιστοιχίες : « havendosi da far un tempio sacro di questo ordine, ei si debbia dedicar alla Vergine Maria madre di Giesù Christo redentor nostro » [171] κι ἀκόμη « a tutti quei Santi et a quelle Sante, che hanno tenuto vita verginale : questo tal ordine si conviene anco a monasteri et a chiostri, che rinchiudon le vergini date al culto divino si farà di questa maniera. Ma se case publiche o private, o sepolcri si faranno a persone

Λονδίνο, 1563), β) τοῦ James Gibbs (Rules for Drawing the Several Parts of Architecture, Λονδίνο, 1732), γ) τοῦ Isaac Ware (The Complete Body of Architecture, Λονδίνο, 1756) καὶ δ) τοῦ Sir William Chambers (A Treatise on Civil Architecture, Λονδίνο, 1759). Τέλος, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀναφέρεται καὶ τὸ εἰκονογραφημένο μὲ σχέδια βιβλίο τοῦ Pietro Cataneo (I quattro primi libri di architettura), χωρὶς ὅμως νὰ περιλαμβάνει εἰδικὰ τοὺς πέντε κλασσικοὺς ρυθμούς (κολόνες κλπ.).

167. Ὅπως γράφει ὁ P. Murray (ἔ. ἀ. σελ. 7), « μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀναγέννησης εἶναι ρωμαϊκή, ἐφόσον ἡ κλασσικὴ ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἦταν ὁλωσδιόλου ἄγνωστη στὴ δυτικὴ Εὐρώπη πρὶν ἀπὸ τὸ 18ο αἰ. ». G. Scott, ἔ.ἀ. σελ. 242 - 243.

168. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ καταλήγει καὶ ὁ Gerola (τόμ. III, σελ. 221).

169. « Στοὺς Βενετσιάνους ἀρέσει πολὺ νὰ χρησιμοποιοῦν στὰ κτήριά τους τὸν κορινθιακὸ ρυθμό ». Sebastiano Serlio, Libro quarto, φύλ. 177R .

170. P. Vitruvi, De architectura, liber I, κεφ. II, New York, 1960, σελ. 15.

171. « Ἂν ἔχει κανεὶς νὰ φτιάξει ἕναν ἱερὸ ναό, σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ ρυθμό (ἐνν. τὸν κορινθιακό), πρέπει νὰ τὸν ἀφιερώσει στὴν Παρθένο Μαρία, τὴ μητέρα τοῦ Σωτήρα μας Ἰησοῦ Χριστοῦ ». Sebastiano Serlio, Libro quarto, φύλ. 169R .

di vita honesta e casta si potrà usare questo modo di ornamenti » [172]. Ὀγδόντα περίπου χρόνια ἀργότερα, ὁ Scamozzi θὰ ἐπεκτείνει τὸ σημασιολογικὸ αὐτὸ περιεχόμενο τοῦ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ, θεωρώντας πὼς « quest' ordine rappresenta la sincerità dell' animo, il quale doveranno havere verso la Maestà del sommo Iddio »[173].

Δὲν εἶναι, συνεπῶς, διόλου ἀπίθανο, μετὰ τὴν παραπάνω ἀνάλυση, νἄχουμε, κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, μιὰ πρόσθετη ἑρμηνεία γιὰ τὸ λόγο ποὺ προτιμήθηκε στὸ Ρέθεμνος ἕνα κορινθιακοῦ, βασικά, ρυθμοῦ θύρωμα γιὰ τὴν εἴσοδο τῆς μονόκλιτης καὶ ξυλόστεγης βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου, ἑνὸς ἁγίου τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας (ποὺ τιμοῦσαν καὶ οἱ ὀρθόδοξοι τοῦ νησιοῦ), φημισμένου γιὰ τὴ vita virginale του, καθὼς καὶ γιὰ τὴ χρησιμοποίηση ἑνὸς κορινθιακοῦ θυρώματος, ἑνὸς Arco Corinthio, ἀπὸ τὸ τέταρτο βιβλίο τοῦ Sebastiano Serlio, στὴν περίπτωση τῆς ἄλλης, μεγάλης ἐπίσης ἐκκλησίας τῶν καθολικῶν τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένη στὴν Παρθένο (Santa Maria) [174].

Στὶς ἴδιες, διαφωτιστικὲς περικοπὲς τοῦ Serlio καὶ τοῦ Scamozzi, ποὺ ἀσφαλῶς ἀπηχοῦν τὶς εὐρύτερα διαδομένες σχετικὲς ἀπόψεις καὶ ἄλλων ἀναγεννησιακῶν ἀρχιτεκτόνων, κρύβεται, πιθανότατα, καὶ ὁ λόγος γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ θυρώματος τῶν Clodio, στὴν ὁδὸ Μαν. Βερνάρδου 34 (μὲ τὸ πλούσια διακοσμημένο τριγωνικὸ ἀέτωμα καὶ τοὺς ὑπάρχοντες, ἀρχικά, κιλλίβαντες, ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματός του), ποὺ διαλαλοῦσε στοὺς περαστικούς, μὲ τὴ λατινικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ὑπερθύρου του (VIRTUTE FULCIDA DOMUS), τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἀρετὴ γιὰ ἕνα σπιτικό. Ἡ μορφολογικὴ σχέση τοῦ θυρώματος αὐτοῦ μὲ τὴν κορινθιακὴ πόρτα τοῦ φύλ. 173[R] τοῦ τέταρτου βιβλίου τοῦ Serlio, τοῦ ἴδιου δηλαδὴ βιβλίου, ὅπου ἐκθέτει ὁ Sebastiano τὶς ἐκχριστιανισμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο ἰδέες τοῦ Βιτρούβιου, εἶναι τώρα κάτι παραπάνω ἀπὸ φανερή [175]. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ φαίνεται ἀκόμη σπουδαιότερο εἶναι ἡ ἀποκαλυπτικὴ αἰτιολόγηση τοῦ διαφορετικὰ πολὺ περίεργου καὶ ἀνεξήγητου φαινομένου τῆς τόσο ἀθρόας χρήσης κορινθιακοῦ ρυθμοῦ θυρωμάτων, μὲ τριγωνικὸ πάντα ἀέτωμα, ἁπλὲς παραστάδες καὶ φουρούσια στὸ πλάι (ἢ καὶ χωρὶς αὐτά), στὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τῶν χωριῶν, καθὼς καὶ στὰ μοναστήρια τῆς Κρήτης (Ἀρκάδι, Ἁγ. Τριάδα Τζαγκαρόλων, Μονὴ Γωνιᾶς, Τοπλοῦ κλπ.), ἀφοῦ ἔτσι παρέχονταν ἡ δυνατότητα ὄχι μόνο γιὰ τὴν κατασκευὴ μιᾶς πλούσια διακοσμημένης εἰσόδου (ποὺ θὰ μποροῦσε, πάντως, νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀρκε-

172. « Σ' ὅλους ἐκείνους τοὺς Ἁγίους καὶ σ' ἐκεῖνες τὶς Ἁγίες, ποὺ ἔχουν κάνει μιὰ ζωὴ παρθένου· ἕνας τέτοιος ρυθμὸς ταιριάζει ἀκόμη στὰ μοναστήρια καὶ τοὺς μοναστηριακοὺς περιβόλους, ποὺ περικλείουν (περιλαμβάνουν) παρθένες, ποὺ ἔχουν ἀφοσιωθεῖ στὴ θεία λατρεία, μπορεῖ νὰ τοὺς φτιάχνει κανεὶς μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Μὰ κι ἂν ἀκόμη εἶναι νὰ κάνει κανεὶς δημόσια κτήρια ἢ ἰδιωτικὰ (σπίτια) ἢ νεκρικὰ μνημεῖα σὲ πρόσωπα μὲ ἔντιμη καὶ ὅλο εὐσέβεια ζωὴ θἄναι δυνατὸ νὰ χρησιμοποιήσει κανένας αὐτὸ τὸ ρυθμὸ τῆς διακόσμησης (δηλ. τὸν κορινθιακὸ ρυθμό)» Sebastiano Serlio, ἔ.ἀ

173. « Αὐτὸς ὁ ρυθμὸς παριστάνει τὴν (ἢ ἀνταποκρίνεται ἢ ἀντιστοιχεῖ στὴν) εἰλικρίνεια τῆς ψυχῆς, ποὺ πρέπει νἄχουμε ἀπέναντι στὸν Ὕψιστο Θεό ». Vinc. Scamozzi, L'idea dell'Architettura universale, Parte seconda, Libro sesto, κεφ. XXVIII, σελ. 121.

174. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 209 - 223 καὶ τοῦ ἴδιου, ΑΑΑ V (1972), σελ. 108 - 112.

175. Δὲν ἀποκλείεται, συνεπῶς, νἄγινε κάποια χρήση τοῦ σχεδίου αὐτοῦ τοῦ Serlio. Γιὰ τὰ παραπάνω πάντως θέματα, καθὼς καὶ γιὰ πάμπολλα ἄλλα, ποὺ ἀναφέρονται ὄχι μόνο στὸν κορινθιακό, ἀλλὰ καὶ στὸν ἰωνικὸ καὶ τὸ δωρικὸ ρυθμὸ τῆς ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς βλ. τὴν ὡραία ἐργασία τοῦ Σουηδοῦ καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Freiburg τῆς Γερμανίας Erik Forssman, Dorico, ionico, corinzio nell'architettura del Rinascimento.

τὰ ἱκανοποιητικὰ καὶ μ' ἕνα διαφορετικοῦ ρυθμοῦ τοξωτὸ ἢ μὴ θύρωμα), ἀλλὰ καὶ νὰ τονιστοῦν ἀρχιτεκτονικὰ (μὲ τὴν παρουσία τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ καὶ τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο, ποὺ τοῦ εἶχαν προσδώσει οἱ ἀναγεννησιακοὶ ἀρχιτέκτονες τῆς Ἰταλίας) τὰ ἠθικὰ χαρίσματα καὶ οἱ χριστιανικὲς ἀρετὲς τῶν μοναχῶν καί, γενικότερα, ἡ ἱερότητα τοῦ χώρου[176].

3. Οἱ κολόνες καὶ οἱ παραστάδες

Τὰ θυρώματα τοῦ Ρεθέμνου πλαισιώνονται ἄλλοτε μὲν μὲ κολόνες καὶ παραστάδες, κι ἄλλοτε πάλι μόνο μὲ ἁπλὲς παραστάδες, ἐπάνω στὶς ὁποῖες πατάει τὸ εὐθύγραμμο ἢ τοξωτὸ ὑπέρθυρο. Στὴν πρώτη περίπτωση συνηθέστατη εἶναι ἡ ἑκατέρωθεν πλαισίωση τῆς πόρτας μὲ μιὰ ἐπαλληλία ἀπὸ μεγαλύτερες κολόνες κάτω καὶ μικρότερες «κολονέτες»[177] ἐπάνω (Στυλ. Κλειδῆ 11, Ἀρκαδίου 60, Τομπάζη 51). Σπανιότερη εἶναι, ἀντίθετα, ἡ παρουσία μόνον ἑνὸς ζευγαριοῦ ἀπὸ κολόνες, ποὺ πατοῦν ἐπάνω σὲ ὀρθογωνικὰ βάθρα (Ἁγ. Βαρβάρας 21).

Στὰ παράθυρα, τέλος, ἡ πλαισίωση τοῦ ἀνοίγματός τους γίνεται μοναχὰ μὲ τὶς παραστάδες, ποὺ στηρίζουν τὸ τοξωτὸ ἢ σπανιότερα τὸ εὐθύγραμμο ἀνώφλι τους.

Σ' ὁποιαδήποτε, πάντως, περίπτωση τὰ φέροντα αὐτὰ στοιχεῖα ἀκολουθοῦν, γενικά, μιὰ κλασσικὴ διάρθρωση σὲ βάση, κορμὸ καὶ κιονόκρανο ἢ ἐπίκρανο.

176. Ὡς πρόσθετες ἀποδείξεις γιὰ τὴν Ὀρθότητα τῶν ἀπόψεων αὐτῶν ἀναφέρω τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μὲ τριγωνικὸ ἀέτωμα, ἀναγεννησιακὰ θυρώματα τῆς Κρήτης, ἐνῶ εἶναι συνηθέστατα στὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τῶν χωριῶν καὶ τὰ ὀρθόδοξα μοναστήρια τῆς ὑπαίθρου, εἶναι πολὺ σπανιότερα στὶς κατοικίες τῶν ἰδιωτῶν (σπίτι τῶν Clodio στὸ Ρέθυμνο — ὁδὸς Μαν. Βερνάρδου 34 — καὶ βίλλα Trevisan, στὸ Κόκκινο Μετόχι Κισάμου), ἀφοῦ οἱ περισσότεροι ἰδιῶτες δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ καυχηθοῦν, τόσο ἐπιδεικτικὰ μάλιστα, γιὰ τὴν «ὅλο εὐσέβεια» ζωή τους. Πρόσθετη ὅμως ἀπόδειξη εἶναι καὶ τὰ ἀνάλογα θυρώματα, ποὺ ἀναφέραμε νωρίτερα, σὲ ἐκκλησίες τῆς Κέρκυρας, ὅπου, καθὼς εἶναι φανερό, ἐπικρατοῦσαν παρόμοιες ἀπόψεις καὶ συνήθειες πάνω στὸ συγκεκριμένο αὐτὸ θέμα.

Τὸ συμβολικὸ αὐτὸ περιεχόμενο τῶν κλασσικῶν ρυθμῶν εὕρισκε συχνὰ ἐφαρμογὴ καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἰταλία. Ἔτσι, ὁ Bramante, ὁ πιὸ κλασσικὸς ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, στὸν ὁποῖο πολλὰ ὀφείλουν τόσο ὁ Serlio ὅσο καὶ ἄλλοι σύγχρονοι τοῦ τελευταίου, εἶχε χρησιμοποιήσει τὸ δωρικὸ ρυθμὸ στὸ περίκεντρο, μικρό, θολωτὸ κτήριο τοῦ S. Pietro in Montorio, ποὺ κτίστηκε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 16ου αἰ., πάνω στὴ θέση ἐκείνη, ὅπου πιστεύονταν πὼς σταυρώθηκε ὁ ἀπόστολος Πέτρος. Ἀλλ' ἀκριβῶς ὅμως, εἶναι ὁ δωρικὸς ρυθμός, ποὺ ταίριαζε στὸ μεγάλο αὐτὸ ἅγιο, σύμφωνα μὲ τὶς ἴδιες ἀπόψεις τῶν ἀναγεννησιακῶν ἀρχιτεκτόνων, ἀφοῦ στὸ ρυθμὸ αὐτὸ πρέπει κατὰ τὸν Βιτρούβιο, νὰ κτίζονται οἱ ναοὶ τῶν «δυνατῶν» θεοτήτων, τὶς ὁποῖες ὁ Serlio ἀντικαθιστᾶ μὲ τοὺς «ἡρωϊκοὺς» ἁγίους Γεώργιο, Πέτρο, Παῦλο κλπ. Καθὼς μάλιστα παρατηρεῖ ὁ P. Murray (Bramante's Tempietto, Newcastle upon Tyne, 1972, σελ. 10), εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ ἰδέες αὐτὲς τοῦ Serlio προέρχονταν ἀπὸ τὸν Peruzzi, ὁ ὁποῖος πάλι τὶς εἶχε ἀκούσει νωρίτερα ἀπὸ τὸν Bramante. Βλ. ἀκόμη καὶ Erik Forssman, ἔ. ἀ. σελ. 45, καί, κυρίως, σελ. 14 κ.ἑ. (la nuova interpretazione cristiana e sociale degli ordini a partire da Bramante).

177. (Ἡ) «κολόνα» (ἰτ. colonna) = ἡ κολόνα, ὅπως καὶ σήμερα (πρβλ. καὶ Ζησ. Τζαρτζάνου, Περὶ τῶν Λαϊκῶν Τεχνικῶν Ὅρων τῆς Οἰκοδομικῆς τῶν Μεγάλων Ἀστικῶν Κέντρων, σελ. 122), καὶ (στὴ Ζάκυνθο) «κολονέτα» (ἰτ. colonnetta) = ἡ μικρὴ κολόνα, τὸ κολονάκι: «... διὰ τὲς ἑορτάδες, κολονέτες δεκατέσσερες» (ἀπόσπασμα ἀπὸ συμβολαιογραφικὴ πράξη, ποὺ συντάσσει, στὰ 1675, σὲ Ζακυνθινὸ νοτάριο ὁ Κρητικὸς Γρηγόριος Σαβόγιας, πρόσφυγας ἀπὸ τὸ Χάνδακα, ἱδρυτὴς τῆς μονῆς τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης τῆς Ζακύνθου. Λεων. Ζώη, Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 514).

α) Οἱ βάσεις

Αὐτὲς σπάνια ἐμφανίζουν τὴ γνωστὴ συγκρότηση μιᾶς ἰωνικῆς ἢ κορινθιακῆς βάσης (ὀρθογωνικὴ πλίνθος, σπείρα, σκοτία, σπείρα), ὅπως π.χ. γίνεται στὶς βαρύτατες στὶς ἀναλογίες τους βάσεις τῶν κορινθιακῶν κιονίσκων τῆς κρήνης Rimondi (1626)[178].

Κατὰ κανόνα, παρουσιάζουν (στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ συνολικοῦ τους ὕψους) μιὰ ἐνιαίας καμπυλότητας κοιλόκυρτη διατομή, ποὺ τὶς κάνει νὰ φαίνονται σὰν νὰ ξεχειλίζουν πρὸς τὰ ἄκρα, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται στὶς βάσεις τῶν παραστάδων τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τῆς κεντρικῆς (ἀνατολικῆς) πύλης τῆς Φορτέτσας (Πί ν. 126_1, 127_1) ἢ σ' ἐκεῖνες τῶν παραστάδων τοῦ παραθύρου τῆς ὁδοῦ Σουλίου 54 (Πί ν. 126_3) ἢ στὶς κάπως κλασσικότερες, χάρη στὴν ὀρθογωνική τους πλίνθο, βάσεις τῶν δυὸ κιονίσκων τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 21 (Πί ν. 126_2). Ἀνάλογη μάλιστα μορφὴ βάσης παραστάδας ἐμφανίζει κι ἕνα μαρμάρινο κομμάτι ἀπὸ τὴν αὐλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Χίου, ποὺ ἀνήκει, καθὼς δείχνει ὁ γλυπτός του διάκοσμος, στὴν περίοδο τῆς κατοχῆς τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Γενοβέζους (Πί ν. 127_3).

Πρόκειται γιὰ ἕναν καθαρὰ γοτθικὸ τύπο βάσης, ποὺ παρουσιάζεται, κατὰ τὸν Choisy[179], στὴ Δύση στὸ 14ο αἰ., διαδίδεται στὴν Κρήτη στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας κι ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιζεῖ καὶ στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ νησιοῦ, στὸ 16ο - 17ο αἰ., χάρη στὶς ἰσχυρὲς παραδόσεις, ποὺ εἶχαν πιὰ ριζώσει καλὰ ἀνάμεσα στὰ συνεργεῖα τῶν ντόπιων «μουράρων», ποὺ δὲν ἔβλεπαν γιὰ ποιό λόγο, θἄπρεπε τώρα νὰ τὴν ἀντικαταστήσουν μὲ μιὰ παρόμοια, κατὰ τὴ γνώμη τους, μορφὴ βάσης, ποὺ ἔβλεπαν στὰ περὶ ἀρχιτεκτονικῆς βιβλία τῶν Ἰταλῶν trattatisti[180].

β) Οἱ κορμοὶ

Σπάνια ἀρχίζει ὁ κορμὸς (στὶς κολόνες) μὲ μιὰ ἀπόθεση, ὅπως γίνεται στὴν κλασσικὴ ἀρχιτεκτονική (θύρωμα Ἁγ. Βαρβάρας 21· Πί ν. 126_2). Ἀκόμη πιὸ σπάνια ἐμφανίζει ὁ κορμὸς μιὰ μορφὴ πιθαριοῦ σὰν ἐκείνη ποὺ βλέπουμε στὶς κορινθιακὲς κολόνες τῆς κρήνης Rimondi[181], ποὺ ὀφείλεται στὸ ἀπότομο τῆς ἀνοικτῆς καμπύλης (τῆς

178. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 331 καὶ πίν. ΠΒ΄, εἰκ. 1, ὅπου σχέδιο τῆς ὄψης τοῦ μνημείου. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀκόμη κι ἐδῶ δὲν ἔχουμε μιὰ ὁλοκληρωμένη μορφὴ κορινθιακῆς βάσης, ἀφοῦ ἀπουσιάζει ἡ πάνω σπείρα. Σὲ συμβολαιογραφικὴ πράξη τοῦ 1639, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Ρεθεμνιώτης ἰνταγιαδόρος Θωμᾶς Μπενέτος ἢ Φραμπενέτος ἀναλαμβάνει νὰ κατασκευάσει τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τῆς βασιλικῆς τῆς Γεννήσεως στὴ Βηθλεέμ, οἱ βάσεις γιὰ τὶς κολόνες τοῦ τέμπλου ὀνομάζονται «πόδια». Μ. Καζανάκη, ἔ. ἀ. σελ. 273.

179. Aug. Choisy, Histoire de l'Architecture, τόμ. Β΄, σελ. 287 καὶ 288, σχέδιο 23c. Βλ. καὶ Viollet - Le Duc, ἔ.ἀ. Paris, 1866, τόμ. 8, σελ. 435 - 436 (λῆμ. socle) καὶ σχέδια 1c, 1d, καὶ 1e, ὅπου σχέδια διατομῶν βάσεων τοῦ 13ου, 14ου καὶ 15ου αἰ. ἀντίστοιχα.

180. Βλ. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970), πίν. ΠΒ΄, εἰκ. 1.

181. Οἱ κορινθιάζουσες βάσεις τῶν κιονίσκων τῆς κρήνης Rimondi, ποὺ δὲν ἔχουν τὴν ἐπάνω σπείρα, καὶ διατηροῦν ἔτσι, σὲ γενικὲς γραμμές, τὴν κατατομὴ τῆς γοτθικῆς βάσης, δείχνουν τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἔνταξη τῆς τελευταίας μέσα στὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα (σπεῖρες, σκοτίες, ταινίες) μιᾶς κλασσικῆς κορινθιακῆς διάταξης καὶ τὴν ἐπιθυμία τοῦ κατασκευαστῆ τῆς κρήνης γιὰ τὴ σύζευξη τῶν παραδοσιακῶν στοιχείων μὲ τὰ καινούρια ἀναγεννησιακά, ποὺ εἰσάγονται κι αὐτὰ ἀπ' ἔξω. Πρόσθετη ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὄχι πάντα πετυχημένη προσπάθεια προσαρμογῆς στοὺς καινούριους γιὰ τὴν Κρήτη ἀρχιτεκτονικοὺς ρυθμοὺς εἶναι καὶ ἡ ὁλοφάνερη δυσαναλογία τῶν μεγάλων κορινθιακῶν κιονοκράνων τῆς ἴδιας κρήνης σὲ σχέση πρὸς τὸ ὕψος τοῦ κορμοῦ. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ.ἀ. πίν. ΠΒ΄, εἰκ. 1. Ἀξιοσημείωτο

« ἔντασης ») τῆς γενέτειρας τῆς παράπλευρης ἐπιφάνειας τοῦ κορμοῦ. Γοτθικά, ἐξάλλου, κατάλοιπα μποροῦμε ν' ἀνιχνεύσουμε καὶ στὴ μεγάλη διάδοση τοῦ πολυγωνικοῦ κορμοῦ ἀντὶ γιὰ τὴν κλασσική, κυκλικὴ διατομή [182].

Χαρακτηριστικὴ εἶναι, τέλος, ἡ κληρονομιὰ τοῦ παρελθόντος καὶ στὴν παρουσία τῆς ἐσοχῆς ἑνὸς ὀρθογωνικοῦ πλαισίου, στὴ μετωπικὴ ὄψη τῶν παραστάδων (Πί ν. 127_2), ποὺ διακόπτεται στὸ μέσο του ἀπὸ μιὰ κυκλικὴ (ἢ καὶ ἐλλειπτικὴ) ροζέτα, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται καὶ στὶς παραστάδες τοῦ παραθύρου τῆς ὁδοῦ Σουλίου 54 (Πί ν. 128_3) ἢ σ' ἐκεῖνες τῆς κρήνης Bembo (1588), στὸ Ἡράκλειο (Πί ν. $128_{1,2}$).

Πρόκειται γιὰ ἕνα παλιό, γνώριμο στοιχεῖο στὴ βενετσιάνικη ἀρχιτεκτονική (παράθυρα τῆς Scuola di S. Marco, villa Trissino Paninsacco, κοντὰ στὴ Vicenza, τάφος τοῦ Nic. Michiel, 1518, μέσα στὴ βασιλικὴ τῶν S. Giovanni e Paolo τῆς Βενετίας κλπ.), ποὺ γνωρίζει, γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα, μεγάλη διάδοση καὶ στὴν Κρήτη, ἰδιαίτερα στὶς μετωπικὲς ὄψεις τῶν παραστάδων τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρωμάτων.

γ) Τὰ ἐπίκρανα καὶ τὰ κιονόκρανα

Τὰ πρῶτα παρουσιάζονται συχνὰ (Νικηφ. Φωκᾶ 89, Θεσσαλονίκης 50) σὲ μιὰ ἰωνίζουσα μορφὴ μὲ μιὰ εὐθύγραμμη ταινία, ποὺ καμπυλώνεται στὰ ἄκρα της σὲ ἕλικες καὶ συνοδεύεται, πιὸ κάτω, ἀπὸ μερικοὺς αὐλούς, σὰν ἐκείνους ποὺ βλέπουμε στὰ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων τῆς κρήνης Bembo (1588) τοῦ Χάνδακα (Πί ν. 128_2) ἢ στὰ ἐπίκρανα τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Τομπάζη 51. Προσαρμογὴ τῶν μορφολογικῶν αὐτῶν στοιχείων ἔχουμε καὶ στὴν καμπυλωτὴ ἐπιφάνεια τῶν κιονοκράνων (Πί ν. 129_1) τῶν κάτω κιόνων τῆς πύλης τῆς μονῆς τῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων (1631) [183], ποὺ δείχνει πολὺ καθαρὰ πῶς ἀντιλαμβάνονταν οἱ Κρητικοὶ « μουράροι » ἕνα ἰωνικὸ κιονόκρανο [184] ἢ ἐπίκρανο. Ὁ τύπος αὐτὸς μπορεῖ ἴσως νὰ παρουσιάζεται ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ., φαίνεται ὅμως πὼς βρίσκει τὴν πλήρη του ἔκφραση, καθὼς καὶ μιὰ μεγάλη διάδοση, μᾶλλον στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰ. Προέρχεται, πάντως, ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Ἰταλία, ὅπου καὶ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. στὴν ἐκ-

εἶναι πὼς ἀνάλογα φαινόμενα παρατηροῦνται τόσο στὴν πρώιμη ἰταλικὴ Ἀναγέννηση (στὰ κιονόκρανα π.χ.) ὅσο καὶ στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Γαλλίας, Γερμανίας καὶ τῶν Κάτω Χωρῶν. Βλ. σχετικά, Erik Forssman, ἔ.ἀ. σελ. 90 - 91.

182. Τοῦτο εἶναι ἀκόμη πιὸ φανερό, ὅταν ἔχουμε ὑπόψη μας πὼς, συχνά, στὸν πολυγωνικὸ αὐτὸ κορμὸ τοποθετοῦν ἕνα κιονόκρανο, ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴν κλασσικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τοὺς ρυθμούς της, ἐνῶ διατηρεῖ, ἀντίθετα, μιὰ τυπικὰ γοτθικὴ διαμόρφωση (κάτω κολόνες θυρώματος ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11 κλπ.). Πρβλ. καὶ Viollet - Le Duc, ἔ.ἀ. σελ. 438 - 452 (λῆμ. sommier).

183. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ΔΧΑΕ 6 (1972), σελ. 234 - 235, καὶ πίν. 87, ὅπου σχέδιο τῆς ὄψης τοῦ ἐπιβλητικοῦ θυρώματος. Ἡ ἀνάγνωση τῆς χρονολογίας τῆς ἑλληνικῆς ἐπιγραφῆς, ποὺ φέρει τὸ θύρωμα, στὸ παραπάνω ἄρθρο μου (ἔ.ἀ. σελ. 235, σημ. 12), δὲν εἶναι σωστή, ἀφοῦ τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ κεφαλαῖα γράμματά της δὲν εἶναι Δ ἀλλὰ Α (ΑΧΛΑ = 1631 ἀντὶ γιὰ ΑΧΛΔ = 1634).

184. Στὴ Ζάκυνθο τὸ κιονόκρανο λεγόταν « καπιτέλο » (ἰτ. capitello). Διον. Ζήβα, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου, σελ. 173. Σὲ πολὺ νεώτερη περίοδο φαίνεται ν' ἀνήκει ὁ τύπος « κεφαλοκόλωνο », ποὺ γνωρίζει μιὰ εὐρύτερη διάδοση μέσα στὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους. Ζησ. Τζαρτζάνου, ἔ.ἀ. σελ. 118. Ἀλλὰ καὶ σὲ κρητικὲς συμβολαιογραφικὲς πράξεις τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 17ου αἰ., ποὺ ἀναφέρονται στὴν κατασκευὴ ξυλόγλυπτων τέμπλων, τὰ κιονόκρανα ὀνομάζονται « καπιτέλα ». Μ. Καζανάκη, ἔ.ἀ. σελ. 267 καὶ 273.

κλησία τῆς S. Maria Maddalena de' Pazzi (Π ί ν. 129_4) [185], καὶ παρουσιάζεται, ἀργότερα, ἀπὸ τὸν Serlio στὶς κολόνες τοῦ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ θυρώματος τοῦ φύλ. 164 τοῦ Libro quarto.

Σπανιότατα εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, τὰ δωρικὰ κιονόκρανα καί, γενικότερα, οἱ δωρικὲς κολόνες στὴν ἀστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἀναγεννησιακῆς Κρήτης. Μοναδικὸ παράδειγμα δωρικοῦ κιονοκράνου βρίσκουμε, στὸ Ρέθεμνος, στὶς « κολονέτες » τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12 (Π ί ν. 129_3). Κι ἐδῶ εἶναι πάλι φανερὸ πὼς ἀκολουθοῦνται (βασικὰ) τὰ πρότυπα τῶν κλασσικῶν ρυθμῶν, ὅπως τοὺς ἔβλεπαν στὴν Κρήτη νὰ ἐκτίθενται στὰ Quattro libri (1570) τοῦ Andrea Palladio (Π ί ν. 130_1), ἢ στὴν Idea dell' Architettura universale τοῦ μαθητῆ του Vinc. Scamozzi, 1615 (Π ί ν. 130_2). Ὁ τεχνίτης ὅμως τῆς πόρτας αὐτῆς ἔχει τώρα ἀντικαταστήσει τὰ γνωστὰ κλασσικὰ ὡὰ τῆς διακόσμησης τοῦ ἐχίνου τοῦ Scamozzi μ' ἕνα σχηματοποιημένο, ἀνάγλυφο, τρίφυλλο, φυτικὸ μοτίβο, χαρακτηριστικὸ καὶ τοῦτο δεῖγμα ἑνὸς τοπικοῦ, ὁλότελα προσωπικοῦ ἐκφραστικοῦ τρόπου, ποὺ ἐφαρμόζουν οἱ Κρητικοὶ μαστόροι τῆς Ἀναγέννησης, γιὰ νὰ ἐγκλιματίσουν στὸ νησὶ τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα, ἑνὸς κλασσικιστικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ γλωσσαρίου, μεταπλάθοντάς τα μὲ τὴν προσθήκη παλιότερων μορφολογικῶν στοιχείων, παρμένων ἀπὸ ἕνα βενετογοτθικὸ ἀρχιτεκτονικὸ λεξιλόγιο, τὸ ὁποῖο δὲν ἐννοοῦν νὰ ἐγκαταλείψουν ὁλοκληρωτικά.

Πολὺ συχνότερη εἶναι ὅμως στὸ Ρέθεμνος ἡ παρουσία τῶν κορινθιακοῦ ρυθμοῦ ἐπικράνων καὶ κιονοκράνων (κρήνη Rimondi, θυρώματα Ἁγ. Βαρβάρας 21· Π ί ν. 129_5, Ἀρκαδίου 60, Στυλ. Κλειδῆ 11, Νικηφ. Φωκᾶ 70, Ἀναγν. Τσίχλη 2, Τομπάζη 51, εἴσοδος στὴν ἐκκλησία τῆς Santa Maria, καθὼς καὶ σ' ἐκείνην τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου· Π ί ν. 129_2). Περισσότερο ἢ λιγότερο πιστά, στὰ σχετικὰ κλασσικὰ πρότυπα τῶν δοκιμίων τοῦ Palladio, τοῦ Serlio καὶ τοῦ Scamozzi [186], ἀνήκουν τὰ κορινθιακὰ αὐτὰ κιονό-

185. Πρόκειται γιὰ σκίτσο τοῦ Josef Durm (Die Baukunst der Renaissance in Italien, σελ. 107, εἰκ. 103).

Ἀξίζει, ὁπωσδήποτε, νὰ σημειώσουμε ὅτι κατὰ τὸν Sebastiano Serlio (Libro quarto, φύλ. 158ν « ἂν εἶναι νὰ γίνει κάποιο δημόσιο ἢ ἰδιωτικὸ κτήριο γιὰ ἀνθρώπους γραμματισμένους (huomini letterati), ποὺ κάνουν μιὰ ἥσυχη, ἤρεμη, ζωὴ (di vita quieta), καὶ δὲν εἶναι οὔτε σκληροῦ οὔτε ἐπίσης λεπτεπίλεπτου χαρακτήρα (non robusti nè anco teneri), θὰ ταιριάζει τότε νὰ χρησιμοποιηθεῖ αὐτὸς ὁ ἰωνικὸς ρυθμός ».

186. Εἶναι γνωστὸ πὼς ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης ἄλλοι εἶναι περισσότερο κι ἄλλοι πάλι λιγότερο κλασσικοί, ὅπως π.χ. συμβαίνει μὲ τὸν Μιχαὴλ Ἄγγελο ποὺ εἶναι πολὺ λιγότερο κλασσικὸς ἀπὸ τὸν Palladio. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ κάνω τὴ διευκρίνιση πώς, λέγοντας κλασσικὰ πρότυπα ἐδῶ, ἐννοῶ οὐσιαστικά, τὸ συχνὰ πολὺ διαφορετικὸ μορφολογικὸ περιεχόμενο, ποὺ δίνουν οἱ παραπάνω ἀναγεννησιακοὶ ἀρχιτέκτονες στὰ λήμματα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ γλωσσαρίου τοῦ Βιτρούβιου. Κατὰ συνέπεια, δὲν ἔχει ἄδικο ὁ Erik Forssman (ἔ. ἀ. σελ. 97), ποὺ ἀναλύει τὴ σημασία τῶν ὅρων κλασσικισμὸς καὶ βιτρουβισμός (vitruvianismo), τονίζοντας πὼς ὁ κλασσικισμὸς ἀνταποκρίνεται στὸν ἰδιαίτερο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβάνονται (καὶ τὸν ὁποῖο ἐφαρμόζουν στὴν ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματός τους) οἱ ἀρχιτέκτονες, ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ μετά (Ἀναγέννηση, Μανιερισμός, Μπαρόκ, Ροκοκό, Νεοκλασσικισμός), τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας κλασσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς (τῆς Ρωμαϊκῆς ἀρχικὰ — στὴν Ἀναγέννηση — καὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἀργότερα — στὶς τελευταῖες φάσεις τοῦ Νεοκλασσικισμοῦ), ἐνῶ ὁ βιτρουβισμὸς ἀναφέρεται στὸ συγκεκριμένο σύνολο ἑνὸς ὁλοκληρωμένου, « βιτρούβιου ἀρχιτεκτονικοῦ λεξιλογίου », μὲ καθορισμένες σχέσεις ἀναλογιῶν κλπ., ποὺ προκύπτει βασικὰ ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Βιτρούβιου, καὶ τὸ ὁποῖο « ogni architetto doveva servirsi per riuscire a farsi comprendere » (Erik Forssman, ἔ.ἀ.).

κρανα σὲ περισσότερους ἀπὸ ἕναν τύπους καὶ ἐπιζοῦν καὶ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, μὲ μιὰ μερικὴ ἀφαίρεση τῶν συνθετικῶν τους μερῶν (ὅπως π.χ. τῶν μεγάλων καὶ μικρῶν φυλλωμάτων τοῦ « καλάθου » ἢ ἀκόμη καὶ τῶν ἑλίκων), σχηματοποίηση τῶν μορφῶν (ἰδίως στὰ φυλλώματα, ὅπου καὶ καταργεῖται τώρα ἡ σημειούμενη σ' ἄλλα, παλιότερα παραδείγματα — π.χ. στὰ κιονόκρανα τῆς κρήνης Rimondi — τεχνικὴ τοῦ τρυπανιοῦ) καὶ μιὰ γενικὴ ἐπιπεδοποίηση τῶν ὄγκων ἐξαιτίας τοῦ βαθμιαίου ἐκφυλισμοῦ τῆς τρίτης διάστασης τοῦ βάθους [187].

Μοναδικὸ παράδειγμα κιονοκράνου σύνθετου ρυθμοῦ (ordine composito) ἐμφανίζεται στὶς κολόνες, ποὺ πλαισιώνουν τὸ τοξωτὸ θύρωμα τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου (Πίν. 132_1), ἐνῶ μοναδικὸ ἐπίσης δεῖγμα ἐπικράνου σύνθετου ρυθμοῦ, ἔχουμε στὴν πόρτα τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60 (Πίν. 116_1).

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει κάποια ἰδιαίτερη σημασία ἐδῶ εἶναι ὅτι οἱ ἕλικες δὲν ξεφυτρώνουν ἀπὸ τὸν κάτω ἀπὸ τὸν ἄβακα « κάλαθο », ὅπως γίνεται κανονικὰ στὸν composito, ἀλλὰ σχηματίζονται πολὺ περίεργα μὲ τὴν πρὸς τὰ κάτω κάμψη καὶ συσπείρωση κατόπιν σὲ ἕλικες τῶν ἐπιμηκυσμένων γωνιῶν τοῦ ἴδιου τοῦ ἄβακα ἢ τὸ συνδυασμὸ τῶν ἑλίκων ἑνὸς ἰωνικοῦ ἐπικράνου μὲ ἕνα ἀπόλυτα κορινθιακὸ ἐπίκρανο (Ἀρκαδίου 60). Πρόκειται καὶ πάλι γιὰ μιὰ ἐντελῶς προσωπικὴ ἑρμηνεία τῶν ντόπιων μαστόρων, ποὺ ξεφεύγει ὁλοφάνερα ὄχι μόνον ἀπὸ τὰ ὑποδείγματα τοῦ τόσο κλασσικοῦ ἄλλωστε Palladio[188], ἀλλὰ ὑπερφαλαγγίζει σὲ ἐφευρετικότητα λύσεων λεπτομερειῶν κι αὐτὸν ἀκόμη τὸν Serlio, ποὺ ἀφήνει τὴ φαντασία του νὰ καλπάζει στὶς πενήντα Πόρτες τοῦ ἕκτου βιβλίου του (1551) [189].

Τέλος, ὄχι μόνο δὲ λείπουν, ἀλλὰ τουναντίον εἶναι σὲ συχνὴ χρήση καὶ τὰ πολὺ ἁπλούστερα ἐκεῖνα ἐπίκρανα τῶν ὀρθογωνικῶν παραστάδων, ποὺ ὁ Serlio τὰ παρουσιάζει σὰν δωρικά, ἀφοῦ τὰ διαμορφώνει κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ δωρικοῦ κιονοκράνου [190]. Στὸ Ρέθεμνος, αὐτὰ ἐπιστέφουν πάντα τὶς παραστάδες ἐκεῖνες, ἐπάνω στὶς ὁποῖες πατάει κατευθείαν τὸ τόξο (Στυλ. Κλειδῆ 11, Τσουδεροῦ 12 κλπ.). Τὰ ἐπίκρανα ἀρχίζουν πάντοτε μ' ἕναν ἡμικυκλικῆς κατατομῆς ἀστράγαλο, συνεχίζουν μὲ τὸν ὑψηλό, ἐπίπεδο

187. Παραμορφωμένους τύπους τοῦ modello corinzio πιστεύει ὁ Gerola (τόμ. III, σελ. 221) πὼς ἀκολουθοῦσαν τὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα τῶν θυρωμάτων τῶν κατεστραμμένων τώρα μεγάρων καὶ σπιτιῶν, ποὺ εἶχε δεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας, στὸ ὕψωμα τοῦ Καστελιοῦ τῶν Χανιῶν, τὰ ὁποῖα ὅμως, καθὼς γράφει ὁ ἴδιος (ἔ.ἀ.), εἶναι « tanto frequente nei monumenti veneto - cretesi dal secolo XVI . . . attraverso l' epoca turca ».

188. Andrea Palladio, I quattro libri dell'Architettura, Libro primo, σελ. 50 (λεπτομερειακὸ σχέδιο σύνθετου κιονοκράνου μαζὶ μ' ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο θριγκό).

189. Sebastiano Serlio, Libro quarto, φύλ. 127^R, ὅπου σχέδια γιὰ τὶς κολόνες ὅλων τῶν ρυθμῶν. Ἡ τελευταία, δεξιά, κολόνα εἶναι σύνθετου ρυθμοῦ καὶ ἀπολήγει σ' ἕνα κιονόκρανο ἐξίσου κλασσικὸ μ' ἐκεῖνο τοῦ Palladio (βλ. σημ. 188). Ἀντίθετα, μερικὰ χρόνια ἀργότερα (στὰ 1551) θὰ προτείνει ὁ Serlio λιγότερο ὀρθόδοξες (κλασσικὲς) λύσεις, ποὺ θυμίζουν, χωρὶς καὶ νὰ εἶναι ὅμοιες, τὰ σύνθετα κιονόκρανα τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου. Sebastiano Serlio, Libro sesto ἢ estraordinario, Πόρτες III (φύλ. 21^R), XVIII (φύλ. 26^v) καὶ XX (φύλ. 27^v).

190. Πρβλ.τὰ σχέδια τῶν δωρικῶν κιονοκράνων τῶν φύλ. 139^v καὶ 140^R τοῦ Libro quarto μὲ τὰ δωρικὰ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων τῆς ἰσόγειας τοξωτῆς στοᾶς τοῦ μεγάρου τοῦ φύλ. 153^R, καθὼς κι ἐκείνου τοῦ φύλ. 154^R, ἀπὸ τὸ ἴδιο βιβλίο τοῦ Serlio. Ἀλλὰ καὶ ὁ Palladio, καθὼς καὶ ὁ Scamozzi, διατηροῦν, πολλὲς φορές, στὰ ἐπίκρανά τους (καὶ μάλιστα ἀνεξάρτητα ρυθμοῦ), τὸν αὐχένα (collarino) καὶ τὸν ἀστράγαλο τοῦ δωρικοῦ κιονοκράνου.

αὐχένα (collarino), τὸν τεταρτοκυκλικῆς διατομῆς ἐχίνο, ποὺ μερικὲς φορὲς ἀντικαθίσταται ἀπὸ ἕνα λέσβιο κυμάτιο, καὶ ἀπολήγουν στὴν πλίνθο τοῦ ἄβακα. Ἡ ἴδια διάταξη διατηρεῖται σὲ γενικὲς γραμμές, καὶ στὴν Τουρκοκρατία.

4. Τὰ φουρούσια τῶν παραθύρων

Πρέπει, πρῶτα ἀπ' ὅλα, νὰ σημειώσουμε πὼς τὰ βρίσκουμε μοναχὰ στὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου. Τοῦτο εἶναι ἐπόμενο νὰ συμβαίνει ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ στατικὸς καὶ ὁ μορφολογικός τους προορισμὸς εἶναι νὰ ὑποβαστάζουν τὴν προβάλλουσα ἔντονα ἔξω ἀπὸ τὸ κατακόρυφο ἐπίπεδο τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης πώρινη ποδιὰ τοῦ στηθαίου. Κατὰ συνέπεια, μιὰ τέτοια ποδιά, ποὺ πολλὲς φορὲς ἀντικαθιστᾶ, λειτουργικά, μερικὲς ἀπὸ τὶς πρακτικὰ χρήσιμες ἢ εὐχάριστες στοὺς ἐνοίκους τοῦ σπιτιοῦ ἰδιότητες ἑνὸς ἐξώστη (ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ σκύψουν μὲ ἄνεση νὰ δοῦν ποιός κτυπάει τὴν ἐξώπορτα τοῦ σπιτιοῦ [191] ἢ νὰ τοποθετήσουν ἐκεῖ μικρὲς γλάστρες μὲ λουλούδια ἢ ἀκόμη νὰ σταθοῦν πιὸ βολικά, γιὰ νὰ χαζέψουν μὲ τὴν κίνηση τοῦ δρόμου) μποροῦσαν νἄχουν μόνον τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου, ὅπου συγκεντρώνονταν καὶ οἱ χρήσιμοι χῶροι τοῦ σπιτιοῦ.

Γιὰ παρόμοιους ὅμως λόγους εἶχαν, τόσο ἀθρόα μάλιστα, χρησιμοποιηθεῖ τὰ φουρούσια καὶ στὰ παράθυρα, πάνω στὶς ἐπίπεδες ὄψεις τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν μεγάρων τῆς Βενετίας, πού, καθὼς ὑψώνονταν ἐπάνω στὰ στενὰ καὶ σκιερὰ κανάλια καὶ τοὺς calli, δὲν ἦταν δυνατὸ νἄχουν κι ἕνα μπαλκόνι. Ἀπὸ κεῖ λοιπὸν εἰσάγεται στὴν Κρήτη, μαζὶ μὲ τόσα ἄλλα στοιχεῖα, καὶ τὸ θέμα τῶν φουρουσιῶν.

Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τώρα τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς συγκεκριμένης διάταξής τους, συνηθίζεται στὸ Ρέθεμνος μιὰ συμμετρικὴ διευθέτησή τους, πρὸς τὰ ἄκρα καὶ τὸ μέσο τοῦ μήκους τῆς ποδιᾶς, ἐνῶ στὴ Βενετία, οἱ μαρμάρινες, κατὰ τὸ πλεῖστον, ποδιὲς τῶν παραθύρων φέρονται πάνω σὲ δυὸ μόνον προβόλους, τοποθετημένους, φυσικά, πρὸς τὰ ἄκρα τῆς ποδιᾶς. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὀφείλεται σὲ ἀποκλειστικὰ κατασκευαστικοὺς λόγους, ἀφοῦ στὸ Ρέθεμνος οἱ ποδιὲς δὲν θὰ ἦταν δυνατόν, ἐξαιτίας τόσο τοῦ ὑλικοῦ τους, τοῦ πωρολίθου τῆς περιοχῆς, ὅσο καὶ τοῦ ἀρκετὰ μεγάλου τους μήκους, νὰ λαξευθοῦν σ' ἕνα μόνον κομμάτι πέτρας, ποὺ θὰ εἶχε τότε μιὰ φανερὰ περιορισμένη ἀντοχὴ σὲ κάμψη. Ἔτσι, δὲν ἀπέμενε ἄλλη λύση ἀπὸ τὸ νὰ κόψουν τὴν πέτρα σὲ δυὸ ἴσια κομμάτια καὶ νὰ τὰ συναρμολογήσουν κατόπιν σὲ ἕνα, στερεώνοντάς τα στὸν τοῖχο μὲ τοὺς πώρινους προβόλους τῶν φουρουσιῶν, τῶν ὁποίων συνέδεαν, μετά, τὰ κάτω ἄκρα μ' ἕναν εὐθύγραμμο, πώρινο κοσμήτη, ποὺ σπανιότατα τὸν ἐπέκτειναν σ' ὁλόκληρη τὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου (Ἀρκαδίου 60).

Ἀλλὰ κι ἀπὸ καθαρὰ μορφολογικὴ πλευρά, τὰ φουρούσια τοῦ Ρεθέμνου εἶναι ὁλότελα διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα παραδείγματα τῶν παραθύρων τῆς Βενετίας, ποὺ περιο-

191. Στὸν « Κατζοῦρμπο », πολλὲς στιχομυθίες διεξάγονται μεταξὺ προσώπων τοῦ ἔργου, ποὺ βρίσκονται στὸ δρόμο, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, κι ἑνὸς ἄλλου, ποὺ προβάλλει στὸ παραθύρι : στὸ δεύτερο ἄττο, στὴ δεύτερη σένα ἐμφανίζονται οἱ « Κουστουλιέρης, Κατζοῦρμπος καὶ Κασσάντρα στὸ παραθύρι », στὴν τέταρτη σένα οἱ « Νικολέτος καὶ Κασσάντρα στὸ παραθύρι » καὶ στὴ δωδέκατη σένα τοῦ πέμπτου ἄττου οἱ « Δάσκαλοι καὶ Πουλισένα στὸ παραθύρι », ἐνῶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὄγδοης σένας τοῦ τρίτου ἄττου, ἡ Πουλισένα, « κερὰ πολιτική », ἔξω φρενῶν ἀπὸ τὶς φωνὲς καὶ τὴ φασαρία, ποὺ κάνει στὴ γειτονιὰ ὁ ἐρωμένος της Κουστουλιέρης γιὰ νὰ τοῦ ἀνοίξει τὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ της, προβάλλει τελικὰ στὸ παράθυρο καὶ « Εἰς τοῦτο τονὲ λαντουρᾶ μὲ κάτουρο ἀπὸ τὸ παραθύρι λέγοντας : Νὰ τουτονὲ τὸ χάρισμα » !

ρίζονται, συνήθως, στὸ ἁπλὸ στερεομετρικὸ σχῆμα ἑνὸς ὀρθογώνιου πρίσματος, χωρὶς ἄλλες ἐκζητήσεις [192]. Πιὸ συγγενικὰ εἶναι, ἀντίθετα, τὰ παραδείγματα τῶν βενετσιάνικων mensole, ποὺ στηρίζουν τὰ ἄκρα τῶν ξύλινων δοκῶν τῶν ὀροφῶν τῶν κτηρίων, ὅπως π.χ. ἐκεῖνα τοῦ ἰσογείου τῆς Scuola di S. Marco [193]. Στὸ Ρέθεμνος, φαίνεται πάντως πὼς ἀκολουθοῦν, στὴν περίπτωσή μας, τοὺς γνώριμους τύπους τῶν ἑλικόμορφων γεισιπόδων τοῦ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ, τοὺς ὁποίους μποροῦσαν εὐκολώτατα νὰ συμβουλευθοῦν οἱ ντόπιοι μαστόροι, ξεφυλλίζοντας τὰ βιβλία τοῦ Serlio [194], τοῦ Palladio [195] καὶ τῶν ἄλλων θεωρητικῶν. Ἔτσι, δίνουν στὰ φουρούσια τῶν παραθύρων τὸ σχῆμα μιᾶς ἐλισσόμενης, στὶς δυὸ μόνο διαστάσεις (βάθους - ὕψους), ἕλικας, ποὺ τὴν περιορίζουν, κατὰ τὶς δυὸ μὴ ἐλεύθερες, ἐπίπεδες ἐπιφάνειές της, μέσα στὸ αὐστηρὸ περίγραμμα μιᾶς ὀρθῆς γωνίας, μὲ τὴν ὁποία φαίνεται σὰν ν' ἀκουμπάει ὁλόκληρο τὸ φουρούσι στὸν τοῖχο καὶ στὴν ποδιὰ τοῦ παραθύρου.

Ὁ πιὸ συνηθισμένος τύπος τῶν ρεθεμνιώτικων προβόλων εἶναι ἐκεῖνος τοῦ παραθύρου τῆς ὁδοῦ Σουλίου 54 (Π ί ν. 131_1), ποὺ σ' ἀκόμη πιὸ ἁπλὴ μορφὴ τὸν ξαναβρίσκουμε στὰ φουρούσια τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων τῆς Λέσχης (Lozza) [196], ἐνῶ ἐπανάληψή του συναντοῦμε στὰ σπίτια τῶν ὁδῶν Θεσσαλονίκης 50, Νικηφ. Φωκᾶ 89 καὶ Μαν. Βερνάρδου 30. Ἡ μετωπική τους ὄψη εἶναι μερικὰ μόνο διακοσμημένη μ' ἕνα ἀνάγλυφο φύλλο ἀκάνθου, ποὺ ἀναπτύσσεται εἴτε ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ πάνω ἢ καὶ ἀντίστροφα (Θεσσαλονίκης 50).

Πλουσιότερος εἶναι ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τῶν προβόλων τοῦ μεγάλου θυρώματος τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60 (Π ί ν. 131_2), ὅπου τώρα ἡ ἄκανθος ἐπεκτείνεται σ' ὁλόκληρη πλέον τὴ μετωπική τους ὄψη καὶ τὸ ἴδιο πλούσιες ἐμφανίζονται καὶ οἱ πλάγιες ὄψεις. Οἱ γενικὲς μορφολογικὲς σχέσεις τῶν φουρουσιῶν αὐτῶν μ' ἐκεῖνα τῆς κρήνης Rimondi (1626) εἶναι, καθὼς νομίζω, ἀξιόλογες [197].

Μοναδική, τέλος, εἶναι ἡ περίπτωση τῶν μεγάλων διαστάσεων προβόλων, στὶς μισο-

192. Ὑπάρχει, βέβαια, στὴ Βενετία καὶ ἕνας τύπος βενετογοτθικοῦ κορνιζώματος τοῦ 14ου αἰ., ποὺ τοποθετεῖται στὴν κορυφὴ τῶν προσόψεων μερικῶν σπιτιῶν, καὶ ἔτσι προωθεῖ λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ τοίχου τὴν κεραμοσκέπαστη στέγη. Τὸ κορνίζωμα παρουσιάζεται στὴ μορφὴ μεγάλων ὁριζόντιων ὀδοντώσεων (ζὶγκ - ζάγκ), ποὺ φέρονται, κατὰ ἀποστάσεις, πάνω σὲ πέτρινα φουρούσια κατατομῆς ἑνὸς ἢ καὶ δυὸ διαδοχικῶν S. Egle R. Trincanato, Venezia minore, σελ. 84, 85.

193. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν ξύλινων φουρουσιῶν χρησιμοποιεῖται στὰ ἄκρα τῶν δοκαριῶν, ποὺ στηρίζουν τὰ πατώματα τῶν ὀρόφων καὶ εἶναι συνηθέστατο στὶς γοτθικές, ξυλόστεγες βασιλικὲς τῆς Βενετίας, καθὼς καὶ στὰ δημόσια κτήρια (ἀνοικτὴ στοὰ στὴν πρόσοψη τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ Palazzo Ducale). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι τόσο πολὺ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Βενετίας, ὥστε πολλὲς φορὲς ἡ μορφὴ τῆς κατατομῆς τους ἀποτελεῖ ἕνα κριτήριο γιὰ χρονολογήσεις (Edoardo Arslan, ἔ. ἀ. σελ. 17). Στὴν Ἀναγέννηση, παίρνουν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ σχῆμα ἑνὸς ἑλικόμορφου φουρουσιοῦ, ποὺ στολίζεται μὲ μιὰν ἄκανθο, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται στὴν ἰσόγεια ὑπόστυλη αἴθουσα τῆς Scuola di S. Marco (τέλος τοῦ 15ου αἰ.) ἢ στὰ δοκάρια τῆς στέγης τῆς Λέσχης (Lozza) τοῦ Ρεθέμνου. Βλ. πιὸ ἀναλυτικά, Ἰορδ. Δημακόπουλου, Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1974), τόμ. Β', σελ. 73.

194. Sebastiano Serlio, Libro quarto, φύλ. 170^R (λεπτομέρεια κορινθιακοῦ θριγκοῦ).

195. Andrea Palladio, I quattro libri dell'Architettura, Libro primo, σελ. 43 (λεπτομέρεια κορινθιακοῦ θριγκοῦ).

196. Βλ. τὴ σχετικὴ φωτογραφία στοῦ Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ.ἀ.

197. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 332 καὶ πίν. ΠΒ', εἰκ. 1. Στὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα τῶν πρώτων δεκαετιῶν οἱ φυτικὲς διακοσμήσεις φέρονται ὡς « φιορέτα », ποὺ σκαλίζονται πάνω στὸ ξύλο (« ξήλα σκολπήδα καὶ ηνταλιάδα »). Μ. Καζανάκη, ἔ.ἀ. σελ. 273.

κατεστραμμένες τώρα ποδιὲς τῶν παραθύρων τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ 'Αρκαδίου 60 (Π ί ν. 131_3) ποὺ προεκτείνουν πρὸς τὰ κάτω τὴν κρέμασή τους μὲ τὴν προσθήκη μιᾶς ἀνελισσόμενης ταινίας, ἡ ὁποία ἀναδιπλώνεται σὰν φθάσει στὸν ὁριζόντιο κοσμήτη, ποὺ συνδέει τὰ ἄκρα τῶν φουρουσιῶν.

5. Τὰ κλειδιὰ τῶν τόξων

Τὸ μέσο τῶν ἡμικυκλικῶν τόξων τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρωμάτων τονίζεται, μερικὲς φορές, στὸ Ρέθεμνος μὲ μιὰ φυτικὴ διακόσμηση, ποὺ ἄλλοτε μὲν ἐντάσσεται μέσα σ' ἕνα περίγραμμα σχήματος τραπεζίου, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ ὁ κορυφαῖος ἀψιδόλιθος, ποὺ προβάλλει λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὸ τόξο, ἐνῶ, ἄλλοτε πάλι, ἀφήνεται ν' ἀναπτυχθεῖ πιὸ ἐλεύθερα, χωρὶς αὐστηρὰ γεωμετρικὰ πλαίσια (παράθυρα Θεσσαλονίκης 50, θύρωμα 'Αρκαδίου 60).

Μεγάλο, ἐλισσόμενο ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω ἐμφανίζεται τὸ φύλλο τῆς ἀκάνθου στὸ θύρωμα τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου (Π ί ν. 132_3), ποὺ ἐπιτρέπει νὰ διαφανοῦν, κάτω ἀπὸ τὸ λεπτὸ καὶ εὔκαμπτό του ἱστό, οἱ ἐξάρσεις καὶ οἱ ὑποχωρήσεις τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σκελετοῦ, τὸν ὁποῖον καλύπτει. Τὸ σύνολο φέρνει στὸ νοῦ τὴν ἄκανθο τοῦ χανιώτικου θυρώματος τοῦ Π ί ν. 113_3.

Διαφορετικό, ἀντίθετα, εἶναι τὸ φύλλωμα τοῦ κλειδιοῦ τῆς πόρτας τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12 (Π ί ν. 119_1), ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν πιὸ σχηματοποιημένη φόρμα ἑνὸς ἐλισσόμενου φουρουσιοῦ.

Ὁπωσδήποτε, τὸ θέμα τῆς ἀνάγλυφης ἀκάνθου στὰ κλειδιὰ τῶν τόξων τοῦ Ρεθέμνου εἶναι, γενικότερα, πολὺ ἀγαπητὸ στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης καὶ φαίνεται ἀκόμη βέβαιο πὼς ἡ τόσο διαδομένη του χρήση ἀποτελεῖ ἕνα τοπικὸ μᾶλλον φαινόμενο.

Πράγματι, μποροῦμε τώρα νὰ διαπιστώσουμε πὼς ὅταν στὰ 1631 κτιζόταν ἡ πολυσύνθετη κεντρικὴ εἴσοδος τῆς μονῆς τῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων, στὸ 'Ακρωτήρι τῶν Χανιῶν, ὁ ἡγούμενος Ἱερεμίας Τζαγκαρόλος, ποὺ ὑπῆρξε πιθανότατα καὶ ὁ καθοδηγητὴς τοῦ συνεργείου τῶν μαστόρων, ποὺ ἔκτιζαν τότε τὸ μοναστήρι, ἐνῶ ἐφαρμόζει, σχεδὸν τόσο ὑπάκουα, τὸ σχέδιο τοῦ Sebastiano Serlio γιὰ τὴν Porta XV τοῦ Libro sesto (Π ί ν. 156_2), κάνει, ὅπως ἐξάλλου καὶ στὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα τῆς ἴδιας μοναστηριακῆς εἰσόδου, μιὰ φανερὴ στροφὴ πρὸς τὶς τοπικὲς συνήθειες κι ἀντὶ νὰ βάλει νὰ σκαλίσουν τὸ φουρούσι (mensola) τοῦ Sebastiano, προτιμάει νὰ λαξεύσει στὴ θέση του τὸ ἐλεύθερα ἀναπτυσσόμενο φύλλο μιᾶς ἀκάνθου (Π ί ν. 156_1) [198]. Τοῦτο ἀσφαλῶς δείχνει πὼς στὴν Κρήτη ὁ φυτικὸς αὐτὸς διάκοσμος ταυτιζόταν μὲ τὴν παρουσία ἑνὸς προβόλου καὶ κανεὶς βέβαια δὲν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ πὼς ὁ τονισμὸς τοῦ τόξου στὸν ἄξονα συμμετρίας τοῦ θυρώματος ἐπιτυγχάνονταν ἔτσι ἐξίσου καλά. 'Αντίθετα ὅμως, ἀπόλυτα ἀφοσιωμένος στὸν Serlio φαίνεται ὁ τεχνίτης τῆς εἰσόδου τῆς Santa Maria τοῦ Ρεθέμνου [199] (Π ί ν. 154_1).

198. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ΔΧΑΕ 6 (1972), σελ. 233 - 239. Δὲν εἶναι πάντως ἀπίθανο, τὰ φύλλα αὐτὰ τῆς ἀκάνθου (crochets), στὴ θέση τοῦ κλειδιοῦ τῶν τόξων,νὰ ἀπηχοῦν, γενικότερα, παλιότερες γοτθικὲς ἰδέες. Στὸ gotico fiorito τῆς Βενετίας γίνεται ἐκτεταμένη χρήση τῶν crochets. Viollet - Le Duc, Ἐ.ἀ. τόμ. 4, λῆμ. crochet.

199. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 209 - 223 καὶ τοῦ ἴδιου, ΑΑΑ V (1972), σελ. 108 - 112.

Μιὰ ἄλλη πάλι περίπτωση ἐφαρμογῆς τοῦ τόσο ἀγαπητοῦ στοὺς ντόπιους θέματος τῆς ἀκάνθου τῶν τόξων μποροῦμε νὰ δοῦμε καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη (1587) τῆς Πύλης τοῦ Ἰησοῦ τῶν ὀχυρώσεων τοῦ Χάνδακα, τὴν ὁποία εἶχε σχεδιάσει (στὰ 1538 - 1540) ὁ σταλμένος ἀπὸ τὴ Βενετία στὴν Κρήτη μεγάλος Βερονέζος ἀρχιτέκτονας Michele Sanmicheli [200]. Σὰν ἦρθε πραγματικά, μετὰ ἀπὸ τόσα χρόνια, ὁ καιρὸς νὰ κτίσουν τὴν ἐσωτερικὴ αὐτὴ πλευρὰ τῆς πύλης, ντόπια ἢ καὶ ξένα ἴσως στοιχεῖα, καλὰ πάντως ἐνημερωμένα πάνω στὶς τοπικὲς συνήθειες, σκέφθηκαν νὰ προσθέσουν μεγάλες, ἀνάγλυφες ἀκάνθους στὴ θέση τῶν κλειδιῶν τόσο τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου τοῦ κεντρικοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης ὅσο καὶ σ' ἐκεῖνα τῶν ἀνωφλίων τῶν ὀρθογωνικῶν παραθύρων τῶν δυὸ πλάγιων αἰθουσῶν τοῦ συγκροτήματος τῆς Καινούριας Πόρτας. Παρόλο ποὺ τὰ φυλλώματα αὐτὰ ξεφεύγουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ προηγούμενα μορφολογικά μας παραδείγματα (ἀναπτύσσονται μάλιστα ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω), φαίνεται μᾶλλον πιθανὴ ἡ ἄποψη πὼς τέτοιες φυτικὲς διακοσμήσεις δὲν ὑπῆρχαν στὸ ἀρχικὸ σχέδιο τοῦ Sanmicheli [201] κι οὔτε ἄλλωστε συνήθιζε νὰ τὶς χρησιμοποιεῖ, γενικότερα, ὁ maestro καὶ πολὺ περισσότερο μάλιστα στὶς ἐπιβλητικὲς καστρόπορτες τῆς ὀχυρωματικῆς του δραστηριότητας.

6. Ὁ θριγκὸς

Πλούσια καὶ πολυσύνθετη παρουσιάζεται ἡ συγκρότηση τοῦ θριγκοῦ στὰ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ θυρώματα, μὲ τοξωτὸ ἢ καὶ εὐθύγραμμο ἀνώφλι (Ἁγ. Βαρβάρας 21), φθάνοντας ἀσφαλῶς σὲ ὑπερβολὲς — ἰδίως στὶς ἐπάνω ἀπὸ τὶς κολόνες ὁριζόντιες προεκτάσεις του — στὴν περίπτωση τοῦ κορινθιακοῦ καὶ σύνθετου θυρώματος τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου (Πίν. 132_1), ἐνῶ πιὸ λιτὴ ἐμφανίζεται ἡ ἐπίστεψη τῶν κορινθιακῶν παραθύρων, περιοριζόμενη (κατὰ τὸ πλεῖστο) σ' ἕνα πλούσια, πάντως, διαρθρωμένο ὁριζόντιο γεῖσο (Θεσσαλονίκης 50· Πίν. 132_4).

Ἡ τάση αὐτὴ γιὰ ἐπίδειξη ἐκδηλώνεται καὶ σ' ἄλλου εἴδους κατασκευὲς (κρήνη Rimondi) ἢ καὶ σὲ θυρώματα τῶν Χανιῶν καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πώς, μερικὲς φορές (πόρτες Ἀρκαδίου 60, Τσουδεροῦ 12 καὶ εἴσοδος Ἁγ. Φραγκίσκου), ξεφεύγει ἀπὸ ὁποιοδήποτε ξένο φιλολογικὸ ὑπόδειγμα, ἀποτελώντας ἕνα χαρακτηριστικὸ τῆς ἐγχώριας ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ 16ου - 17ου αἰ., ποὺ θὰ μᾶς δοθεῖ ἀργότερα ἡ εὐκαιρία νὰ τὴν ἐντάξουμε ἐκεῖ ὅπου ἀνήκει, στὰ εὐρύτερα δηλαδὴ πλαίσια τῶν καλλιτεχνικῶν ρευμάτων, ποὺ ἐπικρατοῦν στὴν Εὐρώπη κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ.

Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, εἰδικότερα, εἶναι τὸ εἶδος τῶν μορφῶν τῶν ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τῶν « φρήζων », ὅπως εἶναι ἡ ἀδιάρθρωτη ζωφόρος, ἡ προβολὴ τοῦ γείσου καὶ τῆς σίμης, καθὼς καὶ τὰ « ἐντάγια » τῶν κυματίων [202]. Ἀπὸ τὰ διάφορα εἴδη

200. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Castellum 16 (1972), σελ. 102.

201. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), σελ. 190.

202. Τὰ « φρῆζα » (ἰτ. fregio=τὸ διάζωμα) τῶν ξυλόγλυπτων τέμπλων τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰ., κατασκευάζονταν μὲ « ξήλα σκολπήδα καὶ ηνταλιάδα ». Μ. Καζανάκη, ἔ.ἀ. σελ. 273. Στὴ Ζάκυνθο : (τὸ) « ἐντάγιο » (ἰτ. intaglio)=γενικά, τὰ κάθε λογῆς σκαλίσματα, συνήθως ὅμως ἐκεῖνα τῶν κυματίων : « ἀπὸ κυπαρίσι λαβοράδα μὲ ἐντάγιο ψηλὸ (δηλ. ψιλό, λεπτὸ) καὶ ὄμορφο »=ἀπὸ ξύλο κυπαρισσιοῦ, ποὺ εἶναι δουλεμένο μὲ λεπτὸ καὶ ὄμορφο σκάλισμα (ἀπόσπασμα ἀπὸ νοταριακὴ πράξη, ποὺ συντάσσεται στὰ 1675 στὴ Ζάκυνθο γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Γρηγορίου Σαβόγια, πρόσφυγα στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ τὸ Χάνδακα. Λεων. Ζώη, Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 514. Ἡ ἴδια λέξη (intaglio) χρησιμοποιεῖται καὶ στὰ βιβλία τοῦ Andrea Palladio (ἔ.ἀ. Libro primo, σελ. 35) : « La

τῶν τελευταίων γνωστὰ στὸ Ρέθεμνος εἶναι τὸ ἰωνικό, τὸ λέσβιο καὶ τὸ αἰγυπτιακό, ἐνῶ ὁλωσδιόλου ἄγνωστο μένει τὸ δωρικό. Τὸ πρῶτο παρουσιάζει τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ διατομὴ ἑνὸς τεταρτοκυκλίου, ποὺ συνοδεύεται κι ἀπὸ μιὰ μικρή, ἐπίπεδη ὑποτομή, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται καὶ σ' ὁλόκληρη τὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Εὐρώπης. Μερικὲς φορές, ἔχουμε μιὰ ἀνάγλυφη διακόσμηση τοῦ τεταρτοκυκλίου μὲ κύκλους (ἀέτωμα θυρώματος Μαν. Βερνάρδου 34), ἐνῶ ἄλλοτε πάλι εἰσάγεται ἡ φυτικὴ διακόσμηση τοῦ λέσβιου κυματίου τῆς gola riversa τοῦ Palladio [203] (τόξο θυρώματος Τσουδεροῦ 12). Μ' ἕνα μεγάλου μεγέθους ἰωνικὸ κυμάτιο δημιουργεῖται κατὰ τοὺς 'Ιταλοὺς θεωρητικοὺς (Palladio, Serlio, Scamozzi κλπ.) καὶ ὁ ἐχίνος (ovolo) τοῦ δωρικοῦ κιονοκράνου, ἀλλ' ὅπως εἴδαμε στὶς δωρικὲς « κολονέτες » τῆς πόρτας τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ, προβλέπεται κι ἐδῶ μιὰ ἀνάγλυφη φυτικὴ διακόσμηση τῶν ὠῶν του, κατάλοιπο παλιότερων διακοσμητικῶν τρόπων, ποὺ « δὲν ἀνταποκρίνονται πιὰ μὲ τὶς ἰδέες, μὲ τὶς ἀνάγκες μιᾶς ἐποχῆς, μὰ ποὺ ἔγιναν ὅμως ἀσύνειδες καὶ δὲν διατηροῦνται, παρὰ ἀπὸ συνήθεια καὶ μόνον » [204].

Συχνότατη εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ παρουσία τοῦ λέσβιου κυματίου ἄλλοτε μὲν πιὸ ρηχοῦ, μὲ ἐξασθενημένη δηλαδὴ τὴν ἔννοια τοῦ βάθους (σκάλα ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς σπιτιοῦ 'Αθαν. Διάκου 9), κι ἄλλοτε πάλι μὲ ἐντονότερη τὴν αἴσθηση τῆς τρίτης διάστασης (προεξοχὴ πλατυσκάλου ἀπὸ τὸ ἴδιο κλιμακοστάσιο· Π ί ν. 132_2). Τέλος, συνηθέστατος εἶναι καὶ ὁ ἀναγεννησιακὸς τύπος τοῦ αἰγυπτιακοῦ κυματίου, στὴ μορφὴ μιᾶς κοίλης, πάντοτε τεταρτοκυκλικῆς διατομῆς (cavetto).

Γιὰ τὴν ὁριζόντια προβολὴ τοῦ γείσου (« βροντάλε ») [205], γνωρίζουν μὲν στὴν Κρήτη πὼς πρέπει κανονικὰ νὰ μὴν ἔχει μιὰ ἁπλή, ὀρθογωνικὴ κατατομή, ἀλλὰ νὰ ἀπολήγει (κάτω) σὲ μιὰ ἐπίπεδη ταινία μὲ τὴν ταυτόχρονη ἀπολάξευση ἑνὸς στρώματος ὑλικοῦ ἀπὸ τὴν κάτω ἐπιφάνειά του (μέγαρο καὶ θύρωμα 'Αρκαδίου 60, στὸ Ρέθεμνος, γεῖσο ἐσωτερικῆς ὄψης τῆς Πύλης τοῦ 'Ιησοῦ, στὸ 'Ηράκλειο), σπανιότατα ὅμως ἐφαρμόζουν τὴ δύσκολη αὐτὴ λύση, ἐξαιτίας τῶν τεχνικῶν δυσχερειῶν, ποὺ παρουσιάζει γιὰ τὸ μαλακὸ καὶ εὔθραυστο ὑλικὸ τοῦ πωρολίθου. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, προτιμοῦν τὸ ἁπλὸ γεῖσο τῶν παραθύρων τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50 (Π ί ν. 132_4).

Τὸ γεῖσο ἐπιστέφεται μὲ μιὰ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη σίμη, στὴν κατατομὴ μιᾶς πολὺ ἀνοικτῆς καμπύλης σχήματος S (Π ί ν. 132_5). Ἡ προσθήκη μικρῶν ἢ μεγαλύτερων, ἁπλῶν (ἢ σὲ μορφὴ ἑλικόμορφων φουρουσιῶν) γεισιπόδων εἶναι πολὺ συνηθισμένη, ἐνῶ σπανιότερη, ἀντίθετα, εἶναι ἡ κορύφωση τοῦ γείσου σ' ἕνα βενετογοτθικὸ κορδονάκι (θύρωμα Ἁγ. Φραγκίσκου· Π ί ν. 132_1).

Τέλος, ἰδίως οἱ πάνω ἀπὸ τὶς κολόνες προεκτάσεις τῆς ζωφόρου, συχνὰ στολίζονται μὲ τὸ ἐσώγλυφο μιᾶς γραμμικὰ δοσμένης ἀκάνθου (Νικηφ. Φωκᾶ 70, Στυλ. Κλειδῆ 11, θύρωμα Ἁγ. Φραγκίσκου), ἐνῶ σπάνια διαρθρώνεται τὸ ἐπιστύλιο σὲ δυὸ ἢ περισσότερα (σὲ διαδοχικὲς προεξοχὲς) ἐπίπεδα (κρήνη Rimondi, θυρώματα Ἁγ. Φραγκίσκου καὶ Santa Maria).

cornice con gli intagli. . . ». 'Απὸ κεῖ καὶ ὁ ἰνταγιαδόρος (ηνταγιαδόρος), ὁ ξυλογλύπτης δηλ. ποὺ συναντᾶμε σὲ κρητικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς. Μ. Καζανάκη, ἔ.ἀ. σελ. 278.

203. Andrea Palladio, ἔ.ἀ. σελ. 26 καὶ 27.

204. W. Deonna, Οἱ Νόμοι καὶ οἱ Ρυθμοὶ στὴν Τέχνη, 'Αθήνα, 1930, σελ. 123.

205. Στὴ Ζάκυνθο: (τὸ) « βροντάλε » (ἰτ. frontale) = τὸ γεῖσο: « μὲ δυὸ λότζες κολλιστές,ἢ μιὰ πὲρ ὅστρια σφαλισμένη μὲ λιθίες πέτρινες, ξέσκεπη μόνον μὲ τὸ βροντάλε τους ». Λεων.Ζώη, ἔ.ἀ. σελ. 514.

7. Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τῶν πλευρικῶν τριγώνων τοῦ τόξου

α) Τὰ ἀνθέμια

Ἡ κυκλικὴ στεφάνη τῶν ἀνοικτῶν πετάλων ἑνὸς ἄνθους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τρεῖς εὐθύγραμμους κλάδους, ποὺ συγκλίνουν πρὸς τὸ στήμονα τοῦ πρώτου, καθὼς καὶ μικρὰ ἢ μεγαλύτερα φύλλα, ποὺ ὁλοκληρώνουν ἕνα τριγωνικοῦ σχήματος σύνολο, ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἕνα πρόσφορο τρόπο γιὰ τὸ γέμισμα τοῦ κενοῦ τριγωνικοῦ χώρου, ποὺ δημιουργεῖται μεταξὺ τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου τῶν παραθύρων ἢ τῶν θυρωμάτων, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τοῦ ὀρθογωνικοῦ τους πλαισίου, ἀπὸ τὴν ἄλλη (εἴσοδος μεγάρου Ἀρκαδίου 60· Πίν. 133_1, παράθυρα σπιτιοῦ Θεσσαλονίκης 50).

Ἀπὸ τεχνικῆς πλευρᾶς, πρέπει νἄχουμε ὑπόψη μας πὼς τὰ ἀνθέμια αὐτά, μαζὶ μὲ τὸ τριγωνικό, ἀρχιτεκτονικό τους πλαίσιο κόβονται σὲ πολλὰ κομμάτια (Πίν. 133_1), μικροῦ πάχους, πώρινων πλακῶν καὶ συναρμολογοῦνται κατόπιν ἐπὶ τόπου (στὸ στάδιο τῆς κατασκευῆς) ἐπάνω στὸ χονδρό, φέροντα, ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ σπιτιοῦ.

Τὸ θέμα, βέβαια, τῶν ἀνθεμίων δὲν εἶναι ἄγνωστο στὴ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἰταλίας κι ἕνα ἐντελῶς ἀνάλογο παράδειγμα βρίσκουμε σήμερα στὴν εἴσοδο τοῦ S. Francesco (Πίν. 133_2) στὴν Potenza (Basilicata, νοτ. Ἰταλία), ποὺ ἀνάγεται στὸ 14ο αἰ. Τὸ ἴδιο ὅμως διακοσμητικὸ στοιχεῖο θὰ συναντήσουμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ρέθεμνος, καὶ στὰ Χανιά, στὸ θύρωμα τῶν λεγομένων «Βενετικῶν Ἀρχείων», στὸ ὕψωμα τοῦ Καστελιοῦ, ποὺ φέρει στὴν ἐπίστεψή του χρονολογία τοῦ 1624 (Πίν. 134_3), καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ μιὰ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ πόρτα (Πίν. 134_2) τῆς μονῆς Γωνιᾶς (γύρω στὰ 1634). Τόσο ὅμως στὸ τελευταῖο αὐτὸ θύρωμα ὅσο καὶ σὲ κεῖνο (Πίν. 133_3)[206] τῆς ὁδοῦ Πανελληνίου τῆς Κέρκυρας (1680 ;) πρέπει ἰδιαίτερα νὰ προσέξουμε κάποιο, μᾶλλον ἀσήμαντο (πρὸς τὸ παρὸν) μορφολογικὸ στοιχεῖο, τὰ ἀναδιπλούμενα δηλαδὴ καμπυλωτὰ ἄκρα τῶν δυὸ παράλληλων πρὸς τὸ τόξο κλάδων τοῦ ἀνθεμίου, πού, καθὼς θὰ δοῦμε, παίρνουν ἀργότερα, πάνω στὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν τῶν Τουρκοκρητικῶν ἀγάδων τοῦ Ρεθέμνου, ἕνα ἐντελῶς συμβολικὸ περιεχόμενο.

β) Οἱ ἐρωτιδεῖς

Οἱ φτερωτὲς Νίκες, ποὺ πλαισιώνουν τὰ ἡμικυκλικὰ τόξα τῶν θριαμβικῶν ἀψίδων τοῦ Τίτου, τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου ξαναγυρίζουν, στὴν Ἀναγέννηση, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Michele Sanmicheli (εἴσοδος στὸ Palazzo della Podestà, 1532, τῆς Βερόνας[207], εἴσοδος μεγάρου Grimani στὸ Canal Grande τῆς Βενετίας)[208],

206. Ἡ φωτογραφία αὐτὴ ἀνήκει στὸ ἀρχεῖο τῆς συναδέλφου κ. Ἀφροδίτης Ἀγοροπούλου - Μπιρμπίλη, τὴν ὁποία εὐχαριστῶ κι ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὴν παραχώρηση. Βλ. φωτογραφία ἀπὸ τὸ ἴδιο θύρωμα τῆς Κέρκυρας καὶ στὸν Raymond Matton, Corfou, Athènes, 1960, εἰκ. 37 καὶ Luigi Crema, I monumenti veneti di Corfù. Bollettino dell'Associazione Internazionale Studi Mediterranei 1 - 6 (1935 - 36), πίν. XIV, εἰκ. 1. Ἀξίζει νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι ὅταν σ' ἕνα ἀπὸ τὰ ταξίδια μου στὴν Ἰταλία ἔτυχε νὰ βρεθῶ στὴ Sermoneta, παλιὸ (μεσαιωνικὸ) χωριό, 80 περίπου χλμ. στὰ νότια τῆς Ρώμης, εἶδα ἕνα παράθυρο μὲ ἡμικυκλικὸ ἀνώφλι, γεῖσο καὶ φυτικὲς διακοσμήσεις στὰ πλάγια τρίγωνα τοῦ τόξου του, σχεδὸν ἐντελῶς ὅμοιο μὲ τὰ παράθυρα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50 τοῦ Ρεθέμνου. Τὸ παράθυρο αὐτὸ ἀνήκει σ' ἕνα παλιό, τριώροφο σπίτι τῆς piazza del Comune, ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴν ἐντοιχισμένη μαρμάρινη ἐπιγραφὴ τοῦ Comune τῆς Sermoneta, ἔζησε στὰ παιδικά του χρόνια ὁ ζωγράφος Girolamo Siciolante, ποὺ γεννήθηκε στὰ 1521

207. Catalogo della mostra sanmicheliana (a cura di P. Gazzola), Venezia, 1960, εἰκ. 78.

208. Ἔ.ἀ. εἰκ. 184, 185 καὶ 186.

τοῦ Jacopo Sansovino (Loggetta Βενετίας (1537)· Π ί ν. 135_3)[209] καὶ τοῦ G.M. Falconetto (πύλη τῆς villa Cornaro, στὸ Este τῆς Padova).

Οἱ νέες γυναῖκες, ποὺ σαλπίζουν τὶς νίκες καὶ τοὺς θριάμβους τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων, ἀντικαθίστανται τώρα μὲ γυναικείους φτερωτοὺς ἀγγέλους, ποὺ μὲ μιὰ κατάλληλη στροφὴ τοῦ σώματός τους γεμίζουν τὸν αἰσθητικὰ κενὸ χῶρο, στὰ πλάγια τοῦ τόξου[210].

Στὸ Ρέθεμνος, τὸ θέμα ἐμφανίζεται — πιθανότατα ἐξαιτίας τῆς μικρότερης ἐπιφάνειας ποὺ προσφέρεται γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ — πάντοτε στὸν τύπο μικρῶν, ὁλόγυμνων παιδιῶν (putti), τῶν « ἀγγελόπουλων », τὰ ὁποῖα στὴν περίπτωση μὲν τῆς πόρτας τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11, προσπαθοῦν ν' ἀναρριχηθοῦν σὲ κλάδους δένδρων καὶ νὰ πιάσουν μικρὰ πουλιὰ (Π ί ν.135_1) συγκλίνοντας τὰ σώματά τους πρὸς τὸ μέσον τῆς σύνθεσης [211], ἐνῶ σ' ἐκείνην τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ 'Αρκαδίου 60, ἔχουμε τὴν παρουσία ἑνὸς ἀγαπητοῦ θέματος τῆς 'Αναγέννησης στὴ μορφὴ φτερωτῶν ἐρωτιδέων, μὲ τόξο καὶ βέλη στὸ πλάι (Π ί ν. 134_1) :

« 'Εμὲ μὲ κράζουν Ἔρωτα καὶ γιὸ τῆς 'Αφροδίτης
ὁποὺ δοξεύγω τὶς καρδιὲς καὶ κάνω σὰν πετρίτης » [212]

Μὲ τὸ λόγιο αὐτὸ στοιχεῖο, ποὺ εἰσάγεται στὸ γλυπτὸ διάκοσμο τῶν θυρωμάτων τῆς κρητικῆς 'Αναγέννησης ἀπὸ τὴν ἀρχαία μυθολογία, παρουσιάζουν στυλιστικὲς ἀντιστοιχίες καὶ οἱ putti τῆς παράπλευρης ἐπιφάνειας τῆς κρήνης Morosini (Π ί ν. 135_2) τοῦ Χάνδακα, ποὺ κτίστηκε στὰ 1628 ἀπὸ τὸ ρεθεμνιώτικο ἐργαστήρι τοῦ Φραμπενέτου καὶ δὲν θὰ ἦταν ἴσως τολμηρὸ ν' ἀποδώσουμε καὶ τὰ δυὸ μνημεῖα (θύρωμα 'Αρκαδίου 60, κρήνη Morosini) στὴν ἴδια καλλιτεχνικὴ ὁμάδα [213].

209. Ἡ φωτογραφία εἶναι τοῦ A. Venturi (Storia dell'arte italiana, XI, parte III, σελ. 140, εἰκ. 111).

210. Κατὰ τὸν Francesco Sansovino, γιὸ τοῦ μεγάλου ἀρχιτέκτονα, στὴ Loggetta, « ne gli angoli delle finestre sono vittorie, cioè donne con l'ali collocate a sedere su le finestre ne detti angoli, per accompagnar l'ordine Ionico, ch'è molto più scarno et morbido, che non è il Dorico ». Franc. Sansovino, Venetia, città nobilissima et singolare, 1968, σελ. 310.

211. Στὸ κωδωνοστάσιο τῆς Εὐαγγελίστριας, στὸ Κάστρο τῆς Κεφαλονιᾶς (κτίστηκε στὰ 1578), ὑπάρχει μιὰ ἰσόγεια τοξωτὴ εἴσοδος, ποὺ πλαισιώνεται μὲ παραστάδες, ποὺ ὑποβαστάζουν τὸ θριγκὸ (ποὺ περιλαμβάνει κι ἕνα τριγωνικὸ ἀέτωμα) καὶ στὰ μεταξὺ τοῦ ἡμικυκλίου καὶ τῶν παραστάδων μεικτόγραμμα τρίγωνα ἔχουν τοποθετηθεῖ ἀνάγλυφοι, μικροί, φτερωτοί, ἄγγελοι. Ντ. Κονόμου, Χριστιανικὴ Τέχνη στὴν Κεφαλονιά, 'Αθήνα, 1966, εἰκ. 4.

212. Κατζοῦρμπος, Πρόλογος, 37 - 38. Ὁ « πετρίτης » (στὸ τέλος τοῦ δεύτερου στίχου) εἶναι κατὰ τὸν Λίν. Πολίτη (κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Κατζούρμπου, σελ. 158), εἶδος γερακιοῦ.

Πρέπει, πάντως, νὰ σημειώσουμε ἐδῶ πὼς οἱ putti ἔχουν ἑλληνορωμαϊκὴ καταγωγὴ καὶ δὲν σχετίζονται πάντοτε μὲ τοὺς ἐρωτιδεῖς· ἦταν σύμβολα τῆς ἀφθονίας, τοῦ πλούτου, τῆς εὐτυχίας. Σκαλιστὰ ἀγγελάκια σὲ ὑπέρθυρα ἐμφανίζονται καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Χίου. F.W. Husluck, The Latin Monuments of Chios. BSA XVI (1909 - 10), σελ. 178, εἰκ. 30.

213. Πρέπει κάποτε τὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ τῆς κρητικῆς ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς ν' ἀποτελέσουν τὸ ἀντικείμενο μιᾶς εἰδικῆς, διεξοδικῆς μελέτης. Πρβλ. καὶ ὅσα γράφει σχετικὰ ὁ 'Α. Ξυγγόπουλος (ΕΕΒΣ, τόμ. ΙΕ΄, σελ. 279).Ὁ Φραμπενέτος ἦταν ἀξιόλογος Ρεθεμνιώτης γλύπτης τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 17ου αἰ., ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Γενικὸ Προβλεπτὴ Francesco Morosini (Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα II (1950), σελ. 42), ὑπῆρξε « assai buon maestro per il paese ». Ἡ ταύτιση τοῦ ἀνώνυμου καλλιτέχνη, ποὺ ἀναφέρει ὁ ἱδρυτὴς τῆς ὁμώνυμης κρήνης τοῦ Χάνδακα, ἔγινε χάρη στὴν προσοχὴ ποὺ δόθηκε στὴν παρακάτω περικοπὴ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, σελ. 584 : « Τσοὶ Φραμπενέτους σοῦ 'δωκα κι' ἐκεῖνοι σὲ τιμῆσαν κι' ἔκαμε τὸ τσιγάντε σου κι ὄμορφα σὲ στολίσαν ». Ὁ « τσιγάντε » (gigante) ἦταν ἕνα μεγάλο, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα τοῦ Ποσειδώνα, ποὺ εἶχε (ἀρχικὰ) στηθεῖ στὸ μέσο τῆς κρήνης,

γ) Οἱ κεφαλὲς τῶν πολεμιστῶν

Στὴν ἀναγεννησιακὴ Ἰταλία, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἰδίως τοῦ 16ου αἰ., ἐγκαταλείπεται ἡ παλιότερη στάση ἀπέναντι στὸν πόλεμο καὶ τὰ πολεμικὰ ὅπλα, ποὺ συνδέονταν μὲ τὸν τρόμο, τὸν ὁποῖο προκαλοῦσε στὰ εὐρύτερα στρώματα τῶν ἀστῶν ἡ ἀπεικόνιση τῶν ὅπλων. Ἔτσι, μαζὶ μὲ τὴ μουσικὴ καὶ τὸ χορὸ παίζουν κι αὐτὰ κάποιο ρόλο στὶς δημόσιες γιορτὲς [214] καὶ τὸ ἴδιο γινόταν στὴν Κρήτη τοῦ Κορνάρου μὲ « τσὶ γκιόστρας τὸ παιχνίδι » [215]. Ὁ Ἄρης, ὁ ἀρχαῖος θεὸς καὶ τὸ σύμβολο τοῦ πολέμου ἄρχισε, κατὰ τὸν J.R. Hale, « ν' ἀπεικονίζει ὅλο καὶ περισσότερο τὸ ἱπποτικὸ ἰδεῶδες » [216]. Σ' αὐτὴ τὴ στροφὴ μεγάλος ἦταν ὁ ρόλος τῆς τέχνης, ἡ ὁποία, κατὰ τὸν ἴδιο συγγραφέα, « by prettifying and glamouring guns, did much to make them seem less terrifying » [217].

Μετὰ τὰ παραπάνω, δὲν πρέπει νὰ μᾶς φανεῖ καθόλου περίεργος ἀσφαλῶς ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο προτιμοῦν στὸ Ρέθεμνος καὶ τὸ θέμα τῶν προτομῶν πολεμιστῶν, μὲ περικεφαλαία στὸ κεφάλι, στὸ γλυπτὸ διάκοσμο τῶν θυρωμάτων τῶν ὁδῶν Τομπάζη 51 καὶ Νικηφ. Φωκᾶ 70 (Πί ν. 136_3), ἐνῶ παρόμοιο θέμα περιλαμβάνει καὶ τὸ οἰκόσημο τῶν Βλαστῶν, στὴ δυτικὴ πύλη τῆς μονῆς τοῦ Προφήτη Ἠλία (στὰ Ρούστικα) [218] καὶ τὸ

ἔργο κι αὐτὸ τοῦ Φραμπενέτου « μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικό, ἀπὸ ἑλληνικὸ μάρμαρο » (Σπανάκη, ἔ.ἀ.). Μερικὰ ὅμως χρόνια ἀργότερα (στὴν περίοδο ποὺ Γενικὸς Προβλεπτὴς τοῦ « βασιλείου » ἦταν ὁ Isepo Civran), τὸ ἄγαλμα ἀφαιρέθηκε, πιθανότατα μετὰ ἀπὸ σχετικὸ διάβημα τῶν ντόπιων πρὸς τὴν Αὐθεντία, ἐπειδὴ δὲν ἀνέχονταν ἴσως νὰ τὸ βλέπουν καθημερινὰ οἱ περήφανοι ἑλληνορθόδοξοι Κρητικοὶ τοῦ Κάστρου : « Μὲ αἴτηση λοιπόν, ὄχι μόνον αὐτῶν (ἐνν. τῶν ὑπηκόων) ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν εὐγενῶν ἐνήργησα νὰ ἐπαναληφθῇ ἡ δοξολογία σὲ ἀνάμνηση ἑνὸς τόσου σπουδαίου καὶ χρήσιμου ἔργου, ἀλλὰ δίχως οἰκόσημο, οὔτε κανένα ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο ἤδη καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς ἐξοχότατους κυρίους ἐξεταστές ». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 391 - 392 καὶ σημ. 20. Τὴ μορφὴ τοῦ ἀγάλματος τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ θεοῦ τῆς θάλασσας μποροῦμε νὰ τὴ δοῦμε στὸ σχετικὸ μετάλλιο, ποὺ ἔκοψε στὰ 1628 ὁ Morosini γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τῆς κρήνης καὶ τοῦ ὑδραγωγείου τοῦ νεροῦ, ποὺ ἔφερε τότε στὸ Χάνδακα. Ἰορδ. Δημακόπουλου Castellum 16 (1972), σελ. 102. Νέα ὅμως καὶ σπουδαῖα στοιχεῖα γιὰ τοὺς Ρεθεμνιῶτες ἰνταγιαδόρους ἀδελφοὺς Θωμᾶ, Μαθιὸ καὶ Μιχελὴ Μπενέτο ἢ Φραμπενέτο τοῦ « ποτὲ Νικολὸ » μᾶς ἔδωσε τελευταῖα ἡ Μ. Καζανάκη (ἔ.ἀ. σελ. 261 - 262). Ὁ πιὸ ἀξιόλογος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀδελφοὺς ἦταν ὁ Θωμᾶς, ὁ ὁποῖος, μάλιστα, φέρεται ὡς ἰνταγιαδόρος καὶ « σκουλτόρε » (=γλύπτης μὲ ἐπίδοση τόσο στὸ ξύλο ὅσο καὶ στὴν πέτρα. Ὁ Θωμᾶς ἀναπτύσσει μεγάλη δράση μεταξὺ τοῦ 1616 καὶ τοῦ 1645, διατηρώντας ἐργαστήρι μέσα στὸ Χάνδακα, ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθεῖ τὰ τρία ἀδέλφια. Σκαλίζει ξύλινα τέμπλα ἐκκλησιῶν ἀλλὰ καὶ πέτρινες πόρτες καὶ παράθυρα γιὰ τὰ σπίτια τῶν πλουσίων ἢ γλυπτὰ ἐκκλησιῶν. Ἀκόμη, ὁ Θωμᾶς κάνει σχέδια στὸ χαρτί, φτιάχνει δηλαδὴ τὸ « μοντέλο » (ἔ.ἀ.), τὸ σχέδιο τῆς ὄψης τῶν ἔργων ποὺ ἀναλαμβάνει, καὶ παντρεύει τὴν κόρη του, στὰ 1640, μ' ἕναν ἄλλο ἰνταγιαδόρο, τὸν Γιωργάκη Λίτινο, ἔ.ἀ. σελ. 279. Μιὰ στυλιστικὴ ἔρευνα γιὰ τὰ « ἀγγελόπουλα » τῆς κρήνης Morosini καὶ τῶν θυρωμάτων Στυλ. Κλειδῆ 11 καὶ Ἀρκαδίου 60, θὰ μποροῦσε, ἴσως, νὰ καταλήξει σὲ σπουδαῖα συμπεράσματα, ὅσον ἀφορᾶ τὴν ταυτότητα τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐργαστήριου, ποὺ σκάλιζε στὸ μαλακὸ πωρόλιθο τὰ παραπάνω θυρώματα.

214. Βλ. σχετικὰ τὸ ὡραῖο ἄρθρο τοῦ J. R. Hale, War and Public Opinion in Renaissance Italy, στὴν ἔκδοση τοῦ E. Jacob, Italian Renaissance Studies, σελ. 103.

215. Ἐρωτόκριτος, Β 2416. Βλ. καὶ στὸ γλωσσάριο τῆς κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Στ. Ξανθουδίδη (σελ. 530). Ἀπὸ τὸν Morro μαθαίνουμε πὼς « ὑπάρχουν καλοὶ τόσο Βενετοὶ ὅσο καὶ Κρητικοὶ εὐγενεῖς, πού, ὅπως φαίνεται, εὐχαριστοῦνται νὰ παρουσιάζονται στὶς μόστρες (mostre) καὶ νὰ γυμνάζονται στοὺς ἱππικοὺς ἀγῶνες (giostre) μὲ καλὴ ἐπίδοση ». Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 110.

216. J.R. Hale, ἔ.ἀ. σελ. 106.

217. Ἔ.ἀ. σελ. 103.

218. Gerola, τόμ. IV, σελ. 244, εἰκ. 289 καὶ Μαν. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ Συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, Ἀθῆναι, 1960, πίν. Α', εἰκ. 1.

ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν πόρτα τοῦ μεγάρου τῶν Zangarol, στὰ Χανιά (Πίν. 136_2)[219]. Στὴ Βενετία, μάλιστα, εἰσάγονται παρεμφερεῖς τύποι, ὄχι μόνο στὰ οἰκόσημα, ἀλλὰ καὶ στὰ στόμια (pozzi) τῶν δημόσιων πηγαδιῶν (Πίν. 136_1)[220] καὶ ἀνάλογα θέματα γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν θυρωμάτων δέχεται καὶ ὁ Serlio[221].

8. Οἱ ἐπιγραφὲς καὶ τὰ οἰκόσημα

Τόσο οἱ ἐπιγραφὲς ὅσο καὶ τὰ οἰκόσημα ἦταν, κατὰ τὸν Serlio, ἀπαραίτητα, κατὰ κάποιο τρόπο, στοιχεῖα τῆς διακόσμησης τῶν θυρωμάτων (ποὺ τὸν ὁδήγησαν, μάλιστα, καθὼς λέει ὁ ἴδιος, στὶς invetioni τῶν cinquanta porte τοῦ Libro sesto)[222], τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ βροῦν οἱ σύγχρονοί του ἀρχιτέκτονες ποῦ καὶ πῶς ἀκριβῶς νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν, δεδομένου ὅτι τοῦτο ἀποτελοῦσε τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἴδιου τοῦ πελάτη[223].

Ὅσον ἀφορᾶ, εἰδικότερα, τὶς ἐπιγραφὲς τῶν θυρωμάτων, πρέπει νἄχουμε ὑπόψη μας πὼς μολονότι τὸ θέμα εἰσάγεται ἀπὸ νωρὶς στὴ βενετσιάνικη, ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονική, μὲ τὶς ἐκκλησίες ποὺ κτίζει ὁ Mauro Conducci[224], γιὰ νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ στὰ δημόσια κτήρια τοῦ Michele Sanmicheli[225], ἡ παρουσία ἐπιγραφῶν στὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν μεγάρων τῆς Βενετίας εἶναι, γενικά, ἀσυνήθιστη. Ἀντίθετα ὅμως, εἶναι διαδομένη στὶς πύλες εἰσόδου στὸν κῆπο ἢ στὴν αὐλή, καθὼς καὶ στὶς ἴδιες τὶς προσόψεις τῶν ἐξοχικῶν ἐπαύλεων, ποὺ ἀνεγείρονται στὴν περιοχὴ τῆς Terraferma ἀπὸ τὸν Andrea Palladio (villa Pisani, villa Rotonda)[226] καὶ τὸν G.M. Falconetto (πύλη τῆς villa dei Vescovi)[227], καθὼς καὶ στὰ ἐπιστύλια τῶν altari τῶν καθολικῶν ἐκκλησιῶν[228].

219. Πρόκειται γιὰ τὸ θύρωμα τῆς εἰκ. 122 τοῦ Gerola (τόμ. III, σελ. 217), ποὺ ἔχει τώρα ξαναστηθεῖ ὄρθιο στὸν κῆπο τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου (ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο), στὰ Χανιά.

220. Βρίσκεται σὲ campo τῆς περιοχῆς τῆς Santa Maria Formosa.

221. Ἡ χρησιμοποίηση πολεμικῶν ὅπλων, οἰκοσήμων κλπ. στὴ διακόσμηση τῶν θυρωμάτων ἀποτελοῦσε κατὰ τὸν Serlio ἐπιθυμία τοῦ πελάτη, ποὺ ζητοῦσε τώρα καινούρια πράγματα : « Dico che conoscendo, che la maggior parte de gli huomini appetiscono il più delle volte cose nuove, e massimamente che ve ne sono alcuni, che in ogni picciola operetta, che facciano fare, gli vorrebbono luoghi assai per porvi lettere, armi, imprese e cose simili. . . ». Sebastiano Serlio, Libro sesto, πρόλογος. Ἕνα θύρωμα μὲ ἀνάγλυφα κεφάλια, σὲ προφίλ (πιθανότατα τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ), εἶχε δεῖ στὴ Χίο ὁ F.W. Husluck, BSA XVI (1909 - 10), σελ. 175 - 176, πίν. XII).

222. Serlio, ἔ.ἀ.

223. Ἔ.ἀ.

224. Ὅπως π.χ. στὴν ἐκκλησία τοῦ S. Michele in isola, στὴν ἐκκλησία δηλαδὴ τοῦ νεκροταφείου τῆς Βενετίας, ὅπου ὁ ἀρχιτέκτονας ἔχει τοποθετήσει (στὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου) τὴ λατινικὴ ἐπιγραφή : DOMUS MEA DOMUS ORATIONIS. Q. Hughes, Renaissance Architecture (Simpson's History of Architectural Development), London, 1962, σελ. 156 - 166 καὶ P. Murray, The Architecture of the Italian Renaissance, εἰκ. 55.

225. Ὅπως π.χ. στὴ μνημειακὴ εἴσοδο τοῦ Palazzo del Podestà τῆς Βερόνας. Catalogo della mostra sanmicheliana, εἰκ. 78.

226. Gius. Mazzotti, Palladian and other Venetian Villas, εἰκ. 189 καὶ 247. Ὁ Palladio περιορίζεται νὰ γράφει, μέσα σὲ ἰδιαίτερη μαρμάρινη πινακίδα (villa Rotonda) ἢ στὸ ἐπιστύλιο, κάτω ἀπὸ τὸ ἀέτωμα (villa Pisani), τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη καὶ πελάτη του.

227. Κτίστηκε στὰ 1562, ἀρκετὰ ἀργότερα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο συγκρότημα τῆς βίλλας (βρίσκεται στὸ Luvigliano di Torreglia τῆς Padova). Βλ. φωτογραφία τῆς πύλης στὸν Gius. Mazzotti, ἔ.ἀ. σελ. 108.

228. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση δυὸ διαφορετικῶν altari τῆς ἐκκλησίας τοῦ S. Fermo τῆς Βερόνας, ποὺ ἀποδίδονται στὸν Michele Sanmicheli. Catalogo della mostra sanmicheliana, εἰκ. 229 (altare Alighieri) καὶ 230 (altare Saraina).

Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ τὸ Βυζάντιο, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, μαρτυρεῖται ἐπίσης ἡ χρήση ἐπιγραφῶν μὲ γνωμικὸ περιεχόμενο ἢ μὲ ἐπικλήσεις πρὸς τὸ θεῖον γιὰ τὴν προστασία τῆς οἰκογένειας κλπ.[229]. Ἡ βυζαντινὴ παράδοση εἶχε πιθανότατα διατηρηθεῖ, σὲ μερικές, τουλάχιστον, ἑλληνικὲς περιοχές, καὶ ὅταν ἀκόμη εἶχε παύσει νὰ ὑφίσταται τὸ Βυζαντινὸ κράτος, ὅπως π.χ. δείχνει μιὰ ἑλληνικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν πρόσοψη ἑνὸς μεγάλου, ροδίτικου σπιτιοῦ τοῦ τέλους τοῦ 15ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ.: « Ἡ εἰρήνη τῷ οἴκῳ τούτῳ καὶ πᾶσι τοῖς κατοικοῦσιν ἐν αὐτῷ »[230].

Τέτοιες βυζαντινὲς παραδόσεις δὲν εἶναι ἀπίθανο, πάντως, νὰ ἦταν ἀκόμη ζωντανὲς καὶ στὴν ἀναγεννησιακὴ Κρήτη τοῦ 16ου αἰ. καὶ ν' ἀποτελοῦσαν ἔτσι ἕνα σπουδαῖο παράγοντα γιὰ τὴ διάδοση τῶν ἐπιγραφῶν, ἰδίως στὰ θυρώματα, τόσο τῆς ὑπαίθρου ὅσο καὶ τῶν πόλεων, ἐνῶ σημαντικὸ προηγούμενο ἀποτελοῦσε ἀσφαλῶς, ὅπως καὶ στὴν Ἰταλία, ἡ χρήση ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν σχετικῶν μὲ τὸ νεκρὸ καὶ τὴ δράση του στὴ ζωή.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ Ρέθεμνος καὶ τὶς ἄλλες κρητικὲς πόλεις εἶναι ἡ ἀπόλυτη σχεδὸν κυριαρχία τῶν λατινικῶν ἐπιγραφῶν (Μαν. Βερνάρδου 34, Στυλ. Κλειδῆ 11, Νικηφ. Φωκᾶ 70), σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ὕπαιθρο, ὅπου, κατὰ τὸν Gerola, γίνεται τὸ ἀντίστροφο[231]. Θὰ ἦταν πάντως μεγάλο σφάλμα, μετὰ ἀπ' ὅσα εἴδαμε (στὰ σχετικὰ κεφάλαια), νὰ ἑρμηνεύσουμε τὸ φαινόμενο ὡς ἀπόδειξη τοῦ μερικοῦ, ἔστω, ἐξιταλισμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ρεθέμνου καὶ ἄλλων κρητικῶν πόλεων. Γιατί, ἀσφαλῶς, τὸ φαινόμενο τοῦτο δὲν ἀφορᾶ μόνον τὸ μᾶλλον περιορισμένο, ἄλλωστε, ξένο στοιχεῖο ἢ τοὺς ἐξελληνισμένους, ἐξάλλου, στὸ 16ο αἰ., nobili veneti τῶν τριῶν μεγάλων πόλεων τοῦ « βασιλείου » ἀλλὰ τὴν κοινωνία τῶν ἀστικῶν κέντρων τοῦ νησιοῦ, στὸ σύνολό της, μιὰ κοινωνία δηλαδὴ ὅπου ἡ μόρφωση καὶ ἡ παιδεία, γενικότερα, εἶχαν ὄχι μόνον ἑλληνικὸ ἀλλὰ καὶ ἰταλο - λατινικὸ χαρακτήρα. Τὴν παιδεία αὐτὴ τὴν ἀποκτοῦσαν οἱ Κρητικοὶ μὲ τὶς ἀνώτερες σπουδὲς στὰ ἰταλικὰ πανεπιστήμια (στὴ Ρώμη, στὴν Πάδοβα) ἀλλά, σὲ ἄλλο, πιὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο καὶ στὴν ἴδια τὴν Κρήτη, μὲ τοὺς ἰδιωτικοὺς δασκάλους, ποὺ προσλάμβαναν οἱ οἰκονομικὰ πιὸ ἰσχυρὲς τάξεις γιὰ τὴ μόρφωση τῶν παιδιῶν τους, κι εἶναι γνωστὸς ὁ τύπος τοῦ δασκάλου (μὲ τὶς συχνὲς ἀναφορὲς στὸν Βιργίλιο καὶ τοὺς Ρωμαίους ποιητές), ποὺ χρησιμοποιεῖ στὶς κωμωδίες του ὁ Χορτάτσης.

Στὰ ἑλληνικὰ καί, πολὺ συχνά, στὰ λατινικὰ συνηθίζονταν, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ σύνταξη ἐπιγραμμάτων, ἐγκωμίων καὶ πανηγυρικῶν ἀκόμη λόγων μ' εὐκαιρία τὴν ἄφιξη ἢ ἀναχώρηση ἀνώτερων ἀξιωματούχων, καὶ στὴ δραστηριότητα αὐτὴ συμμετεῖχαν μάλιστα καὶ ἑλληνορθόδοξοι ἱερωμένοι τῶν κρητικῶν πόλεων[232]. Χαρακτηριστικὴ ἐπί-

229. Φ. Κουκουλέ, ΕΕΒΣ, τόμ. ΙΒ', σελ. 104.

230. Τὸ σπίτι πιθανότατα ἀνῆκε, καθὼς νομίζει ὁ A. Gabriel (La Cité de Rhodes MCCCX - MDXXII, τόμ. 2, σελ. 114), σὲ ἀνώτερο Ἕλληνα κληρικὸ τοῦ νησιοῦ.

231. Gerola, τόμ. I/1, σελ. 6. Ὁ ἴδιος θὰ γράψει ἀργότερα (τόμ. IV, σελ. 301) πὼς στὴν Κρήτη βρῆκε καὶ κατέγραψε διακόσιες πενήντα περίπου μὴ ἑλληνικὲς ἐπιγραφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἄλλες εἶναι στὰ ἰταλικὰ (καὶ μάλιστα στὴν κοινὴ βενετσιάνικη διάλεκτο μονάχα δυό, μιὰ στὸ Ἡράκλειο κι ἄλλη μιὰ στὸ Καστέλι Κισάμου), στὸ Μυλοπόταμο καὶ στὸ Μεραμπέλο, μιὰ στὰ γαλλικὰ (ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς πολιορκίας τοῦ Κάστρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους), ἐνῶ ὅλες οἱ ὑπόλοιπες εἶναι στὰ λατινικά.

232. Π.Δ. Μαστροδημήτρη, Ἐπιγράμματα ἱερέων τοῦ Χάνδακος εἰς ἔπαινον τοῦ δούκα τῆς Κρήτης Giovanni - Battista Grimani (1636). Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 365 - 394.

σης εἶναι ἡ δράση τῶν ἀκαδημιῶν τῶν λογίων τῶν ἀστικῶν κέντρων τοῦ « βασιλείου » κι ἀκόμη ἡ ὕπαρξη διπλῶν (λατινικῶν καὶ ἑλληνικῶν) ἐπιγραφῶν σὲ ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τοῦ νησιοῦ [233]. Ὅλα αὐτὰ μαρτυροῦν, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὅτι οἱ γραμματισμένοι τουλάχιστον Κρητικοὶ δὲν εἶχαν, ὁπωσδήποτε, ἄγνοια τῶν λατινικῶν.

Ἀλλά, στὶς ἐπιγραφὲς τῶν θυρωμάτων τῶν ἰδιωτικῶν σπιτιῶν καὶ μεγάρων, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συνηθισμένο ἐθιμο - θρησκευτικὸ περιεχόμενο, ποὺ βλέπουμε καὶ στὸ Ρέθεμνος (Στυλ. Κλειδῆ 11, Μαν. Βερνάρδου 34) [234], διαφαίνεται, μερικὲς φορές, καὶ ἡ διείσδυση τοῦ λόγιου στοιχείου μὲ ἀποσπάσματα παρμένα ἀπὸ τὸν Βιργίλιο (Per tot discrimina rerum) [235] κλπ.

Ἡ πνοὴ τῆς Ἀναγέννησης γίνεται αἰσθητὴ καὶ στὸ εἶδος τῶν γραμμάτων, ποὺ εἶναι τώρα πάντοτε κεφαλαῖα καὶ χαράσσονται στὶς πώρινες ζωφόρους, πάνω ἀπὸ τὸ τόξο τῆς πόρτας, σὲ κομψούς, ρωμαϊκοὺς χαρακτῆρες [236].

Συνηθέστατα τὰ ἐντοιχισμένα οἰκόσημα τῶν ἀνώτερων στρατιωτικῶν καὶ διοικητικῶν ἀξιωματούχων τῆς Κρήτης στὶς ὀχυρώσεις τῶν πόλεων καὶ τῶν φρουρίων τοῦ νησιοῦ, ἐμφανίζονται πολὺ σπανιότερα στὰ ἰδιωτικὰ σπίτια ἢ τὰ μέγαρα τῶν κατοίκων

233. Ὅπως π.χ. στὴν πρόσοψη τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγ. Τριάδας, στὸ ὁμώνυμο μεγάλο μοναστήρι, στὸ Ἀκρωτήρι τῶν Χανιῶν. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Κρήτης. Ἀθηνᾶ 15 (1903), σελ. 108 κ.ἑ. καὶ Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὰ σύμμεικτα. Ἑλληνικὰ 22 (1969), σελ. 442 - 444, ὅπου καὶ ἡ διόρθωση τῆς λαθεμένης ἀνάγνωσης τῆς λατινικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν Ξανθουδίδη (ποὺ ἐπαναλαμβάνεται ἀργότερα, στὰ 1932, κι ἀπὸ τὸν Gerola).

234. Στὸ χωριὸ Ἀμνάτος (ἐπαρχ. Ρεθέμνου), ὁ Gerola (τόμ. III, εἰκ. 184) εἶχε δεῖ στὸ δωρικοῦ ρυθμοῦ θύρωμα τοῦ μεγάρου τῆς οἰκογένειας τῶν Sanguinazzo, μαζὶ μὲ τὸ σχετικὸ οἰκόσημο, καὶ τὴ λατινικὴ ἐπιγραφή : INITIUM SAPIENTIAE TIMOR DOMINI (= ἀρχὴ σοφίας ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ), ἐνῶ σὲ μιὰ ἄλλη, μικρὴ πόρτα (μὲ εὐθύγραμμο ἀνώφλι), μέσα στὰ Χανιὰ ὁ ἴδιος συγγραφέας (ἔ. ἀ. εἰκ. 134) βρῆκε τὴν ἐπιγραφή : SPES MEA DEUS (= ἐλπίδα μου ὁ Θεὸς) καὶ σ' ἄλλο πάλι χανιώτικο θύρωμα (ἔ.ἀ. εἰκ. 135) ὑπῆρχε ἡ ἐπιγραφή : PAX HUIC DOMUI (= εἰρήνη σὲ τοῦτο τὸ σπίτι).

Τὴ ματαιότητα τῶν ἐγκοσμίων τόνιζε ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ θυρώματος μιᾶς βίλλας στὸ χωριὸ Ἀργυρούπολη (ἐπαρχ. Ρεθέμνου) : OMNIA MUNDI FUMUS ET UMBRA (= τὰ πάντα στὸν κόσμο καπνὸς καὶ σκιά),δίνοντας τὴν ἀφορμὴ στὸν Ἰωσ. Χατζιδάκη (Περιήγησις εἰς Κρήτην, σελ. 71) νὰ παρατηρήσει: « πόσον συχνὰ λέγουσιν τὸ λόγιον τοῦτο ἀλλ' ἥκιστα προσαρμόζουσι πρὸς τὰς οἰκείας πράξεις οἱ ἐν μεγάροις οἰκοῦντες » ! Βλ. καὶ Gerola, τόμ. IV, σελ. 370. Τὸ ἴδιο, μάλιστα, γνωμικὸ ἀναγράφονταν καὶ στὴν πύλη τοῦ πύργου τῶν Molin στὸ χωριὸ Ἀλικιανός (ἐπαρχ. Κυδωνίας, νομ. Χανιῶν), ὅπου ἀκριβῶς παίζεται στὰ 1527, ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ δραματικὰ συμβάντα τῆς ἐπανάστασης τοῦ Καντανολέου, ποὺ εἴδαμε σὲ προγενέστερο κεφάλαιο.

Τὸν ξένο καλωσόριζε, ἀντίθετα, ἡ ἰταλικὴ ἐπιγραφὴ τῆς πύλης τῆς βίλλας τῶν De Mezzo, στὸ χωριὸ Ἐτιά (κοινοτ. Ἀρμένων Σητείας) : INTRA VOSTRA SIGNORIA SENZA RISPETTO (= ἂς μπεῖ ἡ ἀφεντιά σας δίχως συστολὴ) καὶ δείχνει, κατὰ τὸν Στ. Σπανάκη (Κρήτη, τόμ. Α, σελ. 130), ὅτι « ὁ βενετάρχοντας Ντεμέτζος », « ἦταν ἄνθρωπος φιλελεύθερος καὶ φιλόξενος ». Gerola, τόμ.III, σελ. 310 - 314.

235. P. Vergilii Maronis, Aeneis, Lib. I, 204 (παρηγορητικὸς λόγος τοῦ Αἰνεία πρὸς τοὺς ἑταίρους, ὅταν μετὰ τὴ φοβερὴ τρικυμία, tempestas, προσορμίζονται στὴν ἀκτή.

236. Οἱ ἴδιες παρατηρήσεις ἰσχύουν καὶ γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐπιγραφές. Κατὰ τὸν Στ. Ξανθουδίδη (Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτη, σελ. 185) : « Καὶ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ἀκόμη ἀναθηματικάς, ἐπιτυμβίους κλπ. ἡ Βυζαντινὴ παράδοσις ἡ ἐπικρατοῦσα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ὑπέκυψεν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ 1500 περίπου καὶ ἐφεξῆς. Καὶ ἡ μὲν γλῶσσα τῶν ἐπιγραφῶν συχνὰ εἶναι ἢ προσπαθεῖ νὰ φαίνεται ἀρχαϊκή, τὸ δὲ Βυζαντινὸν σχῆμα τῶν γραμμάτων παραγκωνίζεται καὶ ἀντικαθίσταται ὑπὸ τοῦ ἀναγεννηθέντος ἐξ ἀρχαίων ἐπιγραφῶν σχήματος τῶν κεφαλαίων γραμμάτων ». Τέτοια ἑλληνικὴ ἐπιγραφὴ εἶχε δεῖ στὸ Ρέθυμνο ὁ Gerola (τόμ. III, σελ. 238, εἰκ. 141), στὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60.

τῶν ἀστικῶν κέντρων τοῦ « βασιλείου ». Τοῦτο εἶναι εὔκολο νὰ ἐξηγηθεῖ, ἀφοῦ οἰκογενειακοὺς θυρεοὺς μποροῦσαν νὰ διαθέτουν μονάχα οἱ ἀνώτερες τάξεις τῶν φεουδαρχῶν, τῶν εὐγενῶν (Κρητικῶν ἢ Βενετῶν) καί, μερικὲς φορές, τῶν ἀστῶν (« τσιταδίνων »), ὅπως π.χ. οἱ Clodio τοῦ Ρεθέμνου.

Ὁπωσδήποτε, στὶς σχετικὰ λιγοστὲς αὐτὲς περιπτώσεις οἱ ντόπιοι « ἐκλαμπρότατοι ἀφέντες » καμάρωναν νὰ βλέπουν τὰ οἰκόσημά τους σκαλισμένα πάνω στὰ δακτυλίδια ποὺ φοροῦσαν[237], ἢ τοποθετημένα πάνω σὲ τετράγωνες ἢ ὀρθογωνικὲς πλάκες, ἐντοιχισμένες στὴ λιθοδομὴ τῆς πρόσοψης (μέγαρο Ζαμπελίου 33 στὰ Χανιά[238], βίλλα Clodio στὸ Χρωμοναστήρι τοῦ Ρεθέμνου) ἢ ἔβαζαν τοὺς « μουράρους » νὰ τὰ περιλάβουν, μέσα σὲ φυλλώματα καὶ cartouches (cartocci)[239], εἴτε στὴν ἐπίστεψη τοῦ τόξου εἴτε στὸ κοῖλο τοῦ ἀετώματος τῶν θυρωμάτων[240] τῶν κατοικιῶν τους (μέγαρο Renier στὰ Χανιά, βίλλα Trevisan στὸ Κόκκινο Μετόχι Κισάμου, σπίτι Clodio Μαν. Βερνάρδου 34 στὸ Ρέθυμνο, βίλλα τῶν Sanguinazzo στὸ χωριὸ Ἀμνάτος). Διάσπαρτα στὰ μουσεῖα τῆς Κρήτης[241] καὶ στὰ κατὰ τόπους μνημεῖα, ποὺ διασώθηκαν μέχρι σήμερα, τὰ οἰκόσημα τῶν εὐγενῶν τῆς Βενετοκρατίας προσφέρουν, σὲ συνδυασμὸ μ' ἐκεῖνα τῶν Κρητικῶν σπουδαστῶν τῶν ἰταλικῶν πανεπιστημίων (κυρίως τῆς Πάδοβας), πολύτιμο καὶ πλούσιο ὑλικὸ γιὰ τὴ μελέτη τῶν θεμάτων, ποὺ σχετίζονται μὲ τὶς ἀνώτερες τάξεις τῆς κοινωνίας τοῦ νησιοῦ[242].

Δ. ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΥΠΟΙ ΘΥΡΩΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

« Ὦ πῶς ἀλλάσσουν τὰ πράγματα
σὰν ποταμοῦ τὰ περάματα »[243].

1. Θυρώματα πλαισιωμένα μὲ κολόνες

α) Ἡ εἴσοδος τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Μασταμπᾶ

Τὸ τζαμὶ βρίσκεται λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὴν παλιὰ πόλη (πρὸς τὰ νοτιοανατολικὰ) καὶ

237. Τὸ οἰκόσημο τῶν Βλαστῶν φέρει ἕνα χρυσὸ δακτυλίδι τῆς ἐποχῆς. Μαν. Μανούσακα, ἔ. ἀ. πίν. Α΄, εἰκ. 2α καὶ 2β.

238. Σὲ ἄλλο ὀρθογωνικὸ πλαίσιο, λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὸ οἰκόσημο εἶναι γραμμένο (μὲ κεφαλαῖα, πάντα, γράμματα) τὸ γνωμικό : NULLI PAURUS EST CENSUS CUI MAGNUS EST ANIMUS = κανένας δὲν εἶναι φτωχὸς ἂν ἔχει μεγάλη ψυχή (ἢ θάρρος).

239. Πρόκειται γιὰ ἕνα τυπικὰ ἀναγεννησιακὸ διακοσμητικὸ θέμα, συνηθέστατο ἀκόμη στὴ μικρογραφία καὶ στὶς προμετωπίδες τῶν βιβλίων. Πάντοτε παρουσιάζεται στὴ μορφὴ ἑνὸς μικροῦ ἢ μεγάλου φύλλου χαρτιοῦ (ἀπὸ κεῖ καὶ τὸ ὄνομά του) μὲ σχισμένα τὰ ἄκρα, ποὺ ἀνακυκλώνονται καὶ συστρέφονται σὲ ρολούς. J. Fleming - H. Honour - N. Pevsner, The Penguin Dictionary of Architecture, 1969, σελ. 51.

240. Μέσα στὸ ἀέτωμα τῶν παραθύρων τοῦ ὀρόφου τοποθετεῖ τὸ οἰκόσημο τοῦ πελάτη του καὶ ὁ Michele Sanmicheli (Palazzo Petrucci, στὸ Orvieto). Catalogo della mostra sanmicheliana, εἰκ. 18.

241. Ἕνα τέτοιο οἰκόσημο ἑλληνικῆς οἰκογένειας τοῦ Ρεθέμνου εἶχε δεῖ στὸ Μουσεῖο τῆς πόλης ὁ Gerola (τόμ. IV, σελ. 233, stemma 236), ποὺ τὸ χρονολογεῖ στὸ 16ο αἰ. Ἔχει μιὰ κυκλικὴ περίμετρο μὲ τὰ γράμματα Ι καὶ Ξ καὶ σώζεται ἀκόμη στὸ Μουσεῖο (Loggia) τοῦ Ρεθέμνου.

242. Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 276, σημ. 182, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὰ οἰκόσημα βιβλιογραφία.

243. Γερασίμου Παλλαδᾶ, Θρῆνος τῆς Κρήτης (μετὰ τὸ 1669). Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 233.

γύρω του ἁπλώνεται μιὰ μεγάλη αὐλὴ μὲ μικρὰ κελλιὰ καὶ ἄλλα βοηθητικὰ διαμερίσματα, ὅπου ἔμεναν Τοῦρκοι ἱερωμένοι [244]. Τὸ τετραγωνικῆς, περίπου, κάτοψης τέμενος ἔχει, στὴ δυτική του πλευρά, τὸ συνηθισμένο προστῶο τῶν τουρκικῶν τζαμιῶν [245] μὲ τὴν ἀνοικτὴ τοξοστοιχία τῶν τριῶν συνολικὰ ὀξυκόρυφων ἁψίδων, ποὺ στεγάζεται μὲ μιὰ σειρὰ τριῶν, μικρῶν, τρούλλων. Ἀπὸ κεῖ μπαίνει κανεὶς κατευθείαν στὸ κυρίως τζαμί, περνώντας κάτω ἀπὸ τὸ τόξο μιᾶς ἐντυπωσιακῆς πόρτας (Π ί ν. 137_2), τὴν ὁποία, ἂν δὲν ἀνῆκε σ' αὐτὸ τὸ κτήριο, θὰ μπορούσαμε ἄνετα νὰ τὴ χαρακτηρίσουμε σὰν ἕνα ἀξιόλογο θύρωμα τοῦ βενετοκρατούμενου Ρεθέμνου.

Πράγματι, ἡ σύνθεση περιλαμβάνει ὅλα τὰ ρυθμολογικὰ στοιχεῖα ἑνὸς μοναδικοῦ μάλιστα γιὰ τὴν τρίτη πόλη τοῦ « βασιλείου » τοσκανικοῦ θυρώματος τῆς Βενετοκρατίας : βάθρα μὲ κολόνες, ποὺ πλαισιώνουν τὸ τόξο, ἕνας καθαρὰ τοσκανικός, κατὰ τὸν τὸν Serlio [246], θριγκός (ἀπὸ ἁπλὸ ἐπιστύλιο, ζωφόρος σκαλισμένη μὲ μιὰ λεπτοδουλεμένη ἀνάγλυφη φυτικὴ διακόσμηση, πάνω στὸ θέμα τῆς κληματαριᾶς, καὶ ὁριζόντιο γεῖσο), ἡμικυκλικὸ τόξο, τονισμένο ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἔντονη προβολὴ τοῦ κλειδιοῦ του, καὶ δυὸ σκαλιστὰ στὸν πωρόλιθο ἀνθέμια, τοποθετημένα στὰ δυὸ πλευρικά του τρίγωνα, Μοναδική, ἴσως, ἐξαίρεση στὸ ἀναγεννησιακὸ αὐτὸ σύνολο ἀποτελεῖ μιὰ ἀμφισβητήσιμη ὅμως τουρκικὴ — prima vista — διείσδυση, ποὺ ἐντοπίζεται στὶς ἰδιόμορφες στρογγυλεύσεις τῶν γωνιῶν τῶν παραστάδων τοῦ τόξου, ποὺ ἀπολήγουν (ἐπάνω) σ' ἕνα μικροσκοπικὸ ἡμικιονόκρανο. Ἡ λεπτομερειακὴ αὐτὴ ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση εἶναι συνηθέστατη στὴν τουρκικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ οἱ ἐκδότες τῆς Architecture Ottomane μᾶς δείχνουν μὲ τρία διαφορετικὰ παραδείγματα (Π ί ν. 137_3) ποιοί ἀκριβῶς τύποι συνηθίζονται στὴν περίπτωσή μας [247]. Ἀλλὰ καὶ στὴ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βενετίας ἀνάλογες περίπου στρογγυλεύσεις τῶν γωνιῶν τῶν palazzi εἶναι τὸ ἴδιο συνηθέστατες [248].

244. Μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τοῦ 1924 καὶ τὴν ἀναχώρηση τῶν Τουρκοκρητικῶν γιὰ τὴν Τουρκία, τὸ κτήριο περιῆλθε στὴν περιουσία τῶν ἀνταλλαξίμων κι ἀπὸ κεῖ στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Ἡ τελευταία τὸ παραχώρησε, πρὶν λίγα χρόνια, γιὰ τὴ στέγαση τοῦ Βοτανικοῦ Μουσείου ποὺ ἵδρυσε στὸ Ρέθεμνος ἡ οἰκογένεια Γουλανδρῆ, καὶ ἔτσι τὸ διέσωσε ἀπὸ τὴν ἀναπόφευκτη ἐρείπωση. Πρόσφατα μάλιστα, ἔγιναν ἐκεῖ καὶ στερεωτικὲς ἐργασίες, ποὺ μπόρεσα μιὰ - δυὸ φορὲς νὰ δῶ καὶ ὁ ἴδιος.

245. Θεωρῶ περιττὸ ν' ἀναφέρω παραδείγματα, γιατὶ πιστεύω πὼς ἡ παρατήρηση ἔχει μιὰ τόσο γενικὴ ἐφαρμογὴ ποὺ δὲν χρειάζεται νὰ πεῖ κανεὶς τίποτε περισσότερο. Θυμίζω (πρόχειρα) τὸ τζαμὶ τοῦ Μουσᾶ Πασᾶ, μέσα στὸ Ρέθεμνος (ὁδὸς Ἀρκαδίου), τὸ Κουρσοὺμ τζαμὶ τῶν Τρικάλων, τὸ Γενῆ τζαμὶ τῆς Μυτιλήνης, τὸ τέμενος Ἀχμὲτ Πασᾶ τῶν Σερρῶν κλπ.

246. Sebastiano Serlio, Libro quarto, φύλ. 127R . Andrea Palladio, I quattro libri dell'Architettura, Libro primo, σελ. 18 (ὅπου σχέδιο ἑνὸς τόξου πλαισιωμένου μὲ τοσκανικοῦ ρυθμοῦ κολόνες, ποὺ πατοῦν ἐπάνω σὲ ὀρθογωνικὰ βάθρα) καὶ σελ. 21 (ὅπου λεπτομέρειες ἀπὸ τὴ βάση, τὸ κιονόκρανο καὶ τὸ θριγκὸ — ἐπιστύλιο, ζωφόρο, γεῖσο — τοῦ τοσκανικοῦ ρυθμοῦ).

247. Βλ. στὴ μνημειακὴ ἔκδοση τοῦ Iradé Impérial γιὰ τὴν Architecture Ottomane, Constantinople, 1873, πίν. XIII. Ὁ πίνακας ἀναφέρεται, κατὰ τὴν Marie de Launay, ποὺ ἔχει γράψει τὸ κείμενο, στὶς « Colonettes d'angles ou cordons d'arrête ». Ἡ ἴδια παρατηρεῖ (ἔ.ἀ. σελ. 18) ὅτι « Les colonettes et cordons d'angle sont d'un usage fréquent dans l'Architecture ottomane ».

248. Ὅπως π.χ. στὸ κτήριο τῆς γωνιᾶς τῶν Calle de la Madona καὶ Calle della Verona. Ἐκτενέστερος λόγος θὰ γίνει στὸ ἑπόμενο κεφάλαιο.

Καθαρὰ γοτθικὸ μοτίβο ἀποτελεῖ καὶ ἡ στρογγύλευση τῆς γωνιᾶς τῶν ἡμικυκλικῶν τόξων τῶν θυρωμάτων καὶ παραθύρων, ποὺ βρίσκουμε πολὺ συχνὰ στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη ἢ ἀκόμη καὶ σὲ ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Εἶναι, μάλιστα, πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ γε-

Συμπέρασμα : εἴτε ἔχουμε πάλι ἕνα κατάλοιπο τῆς βενετογοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀνάμεσα στὰ τόσα ἄλλα, ποὺ ἐπιβιώνουν στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης, εἴτε μιὰ μοναδικὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴ νεώτερη χρονολόγηση τῆς πόρτας μας. Στὴν πρώτη περίπτωση, ἐνισχυτικὴ εἶναι ἡ διαπίστωση πὼς τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο τοῦ θυρώματος ἐντάσσεται μέσα σ' ἕνα συνηθισμένο καὶ σ' ἄλλες περιπτώσεις ὀρθογώνιο ἰσόδομης περίπου, λαξευτῆς λιθοδομῆς, ἡ ὁποία μάλιστα δὲν ἐπεκτείνεται σ' ὁλόκληρο τὸ ἄνοιγμα τοῦ ὀξυκόρυφου τόξου, ποὺ στεγάζει τὴν εἴσοδο τοῦ τζαμιοῦ. Στὰ πλάγια ἀπομένουν δυὸ ὑψηλόκορμα ὀρθογώνια, κλεισμένα μὲ διαφορετικὴ τοιχοποιία, ἐνῶ λίγο πιὸ πάνω προβάλλει ἕνας ὀρθογωνικῆς διατομῆς κοσμήτης, πού, ὅπως εἶναι τώρα, ἀπομένει μετέωρος, δίχως κανένα νόημα, μέσα στὸ στεγασμένο μὲ τὸ ὀξυκόρυφο τόξο πλαίσιό του. Ὅλα αὐτὰ δείχνουν, καθὼς πιστεύω, πολὺ πιὸ πιθανὴ τὴν ἐκδοχὴ πὼς ἔχουμε μπροστά μας κάποιο κτήριο τῆς Βενετοκρατίας, θἄλεγα μάλιστα τὴν ἐκκλησία τοῦ βούργου τοῦ χάρτη τοῦ Basilicata [249], ποὺ μετατράπηκε (μετὰ τὸ 1646) ἀπὸ τὸν κατακτητὴ σ' ἕνα τζαμί, μὲ τὴν ταυτόχρονη διατήρηση τοῦ περιβόλου τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, στὸν ὁποῖο προστέθηκε (ἀργότερα ἴσως) καὶ μιὰ γραμμικὴ σειρὰ κελλιῶν. Ἀλλά, καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν περίπτωση, ἡ ἐπιβίωση τοῦ ἀναγεννησιακοῦ αὐτοῦ θυρώματος φανερώνει καθαρὰ τὴ στάση τῶν νεοφερμένων κατακτητῶν, ποὺ ὄχι μόνο δὲν ἐνοχλοῦνται ἀπὸ τὴν παρουσία του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀποδέχονται ἀνεπιφύλακτα, ὅπως εἶναι, μιὰ καὶ ὁ ὁλότελα φυτικὸς διάκοσμός του δὲν μποροῦσε νὰ ἐνοχλεῖ σὲ τίποτε τοὺς εἰκονομάχους ὀπαδοὺς τοῦ Προφήτη [250].

β) Τὸ μιχράμπ τοῦ τζαμιοῦ τῆς Μεγάλης Πόρτας

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴ χρησιμοποίηση παλιότερων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῆς ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Κρήτης στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἔχουμε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ μιχράμπ τοῦ τζαμιοῦ τῆς Μεγάλης Πόρτας [251] (τῆς Porta Guora) τῶν ὀχυρώσεων τοῦ ρεθεμνιώτικου βούργου (Πί ν. 137_1).

Τὸ ἀπαραίτητο αὐτὸ ἐξάρτημα τοῦ κυρίως χώρου ἑνὸς μουσουλμανικοῦ τεμένους [252] παίρνει ἐδῶ τὴν ἀρκετὰ — εἶναι ἀλήθεια — συγκεχυμένη μορφὴ ἑνὸς κορινθιακοῦ ρυθ-

γονὸς πὼς (συνήθως) ἡ ἰδιόμορφη αὐτὴ διατομὴ κάμπτεται (γιὰ κατασκευαστικούς, ἀποκλειστικά, λόγους) λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίκρανο ἢ τὸ κιονόκρανο τῶν παραστάδων. Βλ. Viollet - Le Duc, ἔ.ἀ. τόμ. 8, σελ. 439 (λῆμ. sommier) καὶ σχέδιο 1.

249. Τὸ κτήριο διακρίνεται σαφέστατα στὴν pianta τοῦ 1618. Πρόκειται γιὰ ἕνα στενόμακρο, ὀρθογωνικῆς κάτοψης κτίσμα, στεγασμένο μὲ ξυλόστεγη, κεραμοσκέπαστη στέγη (ποὺ χρωματίζεται ἀπὸ τὸν Basilicata μὲ κόκκινο χρῶμα) κι ἕνα ψηλὸ κωδωνοστάσιο, συνηθισμένα δηλαδὴ γνωρίσματα τῶν ἐκκλησιῶν τῶν καθολικῶν τῆς Κρήτης. Ἡ ἐκκλησία περιβάλλεται ἀπὸ μιὰ ὑπαίθρια αὐλὴ κλεισμένη μὲ μανδρότοιχο.

250. Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τοῦ Μασταμπᾶ θὰ ξεκαθαρίσει, ἴσως, ὅταν διαβαστεῖ μιὰ τουρκικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ τζαμιοῦ, ποὺ ἀναφέρεται (πιθανότατα) στὴν ἀφιέρωσή του στὴ λατρεία τοῦ Μωάμεθ. Τὴν ἀνάγνωση της ἔχει ἀναλάβει ὁ Νικ. Σταυρινίδης, καθὼς μὲ πληροφόρησε ὁ ἴδιος μ' ἕνα σχετικὸ σημείωμά του.

251. Τὸ κτήριο ἀνήκει στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ χρησιμοποιεῖται ἀπ' αὐτὴν σὰν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου τοῦ Ρεθέμνου.

252. Κατὰ τὸν Behçet Ünsal (Turkish Islamic Architecture, σελ. 97), τὸ μιχράμπ (mihrab) εἶναι « μιὰ κόγχη πάνω στὸν τοῖχο ἐκεῖνο τῆς αἴθουσας τῆς προσευχῆς (δηλ. τοῦ κυρίως τζαμιοῦ), ποὺ εἶναι στραμμένο πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Μέκκας καὶ βρίσκεται, συνεπῶς, πάντοτε ἀντιμέτωπα τοποθετημένο πρὸς τὸ συγκεντρωμένο γιὰ τὴν προσευχὴ πλῆθος ».

μοῦ θυρώματος, πλαισιωμένου μὲ κολόνες, ποὺ ἔχουν γιὰ βάθρα ἀναποδογυρισμένα κορινθιακὰ κιονόκρανα, προερχόμενα (προφανῶς) ἀπὸ κάποιο κατεστραμμένο κτήριο τοῦ βενετοκρατούμενου Ρεθέμνου. Στὴν ἀρχικὴ ἴσως κατασκευὴ τοῦ μιχράμπ, δείχνουν ν' ἀνήκουν, ἀντίθετα, τὰ ὑπόλοιπα μέλη του. Ἀπὸ τὸ σύνολο, δὲν ἀπουσιάζουν, καὶ πάλι, τὰ ἀνθέμια τῶν πλευρικῶν τριγώνων τοῦ τόξου, καθὼς καὶ ἡ ἀνάγλυφη κληματαριά, ποὺ περιτριγυρίζει γύρω - γύρω τὸ καθαυτὸ ἡμικυκλικὸ ἄνοιγμα τοῦ μιχράμπ, πράγμα ποὺ δείχνει, δίχως ἄλλο, τὴν ἰδιαίτερη εὔνοια ποὺ ἀπολαμβάνουν καὶ τὰ δυὸ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀλλόθρησκου κατακτητῆ καὶ τῶν ἐξισλαμισμένων καινούριων πιστῶν τοῦ Μωάμεθ[253].

γ) Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154

Ἐπιμονὴ στὰ παλιότερα ἀναγεννησιακὰ πρότυπα δείχνει καὶ ἡ τοξωτὴ εἴσοδος τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154 (Πίν. 138_3), ποὺ ἐξετάσαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Στὴ χρονολογημένη αὐτὴ πόρτα (1844), παρουσιάζεται πάλι ὁ ἀναβιωμένος τύπος ἑνὸς δωρικοῦ ρυθμοῦ θυρώματος, ὅπου ἀφθονοῦν, γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, οἱ φυτικὲς διακοσμήσεις. Χαρακτηριστικὲς εἶναι ἐπίσης οἱ διευρυνόμενου (πρὸς τὰ κάτω) πλάτους, ἡμιοκταγωνικῆς διατομῆς βάσεις τῶν δωρικῶν κιονίσκων, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται, στὸν ἴδιο αὐτὸν αἰώνα, στὸ θύρωμα εἰσόδου στὰ σημερινὰ δικαστήρια τοῦ Ἡρακλείου, ποὺ ἔκτισε στὸ 1883 ὁ μηχανικὸς Ἀθαν. Μούσης[254].

2. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 47

Ἕναν ἁπλούστατο τύπο πόρτας μὲ τοξωτὸ ἀνώφλι ἀκολουθεῖ τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 47 (Πίν. 139_1) καὶ στὴν ἴδια κατηγορία ἀνήκει καὶ ἡ πόρτα τῆς ὁδοῦ Παπαμιχελάκη 10 (Πίν. 138_2), καθὼς καὶ ἡ εἴσοδος ἑνὸς ἀκατοίκητου τώρα κι ἐρειπωμένου σπιτιοῦ τῆς ὁδ. Ἐθν. Ἀντιστάσεως, ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ συμβολὴ αὐτοῦ τοῦ δρόμου μὲ τὴν ὁδὸ Ἁγ. Βαρβάρας.

Πρόκειται γιὰ ἕνα ὀρθογωνισμένο ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο, στὸ μέσο τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται ἕνα τοξωτὸ ἄνοιγμα, διαμορφωμένο, κατὰ τρόπο ὑποτυπώδη, σύμφωνα μὲ τὰ ἐξασθενημένα τώρα, στὴ συνείδηση τῶν ντόπιων μαστόρων, παλιότερα ἀναγεννησιακὰ πρότυπα. Τὸ τόξο πλαισιώνεται ἀπὸ ἀβαθεῖς, ὀρθογωνικὲς παραστάδες, ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν πάντα δυσανάλογη σχέση βάσης - κορμοῦ - ἐπικράνου. Τόσο ἡ

253. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα γράφει ὁ Τοῦρκος ἱστορικὸς Ναϊμᾶ, ποὺ παρακολουθεῖ αὐτοπροσώπως, στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ κρητικοῦ πολέμου, τὴν ἐκστρατεία τοῦ Γαζῆ Χουσεῖν πασᾶ γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς δυτικῆς Κρήτης: «Τὸ τέμενος Χιουγκιὰρ (ἡ ἐκκλησία δηλ. τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῶν Χανιῶν, ποὺ μετατράπηκε σὲ τζαμὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀμέσως μετὰ τὴν παράδοση τῆς πόλης, στὰ 1645) δὲν εἶχεν ἀνάγκην τοῦ Μιχράμπ, τοῦ Μινμπὰρ καὶ τοῦ ὑπερώου. Κάποιο κατάλληλον ἀντικείμενον (ἐκ τῶν ἀναγκαιούντων τούτων) εὑρέθη εἰς τὰς σχετικὰς θέσεις τοῦ τεμένους, ἀλλ' ἡ τοποθέτησίς των ἔγινεν ὅπως τὸ ἐπιβάλλει ἡ μωαμεθανικὴ διάταξις». Προφανῶς, ὁ Ναϊμᾶ ἐννοεῖ τὴ χρησιμοποίηση ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, ποὺ τοποθετήθηκαν ὅμως «ὅπως τὸ ἐπιβάλλει ἡ μωαμεθανικὴ διάταξις», πρὸς τὴν κατεύθυνση δηλαδὴ τῆς Μέκκας κλπ. Π. Χιδίρογλου, Ἱστορικὰ τοῦ Ναϊμᾶ διὰ τὰ τεμένη τῶν Χανιῶν. Κρητ. Χρον. 21 (1969).

254. Ὁ Μούσης ἔκανε καὶ τὰ σχέδια τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ, στὸ Ἡράκλειο. Στ. Σπανάκη, Κρήτη, τόμ. Β, σελ. 158. Στὴ θέση τοῦ κτηρίου τῶν δικαστηρίων, καθὼς καὶ τῆς σημερινῆς νομαρχίας βρίσκονταν, στὸ 17ο αἰ., οἱ πελώριοι στρατῶνες τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

πρώτη ὅσο καὶ τὸ τελευταῖο χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ πλήρη διαστρέβλωση τῶν κλασσικῶν μορφῶν τῆς Βενετοκρατίας, ἀπὸ τὶς ὁποῖες διατηρεῖται ἀμυδρὰ μιὰ γενικὴ μόνον ἀνάμνηση τῆς ἰδεατῆς τους μορφῆς, ὅπως π.χ. γίνεται στὴν περίπτωση τοῦ ὑποτιθέμενου δωρικοῦ ἐπικράνου μὲ τὴν παρουσία τῆς πλίνθου τοῦ ἄβακα, τὸν ἰδιότυπο ἐχίνο καὶ τὸν χονδροειδῆ ἀστράγαλο.

Στὴν ἐπίστεψη, ἐγκαταλείπεται τώρα κάθε ἰδέα γιὰ τὸν σαφῆ διαχωρισμὸ τῶν τριῶν μελῶν του (ἐπιστύλιο - ζωφόρος - γεῖσο) καὶ τὰ πάντα συγχέονται σὲ μιὰν ἀτέλειωτη, βαριὰ σειρὰ παράλληλων γραμμῶν, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ ἀλλεπάλληλα, ἰωνίζοντα κυμάτια, τὰ ὁποῖα διαδέχονται ἀδιάκοπα τὸ ἕνα τ' ἄλλο (Π ί ν. 138_1). Κληροδοτεῖται. μολαταῦτα, ἀπὸ τὸ παρελθὸν μιὰ ἀνάμνηση ἀπὸ τὶς ἐπάνω ἀπὸ τὶς κολόνες ἢ τὶς παραστάδες προβολὲς τοῦ θριγκοῦ, πρὸς τὰ δυὸ ἄκρα τῆς σύνθεσης, ποὺ εἶναι ὅμως τόσο πολὺ ρηχές, ὥστε νὰ καταντοῦν δυσδιάκριτες.

Τέλος, τὸ ἴδιο τὸ ἡμικυκλικὸ τόξο τοῦ κοντόχονδρου ἀνοίγματος τῆς πόρτας κόβεται, ὅπως καὶ πρίν, σὲ τρία ἢ τέσσερα κομμάτια, ποὺ ἑνώνονται, τελικά, στὸ φουρούσι τοῦ κλειδιοῦ του. Τὸ τελευταῖο ἀποκτάει τώρα μιὰ ὁλότελα σχηματοποιημένη, γραμμική, ἐπιπεδόγλυφη διακόσμηση, ἐνῶ ἀπέριττες, δίχως ἀνθέμια, μένουν οἱ πώρινες πλάκες τῶν δυὸ πλάγιων τριγώνων, ποὺ τεμαχίζονται κι αὐτὲς σὲ δυὸ - τρία κομμάτια ἡ κάθε μιά.

3. Τὸ θύρωμα τῶν ὁδῶν Ἁγ. Βαρβάρας 12 καὶ Ραδαμάνθη 1

Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 12 (Π ί ν. 139_2) ἀκολουθεῖ, σὲ γενικὲς γραμμές, τὸ πρότυπο τῆς ἐξώπορτας τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Μάρ. Ρενιέρη 12 (Π ί ν. 125_3). Στὴ θέση τοῦ κλασσικοῦ γείσου τῆς ὁδοῦ Μάρ. Ρενιέρη κυριαρχεῖ τώρα ἡ παρουσία ἑνὸς λέσβιου κυματίου, ἐνῶ οἱ παραστάδες ἀποκτοῦν ἐπίκρανα καὶ βάσεις. Προστίθενται ἐπίσης δυὸ ἀνθέμια, στὰ πλάγια τοῦ τόξου, τῶν ὁποίων μάλιστα οἱ κάτω κλάδοι καμπυλώνονται χαρακτηριστικά, πρὸς τὰ πάνω, στὸ σχῆμα ἑνὸς μισοφέγγαρου (alem).

Ἀνάλογος εἶναι κι ὁ τύπος τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Ραδαμάνθη 1 (Π ί ν. 139_3). Σὲ μιὰ τέλεια σύγχυση καὶ παρανόηση τοῦ ρόλου τῶν κλασσικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὴ θέση τῶν ἐπικράνων παίρνουν τώρα, στὴν κορυφὴ τοῦ κορμοῦ τῶν παραστάδων, ἀναποδογυρισμένες βάσεις, ἐνῶ οἱ ἀπολήξεις τῶν δυὸ μεγάλων κλάδων τῶν σκαλιστῶν ἀνθεμίων συστρέφονται στὸ σχῆμα τοῦ alem. Ἀπὸ τὴ σύνθεση τῆς ὁδοῦ Ραδαμάνθη 1 ἀπουσιάζει καὶ τὸ κλειδὶ τοῦ τόξου, ἐνῶ οἱ βάσεις τῶν δυὸ παραστάδων πιθανότατα κρύβονται ἀκόμη μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ πεζοδρομίου.

Οἱ κοντόχονδρες, βαριὲς ἀναλογίες τοῦ ἀνοίγματος τῆς πόρτας εἶναι φανερὲς καὶ στὰ δυὸ αὐτὰ θυρώματα τοῦ τουρκοκρατούμενου Ρεθέμνου.

4. Τὰ θυρώματα τῶν ὁδῶν Ἀρκαδίου 198 καὶ Δασκαλογιάννη 19

Καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς πόρτες (Π ί ν. $140_{1,2}$) παρουσιάζουν, σὲ γενικὲς γραμμές, τὴν ἴδια ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, καὶ στὴν ἴδια ἀκριβῶς κατηγορία πρέπει, χωρὶς δισταγμό, νὰ κατατάξουμε καὶ τὸ θύρωμα τῆς via Santa Barbara 22 τοῦ Gerola, ποὺ ἔκανε — πολὺ σωστὰ — τὸν Ἰταλὸ συγγραφέα ν' ἀμφιβάλλει κατὰ πόσον ἀνῆκε στὴ Βενετοκρατία [255].

255. Gerola, τόμ. III, σελ. 241, εἰκ. 145 καὶ σελ. 244 : «Casa in via S. Barbara 22. Portale archivoltato a bugne, con capitellini fiorati del noto tipo, e trabeazione superiore. Di epoca turca? » Τὸ θύρωμα αὐ-

Μολονότι, χάρη στὴν προσθήκη δυὸ στενομέτωπων, πλάγιων ὑποχωρήσεων τοῦ κεντρικοῦ τομέα τῆς σύνθεσης, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἐπανάληψη τῶν δυὸ παραστάδων, καθὼς καὶ τὴ χρησιμοποίηση μιᾶς περίπου ἰσόδομης, λαξευτῆς τοιχοποιίας, ἔχουμε τώρα ἕναν πιὸ πλούσια διαρθρωμένο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο θυρώματος, τὸ σύνολο χαρακτηρίζεται καὶ πάλι ἀπὸ τὴ σταδιακὴ μείωση τῆς τρίτης διάστασης, μέχρι τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ σχεδὸν ἐξαφανισμοῦ της (Δασκαλογιάννη 19), καθὼς καὶ τὴ βαθμιαία ἀφαίρεση καὶ σχηματοποίηση τῶν κλασσικῶν μορφῶν, ὅπως π.χ. τῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων, ποὺ στὴν περίπτωση τῆς ὁδοῦ Δασκαλογιάννη φθάνουν στὸν ὁλοκληρωτικὸ σχεδὸν ἐκφυλισμό, μὲ τὸ στερεομετρικό τους σχῆμα, ὅπου ἀμυδρὰ μόνον ὑποδηλοῦνται τὰ ξεμακρυσμένα πιὰ γιὰ τὸν τεχνίτη ἀναγεννησιακὰ πρότυπα τῆς Βενετοκρατίας.

Χαρακτηριστικές, τέλος, εἶναι καὶ οἱ μορφὲς τῶν ἀνθεμίων : στὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198 ἔχουμε πλέον ἀπόλυτα σαφῆ τὴ συμβολικὴ παρουσία τῶν alem, ἐνῶ σ' ἐκείνην τῆς ὁδοῦ Δασκαλογιάννη 19 τὰ ἴδια ἀνάγλυφα, ὅπως ἐξάλλου καὶ οἱ βασικὲς γραμμὲς τῆς σύνθεσής μας, ἔχουν ὑποστεῖ μιὰ τέτοια ἐπιπεδοποίηση, ὥστε μόλις νὰ διαγράφονται σὲ μιὰ ἀνεπαίσθητα διαρθρωμένη κατακόρυφη ἐπιφάνεια.

5. Τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 61

Κατὰ τὸν κορινθιακὸ ρυθμὸ ὑποτίθεται ὅτι διαμορφώνεται καὶ ἡ πόρτα τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 61 (Π ί ν. 141_2)[256], ἡ ὁποία παρουσιάζει ὅμως μερικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἀξίζει νὰ μᾶς κάνουν νὰ τὴν προσέξουμε ἰδιαίτερα.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἔχουμε τὴν παρουσία ἑνὸς γείσου, ποὺ δὲν ἐμφανίζει μὲν μιὰ κλασσικὴ διατομή, κατὰ τὰ ἀναγεννησιακὰ προηγούμενα τῶν θυρωμάτων τῆς Βενετοκρατίας, ἀλλ' ἔχει πάντως μιὰ ἀρκετὰ ἔντονη κλασσικίζουσα διάθεση χάρη στὰ μικρὰ φουρούσια τῶν γεισιπόδων, ἐπάνω στὰ ὁποῖα φέρεται ὁλόκληρη ἡ προβολὴ τῆς ἐπίστεψης τοῦ θυρώματος.

Ἀξιόλογος ἀκόμη (καὶ μοναδικὸς μάλιστα στὸ Ρέθεμνος) εἶναι ὁ τύπος τοῦ κλειδιοῦ τοῦ τόξου, μὲ τὴν ἡμιεξαγωνική, διευρυνόμενη πρὸς τὰ πάνω, διατομή του, στὸ σχῆμα τῆς κλειστῆς στεφάνης ἑνὸς πελώριου λουλουδιοῦ, ποὺ δὲν ἔχει τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὰ ἐπίπεδα, τραπεζιόσχημα κλειδιὰ τῶν θυρωμάτων τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὰ σχηματοποιημένα, τέλος, ἐπίκρανα τῶν παραστάδων τοῦ τόξου δείχνουν κάποιο προσωπικὸ ἐπίτευγμα, ποὺ ἀνάγει μὲν τὴν καταγωγή του στὸν τύπο τοῦ κορινθιακοῦ ἐπικράνου, ἀλλὰ δὲν προσπαθεῖ νὰ γίνει ἕνα ἄτεχνο κακέκτυπό του, παρὰ νὰ φθάσει, μετὰ ἀπὸ μιὰ μελετημένη ἀφαίρεση, σ' ἕνα ἀρκετὰ ὁλοκληρωμένο ἀποτέλεσμα ἐπιπεδόγλυφης σύνθεσης, ποὺ ἀσφαλῶς δείχνει τὴ μακροχρόνια ἀφομοίωση τῶν στοιχείων μιᾶς λόγιας ἀρχιτεκτονικῆς γλώσσας καὶ τὴν ἀνάπλασή τους κατόπιν σ' ἕνα τοπικό, λαϊκὸ ἰδίωμα.

Τὸ σύνολο ἀποκτάει κάτι τὸ ἀνάλαφρο, χάνοντας τὸν πιὸ βαρὺ χαρακτήρα τῶν προηγούμενών μας παραδειγμάτων, χάρη στὸ νεώτερο μᾶλλον στηθαῖο, ποὺ τοποθετήθηκε πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα, μὲ τὴ διαδοχὴ τῶν καθαρῶν, γεωμετρικῶν σχημάτων, ποὺ ἔχουν δώσει στὶς κονσόλες του[257].

τὸ δὲν ὑπάρχει πιὰ στὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἁγ. Βαρβάρας, ἡ ὁποία ἔχει διατηρήσει τὸ ἴδιο ὄνομα ποὺ εἶχε καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰώνα μας.

256. Φωτογραφία της ἔχει δημοσιεύσει καὶ ὁ Κων. Λασσιθιωτάκης (Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 98).

257. « Κονσόλα » ὀνομάζεται κατὰ τὸν Ζησ. Τζάρτζανο (ἔ. ἀ. σελ. 123) « σειρὰ κιονίσκων (μετ'

6. Μορφὲς θυρωμάτων ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς Τουρκοκρατίας

α) Θυρώματα μὲ εὐθύγραμμο ἀνώφλι

Ὅπως βλέπουμε, στὴν πόρτα τῆς ὁδοῦ Σουλίου 6 (Πί ν. 142_1)[258], ποὺ κατὰ τὸ Νικ. Σταυρινίδη ἀνάγεται στὰ 1879 ἢ 1880, ὑπάρχει τώρα μιὰ φανερὴ διείσδυση νεοκλασσικῶν στοιχείων. Τὸ φαινόμενο ἦταν κιόλας αἰσθητὸ στὴν εἴσοδο τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154 (1844), κυρίως μὲ τὴν παρουσία ἑνὸς ἀετώματος, ποὺ εἶναι, γενικά, ἕνα ὁλότελα ἀσυνήθιστο στοιχεῖο τῶν θυρωμάτων τῶν σπιτιῶν ὄχι μόνον τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλ' ἀκόμη κι ἐκείνων τῆς Βενετοκρατίας. Ἡ ἐπιρροὴ αὐτὴ ἀσκεῖται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ νεοσύστατου Ἑλληνικοῦ Κράτους (ὅπου καὶ βρίσκεται ὁ νεοκλασσικισμὸς σ' ὅλη του τὴν ἀκμή), ἀλλὰ συγχωνεύεται ἐπὶ τόπου μὲ τὰ ἐγχώρια, παραδοσιακὰ στοιχεῖα, ποὺ ἔχει κληροδοτήσει στὸ νησὶ ἡ ἀκμαία ἀρχιτεκτονικὴ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τῆς Βενετοκρατίας. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀέτωμα, καθὼς καὶ τὴ σημειούμενη σαφῆ καὶ πάλι διάκριση τῶν τριῶν ἐπιμέρους μελῶν τοῦ θριγκοῦ (ἐπιστύλιο - ζωφόρος - ὁριζόντιο γεῖσο), ποὺ δείχνει τὴν ἀναβίωση τοῦ κλασσικισμοῦ, στὴν περίπτωση τῆς πόρτας τῆς ὁδοῦ Σουλίου 6 διατηροῦνται, ἐπὶ πλέον (στὰ ἐπίκρανα, τὶς βάσεις κλπ.), πολλὰ παλιότερα στοιχεῖα, μὲ τὴ συνηθισμένη ὅμως σύγχυση μερικῶν τουλάχιστον κλασσικῶν μορφῶν, ὅπως π.χ. συμβαίνει στὰ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων, ποὺ ταυτίζονται μὲ ἀνεστραμμένες βάσεις.

Τὰ ἴδια γνωρίσματα διατηρεῖ καὶ τὸ θύρωμα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9 (Πί ν. 142_3), καθὼς κι ἐκεῖνα τῶν ὁδῶν Νικηφ. Φωκᾶ 59 (Πί ν. 142_2) καὶ Ἁγ. Βαρβάρας 23, ἐνῶ ὁ τεχνίτης τῆς πόρτας τοῦ 1909, ποὺ βλέπουμε στὴν ὁδὸ Εὐστρ. Φωτάκη 5 (Πί ν. 143_3), προσπαθώντας νὰ χρησιμοποιήσει τὶς δίδυμες παραστάδες τῶν θυρωμάτων τῶν ὁδῶν Ἀρκαδίου 198 καὶ Δασκαλογιάννη 19 στὸν τύπο τῆς πόρτας τῆς ὁδοῦ Σουλίου 6, καταλήγει, τελικά, σ' ἕνα ἀπόλυτα γραμμικὸ ἀποτέλεσμα, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ὁλοφάνερη ξηρότητα.

β) Θυρώματα μὲ τοξωτὸ ἀνώφλι

Σχηματοποίηση τῶν μορφῶν χαρακτηρίζει καὶ τὴ μαρμάρινη, τοξωτὴ πόρτα τῆς ὁδοῦ Σουλίου 31, ὅπου καταβάλλεται μιὰ ἄγονη προσπάθεια ἀντιγραφῆς τοξωτῶν θυρωμάτων τῆς Βενετοκρατίας (Ἀρκαδίου 236) καὶ ἐγκατάλειψης τῶν κοντόχονδρων ἀναλογιῶν τῶν θυρωμάτων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀντίθετα, ἄκρα ἁπλοποίηση ἀλλὰ συνάμα καὶ εἰλικρίνεια προθέσεων καὶ δυνατοτήτων, ἐμφανίζει τὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα τῆς ρεθεμνιώτικης πόρτας τοῦ Πί ν. 143_2, ποὺ θὰ κυριαρχήσει, μέχρι τελευταῖα, καὶ στὸ χωριάτικο σπίτι τῆς Κρήτης[259], διατηρώντας πολὺ ἀμυδρὰ τὴ θολὴ πλέον ἀνάμνηση ἑνὸς μακρυνοῦ καὶ γόνιμου παρελθόντος.

ἐπιστέψεως) πρὸ δώματος ἢ στέγης, οἱ ὁποῖοι σχηματίζουν στηθαῖον ». Ἀντίθετα, στὰ ἀγγλικὰ consoles ὀνομάζονται, γενικά, τὰ φουρούσια, οἱ σκαλιστοὶ πρόβολοι. J. Fleming - H. Honour - N. Pevsner, ἔ.ἀ. σελ. 59.

258. Μετὰ ἀπὸ σχετικὴ παράκλησή μου, ὁ Νικ. Σταυρινίδης εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ διαβάσει μιὰ τουρκικὴ ἐπιγραφή, ποὺ βρίσκεται στὸ ἐπιστύλιο τῆς πόρτας κι ὅπου ἀναφέρεται ἡ παραπάνω χρονολογία τοῦ 1879 ἢ 1880.

259. Τὸ Ἑλληνικὸ Λαϊκὸ Σπίτι, σελ. 63 καὶ εἰκ. 2 καὶ 20 (ἀπὸ τὴ σπουδαστικὴ ἐργασία τῆς Σοφ. Δοβλέτογλου γιὰ τὰ σπίτια τῆς Κρητσᾶς).

7. Γενικὰ καὶ ἐπιμέρους γνωρίσματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν θυρωμάτων τῆς Τουρκοκρατίας

'Απ' ὅσα εἴδαμε μέχρι τώρα, εἶναι φανερὸ πὼς ἡ δημιουργία μιᾶς νέας κατάστασης πραγμάτων μὲ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση (ποὺ δὲν φαίνεται νὰ συνοδεύθηκε ἀπὸ ἕναν ὀργανωμένο καὶ συστηματικὸ ἐποικισμὸ τουρκικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ τὴ Μικρὰ 'Ασία ἢ ἄλλες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως εἶχε γίνει, ἀντίθετα, στὸ 13ο αἰ. μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ βενετικοῦ « βασιλείου »), δὲν κατόρθωσε ν' ἀνακόψει ἀπότομα τὴν παλιότερη ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση τοῦ Ρεθέμνου.

Τοῦτο, μάλιστα, ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὴν περίπτωση τῶν θυρωμάτων τῶν σπιτιῶν, ποὺ κτίζει τώρα ὁ μεικτός του πληθυσμὸς τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν ἑλληνοφώνων Τουρκοκρητικῶν, ποὺ δημιουργήθηκε σταδιακά, ὅταν μετὰ τὴ λήξη τοῦ μακροχρόνιου πολέμου καὶ ἰδίως ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ (στὰ 1715) καὶ τῶν τελευταίων βενετσιάνικων καταφυγίων τῶν χαΐνηδων (Σπιναλόγκα, Σούδα) [260], οἱ φοβερὲς καταπιέσεις καὶ ἡ ὠμὴ βία, μὲ τὴν ὁποία προσπαθοῦν νὰ κερδίσουν οἱ Τοῦρκοι τὴ νομιμοφροσύνη τῆς Γκιρίτ [261], ὁδηγεῖ μοιραῖα πολλοὺς Κρητικοὺς στὸν κρυπτοχριστιανισμό [262], τὴν ἀρνησιθρησκεία καὶ τὸν ἐξισλαμισμό [263].

260. Καθὼς γράφει ὁ Νικ. Σταυρινίδης ('Ο Καπετὰν Μιχάλης Κόρακας καὶ οἱ Συμπολεμιστές του, τόμ. Α', 'Ηράκλειον, 1971, σελ. 21), « ἦταν ἀφόρητη ἡ ζωὴ τῶν Χριστιανῶν σ' ὅλη τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ πρὸ πάντων μετὰ τὸ 1715, ὅταν παράδωσε ἡ 'Ενετία καὶ τὰ τελευταῖα της ὀχυρά, τὰ φρούρια τῆς Σπιναλόγκας καὶ τῆς Σούδας στοὺς Τούρκους. Μέχρι τὸ 1715 κατέφευγαν στὰ δυὸ αὐτὰ φρούρια ὅσοι δὲν μποροῦσαν νὰ βαστάξουν τὶς τουρκικὲς καταπιέσεις ἢ ὅσοι ἐκδικοῦνταν τοὺς Τούρκους καταπιεστές. Καὶ ξεκινοῦσαν, πάλι ἀπὸ τὰ δυὸ αὐτὰ φρούρια ὡς « Χαΐνηδες » καὶ ὑπερασπίζονταν τοὺς ἀδικουμένους τιμωρώντας τοὺς καταπιεστὲς καὶ ἔτσι ὑπῆρχε ἕνας ἀνασταλτικὸς φραγμὸς τῶν τουρκικῶν βιαιοτήτων ».

261. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν τουρκικῶν καταπιέσεων στὴν περιοχὴ τοῦ Ρεθέμνου, πρὶν μάλιστα λήξει (στὰ 1669) ὁ κρητικὸς πόλεμος τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα διαταγῆς τοῦ Τούρκου ἀρχιστρατήγου Γαζῆ Χουσεῖν πασᾶ, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 1656 - 1658 : « 'Εξοχώτατε Διοικητὰ τῆς Ρεθύμνης 'Ιμπραχὴμ Πασᾶ καὶ διακεκριμένε ἀγᾶ τῶν Γιενιτσάρων τῆς πόλεως ταύτης, ἄπειρον εἴη τὸ κλέος καὶ ἡ δόξα ὑμῶν.

Γενέσθω ὑμῖν γνωστὸν διὰ τῆς παρούσης ὅτι μολονότι ἀπενεμήθη χάρις εἰς τοὺς ραγιάδες τῆς νήσου ταύτης, ἀποδεξαμένων τὴν καταβολὴν φόρων, ἐν τούτοις ὅμως ἔνιοι τούτων πωλῶσι τὰ τέκνα των καὶ ἄλλων πάλιν γονέων, καίτοι οὗτοι κατσβάλλουσι τοὺς φόρους των, λαμβάνονται καὶ ὑποδουλώνονται παρὰ τὸν ἱερὸν Νόμον τὰ τέκνα των, διὰ διαφόρων καταδυναστεύσεων καὶ καταπιέσεων ». 'Ιωάν. Κριτσωτάκη, 'Ημιάγνωστοι σελίδες τῆς κρητικῆς ἱστορίας (1656 - 1658). Κρητικὲς Σελίδες 3 (1938 - 39), σελ. 643.

262. Κατὰ τὸν Στ. Ξανθουδίδη ('Επίτομος 'Ιστορία τῆς Κρήτης, σελ. 116), « πλεῖστοι τῶν Χριστιανῶν ἀπελπισθέντες ἠσπάζοντο τὸ Μουσουλμανικὸν θρήσκευμα ἢ προσεποιοῦντο ἐν φανερῷ τοὺς Μουσουλμάνους, ἰδιαιτέρως δὲ καὶ ἀναμεταξύ των ἐξηκολούθουν κρυφίως τὰ τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας βαπτίζοντες τὰ τέκνα των καὶ τελοῦντες τὰ λοιπὰ ἔθιμα τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας, συνάπτοντες ἀναμεταξύ των γάμους. Τοιοῦτοι π.χ. ἦσαν οἱ πλούσιοι καὶ ἰσχυροὶ Κουρμούληδες τῆς Μεσαρᾶς, οἱ ὁποῖοι ἐφανερώθησαν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ».

263. Κατὰ τὸν Στ. Ξανθουδίδη (ἔ.ἀ. σελ. 117), « ἐκ τῶν ἀρνησιθρήσκων αὐτῶν Κρητῶν κατάγονται οἱ σημερινοὶ Τουρκοκρητικοί, ὅπως ἄλλως φανερώνει ἡ κατασκευὴ τοῦ σώματός των, ἡ φυσιογνωμία, τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ μάλιστα ἡ γλῶσσα των, ἥτις εἶναι πάντοτε ἑλληνική ».

'Αντίθετα, ὁ Β. Ψιλάκης ('Ιστορία τῆς Κρήτης, τόμ. Γ', σελ. 9) ὑποστηρίζει πὼς πολλοὶ Βενετοκρητικοὶ ἔμειναν στὸ νησὶ μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση καὶ γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὰ κτήματα καὶ τὶς περιουσίες τους ἐξισλαμίσθηκαν. Τοῦτο ἔγινε, σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο συγγραφέα, πρὸ πάντων στὶς περιοχὲς τῶν

Ἡ ἐπιβίωση αὐτὴ μερικῶν τύπων θυρωμάτων, καθὼς καὶ συγκεκριμένων διακοσμητικῶν θεμάτων (ὅπως π.χ. εἶναι τὰ ἀνθέμια τῶν πλευρικῶν τριγώνων τῶν τόξων), ἔχει πολὺ σωστὰ ἐπισημανθεῖ κι ἀπὸ τὸν Gerola, ὁ ὁποῖος τονίζει ἀκόμη τὴ δυσκολία ποὺ συναντάει κανεὶς γιὰ νὰ ξεχωρίσει μὲ ἀκρίβεια, ἂν κάποια ρεθεμνιώτικη πόρτα ἀνήκει, ἢ ὄχι, στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας[264].

Κι ὅμως, ὑπάρχουν τόσο γενικότερα ὅσο καὶ εἰδικότερα γνωρίσματα, ποὺ κατόρθωσαν νὰ μᾶς βοηθήσουν σημαντικὰ σ' αὐτὴ τὴ διερεύνηση. Κι εἶναι, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ἡ ἀπότομη καὶ ὁλοκληρωτικὴ σχεδὸν ἐγκατάλειψη τῆς τοξωτῆς πόρτας, ποὺ πλαισιώνεται κι ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές της μὲ κολόνες. Ἀθρόα χρησιμοποιοῦνται, ἀντίθετα, πολὺ ἁπλούστεροι ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι, κατ' ἀπομίμηση παλιότερων, ἐπίσης ἁπλῶν θυρωμάτων, μὲ κύρια χαρακτηριστικὰ τὶς κοντόχοντρες ἀναλογίες στὸ καθαυτὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας καὶ τὴ γενικὴ ἀντιπάθεια πρὸς τὴν τρίτη διάσταση τοῦ βάθους, ποὺ ὁδηγεῖ στὴ φανερὴ καθίζηση ὅλων τῶν βασικῶν γραμμῶν τῆς σύνθεσης πρὸς τὸ κατακόρυφο ἐπίπεδο τοῦ τοίχου. Ἡ τελευταία αὐτὴ παρατήρηση ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα : τὸ θριγκό, τὸ γλυπτὸ διάκοσμο (τὰ ἀνθέμια, κατὰ κύριο λόγο, ποὺ κληροδοτεῖ ἡ Βενετοκρατία· Πίν. 141_1, τὰ κορινθιάζοντα ἐπίκρανα — Μελισσηνοῦ 30), ποὺ παρουσιάζουν ὅλο καὶ περισσότερο ἕνα ὁλότελα γραμμικὸ σχέδιο, ποὺ κι αὐτὸ ὑφίσταται μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀφαίρεση τῶν συνθετικῶν του μερῶν (ἕλικες, φυλλώματα), καθὼς καὶ μιὰ ἀπόλυτη σχηματοποίηση (Πίν. $140_{1,2}$, $141_{2,3}$).

Ταυτόχρονα, χάνεται σταδιακὰ καὶ ἡ γνώση τῶν κλασσικῶν ρυθμῶν : ἀσάφεια καὶ σύγχυση στὴ διάρθρωση τοῦ θριγκοῦ, ποὺ καταντάει νὰ γίνεται ἕνα ἀκαθόριστο, ἰσοπεδωμένο σχεδὸν σύνολο παράλληλα διαταγμένων πλαδαρῶν κυματίων (Μαν. Βερνάρδου 47 κλπ.), χρησιμοποίηση ἀνεστραμμένων βάσεων στὴ θέση τῶν ἐπικράνων τῶν παραστάδων κλπ.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀκόμη ἡ γραμμικὰ δοσμένη ἐπιπεδόγλυφη διακόσμηση τῶν

Χανιῶν καὶ τοῦ Ρεθέμνου. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ γνώμη τοῦ Στ. Σπανάκη (Ἀμάλθεια, τεῦχ.Μαρτ. - Ἀπρ. 1971, σελ. 77) : « Ἄλλωστε εἶναι ἐπίσης γνωστὸν ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ἔμειναν στὴν Κρήτη μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση καὶ ἄλλαξαν ὄχι μόνο τὴν ἐθνικότητά τους, ἀλλὰ καὶ τὴν πίστη τους καὶ ἔγιναν Τοῦρκοι, γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὰ οἰκονομικά τους συμφέροντα ». Κι ὅμως, τίποτε δὲ φαίνεται νὰ ἐπικυρώνει τὴ θεωρία αὐτή, ἐνῶ μερικὰ ἀπ' ὅσα ἔχει ὑποστηρίξει ὁ Ψιλάκης καὶ γιὰ τοὺς αἰχμαλώτους τῆς Σπιναλόγκας ὅτι δηλαδὴ ἦταν τάχα Βενετοί, ποὺ μετὰ τὴν αἰχμαλωσία τους ἀλλαξοπίστησαν, ἔχουν ἀποδειχθεῖ ἀπὸ τὸν Νικ. Σταυρινίδη (Ἡ τύχη τῶν αἰχμαλώτων τῆς Σπιναλόγκας. Κρητ. Χρον. 19 (1965), σελ. 233) καθαρὲς φαντασιώσεις.

264. Ὅπως γράφει ὁ Ἰταλὸς ἐπιστήμονας (τόμ. III, σελ. 240), « l'architettura veneta di Retimo — specialmente dei portali — fu continuata ad imitare tanto fedelmente anche durante la successiva epoca turca che non sempre riesce agevole il distinguere gli esemplari che risalgono all'epoca del dominio veneto da quelli di età posteriore ». Τέτοιες ἐπιβιώσεις τῆς ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς παρατηροῦνται καὶ στὴ λεγόμενη Ρεθεμνιώτικη Πόρτα τῆς μονῆς Ἀρκαδίου, ποὺ κτίστηκε, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή της, στὰ 1693.

Ἀνάλογα φαινόμενα παρατηροῦνται καὶ στὶς Κυκλάδες καὶ στὴ Χίο, ὅπου ὅμως ὑπῆρχε ἕνα ἐγχώριο καθολικὸ στοιχεῖο καὶ μετὰ τὴν Τουρκοκρατία. Εἰδικότερα στὴ Χίο, καθὼς σημειώνει ὁ Φίλιππος Ἀργέντης (Chius Vincta 1566 - 1912, Cambridge, 1941, σελ. CXX), « ἡ πτώση τῆς γενουατικῆς διοίκησης δὲν ἐσήμανε καὶ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἐξαφάνιση τῆς ἐπιρροῆς τῶν Γενουατῶν ἐπάνω στὴ ζωὴ καὶ τὶς συνήθειες τῶν κατοίκων ». Πρβλ. καὶ ὅσα γράφει γιὰ τὴν Κρήτη ὁ καθηγητὴς Fr. Thiriet (La Romanie Vénitienne, σελ. 445) : « Malgré la conquête de la Crète par les Turcs, la fusion vénétohellénique était suffisamment réalisée pour donner encore beaucoup ».

κλειδιῶν τῶν τόξων, ἐπάνω στὸ θέμα τοῦ γαρίφαλου, ἑνὸς ἰδιαίτερα δηλαδὴ ἀγαπητοῦ στοιχείου τῆς τουρκικῆς διακοσμητικῆς (Μελισσηνοῦ 30· Π ί ν. 143_1).

Συνηθισμένη, τέλος, στὶς πόρτες τῶν Τουρκοκρητικῶν καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἐθνόσημου τοῦ alem, ποὺ ἐμφανίζεται τώρα στὰ ἄκρα τῶν κλάδων τῶν ἀνθεμίων ('Αρκαδίου 198 κλπ.) ἢ ἀκόμη καὶ στὰ σκαλίσματα τοῦ ἁρμοκαλύπτρου τῶν ξύλινων φύλλων (εἴ σοδος τζαμιοῦ Γαζῆ Χουσεῖν Πασᾶ· Π ί ν. 154_1) τῶν κουφωμάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄.

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ

Ἡ ἀρχιτεκτονική, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες καλὲς τέχνες, « εἶναι πράξη καὶ γιὰ νὰ πραγματοποιήση τὶς συλλήψεις της χρειάζεται τὴν τεχνική »[1]. Σὲ κάθε μάλιστα καινούρια της περίοδο, ἡ ἀρχιτεκτονική, « προτοῦ φιλοτεχνήσει ἀριστουργήματα, ὀφείλει νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες στέγασης, ποὺ κάθε κοινωνικὴ ἀναμόρφωση φέρνει μαζί της » [2].

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης. Προτοῦ δημιουργηθοῦν οἱ τύποι τῶν ἀστικῶν μεγάρων καὶ σπιτιῶν τοῦ 16ου-17ου αἰ. ἢ τῶν ἐπαύλεων τῆς ἐξοχῆς, ποὺ ἔρχονται ν' ἀντικαταστήσουν τοὺς πύργους τῶν φεουδαρχῶν, προτοῦ κτιστεῖ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀρκαδίου ἢ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο τῆς μονῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων, εἶχε κιόλας ἀναπτυχθεῖ στὸ νησὶ ἕνα ὁλοκληρωμένο σύστημα κατασκευῆς, ποὺ τὸ κατέχουν πλέον πολὺ καλὰ οἱ Κρητικοὶ μαστόροι τοῦ 16ου αἰ., ἀπὸ τὸ ἕνα μέχρι τὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ « βασιλείου ». Τὸ τεχνικὸ αὐτὸ σύστημα ἀσφαλῶς ἀκολούθησε μιὰ σταδιακὴ ἀνάπτυξη μὲ τὴ βαθμιαία ἀποδοχὴ ξένων στοιχείων, ποὺ εἰσάγονται μὲ τὴ βενετικὴ κατάκτηση, καὶ τὴν ἀφομοίωση καὶ τὸ συγκερασμό τους μὲ ντόπια παραδοσιακά. Εἶναι, κατὰ συνέπεια, ἀποτέλεσμα τοπικῶν κλιματολογικῶν, πολιτικοκοινωνικῶν κλπ. συνθηκῶν καί, πολὺ φυσικά, ἐξαρτήθηκε ἀκόμη ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν δομικῶν ὑλικῶν, ποὺ διέθετε ὁ τόπος.

Στὴν παρακάτω ἀνάλυση θὰ δοῦμε πρῶτ' ἀπ' ὅλα τὰ φέροντα στοιχεῖα, δηλ. τοὺς τοίχους, τὰ τόξα καὶ τοὺς θόλους, μιὰ καὶ οἱ κολόνες, ἢ μᾶλλον οἱ πεσσοί, εἶναι σπάνιοι (Μαν. Βερνάρδου 30, Θεσσαλονίκης 50) καὶ ἀπαντοῦν πιὸ συχνὰ στὰ δημόσια κτήρια (στοὺς θολωτοὺς ταρσανάδες τοῦ Χάνδακα καὶ τῶν Χανιῶν, στὸν Ἅγ. Μάρκο τοῦ Ἡρακλείου, στὸν Ἅγ. Φραγκίσκο στὰ Χανιὰ καί, στὸ Ρέθεμνος, στὴ Lozza τῶν εὐγενῶν καὶ στὴν ἀποθήκη στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ τῆς Φορτέτσας, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς κεντρικῆς της πύλης· Πίν. 18 καὶ 19). Θὰ περάσουμε, κατόπιν, στὰ φερόμενα μέρη τῆς οἰκοδομῆς (δώματα, ξύλινα πατώματα) γιὰ νὰ μιλήσουμε, τελικά, γιὰ κάθε τι ἄλλο, ποὺ ἔχει ἄμεση ἢ ἔμμεση σχέση μ' αὐτήν (ὑλικά, ἐργαλεῖα, συνεργεῖα μαστόρων κλπ.).

1. Οἱ τοῖχοι

α) Οἱ ἀργολιθοδομὲς καὶ οἱ λαξευτὲς τοιχοποιίες

Ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ κατασκευάζονται ὅλοι γενικὰ οἱ τοῖχοι (τὰ τοιχιὰ) [3] τοῦ σπιτιοῦ,

1. Π. Μιχελῆ, Αἰσθητικὰ Θεωρήματα, τόμ. Α΄, Ἀθῆναι, 1971, σελ. 177.
2. Π. Μιχελῆ, Νέα Ἑστία, 49, τεῦχ. 567 (15/2/1951), σελ. 242.
3. (Τὰ) τοιχιὰ = οἱ τοῖχοι ἑνὸς μεγάρου ἢ σπιτιοῦ:

εἴτε εἶναι ἐσωτερικοὶ (φέροντες ἢ διαχωριστικοὶ) εἴτε ἐξωτερικοί. Ἀναφέρονται ὅμως καὶ λεπτοῦ πάχους ξύλινοι, διαχωριστικοὶ τοῖχοι [4], ποὺ δὲν πρέπει, πάντως, νὰ συγχέονται μὲ τοὺς πολὺ μεταγενέστερους τοίχους (ἀπὸ « μπαγδατὶ ») τῆς Τουρκοκρατίας.

Τῆς ἀνέγερσης (τοῦ χτισιμάτου) [5] τῶν τοίχων τοῦ ἰσογείου προηγεῖται βέβαια ἡ χάραξη τῶν γενικῶν γραμμῶν τῆς κάτοψης στὸ οἰκόπεδο (terren) [6] τοῦ σπιτιοῦ, ἡ διάνοιξη τῶν ὀρθογωνικῶν σκαμμάτων καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν θεμελίων [7], τὰ ὁποῖα μάλιστα, στὴν περίπτωση μερικῶν παλιότερων, μεγάλων δημόσιων κτηρίων (ὅπως π.χ. στὸ Βαλιδὲ τζαμὶ — τὴν ξυλόστεγη δηλαδή, βενετογοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς βασιλικὴ τοῦ S. Salvador — τοῦ Ἡρακλείου, ποὺ κατεδαφίστηκε μόλις πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια) ἢ τῆς « κορτίνας » [8] τῶν ἐπιβλητικῶν ὀχυρώσεων τοῦ Χάνδακα (ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ εἰδικὴ βέβαια περίπτωση) ἀκολουθοῦσαν βαθμιδωτὴ διάταξη, ποὺ κατάληγε σ' ἕνα πελώριο πέλμα.

Τὸ πάχος τῶν ἀργολιθοδομῶν κυμαίνεται (στὰ σπίτια) μεταξὺ τῶν 0.50 καὶ τῶν 0.70 μ. περίπου [9]. Στὴ δόμησή τους χρησιμοποιοῦνται μικρὰ ἢ μεγαλύτερα κομμάτια πωρολίθου, ἀκανόνιστου ἢ καὶ ὀρθογωνισμένου κάπως σχήματος, μὲ συνδετικὴ ὕλη ἰσχυρῆς μᾶλλον σύνθεσης κονιάματα (πηλά) [10].

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν ἀργολιθοδομῶν τῆς Βενετοκρατίας εἶναι ἡ ἀπαραίτητη χρήση πάρα πολλῶν μικρῶν λίθων (στὸν τύπο τῆς σφήνας), καθὼς καὶ μεγάλων, στενόμακρων χαλικιῶν, γιὰ τὸ παραγέμισμα τῶν μεταξὺ τῶν μεγαλύτερων λίθων ἁρμῶν. Ἡ ἐργασία αὐτὴ γίνεται μόνον ἐπιφανειακὰ (καὶ στὶς δυὸ ὅμως ὄψεις τοῦ τοίχου) καὶ ἀποβλέπει στὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἐξομάλυνση τῶν κατακό-

« γιατὶ οἱ αὐλὲς τῶ βασιλιῶ ἔχουν αὐτιά, κι' ἀκοῦσι
καὶ τὰ τοιχιὰ τοῦ παλατιοῦ μάτια καὶ συντηροῦσι »
(Ἐρωτόκριτος, Α 189 - 190).

4. Κρητικὸς Πόλεμος, σελ. 253. Τέτοιοι ξύλινοι, διαχωριστικοὶ τοῖχοι ἦταν γνωστοὶ καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου, ὅπου καὶ εἶχαν διατηρήσει τὴν ἰταλικῆς καταγωγῆς ὀνομασία τους: « τραμέτζο » ἢ «μοροφίντο ». Διον. Ζήβα, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου, σελ. 174.

5. (Τὸ) χτίσιμο (γεν. τοῦ χτισιμάτου) = ἡ οἰκοδόμηση, ἡ ἀνέγερση ἑνὸς τοίχου, μιᾶς οἰκοδομῆς κλπ.

« κ' ὅλα 'σανε μὲ μαστοριὰ πολλὴ τοῦ χτισιμάτου ».
(Ἐρωτόκριτος, Γ 394 καθὼς καὶ Γ 124 καὶ Γ 126).

6. (Il) terren = τὸ οἰκόπεδο, συνηθ. στὰ ἰταλόφωνα νοταριακὰ ἔγγραφα τῆς Κρήτης. Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 291 (νοταριακὴ πράξη τοῦ νοδάρου Ἀνδρ. Κονταράτου μὲ ἡμερομηνία 5/11/1540).

7. Μὲ τὸ σημερινὸ τύπο καὶ τὴ γνωστὴ σημασία της βρίσκεται ἡ λέξη καὶ στὸν Βιτσ. Κορνάρο (Ἐρωτόκριτος, Α 20, 154, 943, 1484, Γ 995, Ε 1203).

8. Cortina (ἀγγλ. curtain wall) = τὸ εὐθύγραμμο, σκαρπωτὸ καὶ ἐπιχωματωμένο τεῖχος, ποὺ συνδέει δυὸ γειτονικοὺς προμαχῶνες. Πρόκειται γιὰ ὅρο τῆς ὀχυρωματικῆς τοῦ 16ου αἰ. Βλ. σχετικά, Ἰορδ. Δημακόπουλου, Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), σελ. 179, σημ. 22. Ὁ καθηγητὴς κ. Χαρ. Μπούρας προτείνει τὸν ὅρο « μεταπρομαχώνιο » γιὰ τὴν ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ τοῦ ὅρου cortina, ποὺ νομίζω πὼς εἶναι πολὺ καλὸς στὴν περίπτωσή μας.

9. Πιὸ χοντροὶ εἶναι οἱ τοῖχοι ἐκεῖνοι τοῦ ἰσογείου, πάνω στοὺς ὁποίους πατοῦν θόλοι. Τὸ πάχος τους ξεπερνάει, συνήθως, τὸ 1 μ.

10. (Τὰ) πηλὰ = ὁ πηλός, ἡ λάσπη, τὰ κονιάματα τῶν λιθοδομῶν ἢ τῶν ἐπιχρισμάτων. Ἐρωτόκριτος, Δ 886 καὶ Ε 446, 482, καθὼς καὶ Κατζοῦρμπος, Β 42 καὶ Ε 32.

ρυφων παρειῶν τῆς λιθοδομῆς, προκειμένου νὰ ἐπακολουθήσει κατόπιν ἡ στρώση τῶν ἐπιχρισμάτων.

Πολὺ σπανιότερες, σὲ ἐντελῶς εἰδικὴ χρήση, εἶναι ἀντίθετα οἱ λαξευτὲς λιθοδομές, ποὺ κτίζονται μὲ ἀπόλυτα ὀρθογωνισμένα, συνήθως τοῦ ἴδιου περίπου ὕψους πελέκια [11], διαταγμένα στὴ μορφὴ εἴτε δρομικῶν εἴτε μπατικῶν δόμων («λατζέδια» καὶ «ρομπάδια» [12], ἀντίστοιχα· Πίν. 145_1). Ἐφαρμογὴ τῆς λαξευτῆς τοιχοποιίας βρίσκουμε σὲ ὁρισμένες μόνον περιοχὲς τῆς οἰκοδομῆς, ἐκεῖ ὅπου ἀκριβῶς ὑπῆρχαν μερικὲς εἰδικὲς ἀπαιτήσεις, ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ τὶς ἱκανοποιήσουν μὲ μιὰ πιὸ οἰκονομική, κοινὴ ἀργολιθοδομή. Τέτοιες περιπτώσεις εἶναι οἱ ἐφοδιασμένοι μὲ πολὺ κοντὰ τοποθετημένα μεταξύ τους ἀνοίγματα τοῖχοι, ὅπου μάλιστα, στὴν ἐσωτερική τους πλευρά, ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν ἀνοιγμάτων γινόταν ἀκόμη πιὸ μικρή, ἐξαιτίας τοῦ διευρυνόμενου (ἐσωτερικὰ) πλάτους των, ποὺ ἔκανε τὶς γειτονικὲς παραστάδες νὰ συγκλίνουν πρὸς τὸ ἴδιο σημεῖο. Ἔτσι, οἱ λεπτὲς διατομές, ποὺ προκύπτουν ἐκεῖ, μποροῦσαν νὰ διαμορφωθοῦν μὲ ἀκρίβεια μόνο μὲ τὴ χρήση λαξευτῆς τοιχοποιίας, τουλάχιστο στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου (σταῦλος σπιτιοῦ Ἀθαν. Διάκου 9). Τὸ μέτρο ἐπεκτείνεται, ἀρκετὲς φορές, καὶ στὶς ἐσωτερικὲς παραστάδες ἐκείνων τῶν ἀνοιγμάτων (κυρίως θυρωμάτων), ποὺ δὲν γειτόνευαν μὲν μὲ ἄλλες παραστάδες, ἀλλὰ μποροῦσαν ν' ἀποκτήσουν μιὰ καλοχαραγμένη, κατακόρυφη γωνία μὲ εἰδικὰ γιὰ τὴν περίπτωσή τους λαξεμένα πελέκια (ἐσωτερικὴ ὄψη θυρώματος εἰσόδου στὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ζαμπελίου 31, στὰ Χανιά, αὐλόπορτα Πύργου Ἀληδάκη· Πίν. 147_1 κλπ.). Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς γωνιὲς τῶν σπιτιῶν (ποὺ θὰ δοῦμε ἐκτενέστερα σὲ λίγο), τοὺς πεσσούς (Θεσσαλονίκης 50, Βερνάρδου 30), καθὼς καὶ τὰ στηθαῖα τῶν κλιμακοστασίων (σκάλα κεντρικῆς εἰσόδου στὴ μονὴ Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων) ἢ τῶν ὑπαίθριων, βατῶν δωμάτων (Νικηφ. Φωκᾶ 70, Ἀρκαδίου 198, Ἀθαν. Διάκου 9), ὅπου ἔπρεπε νὰ πετύχουν μιὰ μικροῦ πάχους διατομή (γύρω στὰ 0.30 - 0.40 μ.), ἀνέφικτη γιὰ μιὰ ἀργολιθοδομή.

Δὲν εἶναι ἐπίσης ἄγνωστο κάποιο εἶδος μεικτῆς κατασκευῆς, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ δόμηση μόνον τῶν δυὸ πλευρῶν τοῦ τοίχου ἀπὸ λαξευτούς, ὀρθογωνισμένους δόμους, πάχους γύρω στὰ 0.20 μ., καὶ τὸ γέμισμα τοῦ ἐνδιάμεσου κενοῦ μὲ μικρὲς πέτρες καὶ κονίαμα. Γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ συνόλου παρεμβάλλονται κάθε τόσο καὶ μπατικοὶ δόμοι (αὐλόπορτα Πύργου Ἀληδάκη, τμῆμα τοίχου ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀνοίγματα στὴν ὁδὸ Βιτσ. Κορνάρου 19· Πίν. 145_1). Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα, μιὰ καὶ δὲν ἔχουμε ἄλλα στοιχεῖα στὴ διάθεσή μας γιὰ νὰ μιλήσουμε πιὸ κατηγορηματικά, μὲ τὴν ἴδια μεικτὴ κατασκευὴ νὰ κτίζονται καὶ οἱ πεσσοί, ὅπου — ἰδίως στοὺς πιὸ ὀγκώδεις ἀπ' αὐτοὺς (π.χ. στοὺς arsenali τοῦ Χάνδακα) — μιὰ ὁλόσωμη λαξευτὴ λιθοδομὴ θὰ κόστιζε πολὺ σὲ χρόνο καὶ σὲ χρῆμα.

Τόσο οἱ ἀργολιθοδομὲς ὅσο καὶ οἱ λαξευτὲς τοιχοποιίες, κατὰ κανόνα, καλύπτονται

11. Ἀκούγεται καὶ σήμερα σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Κρήτης, μὲ τὴν ἔννοια τῆς πελεκημένης πέτρας, ἢ, ἀκόμη, καὶ τοῦ λαξευτοῦ ἀψιδολίθου.

12. Καὶ οἱ δυὸ ὅροι ἀκούγονται ἀκόμη στὴν περιοχὴ τοῦ Ρεθέμνου (μαστρο-Γιάννης Ἀποκορωνιωτάκης): α) (τὸ) «ρομπάδι» (πλ. τὰ «ρομπάδια») = ὁ μπατικὸς δόμος, ποὺ τοποθετεῖται κατὰ τὸ πάχος τοῦ τοίχου. Προέρχεται, ἴσως, ἀπὸ τὸ ρῆμα rompere = σπάζω, διατρυπῶ, β) (τὸ) «λατζέδι» (πλ. τὰ «λατζέδια») = ὁ δρομικὸς δόμος, ποὺ κτίζεται κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ μήκους τοῦ τοίχου. Ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα lacerare = σχίζω, κόβω σὲ λουρίδες. Ἡ τουρκικὴ καταγωγὴ τῶν δυὸ ὅρων δὲν φαίνεται, ἀντίθετα, πιθανή.

μὲ ἐπιχρίσματα καὶ πάνω στὴν ἐπιφάνεια αὐτὴ ξεχωρίζουν (ἐξωτερικὰ) μόνον τὰ πώρινα, πλαίσια τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρωμάτων.

Τέλος, ἀξίζει νὰ σημειώσουμε κι ἕνα χαρακτηριστικὸ νομικὸ θέμα τῆς ἐποχῆς, ποὺ σχετίζεται μὲ τοὺς τοίχους καὶ μᾶς θυμίζει τὰ σημερινὰ προβλήματα « δουλείας » : πρόκειται γιὰ τὴν ἀπαγόρευση τῆς διάνοιξης παραθύρων ἐπάνω στὸ μεσότοιχο δυὸ γειτονικῶν ἰδιοκτησιῶν, πράγμα ποὺ δείχνει τὴν ὕπαρξη μιᾶς ἀστικῆς νομοθεσίας παρόμοιας μὲ τὴν τωρινή [13].

β) Οἱ ἐπενδύσεις, τὰ ἐπιχρίσματα, τὰ χρώματα

Πιὸ δαπανηρὲς οἱ ἐπενδύσεις τῶν ἀργολιθοδομῶν, περιορίζονται μονάχα στὶς πολυτελέστερες οἰκοδομὲς καὶ ἀφοροῦν ὁλόκληρη (ἢ ἕνα μεγάλο, πάντως, μέρος) τῆς πρόσοψης τοῦ μεγάρου εἴτε ἀκόμη μιὰ μόνο μικρὴ περιοχή, γύρω ἀπὸ τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου.

Στὴν πρώτη περίπτωση, ἔχουμε πάντοτε μιὰ ἰσόδομη περίπου, λαξευτὴ κι ἀνεπίχριστη λιθοδομὴ ἀπὸ σημαντικοῦ πάχους ὀρθογωνισμένους, πώρινους δόμους (ποὺ ντύνουν μ' ἕνα δεύτερο, μικροῦ πάχους, τοῖχο τὴν ἐσωτερικὴ ἀργολιθοδομή), στὴν ὁποία μόλις ποὺ ξεχωρίζουν οἱ ὁριζόντιοι καὶ οἱ κατακόρυφοι ἁρμοί τους (πρόσοψη μεγάρων 'Αρκαδίου 60 καὶ Μάρ. Μουσούρου 25, τμήματα τῆς πρόσοψης τοῦ μεγάρου Ζαμπελίου 31, στὰ Χανιά, κλπ.).

Ἡ καθαρή, λειασμένη καὶ ἀνεπίχριστη ἐπιφάνεια, ποὺ δημιουργεῖται μὲ τὸ δεύτερο αὐτὸ τοῖχο θεωρεῖται στὴν Κρήτη τοῦ 16ου - 17ου αἰ. ὡς ἕνας ἰδανικὸς σταθερὸς κάμπος γιὰ νὰ ἐγγράψουν μιὰ ἀναγεννησιακὴ σύνθεση, ποὺ ἀφορᾶ εἴτε ὁλόκληρη τὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου, ὅπως π.χ. στὶς ἐκκλησίες τοῦ 'Αρκαδίου (1587), τῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων (1634) ἢ τοῦ Ἁγ. Ρόκκου (1630) [14] τῶν Χανιῶν, μὲ πιθανὸ ὑπόδειγμα τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς κατεδαφισμένης ἀπὸ τὸ 1917 πύλης τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἢ Λαζαρέτου, ποὺ ἔκτισε στὸ Χάνδακα (στὰ 1565) ὁ στρατιωτικὸς μηχανικὸς Giulio Savorgnan [15], εἴτε ἕνα μεγάλο, κεντρικό της τμῆμα, ποὺ θέλουν ἰδιαίτερα νὰ τονίσουν ἀρχιτεκτονικά, ὅπως π.χ. γίνεται στὴν κεντρικὴ εἴσοδο τῆς μονῆς τῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων (1631).

Στὴ δεύτερη περίπτωση, ἡ ἐπένδυση τῆς ἀργολιθοδομῆς τῆς πρόσοψης γίνεται, κάποτε, μὲ μιὰ λαξευτὴ καὶ πάλι τοιχοποιία, στὴν ὁποία ὅμως ξεχωρίζουν τώρα πολὺ ἔν-

13. Στὴ νοταριακὴ πράξη τῆς 3/4/1550, ποὺ συντάσσει ὁ νοτάριος τοῦ Ρεθέμνου Γεώργιος 'Επισκοπόπουλος, ἡ Μαρία, χήρα τοῦ Μάρκου Σουρία, ἀναγνωρίζει στὸν Πανταλὸ Καλλονᾶ τὸ δικαίωμα νὰ φράξει, ὅταν θελήσει, τὸ παράθυρο (τὸ « παραθύρην»), ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἐπιτρέψει προσωρινὰ στὸν ἄνδρα της ν' ἀνοίξει στὸν τοῖχο τοῦ μαγειρείου τοῦ σπιτιοῦ του, ποὺ συνέχεται μὲ τὴν ἀποθήκη (« μαγατζὲ ») τοῦ Καλλονᾶ. Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 295.

Δυστυχῶς, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Μαν. Μανούσακας, Κρητ. Χρον 23 (1971), σελ. 273), «Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ ἐν τῇ βενετοκρατουμένῃ Κρήτῃ ἰσχύοντος δικαίου πρὸς τὸ παλαιότερον ἀλλ' ἐπιβιοῦν ἐν μέρει βυζαντινὸν καὶ πρὸς τὸ νεοεισαχθὲν βενετικὸν δίκαιον, πρόβλημα ἐξόχως ἐνδιαφέρον δὲν ἔχει διαφωτισθεῖ εἰσέτι ».

14. Χαρ. Μπούρα, 'Αρχιτεκτονικὰ Θέματα 4 (1970), σελ. 78, ὅπου σχέδια τῆς πρόσοψης καὶ τῆς κάτοψης τοῦ κτηρίου.

15. 'Ιορδ. Δημακόπουλου, Castellum 16 (1972), σελ. 100. Γιὰ τὸν Giulio Savorgnan (1516 ἢ 1518 - 1595) βλ. καὶ Thieme - Becker, Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler, Leipzig, 1935, XXIX, σελ. 512, καί, κυρίως, Carlo Promis, Miscellanea di Storia Italiana XIV (1874), Torino.

τονα οἱ ἁρμοὶ τῶν ἰσοϋψῶν της δόμων. Τοῦτο ὀφείλεται στὴν εἰδικὴ διαμόρφωση ποὺ δέχονται οἱ τέσσερεις ἀκμὲς τοῦ ὀρθογωνικοῦ τους περιγράμματος (συνήθως ἀποκόπτονται κατὰ γωνία 45°) κι ἀκόμη τῆς διαφορετικῆς λάξευσης (μὲ διαφορετικὸ δηλαδὴ ἐργαλεῖο), ποὺ γίνεται σ' ἕνα τμῆμα τῆς μετωπικῆς τους ὄψης, σὲ σχέση μ' ἐκείνην τῶν λοξότμητων γωνιῶν τους (Πίν. 144_1, σχέδιο Α). Ἔτσι, δημιουργεῖται μιὰ ἁδρὴ ἐπιφάνεια, μὲ ἀντιθέσεις φωτὸς - σκιᾶς, μέσα στὴν ὁποία ἐντάσσεται εἴτε μόνον τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου (Ἁγ. Βαρβάρας 21) εἴτε περιλαμβάνεται ἀκόμη ὁλόκληρη ἡ πρόσοψη τοῦ ἰσογείου (Ἀρκαδίου 154), ποὺ κερδίζει, κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἕναν πιὸ βαρύ, πιὸ τεκτονικὸ χαρακτήρα, ἀπόλυτα ταιριαστὸ μὲ τὴ θέση της στὸ κάτω μέρος τοῦ κτηρίου, ποὺ ὑψώνεται πιὸ ἀνάλαφρο στοὺς ὀρόφους.

Ἀλλά, ἀνάλογα συστήματα γιὰ τὸν τονισμὸ τῶν ἁρμῶν τῶν ὀρθογωνικῶν δόμων ἢ καὶ τῶν ἀψιδολίθων τῶν τόξων ἐμφανίζονται στὴν Κρήτη σ' ἕνα πολὺ εὐρύτερο πεδίο: σὲ θυρώματα μεγάρων καὶ σπιτιῶν (Θεσσαλονίκης 50· Πίν. 144_1, σχέδιο Β, μὲ τεταρτοκυκλικὲς ἀποτμήσεις, Δασκαλογιάννη 8, Μαν. Βερνάρδου 30, Ἀρκαδίου 236, μέγαρο Renier στὰ Χανιὰ κλπ.), σὲ γωνιὲς σπιτιῶν (ποὺ θὰ τὶς δοῦμε λεπτομερέστερα σὲ λίγο) καὶ ἐκκλησιῶν (Ἅγ. Ρόκκος στὰ Χανιά), σὲ δημόσια κτήρια (Λέσχες Ρεθέμνου καὶ Ἡρακλείου, κρήνη Rimondi Ρεθέμνου), σὲ πυλῶνες μοναστηριῶν (Τοπλοῦ Σητείας) καί, πάν' ἀπ' ὅλα, στὶς εἰσόδους τῶν φρουρίων (Φορτέτσα Ρεθέμνου, Σπιναλόγκα) καὶ στὶς καστρόπορτες τῶν ὀχυρωμένων πόλεων τοῦ «βασιλείου» (Porta Guora ἢ Μεγάλη Πόρτα Ρεθέμνου, πύλες Βηθλεέμ, Ἰησοῦ καὶ Παντοκράτορα τοῦ Ἡρακλείου κλπ.).

Δὲν ὑπάρχει, βέβαια, καμιὰ ἀμφιβολία πὼς οἱ ἁρμολογήσεις αὐτὲς (ἰτ. bugnato, ἀγγλ. smooth rustication) ἀναφαίνονται στὴ νεώτερη Εὐρωπαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν πρώιμη ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἰταλίας. Πράγματι, εἰσάγονται ἀπὸ τὸ 15ο κιόλας αἰ. στὴ Φλωρεντία ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀναγεννησιακοὺς ἀρχιτέκτονες (ἀπὸ τὸν Michelozzo στὸ Palazzo Medici — 1444, τὸν Alberti στὸ Palazzo Rucellai — 1446, τὸν Giuliano da Sangallo στὸ Palazzo Gondi — 1490), μὲ κατ' ὄροφο μάλιστα διαβαθμίσεις τῆς ἁδρότητας τῆς ἁρμολογημένης ἐπιφάνειας (πολὺ πιὸ τονισμένοι ἁρμοὶ καὶ ἔντονες φωτοσκιάσεις στὸ ἰσόγειο, πιὸ ἄτονη ἐπιφάνεια στοὺς ὀρόφους — Palazzo Gondi), μετὰ ἀπὸ τὸ ὠφέλιμο μάθημα ποὺ εἶχαν δεχθεῖ οἱ τελευταῖοι (ἰδίως ὁ Alberti) ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Ρώμης (περίβολος τοῦ Forum Augustum [16], τάφος τῆς Cecilia Metella, Porta Maggiore), τοῦ Viterbo (ὀχυρώσεις) [17] κλπ. Ἔτσι, μέχρι

16. Τὴν ἁρμολογημένη ἐπιφάνεια τοῦ περιβόλου τοῦ Forum Augustum γνώριζε καὶ ὁ Palladio, ὁ ὁποῖος, μάλιστα, μιλώντας στὸ Libro primo (σελ. 13) γιὰ τὶς maniere de' muri τῶν ἀρχαίων (Ρωμαίων) δίνει κι ἕνα προοπτικὸ σχέδιο τῆς ὄψης: «Di pietre quadrate muri si veggono in Roma, ove era la piazza et il Tempio di Augusto...». Ἀντίθετα ὅμως, ὁ καθηγητὴς G. B. Braun, ποὺ ἔχει γράψει τὰ σχόλια γιὰ τὴ μετάφραση ποὺ ἔκανε ἡ L. Maclehose γιὰ τὸ δοκίμιο περὶ τῆς τεχνικῆς τοῦ G. Vasari (Vasari on Technique, New York, 1960), θεωρεῖ τὴν rusticated masonry τῆς Ἀναγέννησης ἐξέλιξη μερικῶν μεσαιωνικῶν κατασκευαστικῶν μεθόδων τῆς Τοσκάνης «in which the surface of the stones is left to project in an irregular undesigned fashion», φέρνοντας γιὰ παράδειγμα τὸ Palazzo Vecchio τῆς Φλωρεντίας ἔ.ἀ. σελ. 132.

17. Giuseppe Lugli, La tecnica edilizia romana, Roma, 1957, τόμ. Ι (testo), σελ. 210, εἰκ. 29 καὶ 30, 31 καὶ 32, ὅπου τομὲς καὶ ὄψεις ἀπὸ τὸ opus quadratum τῶν παραπάνω μνημείων τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Viterbo.

Ἁρμολογημένες τοιχοποιίες ἦταν γνωστὲς καὶ στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες (βλ. Ἀ. Ὀρλάνδου, Τὰ

τὸ 1537 ποὺ ὁ Serlio τυπώνει στὴ Βενετία τὸ πρῶτο του δοκίμιο (Libro quarto), ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ ὑποδεικνύονται στοὺς ἀρχιτέκτονες μὲ σχέδιο (φύλ. 138^{v}) διάφοροι τύποι τοιχοποιιῶν κατὰ τὸ ornamento rustico, ἔχει κιόλας καθιερωθεῖ στὴν Ἰταλία, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Summerson [18], ἡ χρήση τοῦ bugnato. Σὲ τοῦτο θεμελιακὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ σπουδαίου ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου τοῦ ταλαντούχου μαθητῆ τοῦ Ραφαήλ, ζωγράφου καὶ ἀρχιτέκτονα Giulio Romano [19], ποὺ εἰσάγεται (στὰ 1524) στὴν αὐλὴ τοῦ Federigo Gonzaga, δούκα τῆς Mantova ἀπὸ τὸν ὀνομαστὸ οὐμανιστὴ καὶ συγγραφέα τοῦ «Cortegiano », Baldassare Castiglione. Μεγάλη ἰδίως ἐπιρροὴ στοὺς σύγχρονούς του ἀσκεῖ τὸ ἀριστούργημα τοῦ Giulio, τὸ Palazzo del Te (1525 - 1535) τῶν Gonzaga [20] καὶ ὁ Michele Sanmicheli, ποὺ θὰ σταλεῖ σὲ λίγο στὴν Κρήτη, ἔχει ὑπόψη του (ὅπως καὶ ὁ Serlio) κι ἄλλα ἀκόμη ἔργα τοῦ Romano (Porta Cittadella) [21].

Ἂν τώρα ξαναγυρίσουμε στὴν Κρήτη, θὰ διαπιστώσουμε πὼς τὰ πιὸ παλιά, χρονολογημένα κατ' ἀσφαλῆ τρόπο, παραδείγματα τοῦ bugnato σχετίζονται μὲ τὶς ὀχυρώσεις τῶν πόλεων τοῦ νησιοῦ, καὶ πιὸ συγκεκριμένα τοῦ Χάνδακα (Πύλη τοῦ Ἰησοῦ, ποὺ σχεδιάστηκε στὰ 1538 - 1540 ἀπὸ τὸν Sanmicheli καὶ ὁλοκληρώθηκε στὰ 1587, Πύλη τοῦ Παντοκράτορα, ποὺ τέλειωσε στὰ 1567 - 1570) [22] καὶ τοῦ Ρεθέμνου (Porta Guora — κτίστηκε στὰ 1566 - 1568). Γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ θεωρήσουμε πὼς ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ ἰταλικοῦ bugnato στὴν ἀστικὴ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης ἔγινε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκεῖ στοὺς ντόπιους μαστόρους καὶ μηχανικοὺς (Γιάννης Σκορδίλης, Μανόλης Τζαγκαρόπουλος κλπ.) ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν φρουρίων καὶ τῶν ὀχυρώσεων τῶν κρητικῶν πόλεων καὶ συνδέεται μάλιστα, κατὰ τρόπο ἄμεσο, μὲ τὴ δράση ποὺ ἀναπτύσσουν στὸ νησὶ οἱ Sanmicheli.

Σὲ ἀντίθεση πάντως μὲ τὶς ἁρμολογημένες (ἢ μὴ) λαξευτὲς λιθοδομὲς - ἐπενδύσεις, τὰ ἁπλὰ ἐπιχρίσματα στοίχιζαν ἀσφαλῶς πολὺ φθηνότερα καὶ γι' αὐτὸ τὰ προτιμοῦσαν ὄχι μοναχὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σπιτιῶν, ἀλλὰ καὶ στὶς προσόψεις καί, καθὼς εἴδαμε νωρίτερα, φρόντιζαν νὰ ἐντοιχίζουν τὰ πώρινα πλαίσια καὶ τ' ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρωμάτων λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὴν κατακόρυφη ἐπιφάνεια τῆς ἀργολιθοδομῆς, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν ἐπικαλύπτονται ἀπὸ τὴ στρώση τῶν ἐπιχρισμάτων. Στὴν περίπτωση μάλιστα τῆς πόρτας τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12 ὁλόκληρη ἡ περίτεχνη σύνθεση ἐγκιβωτίζεται μέσα σ' ἕνα γραμμικό, πώρινο περιθώριο.

Στοὺς ἐξωτερικοὺς ἰδίως σοβάδες [23], χρησιμοποιοῦσαν ἕνα κοκκινωπό, ἀργιλικῆς σύ-

Ὑλικὰ Δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, τεῦχ. 2, Ἀθῆναι, 1959, σελ. 251), ἡ χρήση τους ὅμως γενικεύεται ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους.

18. John Summerson, The Classical Language of Architecture, London, 1964, σελ. 24.

19. Γιὰ τὸν Giulio Romano καὶ τὸ ἔργο του βλ. τὴν ὡραία μονογραφία τοῦ Frederick Hartt, Giulio Romano, 1965.

20. John Summerson, ἔ. ἀ. σελ. 25. P. Murray, The Architecture of the Italian Renaissance, σελ. 151 κ.ἑ. James Ackerman, The Architecture of Michelangelo, σελ. 33 καὶ N. Pevsner, An Outline of European Architecture, σελ. 214.

21. Βλ. σχετικά, Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ.ἀ. σελ. 100 καὶ σημ. 36, 37 καὶ 38.

22. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), σελ. 175 - 193 καὶ τοῦ ἴδιου, Castellum 16 (1972), σελ. 89 - 106.

23. Σὲ μερικὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ κτίστηκαν μέσα στὰ τελευταῖα 10 - 15 χρόνια, ὁ τεχνίτης χαράσσει μὲ τὸ μυστρὶ διάφορα γεωμετρικὰ σχήματα (κύκλους, παράλληλες γραμμές, τετράγωνα κλπ.), πάνω στὴ νωπὴ ἀκόμη σιμεντοκονία τῶν ἐπιχρισμάτων τῆς πρόσοψης τοῦ σπιτιοῦ. Συχνά, μάλιστα, ἐπε-

στασης χῶμα, τὸ « σμέλουγκα »[24], ἀνακατεμένο μὲ ἄμμο καὶ ἄφθονο ἀσβέστη. Δὲν εἶναι ὅμως ἀσυνήθιστη, κυρίως στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, καὶ ἡ χρήση μιᾶς σκόνης ἀπὸ τριμμένα κεραμίδια, ὁπότε ἔχουμε τὸ γνωστὸ καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες περιοχὲς τῆς χώρας κουρασάνι (horasan)[25].

Ἀποτέλεσμα τῆς σύστασης αὐτῆς τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιχρισμάτων ἦταν τὸ συχνὰ κοκκινοβαμμένο[26] χρῶμα τῶν προσόψεων τῶν σπιτιῶν (Μάρ. Ρενιέρη 12)[27], ποὺ κάποτε γινόταν ἴσως πολὺ ἔντονο (« καρνάδο »)[28] μὲ τὸν ἐπιχρωματισμὸ τῆς ἐπιφάνειάς τους, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πὼς τόσο στὸ ἐξωτερικὸ ὅσο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ δὲν χρησιμοποιοῦσαν κι ἄλλες « βαφές »[29], ὅπως π.χ. τὸ « μπλάβο »[30], τὸ « νερατζᾶτο »[31], τὸ « μούρτζινο »[32] κλπ. Ἔτσι, μέσα στὴν τεχνητὰ ἢ φυσικὰ χρωματισμένη αὐτὴ ἐπιφά-

κτείνεται ὁ μάστορας καὶ στὶς κάτω ἐπιφάνειες τῶν ἐξωστῶν.

Τὸ γραμμικὸ αὐτὸ σύνολο χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ διακοσμητικὴ διάθεση, ποὺ θυμίζει, πάρα πολὺ ἀμυδρά, τὰ ξυστὰ μερικῶν σπιτιῶν σὲ χωριὰ τῆς νότιας Χίου (πρὸ πάντων στὸ Πυργί), ὅπου ὅμως ὑπάρχει μιὰ διαφορετικὴ τεχνική, ἕνας μεγάλος πλοῦτος θεμάτων (μοιρασμένος σὲ ὁριζόντιες ζῶνες) καί, τὸ κυριότερο, εἶναι φανερὴ μιὰ χρωματικὴ αἴσθηση μὲ τὴ διαδοχὴ τῶν μαύρων καὶ ἄσπρων ἐπιφανειῶν τῶν διάφορων μοτίβων. Τὸ θέμα τῶν ξυστῶν τῆς Χίου (φαίνεται πὼς εἰσέδυσαν στὰ χωριὰ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ, τὸ Κάστρο) εἶχε γίνει σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῶν sgraffitti τῆς ἀναγεννησιακῆς Ἰταλίας (ἀρχικά, κατ' ἀπομίμηση τῆς δαπανηρῆς, ἰσόδομης, λαξευτῆς τοιχοποιίας τῶν προσόψεων τῶν πλουσιότερων σπιτιῶν ἢ μεγάρων), καθὼς ἔχει δείξει ὁ Χαρ. Μπούρας (Ξυστὰ - sgraffitti στὴν ἀνώνυμη ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Χίου. Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολ. Σχ. ΑΠΘ 5 (1970), σελ. 1 - 16).

Παρόλο ποὺ τόσο τὸ θέμα ὅσο καὶ ἡ τεχνικὴ ἦταν γνωστὰ σὲ προσόψεις βενετογοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐξοχικῶν ἐπαύλεων τῆς βενετσιάνικης ἐνδοχώρας (G. Mazzotti, Palladian, and Other Venetian Villas, εἰκ. 36 - 37 καὶ 40 - 41) δὲ νομίζω πὼς ἡ διάθεση γιὰ γεωμετρικὰ παιγνίδια τῶν σημερινῶν μαστόρων τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ προκάλεσε τὴν προσοχὴ τοῦ Michael Hertzfeld (Cast and Culture, Observations in Incised Cement Decorations in Crete. Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 189 - 198), μπορεῖ ν' ἀναχθεῖ στὰ ξυστὰ - sgraffitti, μιὰ καὶ δὲ γνωρίζω νἄχει σωθεῖ στὸ νησὶ καμιὰ σχετικὴ ἔνδειξη ἀπὸ τὴ Βενετοκρατία ἢ τὴν Τουρκοκρατία.

Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ πὼς μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἀναφορὰ στὴν τεχνικὴ τοῦ sgraffito δίνει ὁ Vasari στὴν τόσο λίγο προσεγμένη εἰσαγωγή του στὶς Vite (Vasari on Technique, σελ. 243 - 44). Ἡ γνώση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Vasari ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Φλωρεντινὸς ἀρχιτέκτονας ἦταν φίλος τοῦ ἐπίσης Φλωρεντινοῦ καλλιτέχνη Andrea di Cosimo, γνωστοῦ γιὰ τὴν ἐπίδοσή του στὸ sgraffitto, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προφανῶς εἶχε πάρει ὁ Vasari τὶς σχετικὲς πληροφορίες ποὺ παραθέτει στὴν παραπάνω εἰσαγωγή του.

24. Ἀκούγεται ἀκόμη στὴν περιοχὴ τοῦ Ρεθέμνου (μαστρο - Γιάννης Ἀποκορωνιωτάκης).

25. Ζησ. Τζαρτζάνου, Περὶ τῶν Λαϊκῶν Τεχνικῶν Ὅρων τῆς Οἰκοδομικῆς τῶν Μεγάλων Ἀστικῶν Κέντρων μετὰ Λεξιλογίου αὐτῶν, σελ. 128.

26. « ὁποῦ 'χε δεῖ τὰ λούλουδα τὰ κοκκινοβαμμένα ».
(Ἐρωτόκριτος, Α 127).

27. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ σπιτιοῦ, πρὸς τὴν αὐλὴ καὶ τὸν κῆπο. Πάνω στὴν πρόσοψη αὐτὴ βρίσκεται τὸ θύρωμα μὲ τὸ εὐθύγραμμο ἀνώφλι, ποὺ εἴδαμε νωρίτερα. Τὰ ἐπιχρίσματα ἔχουν ἕνα κατακόκκινο χρῶμα, σὰν κι αὐτὸ ποὺ βλέπει κανεὶς συχνότατα, περπατώντας στὰ στενὰ τῆς Βενετίας.

28. (Τὸ) « καρνάδο » (carne = κρέας) = τὸ κατακόκκινο χρῶμα. Π. Βλαστοῦ, Ὁ Γάμος ἐν Κρήτη, σελ. 156 καὶ Εὐαγ. Φραγκάκι, Συμβολὴ στὰ Λαογραφικὰ τῆς Κρήτης, Λεξιλόγιο.

29. Ἡ βαφὴ = τὸ βάψιμο ἢ τὸ χρῶμα (Ἐρωτόκριτος, Δ 898), ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ « στόρησι » (ἔ.ἀ. Α 1531) σημαίνει τὴ ζωγραφιά, τὴν εἰκόνα.

30. « Μπλάβος » (ἰτ. biavo) = ἐκεῖνος ποὺ ἔχει μπλὲ χρῶμα (ἔ.ἀ. Β 148, 240, 242).

31. « Νερατζᾶτος » = ἐκεῖνος ποὺ ἔχει τὸ χρῶμα τοῦ νερατζιοῦ, τοῦ πορτοκαλιοῦ (ἔ.ἀ. Β 167).

32. « Μούρτζινος » = ὁ μαυροκόκκινος (ἔ.ἀ. Β 298, 340, 384), ἐνῶ « μαυρόψαρος » = γενικά, ὁ

νεια πρόβαλλαν ἔντονα οἱ ἀρχιτεκτονικὲς συνθέσεις τῶν θυρωμάτων καὶ τῶν παραθύρων, μὲ τὰ λευκοκίτρινα, πώρινα μέλη τους [33].

γ) Οἱ γωνιὲς τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων

Μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια κτίζονται στὸ Ρέθεμνος οἱ γωνιὲς τῶν σπιτιῶν. Ἀπὸ πλευρᾶς κατασκευῆς καὶ μορφῆς μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τρεῖς βασικὲς λύσεις. Ἡ πρώτη ἀφορᾶ κυρίως τὰ μὴ γωνιακὰ σπίτια : τὰ δυὸ κατακόρυφα ἄκρα τῆς πρόσοψής τους στὸ δρόμο οἰκοδομοῦνται μὲ τοῦ ἴδιου περίπου ὕψους λαξευτούς, ὀρθογωνικοὺς δόμους (Νικηφ. Φωκᾶ 89). Ἡ ἴδια λύση ἐφαρμόζεται καὶ στὴ γωνιὰ τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης καὶ τῆς ὄψης πρὸς τὴν ὑπαίθρια αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70.

Ἡ δεύτερη περίπτωση περιλαμβάνει τὶς « καντονάδες » [34] τῶν σπιτιῶν, ποὺ ὑψώνονται στὶς διασταυρώσεις τῶν στενῶν τοῦ Ρεθέμνου. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐνίσχυση τοῦ κάτω μέρους τῆς γωνιᾶς, ποὺ παίρνει μὲ τὴ σκαρπωτή, πρὸς τὸ ἔδαφος, διεύρυνση τοῦ πλάτους της, τὴ μορφὴ δυὸ παράπλευρων ἑδρῶν μιᾶς κόλουρης, τετραγωνικῆς πυραμίδας, κτισμένης καὶ πάλι μὲ ἰσόδομη, λαξευτὴ τοιχοποιία [35] (σπίτι στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ξανθουδίδη καὶ Ραδαμάνθη· Πίν. 146_1). Συχνὰ μάλιστα, ἔχουμε καὶ μιὰ κορύφωση τῆς πυραμίδας σ' ἕναν ἡμικυκλικῆς διατομῆς κοσμήτη, ὁπότε τὸ σύνολο θυμίζει, σὲ μικρογραφία, τὴ scarpa καὶ τὸ στρογγυλὸ cordone τῆς « κορτίνας » τῶν ὀχυρώσεων τῶν κρητικῶν πόλεων [36] (Στυλ. Κλειδῆ 11, σπίτι στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Πάν. Κορωναίου καὶ Ν. Πατελάρου· Πίν. 146_2), ἐνῶ, σὲ μερικὰ ἄλλα παραδείγματα ὑπεισέρχονται καὶ ὁρισμένες κλασσικιστικὲς τάσεις μὲ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ cordone μ' ἕνα ἐπίκρανο καὶ τὴν ὑπερύψωση μιᾶς ἁρμολογημένης λαξευτῆς λιθοδομῆς (Ραδαμάνθη 12· Πίν. 147_2) [37].

Ἡ ὅλη διάταξη εἶναι, γενικά, πολὺ ἀγαπητὴ στὴν Κρήτη : τὴ βρίσκουμε στοὺς πεσσοὺς τῶν τόξων τῶν τριῶν ὄψεων τῆς ρεθεμνιώτικης Lozza, στὴ βάση τοῦ ἰσογείου τῆς ἀναστηλωμένης Loggia nuovissima (1628) τοῦ Ἡρακλείου, σὲ χωριάτικα σπίτια (Γα-

σκοῦρος, ὁ σκοτεινόχρωμος (ἔ.ἀ. Β 235).

33. Καὶ στὴ Ζάκυνθο, κατὰ τὸν Διον. Ζήβα (ἔ.ἀ. σελ. 52), « ἡ χρῆσις τῶν λαξευτῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ διακοσμητικῶν στοιχείων γίνεται σὲ συνδυασμὸ μὲ ἐπιχρισμένες ἀργολιθοδομές. Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς προσδίδει στὰ κτήρια κομψότητα καὶ πλοῦτο, χαρίζοντας ἕνα ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον ἀποτέλεσμα, δεδομένου μάλιστα ὅτι οἱ ἐπιφάνειες τῶν ἐπιχρισμάτων βάφονται πάντοτε μὲ ὤχρα, θαλασσὶ ἢ κόκκινο χρῶμα ».

34. Ἡ « καντονάδα » (ἰτ. cantonata) = ἡ γωνιὰ τοῦ δρόμου καί, συνεπῶς, τῶν γωνιακῶν σπιτιῶν. Ἀκούγεται καὶ σήμερα στὸ Ρέθεμνος. Στὸ « Θρῆνο Φαλλίδου » (17ος αἰ.) βρίσκουμε τὴ λέξη, τὸ « καντούνι », μὲ τὴ σημασία τοῦ δρόμου :

« μέρα, νύχτα σοναδόρους
στὰ καντούνια κ' εἰς τοὺς φόρους
τσίτερες, βιολιά, λαγοῦτα » κλπ.

Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 211.

35. Ἔτσι, ὁ τοῖχος τοῦ σπιτιοῦ παρουσιάζεται στὸ θεατή, κατὰ τὸν Κων. Λασσιθιωτάκη (Ἠώς 76 - 85 (1964), σελ. 102), « μὲ μιὰ ἐλαφριὰ ἐξωτερικὴ κλίση, ποὺ ἐξασφαλίζει στερεότητα στὸ κτήριο καὶ τοῦ προσδίδει ὄψη φρουριακή ».

36. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ.ἀ. σελ. 179, σημ. 22 καὶ σελ. 181, σημ. 43.

37. Σ' ἕνα ἐπίκρανο κατέληγε καὶ ἡ « καντονάδα » τοῦ μεγάρου Zangarol, στὰ Χανιά. Gerola, τόμ. III, σελ. 221, εἰκ. 126 (προοπτικὸ σχέδιο τῆς γωνιᾶς τοῦ κτηρίου).

ρίπας Ρεθέμνου) κι ἀργότερα σὲ πύργους τῆς τουρκοκρατούμενης ὑπαίθρου [38], ἐνῶ ἀπόηχοί της φθάνουν, πιθανότατα, μέχρι τὶς σκαρπωτὲς γωνιὲς τῆς Δημοτικῆς ἀγορᾶς τῶν Χανιῶν (μηχανικὸς Δρανδάκης, 1914).

Τέλος, στὴν τελευταία περίπτωση, ἐγκαταλείπεται ἡ λοξὴ σκάρπα καὶ ἡ ἐνίσχυση τῆς « καντονάδας » τοῦ σπιτιοῦ γίνεται μὲ κατακόρυφα διαταγμένες, διαδοχικὲς αὐξήσεις τοῦ πλάτους τῶν γωνιακῶν, ἰσόδομων αὐτῶν λιθοδομῶν, στὸν τύπο ἑνὸς πεσσοῦ, ποὺ κατηφορίζει ἀπὸ τοὺς ὀρόφους πρὸς τὸ ἔδαφος. Συνηθέστατη καὶ πάλι ἡ διείσδυση στοιχείων ἑνὸς κλασσικιστικοῦ λεξιλογίου : βάσεις στὴ μορφὴ χαμηλῆς, ὀρθογωνικῆς πλίνθου, περάσματα ἀπὸ ἐπίπεδο σ' ἐπίπεδο μὲ τὴν παρεμβολὴ μιᾶς ἀνεστραμμένης σίμης κλπ. (διασταύρωση Ν. Πατελάρου καὶ Πάν. Κορωναίου, ἀριστερὸ ἄκρο τοῦ Π ί ν. 146_2, πολυώροφο μέγαρο μὲ liagò στὸν Τοπανᾶ τῶν Χανιῶν· Π ί ν. 146_3 [39]).

Στὴν ἴδια αὐτὴ περίπτωση, δὲν εἶναι σπάνια καὶ μιὰ στρογγύλευση τοῦ ἄκρου τῆς γωνιᾶς τοῦ κτηρίου (σπίτι στὴ διασταύρωση Θεσσαλονίκης καὶ Νικηφ. Φωκᾶ· Π ί ν. 145_2), ποὺ θυμίζει τὶς γοτθικὲς « κολονέτες » τῶν « καντονάδων » τῶν γωνιακῶν μεγάρων τοῦ 13ου - 15ου αἰ. τῆς Βενετίας (π.χ. στὴ διασταύρωση τῆς παραλιακῆς Riva dei Schiavi μὲ τὸν Calle dei Forni ἢ ἐκείνη τῶν Calle della Verona - Calle della Madona κλπ.), ἐνῶ δὲν ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὶς « καντονάδες » τοῦ Ρεθέμνου καὶ οἱ μικρὲς ἡμικυκλικὲς κόγχες τῶν εἰκονοστασίων τοῦ δρόμου, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν capitèl τῆς Βενετίας [40] (διασταύρωση Νικηφ. Φωκᾶ καὶ Παπαμιχελάκι· Π ί ν. 144_2), οὔτε ἀκόμη τὰ μονογράμματα τοῦ Χριστοῦ [41] ἢ ἄλλα ἀνάλογα σύμβολα [42], σκαλισμένα πάνω σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ ψηλὰ τοποθετημένους δόμους τῆς « καντονάδας ».

Διατυπώθηκε, τὰ τελευταῖα χρόνια, ἡ γνώμη ὅτι οἱ γωνιακὲς αὐτὲς ἐνισχύσεις σχετίζονται μὲ τὴν πρόθεση τοῦ κατασκευαστῆ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ στερεότητα καὶ ἀντοχὴ τοῦ κτηρίου ἀπέναντι στὸ σεισμὸ κι ἀκόμη, ὅτι οἱ γωνιακοὶ πεσσοὶ ἐμφανίζονται στὸ νησὶ μετὰ τὸ δυνατὸ σεισμὸ τοῦ 1508 [43].

38. Ὅπως π.χ. σ' ἕναν πύργο στὸ χωριὸ Βοΐλας τῆς Σητείας, ἔ.ἀ. σελ. 314, εἰκ. 217 (κάτοψη) καὶ σελ. 315, εἰκ. 218 (φωτογραφία). Σύμφωνα μὲ τὴν τουρκικὴ ἐπιγραφὴ τῆς εἰσόδου του, εἶχε κτιστεῖ στὰ 1740 - 1741 (ἔ. ἀ. σελ. 316).

39. Πρόκειται γιὰ τὸ μέγαρο τῆς εἰκ. 128 τοῦ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 223). Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν δυὸ φωτογραφιῶν, μετὰ τὸ 1902, προστέθηκε στὸ κτήριο κι ἕνας ἀκόμη ὄροφος.

40. Στὴ Βενετία, συνηθίζονταν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση κι ἕνα τέτοιο παράδειγμα capitèl τοῦ 14ου αἰ. παρουσιάζει ἡ Egle R. Trincanato (Venezia minore, σελ. 116). Πρβλ. καὶ ἕνα ἀνάλογο capitèl, σὲ « καντονάδα » τοῦ Χάνδακα, κοντὰ στὴν ἐκκλησία τοῦ S. Salvador. Gerola, ἔ.ἀ. σελ. 210, εἰκ. 111. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ βενετσιάνικου ὅρου capitèl βλ. Boerio, ἔ.ἀ. σελ. 134.

41. Ἕνα τέτοιο μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ εἶχε δεῖ ὁ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 244) σὲ μέγαρα τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου. Πρβλ. καὶ σκαλιστὸ μονόγραμμα τοῦ Σωτήρα στὴ γωνιὰ τοῦ μεγάρου Zangarol τῶν Χανιῶν (ἔ.ἀ. σελ. 221, εἰκ. 126).

42. Στὴν « καντονάδα » ἑνὸς σπιτιοῦ τοῦ Ρεθέμνου, στὴν ὁδὸ Καστρινογιαννάκη 25 - 29, διακρίνεται, σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς δόμους, ἕνα σκαλιστὸ χέρι, ποὺ εὐλογεῖ (manus Dei).

43. Μιλώντας ἡ Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη γιὰ τὶς γωνιακὲς παραστάδες τοῦ πυλώνα τοῦ κήπου τοῦ Νεροκούρου (ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σελ. 401), παρατηρεῖ ὅτι « de tels pilastres de renforcement étaient considérés nécessaires pour les édifices crétois après le désastreux tremblement de terre de 1508 et ils étaient d'usage jusqu'à la fin de la domination vénitienne ».

Ἐπανερχόμενη στὸ ἴδιο θέμα ἀργότερα (Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης, σελ. 126, σημ. 1) σημειώνει ὅτι « αἱ ἐνισχυτικαὶ παραστάδες τοῦ εἴδους τούτου προστιθέμεναι ἐξ ἀνάγκης στατικῆς, μετατρέπονται συχνάκις, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἄλλων ἐποχῶν, εἰς τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα, δεχόμεναι

Βέβαια, ἡ θεωρία αὐτὴ ἔχει μιὰ λογικὴ βάση, μιὰ καὶ οἱ σεισμοὶ στὴν Κρήτη ἦταν καὶ συχνοὶ καὶ καταστρεπτικοί, ὄχι ὅμως μόνον ἐκεῖνος τοῦ 1508, ποὺ ρήμαξε τὸ Χάνδακα ἢ τοῦ 1595, ποὺ ἔκανε μεγάλες ζημιὲς στὰ Χανιά. Στὴ δεύτερη αὐτὴ πόλη, εἰδικότερα, μαρτυρεῖται ἡ λήψη μέτρων γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς κατακόρυφης « καντονάδας » ἑνὸς γωνιακοῦ κτηρίου τῆς Βενετοκρατίας, στὴν πλατεία Ἐλευθ. Βενιζέλου, στὸ λιμάνι. Ὅπως ἀποκαλύφθηκε σὲ στερεωτικὲς ἐργασίες τῶν τελευταίων χρόνων, ἡ γωνία τοῦ κτηρίου ἐνισχύθηκε (πιθανότατα μετὰ τὸ σεισμὸ τοῦ 1595) μ' ἕνα δεύτερο ἐξωτερικὸ τοῖχο, χωρὶς νὰ κατεδαφιστεῖ καὶ νὰ ξανακτιστεῖ τὸ σεισμόπληκτο μέγαρο (Πίν. 145_3).

Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως πλευρά, ἡ μορφολογικὴ διερεύνηση τοῦ θέματος μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἄλλες κατευθύνσεις. Ἔτσι, ἀποκαλυπτικὴ εἶναι ἡ διαπίστωση πὼς ἡ σκαρπωτὴ ἐνίσχυση τοῦ κάτω ἄκρου τῆς « καντονάδας », στὸν τύπο τῆς γωνιᾶς τῶν Ραδαμάνθη - Ξανθουδίδη (σχῆμα πυραμίδας, ἰσόδομη λαξευτὴ λιθοδομὴ κλπ.· Πίν. 146_1) παρουσιάζεται πολὺ νωρίτερα στὴν Ἰταλία, γιὰ πρώτη, ἀπ' ὅσο τουλάχιστον ξέρω, φορὰ σ' ἕνα palazzo τοῦ Treviso, ἀστικοῦ κέντρου, ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ τῆς Terraferma Veneta, πού, σύμφωνα μὲ τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἱδρύματος Giorgio Cini, ἀνήκει στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ.[44].

Τὸ ἴδιο ἀξιόλογη εἶναι ἡ διαπίστωση πὼς ἡ παρουσία μιᾶς σκαρπωτῆς βάσης (μὲ τὸ στρογγυλὸ cordone κλπ.) σὲ κοσμικὰ κτήρια τῆς ἰταλικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ ἰδιαίτερα στοὺς πύργους τῆς ὑπαίθρου, ἐπιβεβαιώνεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ θέμα μιᾶς νωπογραφίας τοῦ Bernardino Betti (περ. 1454 - 1513), στὸ appartamento Borgia τοῦ Βατικανοῦ (Πίν. 144_3)[45], κι ἀπὸ τὶς βάσεις τῶν στρογγυλῶν πύργων τοῦ Palazzo Ducale τοῦ Urbino, ποὺ ἔκτισε ὁ L. Laurana (1420 - 1479)[46] ἢ τὸ γωνιακό, ὅμοιο στρογγυλὸ πύργο τοῦ Castello del Catajo, στὴ βενετσιάνικη ἐνδοχώρα[47] κλπ.

ἐνίοτε καὶ εἰδικὴν διακόσμησιν. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς Κρήτης καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ κάτω μέρους τῶν οἰκοδομημάτων δι' ὑπερβολικῆς αὐξήσεως τοῦ πάχους τῶν τοίχων κάτω. Ἐν συνεχείᾳ, τὸ πάχος τοῦ τοίχου μειώνεται πρὸς τὰ ἄνω διὰ κεκλιμένης ἐν εἴδει ἀντερείσματος γραμμῆς. Ἡ συναφὴς διαμόρφωσις εὐρυτέρου τοῦ κάτω μέρους τῶν κτισμάτων ἔχουσα ἐπίσης ἀρχικῶς στατικὸν λόγον, ἐπιδρᾷ οὐσιωδῶς εἰς τὴν ὄψιν τοῦ ὅλου ὄγκου των, προσδίδουσα εἰς αὐτὸν ἐντύπωσιν σταθερότητος καὶ στιβαρότητος. Ἡ ἐντύπωσις αὕτη ἐνισχύεται, ἐὰν μάλιστα συνδυασθῇ μὲ τὴν παρουσίαν γωνιαίων παραστάδων. Ἡ ὄψις αὕτη τοῦ ἐξωτερικοῦ τῶν κτισμάτων ἡ ὁποία εἶναι σύμφωνος ἰδίως πρὸς τὴν ἐπακολουθήσασαν τεχνοτροπίαν τοῦ Baroque κατέστη σὺν τῷ χρόνῳ συνήθεια τῶν τεχνιτῶν τῆς Κρήτης συνεχισθεῖσα καὶ μετὰ τὴν λῆξιν τῆς ἐποχῆς τῆς Ἐνετοκρατίας ».

Ἔτσι λοιπόν, ἡ πρόθεση γιὰ ἀντισεισμικὴ ἐνίσχυση τοῦ κτηρίου, γίνεται φανερή, κατὰ τὴν Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη (ἔ.ἀ. σελ. 126 - 127), « σαφέστερον καὶ ἐκ τῆς κατασκευῆς ἰσχυρῶν παραστάδων παρὰ τὰς γωνίας, διὰ τῶν ὁποίων ἀντεμετωπίζοντο αἱ φυγόκεντροι δυνάμεις αἱ προκαλούμεναι ὑπὸ τῆς σεισμικῆς δονήσεως. Ἡ ἰδιαιτέρα αὕτη ἀντισεισμικὴ μέριμνα παρατηρουμένη καὶ εἰς ἄλλα κρητικὰ κτίσματα τῆς ἰδίας ἐποχῆς, δὲν εἶναι ἀδικαιολόγητος, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἦτο πρόσφατος ἡ ἀνάμνησις ἑνὸς τῶν ἰσχυροτέρων σεισμῶν οἱ ὁποῖοι ἔπληξαν τὴν Κρήτην, συμβάντος κατὰ τὸ 1595 ».

44. Φωτογραφικὸ ἀρχεῖον Fondazione G. Cini (S. Giorgio Maggiore, Βενετία), ἀριθμ. GFN/26808 E. Δὲν κατόρθωσα, δυστυχῶς, νὰ πάρω ἀντίγραφο τῆς φωτογραφίας. Γιὰ τὴ σκαρπωτὴ διεύρυνση τοῦ κάτω μέρους τῶν κτηρίων τῆς Βενετίας (τὰ ὁποῖα ἔχουν, κατὰ κανόνα, θεμελιωθεῖ πάνω σὲ πασάλους) βλ. G. Perocco - A. Salvadori, ἔ.ἀ. τόμ. 1, σελ. 339 κ.ἑ.

45. G. C. Argan, Storia dell'arte italiana, τόμ. 2, σελ. 283 καὶ εἰκ. 316.

46. Ἔ.ἀ. σελ. 269, εἰκ. 292.

47. Gius. Mazzotti, ἔ.ἀ. σελ. 66 καὶ σελ. 69, εἰκ. 70.

Μὲ τὴ διάδοση τῶν πυροβόλων ὅπλων καὶ τοὺς καινούριους δρόμους, ποὺ θ' ἀκολουθήσει ἡ ὀχυρωματικὴ στὴν Ἰταλία, ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 15ου αἰ. μέχρι καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ἑπόμενου αἰώνα, θὰ καθιερωθεῖ ἡ χαρακτηριστικὴ σκαρπωτὴ διαμόρφωση τῆς ἐπιχωματωμένης « κορτίνας » (cortina terrapienata), ποὺ συνδέει τοὺς προμαχῶνες τοῦ πολυγωνικοῦ περιβόλου τῶν ἰταλικῶν πρῶτα καὶ τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν κατόπιν πόλεων. Ὁ Michele Sanmicheli, πρωτοπόρος ὁ ἴδιος τῆς νέας ὀχυρωματικῆς καὶ κορυφαῖος στρατιωτικὸς μηχανικὸς τῆς Γαληνοτάτης (ἀπὸ τὸ 1530), ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς ἁδρὲς μορφὲς τοῦ rusticato τοῦ Giulio Romano θὰ μᾶς ἀφήσει μερικὰ ἀριστουργήματα τῆς ὀχυρωματικῆς του δραστηριότητας στὶς ἐπιβλητικές του καστρόπορτες. Σ' αὐτές, τώρα, θὰ τονίσει τὴ στιβαρότητά τους μὲ τὶς scarpe, πάνω στὶς ὁποῖες τὶς ἑδράζει (Porta S. Nicolò στὸ Sebenico τῆς Δαλματίας [48], Porta Terraferma στὴ Zara, ἐπίσης τῆς Δαλματίας [49], στὴν Porta S. Martino στὸ Legnago τῆς Ἰταλίας [50] κλπ.), γιὰ νὰ μεταφέρει τὸ ἴδιο στοιχεῖο καὶ στὴ βάση τοῦ θαυμαστοῦ Palazzo Grimani (1532 - 1561), πάνω στὸ Canal Grande τῆς Βενετίας [51], ἢ σ' ἐκείνην τοῦ Palazzo delle Tombe τῆς Vicenza [52]. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν πεσσῶν τῶν τόξων στὶς ὄψεις τῆς ρεθεμνιώτικης Lozza, τῆς ὁποίας ἔχει κιόλας τονιστεῖ ὁ σανμικελιακὸς χαρακτήρας [53].

Συνεπῶς, δὲν ὑπάρχει, νομίζω, καμιὰ ἀμφιβολία πὼς ἔχουμε καὶ πάλι ἕνα πολὺ παλιὸ στοιχεῖο, γνωστὸ στὴ φρουριακὴ κυρίως ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἰταλίας (ὀχυρωμένοι πύργοι κλπ.), ποὺ χρησιμοποιεῖται καὶ στὶς γωνιὲς τῶν κτηρίων (zoccolo alla scarpa) γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς στερεότητάς τους (Treviso), καὶ στὴ χαρακτηριστικὴ σκαρπωτή του διάταξη θὰ στηριχθεῖ ἀργότερα καὶ ἡ scarpa τῆς ὀχυρωματικῆς τοῦ 16ου αἰ. [54]. Εἶναι, λοιπόν, πιθανὴ ἡ εἰσαγωγή του στὸ νησὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τοὺς μεγάλους σεισμοὺς τοῦ προτελευταίου αἰώνα τῆς Βενετοκρατίας, νωρίτερα ἀκόμη ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τῆς Αὐθεντίας γιὰ τὴν ὀχύρωση τῶν πόλεων καὶ τῶν φρουρίων τῆς Κρήτης. Ἡ γενίκευσή του στὰ σπίτια καὶ τὰ μέγαρα τῶν ἀστικῶν κέντρων ἢ τὶς βίλλες τῆς ἐξοχῆς γίνεται, πάντως, ἀπὸ τοὺς Κρητικοὺς μαστόρους τῆς Ἀναγέννησης, τοὺς proti δηλαδὴ καὶ τοὺς inzegneri, ποὺ ἀπασχολοῦνται περιοδικὰ καὶ στὶς ὀχυρώσεις τοῦ « βασιλείου », καὶ τοῦτο τὸ γεγονός, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προληπτικὴ λήψη ἀντισεισμικῶν μέτρων, ὁδήγησαν βαθμιαῖα στὴν εὐρύτερη καθιέρωση τῆς σκαρπωτῆς « καντονάδας », σ' ἕνα σημεῖο τοῦ κτηρίου βασικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἀντοχή του σὲ πλάγιες ὠθήσεις. Ὀφείλουμε, μολαταῦτα, νὰ ποῦμε πὼς ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀρχικῆς σκάρπας σ' ἕνα γωνιακὸ πεσσὸ καὶ ὁ χειρισμὸς τοῦ τελευταίου μὲ μιὰ κλασσικιστικὴ διάθεση (βάσεις, ἐπίκρα-

48. Catalogo della mostra sanmicheliana, εἰκ. 220.

49. Ἔ.ἀ. εἰκ. 148.

50. Ἔ.ἀ. εἰκ. 221.

51. Ἔ.ἀ. εἰκ. 184 καὶ 185.

52. Ἔ.ἀ. εἰκ. 201.

53. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1974), τόμ. Β', σημ. 18.

54. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Leonardo da Vinci σχεδιάζει στὸ foglio 19^{R} τοῦ χειρογράφου Β (φυλάσσεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Institut de France, στὸ Παρίσι) ἕνα τετραγωνικὸ πύργο μὲ σκαρπωτὴ βάση, καθὼς κι ἕνα τετραγωνικῆς κάτοψης ὀχυρὸ μὲ σκαρπωτὴ περίμετρο, ἐφοδιασμένη μὲ τυφεκιοθυρίδες τριγύρω κι ἕναν ὑψηλὸ πύργο στὸ μέσο της. Corrado Verga, Un « rivelino » di Leonardo. Castellum 16 (1972), σελ. 111 - 117.

να, ἁρμολογημένη ἀνωδομὴ κλπ.), πρέπει, δίχως ἄλλο, νὰ χρεωθεῖ ἀποκλειστικὰ στὸ ἐνεργητικὸ τῶν ντόπιων « μουράρων ».

2. Κατασκευαστικὰ στοιχεῖα τῶν θυρωμάτων καὶ τῶν παραθύρων

Πανομοιότυπος, σχεδόν, ἐπαναλαμβάνεται ἀπ' ἄκρο σ' ἄκρο τοῦ νησιοῦ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ κατασκευὴ τῶν παραθύρων καὶ τοῦ θυρώματος τῆς εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ. Ἡ ἴδια μάλιστα κατασκευαστικὴ μέθοδος διατηρεῖται, μερικὲς τουλάχιστο φορές, ἀπ' ὅσο ξέρω, καὶ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας (π.χ. στὴν κρήνη — τὸ Σεμπιλχανὲ — ποὺ βρίσκεται ἀκόμη μπροστὰ στὸν ὁδικὸ κόμβο, στὸν ὁποῖο μετατράπηκε τὸ Βαλιδὲ τζαμὶ τοῦ Ἡρακλείου)[55].

Καταρχήν, προτοῦ ἀκόμη τοποθετηθοῦν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρωμάτων εἶναι αὐτονόητο πὼς πρέπει ν' ἀφεθεῖ (σὲ κατάλληλο μέγεθος καὶ σχῆμα) τὸ ἴδιο τὸ ἄνοιγμα τοῦ τοίχου καὶ νὰ διαμορφωθεῖ κατόπιν ἔτσι, ὥστε νὰ γίνεται τόσο ἡ χρήση τοῦ παραθύρου ἢ τῆς πόρτας ὅσο καὶ ἡ ἱκανοποιητικὴ στήριξη τῶν ὑπερκείμενων φορτίων τῆς οἰκοδομῆς, ἐπάνω ἀπὸ τὸ δημιουργούμενο κενό. Καὶ τὰ δυὸ ὅμως χαρακτηριστικὰ αὐτὰ στοιχεῖα μεγέθους - σχήματος ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα γνωρίσματα τῆς ἐξωτερικῆς διαμόρφωσης τοῦ ἀνοίγματος κι ἀκόμη ἀπὸ τὸ εἶδος τοῦ ἀνωφλίου τῆς τελευταίας (εὐθύγραμμο ἢ ἡμικυκλικό).

Μιὰ τυποποιημένη κατασκευαστικὴ λύση ἐφαρμόζουν στὶς περιπτώσεις τῶν τοξωτῶν (ἐξωτερικὰ) παραθύρων καὶ θυρωμάτων, ποὺ εἶναι, ἐξάλλου, καὶ οἱ πολυπληθέστερες. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, δίνουν μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη, πάντοτε ὅμως συμμετρικὴ ἀπόκλιση στὶς δυὸ ἐσωτερικὲς παραστάδες τοῦ ἀνοίγματος, γιὰ νὰ μποροῦν ν' ἀνοίγουν διάπλατα, ὅποτε χρειαστεῖ, τὰ (συνήθως δυὸ) ξύλινά του φύλλα[56]. Σχηματίζεται ἔτσι, σὲ κάτοψη, ἕνα σχῆμα τραπεζίου, μὲ τὴ μικρότερή του βάση τοποθετημένη πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἐσωτερικῆς ὄψης τῶν ξύλινων κουφωμάτων. Οἱ ἀναγκαῖες γιὰ τὴ σταθερὴ στήριξη τῶν τελευταίων ὀρθογωνικὲς ἐσοχὲς (πατοῦρες) δημιουργοῦνται εὔκολα, μιὰ καὶ τὰ πώρινα, ὀρθογωνικὰ κομμάτια τῶν ἐξωτερικῶν παραστάδων δὲν ἐνσωματώνονται ὁλόκληρα μέσα στὴν ἀργολιθοδομή, ἀλλ' ἀφήνονται νὰ ἐξέχουν κατὰ 0.05 - 0.10 μ., καταλαμβάνοντας ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ δυὸ ἄκρα τῆς μικρότερης βάσης τοῦ τραπεζίου τῆς κάτοψης.

Ἀλλά, καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἡμικυκλικοῦ ἐξωτερικὰ ἀνωφλίου δημιουρ-

55. Πρόκειται γιὰ εἶδος τουρκικῆς κρήνης (sebil — πλ. sebili), ποὺ κτίζεται πάντοτε μέσα στὶς πόλεις, συνήθως κοντὰ σ' ἕνα τζαμί, « μενδρεσὲ » ἢ « ἱμαρέτ », γιὰ φιλανθρωπικοὺς σκοπούς. Τὰ sebili ἀκολουθοῦν πάντοτε μιὰ πολυγωνικὴ καί, σπανιότερα, κυκλικὴ κάτοψη, καλύπτονται μ' ἕνα κεραμοσκέπαστο τροῦλλο ἢ ξύλινη στέγη, ποὺ προεξέχει ἔντονα ἔξω ἀπὸ τὸ περίγραμμα τῶν τοίχων, ρίχνοντας τὴ σκιά της σ' ὅσους καταφεύγουν ἐκεῖ γιὰ νὰ ξεδιψάσουν, καὶ ἐφοδιάζονται μὲ πόρτες καὶ παράθυρα, μιὰ καὶ τὸ νερὸ προσφέρεται μέσα στὸ κτήριο ἀπὸ ἁρμόδιο ὑπάλληλο. Τέτοιο ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ Σεμπιλχανὲ τοῦ Ἡρακλείου, ποὺ μαζὶ μὲ τὴ γειτονικὴ κρήνη Bembo (1588) βρίσκεται ἀκόμη μπροστὰ στὸ χῶρο, ὅπου, μέχρι πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, ὑψώνονταν ἡ ἐπιβλητικὴ ἐκκλησία τοῦ Σωτῆρα τῶν καθολικῶν τῆς Κρήτης (S. Salvador), τὸ γνωστὸ Βαλιδὲ (ἢ καὶ Βαλτέ, ὅπως ἔλεγαν μερικοὶ Καστρινοὶ) τζαμὶ τοῦ Χάνδακα. Τὸ κτήριο ἐπισκευάστηκε τελευταῖα μὲ δαπάνη τοῦ ΕΟΤ. Νικ. Σταυρινίδη, Πατρίς, φύλ. 2 - 18/11/1969 καὶ Behçet Ünsal, Turkish Islamic Architecture, σελ. 75 - 76 καὶ εἰκ. 128.

56. Σὰν « πόρτες » χαρακτηρίζονται σὲ νοταριακὴ πράξη τοῦ Μιχ. Μαρᾶ (Κ. Μέρτζιος, Κρητ. Χρον. 15 - 16, II (1961 - 62), σελ. 268) καὶ τὰ παντζούρια τῶν παραθύρων: « . . . καὶ νὰ πέρνῃς καὶ τοῦ παραθυριοῦ σου τὴν πόρταν ἐτούτην ξύλινη . . . »

γεῖται μιὰ παρόμοια ὑποτομή. Ἡ τελευταία διαμορφώνεται χάρη στὴν τοποθέτηση ἑνὸς δεύτερου ἀνωφλίου, πολὺ μεγαλύτερου τώρα πλάτους, πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ πρῶτο. Μὲ μόνη ὅμως τὴ μικρὴ αὐτὴ διαφορὰ στάθμης τῶν ὑψηλότερων σημείων τῶν δυὸ αὐτῶν κατασκευῶν, τὸ καθαρὸ ὕψος, ποὺ ἀπομένει πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ ξύλινα φύλλα, δὲν θὰ ἦταν ἀρκετὸ (εἴτε τὰ τελευταῖα αὐτὰ εἶναι ὀρθογωνικοῦ σχήματος εἴτε ἀπολήγουν σ' ἕνα ἡμικύκλιο) γιὰ νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀνεμπόδιστη περιστροφική τους κίνηση γύρω ἀπὸ τὸν ἄξονα τῶν στροφέων, τοὺς ὁποίους τοποθετοῦσαν πάνω στοὺς ἐσωτερικοὺς λαμπάδες τοῦ ἀνοίγματος, πολὺ κοντὰ στὴ γωνία τῆς πατούρας [57].

Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, ἔχει μεγάλη σημασία ἡ γεωμετρικὴ μορφὴ ποὺ θὰ δώσουν στὸ ἀνώφλι ποὺ θὰ γεφυρώσει τὸ κενὸ ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἐσωτερικοὺς λαμπάδες. Μιὰ πρόχειρη λύση θὰ ἦταν ἀσφαλῶς νὰ χρησιμοποιήσουν εὐθύγραμμα, πώρινα ἢ ξύλινα δοκάρια, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται τόσο συχνὰ στὶς μικρές, μονόκλιτες, θολωτὲς ἢ ξυλόστεγες βασιλικὲς τῆς τουρκοκρατούμενης ἑλληνικῆς ὑπαίθρου, τοποθετώντας τα ἀρκετὰ πιὸ πάνω ἀπὸ τὸ κάτω ἄκρο τοῦ κλειδιοῦ τοῦ ἡμικυκλίου τῆς πρόσοψης. Τοῦτο ὅμως δὲν ἦταν καθόλου εὔκολο νὰ γίνει, ἐξαιτίας ὄχι μόνον τοῦ μεγάλου πλάτους τοῦ παραθύρου ἢ τῆς πόρτας ἀλλὰ καὶ τοῦ βάρους τοῦ τοίχου τοῦ ἰσογείου καὶ τῶν ὀρόφων, ποὺ θἄπρεπε αὐτὸ νὰ στηρίξει. Ἐξάλλου, τὰ πώρινα μὲν δοκάρια, μὲ τὶς συνηθισμένες τους διατομές, θἄσπαζαν, ἐνῶ τὰ ξύλινα θὰ καμπυλώνονταν ἐπικίνδυνα, ἀργὰ ἢ γρήγορα. Ἔπειτα, ἂν πάλι κατασκεύαζαν ἕνα ἡμικυκλικῆς διατομῆς ἀνώφλι, ὁμόκεντρο μ' ἐκεῖνο τῆς πρόσοψης, τότε θὰ προέκυπτε, δίχως ἄλλο, ἕνα σοβαρὸ μορφολογικὸ πρόβλημα, καθὼς θὰ πρόβαλλε, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ, ἕνα πολὺ ψηλότερο ἀπ' ὅσο χρειάζονταν τόξο. Συνεπῶς, δὲν ἀπέμενε ἄλλη ἐναλλακτικὴ λύση ἀπὸ τὴ χρησιμοποίηση μιᾶς ἀψιδωτῆς κατασκευῆς, διατομῆς χαμηλωμένου κυκλικοῦ τόξου, κτισμένης μὲ πώρινους λαξευτοὺς ἀψιδολίθους.

Τὰ τόξα αὐτὰ παρουσιάζονται σὲ δυὸ παραλλαγές. Καὶ οἱ δυὸ ἀνήκουν, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς γεωμετρικῆς τους μορφῆς, στὴν παράπλευρη ἐπιφάνεια ἑνὸς ὀρθοῦ κόλουρου κώνου, τοποθετημένου ὁριζόντια (μὲ τὸ ὕψος του δηλαδὴ κάθετο στὸ ἐπίπεδο τῆς πρόσοψης τοῦ κτηρίου) καὶ τὴ νοητή του κορυφὴ ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι, πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ δρόμου.

Στὴν πρώτη περίπτωση, ἔχουμε ὡς κύριο γνώρισμα τὴ μικρὴ ἀπόκλιση τῶν ἐσωτερικῶν λαμπάδων, ὁπότε τὸ τραπέζιο τῆς κάτοψης τείνει νὰ γίνει ὀρθογώνιο. Ἔτσι ὅμως, οἱ δυὸ γενέσεις τῆς ἀψιδωτῆς μας κατασκευῆς ἀποβαίνουν σχεδὸν ὁριζόντιες κι ὁλόκληρο τὸ τόξο καταντάει ν' ἀποτελεῖ τμῆμα παράπλευρης ἐπιφάνειας ὀρθοῦ κυλίνδρου κι ὄχι κώνου (εἴσοδος μεγάρου Ζαμπελίου 31 στὰ Χανιά· Πίν. 147_3, πυλώνας Πύργου Ἀληδάκη· Πίν. 147_1, πλάγια θυρώματα ἐσωτερικῆς ὄψης Πύλης τοῦ Ἰησοῦ στὸ Χάνδακα [58] κλπ.). Ἀντίθετα, στὴ δεύτερη περίπτωση ἔχουμε μιὰ ἔντονη ἀπόκλι-

57. Οἱ κατὰ κανόνα, δίφυλλες, ξύλινες πόρτες κλείνονταν, «σφαλίζονταν», καθὼς θὰ λέγαμε στὸ κρητικὸ ἰδίωμα τῆς ἐποχῆς (Ἰωάν. Πικατόρου, Ρίμα θρηνητική, στίχ. 64, βλ. G. Wagner, Carmina graeca medii aevi, σελ. 226: «κ' ηὔρα ταῖς πόρταις σφαλισταῖς καὶ τὰ κλειδιὰ παρμένα»), μὲ τὸ «πέρατο» καὶ τὸ «ἀντιπέρατο» (Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 253), εἶδος δηλαδὴ σύρτη ποὺ ὀνομάζονταν ἀκόμη καὶ «μάνταλο». Ἀπὸ κεῖ καὶ τὸ ρῆμα «μανταλώνω» τοῦ Κορνάρου (Ἐρωτόκριτος, Α 1481, Γ 1747) Πρβλ. καὶ Π. Βλαστοῦ, ἔ.ἀ. σελ. 163 καὶ Ἀλ. Παπαδιαμάντη, Βαρδιάνος στὰ Σπόρκα, σελ. 142.

58. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), εἰκ. 3, 4, 6, 27 καὶ 28.

ση τῶν ἐσωτερικῶν παραστάδων, τυπικὸ σχῆμα τραπεζίου στὴν κάτοψη καὶ ἀψιδωτὴ κατασκευὴ ποὺ ἀνήκει σὲ κολουροκωνικὴ ἐπιφάνεια, τῆς ὁποίας οἱ γενέσεις συγκλίνουν πρὸς τὰ κάτω (θύρωμα Τσουδεροῦ 12· Πίν. 148_3, Μαν. Βερνάρδου 34). Ἡ τελευταία αὐτὴ λύση ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴν κεντρικὴ εἴσοδο, καθὼς καὶ στὴν ἔξοδο τῆς Πύλης τοῦ Ἰησοῦ [59], στὴν ἔξοδο τῆς Πύλης τοῦ Παντοκράτορα[60], σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ πόρτα στὸ χῶρο τοῦ σταύλου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9 κλπ. Ἀλλὰ καὶ στὶς δυὸ αὐτὲς παραλλαγὲς παρουσιάζεται τώρα ἕνα ἀκόμη πρόβλημα· ἂν θέλουν δηλαδὴ νἄχουν ὀρθογωνικῆς μορφῆς ξύλινα φύλλα, πρέπει ν' ἀρχίσουν τὴν κατασκευὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἀψιδωτοῦ ἀνωφλίου λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ἡμικυκλίου τῆς πρόσοψης, ἔτσι ὥστε καὶ ἡ ἀπαραίτητη πατούρα νὰ δημιουργεῖται, ἀλλὰ καὶ ἡ περιστροφὴ τῶν φύλλων νὰ μὴν ἐμποδίζεται ἀπὸ τὸ ἀνώφλι [61]. Τοῦτο ὅμως προϋποθέτει τὴν «κρέμαση» τοῦ ἡμικυκλίου σὲ ἀρκετὸ ὕψος, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ (Πύργος Ἀληδάκη, μέγαρο Ζαμπελίου 31), πράγμα ποὺ ἦταν δυνατὸ νὰ γίνει μόνο στὰ ἁπλῆς ἀρχιτεκτονικῆς σύνθεσης θυρώματα. Στὴν περίπτωση τοῦ περίτεχνου θυρώματος τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ δὲν ἦταν, βέβαια, ἐφικτὸ ν' ἀφήσουν τὰ τόσο πολλὰ ἐπὶ μέρους κομμάτια τοῦ τόξου τῆς πρόσοψης νὰ κρέμονται μετέωρα, πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα. Γι' αὐτό, ἀρχίζουν μὲν τὸ ἐσωτερικὸ ἀνώφλι ἀπὸ πολὺ χαμηλά (ὥστε στὴν κορυφή του μόλις ν' ἀφήνει μιὰ μικρὴ πατούρα), ἀλλὰ δίνουν ταυτόχρονα στὰ ξύλινα φύλλα μιὰ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη («καμαρέλι») (Πίν. 148_3). Οἱ ἀψιδωτὲς αὐτὲς κατασκευὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀνοιγμάτων εἶναι γνωστὲς καὶ στὴν Ἰταλία (συχνότατα τὶς χρησιμοποιεῖ ὁ Sanmicheli στὶς ὀχυρωμένες του πύλες) [62] καὶ ἡ εἰσαγωγὴ καὶ διάδοσή τους στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ χώρα αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀναμφισβήτητη. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραγνωριστεῖ καὶ ἡ ἐξοικείωση τῶν ντόπιων μαστόρων, ποὺ πιθανότατα εἶχαν πρωτοδεῖ αὐτὲς τὶς κατασκευὲς στὶς ὀχυρώσεις τῶν κρητικῶν πόλεων (στὶς καστρόπορτες τῶν φρουρίων τοῦ νησιοῦ), ἀλλ' ἐπενόησαν καὶ οἱ ἴδιοι ἔξυπνες λύσεις στὴν ἀντιμετώπιση μερικῶν εἰδικῶν περιπτώσεων (θύρωμα Τσουδεροῦ κλπ.).

Στὸ ἐργαστήριο φαίνεται πὼς λαξεύονται τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν ἐξωτερικῶν

59. Ἔ.ἀ. σελ. 180 καὶ 181, καθὼς καὶ εἰκ. 3, 4, 5, 8 καὶ 29. Παρόμοιες κατασκευαστικὲς λύσεις ἐμφανίζονται καὶ σὲ μερικὲς μεγάλες πόρτες (αὐλόπορτες),σὲ σπίτια τοῦ Κάμπου τῆς Χίου.

60. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Castellum 16 (1972), σελ. 98, εἰκ. 12 (pianta).

61. Γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς, στὴν κεντρικὴ εἴσοδο τῆς ἐσωτερικῆς (πρὸς τὴν πόλη) μνημειακῆς ὄψης τῆς Πύλης τοῦ Ἰησοῦ (1587), ἐπειδὴ ἡ κολουροκωνικὴ ἐσωτερικὴ αὐτὴ κατασκευὴ ἀρχίζει πολὺ πιὸ χαμηλὰ ἀπὸ τὸ κλειδὶ τοῦ ἡμικυκλίου τοῦ θυρώματος, ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχαν εἴτε ὀρθογωνικὰ εἴτε καὶ ἡμικυκλικὰ ξύλινα φύλλα, ποὺ νὰ «σφάλιζαν» ὁλόκληρο τὸ ἄνοιγμά της, γιατὶ θὰ «κτυποῦσαν», τότε, καθὼς θὰ περιστρέφονταν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πύλης, ἐπάνω στὸ ἐσωράχιο τοῦ ἀψιδωτοῦ αὐτοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνωφλίου της. Ἔτσι, εἶναι βέβαιο πὼς ἡ εἴσοδος τῆς Πύλης τοῦ Ἰησοῦ κλείνονταν μὲ δυὸ φύλλα ὀρθογωνικοῦ σχήματος, ποὺ ἔφθαναν (σὲ ὕψος) μοναχὰ μέχρι τὸ ἀδιάρθρωτο, ἁπλὸ ἐπίκρανο τῶν παραστάδων, στὴ βάση τοῦ ἡμικυκλίου της. Κατὰ συνέπεια, σωστὰ σχεδίασα, καθὼς νομίζω, στὴν ἀντίστοιχη μελέτη τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, τὰ μεταλλικὰ φύλλα, ποὺ κατασκευάστηκαν κιόλας καὶ τοποθετήθηκαν στὴ θέση τους. Στὴ θέση τοῦ ἡμικυκλικοῦ φεγγίτη ἢ δὲν ὑπῆρχε τίποτε ἢ εἶχαν ἴσως τοποθετήσει κάποιο κιγκλίδωμα (μᾶλλον ἀπίθανο ὅμως, μιὰ καὶ δὲ σώζεται κανένα ἴχνος ἀπὸ τὶς τρύπες ποὺ θἄπρεπε τότε νὰ ὑπάρχουν ἐπάνω στοὺς ἀψιδολίθους τοῦ τόξου). Ἰορδ. Δημακόπουλου, Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), σελ. 197, εἰκ. 4.

62. Ὅπως π.χ. στὴν Πύλη τοῦ S. Zeno (1540) τῆς πατρίδας του Βερόνας (στὸ τοξωτὸ θύρωμα τῆς ἐξωτερικῆς της ὄψης), ἔ.ἀ. σελ. 188 καὶ εἰκ. 21, 22 καὶ 23.

ὄψεων τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρωμάτων. Ἀπὸ κεῖ, μεταφέρονται μετὰ ἐπὶ τόπου γιὰ νὰ ντύσουν μ' ἕνα κλασσικιστικὸ σκηνικὸ μνημειακοῦ ὕφους τὸ ἄνοιγμα τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης, ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ μὲ τὴν παραπάνω κατασκευαστικὴ μέθοδο.

Στὰ ἐπιμέρους παραδείγματα τῶν θυρωμάτων, ποὺ ἐξετάσαμε νωρίτερα, εἴδαμε κιόλας ὅτι ὁλόκληρη ἡ κατασκευὴ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν αὐτῶν συνθέσεων ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ μιὰ ἐπένδυση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου [63], ποὺ ἀφορᾶ ἀκόμη καὶ τοὺς ἁψιδολίθους ἢ τὰ δυὸ - τρία κομμάτια τοῦ ἐμφανιζόμενου σὰν μονολιθικοῦ ἡμικυκλικοῦ τους τόξου. Σὲ μερικὲς μάλιστα περιπτώσεις, τὰ τελευταῖα εἶναι ἁπλῶς πώρινες πλάκες μὲ πολὺ μικρὸ πάχος (τοξωτὸ θύρωμα Ζαμπελίου 7,) καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ πλάγια τρίγωνα τοῦ τόξου καὶ τὶς φυτικές του διακοσμήσεις, «φιορέτα», ποὺ κόβονται σὲ τρία, τέσσερα ἢ καὶ περισσότερα κομμάτια, τῶν ὁποίων ὅμως εἶναι εὐδιάκριτοι ἀκόμη οἱ ἁρμοί [64].

Ἡ στερέωση, εἰδικότερα, τῶν κιονοκράνων (τῶν «καπιτέλων») καὶ τῶν κορμῶν τῶν κιονίσκων, καθὼς καὶ τῶν ἐπικράνων καὶ τῶν κομματιῶν τοῦ κορμοῦ τῶν παραστάδων ἐξασφαλίζεται χάρη στὴ σκόπιμη λάξευσή τους σ' ἕνα λίγο μεγαλύτερο ἀπ' ὅσο χρειάζεται πρισματικὸ ὄγκο πωρολίθου, τοῦ ὁποίου ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς παράπλευρες ἕδρες ἀφήνεται ἄθικτη γιὰ νὰ ἐντοιχιστεῖ μέσα στὴν ἀργολιθοδομή. Τὰ ἐξωτερικὰ ἐπιχρίσματα τοῦ σπιτιοῦ ἔρχονται, κατόπιν, ν' ἀποκρύψουν τὴν κατασκευαστικὴ αὐτὴ λεπτομέρεια, ποὺ φαίνεται μόνο σὰν πέσουν οἱ σοβάδες. Δὲ λείπουν πάντως καὶ οἱ καθ' ὕψος μεταλλικὲς συνδέσεις τῶν μελῶν. Σ' αὐτὲς ξαναζεῖ, κατὰ κάποιο τρόπο, ἡ ἀντίστοιχη ἀρχαία τεχνική, μιὰ καὶ χρησιμοποιοῦνται σιδερένιοι γόμφοι στὴ μορφὴ μικρῶν, εὐθύγραμμων ράβδων, ὀρθογωνικῆς διατομῆς, σὰν κι αὐτοὺς ποὺ βλέπουμε στὴ σύνδεση τῶν κιονοκράνων μὲ τοὺς κορμούς, στὶς δωρικὲς « κολονέτες » τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12 (Πίν. 129_3).

Μὲ ἁπλὴ πάκτωση γίνεται, ἀντίθετα, ἡ στερέωση στὸν τοῖχο τῶν εὐθύγραμμων λαξευτῶν κομματιῶν τοῦ ἐπιστυλίου, τῆς ζωφόρου καὶ τοῦ γείσου (τῶν «φρήζων») κι ἀπὸ κεῖ ἀσφαλῶς θἄρχιζε ἡ ἀποξήλωση ὁλόκληρης τῆς πόρτας, ὅταν χρειάζονταν νὰ γίνει ἡ μεταφορά της κάπου ἀλλοῦ. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ μᾶς φανεῖ διόλου ἀπίθανη ἢ ἀκατανόητη, μετὰ ἀπ' ὅσα εἴδαμε μέχρι τώρα. Ἀναμφισβήτητη, ἐξάλλου, ἐπιβεβαίωση τοῦ φαινομένου ἔχουμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στίμα, τὴν ἐκτίμηση δηλαδὴ τῆς ἀξίας, ἑνὸς ἀκινήτου τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ θὰ δοῦμε ἀργότερα (ὅπου ἀποτιμᾶται, ἰδιαίτερα, ἡ ἀξία τῆς πέτρινης

63. Βλ. ὅσα σχετικὰ γράφω καὶ γιὰ τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου τῆς Santa Maria τοῦ Ρεθέμνου (Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 216, σημ. 42), καθὼς καὶ γιὰ κεῖνο τῆς κεντρικῆς πύλης τῆς μονῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων (ΔΧΑΕ 6 (1972), σελ. 235, σημ. 16).

64. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἀφοροῦν, γενικά, καὶ τὰ θυρώματα τῆς Τουρκοκρατίας, κατὰ τὴν ὁποία ἀκολουθεῖται ἡ ἴδια ἀκριβῶς κατασκευαστικὴ μέθοδος. Βλ. π.χ. τὰ θυρώματα τῶν ὁδῶν Ἁγ. Βαρβάρας 47, Παπαμιχελάκη 10, Δασκαλογιάννη 19, Μελισσηνοῦ 30, Σουλίου 31 κλπ. Πρέπει, ἐπίσης, νὰ σημειώσουμε ὅτι, ὅταν τὸ ἡμικυκλικὸ τόξο τῆς πόρτας συγκροτεῖται ἀπὸ τρία κομμάτια (συνηθισμένη λύση στὰ θυρώματα τῆς Τουρκοκρατίας ἰδίως), τότε τὰ δυὸ μεγαλύτερα καὶ συμμετρικὰ σὲ μέγεθος κομμάτια, ποὺ βρίσκονται πρὸς τὰ δυὸ ἄκρα τοῦ τόξου, ὀνομάζονται « ρετζεβάτια » (πληροφορία μαστρο - Γιάννη Ἀποκορωνιωτάκη), ἴσως ἀπὸ τὸ ρῆμα reggere = ὑποβαστάζω, κρατῶ, γιατὶ πράγματι ὑποβαστάζουν καὶ τὰ δυὸ τὸ κλειδὶ τοῦ τόξου, μὲ τὸ ὁποῖο ὁλοκληρώνεται τὸ ἡμικυκλικό του σχῆμα. Κατὰ τὸν Δ. Τριποδάκη, Ἀρχιτεκτονικὴ 58 (1966), σελ. 55, ὁ ὅρος (τὸ) « ξετζεβάτι » σημαίνει τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο. Δὲν ἀποκλείεται, συνεπῶς, ἡ λέξη « ρετζεβάτι » νὰ ἔχει καὶ τὶς δυὸ παραπάνω σημασίες.

πόρτας), κι ἀπὸ μιὰ συμβολαιογραφικὴ πράξη ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ νοτάριου τοῦ Χάνδακα Μιχαὴλ Μαρᾶ. Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἐμφανίζονται δυὸ γείτονες ἐπαγγελματίες, ἕνας « σγουράφος » κι ἕνας « τζαγγάρης », ποὺ συμφωνοῦν ν' ἀλλάζουν τὶς πόρτες τῶν ἐργαστηρίων τους, παίρνοντας ὁ καθένας τους ὄχι μονάχα τὰ ξύλινα κουφώματά τους ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ (τοξωτοῦ) τους περιθύρου : « νὰ πέρνεις καὶ τὴν πόρτα σου εἴτε τὴν ξύλινη ὡσὰν καὶ τὴν πέτρινη μὲ τὸ ἀνώφλιόν της καὶ νὰ πέρνης καὶ τοῦ παραθυριοῦ σου τὴν πόρτα τούτην ξύλινη καὶ ὅλαις του ταῖς πέτραις εἴτες ταῖς πλάκες σου τοῦ ἀρκάδου (= τοῦ τόξου) ὡσὰν καὶ τὰ πλαϊνά του (δηλαδὴ τὸ πέτρινο πλαίσιο), ὅλα νἄνε ἐδικά σου νὰ τὰ πέρνης » ! [65]

65. Παραθέτω αὐτούσιο ὁλόκληρο τὸ συμφωνητικό (οἱ ἐπεξηγήσεις μέσα στὶς παρενθέσεις εἶναι δικές μου) :

« κβ' (= 22) νοεμβρίου ,αφξδ' (= 1564).

ὁμολογοῦμεν ἡμεῖς μανοῦσος κατζομάτης τζαγγάρης τὴν τέχνην τοῦ ποτὲ (= τοῦ μακαρίτη) μαϊστρομιχέλη ἀπὸ τὸ ἓν μέρος καὶ γεώργης φουκᾶς σγουράφος τοῦ ποτὲ κὺρ νικόλα ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὅτι ἐσυμβιβάστημεν καὶ ἐλλάξαμεν τὴς πόρταις καὶ ταῖς ἀνεβασιαῖς τῶν ἐργαστηρίων μας ὁπόχομεν δὶς εἴκοσι ἐννέα, εἰς τὴν ῥούγαν τῆς κρήτης (προφανῶς ἡ Ruga Grande τοῦ Χάνδακα) ἀπὸ λογαριασμὸν τοῦ σὰ φραντζέσκου (δηλαδὴ τὰ οἰκήματα τῶν ἐργαστηρίων, καθὼς σημειώνει ὁ Κ. Μέρτζιος, ἦταν στὴν ἰδιοκτησία τοῦ μεγάλου μοναστηριοῦ — ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα λατινικὰ μοναστήρια τῆς Κρήτης — καὶ τῆς ὁμώνυμης ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου — στὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου — καὶ εἶχαν παραχωρηθεῖ μὲ livello στοὺς δυὸ συμβαλλομένους γιὰ « δὶς εἴκοσι ἐννέα » = 58 χρόνια) καὶ ἔδωκές μου ἐσὺ ὁ φουκᾶς τὴν πόρτα σου ἤγουν ταῖς ἀνεβασιαῖς τοῦ ἐργαστηρίου σου ὁποῦνε πρὸς τὴν ἡμέραν τῆς δύσης διὰ νὰ τὴν ἐβάλωμεν μέσα εἰς τὸ ἐργαστῆρι μου ὁποῦ θέλω νὰ κάμω (δηλαδὴ ὁ χῶρος τῆς εἰσόδου καὶ τῆς ἀνόδου στὸ ἐργαστήρι τοῦ ζωγράφου, ποὺ εἶναι φανερὸ πὼς βρισκόταν στὸν ὄροφο τοῦ κτηρίου, ἐντάσσεται τώρα στὸ ἐργαστήρι, ποὺ θέλει νὰ κάνει ὁ τσαγκάρης στὸ ἰσόγειο) καὶ εἰς ἀλλαξίαν αὐτῆς σοῦ ἔδωκα ἐγὼ ὁ κατζομάτης ἐσένα τοῦ φουκᾶ, τὴν πόρταν μου ὁπόναι εἰς τὸ στενὸ μέσα (φαίνεται πὼς τὸ κτήριο ἦταν γωνιακὸ) πρὸς τὸν βορρᾶν καὶ νἄμε κρατημένος (= ὑποχρεωμένος) νὰ σοῦ κάμω καὶ τὴν ἀνεβασὰν (δηλαδὴ τὴ σκάλα) τοῦ ἐργαστηρίου σου ἀπὸ αὐτὴν τὴν πόρταν ὁποῦ σοῦ ἔδωκα μὲ ὅλαις μου ταῖς ἔξοδαις νὰ τὰ κάμω και ο δε καλὰ ν' ἀρχίσω, νὰ σούχω ξετελειωμένα εἰς ὀκτὼ ἡμέραις (δηλαδὴ ὁ χρόνος τῶν ἐργασιῶν διασκευῆς ὁρίζεται σὲ ὀκτὼ μέρες) ἀλλέως καὶ περάσουν νὰ σοῦ πληρώνω τὸ ἐνοίκιον τοῦ ἐργαστηρίου σου ὅσαις ἡμέραις πλειότεραις τόθελε σπατζάρει (καθαρίσει), ἀκόμη ἐσὺ ὁ φουκᾶς νὰ πέρνης καὶ τὴν πόρταν σου εἴτες τὴν ξύλινη ὡσὰν καὶ τὴν πέτρινη μὲ τὸ ἀνώφλιον της καὶ νὰ πέρνης καὶ τοῦ παραθυριοῦ σου τὴν πόρταν τούτην ξύλινη καὶ ὅλαις του ταῖς πέτραις εἴτες ταῖς πλάκες τοῦ ἀρκάδου (δηλ.τοὺς ἀψιδολίθους τοῦ τόξου τῆς πόρτας) ὡσὰν καὶ τὰ πλαϊνά του ὅλα νἄνε ἐδικά σου νὰ τὰ πέρνης καὶ ἐγὼ ὁ κατζομάτης νὰ σοῦ κάμω ὅλα τὰ ἄνωθι καινούργια καὶ καλὰ καὶ σίγουρα ὅλα τὰ ἄνωθι, ὡσὰν τοῦ σοβεντούκου (καθὼς ὑποσημειώνει ὁ Κ. Μέρτζιος, « ὁ Σοβεντοῦκος ἦτο ζωγράφος ») τὸ ἐργαστῆρι (φαίνεται πὼς τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς παλιᾶς πόρτας τοῦ ζωγράφου μένουν στὸν τελευταῖο γιὰ ἄλλη χρήση, ἐνῶ ὁ τσαγκάρης ἀναλαμβάνει νὰ τοῦ φτιάξει μιὰ ἄλλη πόρτα σὰν κι ἐκείνη ποὺ εἶχε ὁ ζωγράφος Σοβεντοῦκος) μὲ ὅλαις μου ταῖς ἔξοδαις ὡς ἄνωθι εἴρηται καὶ οὕτως εἴμασταν κοτέντοι (= εὐχαριστημένοι, ἱκανοποιημένοι, συνηθ. στὰ νοταριακὰ ἔγγραφα) ὅλα τὰ ἄνωθι μέρη, βάνοντας καὶ διὰ πένα (= ποινικὴ ρήτρα) ὑπέρπ. πενήντα διὰ τὰ φουσάδα τῆς αὐθεντίας μας (ἡ « πένα » εἶναι ὑπὲρ τῶν στρατευμάτων τῆς τοπικῆς βενετικῆς Ἀρχῆς τῆς Κρήτης, ἐνῶ σ' ἄλλες περιπτώσεις ἐκπίπτει ὑπὲρ τῆς « φάμπρικας τῆς Αὐθεντίας », δηλαδὴ ὑπὲρ τῶν ὀχυρωματικῶν ἢ ἄλλων δημόσιων ἔργων) καὶ ἡ γραφὴ αὕτη εἰς τὴν δύναμίν της (δηλ. τῆς Αὐθεντίας).

μάρτυρες παρακαλετοί : μαΐστρο μπατίστας νταβενέτζια στανιέρης, (= κασσιτερωτὴς) καὶ μαϊστροκωσταντὶς καλομάτης, τζαγγάρης.

Κων. Μέρτζιου, Κρητ. Χρον. 15 - 16, II (1961 - 62), σελ. 268 - 269.

3. Τὰ τόξα καὶ οἱ θόλοι

α) Τὸ χαμηλωμένο κυκλικὸ τόξο

Ὅπως, κατὰ προσέγγιση, δείχνει καὶ τ' ὄνομά του, τὸ χαμηλωμένο κυκλικὸ τόξο (ἀγγλ. segmental arch) ἀποτελεῖ τμῆμα κύκλου, ἀλλ' εἶναι μικρότερο τοῦ ἡμικυκλίου. Συγκρινόμενο μ' ἕνα ἡμικυκλικὸ ἢ ἕνα ὀξυκόρυφο τόξο (τοὺς δυὸ ἄλλους συνηθισμένους τύπους ἀψίδας τῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου), τοῦ ἴδιου ἀνοίγματος, παρουσιάζει τὸ πιὸ μικρὸ βέλος (ὕψος μεταξὺ τῆς νοητῆς του ὁριζόντιας χορδῆς καὶ τοῦ πιὸ ψηλοῦ σημείου τῆς καμπύλης του).

Παρόλο πού, ἐξαιτίας τῆς ὀξείας γωνίας, τὴν ὁποία σχηματίζει ἡ ὁριζόντια χορδή του μὲ τὴν ἐφαπτομένη στὴν ἀφετηρία του (στὸ σημεῖο τῆς ἔδρασής του), δημιουργοῦνται ἔντονες ὠθήσεις τῶν φορτίων του πάνω στὶς δυὸ ἑκατέρωθεν παραστάδες τῶν τοίχων ἢ τῶν πεσσῶν, ποὺ τὸ ὑποβαστάζουν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ μπορεῖ φυσικὰ νὰ θεωρηθεῖ σὰν τύπος ἰσχυρῆς ἀψιδωτῆς κατασκευῆς, εἶναι μολαταῦτα εὐρύτατα διαδομένο εἶδος καμάρας [66] στὸ κατώγι τῶν ρεθεμνιώτικων σπιτιῶν. Τοῦτο ὀφείλεται στὰ πλεονεκτήματα ποὺ προσφέρει ἡ γεωμετρική του μορφή : μπορεῖ δηλαδὴ νὰ γεφυρώσει ἕνα μεγάλο ἄνοιγμα μ' ἕνα συνολικὸ ὕψος (στὸ «περιγέλι» του) [67] ἀρκετὰ μικρότερο ἀπ' ὅσο θὰ χρειάζονταν (γιὰ τὸ ἴδιο ἄνοιγμα) ἕνα ἡμικυκλικὸ ἢ — ἀκόμη χειρότερα — ἕνα ὀξυκόρυφο τόξο. Κατὰ συνέπεια, τὸ προτιμοῦν, γενικότερα, στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, ἐκεῖ ὅπου τὸ διατιθέμενο καθαρὸ ὕψος ἢ ἡ ἐπιθυμία ν' ἀποφύγουν τοὺς πολλοὺς καὶ πυκνὰ διαταγμένους πεσσοὺς τῶν μικρότερου ἀνοίγματος ἀψίδων (γιὰ νὰ πετύχουν ἔτσι μιὰ μεγαλύτερη ἑνότητα τοῦ χώρου) ἤ, τέλος, ἡ ἀναζήτηση τρόπων γιὰ τὴν κατάργηση τῶν δυσχερειῶν, ποὺ θὰ δημιουργοῦσε ἡ ἀλληλοτομία ἑνὸς πιὸ ψηλοῦ τοξωτοῦ (π.χ. ἡμικυκλικοῦ) ἀνωφλίου μ' ἕνα θόλο, δὲν ἄφηνε περιθώρια γιὰ τὴ χρησιμοποίηση μιᾶς ἰσχυρότερης, ἡμικυκλικῆς, ἢ ὀξυκόρυφης καμάρας.

Ἔτσι, βλέπουμε νὰ ἐμφανίζεται τὸ χαμηλωμένο κυκλικὸ τόξο στὶς μεγάλες, τοξωτὲς εἰσόδους τῶν «μαγαντζίνων» (Νικηφ. Φωκᾶ 89, Σουλίου 54· Πίν. 148_2, κλπ.), στὰ χαμηλὰ κατώγια μερικῶν σπιτιῶν (Νικηφ. Φωκᾶ 70 κλπ.), στὸν ἐνοποιημένο ἰσόγειο χῶρο ἄλλων (Θεσσαλονίκης 50), ὅπου καὶ παίζει τὸ ρόλο τοῦ φορέα τῶν δοκαριῶν τοῦ ξύλινου πατώματος τοῦ ὑπερκείμενου ὀρόφου, στὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα ἐπικοινωνίας μεταξὺ θολοσκέπαστων χώρων (Πύλη τοῦ Ἰησοῦ στὸ Χάνδακα [68], ἐκκλησία Ἀρκαδίου) [69].

66. Ἰωάν. Πικατόρου, Ρίμα θρηνητική, στίχ. 208 :

«Κι ἀπήτις ἐκατήβηκαν ἐκ τὴν καμάραν κάτω»

(βλ. J. G. Wagner, Carmina graeca medii aevi, σελ. 230). Πρβλ. καὶ Ζησ. Τζαρτζάνου, ἔ.ἀ. σελ. 109, καμάρα = ἀψίδα. Σὲ συμφωνητικὸ τοῦ 1619 ὁ Ρεθεμνιώτης ἰνταγιαδόρος μισὲρ Θωμᾶς Μπενέτος ἀναλαμβάνει νὰ φτιάξει ἕνα ξυλόγλυπτο τέμπλο, στοῦ ὁποίου τὸ βημόθυρο θὰ σκαλίσει, στὸ «καμαρέλι» του (δηλαδὴ στὸ ἡμικυκλικό του τόξο) δυὸ «ἀγγελόπουλα» δηλαδὴ δυὸ putti. Μ. Καζανάκη, ἔ.ἀ. σελ. 260.

67. (Τὸ) «περιγέλι» = τὸ ἀνώτατο σημεῖο τῆς καμπύλης μιᾶς ἀψίδας. Τὴ λέξη τὴν ἄκουσα στὸ Ρέθυμνο ἀπὸ τὸν ἡλικιωμένο καὶ ἔμπειρο τεχνίτη μαστρο - Γιάννη Ἀποκορωνιωτάκη.

68. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), εἰκ. 3, 4 καὶ 5 (σχέδιο κατὰ μῆκος τομῆς, ὅπου ὄψη τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος).

Τὴν ἴδια μορφὴ τόξου ἔχει καὶ τὸ μεγάλο ἄνοιγμα, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ ἡ κεντρική, ὀρθογωνικὴ αἴθουσα τῆς Πύλης τοῦ Παντοκράτορα μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς δυὸ θολωτούς της διαδρόμους. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Castellum 16 (1972), σελ. 98, εἰκ. 12, σχέδια κάτοψης καὶ τομῆς Α - Α΄.

69. Βλ. σχέδιο κατὰ μῆκος τομῆς τῆς δίκλιτης ἐκκλησίας τοῦ Ἀρκαδίου, ὅπου εἰκονίζονται (σὲ ὄψη)

Ἡ κατασκευή του γίνεται μὲ ξυλότυπο καὶ οἱ ἀψιδόλιθοί του, καθὼς ἔχει πάντοτε ἕνα μεγάλο ἄνοιγμα, παίρνουν τὸ ἁπλοποιημένο σχῆμα ἀπόλυτα σχεδὸν ὀρθογωνισμένων, πώρινων, λαξευτῶν δόμων, ποὺ τοποθετοῦνται ὁ ἕνας δίπλα στὸν ἄλλο χωρὶς τὴν παρεμβολὴ κονιαμάτων (Βιτσ. Κορνάρου 19· Πίν. 148_1), ἐνῶ καὶ οἱ παραστάδες ἢ οἱ πεσσοί, πάνω στοὺς ὁποίους ἐδράζεται ἡ καμάρα κτίζονται, κατὰ κανόνα, μὲ ὀρθογωνικὰ πελέκια.

Τέλος, ἡ χάραξη τῆς καμπύλης του καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ ξυλοτύπου του εἶναι σχετικὰ ἁπλή : τὸ κέντρο τοῦ κύκλου βρίσκεται, πάντοτε σχεδόν, πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ἐνῶ ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι, εἰδικὰ στὴν περίπτωση τῶν « μαγαντζίνων », μερικὰ βασικὰ γεωμετρικὰ στοιχεῖα τῆς καμάρας (ὅπως π.χ. τὸ μῆκος τοῦ ἀνοίγματος ἢ ἡ ἀκτίνα, ποὺ διαγράφει τὸ τόξο) δίνονται σὲ ἀκέραια πολλαπλάσια τοῦ βενετσιάνικου ποδιοῦ (Νικηφ. Φωκᾶ 89· Πίν. 149_1).

Δὲν πρέπει, τέλος, ν' ἀμφιβάλλουμε πὼς ἡ παρουσία τοῦ χαμηλωμένου τόξου στὴν Κρήτη εἶναι πολὺ παλιότερη ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τοπικῆς ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς, στὸ 16ο - 17ο αἰ.

β) Τὸ ἡμικυκλικὸ τόξο

Καταρχήν, ὀφείλουμε νὰ διευκρινίσουμε ὅτι δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ μιλήσουμε γιὰ τὰ « ἀρκάδα » ἢ « καμαρέλια » ἢ τὰ μικρότερα « ἀρκέτα », τὰ ἡμικυκλικὰ δηλαδὴ ἀνώφλια τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρωμάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε κιόλας λόγος πρωτύτερα, ἀλλ' ἀποκλειστικὰ γιὰ τὶς μεγάλες, ἡμικυκλικὲς καμάρες.

Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ποὺ ἀναφέραμε νωρίτερα, οἱ ἡμικυκλικὲς ἀψίδες εἶναι πολὺ λιγότερο συνηθισμένες στὰ κατώγια τῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου ἀπ' ὅσο τὰ χαμηλωμένα τόξα. Μολαταῦτα, χάρη στὴν κυριαρχία τοῦ ἡμικυκλίου στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονική, δὲ διστάζουν, μερικὲς φορές, νὰ παρουσιάζουν καὶ στὴν πρόσοψη ἀκόμη τοῦ σπιτιοῦ μιὰ ἡμικυκλικὴ καμάρα, γιὰ τὴ γεφύρωση τοῦ ἀνοίγματος τοῦ ἰσόγειου « μαγαντζίνου », πάνω στὸ δρόμο (Νικηφ. Φωκᾶ 70). Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ στήριξη τῶν ξύλινων πατωμάτων τοῦ ὀρόφου χρησιμοποιεῖται, μερικὲς φορές, ὁ ἴδιος τύπος καμάρας, σὲ μικρότερα ὅμως ἀνοίγματα, ἀπ' ὅσο ἐκεῖνα τῶν χαμηλωμένων τόξων, προφανῶς ἐξαιτίας τῆς ἀνεπάρκειας τοῦ διατιθέμενου ὕψους στὸ κατώγι (Χατζηγρηγοράκη 9) ἢ καὶ τὸν ὄροφο τοῦ σπιτιοῦ (Ἀρκαδίου 154 καὶ 198).

Ἡ κατασκευὴ ἀκολουθεῖ, σὲ γενικὲς γραμμές, ἐκείνη τῶν προηγούμενων τόξων (ξυλότυπος, λαξευτοὶ ἀψιδόλιθοι κλπ.).

γ) Τὸ ὀξυκόρυφο τόξο

Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τὸ ὀξυκόρυφο τόξο (ἀγγλ. pointed arch), ποὺ τὸ γνώρισε καὶ ἡ Κρήτη μετὰ τὴ βενετικὴ κατάκτηση (μέγαρο Ittar, στὸ Χάνδακα)[70], δὲν ἀποτελεῖ μολαταῦτα, ὅπως θὰ νόμιζε κανείς, τὴν ἱκανὴ καὶ

τὰ δυὸ μεγάλα, χαμηλωμένα κυκλικὰ τόξα ἐπικοινωνίας τῶν δυὸ κλιτῶν (σχέδ. τοῦ ἀρχιτέκτονα Κ. Ζαχαράκη), στοῦ Στ. Σπανάκη, Κρήτη, τόμ. Β', σελ. 78. Ἀλλά, μὲ χαμηλωμένες κυκλικὲς καμάρες παρουσιάζεται καὶ ἡ τοξοστοιχία τοῦ δεύτερου ὀρόφου τῶν κελλιῶν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μοναστηριοῦ, προφανῶς, ἐπειδὴ μιὰ ὁποιαδήποτε ἄλλη μορφὴ τόξων θὰ χρειάζονταν (μὲ τὶς ἴδιες ἀποστάσεις τῶν στηριγμάτων) πολὺ μεγαλύτερο ὕψος, ἐνῶ δὲν ἦταν, ἐξάλλου, ἐπιθυμητὴ μιὰ πύκνωση τῶν τελευταίων.

70. Gerola, τόμ. III, σελ.207, 210 καὶ 211 καὶ εἰκ. 108 καὶ 109. Στὴν πρόσοψη τοῦ ἰσογείου τοῦ μεγάρου

ἀναγκαία συνθήκη γιὰ τὴν ἀναγωγὴ ἑνὸς κτηρίου (ἢ ἑνὸς μέρους του), ὅπου τοῦτο ἐμφανίζεται (π.χ. Μαν. Βερνάρδου 30), στὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας, ἀφοῦ καὶ στὴν τουρκικὴ ἤ, γενικότερα, τὴν ἰσλαμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὄχι μοναχὰ δὲν εἶναι ἄγνωστο [71], ἀλλὰ παρουσιάζεται συχνότατα καὶ στὴν τουρκοκρατούμενη Κρήτη, ὅπως π.χ. στὰ προστῶα τῶν τζαμιῶν (στὸ Καρὰ Μουσᾶ Πασᾶ καὶ στὸ Μασταμπᾶ τοῦ Ρεθέμνου κλπ.) [72].

Ὅσον ἀφορᾶ, εἰδικότερα, τὰ ρεθεμνιώτικα σπίτια, μποροῦμε πάντως νὰ διαπιστώσουμε πὼς ἡ χρήση τοῦ ὀξυκόρυφου τόξου παραμένει, στὸ 16ο καὶ τὸ 17ο αἰ., ἐντελῶς περιορισμένη. Τοῦτο ὀφείλεται καὶ πάλι στὴ μορφή του, τόσο ἀνεπιθύμητη ἐξάλλου στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονική [73], ποὺ τὸ καθιστᾶ μὲν ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ ἰσχυροὺς τύπους καμάρας [74], ἀλλ' ἀπαιτεῖ τὴν ὕπαρξη ἑνὸς χώρου ἱκανοποιητικοῦ ὕψους. Ἔτσι, ἐμφανίζεται στὰ πιὸ ψηλοτάβανα κατώγια (Ἀρκαδίου 154 καὶ 198), εἴτε γιὰ τὴ στήριξη τῶν ξύλινων πατωμάτων τοῦ ὀρόφου εἴτε γιὰ τὴ δυνάμωση τῆς συνοχῆς τῶν ὀξυκόρυφων θόλων, τοποθετούμενο ἐγκάρσια ὡς πρὸς τὸ μῆκος τῶν τελευταίων, ἐνῶ ποτὲ δὲν προβάλλει πλέον στὶς εἰσόδους τῶν « μαγαντζίνων » ἢ στὸν ὄροφο, παρὰ μόνο μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση (Μαν. Βερνάρδου 30, παρόμοια παραδείγματα στὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ τῶν Χανιῶν κλπ.).

Ἀντίθετα ὅμως, εἶναι ἀκόμη κατανοητὸς κι ἀποδεκτὸς ὁ ἐνισχυτικός του ρόλος καὶ γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς τὸ βλέπουμε, μερικὲς φορές, ἐνσωματωμένο μέσα στὸν κορμὸ τῆς

ὑπῆρχαν δυὸ μεγάλα ὀξυκόρυφα τόξα, ποὺ σώζονται μέχρι σήμερα, καθὼς κι ἕνα ὡραῖο γοτθικὸ θύρωμα, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε νωρίτερα, ποὺ ἔχει μεταφερθεῖ τώρα μέσα στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Μάρκου, στὸ Ἡράκλειο.Κατὰ τὰ λοιπὰ ὅμως, οἱ νεωτερικὲς ἐπεμβάσεις εἶναι τόσο πολλὲς ὥστε τὸ κτήριο νὰχει καταντήσει σχεδὸν ἀγνώριστο. Ἕνα ἄλλο μέγαρο, μὲ ὀξυκόρυφα τόξα στὸ ἰσόγειό του, εἶχε διασωθεῖ στὴν περιοχὴ τῆς Ὀβραϊκῆς τοῦ Χάνδακα, ἔ.ἀ. σελ. 203, εἰκ. 104. Καθὼς σημειώνει ὁ Edoardo Arslan (Gothic Architecture in Venice, σελ. 171), « τὸ δυτικῆς καταγωγῆς, ἁπλό, ὀξυκόρυφο τόξο εἶχε προφανῶς φθάσει στὴ Βενετία ἀπὸ τὸ 13ο κιόλας αἰώνα καὶ πρέπει νὰ εἶχε κάνει κιόλας τὴν ἐμφάνισή του σὲ θυρώματα αὐτοῦ τοῦ αἰώνα, μολονότι, κατὰ κανόνα, ἡ χρήση αὐτοῦ τοῦ τύπου τοῦ τόξου εἶναι σπάνια στὴν κοσμικὴ (μὴ θρησκευτικὴ) ἀρχιτεκτονικὴ τῆς λιμνοθάλασσας (τῆς Βενετίας) ».

71. Στὸ τέμενος Ibn Tulun τοῦ Καΐρου (876 - 879), ἔχουμε, ὅπως γράφει ὁ David Talbot Rice (Islamic Art, London, 1965, σελ. 45), εὐρύτατη χρήση τοῦ ὀξυκόρυφου τόξου: «the pointed arch had already been used in Syria, but in the mosque of Ibn Tulun we have one of the earliest examples of its use on an extensive scale, some centuries before it was exploited in the West by the Gothic architects». Βλ. καὶ Architecture Ottomane, Constantinople, 1873, πίν. II, VI καὶ XIX, εἰκ. 1.

72. Σωστὰ σημειώνει καὶ ἡ Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη, ΑΑΑ III (1970), σελ. 402 ὅτι, « l'arc en ogive de provenance gothique que l'architecture vénitienne avait aussi employé, a été sans doute affinité à de formes musulmanes analogues. . . ».

73. Εἶναι ἀπόλυτα χαρακτηριστικὴ στὸ θέμα αὐτὸ ἡ στάση τοῦ Sebastiano Serlio, ποὺ προτείνει (στὸ Libro settimo, σελ. 170, 171) μιὰ « Propositione terzadecima per ristorar case vecchie »: καταργεῖ τὴν ἀσύμμετρη διάταξη τῶν ἀνοιγμάτων τοποθετώντας ἕνα τοξωτὸ θύρωμα, σὲ Ordine Rustico, στὸν ἄξονα τοῦ γοτθικοῦ κτηρίου, μετατρέπει τὰ ὀξυκόρυφα τόξα τῶν παραθύρων σὲ ἡμικυκλικὰ κλπ.

74. Καθὼς παρατηρεῖ ὁ C. Stewart (Gothic Architecture, τόμ. III στὴ σειρὰ Simpson's History of Architectural Development, σελ. 29), γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τοῦ ὀξυκόρυφου τόξου στὴ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονική, « τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ εἰσαγωγή του ὑπῆρξε σταδιακὴ καὶ ὅτι περιορίστηκε, στὴν ἀρχή, σ' ἐκεῖνα τὰ τμήματα τῆς οἰκοδομῆς, ὅπου ὑπῆρχαν μεγάλα φορτία καί, κατὰ συνέπεια, ἀξιόλογες ὠθήσεις, ποὺ προκαλοῦσαν τὰ τελευταῖα, δείχνει ὅτι ἡ χρήση του πιθανὸν ὀφείλονταν σὲ κατασκευαστικὲς ἀναγκαιότητες παρὰ σὲ αἰσθητικὲς ἀπαιτήσεις ».

λιθοδομῆς ἑνὸς μεγάλου μήκους τοίχου[75], ἐφοδιασμένο μάλιστα καὶ μ' ἄλλες βοηθητικὲς τοξωτὲς κατασκευές, στὰ πιὸ εὐαίσθητα σημεῖα του[76] (μεσότοιχος σπιτιῶν, στὴν περιοχὴ τοῦ Castel vecchio τοῦ Ρεθέμνου· Πίν. 149_3)[77]. Γιὰ τὰ ἴδια στατικά του πλεονεκτήματα τὸ βλέπουμε ἐπίσης νὰ χρησιμοποιεῖται σὲ ὑπόγειες κατασκευές (στέρνα ἢ ἀποθηκευτικὸς — πιθανότατα δημόσιος — χῶρος, στὰ ἐρείπια κατεδαφισμένου σπιτιοῦ, στὸ λιμάνι τῶν Χανιῶν· Πίν. 149_2), σὲ δημόσια ἔργα (ὑδατογέφυρα Καρυδάκι, στὸ Ἡράκλειο)[78], στὶς ἰσόγειες τοξοστοιχίες τῶν μοναστηριῶν (Ἀρκάδι)[79] κλπ. Εἶναι λοιπὸν φανερό, πὼς ἡ ἐπιβίωση τοῦ ὀξυκόρυφου τόξου στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης περιορίζεται μόνον ἐκεῖ ὅπου, ἐξαιτίας τῆς στατικῆς του ἐπάρκειας, θεωρεῖται ὡς ἀπαραίτητο, στὰ πιὸ ἀφανῆ πάντως τμήματα τῆς οἰκοδομῆς.

Ἀπὸ πλευρᾶς, τέλος, τῆς κατασκευῆς του, ἰσχύουν ὅσα εἴπαμε νωρίτερα καὶ γιὰ τὰ δυὸ ἄλλα εἴδη τόξων, μὲ τὴν ἀπαραίτητη τώρα προσθήκη ὅτι ἡ ἔδραση τοῦ τόξου αὐτοῦ πάνω στοὺς ὀρθογωνικοὺς ἢ τετραγωνικούς του πεσσοὺς συνοδεύεται, κατὰ κανόνα, ἀπὸ μιὰ ὀρθογωνικῆς διατομῆς ταινία (imposta)[80], μὲ λοξότμητες τὶς γωνιές της, κατασκευασμένη, ὅπως κι ὁλόκληρο τὸ τόξο (καθὼς καὶ οἱ πεσσοί του), ἀπὸ πώρινα, λαξευτὰ κομμάτια (Ἀρκαδίου 198, Μαν. Βερνάρδου 30).

δ) Οἱ θόλοι

Ἡ πιὸ διαδομένη μορφὴ θόλου στὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου εἶναι ἐκείνη τοῦ ὀξυκόρυφου (Στυλ. Κλειδῆ 11, Ἀρκαδίου 154 καὶ 198). Πρέπει ὅμως νἄχουμε ὑπόψη μας πὼς: α) εἶναι, γενικά, σὲ περιορισμένη χρήση, β) πάντοτε τοὺς συναντοῦμε στοὺς ἀπόλυτα βοηθητικοὺς χώρους τοῦ ἰσογείου καὶ ποτὲ στὸν ὄροφο, γ) στεγάζουν πάντοτε διαμερίσματα μικροῦ πλάτους καὶ τοῦτο βέβαια ἐξηγεῖται εὔκολα, ἂν σκεφθοῦμε πὼς στὴν ἀντίθε-

75. Ἡ διάταξη αὐτὴ ἐπιτρέπει καὶ τὴ διάνοιξη μιᾶς πόρτας ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὰ δυὸ σπίτια. Τέτοιες, πάντως, τοξωτὲς κατασκευὲς (μὲ ἡμικυκλικὲς καμάρες) βρίσκουμε καὶ στὰ βυζαντινὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ Ἅγ. Ὄρος κλπ.

76. Στὸ μέσο περίπου τοῦ καθενὸς κλάδου τοῦ ὀξυκόρυφου τόξου, ποὺ καθὼς εἶναι γνωστὸ διαγράφεται μὲν μὲ τὴν ἴδια ἀκτίνα ἀλλὰ μὲ δυὸ διαφορετικά, συμμετρικὰ ὡς πρὸς τὸν ἄξονά του, κέντρα (γιὰ τοῦτο εἶναι γνωστὸ καὶ ὡς δίκεντρο τόξο) περιλαμβάνεται ἡ πιὸ ἀνίσχυρη περιοχή του. Βλ. καὶ τὸ σχετικὸ διάγραμμα τοῦ C. Stewart (ἔ.ἀ. σελ. 30).

77. Ἐντελῶς ἀνάλογη κατασκευὴ ἐμφανίζεται καὶ στὴν ὄψη τοῦ Palazzo dei Principi Normani τοῦ Salerno (νοτ. Ἰταλία). Giorgio Rosi, La reggia normaninna di Salerno. Bollettino d'Arte, 1950, σελ. 21 καὶ πίν. 4. Κατὰ τὸν C. Stewart (ἔ. ἀ. σελ. 32), ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς εἰσάγεται ἡ χρήση τοῦ ὀξυκόρυφου τόξου καὶ στὴ Νορμανδικὴ Σικελία καὶ νότια Ἰταλία, στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰ., κι ἀπὸ κεῖ περνάει κατόπιν στὴ ρωμανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νότιας Γαλλίας, ἀπ' ὅπου καὶ διαδίδεται στὴ δυτικὴ Εὐρώπη.

78. Κτίστηκε στὰ 1628, ὅταν ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Francesco Morosini κατασκεύασε τὸ ὁμώνυμο ὑδραγωγεῖο, καθὼς καὶ τὴ γνωστὴ κρήνη, στὸ Ἡράκλειο. Στὸ Archivio di Stato τῆς Βενετίας ἔχει σωθεῖ κι ἕνα σχεδιάγραμμα ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς τοξωτῆς αὐτῆς ὑδατογέφυρας, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Gerola (τόμ. IV, πίν. Ι). Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα ΙΙ (1950), σελ. 31.

79. Στ. Σπανάκη, Κρήτη, τόμ. Β', σελ. 82, ὅπου σχέδιο (τοῦ Κ. Ζαχαράκη) τῆς ἐσωτερικῆς ὄψης τῆς δυτικῆ πλευρᾶς τοῦ μοναστηριοῦ.

80. Imposta, στὰ ἰταλικά, ὀνομάζεται τὸ σημεῖο ἐκεῖνο τῶν κατακόρυφων τοίχων ἑνὸς θολοσκέπαστου χώρου ἢ τοῦ πεσσοῦ μιᾶς καμάρας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀρχίζει νὰ διαγράφεται ἡ ἀντίστοιχη καμπυλωτὴ ἐπιφάνεια: «ho alzati fino alle loro imposte» γράφει γιὰ τρεῖς θολωτοὺς χώρους (ποὺ κατασκεύασε) ὁ Benetto Morro (Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 13 καὶ σημ. 18). Πρβλ. καὶ Ζησ. Τζαρτζάνου, ἔ.ἀ. σελ. 143, λῆμ. μάσκα = τὸ σημεῖο τῆς ἔδρασης ἑνὸς τόξου.

τη περίπτωση θὰ χρειάζονταν ἕνα πολὺ μεγαλύτερο ὕψος καὶ δ) πάντοτε βρίσκονται στὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου, καλύπτοντας τοὺς χώρους ἐκείνους, ποὺ ἀπὸ πάνω τους ἐκτείνονται εἴτε ὑπαίθριοι εἴτε ὑγροὶ χῶροι τοῦ σπιτιοῦ (ὑπαίθριες ταράτσες, κουζίνα, ἀποχωρητήριο).

Ἡ κατασκευὴ τῶν ὀξυκόρυφων θόλων γίνεται πάντοτε μὲ τὴ διάστρωση μικρῶν πωρολίθων καὶ ἄφθονης συνδετικῆς ὕλης (κονιάματος), ἐπάνω σ' ἕναν ξύλινο θολότυπο, ἐνῶ ἡ πορεία τους διακόπτεται συχνά, στὶς θέσεις ὅπου στὸν ὅροφο ὑπάρχει κάποιος ἐγκάρσιος τοῖχος, μὲ ἐνισχυτικά, ὀξυκόρυφα τόξα (σφενδόνια), διαταγμένα κάθετα ὡς πρὸς τὸ μῆκος τους (Ἀρκαδίου 154 καὶ 198). Συνηθέστατη, ἐξάλλου, εἶναι ἡ χρήση ὀξυκόρυφων θόλων στὴν κάλυψη τῶν ἐκκλησιῶν τόσο τῶν ὀρθοδόξων ὅσο καὶ τῶν καθολικῶν τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης. Ἔτσι, τοὺς βλέπουμε στὶς μικρές, μονόκλιτες, θολωτές, κατάκοσμες μὲ ἁγιογραφίες, βασιλικὲς τῆς ὑπαίθρου[81] ἢ καὶ στὶς δίκλιτες ὀρθόδοξες ἐκκλησίες τοῦ νησιοῦ (π.χ. στὸ Ἀρκάδι), στὴ λατινικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου στὰ Χανιὰ κλπ.

Σπάνια ὅμως εἶναι ἡ χρήση γοτθικῶν σταυροθολίων μὲ νευρώσεις, στὴν περίπτωση τῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν (βίλλα Ρετόντα)[82], ἐνῶ συνηθίζονται, ἀντίθετα, στὶς ὀρθογωνικὲς ἢ τετραγωνικὲς κόγχες τῶν λατινικῶν ἐκκλησιῶν τοῦ νησιοῦ (San Salvador καὶ Ἅγ. Πέτρος τῶν Δομηνικανῶν στὸ Ἡράκλειο κλπ.), κατὰ τὰ ἀντίστοιχα γοτθικὰ πρότυπα τῆς Ἰταλίας[83].

Οἱ ἡμικυκλικοὶ θόλοι χρησιμοποιοῦνται στοὺς μεγάλου πλάτους χώρους τοῦ ἰσογείου (Ἀθαν. Διάκου 9, βίλλα Clodio στὸ Χρωμοναστήρι) καὶ στὴ στήριξη τῶν ἐξωτερικῶν κλιμακοστασίων (βίλλα Trevisan). Συνηθέστατοι εἶναι ἐπίσης οἱ ἡμικυλινδρικοὶ θόλοι στὴ στέγαση τῶν κεντρικῶν εἰσόδων (τοῦ διαβατικοῦ) τῶν ὀρθόδοξων μοναστηριῶν τοῦ νησιοῦ (Τοπλοῦ, Ἁγ. Τριάδα Τζαγκαρόλων, Ρεθεμνιώτικη Πόρτα Ἀρκαδίου κλπ.), ἢ τῶν ἐπιχωματωμένων τμημάτων τῶν ὀχυρώσεων καί, κυρίως, τῶν θολωτῶν πυλῶν (Πύλες τοῦ Ἰησοῦ καὶ τοῦ Παντοκράτορα στὸ Ἡράκλειο, κεντρική, βόρεια καὶ ἀνατολικὴ πύλη Φορτέτσας Ρεθέμνου) ἢ ἄλλων δημόσιων ἔργων (ἀποθῆκες, « ταρσανάδες » κλπ.), χώρων δηλαδὴ ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὶς μεγάλες τους διαστάσεις. Ἀξιοπαρατήρητο εἶναι πὼς στὴν περίπτωση ποὺ οἱ ἡμικυλινδρικοὶ θόλοι χρησιμοποιοῦνται στὰ περιορισμένου, ὁπωσδήποτε, ὕψους κατώγια τῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν, τότε, καθὼς ἀναγκαστικὰ ἔχουν τὴ γένεσή τους σ' ἕνα σχετικὰ μικρὸ ὕψος ἀπὸ τὸ δάπεδο, δημιουργοῦνται πολὺ συχνὰ προβλήματα ἀλληλοτομίας τους μὲ τὸ τοξωτὸ ἀνώφλι μιᾶς πλευρικῆς πόρτας, μὲ τὴν ὁποία ἐπικοινωνοῦν μὲ κάποιο διπλανὸ χῶρο, ποὺ γνωρίζουν πάντως καλὰ πὼς νὰ τ' ἀντιμετωπίσουν οἱ ντόπιοι μαστόροι (Ἀθαν. Διάκου 9, βίλλα Clodio στὸ Χρωμοναστήρι ἤ, ἀκόμη, ἀποθήκη στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ, ἀπέναντι στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς κεντρικῆς πύλης τῆς Φορτέτσας).

81. Κων. Λασσιθιωτάκη, Κρητ. Χρον., τόμ. 21, 22 καὶ 23, ὅπου καὶ σχέδια ἐγκάρσιων τομῶν τῶν δημοσιευόμενων ἐκκλησιῶν.

82. Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη, Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης, σχέδια κάτοψης καὶ ἐγκάρσιας τομῆς, καθὼς καὶ σχετικὲς φωτογραφίες στοὺς πίν. 17, 19, 20 καὶ 21.

83. Ὅπως εἶναι ἡ βασιλικὴ τοῦ ἀββαείου τῆς Fassanova (1208), τοῦ S. Galgano (περ. 1218) στὴ Σιένα, τῆς Santa Maria Novella (ἄρχισε στὰ 1246) τῆς Φλωρεντίας κλπ. P. Murray, ἔ.ἀ. σελ. 20, εἰκ. 4 καὶ 5 καὶ σελ. 21, εἰκ. 6 καὶ André Chastel, Italian Art, 1971, σελ. 97 - 103 (ἡ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Τοσκάνη, στὰ 1280 - 1340).

Εἶναι ὅμως φανερὸ πὼς οἱ Κρητικοὶ « μουράροι » ἔχουν ἀποκτήσει μιὰ ἀξιόλογη κατασκευαστικὴ ἐμπειρία μὲ τοὺς ἡμικυλινδρικοὺς θόλους (ἡ τεχνικὴ — θολότυπος κλπ. — παραμένει ἡ ἴδια μ' ἐκείνη τῶν ὀξυκόρυφων θόλων), ποὺ τὴν ὀφείλουν ἀσφαλῶς στὴν ἐξοικείωση ἢ καὶ τὴ μακροχρόνια ἀπασχόλησή τους μὲ τὶς ὀχυρώσεις τοῦ νησιοῦ [84].

Ἄγνωστοι παραμένουν στὰ σπίτια οἱ ἡμισφαιρικοὶ ἢ ὁποιουδήποτε ἄλλου εἴδους τροῦλλοι [85], ποὺ χρησιμοποιοῦνται μᾶλλον σπάνια καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ὀρθοδόξων τοῦ « βασιλείου » (Ἁγ. Τριάδα κλπ.) ἢ σὲ ἀσήμαντες, ὑπόγειες κατασκευὲς ἀποθηκῶν ἢ ὑδατοδεξαμενῶν, στὸ ἐσωτερικὸ τῶν φρουρίων (Φορτέτσα).

Ἀπ' ὅλα τὰ παραπάνω προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι στὴ θολοδομικὴ τῆς ἀναγεννησιακῆς Κρήτης, γενικότερα, προτιμοῦνται οἱ ἁπλὲς λύσεις καὶ ἀποφεύγονται συστηματικὰ οἱ σύνθετες, θολωτὲς κατασκευὲς τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης (ρωμαϊκοῦ τύπου σταυροθόλια, θόλοι μὲ πλάγιες καλύπτρες), γνωστές, ἀντίθετα, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μεγάρων καὶ τῶν ἐξοχικῶν ἐπαύλεων τῆς Ζακύνθου καὶ τῆς Χίου, ποὺ δὲν κατορθώνουν νὰ διεισδύσουν καὶ νὰ ἐγκλιματιστοῦν στὸ νησί.

4. Τὰ ξύλινα πατώματα, τὰ δώματα καὶ οἱ ὀροφὲς

Στὴ διαμόρφωση τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ὀρόφου (ἢ τῶν ὀρόφων) τῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου κυριαρχοῦν τὰ ξύλινα πατώματα. Γιὰ τὴν κατασκευή τους χρησιμοποιεῖται μιὰ διαδοχικὴ σειρὰ ἀπὸ παράλληλα διαταγμένα, ξύλινα, ὀρθογωνικῆς διατομῆς δοκάρια (« τράβες ») [86], περασμένα μὲ κάποιο εἶδος λαδιοῦ, ποὺ στηρίζονται (μὲ τὰ ἄκρα τους) ἐπάνω στοὺς τοίχους καὶ τὶς καμάρες τοῦ ἰσογείου (ἢ καὶ τοῦ ὀρόφου — Ἀρκαδίου 154). Πάνω στὶς « τράβες », καρφώνονται κατόπιν μικρότερες, τὸ ἴδιο ὀρθογωνικῆς, πάντα, διατομῆς δοκίδες καὶ πάνω στὶς τελευταῖες διαστρώνονται οἱ τάβλες [87], χωρὶς ν' ἀφήνουν κενὰ μεταξύ τους. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, διαμορφώνεται ταυτόχρονα τόσο ἡ ὀροφὴ τοῦ ἰσογείου ἢ καὶ τοῦ πρώτου ὀρόφου ὅσο καὶ τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ἢ καὶ τοῦ δεύτερου ὀρόφου. Τὰ ὀρθογωνικὰ ἀνοίγματα τοῦ πατώματος μὲ τὶς ξύλινες σκάλες δὲν εἶναι σπάνια (Χατζηγρηγοράκη 9, Νικηφ. Φωκᾶ 70, διώροφη ἀποθήκη ὑλικοῦ στὴ Φορτέτσα κλπ.). Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ κατασκευή, πάνω στὴν ὁποία στηρίζεται τὸ ὁριζόντιο δῶμα, ποὺ στεγάζει (στὸ ἴδιο, ἐνιαῖο ἐπίπεδο ἢ καὶ σὲ διαφορετικῆς στάθμης ἐπίπεδα) τοὺς χώρους τοῦ τελευταίου ὀρόφου τοῦ κτηρίου.

84. Ὁλότελα ἀσυνήθιστοι εἶναι οἱ θόλοι διατομῆς χαμηλωμένου κυκλικοῦ τόξου. Τέτοιους θόλους βρίσκουμε στὴ στέγαση τῶν διάφορων διαμερισμάτων τοῦ ἰσογείου τῆς βίλλας Ρετόντας, ποὺ ἔχουν μάλιστα κτιστεῖ μὲ λαξευτοὺς ἀψιδολίθους. Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη, ἔ. ἀ. σχέδιο κάτοψης καὶ πίν. 22 καὶ 23.

85. Ἐξαιροῦνται, βέβαια, οἱ μικροί, ἡμισφαιρικοὶ τροῦλλοι τῶν λουτρῶν (χαμάμ), ποὺ ἀνήκουν ὅμως στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

86. Βλ. σελ. 90, σημ. 49. Ὁ Gerola (τόμ. III, σελ. 246, σημ. 3) διηγεῖται μιὰ προφορικὴ παράδοση ποὺ ἄκουσε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας στὸ Ρέθεμνος καὶ ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὸ σπίτι τῶν Clodio τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 34 (τότε ὁδοῦ Μωαμεθανῶν 25), τοῦ ὁποίου ἐξετάσαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο τὸ θύρωμα : κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, κάποιος εὐγενὴς Βενετὸς πῆρε τὴν ἄδεια νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ σπίτι τῶν προγόνων του καὶ νὰ πάρει μαζί του ἕνα ἀπὸ τὰ ξύλινα δοκάρια (τὶς « τράβες ») τοῦ κτηρίου (γιὰ ἐνθύμιο), ποὺ ἦταν τάχα γεμάτο μὲ « τσεκίνια ».

87. Βλ. σελ. 90, σημ. 50. Οἱ δοκίδες αὐτές, ἐπάνω στὶς ὁποῖες πατοῦσαν οἱ τάβλες, ὀνομάζονται ἀκόμη στὸ Ρέθεμνος « τσαβρόνια » (πληροφορία τοῦ καθηγητῆ Μαν. Μανούσακα), ἀπὸ τὸ βεν. zavrone.

Γνωστὸ καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὡς ἕνας δεύτερος τρόπος στέγασης τῶν οἰκοδομῶν, ἐκτὸς δηλαδὴ ἀπὸ κεῖνον τῆς κεραμοσκέπαστης στέγης (μύθοι Αἰσώπου)[88], ἐμφανίζεται, πάντως, τὸ δῶμα πολὺ νωρίτερα στὰ ἐπιβλητικὰ ἀνάκτορα καὶ τὶς ἰδιωτικὲς κατοικίες τῆς μινωϊκῆς Κρήτης[89]. Σὲ χρήση ὅμως παραμένει καὶ σὲ βυζαντινὲς περιοχές[90], ὅπως μαρτυροῦν οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς «περὶ δωματουργίας» τοῦ δ΄ τίτλου τοῦ δεύτερου βιβλίου τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Κων. Ἁρμενόπουλου[91] καὶ δὲν πρέπει ν' ἀμφιβάλλουμε πὼς ἦταν σὲ καθολικὴ χρήση στὴν Κρήτη πρὶν ἀπὸ τὴ βενετικὴ κατάκτηση. Ἀλλὰ καὶ σὲ νεώτερες χρονικὲς περιόδους γνωρίζει τὸ ὁριζόντιο δῶμα μιὰ τεράστια διάδοση, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη, στὶς Κυκλάδες καὶ τ' ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, στὸν Πόντο, στὴν Καππαδοκία καὶ στὴν Κύπρο[92], ὅπου ἀκόμη καὶ οἱ θόλοι τῶν γοτθικῶν της ἐκκλησιῶν ἐπικαλύπτονταν μὲ ὁριζόντιο δῶμα, πράγμα ποὺ δείχνει, κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Δ. Βασιλειάδη, ὅτι πάλι «ἔπαιξε τὸ ρόλο της καὶ ἡ τοπικὴ παμπάλαιη παράδοση»[93]. Ἀσυνήθιστο, ἀντίθετα, στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἰταλίας θὰ βρεῖ ἀπροσδόκητα τὸ δῶμα ἕνα θεωρητικὸ ὑποστηρικτὴ στὸ πρόσωπο ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους Ἄγγλους οὐμανιστὲς τοῦ 16ου αἰ., φίλο τοῦ Ἐράσμου, σθεναρὸ καγκελλάριο καὶ τραγικὸ θύμα τοῦ Ἑρρίκου Η΄, τὸν Thomas More, ποὺ ὁραματίζεται στὴν «Οὐτοπία» του μιὰ ἰδανικὴ πολιτεία: «γερτὲς ὀροφὲς δὲν ὑπάρχουνε πιά· στὴ θέση τους ὑπάρχουν ὁριζόντιες, φτιαγμένες μὲ ἕνα εἰδικὸ εἶδος μπετόν, ποὺ δὲν κοστίζει σχεδόν, τίποτα»[94].

Ἀπόλυτη, πάντως, εἶναι δίχως ἄλλο ἡ κυριαρχία τοῦ δώματος στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν τῆς Κρήτης τοῦ 16ου - 17ου αἰ. Ἡ παρουσία του μέσα στὸν ὀχυρωμένο περίβολο τῶν κρητικῶν πόλεων, ὅπου βρίσκουν φιλόξενη σκάλα οἱ γαλέρες τῶν Εὐρωπαίων προσκυνητῶν, ποὺ κατευθύνονται στοὺς Ἅγ. Τόπους, προξενεῖ τὴν ἔντονη ἔκπληξη καὶ περιέργεια τῶν ξένων, μιὰ κι ἀποτελεῖ κάτι ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπ' ὅ,τι ξέρουν στὶς πατρίδες τους: ὁ Georges Lengherand, δήμαρχος τῆς Mons, δὲν θὰ παραλείψει νὰ διηγηθεῖ, στὰ 1486, πὼς «touttes les maisons d'icelle ville (ἐννοεῖ τὸ Χάνδακα) sont à terraches»[95] καὶ τὰ ἴδια θὰ παρατηρήσει, στὰ 1512, ὁ Domenico Trevisan: «Le case tutte sono coperte a terrazi, non sono colme come le nostre,

88. Φ. Κουκουλέ, ΕΕΒΣ, τόμ. ΙΒ΄ σελ. 97.

89. Στυλ. Ἀλεξίου, Μινωϊκὸς Πολιτισμός, σελ. 40.

90. Φ. Κουκουλέ, ἔ.ἀ.

91. Βλ. στὴν ἔκδοση Δωδώνης (μὲ ἐπιμέλεια Κ. Πιτσάκη), Ἀθήνα, 1971, σελ. 123 - 124.

92. Κατὰ τὸν Φ. Κουκουλέ (ἔ.ἀ.), «ὅτι δὲ τῶν δωμάτων καὶ τῶν δωματερῶν οἰκιῶν ἡ χρῆσις κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους θὰ ἦτο συνηθεστάτη φαίνεται καὶ ἐκ τῆς σημερινῆς χρήσεως. Σήμερον δῆλα δὴ αἱ ἐπίπεδοι στέγαι, ἐφ' ὧν ἔχει χυθῆ χῶμα ἀδιάβροχον καὶ διὰ κυλίνδρου ἰσοπεδωθῆ καλοῦνται δώματα, ὅσον ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω ἐν Ἀμοργῷ, Ἄνδρῳ, Ἀντικυθήροις, Κρήτῃ, Κύπρῳ, Λέσβῳ, Τήνῳ, Κύθνῳ, Κῷ, Νάξῳ, Πάρῳ, Ρόδῳ, Σίφνῳ, Σύρῳ, Χίῳ, Μαραθοκάμπῳ Σάμου καὶ Καππαδοκίᾳ καὶ Πόντῳ...».

93. Δ. Βασιλειάδη, Εἰσαγωγὴ στὴν Αἰγαιοπελαγίτικη Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονική, σελ. 39.

94. Thomas More, De optimo statu reipublicae de que nova insula Utopia (1516), Ἀθήνα, 1970, σελ. 66.

95. Dem. Iliadou, Studi Veneziani IX (1967), σελ. 561. Τὰ ἴδια ἀναφέρει στὰ 1532 ὁ Denis Possot (ἔ.ἀ. σελ. 569) καί, στὰ 1480, ὁ Γερμανὸς μοναχὸς Felix Faber (Κ. Σιμόπουλου, Ξένοι Ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα, τόμ. 1, Ἀθήνα, 1970, σελ. 351).

ma tutte piane »[96]. Οἱ κάτοικοι συνηθίζουν, μερικὲς φορές, ἰδίως στὶς δημόσιες γιορτές, νὰ συγκεντρώνονται ἢ καὶ νὰ περπατοῦν ἐπάνω στὶς ταράτσες καὶ τὶς λοτζέτες τῶν σπιτιῶν τους, ὁπότε, κατὰ τὸν Κορνάρο, « γέμουν τὰ δώματα λαό, οἱ αὐλὲς καὶ παραθύρια »[97], πράγμα ποὺ ἀφήνει ἔκπληκτο ἕναν ἀνώνυμο Γάλλο περιηγητὴ τοῦ 1480 : « les maisons de Candie ont des toits en terrasse qui permettent aux gens de se promener comme dans les rues[98]. Τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μᾶς φαίνεται διόλου περίεργο μιὰ καὶ τὰ σπίτια κτίζονταν κατὰ τὸ συνεχόμενο σύστημα, ἐνῶ ὑπῆρχε, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, μιὰ διάρθρωση τοῦ δώματος τοῦ τελευταίου ὀρόφου σὲ διαφορετικῆς στάθμης ἐπίπεδα (συνήθως, καθὼς εἴδαμε, τὰ βοηθητικὰ διαμερίσματα ἀπομακρύνονται ἀπὸ τοὺς κύριους χώρους τοῦ piano nobile καὶ στεγάζονται μὲ χαμηλότερα δώματα — Ἀθαν. Διάκου 9, Θεσσαλονίκης 50, Ἀρκαδίου 198, Χατζηγρηγοράκη 9 κλπ.)[99]. Ἡ βαθμιδωτὴ αὐτὴ διάταξη καθιστοῦσε πραγματοποιήσιμες καὶ τὶς συναντήσεις τοῦ Ρωτόκριτου καὶ τῆς Ἀρετούσας « κ' οἱ δυὸ μποροῦσα νὰ μιλοῦ, ὁ γεῖς ἀποὺ τὸ δῶμα / κι ἡ ἄλλη ἀπ' τὸ κατώγι τση, νὰ λέσι μὲ τὸ στόμα »[100], ἐπιτρέποντας ὅμως καὶ στοὺς κλέφτες νὰ βρεθοῦν ἀνενόχλητα ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ σπιτιοῦ « νὰ μὴ βαλθῆ κιανείς, νὰ θέλη νὰ γυρέψη / κι ἀποὺ τὸ δῶμα τοῦ σπιτιοῦ ἄδεια νὰ βρεῖ νὰ κλέψει »[101], καὶ διευκόλυνε, ταυτόχρονα, τὴ συγκέντρωση τοῦ βρόχινου νεροῦ ὄχι ἀπὸ ἕνα μεγάλο, ἀλλ' ἀπὸ πολλὰ μικρότερα, ἐπὶ μέρους δώματα καὶ τὴ διοχέτευσή του — ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς θέσεις τῶν ὑδρορροῶν, καθὼς εἴδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο — στὴν ἰσόγεια ἢ ὑπόγεια στέρνα. Εἶναι, κατὰ συνέπεια, πολὺ φυσικὸ νὰ ἐνδιαφέρεται ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ σπιτιοῦ νὰ διατηροῦνται τὰ δώματά του καθαρά, καὶ νὰ μὴν ἐπιτρέπει τὴ διάνοιξη ἑνὸς παραθύρου τοῦ γείτονα, ποὺ νὰ « δίδει εἰς τὸ δόμα καὶ ἀέρα τοῦ μαγατζέ »[102] του.

Μετὰ ἀπ' ὅλα αὐτά, δὲν εἶναι ἀκόμη παράξενο, πὼς ἡ κυριαρχία τοῦ παραδοσιακοῦ δώματος τῆς Κρήτης ἐπεκτείνεται καὶ στὰ δημόσια κτήρια τῆς Αὐθεντίας : « νομίζω λοιπὸν πὼς ἂν γίνουν δεξαμενὲς μπορεῖ νὰ διοχετευθεῖ σ' αὐτὲς τὸ καθαρὸ καὶ ἄφθονο νερό, ἄλλο ἀπὸ τοὺς στρατῶνες Φοσκαρίνι καὶ ἄλλο ἀπὸ τὸ Φούντικο, οἰκοδομήματα ποὺ ἔχουν μεγάλη ἔκταση »[103]. Σ' ἄλλες πάλι περιπτώσεις, ὅπως π.χ. σ' ἐκείνη τῆς Lozza τοῦ Ρεθέμνου, ἡ παλαίωση ἢ καταστροφὴ τῆς ἀρχικῆς, τετράρριχτης, κεραμοσκέπαστης στέγης προκαλεῖ τὴν ἀντικατάστασή της μ' ἕνα ὁριζόντιο δῶμα[104]. Μοναδικὴ ἐξαίρεση στὸ γενικὸ αὐτὸ κανόνα εἶναι οἱ ξυλόστεγες ἢ θολωτὲς ἐκκλησίες τῶν ὀρθο-

96. Τὸ χωρίο προέρχεται ἀπὸ τὸ Viaggio di Domenico Trevisan, descritto da Z. Pagani, Venezia, 1875. Gerola, τόμ. III, σελ. 201, σημ. 4.

97. Ἐρωτόκριτος, Β 110.

98. Dem. Iliadou, ἔ.ἀ. σελ. 557.

99. Τέτοια βαθμιδωτὴ διάταξη εἶχε καὶ τὸ δῶμα τοῦ τελευταίου ὀρόφου τοῦ δουκικοῦ ἀνακτόρου τοῦ Χάνδακα, ὅπως μὲ πολλὴ σαφήνεια διακρίνεται στὴν προοπτικὴ pianta τοῦ Zorzi Corner (1625). Τοῦτο ὀφείλονταν, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, καὶ στὴ σταδιακὴ προσθήκη χώρων στὴν ἀρχικὴ οἰκοδομή.

100. Ἐρωτόκριτος, Γ 555 - 556.

101. Ἔ.ἀ. Γ 399 - 400.

102. Γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἰδιοκτήτη τοῦ δώματος συντάσσεται νοταριακὴ πράξη ἀπὸ τὸ Ρεθεμνιώτη νοτάριο Γεώργ. Ἐπισκοπόπουλο (μὲ ἡμερομηνία 3/4/1550). Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 295.

103. Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 4 (1950), σελ. 342.

104. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1974), τόμ. Β', σημ. 18 καὶ 59 καθὼς καὶ πίν. 1α καὶ 3α.

δόξων καὶ τῶν καθολικῶν τῶν κρητικῶν πόλεων, ποὺ τόσο χαρακτηριστικὰ σχεδιάζει στὶς piante του ὁ Francesco Basilicata, βάφοντάς τες μὲ κατακόκκινο χρῶμα [105].

Ἡ παρατηρούμενη, συχνά, ἔλλειψη ξυλείας ἱκανοποιητικοῦ μήκους, ποὺ κάποτε δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὴν προσοχὴ ἀκόμη καὶ τῶν ξένων περιηγητῶν [106], ὑποχρεώνει, μερικὲς φορές, τοὺς « μουράρους » νὰ τοποθετοῦν στὶς θέσεις τῶν δοκοθηκῶν πώρινους προβόλους (ἰτ. mensole), μὲ στρογγυλεμένα ἄκρα, πακτωμένους μέσα στὸ σῶμα τῆς λιθοδομῆς, ἔτσι ὥστε νὰ μειώνεται τελικὰ τὸ ἀπαιτούμενο μῆκος, ποὺ θἄπρεπε νἄχουν, σ' ἀντίθετη περίπτωση, οἱ « τράβες » (βίλλα Clodio στὸ Χρωμοναστήρι· Π ί ν. 151_1, κατώγι Νικηφ. Φωκᾶ 70 κλπ.). Ἡ λύση αὐτή, μὲ ξύλινες τώρα mensole, ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὶς ξυλόστεγες βασιλικὲς τῶν καθολικῶν (S. Giovanni στὴν ὁδὸ 1821 τοῦ Ἡρακλείου, σήμερα ξυλαποθήκη· Π ί ν. 150_1, Ἅγ. Πέτρος τῶν Δομηνικανῶν, στὸ λιμάνι τῆς ἴδιας πόλης· Π ί ν. 151_3), ὀφειλόμενη ὅμως σὲ ἀποκλειστικὰ μορφολογικοὺς τρόπους, γνωστοὺς σὲ γοτθικές, ξυλόστεγες βασιλικὲς τῆς κεντρικῆς καὶ βόρειας Ἰταλίας [107] (Santa Croce τῆς Φλωρεντίας — 1294, S. Stefano, Καθολικὸ τῆς ὁμώνυμης μονῆς τῶν Αὐγουστινιανῶν τῆς Βενετίας — τέλειωσε στὰ 1374) ἢ καὶ δημόσια ὄχι μόνον γοτθικῆς ἀλλὰ καὶ ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς κτήρια (loggie coperte τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ Palazzo Ducale, ἰσόγειο τῆς Scuola di S. Marco κλπ.). Τέτοιοι ἀκριβῶς ξυλόγλυπτοι πρόβολοι στὰ ἄκρα τῶν δοκαριῶν τῆς ὀροφῆς ἐμφανίζονται καὶ στὴ στέγαση τοῦ πρώτου ὀρόφου τῆς λεγόμενης οἰκίας τοῦ Βαΐλου, παμπάλαιου κτηρίου, μὲ νεοκλασσικὰ τώρα στοιχεῖα στὴν πρόσοψή του, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς τῆς Χαλκίδας [108].

Στὰ σπίτια, πάντως, τοῦ Ρεθέμνου προτιμοῦνται ἁπλούστερες μορφολογικὰ λύσεις. Ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα διατηρημένα παραδείγματα μποροῦμε νὰ συναντήσουμε στὴν ξύλινη ὀροφὴ τοῦ τελευταίου ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9 (Π ί ν. $150_{2,3}$). Ἡ ὅλη κατασκευὴ ἔχει γίνει μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια, ἐπειδὴ πρόθεση τοῦ κατα-

105. Ἔ.ἀ. σημ. 18.

106. Ὁ Daniel Ecklin, ποὺ φθάνει στὸ Χάνδακα στὶς 28 Ἀπριλίου τοῦ 1552 καὶ μένει στὴν Κρήτη μέχρι τὶς 7 Ἰανουαρίου τοῦ 1553, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὑπάρχει ἔλλειψη ξυλείας μεγάλου μήκους καὶ γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή της ἀναγκάζονται νὰ χρησιμοποιοῦν στὸ νησὶ τοὺς κορμοὺς τῶν κυπαρισσιῶν. Dem. Iliadou, ἔ.ἀ. σελ. 571.

107. Ὡς μορφολογικὸ στοιχεῖο, οἱ ξυλόγλυπτες mensole τῶν ζευκτῶν τῆς στέγης εἶναι γνωστὲς στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀπὸ πολὺ νωρίτερα (ρωμανικὴ ἀρχιτεκτονική). Aug. Choisy, Histoire de l' Architecture, τόμ. Β. σελ. 129 καὶ σχέδιο 16Α.

108. Καθὼς γράφει ὁ Δημ.Τριανταφυλλόπουλος (Ἡ μεσαιωνικὴ Χαλκίδα καὶ τὰ μνημεῖα της. ΑΕΜ 16 (1970),σελ.201 - 202), ἐκεῖ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ « ἡ οἰκία τοῦ Βαΐλου,ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ἡ προφορικὴ παράδοση « σπίτι τοῦ Βαΐλη » ». Τὸ κτήριο ἔχει, πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλι τῆς εἰσόδου του, μιὰ ὀρθογωνικὴ πλάκα μ' ἕναν ἀνάγλυφο γρύπα καὶ διατηρεῖ στὸ ἰσόγειό του ἴχνη ἑνὸς παλαιοχριστιανικοῦ μνημείου (βαπτιστηρίου ;). Στὸν ὄροφο, πάντως, ὑπάρχουν πολλὰ δωμάτια καὶ ὅταν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1970 ἐπισκέφθηκα τὸ κτήριο γιὰ νὰ ἐπιβλέψω τὶς ἐργασίες ἐπισκευῶν, ποὺ γίνονταν τότε γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν δυὸ Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς περιοχῆς (Βυζαντινῶν καὶ Κλασσικῶν) εἶχε πέσει ἕνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὴν ψευδοροφὴ (στὸ γνωστὸ τύπο, ποὺ συναντοῦμε σὲ ἠπειρώτικα, θεσσαλικὰ καὶ μακεδονικὰ ἀρχοντικὰ τῆς Τουρκοκρατίας) τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὰ δωμάτια τῆς πρόσοψης. Φάνηκε τότε ἀπὸ μέσα ἡ πραγματική, ἀρχικὴ ὀροφὴ τοῦ κτηρίου, μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ παράλληλες « τράβες », φερόμενες πάνω σὲ mensole. Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ κατασκευὴ ἀνῆκε στὴν πρὸ τῆς Τουρκοκρατίας (1470) περίοδο τῆς Βενετοκρατίας καὶ δικαιώνει ἴσως καὶ τὴν προφορικὴ παράδοση περὶ οἰκίας Βαΐλου κλπ., μιὰ καὶ φαίνεται πὼς ἔχουμε μιὰ τυπικὴ περίπτωση salone grande ἢ portego μὲ δοκιδωτὴ ὀροφή.

σκευαστῆ της ἦταν νὰ μείνει τελικὰ ὁρατή. Οἱ « τράβες » εἶναι ὄχι μόνον ἀπόλυτα ὀρθογωνισμένες, ἀλλ' ἔχουν καὶ κάποιο στοιχειῶδες σκάλισμα στὰ πέλματά τους, ἐνῶ τὰ ἄκρα τους, ἐπάνω στοὺς δυὸ κατὰ μῆκος τῆς στενόμακρης αἴθουσας τοίχους, ἑνώνονται μὲ τάβλες στερεωμένες στὴ λιθοδομή, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ μεσολαβεῖ ἀνάμεσά τους κανένα ἄλλο ὑλικό. Ὁλόκληρη, κατόπιν, ἡ ὀροφὴ ἔχει βαφεῖ μ' ἕνα βαθὺ σκοῦρο χρῶμα, στὸν τόνο τοῦ κρητικοῦ « μπλάβου » [109]. Τέτοιου εἴδους ξύλινες ὀροφὲς ἦταν γνωστὲς καὶ σὲ μέγαρα τῆς Ζακύνθου (ἀρχοντικὰ Ρώμα καὶ Λούντζη), μὲ τὸ ὄνομα σανσοβίνο [110].

Πρὸς τὰ τελευταῖα μᾶλλον χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, συνηθίζονταν, τέλος, στὸ Ρέθεμνος καὶ οἱ ξύλινες ψευδοροφές, διακοσμημένες μερικὲς φορὲς μὲ σταμπωτά, κυρίως, σχέδια (Σουλίου 6· Π ί ν. 151_2).

Τόσο στὶς πόλεις ὅσο καὶ στὰ χωριὰ τῆς Κρήτης, συνηθίζονταν, μέχρι πρὶν ἀπὸ ἐλάχιστες δεκαετίες, ὁ ἴδιος ἀκριβῶς τρόπος κατασκευῆς τοῦ δώματος [111]. Ἐπάνω ἀπὸ τὶς τάβλες τῆς ὀροφῆς διαστρώνονταν, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, τὸ « ρεχτίμι » [112], μιὰ στρώση δηλαδὴ κονιάματος ἀπὸ ἄμμο, ἀσβέστη καὶ χαλίκι. Τὸ τελευταῖο τὸ ἀντικαθιστοῦσαν συχνὰ μὲ ἐλαφρόπετρα, τὸ « κισσήρι » [113], γιὰ ν' ἀπαλλάξουν τὸ σύνολο ἀπὸ τὸ περιττὸ βάρος (Ἀρκαδίου 198, Χατζηγρηγοράκη 9· Π ί ν. 150_2). Ἐπακολουθοῦσε μιὰ δεύτερη, παχύτατη στρώση « λεπίδας », ἑνὸς χώματος μὲ ὑδραυλικὲς ἰδιότητες, παρόμοιο μὲ τὴν « πατελιὰ » τῆς Ρόδου καὶ τῆς Καρπάθου [114]. Κατόπιν, ὁ πιθανότατα εἰδικὸς τεχνίτης (ὁ terrazier, καθὼς λέγονταν στὴ Βενετία) [115] ἔκανε ὅ,τι ἀκριβῶς καὶ ὁ χωρικὸς τῆς κρητι-

109. Βλ. σελ. 210, σημ. 30.

110. Κατὰ τὸν Διον.Ζήβα (ἔ.ἀ.σελ. 56), « ὅταν οἱ δοκοὶ ἀφήνωνται ἀκάλυπτες ἀπὸ κάτω καὶ ὁ χῶρος ποὺ καλύπτουν εἶναι κύριος, ἐμφανίζουν ὀρθογωνικὴ καὶ ἐπεξειργασμένη ἐπιφάνεια. Ὁ τύπος τῆς ὀροφῆς αὐτῆς ὀνομάζεται Σανσοβίνο, συναντᾶται δὲ κυρίως στὰ ἀρχοντικά ». Ἡ ὀνομασία προέρχεται, καθὼς φαίνεται, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιτέκτονα Jacopo Sansovino σύγχρονου τοῦ M. Sanmicheli, μὲ τὴν τόσο πλούσια δράση στὴ Βενετία (Loggetta, Libreria Marciana, Zecca, Ca' Corner στὸ Canal Grande κλπ.). Βλ. καὶ εἰκ. 46 (ἔ.ἀ. σελ. 56) καὶ 67 (σελ. 59), ὅπου φωτογραφίες ἀπὸ τὰ σαλόνια τῶν ἀρχοντικῶν Λούντζη καὶ Ρώμα, ἀντίστοιχα.

111. Περιγραφὴ τοῦ τρόπου κατασκευῆς τοῦ κρητικοῦ δώματος δίνει καὶ ὁ περιηγητὴς Pitton de Tournefort (Relation d'un Voyage du Levant, Fait par Ordre du Roy, Paris, MDCCXVII = 1717, σελ. 17 - 26), στὴ σχετικὴ μὲ τὰ Χανιὰ ἀναφορά του. Σὲ χωριὰ τῆς Κρήτης, ἡ κατασκευὴ τοῦ δώματος, γινόταν, κατὰ τὸν Δ. Βασιλειάδη (ἔ.ἀ. σελ. 45, σημ. 2), « ... σχεδὸν πανηγυρικά, σὲ ἡμέρα γιορτῆς μὲ τὴν βοήθεια πολλῶν προσώπων, ποὺ ἐργάζονταν χωρὶς πληρωμή ».

112. Κατὰ πληροφορία τοῦ μαστρο - Γιάννη Ἀποκορωνιωτάκη. Τὸ ρεχτίμι διαστρώνεται πάνω στὸν « κερετσέ », τὴν ξύλινη δηλαδή, φέρουσα κατασκευὴ τοῦ δώματος. Ἡ λέξη προέρχεται ἀπὸ τὰ τουρκικὰ καὶ σημαίνει, γενικά, τὴν ξυλεία, τὴν ξυλοκατασκευή. Δ. Τριποδάκη, Ἀρχιτεκτονικὴ 58 (1966), σελ. 55, λῆμ. (ὁ) « κερετσές ».

113. (Τὸ) « κισσήρι » = ἡ ἐλαφρόπετρα. Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 256. Πρβλ. καὶ Στέφ. Σαχλίκη, Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζώων, στίχ. 670 - 673 (βλ. G. Wagner, Carmina graeca medii aevi, σελ. 95) : « Καὶ κουβαλεῖς καὶ τὸ νερόν, τ' ἄχερα καὶ τὰ ξύλα/ τὰ χόρτα καὶ τὰ φρύγανα, κρόμμυα κ' ει τί ἄλλον/ τὰς πέτρας, τὰ χαλίκια, τὰ κίσσηρα, τὸ χῶμα/ καὶ ὅσα χρῶνται οἱ ἄνθρωποι εἰς ἅπασαν δουλείαν ».

114. Φ. Κουκουλέ, ἔ.ἀ. σελ. 97. Μ.Γ. Μιχαηλίδου - Νουάρου, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα Καρπάθου, τόμ. Β',Ἀθῆναι, 1934, σελ. 348 καὶ A. Gabriel, La Cité de Rhodes, MCCCX - MDXXII, τόμ. 2, σελ. 139, εἰκ. 106 (τομὴ δώματος ροδίτικου σπιτιοῦ).

115. Στὴν κατασκευὴ τῆς περίφημης Ca ' d' Oro τῆς Βενετίας (1425 - 1439) δουλεύουν, κατὰ τὸν André Wirowibsz (L'attività edilizia a Venezia nel XIV e XV secolo, σελ. 319), ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους τεχνίτες, καὶ δυὸ terrazieri. Αὐτοί, προφανῶς, διαμορφώνουν τὸ βατὸ ὁριζόντιο ἐπίστρωμα τῶν θολωτῶν

κῆς ὑπαίθρου, μέχρι σχεδὸν τελευταῖα : « ἀπῆς στρώσει ὅσο χῶμα χρειγιάζεται, βάνει μπροστά του τὸν κύλιντρα, ποῦναι μιὰ μαρμαρόπετρα ξεπελεκημένη ξεπίτηδες μακρουλὴ καὶ στρογγυλὴ γιὰ νὰ κυλιντρᾶ, νὰ πατῆ τὸ χῶμα καὶ νὰ τὸ μαρμαρώνη [116]. Χωρὶς τὸν κύλιντρα εἶναι καὶ ἡ κοπάνα, ἕνα ξύλο μὲ παπούτσα, ποὺ τὸ σηκώνεις κρεμαστὰ καὶ τ' ἀφίνεις νὰ πέση καὶ νὰ κτυπήση μὲ δύναμη στὸ δῶμα καὶ νὰ κάνει καλὴ δουλειά » [117]. Τὸ συνολικὸ πάχος τῆς παραπάνω κατασκευῆς ξεπερνάει πολλὲς φορὲς τὰ 0.30 μ., ἐνῶ ὁλόκληρο τὸ δῶμα ἐγκιβωτίζεται μέσα στὰ ὀρθογωνικὰ ὅρια τοῦ χώρου, πρὸ σκεπάζει, μὲ τὴν κατάλληλη ὑπερύψωση τῶν τοίχων. Τόσο στὴ Βενετοκρατία ὅσο καὶ στὴν Τουρκοκρατία, ἡ στρώση αὐτὴ τοῦ δώματος φανερώνονταν στὴν ὄψη (ἢ τὶς ὄψεις) τοῦ κτηρίου μὲ τὴν ἐπίχρισή της μὲ κουρασάνι ἢ ἄλλη ἀνάλογη κονία, πάνω στὴν ὁποία πρόβαλλαν κατ' ἀποστάσεις (συνήθως ὅμως πρὸς τὶς γωνιές) πέτρινες, σκαλιστὲς « κουτσουνάρες » γιὰ τὴν ἀπορροὴ τῶν νερῶν τῆς βροχῆς [118], ποὺ τὰ παρελάμβαναν ἀπὸ κεῖ οἱ ἀνοικτές, διευρυνόμενες πρὸς τὰ κάτω « ἀναγλυφάδες » (Ἅγ. Φραγκίσκος· Π ί ν. 152_3, Ἀθαν. Διάκου 9· Π ί ν. 152_2, Παπαμιχελάκι 10· Π ί ν. 152_1), συχνὰ ἁπλούστατης μορφῆς (Θεσσαλονίκης 50). Ἀπὸ τὸ γενικὸ αὐτὸ κανόνα φαίνεται πάντως πὼς ξέφευγαν μόνον οἱ ὄψεις τῶν μεγάρων (Μάρ. Μουσούρου 25, Ἀρκαδίου 60).

5. Τὰ πλακόστρωτα

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀποκλειστικὰ ὑπηρεσιακὲς αὐλές, ποὺ στρώνονται μὲ μικρές, ἀκανόνιστου σχήματος πέτρες (Ἀρκαδίου 198, Ἀθαν. Διάκου 9· Π ί ν. 153_2), οἱ κεντρικὲς αὐλὲς καὶ — σὲ περίπτωση ποὺ δὲν ὑπάρχει κανενὸς εἴδους ὑπαίθρια αὐλὴ — ὁ χῶρος τῆς εἰσόδου τῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου, καθὼς καὶ ὁ στεγασμένος διάδρομος ποὺ ὁδηγεῖ μέχρις ἐκεῖ, ἢ οἱ ἄλλοι χῶροι τοῦ ἰσογείου (Ἀθαν. Διάκου 9· Π ί ν. 153_2) στρώνονται συνήθως μὲ μεγάλες, ὀρθογωνικές, περίπου τετράγωνες, πλάκες, τὰ « πλακιά » [119], διαταγμένες σὲ παράλληλες σειρές, πάντοτε ὅμως κατὰ τὴν ἔννοια τῆς μικρότερης διάστασης τοῦ ὀρθογωνίου τῆς διαστρωνόμενης ἐπιφάνειας. Ὁ ἴδιος τύπος πλακόστρωσης χρησιμοποιεῖται καὶ στὰ λιθώδη δάπεδα τοῦ μαγειρείου, τοῦ ἀποχωρητηρίου καὶ τῆς γύρω ἀπ' αὐτὰ ὑπαίθριας ταράτσας ἢ λοτζέτας (Ἀρκαδίου 198, Ἀθαν. Διάκου 9, Νικηφ. Φωκᾶ 70 κλπ.). Τὰ ἴδια, μάλιστα, πλακόστρωτα ἐμφανίζονται καὶ στὰ μοναστηριακὰ συγκροτήματα τῆς ἴδιας χρονικῆς περιόδου (Ἁγ. Τριάδα Τζαγκαρόλων, Τοπλοῦ κλπ.), ἐνῶ σπάνια μᾶλλον ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ ἀρχικὰ στεγασμένος χῶρος τῆς εἰσόδου στὸ κατώγι τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11, ποὺ εἶναι στρωμένος μὲ μικρές, στρογγυλεμένες πέτρες (« χοχλάδια ») [120]. Πραγματικά, τὰ « χοχλάδια » καθιε-

κατασκευῶν (στὰ πλατύσκαλα, τὶς θολωτὲς αἴθουσες τοῦ ἰσογείου κλπ.). Εἰδικὴ κατηγορία τεχνιτῶν πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ στὶς πόλεις τοῦ « βασιλείου ».

116. Τὸ στρῶμα αὐτὸ ὀνομάζονταν στὴν Κρήτη « ρόδωμα ». Ἀπὸ κεῖ καὶ τὸ ρῆμα « ροδώνω ». Δ. Βασιλειάδη, ἔ. ἀ. σελ. 45, σημ. 2. Ἡ λέξη εἶναι ἀρχαιότατη. Βλ. Α. Ὀρλάνδου, Τὰ Ὑλικὰ Δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, τεῦχ. 1, σελ. 35, σημ. 1.

117. Γ. Ν. Ψυχουντάκη, Τὰ παλιὰ σπίθια στὴν Ἀσῆ Γωνιά. Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 312.

118. Στὴ Ρόδο συνηθίζονταν καὶ μεγάλου μήκους ὑδρορρόες, ἁπλῆς μορφῆς, ποὺ πρόβαλλαν μέχρι καὶ 1 μ. ἔξω ἀπὸ τὸ δῶμα τοῦ κτηρίου. A. Gabriel, ἔ.ἀ. εἰκ. 107.

119. Τὸ « πλακὶ » = ἡ πέτρινη πλάκα. Στυλ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ. σελ. 259.

120. Τὸ « χοχλάδι » (πλ. « χοχλάδια » καὶ ὑποκ. « χοχλαδάκια ») = μικρή, στρογγυλεμένη πέτρα, τὸ βότσαλο. Βλαστοῦ, ἔ.ἀ. σελ. 181.

ρώνονται ἀπὸ τὴν ἀμέσως ἑπόμενη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καί, κατὰ τὸν Κων. Λασσιθιωτάκη, τὰ « ἔφερναν ἀπὸ τὴ Ρόδο » [121], ὅπου ἐπίσης συνηθίζονταν στὴν Τουρκοκρατία ἡ διάστρωση τῶν αὐλῶν τῶν σπιτιῶν μὲ βότσαλα, πάνω σὲ διάφορα σχέδια, σὰν κι αὐτὰ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν καὶ στὶς Σπέτσες. Στὴν περίπτωση, πάντως, τῆς στεγασμένης εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀναγν. Τσίχλη 2 (Π ί ν. 153_1), ἔχουν διασωθεῖ καὶ τὰ δυὸ εἴδη πλακοστρώτου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο, μὲ τὶς πώρινες ὀρθογωνικὲς πλάκες, εἶναι καὶ τὸ παλιότερο, μιὰ καὶ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ βοτσαλοστρωμένο, νεώτερο δάπεδο. Πρόσθετη μαρτυρία γιὰ τὴν παλαιότητα τῶν δαπέδων μὲ τὰ ὀρθογωνικὰ « πλακιὰ » ἔχουμε, ἐξάλλου, κι ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς ὑπαίθριας αὐλῆς ἑνὸς ρεθεμνιώτικου σπιτιοῦ, ποὺ σχεδίασε στὰ 1817 ὁ περιηγητὴς Fr. Sieber (Π ί ν. $75)_2$.

6. Τὰ δομικὰ ὑλικά, τὰ ἐργαλεῖα, τὰ μέτρα μήκους, οἱ σκαλωσιὲς

Γενικὴ εἶναι, τόσο στὴ Βενετοκρατία ὅσο καὶ στὴν Τουρκοκρατία, ἡ χρήση τοῦ ντόπιου πωρολίθου. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ λεγόμενα ἰζηματογενῆ πετρώματα, ἔχει συνήθως χρῶμα πολὺ ἀνοικτῆς ὤχρας, παρουσιάζεται ἄλλοτε πιὸ λεπτόκοκκο κι ἄλλοτε πάλι χονδρόκοκκο καί, τὸ κυριότερο, εἶναι σχετικὰ μαλακό. Γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς κι ἀποτέλεσε στὰ χέρια τῶν Κρητικῶν « μουράρων », τῶν ἰνταγιαδόρων καὶ τῶν πετροκόπων ἕνα πολὺ κατάλληλο ὑλικὸ στὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονική, ποὺ φουντώνει στὸ νησὶ τὸ 16ο καὶ τὸ 17ο αἰ. Ἔτσι, δὲν ὑπάρχει κανενὸς εἴδους κτήριο τῶν δυὸ τελευταίων τουλάχιστον αἰώνων τῆς Βενετοκρατίας, καθὼς καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, ἐκκλησιὰ λατινικὴ ἢ ἑλληνορθόδοξη, τζαμὶ καὶ μιναρές, σπίτι, μέγαρο ἢ βίλλα τῆς ἐξοχῆς, δημόσιο κτήριο κάθε λογῆς, ὀχύρωση πολιτείας [122] ἢ φρούριο [123], ποὺ νὰ μὴν ἔχει κτιστεῖ μὲ τοῦτο τὸ ὑλικό. Εὐαίσθητος, πάντως, ἐξαιτίας τῆς σύστασής του, στὶς ἐναλλαγὲς τῆς θερμοκρασίας, παρουσιάζει σήμερα ὁ κρητικὸς πωρόλιθος, ἰδίως ὁ χονδρόκοκκος, σοβαρὰ προβλήματα διάβρωσης [124], ποὺ σὲ μερικὲς περιπτώσεις (θύρωμα Ἀρκαδίου 60) τείνει νὰ ἐξαφανίσει ὁλόκληρο τὸ ἀρχιτεκτόνημα.

Στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ., φαίνεται πὼς ἐξάγονταν στὸ Ρέθεμνος πωρόλιθοι ἀπὸ τὸ πετροκοπιὸ τῶν ὑψωμάτων τοῦ Ἅγ. Ἀθανασίου, στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς πόλης, καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ γίνονταν τὸ ἴδιο μὲ τὰ πιὸ ἀπομακρυσμένα λατομεῖα

121. Κων. Λασσιθιωτάκη, Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 92.

122. Στὴν κατασκευὴ τοῦ φρουρίου ποὺ προστάτευε τὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Χάνδακα (Castello al Mare, ὁ Κοῦλες τῆς Τουρκοκρατίας) χρησιμοποιοῦσαν πωρόλιθο, ποὺ ἔφερναν ἀπὸ τὰ Φρασκιά (δυτικὰ τοῦ κόλπου τοῦ Ἡρακλείου). Στ. Ξανθουδίδη, Χάνδαξ - Ἡράκλειον, σελ. 57. Λίγο ἀργότερα (στὰ 1548), χρησιμοποιεῖται στὶς ὀχυρώσεις τῆς κρητικῆς πρωτεύουσας ὁ πωρόλιθος, ποὺ ἔβγαζαν ἀπὸ τὰ τόσο κοντινὰ λατομεῖα τοῦ Κατσαμπᾶ (περιοχὴ στὰ ἀνατολικὰ τῆς παλιᾶς πόλης, συνοικία τῆς σημερινῆς πολιτείας). Gerola, τόμ. I/2, σελ. 319, σημ. 6. Τέλος, στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 17ου αἰ., ὁ Alvise Priuli, διάδοχος τοῦ Benetto Morro στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ τοῦ « βασιλείου », ἔφερε πωρόλιθο στὸ Χάνδακα ἀπὸ τὸ ἀπέναντι στὴν πόλη μικρό, ὀρεινὸ καὶ ἀκατοίκητο νησὶ Ντία. Gerola, τόμ. I/1, σελ. 145 καὶ Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 7, σημ. 10.

123. Στὴν κατασκευὴ τοῦ φρουρίου τῆς Σπιναλόγκας χρησιμοποιοῦσαν πωρόλιθο, ποὺ ἔβγαζαν ἀπὸ τὸ ἀπέναντι στὴ σημερινὴ εἴσοδο τοῦ φρουρίου ὀρεινὸ καὶ ἀκατοίκητο νησάκι. Σαφέστατα ἴχνη τῶν παλιῶν αὐτῶν λατομείων σώζονται καὶ σήμερα.

124. Ἡ διάβρωση ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια γιὰ νὰ προχωρήσει σταδιακὰ σὲ βάθος : οἱ ἐπιφανειακοὶ πόροι γεμίζουν σιγὰ - σιγὰ μὲ νερό, πού, ὅταν παγώνει, διαστέλλεται καὶ ἐκτινάσσει τὴ γύρω μάζα τοῦ στερεοῦ ὑλικοῦ.

τῆς Ἀλφᾶς (ἐπαρχίας Μυλοποτάμου, νοτιοανατολικὰ τῆς πολιτείας), ὅπου καὶ σήμερα ἀκόμη ὑπάρχουν ἀνάλογες ἐγκαταστάσεις [125]. Ἀντίθετα, στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας βρέθηκε ἕνας καλῆς ποιότητας πωρόλιθος στὸν Κουμπέ, κοντὰ στὴν ἀκτή, δυτικὰ τοῦ Ρεθέμνου, « ποὺ ἡ κακή του μοῖρα τόχε νὰ κλείνει στὰ σπλάχνα του μιὰν κόκκινη καὶ δυνατὴ πέτρα καὶ νὰ ξυπνήσει μὲ δαύτην τὴν ἀχορτασιὰ τῶν ἀνθρώπων » [126].

Πολὺ σπάνια εἶναι στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη ἡ χρήση λευκοῦ μαρμάρου (στὴν ὀρθογωνικὴ πλάκα τῆς λατινικῆς ἐπιγραφῆς τῆς ἐσωτερικῆς ὄψης τῆς Πύλης τοῦ Ἰησοῦ στὸ Ἡράκλειο [127] — 1587), ἐνῶ σκοῦρα καὶ ἄσπρα μάρμαρα χρησιμοποιήθηκαν στὶς τετραγωνικὲς πλάκες, ποὺ διαμορφώνουν, στὸν τύπο τῆς σκακιέρας, τὶς ἐσοχὲς τῆς ἐσωτερικῆς ὄψης τῆς Πύλης τοῦ Παντοκράτορα [128], ποὺ κτίσθηκε ἀνάμεσα στὸ 1567 καὶ τὸ 1570.

Γιὰ τὴν παρασκευὴ τοῦ ἀσβέστη [129] ἱδρύονταν, ἀσφαλῶς, καμίνια [130] καὶ γνωρίζουμε πὼς μέχρι τὸ 1583 εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς Φορτέτσας πέντε τέτοιοι fornaci di calcina, ποὺ εἶχαν κοστίσει συνολικὰ 107 δουκάτα [131].

Γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ ἑνὸς ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους μὲ τ' ἄλλο, π.χ. στὰ θυρώματα, χρησιμοποιοῦσαν σίδερο [132] ἢ « ἀτζάλε » [133], καθὼς ἔλεγαν, ποὺ εἰσάγονταν στὸ νησί, μαζὶ μὲ ἄλλα παρόμοια ὑλικά, ἀπὸ τὴ Βενετία.

Ἡ « λεπίδα », ἀντίθετα, ἔβγαινε ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς λεπιδόλακκους, ποὺ ἄνοιγαν ὅπου τύχαινε νὰ βρεθεῖ τέτοιο κατάλληλο ὑλικό. Ὁ ἐργάτης, καθὼς διηγοῦνται, « διαλέγει ἕνα μέρος ἀπού νὰ βγάνει λεπίδα κι ἀνοίγει ἕνα λάκκο. Πετᾶ στὴ μιὰ μπάντα τὴν πρώτη πατωσιὰ τὸ χῶμα ποὺ εἶναι ἀφροτὸ καὶ ρουφᾶ εὔκολα τὸ νερὸ καὶ κατεβαίνει στὸ κουφάρι τῆς γῆς. Βρίχνει τὴν καλὴ λεπίδα, τὸ χῶμα ἐκεῖνο ποὺ πότε εἶναι γαλάζιο καὶ πότε ἔχει ἄλλα χρώματα, ποὺ καντηλίζουνε σὰν τὸ χρυσάφι καὶ τὸ νερὸ δὲν τὸ διαπερνᾶ » [134].

Τὸ « κισσήρι », τέλος, εἰσάγονταν, πιθανότατα, ἀπὸ τὴ Σαντορίνη, ὅταν ὑπῆρχαν

125. Βλ. σελ. 22 - 23, σημ. 12. Τὰ λατομεῖα τῆς Ἀλφᾶς ἔχουν προμηθεύσει καὶ τὸν πωρόλιθο, μὲ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἡ ἀναστήλωση τῆς Loggia nuovissima (1628) τοῦ Ἡρακλείου (μὲ δαπάνη τοῦ ΕΟΤ).

126. Παντ. Πρεβελάκη, Τὸ Χρονικὸ μιᾶς Πολιτείας, σελ. 126. Ἀπὸ κοκκινωπὴ πέτρα τοῦ Κουμπὲ εἶναι κτισμένο καὶ τὸ κωδωνοστάσιο τῆς Μητρόπολης τοῦ Ρεθέμνου.

127. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), σελ. 184 καὶ σημ. 63.

128. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Castellum 16 (1972), σελ. 99 καὶ 104, εἰκ. 16 (σχέδιο τῆς ἐσωτερικῆς ὄψης τῆς πύλης).

129. (Ὁ) ἀσβέστης, μὲ τὴν ἴδια σημασία, ὅπως καὶ σήμερα στὸν Ἐρωτόκριτο (Γ 1331).

130. (Τὸ) καμίνι (ἔ.ἀ. Α 120, 180, Γ 341, Δ 728), ὅπως καὶ σήμερα. Στὸ Μωριᾶ καὶ « χορηγοκάμινο » : « Τηράω ὁμπρὸς ἀπὸ τὰ μπαϊράκια καὶ ἤτον ἕνα χορηγοκάμινο. . . » (ἀπὸ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Θεοδ. Κολοκοτρώνη). Γεωργ. Τερτσέτη, Ἀπομνημονεύματα Ἀγωνιστῶν τοῦ 1821, σελ. 106.

Οἱ πρωτόγεροι, ποὺ διοικοῦν, στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰ., τὰ εἰκοσιτέσσερα χωριὰ τῆς βενετοκρατούμενης Τήνου εἶναι, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ὑποχρεωμένοι νὰ φροντίζουν γιὰ τὸν ἀσβέστη καὶ γιὰ τὶς πέτρες, ποὺ χρειάζονται στὰ δημόσια ἔργα κι ἀκόμη νάχουν στὴ διάθεση τῶν Ἀρχῶν δυὸ οἰκοδόμους. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα V (1969), σελ. 261 - 262.

131. Gerola, τόμ. I/2, σελ. 494.

132. (Τὸ) « σίδερο » = ὁ σίδηρος, ὅπως καὶ σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Δ 478). Ἀντίθετα, (τὰ) « σίδερα » = τὰ κιγκλιδώματα παραθύρου κλπ. (βλ. σελ. 86, σημ. 29).

133. (Τὸ) « ἀτζάλε » (βεν. azzal, azzale) = τὸ ἀτσάλι, ὁ χάλυβας (ἔ.ἀ. Δ 1877).

134. Γ. Ν. Ψυχουντάκη, ἔ.ἀ. σελ. 311.

καλὲς σχέσεις μεταξὺ Βενετίας καὶ Ὑψηλῆς Πύλης· διαφορετικά, ἀναγκάζονταν νὰ χρησιμοποιοῦν χαλίκι.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ξυλεία, γνωρίζουμε πὼς οἱ Κρητικοὶ χρησιμοποιοῦσαν τοὺς κορμοὺς τῶν κυπαρισσιῶν, ποὺ ἔδιναν καὶ τὴ μόνη ξυλεία μεγάλου μήκους, ποὺ διέθετε τὸ νησί[135]. Πλούσια δάση κυπαρισσιῶν κάλυπταν στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας τὶς ὀρεινὲς καὶ κατάξερες τώρα περιοχὲς τῶν Σφακιῶν[136], μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνονται ἀκόμη καὶ ἐξαγωγές. Ἡ ἀδιάκοπη ὅμως μεγάλη ζήτηση, ποὺ κορυφώνεται περιοδικὰ μὲ τοὺς συχνοὺς σεισμοὺς καὶ τὶς ἀνοικοδομήσεις, τὶς ναυπηγικὲς ἐργασίες, καθὼς καὶ τὴν ἔντονη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα γύρω ἀπὸ τὴν ὀχύρωση τῶν πόλεων καὶ τῶν φρουρίων τοῦ «βασιλείου» (θολότυποι, σκαλωσιὲς κλπ.), ἔφερε, ἀπὸ τὸ 15ο αἰ., τὴν ἔλλειψη[137] (ἰδίως σὲ κομμάτια μεγάλου μήκους), ποὺ ἀντιμετωπίζονταν ἀπὸ τὴν Αὐθεντία μὲ εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό[138].

Τὰ «πρεσταμέντα»[139] τῶν κάθε λογῆς μαστόρων (πετροκόπων, «ἰνταγιαδόρων», «μουράρων», μαραγκῶν κλπ.) δὲν διαφέρανε, βασικά, ἀπὸ τὰ ἀνάλογα σημερινά. Ἀνάμεσα, μάλιστα, στὶς ἄλλες ὑποχρεώσεις τοῦ ἔμπειρου μάστορα πρὸς τὸ νεαρὸ (μαθητευόμενο κοντά του) «λαβορέντε» (lavorante)[140], ἦταν νὰ τοῦ δώσει, μὲ τὴ λήξη τῆς μαθητείας, καὶ τὰ ἀντίστοιχα σύνεργα τῆς τέχνης του. Ἔτσι, ἀναφέρεται ἡ «βαρά»[141], μὲ τὴν ὁποία ἔσπαζαν τὰ μεγάλα κομμάτια τῶν πωρολίθων, ποὺ ἔφερναν στὸ ἐργαστήρι τοῦ «ἰνταγιαδόρου» ἢ τοῦ πετροκόπου (taiapiera)[142] ἀπὸ τὸ λατομεῖο, τὸ

135. Ὁ πλουσιότατος Βενετοκρητικὸς φεουδάρχης Ἀνδρέας Κορνάρος παραγγέλλει στὴ διαθήκη του (1611) «νὰ δοθοῦν δυὸ τράβες ἀπὸ ἕνα κυπαρίσσι (due travi di un cipresso), οἱ πιὸ μεγάλες καὶ οἱ πιὸ καλὲς γιὰ τὸ τέμπλο τοῦ ἱεροῦ, ποὺ λέγεται στὰ ἑλληνικὰ Ἅγιο Βῆμα». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 455.

136. Στ. Ξανθουδίδη, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, σελ. 166.

137. Κατὰ τὸν Στ. Ξανθουδίδη (ἔ.ἀ.) «κατὰ τὸ 1414 ἐξεδόθη διαταγὴ ἀπαγορεύουσα τὴν ἐξαγωγὴν ξυλείας κυπαρίσσων». Τὸ μέτρο πρέπει ν' ἀποδοθεῖ στὴν ἔλλειψη ξυλείας μεγάλου μήκους, ἀπαραίτητης γιὰ τὶς ναυπηγικὲς καὶ οἰκοδομικὲς ἀνάγκες τοῦ «βασιλείου». Ἀλλὰ καὶ στὸ Ρέθεμνος, οἱ Ἀρχές, προσπαθώντας νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἀπροθυμία τῶν κατοίκων νὰ μετακομίσουν μέσα στὴ Φορτέτσα ἐπικαλοῦνται, μεταξὺ τῶν ἄλλων, καὶ τὴν ἔλλειψη ξυλείας γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν καινούριων σπιτιῶν. Gerola, τόμ. III, σελ. 233, σημ. 3. Τὴν ἔλλειψη ξυλείας (στὰ 1552) διαπιστώνει καὶ ὁ περιηγητὴς Daniel Ecklin.

138. Ὁ Ρετούρης τοῦ Ρεθύμνου Angelo Barozzi ζητάει, στὰ 1586, ἀπὸ τὴ Βενετία τὴ (δωρεὰν) χορήγηση ξυλείας γιὰ τὴ στέγη τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ποὺ κτίζονταν τότε μέσα στὴ Φορτέτσα. Τὸ αἴτημα τοῦ Barozzi δείχνει καὶ πάλι τὴν ἔλλειψη ξυλείας μεγάλου μήκους.

Ἡ ἀξία τῆς δομικῆς ξυλείας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη μαρτυρεῖται ἀκόμη κι ἀπὸ τὶς στίμες (ἐκτιμήσεις) τῶν ἀκινήτων, ὅπου ἀπαριθμοῦνται ἕνα πρὸς ἕνα τὰ δοκάρια (travi) τῶν πατωμάτων καὶ τῶν δωμάτων.

139. (Τὰ) «πρεσταμέντα» (βεν. prestamenta) = τὸ σύνολο τῶν ἐργαλείων, τὰ σύνεργα ἑνὸς τεχνίτη. Κρητ. Χρον. 21 (1948), σελ. 483 καὶ Μνημεῖα IV (1958), σελ. 63, σημ. 65. Σὲ χρήση ὅμως καὶ τὰ σύνεργα (Κ. Μέρτζιου, Κρητ. Χρον. 15 - 16, II (1961 - 62), σελ. 289).

140. (Ὁ) «λαβορέντες» (lavorante) = ὁ νεαρὸς τεχνίτης, πρὶν γίνει μάστορας, μετά, πάντως, τὸ στάδιο τῆς μαθητείας κοντὰ στὸ μάστορα, ἔ.ἀ. σελ. 288. Γενικότερα ὅμως, καὶ ὁ ὁποιοσδήποτε ἐργάτης, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 498. Στὴ Ζάκυνθο: ὁ «λαουρέντες» = ὁ βοηθὸς τοῦ τεχνίτη. Διον. Ζήβα, ἔ.ἀ. σελ. 174.

141. Ἐρωτόκριτος, Β 193.

142. (Βεν.) taiapiera (ἰτ. tagliapietra, scarpellino) = ὁ πετροκόπος, ὁ λιθοξόος. Μαν. Μανούσακα, Χρονικὰ Αἰσθητικῆς, σελ. 336.

« σφυρὶ τοῦ πελεκιοῦ », ὁ « κόπανος », ὁ « σμιλλοκόπανος » καὶ ἡ « σμίλλα »[143], μὲ τὰ ὁποῖα γινόταν ἡ λάξευση τῶν διάφορων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, καθὼς καὶ τῶν « πλακιῶν » τοῦ « ἀρκάδου » ἢ τῶν « πελεκιῶν » τῶν γωνιῶν τῶν κτηρίων, τὸ « μολύβι τοῦ πελεκιοῦ »[144], μὲ τὸ ὁποῖο χαράσσονταν τὸ σχέδιο, πρὶν ἀπὸ τὴ λάξευση. Στὴ δόμηση τῶν τοίχων οἱ μουράροι καὶ οἱ « ἀργάτες »[145] χρησιμοποιοῦσαν τὸ « σφυρὶ τοῦ χτισιμάτου »[146] καὶ τὸ « μιστρί »[147], ἐνῶ γιὰ τὰ « πηλὰ » (τὰ κονιάματα) εἶχαν τὸ « φτυάρι »[148]. Ἡ χρήση μηχανικῶν μέσων (« μάγγανα » κλπ.)[149] γιὰ τὴν ἀνύψωση τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν ἀπὸ τὸ ἔδαφος στὸ ἐπίπεδο ἐργασίας πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιη.

Στὶς μετρήσεις εἶχε καθιερωθεῖ στὴν Κρήτη τὸ βενετσιάνικο « ποδάρι » (piede)[150], καθὼς καὶ τὸ πενταπλάσιό του passo (ὀργιά, ὅπως ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Μαν. Μανούσακα)[151]. Τοῦτο μπορεῖ εὔκολα ν' ἀποδειχθεῖ ὄχι μόνον στὶς περιπτώσεις τῶν ὀχυρώσεων καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς — τόσο τῶν ὀρθοδόξων ὅσο καὶ τῶν καθολικῶν τοῦ νησιοῦ (θυρώματα Santa Maria Ρεθέμνου[152] καὶ κεντρικῆς εἰσόδου στὸ μοναστήρι τῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων)[153], ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἀστικῶν σπιτιῶν (Νικηφ. Φωκᾶ 89). Στὶς μετρήσεις τῶν λιθοδομῶν χρησιμοποιεῖται καὶ πάλι ἡ ὀργιὰ (τῆς ὁποίας ὅμως, εἰδικὰ στὶς λιθοδομές, εἶναι ἄγνωστη καὶ ἀσαφὴς ἡ ἀντιστοιχία πρὸς τὶς σημερινὲς μονάδες) καὶ τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὶς ἀποχωματώσεις ἢ τοὺς ἐκβραχισμούς : πρόκειται, ἴσως, γιὰ τὴν κυβικὴ ὀργιά (1.73 × 1.73 × 1.73 μ. = 5.15 κ.μ.)[154].

Στὴ διατομὴ ἑνὸς τετραγώνου μὲ πλευρὰ ἴση μὲ τὸ ἕνα τρίτο τοῦ ποδιοῦ (0.115 μ. περ.) κόβονταν καὶ τὰ καδρόνια γιὰ τὶς σκαλωσιές (scallosie)[155], ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ τρυπόξυλα τῆς πρόσοψης τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60 ἢ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς

143. Κ. Μέρτζιου, ἔ.ἀ. σελ. 290.

144. Πρόκειται γιὰ εἶδος μολυβιοῦ, ποὺ μποροῦσε νὰ γράψει πάνω στὴν πέτρα, ἔ.ἀ. σελ. 290.

145. (Ὁ) « ἀργάτης » = ὁ ἐργάτης. Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικὴ Κρήτη, ἔτ. Α', τεύχ. Α - Β, 1912, σελ. 318.

146. Ἔχουμε, συνεπῶς, δυὸ εἴδη σφυριῶν : τὸ ἕνα εἶναι τοῦ « πελεκιοῦ » καὶ τὸ ἄλλο τοῦ « χτισιμάτου ». Κ. Μέρτζιου, ἔ.ἀ. σελ. 290.

147. Ἔ.ἀ. σελ. 289.

148. « Πετροῦτσο κατὰ τὰ πηλὰ θὲ νὰ' τὸ καὶ τὸ φτυάρι » (Στάθης). Στυλ. Ἀλεξίου, Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 193. Φτυάρια εἰσάγονταν στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ Βενετία. ΕΕΚΣ 3 (1940), σελ. 271.

149. (Τὸ) « μάγγανο » = τὸ « μαγγάνι », τὸ πιεστήριο. Ἀπὸ κεῖ καὶ « μαγγανάρις » = αὐτὸς ποὺ κατασκευάζει μάγγανα (Ἐρωτόκριτος, Δ 1851).

150. Τὸ βενετσιάνικο πόδι ἢ « ποδάρι » (ὅπως φέρεται σ' ἕνα κρητικὸ ἔγγραφο τοῦ 1639. Μ. Καζανάκη, ἔ.ἀ. σελ. 273) = 0.3467 μ. Ὑποδιαιρεῖται σὲ 12 οὐγκιές (oncie). Ἡ οὐγκιὰ (ἔ.ἀ. Δ 588, 741) αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸ ὁμώνυμο μέτρο βάρους τῆς Βενετίας (25 ἢ 39 γρ.).

151. Μαν. Μανούσακα, Χρονικὰ Αἰσθητικῆς, σελ. 339.

152. Τὸ βενετσιάνικο πόδι εἶναι τὸ πλάτος ποὺ ἔχουν οἱ ἑκατέρωθεν τοῦ τόξου κόγχες. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), πίν. ΞΒ' (σχέδιο ὄψης τοῦ θυρώματος).

153. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ΔΧΑΕ 6 (1972), σελ. 239, σημ. 34 καὶ πίν. 87, ὅπου σχέδιο τοῦ θυρώματος.

154. Γιὰ τὴν ἀνέγερση τῆς Φορτέτσας εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ κάνουν ἐκβραχισμοὺς ὕψους 372 passi (ὀργιῶν) καὶ νὰ κτίσουν 5975 ὀργιὲς τοίχους. Προφανῶς, οἱ ἀριθμοὶ αὐτοί, ποὺ δίδονται ἀπὸ τὸν Gerola (τόμ. I/2, σελ. 494), ἀναφέρονται σὲ κυβικὲς ὀργιές. Ἀλλά, passi ἀναφέρονται καὶ στὴ μέτρηση τῶν τοίχων ἑνὸς ρεθεμνιώτικου σπιτιοῦ, τὴ στίμα τοῦ ὁποίου θὰ δοῦμε σὲ λίγο.

155. Μαν. Μανούσακα, ἔ.ἀ. σελ. 348.

μονῆς τῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων[156]. Ἄγνωστες εἶναι πάντως οἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις τῶν μαδεριῶν (maggieri)[157], ποὺ διαμόρφωναν τὸ βατὸ τμῆμα τῶν ἐπιπέδων ἐργασίας, σὰν ἐκεῖνο ποὺ βλέπουμε στὸ σκίτσο τῆς κατασκευῆς τῆς ὑδατογέφυρας Καρυδάκι τοῦ Χάνδακα[158].

7. Μάστορες - μουράροι - πρωτομάστορες, στιμαδόροι, proti, μηχανικοί

Τὸ θέμα τῆς συντεχνιακῆς ὀργάνωσης καί, τὸ κυριότερο, τῆς συγκεκριμένης δραστηριότητας κι ἀκόμη τῆς θέσης ποὺ κατέχουν οἱ τεχνικοί, καθὼς θὰ λέγαμε σήμερα, μέσα στὴν ἀναπτυγμένη κοινωνία τῶν πόλεων τῆς ἀναγεννησιακῆς Κρήτης, στὸ 16ο - 17ο αἰ., ἐξακολουθεῖ δυστυχῶς νὰ μένει ἀκόμη σκοτεινό.

Καταρχήν, εἶναι λογικὸ νὰ δεχθοῦμε πὼς οἱ ἴδιοι « μουράροι » ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἰδιωτικὴ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα (ἀστικὰ σπίτια καὶ μέγαρα, βίλλες στὴν ἐξοχή, ἰδιωτικὲς ἐκκλησίες) βρίσκουν, κατὰ περιόδους, δουλειὰ καὶ στὰ κάθε λογῆς δημόσια ἔργα τῆς Αὐθεντίας (λιμάνια, ὑδραγωγεῖα, ἀποθῆκες, δεξαμενές, ναυπηγεῖα κλπ.), κτίζουν τὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια καὶ τῶν δυὸ δογμάτων κι ἀκόμη προσλαμβάνονται καὶ στὰ νέα ὀχυρωματικὰ ἔργα, ποὺ ὑψώνονται, ἀπὸ τὸ 16ο αἰ., γύρω ἀπὸ τὶς πόλεις τοῦ « βασιλείου » (στὸ Χάνδακα ἀπὸ τὸ 15ο αἰ.) ἢ στὰ φρούρια τῆς Σούδας, τῆς Σπιναλόγκας κλπ., ἤ, τέλος, στὶς ἐπισκευὲς τῶν παλιότερων ὀχυρώσεων τοῦ νησιοῦ.

Στὸ Χάνδακα καί, πιθανότατα, στὶς ἄλλες κρητικὲς πόλεις οἱ μαστόροι καὶ οἱ τεχνίτες, ποὺ ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν οἰκοδομή, ἦταν ὀργανωμένοι σὲ συντεχνιακὸ σωματεῖο, τὴ « σκόλα τῶν μουράρων »[159], τὴν ὁποία διοικοῦσε καὶ ἐκπροσωποῦσε στὶς Ἀρχὲς καὶ τὸν κόσμο ἕνας « γαστάλδης »[160]. Ἄγνωστο εἶναι ἄν, παράλληλα μὲ τὸ « γαστάλδη », ὑπῆρχε καὶ ὁ « βαρδιάνος »[161], ποὺ βρίσκουμε στὶς « σκόλες » ἄλλων ἐπαγγελματικῶν τάξεων (ναυτικῶν[162], τσαγκάρηδων)[163]. Εἶναι, ἀκόμη, πιθανὴ ἡ ὕπαρξη κάποιας εἰσφορᾶς, ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ καταβάλλουν, κατὰ διαστήματα, οἱ « μουράροι » στὴ « σκόλα » τους, ὅπως ἀκριβῶς ἔκαναν καὶ οἱ ναυτικοί[164].

156. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ.ἀ. σελ. 235, σημ. 16 καὶ πίν. 87.

157. Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα IV (1958), σελ. 12. Πρβλ. καὶ Ζησ. Τζαρτζάνου, ἔ.ἀ. σελ. 140, « μαδέρι » (βεν. madero) = σανὶς πάχους 7 ἑκ. περίπου (παχοσανίδα) ».

158. Βλ. σελ. 223, σημ. 78.

159. Τέτοια συντεχνιακὴ ἕνωση διατηροῦσαν καὶ οἱ μαραγκοί. Οἱ μαραγκοὶ μάλιστα τοῦ Χάνδακα διατηροῦσαν καὶ « γραφεῖα » ποὺ βρίσκονταν στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ « βασιλείου », στὴ Μεγάλη Ρούγα τῆς πόλης, τὴ σημερινὴ δηλαδὴ ὁδὸ 25ης Αὐγούστου : « εἰς τὴν ρούγαν τὴν μεγάλην τοῦ ἄνωθεν κάστρου (τοῦ Ἡρακλείου δηλαδὴ) τὴν ὁποίαν ἐκρατοῦσαν ἀδελφότητα οἱ μαραγκοί. . . ». Λεων. Ζώη, Οἱ Κρῆτες ἐν Ζακύνθῳ, ΕΕΚΣ 1 (1938), σελ. 295. Βλ. ἀκόμη, ἔ.ἀ. σελ. 121.

160. « Γαστάλδης » (βεν. gastaldo) = ὁ ἐπιμελητής, ὁ ἐκπρόσωπος τῆς « σκόλας ». Κ. Μέρτζιου, ἔ.ἀ. σελ. 290 καὶ σημ. 5. Βλ. καὶ Boerio, ἔ.ἀ. σελ. 300.

161. « Βαρδιάνος » (βεν. guardiano) = ὁ φύλακας. Ἡ λέξη ἐπέζησε γιὰ μακρότατο χρονικὸ διάστημα στὸ στόμα τοῦ λαοῦ (πρβλ. τὸ « Βαρδιάνο στὰ Σπόρκα » τοῦ Παπαδιαμάντη).

162. Κ. Μέρτζιου, ἔ.ἀ. σελ. 297.

163. Ἔ.ἀ. σελ. 290.

164. Μὲ νοταριακὴ πράξη τῆς 21/8/1569 ὁ Μανοῦσος Θεοτοκόπουλος, ἀδελφὸς τοῦ διάσημου ζωγράφου καὶ « βαρδιάνος » τῆς « σκόλας » τῶν ναυτικῶν, ἐξουσιοδοτεῖ τὸν καραβοκύρη μισὲρ Νταπυρᾶ « νὰ εἰσπράξῃ τὰ δικαιώματα ποὺ ὤφειλον νὰ καταβάλλουν οἱ ἁπανταχοῦ Κρῆτες ναῦται ὑπὲρ τοῦ Ταμείου τῆς Ἀδελφότητος ». Κ. Μέρτζιου, ἔ. ἀ. σελ. 297.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὡς ἀναμφισβήτητο γεγονὸς εἶναι ὅτι κανένας Κρητικὸς δὲν μποροῦσε ν' ἀσκήσει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ « μουράρου » ἂν δὲν εἶχε πρωτύτερα ὁλοκληρωθεῖ ἕνας κύκλος ἐκπαίδευσής του, σύμφωνα μὲ τοὺς συντεχνιακοὺς κανονισμούς[165], οἱ ὁποῖοι ἦταν παρόμοιοι μ' αὐτοὺς ποὺ ἴσχυαν στὴ Βενετία : πεντάχρονη μαθητεία κοντὰ σ' ἕνα μάστορα καὶ δίχρονο στάδιο ὡς βοηθὸς τεχνίτη (« λαβοράντε »)[166]. Στὴν Κρήτη ὅμως, τὰ δυὸ στάδια φαίνεται πὼς συνοψίζονταν σὲ μιὰ ἐξάχρονη, συνήθως, μαθητεία, μετὰ τὸ τέλος τῆς ὁποίας ὁ μάστορας εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ παραδώσει στὸ νεαρὸ μαθητευόμενο τὰ σύνεργα τῆς « μουραρικῆς ». Ὁ ἴδιος ἀνελάμβανε νὰ φροντίζει, στὸ διάστημα αὐτό, γιὰ τὴ συντήρησή του[167], ἐνῶ ὁ κηδεμόνας τοῦ μαθητευόμενου εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ πάει νὰ βρεῖ τὸ μαθητὴ ἂν ὁ τελευταῖος ἐγκατέλειπε τὸ μάστορά του, τὸν ὁποῖο ἔπρεπε ν' ἀκολουθεῖ, ὅπου κι ἂν πήγαινε νὰ πιάσει δουλειά. Γιὰ τὴν πιστὴ τήρηση τῶν συμφωνημένων (ποὺ βασίζονταν πάντα στοὺς συντεχνιακοὺς κανονισμοὺς) συντάσσονταν συμβολαιογραφικὴ πράξη. Σ' αὐτὴν ἀναφέρονταν καὶ ὁ « γαστάλδης τῆς σκόλας », στὸν ὁποῖο εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ καταφύγει ὁ πατέρας τοῦ μαθητευόμενου « μουράρου », ἂν ὁ μάστορας δὲν τηροῦσε κάτι ἀπὸ τὰ συμφωνημένα. Ἡ Αὐθεντία, τὴν ὁποία ἐπίσης ἐπικαλοῦνται οἱ συμβαλλόμενοι, ἐπέβαλλε μὲ « τὴν δύναμίν της » τὴν τήρηση τῶν ὅρων τοῦ συμβολαίου, ἐνῶ γινόταν λόγος καὶ γιὰ ποινὲς (« πένες ») ὑπὲρ τῶν « φουσάδων » κλπ.[168].

Γιὰ τὴ σύνταξη τῆς στίμας, τῆς ἐκτίμησης δηλαδὴ τῆς ἀξίας ἑνὸς ὁποιουδήποτε ἀγα-

165. Κατὰ τὸν Arnold Hauser (Κοινωνικὴ Ἱστορία τῆς Τέχνης, τόμ. 2, σελ. 72), στὴν πρώιμη Ἀναγέννηση (15ος αἰ.) ἀκόμη καὶ οἱ καλλιτέχνες « ὑπόκεινται στοὺς κανόνες τῆς συντεχνίας καὶ δὲν εἶναι διόλου τὸ ταλέντο τους ἐκεῖνο ποὺ τοὺς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἐξασκήσουν τὴν δουλειά τους σὰν ἐπαγγελματίες καλλιτέχνες, παρὰ ὁ κύκλος τῆς ἐκπαίδευσης, ποὺ συμπληρώθηκε σύμφωνα μὲ τοὺς συντεχνιακοὺς κανονισμούς. Ἡ ἐκπαίδευσή τους βασίζεται στὶς ἴδιες ἀρχὲς μὲ κείνη τῶν συνηθισμένων τεχνιτῶν· ἐξασκοῦνται ὄχι σὲ σχολεῖα, ἀλλὰ σὲ ἐργαστήρια καὶ ἡ διδασκαλία εἶναι πρακτικὴ ὄχι θεωρητική ». Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ (ἔ.ἀ. σελ. 69) πὼς « πολλοὶ γλύπτες ἀρχίζουν δουλειὰ μὲ λιθοδόμους καὶ κατασκευαστὲς διακοσμήσεων, ὅπως ἀκριβῶς ἔκαναν καὶ οἱ μεσαιωνικοὶ προκάτοχοί τους. Ἀκόμα κι ὅταν γίνεται δεκτὸς στὴν συντεχνία του ὁ Ντονατέλλο ἐξακολουθεῖ νὰ χαρακτηρίζεται « λιθοδόμος καὶ χαράκτης » ... ».

166. Κ. Μέρτζιου, ἔ.ἀ. σελ. 288. Ὁ μαθητευόμενος μποροῦσε κατόπιν νὰ γίνει « μαΐστρος ἢ capo mastro ».

167. Στὴ Ζάκυνθο τοῦ 18ου αἰ., οἱ μαστόροι καὶ οἱ « λαουρέντηδες » ξεχώριζαν ἀκόμη καὶ μὲ τὶς διαφορετικὲς φορεσιὲς ποὺ φοροῦσαν. Ντ. Κονόμου, Παλιὲς ζακυνθινὲς φορεσιές. Ἠὼς 44 (1961), σελ. 50 καὶ εἰκ. 15, 16 καὶ 17.

168. Παραθέτω ἐδῶ αὐτούσιο τὸ κείμενο μιᾶς νοταριακῆς πράξης τοῦ Καστρινοῦ συμβολαιογράφου Μιχ. Μαρᾶ, μὲ ἡμερομηνία 24/8/1564, ὅπως τὴν παρουσίασε ὁ Κ. Μέρτζιος (ἔ.ἀ. σελ. 289 - 90):
« ὁμολογῶ ἐγὼ μπόρτολης γληγορόπουλος τοῦ ποτὲ γεωργίου οἰκῶν τὴν σήμερον εἰς χώραν κάτω ἀρχάνες ὅτι ὀμπλιγάρω (=ὑποχρεώνω) τὸν υἱόν μου τὸν μανώλην νἄναι μαθητής σου μετὰ σένα τὸ μαστρογεώργη σπυρῆ μουράρο τοῦ ποτὲ κὺρ ἰωάννη, πρεζέντι (=παρὼν) καὶ κοτέντο (=ἱκανοποιημένος, ἀποδεχόμενος), ἀπὸ δὰ κιομπρὸς καὶ ὡς χρόνους ἕξη πρώτους ἐρχομένους, εἰς τὴν ὑποταγὴν καὶ εἰς τὸ θέλημά σου, καλός, ἐμπιστεμένος, ἀπιβούλευτος καὶ ἄκλευτος ὑπὲρ τῶν παραδιδομένων του πραγμάτων καὶ ἐσὺ νὰ τοῦ κάμῃς καλὴ συντροφιὰ καὶ νὰ τὸν ἐταγοποτίζῃς καὶ καλικώνῃς καὶ ἐνδύνῃς κατὰ τὴν κοντιτζιόν του καὶ νὰ τὸν ἐμαθαίνῃς καὶ τὴν τέχνην τὴν μουραρικήν, νὰ τὸν ἔχῃς μαθημένον ἕως τὸ κομπλιμέντο (=τὴ συμπλήρωση) τῶν ἄνωθι χρόνων καὶ τότε νὰ τοῦ δίδῃς τὰ σύνεργα ἤγουν ἕνα μιστρί, ἕνα σφυρὶ τοῦ κτισμάτου, καὶ ἕνα μολύβι καὶ ἕνα σφυρὶ τοῦ πελεκιοῦ καὶ μιὰ σχάρα, καὶ μία σμίλλα καὶ ἕνα σμιλοκόπανο· πλὴν ἂν σοῦ μισεύσῃ ἢ ἂν μὴ σοῦ ἀντεντέρῃ (=ἂν δὲν εἶναι ἐπιμελὴς) νὰ πεύτωμεν εἰς τὴν πέναν καὶ ὄρδινε (=τὴ διάθεση) τῆς ἐκλαμπροτάτης μας αὐθεντίας καὶ νἄμαι κρατημένος (=ὑποχρεωμένος) ἐγὼ ὁ κύρις, ὄντε μισεύσῃ νὰ πάγω νὰ τὸν εὑρίσκω ὅπου εἶναι, νὰ τὸν φέρω, νὰ σοῦ ἀποκάμῃ τοὺς

θοῦ [169], καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἑνὸς σπιτιοῦ, οἱ ἐνδιαφερόμενοι (ὁ πωλητὴς καὶ ὁ ἀγοραστὴς) μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιήσουν μαστόρους ἢ, συνηθέστερα, πρωτομαστόρους, ἐπίσημα διορισμένους γι' αὐτὴ τὴ δουλειὰ ἀπὸ τὸ « ρετζιμέντο » κάθε κρητικῆς πόλης [170], ἢ καὶ ἄλλους ἐκτιμητὲς - μαστόρους, κοινῆς ἐμπιστοσύνης [171]. Ἡ συμφωνία πάνω στὴν τιμὴ γινόταν, κατὰ κανόνα, στὸ ποσὸ ποὺ ὅριζαν οἱ ἐκτιμητές [172]· μποροῦσαν ὅμως οἱ συμβαλλόμενοι νὰ συμφωνήσουν καὶ σὲ διαφορετικό, μεγαλύτερο ἢ μικρότερο ποσό. Ὁ παραπάνω θεσμὸς τῶν ἐπίσημων ἐκτιμητῶν, δὲ σημαίνει, βέβαια, πὼς μόνον αὐτοὶ ἦταν πρωτομάστορες. Ὁ τίτλος τοῦ πρωτομάστορα (proto magistrum [173], proto [174]) σχετίζονταν, πιθανότατα, καὶ πάλι μὲ τοὺς κανονισμοὺς τῆς

ἄνωθι χρόνους καὶ πάλιν, κάμνοντας καλὰ αὐτὸς καὶ ἐσὺ δὲν τὸν ἀτενδέρεις (=προσέχεις) ἢ χωρὶς καμμία λεγίτιμα κάουζα (legittima causa = νόμιμη αἰτία) νὰ τὸν ἐπιλογήσῃς, νὰ πεύτῃς καὶ ἐσὺ εἰς τὴν κάτω γραμμένην πέναν καὶ νὰ σκοδέρω καὶ σωστὰ τὰ ἄνω γραμμένα δικαιώματά του τῶν ἄνωθι χρόνων ἀπὸ σένα καὶ ἀπὸ τὰ καλά σου ὡς ἄνωθι, διὰ τοῦ γαστάλδη, ἀπάνω εἰς ταῖς ἔξοδαις χωρὶς ἐναντίας, βάνοντες καὶ διὰ πέναν ὑπέρπυρα πενῆντα διὰ τὰ φουσάδα τῆς αὐθεντίας καὶ ἡ γραφὴ αὕτη εἰς τὴν δύναμίν της, ἀπὸ τὸ ἄλλο ἐγὼ ὁ ρηθεὶς γεώργιος σπυρῆς πρεζέντις καὶ κοτέντος εἰς ὅλα τὰ ἄνωθι.

μάρτυρες παρακαλετοί: παπακὺρ γεώργιος βλαστὸς νοτάριος καὶ Νικόλας Κάρλος ».

Γενικότερα, γιὰ τὶς συμβάσεις μαθητείας στὸ 16ο αἰ., βλ. Ἰωάν. Κισκήρα, Ἡ Σύμβασις Μαθητείας ἐν Βενετοκρατουμένῃ Κρήτῃ. Ἀθῆναι, 1968.

169. (Ἡ) « στίμα » (ἰτ. stima) κι ἀκόμη « στιμάρω » = ἐκτιμῶ τὴν ἀξία: « . . . καὶ ἐστιμάραντα διὰ ὑπέρπυρα. . .» (Κ. Μέρτζιου, ἔ.ἀ. σελ. 266) καὶ « στιμαδόρος » = ὁ ἐκτιμητὴς τῆς ἀξίας.

170. Σὲ συμβολαιογραφικὴ πράξη τῆς 21ης Ἰουλίου 1567, ποὺ συντάσσει καὶ πάλι ὁ Μαρᾶς (ἔ.ἀ. σελ. 280), στὴν ὁποία ὁ « γεώργης σκορδύλης σγουράφος τὴν τέχνην » πουλάει στὸ « μαΐστρο δημήτρι ἀρμάκη, ζυμοπουλητή », σπίτια « βαλμένα εἰς τὴν ἐξώπορταν τῆς Κρήτης » (δηλαδὴ στοὺς βούργους τοῦ Χάνδακα), ἀναφέρεται ὅτι « διὰ πρέτζον (prezzo = ἡ τιμὴ) αὐτουνῶν τῶν σπιτιῶν ἐσυνήλθαμεν συμβιβαστικῶς καὶ πουλῶ σου διὰ τόσα ὅ,τι τὰ θέλουν στιμάρει οἱ στιμαδόροι τῆς ἐκλαμπροτάτης μας αὐθεντίας. . .».

171. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἄλλη συμβολαιογραφικὴ πράξη τοῦ ἴδιου νοτάριου (ἔ.ἀ. σελ. 280), ἡ Αὐθεντία διόριζε « στιμαδόρους » καὶ γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν πολύτιμων λίθων καὶ τῶν κοσμημάτων (« χρυσοχούς »). Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, οἱ « στιμαδόροι » θὰ ἦταν ἀσφαλῶς πρόσωπα γνωστὰ στὶς Ἀρχές, μὲ πείρα καὶ μὲ κύρος. Ἀλλὰ κι ἀπὸ τὴν Ἐξάβιβλο τοῦ Κων. Ἀρμενόπουλου (τρίτο βιβλίο, τίτλος η' « Περὶ μισθώσεως ἐν ᾧ καὶ περὶ ἐργολάβων », σελ. 210) προβλέπεται ἡ χρησιμοποίηση ἀπὸ τὶς Ἀρχὲς « ἐμπείρων τεχνιτῶν »: « . . . εἴτε βέλτιον εἴτε ἔλαττον εἴτε ἐν ἀδήλῳ ἡ ἐμφανεία τοῦ ἔργου τυγχάνει, τὸ τοιοῦτον ἔργον ἀποτιμάσθω μετὰ διαγνώσεως τοῦ ἐπάρχου παρ' ἐμπείρων τεχνιτῶν. . .».

172. « . . .καὶ ἐστιμάραντα διὰ ὑπέρπ. χίλια ἑξακόσα, ἤγουν τὸ μαγαντζίνο διὰ ὑπ. χίλια καὶ τὰ σπίτια διὰ ὑπέρπ. ἑξακόσα καὶ ἐπομείναμεν κοτέντι (=ἱκανοποιημένοι, εὐχαριστημένοι, σύμφωνοι) οἱ δύο νὰ γροικᾶται (=νὰ θεωρεῖται, νὰ λογαριάζεται) ἡ στίμα τος διὰ τὰ λέγα, ὑπέρπ. χίλια ἑξακόσα ». Κ. Μέρτζιου, ἔ.ἀ. σελ. 266.

173. Μὲ ἀπόφαση τῆς βενετσιάνικης Senato (1/10/1454) ἐγκρίνεται ἡ πρόσληψη, ἀπὸ τὴν Αὐθεντία τῆς Κρήτης, ἑνὸς πρωτομάστορα ἢ ἀρχιτεχνίτη, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, γιὰ διάφορα λιμενικὰ ἔργα: « . . .pro reparatione portus et pro alijs laborijs possint accipere unum protomagistrum. . .». Μαν.Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ Συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, σελ. 91 καὶ 92.

Κατὰ τὸν Κ. Μέρτζιο (ἔ.ἀ. σελ. 230), πρωτομάστορες ἀναφέρονται (στὰ συμβόλαια τοῦ Μαρᾶ) μόνον στοὺς μουράρους, τοὺς καλαφάτες, τοὺς χρυσοχόους, τοὺς τζαγγάρηδες καὶ τοὺς ραφτάδες.

Στὰ συμβόλαια τοῦ Μαρᾶ (ἔ.ἀ. σελ. 281) ὁ τύπος εἶναι ὁ « πρωτομάστορας » (γεν. τοῦ πρωτομαστόρου). Στὸν Ἐρωτόκριτο (Β 1418, Δ 1945) ὁ μάστορας (πλ. οἱ μαστόροι).Ἀπὸ κεῖ καὶ ἡ μαστοριὰ = ἡ δεξιοτεχνία, ἡ τέχνη, ἡ εἰδικότητα τοῦ τεχνίτη (Α 2232, Β 386, 1151). Τὸν πρωτομάστορα βρίσκει καὶ ὁ Στ. Ξανθουδίδης, Χριστιανικὴ Κρήτη, ἔτ. Α', τεύχ. Α - Β, 1912, σελ. 348).

Ὑπάρχει, τέλος, καὶ ἡ προσφώνηση μαΐστρο, ποὺ πάντοτε προτάσσεται τοῦ ὀνόματος τοῦ τεχνίτη, ἀντίστοιχος μὲ τὸ σημερινὸ μάστρο. Κ. Μέρτζιου, ἔ.ἀ. σελ. 271.

174. Συνήθως, ὀνομάζεται proto della fabbrica (πρβλ. Boerio, ἔ.ἀ. σελ. 538) καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀνώ-

« σκόλας τῶν μουράρων ». Στὴ Βενετία, πάντως, ὁ proto ἦταν κάτι πολὺ παραπάνω ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἀρχιτεχνίτη, μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι πιθανὸ πὼς ἀντιστοιχεῖ ὁ ἔμπειρος πρωτομάστορας - « μουράρος » τῆς Κρήτης : ὁ ἀρχιτέκτονας (μὲ τὴ σημερινὴ περίπου ἔννοια) Santo Lombardo, ποὺ ἀναμειγνύεται γιὰ ἕνα διάστημα στὴν ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας τῆς ἑλληνικῆς κοινότητας τῆς Βενετίας (Ἅγ. Γεώργιος) φέρεται, στὰ σχετικὰ ἔγγραφα, μόνο ὡς proto [175] καὶ τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὸ διάδοχό του, ἐπίσης proto della fabbrica, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση νὰ συντάξει (δωρεὰν) κι ἕνα πρόπλασμα ἀπὸ χαρτόνι (uno modelo de carton) [176], τοῦ ὁποίου ἡ κατασκευὴ (σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τοῦ proto) ἀνατίθεται σ' ἕνα μαραγκό [177]. Ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλοι Ἰταλοὶ ἀρχιτέκτονες τῆς ἐποχῆς φέρονται ὡς maestri ἢ, ἂν ἀσχολοῦνται μὲ δημόσια ἔργα, ὡς inzegneri κι ἔτσι ἀκριβῶς ἀποκαλοῦνται καὶ οἱ Michele καὶ Giangirolamo Sanmicheli. Οἱ inzegneri, εἰδικότερα, ποὺ ἀναφέρονται μόνο στὶς ὀχυρώσεις τῆς Κρήτης ἢ τὰ δημόσια τεχνικὰ ἔργα, εἶναι σὲ θέση νὰ προτείνουν κάποια λύση σ' ἕνα τεχνικὸ πρόβλημα, συντάσσουν σχέδια καὶ προϋπολογισμοὺς καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶναι Ἰταλοί. Ὑπάρχουν ὅμως, ἀκόμη καὶ στὰ δημόσια ἔργα, καὶ Ἕλληνες ἢ Βενετοκρητικοὶ inzegneri καὶ proti : εἶναι ὁ Μανόλης Τσαγκαρόπουλος [178], ὁ Γιάννης Σκορδίλης [179], ὁ Γεώργιος Στριλήτζας [180], ὁ Νικολάκης Zen, ἐνῶ Ἕλληνας πρωτομάστορας, ὁ Μανόλης Λίτινας, εἶχε συντάξει τὸ σχέδιο καὶ εἶχε κατόπιν κτίσει τὸ κατεστραμμένο τώρα μέγαρο Angelo Premarin, στὰ Χανιά, ἀναφέροντας μὲ πολὺ καμάρι, στὴν ἐπιγραφὴ τῆς πρόσοψης, πὼς τὸ κτήριο αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἕνα στολίδι γιὰ τὴν πόλη (urbis ornamentum) [181].

τατη θέση ποὺ μποροῦσε νἄχει ἕνας πρωτομάστορας σὲ μιὰ συγκεκριμένη οἰκοδομή.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ ὁ ὅρος proto di murari, proto di marangoni κλπ., ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν πρωτομάστορα τῶν οἰκοδόμων, πρωτομάστορα τῶν μαραγκῶν. Αὐτοί, συνήθως, συντάσσουν στὴν Κρήτη τὶς στίμες. Ὁ Sebastiano da Como, ποὺ στέλνει ἡ Βενετία στὴν Κρήτη γιὰ τὶς ὀχυρώσεις τοῦ Ἡρακλείου (στὰ 1501), φέρεται σὰν protho de' murari (Gerola, τόμ. I/1, σελ. 112). Ἀντίθετα, capomastro εἶναι μᾶλλον ἡ ἀνώτατη θέση ἑνὸς πρωτομάστορα σ' ἕνα συνεργεῖο μαστόρων, π.χ. σ' ἕνα συνεργεῖο μαρμαράδων, πετροκόπων κλπ. Στὶς ὀχυρώσεις τῆς Κρήτης ἀναφέρεται, πάρα πολὺ συχνά (στὸ 16ο αἰ.), ὁ διορισμὸς proti. Παράλληλα ὅμως, γίνεται λόγος καὶ γιὰ soprastanti, γιὰ ἐπιστάτες, ὅπως μεταφράζει ὁ Στ. Σπανάκης (Μνημεῖα I (1940), σελ. 135). Ἔτσι, στὰ 1589, δουλεύουν στὴν ὀχύρωση τῆς κρητικῆς πρωτεύουσας, ταυτόχρονα, μηχανικοί (inzegneri), πρωτομάστορες (proti) καὶ ἐπιστάτες ἢ ἐπόπτες (soprastanti). Ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ γραφεῖς (scrivani), ποὺ καταγράφουν, πιθανότατα, τὰ ὑλικὰ καὶ τοὺς ἐργαζόμενους χωρικούς, βοηθώντας, ἔτσι, τοὺς soprastanti.

175. Μαν. Μανούσακα, Χρονικὰ Αἰσθητικῆς, σελ. 336.

176. Ἔ.ἀ. σελ. 341.

177. Ἔ.ἀ. σελ. 336, σημ. 2.

178. Ὁ Μανόλης Τσαγκαρόπουλος εἶχε προσληφθεῖ στὶς ἐργασίες κατασκευῆς τῆς Φορτέτσας τοῦ Ρεθέμνου ὡς murer et inzegner, στὸ χρονικὸ διάστημα Μαΐου 1574 - Μαρτίου 1582. Gerola, τόμ. I/2, σελ. 494 καὶ σημ. 3.

179. Ὁ Γιάννης Σκορδίλης κατέχει στὴ Φορτέτσα τοῦ Ρεθέμνου τὴ θέση τοῦ proto delle fabbriche καὶ συντάσσει, μάλιστα, κι ἕναν προϋπολογισμὸ δαπάνης γιὰ συγκεκριμένες ἐργασίες, ἔ.ἀ. σελ. 495. Μαζί, συνεπῶς, μὲ τὸν Μανόλη Τσαγκαρόπουλο, ἔχουμε, στὴν περίπτωση τῆς Φορτέτσας, δυὸ (τουλάχιστον) ἀνώτερους Ἕλληνες τεχνικούς.

180. Στὰ 1645, τὴ χρονιὰ δηλαδὴ ποὺ γίνεται ἡ τουρκικὴ εἰσβολὴ στὴν Κρήτη, ὁ Γεώργιος Στριλήτζας ἐργάζεται στὸ φρούριο τῆς Ἱεράπετρας, κατέχοντας τὴ θέση τοῦ proto (δηλ. τοῦ πρωτομάστορα). Gerola, τόμ. I/1, σελ. 246.

181. Τὸ μέγαρο Premarin βρισκόταν στὸν κεντρικὸ δρόμο τοῦ ὑψώματος τοῦ Καστελιοῦ τῶν Χανιῶν, ὅπου ὑπῆρχαν κι ἄλλα μέγαρα Βενετοκρητικῶν. Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Gerola (τόμ. III, σελ.

Μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὅμως ἀσχολοῦνται κι ἄλλοι στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη. Εἶναι ἄνθρωποι ποὺ δὲν φαίνεται νἄχουν κάποια ἄμεση σχέση μὲ τὴ « μουραρική », κάνουν ὅμως σχέδια, γνωρίζουν τὰ βιβλία τοῦ Serlio καὶ τῶν ἄλλων Ἰταλῶν θεωρητικῶν, τὰ διαβάζουν, τὰ κατανοοῦν κι ὅταν ἔρχεται ἡ ὥρα τὰ χρησιμοποιοῦν, ὅπου καὶ ὅπως νομίζουν πὼς ταιριάζει καλύτερα : εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἡγούμενου τῆς Ἁγ. Τριάδας Ἱερεμία Τζαγκαρόλου, ποὺ ἀσφαλῶς εἶναι ὁ ὑπεύθυνος γιὰ τὸ ἐπιβλητικὸ σύνολο τοῦ μοναστηριακοῦ αὐτοῦ συγκροτήματος [182].

Ἄλλοι πάλι ἔχουν ξεκινήσει ὡς ἁπλοὶ οἰκοδόμοι, γιὰ ν' ἀνέβουν τὰ σκαλιὰ τῆς « μουραρικῆς » φθάνοντας στὴν ἐπίζηλη θέση τοῦ μηχανικοῦ (Μανόλης Τσαγκαρόπουλος), ἐνῶ ὁ Ρεθεμνιώτης Θωμᾶς Μπενέτος ἢ Φραμπενέτος ἀρχίζει (μαζὶ μὲ τὰ δυό του ἀδέλφια Μιχελὴ καὶ Μαθιό) τὴ σταδιοδρομία του σὰν ἰνταγιαδόρος σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τοῦ Ρεθέμνου καὶ μὲ τὶς ἱκανότητές του στὸ σκάλισμα τοῦ ξύλου καὶ τῆς πέτρας ἀποκτάει φήμη καὶ καινούρια πελατεία. Σ' αὐτὸν ἀναθέτει ὁ Franc. Morosini τὸ σύνθετο ἀρχιτεκτονικὸ καὶ γλυπτικὸ θέμα τῆς ὁμώνυμης δημόσιας κρήνης τῆς κρητικῆς πρωτεύουσας (1628). Τὸ ἀποτέλεσμα ἱκανοποιεῖ τὸν ἐργοδότη, ποὺ δίκαια χαρακτηρίζει τὸ Ρεθεμνιώτη καλλιτέχνη ὡς ἕναν « assai buon maestro per il paese » [183].

223), ποὺ εἶχε πάντως δεῖ μόνον τὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου, καθὼς κι ἕνα θύρωμα στὸ ἐσωτερικό του (στὸ ἰσόγειο μᾶλλον), ἦταν ἕνα ἐπιβλητικὸ σύνολο ἀπὸ τρεῖς ἐπιμέρους ὄγκους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κεντρικὸς ὑψώνονταν πιὸ πάνω ἀπὸ τοὺς δυὸ ἄλλους. Καθένας ἀπ' αὐτοὺς ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ μιὰ ἰδιαίτερη τοξωτὴ εἴσοδο, συμμετρικὰ πλαισιωμένη μὲ ὀρθογωνικὰ μὲν παράθυρα στὴν περίπτωση τῶν δυὸ ἀκραίων μερῶν τοῦ κτηρίου καὶ μὲ ἀνεστραμμένα καρδιόσχημα σ' ἐκείνην τῆς εἰσόδου στὸν κεντρικὸ πυρήνα.

Τὸ μέγαρο ἦταν τριώροφο (ἰσόγειο καὶ δυὸ ὄροφοι). Στὸν πρῶτο ὄροφο, ὑπῆρχαν τρία ζευγάρια ὀρθογωνικῶν παραθύρων, ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν σὲ κάθε τμῆμα τοῦ τρισυπόστατου συνόλου, ἐνῶ στὸ δεύτερο ὄροφο ὑπῆρχαν, ἀντίστοιχα, τρεῖς ἐξῶστες, φερόμενοι πάνω σὲ μεγάλους, πώρινους προβόλους.

Τὸ κτήριο ἀποκτοῦσε κάποια ἑνότητα χάρη στὴν παρουσία τῶν marcapiani, ποὺ ἐκτείνονταν (στὴν ἴδια βέβαια στάθμη) σ' ὁλόκληρη τὴν τριαδικὴ αὐτὴ πρόσοψη: ἕνα στὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τῶν παραθύρων τοῦ πρώτου ὀρόφου κι ἕνα δεύτερο, ποὺ ἑνωνε τὰ πέλματα τῶν προβόλων τῶν ἐξωστῶν (ὅπως δηλ. στὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60 τοῦ Ρεθέμνου). Μιὰ ἔντονη προβολὴ τῆς σίμης καὶ τοῦ γείσου (παρόμοια μ' ἐκείνην τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60) ὁλοκλήρωνε καθένα ἀπὸ τὰ τρία μέρη τῆς πρόσοψης. Στὸν ἄξονα τοῦ κεντρικοῦ, ὑπερυψωμένου τμήματος τοῦ μεγάρου, στὸ ὕψος τοῦ πρώτου μᾶλλον ὀρόφου, ὑπῆρχε μιὰ λατινικὴ ἐπιγραφή, σκαλισμένη πάνω σὲ μιὰ ὀρθογωνικὴ ἢ τετραγωνική, πώρινη πλάκα. Ἐκεῖ, ἀναφέρονταν τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη (Angelo Premarin), ἡ χρονολογία τῆς ἀποπεράτωσης (1598) καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κατασκευαστῆ (Μανόλης Λίτινας, ἀπὸ τὸ Ρέθεμνος), ἐνῶ τονίζονταν πὼς τὸ κτήριο εἶχε κτιστεῖ γιὰ νὰ στολίζει τὴν πόλη (urbis ornamentum).

Τὸ μέγαρο καταστράφηκε μὲ τοὺς γερμανικοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ Μαΐου τοῦ 1941. Βλ. φωτογραφία του στὸν Gerola (ἔ.ἀ. εἰκ. 124). Πρβλ. καὶ Κων. Λασσιθιωτάκη, Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 95. Ἡ οἰκογένεια Λίτινα τοῦ Ρεθέμνου, στὴν ὁποία ἀνῆκε καὶ ὁ μαστρο - Μανόλης, συγκαταλέγονταν στοὺς Κρητικοὺς εὐγενεῖς τῆς τρίτης πόλης τοῦ « βασιλείου ». Ἀπόγονοι τῆς ἴδιας οἰκογένειας ὑπάρχουν σήμερα, κατὰ τὸν Ἐρ. Μοάτσο, στὰ Πλατάνια Ἀμαρίου. Ὑπάρχει ὅμως καὶ μέσα στὸ Ρέθεμνος οἰκογένεια Λίτινα (πληροφορία τοῦ κ. Λεων. Καούνη). Τέλος, στὰ 1640, ἕνας Λίτινος (Γιωργάκης Λίτινος) ποὺ εἶναι « ἰνταγιαδόρος », παντρεύεται τὴν κόρη τοῦ ὀνομαστοῦ Ρεθεμνιώτη « ἰνταγιαδόρου » καὶ κατασκευαστῆ τῆς κρήνης Morosini τοῦ Χάνδακα μισὲρ Θωμᾶ Μπενέτου ἢ Φραμπενέτου. Μ. Καζανάκη, ἔ.ἀ. σελ. 279.

182. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ΔΧΑΕ 6 (1972), σελ. 233 καὶ σημ. 1, 2 καὶ 3, καθὼς καὶ σελ. 241 καὶ σημ. 39.

183. Ὅπως γράφει στὴ Relazione του ὁ Franc. Morosini (Στ. Σπανάκη, Μνημεῖα ΙΙ (1950), σελ. 42), « non si è mancato per rendere di quest'opera (ἐνν. τὴν κρήνη) più cospicua e riguardevole di

Ποιά εἶναι ἡ παιδεία ὅλων αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων καὶ Βενετοκρητικῶν πρωτομαστόρων τῆς κρητικῆς Ἀναγέννησης, ποὺ κτίζουν τὰ σπίτια καὶ τὰ μέγαρα τῶν κατοίκων τῶν πόλεων καὶ τὶς βίλλες τῆς ἐξοχῆς ; Σὲ γενικὲς γραμμές, καθόλου κατώτερη ἀπὸ κείνη τῶν ἄλλων ἐπαγγελματιῶν ἢ τῶν ἐμπόρων. Οἱ γνώσεις τους εἶναι βασικὰ ἐμπειρικὲς καὶ εἴδαμε πῶς ἀκριβῶς τὶς ἀποκτοῦν σιγὰ - σιγά, φθάνοντας, οἱ πιὸ ἱκανοὶ ἀπ' αὐτούς, στὴ θέση τοῦ πρωτομάστορα. Καὶ μόνον ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι παρακολουθοῦν κι αὐτοὶ τὶς θεατρικὲς παραστάσεις καὶ εἶναι σὲ θέση νὰ διαβάσουν καὶ νὰ κατανοήσουν τὸν Palladio καὶ τὸν Serlio ἀρκεῖ γιὰ νὰ τοὺς ξεχωρίσει ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἰδέα ποὺ ἔχουμε γιὰ ἕναν ὁσονδήποτε ἱκανὸ ἐμπειροτέχνη. Μήπως, ἐξάλλου, δὲν εἶναι αὐτοὶ ποὺ εἰσάγουν καὶ τὶς κρητικὲς παραλλαγὲς τῶν κλασσικῶν ρυθμῶν ἢ τὶς τόσες ἄλλες διαφοροποιήσεις σ' ὅ,τι εἰσάγεται ἀπὸ τὴ Βενετία ; Δὲν ὑπάρχει, μάλιστα, καμιὰ ἀμφιβολία πὼς ὅλοι αὐτοὶ οἱ ντόπιοι proti καὶ inzegneri, ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ Αὐθεντία, ἔχουν προσωπικὲς ἱκανότητες, μποροῦν νὰ συλλάβουν ἕνα κτήριο ἢ νὰ λύσουν ἕνα πρόβλημα ἀντιμετωπίζοντάς το στὸ σύνολό του κι ἀκόμη νὰ παρουσιάσουν στὸ χαρτὶ μιὰ ἰδέα τους, νὰ κάνουν δηλαδὴ καὶ τὸ « μοντέλο ». Ἡ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Ἰταλοὺς inzegneri καὶ τὰ βιβλία τῶν Ἰταλῶν ἀρχιτεκτόνων τοὺς ἐφοδιάζει συχνὰ καὶ μὲ γενικὲς θεωρητικὲς γνώσεις. Μὲ μιὰ κουβέντα, ἡ ἀναγνώρισή τους ἀπὸ τὴν Αὐθεντία σὰν proti ἢ inzegneri δὲν εἶναι καθόλου τυχαία καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι σήμερα ξέρουμε μόνον αὐτῶν τὰ ὀνόματα δὲν σημαίνει πὼς δὲν ὑπῆρξαν πάμπολλοι ἄλλοι μὲ τὰ ἴδια ἢ καὶ μεγαλύτερα προσόντα [184].

tutti quei maggiori ornamenti che si ha potuto; di una statua di Nettuno, maggior del naturale, di marmo greco d'assai buon maestro per il paese ».

Ὁ καλλιτέχνης ποὺ εἶχε σκαλίσει σὲ ἑλληνικὸ μάρμαρο τὸ ἄγαλμα τοῦ Ποσειδώνα, εἶχε ἀσφαλῶς κάνει καὶ τὰ ἀνάγλυφα τῆς κρήνης.Οἱ Κρητικοί, βλέποντας τὸ ὑπερφυσικὸ μέγεθος τοῦ ἀγάλματος («...maggior del naturale ») τὸ εἶχαν, φαίνεται, ὀνομάσει, ὅπως ἴσως κι ὁλόκληρη τὴ βρύση, « τσιγάντε » (gigante = γίγαντας), καί, λίγα χρόνια ἀργότερα, εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς ἔγιναν διαβήματα τῶν ντόπιων πρὸς τὶς Ἀρχές, ἐπειδὴ τοὺς ἐνοχλοῦσε ἡ παρουσία ἑνὸς ἀγάλματος ἀρχαίου θεοῦ ἢ ἐπειδὴ δὲν τὸ ἐπέτρεπε ἡ ὀρθόδοξη συνείδησή τους. Πράγματι, στὰ χρόνια (μᾶλλον) τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Isepo Civran, τὸ γλυπτὸ τοῦ Ποσειδώνα ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὴ θέση του : «. . .ἐνήργησα νὰ ἐπαναληφθεῖ ἡ δοξολογία γιὰ ἀνάμνηση ἑνὸς τόσο σπουδαίου καὶ χρήσιμου ἔργου, ἀλλὰ δίχως οἰκόσημο οὔτε κανένα ἄγαλμα (ne Statua alcuna), τὸ ὁποῖο ἤδη καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς ἐξοχότατους κυρίους ἐξεταστές (στὸ ἰτ. κείμενο : inquisitori = ἀνακριτές) ». Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 391 καὶ 392 καὶ σημ. 20. Πρβλ. καὶ Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970),σελ. 340, σημ. 60 καὶ τοῦ ἴδιου, Castellum 16 (1972), σελ. 102 καὶ σημ. 44.

Ποιὸς ἦταν αὐτὸς ὁ buon maestro, ποὺ εἶχε προσλάβει ὁ Morosini, τὸ μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ Ρεθεμνιώτη ποιητὴ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου Μπουνιαλῆ, ἀδελφὸ τοῦ ὀνομαστοῦ ζωγράφου Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆ, κι ἀπὸ τὶς ἔρευνες τῆς Μ. Καζανάκη γιὰ τὴν ξυλογλυπτικὴ στὸ Χάνδακα τὸ 17ο αἰ. Βλ. σελ. 190, σημ. 213.

184. Ὅπως ἔχει παρατηρήσει ὁ Π.Μιχελῆς (Νέα Ἑστία, τόμ. 49, τεῦχ.567, 15/2/1951, σελ. 242) « εἶναι στὴ μοῖρα τῶν ἀρχιτεκτόνων νὰ θεωροῦνται κυρίως τεχνικοί, ποὺ κατέχουν τὸν τρόπο νὰ στυλώσουν τὰ κτήρια ἔτσι καὶ ὅπως οἱ ἐργοδότες τὰ θελήσουν. Βασιληάδες, Πάπες, Αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, μεγιστᾶνες τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἁπλοῖ ἐργοδότες ἔμποροι ἢ δήμαρχοι νόμισαν καὶ νομίζουν πάντοτε ὅτι αὐτοὶ δίνουν τὰ σχέδια καὶ οἱ ἀρχιτέκτονες ἁπλῶς τὰ ἐκτελοῦν ». Κι' ἀκόμη « γι' αὐτὸ καὶ καμιᾶς ἄλλης τέχνης τὰ ἔργα δὲν ἔχουν συνδεθεῖ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἐργοδότη ὅσο τὰ ἔργα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Καὶ γιὰ τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀκόμη τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχιτεκτόνων μένουν ἄγνωστα σχεδὸν στὸν πολὺ κόσμο. Μιλᾶμε γιὰ τὸν Παρθενῶνα τοῦ Περικλῆ καὶ ἀγνοοῦμε τὸν Ἰκτῖνο, γιὰ τὴν Ἁγιά - Σοφιὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἀγνοοῦμε τὸν Ἀνθέμιο καὶ τὸν Ἰσίδωρο ».

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Νικολάκη Ζένου (Zeno). Σ᾽ αὐτὸν ἀφήνει, μὲ τὴ διαθήκη του (1611), ὁ πλουσιότατος Βενετοκρητικὸς φεουδάρχης καὶ ἱδρυτὴς τῆς Ἀκαδημίας τῶν λογίων τοῦ Χάνδακα (Stravaganti) Ἀνδρέας Κορνάρος : « ὅλα τὰ βιβλία τῆς Λογικῆς » [185]. Ἀπὸ μικρός, καθὼς γράφει ὁ ἴδιος, εἶχε ἐπιδοθεῖ στὴ μελέτη τῶν μαθηματικῶν καὶ εἶχε διδαχθεῖ « τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ ὀχυρωματικὴν τέχνην μαθητεύων πλησίον τῶν συχνάκις ἐπισκεπτομένων τὴν νῆσον μηχανικῶν » [186]. Ὁ ἴδιος ἐξάσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ μηχανικοῦ στὴν κρητικὴ πρωτεύουσα καὶ κατόπιν τὸν προσέλαβε ἡ Αὐθεντία. Ἀσχολήθηκε, ἔτσι, μὲ τὰ ἀποχετευτικὰ ἔργα τοῦ ὀροπεδίου τοῦ Λασιθίου (1633 - 1634), ἐπιθεώρησε τὶς ὀχυρώσεις τῆς περιοχῆς τῆς Σητείας (1639), ἀνέλαβε τὸ ἔργο τῆς ἐπαναλειτουργίας τῶν ἁλυκῶν τῆς Σπιναλόγκας (1639 - 1644), ἐπεσκεύασε τὸ ναύσταθμο τοῦ Χάνδακα καὶ τὰ φρούρια τοῦ Μεραμπέλου, τῆς Σπιναλόγκας καὶ τῆς Ἱεράπετρας [187] (1642 - 1645). Ὅταν ἄρχισε ἡ πολιορκία τοῦ Ἡρακλείου ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἀσχολήθηκε μὲ πολὺ ζῆλο καὶ συχνὰ χωρὶς ἀμοιβὴ μὲ τὴν ἐπισκευὴ ἢ συμπλήρωση τῶν ὀχυρώσεων τῆς πόλης. Ὁ ἴδιος ἦλθε σὲ μυστικὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Ἕλληνες τῶν τουρκεμένων ἀπὸ τὸ 1645 Χανιῶν, μεταφράζοντας (γιὰ λογαριασμὸ τῆς Αὐθεντίας) ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ στὰ ἰταλικὰ τῆς ἐπιστολὲς τῶν Χανιωτῶν, καὶ ἐφεῦρε, στὰ 1648, μιὰ μέθοδο γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ ἐκσφενδόνιση χειροβομβίδων ἀπὸ χαλκό. Γιὰ τὴ σπουδαία του δράση τιμήθηκε (στὰ 1648) ἀπὸ τὸν Γενικὸ Προβλεπτὴ Κρήτης Νικόλαο Dolfin μὲ τὴν ἀπονομὴ τῆς κρητικῆς εὐγένειας καὶ ἑνὸς ἰσόβιου μισθοῦ ἀπὸ ἑξήντα δουκάτα [188]. Διακρίθηκε, τέλος, πολεμώντας (μαζὶ μὲ τὸ γιό του Φραγκίσκο) ἀπὸ τὶς ἐπάλξεις τοῦ Χάνδακα τὸν ἐπιδρομέα καὶ πέθανε μέσα στὴν πολιορκημένη πρωτεύουσα, στὰ 1659 [189].

8. Ἡ στίμα τῶν « σπιτιῶν » τῆς Μαρούσας Ρόσο (Marussa Rosso), στὴ συνοικία τοῦ Ἁγ. Λαζάρου τοῦ Ρεθέμνου [190]

f. 84^{v} (Π ί ν. 159$_{1}$)

« 1636, adi 25 Nivemb^{o} [191] in Rett.^{o} (= Rettimo) città del Regno di Candia nella casa

185. Στ. Σπανάκη, Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 455.

186. Νικ. Παναγιωτάκη, Θησαυρίσματα 5 (1968), σελ. 86.

187. Ἐκεῖ, συνεργάζεται μὲ τὸν πρωτομάστορα Γεώργιο Στριλήτζα, ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω. Gerola, τόμ. I/1, σελ. 246.

188. Παράλληλα, διορίζεται (στὶς 18 Ἰουλίου 1650) ἀπὸ τὸ ναύαρχο Alvise Mocenigo γενικὸς ἐπόπτης ὅλων τῶν ἔργων καὶ τῶν ὀχυρώσεων τῆς Κρήτης. Νικ. Παναγιωτάκη, ἔ.ἀ.

189. Ὅλες οἱ παραπάνω πολύτιμες πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὶς ἔρευνες τοῦ Νικ. Παναγιωτάκη (ἔ.ἀ. σελ. 85 - 87).

190. Ἡ στίμα περιλαμβάνεται στὴ Busta 214 τοῦ Archivio di Stato τῆς Βενετίας, ποὺ περιέχει νοταριακὰ ἔγγραφα (ποὺ ἀνήκουν στὴν περίοδο 1613 - 1642) τοῦ νοταρίου τοῦ Ρεθέμνου Γεωργίου Παντίμου (Zorzi Pandimo). Τὴ στίμα αὐτὴ τὴ διάλεξα γιὰ νὰ τὴν παρουσιάσω στὴν ἐργασία αὐτή, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὀλιγοχρόνιων ἐρευνῶν μου στὴ Βενετία, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1970, ἐπειδὴ ἀναφέρεται σ᾽ ἕνα μεγάλο σπίτι τῆς ἐποχῆς, δείχνει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συντάσσεται ἕνας τέτοιος λογαριασμὸς ἀπὸ τοὺς « στιμαδόρους », παρουσιάζει τὴ χρηματικὴ ἀξία διάφορων ἐπιμέρους τμημάτων τῆς κατασκευῆς κλπ. καὶ ἔχει, γενικά, μεγάλο ἐνδιαφέρον. Στὴν ἀπόδοση τοῦ ἀξιόλογου αὐτοῦ ἐγγράφου εἶχα τὴ βοήθεια τῶν καθηγητῶν Luigi Beschi καὶ Μαν. Μανούσακα, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐκφράζω καὶ πάλι τὶς εὐχαριστίες μου.

191. Πρόκειται γιὰ χρονολογία ποὺ δὲ βασίζεται στὸ βενετσιάνικο ἡμερολόγιο, στὸ ὁποῖο ἀρχὴ

dell' habbitatione [192] della Sig.ra (= Signora) Marussa Rosso re' (= relicta) Sigr. (= Signor) franc.o (= Francesco) Zane [193], fui constatato da me Nod' (= Nodaro) alla pr'tia (= presentia) dell infrascritti testij il Sig.r Zuanne Pirino [194] fo (= figliolo) del Sig.r Piero, estimitor [195] elletto volontariamente et accordevolmente [196] dalla sudetta Sig.ra Marussa et dall' Illre' (= Illustre) Sigr Bernandin Lima [197], figliolo dell' Illre' (= Illustre) Sig.r

τοῦ χρόνου ἦταν ἡ 1η Ἀπριλίου, ἀντὶ γιὰ τὴν 1η Ἰανουαρίου. Ἡ χρήση τοῦ βενετσιάνικου ἡμερολογίου (ποὺ παρουσιάζει, συνεπῶς, μιὰ καθυστέρηση τριῶν μηνῶν, σὲ σχέση μὲ τὸ ἡμερολόγιο ἄλλων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν τῆς ἴδιας ἐποχῆς) εἶναι συνηθέστατη στὰ δημόσια ἔγγραφα. Χρησιμοποιεῖται ὅμως, μερικὲς φορές, καὶ στὰ ἑλληνόφωνα, ἰδιωτικοῦ χαρακτήρα ἔγγραφα μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ διευκρίνιση : « μόρε βένετο » (λατ. more Veneto = κατὰ τὸ ἔθιμο τῶν Βενετῶν).

192. Casa dell' habbitatione· συνηθισμένος, σχηματικὸς τύπος στὰ νοταριακὰ ἔγγραφα. Ὑπάρχει, μάλιστα, στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, καὶ ὁ ἐντελῶς ἀντίστοιχος ἑλληνικός : «. . .τῶν σπητίων τῆς κατοικίας αὐτοῦ . . . ». Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 295 (νοταριακὸ ἔγγραφο τοῦ Ρεθεμνιώτη συμβολαιογράφου Γεωργ. Ἐπισκοπόπουλου, μὲ ἡμερομηνία 3/4/1550).

193. Ἕνας Ρεθεμνιώτης μὲ τὸ ὄνομα Τζάνες (Zane) φέρεται ὡς ἕνας ἀπὸ κείνους ποὺ συνέλαβαν τὸν Σήφη Βλαστὸ (ποὺ εἶχε ὀργανώσει τὴ συνωμοσία τοῦ 1453) καὶ τὸν παρέδωσαν στὶς Ἀρχές. Στὶς 16 /5/ τοῦ 1474, τὸ Συμβούλιο τῶν Δέκα τῆς Βενετίας ἀποφασίζει νὰ παραχωρήσει στοὺς γιοὺς τοῦ Τζάνε τὴν ἐπικαρπία δημόσιων κτημάτων στὸ χωριὸ Σακτούρια. Μαν. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ Συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, σελ. 147 (ἔγγραφο ΜΣΤ'),καὶ σελ. 52, σημ. 2. Στὴν ἴδια οἰκογένεια ἀνῆκαν καὶ οἱ ὀνομαστοὶ ἀδελφοὶ Ἐμ. καὶ Μ. Τ. Μπουνιαλῆς.

194. Στὴν ἀπογραφὴ Trivan (1644), ἡ οἰκογένεια Pirino περιλαμβάνεται στοὺς cittadini τοῦ Ρεθέμνου. Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 3 (1949), σελ. 56.

195. Estimitor ἀντὶ γιὰ estimator (πιὸ κάτω). Δὲν ἀναφέρεται ἡ εἰδικότητα τοῦ ἐκτιμητῆ Piero Pirino. Προφανῶς ὅμως, πρόκειται γιὰ ἄνθρωπο ποὺ ἀσχολεῖται ἢ ἔχει ἀσχοληθεῖ (στὸ παρελθὸν) μὲ τὶς οἰκοδομές (μάστορας, « μουράρος » ἢ καὶ πρωτομάστορας). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ περιπτώσεις, κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ συμβαλλόμενοι ὁρίζουν δυὸ ἐκτιμητές, ἕνα « μουράρο » κι ἕνα μαραγκό.

196. Elletto volontariamente et accordevolmente· εἶναι φανερὸ πὼς ὑπάρχουν κι ἄλλοι (διορισμένοι ἀπὸ τὶς Ἀρχὲς ἢ ἰδιῶτες) ἐκτιμητὲς οἰκοδομῶν, γιατὶ διαφορετικὰ δὲ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ γίνει ἐπιλογὴ ἀπὸ τοὺς συμβαλλόμενους. Ὅπως προκύπτει πάντως ἀπὸ τὸ παραπάνω χωρίο, ὁ ἀγοραστὴς καὶ ἡ πωλήτρια τῶν ἀκινήτων συζητοῦν τὸ πρόσωπο τοῦ ἐκτιμητῆ καὶ καταλήγουν σὲ κάποιον ἀπ' αὐτούς, ποὺ εἶναι τῆς κοινῆς τους ἐμπιστοσύνης. Βλ. καὶ σελ. 237, σημ. 171.

197. Ἡ οἰκογένεια Λίμα ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ 14ο αἰ. κιόλας ὡς ἐγκαταστημένη στὴν τούρμα τῆς Συβρίτου. Γνωστὸς γιὰ τὸν ἀξιοθρήνητο ρόλο του στὴν κατάδοση τῆς συνωμοσίας τοῦ Σήφη Βλαστοῦ εἶναι, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰ. καὶ ὁ Ρεθεμνιώτης ἱερέας Ἰωάννης Λίμας.Πράγματι, αὐτός, μαζὶ μὲ κάποιον Ἀνδρέα Nigro, προδίνουν στὴ Βενετία τὴ συνωμοσία αὐτὴ τοῦ 1453 γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ βενετικοῦ ζυγοῦ καὶ κερδίζουν ἀξιώματα καὶ ὑλικὰ κέρδη, καθὼς καὶ τὴν ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη τῆς Γαληνοτάτης, ποὺ ἤξερε νὰ ἀμοίβει ὅσους τὴν ὑπηρετοῦσαν μὲ τόση ἀφοσίωση. Ἔτσι, ὁ παπα-Λίμας διορίζεται στὴν προνομιακὴ θέση τοῦ Πρωτοπαπᾶ τοῦ Χάνδακα καὶ εἰσπράττει, ἐπίσης, τὰ ἐτήσια ἔσοδα τῶν δημόσιων κτημάτων στὰ χωριὰ Πατσὼ καὶ Λαγκά. Τὰ δικαιώματα μάλιστα τοῦ Λίμα ἐπεκτείνονται καὶ στὸν ἀδελφό του Νικόλαο, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος δὲν εἶχε ἀποκτήσει γιούς. Μισητός, καθὼς φαίνεται, στὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο τῆς Κρήτης δὲν τολμάει νὰ ἀσκήσει στὴν πράξη τὰ καθήκοντά του, ἀλλὰ διατηρεῖ, μολαταῦτα, τὴ θέση του. Καταλαβαίνοντας, ἀσφαλῶς, τὴν ἐχθρότητα τῶν ὁμοδόξων του καὶ φοβούμενος μήπως δολοφονηθεῖ στὸ δρόμο, ζητάει τὴν ἄδεια νὰ ὁπλοφορεῖ καὶ νὰ συνοδεύεται ἀπὸ σωματοφύλακες, πράγμα ποὺ δέχεται δίχως ἀντίρρηση ἡ Γαληνοτάτη. Ἡ ἴδια οἰκογένεια τῶν Λίμα ἀναφέρεται καὶ στὰ 1644, στὴν ἀπογραφὴ Trivan, ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς Κρητικοὺς (nobili Cretesi) τοῦ Ρεθέμνου καὶ σ' αὐτὴ τὴν οἰκογένεια φαίνεται ν' ἀνήκει καὶ ὁ ἀγοραστὴς Bernandino Lima. Βλ. ἀναλυτικὰ (γιὰ τὴν οἰκογένεια Λίμα), Μαν. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ Συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, σελ. 41 - 45 καί, κυρίως, σελ. 45, σημ. 6.

Piero, per estimare le case [198] poste nella contrada di San Lazaro [199] con tutte le sue ragioni, le quale essa Sig^ra Marussa vol vendere al pred.^to (= predetto) Sig.^r Lima come per instrumento, che tra loro sarà stipulato ed il tutto apparerà, referisse esso Sig^r Zuanne essersi transferito super locum dove sono poste ditte case visto et considerato maturamente la quantità la qualità loro et il stato che s'atrovano ha quelle sopra la sua conscientia estimate valere franche et libere [200] d'ogni gravame, et obligo D (= Ducati) dieci milla quattrocento quarantasei, alla qual relattione essendo p'enti (= presenti) le sudette parti restono contente, et sattisfatte, laudando, et aprobando [201] in tutte le sue parti la sud.^a (= sudetta) stima, la qualle il sud.^o (= sudetto) Sig.^r Zuanne estimator ha scritto di sua propria mano nell'infrascripta poliza [202], che minutamente contiene l'amontar di detti ducati [203] dieci milla quattrocento quarantasei, et consignata a me nod.^o (= nodaro) alla pretia' (= presentia) dell' infrascti (= infrascritti) testij per esser registrata nelli miei atti, et hanno pregatt (= pregati) per testij sig.^r Nicolò Duora q' (= quondam) Zuanne et Zuanne episcopllo (= Episcopopulo) [204] natural q' (= quondam) Sig.^r Zorzi da questa città — seguita.

f. 85^R (Π ί ν. 159_2)

Seguita la notta della stima notata di mano dell' anted^to (= antedetto) Sig.^r Zuanne Pirino estimator.

1636 adi 25 Novem.^bo Stima nelle case poste nella contrada di San Lazaro de raggion della Sig.^ra Marussa Rosso r'a (= relicta) Sig.^r franc.^o (= Francesco) Zane et prima

La porta maestra D. (= ducati) trecento ..... D. 300[205]

Le plache della taraza di corte [206] n.^o (= numero) 120 ..... D. 56

198. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀναφέρονται μόνον οἱ case (τὰ σπίτια) κι ὄχι καὶ τὸ ἀντίστοιχο οἰκόπεδο (terren). Τὸ τελευταῖο ὑπονοεῖται ἴσως πιὸ κάτω, μὲ τὴ φράση « . . .con le sue ragioni ». Οἱ συμβαλλόμενοι ὅμως ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ἀξία τῶν διάφορων χώρων, ποὺ εἶναι κτισμένοι πάνω στὸ οἰκόπεδο κι ὄχι γιὰ τὸ ἴδιο τὸ οἰκόπεδο. Ἀλλὰ καὶ ὁ « στιμαδόρος » Piero Pirino δὲν κάνει, καθὼς θὰ δοῦμε παρακάτω, κανένα λόγο γιὰ τὸ οἰκόπεδο τῆς Rosso (ἔκταση, τιμὴ ἀνὰ ὀργιὰ κλπ.).

199. Γιὰ τὴ συνοικία τοῦ Ἁγ. Λαζάρου βλ. σελ. 79 καὶ σημ. 160.

200. Καὶ στὰ ἑλληνόφωνα ἔγγραφα, συχνά : « φράγκο λίμπερο ». Στ. Ξανθουδίδη, Χριστιανικὴ Κρήτη, ἔτ. Α΄, τεύχ. Α - Β, 1912, σελ. 357.

201. Συχνά, στὰ ἑλληνόφωνα ἔγγραφα: ἀμπροβάρω καὶ λαουντάρω. Στ. Ξανθουδίδη, ἔ.ἀ. σελ. 316.

202. Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ « στιμαδόρος » γράφει σ' ἕνα σημείωμα ἢ λογαριασμὸ τὴν ἀξία τῶν ἐπιμέρους στοιχείων ἢ μερῶν τῆς οἰκοδομῆς, τὸ ὁποῖο παραδίδεται κατόπιν στὸ νοτάριο, ποὺ τὸ διαβάζει μπροστὰ στοὺς ἐνδιαφερομένους καὶ μετὰ τὸ καταχωρίζει στὸ ἀρχεῖο του.

203. Ὁ Boerio (ἔ.ἀ. σελ. 249) ἀναφέρει δυὸ εἴδη δουκάτων. Τὸ πρῶτο ἀντιστοιχοῦσε σὲ ὀκτὼ λίρες καὶ τὸ δεύτερο (Ducato corrente) ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἕξι λίρες καὶ τέσσερα σολδίνια.

204. Σ' αὐτὴ τὴν οἰκογένεια ἀνῆκε, πιθανότατα, καὶ ὁ νοτάριος τοῦ Ρεθέμνου Γεώργιος Ἐπισκοπόπουλος (γύρω στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ.). Μαν. Μανούσακα, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 286, σημ. 8.

205. Πρόκειται γιὰ τὴ μεγαλύτερης ἀξίας πόρτα τῶν « σπιτιῶν » τῆς Rosso. Προφανῶς, εἶναι μιὰ porta di piera et di legno, ποὺ περιλαμβάνει δηλαδὴ τόσο τὰ ξύλινα φύλλα ὅσο καὶ τὸ πώρινο περίθυρο.

206. Πρόκειται ἀσφαλῶς, γιὰ τὴν ὑπαίθρια ἢ ἡμιυπαίθρια αὐλὴ τοῦ ἰσογείου, ὅπου καὶ ἡ εἴσοδος τῶν « σπιτιῶν » τῆς Rosso, καθὼς καὶ τὸ ἀντίστοιχο θύρωμα τῆς porta maestra. Ἂν ὑπολογίσουμε ἕνα minimum ἐπιφάνειας 0.20 τ.μ. γιὰ κάθε πώρινη πλάκα τοῦ δαπέδου τότε ἡ πλακόστρωτη αὐτὴ αὐλὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μικρότερη ἀπὸ 20 - 25 τ.μ.

per un banco de piera in corte [207] ..... D. 40
Il poggietto [208] li suoi travi n.º 6 a D. 6 l'uno ..... D. 36
cavezi n.º 28 a D. 1 s. 6 l'uno ..... D. 37
per tre soaze di legno [209] ..... D. 10
per la fattura chiodi e taraza ..... D. 20

La stala [210]

una porta di piera et di legno ..... D. 90
le piere della mangiatora [211] ruinata ..... D. 20
duoi Balconi [212] uno con la ferriata ..... D. 28
travi lungotravi (;) nº sette a D. 10 l'uno ..... D. 70
tole del solo della stala [213] ..... D. 20

Il Portico [214]

La porta maestra del portico ..... D. 150

207. Ὁ πέτρινος πάγκος τῆς Rosso θἄμοιαζε ἴσως μ' ἐκείνους ποὺ βλέπουμε μέχρι σήμερα μέσα στὶς στεγασμένες εἰσόδους τῶν μονῶν τῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων καὶ Τοπλοῦ Σητείας.

208. Ἀπ' ὅσα ἐκθέτει ὁ « στιμαδόρος », ἀμέσως πιὸ κάτω, σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ poggetto (ἀναφέρονται ἕξι « τράβες », εἴκοσι ὀκτὼ δοκίδες, καθὼς καὶ ἐργασία γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ δώματος — taraza) προκύπτει ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν ὑπόστεγο, μικρὸ χῶρο τοῦ ἰσογείου, στὸν ὁποῖο δὲν ὑπάρχουν οὔτε πόρτες οὔτε παράθυρα. Πρόκειται, μᾶλλον, γιὰ μιὰ προσπέλαση ἀπὸ τὴν porta maestra πρὸς τὴν αὐλή, σὰν ἐκείνη ποὺ βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸ θύρωμα Renier, στὰ Χανιά, στεγασμένη μὲ ξύλινη, δοκιδωτὴ ὀροφή.

209. Soaza, κατὰ τὸν Boerio (ἔ.ἀ. σελ. 669), εἶναι στὴ βενετσιάνικη διάλεκτο ἡ διακοσμητικὴ κορνίζα. Ὁ « στιμαδόρος » διευκρινίζει ἐδῶ ὅτι οἱ κορνίζες αὐτὲς εἶναι ξύλινες. Μποροῦμε, μάλιστα, νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἦταν τοποθετημένες στοὺς τρεῖς πλευρικοὺς τοίχους τῆς στεγασμένης εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ, ἀφοῦ ἡ τέταρτη πλευρὰ τοῦ χώρου αὐτοῦ ἦταν ἀνοικτὴ πρὸς τὴ μεριὰ τῆς αὐλῆς.

210. Ὁ « στιμαδόρος » ἐξετάζει ἐδῶ, μετὰ τὴν πλακόστρωτη αὐλὴ καὶ τὴ στεγασμένη εἴσοδο, τὸν τελευταῖο χῶρο ποὺ συνάντησε στὸ ἰσόγειο τοῦ σπιτιοῦ, τὸ σταῦλο. Ἡ προσπέλαση πρὸς αὐτὸν γίνεται, προφανῶς, μέσα ἀπὸ τὴν αὐλή, ὅπου ὑπάρχει καὶ ἡ ἀναφερόμενη πόρτα (πολὺ μικρότερη σὲ μέγεθος ἀπὸ κείνην τῆς εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ, ἀφοῦ στοιχίζει μόνον ἐνενήντα δουκάτα ἀντὶ γιὰ τὰ τριακόσια δουκάτα τῆς δεύτερης), καθὼς καὶ τὰ δυὸ παράθυρά του. Ἡ πόρτα μὲ τὰ παράθυρα ἀποτελοῦσε, ἴσως, ἕνα συμμετρικὸ σύνολο σὰν κι ἐκεῖνο ποὺ συναντήσαμε στὸ σταῦλο τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9.

211. Στὸ σταῦλο ὑπάρχει μιὰ μόνο « μαντζαδούρα » κι ὄχι πολλὲς μικρὲς φάτνες, σὰν ἐκεῖνες ποὺ εἴδαμε στὴ βίλλα τῶν Clodio, στὸ Χρωμοναστήρι.

212. Δὲν πρόκειται γιὰ κανένα μπαλκόνι. Ἐξάλλου, τί εἴδους μπαλκόνι θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει σ' ἕνα σταῦλο ; Εἶναι ἕνα παράθυρο μὲ πώρινη ποδιά, πού, ὅπως γίνεται καὶ πιὸ κάτω, ὀνομάζεται στὸ ἰταλόφωνο αὐτὸ ἔγγραφο balcone.

213. Tola (λατ. tabula) = ἡ πινακίδα, ἡ πλάκα κι ἀκόμη ἡ (ξύλινη) σανίδα. Ἂν βέβαια ἡ λέξη solo διαβαστεῖ soto (= κάτω), τότε πρόκειται, ἴσως, γιὰ τὶς σανίδες τῆς ξύλινης ὀροφῆς τοῦ σταύλου. Ἀλλ' οὔτε ἡ ἀνάγνωση αὐτὴ εἶναι, καθὼς νομίζω, δυνατή (βλ. τὴ σχετικὴ φωτογραφία τοῦ χειρογράφου), ἐνῶ δὲν ταιριάζει, ἐξάλλου, ὡς ἔκφραση κι ὁλόκληρη ἡ παράγραφος: « tole del soto della stala » = οἱ σανίδες τοῦ κάτω (μέρους) τοῦ σταύλου ἢ τοῦ ἀπὸ κάτω (μέρους) τοῦ σταύλου, τὴ στιγμὴ ποὺ στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ μποροῦσε ὁ Pirino νὰ γράψει : per le tole della stala ἢ le tole κλπ., ἀφοῦ τὸ νόημα θὰ ἦταν σαφέστερο ἔτσι, μιὰ καὶ στὴν ἀμέσως προηγούμενη παράγραφο μιλάει γιὰ τὰ δοκάρια τῆς ὀροφῆς τοῦ σταύλου.

214. Δὲν πρόκειται γιὰ καμιὰ στοά, ἀλλὰ γιὰ τὸν κύριο χῶρο τοῦ σπιτιοῦ, τὸ « πόρτεγο », ποὺ συνδέεται μάλιστα μὲ τὴν κουζίνα.Τί εἴδους στοὰ μποροῦσε, ἐξάλλου, νὰ εἶναι ἕνας τέτοιος χῶρος, ἐφοδιασμένος μὲ μιὰ κεντρικὴ πόρτα (porta maestra), δυὸ παράθυρα, καθὼς καὶ ἄλλες δυὸ πόρτες, ἀπὸ τὶς

un balcon appresso nella corte	D.	90
un altro grande ver ostro	D.	150
un altra porta ver ponente	D.	100
La porta, che risponde in cusina	D.	70
uno balconetto con la ferriada in cusina	D.	30
per la caminata	D.	100
travi della cusina nº 4 a D. 40 l'uno	D.	160
per il suo solo	D.	30
Il giogo (;) [215]		
una scala con una armatta sotto ruinata	D.	120
un travo in faccia del giogo (;) retagliato [216]	D.	100
item duoi travi de giogo (;)	D.	100
zavrone [217] de giogo (;) nº 14 a D. 7 l'uno	D.	98
f. 85ᵛ (Π i v. 160)		
per il solo del giogo (;) et le tole della faccia	D.	150
per la fattura et chiodi	D.	40
uno balconetto con la ferriada in giogo (;)	D.	18
sumano	D.	2243 [218]
Seguita		
travi nel portico 36 a D. 70 l'uno	D.	2520
cavezi del portico nº 125 a D. 1 s. 6 l'uno	D.	188
per la fattura chiodi et lapide [219]	D.	200

ὁποῖες ἡ μιὰ ὁδηγοῦσε στὴν κουζίνα ; Δὲν ἀναφέρεται, πάντως, πουθενὰ ἡ σκάλα, πράγμα ποὺ σημαίνει, ἴσως, πὼς τόσο τὸ « πόρτεγο » ὅσο καὶ ἡ κουζίνα βρίσκονταν στὸ ἰσόγειο, κι ὄχι σὲ ὄροφο, ὁπότε ἔχουμε μιὰ ἁπλὴ διάταξη, ποὺ θυμίζει περισσότερο τὸ χωριάτικο σπίτι τῆς Κρήτης παρὰ τὰ ἀστικὰ σπίτια.

215. Ἡ λέξη αὐτὴ (παρουσιάζεται, πιὸ κάτω, ἄλλες πέντε φορὲς) μὲ ἀπασχόλησε πολύ. Δὲν πρόκειται, πάντως, οὔτε γιὰ τὴν it. giaco (βεν. zaco) = ὁ σιδερένιος, ἁλυσιδωτὸς θώρακας οὔτε γιὰ τὴ λέξη giano = volta, portico, galleria di passagio = θολωτὴ διάβαση, θόλος. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Pirino στὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα του καταλαβαίνουμε πὼς εἶναι ἕνας ὁλόκληρος χῶρος, στεγασμένος μὲ ξύλινη δοκιδωτὴ ὀροφή, ἐφοδιασμένος μ' ἕνα παράθυρο, στὸν ὁποῖο ἀνέβαινε κανεὶς ἀπὸ μιὰ σκάλα μισοκατεστραμμένη (armata sotto ruinata). Ἔτσι, φαίνεται πιὸ πιθανὴ ἡ ἀνάγνωση giogo (λατ. iugum) μὲ τὴν ἑρμηνεία τοῦ ὑπερώου, τοῦ ὑπερυψωμένου τμήματος τοῦ κτηρίου, τοῦ μέρους τοῦ σπιτιοῦ ποὺ βρίσκονταν ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἰσόγεια διαμερίσματα.

216. Εἶναι τὸ πιὸ ἀκριβὸ ξύλινο δοκάρι τῶν « σπιτιῶν » τῆς Rosso. Πρέπει νὰ ἦταν μιὰ μεγάλη trave μὲ πολλὰ « ἐντάγια » (σκαλίσματα), γιατὶ ἀλλιῶς δὲ δικαιολογεῖται ἡ τόσο ὑψηλή της τιμή: ἑκατὸ δουκάτα (;) ὅση δηλαδὴ εἶναι καὶ ἡ ἀξία ὁλόκληρης τῆς καμινάδας τῆς κουζίνας ! Γενικὰ ὅμως, κάθε τι τὸ ξύλινο εἶναι πανάκριβο.

217. Εἶναι τὰ « τσαβρόνια » (βεν. zavrone), ποὺ ἀκούγονται μέχρι σήμερα στὸ Ρέθεμνος, ξύλινα δηλαδὴ δοκαράκια. Βλ. σελ. 225, σημ. 87.

218. Ἐδῶ ὑπάρχει ἕνα λάθος στὴν ἄθροιση, σὲ ὄφελος τῆς Μαρούσας Rosso. Πράγματι, τὸ μέχρι τώρα σύνολο δὲν εἶναι 2243 ἀλλὰ 2233 δουκάτα.

219. Συνήθως ἐδῶ ἀνέφερε ὁ « στιμαδόρος » τὴν κατασκευὴ τοῦ δώματος (μὲ χῶμα), τὴν taraza. Γιὰ νὰ κάνει τώρα λόγο γιὰ πέτρινες πλάκες (lapide) σημαίνει πὼς τὸ δῶμα τοῦ « πόρτεγου » ἐπικαλύπτονταν (ὁλικὰ ἢ μερικὰ) μὲ κάποιο πλακόστρωτο καὶ ἀσφαλῶς ἦταν βατὸ καὶ χρησιμοποιήσιμο.

per li travi 7 delle muraglie [220]	D.	120
La camera cascata		
La scala di legno con il suo pogietto [221]	D.	120
duoi porte	D.	130
duoi balconi scavezadi	D.	300
travi nº 15 a D. 4 [222] l'uno	D.	600
cavezi con le cantinele [223] e petteneli [224] nº 67 a D. duo l'uno fano	D.	134
per le muraglie	D.	80
per la fattura chiodi et lapida	D.	100
per le spaliere [225] passa 3	D.	30
una credenciera [226] nel portico	D.	15
Il terregio sono 47 a D. 18 il passo	D.	846
li muri sono passa 141 [227] a D. 20 il passo [228]	D.	2820
sumano	D.	10446

Φύλ. 84ᵛ (Π ί ν. 159_1)

« 1636, στὶς 25 Νοεμβρίου, στὸ Ρέθυμνο, πόλη τοῦ Βασιλείου τῆς Κρήτης, στὸ σπίτι τῆς κατοικίας τῆς Κυρίας Marussa Rosso, χήρας τοῦ Κυρίου Francesco Zane, παρόν-

220. Πρόκειται, καθὼς φαίνεται, γιὰ τὶς ξυλοδεσιὲς τῶν τοίχων τοῦ « πόρτεγου », ποὺ ἐνδιαφέρουν, ὅπως κάθε τι τὸ ξύλινο, ἰδιαίτερα τοὺς συμβαλλόμενους καὶ τὸ « στιμαδόρο ».

221. Ἡ λέξη pogietto σημαίνει ἐδῶ τὸ (ξύλινο) κιγκλίδωμα τῆς σκάλας (ἰτ. poggetto).

222. Ἐδῶ ἔχουμε μᾶλλον μιὰ λαθεμένη γραφὴ τοῦ ποσοῦ τῶν δουκάτων (;), ποὺ στοιχίζει τὸ κάθε δοκάρι ἢ κακὴ ἀντιγραφὴ τοῦ σημειώματος τοῦ « στιμαδόρου » ἀπὸ τὸ νοτάριο Γεώργ. Πάντιμο. Τὰ δοκάρια αὐτὰ στοίχιζαν, κατὰ τὸν Pirino, σαράντα κι ὄχι τέσσερα δουκάτα. Γι' αὐτό, ἐξάλλου, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σωστὸ τὸ ποσὸ τῶν ἑξακοσίων δουκάτων, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀξία καὶ τῶν δεκαπέντε δοκαριῶν.

223. Cadinella = ἡ λεπτὴ σανίδα (τοῦ πετσώματος τῆς ὀροφῆς). Στὴ Ζάκυνθο καὶ πιθανότατα καὶ στὴν Κρήτη ὀνομάζονταν « καδινέλες » : «. . .ἡ ἐκκλησία ὅλη σκεπασμένη μὲ τὲς καδινέλες της . . . καὶ ὅλα τὰ αὐτὰ σκεπασμένα μὲ τὰ κεραμίδια τους » (ἀπὸ νοταριακὴ πράξη τοῦ 1675 ποὺ συντάσσεται στὴ Ζάκυνθο). Λεων. Ζώη, Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 514. Πρβλ. καὶ Διον. Ζήβα, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου, σελ. 173.

224. Ἄγνωστο τί ἀκριβῶς εἶναι αὐτὰ τὰ « κτενάκια » (pettina = ἡ κτένα). Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα ὅμως, ὑποθέτω ὅτι εἶναι μᾶλλον τὰ ἁρμοκάλυπτρα τῶν ἁρμῶν, ποὺ ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὶς « καδινέλες », τὰ ὁποῖα, καθὼς παρεμβάλλονταν σὲ διαδοχικὲς σειρές, ἀνάμεσα στὶς « τράβες » τῆς ὀροφῆς, ἔδιναν μιὰ εἰκόνα κτένας.

225. Οἱ spaliere αὐτὲς (ἰτ. spalliera) ἴσως νὰ εἶναι εἴτε ἐπιτοίχια ράφια ἢ ἀκόμη ξύλινες τάβλες, στὴ μορφὴ ἐρεισινώτου τῶν τοίχων, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ « πόρτεγου ».

226. Ἀσφαλῶς, θὰ πρόκειται γιὰ μιὰ ντουλάπα, ποὺ εἶχε κατασκευαστεῖ μέσα στὸ σῶμα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ « πόρτεγου ».

227. Εἶναι ἀδύνατον νὰ πρόκειται γιὰ κυβικὲς ὀργιές (κυβ. passa), γιατὶ τότε ἔχουμε ἕναν ὄγκο 141 × (1.73 × 1.73 × 1.73) = 141 × 5.17 = 729 κ.μ. ! Εἶναι λοιπὸν φανερό, πὼς οἱ τοῖχοι μετροῦνται ὡς ἐπιφάνεια κι ὄχι ὡς ὄγκος. Αὐτὸ πάλι σημαίνει πὼς θεωροῦν ἕνα σταθερό, μέσο πάχος λιθοδομῆς, γύρω στὰ 0.60 - 0.70 μ.

228. Στὰ 1618, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ μιὰ ἄλλη στίμα, ποὺ καταχωρίζει στὰ ἀρχεῖα του ὁ ἴδιος νοτάριος Γεώργ. Πάντιμος (ASV, Busta 214, φύλ. 13^R), μιὰ (τετραγωνικὴ ;) ὀργιὰ λιθοδομῆς στοίχιζε λιγότερο ἀπὸ τὰ μισὰ ἀπ' ὅσο καθορίζει στὰ 1636 ὁ « στιμαδόρος » Pirino γιὰ τὰ « σπίτια » τῆς Rosso : « Il muro del mezado passa 43 da D. 9 il passo ».

των τῶν ὑπογραμμένων μαρτύρων διαβεβαιώνεται ἀπὸ μένα τὸ Νοτάριο. Ὁ Κύριος Zuanne Pirino, γιὸς τοῦ Κυρίου Piero, ἐκτιμητής, ποὺ διαλέχτηκε ἐκούσια κι ἀπὸ συμφώνου ἀπὸ τὴν παραπάνω Κυρία Marussa κι ἀπὸ τὸν ἐκλαμπρότατο Κύριο Bernandin Lima, γιὸ τοῦ ἐκλαμπρότατου Κυρίου Piero, γιὰ νὰ ἐκτιμήσει τὰ σπίτια ποὺ βρίσκονται στὴ συνοικία τοῦ Ἁγ. Λαζάρου, μὲ ὅλα τους τὰ δικαιώματα ἰδιοκτησίας, τὰ ὁποῖα (ἐνν. σπίτια) θέλει, αὐτὴ ἡ Κυρία Marussa, νὰ (τὰ) πουλήσει στὸν παραπάνω Κύριο Lima, καθὼς θὰ δειχθεῖ μὲ τὸ νοταριακὸ ἔγγραφο, ποὺ θὰ συναφθεῖ μεταξύ τους, ἀναφέρει αὐτὸς ὁ Κύριος Zuanne, ὅτι πῆγε στὸ μέρος, ὅπου βρίσκονται τὰ σπίτια ποὺ ἀναφέρθηκαν, εἶδε καὶ ὥριμα (μὲ ὥριμη σκέψη) λογάριασε τὴν ἔκτασή τους (τὸ μέγεθός τους), τὴν ποιότητά τους (τὴν ποιότητα τῆς κατασκευῆς τους) καὶ τὴν κατάσταση, στὴν ὁποία βρίσκονται, (καὶ) τὰ ἔχει ἐκτιμήσει, βασιζόμενος στὶς γνώσεις του, ν' ἀξίζουν, ἐλεύθερα κι ἀπαλλαγμένα ἀπὸ ὁποιαδήποτε βάρη (ὑποθῆκες) καὶ ὑποχρεώσεις, Δουκάτα δέκα χιλιάδες τετρακόσια σαράντα ἕξι. Μ' αὐτὴ τὴν ἔκθεση (τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ ποσοῦ), τὰ παραπάνω (ἐνδιαφερόμενα) μέρη, ποὺ εἶναι παρόντα, μένουν εὐχαριστημένα καὶ ἱκανοποιημένα, ἐπιδοκιμάζουν καὶ παραδέχονται σ' ὅλα της τὰ σημεῖα τὴν παραπάνω στίμα, τὴν ὁποία ὁ ἀνωτέρω ἐκτιμητὴς Κύριος Zuanne ἔχει γράψει μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι στὸ παρακάτω σημείωμα, ποὺ περιέχει μὲ κάθε λεπτομέρεια τὸ συνολικὸ ὕψος τῶν ἀναφερθέντων δέκα χιλιάδων τετρακοσίων σαράντα ἕξι δουκάτων καὶ ἡ ὁποία κατατέθηκε ἀπὸ μένα τὸ νοτάριο, παρόντων τῶν ὑπογραμμένων μαρτύρων, γιὰ νὰ καταχωριστεῖ (νὰ ἀρχειοθετηθεῖ) στὶς συμβολαιογραφικές μου πράξεις, καὶ ἔχουν παρακληθεῖ γιὰ μάρτυρες ὁ Κύριος Nicolò Duora, τοῦ ποτὲ (= τοῦ μακαρίτη) Zuanne καὶ ὁ Γιάννης Ἐπισκοπόπουλος, φυσικὸς (ἐνν. γιὸς = ἐξώγαμος γιὸς) τοῦ μακαρίτη Κυρίου Γιώργου, ἀπ' αὐτὴ τὴν πολιτεία — συνεχίζεται.

Φύλ. 85^{R} (Π ί ν. 159_{2})

Ἀκολουθεῖ τὸ σημείωμα τῆς στίμας, ποὺ γράφτηκε μὲ τὸ χέρι τοῦ παραπάνω Κυρίου Zuanne Pirino, ἐκτιμητῆ, 1636 στὶς 25 Νοεμβρίου. Στίμα γιὰ τὰ σπίτια ποὺ βρίσκονται στὴ συνοικία τοῦ Ἁγ. Λαζάρου, ἰδιοκτησίας τῆς Κυρίας Marussa Rosso, χήρας τοῦ Κυρίου Francesco Zane καὶ καταρχὴν

Ἡ κεντρικὴ πόρτα Δ (ουκάτα;) τρακόσια	Δ.	300
Οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς, (συνολ.) ἀριθμ. 120	Δ.	56
Γιὰ ἕναν πέτρινο πάγκο στὴν αὐλή	Δ.	40
Τὸ ὑπόστεγο, οἱ τράβες του ἀριθμ. 6 πρὸς 6 Δ. ἡ μιά	Δ.	36
Οἱ δοκίδες, ἀριθμ. 28 πρὸς Δ. 1, σολδ. 6, ἡ μιά	Δ.	37
Γιὰ τρεῖς ξύλινες κορνίζες	Δ.	10
Γιὰ τὴν ἐργασία, τὰ καρφιὰ καὶ τὸ δῶμα (ἐνν. τοῦ ὑποστ.)	Δ.	20

Ὁ σταῦλος

Μιὰ πόρτα ἀπὸ πέτρα κι ἀπὸ ξύλο	Δ.	90
Οἱ πέτρες τῆς κατεστραμμένης μαντζαδούρας (= πάχνης)	Δ.	20
Δυὸ παράθυρα, τὸ ἕνα μὲ τὴ σιδεριά (του)	Δ.	28
Τράβες μεγάλου μήκους (;) ἀριθμ. ἑπτὰ πρὸς Δ. 10 ἡ μιά	Δ.	70
Οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ σταύλου	Δ.	20

Τὸ πόρτεγο

Ἡ κεντρικὴ πόρτα τοῦ πόρτεγου	Δ.	150
Ἕνα παράθυρο πρὸς τὴ μεριὰ τῆς αὐλῆς	Δ.	90
Ἕνα ἄλλο μεγάλο (ἐνν. παράθυρο) πρὸς τὸ νοτιά	Δ.	150
Μιὰ ἄλλη πόρτα πρὸς τὰ δυτικά	Δ.	100
Ἡ πόρτα ποὺ ὁδηγεῖ στὴν κουζίνα	Δ.	70
Ἕνα παραθυράκι μὲ τὴ σιδεριά του, στὴν κουζίνα	Δ.	30
Γιὰ τὴν καμινάδα	Δ.	100
Τράβες τῆς κουζίνας ἀριθμ. 4 πρὸς Δ. 40 ἡ μιά	Δ.	160
Γιὰ τὸ δάπεδό της	Δ.	30

Τὸ ὑπερῶο (;)

Μιὰ σκάλα μὲ κατεστραμμένη τὴ στήριξή της ἀπὸ κάτω	Δ.	120
Μιὰ τράβα μὲ σκαλίσματα, στὴν πρόσοψη τοῦ ὑπερώου (;)	Δ.	100
Ἐπίσης δυὸ τράβες τοῦ ὑπερώου (;)	Δ.	100
Τὰ τσαβρόνια τοῦ ὑπερώου (;) ἀριθμ. 14 πρὸς Δ. 7 τὸ ἕνα	Δ.	98

Φύλ. 85ν (Π ί ν. 160)

Γιὰ τὸ δάπεδο τοῦ ὑπερώου (;) καὶ τὶς τάβλες τῆς πρόσοψης	Δ.	150
Γιὰ τὴν ἐργασία κατασκευῆς καὶ τὰ καρφιά	Δ.	40
Ἕνα παραθυράκι μὲ τὴ σιδεριά (του) στὸ ὑπερῶο (;)	Δ.	18
Κάνουν	Δ.	2243

Συνεχίζεται

Τράβες στὸ πόρτεγο 36 πρὸς Δ. 70 ἡ μιά	Δ.	2520
Δοκίδες τοῦ πόρτεγου ἀριθμ. 125 πρὸς Δ. 1, σολδ. 6 ἡ μιά	Δ.	188
Γιὰ τὴν ἐργασία κατασκευῆς, τὰ καρφιὰ καὶ τὶς πέτρινες πλάκες	Δ.	200
Γιὰ τὶς 7 τράβες τῶν τοίχων	Δ.	120

Ἡ κατεστραμμένη κάμερα

Ἡ ξύλινη σκάλα μὲ τὸ κάγκελλό της	Δ.	120
Δυὸ πόρτες	Δ.	130
Δυὸ σπασμένα παράθυρα	Δ.	300
Τράβες ἀριθμ. 15 πρὸς Δ. 4 ἡ μιά	Δ.	600
Δοκίδες μὲ τὶς καδινέλες καὶ τὰ ἁρμοκάλυπτρα, ἀριθμ. 67 πρὸς Δ. δύο ἡ μιὰ κάνουν	Δ.	134
Γιὰ τοὺς τοίχους	Δ.	80
Γιὰ τὴν ἐργασία (κατασκευῆς), τὰ καρφιὰ καὶ τὶς (πέτρινες) πλάκες	Δ.	100
Γιὰ τὰ (ἐπιτοίχια, ξύλινα) ράφια (συνολ. μήκους) 3 ὀργιῶν	Δ.	30
Μιὰ ντουλάπα στὸ πόρτεγο	Δ.	15
Τὸ δῶμα εἶναι ὀργιὲς 47 πρὸς Δ. 18 ἡ ὀργιά	Δ.	846
Οἱ τοῖχοι εἶναι ὀργιὲς 141 πρὸς Δ. 20 ἡ ὀργιά	Δ.	2820
Κάνουν	Δ.	10446

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τὰ σπίτια καὶ τὰ μέγαρα τοῦ Ρεθέμνου ἀσφαλῶς δὲν ἀποτελοῦν τὸ μοναδικὸ πεδίο γιὰ ἐπιστημονικὲς ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὴν ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης. Πολλὰ ἀκόμη πρέπει νὰ διερευνηθοῦν τόσο στὸν τομέα τῆς ἀστικῆς κατοικίας (στὰ Χανιὰ π.χ.) ὅσο καὶ τῆς ἐξοχικῆς βίλλας, ἐνῶ ἀκόμη περισσότερα θέματα πρέπει κάποτε νὰ διαφωτιστοῦν στὴν περιοχὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς μοναστηριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν καθολικῶν τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης.

Πράγματι, τὰ μεγάλα μοναστηριακὰ συγκροτήματα, ὅπως εἶναι τὸ Ἀρκάδι, ἡ Ἁγ. Τριάδα Τζαγκαρόλων, τὸ Γουβερνέτο, ἡ Μονὴ Γωνιᾶς, τὸ Τοπλοῦ κλπ. μᾶς δίνουν μερικὰ ἐξέχοντα παραδείγματα μνημειακῆς ἀρχιτεκτονικῆς μεγάλης κλίμακας, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ συναντήσουμε στὴν περίπτωση τῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν. Ἔπειτα, ἐδῶ ἀκριβῶς παρατηρεῖται κατεξοχὴν καὶ ἡ διείσδυση καὶ ἄμεση ἐπιρροὴ τῶν δοκιμίων περὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ γράφουν στὸ 16ο αἰ. μερικοὶ μεγάλοι Ἰταλοὶ θεωρητικοί, ὅπως ὁ Sebastiano Serlio ἢ ὁ Andrea Palladio.

Ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἑπτὰ βιβλία τοῦ Serlio, ποὺ βρίσκουν στὴ νοτιοανατολικότερη αὐτὴ ἄκρη τῆς Εὐρώπης μιὰ ἀπίστευτη διάδοση, ἀποτελώντας καὶ γιὰ τοὺς κρητικοὺς μαστόρους τῆς Ἀναγέννησης « a source of lasting inspiration to classicist minds »[1]. Ἀπὸ τὸ Libro quarto (1537) πῆρε ὁ ἄγνωστος τεχνίτης τὴ μορφὴ καὶ τὶς ἀναλογίες τοῦ « Arco Corinthio » (Πίν. 154_2) γιὰ νὰ κτίσει τὴν εἴσοδο τῆς Santa

1. N. Pevsner, An Outline of European Architecture, σελ. 215. Κατὰ τὸν John Summerson (The Classical Language of Architecture, σελ. 10 - 11), τὰ βιβλία τοῦ Serlio « ἀποτέλεσαν μιὰ σταθερὴ αὐθεντία καὶ μιὰ κοσμαγάπητη πηγὴ ἔμπνευσης σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη, στὸ τέλος τοῦ 16ου, καθὼς καὶ στὸ 17ο αἰ., γιατὶ οἱ ἀφορισμοὶ τοῦ Serlio γιὰ τοὺς πέντε ρυθμοὺς (ἐνν. τοὺς πέντε κλασσικοὺς ρυθμούς : δωρικό, τοσκανικό, ἰωνικό, κορινθιακὸ καὶ σύνθετο) ὑπῆρξαν πηγὲς γιὰ πάμπολλες κατασκευὲς ἔξω ἀπὸ τὴν Ἰταλία ». Ὅπως διαπιστώνει ὁ καθηγητὴς P. Murray (The Architecture of the Italian Renaissance, σελ. 196), ὁ λόγος τῆς μεγάλης διάδοσης τοῦ ἔργου τοῦ Serlio στὴν Εὐρώπη εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὸ « δὲν ἦταν μιὰ ἁπλὴ ἄσκηση στὶς θεωρίες τοῦ Βιτρούβιου· ἀντίθετα, ὑπῆρξε τὸ πρῶτο πρακτικὸ ἐγχειρίδιο γιὰ τὴν τέχνη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ σπουδαιότητά του ὑπῆρξε τεράστια γιὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴ ἀρχιτεκτονική, ἰδιαίτερα μάλιστα στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία, γιατὶ φαινόταν νὰ δίνει ἕνα ἁπλὸ σύνολο τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς ». Γιὰ τὸν Serlio καὶ τὸ ἔργο του βλ. ἀκόμη, W. B. Dinsmoor, Art Bulletin XXIV (1942), σελ. 55 κ.ἑ. G. C. Argan, Sebastiano Serlio. L'Arte XXXV (1932), σελ. 183 κ.ἑ. Anthony Blunt, Art and Architecture in France: 1500 - 1700, 1953, σελ. 44 κ.ἑ. A. Venturi, Storia dell'arte italiana, XI, parte I, σελ. 448 κ.ἑ.

Εἶναι, ἐπίσης, ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀνάμεσα στὰ ὑπάρχοντα τοῦ μεγάλου Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, ποὺ καταγράφονται μετὰ τὸ θάνατό του στὸ Τολέδο, ἀναφέρονται δυὸ ἐκδόσεις τοῦ Vignola, τὰ δοκίμια τοῦ Palladio, τοῦ Rusconi, τοῦ Sirigatti, τοῦ Braun, τὰ βιβλία τοῦ Alberti μεταφρασμένα στὰ ἱσπανικά, ἡ περιγραφὴ τοῦ Escorial ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Herrera καί, τέλος, ἡ ἔκδοση τοῦ Serlio τοῦ 1545, ἀπ' ὅπου πιθανὸν ἐμπνεύστηκε, κατὰ τὸν Χ. Σφαέλλο (Οἱ ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς στὸ ἔργο τοῦ Γκρέκο. Ζυγός, ἀριθμ. 103 - 104, Ὀκτ. 1964, σελ. 45) « διάφορα διακοσμητικὰ θέματα, ὅπως τὰ βάζα, ποὺ ζωγραφίζει στοὺς Εὐαγγελισμούς του ».

Maria τῶν καθολικῶν τοῦ Ρεθέμνου (Π ί ν. 154_1)[2]. Ἕνα ἄλλο σχέδιο, προοριζόμενο γιὰ ἕναν « ἱερὸ ναό » (Π ί ν. 155_2), εἶχε ὑπόψη του, ἀπὸ τὸ ἴδιο βιβλίο τοῦ Serlio, ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ Ἀρκαδίου στὰ 1587 (Π ί ν. 155_1)[3], ἐνῶ ὁ Ἱερεμίας Τζαγκαρόλος, ἡγούμενος τῆς Ἁγ. Τριάδας στὸ Ἀκρωτήρι τῶν Χανιῶν ὄχι μόνο στηρίχθηκε στὶς inventioni τοῦ Serlio, στὴν προσπάθειά του νὰ ἐντάξει τὴν ὀρθογωνικὴ κάτοψη τοῦ συγκροτήματός του σ' ἕνα κατηφορικὸ ἔδαφος, ἀλλὰ μᾶς κληροδότησε στὴ χρονολογημένη (1631)[4] κεντρικὴ καὶ τόσο ἐντυπωσιακὴ εἴσοδο τῆς μονῆς (Π ί ν. 156_1) μιὰ τρανὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴ δύναμη τοῦ ἔργου τοῦ Sebastiano, ὑψώνοντας (σὲ κλίμακα 1 : 2 περίπου) τὴ δέκατη πέμπτη πόρτα (Porta XV) τοῦ ἕκτου βιβλίου (1551) τοῦ μαθητῆ τοῦ Peruzzi καὶ τοῦ Ραφαὴλ (Π ί ν. 156_2) ποὺ τὴ σφράγισε, μάλιστα, μὲ μιὰ ἑλληνικὴ ἐπιγραφή[5]. Σήμερα, μποροῦμε νὰ ἐπεκτείνουμε τὴ διάδοση τοῦ Serlio καὶ σ' ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές, ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη. Πραγματικά, εἶναι ὁλοφάνερο πὼς ἡ ἴδια ἀκριβῶς Porta XV (Π ί ν. 156_2) τοῦ Ἰταλοῦ ἀρχιτέκτονα ἀποτέλεσε τὸ ὑπόδειγμα γιὰ μιὰ ἑπτανησιακὴ παραλλαγὴ στὴν εἴσοδο τῆς Φανερωμένης (1644), μιᾶς ἀπὸ τὶς πιὸ ὀνομαστὲς ἐκκλησίες τῆς Ζακύνθου (Π ί ν. 156_3)[6], πράγμα ποὺ παρουσιάζει, καθὼς πι-

2. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 209 - 223 καὶ πίν. Ξ΄ - ΞΓ΄ καὶ τοῦ ἴδιου, ΑΑΑ V (1972), σελ. 108 - 112. Ὅπως μοῦ γράφει ὁ καθηγητὴς Murray, τὸ σχέδιο τῆς εἰσόδου τῆς Santa Maria τοῦ Ρεθέμνου « is so clearly derived from Serlio » (ἐπιστολή τῆς 5/2/1972). Τὴν ἴδια γνώμη ἔχει καὶ ὁ Sir John Summerson (ἐπιστολές του μὲ ἡμερομηνίες 15/12/1971 καὶ 23/5/1972 ἀντίστοιχα).

3. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ΔΧΑΕ 6 (1972), σελ. 242 κ.ἑ. καὶ πίν. 90.

4. Βλ. σελ. 180, σημ. 183.

5. Ἰορδ. Δημακόπουλου, ἔ.ἀ. σελ. 233 - 242 καὶ πίν. 85 - 89. Μεγάλη ἦταν ἡ ἀπήχηση τῶν ἀνακαλύψεων αὐτῶν ἀνάμεσα στοὺς πιὸ ὀνομαστοὺς σύγχρονους ἱστορικοὺς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ ἐκπλαγοῦν γιὰ τὴ διάδοση τοῦ Serlio στὴν Κρήτη. Ἔτσι, ὁ Sir John Summerson μοῦ γράφει σὲ ἐπιστολή του (19/12/1972) πὼς τώρα ἔχει ριχθεῖ « καινούριο φῶς στὴ δύναμη τοῦ ἔργου τοῦ Serlio » (« . . .you have shed new light on the potency of Serlio's work ») κι ἀκόμη ὅτι « It certainly is very remarkable to find Serlian influence extending into the Greek orthodox world in this way. . . ». Ὁ καθηγητὴς τοῦ Harvard (ΗΠΑ) James Ackerman (ὀνομαστὸς γιὰ τὰ βιβλία του : Palladio καὶ The Architecture of Michelangelo) παρατηρεῖ σὲ ἐπιστολή του (3/1/1973) πὼς τὰ δυὸ αὐτὰ μοναστήρια τῆς Κρήτης « provide a clear evidence of the spread of Italian architectural concepts through books in the later Renaissance, and to the particular impact of Serlio ».

Ἀνάλογες εἶναι καὶ οἱ ἐντυπώσεις τῶν καθηγητῶν André Chastel (Chaire d'Art et Civilisation de la Renaissance en Italie, Collège de France, συγγραφέας τῆς, μεταφρασμένης καὶ στὰ ἀγγλικά, L'art Italien), R. Lemaire (Βέλγιο), Erik Forssman (Γερμανία), Furio Fasolo, Lionello Puppi, Piero Gazzola καὶ Gius. Zander (Ἰταλία), P. Murray (Ἀγγλία) κλπ.

Ὀφείλω, πάντως, νὰ κάνω ἐδῶ μιὰ παρατήρηση : ὁ λόγος ποὺ μὲ ἔκανε νὰ ἀναφέρω τὰ παραπάνω σχόλια δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μ' ἕνα στεῖρο ἐγωϊσμό, μιὰ καὶ οἱ σχετικὲς ἔρευνες θὰ μποροῦσαν ἢ μᾶλλον θὰ ἔπρεπε, κατὰ τὴ γνώμη μου, νἄχουν γίνει, μὲ τὸ ἴδιο ἴσως ἱκανοποιητικὸ ἀποτέλεσμα, ἀπὸ κάποιον ἄλλον ἐρευνητή, πολὺ νωρίτερα κι ὄχι τόσες δεκάδες χρόνια μετὰ τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Gerola, ἂν εἶχαν ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης πολὺ περισσότεροι μελετητές, ἀπ' ὅσους ἐλάχιστους ἀναφέραμε στὴν Εἰσαγωγὴ καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα εἶχε ὀργανωθεῖ καλύτερα σ' αὐτὸ τὸν τόπο.

6. Τὸ μνημειακὸ αὐτὸ θύρωμα βρίσκεται στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς βασιλικῆς τῆς Φανερωμένης (πόλη τῆς Ζακύνθου), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν καθηγητὴ Διον. Ζήβα (Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου, σελ. 132), « τὸ λαμπρότερο παράδειγμα κυρίας, μακρᾶς ὄψεως ναοῦ » στὴ Ζάκυνθο. Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ (ἔ.ἀ.) : « Κτισμένη (ἐνν. ἡ βόρεια ὄψη τῆς ἐκκλησίας) ἀπὸ λαξευτὴ τοιχοποιία διαιρεῖται σὲ τρεῖς ἐπάλληλες ζῶνες (εἰκ. 38, 224)· ἡ κατώτερη διαρθρώνεται μὲ τυφλὲς ἀψῖδες, φερόμενες ἀπὸ διπλὲς παραστάδες· στὴν ἀμέσως ἑπόμενη ὑπάρχουν τὰ παράθυρα ἐναλλὰξ μέ, τυφλὲς ἐπίσης, ἀψῖδες, στὴ δὲ τελευταία ἐλλειψοειδεῖς ἐσοχὲς μὲ λαξευτὰ διακοσμητικὰ πλαίσια. Στὸν ἄξονα τῆς ὅλης συνθέσεως

στεύω, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου, ἂν μάλιστα γίνει κάποτε καὶ ἡ παραβολὴ τῆς τελευταίας μὲ τὴν κρητικὴ ἀρχιτεκτονική.

Τὸν Palladio, ἐξάλλου, εἶχε ἀναμφισβήτητα χρησιμοποιήσει ἕνας ἄγνωστος τεχνίτης στὶς Καλάθενες Κισάμου, στὴν προσπάθειά του νὰ μᾶς δώσει μιὰ κρητικὴ versione τῆς villa Rotonda[7], ἑνὸς ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ Παλλαδιανὰ ἀριστουργήματα, ἐνῶ ἐπιτυχέστερο ἀποτέλεσμα μᾶς ἄφησε στὰ 1666 ἕνας ἄλλος ἀνώνυμος καλλιτέχνης στὴν κρήνη Priuli, τελευταῖο δημόσιο ἔργο τῆς πολιορκημένης μέσα στὸ Χάνδακα Αὐθεντίας, βασίζοντας τὴ σύνθεσή του στὴ Παλλαδιανὴ ἀναπαράσταση τῶν «Sale Corinthie» τοῦ Βιτρούβιου (Πί ν. 157)[8].

Ἀντίθετα, ἔμμεση εἶναι ἡ ἐπιρροὴ τῶν ἰταλικῶν δοκιμίων στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν σπιτιῶν καὶ τῶν μεγάρων τῶν κρητικῶν πόλεων, ἀπ' ὅσο τουλάχιστο μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ Ρεθέμνου. Δὲν χωράει ὅμως καμιὰ ἀμφιβολία πὼς τὰ βιβλία αὐτὰ διδάσκουν γιὰ δεκαετίες στοὺς Κρητικοὺς μαστόρους τὸ πλούσιο λεξιλόγιο καὶ τὸ συντακτικὸ τῆς κλασσικιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς γλώσσας τῆς Ἀναγέννησης, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῆς «ποὺ ἀποκατάστησε τὴν κλασσικὴ μορφολογία»[9], δείχνοντας πόσο δίκιο ἔχει ὁ N. Pevsner, ὅταν παρατηρεῖ πὼς μὲ τὰ «βιβλία αὐτὰ γιὰ τοὺς ρυθμοὺς οἱ ξένες χῶρες διδάχθηκαν τοὺς κανόνες τοῦ κλασσικοῦ κτηρίου»[10]. Ὀφείλουμε, πάντως, καὶ πάλι νὰ τονίσουμε τὴ σημασία τῶν κρητικῶν παραλλαγῶν τῶν κλασ-

ὑπάρχει τὸ μνημειῶδες θύρωμα τοῦ ναοῦ ποὺ καταλαμβάνει τὸ ὕψος τῶν τριῶν σχεδὸν ζωνῶν (εἰκ. 225). Εἶναι φανερὴ ἐδῶ ἡ διάθεσις γιὰ τὴν ἀπόλυτη συμμετρία καὶ τὴν τάξι στὴν πρόσοψι τοῦ ναοῦ, συμμετρία ποὺ παραβιάζεται μόνον γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς θύρας τοῦ γυναικωνίτη στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ὄψεως, μιὰ καὶ ἡ προσπέλασίς του ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄψι τοῦ ναοῦ εἶναι ἀδύνατη. Φυσικὰ πρόκειται γιὰ τὸ πιὸ ἐπίσημο παράδειγμα Ζακυνθινοῦ ναοῦ ποὺ ἔχει ἐκτελεσθῆ ἀπὸ ἔμπειρους καὶ ἱκανοὺς τεχνίτες, ἕνα παράδειγμα μὲ μεγάλη καλλιτεχνικὴ ἀξία». Ὁ ἴδιος, τέλος, ἐρευνητὴς προσθέτει (ἔ.ἀ. σελ. 132, σημ. 64) ὅτι ἡ ἐκκλησία ἄρχισε νὰ κτίζεται στὰ 1644 «σύμφωνα μὲ τὸ συμφωνητικὸ ποὺ βρῆκε καὶ δημοσίευσε ὁ Π. Ι. Μαρῖνος, ἀπὸ τοὺς «μάστρο Ἀντώνη Ζερβό, μάστρο Μαρίνο Ἀνδρέολα, μάστρο Δούκα Πάγκαλο, μάστρο Σταματέλο Φαλακρὸ καὶ μάστρο Γιάννη Δόριζα, χτιστάδες, κάνοντας διὰ λόγου τους καὶ διὰ τὸν μάστρο Θοδωρῆ Μαλόραχον, ὅπου λείπει τώρα στὰ Στροφάδια».

7. Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη, Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης. Βλ. καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια, ποὺ κάναμε σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία γιὰ ὁρισμένα σημεῖα τῆς μελέτης τῆς Κ. Φατούρου - Ἡσυχάκη, στὴ σελ. 153, σημ. 81.

8. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 338 - 339 καὶ πίν. ΠΖ'. Γιὰ τὴν τουρκικὴ ἐπιγραφὴ τῆς κρήνης, ἡ ὁποία ἀντικατέστησε τὴ μεσαία ὀρθογωνικὴ πλάκα μὲ τὶς ἀνάγλυφες φυτικὲς διακοσμήσεις, ποὺ ὑπῆρχε ἀρχικά, ὅπως μπορεῖ κανεὶς ν' ἀντιληφθεῖ κι ἀπὸ τὴν παραβολὴ τοῦ σχεδίου τοῦ Palladio μὲ τὴν ὄψη τῆς κρήνης Priuli, ἢ τοῦ Ντελῆ Μάρκου (= τοῦ τρελο - Μάρκου, ἢ «γενναίου» Μάρκου, καθὼς ἀποκαλοῦσαν οἱ Τοῦρκοι τὸ μνημεῖο, βαφτίζοντάς το μὲ τὸ ὄνομα, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τοὺς προαιώνιους ἐχθρούς τους Βενετούς). Νικ. Σταυρινίδη, Ὁ Καπετὰν Μιχάλης Κόρακας καὶ οἱ Συμπολεμιστές του, τόμ. Α', σελ. 29 - 30.

9. Π. Μιχελῆ, Αἰσθητικὰ Θεωρήματα, τόμ. Α' σελ. 285.

10. N. Pevsner, ἔ.ἀ. σελ. 188. Ἡ φήμη τοῦ Serlio ὡς ἐξέχοντα θεωρητικοῦ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ γνώστη τῶν ἀναλογιῶν τῶν κλασσικῶν κτηρίων ἦταν κιόλας μεγάλη πολὺ πρὶν δημοσιεύσει τὸ πρῶτο βιβλίο του (Βενετία, 1537). Χαρακτηριστικό, μάλιστα, εἶναι τὸ παρακάτω γεγονός. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1534, ὁ δόγης Andrea Gritti θεμελίωσε στὴ Βενετία τὴν ἐκκλησία τοῦ San Francesco in Vigna. Τὰ σχέδια εἶχαν ἐκπονηθεῖ ἀπὸ τὸν Jacopo Sansovino. Λίγο ὅμως μετὰ τὴ θεμελίωση τοῦ κτηρίου δημιουργήθηκε μιὰ διχογνωμία ἂν ὁ Sansovino εἶχε δώσει στὴν ἐκκλησία τὶς σωστές της ἀναλογίες. Ἀνατέθηκε τότε στὸν πολὺ μορφωμένο Φραγκισκανὸ μοναχὸ Francesco Giorgi νὰ ὑποβάλει ἕνα memorandum γιὰ τὶς ἀναλογίες τοῦ κτηρίου, μιὰ καὶ ὁ ἴδιος μοναχὸς εἶχε δημοσιεύσει στὰ 1525 ἕνα κείμενο, ποὺ ἀναφέρονταν στὶς ἀναλογίες τοῦ σύμπαντος (De harmonia mundi totius, Βενετία, 1525), ὅπου ἀναμειγνύονταν

σικῶν ρυθμῶν, πραγματοποιήσεων μὲ ἀπόλυτα τοπικὸ χαρακτήρα, ποὺ ἀναφέρθηκαν σ' αὐτὴ τὴ μελέτη. Στὶς μελλοντικὲς ἀναλυτικὲς ἐργασίες, πιστεύω πὼς οἱ παραπάνω ἀνακαλύψεις θὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμες, ὅπως πολύτιμες εἶναι καὶ οἱ ἀνακαλύψεις τῶν δυτικῶν προτύπων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ἀφοῦ, καθὼς ἔχει παρατηρήσει ὁ Ε. Κριαρᾶς, « ἔτσι μᾶς δίδεται ἡ δυνατότητα, μετὰ τὴ λεπτομερειακὴ μελέτη τῶν πηγῶν τῶν ἔργων αὐτῶν νὰ διαπιστώσωμε τὰ προσωπικότερα μέσα σ' αὐτὰ στοιχεῖα καὶ νὰ προχωρήσωμε σὲ μιὰ καλύτερη γνωριμία μὲ τοὺς συγγραφεῖς » [11].

Μικρότερη, ἀλλ' ὄχι καὶ ἐντελῶς ἀμελητέα εἶναι ἡ ἄμεση ἐπιρροὴ τῶν ἔργων τῆς στρατιωτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πιὸ συγκεκριμένα τῶν εἰσόδων ἢ ἐξόδων τῶν ὀχυρωμένων περιβόλων τῶν κρητικῶν πόλεων.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Μεγάλης Πόρτας τῶν ὀχυρώσεων τοῦ ρεθεμνιώτικου βούργου (Πίν. 158_2), ποὺ κτίζεται στὰ χρόνια τοῦ Ρετούρη Jacopo Guoro (1566 - 1568) [12] : στὰ 1610, δηλαδὴ πάνω ἀπὸ σαράντα χρόνια μετὰ τὴν ἀποπεράτωσή της, θὰ χρησιμεύσει ὡς πρότυπο γιὰ τὸν πυλώνα τῆς βίλλας τῶν Clodio (Πίν. 158_1) στὸ χωριὸ Πίκρης (ἐπαρχ. Ρεθέμνου) [13] καὶ στὴν ἴδια περίπου χρονικὴ περίοδο φαίνεται πὼς ἀνάγεται καὶ τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου μιᾶς ἄλλης ἐξοχικῆς ἔπαυλης (Πίν. 158_3), στὸ χωριὸ Μοῦντρος (ἐπαρχ. Ρεθέμνου) [14]. Καὶ τὰ δυὸ θυρώματα εἶναι πιθανότατο πὼς κατασκευάστηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τεχνίτη. Ἐξάλλου, μορφολογικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς πύλης τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Χάνδακα, ποὺ εἶχε σχεδιάσει καὶ κτίσει ὁ Giulio Savorgnan [15], θὰ χρησιμοποιήσει καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας τῆς μονῆς Ἀρκαδίου, ἐνῶ εἴδαμε κιόλας νωρίτερα ὅτι καὶ ἡ κεντρικὴ εἴσοδος τῆς Φορτέτσας κατέχει ἀνάλογο ρόλο στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν εἰσόδων μερικῶν σπιτιῶν τοῦ Ρεθέμνου (Θεσσαλονίκης 50 κλπ.).

Σημαντικὸ ρόλο παίζει καὶ ἡ ὑπηρεσία τῶν Κρητικῶν « μουράρων » στὶς ὀχυρώσεις τοῦ νησιοῦ, ὅπ' ὅπου, πιθανότατα, εἰσάγονται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης καὶ τὰ ἀναγεννησιακὰ συστήματα τῶν ἁρμολογημένων τοιχοποιιῶν : ἐκεῖ προσλαμβάνεται ἀπὸ

χριστιανικὲς καὶ νεοπλατωνικὲς θεωρίες. Μετὰ τὴν ὑποβολὴ τοῦ memorandum, ζητήθηκε ἀπὸ τρεῖς ἐξέχοντες ἄνδρες ἡ γνώμη τους ἐπάνω στὸ ὑπόμνημα αὐτὸ τοῦ Giorgi : ὁ πρῶτος ἦταν ὁ μεγάλος ζωγράφος Tiziano, ὁ δεύτερος ὁ οὐμανιστὴς Fortunio Spira καὶ ὁ τρίτος ὁ ἀρχιτέκτονας Sebastiano Serlio, ποὺ βρίσκονταν τότε στὴ Βενετία. Rudolf Wittkower, Architectural Principles in the Age of Humanism, New York, 1965, σελ. 102 - 106.

11. Ε. Κριαρᾶ, Ὁ ποιητὴς Γεώργιος Χορτάτσης μᾶς γίνεται γνωστότερος. Ἠώς 76 - 85 (1964), σελ. 270.

12. Γιὰ τὴν πύλη Guora ἢ Μεγάλη Πόρτα τοῦ Ρεθέμνου βλ. Gerola, τόμ. 1/2, σελ. 483 κ.ἑ. εἰκ. 290 (ὅπου φωτογραφία τῆς ἐσωτερικῆς ὄψης τῆς πύλης, ὅπως σώζονταν στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 20οῦ αἰ.) καὶ σελ. 484, εἰκ. 291, ὅπου σχέδιο ἀναπαράστασης τῆς ἴδιας πύλης. Ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο λιοντάρι τοῦ τυμπάνου τοῦ ἀετώματος σώζεται μέχρι σήμερα στὸ Μουσεῖο (Lozza) τοῦ Ρεθέμνου. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀπολύτως πειστικὰ στοιχεῖα τοῦ Gerola, τὸ τόξο τῆς πύλης ἦταν πλαισιωμένο μὲ δυὸ παραστάδες (σὲ bugnato) καὶ ἐπιστέφονταν ἀπὸ ἕνα τριγωνικὸ ἀέτωμα.

13. Gerola, τόμ. III, σελ. 280, εἰκ. 183. Στὸ ἐπιστύλιο ἡ ἐπιγραφὴ PATEAT BONIS καὶ ἡ χρονολογία MDCX = 1610.

14. Ἔ.ἀ. σελ. 272, εἰκ. 173. Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ θυρώματος εἶναι σκαλισμένο ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Αἰνειάδα τοῦ Βιργιλίου, ποὺ ἀναφέρθηκε κιόλας στὸ προπερασμένο κεφάλαιο (Per tot discrimina rerum). Πολὺ σωστὰ μάλιστα, παρατηρεῖ ὁ Gerola (ἔ.ἀ. σελ. 273) ὅτι τὸ θύρωμα αὐτὸ « ripete a un dipresso il tipo porta Guora delle mura di Retimo ».

15. Ἰορδ. Δημακόπουλου, Castellum 16 (1972), σελ. 100.

τὴν Αὐθεντία ἕνα πλῆθος ἀπ' αὐτοὺς κι ἐκεῖ ἀναδεικνύονται, συχνά, οἱ ντόπιοι μαστόροι στὶς θέσεις τῶν proti καὶ τῶν inzegneri, ἔχοντας τὴν εὐκαιρία νὰ συνεργαστοῦν μὲ τοὺς Ἰταλοὺς μηχανικούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διδάσκονταν πολλὰ πάνω στὴν τέχνη τους. Ἀποκαλυπτικὰ εἶναι στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅσα σχετικὰ αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα μᾶς ἀφηγεῖται ὁ Νικολάκης Ζένος.

Βέβαια, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν τῶν κρητικῶν πόλεων ἀπουσιάζει ὁ τύπος τοῦ μεγάλου ἀστικοῦ μεγάρου τῶν πλουσίων καὶ τῶν εὐγενῶν τῆς Ρώμης, τῆς Φλωρεντίας ἢ τῆς Βενετίας, ὅπου, κατὰ τὴ διαπίστωση τοῦ Π. Μιχελῆ, ἡ Ἀναγέννηση « παίρνει τὴν αὐστηρὴ ρυθμικότητα τῆς θρησκευτικῆς κλασσικῆς τέχνης καὶ τὴ μεταφέρει στὰ κοσμικά της κτήρια [16]. Οἱ κρητικὲς ὅμως πόλεις, συγκρινόμενες, ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄποψη, μὲ τὰ μεγάλα αὐτὰ ἰταλικὰ ἀστικὰ κέντρα, ἀποτελοῦν ἀσφαλῶς ἀξιόλογους μέν, ἀλλὰ μικρούς, ὁπωσδήποτε, ἐπαρχιακοὺς οἰκισμοὺς καὶ θὰ ἦταν λάθος νὰ ἀναζητήσουμε στὴν Κρήτη τέτοιου εἴδους μνημεῖα. Πρέπει, μάλιστα, νἄχουμε ὑπόψη μας πὼς στὸ Ρέθεμνος, εἰδικότερα, ποὺ ξέρουμε τώρα κάπως καλύτερα, ἀκόμη καὶ τὰ συμμετρικὰ ὀργανωμένα μικρὰ μέγαρα (Ἀρκαδίου 60 καὶ 154, Μάρ. Μουσούρου 25), ὅπου εἶναι διάχυτη μιὰ ἤρεμη μνημειακότητα εἶναι πολὺ ὀλιγάριθμα, ἐνῶ ἀφθονοῦν οἱ ἀσύμμετρα διαταγμένες προσόψεις, στὶς ὁποῖες ἡ Ἀναγέννηση φανερώνεται μόνον στὰ παράθυρα καὶ τὰ θυρώματα, ποὺ ὑποτάσσονται στὴν κυριαρχία τῶν πλήρων, τῶν μεγάλων δηλαδὴ καὶ ἀδιάρθρωτων ἐπιφανειῶν τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων.

Ἀνάλογα, πάντως, φαινόμενα παρατηροῦνται καὶ σ' ἄλλα εὐρωπαϊκὰ κέντρα, ὅπως στὴ Γερμανία (δημαρχεῖο στὸ Hannoversch - Münden) [17] ἢ τὴν Ὁλλανδία (φυλακὲς στὸ Amsterdam [18], ἄσυλο γυναικῶν στὸ Hoorn [19]).Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, τόσο στὴν Εὐρώπη ὅσο καὶ στὴν Κρήτη, ἔχουμε χαρακτηριστικὰ δείγματα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ἐκδηλώνεται ἡ Ἀναγέννηση, ποὺ εἰσάγεται ἀπὸ τὴν Ἰταλία, καὶ κανεὶς δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχυριστεῖ πὼς ἔχουμε μιὰ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική, ὅπου οἱ « κατασκευαστικὲς καὶ αἰσθητικὲς ἀρχὲς τῆς ἐπίσημης κλασσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀτονοῦν » [20]. Ἀντίθετα, βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ τοπικὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἐπιτεύγματα μὲ ἀποκλειστικὰ ἀστικὸ χαρακτήρα [21] καὶ ἔντονο τὸ ἔντεχνο ἢ λόγιο στοιχεῖο, καθὼς θὰ λέγαμε στὴν περίπτωση τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Κρήτης τοῦ Χορτάτση καὶ τοῦ Κορνάρου [22].

16. Π. Μιχελῆ, ἔ.ἀ. σελ. 139.

17. Erik Forssman, Dorico, ionico, corinzio nell'architettura del Rinascimento, 1973, εἰκ. 70. Τὸ θύρωμα βρίσκεται πάνω σ' ἕναν τοῖχο ἀπὸ ἀνεπίχριστη ἀργολιθοδομή.

18. Erik Forssman, ἔ.ἀ. εἰκ. 64. Τὸ θύρωμα ἔχει κατασκευαστεῖ ἀπὸ πέτρα καὶ βρίσκεται πάνω σ' ἕνα τοῖχο κτισμένο μὲ τοῦβλα.

19. Erik Forssman, ἔ.ἀ. εἰκ. 63. Καὶ πάλι τὸ θύρωμα βρίσκεται σ' ἕναν τοῖχο κτισμένο μὲ τοῦβλα.

20. Π. Μιχελῆ, ἔ.ἀ.

21. Καθὼς σημειώνει ὁ Στυλ. Ἀλεξίου (Κρητικὴ Ἀνθολογία, σελ. 17) « ὅπως στὶς ἄλλες χῶρες, ἔτσι καὶ στὴν Κρήτη, ἡ Ἀναγέννηση προσαρμόζεται στὶς τοπικὲς συνθῆκες· δὲν παίρνει, αὐλικὸ ἢ ἀριστοκρατικὸ τόνο, ὅπως στὴ Γαλλία, παρὰ ἀστικό, ἀνάλογο μὲ τὴν κρητικὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς ».

22. Ὁ Ἀλεξίου (ἔ.ἀ. σελ. 18) τονίζει τὴν παρουσία τοῦ ἔντεχνου στοιχείου τῆς κρητικῆς ποίησης καὶ τῶν λογοτεχνικῶν μοτίβων, ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ δημιουργοὶ τοῦ 16ου - 17ου αἰ., τὰ ὁποῖα εἶχαν παλιότερα ὑποτιμηθεῖ, γιατὶ μερικοὶ « πίστεψαν στὸν λαϊκὸ καὶ αὐθόρμητο χαρακτῆρα τῶν κρητικῶν ἔργων ».

Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐγχώριας ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὄχι μόνον ἔχουμε ἕνα φαινόμενο, ποὺ ἀφορᾶ τὶς κρητικὲς πόλεις κι ὄχι τὰ χωριά (ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς βίλλες τῶν φεουδαρχῶν

Παράλληλα, ὑπάρχει καὶ στὴν Κρήτη τὸ πάντα ζωντανὸ παραδοσιακὸ στοιχεῖο, ποὺ ἐμφανίζεται σχεδὸν παντοῦ : στὶς ἐγχώριες κατασκευαστικὲς συνήθειες, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες, ὅπως π.χ. τὸ ὁριζόντιο δῶμα, χάνονται στὰ βάθη τῶν αἰώνων, καὶ στοὺς κτηριολογικοὺς τύπους τῶν σπιτιῶν, ποὺ σπάνια ἀκολουθοῦν μιὰ συμμετρικὴ λύση. Στὰ παραδοσιακὰ αὐτὰ στοιχεῖα περιλαμβάνονται καὶ ἄφθονα μορφολογικὰ καὶ δομικὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Βενετίας, ποὺ εἶχαν εἰσαχθεῖ πολὺ νωρίτερα στὶς κρητικὲς πόλεις, εἶχαν ζυμωθεῖ μὲ τὶς πολὺ παλιότερες τοπικὲς παραδόσεις καὶ ἀποτελοῦσαν κιόλας ἕνα ἀξεδιάλυτο σύνολο.

Λαϊκὰ στοιχεῖα θὰ μπορούσαμε κυρίως νὰ βροῦμε στὶς ἁπλούστερες, μικρὲς κατοικίες τῶν πιὸ φτωχῶν τάξεων τῶν κρητικῶν πόλεων, ποὺ πλησιάζουν κάπως τὸν τύπο τοῦ χωριάτικου σπιτιοῦ τῆς ὑπαίθρου, ὅπου καὶ πάλι ὅμως ἀπομένει κάποιο ἴχνος ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς, συνήθως στὸ τοξωτὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου, ἐνῶ παράλληλα παρατηρεῖται μιὰ σταδιακὴ ἐκλαΐκευση τοῦ κλασσικιστικοῦ λεξιλογίου τῆς τοπικῆς ἀρχιτεκτονικῆς γλώσσας, ἰδιαίτερα ἔντονη στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας.

Καὶ τώρα γεννιέται ἕνα καίριο ἐρώτημα, ποὺ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ στάση τῆς νεώτερης ἔρευνας ἀπέναντι στὴν ἰταλικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς περιόδου ἀνάμεσα στὰ 1520 περίπου καὶ τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰ., τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ ποὺ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης μεταδίδονται καὶ στὴν ἐκτὸς τῆς Ἰταλίας Εὐρώπη [23], κυρίως μὲ τὴ βοήθεια τῶν βιβλίων τοῦ Serlio, τοῦ Palladio καὶ τοῦ Vignola : πῶς ἀκριβῶς πρέπει νὰ χαρακτηριστεῖ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης τῶν τελευταίων ἑκατὸ περίπου χρόνων τῆς Βενετοκρατίας, ὅπως τουλάχιστον αὐτὴ μᾶς παρουσιάζεται στὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου ; Ἔχουμε ἄραγε μιὰ ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἢ ἕνα κρητικὸ Μανιερισμό ;

Οἱ ἀπόψεις τῶν συγχρόνων μας ἱστορικῶν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι ἀλήθεια πὼς παρουσιάζονται διχασμένες ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἰταλικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς παραπάνω περιόδου, ἀκτινοβολία τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ καὶ ἡ κρητικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 16ου - 17ου αἰ. (ὅπως τὸ ἴδιο περίπου ἰσχύει γιὰ τὴν ἀγγλική, τὴ γαλλική, τὴ γερμανικὴ κλπ. ἀρχιτεκτονική).

Πράγματι, ὁ Wöllflin εἶχε ἀναπτύξει τὴ θεωρία πὼς ἡ καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ (καί, φυσικά, καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ) τῆς Εὐρώπης ἔπρεπε, γιὰ ἕνα διάστημα τριακοσίων περίπου χρόνων (μέσα 15ου - μέσα 18ου αἰ.), νὰ ἐνταχθεῖ στὸ σχῆμα : Ἀναγέννηση - Μπα-

ἢ εὐγενῶν, ποὺ διατηροῦν μιὰ ἐξοχικὴ ἔπαυλη κοντὰ στὰ κτήματά τους), ἀλλ' εἶναι παράλληλα ἀναμφισβήτητο τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ δὲν ὑπάρχουν ἔντονα λαϊκὰ στοιχεῖα κι οὔτε οἱ δημιουργοί της εἶναι λαϊκοὶ τεχνίτες, ποὺ χρησιμοποιοῦν δηλαδὴ τὸ λεξιλόγιο μιᾶς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς γλώσσας. Τὸ κρητικὸ ἀρχιτεκτονικὸ ἰδίωμα τῆς ἐποχῆς εἶναι κλασσικιστικό, κάνει ἀρχιτεκτονικὴ μὲ κυμάτια, κολόνες, παραστάδες, διακοσμημένα τόξα καὶ γεῖσα καὶ καλλιεργεῖται καὶ ἀναπτύσσεται μὲ τὴ βοήθεια τῶν βιβλίων τοῦ Serlio καὶ τοῦ Palladio ἢ σπανιότερα ἴσως τῆς μαθητείας κοντὰ σὲ Ἰταλοὺς μηχανικούς, ποὺ δουλεύουν στὶς ὀχυρώσεις τοῦ νησιοῦ. Στὰ σπίτια τῶν ἀστῶν τῶν κρητικῶν πόλεων, λαϊκὰ στοιχεῖα θὰ μποροῦσαν νὰ βρεθοῦν κυρίως στὴ διείσδυση μερικῶν διακοσμητικῶν θεμάτων μὲ γλάστρες, λουλούδια, πουλιὰ καὶ κληματαριές, ποὺ προέρχονται, πιθανότατα, ἀπὸ τὸ σχετικὸ θεματολόγιο τῶν λαϊκῶν κεντημάτων, καθὼς καὶ τῆς ξυλογλυπτικῆς.

23. Τόσο στὴ δυτικὴ καὶ κεντρικὴ Εὐρώπη ὅσο καὶ στὴν Κρήτη, δὲν ἔχουμε μιὰ αὐτόχθονη, ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἀπουσιάζει ἀπὸ τὶς χῶρες αὐτὲς καὶ τὸ πρώιμο (Early) στάδιο ποὺ γνώρισε ἡ ἀναγεννησιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἰταλία (κυρίως στὴ Φλωρεντία, τὸ λίκνο τῆς Ἀναγέννησης).

ρόκ [24]. Καὶ τὰ δυὸ στὺλ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ ἐξαπλώνονται κατόπιν στὴν Εὐρώπη. Τὸ δεύτερο παρουσιάζονταν ἀπὸ τὸν Wöllflin ὡς ἄμεσος διάδοχος τῆς Ἀναγέννησης καὶ οἱ νεώτεροι ἐρευνητὲς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐξακολουθοῦν νὰ δέχονται πὼς στὴ Ρώμη τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 17ου αἰ. ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσεται μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὸ ἔργο τοῦ Bernini, τοῦ Borromini καὶ τοῦ Maderna [25], ἡ ὁποία, μολονότι χρησιμοποιεῖ κι αὐτὴ τὸ κλασσικὸ λεξιλόγιο τῶν ἀρχαίων, ποὺ εἶχε ξαναφέρει στὴ ζωὴ ἡ Ἀναγέννηση, χαρακτηρίζεται τώρα ἀπὸ μερικὰ ἐντελῶς καινούρια γνωρίσματα. Τὰ κυριότερα ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἡ κίνηση τῶν γραμμῶν [26], τὰ πολύπλοκα καμπύλα σχήματα, ἡ ἐξαιρετικὰ πληθωρικὴ διακόσμηση καὶ ἡ τάση γιὰ ἐπίδειξη [27], ποὺ εἶναι ἀδύνατον νὰ βρεθοῦν στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ρεθέμνου, τοῦ Ἀρκαδίου ἢ τῆς Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων, ἐνῶ δὲν ἰσχύει ἀσφαλῶς τὸ ἴδιο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου, ποὺ γνωρίζουμε μέχρι στιγμῆς καλύτερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα Ἑπτάνησα [28].

Στὴν ἀμέσως προγενέστερη ὅμως τοῦ Μπαρὸκ περίοδο, οἱ θεωρίες τοῦ Wöllflin εἶχαν περιλάβει, χωρὶς καμιὰ διάκριση, ἀρχιτέκτονες ἀπὸ τὴν οὐμανιστικὴ Φλωρεντία τῶν

24. Ἡ θεωρία αὐτὴ περιέχεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ βιβλίο τοῦ Heinrich Wöllflin : Renaissance und Barock (1888), ποὺ ὁ συγγραφέας του τὸ ἔγραψε ὅταν ἦταν μόλις εἴκοσι τεσσάρων ἐτῶν. Μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ Jacob Burckhardt στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βασιλείας (Ἑλβετία),θεωρεῖται (καὶ σήμερα) ὁ Wöllflin θεμελιωτὴς τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης ὡς μιᾶς ὁλοκληρωμένης ἐπιστήμης. Ἄλλα ἔργα του εἶναι τὰ ἑπόμενα: Die klassische Kunst (1899), Kunstgeschichtliche Grundbegriffe (1915) καὶ Italien und das deutsche Formegefühl (1931). Γιὰ τὸν Wöllflin, τὸ ἔργο του καὶ εἰδικότερα τὸ πρῶτο του βιβλίο (Renaissance und Barock) βλ. τὴν ὡραία εἰσαγωγὴ τοῦ P. Murray στὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τῆς Kathrin Simon (The Fontana Library. β' ἔκδοση 1966, σελ. 1 - 12). Πληρέστερα πάντως ἀναπτύσσει τὶς θεωρίες του ὁ Wöllflin στὸ βιβλίο του Kunstgeschichtliche Grundbegriffe, μολονότι ὁ P. Murray (ἔ.ἀ. σελ. 1) θεωρεῖ ὡς καλύτερο τὸ πρῶτο. Ὑπάρχουν πάμπολλες μεταφράσεις καὶ τῶν ἄλλων ἐργασιῶν τοῦ Wöllflin, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ξεχωρίζει ἐκείνη τοῦ P. Murray γιὰ τὴν Classic Art (Phaidon Paperback, 1968), ποὺ γνώρισε μάλιστα καὶ προγενέστερες ἐκδόσεις (1952 - 1964), καθὼς καὶ ἡ μετάφραση τοῦ M. D. Hottinger : The Principles of Art History (Dover Publications), ποὺ ἔγινε στὰ 1932 μὲ βάση τὴν ἕβδομη γερμανικὴ ἔκδοση (Ζυρίχη, 1929). Γιὰ τὶς θεωρίες τοῦ Wöllflin βλ. καὶ Ἄγγ. Προκοπίου, Ἱστορικὴ Εἰσαγωγὴ στὴ Θεωρία τῆς Τέχνης, Ἀθήνα, 1943, σελ. 65.

25. N. Pevsner, ἔ.ἀ. σελ. 238 κ.ἑ. Γιὰ τὴν ἱστορία καὶ ἐτυμολογία τοῦ ὅρου Μπαρὸκ βλ. Bruno Migliorini, Etimologia e storia del termine « Barocco ». Manierismo, Barocco, Rococò. Concetti e termini, ἔκδ. τῆς Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1962, σελ. 39 κ.ἑ. Ἄγγ. Προκοπίου, Αἰσθητικὴ καὶ Τέχνη στὴν Εὐρώπη, τόμ. 2, Ἀθήνα, 1955, σελ. 82 κ.ἑ., καθὼς καὶ André Chastel, La Çrise de la Renaissance 1520 - 1600, ἔκδ. Skira, Genève, 1968, σελ. 165 κ.ἑ.

26. Καθὼς ἔχει παρατηρήσει ὁ Wöllflin (The Principles of Art History, σελ. 223), « ἡ ἀσάφεια τοῦ Μπαρὸκ σημαίνει πὼς κάνει τὰ σχήματα νὰ μοιάζουν μὲ κάτι ποὺ ἀλλάζει, ποὺ ἐξελίσσεται, ποὺ γίνεται » κι ἀκόμα (ἔ.ἀ. σελ. 189), οἱ μορφὲς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μπαρὸκ « are all handled in such a way that they are more or less fused in a mass effect. The separate sections between the pilasters present no value which could have a meaning outside the whole. The windows are meant to blend with the pilasters and the pilasters themselves take hardly any effect as separate forms, but only in the mass ».

27. N. Pevsner, ἔ.ἀ. σελ. 240.

28. Ἰδιαίτερα εἶναι αἰσθητὴ ἡ παρουσία τοῦ Μπαρὸκ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου, στὸ 17ο καὶ τὸ 18ο αἰ. Διον. Ζήβα, ἔ.ἀ. εἰκ. 226 (Ἅγ. Θεοδόσιος στὶς Βολίμες), 227 (Ἅγ. Λουκᾶς στὴ Χώρα), 231 (Παναγία Κεριώτισσα, Κερί), 237 (θύρωμα Ἁγ. Παρασκευῆς, στὶς Βολίμες), 239 (Κυρία τῶν Ἀγγέλων στὴ Χώρα), 243 (Ὑπαπαντή, Μαχαιράδο) κλπ.

Ὁ Διον. Ζήβας (Ὑπάρχει ἑλληνικὸ Μπαρόκ ; Χρονικὰ Αἰσθητικῆς, σελ. 364 - 369) δέχεται τὴν ὕπαρξη ἑνὸς Ἑπτανησιακοῦ Μπαρὸκ τὸ ὁποῖο, ὅπως πολὺ σωστὰ τονίζει, πρέπει κάποτε νὰ διερευνηθεῖ καὶ ἀξιολογηθεῖ.

Μεδίκων καὶ τῶν πλούσιων χρηματιστῶν τοῦ 15ου αἰ., ὅπως ὁ Brunelleschi ἢ ὁ Alberti, μέχρι τὸν Palladio, πρὸς τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. Ἔτσι, παρουσιάζονταν πὼς ὑπῆρχε μιὰ μοναδικὴ ἑνότητα ἀνάμεσα στὴν ὅλο λεπτότητα, χάρη καὶ ἡρεμία ἀρχιτεκτονικὴ τῶν πρώτων Φλωρεντινῶν, τὴν κλασσικὴ ἰσορροπία τοῦ Bramante καὶ τὴ νευρωτικὴ φαντασία τοῦ Romano.

Γύρω στὰ 1925, οἱ ἰδέες τοῦ Wöllflin κλονίστηκαν ἀπὸ τὴ σταδιακὴ ἐπικράτηση τῶν ἀπόψεων τοῦ Dvorjak[29] καὶ τοῦ Friedländer[30] γιὰ τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἐνδιάμεσου στύλ, δηλ. τοῦ Μανιερισμοῦ[31], μὲ εὐρύτερο πνευματικὸ περιεχόμενο[32], ποὺ ἀγκαλιάζει τόσο τὶς καλὲς τέχνες ὅσο καὶ τὴ λογοτεχνία.

Οἱ ὑπέρμαχοι τοῦ Μανιερισμοῦ στήριξαν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ νέου κινήματος στὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κρίση, ποὺ ξεσπάει στὴν κεντρικὴ Ἰταλία μετὰ τὴ λεηλασία τῆς Ρώμης (1527), τὴ Μεταρρύθμιση, ποὺ συνταράσσει καὶ διασπάει τὴ θρησκευτικὴ

29. Dvorjak, Kunstgeschichte als Geistesgeschichte, München, 1924.

30. Walter Friedländer, Die Entstehung des antiklassischen Stiles in der italienischen Malerei um 1520. Repertorium für Kunstwissenschaft 46 (1925), σελ. 49 κ.ἑ.

31. Ὁ ὅρος χρησιμοποιήθηκε κι ἀπὸ παλιότερους ἱστορικοὺς τῆς τέχνης (τὸν Burckhardt, τὸν Wöllflin τὸν Riegl) μὲ τὴν περιφρονητικὴ σημασία, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει γιὰ ὅσους δὲν ἔχουν ἀντιληφθεῖ τὴν αὐτοτέλεια τοῦ καινούριου στύλ. Τότε, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Georg Weise (Storia del termine «Manierismo». Manierismo Barocco, Rococò. Concetti e termini, σελ. 28), «ὁ Μανιερισμός, ἀρνητικὰ ἀξιολογημένος, πήγαινε νὰ θεωρηθεῖ σὰν φαινόμενο παρακμῆς καὶ ἐξασθένησης· αὐτὴ ἡ γνώμη βασίζονταν ἐπάνω στὴν ἀντίθεση μεταξὺ τῆς φυσικῆς πραγματικότητας (ἢ φυσικῆς ἀλήθειας) καὶ τῆς μανιέρας καὶ πάνω στὴ θεώρηση τῆς τελευταίας σὰν μιᾶς κενῆς καὶ σχηματικῆς ἐπανάληψης καὶ σχηματοποίησης τῆς στυλιστικῆς φόρμας, ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν κλασσικὴ τέχνη τῆς Ἀναγέννησης. Σὲ τέτοιας λογῆς χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα μιᾶς φάσης παρακμῆς καὶ διάλυσης εἶχαν εἰσχωρήσει σὰν κριτήρια τὸ πολύπλοκο καὶ ἡ στείρα καλλιτεχνία ποὺ εἶναι ἔκδηλα σὲ καλλιτέχνες ὡς τὸν Bronzino τὸν Vasari τοὺς Zuccari καὶ τὸν Bandinelli. Πρὸ παντὸς ὅμως, αὐτὰ ἀφοροῦσαν τοὺς διαδόχους τοῦ Michelangelo, ποὺ εἶχαν συνθλιβεῖ κάτω ἀπὸ τὴν ἀνωτερότητα τοῦ maestro καὶ σ' αὐτοὺς ἔβλεπε κανεὶς ν' ἀντιπροσωπεύεται μιὰ τέτοια κατεύθυνση. Μανιερισμός, σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, θὰ σήμαινε μιὰ τέχνη, ποὺ ἔχει μεταμορφώσει σὲ μανιέρα τὴν κληρονομιὰ τῶν μεγάλων δασκάλων τῆς κλασσικῆς φάσης τῶν ἀρχῶν τοῦ cinquecento». Πρβλ. καὶ John Shearman, Mannerism, ἔκδ. Pelican, 1967, σελ. 70, καθὼς καὶ Χρ. Χρήστου, Θεωρία καὶ Ἱστορία τῆς Νεώτερης Τέχνης, Θεσσαλονίκη, 1971, σελ. 44 καὶ τοῦ ἴδιου, Ἡ Ἰταλικὴ Ζωγραφικὴ κατὰ τὸ Δέκατο Ἕκτο Αἰώνα, Θεσσαλονίκη, 1972, τόμ. Β, σελ. 219 - 221, ὅπου λεπτομερειακὴ ἀναφορὰ σχετικὴ μὲ τὴν καταγωγὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου Μανιερισμός.

32. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ ἰδέα στὴ θεωρία τοῦ Dvorjak. Πράγματι, ὅπως τονίζει σχετικὰ ὁ Georg Weise (ἔ.ἀ. σελ. 30), πρῶτος ὁ Dvorjak εἶδε ὅτι στὴν ἐξέλιξη τοῦ κινήματος, στὴν τρίτη δεκαετία τοῦ cinquecento, «στὴν οὐσιαστικὴ μεταβολὴ τῆς σχέσης μεταξὺ ὕλης καὶ πνεύματος, μεταξὺ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ φαντασίας (τοῦ δημιουργοῦ), ὑπῆρχε ὁ θρίαμβος τοῦ χριστιανικοῦ ὑποκειμενισμοῦ πάνω στὴν παγανιστικὴ ἀντικειμενικότητα. Ὁ Μανιερισμὸς καὶ ὁ ὑποκειμενικὸς καὶ αὐθαίρετος χαρακτήρας τοῦ μορφολογικοῦ λεξιλογίου δὲν φαίνονταν πιὰ (γιὰ τὸν Dvorjak) σὰν ἕνα φαινόμενο παρακμῆς καὶ ἐξάντλησης, ἀλλ' ἀνανέωσης τῆς φαντασίας καὶ τῶν πνευματικῶν παρορμήσεων, σ' ἀντίθεση πρὸς τὶς ξεπερασμένες κλασσικὲς μορφές. Ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος, ποὺ στὰ τελευταῖα του ἔργα ἐγκατέλειψε τὴν πίστη του στὴ φυσικὴ πραγματικότητα γιὰ νὰ δώσει πιὸ ἀνάγλυφο τὸ συγκινησιακὸ στοιχεῖο, ἦλθε νὰ θεωρηθεῖ μαζὶ μὲ τὸν Tintoretto ὁ πιὸ διάσημος ἐκφραστὴς αὐτοῦ τοῦ «ἐξατομικευμένου ὑποκειμενισμοῦ», ποὺ ἔφθασε στὸ ἀπόγειό του μὲ τὸν Γκρέκο». Πρβλ. καὶ Dvorjak, ἔ.ἀ. σελ. 259 - 276 καὶ Μαν. Χατζηδάκη, Κρητ. Χρον. 4 (1950), σελ. 379 - 380 καὶ 396 καὶ Παν. Κανελλόπουλου, Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος, μέρ. Α', τεῦχ. Α', Ἀθήνα, 1966, σελ. 341 - 342.

ένότητα τῆς Καθολικῆς Εὐρώπης[33] κλπ. Τὸ περίεργο, πάντως, εἶναι πὼς ἐνῶ στὴν περιοχὴ τῆς λογοτεχνίας, τῆς ζωγραφικῆς ἢ τῆς γλυπτικῆς οἱ νέες ἰδέες βρῆκαν μιὰ ἀναμφισβήτητη ἀνταπόκριση, στὴν περίπτωση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μανιερισμοῦ συνάντησαν καὶ ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ συναντοῦν ἄλλοτε ἔνθερμους ὑποστηρικτὲς κι ἄλλοτε πάλι σφοδροὺς πολέμιους[34]. Οἱ πρῶτοι φέρνουν συνήθως γιὰ παραδείγματα κτήρια ὡς τὸ Palazzo Massimi alle Colonne τοῦ Peruzzi (ἄρχισε στὰ 1535)[35], τὸ σπίτι ποὺ ἔκτισε ὁ Giulio Romano γιὰ τὸν ἑαυτό του στὴ Mantova (1544), τὸ Palazzo del Te τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη, ἐπίσης στὴ Mantova (1526 - 1534), τὴν ἐκκλησία τοῦ Gesù στὴ Ρώμη, ποὺ σχεδίασε ὁ Vignola (ἄρχισε νὰ κτίζεται στὰ 1568), τὸ κτήριο τῶν Uffizi τῆς Φλωρεντίας, ἔργο τοῦ Vasari (ἄρχισε νὰ κτίζεται στὰ 1560), τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Sanmicheli καὶ τοῦ Palladio, τὶς « ἰδέες », ποὺ δημοσίευσε στὰ βιβλία του ὁ Serlio, κλπ. Παντοῦ βρίσκουν μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ standard τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Bramante, κατεξοχὴν κλασσικοῦ ἀρχιτέκτονα τῆς Ἀναγέννησης, ποὺ εἶχε μὲ κόπο ξανακερδίσει τὸ κλασσικὸ λεξιλόγιο τοῦ Βιτρούβιου καὶ τῶν ἐρειπίων τῆς Ρώμης, φέρνοντας τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀναγέννησης στὴν ὡριμότητα τῆς λεγόμενης ὑψηλῆς της φάσης (High Renaissance)[36].

Τὸ καινούριο στὺλ παρουσιάζεται σὰν ἀντικλασσικό. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ βλέπουμε,

33. Καὶ ὁ André Chastel (Italian Art, 1963, σελ. 264) βρίσκει τὸ πολιτικὸ καὶ θρησκευτικὸ ὑπόβαθρο τοῦ Μανιερισμοῦ στοὺς πολέμους ποὺ συνταράσσουν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς Ἰταλίας στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰ., καθὼς καὶ στὴ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση, ποὺ ἐδραιώνεται στὰ κηρύγματα τοῦ Λούθηρου καὶ τοῦ Καλβίνου. Ὅπως ὅμως γράφει ὁ P. Murray (The Architecture of the Italian Renaissance, σελ. 146), « ἡ μαρξιστικὴ ἐξήγηση τοῦ κινήματος πάνω στὴν ἰδέα τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς κρίσης, ἡ ὁποία φθάνει στὸ ἀποκορύφωμά της μὲ τὴ λεηλασία τῆς Ρώμης, στὰ 1527, καὶ τῆς αὐξανόμενης κρίσης τῆς Μεταρρύθμισης καὶ τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης, ποὺ χώρισε στὰ δυὸ τὴν Εὐρώπη σ' ὁλόκληρο τὸ 16ο καὶ τὸ 17ο αἰ., εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία βάσιμη γιὰ ἕνα μέρος τοῦ φαινομένου. Εἶναι, πάντως, ἀνεπαρκὴς σὰν καθολικὴ ἑρμηνεία γιατὶ ἡ « Μεταμόρφωση », τοῦ Ραφαὴλ ἀφέθηκε ἀτέλειωτη, πρὸς τὸ θάνατό του, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ λεηλασία τῆς Ρώμης καὶ ἐπίσης ἐξαιτίας τοῦ ὡραιότερου ἴσως ἀπὸ ὅλα τὰ μανιεριστικὰ κτήρια, τοῦ Palazzo del Te τῆς Mantova. Τὸ κτήριο κτίστηκε ἀπὸ τὸν Giulio Romano, ἀπὸ τὸ 1524 καὶ μετά, σὲ μιὰ πόλη ποὺ μόλις ποὺ τὴν ἄγγιξε ἡ πολιτικὴ ἀναστάτωση ». Πρβλ. καὶ Arnold Hauser, Mannerism, the Crisis of the Rennaissance and the Origin of Modern Art, London, 1965, τόμ. Α', σελ. 53 κ.ἑ.

34. Κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ N. Pevsner (ἔ.ἀ. σελ. 210), « the application of the principles of Mannerism to architecture is relatively recent and still controversial ».

35. Ὁ N. Pevsner (ἔ.ἀ. σελ. 210 - 213), θέλοντας νὰ δείξει τὶς βασικὲς διαφορὲς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς ὥριμης ἢ ὑψηλῆς Ἀναγέννησης (High Renaissance) καὶ τοῦ Μανιερισμοῦ, συγκρίνει δυὸ μέγαρα : τὸ Palazzo Farnese, ποὺ κτίζεται στὰ 1534 ἀπὸ τὸν Sangallo τὸ νεώτερο καὶ τελειώνει στὰ 1548 περίπου ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἄγγελο, καὶ τὸ Palazzo Massimi alle Colonne τοῦ Peruzzi, ποὺ τὰ θεωρεῖ ὡς τὰ πιὸ ὡραῖα καὶ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα τῶν δυὸ ἀντίστοιχων στύλ, στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν μεγάρων τῆς Ρώμης.

36. Ἂν, καθὼς λέει ὁ John Shearman (ἔ.ἀ. σελ. 70 κ.ἑ.), γιὰ νὰ ἀναζητήσουμε στὴ ζωγραφικὴ τοῦ Μανιερισμοῦ τὴν ἐπιβολὴ τῆς θέλησης τοῦ καλλιτέχνη πάνω στὶς μορφές, ποὺ χρησιμοποιεῖ, καί, συνεπῶς, νὰ βροῦμε τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸ νατουραλισμὸ τῆς κλασσικῆς τέχνης τῆς ὥριμης Ἀναγέννησης, πρέπει ἀκριβῶς νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας τὴ φυσικὴ πραγματικότητα, στὴν ἀρχιτεκτονική, τὸ ὑποκατάστατο τοῦ νατουραλισμοῦ καὶ τῆς μίμησης τῆς φυσικῆς ἀλήθειας, ποὺ ἔχουμε σὰν ἀφετηρία μας στὴ ζωγραφική, τὴ γλυπτική, τὴ χαρακτική, μᾶς τὸ δίνει ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ἀρχιτέκτονα ἀπὸ τὸ κλασσικὸ λεξιλόγιο τοῦ Βιτρούβιου, τοῦ ὁποίου τὴ γνώση, στὴν ὥριμη Ἀναγέννηση, εἶχε ἀναμφισβήτητα κερδίσει ὁ Bramante. Βλ. καὶ σελ. 181, σημ. 186.

κατὰ τὸν Kaufmann [37], ἀδυναμία καὶ ἔλλειψη σταθερότητας κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐπιτήδευση, ἀλλαγὲς στὴν ἰσορροπία, ἀντιστροφὴ στὴ λογικὴ σχέση μεταξὺ φέροντος καὶ φερόμενου [38]. Ὁ N. Pevsner θὰ δεῖ, γενικά, στὸ νέο στὺλ τὴν ἀντιστροφὴ τῶν κύριων χαρακτηριστικῶν τῆς ὥριμης ἢ ὑψηλῆς Ἀναγέννησης, τῆς ἁρμονίας δηλαδὴ καὶ τῆς ἰσορροπίας καὶ τὴν τάση γιὰ μίμηση τῶν μεγάλων δασκάλων ἀπὸ τοὺς μικρότερους δημιουργοὺς τοῦ 1520 - 1600 περίπου, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἵδρυση τῶν πρώτων ἀκαδημιῶν καὶ τὴ φιλολογικὴ δραστηριότητα γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τὴ θεωρία τῆς τέχνης, μὲ ἀντιπροσωπευτικὸ ἐκπρόσωπο τὸν Vasari [39], ἐνῶ ὁ Shearman τονίζει τὴν ἔξαρση τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου, γράφοντας χαρακτηριστικὰ πὼς ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει στὴ μανιεριστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι νὰ δοῦμε ἂν τὸ στὺλ εἶναι στὴν ὑπηρεσία μιᾶς λειτουργικῆς σκοπιμότητας ἢ παίρνει, ἀντίθετα, τόση ἔμφαση, τόση αὐτονομία, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει κὰν θέμα δικαίωσής του ἀπὸ ἕνα φανερὸ λειτουργικὸ σκοπό [40].

Ἀνάλογες τάσεις θὰ μπορούσαμε νὰ συναντήσουμε καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης, ἀλλ' ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία κατὰ τὸν P. Murray εἶναι « ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ 16ου αἰ. ὁδηγήθηκαν στὴν ἀναζήτηση στοιχείων τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ εἶχαν παραμεληθεῖ ἀπὸ τοὺς προκατόχους τους· καὶ θὰ ἦταν ὁλωσδιόλου λάθος νὰ φανταστοῦμε ὅτι ἐπειδὴ ἐκτιμοῦσαν (τώρα) κάποιες πλευρὲς τῆς τέχνης τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης, ποὺ δὲν εἶχαν κεντρίσει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Bramante καὶ τοῦ Ραφαήλ, ἦταν τάχα πιὸ εὐαίσθητοι στὰ κλασσικὰ (ἀρχαῖα) προηγούμενα » [41].

Ἔτσι, παρὰ τὴν ἀρνητικὴ στάση τοῦ Kaufmann, ποὺ δὲν βλέπει στὸν ἐξπρεσιονισμὸ τοῦ Μανιερισμοῦ, ὅσον ἀφορᾶ εἰδικότερα τὴν ἀρχιτεκτονική, ἕνα « στὺλ μὲ θετικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ μᾶλλον μιὰ φάση μέσα στὸ ἴδιο τὸ Μπαρόκ »[42], οἱ περισσότεροι σύγχρονοι ἱστορικοὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μένουν σύμφωνοι στὸ νὰ κατατάξουν τόσο τὸν Serlio ὅσο καὶ τὸν Palladio, ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ μᾶς ἐνδιαφέρουν περισσότερο στὴν κρητικὴ ἀρχιτεκτονική (τώρα ποὺ ἔχει πιὰ ἀποδειχθεῖ ἡ μεγάλη σημασία ποὺ ἔχουν καὶ οἱ δυὸ

37. Emil Kaufmann, Architecture in the Age of Reason, Baroque and Post - Baroque in England - Italy - France, New York, 1968, σελ. 82.

38. Καὶ ὁ P. Murray (ἔ.ἀ. σελ. 145) βλέπει στὰ σχέδια τοῦ Ραφαὴλ γιὰ τὸ Palazzo Branconico τῆς Ρώμης (σήμερα δὲν ὑπάρχει πιὰ) μιὰ ἀντιστροφὴ τοῦ λειτουργικοῦ προορισμοῦ τῶν διάφορων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ποὺ ἐμφανίζονται στὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου, ὅπως π.χ. εἶναι οἱ ψευδοκολόνες τοῦ ἰσογείου, ποὺ δὲν ὑποβαστάζουν τίποτε. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν Ἄγγλο ἐρευνητή, ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ « of the stylistic trend which began in Raphael's lifetime and which was to dominate all the arts in Italy for the rest of the century ». Ἐπίσης, καθὼς ἔχει παρατηρήσει ὁ Arnold Hauser (Κοινωνικὴ Ἱστορία τῆς Τέχνης, Ἀθήνα, 1970, τόμ. 2, σελ. 131), « μοτίβα ποὺ φαίνονται νάναι δευτερεύουσας μονάχα σημασίας γιὰ τὸ πραγματικὸ θέμα τῆς εἰκόνας συχνὰ προβάλλουν αὐταρχικά, ἐνῶ ἐκεῖνο ποὺ προφανῶς εἶναι τὸ κύριο θέμα ὑποτιμᾶται καὶ καταπνίγεται. Εἶναι σὰν νὰ προσπαθοῦσαν οἱ καλλιτέχνες νὰ ποῦν: « Διόλου δὲν ἔχει κανονιστεῖ ποιοί εἶναι οἱ πρωταγωνιστὲς καὶ ποιοί οἱ ἁπλοὶ κομπάρσοι στὸ ἔργο μου ! »

39. N. Pevsner, ἔ.ἀ. σελ. 209. Πρβλ. καὶ ὅσα σχετικὰ γράφει ὁ Ἄγγ. Προκοπίου (Αἰσθητικὴ καὶ Τέχνη στὴν Εὐρώπη, τόμ. 1, σελ. 32 κ.ἑ.) γιὰ τὶς « κρίσεις τοῦ κλασσικισμοῦ στὴν ἱστορία ».

40. John Shearman, ἔ.ἀ. σελ. 70.

41. P. Murray, ἔ.ἀ. σελ. 146.

42. Emil Kaufmann, ἔ.ἀ. σελ. 81. Ὅπως μὲ σαφήνεια δηλώνει ὁ Kaufmann, « ὅσον ἀφορᾶ ἐμένα, συμφωνῶ μ' ἐκείνους ποὺ ἀπορρίπτουν τὴν ἰδέα ἑνὸς μανιεριστικοῦ στύλ, τουλάχιστον στὴν ἀρχιτεκτονική ».

γιὰ τὸ νησί), στὸ καλλιτεχνικὸ ρεῦμα τοῦ Μανιερισμοῦ[43] κι ὄχι στὴν ὑψηλὴ 'Αναγέννηση, συμφωνώντας μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ Hauser ὅτι ὁ « Μανιερισμὸς εἶναι ἡ ἰδιαίτερη μορφή, μὲ τὴν ὁποία διαδίδονται στὸ ἐξωτερικὸ τὰ καλλιτεχνικὰ ἐπιτεύγματα τῆς 'Ιταλικῆς 'Αναγέννησης »[44].

Τελευταῖα, ὁ Mario Vitti ὑποστήριξε τὴν ἄποψη[45] πὼς καὶ στὴν Κρήτη τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰ. καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ ἑπόμενου αἰώνα ἔχουμε συνθῆκες ἀνάλογες μ' ἐκεῖνες ποὺ βρίσκουμε καὶ στὴν ἠπειρωτικὴ Εὐρώπη, τὴν ἴδια ἐποχή : ἀβεβαιότητα γιὰ τὸ μέλλον, ἀδιάκοπο φόβο γιὰ μιὰ ἐπικείμενη τουρκικὴ εἰσβολή, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἄνοδο τῶν τιμῶν καὶ τὴν κερδοσκοπία, συγκρούσεις μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν λατινοφρόνων, ποὺ « ὅσο καὶ ἂν οἱ βενετικὲς ἀρχὲς θέλουν νὰ τὶς μετριάσουν καὶ νὰ τὶς περιορίσουν, φαίνονται σὰν ἕνας ἀπόηχος τῶν θρησκευτικῶν πολέμων, ποὺ κατασπαράζουν τὴν Εὐρώπη τὰ χρόνια αὐτά ». Μέσα στὸ κλίμα αὐτὸ τοῦ ἄγχους τῆς ζωῆς, ποὺ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ τὸ πλαίσιο ἑνὸς ντόπιου, κρητικοῦ Μανιερισμοῦ, βλέπει ὁ Vitti τὴν ἀκμὴ τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς τοῦ νησιοῦ, στὴν ὁποία σημειώνεται καὶ ἡ μίμηση (θὰ ἔλεγα ἡ χρησιμοποίηση) ξένων παραδειγμάτων, ποὺ βρίσκονται ἔτσι « ὀργανικὰ δεμένα καὶ μὲ τὸ ψυχικὸ ὑπόστρωμα τοῦ ποιητῆ, ποὺ ζῆ στὴν μακρινὴ Κρήτη, στὴν Κρήτη ποὺ πυρετωδῶς ἑτοιμάζεται γιὰ τὸν μεγάλο πόλεμό της καὶ τὸ χαμό της ».

Στὴν πρόσοψη τῆς μονῆς 'Αρκαδίου (Π ί ν. 155_1), ποὺ ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς φέρνει ὡς ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα τοῦ κρητικοῦ Μανιερισμοῦ, παρατηρώντας, πολὺ σωστά, πὼς στὴ « μεγαλόπρεπη πρόσοψη βρίσκονται συνταιριασμένα μὲ πρωτοτυπία καὶ φρεσκάδα ἰταλικὰ μανιεριστικὰ μοτίβα »[46], ξέρουμε τώρα πολὺ καλὰ πὼς ὁ ἀρχιτέκτονας χρησιμοποιεῖ μιὰ σχετικὴ inventione ἑνὸς κήρυκα τοῦ ἰταλικοῦ Μανιερισμοῦ στὸ ἐξωτερικό, δηλ. τοῦ Serlio, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν πολὺ λιγότερο πρωτότυπη, κεντρικὴ εἴσοδο ἑνὸς ἄλλου μεγάλου ὀρθόδοξου μοναστηριοῦ τῆς Κρήτης, τῆς 'Αγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων. Πρέπει ὅμως νὰ σκεφθοῦμε ἂν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ συνδέσουμε ὁπωσδήποτε καὶ τὰ δυὸ παραδείγματά μας μὲ τὸ « ψυχικὸ ὑπόστρωμα » τῶν κατασκευαστῶν τους, ἀφοῦ ξέρουμε τώρα πολὺ καλὰ πὼς σ' ὁποιαδήποτε περίπτωση τὰ βιβλία τοῦ Serlio, ἰδίως, ἀποτελοῦσαν γιὰ τὴν Κρήτη, ὅπως καὶ γιὰ τὴν 'Αγγλία, τὴ Γαλλία ἢ τὴ Φλάνδρα ἕνα βοήθημα στὰ χέρια τῶν μαστόρων, πού, χάρη στὸ πλούσιο περιεχόμενό τους καὶ τὸ διδακτικὸ ὕφος τοῦ συγγραφέα τους, βρίσκονταν σὲ καθημερινὴ χρήση.

43. Καὶ ὁ Lionello Venturi (Storia della critica d'arte — ἡ πρώτη ἔκδοση ἔγινε στὰ ἀγγλικὰ στὰ 1936 — Torino, 1964, σελ. 121), ποὺ ἀκολουθεῖ, σὲ γενικὲς γραμμές, τὶς μορφολογικὲς θεωρίες τοῦ Wöllflin, παρατηρεῖ πὼς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ « Palladio δὲν εἶναι ὁ καθαρὰ κλασσικὸς ἀρχιτέκτονας, ὅπως τὸν θέλει ἡ παράδοση, τὸ ἀντιλήφθηκε ἡ νεοκλασσικὴ κριτικὴ τοῦ Milizia καὶ τοῦ Goethe. 'Αλλὰ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Palladio δὲν εἶχε συνειδητοποιήσει τὴ μεταμόρφωση τῆς κλασσικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ποὺ εἶχε πετύχει ὁ ἴδιος μ' ἕνα βενετσιάνικο τόνο ». Μανιεριστὲς θεωροῦν, πάντως, τοὺς Serlio καὶ Palladio οἱ Murray, Pevsner, Hauser κλπ.

44. Arnold Hauser, ἔ.ἀ. σελ. 134. Ὁ ἴδιος συγγραφέας σημειώνει (ἔ.ἀ.) πὼς ὁ οἰκουμενικὸς αὐτὸς χαρακτήρας τοῦ Μανιερισμοῦ ἀκολουθεῖ « τὸν παλιότερο διεθνὴ χαρακτήρα τῆς γοτθικῆς τέχνης », ἐνῶ στὸ πληρέστερο ἔργο του Mannerism (ἔκδ. Routledge and Kegan Paul, London, 1965, 2 τόμοι — κείμενο καὶ εἰκόνες) ἐξετάζει ἀναλυτικὰ τὸ Μανιερισμὸ στὴν τέχνη καὶ τὴ λογοτεχνία ὄχι μόνο στὴν 'Ιταλία, ἀλλὰ καὶ στὴ Γαλλία, τὴν 'Ολλανδία καὶ τὴν 'Ισπανία.

45. Mario Vitti, Τὸ ἄγχος τῆς ζωῆς στὸν καιρὸ τῶν Χορτάτση καὶ Βιτζέντζου Κορνάρου, ἐφημ. Τὸ Βῆμα, 10/12/1972.

46. Mario Vitti. Storia della letteratura neogreca, σελ. 76.

Καθὼς νομίζω, τὸ θέμα εἶναι ἄλλο. Πρέπει δηλαδὴ νὰ βροῦμε τὴν ὑψηλὴ ἀναγεννησιακὴ ἢ τὴ μανιεριστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κρήτης σὲ ἔργα ἀκόμη πιὸ πρωτότυπα ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς ἐκκλησίας τῆς μονῆς Ἀρκαδίου καὶ γιὰ νὰ γίνει αὐτὸ πρέπει νὰ ἔχουμε ἀναλυτικὲς ἐργασίες γιὰ τὰ μοναστήρια τοῦ νησιοῦ.

Εἶναι, ἀκόμη, ἀνάγκη νὰ δοῦμε ἂν στὴν ἐφαρμογὴ τῶν σχετικῶν προτύπων τοῦ Serlio ἢ τοῦ Palladio ὁ Κρητικὸς μάστορας ἔρχεται, προσθέτοντας κάτι παραπάνω (ἢ ἀφαιρώντας καὶ μετακινώντας κάτι ἄλλο), νὰ τονίσει ἢ ν' ἀλλάξει τὸ μανιεριστικὸ χαρακτήρα τοῦ σχεδίου ποὺ χρησιμοποιεῖ.

Ἂς δοῦμε π.χ. τὸ παράδειγμα τῆς Porta XV τοῦ Serlio. Ἡ ἀπόδοση τοῦ σχεδίου τοῦ Sebastiano Serlio, ποὺ κάνει στὰ 1631 ὁ Ἱερεμίας Τζαγκαρόλος (Π ί ν. 156_1), τονίζει στὸ ἔπακρο τὸ σκηνογραφικὸ χαρακτήρα, ποὺ βρίσκει ὁ Ackerman[47] πὼς ἔχουν οἱ cinquanta porte τοῦ Serlio, καταργώντας ὁποιαδήποτε ἔννοια βάθους, τοποθετώντας ἢ μᾶλλον « κολλώντας » τὴ σύνθεσή του πάνω στὴ κατακόρυφη, ἀδιάρθρωτη ἐπιφάνεια ἑνὸς στενόμακρου κτηρίου καὶ αὐξάνοντας, τέλος, τὴ μνημειακότητα τοῦ συνόλου μὲ μιὰ μετωπικὴ ὡς πρὸς τὸ κτήριο σκάλα, ποὺ δανείζεται πάλι ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Serlio. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ στάση τοῦ Ζακυνθινοῦ τεχνίτη τῆς εἰσόδου τῆς Φανερωμένης, στὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ, ἀπέναντι στὸ ἴδιο ἀκριβῶς σχέδιο τοῦ Serlio (Π ί ν. $156_{2,3}$) : εἶναι φανερὸ πὼς στὴν ἑπτανησιακή μας παραλλαγὴ τὸ σύνολο στρέφεται πρὸς τὸ Μπαρόκ.

Τί ἀκριβῶς συμβαίνει στὰ σπίτια τοῦ Ρεθέμνου ; Στὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60 (Π ί ν. 61) βρίσκουμε τὴν ἤρεμη μνημειακότητα μιᾶς ντόπιας καὶ πλήρως ἀναπτυγμένης, ὥριμης, ἀναγεννησιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 34 ἢ τὴ λιγότερο ἔντεχνη πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 89 (Π ί ν. 52). Στὶς περιπτώσεις τῶν θυρωμάτων τοῦ τύπου τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11 (Π ί ν. 113_1) εἴδαμε πῶς ἡ ἀρχιτεκτονική τους σύλληψη μὲ τὶς δίτονες κολόνες της κλπ. ἀνάγεται στὰ προσκυνητάρια (tabernacoli) τῶν λατινικῶν ἐκκλησιῶν, ἐνῶ ἀνάλογες ἰδέες παρουσιάζει καὶ ὁ Serlio στὸ ἕκτο βιβλίο του. Εἶναι ὅμως φανερὸ πὼς ὁ τεχνίτης ἔρχεται συχνὰ νὰ δώσει « τόση ἔμφαση, τόση αὐτονομία » στὸ μορφικό του θέμα, ὥστε πραγματικὰ « νὰ μὴν ὑπάρχει κὰν θέμα δικαίωσής του ἀπὸ ἕνα φανερὸ λειτουργικὸ σκοπό », τονίζοντας ἔτσι ἀκόμη περισσότερο τὸ μανιεριστικὸ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν θυρωμάτων (Ἀρκαδίου 60· Π ί ν. 116_3, Τσουδεροῦ 12· Π ί ν. 118_2).

Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης γιὰ τὸν κρητικὸ Μανιερισμὸ εἶναι καὶ ἡ διαπίστωση τῆς μίμησης ἄλλων ἐπὶ τόπου παραδειγμάτων, ὅπως τῆς κεντρικῆς πύλης τῆς Φορτέτσας (Θεσσαλονίκης 50· Π ί ν. 44_1) καὶ τῆς Μεγάλης Πόρτας τοῦ Ρεθέμνου (Μοῦντρος, Πίκρης).

Κατὰ συνέπεια, μποροῦμε νὰ καταλήξουμε στὸ γενικὸ συμπέρασμα πὼς στὸ Ρέθεμνος καὶ, εὐρύτερα, στὴν Κρήτη τοῦ Θεοτοκόπουλου καὶ τοῦ Κορνάρου ἔχουμε μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ ἐξέλιξη ἀπὸ τὴν ὥριμη Ἀναγέννηση στὸ Μανιερισμὸ καὶ τὰ πρόθυρα τοῦ Μπαρόκ, στὴν ὁποία ἦλθε, δυστυχῶς νὰ βάλει τελεία καὶ παύλα ἡ καταστρεπτικὴ γιὰ τὸν πολιτισμὸ τοῦ νησιοῦ τουρκικὴ κατάκτηση, ὁδηγημένη ἀπὸ τὴν αἰώνια μοῖρα τῆς Φυλῆς : « ὁλοένα νὰ ἑτοιμάζει μιὰν ἄνθηση, ὁλοένα νὰ τὴν ἀπειλεῖ ὁ χαλασμός : ὁ ἀτέλειωτος διάλογος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας »[48].

47. James S. Ackerman, The Architecture of Michelangelo, σελ. 266.

48. Βλ. στὴν εἰσαγωγὴ γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο, ποὺ ἔγραψε ὁ Γ. Σεφέρης, σελ. 38.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Α'. ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

I. Archivio di Stato di Venezia (ASV), Atti notarili di Candia :

1) Γεώργ. Πάντιμος (Zorzi Pandimo), νοτάριος τοῦ Ρεθέμνου (ἀπὸ τὸ 1613 ἕως τὸ 1642), Busta 214 :

α) Φύλ. 2^{v} (ἀπόσπασμα ἀπὸ συμβολαιογραφικὴ πράξη τῆς 5/3/1614).

β) Φύλ. 12^{v} καὶ 13^{R} (ἀποσπάσματα ἀπὸ συμβολαιογραφικὴ πράξη τῆς 1/4/1618).

γ) Φύλ. 84^{v} - 85^{v} (στίμα σπιτιῶν, μὲ ἡμερομηνία 25/11/1636. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ δημοσιεύεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά).

2) Ἀνδρέας Καλλέργης (Andrea Callerghi), νοτάριος τοῦ Ρεθέμνου (ἀπὸ τὸ 1634 ἕως τὸ 1646), Busta 84 :

α) Ἀπόσπασμα ἀπὸ συμβολαιογραφικὴ πράξη τῆς 17/12/1643 (φύλ. χωρὶς ἀρίθμηση).

II. Τουρκικὰ Ἀρχεῖα Ἡρακλείου (ΤΑΗ), τόμ. I, (μετάφρ. Ν. Σταυρινίδη).

Β' ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ - ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΟΙ*

Belon du Mans, Pierre,	Les Observations de Plusieurs Singulatitéz et Choses Mémorables Trouvées en Grèce, Asie, Judée κλπ., Paris, 1552.
Benvegna, M.,	Viaggio di Levante, Bologna, 1688.
Boschini, Marco,	Il regno tutto di Candia, delineato a parte et intagliato da Marco Boschini Venetiano. Al serenissimo prencipe e regal collegio di Venetia, 1651. Ἐπανέκδοση (σὲ fac - simile), Modena, 1967.
Coronelli, Vin.,	Città, fortezze, porti et altri luoghi del regno et isola di Candia et confinanti, delineate già con le nuove loro fortificazioni dal P. Coronelli κλπ., Venezia, 1706.
Iliadou, Democratia,	La Crète sous la domination vénitienne et turque. Studi Veneziani IX (1967), σελ. 535 - 623.
Λαμπρινάκι, Ε.,	Γεωγραφία τῆς Κρήτης, Ρέθυμνα, 1890.
Lithgow, Wil.,	The Total Discourse of the Rare Adventures κλπ., London, 1632.
Miles, George,	Evliya Chelebi's visit to Rethymnon. Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1974).
Νουχάκη, Ἰωάν.,	Κρητικὴ Χωρογραφία, Ἀθῆναι, 1903.
Olivier, Guillaume, Antoine,	Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse, fait par Ordre du Gouvernement, Pendant les Six Premières Années de la République ; τόμ. I (1801), τόμ. II (1804) καὶ τόμ. III (1807).
Πλατάκη, Ἐλ.,	Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι καὶ περιηγηταὶ περὶ Κρήτης κατὰ τοὺς ΙΒ' - ΙΘ' αἰῶνας,Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ τεύχη 2,3, 5-10, 13 καὶ 14 τῆς Ἀμάλθειας, Ἅγ. Νικόλαος Κρήτης, 1973.
Pashley, Robert,	Travels in Crete, London, 1837, τόμ. I.

* Γιὰ τὶς δημοσιευμένες βενετσιάνικες piante καὶ vedute τοῦ Ρεθέμνου τοῦ 17ου αἰ. βλ. σελ. 50, σημ. 1

Perrot, George, L'Île de Crète, Paris, 1867.
Pococke, Richard, Beschreibung der Morgenlandes und einiger anderer Länder, Erlangen, 1754, τόμ. 2.
Σταυράκη, Νικολ., Στατιστικὴ τοῦ Πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης μετὰ Διαφόρων Γεωγραφικῶν κτλ. Εἰδήσεων περὶ τῆς Νήσου, Ἀθήνησι, 1890.
Sieber, Fr., Reise nach der Insel Kreta in griechischen Archipelagus im Jahre 1817, Leipzig und Sorau, 1823 τόμ. 2.
Σιμόπουλου, Κυρ., Ξένοι Ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα 333 μ. Χ. - 1700, Ἀθήνα, 1970.
Simonelli, Vittorio, Candia, ricordi di escursione, Parma, 1897.
Spratt, Thomas, Travels and Researches in Crete, London, 1865, τόμ. 1, 2.
Χατζιδάκη, Ἰωσ., Περιήγησις εἰς Κρήτην, Ἑρμούπολις, 1881.

Γ'. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ - ΠΗΓΕΣ - ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Ἀλεξίου Στυλ., Ἡ Κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχή της. Κρητ. Χρον. 8 (1954), σελ. 91 - 108.
» » - Κων. Λασσιθιωτάκη, Ἡ Ἀποκατάστασις τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τοῦ Χάνδακος, Ἡράκλειον, 1958.
» » Τὸ κάστρο τῆς Κρήτης καὶ ἡ ζωή του στὸν ΙΣΤ' - ΙΖ' αἰώνα. Ἀνάτυπο (μὲ ἰδιαίτερη σελιδαρίθμηση, ἀπὸ σελ. 1-64) ἀπὸ τὰ Κρητ. Χρον. 19 (1965) (σελ. 146 - 178).
» » Κρητικὴ Ἀνθολογία, ΙΕ' - ΙΖ' Αἰώνας, Ἡράκλειον, 1969 (δεύτερη ἔκδοση).
Ἀρμενόπουλου, Κωνστ., Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος ἔκδ. « Δωδώνης » (μὲ ἐπιμέλεια καὶ εἰσαγωγὴ Κ. Πιτσάκη) Ἀθῆναι, 1971.
Ackerman, James, The Architecture of Michelangelo, Pelican, 1970.
Argan, G., C., Storia dell'arte italiana, Firenze, 1968.
Arslan, Edoardo, Gothic Architecture in Venice (μετάφρ. στὰ ἀγγλικὰ τῆς Anne Engel), Phaidon, 1971.
Βακαλόπουλου, Ἀποστ., Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη, 1968 καὶ 1973, τόμ. Γ καὶ Δ.
Βασιλειάδη, Δ., Εἰσαγωγὴ στὴν Αἰγαιοπελαγίτικη Λαϊκὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι, 1955.
Βλαστοῦ, Παύλου, Ὁ Γάμος ἐν Κρήτη, Ἀθῆναι, 1893.
Βουρδουμπάκη, Ἀνδρ., Κρητικὰ ἔγγραφα ἐκ τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας. Χριστιανικὴ Κρήτη, τεῦχ. Β, 1915, σελ. 339 - 424.
Berenson, Bern., Italian Pictures of the Renaissance, Venetian School, ἐπανέκδοση Phaidon, London, 1957, τόμ. 1 - 2.
Blunt, Anth., Art and Architecture in France : 1500 - 1700, Penguin, 1953.
» » La Théorie des Arts en Italie de 1450 à 1600, ἔκδ. Gallimard (ἀρχικὴ ἀγγλικὴ ἔκδοση στὰ 1940), 1966.
Boerio, Giuseppe, Dizionario del dialleto veneziano, Venezia, 1856 (ἐπανέκδοση, Martello, Milano, 1971).
Burckhardt, Jacob, The Civilization of the Renaissance in Italy, London, 1965.
Γιαννακόπουλου, Κων., Ἕλληνες Λόγιοι εἰς τὴν Βενετίαν, μεταφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ τοῦ Χ. Πατρινέλη, Ἀθῆναι, 1965.
Cataneo, Pietro, I quattro primi libri di architettura, Βενετία, 1544 (ἐπανέκδοση Gregg International Publishers, 1964).
Cantacuzino, Sherban, European Domestic Architecture, its Development from Early Times, London, 1969.

Chastel, André, Italian Art, (μεταφρ. στὰ ἀγγλικὰ ἀπὸ τὸν Peter καὶ τὴν Linda Murray), ἔκδ. Faber, 1968.

» » La crise de la Ranaissance 1520 - 1600, ἔκδ. Skira, Genève, 1968.

Chierici, Gino, Il palazzo italiano dal secolo XI al secolo XIX, ἔκδ. A. Valliardi, 1960.

Choisy, Aug., Histoire de l'Architecture, Paris, ἐπανέκδοση 1954, τόμ. 2.

Cornelio, Flaminio (Flaminio Corner), Creta Sacra, sive de episcopis utriusque virtus, graeci et latini, in insula Cretae. Accedit series praesidum Venetorum inlustrata, Venetiis, 1755 (ἀναστατ. ἔκδ. Memor, Modena, 1971), τόμ. A - B.

Crema, Luigi, I monumenti veneti di Corfù. Bolletino dell'Associazione Internazionale Studi Mediterranei 1 - 6 (1935 - 1936), σελ. 29 - 39.

Δημακόπουλου, Ἰορδ., Μεγάλη βρύση, μιὰ βενετσιάνικη κρήνη τοῦ Ρέθυμνου. Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 322 - 341.

» » Ἕνα ἀναγεννησιακὸ θύρωμα τοῦ Ρέθυμνου σὲ σχέδιο τοῦ Sebastiano Serlio. Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 209 - 233.

» » Τὸ Ρέθυμνο στὰ 1573. Μιὰ σελίδα ἀπὸ τὶς Memorie Franc. da Molin. Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 322 - 340.

» » Ὁ Sebastiano Serlio στὰ μοναστήρια τῆς Κρήτης. ΔΧΑΕ 6 (1972), σελ. 233 - 244.

» » Ἡ πύλη τοῦ Ἰησοῦ τῶν βενετσιάνικων ὀχυρώσεων τοῦ Χάνδακα. Φρουριακὰ Χρονικὰ 1 (1973), σελ. 175 - 212.

» » Ἡ Lozza τοῦ Ρεθέμνου. Ἕνα ἀξιόλογο ἔργο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Michele Sanmicheli στὴν Κρήτη. Πεπραγμένα τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἀθῆναι, 1974, τόμ. Β΄, σελ. 64 - 83.

» » A mannerist portal at Rethymnon after a drawing by Sebastiano Serlio. AAA VI (1972), σελ. 108 - 112.

» » Le fortificazioni e le porte di Candia. Castellum 16 (1972), σελ. 89 - 106.

Δημαρᾶ, Κ., Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας,Ἀθήνα, 1968 (τετάρτη ἔκδοση).

Δρανδάκη, Νικ., Ἡ Ρεθυμνία εἰκὼν τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους. Κρητ. Χρον. 5 (1951), σελ. 61 - 70.

» » Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς, θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σωζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ, Ἀθῆναι, 1962.

Diegoli, E. - Braggio C.R., Mille schizzi di monumenti architettonici e decorativi dell' arte italiana, ἔκδ. Hoepli (ristampa), Milano, 1963.

Diehl, Charles, La République de Venise, ἔκδ. Flammarion, 1967.

Durm, Josef, Die Baukunst der Renaissance in Italien, Stuttgart, 1903.

Elton, G.R., Renaissance and Reformation 1300 - 1648, δεύτερη ἔκδοση, The Macmillan Company, 1968.

Embiricos, Alexandre La Renaissance Crétoise, Paris, 1960, τόμ. 1.

Ζήβα, Διον., Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ζακύνθου, Ἀθῆναι ,1970.

Ζουδιανοῦ, Ν., Ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, Ἀθῆναι, 1960, τόμ. Α΄.

Ζώη, Λ., Ναὸς καὶ μονὴ ἐν Ζακύνθῳ, μετόχιον τῆς ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει τοῦ Σινᾶ μονῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης. Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 512 - 522.

Θεοτόκη, Σπ., Ἡ Κρήτη τὸ 1570. Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, 1933, σελ. 313 - 337.

Fleming, J. - Honour H. Pevsner N., The Penguin Dictionary of Architecture, 1969.

Franco, Fausto, Per il corpus e il restauro integrale dei monumenti Veneti in Levante. Atti del Reale Istituto Veneto, τόμ. 101 (1943) II, σελ. 235 - 252.

Forssman, Erik, Dorico, ionico, corinzio, nell'architettura del Rinascimento, ἔκδ. Laterza, 1973.

Gabriel, A., La Cité de Rhodes, MCCCX - MDXXII, Paris, 1923, τόμ. 2.

Gazzola, P., Catalogo della mostra sanmicheliana, Venezia, 1960.

Gerola, Giuseppe, Topografia delle chiese della città di Candia. Bessarione 34 (1918). σελ. 99 - 119 καὶ 239 - 281.

» » Monumenti Veneti nell'Isola di Creta, Venezia, τόμ. I — σὲ δύο ἡμιτόμους: 1 καὶ 2 (1905 - 1906), τόμ. II (1908), τόμ. III (1917), καὶ τόμ. IV (1932).

Gerola, G. - Λασσιθιωτάκη, Κ., Τοπογραφικὸς Κατάλογος τῶν Τοιχογραφημένων Ἐκκλησιῶν Κρήτης, ἔκδ. Ἑταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ἡράκλειον, 1961.

Hale, J., War and Public Opinion in Rennaissance Italy, ἔκδ. Italian Renaissance Studies, London, 1961, σελ. 94 - 122.

» » Renaissance Europe 1480 - 1520, ἔκδ. Fontana, 1971.

Harris, J. - Lever, J., Illustrated Glossary of Architecture 850 - 1830, ἔκδ. Faber, 1969.

Hauser, Arnold, Κοινωνικὴ Ἱστορία τῆς Τέχνης, ἔκδ. Κάλβος, Ἀθήνα, 1970 (μετάφρ. Τ. Κονδύλη), τόμ. 2.

» » Mannerism, The Crisis of the Renaissance and the Origin of Modern Art, London, 1965, τόμ. 1 - 2 (πίνακες).

Hitchcock, Henry - Russell, Architecture, Nineteenth and Twentieth Centuries, Pelican History of Art, 1971.

Holt, Elizabeth, A Documentary History of Art, New York, 1957.

Hughes, Q., Renaissance Architecture, Simpson's History of Architectural Development, London, 1962.

Καζανάκη, Μαρίας, Ἐκκλησιαστικὴ ξυλογλυπτικὴ στὸ Χάνδακα τὸ 17ο αἰ. Θησαυρίσματα 11 (1974), σελ. 251 - 284.

Καλοκύρη, Κωνστ., Ἡ Ἀρχαία Ρίθυμνα, Ἀθῆναι, 1950.

» » Αἱ Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι, 1957.

Κανελλόπουλου, Παναγ., Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος, Ἀθῆναι 1966, τόμ. A1 - A2,

Κουκουλέ, Φαίδ., Συμβολὴ εἰς τὴν κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας. ΕΕΚΣ 3 (1940), σελ. 1 - 101.

» » Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, Ἀθῆναι, 1951, τόμ. 4.

Καλιτσουνάκη, Ἰωάν., Ἀνέκδοτα κρητικὰ συμβόλαια ἐκ τῆς Ἐνετοκρατίας. Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 3 (1928), σελ. 483 - 519.

Kaufmann, Emil, Architecture in the Age of Reason. Baroque and Post-Baroque in England, Italy, France, Dover Publications, New York, 1968.

Klein, Rob. - Zerner, H., Italian Art, 1500 - 1600, ἔκδ. Prentice - Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1966.

Kriesis, Anthony Greek Town Building, Athens, 1965.

Λασσιθιωτάκη, Κων., Κυριαρχοῦντες τύποι χριστιανικῶν ναῶν ἀπὸ τὸν 12ον αἰῶνα καὶ ἐντεῦθεν στὴ Δυτικὴ Κρήτη. Κρητ. Χρον. 15 - 16 II (1961 - 62), σελ. 175 - 201.

» » Πόλεις τῆς Κρήτης. Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 83 - 102 (ἀφιέρωμα στὴν Κρήτη).

Λασσιθιωτάκη Κων., Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης. Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 179 - 233.

Lorenzetti, Giulio, Venice and its Lagoon, ἔκδ. τοῦ Istituto poligrafico dello stato, Roma, 1961.

Μανούσακα, Μαν., Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης. Κρητ. Χρον. 3 (1949), σελ. 35 - 59.

» » Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς κρητικῆς οἰκογενείας Χορτάτση. ΕΕΒΣ, τόμ. ΚΣΤ΄, σελ. 231 - 301.

» » Ἡ ἐν Κρήτῃ Συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453 - 1454) καὶ ἡ Νέα Συνωμοτικὴ Κίνησις τοῦ 1460 - 1462, Ἀθῆναι, 1960.

» » Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου - 16ου αἰῶνα (Πρωτοπαπάδες καὶ Πρωτοψάλται Χάνδακος). Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος 15 (1961), σελ. 149 - 235.

» » Ἀνέκδοτα ἔγγραφα (1618 - 1639) γιὰ τὸν Ἰωάννη - Ἀνδρέα Τρώϊλο, τὸν ποιητὴ τοῦ « Ροδολίνου ». Θησαυρίσματα 2 (1963), σελ. 63 - 77.

» » Δυὸ παλιὲς κρητικὲς διαθῆκες (1506, 1516) ἀπὸ τὰ νοταριακὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας. Κρητικὴ Πρωτοχρονιὰ 3 (1963), σελ. 73 - 79.

» » Ἡ Κρητικὴ Λογοτεχνία κατὰ τὴν Ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας, Θεσσαλονίκη, 1965.

» » Ἔγγραφα ἀγνώστων νοταρίων τοῦ Ρεθέμνου (1535 - 1550). Κρητ. Χρον. 22 (1970), σελ. 285 - 297.

» » Σύντομος ἐπισκόπησις τῶν περὶ τὴν βενετοκρατουμένην Κρήτην ἐρευνῶν. Κρητ. Χρον. 23 (1971), σελ. 245 - 308.

» » Τὰ κυριώτερα ἔγγραφα (1536 - 1599) γιὰ τὴν οἰκοδομὴ καὶ τὴ διακόσμηση τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας. Χρονικὰ Αἰσθητικῆς (στὴ μνήμη τοῦ Παναγ. Μιχελῆ), Ἀθῆναι, 1972, σελ. 334 - 355.

Μέρτζιου, Κ., Σταχυολογήματα ἀπὸ τὰ κατάστιχα τοῦ νοταρίου Κρήτης Μιχαὴλ Μαρᾶ. Κρητ. Χρον. 15 - 16, II (1961 - 62), σελ. 228 - 308.

Μιχαήλ, Ἰωάνν., Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου μετὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τεχνικὰ Χρονικά, 1968, 5, σελ. 331 - 349.

Μιχελῆ, Π., Αἰσθητικὰ Θεωρήματα, Ἀθῆναι, 1971 (δεύτερη ἔκδοση) τόμ. Α΄ - Β΄.

Μουτσόπουλου, Ν., Μακεδονικὴ Ἀρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη, 1971

» » Ἡ Παλαιὰ Πόλη τοῦ Ρεθύμνου, ἀνάλυση ἱστορικῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν δεδομένων, ἔρευνα πολεοδομικῶν δεδομένων ὑφισταμένης καταστάσεως (πολυγραφημένη ἔκδοση ἀπὸ τὴ Μελέτη Προστασίας καὶ Ἀναδείξεως Παλαιᾶς Πόλεως Ρεθύμνης), Θεσσαλονίκη, 1973.

Μπούρα, Χαρ., Βενετικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα. Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα 4 (1970), σελ. 78 - 83.

» » Τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη, στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολ. Σχ. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 1973, σελ. 1 - 63.

Marconi, Paolo, Il problema della città nei teorici di architettura del rinascimento. Palladio XXII (1972), τεῦχ. I - IV, σελ. 49 - 88.

Maretto, P., L'edilizia gotica veneziana, Roma, 1960.
Masson, Georgina, Italian Gardens, ἔκδ. Thames and Hudson, 1966.
» » Italian Villas and Palaces, London, 1966.
Matton, Raymond, La Crète au Cours des Siècles, ἔκδ. τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1957.
Mazzotti, Gius., Palladian and other Venetian Villas, ἔκδ. Tiranti, 1966.
Miozzi, Eugenio, Venezia nei secoli, Venezia, 1880.
Molmenti, Pompeo, La storia di Venezia nella vita privata, 8η ἐπανέκδοση, LINT, Trieste, 1973 (τρεῖς τόμοι).
Mumford, Lewis, The City in History, Pelican, 1966.
Muratori, Saverio, Studi per un'operante storia urbana di Venezia, ἔκδ. Istituto poligrafico dello stato, Roma, 1959.
Murray, Linda, The Late Renaissance and Mannerism, Thames and Hudson, 1967.
Murray, Peter, The Architecture of the Italian Renaissance, Thames and Hudson, 1969.
» » — Kidson P., Thompson P., A History of English Architecture, Pelican, 1965.
Ξανθουδίδη, Στ., Συνθήκη μεταξὺ Ἐνετικῆς Δημοκρατίας καὶ Ἀλεξίου Καλλιέργου. Ἀθηνᾶ 14 (1902), σελ. 283 - 331.
» » Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι, 1909.
» » Κρητικὰ συμβόλαια Ἐνετοκρατίας 1575 - 1643, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενα μετὰ σημειώσεων καὶ γλωσσαρίου, μετατύπωση ἀπὸ τὴ Χριστιανικὴ Κρήτη, ἔτ. Α΄, τεύχ. Α - Β, Ἡράκλειον, 1912 (σελ. 1 - 378).
» » Κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου, Ἡράκλειον, 1915.
» » Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν Ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι, 1939.
» » Χάνδαξ - Ἡράκλειον, ἱστορικὰ σημειώματα, Ἡράκλειον, 1964 (ἡ πρώτη ἔκδοση στὰ 1927), ἐπιμέλεια καὶ σχόλια τοῦ Στυλ. Ἀλεξίου.
Ξηρουχάκη, Ἀγαθ Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος (1645 - 1669), ἢ Συλλογὴ τῶν Ἑλληνικῶν Ποιημάτων Ἀνθίμου Διακρούση, Μαρίνου Τζάνε, Τεργέστη, 1908.
» » Ἡ Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος, Ἀθῆναι, 1934.
» » Τὸ ἐμπόριον τῆς Βενετίας μετὰ τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὸν Μεσαίωνα. ΕΕΚΣ 1 (1938), σελ. 17 - 61 καὶ 3 (1940), σελ. 241 - 296.
Ξυγγόπουλου, Ἀ. Σχεδίασμα Ἱστορίας τῆς Θρησκευτικῆς Ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἀθῆναι, 1957.
Ὀρλάνδου, Ἀ. Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ. ΑΒΜΕ Γ (1937).
» » Quelques notes complémentaires sur les maisons paléologuiennes de Mistra. Art et Societé à Byzance sous les Paléologues, ἔκδ. τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας, Βενετία, 1971, σελ. 73 - 82.
» » La maison paysanne dans l'île de Rhodes. L'Hellénisme Contemporain 2 (1947), σελ. 224 - 231.
Παναγιωτάκη, Νικολ., Ἰταλικὲς Ἀκαδημίες καὶ Θέατρο. Οἱ Stravaganti τοῦ Χάνδακα. Θέατρο 27 - 28 (1966), σελ. 39 - 53.
» » Ἔρευναι ἐν Βενετίᾳ. Θησαυρίσματα 5 (1968), σελ. 45 - 120.

Παναγιωτάκη Νικολ., - Vincent A.L., Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἀκαδημία τῶν Stravaganti. Θησαυρίσματα 7 (1970), σελ. 52 - 81.

Παπαδάκι, Μιχ., Τὸ Χρονικὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων τοῦ Ρεθέμνου, 1972.

Πλατάκη, Ἐλ., Οἱ σεισμοὶ τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Κρητ. Χρον. 4 (1950), σελ. 463 - 523.

Πολίτη, Λ., Κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Κατζούρμπου τοῦ Γ. Χορτάτση, Ἡράκλειον, 1964.

Πρεβελάκη, Παντ., Τὸ Χρονικὸ μιᾶς Πολιτείας, Ἀθήνα, 1956 (ἡ πρώτη ἔκδοση ἔγινε στὰ 1938).

Προκοπίου, Ἄγγ., Ἱστορικὴ Εἰσαγωγὴ στὴ Θεωρία τῆς Τέχνης, Ἀθήνα, 1943.

Palladio, Andrea, I quattro libri dell'Architettura, Βενετία, 1570 (ἐπανέκδοση Hoepli σὲ fac - simile, Milano, 1968).

Panofsky, Erwin, Renaissance and Renascences in Western Art, ἔκδ. Paladin, 1970 (πρώτη ἔκδ. στὰ 1960).

Paoletti, P., L'architettura e la scultura del rinascimento in Venezia, Venezia, 1893, τόμ. 1 - 3.

Pevsner, N., An Outline of European Architecture, Pelican, 1968.

Perocco, G. καὶ Salvadori, A., Civiltà di Venezia, 2 τόμοι, Venezia, 1973.

Puppi, Lionello, Michele Sanmicheli, Padova, 1971.

Rasmussen, Steen, Experiencing Architecture, 1968 (πρώτη ἔκδοση στὰ 1964, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Massachussetes Institute of Technology).

Ruskin, John, The Stones of Venice, τόμ. 1 - 3, Everyman's Library Publishers,1907.

Σεφέρη, Γ., Εἰσαγωγὴ στὸν Ἐρωτόκριτο τοῦ Βιτσ. Κορνάρου, ἔκδ. Γαλαξία, Ἀθήνα, 1967, σελ. 7 - 49.

Σάθα, Κων., Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, 1453 - 1821, Ἀθῆναι, 1869 (ἐπανέκδοση 1962).

Σπανάκη, Στ., Ἡ Λόδζα τοῦ Ἡρακλείου. Κρητικὲς Σελίδες 3 (1938 - 39), σελ. 437 - 452 καὶ 686 - 729.

» » Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, I, Zuanne Mocenigo, Provveditore generale del Regno di Candia. Relazione presentata nell'eccellentissimo Consiglio nel 17 Aprile MDLXXXIX, Ἡράκλειον, 1940.

» » Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, II, Francesco Moresini, Provveditor general et ingegner nel Regno di Candia. Relazione presentata nell'eccellentissimo Consiglio, MDCXXIX, Ἡράκλειον, 1950.

» » Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, III, Filippo Pasqualigo, Capitano di Candia e Provveditor della Canea. Relazione letta nell'eccellentissimo Senato, MDXCIV, Ἡράκλειον 1953.

» » Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, IV, Benetto Moro, Ritornato di Provveditor general del Regno di Candia, Relazione letta in Pregadi a 25 Giugno 1602, MDCII Ἡράκλειον, 1958.

» » Μνημεῖα Κρητικῆς Ἱστορίας, V, Francesco Basilicata, Relazione, 1630, all'Ill.mo ed Ecc.mo S.re et Padrone mio Col.mo il S.r Pietro Giustiniano, dignissimo Cap.no G. nel Regno di Candia, MDCXXX, Ἡράκλειον, 1969.

» » Ἡ ἔκθεση τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Ἰωάννη Σαγκρέντο 1604). Κρητ. Χρον. 3 (1949), σελ. 519 - 533.

» » Ἡ ἔκθεση τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης Ντολφὶν Βενιέρ (1610). Κρητ. Χρον. 4 (1950), σελ. 319 - 352.

Σπανάκη Στ., Ἡ ἔκθεση τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Κρήτης Iseppo Civran τοῦ 1639. Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 365 - 458.

» » Ἡ διαθήκη τοῦ Ἀντρέα Τζάκ. Κορνάρου (1611). Κρητ. Χρον. 9 (1955), σελ. 379 - 478.

» » Συμβολὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης κατὰ τὴν Βενετοκρατία. Κρητ. Χρον. 13 (1959), σελ. 243 - 288.

» » Ἡ θρησκευτικο - ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση στὴν Κρήτη τὸν XVI αἰώνα. Κρητ. Χρον. 21 (1969), σελ. 134 - 152.

» » Συμβολὴ στὴν Ἱστορία τοῦ Λασιθίου κατὰ τὴν Βενετοκρατία, Ἡράκλειον, 1957.

» » Κρήτη, τόμ. Α΄ καὶ Β΄, Ἡράκλειον.

Σπυριδάκη, Γεωργ., Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς τῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς (Τοπλοῦ) ἐν Σητείᾳ Κρήτης. ΑΕ 1953 - 1954, σελ. 172 - 175.

» » Ἡ μονὴ τῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς. Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 121 - 122.

Σταυρινίδη, Νικ., Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ. Κρητ. Χρον. 1 (1947), σελ. 84 - 122.

» » Ἀνδρέας Μηλιώτης, πρῶτος γραμματικὸς τῆς Πόρτας. Κρητ. Χρον. 2 (1948), σελ. 557 κ.ἑ.

» » Τὸ τζαμὶ τοῦ Γαζῆ Χουσεῖν Πασᾶ, ἐφημ. Κρητικὴ Ἐπιθεώρησις, 1939, φύλ. 2451.

» » Ὁ Καπετὰν Μιχάλης Κόρακας καὶ οἱ Συμπολεμιστές του, Ἡράκλειον, 1971, τόμ. 1.

Salvadori, Ant., 101 architetture da vedere a Venezia, Venezia, 1969.

Sansovino, Franc., Venetia, città nobilissima et singolare, Βενετία, 1581, 1663, ἐπανέκδοση Gregg International Publishers, 1968.

Scamozzi, Vinc., L'idea dell' Architettura universale, Βενετία, 1615, ἐπανέκδοση Gregg International Publishers, 1964.

Scott, G., The Architecture of Humanism, University Paperbacks, London, 1961 (ἐπανέκδοση).

Serlio, Sebastiano, Tutte l'opere d'architettura et prospettiva, ἔκδ. Gregg International Publishers (μὲ βάση τὴ βενετσιάνικη ἔκδοση τοῦ 1619), 1968.

Shearman, John, Mannerism, Pelican, 1967.

Smith, A., The Architecture of Chios, ἔκδ. Tiranti (μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Φιλ. Ἀργέντη), London, 1962.

Stewart, C., Gothic Architecture, Simpson's History of Architectural Development, London, 1961, τόμ. III.

Summerson, John, Architecture in Britain 1530 - 1830, Penguin, 1963. The Classical Language of Architecture,ἔκδ. Methuen, London, 1964.

» »

Τριποδάκη, Δ., Ἱστορικὴ θεώρηση τῆς ἐξελίξεως τῶν οἰκισμῶν καὶ τῆς χωρικῆς κατοικίας στὴν Κρήτη.Ἀρχιτεκτονικὴ 58 (1966), σελ. 35 - 55.

Τσιρπανλῆ, Ζαχ., Νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Βενετοκρατουμένης Κρήτης (13ος - 17ος αἰ.) ἀπὸ ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα. Ἑλληνικὰ 20 (1967), σελ. 42 - 106.

Τωμαδάκη, Νικ., Ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας. Ὀρθοδοξία 27 (1952), σελ. 63 - 75.

» » Οἱ ὀρθόδοξοι παπάδες ἐπὶ Ἐνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν. Κρητ. Χρον. 13 (1959), σελ. 39 - 72.

» » Ἀγωνιζομένη Κρήτη. Ἠὼς 76 - 85 (1964), σελ. 19 - 22, (ἀφιέρωμα στὴν Κρήτη).

Τωμαδάκη Νικ., Ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῆς Ἐνετίας ἐν Κρήτῃ ἔναντι τῶν ὀρθοδόξων Κρητῶν ἀπὸ τοῦ ΙΓ΄ ἕως τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος. Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλ. Σχ. Παν. Ἀθ., (1969 - 1970), σελ. 21 - 38.

Thiriet, Fr., La Romanie Vénitienne au Moyen Âge, Paris, 1959.

Trincanato, Egle Renata., Venezia minore, Milano, 1948.

» » » La casa patricia Veneziana e il suo rapporto con l'ambiente, Venezia, 1953.

Urbani de Cheltof, G. M., I camini, Venezia, 1892.

Ünsal, Behçet, Turkish Islamic Architecture, London, 1970.

Φατούρου - Ἡσυχάκη, Κ., Ἡ Ρετόντα τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι, 1972.

» » Un jardin ancien près de la Canée. Le problème des jardins de la Renaissance Crétoise. ΑΑΑ III (1970), σελ. 395 - 402.

Vasari, Giorgio, Vita sanmicheliana, ἔκδ. ENIT (μὲ βάση τὸ κείμενο τῶν Vite τοῦ 1568), Verona, 1960.

Vasari, Giorgio, Εἰσαγωγὴ στὶς Vite τοῦ 1568 : Vasari on Technique (μετάφρ. στὰ ἀγγλικὰ ἀπὸ τὴ Louisa Maclehose, εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια τοῦ καθηγητῆ G. Baldwin Brown), Dover Publications, New York, 1960.

Venturi, Adolfo, Storia dell'arte italiana. Architettura del cinquecento, τόμ. XI, Hoepli, Milano, 1938 - 40.

Venturi, Lionello, Storia della critica d'arte, ἐπανέκδοση Einaudi, Torino, 1964.

Viollet - Le Duc, Dictionnaire Raisonné de l'Architecture Française du XIe au XVIe siècle, Paris, τόμ. 4 (1859), 5 (1861), 6 (1863), καὶ 8 (1866).

Vitruvius, P., De architectura, μετάφραση στὰ ἀγγλικὰ τοῦ Morris Hicky Morgan, New York, 1960.

Vitti, Mario, Storia della letteratura neogreca, Torino, 1971.

» » Τὸ ἄγχος τῆς ζωῆς στὸν καιρὸ τῶν Χορτάτση καὶ Βιντζέντζου Κορνάρου, ἐφημ. Τὸ Βῆμα, φύλ. 10/12/1972.

Χαιρέτη, Μ., Ἡ ἀπογραφὴ τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν τῆς περιοχῆς Χανίων τοῦ ἔτους 1637. ΕΕΒΣ, τόμ. ΛΣΤ΄ σελ. 335 - 338.

» » Αἱ ὀρθόδοξοι μοναὶ τῆς Κυδωνίας κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ ἔτους 1637. Λειμών. Προσφορὰ εἰς τὸν καθηγητὴν Ν.Β. Τωμαδάκην. ΕΕΒΣ, τόμ. ΛΘ΄ - Μ΄, σελ. 563 - 578.

Χασιώτη, Ἰωάν., Οἱ Ἕλληνες στὶς Παραμονὲς τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου, ἔκδ. τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη, 1970.

Χατζηδάκη, Μαν., Ἡ Κρητικὴ ζωγραφικὴ καὶ ἡ Ἰταλικὴ χαλκογραφία. Κρητ. Χρον. 1 (1947), σελ. 27 - 46.

» » Ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος καὶ ἡ Κρητικὴ ζωγραφική. Κρητ. Χρον. 4 (1950), σελ. 371 - 440.

Χρήστου, Χρ., Θεωρία καὶ Ἱστορία τῆς Νεώτερης Τέχνης, Θεσσαλονίκη, 1971.

» » Ἡ Ἰταλικὴ Ζωγραφικὴ κατὰ τὸ Δέκατο Ἕκτο αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1971, 1972, τόμ. 1 - 2.

Ψιλάκη, Β., Ἱστορία τῆς Κρήτης, Χανιά 1909, τόμ. 2.

Wagner, G., Carmina graeca medii aevi, Leipzig, 1874 (ἐπανέκδοση Σπυνοῦ).

Weise, Georg., Storia del Termine « Manierismo ». Manierismo, Barocco, Rococò. Concetti e termini, ἔκδ. τῆς Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1962, σελ. 27 - 38.

Wirowibsz, André, L'attività edilizia a Venezia nel XIV e XV secolo, Firenze, 1965.

Wittkower, Rudolf, Architectural Principles in the Age of Humanism, New York, 1965.

Wollflin, Heinrich, Renaissance and Barock, μετάφραση στὰ ἀγγλικὰ ἀπὸ τὸν K. Simon, ἔκδ. The Fontana Library, 1966.

» » The Principles of Art History, μετάφραση στὰ ἀγγλικὰ ἀπὸ τὸν M. Hottinger, Dover Publications, 1932.

» » Classic Art, μετάφραση στὰ ἀγγλικὰ ἀπὸ τὸν P. Murray, Phaidon, 1968.

ΤΕΧΝΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΣΧΕΤΙΚΟΙ ΟΡΟΙ

Τὸ λεξιλόγιο ποὺ ἀκολουθεῖ περιλαμβάνει μόνον κρητικοὺς τύπους μὲ τέσσερεις ἐξαιρέσεις, ποὺ εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἀνήκουν στὴν Κρήτη ἢ στὴ Ζάκυνθο : ἀρκέτο, βροντάλε, καδινέλα καὶ κολονέτα.

ἀγγελλόπουλα, τά, = οἱ ἀνάγλυφοι putti, ποὺ συχνὰ στόλιζαν ξυλόγλυπτα εἰκονοστάσια ἐκκλησιῶν καὶ πέτρινα θυρώματα ἀστικῶν σπιτιῶν τῆς Κρήτης. Βλ. σελ. 160, σημ. 111.

ἀέρας, ὁ, = ὅπως σήμερα, ἀλλὰ καὶ τὸ δικαίωμα γιὰ τὴ χρήση τοῦ δώματος. Βλ. σελ. 227 καὶ σημ. 102.

ἀλογάρις (πληθ. ἀλογάροι), ὁ, = ὁ ἱπποκόμος. Βλ. σελ. 88, σημ. 34.

ἀλτάνα, ἡ, = ταράτσα ἢ ὑπαίθριος ἐξώστης ὅπου, συνήθως, ὑπάρχουν γλάστρες ἢ παρτέρια μὲ λουλούδια (Κατζοῦρμπος, Ε 368). Βλ. σελ. 106, σημ. 75.

ἀμάξι, τό, = ἡ ἅμαξα (Ἐρωτόκριτος, Β 512, 516 Δ 1977).

ἀμόνι, τό, = ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Α 1090, Β 194, 198, Δ 1760).

ἄμμος, ἡ, = ὅπως σήμερα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκρογιαλιά, ἡ παραλία (Φορτουνᾶτος). Χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς τοπωνύμιο, ἀντίστοιχο τοῦ ἰτ. Sabbionara καὶ τοῦ τουρκ. Γιαλί.

ἀναγλυφάδα, ἡ, = εἶδος ὑδρορρόης ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Βλ. σελ. 99 καὶ σημ. 67.

ἀνεβασά, ἡ, = ἡ προσπέλαση ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ πάνω, ἡ σκάλα. Βλ. σελ. 219, σημ. 65.

ἀνήλιος = ὅπως σήμερα (Ἀπόκοπος 66, 244).

ἀντιπέρατο, τό, = τὸ ἀντίθημα τοῦ πέρατου, τοῦ μαντάλου (= τοῦ σύρτη τῆς πόρτας). Βλ. σελ. 216, σημ. 57.

ἀνώγι, τό, = ὅπως σήμερα. Ἀνωγιαστός = αὐτὸς ποὺ βρίσκεται στὸ ἀνώγι. Βλ. σελ. 82, σημ. 10.

ἀνώφλιον, τό, = τὸ ἀνώφλι. Βλ. σελ. 219, σημ. 65.

ἀποσαπουνάδες, οἱ, = τὰ βρώμικα νερὰ τῆς μπουγάδας ἢ τοῦ νεροχύτη. Βλ. σελ. 90, σημ. 48.

ἀργάτης, ὁ, = ὁ ἐργάτης. Βλ. σελ. 234, σημ. 145.

ἀργαστήρι (ἢ ἐργαστήρι), τό, = τὸ ἐργαστήριο (Ἐρωτόκριτος, Β 109).

ἀρκάδο, τό, = γενικά, τὸ (ἡμικυκλικό ;) τόξο καί, εἰδικότερα, τὸ ἡμικυκλικὸ ἀνώφλι τῶν θυρωμάτων. Βλ. σελ. 219, σημ. 65.

ἀρκέτο, τό, = τὸ μικρῆς διαμέτρου ἀρκάδο.
ἀρμάρι (ὑποκ. ἀρμαράκι), τό, = ἡ (ἐντοιχισμένη ;) ντουλάπα. Βλ. σελ. 86, σημ. 27.
ἀρσενάδες, οἱ, = τὸ ναυπηγεῖο, ὁ ναύσταθμος. Βλ. σελ. 66, σημ. 97.
ἀρχοντικό, τό, = τὸ μεγάλο καὶ πλούσιο σπίτι. Βλ. σελ. 82, σημ. 9.
ἀσήμι, τό, = ὅπως σήμερα, ἀλλὰ καὶ τὰ χρήματα (Ἐρωτόκριτος, Α 1870).
ἀσβέστης, ὁ, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 232, σημ. 129.
ἀσπριά, ἡ, = ἡ λευκότητα (Ἐρωτόκριτος, Δ 905).
ἄσπρος = ὅπως σήμερα (Κρητικὸς Πόλεμος).
ἀτζάλε, τό, = τὸ ἀτσάλι, ὁ χάλυβας. Βλ. σελ. 232, σημ. 133.
ἀτσαλιά, ἡ, = ἡ ἀκαθαρσία. Βλ. σελ. 148, σημ. 65. Ἄτσαλος = βρώμικος
αὐλή, ἡ, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 84, σημ. 20.
ἀχεριώνας,ὁ, = ὁ ἀχυρώνας. Βλ. σελ. 88, σημ. 37. Ἄχερα = ἄχυρα.
ἀχύρι, τό, = ὁ σταῦλος. Βλ. σελ. 88, σημ. 35.
βάθος, τό, = ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Α 2, 302, 368 κλπ.).
βαρά, ἡ, = ἡ βαριά. Βλ. σελ. 233 καὶ σημ. 141.
βάρος (πληθ. τὰ βάρη ἢ βάρητα), τό, = ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Α 1227, 1817 κλπ.).
βατσέλι, τό, = τὸ ἀγγεῖο, ἡ λεκάνη (Ἐρωφίλη, Ε 195).
βαφή, ἡ, = τὸ χρῶμα. Βλ. σελ. 210, σημ. 29.
βερτζί, τό, = τὸ κόκκινο χρῶμα (Ἐρωτόκριτος, Β 611).
βορδονάρης (καὶ βορδονάρος), ὁ, = ὁ ἀγωγιάτης. Βλ. σελ. 129, σημ. 173.
βορδονάριον, τό, = ὁ σταῦλος. Βλ. ἔ.ἀ.
βουνί, τό, = τὸ βουνὸ (Ἐρωφίλη, Ἐρωτόκριτος).
βοῦργος, ὁ, = τὸ ἔξω ἀπὸ τὸν ὀχυρωμένο περίβολο ἑνὸς οἰκισμοῦ προάστιο. Βλ. σελ. 52, σημ. 10.
βουργήσιος = ὁ κάτοικος τοῦ βούργου. Βλ. ἔ.ἀ.
βουτιέρος, ὁ, = ὁ κατασκευαστὴς βαρελιῶν. Βλ. σελ. 39, σημ. 23.
βουτσί, τό, = τὸ βαρέλι. Βλ. ἔ.ἀ.
βουτσικλᾶς, ὁ, = ὁ κατασκευαστὴς βαρελιῶν. Βλ. ἔ.ἀ.
βράσι, ἡ, = ὁ βρασμός, ἡ θερμότητα, ἡ ζέστη (Ἐρωτόκριτος, Α 334, 1667, Β 1857, Γ 203, Ε 1111, 1242).
βροντάλε, τό, = τὸ γεῖσο. Βλ. σελ. 187, σημ. 205.
βρύσι, ἡ, = ἡ βρύση, ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος Δ 634, 1380).
βυθός, ὁ, = ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Γ 152, Δ70 4).
γαλαζοβαμμένος = βαμμένος μὲ γαλάζιο χρῶμα (Κρητικὸς Πόλεμος).
γαστάλδης, ὁ, = ὁ ἐπιμελητὴς καὶ ἐκπρόσωπος μιᾶς σκόλας (=

μιᾶς συντεχνιακῆς ὀργάνωσης, ἑνὸς σωματείου). Βλ. σελ. 235, σημ. 160.

γιαλός, ὁ, = ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Ε 489, Φορτουνᾶτος).

γιοφύρι, τό, = ἡ γέφυρα (Κρητικὸς Πόλεμος).

γιστέρνα, ἡ, = ἡ στέρνα, ἡ δεξαμενὴ τοῦ νεροῦ. Βλ. σελ. 83, σημ. 17.

γληγορότη, ἡ, = ἡ ταχύτητα (Ἐρωτόκριτος, Α 1208, Δ 1705).

γομάρι, τό, = τὸ φορτίο (Ἐρωτόκριτος, Α 234, Β 1580, Ε 296).

γυαλί(ν), τό, = ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Δ 1667).

γύρα, ἡ, = ἡ περιφορά, ὁ κύκλος (Ἐρωτόκριτος, Δ 2019).

δεματαρά, ἡ, = ἡ μικρή, λαξευτὴ πέτρα, ποὺ προεξέχει ἀπὸ τὴν κατακόρυφη ἐπιφάνεια ἑνὸς τοίχου καὶ ἔχει μιὰ στρογγυλὴ τρύπα, ἀπ' ὅπου δένουν τὰ ὑποζύγια. Βλ. σελ. 143, σημ. 49.

δέμπλα, ἡ, = τὸ λεπτὸ καὶ μακρὺ ξύλο, τὸ δοκάρι, τὸ ραβδί (Κατζοῦρμπος, Γ 193).

δερμάτι, τό, = τὸ δέρμα (Ἐρωτόκριτος, Β 340, 349).

δέντρο (καὶ δεντρό), τό, = τὸ δέντρο (Ἐρωτόκριτος, Α 124, 125, 1433, Β 1300, 1383 κλπ.).

δῶμα, τό, = ἡ ἐπίπεδη στέγη. Βλ. σελ. 90, σημ. 49 καὶ σελ. 227.

ἐκκλησιά, ἡ, = ἡ ἐκκλησία (Συμφορὰ τῆς Κρήτης, Ἀπόκοπος, Κρητικὸς Πόλεμος).

ἐνοίκιον, τό, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 219, σημ. 65.

ἔξοδες, οἱ, = τὰ ἔξοδα, ἡ δαπάνη (Ἐρωτόκριτος, Γ 180).

ζύγι (καὶ ζυγαρά, ἡ), τό, = ἡ ζυγαριά (Ἐρωτόκριτος, Α 37, Β 1407, 1579, 1821 κλπ.).

θεμέλιο, τό, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 205, σημ. 7.

θυρίδα, ἡ, = τὸ μικρῶν διαστάσεων ἄνοιγμα (Ἐρωτόκριτος, Ε 1080).

ἰντάγιο, τό, = τὸ κυμάτιο. Βλ. σελ. 186, σημ. 202.

ἰνταγιαδόρος, ὁ, = γενικά, ὁ γλύπτης. Κυρίως ὅμως, ὁ τεχνίτης ποὺ σκάλιζε τὰ ξυλόγλυπτα «τζήρια» (κηροπήγια) καὶ εἰκονοστάσια τῶν ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ τὰ πέτρινα πλαίσια τῶν θυρωμάτων καὶ τῶν παραθύρων τῶν κτηρίων. Βλ. ἔ.ἀ.

ἰντράδα (καὶ νιτράδα), ἡ, = τὸ εἰσόδημα ἀπὸ ἀκίνητα (συνήθως ἀπὸ τὰ χωράφια). Βλ. σελ. 38, σημ. 19.

καδέγλα, ἡ, = ἡ καρέκλα. Βλ. σελ. 86, σημ. 26.

καδένα (καὶ κατήνα), ἡ, = ἡ ἁλυσίδα. Βλ. σελ. 138, σημ. 32.

καδινέλα, ἡ, = εἶδος λεπτῆς σανίδας. Βλ. σελ. 531, σημ. 223.

καμάρα, ἡ, = ἡ ἀψίδα, τὸ τόξο, ὁ θόλος. Βλ. σελ. 220, σημ. 66.

κάμαρα (καὶ κάμερα), ἡ, = τὸ δωμάτιο. Βλ. σελ. 85, σημ. 22.

καμαρέλι, τό, = τὸ μικρό, ἡμικυκλικὸ τόξο καί, κυρίως τὸ ἡμικυκλικὸ τόξο μιᾶς πόρτας. Βλ. σελ. 220, σημ. 66.

καμίνι, τό, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 232, σημ. 130.

καμπαναρειό, τό, = ὅπως σήμερα (Κρητικὸς Πόλεμος).

καντονάδα, ἡ, = ἡ γωνιὰ τοῦ δρόμου ἢ ἑνὸς κτηρίου. Βλ. σελ. 211, σημ. 34.

καντούνι, τό, = ὁ (στενὸς) δρόμος ἑνὸς οἰκισμοῦ. Βλ. σελ. 81, σημ. 8.

καπονέρα, ἡ, = τὸ κοτέτσι γιὰ τοὺς κάπονες (= γιὰ τοὺς εὐνουχισμένους πετεινούς), γενικά, τὸ κοτέτσι. Βλ. σελ. 88, σημ. 36.

καρά, ἡ, = ἡ καρυδιά. Καρένιος = καρυδένιος.

καρνάδο, τό, = τὸ ζωηρὸ κόκκινο χρῶμα. Βλ. σελ. 210, σημ. 28.

καρτέρια, τά, = τὰ οἰκήματα διαμονῆς τῶν στρατιωτῶν, οἱ στρατῶνες τῆς φρουρᾶς. Βλ. σελ. 58, σημ. 48.

καρφί (πληθ. καρφιά), τό, = ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Ε 47).

καρφίχτης (καὶ καθρέπτης), ὁ, = ὁ καθρέφτης. Βλ. σελ. 86, σημ. 27.

κασέλα, ἡ, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 86, σημ. 27.

κατώγι, τό, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 82, σημ. 10.

καχβές, ὁ, = τὸ καφενεῖο στὶς πόλεις καὶ τὰ χωριὰ τῆς τουρκοκρατούμενης Κρήτης. Βλ. σελ. 69, σημ. 111.

κερὰ ἢ κυρά (ὑποκ. κεράτσα), ἡ, = ἡ κυρία, ἡ ἀρχόντισσα, ἡ σπιτονοικοκυρά. Βλ. σελ. 85, σημ. 23.

κερετσές, ὁ, = ἡ ξυλεία τῆς στέγης ἢ τοῦ δώματος. Βλ. σελ. 229, σημ. 112.

κηπούλι, τό, = ὁ μικρὸς κῆπος. Βλ. σελ. 83, σημ. 15.

κηπουρός, ὁ, = ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Α 76).

κισσήρι, τό, = ἡ ἐλαφρόπετρα, Βλ. σελ. 229, σημ. 113.

κιτρινοβαμμένος = βαμμένος μὲ κίτρινο χρῶμα (Ἐρωτόκριτος, Β 1447).

κλειδί, τό, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 216, σημ. 57.

κλινάρι (καὶ κλίνη, ἡ), τό, = τὸ κρεβάτι. Βλ. σελ. 86, σημ. 27.

κοκκινοβαμμένος = βαμμένος μὲ κόκκινο χρῶμα (Ἐρωτόκριτος, Α 127).

κολονέτα, ἡ, = ἡ μικρὴ κολόνα. Βλ. σελ. 178, σημ. 177.

κονάκι, τό, = τὸ μεγάλο καὶ πλούσιο σπίτι στὴν τουρκοκρατούμενη Κρήτη. Βλ. σελ. 107, σημ. 77.

κοντότο ἢ κοντοῦτο ἢ κουντοῦτο ἢ κουτοῦτο, τό, = ὁ πήλινος σωλήνας τοῦ νεροῦ ἢ τῶν ἀποχετεύσεων. Βλ. σελ. 84, σημ. 18.

κοντύλι, τό, = καλάμι γιὰ γράψιμο, ἀλλὰ καὶ ὁ χρωστήρας τοῦ ζωγράφου (Ἐρωτόκριτος, Α 1027, 1041, Ε 1425).

κοπάνα, ἡ, = Βλ. σελ. 230.

κόπανος, ὁ, = τὸ γνωστὸ ἐργαλεῖο, ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 234, σημ. 143.

κουβούκλι, τό, = ὁ τροῦλλος. Κουβουκλοσκέπαστος = χῶρος ἢ κατασκευὴ σκεπασμένος μὲ τροῦλλο (Διήγησις τῆς φουμιστῆς Βενετίας).

κουτσουνάρα, ἡ, ἢ κουτσουνάρι (ὑποκ. κουτσουναράκι), τό, = ὁ κρουνὸς τῆς βρύσης, ἡ πηγὴ τοῦ νεροῦ, ἡ ὑδρορρόη τῆς στέγης. Βλ. σελ. 139, σημ. 35.

κούρτη (ὑποκ. κουρτέλα), ἡ, = ἡ αὐλή. Κούρτα (ἡ) = μαντρὶ περιτριγυρισμένο μὲ φράχτη ἀπὸ κλαδιά. Βλ. σελ. 84, σημ. 20.

κύκλος, ὁ, = ὅπως σήμερα, ἀλλὰ καὶ ὁ τροχός (Ἐρωτόκριτος, Α 1, 107, 1725, Γ 471, 1295, 1323, Δ 257).

κύλιντρας, ὁ, = πέτρα πελεκητή, κυκλικῆς διατομῆς, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὸ ρόδωμα τοῦ δώματος. Βλ. σελ. 230.

κύρης, ἢ κύρις (καὶ ἀφέντης), ὁ, = ὁ πατέρας. Βλ. σελ. 85, σημ. 23.

λαβορέντες, ὁ, = ὁ μαθητευόμενος τεχνίτης. Βλ. σελ. 233, σημ. 140

λαντουρῶ = ραντίζω (Βοσκοπούλα, 39, Κατζοῦρμπος, Α 300, Γ 466).

λατζέδι, τό, = ὁ δρομικὰ τοποθετημένος λαξευτὸς δόμος. Βλ. σελ. 206, σημ. 12.

λεπίδα, ἡ, = εἶδος χώματος μὲ ὑδραυλικὲς ἰδιότητες.

λίθος, ὁ, = ἡ πέτρα (Ἐρωτόκριτος, Α 1548, Ε 965).

λιμιώνας, ὁ, = τὸ λιμάνι (Ἐρωφίλη, Ἐρωτόκριτος).

λόντζα, ἡ, = ἡ στοά, ἡ λέσχη τῶν εὐγενῶν. Βλ. σελ. 75, σημ. 134.

λοτζέτα, ἡ, = ὁ (στεγασμένος ;) ἐξώστης (Στάθης, Β 323 - 324).

λουτρόν, τό, = ὅπως σήμερα (Ἀπόκοπος, 116, 120).

μαγατζίνο ἢ μαγατζὶν (καὶ μαγαζᾶς ἢ μαγατζές, ὁ), τό, = ἡ (συνήθως) ἰσόγεια ἀποθήκη, ποὺ συχνὰ χρησίμευε σὰν ἐμπορικὸ κατάστημα ἢ ἀποθήκη ἢ ἐργαστήριο. Βλ. σελ. 83, σημ. 13.

μάγγανο, τό, = τὸ μηχανικὸ πιεστήριο ἀλλ' ἴσως, καὶ τὸ γνωστὸ ἁπλὸ βαροῦλκο, ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀνύψωση διάφορων φορτίων. Βλ. σελ. 234, σημ. 149.

μαγγανάρις, ὁ, = ἐκεῖνος ποὺ κατασκεύαζε μάγγανα. Βλ. ἔ.ἀ.

μαγειρεῖο (καὶ μαγερειό), τό, = ἡ κουζίνα. Μαγειρεύγω = μαγειρεύω καὶ μάγερος = μάγειρος. Βλ. σελ. 85, σημ. 26.

μάκρος, τό, = τὸ μῆκος (Ἐρωτόκριτος Γ 1494).

μαντράκι, τό, = ὁ μικρὸς περίκλειστος, ὅρμος, τὸ λιμανάκι. Βλ. σελ. 66, σημ. 95.

μάνταλο, τό, = ὁ σύρτης μὲ τὸν ὁποῖο ἀσφαλιζόταν ἀπὸ μέσα ἡ πόρτα. Βλ. σελ. 216, σημ. 57. Βλ. καὶ λῆμ. ἀντι-

μάνταλο.

μανταλώνω = βάζω τὸ μάνταλο. Βλ. ἔ.ἀ. Ἀπὸ κεῖ ξεμανταλώνω καὶ σφικτομανταλώνω (Ἀπόκοπος, 200).

μαντζαδούρα, ἡ, = ἡ φάτνη, τὸ παχνὶ τῶν ζώων. Βλ. σελ. 129, σημ. 175.

μαραγκός, ὁ, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 235, σημ. 159.

μαρέτι, τό, = φιλανθρωπικὸ ἵδρυμα, πτωχοκομεῖο (στὶς πόλεις τῆς τουρκοκρατούμενης Κρήτης).

μάστορας (πληθ. μαστόροι), ὁ, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 237, σημ. 173.

μαστορεύγω = κάνω μὲ μαστοριά (Ἐρωτόκριτος, Γ 405).

μαστοριά, ἡ, = ἡ ἐπιδεξιότητα ἑνὸς τεχνίτη (Ἐρωτόκριτος, Α 2232, Β 386).

μαῦρος = ὅπως σήμερα (Ἀπόκοπος, 179, Ἐρωτόκριτος, Β 240).

μαυροπράσινος = ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Β 458).

μαυρόψαρος = σκοτεινόχρωμος. Βλ. σελ. 210, σημ. 32.

μεϊντάνι ἢ μιντάνι, τό, = ἡ πλατεία (στὶς πόλεις τῆς τουρκοκρατούμενης. Κρήτης).

μελάνι, τό, = ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Δ 1605, Ε 1085)

μιστρί, τό, = τὸ μυστρί, ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 234, σημ. 147.

μολύβι τοῦ πελεκιοῦ, τό, = εἶδος μολυβιοῦ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ λιθοξόοι γιὰ τὴ χάραξη ἑνὸς σχεδίου πάνω στὴν πέτρα. Βλ. σελ. 234 καὶ σημ. 144.

μονοπάτι, τό, = ὅπως σήμερα (Ἀπόκοπος, 84).

μοναστήρι, τό, = ὅπως σήμερα (Κρητικὸς Πόλεμος, Ἀνακάλημα τῆς Κωνσταντινούπολης, Ἀπόκοπος, 219).

μοντέλο, τό, = τὸ σχέδιο μιᾶς κατασκευῆς, καί κυρίως, τὸ σχέδιο τῆς ὄψης ἑνὸς κτηρίου. Βλ. σελ. 190, σημ. 213.

μουραρική, ἡ, = ἡ τέχνη τοῦ μουράρου. Βλ. σελ. 5, σημ. 24.

μουράρος, ὁ, = ὁ οἰκοδόμος, ὁ χτίστης. Βλ. ἔ.ἀ.

μούρτζινος = αὐτὸς ποὺ ἔχει μαυροκόκκινο χρῶμα. Βλ. σελ. 210, σημ. 32.

μπαλουβάρδο, τό, = ὁ προμαχώνας. Βλ. σελ. 56, σημ. 37.

μπασσαρία (ἢ πασσαρία), ἡ, = τὸ σύνολο τῶν ἐπίπλων καὶ τοῦ ρουχισμοῦ ἑνὸς νοικοκυριοῦ. Βλ. σελ. 86, σημ. 28.

μπαστιόνι, τό, = ὁ προμαχώνας. Βλ. σελ. 56, σημ. 37.

μπατζά, ἡ, = ἡ καπνοδόχος, ὅπως τὴν ἔλεγαν οἱ Τουρκοκρητικοί. Βλ. σελ. 145, σημ. 52.

μπεντένι (ὑποκ. μπεντενάκι), τό, = τὸ τεῖχος τῶν ὀχυρώσεων, ὁ (ἀναλημματικὸς) τοῖχος.

μπλάβος = ἐκεῖνος ποὺ ἔχει μπλὲ χρῶμα. Βλ. σελ. 210, σημ. 30.

μποτζάλε, τό, = τὸ πηγάδι. Βλ. σελ. 83, σημ. 16.

νερατζᾶτος = αὐτὸς ποὺ ἔχει τὸ χρῶμα τοῦ νερατζιοῦ. Βλ. σελ. 210, σημ. 31.

νοδάρος, ὁ, = ὁ νοτάριος, ὁ συμβολαιογράφος. Βλ. σελ. 40, σημ. 34.

νοικοκερά, ἡ, = ἡ νοικοκυρά. Βλ. σελ. 85, σημ. 23.

ντουκιάνι, τό, = τὸ μαγαζί, ὅπως τὸ ἔλεγαν οἱ Τουρκοκρητικοί. Βλ. σελ. 125, σημ. 155.

ντολφίνοι ἢ τιλουφίνοι, οἱ, = τὰ ἀνάγλυφα δελφίνια τῶν ξυλόγλυπτων εἰκονοστασίων ἢ πέτρινων πλαισίων τῶν θυρωμάτων καὶ παραθύρων. Βλ. σελ. 54, σημ. 84.

ξύλα σκολπίδα καὶ ἰνταλιάδα, τά, = γενικά, τὸ ξυλόγλυπτο μέρος μιᾶς κατασκευῆς. Βλ. σελ. 186, σημ. 202.

ξύλο, τό, = ὅπως σήμερα, ἀλλὰ καὶ τὸ πλοῖο (Ἐρωτόκριτος, Δ 61, 708, Ε 1527).

ὀγκιά, ἡ, = μονάδα βάρους ἴση μὲ 25 ἢ 39 γρ. (Ἐρωτόκριτος, Δ 588, 741).

ὀζὰ ἢ ζά, τά, = τὰ ζῶα, τὰ ὑποζύγια. Βλ. σελ. 88, σημ. 35.

ὁλοπράσινος = καταπράσινος (Ἐρωτόκριτος, Β 201).

ὀσταρία, ἡ, = τὸ πανδοχεῖο, τὸ χάνι (Κατζοῦρμπος, Δ 277).

παραθύρι (ὑποκ. παραθυράκι ἢ παραθυρόπουλο), τό, = τὸ παράθυρο. Βλ. σελ. 150, σημ. 75.

πατάρι, τό, = ἡ ἐξέδρα, τὸ ὑπερυψωμένο (ξύλινο) δάπεδο (Ἐρωτόκριτος Β 97, 117, 1020, 1268).

πελέκι, τό, = ἡ πελεκημένη πέτρα, ὁ λαξευτὸς δόμος κι ἀκόμη ὁ λαξευτὸς ἀψιδόλιθος. Βλ. σελ. 206, σημ. 11.

πένα, ἡ, = καλάμι γιὰ γράψιμο (Ἐρωτόκριτος, Δ 1605, Ε 459), ἀλλὰ καὶ ἡ ποινή, ἡ ποινικὴ ρήτρα. Βλ. σελ. 219, σημ. 65.

πέρατο, τό, = ὁ σύρτης μὲ τὸν ὁποῖο ἀσφαλιζόταν ἀπὸ μέσα ἡ πόρτα. Βλ. σελ. 216, σημ. 57.

περιγέλι, τό, = τὸ ἀνώτατο σημεῖο, ἡ κορυφὴ ἢ τὸ κλειδὶ ἑνὸς τόξου (ἢ ἑνὸς θόλου). Βλ. σελ. 220, σημ. 67.

πέτρα, ἡ, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 143, σημ. 49.

πετροκόπος, ὁ, = ὁ λιθοξόος, ὁ λατόμος.

πετροκοπιό, τό, = τὸ λατομεῖο.

πηγάδι, τό, = ὅπως σήμερα (Ἀπόκοπος, 56, Ἐρωτόκριτος, Α 22, Β 636). Βλ. καὶ σελ. 136, σημ. 26.

πηλά, τά, = ἡ λάσπη, τὰ κονιάματα τῶν λιθοδομῶν ἢ τῶν ἐπιχρισμάτων. Βλ. σελ. 205, σημ. 10.

πλαϊνὰ τοῦ ἀρκάδου, τά, = τὸ ὀρθογώνιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐγγράφεται τὸ (ἡμικυκλικὸ) ἀρκάδο ἢ οἱ πέτρινες πλάκες ποὺ τὸ σχηματίζουν. Βλ. σελ. 219, σημ. 65.

πλάκα, ἡ, = ἡ πέτρινη πλάκα, ἡ λαξευτὴ πέτρα.

πλάκα τοῦ ἀρκάδου, ἡ, = ὁ ἀψιδόλιθος. Βλ. σελ. 219, σημ. 65.

πλακί, τό, = ἡ πέτρινη πλάκα τοῦ δαπέδου. Βλ. σελ. 230, σημ. 119.

πλάντζα, ἡ, = ἡ πλατεία. Βλ. σελ. 77 καὶ σημ. 143.

πλουμῶ = στολίζω, διακοσμῶ (Βοσκοπούλα, 144).

πόλβερη ἢ μπόλμερη, ἡ, = τὸ μπαρούτι (Κρητικὸς Πόλεμος). Ἀπὸ κεῖ καὶ πολβεράρος = ἐκεῖνος ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς πόλβερης.

πολτρόνα, ἡ, = ἡ πολυθρόνα. Βλ. σελ. 86, σημ. 26.

πόρτα, ἡ, = ὅπως σήμερα. Πέτρινη πόρτα = τὸ πέτρινο περίθυρο. Ξύλινη πόρτα = τὰ ξύλινα φύλλα τῆς πόρτας. Ἀκόμη, πόρτα = τὰ παραθυρόφυλλα, τὰ παντζούρια. Βλ. σελ. 130 καὶ σελ. 215, σημ. 56. Τέλος, πόρτα = πύλη εἰσόδου σὲ ὀχυρωμένη πόλη.

ποδάρι, τό, = μονάδα μήκους ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ βενετσιάνικο piede (0.3467 μ.). Βλ. σελ. 234, σημ. 150.

πόδι, τό, = ἡ βάση μιᾶς κολόνας. Βλ. σελ. 179, σημ. 178.

πορτάρης, ὁ, = ὁ θυρωρός. Βλ. σελ. 130, σημ. 178.

πόρτεγο, τό, = ἡ κύρια αἴθουσα ἑνὸς σπιτιοῦ, τὸ δωμάτιο ὑποδοχῆς. Βλ. σελ. 85, σημ. 26.

πόρτο, τό, = τὸ λιμάνι. Βλ. σελ. 66, σημ. 96.

πορτοπούλα, ἡ, = ἡ μικρὴ πόρτα. Βλ. σελ. 83, σημ. 14.

πρεσταμέντα, τά, = τὰ σύνεργα ἑνὸς τεχνίτη. Βλ. σελ. 233, σημ. 139.

πρέτζο(ν), τό, = ἡ τιμή, ἡ ἀξία. Βλ. σελ. 237, σημ. 170.

πρωτομάστορας, ὁ, = Βλ. σελ. 237, σημ. 173.

πύργος, ὁ, = ὅπως σήμερα, ὁ πύργος ἑνὸς ὀχυρωματικοῦ περιβόλου (Ἀπόκοπος, Κρητικὸς Πόλεμος, Θρῆνος τῆς Κρήτης). Βλ. καὶ σελ. 118, σημ. 125.

ρετζεβάτι, τό, = ὁ πρὸς τὰ ἄκρα ἑνὸς τόξου ἀψιδόλιθος, τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο. Βλ. σελ. 218, σημ. 64.

ρεχτίμι, τό, = ἡ πρώτη στρώση στὴν κατασκευὴ τοῦ δώματος. Βλ. σελ. 229 καὶ σημ. 112.

ρόδωμα, τό, = Βλ. σελ. 230 καὶ σημ. 116.

ροδώνω = κάνω τὸ ρόδωμα. Βλ. ἔ.ἀ.

ρομπάδι, τό, = ὁ μπατικὰ τοποθετημένος λαξευτὸς δόμος. Βλ. σελ. 206, σημ. 12.

ρούγα, ἡ, = ὁ δρόμος (ἑνὸς οἰκισμοῦ). Βλ. σελ. 65, σημ. 88.

σγουράφος ἢ ζγουράφος, ὁ, = ὁ ζωγράφος (καὶ ζγουραφίζω, ζγουραφιά). Βλ. σελ. 49, σημ. 99 καὶ σελ. 85, σημ. 26.

σαλιτζάδες, οἱ, = ὁ λιθόστρωτος δρόμος, τὰ χαλίκια τοῦ χαλικοστρωμένου δρόμου (Κατζοῦρμπος, Γ 512, 518).

σέκια, ἡ, = τὸ δοχεῖο γιὰ τὶς ἀκαθαρσίες, τὸ ἀποχωρητήριο. Βλ. σελ. 148, σημ. 64.

σερνίτσι, τό, = ἡ δεξαμενὴ τοῦ νεροῦ. Βλ. σελ. 137, σημ. 29.

σίδερα, τά, = τὸ σιδερένιο κιγκλίδωμα. Βλ. σελ. 86, σημ. 29 καὶ σελ. 128, σημ. 169.

σίδερο, τό, = ὅπως σήμερα (μὲ τὴ σημασία τοῦ μετάλλου). Βλ. σελ. 232, σημ. 132.

σιδερὸς = σιδερένιος, κατασκευασμένος ἀπὸ σίδερο ('Ερωτόκριτος, Δ 677).

σίκλο, τό, = τὸ δοχεῖο μὲ ὁποῖο γινόταν ἡ ἄντληση τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὸ πηγάδι ἢ τὴ στέρνα. Βλ. σελ. 138, σημ. 33.

σκάλα, ἡ, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 84, σημ. 19.

σκαλέρι (καὶ σκαλούνι), τό, = τὸ σκαλί, ἡ βαθμίδα. Βλ. ἔ.ἀ.

σκάφτω = σκάβω ('Ερωτόκριτος, Ε 957).

σκόλα, ἡ, = ἡ συντεχνιακὴ ὀργάνωση, τὸ σωματεῖο, ποὺ διατηροῦσαν διάφορες ἐπαγγελματικὲς τάξεις, ὅπως οἱ μαραγκοί, οἱ ναυτικοὶ κλπ. Βλ. σελ. 235.

σκριτόριο, τό, = τὸ γραφεῖο ('Ερωτόκριτος, Α 1463).

σμέλουγκας, ὁ, = εἶδος χώματος τὸ ὁποῖο, ἀνακατεμμένο μὲ ἀσβέστη καὶ νερό, ἔδινε ἕνα κονίαμα μὲ ὑδρομονωτικὲς ἰδιότητες, ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦσαν συχνὰ στὰ ἐξωτερικὰ ἐπιχρίσματα. Βλ. σελ. 210 καὶ σημ. 24.

σμίλλα, ἡ, = ἡ σμίλη. Βλ. σελ. 234, σημ. 143.

σμιλλοκόπανος, ὁ, = ὁ κόπανος μὲ τὸν ὁποῖο κτυποῦσαν τὴ σμίλη (:) Βλ. ἔ.ἀ.

σπιτάλι, τό, = τὸ νοσοκομεῖο.

σπίτι, τό, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 82, σημ. 9.

σπιτόπουλο, τό, = γενικά, τὸ μικρὸ σπίτι καί, εἰδικότερα, τὸ μικρὸ καὶ μᾶλλον ἰσόγειο παράρτημα ἑνὸς πολὺ μεγαλύτερου σπιτιοῦ (τῆς κυρίως κατοικίας), ποὺ μερικὲς φορὲς συνόδευε τὸ τελευταῖο σὲ κάποια ἄκρη τῆς αὐλῆς ἢ τοῦ κήπου. Βλ. σελ. 85, σημ. 26.

σταῦλος ἢ στάβλος, ὁ, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 88, σημ. 35.

στενό, τό, = ὁ στενὸς δρόμος (ἑνὸς οἰκισμοῦ), ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 69, σημ. 112.

στιά, ἡ, = ἡ ἑστία, τὸ τζάκι. Βλ. σελ. 91, σημ. 52.

στίμα, ἡ, = ἡ ἐκτίμηση τῆς ἀξίας ἑνὸς κινητοῦ ἢ καὶ ἀκίνητου ἀγαθοῦ (κοσμημάτων, ρουχισμοῦ, ἐπίπλων, χωραφιῶν, οἰκοδομῶν). Βλ. σελ. 40, σημ. 42.

στιμάρω (καὶ στιμέρνω) = κάνω τὴ στίμα κάποιου ἀντικειμένου ἢ ἑνὸς ἀκινήτου. Βλ. ἔ.ἀ.

στιμαδόρος, ὁ, = ὁ ἐκτιμητής, τὸ ἔμπειρο πρόσωπο ποὺ ἔκανε τὴ στίμα. Βλ. ἔ.ἀ.

στόλισι, ἡ, = ἡ διακόσμηση ('Ερωτόκριτος, Α 1444, 1450, 1890).

στόρησι, ἡ, = ἡ ζωγραφικὴ ἀπεικόνιση. Βλ. σελ. 210, σημ. 29.
στουδιέτο, τό, = τὸ σπουδαστήριο, τὸ γραφεῖο (Φορτουνᾶτος).
στράτα, ἡ, = ὁ δρόμος. Βλ. σελ. 65, σημ. 90.
στράτα κομούνα, ἡ, = ὁ δημόσιος δρόμος. Βλ. σελ. 52, σημ. 7.
στροφίδι, τό, = ὁ στροφέας, ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Δ 1851).
σύνεργα, τά, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 233, σημ. 139.
σφαλίζω = κλείνω, κλειδώνω. Σφαλιστὸς = κλειστός, κλειδωμένος. Βλ. σελ. 216, σημ. 57.
σφῖμα, τό, = ἡ πίεση, τὸ σφίξιμο (Ἐρωτόκριτος, Β 1614, 1615).
σφυρὶ τοῦ πελεκιοῦ, τό, = τὸ σφυρὶ τοῦ λιθοξόου. Βλ. σελ. 234, σημ. 146.
σφυρὶ τοῦ χτισιμάτου, τό, = τὸ σφυρὶ τοῦ οἰκοδόμου. Βλ. ἔ. ἀ.
συγύριση, ἡ, = τὰ οἰκιακὰ σκεύη (Κατζοῦρμπος, Ε 257).
τάβλα, ἡ, = α) τὸ τραπέζι τοῦ φαγητοῦ. Βλ. σελ. 56, σημ. 26. β) ἡ σανίδα. Βλ. σελ. 90, σημ. 50.
τεκές, ὁ, = τὸ μοναστήρι τῶν μπεκτασήδων.
τεχνίτης, ὁ, = ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Β 869, Δ 1695).
τζιλοτζές, οἱ, = τὸ δικτυωτὸ κιγκλίδωμα τοῦ παραθύρου. Βλ. σελ. 86, σημ. 30.
τοιχιά (καὶ τειχιά), τά, = οἱ (χονδροὶ) τοῖχοι, ἀλλὰ καὶ τὰ τείχη τῶν ὀχυρώσεων. Βλ. σελ. 205, σημ. 3.
τολέλα, ἡ, = ἡ μικρὴ τάβλα (Κατζοῦρμος, Β 276).
τράβα, ἡ, = τὸ μεγάλο ξύλινο δοκάρι. Βλ. σελ. 90, σημ. 49.
τροχός, ὁ, = ὅπως σήμερα (Ἀπόκοπος, 134).
τσαβρόνι, τό, = τὸ τετραγωνικῆς ἢ καὶ ὀρθογωνικῆς διατομῆς, μικρό, ξύλινο δοκάρι τῶν πατωμάτων καὶ τῶν ἐπίπεδων στεγῶν, ποὺ πατοῦσε πάνω στὶς τράβες. Βλ. σελ. 255, σημ. 87.
τσεπχανές, ὁ, = ἡ ἀποθήκη τῶν πυρομαχικῶν, τὸ ὁπλοστάσιο.
τσιταδίνος, ὁ, = ὁ κάτοικος τῆς πόλης, ὁ ἀστός. Στὴ βενετοκρατουμένη ὅμως Κρήτη ἀναφέρεται σὲ ἰδιαίτερη τάξη τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀστικῶν κέντρων, κατώτερη ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς (τῆς κρητικῆς ἢ τῆς βενετικῆς εὐγένειας) καὶ ἀνώτερη ἀπὸ τὴν τάξη τοῦ λαοῦ. Βλ. σελ. 37.
ὕψος, τό, = ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Α 338, Δ 1169, Ε 164).
φαμέγιος (θηλ. φαμέγια, ἡ), ὁ, = ὁ ὑπηρέτης. Βλ. σελ. 83, σημ. 12.
φαμελιά, ἡ, = ἡ οἰκογένεια (Ἀπόκοπος, 204). Φαμελίτης = οἰκογενειάρχης.
φάμπρικα, ἡ, = γενικά, τὰ δημόσια ἔργα (ὀχυρωματικὰ κλπ.). Βλ. σελ. 219, σημ. 65.
φίνος = λεπτὸς στὶς διαστάσεις (Κατζοῦρμπος, Δ 338).

φιορέτα, τά, = γενικά, οἱ φυτικὲς διακοσμήσεις στὴν πέτρα ἢ στὸ ξύλο. Βλ. σελ. 184, σημ. 197.

φλακή, ἡ, = ἡ φυλακή, τὸ δεσμωτήριο (Ἐρωτόκριτος, Α 832, Γ 1751, Δ 523, 526, 569, 832, 834 κλπ.).

φόρος, ὁ, = ἡ πλατεία, ἡ ἀγορὰ καί, εἰδικότερα, ἡ ἀγορὰ τῶν τροφίμων. Βλ. σελ. 74, σημ. 130.

φορτέτσα, ἡ, = τὸ ὀχυρό, τὸ ὀχυρωμένο σύνολο.

φορτί, τό, = τὸ ὀχύρωμα, τὸ (περιορισμένης ἔκτασης) ὀχυρωματικὸ ἔργο, ὁ προμαχώνας (Κρητικὸς Πόλεμος).

φόσσα, ἡ, = ἡ (ὀχυρωματικὴ) τάφρος. Βλ. σελ. 58, σημ. 49.

φούντικος, ὁ, = ἡ δημόσια ἀποθήκη τροφίμων. Βλ. σελ. 127, σημ. 166.

φρῆζα, τά, = γενικά, τὸ πάνω ἀπὸ τὰ κιονόκρανα μέρος μιᾶς (κλασσικιστικῆς) σύνθεσης. Στὴν κυριολεξία ὅμως τὸ διάζωμα. Βλ. σελ. 186, σημ. 202.

φτυάρι, τό, = ὅπως σήμερα. Βλ. σελ. 234, σημ. 148.

χάλασμα, τό, = τὸ ἐρείπιο, ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος, Α 565).

χαλίκι, τό, = ἡ μικρή, ἀκανόνιστη πέτρα (ὄχι μὲ τὴ σημερινὴ σημασία τοῦ χαλικιοῦ τῶν σκυροδεμάτων). Βλ. σελ. 229, σημ. 113.

χαλκιάς, ὁ, = ὁ τεχνίτης ποὺ κατεργάζεται τὸ χαλκό (Κατζοῦρμπος Α 25).

χαλκώματα, τά, = τὰ μπρούτζινα σκεύη τοῦ μαγειρείου. Βλ. σελ. 86, σημ. 28.

χαλκωματάκι, τό, = τὸ μικρὸ καζάνι (Βοσκοπούλα, 171).

χαλῶ = γκρεμίζομαι, καταρρέω (Ἐρωτόκριτος, Α 156).

χαράκι, τό, = ὁ βράχος, ἡ μεγάλη πέτρα (Ἐρωτόκριτος, Α 1672, Β 1477, 2147 κλπ.).

χαρτί, τό, = ὅπως σήμερα (Ἀπόκοπος, 474, 484, Ἐρωτόκριτος, Δ 1605).

χοχλάδι (ὑποκ. χοχλαδάκι, τό), τό, = τὸ βότσαλο. Ἀναφέρεται, εἰδικότερα, στὶς βοτσαλοστρωμένες αὐλές. Βλ. σελ. 230, σημ. 120.

χρειασίδια, τά, = τὸ σύνολο τῶν σκευῶν τοῦ φαγητοῦ καὶ τοῦ μαγειρείου ἑνὸς νοικοκυριοῦ. Βλ. σελ. 86, σημ. 28.

χτίσιμο (γεν. χτισιμάτου), τό, = ἡ ἀνέγερση, ἡ οἰκοδόμηση, ὅπως σήμερα (Ἐρωτόκριτος Γ, 124, 126, 391).

χῶμα, τό, = τὸ χῶμα, ἀλλὰ καί, γενικά, ἡ ἄμμος τῶν κονιαμάτων. Βλ. σελ. 90, σημ. 49.

χώρα, ἡ, = ἡ πόλη (Συμφορὰ τῆς Κρήτης, Ἐρωτόκριτος, Α 50, 55, 546, 810).

χωριό, τό, = ὅπως σήμερα (Συμφορὰ τῆς Κρήτης, Κρητικὸς Πόλεμος).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ*

Ἀγκεμποὺτ πασᾶς : σελ. 89
Αἰλιανός, Κλαύδιος : σελ. 14 (1)
Ἀλῆς, Οὐλούτς : βλ. Οὐλούτς
Ἀρκολέων, οἰκογένεια : σελ. 37 (13)
Ἀρμενόπουλος, Κωνσταντῖνος : σελ. 72 (125), 115, 140 (33) 146, 226
Ἀχέλης, Ἀντώνιος : σελ. 45
Alberti, Leon Battista : σελ. 103 (73), 153 (80), 175, 203
Annant : σελ. 74 (130)
Aretino : σελ. 43 (58)
Ariosto : σελ. 43 (58)
Averlino, Antonio : βλ. Filarete

Βαρβαρίγων, οἰκογένεια : σελ. 32
Βαρούχα, οἰκογένεια : σελ. 37 (13)
Βαρούχας, Ἐμμανουήλ : σελ. 41 (43), 82 (10)
Βατάτζης, Ἰωάννης : σελ. 19 (29), 20 (32)
Βενιέρη, οἰκογένεια : σελ. 32
Βεργίτσης, Ἰωάννης : σελ. 45
Βησσαρίων : σελ. 113 (104)
Βιργίλιος : σελ. 87 (31), 192, 193
Βισκόντη, οἰκογένεια : σελ. 37 (9)
Βιτρούβιος : σελ. 174, 175 (164, 165), 176, 177, 178, 181, 187
Βλαστός, Σήφης : σελ. 26 (65), 190 (218), 242 (197)
Βλαστός, Μελέτιος : σελ. 42
Βλαστῶν, οἰκογένεια : σελ. 37 (13), 190, 194 (237)
Βυζάντιος, Στέφανος : σελ. 14 (1)
Bandinelli : σελ. 256 (31)
Barozzi, Angelo : σελ. 33 (92), 62 (74)
Barozzi, Francesco :σελ. 33 (93), 36 (1), 45 (71), 59
Basilicata, Francesco : σελ. 9 (11), 27 (71), 29 (81), 31 (84, 85), 36 (1), 51 (1), 53, 56 (36), 57 (38), 58 (48), 62 (73), 64 (83), 65, 67 (99, 104), 68 (109), 70, 73, 74, 114 (106), 137 (27), 188, 196, 228
Belli, Onorio : σελ. 12, (24)
Bellini : σελ. 48
Bellini, Jacopo : σελ. 149
Belon du Mans, Pierre : σελ. 25 (61), 43 (58)
Bembo, Benetto : σελ. 43 (58), 60
Bernini, Gian Lorenzo : σελ. 255
Betti, Bernardino : σελ. 213
Blum, Hans : σελ. 175 (166)
Boccacio : σελ. 43 (58)
Bondumier, Andrea : σελ. 53 (14)
Borromini, Francesco : σελ. 255
Boschini, Marco : σελ. 51 (1)
Bramante, Donato : σελ. 62 (72), 152 (80), 178 (176), 256, 257, 258
Bronzino : σελ. 256 (31)
Braun : σελ. 249 (1)
Brunelleschi, Filippo : σελ. 126, 256
Buora, Giovanni di Antonio : σελ. 162 (119)

Γαβαλᾶ, οἰκογένεια : σελ. 37 (1)
Γαζῆ Χουσεΐν πασᾶς : σελ. 34, 56, 89 (44), 197 (253), 201 (261)
Γιαλινᾶ, οἰκογένεια : σελ. 37 (7)
Γρηγορόπουλος, Μαν.: σελ. 38 (19)
Castiglione, Baldassare : σελ. 209
Cataneo, Pietro : σελ. 62 (72), 63 (77), 176 (166)

* Οἱ ἀριθμοὶ μέσα σὲ παρένθεση παραπέμπουν σὲ ὑποσημειώσεις.

Carpaccio, Vittore : σελ. 144
Cavalli, Marino : σελ. 25 (61)
Cesariano, Cesare : σελ. 174 (163)
Chambers, Sir William : σελ. 176 (166)
Cicogna, Pasquale : σελ. 55
Civran, Isepo : σελ. 13, 30 (81, 82, 84), 32 (88), 39, 127 (164, 165), 128 (171), 136 (26), 190 (213), 240 (183)
Clodio, οἰκογένεια : σελ. 129 (176), 159, 194
Como, Sebastiano da : σελ. 238 (174)
Conducci (ἢ Condussi), Mauro : σελ. 162, 172, 191
Contareno, Pietro : σελ. 11 (23)
Contarini, Sante : σελ. 33 (93), 54
Cordemoy, de : σελ. 175 (166)
Cornaro, Andrea : σελ. 37, 38 (19), 43, 44, 85 (26), 233 (135), 241
Cornelio, Flaminio : σελ. 90 (46)
Corner, Zorzi : σελ. 9 (9), 51 (1), 52 (13) 69, 75, 227 (99)
Coronelli, Vincenzo : σελ. 69
Crema, Natale da : σελ. 55, 56, 58
Cypede, Pierre de la : σελ. 46 (79)

Δαμασκηνός, Μιχαήλ : σελ. 47, 48
Δωνᾶτος, Ἱερώνυμος : σελ. 11, 12 (23)
Dante : σελ. 43 (58, 59)
Dietterlin, Wendel : σελ. 175 (166)
Dolfin, Nic. : σελ. 241
Donatello : σελ. 236 (165)
Duora, Nicolò : σελ. 247

Ἐπισκοπόπουλος Γεώργιος : σελ. 150 (75), 207 (13), 227 (102)
Ἐπισκοπόπουλος, Γιάννης : σελ. 247
Ἔρασμος : σελ. 226
Ἑρρῖκος Η΄ : σελ. 226
Ecklin, Daniel : σελ. 228 (106), 233 (137)

Ζακάκης, Τίτος : σελ. 89 (44)
Ζένος, Νικολάκης : βλ. Zen

Faber, Felix : σελ. 226 (95)
Falconetto,Giovanni Maria : σελ. 189, 191
Ferrari : σελ. 61
Ficino : σελ. 43 (58)
Filarete : σελ. 62 (72), 63 (77)
Foscarini, οἰκογένεια : σελ. 32
Foscarini, Giacomo : σελ. 31 (84, 85), 32 (86), 36 (1), 41 (50), 60, 63, 65, 127 (164), 128, 227
Fracasco, Marino : σελ. 45
Fréart, Roland : σελ. 175 (166)

Θεοτοκόπουλος, Δομήνικος : σελ. 1, 41 (47), 47 (87), 49, 249, 260
Θεοτοκόπουλος, Μανοῦσος : σελ. 235 (164)
Θεοφάνης : σελ. 47, 48 (90)

Gibbs, James : σελ. 176 (165)
Giocondo, Fra : σελ. 174 (163)
Giorgi, Francesco : σελ. 251 (10)
Giotto : σελ. 110 (85), 251 (10)
Giraldi : σελ. 46
Gonzaga, οἰκογένεια : σελ. 209
Gonzaga, Federigo : σελ. 209
Grimani, Giovanni Battista : σελ. 192 (232)
Gritti, Andrea : σελ. 251 (10)
Grotto, L. : σελ. 46
Guarini, Guarino : σελ. 175 (166)
Guoro, Jacopo : σελ. 57, 252

Ἰμπραχὴμ πασᾶς : σελ. 201 (261)
Ἱππόδαμος : σελ. 69 (113)
Ἰωάννης ὁ Κύπριος : σελ. 48 (89)

Καλβίνος : σελ. 43 (58)
Καλλέργη, οἰκογένεια : σελ. 21, 37 (7)
Καλλέργης Ἀλέξιος : σελ. 11 (22), 20 (33), 22
Καλλέργης Ἀνδρέας : σελ. 41 (43), 78 (151)
Καλλέργης Ἀντώνιος : σελ. 43 (58)
Καλλέργης Γεώργιος : σελ. 22
Καλλέργης Ἰωάννης : σελ. 22

Καλλέργης Ματθαῖος (ἢ Μαθιός) : σελ. 43 (58)
Καλλονᾶ, οἰκογένεια : σελ. 78
Καλλονᾶς, Πανταλός : σελ. 207 (13)
Καλλονᾶς, Zuanne : σελ. 160 (111)
Κανιόλα, οἰκογένεια : σελ. 37 (11)
Καντανολέος : σελ. 22, 27, 193
Καπέλλων, οἰκογένεια : σελ. 37 (8)
Κάρολος Ε΄ : σελ. 56 (36), 172
Καρύτσης : σελ. 15 (8)
Καστροφύλακας, Πέτρος : σελ. 36, 63 (78), 67 (99), 114 (106)
Κάτουλλος : σελ. 87 (3)
Κατσαίτης, Πέτρος : σελ. 47 (83)
Καφφάτων, οἰκογένεια : σελ. 37 (11)
Κλώντζας (ἢ Κλόντζας), Γεώργιος : σελ. 72 (123)
Κολοκοτρώνης : σελ. 77 (145)
Κομνηνός, Ἀλέξιος : σελ. 15 (8)
Κομνηνῶν, δυναστεία : σελ. 15
Κονταρᾶτος, Ἀνδρέας : σελ. 205 (6)
Κοντογιαννάκης (ἢ Περδικάρης), Γεράσιμος : σελ. 77 (145)
Κόρακας, Καπετὰν Μιχάλης : σελ. 201 (260)
Κορνάρος, Ἀνδρέας : βλ. Cornaro Andrea
Κορνάρος, Βιτσέντζος : σελ. 1, 3 (9), 34 (96), 44, 46, 69 (109), 85 (26), 88 (34) 131, 190, 205 (7), 216 (57), 227, 260
Κορνάρων, οἰκογένεια : σελ. 32 (86), 37 (8)
Κουερίνη, οἰκογένεια : σελ. 37 (10)
Κουρμούλη, οἰκογένεια : σελ. 201 (262)

Λαμπάρδος (ἢ Λαμπράδος), Ἐμμανουήλ : σελ. 48 (94)
Λάνδος, Ἀγάπιος : σελ. 45 (66)
Λάντος, Γερόλαμος : σελ. 17 (18)
Λέων ΣΤ΄ : σελ. 110 (85)
Λίμα, οἰκογένεια : σελ. 37 (7), 242 (197)
Λίμας, Ἰωάννης : σελ. 242 (197)
Λίτινας, Μανόλης : σελ. 238
Λίτινος, Γεωργάκης : σελ. 190 (213)
Λόγγος, Ἰωάννης : σελ. 41 (43)
Λούκαρις, Κύριλλος : σελ. 42
Lando, Alvise : σελ. 68 (106)
Laurana, Luciano : σελ. 213
Lengherand, Georges : σελ. 226
Leonardo da Vinci : σελ. 214 (54)
Leoni, Giacomo : σελ. 175 (165)
Leoni, Leone : σελ. 51 (1), 68
Lima, Bernandin : σελ. 242, 242 (197)
Lombardo : σελ. 155 (87), 172
Lombardo, Pietro : σελ. 162 (119)
Lombardo, Santo : σελ. 238

Μακρυγιάννης : σελ. 74 (130)
Μανολέσσων, οἰκογένεια : σελ. 37 (12)
Μαρᾶς, Μιχαήλ : σελ. 21 (38), 26 (70), 39, 49 (98), 85 (26), 124 (153), 148 (66), 215 (56), 219
Μαργούνιος, Μάξιμος : σελ. 42
Μέδικοι : σελ. 256
Μελισσηνῶν, οἰκογένεια: σελ. 19, 20 (32)
Μηλιώτης Ἀνδρέας : σελ. 79, 81 (4), 89 (44)
Μηλιώτης, Φραγκιᾶς : σελ. 81 (4)
Μιχαὴλ Ἄγγελος : σελ. 181 (186), 209 (20), 256 (31, 32), 257 (35)
Μοντσελέζε, Θ. : σελ. 47 (83)
Μουάτσων, οἰκογένεια : σελ. 37 (12)
Μουρὰτ Β΄ : σελ. 24
Μούσης, Ἀθαν. : σελ. 197
Μουσούρων, οἰκογένεια : σελ. 37 (12)
Μπαρμπαρόσα, Χαϊρεντίν : σελ. 27, 53
Μπαρότσων, οἰκογένεια : σελ. 37 (10)
Μπεργαδῆς : σελ. 45
Μπόνων, οἰκογένεια : σελ. 32
Μπουνιαλῆς, Ἐμμανουὴλ Τζάνες : σελ. 34 (95), 89 (44), 240 (183), 242 (193)
Μπουνιαλῆς, Μαρῖνος, Τζάνες : σελ. 34 (95), 47, 48 (93), 89 (44), 240 (183), 242 (193)
Μπουσινάγων, οἰκογένεια : 37 (12)
Μωάμεθ : σελ. 196 (250), 197
Maderna (ἢ Maderno), Carlo : σελ. 255
Magagnato, Zuanne : σελ. 9 (9), 19 (27), 51, 56

Martini, Francesco di Giorgio : σελ. 56 (37)
Michelozzo : σελ. 103 (73), 208
Mocenigo, Zuanne : σελ. 28 (77), 29 (81), 30 (84), 37, 67
Mocenigo, Alvise : σελ. 241 (188)
Molin, Francesco da : σελ. 9 (13), 33 (91, 94), 60
Monanni, Raf. : σελ. 51, (1), 55 (33), 69 (109)
Monte, Giambattista del : σελ. 58 (48), 60
Montefeltre, Federico da : σελ. 56 (37)
More, Thomas : σελ. 226
Mormori, Em. : σελ. 9 (9), 31 (85), 51, 52 (6), 65 (92), 70, 74, 81 (7)
Morosini, Francesco : σελ. 4 (22), 67, 68, 76 (104), 137 (27), 189 (213), 223 (78), 239, 240 (183)

Ναϊμᾶ : σελ. 197 (253)
Νικόλαος Ε', πάπας : σελ. 175
Ντελαπόρτας, Λινάρδος : σελ. 41
Ντεμέτζος : σελ. 193 (234)
Ντονατέλλο : βλ. Donatello
Nigro, Andrea : σελ. 242 (197)

Ὁράτιος : σελ. 87 (31)
Οὐλοὺτς Ἀλῆς : σελ. 26 (61), 33, 36 (1), 52, 55, 75 (136)
Orme, Phibert de l' : σελ. 175 (166)

Παλαιολόγος, Μιχαήλ : σελ. 20 (32)
Παλαιολόγων, δυναστεία : σελ. 47
Παλλαδᾶς, Γεράσιμος : σελ. 194 (243)
Πάντιμος, Γεώργιος : σελ. 65 (89), 85, 41 (43), 78 (153)
Παντόγαλος, Γαβριήλ : σελ. 169 (146)
Πατελάρων, οἰκογένεια : σελ. 37 (7)
Πετράρχης : σελ. 21 (42), 43 (58)
Πηγᾶς, Μελέτιος : σελ. 42
Πικατόρος, Ἰωάννης : σελ. 45
Πικρός, Ἀθανάσιος : σελ. 34 (95)
Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος : σελ. 14 (1)
Πτολεμαῖος : σελ. 14 (1)
Palladio, Andrea : σελ. 4 (21,), 57 (42), 62 (72), 63 (77), 109 (82), 153 (81), 172 (115), 175 (164, 166), 181, 182, 184, 185 (202), 187, 191, 195 (246), 208, 210 (23), 240, 249, 250 (5), 251, 254, 256, 258, 259 (43), 260
Pallavicini, Sforza : σελ. 59, 61, 65
Palma il Vecchio : σελ. 48, 56 (36), 136 (25)
Pashley, Robert : σελ. 38
Pasqualigo, Filippo : σελ. 29 (81), 32 (88) 69 (109), 137 (29)
Paxi, Bartholomeo di : σελ. 25 (62)
Perrault, Claude : σελ. 175 (166)
Perrot, George : σελ. 38 (18)
Pesaro, Giovanni : σελ. 12
Peruzzi : σελ. 250, 257 (35)
Philander : σελ. 174 (163)
Pirino, οἰκογένεια : σελ. 242 (194)
Pirino, Pietro : σελ. 242, 243 (198), 244 (213), 245 (215), 246 (222, 228), 247
Pirino, Zuanne : σελ. 247
Pitati, Bonifazio de' : σελ. 136
Pococke, Richard : σελ. 37 (3), 71 (38)
Poliziano : σελ. 43 (58)
Pollani, Bernardo : σελ. 62 (73)
Ponte, Antonio da : σελ. 173 (155)
Premarin, Angelo : σελ. 239 (181)
Priuli, Alvise : σελ. 231 (122)
Priuli, Antonio : σελ. 251 (8)
Pugin : σελ. 175 (164)

Ραφαήλ : σελ. 4, 48 (90), 209, 257 (33), 258 (38)
Ραψομμάτης : σελ. 15 (8)
Raimondi, Marcantonio : σελ. 48 (90)
Renier, οἰκογένεια : σελ. 169
Rimondi, Alvise : σελ. 75, 78 (155)
Rizzo, Andrea : σελ. 49 (98)
Rizzo, Nicolò : σελ. 49 (98)
Romano, Giulio : σελ. 209, 214, 256, 257
Rossi, Domenico de' : σελ. 52 (11)
Rusconi : σελ. 249
Ruskin, John : σελ. 171, 172 (151), 175 (164)

Σαβόγιας, Γρηγόριος : σελ. 178 (177)
Σανοῦδος, Μάρκος : σελ. 19 (28)
Σανούδων, οἰκογένεια : σελ. 37 (10)
Σαουνάτσων, οἰκογένεια : σελ. 37 (10)
Σαχλίκης, Στέφανος : σελ. 40, 88 (35), 229 (113)
Σκορδίλη, οἰκογένεια : σελ. 19, 20 (32), 37 (13)
Σκορδίλης, Γεώργιος : σελ. 85 (26)
Σκορδίλης, Γιώργης : σελ. 237 (170)
Σκορδίλης, Γιάννης : σελ. 209, 238 (179)
Σοβεντοῦκος : σελ. 219 (65)
Σόρβολος, Νικόλαος : σελ. 24 (55)
Σουρίας, Μάρκος : σελ. 207 (13)
Σοφιανός, Ἰωάννης : σελ. 33 (93), 36 (1)
Σπιέρας, Ἁδριανός : σελ. 45
Στριλήτζας, Γεώργιος : σελ. 238 (180), 241 (187)

Sangallo, Antonio da : σελ. 56 (37)
Sangallo, Giuliano da : σελ. 208
Sanguinazzo, οἰκογένεια : σελ. 193 (234)
Sanmicheli, Giangirolamo : σελ. 53, 54 (19), 55, 238
Sanmicheli, Michele : σελ. 4 (22), 5 (26), 28, 53, 54, 55, 56, 57 (38), 59 (53), 75, 78 (156), 123, 158 (101), 172, 186, 188, 191, 194 (240), 209, 214, 217, 229, 232
Sanmicheli, οἰκογένεια : σελ. 209
Sansovino, Andrea : σελ. 161
Sansovino, Francesco : σελ. 78, 189
Sansovino, Jacopo : σελ. 78 (156), 172, 173 (155), 189, 229, 251 (10)
Savorgnan, Giulio : σελ. 207, 252
Scamozzi, Vincenzo : σελ. 57 (42), 63 (77), 175 (166), 177, 181, 182 (190), 187
Serlio, Sebastiano : σελ. 2 (6), 4 (20), 71 (116), 122, 136, 155, 157 (98), 159, 162, 172, 174, 175 (164, 166), 176, 177, 178 (176), 181, 182, 184, 185, 187, 191, 195, 209, 222 (73), 239, 240, 249, 250, 251 (10), 252 (101), 252, 258, 259, 260
Sforza, Ascanio : σελ. 161
Sforza, Fransesco : σελ. 62 (72)
Shute, John : σελ. 175 (166)
Sieber, Fr. : σελ. 120, 141 (45), 231
Siciolante, Girolamo : σελ. 188 (206)
Simonelli, Vittorio : σελ. 55 (33)
Sirigatti : σελ. 249 (1)
Speroni, Speron : σελ. 43 (58)
Spira, Fortunio : σελ. 252 (10)

Τζάνες : βλ. Μπουνιαλῆς
Τζαγκαρόλος, Ἱερεμίας : σελ. 185, 239, 250, 260
Τζαγκαρόπουλος ἢ Τσαγκαρόπουλος, Μανόλης : σελ. 209, 238 (178), 239
Τσελεμπῆ, Ἐβλιγιά : σελ. 41 (47), 58 (48), 63 (76), 64, 66 (94), 68 (107), 71 (116, 119), 148 (67)
Τσιτσεκάκης, Σαφτὲρ ἐφέντης : σελ. 87 (31)
Τρώιλος, Γεώργιος : σελ. 41 (43), 46
Τρώιλος, Ἰωάννης-Ἀνδρέας : σελ. 41 (43)

Tasso : σελ. 46
Tintoretto, Jacopo : σελ. 48 (89), 256 (32)
Tiziano, Vecellio : σελ. 48, 252 (10)
Tournefort, Pitton de : σελ. 229 (111)
Tours, Tristan d' Ermite : σελ. 126
Trevisan, Domenico : σελ. 226, 227 (95)
Trivan, Antonio : σελ. 27 (73), 37, 242 (194, 197)

Φουρλάνος, Δανιήλ : σελ. 45
Φραμπενέτος, Θωμᾶς : σελ. 160 (111), 179 (178), 189 (213), 190 (213), 220 (66)
Φραμπενέτος Μαθιός : σελ. 190 (213)
Φραμπενέτος Μιχελῆς : σελ. 190 (213)
Φουκᾶς, Γεώργιος : σελ. 219 (65)
Φωκᾶς, Νικηφόρος : σελ. 15, 16 (11)
Φώσκολος, Μάρκος Ἀντώνιος : σελ. 46

Vasari, Giorgio : σελ. 53, 54 (18), 56 (37), 59, 62 (72), 172 (155), 174 (161), 208,

210, 256 (31), 257, 258, 258 (39)
Venier, Dolfin : σελ. 21 (40)
Veronese, Paolo : σελ. 48
Verme, dal : σελ. 21 (42)
Vignola : σελ. 175 (166), 249 (1), 254, 257
Vincenti, Daniele di S. : σελ. 51 (1), 68
Vinci, Leonardo da : σελ. 62 (72), 214 (54)
Viollet-le Duc : σελ. 143 (49), 179 (179), 180 (182), 185 (198), 196 (245)
Vitturi, Giovanni : σελ. 53 (18)
Vries, Vredeman de : σελ. 175 (166)

Χατζῆ Ἰμπραχὴμ ἀγᾶς : σελ. 77 (146)
Χατζιδάκης, Ἰωσήφ : σελ. 38
Χορτάτση, οἰκογένεια : σελ. 20 (32), 37 (13)
Χορτάτσης, Γεώργιος : σελ. 20 (33), 41 (45), 46, 50, 87 (31), 130, 192
Χορτάτσης Θεόδωρος : σελ. 20 (33)
Χορτάτσης, Μελέτιος : σελ. 89 (44)
Χωριατοβραχιμάκη, ἀδελφοί : σελ. 90

Zen (ἢ Zeno), Νικολάκης : σελ. 241, 253
Zen, Φραγκίσκος : σελ. 241

Ware, Isaac : σελ.176 (166)
Werdmüller : σελ. 58 (78)

THE HOUSES OF RETHYMNO

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF CRETAN RENAISSANCE ARCHITECTURE IN THE 16th AND 17th CENTURIES

Unlike Candia, modern Heraclion, the most highly populated civic centre in Crete, Canea and Rethymno (the island's second and third largest seaports respectively) still possess a wide variety of striking private houses dated to the last two centuries of the long Venetian occupation of the island. Although hardly any serious official concern has been shown for the preservation and maintenance of these historical edifices, both towns have virtually retained much of their architectural heritage, despite certain urgent pressures recently exercised by the inhabitants for redevelopment schemes.

Nevertheless, there is no actual monograph on the domestic architecture of Rethymno or Canea, either in Greek or any other language ; it is consequently hoped (and intended) that this book will fill an obvious gap — at least, as regards Rethymno. Giuseppe Gerola, a learned Italian scholar of the first half of the present century, has of course briefly referred to the houses of Rethymno in the third volume of his « Monumenti Veneti nell' Isola di Creta » (1905 - 1932), an impressive four - volume work which covers all types of Cretan architecture, beginning with the very first years of the Venetian occupation in the early 13th century until the fall of the capital, Candia, to the Turks in 1669. Gerola's contribution to our knowledge of Cretan architecture during the period in question is, however, of little real value, and his extremely brief account of the houses of Rethymno is no more than a mere list of some of the town's domestic buildings.

On the other hand, Gerola's approach to Cretan architecture of the late 16th and early 17th centuries — a period which may, generally speaking, be said to correspond to the peak of civilization attained in Venetian Crete — is almost entirely confined to the idea of the emergence of a purely Venetian architecture of a provincial or colonial character His appreciation is a correct one, in so far as it concerns curtain walls and bastions and some public buildings, but it gives a completely false impression of the domestic and ecclesiastical structures erected on the island by Cretan « inzegneri » and master - masons, whether Greeks or hellenized Creto - Venetians.

Gerola did not in fact realise that he was dealing with the architectural achievements of the highly civilized society of the prosperous Cretan towns, a society in which literature, drama and painting flourished, a society which had indeed adopted a great many of the architectural concepts of the Italian Renaissance in order to create a refined classicist environment. And it is worth noting that this remarkable infiltration of the ideas of the Renaissance throughout the towns and even the Orthodox monasteries of Crete was not the work of Italian architects, engineers or masons employed by the local Venetian

authorities ; for the most part, it was in fact accomplished through the agency of Sebastiano Serlio's and Andrea Palladio's books on architecture which were very widely read, not only in Western and Central Europe, but also in this Greek Orthodox island situated at the extreme south - eastern end of this old and always astonishing continent of ours.

Crete (Pl. 1), illustrious centre of Minoan civilization in the prehistoric era, is the fifth largest island in the Mediterranean ; and it is almost equidistant from Europe, Asia and Africa. A chain of high mountains runs west to east across the length of the oblong - shaped island, dividing it into two parts, north and south, the former looking towards Europe, the latter towards Africa. The southern coast is rugged and rocky ; consequently, the island's three major ports are situated in the north. Of these, Rethymno is halfway between Candia and Canea and has, according to the 1971 census, a population of approximately 16.000 inhabitants.

Rethymno extends across a small flat promontory which terminates in a rocky hill rising about 130 feet above sea level. It is, however, the north end of the east coast of the town which has a natural but microscopic harbour. As a result of its position and of the high winds that blow across the Cretan sea from the north, this harbour used sometimes to be blocked up with sand. To the south, the town is surrounded by a series of hills which provide masons with a yellowish soft limestone for their building requirements.

The climate is fairly mild in winter, but the summer months are hot and dry, and the supply of drinking water remained a major problem for the inhabitants of Rethymno and the other Cretan towns throughout the Venetian occupation. These conditions necessitated the construction of a type of house with a flat roof which would collect the rain water and lead it into an underground cistern, sometimes combined with a well placed in the courtyard. Although this type of building is very commonly found in many islands of the Aegean and, generally speaking, throughout the Mediterranean, it seems likely that, in this particular case, its origins might well lie in Minoan architecture.

Surprisingly enough, Rethymno was spared destruction by the strong earthquakes that caused tremendous damage to the buildings of Candia (especially in 1303 and 1508) and Canea (in 1595). Despite certain archaeological discoveries made during the last decades within the boundaries of the town, it cannot yet be stated with absolute certainty that Rethymno lies on the site of ancient Rithymna, which was an important Cretan city during Classical, Hellenistic and Roman times. Nevertheless, it seems likely that, when the Venetians used force to ensure their settlement in Crete in the early 13th century, Rethymno was already a small fortified Byzantine port, occupying the area around the old harbour.

In 1204 Constantinople, the Byzantine capital, was captured by the allied Venetian and Frankish knights of the Fourth Crusade, and Crete, on which the eyes of the maritime Republic of Venice were focused, passed quickly under the control of the Doge. In order to maintain and safeguard this profitable new position the Venetians soon applied a well - organised system of colonisation. During the first sixty years of the 13th century a fairly large number of Venetian colonists from the six different quarters of the great city were sent in stages to Crete and allotted a large and specific area in which to settle. Administratively, the entire island was divided into six districts named after the six quarters of Venice ; these were later reduced to four territories (« territorij »), i.e. those of Canea, Re-

thymno, Candia and Setia. The colonists were granted a formal contract (« carta concessionis ») which covered all their rights, including their obligations, military and other, to the generous republic.

The proud local aristocracy, Byzantine and Greek Orthodox, were compelled to abandon the largest and finest parts of their lands — as indeed was the Greek Church — in order to make room for the newcomers and Latin clergy. The latter were furthermore encouraged to recall the schismatic Greeks of Crete, to receive them once more in the Roman Church and appoint them to posts vacated by Greek bishops who had been expelled by violent means and finally exiled.

The Greeks fairly soon retorted with a surprisingly large number of national revolts led by distinguished members of the Byzantine landed gentry — for the most part, from the Rethymno district. Successive revolts continued for more than a hundred and fifty years, and Venice was finally obliged to effect a radical change in her Cretan policy , firstly, by recognising the Greek landlords ; secondly, by abandoning official support of the ambitious aims of Rome. This meant something more than simple religious tolerance, in accordance with the Venetian motto « semo Viniziani e poi Cristiani » ; something more too than Venetian respect for Greek feudal lords. It certainly sparked off the creation of a new and improved form of status quo, the aim of which was to encourage a step - by - step assimilation of the privileged Venetian minority and the vast Greek majority.

Inter - marriage between Greeks and Venetians gradually became a very frequent occurrence, and economic interests in common made it necessary for both communities to compromise and associate more closely. Initial differences and distinctions became progressively fewer — at least as regards the Greek and Venetian upper classes — although the ratio of privileges granted to the Creto - Venetian minority remained higher than that of those accorded to the Greeks throughout the Venetian occupation.

The Creto - Venetian minority, however, bitterly resented the treatment meted out to the colony by Venice.The Cretan nobility (« nobilitas cretensis ») was in fact accorded a far lower rank than that of the genuinely Venetian one (« nobilitas veneta »), the latter generally being the rank granted to the gentry of Venice itself. In addition, Creto - Venetians — and sometimes Greeks — were appointed to some insignificant and not very profitable posts in the administration of the island. The distrustful metropolis firmly insisted on the preservation of far more important offices by members of its own aristocracy established in Crete. An undercurrent of complaints, combined with increasingly higher taxation, eventually caused the outbreak of a purely Creto - Venetian mutiny in Candia, the capital of the island, in 1363 ; it cost Venice an expensive war which was only brought to an end during the following year. It is worth noting, however, that the protagonists in this unexpected movement soon called for a coalition of the Greek feudal lords and proclaimed Crete an independent republic under the banner of St. Titus, the first bishop and patron saint of the island. There can be no doubt that the emergence of all these astonishing trends clearly underline the fact that progress towards a slow but fairly effective process of hellenization of a great number of the 13th century Venetian colonists was under way : a process, moreover, which would also be observed during the succeeding centuries.

In the course of time the Greek aristocracy was also affected. The landed gentry now

regarded the utopia of a Byzantine revival in Crete, which it had previously harboured, with scepticism and a greater degree of realism. For there could be absolutely no doubt now that Byzantium, in a state of decay and decline, surrounded on all sides by the ever increasing threat of Turkish imperialist action, was not in a position to offer Crete anything in the way of help. On the other hand, Venice, still a great Mediterranean power, could ensure adequate protection from hostile attack and the prosperity of the Greek inhabitants of the island.

During the last decades of the 14th century and throughout the following one, the three largest civic centres of Crete, i.e. the capital, Candia (P l. 13), Canea (P l. 12) and Rethymno (P l s. 2 - 5, 7, 10, 11_2), witnessed a notable increase of population, as well as an expansion of residential areas outside the medieval walls. Trade with the East and the West flourished and famous sweet Cretan wines reached the European markets. Young Cretans became bold and skillful mariners and an active Cretan community soon emerged in Venice and rapidly matured.

Serious troubles in Cretan affairs only occurred in the late 1530's. These were triggered off by the appearance of a fatal enemy, when a Turkish armada under Hai'redin Barbarossa began making disastrous raids on the Aegean coast, attacking Venetian possessions in the Peloponnese and the Archipelago and for a long time spreading terror throughout the Ionian Islands and Dalmatia. Alarmed and agonised, Crete awaited a Turkish invasion. It came more than one hundred years later ; but in the meantime the Venetians, themselves panic - stricken, had fortified the Lido at the very entrance of the Venetian lagoon in order to ensure the safety of their own city. The Turkish threat was also responsible for the initiative taken by Venice in sending Michele Sanmicheli, the celebrated High Renaissance architect of Verona, to Crete in order to accelerate the erection of enormous curtain walls and bastions intended to enclose the unprotected populous suburban quarters of the Cretan seaports (P l s. 10, 12, 13).

After a breach of the peace, the Turkish menace loomed up again during the Turco - Venetian War of 1568 - 1573, which virtually came to an end in 1571 with a Pyrrhic victory for Venice and modern Hellenism : namely, with the combined European triumph in the battle of Lepanto (October 1571). But the summer of 1571 also witnessed the fall of Cyprus. It was during the same summer too that some Turkish warships put in at Rethymno and destroyed almost the entire town by fire. Rethymno, however, soon recovered and was largely rebuilt in the late 16th and early 17th centuries.

The destruction of Rethymno by fire, however, spotlighted the profound social inequalities existing between the oppressed Cretan peasantry on the one hand and the wealthy upper classes and prosperous citizens of Cretan towns on the other. Armed peasants of the Rethymno district, who were supposed to fight the Muslim invaders, turned instead against their hated rulers. It is not therefore entirely surprising that well - equipped and superior Turkish forces, invading the island in 1645, faced virtually little if any resistance as they marched through the Cretan villages. There remained only the bastioned towns — mainly Candia — to carry on a heroic struggle against the infidel troops for twenty - five years (1645 - 1669), until the complete collapse of the « Regno » of Crete.

The first outstanding works of Cretan literature appeared as early as the 15th century. But Cretan poetry and drama did not reach their peak until the golden age of the two

following centuries, as a result of the influence exercised on Cretan authors by some well - known writers of the Italian Renaissance, such as Fracasco, Giraldi, Grotto, Tasso and Ariosto, among others. Written in the local Cretan dialect and published in Venice, Cretan poetry and drama (tragedy and comedy) acquired popularity not only among the upper classes but also with a wide public in the island towns, where the inhabitants sometimes had the opportunity to see some of the dramatic works performed on the stage.

The work of two Cretan writers is certainly outstanding. First, George Chortatzis (late 16th - early 17th century), a Greek nobleman of Rethymno who, among other works, wrote a drama, « Erophile », and a delightful comedy, « Katzourbos ». Secondly, Vincenzo Cornaros (17th century), most probably a Creto - Venetian from Setia, author of « Erotokritos », a genuine masterpiece of Cretan literature written in perfect Greek, which soon became extremely popular on the Greek mainland, in Asia Minor and the Ionian Islands. This work exercised a great influence on modern Greek poetry in the early 19th century.

During this golden age groups of men of letters, learned scholars, educated clergymen and poets, following the example of the Italian « Accademie », were to be found in the three major Cretan towns. Many Cretans also attended courses at Italian universities — mainly that of Padua, near Venice. The majority were trained as lawyers and physicians and, on returning home, spread the new ideas of the Renaissance on architecture, literature and painting.

Byzantine traditions remained alive and active in over one thousand small Greek churches decorated with frescoes sometimes betraying an Italian naturalism which appealed to contemporary Cretan painters. Crete provided the mainland, Mt. Sinai and the Greek community of Venice with icons. Other artists were invited to decorate the monasteries of Mt. Athos in Macedonia and Meteora in Thessaly with the well known themes of Byzantine iconography. It was, moreover, Candia, the Cretan capital, which gave to the world a genius in the person of Domenicos Theotocopoulos, afterwards known as El Greco of Toledo. The great mannerist painter was born at Candia, now Heraclion, in 1541 and there is evidence that this gifted child of Crete was an active master - painter at the age of twenty - five (in 1566) before he left his native land.

Rethymno was probably referred to for the first time in the Venetian records in 1229. In 1644, on the eve of the Turkish invasion of 1645, the population consisted of 8038 inhabitants over the age of eight years old, according to the last, so - called Trivan, census. In 1582 there were 85 Venetian nobles (« nobili veneti »), 213 Cretan nobles (« nobili cretensi ») and 4458 inhabitants belonging to the social classes which were comprised of citizens (« cittadini ») and people (« plebe »). Of these 845 were members of the Roman Catholic faith and the rest of the Greek Orthodox.

If we examine with care a series of old Venetian maps dated to the 16th and 17th centuries, in which Rethymno figures (Pls. 7, 10, 11_2) and compare them with the modern town - plan pattern of the old city to the south of J. Dimacopoulos Street (Pl. 8 - 9), we are able to ascertain that the city has preserved the pattern it possessed during the first decades of the 17th century almost intact, with the exception of some square buildings extending below the Fortezza fort and along the length of the east shore.

Two or three central roads now terminate in the area of the little harbour, where, may be observed in a Venetian map of 1559 (P l. 7_2), extended the fortified enceinte of Rethymno during the first four centuries of the Venetian occupation. The area was called Castel vecchio and continued to be known as such until recently (the name was applied to the quarter around the old port). The enceinte was almost completely destroyed during the Turkish raid and fire of 1571.

From this same map of 1559 (P l. 7_2) we may observe that, at the beginning of the 16th century, the greater part of the population of Rethymno dwelt outside these walls with square - planned towers. In actual fact, beyond the fortified Castel vecchio extended the « borgo » of Rethymno, which was unfortified and unprotected from hostile attack until at least the spring of 1538, when the great Veronese architect, Michele Sanmicheli, arrived in Crete. Both from Giorgio Vasari, the Florentine architect and celebrated biographer of the artists of the Italian Renaissance, and from relevant documents in the State Archives of Venice discovered by Gerola, we learn that Sanmicheli designed the curtain walls of the borgo of Rethymno. The plans were drawn up during the period 1538 - 1540 but work on the fortifications does not seem to have been wholly completed in 1571 when Uluts - Ali, the Turkish piratical chief, laid the town waste by fire. Sanmicheli's fortifications extended along the length of a straight line which began on the east shore by the bastion of Aghia Varvara (St. Barbara) and terminated at the west shore thus including the fortified central city gate raised by the governor Guoro (also known as the Porta Guora), a small part of which is still preserved (P l. 15). A few remains of the ditch, running along the length of J. Dimacopoulos Street (P l. 14_1), and some vaulted rooms once inhabited by soldiers, i.e. situated within the bastion of Aghia Varvara abandoned in the early 20th century, are also preserved.

After the destruction of 1571 and the flight of part of the population, the Venetian authorities decided to transfer the site of the town to a point within a ring of fortifications which they intended to raise on the rocks where the flat promontory of Rethymno terminates towards the north. In actual fact, the fine fort of Fortezza (P l. 17), one of the most impressive raised by the Venetians in south-east Europe, was built between 1573 and 1582, but the inhabitants reacted against the decision taken by the Venetians to move them into the Fortezza and preferred to rebuild or repair their old houses. Consequently, most of the old houses of modern Rethymno are dated to the period 1571 - 1646.

Some military installations, including barracks, storehouses, a hospital, a prison, an administrative building, etc., were however built within the Fortezza (P l s. 17 - 22), with which this study is not directly concerned. A few private houses (P l. 21), as well as the new Roman Catholic Cathedral of Rethymno, on which the present Turkish Mosque of the Fortezza was superimposed, were also raised here.

During the last seventy years of the Venetian occupation the town of Rethymno was consequently confined to an area consisting of the impressive bastioned enceinte of the Fortezza, the fortifications raised by Sanmicheli and the west and east shores, of which the latter included the small harbour of the town (P l s. 23, 24_2). There were two main roads : the so - called Sabbionara, which traversed the length of the east shore (P l. 27) and the present Ethnikis Antistaseos Street, then called the Ruga Grande. The latter is referred to as such in contemporary notarial deeds. Beginning at the Porta Guora, the

road constitutes the main commercial highway of the town. On it were two large former Roman Catholic monasteries and churches, S. Francesco and Santa Maria, which have been preserved as a result of their conversion by the Turks into Moslem mosques.

There was also a small square (« piazza ») near the harbour facing the sea. The buildings here were reminiscent of those in the Piazetta at Venice : an arcaded loggia, slightly elevated above ground level, where the local nobility assembled (P l. 37_1), a fountain house restored by the governor Alvise Rimondi, in 1626 (P l. 37_2) and a clock tower completely destroyed after the end of the Second World War (P l. 35_3).

The town was divided up into many quarters and the roads often widened out into small squares (P l. 33), like the well known « campi » in Venice, in which well - heads were frequently encountered. Formerly there were also many vaulted passages passing under private houses just as they did in other Greek towns, as indeed in Venice itself, where they were called « sottoporteghi ». Venetian styles had in fact decisively affected town planning in many Greek territories not yet conquered by the Turks (P l s. 29 - 31, 32_1).

DESCRIPTION OF A SELECTION OF HOUSES

1. No. 11, S. Kledi Street

An interesting example of a Rethymno house dated to the late 16th or early 17th century may still be seen at No. 11, S. Kledi Street. The building occupies one of the corners of this quiet narrow street which is not far from the south side of the Fortezza. It consists of a ground floor, mezzanine and upper storey. For a great number of years the house unfortunately suffered from neglect, and only the ground floor now remains in a position to provide us with a clear picture of the plan (P l s. 38, 39_1).

All that remains of the old house is an L-shaped building enclosing a courtyard on two sides only. The courtyard is a rectangular - planned and pebble - paved open space ; some typical traces of horizontal beams on the side walls, indicating a beamed ceiling identified by means of the timber floor of the upper storey can, however, be seen. A similar conclusion may be reached by means of the existence of two small windows on the exterior wall of the courtyard (P l s. 38, 39_1) which must certainly have provided the interior of the upper storey with light.

The courtyard is entered by passing under the semicircular lintel of a beautifully carved door, on each side of which are superimposed pairs of columns and pilasters attached to the solid exterior wall. Both spandrels include a relief decoration of two putti and a frieze bearing a Latin inscription which reads « QUI SPERAT IN DEO SUBLEVABITUR » (P l s. 38, 113_1).

A flight of steps, attached to the inner side of the exterior wall, ascends from the courtyard to the level of the mezzanine. It is nevertheless likely that another staircase, leading directly from the courtyard to the upper storey, existed. Close to this part of the courtyard is a very simple well - head which suggests the existence of an underground cistern apparently used for gathering rainwater from the flat roof of the upper storey. The other sides of the courtyard are virtually closed by a number of vaulted or timber-roofed store - rooms. Among these, the one rising above the actual corner of the house has been pro-

vided with a small round - headed door (P l s. 38 - 39_1) which gives out on to the street and should be identified with the so - called « magazin », a ground floor space intended to serve as a store - room for various goods or as a commercial store - house associated with the owner's professional occupation, or even a workshop. It is moreover under the name of « magazin » that this kind of room is frequently mentioned in Cretan notarial deeds during the 16th and 17th centuries.

The plan of the mezzanine is not very clear. There do, however, appear to be two rectangular - shaped main rooms. Both were lit by means of a row of windows facing the street, one of which includes a decorated sill in the form of a slightly projecting piece of stone bearing depictions of two dolphins (P l . $105_{1,2}$) in a symmetrically arranged composition. There is little doubt that the mezzanine was intended mainly for the owner's use or some such function. A room of this kind is referred to by George Pandimos in a notarial deed dated April 1st, 1618.

A timber - made staircase leads straight up from the mezzanine to the level of the upper storey (P l. 39_2). The latter is covered by a flat roof and was undoubtedly meant to provide the main rooms for the use of the owner's family. In fact, the plan is a mixture of the original exterior and separating walls and of additional work completed in stages during the Turkish occupation. There nevertheless appears to have been a large rectangular - shaped room which was well lit and must have served as the so - called « portego », i.e. the main salon of the piano nobile intended for receptions. The piano nobile included the bedrooms, as well as a kitchen and garderobe.

Finally, one of the two fronts of the house which faces S. Kledi Street appears to be the most interesting (P l. 38), in so far as an attempt has obviously been made to set doors and windows on a perfectly flat elevation in a partly symmetrical composition.

2. No. 9, A. Diakos Street

This old house is situated within the boundaries of the district of the Castel vecchio which formed part of 16th and 17th century Rethymno. As in the case of example No. 1, only the ground floor presents a clear picture of the original plan of this old building. Judging from the street façade and the type of the door alone (P l s. 41, 42_2), one may in fact conclude that the house is dated to the late 19th century. The conclusion is, however, a misleading one, since the plan of the ground floor (P l. 41) suggests that a much earlier date should be ascribed to a structure which is relatively large in comparison to the average Rethymno house.

The door gives out on to a narrow corridor leading to an open - air courtyard which must have been originally separated from the street by a high wall reminiscent of the one in the courtyard of another old house at No. 12, Tsouderos Street (P l. 117_1). We can only imagine that the exterior wall was pierced by an arched door giving straight out on to an open - air and stone - paved courtyard. The latter would have been provided with an L-shaped staircase leading up to the piano nobile. The staircase which no longer exists can in fact be easily traced from the present concrete one. An arched gateway, recently pulled down, led from the courtyard into another open - air space giving on to a large barrel - vaulted gallery which most probably served as a stable for the owner's horses.

The gallery was lit by a unit of two rectangular - framed windows which had a door between them (P l. 92_1) giving out on to a third courtyard used solely by the family and servants. This courtyard was provided with a beautiful staircase (P l. 41, 42_3, $79_{3,4}$) leading up to the piano nobile, as well as a garderobe (P l. 42_3) and a well - head.

The piano nobile has undergone a great many alterations. It included an open - air terrace above the ground floor gallery which has a garderobe (P l. 97_2) and kitchen. The solid body of the piano nobile was isolated and elevated above the entire complex of the ground floor in the form of a tower - like structure. Unfortunately, there was no access to the interior.

3. No. 50, Thessaloniki Street

This two - storied old house is sited close to the church of The Virgin of the Angels which dates back to the Venetian era, although it was later converted into a Moslem mosque in which the Turks of Rethymno worshipped. Evidence, based on certain information, leads us to the conclusion that this house was closely connected with the charitable activities undertaken by the headquarters of the Latin clergy of the nearby church in the early 17th century.

The ground floor (P l s. 43_1, 45_1) includes a staircase leading up to the piano nobile, a series of segmental arches rising upon piers of dressed masonry and supporting the timber - beamed floor of the piano nobile, a well - head placed above the site of an underground cistern of rainwater, a recently discovered fireplace on a side wall and a wash - basin behind the staircase.

A photograph of the exterior of the house published by Giuseppe Gerola in 1917 reveals that, together with the arched door of the ground which gives straight on to the staircase, there was originally a small rectangular - planned window raised above the ground level on the left hand side. It is very likely, however, that, sometime in the present century, the large door with the straight concrete - made lintel (P l. 44_1) replaced another equally large one similar to the widespread type with a segmental arch which is frequently encountered in a great many fronts of the ground floor shops and store - houses of Rethymno (P l. 44_2).

The staircase gives on to the salon or « portego » of the piano nobile (P l. 43_2) which was lit by two windows (P l. 44_1, 104_1) whose spandrels have been beautifully decorated with a foliate theme, whereas the sills are supported by carved consoles. Beside the « portego » is another room, originally lit by two windows similar to the afore - mentioned ones (P l. 44). Next comes a third room which should be identified with the kitchen ; finally, a small bathroom covered by a hemispherical dome. The latter was built during the period of the Turkish occupation.

4. No. 70, Niceph. Phocas Street

The house is a three - storied one, situated on the west bank of Niceph. Phocas Street, the so - called Makrí Stenó, i.e. the Long Way, which crosses the old town from north to south.

The house appears to be in the form of an L-shaped unit occupying two sides of a

rectilinear courtyard separated from the street by a solid high wall (P l s. 45_2, 46_1, 47_1).

A round - headed door, bearing depictions of two warrior heads on the spandrels, as well as the remains of a Latin inscription on the frieze (P l s. 45_2, 120_1), opens out on to the courtyard. The latter includes a staircase leading to the first floor, a wash - basin, a well - head, a « magazin », presumably a commercial store - house with a large door in the form of a semi - circular arch, leading directly into the street (P l s. 46_1, 47_1).

On the first floor is a large rectangular - planned room identified with the « portego » and lit by two windows on the exterior wall (P l. 45_2), as well as a kitchen and garderobe.

Finally, the second storey, which is also covered by a flat roof, has only one large room, lit by two windows facing the street (P l. 45_2) and by a double row of nine windows overlooking the courtyard (P l. 47_1).

We possess sufficient evidence to enable us to date this old house to the late 16th century or early 17th century ; some exterior and separating walls on the second floor in particular should, however, be ascribed to the Turkish era.

5. No. 154, Arkadiou Street

The fact that this beautiful building should be classified as a small palace rather than an average Rethymno house is undoubtedly due both to its uncommon size and to the beauty and axiality of the street façade (P l. 47_2). The house is situated on the west bank of Arkadiou Street which runs through the Sabbionara, the well - to - do district of old Rethymno.

The building is in the form of a U-shaped three - storied body which rises from three sides of a square - planned and open - air inner courtyard running along the entire structure from the top to the ground floor (P l. 49).

Besides the stone - paved courtyard with the staircase leading to the first floor, the wash - basin and the nearby fountain (P l. 86_3), the ground floor also includes a linear unit consisting of a corridor with a timber - beamed ceiling and two flanking shops with arched fronts on each side (P l. 47_2). An axis of symmetry, which obviously dominates the front of the ground floor, both as regards plan and elevation, has been deliberately emphasized by a monumental door (P l. 138_3) in the centre of the smooth - rusticated front. It is a round - headed and pedimented synthesis with attached columns rising on pedestals on both sides.

The first floor, which should be identified with the piano nobile, contains a U-shaped and timber - made corridor supported by wooden posts. Open towards the courtyard, it gives out on to two rectangular - shaped rooms lit by a number of windows facing the street. There is also a kitchen with a fireplace and a fairly small garderobe (P l s. 48_2, 49_1).

Finally, on the second floor there are a number of bedrooms, of which the central one has a balcony (P l s. 47_2, 100_2) supported by carved consoles. The rooms again communicate through the timber - made corridor enclosing the inner courtyard, although the former is separated from the latter by means of glazed - in panels. The exterior surface of the corridor is surmounted by a kind of frieze decorated with a very flat ornament consisting of leaves and flowers repeated at the top of the timber - made cornice of the street façade (P l s. 47_2, 50).

On the tympanum of the pedimented door there is a double inscription in Greek and Turkish, including the date 1844 which indicates that fairly large scale alterations were completed in that year. The three - storied corridor and re - modelled street façade and door should certainly be included among these alterations. At the same time, several features of the street façade, such as the rusticated front of the ground floor and the carved consoles of the balcony, etc., are clearly dated to the Venetian period. It is, accordingly, well - nigh impossible to form an idea of the original plan or elevation of this small palace. Any alterations carried out both in the interior and exterior were nevertheless certainly executed in a masterly manner, and the final result was a fine example of a Rethymno building.

6. No. 89, Niceph. Phocas Street

Another type of an old Rethymno house (P l. 52) may still be seen at No. 89, Niceph. Phocas Street. The main feature of the plan is the absence of an open - air inner courtyard, ground floor corridor and entrance hall. In the first place, this is due to the extremely narrow street façade ; in the second, to the owner's apparent desire to provide his house with a ground floor « magazin » instead of an entrance hall or some such room. The ground floor front is therefore in the form of the common segmental - arched door giving out on to both a shop or store - house and a staircase leading to the upper storey.

The house rises on three horizontal levels : ground floor, first and second stories. Of these the ground floor interior remains the best preserved. On the other hand, both upper stories, as well as the street façade, were considerably altered in the 1960's.

The first storey must have had a « portego », i.e. salon, as well as a kitchen which can easily be traced from the relevant chimney : a fairly high structure supported by consoles. The chimney projects from the surface of the flat street façade and rises to the first and second floor fronts, finally surmounting the flat roof of the second storey (P l. 52).

The first floor windows were rectangular - framed with straight lintels, whereas the ones on the second floor were reminiscent of those encountered at No. 50, Thessaloniki Street (P l. 104_1) : round - headed openings flanked by pilasters surmounted by a frieze and supported by sills based on carved consoles.

Lastly, it is very likely that the surface of the street façade, with the exception of the corners, was originally covered with plaster. The corners consisted of vertical courses of dressed masonry following the street façade from the top to the ground level, thus flanking the plastered façade of the house on both sides.

7. No. 198, Arkadiou Street

As in the case of the small palace at No. 154, Arkadiou Street, the elevation of the ground floor of the two - storied house at No. 198, Arkadiou Street has been treated as a symmetrical synthesis consisting of two large segmental arches giving out on to two ground floor shops and a round - headed door between the former (P l. 55_1). Both shops are covered partly by a timber - beamed ceiling and partly with pointed vaults (P l. 54_1).

The house was built on a narrow - faced oblong and irregular - shaped site. Besides the two shops, the ground floor plan includes a linear corridor leading to an open - air

courtyard, a store - room and yet another open - air inner courtyard at the very end of the building. The first courtyard includes a staircase intended to lead up to the piano nobile, but there is no trace of any means of communication between the second courtyard and the rest of the ground floor. On the other hand, there is another staircase, based on a vault of a semi - pointed section, which leads from the inner courtyard to the back of the upper storey (P l. 80_2). The courtyard includes a series of pointed arches, supporting a terrace which extends in front of the upper floor kitchen (P l s. 55_1 54_2), as well as wash - basin (P l. 89_1).

The piano nobile is composed of a number of rooms of varying height. They are all covered with flat roofs. Two of these occupy the front of the house. The first was lit by a double row of windows (P l s. 54_2, 55). It seems very probable that the second room was entirely or partly reconstructed after the earthquake of 1856. This would account for the fact that the exterior wall facing the street was made of timber (P l s. 54_2, 55_2).

Another rectangular - planned and stone - paved room extends from the middle to the back of the piano nobile where the terrace, to which reference has already been made, is situated. This room, apparently intended as the « portego » of the piano nobile, is divided into three equal parts by two semi - circular arches which cross the room and support the timber - beamed ceiling (P l. 54_2, 55_2). The « portego » was later provided with a flight of steps made of timber which leads up to a balustraded floor, also timber - made, in the form of an unusual balcony elevated above one half of the total height of the room. Here the Turkish owner of the house and his friends apparently gathered in the late 19th and early 20th centuries ; here too they would sit up at night, comfortably ensconced on wide sofas, watching the oriental dances performed by the ladies of the owner's harem.

Judging from this structure and the arched door of the street façade (P l. 140_1), which is a copy of one of the types of a Rethymno door encountered during the period of the Turkish occupation (P l. 140_2), one is inclined to assign the date of the house to the post - Venetian era. Nevertheless, certain morphological details encountered in the « portego » of the piano nobile and the pointed arches of the ground floor, suggest a rather earlier date.

Finally, it is worth bearing in mind that both the interior and the street façade were so radically altered, or even re - built, in the 1960's (P l s. 53_2, 55_1) that only a few parts of the original house have come down to us in their authentic state.

8. No. 30, M. Vernardos Street

Two different houses, sited next to each other, are to be found at No. 30, M. Vernardos Street. Both are now empty and neglected (P l. 56_1). A vertical joint between the two houses (P l. 56_2) clearly indicates that work on the building on the right was begun at an earlier date than on the one on the left.

The former (on the right) must have been a two - storied and, of course, flat - roofed house with two arched windows facing the street (P l. 103_1). These windows may have been reminiscent of the round - headed ones encountered at No. 50, Thessaloniki Street or of those at No. 89, Niceph. Phocas Street. At a later date, both windows were blocked up with a solid wall and replaced by three rectangular - shaped openings (P l.

56_1). The other front of the house was blocked by the building on the left sometime during the period of the Turkish occupation. Nevertheless, the arched door of the ground floor still survives (P l. 124_1), surrounded with alternating larger and smaller blocks of stone. This door, together with the remains of the original windows of the upper floor, provide us with evidence which enables us to assign this ruined old house to the Venetian period.

On the other hand, no date can be assigned with any degree of accuracy to the second house on the left (P l. $56_{1,3}$). The house itself appears to be in the form of a rectangular - planned body, with only a single room rising above two pointed arches supporting a timber - beamed floor and lit by a double row of windows opening on to both exterior walls.

9. No. 9, Chadzigrigorakis Street

This old house is situated in the district of the Castel vecchio, not far from the arched Loggia.

The dominant feature of the building is a solid three - storied rectangular - planned tower - like body rising above a lower complex (P l. 57_2).

The ground floor plan (P l. 58_1) reveals a fairly small open - air courtyard separated from the street by a high wall with a round - headed door. The courtyard encloses a wash - basin, as well as an arched opening giving on to a space under the upper floor. This space contains a series of semi - circular arches based on piers of dressed masonry. At this point, an L - shaped staircase is enclosed by a solid wall which leads to the first floor of the tower - like building. Below the beamed ceiling of the ground floor is a fireplace, as well as a semi - circular arch leading straight into a small garden at the back.

The first floor (P l. 58_2) consists of two rooms of an approximately rectangular plan, one of which includes a timber - made staircase leading up to the second floor of the tower - like core of the entire complex. The other room has been covered by a tiled roof which slopes down towards the garden (P l. 57_1). The original flat roof, which can easily be traced, was apparently replaced by the sloping one sometime during the period of the Turkish occupation. It is equally worthwhile noticing that the exterior wall to the garden includes two double rows of windows blocked up with masonry and has, on the right, a semi - circular arch giving on to a staircase which leads down to the garden (P l. 57_1). This room very likely served as a kitchen.

The second floor is confined to a single room which happens to be the top floor of the tower - like building (P l. 59). The large and roughly rectangular - planned room with a timber - beamed ceiling supporting the flat roof (P l. $150_{2,3}$) was probably intended to have been a «portego». It was lit mainly by a series of ten rectangular - planned windows in double rows on the exterior wall (P l. 57).

This old house should very probably be dated to both the Venetian and Turkish periods.

10. No. 60, Arkadiou Street

A narrow - faced but monumental building, to which Giuseppe Gerola was the first to refer (P l. 63), is to be found at No. 60, Arkadiou Street. It is an empty two - storied small

palace which obviously suffered fairly severe damage during the 1960's (Pl. 62). All that remains of it is the street façade (Pl. 60). It is possible to surmise that there was no open - air courtyard on the ground floor and that this was very probably replaced by a small entrance hall provided with a staircase which led up to the piano nobile.

Apart from some secondary rooms the piano nobile would have included a quadrilateral chamber occupying the front of the building and intended as a « portego » covered with a flat roof and lit by two round - headed windows flanked by pilasters of Corinthian order based on projecting sills supported by carved consoles (Pls. 61, 131_3). The arched door of the ground floor is also flanked by pilasters of Corinthian order, whereas the spandrels were decorated with foliate motifs (Pl. 133_1). The door was surmounted by a square - framed opening by means of which the entrance hall of the ground floor was obviously lit (Pl. 61). The entire street façade was designed across a vertical axis of symmetry and the surface of the exterior wall was partly plastered and partly dressed with blocks of stone. The façade was surmounted by a cornice (Pls. 61, 132_5). There can be no doubt that this small palace should be dated to the late 16th or early 17th century.

11. No. 25, M. Mousouros Street

The present state of this old house is indeed lamentable, for not only is it empty but also ruined. Moreover, there is no access to the interior — at least at present. Its main interest therefore lies in the street façade (Pls. 64, 65).

Judging from the present state of the house and the building materials used in the construction of the façade, we realise that radical alterations must have been made sometime in the late 19th or early 20th century. There can, indeed, be no doubt that both the tiled sloping roof and a large number of the windows and doors of the ground and top floors are not the original ones.

There is instead a wall of dressed masonry surmounted by a moulded cornice. There are also some consoles projecting from the wall; these were obviously intended to form a balcony. Finally, some fragments of the arched door frame are visible. The latter apparently emphasized a vertical axis of symmetry running along the entire street façade and was blocked up with masonry at a later date.

On the other hand, the original form of the street façade appears to be confusing, especially when one recalls another façade: that of an equally old house in the district of Topana at Canea, the second seaport of Crete (Pl. 65_2). Both façades possess much in common.

12. No. 104, Niceph. Phocas Street

The house is a typical example of the vernacular architecture commonly encountered in the domestic buildings of Rethymno (Pl. 67_2).

Built on an L - shaped site, the house consists of a first and second floor.

The round - headed door of the street façade leads into the interior (Pl. 66_2), which consists of a stone - paved space, covered with a beamed ceiling found under the upper floor and lit by a small window (Pls. 67_2, 77_1). There is also a wash - basin. On the left side are two parallel rooms intended as store - rooms. The covered space terminates in

a semi - circular arch (Pl. 66_1) leading to a fairly small open - air courtyard which is also stone - paved and contains a well - head (Pl. 66_1), as well as a staircase leading to the upper storey.

The first floor plan (Pl. 66_3) suggests the existence of only two rooms. The one is lit by two windows facing the street, whereas the other has a chimney projecting from the plastered surface of the exterior wall into the street (Pl. 67_2). The first room was apparently the « portego », and the second may be identified as the kitchen. The rest of the first floor actually consists of a stone - paved terrace including a staircase leading to the top storey.

The top floor has only one room (Pl. 67_1). Most probably a bedroom, it is lit by two windows and has a terrace encircling the space occupied by the staircase.

Although the plan, as well as a fairly large number of different features both in the interior and on the street façade, have their origins in the domestic architecture of Rethymno of the late 16th and early 17th centuries, it is almost impossible to date this old house with any degree of accuracy. This is mainly due to the simple fact that the domestic architecture of Rethymno— and of Crete in general— underwent a change without actually coming to an end when the Turks conquered the island in the 17th century. Some basic principles of architectural design and methods of construction of the Venetian era consequently survived long after the fall of Crete.

HOUSES DATED TO THE PERIOD OF THE TURKISH OCCUPATION (1646 - 1898)

a) No. 256, Arkadiou Street

The building is a typical example of a large number of houses erected in the commercial streets of Rethymno during the period of Turkish rule (Pl. 68_1). They are all narrow - faced buildings with two or three stories, covered with a flat roof and a ground floor front which invariably has one or more segmental arches giving out on to a shop or workshop. The ground floor arch is usually closed by a quadrilateral timber - framed shutter and the main salon of the top floor is lit by a number of windows with straight lintels facing the street. The surface of the exterior wall is covered with plaster.

b) No. 30, Melissinos Street

This two - storied house (Pl. 69_2) was demolished in 1972. The street façade included a round - headed door whose spandrels were decorated with a fairly flat relief with a foliate motif (Pl. 141_1) whose origins obviously lie in models of the Venetian era. All the façades were plastered, with the exception of the quoins. Similar examples of domestic buildings are encountered in some villages of the Rethymno area (Pl. 69_1).

c) Houses with projecting upper floors

Houses with projecting upper floors were introduced in 19th century Cretan towns from the Greek mainland, and from Northern Greece in particular, where this type of domestic building was very common from the 18th century onwards. Domestic architecture of this

kind was very probably introduced in Crete after the earthquake of 1856 when building regulations were revised by the local authorities. Accordingly, the use of timber was widely adopted in building programmes, particularly as regards the upper stories of edifices. Moreover, timber was not only confined to the very thin separating walls of the interior which were made of a plastered timber core, but also to the front of the main salon of the top floor. The latter was entirely made of timber and projected from the surface of the exterior wall which was also supported by timber - made consoles (Pl. 71_1).

At the same time, we also encounter some houses, the top of floor of which was deliberately cut off from the main body of the building. This was done in order to make room for the construction of a completely timber - made front which did not project from the street façade (Pl. 70_1) and may therefore be regarded as a kind of adaptation of the timber - made domestic building of Northern Greece as applied by 19th century Cretan master - masons.

d) Eclecticism and Neo - classicism in the 19th and early 20th centuries

During the same period a number of large private houses, suggesting certain trends towards eclecticism, are encountered. These trends combine several morphological features which had originated in European and local architecture during the previous centuries (Pl. 71_2). The emergence of Neo - classicism must not also be ignored, as we may observe, for instance, in the governor's house erected after 1869. Neo - classicism was imported from the mainland of the young Greek state, where it flourished in the reigns of king Otto of Wittelsbach and his successor, king George I of Glücksburg. A characteristic feature is the replacement of the flat roof, which had covered the domestic buildings of Crete for centuries, by the sloping tiled one (Pl. 72_2).

Function and form

The upper storey of a great many private houses of Rethymno and other civic centres in Crete during the period in question, i.e. the 16th and 17th centuries, invariably consisted of the main salon (the « portego »), kitchen, garderobe and bedrooms. Three - storied houses were somewhat rare— at least, in Rethymno. In such instances, the « portego » was situated on the top floor, entirely isolated from the other floors ; and, as a rule, both kitchen and garderobe were placed at the back, facing an inner courtyard or garden. These communicated with the latter by means of a staircase.

It is not surprising to find that the origins of the « portego », in particular, lie in the piano nobile of Venetian domestic architecture. Certain important differences between conditions prevailing in Venice and the towns of Crete must nevertheless be taken into account. The fact that Venice was a metropolis and Crete a province cannot be ignored. Consequently, a different scale prevailed in both the economic and social life of the metropolis and the provincial towns. Above all, the relations existing between the upper and middle classes on the one hand, and the lower classes on the other, were very different. Cretan noblemen or wealthy « cittadini » were far more closely connected with the lower classes than their Venetian colleagues. A number of other equally important factors, such as the difference in climate and the totally dissimilar way in which buildings were covered with roofs, contributed to the expression of another content and function as regards the ground and

upper floors of the domestic buildings of Crete. That is the reason why there was no horizontal level or special apartment wholly reserved for the servants quarters, such as the attic storey in both the large and small « palazzi » of Venice. Cretan servants were indeed usually accomodated in the same storey as the family.

On the other hand, an obvious lack of space prevented the Venetians from enjoying the pleasures of an inner open — air courtyard — with, of course, a few exceptions. On the contrary, Cretan houses, generally speaking, possessed an inner courtyard situated either in front or at the back of the building. It is nevertheless of some importance to bear in mind that the Cretan courtyard was always combined with some minor room and included a well - head and wash - basin. But, as in the case of the domestic buildings of Venice, the rest of the ground floor was confined to the requirements of the family, being in the form of a range of store - rooms containing barrels of wine and oil, etc., commercial store - houses associated with the owner's profession and dependent on his actual income, or even shops and workshops.

The origins of the main body of some of the old houses of Rethymno and Canea (Pl s. 73_1, 74_1), which rise above a lower complex in a tower - like form, are indeed problematic. An examination of this feature, however, provides us with the opportunity of observing that the exterior walls enclose a single quadrilateral room of remarkable height lit by a double row of rectangular - formed windows.

A double row of openings of this kind are certainly also observed in the projecting main salon of the upper storey of a great many old houses dating from the 18th century onwards. We encounter them in towns in Northern Greece, in Asia Minor and at Constantinople. It is also believed that the double row of windows reveals a particular Turkish influence (Professor A. Orlandos). But the double row of openings in question, by means of which a quadrilateral main salon is lit, can also be traced in the architecture of certain Aegean islands - Naxos, for instance. In this particular case, the examples which have come down to us suggest a clearly Western influence.

On the other hand, definite references to double rows of windows are made in Byzantine laws relating to building regulations. Another example is of course to be found in the Veneto in Italy. In Padua, the main salon of the Convento degli Eremitani, which is dated to the 15th century (Pl. 74_2), is in the form of a quadrilateral salon with a beamed ceiling lit by a double row of windows closely reminiscent of the top floor « portego » at No. 9 Chadzigrigorakis Street in Rethymno.

Accordingly, this type of domestic building, which represents the kind of late medieval seat occupied by the feudal lords of the island, very probably existed in Cretan countryside long before the Turkish invasion of 1645. Later, that is to say, when one of the results of the Turkish conquest proved to be a gradual decline of the classicist Cretan idiom which had flourished at an earlier date, this tower - like domestic building is increasingly encountered in the towns of Crete.

Among the most interesting of the various architectural details of the street façades of the old houses of Rethymno, which include balconies, windows and doorways, are the numerous types of round - headed doorways. There are also, of course, a number of doorways with straight lintels (Pl. 108), sometimes crowned with a pediment (Pl. 110_2) — a type of doorway very often found in the Greek Orthodox monasteries of Venetian

Crete (P l s. $111_{2,3}$, 112)— or flanked on both sides by Corinthian columns rising from pedestals attached to the rusticated masonry of the solid wall (P l. 110_1). On the other hand, arched portals were more frequently encountered at Rethymno, both during the Venetian period and the time of the Turkish occupation (P l s. $137_{1,2}$, 138_2, 139, 140, 141_2). The fact that the classicist vocabulary of Cretan Renaissance architecture gradually declined during the latter period is clearly observed in the weak syntheses, in the capitals and the perfectly flat mouldings and decoration (P l s. 140, 141, 143_1).

Characteristic examples of arched doorways of the Venetian period are to be found at No. 11, S. Kledi Street (P l s. $113_{1,2}$, 135_1) and No. 12, Tsouderos Street (P l. 118). Both doorways appear to be in the form of round - headed openings with decorated spandrels with superimposed attached columns on each side. It is important to bear in mind that this type of doorway is again encountered at No. 60, Arkadiou Street (P l s. $116_{1,3}$, 134_1) at No. 51, Tompazis Street (P l. 116_2) and at Canea (P l s. 113_3, 114_1). It may even be found at the village of Pyrgos on the Aegean island of Tenos (P l. 114_2). The latter example, which lies outside Crete itself, is dated to 1819, i.e. to more than one hundred years after the end of Venetian rule in Tenos (1715). The origins of this type of doorway very probably lie in certain Italian Renaissance tabernacles and doorways (P l s. 114_3, $115_{1,2}$). It could also be traced back to the upper floor windows of the Scuola di San Marco in Venice by M. Conducci (P l. 115_3) or even to certain woodcuts of model doors by Serlio (libro estraordinario, 1551), whose influence on Cretan architecture during the period in question can be clearly deduced from the axially designed portal giving out on to the inner courtyard of the Greek Orthodox Monastery of Aghia Triada (The Holy Trinity) in the Canea district : a portal undoubtedly modelled on Serlio's Porta XV in 1631 (P l. $156_{1,2}$).

On the other hand, capitals, decorated keystones of arches, consoles supporting balconies or window sills, mouldings and several motifs destined for the decoration of spandrels clearly reveal the survival of certain features which originated in Venetian Gothic architecture, as well as the penetration of Renaissance architecture from Italy. Nevertheless, all these features, both old and new, were treated in a purely Cretan manner and adapted to a local idiom which can easily be traced back to the classical language of Cretan architecture in the 16th and 17th centuries. It is worth noting that among the classical orders of the Italian Renaissance, as first established by Serlio, the Corinthian was particularly favoured by the Cretans (P l. $129_{2,5}$). The Doric (P l. 129_3), as well as the Composite order (P l s. 116_1, 132_1), and the Ionic (P l. 129_1), although certainly known to the Cretans, were not frequently seen.

Unfortunately, only a few names of Cretan architectural designers have as yet come down to us. Most of them were employed as « inzegneri » or « proti » in constructing the island's defences in the late 16th and early 17th centuries. These are Manoli Litinas of Rethymno, who built a three - storied small palace at Canea, destroyed during the Second World War (it is illustrated and described by Gerola), John Scordilis and Manoli Tsangaropoulos, employed by the Venetian authorities of Crete in the erection of the Fortezza of Rethymno in the late 16th century, and George Strelitzas, who collaborated with Nicholas Zen, an educated Creto - Venetian « inzegner » in the construction of certain fortifications and other public works in the early 17th century. Almost all these architectural

designers began their careers as master - masons, but they soon qualified for higher positions and learned much from the Italian military engineers serving in Crete at the time. It is certainly interesting to note that two arched and pedimented gates of Cretan villas in the district of Rethymno were modelled on the Porta Guora of the curtain walls of Rethymno which was erected between 1566 and 1568 (Pl. 158), whereas the doorway at No. 50, Thessaloniki Street follows the design of the outer façade of the main gate of the Fortezza of Rethymno (Pls. 20, 44_2).

Andrea Palladio's and Sebastiano Serlio's books on architecture also made a fairly important contribution. Indeed, the former's « I quattro libri dell'architettura » (Venice, 1571) inspired the anonymous Cretan architect of the Priuli fountain - house (erected at Candia in 1666, while the Cretan capital was being besieged by the Turks) as regards the frontispiece theme (Pl. 157). Palladio's Villa Rotonda near Vicenza also provided another Cretan designer with the ground floor plan of the Kalathenes Villa in the Canea district shortly before the Turkish invasion of 1645. Besides the Aghia Triada gate (Pl. 156), Serlio's treatises on architecture provided the triumphal arch theme of the doorway of Santa Maria at Rethymno (Pl. 154), as well as the church front model of the west façade of the church of the Greek Orthodox Monastery of Arkadi in the Rethymno district, dated to 1587 (Pl. 155).

LEGENDS OF THE PLATES

In English

Plate 1

Map of Crete from Zorzi Corner's Il Regno di Candia (1625). Venice. St. Mark's Library. MS. It., VI, 75 (8303). The island is drawn upside down. The top centre figure represents Zeus, a native of Crete, mounted on a chariot drawn by eagles.

Plate 2

View of Rethymno from Marco Boschini's Il Regno tutto di Candia, Venice 1651.

Plate 3

1. View of Rethymno from Raffaelle Monanni's Relazion topografica del Regno di Candia (1631). Venice. St. Mark's Library. MS. It., VII, 889 (7798), 2. Early 18th century view of Rethymno from Pitton de Tournefort's Relation d'un voyage du Levant, vol. I, p. 37.

Plate 4

1. Rethymno in 1630. Sketch by unknown artist. Venetian State Archives, 2. Rethymno in 1864. View from the south by Eduard Lear. Athens, Gennadius Library.

Plate 5

1. Rethymno in 1864. View from the south - east by Eduard Lear. Athens, Gennadius Library, 2. Rethymno in 1834. View from the south - east after Robert Pashley (Travels in Crete, vol. 2).

Plate 6

1. View of Rethymno and the 16th century fortress of Fortezza, 2. The town of Rethymno seen from the Fortezza.

Plate 7

1. Plan of Rethymno by Francesco Basilicata (1618). Venice. Museo Civico Corner. Morosini - Grimani, No, 1016, 2. Plan of Rethymno from Zuanne Magagnato's Carte topografiche e piante di città e fortezze (1559). Venice. St. Mark's Library. MS. It., VI, 188 (10039).

Plate 8 - 9

Plan of Rethymno (present condition). Houses, churches, doorways and other buildings referred to in this book are marked.

Plate 10

Plan of Rethymno from Zorzi Corner's Il Regno di Candia (1625). Venice. St. Mark's Library. MS. It., VI, 75 (8303).

Plate 11

1. Plan of the town of Corfu and its defences in the late 17th century from L. Crema's I Monumenti Veneti di Corfù. Bollettino dell' Associazione Internazionale Studi Mediterranei, VI, No 1 - 6, 1935 - 36, pl. IX, fig. 2, 2. Plan of Rethymno dated to 1601. Venetian State Archives.

Plate 12

Plan of Canea from Zorzi Corner's Il Regno di Candia (1625). Venice. St. Mark's Library. MS. It., VI, 75 (8303).

Plate 13

Plan of Candia from Zorzi Corner's Il Regno di Candia (1625). Venice, St. Mark's Library. MS. It., VI, 75 (8303).

Παρατήρηση:

Ἀπὸ τὰ δημοσιευόμενα ἐδῶ γραμμικὰ σχέδια, ἐκεῖνα ποὺ φέρουν στὴν ἀντίστοιχη ἐπεξήγησή τους τὴν ἔνδειξη « ἀποτύπωση 1962 » ἔγιναν ἀπὸ τὶς κ. Μαρία Μαλλιωτάκη - Γκοιμίση καὶ Ἀγγελ. Νέγρη, καθὼς καὶ τὸ συγγραφέα αὐτῆς τῆς μελέτης, στὰ πλαίσια μιᾶς σπουδαστικῆς ἐργασίας στὴν Ἕδρα Μορφολογίας καὶ Ρυθμολογίας τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Ἀρχιτεκτόνων τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου τῆς Ἀθήνας.

Plate 14

1. Fragments of 16th century ditch forming part of the defences of Rethymno, identified in Ioannis Dimacopoulos Street, 2. Rethymno. Garrison quarters. Vaulted cells erected on the Santa Barbara salient.

Plate 15

The Porta Guora : defences of Rethymno (present condition). Outer façade.

Plate 16

Rethymno. Kara - Musha mosque and fountain - house.

Plate 17

1. Rethymno. Fortezza. View from the south - west, 2. Rethymno. Fortezza. Plan after photograph taken in 1940.

Plate 18

Rethymno. Fortezza. Two - storied building, intended as a warehouse for guns and munitions, erected by Bern. Pollani, Governor of Rethymno in 1580.

Plate 19

1. Ground floor plan of the above building, 2. First floor plan of the above building.

Plate 20

Rethymno. Fortezza. Main gateway. Outer façade.

Plate 21

Rethymno. Fortezza. Two - storied house (destroyed) after photograph by Gerola, (vol III, fig. 136).

Plate 22

Rethymno. Fortezza. North side.

Plate 23

1. Francesco Basilicata's plan of the harbour of Rethymno, showing proposed alterations (1627), 2. Rethymno harbour (present condition). Plan.

Plate 24

1. Canea. Houses enclosing the old harbour, 2. Old houses enclosing Rethymno harbour.

Plate 25

1. Rethymno. View of Vaphe Street, 2. Rethymno. View of M. Vernardos Street.

Plate 26

1. Rethymno. View of M. Renieris Street, 2. Rethymno. View of Niceph. Phocas Street.

Plate 27

1. Rethymno. View of east seashore, 2. General view of east seashore of Rethymno.

Plate 28

1. Two - storied house on the east seashore of Rethymno. Street façade. Detail, 2. Rethymno. Remains of stone pavement in S. Kledi Street.

Plate 29

Rethymno. Vaulted passage at No. 25, R. Phereos Street.

Plate 30

Venetian house with « sottoportico » from Canaletto's Fonteghetto della farina (1720). Venice. Giustiniani Collection.

Plate 31

1. Rethymno. Vincenzo Cornaros Street. Old house with vaulted passage on ground floor, 2. Venice. Typical example of a « sottoportico » in the area of San Pietro in Castello.

Plate 32

1. Canea. Vaulted passage in the Castello area (Lithinon Street), 2. Rethymno. Vaulted passage at the crossing of P. Coroneos and Smyrni Streets.

Plate 33

1. Rethymno. Vaulted passage at the crossing of P. Coroneos and Smyrni Streets. Plan, 2. Rethymno. Vincenzo Cornaros Square. Plan.

Plate 34

1. Rethymno. View of M. Vernardos Street with the minaret of Gazi - Hussein mosque in the background, 2. Venice. Typical example of a « campo » with well - head in the middle.

Plate 35

1. Rethymno. Part of M. Vernardos Street. Plan, 2. Venice. Piazzetta, after a 16th century woodcut, 3. Axonometric reconstruction of clock - tower at Rethymno, after Gerola (vol. III,fig. 35).

Plate 36

1. Rethymno. View of Constantine Palaeologos Street, 2. Rethymno. View of T. Petichakis Square.

Plate 37

1. Rethymno. Loggia, 2. Rethymno. Rimondi fountain (1626).

Plate 38

Rethymno. Old house at No. 11, S. Kledi Street. Street façade. Elevation.

Plate 39

1. Rethymno. Old house at No. 11, S. Kledi Street. Ground floor plan, 2. Rethymno. Old house at No. 11, S. Kledi Street. First floor plan.

Plate 40

1. Rethymno. Old house at No. 11, S. Kledi Street. Courtyard staircase leading to mezzanine, 2. Rethymno. Old house at No. 11, S. Kledi Street. Ground floor. Small vaulted room with a well or cistern in the middle.

Plate 41

Rethymno. Old house at No. 9, A. Diakos Street. Ground floor plan.

Plate 42

1. Rethymno. Old house at No. 9, A. Diakos Street. Ground floor. External wall separating large barrel vaulted room from inner courtyard, 2. Rethymno. Old house at No. 9, A. Diakos Street. Street façade, 3. Rethymno. Old house at No. 9, A. Diakos Street. Courtyard staircase and garderobe.

Plate 43

1. Rethymno. Two - storied house at No. 50, Thessaloniki Street. Ground floor plan, 2. Rethymno. Two - storied house at No. 50, Thessaloniki Street. Piano nobile plan.

Plate 44

1. Rethymno. Two - storied house at No. 50, Thessaloniki Street. Street façade. Elevation, 2. Rethymno. Two - storied house at No. 50, Thessaloniki Street. Street façade. Restored elevation.

Plate 45

1. Rethymno. Two - storied house at No. 50, Thessaloniki Street. Section, 2. Rethymno. Three - storied house at No. 70 Niceph. Phocas Street. Street façade. Elevation.

Plate 46

1. Rethymno. Three - storied house at No. 70, Niceph. Phocas Street. Ground floor plan, 2. Rethymno. Three - storied house at No. 70, Niceph. Phocas Street. Second floor plan.

Plate 47

1. Rethymno. Three - storied house at No. 70, Niceph. Phocas Street. Section, 2. Rethymno. Small palace at No. 154, Arkadiou Street. Street façade.

Plate 48

1. Rethymno. Small palace at No. 154, Arkadiou Street. Ground floor plan, 2. Rethymno. Small palace at No. 154, Arkadiou Street. First floor plan.

Plate 49

1. Rethymno. Small palace at No. 154, Arkadiou Street. Section, 2. Rethymno. Small palace at No. 154, Arkadiou Street. Courtyard.

Plate 50

Rethymno. Small palace at No. 154, Arkadiou Street. Street façade. Detail.

Plate 51

1. Athens. Old house with courtyard at No. 13, Thucydides Street. Ground floor plan after Aris Constantinides (Old Athenian Houses, Athens, 1950, p. 38), 2. Baghdad. Old two - storied house with courtyard after Sherban Cantacuzino (European Domestic Architecture, p. 16).

Plate 52

Rethymno. Three - storied house at No. 89, Niceph. Phocas Street. Street façade. Elevation.

Plate 53

1. Rethymno. Three - storied house at No. 25 - 27, Nearchos Street. Street façade, 2. Rethymno. Two - storied house at No. 198, Arkadiou Street. Street façade.

Plate 54

1. Rethymno. Two - storied house at No. 198, Arkadiou Street. Ground floor plan, 2. Rethymno. Two - storied house at No. 198, Arkadiou Street. First floor plan.

Plate 55

1. Rethymno. Two - storied house at No. 198, Arkadiou Street. Street façade. Elevation, 2. Rethymno. Two - storied house at No. 198, Arkadiou Street. Section.

Plate 56

1. Rethymno. Old houses at No. 30, M. Vernardos Street. Street façade. Elevation, 2. Rethymno. Old houses at No. 30, M. Vernardos Street. Street façade. Detail, 3. Rethymno. Old houses at No. 30, M. Vernardos Street. Side façade. Elevation.

Plate 57

1. Rethymno. Three - storied house at No. 9, Chadzigrigorakis Street. Section, 2. Rethymno. Three - storied house at No. 9, Chadzigrigorakis Street. Back view.

Plate 58

1. Rethymno. Three - storied house at No. 9, Chadzigrigorakis Street. Ground floor plan.

2. Rethymno. Three - storied house at No. 9, Chadzigrigorakis Street. First floor plan.

Plate 59

Three - storied house at No. 9, Chadzigrigorakis Street. Second floor plan.

Plate 60

Rethymno. Small palace at No. 60, Arkadiou Street. Street façade (present condition). Elevation.

Plate 61

Rethymno. Small palace at No. 60, Arkadiou Street. Street façade. Restored elevation.

Plate 62

Rethymno. Small palace at No. 60, Arkadiou Street. Street façade (present condition).

Plate 63

Rethymno. Small palace at No. 60, Arkadiou Street. Street façade after photograph by Gerola (vol. III, fig. 140).

Plate 64

Rethymno. Small palace at No. 25, M. Moussouros Street. Street façade. Elevation.

Plate 65

1. Rethymno. Small palace at No. 25, M. Moussouros Street. Street façade, 2. Canea. Old house in the Topana area.

Plate 66

1. Rethymno. Three - storied house at No. 104, Niceph. Phocas Street. Courtyard, 2. Rethymno. Three - storied house at No. 104, Niceph. Phocas Street. Ground floor plan, 3. Rethymno. Three - storied house at No. 104, Niceph. Phocas Street. First floor plan.

Plate 67

1. Rethymno. Three - storied house at No. 104, Niceph. Phocas Street. Second floor plan, 2. Rethymno. Three - storied house at No. 104, Niceph. Phocas Street. Street façade. Elevation.

Plate 68

1. Rethymno. Two - storied house at No. 256, Arkadiou Street. Façade, 2. Rethymno. Two - storied house at No. 54, Souliou Street. Façade.

Plate 69

1. Village of Argoulio, Rethymno district. Two - storied house after photograph by Gerola (vol. III, fig. 188), 2. Rethymno. Two - storied house at No. 30, Melissinos Street (demolished).

Plate 70

1. Rethymno. Two - storied house with timber - made upper floor at M. Vernardos Street, 2. Rethymno. Old house in M. Vernardos Street.

Plate 71

1. Rethymno. Old house with projecting timber - made upper floor at No. 84, Ethnikis Antistaseos Street, 2. Rethymno. Small palace in Arkadiou Street.

Plate 72

1. Rethymno. Neo - classical house in Venizelos Street. 2. Mistra. The so - called Phrangopoulos house. Plan and section after A. Orlandos.

Plate 73

1. Canea. Old house with double row of windows on upper floor, 2. Village of Chromonastiri, Rethymno district. Old house with double row of windows on upper floor.

Plate 74

1. Canea. Old house with double row of windows on upper floor, 2. Padua (Italy). Convento degli Eremitani. Upper floor. Main salon with double row of windows (15th century).

Plate 75

1. Island of Spetsae (Greece). The Chadzi - Yanni Mexi mansion. Upper floor with double row of windows, 2. Courtyard of a Rethymno house in which Fr. Sieber, an early 19th century « voyageur » stayed for a time in 1817 (Reise nach der Insel Kreta etc.).

Plate 76

1. Rethymno. Old house at No. 47 Radamanthes Street. Ground floor plan. Detail, 2. Rethymno. Old house at No. 20, Niceph. Phocas Street. Ground floor plan. Detail, 3. Venice. The Barozzi (or Van - Axel) palace. Main courtyard.

Plate 77

1. Rethymno. Three - storied house at No. 104, Niceph. Phocas Street. Street façade. Detail, 2. Canea. The Renier small palace (1608). Detail of courtyard, 3. Typical example of a 16th century house with courtyard after Serlio (Libro settimo, first published in 1575), 4. Orvieto (Italy). Petrucci palace. Ground floor plan (attributed to M. Sanmicheli).

Plate 78

1. Orvieto (Italy). Petrucci palace. Ground floor plan (Catalogue of the Mostra Sanmicheliana, Venice 1960, fig. 17), 2. Venice. Old houses on both sides of the Calle del Paradiso. Ground floor plan from A. Salvadori's 101 architetture da vedere a Venezia, Venice, 1969, p. 29, 3. Canea. The Zangarol small palace (destroyed during the Second World War). Detail of street façade after photograph by Gerola (vol. III, fig. 125), 4. Canea. Small palace at No. 33, Zampelios Street. Detail of street façade.

Plate 79

1. Venice. Old house near La Fenice Theatre. Detail of street façade, 2. Village of Chromonastiri, Rethymno district. The Clodio villa. Detail of main courtyard, 3. Rethymno. Old house at No. 9, A. Diakos Street. Courtyard staircase. Elevation, 4. Rethymno. Old house at No. 9, A. Diakos Street. Courtyard staircase. Section.

Plate 80

1. Rethymno. Old house at No. 9, A. Diakos Street. Courtyard staircase, 2. Rethymno. Two - storied house at No. 198, Arkadiou Street. Courtyard staircase, 3. Greek Orthodox Monastery of Arkadiou, Rethymno district. Staircase attached to external wall of Refectory.

Plate 81

1. Village of Chromonastiri, Rethymno district. The Clodio villa. Staircase leading to piano nobile, 2. Candia. Castrinoyanni house. Exterior staircase leading up from courtyard, 3. Rethymno. Old house at No. 9, A. Diakos Street. Exterior staircase leading up from courtyard. Detail of steps.

Plate 82

1. Venetian villa with exterior staircase from the Return of the Prodigal Son by Bonifazio de'Pitati (1487 - 1553), Rome, Galleria Borghese, 2. Village of Kokkino Metochi, Canea district. Axonometric reconstruction of the Trevisan villa after Gerola (vol. III, fig. 159).

Plate 83

1. Rethymno. Old house at No. 12, Tsouderos Street. Courtyard staircase leading to piano nobile, 2. Canea lighthouse. Flight of steps, 3. Venice. Barozzi (or Van - Axel) palace. Courtyard staircase.

Plate 84

1. Old houses in Campos district of Chios. Typical examples of exterior staircases leading up from courtyard, after A. Smith (The Architecture of Chios, pl. 39), 2. Axonometric view of staircase after Serlio (Libro secondo), 3. Rhodes. Staircase leading to upper floor of the so - called, « Admiralty ».

Plate 85

1. Candia. Museum of Cretan History. Well - head, 2. Rethymno. Old house at No. 198, Arkadiou Street. Flat roofs, 3. Rethymno. Old house at No. 9, Chadzigrigorakis Street. Rainwater pipe on exterior surface, 4. Village of Chromonastiris, Rethymno district. Rainwater pipe in courtyard of the Clodio villa.

Plate 86

1. Rethymno. Old house at No. 47, Radamanthes Street. Wash - basin and cistern close to staircase leading to piano nobile, 2. Rethymno. Old house at No. 3, Souliou Street. Rainwater pipe on exterior surface, 3. Rethymno. Small palace at No. 154, Arkadiou Street. Courtyard fountain.

Plate 87

1. Rethymno. Old house at No. 14, Patelaros Street. Courtyard fountain, 2. Florence. Sacristy of Santa Maria Novella. Fountain. Elevation after Josef Durm (Die Baukunst der Renaissance in Italien, fig. 506).

Plate 88

1. Rethymno. Old house at No. 14, Patelaros Street. Courtyard fountain. Elevation, 2. Athens. Museum of Greek Popular Art. Cretan embroidery.

Plate 89

1. Rethymno. Old house at No. 198, Arkadiou Street. Courtyard wash - basin. Plan and section, 2. Canea. Archaeological Museum. Marble basin from old fountain.

Plate 90

1. Rethymno. Old house at No. 198, Arkadiou Street. Stone hangers attached to solid wall enclosing flat roof, 2. Stone hangers on exterior surface of Venetian house on the Canal Grande (Rialto). Detail from Vittore Carpaccio's Miracle of the True Cross (1494). Venice, Accademia, 3. Akrotiri, Canea district. Monastery of Aghia Triada (The Holy Trinity). Stone hanger attached to main staircase.

Plate 91

1. Brosnero, Canea district. The Aledaki tower. Stone hanger, 2. Rethymno. Old house at No. 198, Arkadiou Street. Stone hanger attached to solid wall enclosing flat roof, 3. Venice, San Lio area. Stone hangers on exterior surface of old houses, 4. Rethymno. Old house at No. 198, Arkadiou Street. Stone hanger.

Plate 92

1. Rethymno. Old house at No. 198, Arkadiou Street. Chimney, 2. Rethymno. Old house at No. 2, Souliou Street. Chimney, 3. Village of Kokkino Metochi, Canea district. The Trevisan villa. Chimney.

Plate 93

1. Rethymno. Old house near the Fortezza. Chimney, 2. Venice. Old house in the Ponte de Piscina area. Chimney, 3. Candia. Castrinoyanni house. Chimney after photograph by C. Lassithiotakis.

Plate 94

1. Rethymno. Old house in the harbour area. Chimney, 2. Dolo (N. Italy). The Venier villa. Chimneys after photograph by G. Mazzotti (Palladian and other Venetian Villas, fig. 303), 3. Lonedo, Vicenza (Italy). The Godi Valmarana villa. Chimney after photograph by G. Mazzoti (Palladian and other Venetian Villas, fig. 158).

Plate 95

1. Rethymno. Old house in the area of Santa Maria (Gazi Hussein mosque). chimney on street façade, 2. Rethymno. Old house at No. 3, Minos Street. chimney on street façade, 3. Canea. Old house near Portou Street. Chimney on street façade.

Plate 96

1. Village of Kokkino Metochi, Canea district. The Trevisan villa. Ruined fireplace, 2. Venice. Old house in the Ponte delle Ostreche area. Chimney, 3. Rethymno. Fireplace from demolished house at No. 19, Vincenzo Cornaros Street.

Plate 97

1. Village of Chromonastiri, Rethymno district. The Clodio villa. Fireplace, 2. Rethymno. Old house at No. 9, A. Diakos Street. Garderobe, 3. Rethymno. Old house near San Francesco. Garderobe.

Plate 98

1. Rethymno. Old house at No. 10, Papamichelakis Street. Ruined fireplace (or garderobe), 2. Rethymno. Old house at No. 12, M. Renieris Street. Drains. Section, 3. Rethymno. Old house at No. 12, M. Renieris Street. Drains, 4. Rethymno. Old house in harbour area. Garderobe.

Plate 99

1. Canea. Small palace at No. 33, Zampelios Street. Street façade. Detail, 2. Canea. Old house in the Castello area (Lethinon Street). Façade. Detail, 3. Rethymno. Old house at No. 52, Thessaloniki Street. Street façade. Detail.

Plate 100

1. Canea. Old house in the Topana area. Façade. Detail, 2. Rethymno. Small palace at No. 154, Arkadiou Street. Street façade. Detail, 3. Canea. Small palace at No. 33, Zampelios Street. Façade.

Plate 101

1. Rethymno. Old house at No. 47, Radamanthes Street. Ground floor window. Interior façade, 2. Rethymno. Old house near T. Petichakis Square. Ground floor window, 3. Rethymno. Old house at No. 11, S. Kledi Street. Ground floor window, 4. Rethymno. Old house in Vincenzo Cornaros Street. Ground floor window.

Plate 102

1. Village of Kokkino Metochi, Canea district. The Trevisan villa, 2. Rethymno. Old house in Vincenzo Cornaros Street. Ground floor window, 3. Venice. Old house in the Campo San Fantin area. Ground floor window.

Plate 103

1. Rethymno. Old houses at No. 30, M. Vernardos Street. Remains of first floor window, 2. Rethymno. Old house in A. Diakos Street (destroyed). Upper floor window after photograph by Gerola, 3. Rethymno. Two-storied house at No. 54, Souliou Street. Remains of upper floor window.

Plate 104

1. Rethymno. Two - storied house at No. 50, Thessaloniki Street. First floor windows, 2. Venice. Old house near the Ponte dei Preti. Upper floor windows, 3. Canea. Old house near Portou Street. Upper floor window with straight lintel.

Plate 105

1. Rethymno. Old house at No. 11. S. Kledi Street. Window with straight lintel. Elevation, 2. Rethymno. Old house at No. 11, S. Kledi Street. Window with straight lintel. Decorated sill.

Plate 106

1. Rethymno. Old house in M. Moussouros Street. Upper floor window after photograph by Gerola, 2. Candia harbour. The Rocca al mar or Castello fortress. North side. Detail, 3. Venice. St. Mark's Library. Decorated ceiling. Pair of dolphins from a woodcut by Serlio (Libro quarto, Venice, 1537, fol. 198^{v}), 4. Venice. Marble relief with dolphins after P. Paoletti.

Plate 107

1. Candia. The Ittar palace. Portal after photograph by Gerola, 2. Canea. Doorway at No. 19, Zampelios Street.

Plate 108

1. Rethymno. Old house at No. 12, M. Renieris Street. Doorway giving on to courtyard, 2. Rethymno. Doorway at No. 6, Vincenzo Cornaros Street, 3. Rethymno. Doorway at No. 53, Tompazis Street.

Plate 109

1. Carmignano, Brenta (Italy). Villa Spessa. Doorway after photograph by G. Mazzotti, 2. Village of Plaka, island of Melos (Greece). Doorway, 3. Village of Phera, island of Thera (Greece). Doorway.

Plate 110

1. Rethymno. Doorway at No. 21, Aghia Varvara Street. Plan and elevation, 2. Rethymno. Doorway at No. 34, M. Vernardos Street. Plan, elevation and section, 3. Rethymno. Doorway at No. 21. Aghia Varvara Street. Straight lintel.

Plate 111

1. Rethymno. Doorway at No. 34, M. Vernardos Street. Detail, 2. Akrotiri, Canea district. Monastery of Aghia Triada (The Holy Trinity). Doorway, 3. Village of Kokkino Metochi, Canea district. The Trevisan villa. Doorway.

Plate 112

1. Monastery of Arkadiou, Rethymno district. Doorway, 2. Akrotiri, Canea district. Monastery of Aghia Triada. Doorway, 3. Monastery of Toplou, Setia district (Crete). Doorway.

Plate 113

1. Rethymno. Doorway at No. 11, S. Kledi Street. Elevation, 2. Rethymno. Doorway at No. 11, S. Kledi Street. Detail, 3. Canea. Archaeological Museum. Doorway from destroyed small palace, after photograph by Gerola.

Plate 114

1. Canea. Doorway at No. 39, Lethinon Street, 2. Village of Pyrgos. island of Tenos (Greece). Douka house. Doorway. 3. Rome. Santa Maria del Popolo. The Ascanio Sforza monument after photograph by A. Venturi.

Plate 115

1. Mongiovino (Italy). Cathedral. Doorway after photograph by A. Venturi, 2. Venice. Church of SS. Giovanni e Paolo. Tabernacle. 3. Venice. Scuola di S. Marco. Upper floor window.

Plate 116

1. Rethymno. Doorway at No. 60, Arkadiou Street. Detail, 2. Rethymno. Doorway at No. 51, Tompazis Street. Elevation, 3. Rethymno. Doorway at No. 60, Arkadiou Street.

Plate 117

1. Rethymno. Doorway at No. 12, Tsouderos Street, 2. Rethymno. Doorway at No. 12, Tsouderos Street. Detail, 3. Rethymno. Doorway at No. 12. Tsouderos Street. Shaft from removed column.

Plate 118

1. Rethymno. Doorway at No. 12, Tsouderos Street (present condition). Plan and elevation, 2. Rethymno. Doorway at No. 12, Tsouderos Street. Restored elevation.

Plate 119

1. Rethymno. Doorway at No. 12, Tsouderos Street. Detail, 2. Pistoia (Italy). Palazzo Pretorio. Timber benches after photograph by Josef Durm, 3. Rethymno. Doorway at No. 2, A. Tsichlis Street.

Plate 120

1. Rethymno. Doorway at No. 70, Niceph. Phocas Street. Plan and elevation, 2. Rethymno. Doorway at No. 70, Niceph. Phocas Street, 3. Rethymno. Doorway at No. 12, P. Koroneos Street.

Plate 121

Rethymno. Doorway at No. 12, P. Koroneos Street. Plan and elevation.

Plate 122

1. Rethymno. Doorway at No. 50, Thessaloniki Street, 2. Rethymno. Fortezza. Main gateway. Inner façade.

Plate 123

1. Monastery of Toplou, Setia district (Crete). Gateway, 2. Rethymno. Doorway at No. 236, Arkadiou Street, 3. Canea. The Renier small palace. Doorway.

Plate 124

1. Rethymno. Doorway at No. 30, M. Vernardos Street, 2. Rethymno. The so - called « Turkish schools ». Gateway. 3. Rethymno. Fortezza. Main gateway. Outer façade.

Plate 125

1. Village of Chromonastiri, Rethymno district. The Clodio villa. Small round - headed doorway, 2. Rethymno. Doorway at No. 8, Daskaloyannis Street. Elevation, 3. Rethymno. Doorway at No. 12, M. Renieris Street.

Plate 126

1. Rethymno. Fortezza. Main gateway. Outer façade. Detail, 2. Rethymno. Doorway at No. 21, Aghia Varvara Street. Pedestal and column attached to solid wall Section, 3. Rethymno. Old house at No. 54, Souliou Street. First floor window. Detail.

Plate 127

1. Rethymno. Fortezza. Main gateway. Outer façade. Side pilasters. Section, 2. Rethymno. Doorway at No. 60, Arkadiou Street. Side pilaster. Shaft. Horizontal section, 3. Chios. Archaeological Museum. Marble base dating from the period of Genoese occupation.

Plate 128

1. Candia. Bembo fountain (1588). Detail, 2. Candia. Bembo fountain (1588). Pilaster. Elevation, 3. Rethymno. Old house at No. 54, Souliou Street. First floor window. Side pilaster. Shaft.

Plate 129

1. Akrotiri, Canea district. Monastery of Aghia Triada (The Holy Trinity). Gateway. Detail, 2. Rethymno. San Francesco. Doorway. Side pilasters attached to solid wall. Corinthian capital. 3. Rethymno. Doorway at No. 12, Tsouderos Street. Detail, 4. Florence. S. Maria Maddalena de'Pazzi. Ionic capital after Josef Durm, 5. Rethymno. Doorway at No. 21, Aghia Varvara Street. Corinthian column attached to solid wall. Shaft and capital.

Plate 130

1. Andrea Palladio, I quattro libri dell'Architettura, Venice, 1570, Libro primo (p. 27) : Dell'Ordine Dorico, 2. Vincenzo Scamozzi, L'idea dell'Architettura universale, Venice, 1615, Libro sesto, Cap. XX (p. 84) : Ornamento del Ordine Dorico.

Plate 131

1. Rethymno. Old house at No. 54, Souliou Street. Console supporting window - sill, 2. Rethymno. Doorway at No. 60, Arkadiou Street. Console supporting cornice, 3. Rethymno. Small palace at No. 60, Arkadiou Street. Consoles supporting window - sills.

Plate 132

1. Rethymno. San Francesco. Doorway. Detail, 2. Rethymno. Old house at No. 9, A. Diakos Street. Staircase leading up from courtyard. Mouldings. Section, 3. Rethymno. San Francesco. Doorway. Detail, 4. Rethymno. Two - storied house at No. 50, Thessaloniki Street. Cornice of first floor windows. Section, 5. Rethymno. Small palace at No. 60, Arkadiou Street. Cornice surmounting street façade. Section.

Plate 133

1. Rethymno. Small palace at No. 60, Arkadiou Street. Doorway. Decorated spandrel, 2. Potenza (Italy). San Francesco. Doorway with decorated spandrels, 3. Corfu. Doorway with decorated spandrels in Panelleniou Street. Photograph by Mrs. Aphrodite Agoropoulou - Birbili.

Plate 134

1. Rethymno. Doorway at No. 60, Arkadiou Street. Spandrels decorated with putti, 2. Kissamos district, Canea area. Monastery of Gonia. Doorway of Corinthian order, 3. Canea. The so - called « Venetian Archives ». Doorway.

Plate 135

1. Rethymno. Doorway at No. 11, S. Kledi Street. Semicircular arch and spandrels decorated with putti, 2. Candia. Morosini fountain (1628). Putto, 3. Venice. Loggetta by Jacopo Sansovino. Spandrel.

Plate 136

1. Venice. Well - head decorated with warrior heads near Santa Maria Formosa, 2. Canea. Archaeological Museum. Doorway with spandrels decorated with warrior heads from the Zangarol small palace (destroyed during the Second World War), 3. Rethymno. Doorway at No. 70, Nicephorus Phocas. Street. Spandrels decorated with warrior heads.

Plate 137

1. Rethymno. Megali Porta mosque. Pulpit (« mihrab »), 2. Rethymno. Mastaba mosque. Doorway, 3. Typical examples of decorated corners from Architecture Ottomane, Constantinople, 1873, pl. XIII.

Plate 138

1. Rethymno. Doorway at No. 47, Aghia Varvara Street. Detail, 2. Rethymno. Doorway at No. 10, Papamichelakis Street, 3. Rethymno. Small palace at No. 154, Arkadiou Street. Doorway.

Plate 139

1. Rethymno. Doorway at No. 47, Aghia Varvara Street. Elevation and section, 2. Rethymno. Doorway at No. 12, Aghia Varvara Street. Elevation, 3. Rethymno. Doorway at No. 1, Radamanthes Street.

Plate 140

1. Rethymno. Two - storied house at No. 198, Arkadiou Street. Doorway, 2. Rethymno. Doorway at No. 19, Daskaloyannis Street.

Plate 141

1. Rethymno. Old house at No. 30, Melissinos Street (demolished). Doorway. Detail, 2. Rethymno. Doorway at No. 61, Thessaloniki Street. Elevation, 3. Rethymno. Corinthian capital from doorway in Aghia Varvara Street.

Plate 142

1. Rethymno. Doorway at No. 6, Souliou Street, 2. Rethymno. Doorway at No. 59, Niceph. Phocas Street. Elevation, 3. Rethymno. Doorway at No. 11, A. Diakos Street.

Plate 143

1. Rethymno. Old house at No. 30, Melissinos Street (demolished). Doorway. Detail, 2. Rethymno. Typical example of simplified arched doorway, also frequently encountered in Cretan villages, 3. Rethymno. Doorway at No. 5, Photakis Street.

Plate 144

1. A. Rethymno. Doorway at No. 21, Aghia Varvara Street. Smooth rustication. Elevation and section. B. Rethymno. Doorway at No. 50, Thessaloniki Street. Smooth rustication. Elevation and section, 2. Rethymno. Old house at crossing of Niceph. Phocas and Papamichelakis Streets. Exterior corner. Elevation, 3. Rome. Vatican Palace, Appartamento Borgia. Story of St. Barbara by Bernardino Betti, known as Pinturicchio (1454 - 1513).

Plate 145

1. Rethymno. Ruined house at No. 19, Vincenzo Cornaros Street. Exterior wall, 2. Rethymno. Old house at crossing of Thessaloniki and Niceph. Phocas Streets. Exterior corner. Plan, 3. Canea. Two - storied house near harbour. Reinforced exterior corner.

Plate 146

1. Rethymno. Old house at crossing of Xanthoudides and Radamanthes Streets. Exterior corner, 2. Rethymno. Old house at crossing of N. Patelaros and P. Koroneos Streets, 3. Canea. Small palace in Topana area.

Plate 147

1. Brosnero, Canea district. The Aledakis tower. Gateway. Inner façade, 2. Rethymno. Old house at No. 12, Radamanthes Street. Exterior corner, 3. Canea. Small palace at No. 31, Zampelios Street. Doorway. Inner façade.

Plate 148

1. Rethymno. Old house at No. 19, Vincenzo Cornaros Street. Doorway with segmental arch giving on to ground floor shop, 2. Rethymno. Two - storied house at No. 54, Souliou Street. Doorway with segmental arch giving on to ground floor shop, 3. Rethymno. Doorway at No. 12, Tsouderos Street. Inner façade. Elevation.

Plate 149

1. Rethymno. Three - storied house at No. 89, Niceph. Phocas Street. Doorway with segmental arch giving on to ground floor shop. Geometric analysis, 2. Basement of demolished house in Canea harbour, 3. Rethymno. Exterior wall of demolished house near the harbour. Pointed arch.

Plate 150

1. Candia. San Giovanni. Timber ceiling, 2. Rethymno. Three - storied house at No. 9, Chadzigrigorakis Street. Flat roof and ceiling. Section, 3. Rethymno. Three - storied house at No. 9, Chadzigrigorakis Street. Second floor. Flat ceiling resting on wooden crossbeams.

Plate 151

1. Village of Chromonastiri, Rethymno district. The Clodio villa. Stone consoles supporting wooden beams of ruined flat ceiling, 2. Rethymno. Old house at No. 6, Souliou Street. First floor. Painted timber ceiling, 3. Candia. St. Pietro. Ruined timber roof.

Plate 152

1. Rethymno. Old house at No. 10, Papamichelakis Street. Projecting water spout, 2. Rethymno. Old house at No. 9, A. Diakos Street. Projecting water spout, 3. Rethymno. San Francesco. Projecting water spout.

Plate 153

1. Rethymno. Old house at No. 2 A. Tsichlis Street. Stone paved entrance hall. Plan, 2. Rethymno. Old house at No. 9, A. Diakos Street. Detail of stone paved courtyard.

Plate 154

1. Rethymno. Santa Maria. Main doorway. Plan and elevation, 2. Sebastiano Serlio, Libro quarto, Venice, 1537, fol. 180^{v} : «Arco Corinthio».

Plate 155

1. Monastery of Arkadiou, Rethymno district. Church front (1587), 2. Sebastiano Serlio, Libro quarto, Venice, 1537, fol. 175^{v} : church front.

Plate 156

1. Akrotiri, Canea district. Monastery of Aghia Triada (The Holy Trinity). Main doorway (1631). Elevation, 2. Sebastiano Serlio, Libro estraordinario (Libro sesto), (Lyons, 1551). The Porta XV, 3. Zante. Church of the Phaneromeni. Doorway (1644).

Plate 157

1. Candia. Priuli fountain (1666), 2. Andrea Palladio, I quattro libri dell'Architettura, Venice, 1570. Libro secondo, p. 39 : « Sale Corinthie ».

Plate 158

1. Village of Pikris, Rethymno district. The Clodio villa. Gateway. Photograph by Gerola, 2. The Porta Guora (defences of Rethymno). Restored elevation after Gerola, 3. Village of Mountros, Rethymno district. Gateway of a villa. Photograph by Gerola.

Plate 159

1. Notarial deed of George Pandimos (25th November 1636) referring to Marussa Rosso's houses in Rethymno. State Archives of Venice, Busta 214. fol. 84^{v}, 2. Fol. 85^{R} from the above notarial deed.

Plate 160

Fol. 85^{v} from the above notarial deed.

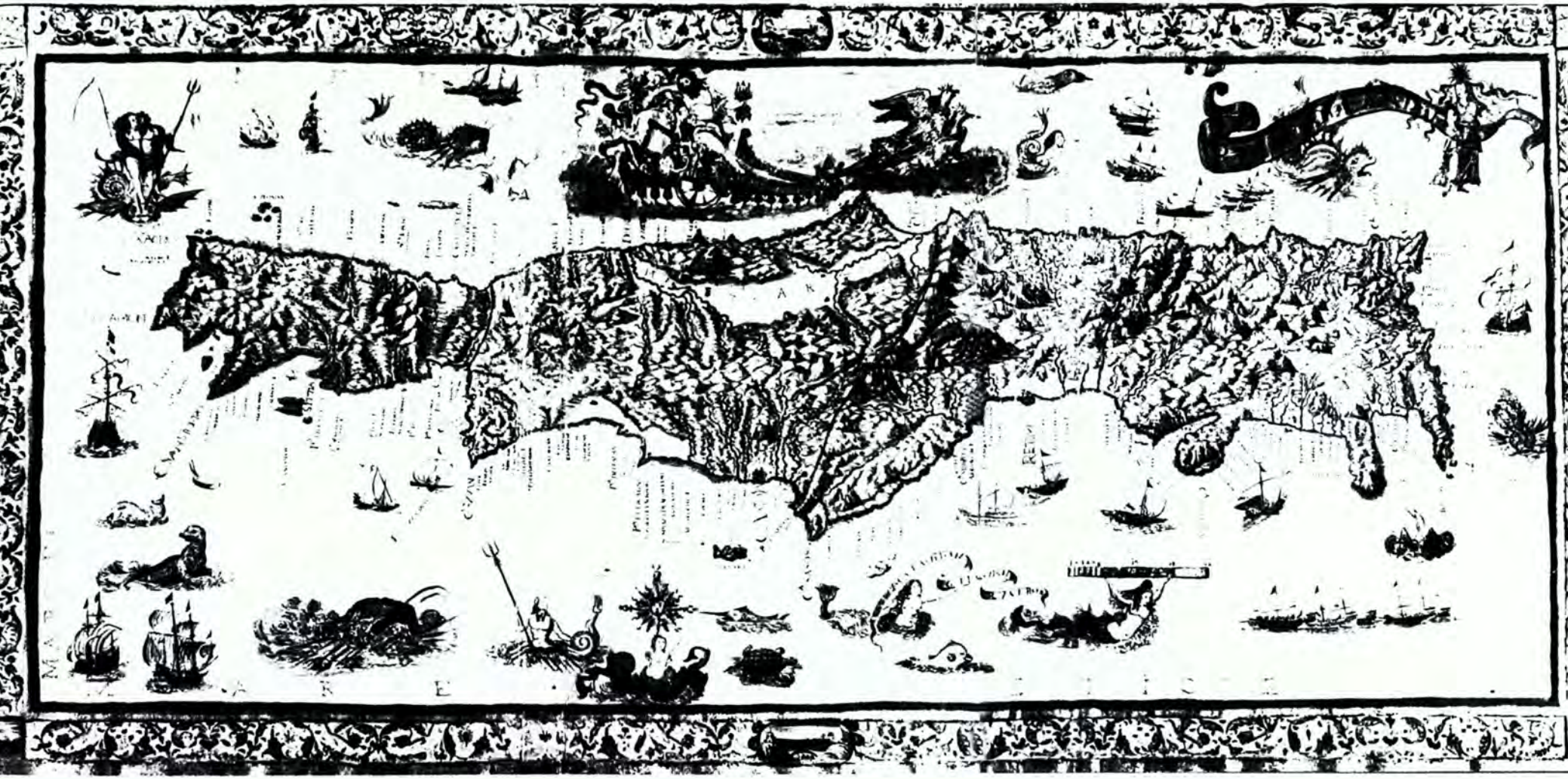

Χάρτης τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν σχετικὸ ἄτλαντα τοῦ Zorzi Corner (1625). Τὸ νησὶ ἔχει σχεδιασθεῖ ἀνάποδα καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ Τρίτωνες, Νηρηίδες, Δελφίνια, καθὼς καὶ τὸν Ποσειδώνα. Στὸ μέσο (πάνω) εἰκονίζεται ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἀρχαίου δωδεκαθέου ξαπλωμένος ἐπάνω σὲ ἅρμα ποὺ τὸ σέρνουν οἱ δυὸ ἀετοὶ τοῦ Δία. Ὁ Corner μᾶς θυμίζει τὰ κλασσικὰ κείμενα: «Κρήτη τις γαῖ ἐστὶ μέσῳ ἐνὶ οἴνοπι πόντῳ» (Ὅμηρ. Ὀδυσ. Τ 172). «Creta Jovis magni medio jacet insula ponto» (Vergili Aeneidos III 104). «In mezzo mar siede un paese guasto, diss' egli allora che s' appella Creta» (Dante, Divina Commedia, Inferno XIV).

ΠΙΝΑΞ 1

ΠΙΝΑΞ 2

Τὸ Ρέθεμνος κατὰ τὸν Marco Boschini (Il Regno tutto di Candia, Βενετία, 1651). Ἄποψη ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικά.

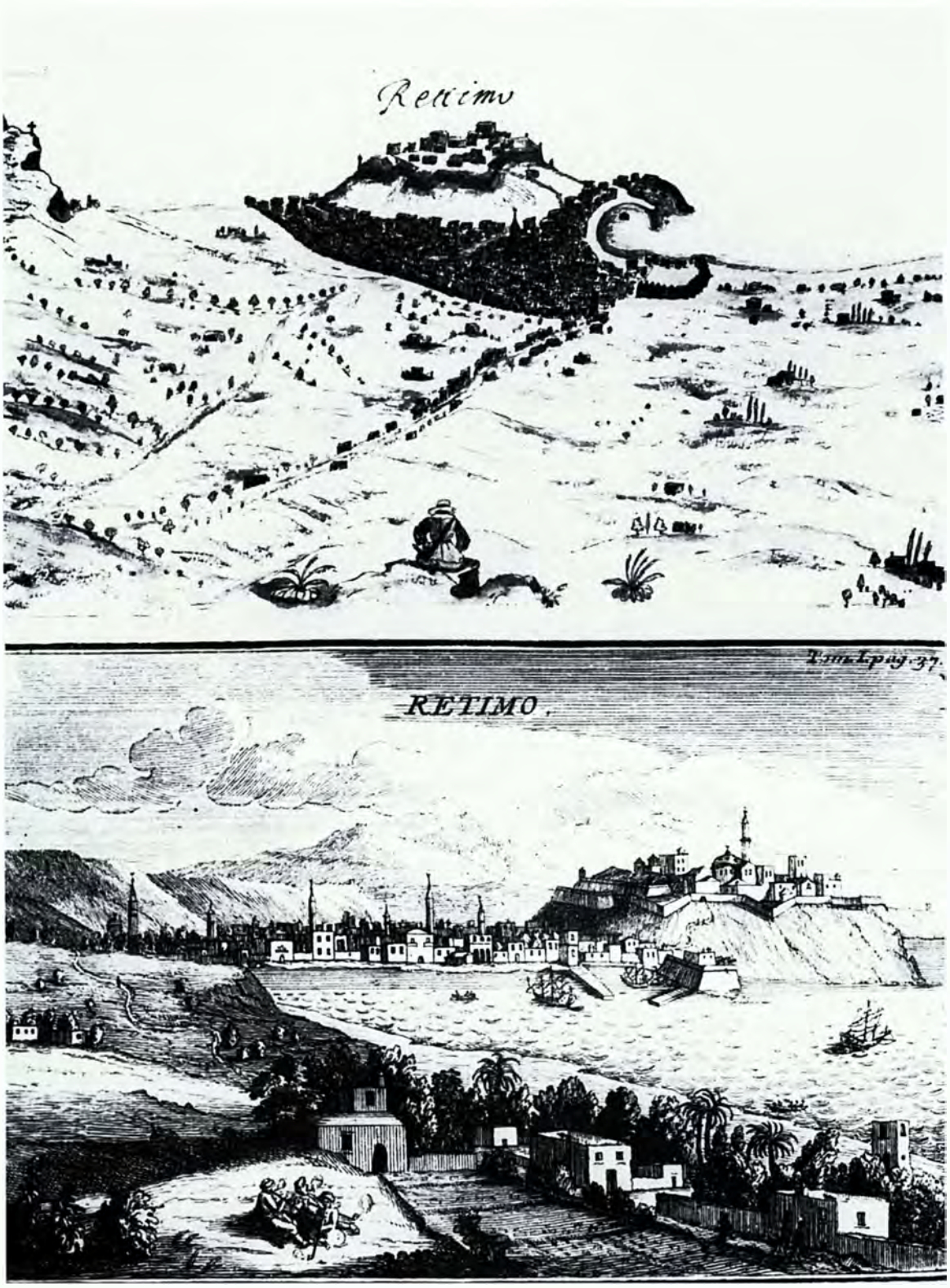

1. Τὸ Ρέθεμνος στὰ 1631. Ἄποψη ἀπὸ τὸ νότο. Veduta ἀπὸ τὴ Relazion topografica del Regno di Candia τοῦ Raffaelle Monanni. Βενετία, Biblioteca Nazionale Marciana, ἀριθμ. MS. It., VII, 889 (7798), 2. Τὸ Ρέθεμνος στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα. Ἄποψη ἀπὸ τὰ ἀνατολικὰ κατὰ τὸν Pitton de Tournefort.

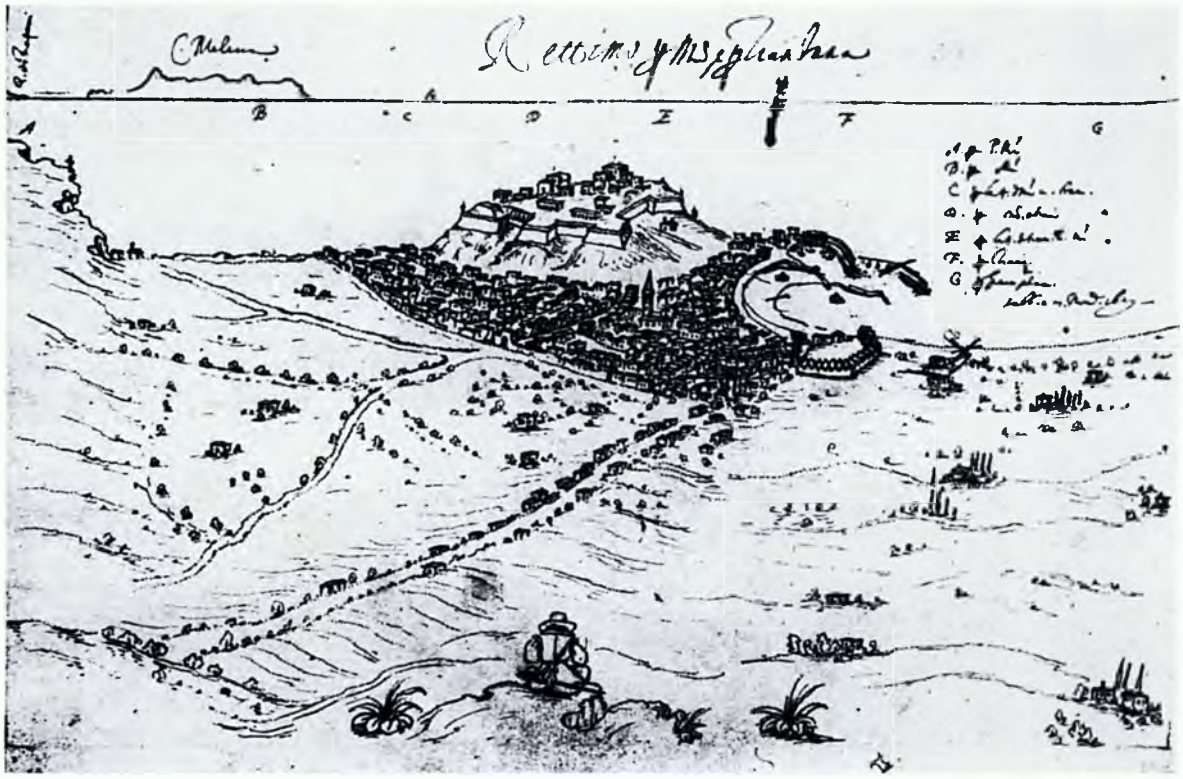

1. Τὸ Ρέθεμνος στὰ 1630. Ἄποψη ἀπὸ τὸ νότο. Veduta ἀνωνύμου. Βενετία, Archivio di Stato, 2. Τὸ Ρέθεμνος στὰ 1864. Ἄποψη ἀπὸ τὸ νότο. Σχέδιο τοῦ Eduard Lear (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

1. Τὸ Ρέθεμνος στὰ 1864. Ἄποψη ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικά. Σχέδιο τοῦ Eduard Lear (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη),
2. Τὸ Ρέθεμνος στὰ 1834. Ἄποψη ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικά. Σχέδιο τοῦ Robert Pashley.

1. Γενικὴ ἄποψη τοῦ Ρεθέμνου καὶ τῆς Φορτέτσας του ἀπὸ τὰ νοτιοανατολικά, 2. Ἄποψη τοῦ Ρεθέμνου ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς Φορτέτσας. Φωτογραφία τοῦ 1962.

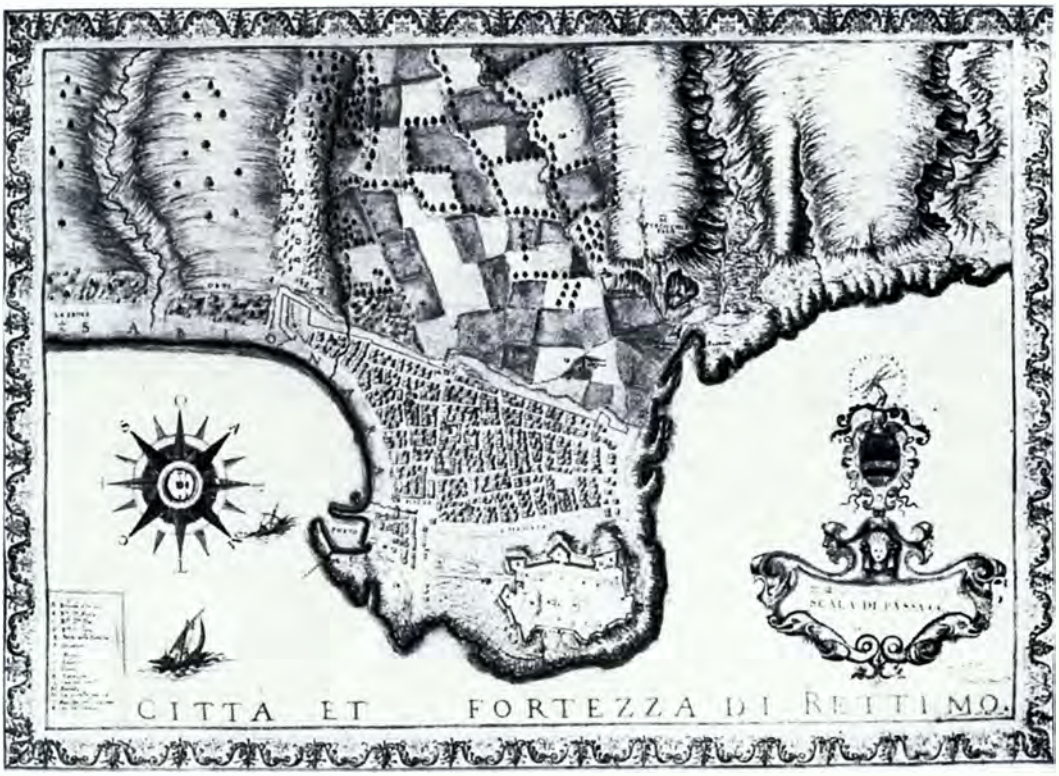

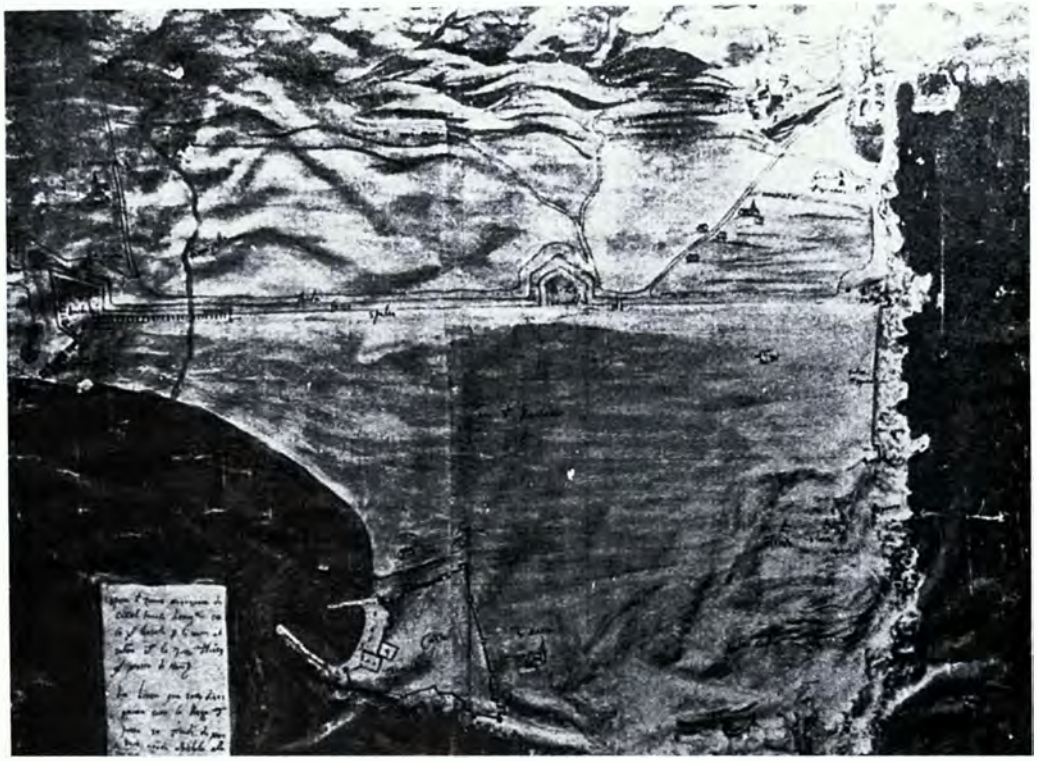

1. Τὸ Ρέθεμνος στὰ 1618. Pianta τοῦ Francesco Basilicata. Βενετία, Muceo Civico Correr, ἀριθμ. Morosini - Grimani, 1016, 2. Τὸ Ρέθεμνος στὰ 1559. Pianta τοῦ Zuanne Magagnato da Castelfranco (Carte topografiche e piante di città e fortezze). Βενετία, Biblioteca Nazionale Marciana, ἀριθμ. MS. It., VI, 188 (10039).

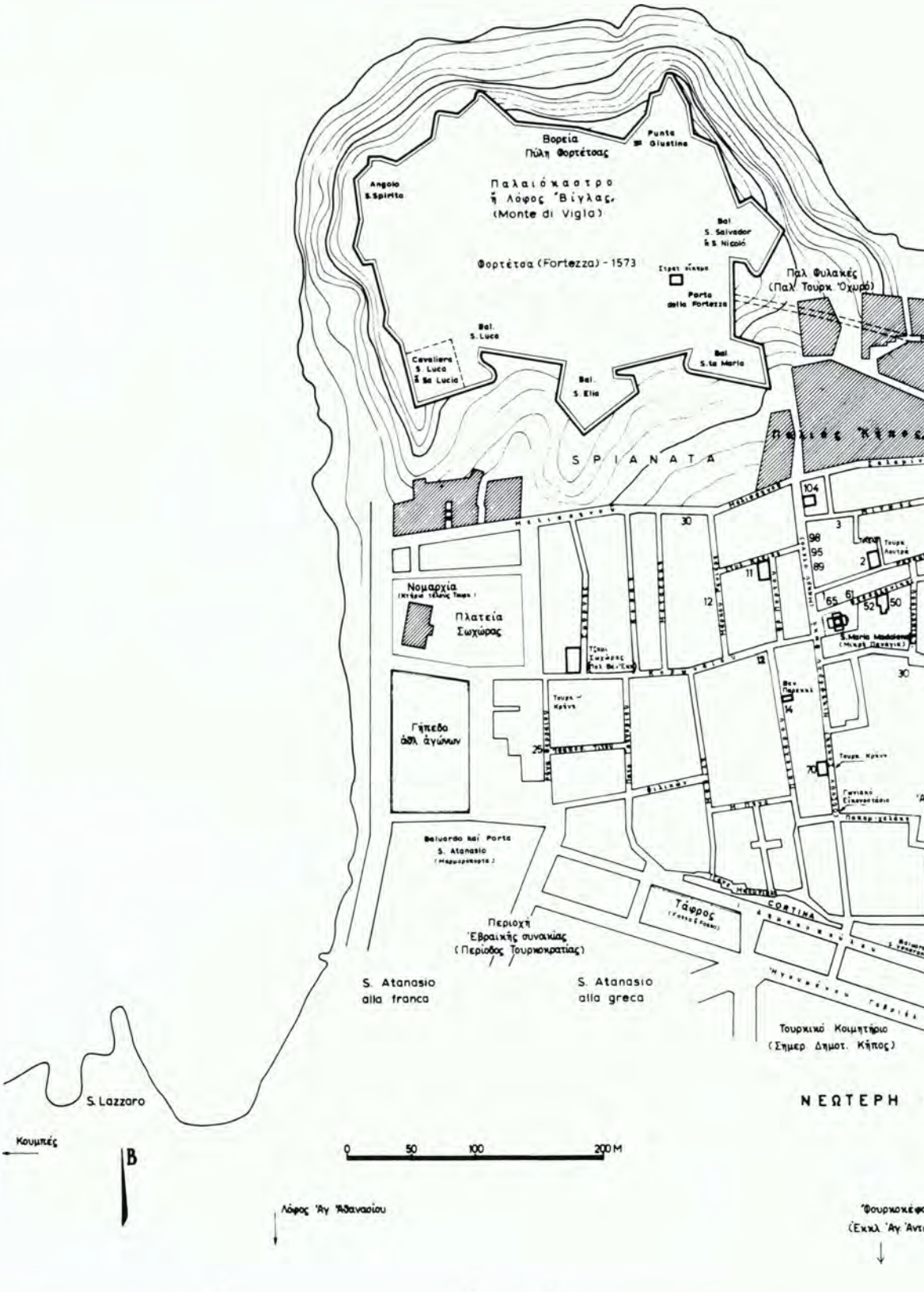

Κάτοψη τῆς παλιᾶς πόλης τοῦ Ρεθέμνου, ὅπως εἶναι σήμερα. Στὸ σχέδιο αὐτὸ περιλαμβάνονται καὶ περιοχὲς τῆς πόλης τοῦ 17ου αἰώνα, ἐνῶ σημειώνονται, παράλληλα, καὶ οἱ θέσεις τῶν διαφόρων μνημείων ποὺ ἀναφέρονται στὸ κείμενο.

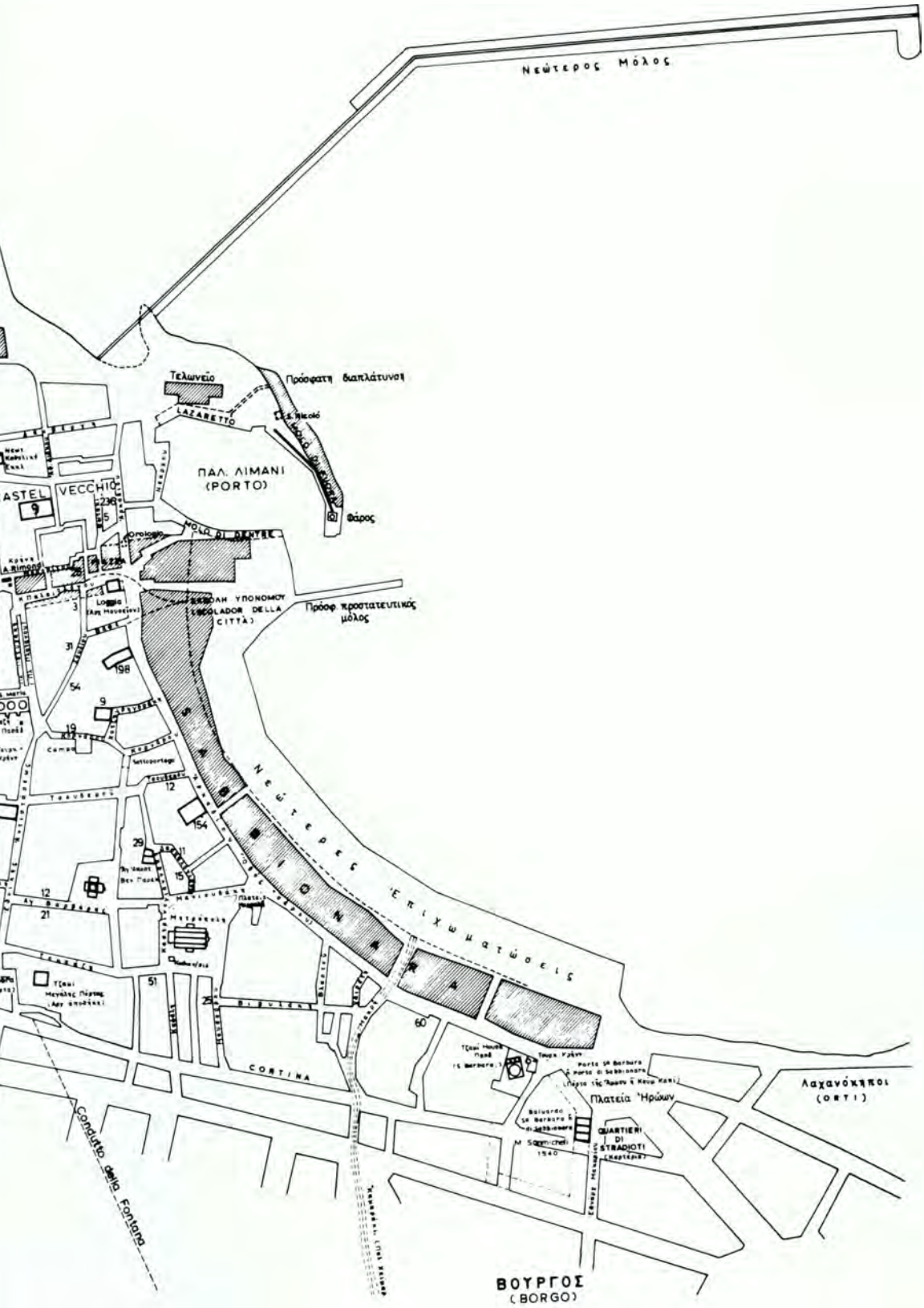
Νεώτερος Μόλος
Τελωνείο
Πρόσφατη διαπλάτυνση
LAZARETTO
ΠΑΛ. ΛΙΜΑΝΙ
(PORTO)
Φάρος
Πρόφ προστατευτικός μόλος
Νεώτερες Επιχωματώσεις
CORTINA
Λαχανόκηποι
(ORTI)
Πλατεία Ηρώων
QUARTIERI DI STRADIOTI
Condotto della Fontana
ΒΟΥΡΓΟΣ
(BORGO)

Τὸ Ρέθεμνος στὰ 1625. Pianta τοῦ Zorzi Corner (Il Regno di Candia). Βενετία, Biblioteca Nazionale Marciana, ἀριθμ. MS. It., VI, 75 (8303).

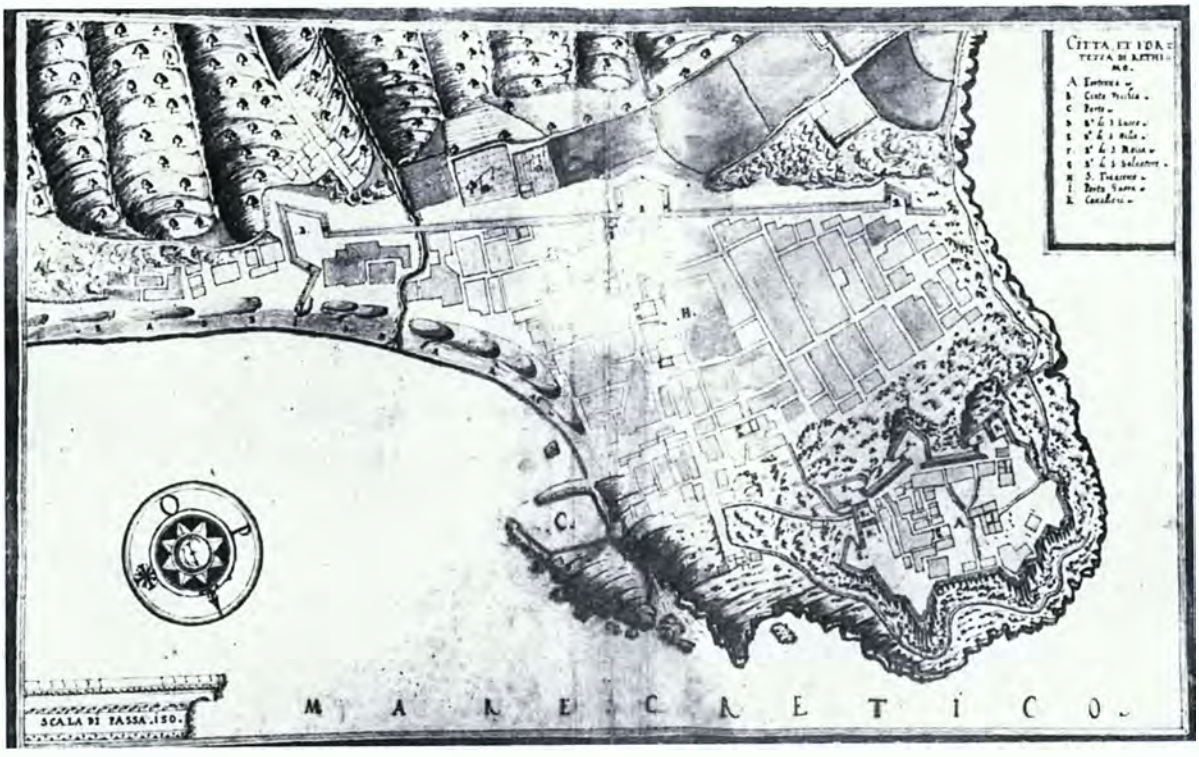

1. Ἡ πόλη τῆς Κέρκυρας καὶ οἱ ὀχυρώσεις της στὸ β΄ μισὸ τοῦ 17ου αἰώνα, 2. Τὸ Ρέθεμνος στὰ 1601. Βενετία, Archivio di Stato, Atlante Mormori.

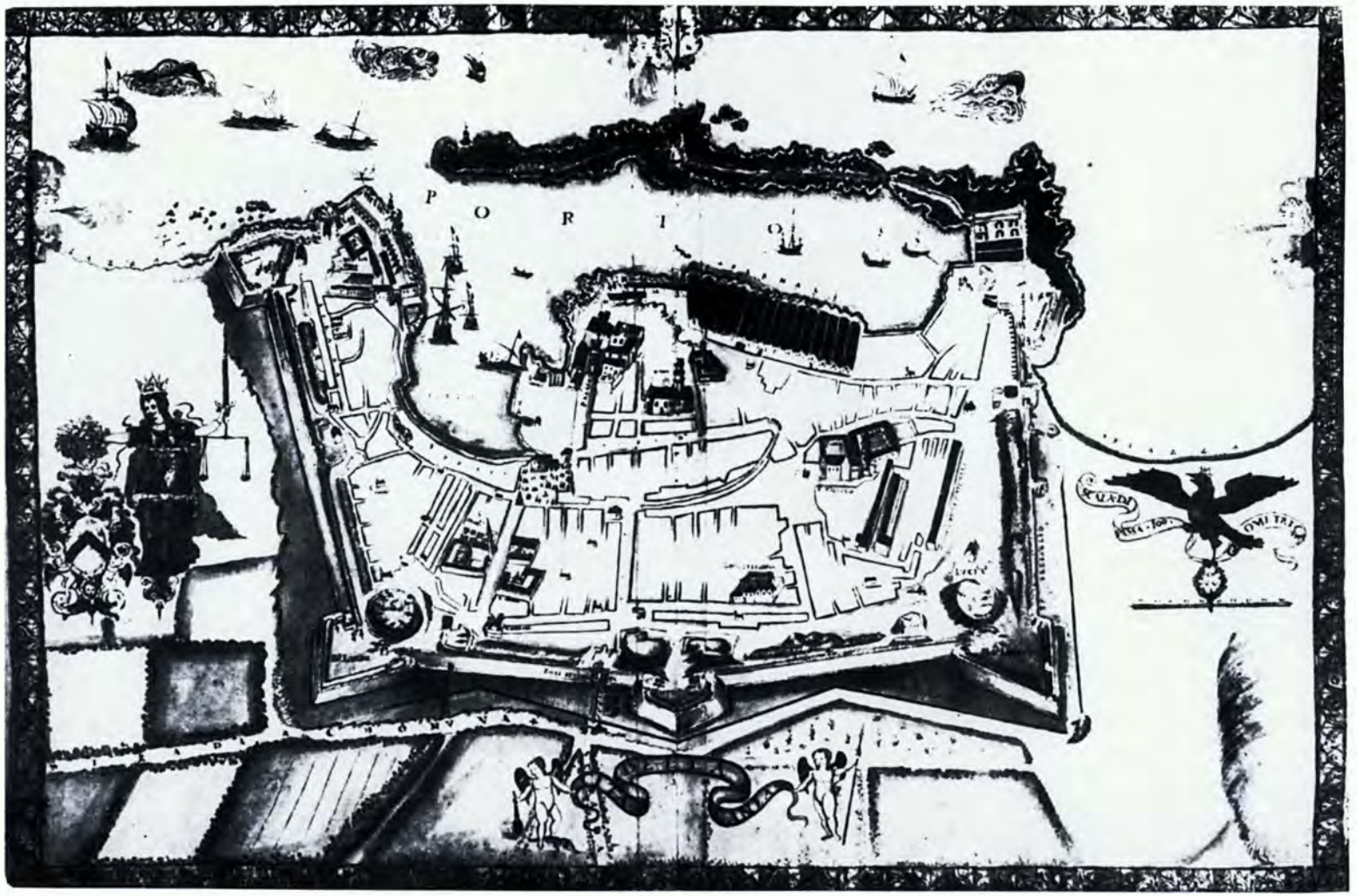

Τὰ Χανιὰ στὰ 1625. Pianta τοῦ Zorzi Corner (Il Regno di Candia). Βενετία, Biblioteca Nazionale Marciana, ἀριθμ. MS. It., VI, 75 (8303).

Ὁ Χάνδακας στὰ 1625. Pianta τοῦ Zorzi Corner (Il Regno di Candia). Βενετία, Biblioteca Nazionale Marciana, ἀριθμ. MS. It., VI, 75 (8303).

1. Ρέθυμνο. Ἡ ὁδὸς Ἰωάν. Δημακοπούλου. Διακρίνονται μερικὰ ἴχνη τῆς τάφρου καὶ τῶν ὀχυρώσεων τοῦ βούργου τοῦ Ρεθέμνου τοῦ 16ου αἰώνα. Πρβλ. Gerola, Vol. 1/2, σελ. 482, fig. 287, 2. Ρέθυμνο. Ἕνα ἀπὸ τὰ θολωτὰ «καρτέρια» τῆς φρουρᾶς τοῦ προμαχώνα τῆς Ἁγ. Βαρβάρας, στὴ συμβολὴ τῆς ὁδοῦ Ἐθνάρ. Μακαρίου μὲ τὴν πλατεία τοῦ Ἡρώου.

Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς πύλης Guora τῶν ὀχυρώσεων τοῦ βούργου τοῦ Ρεθέμνου, ὅπως εἶναι σήμερα. Διακρίνεται καὶ ἡ ὁδὸς Ἐθν. Ἀντιστάσεως.

Ρέθυμνο. Τὸ τζαμὶ τοῦ Καρὰ Μουσᾶ Πασᾶ καὶ ἡ ἀντίστοιχη κρήνη.

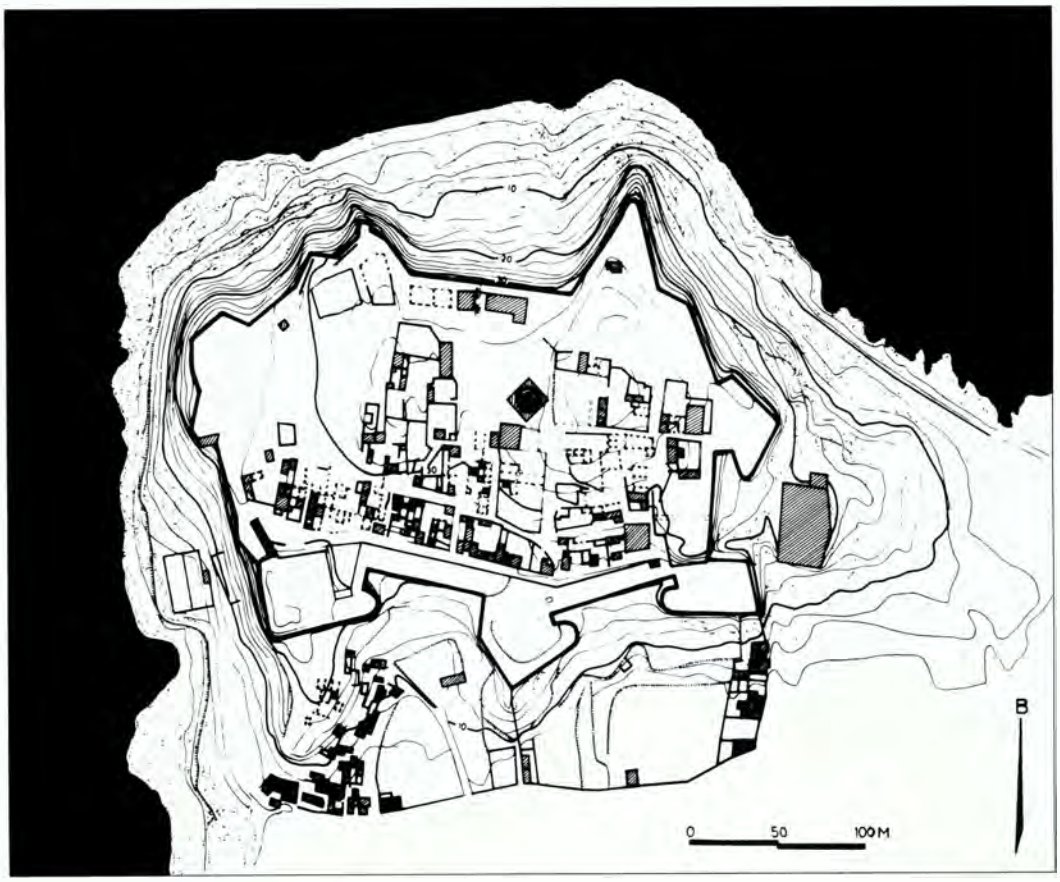

1. Φορτέτσα Ρεθέμνου. Γενικὴ ἄποψη ἀπὸ τὰ νοτιοδυτικά, 2. Φορτέτσα Ρεθέμνου. Κάτοψη. Τὸ σχέδιο ἔγινε ἀπὸ ἀεροφωτογραφία τῆς 26/9/1940.

Φορτέτσα Ρεθέμνου. Τὸ κτήριο τῆς ἀποθήκης πυρομαχικῶν, ὅπλων κλπ., ποὺ ἔκτισε στὰ 1580 ὁ Ρετούρης Bern. Pollani.

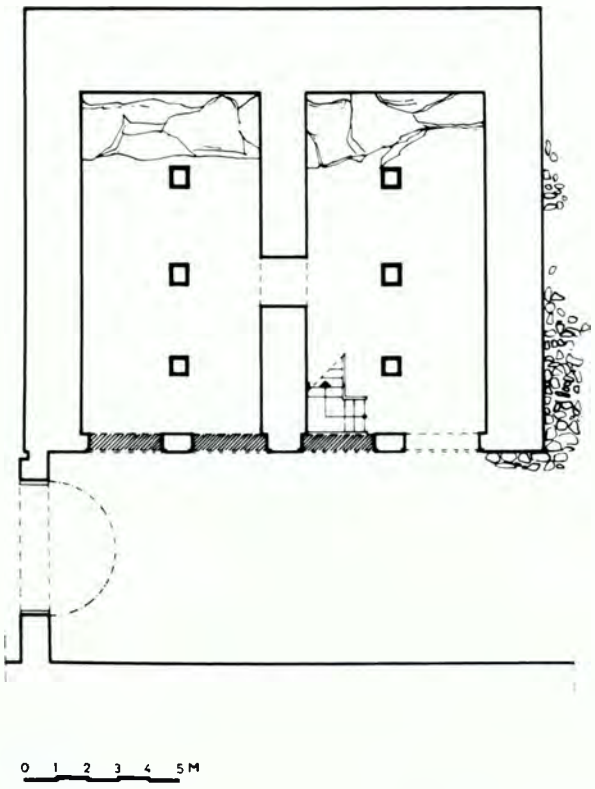

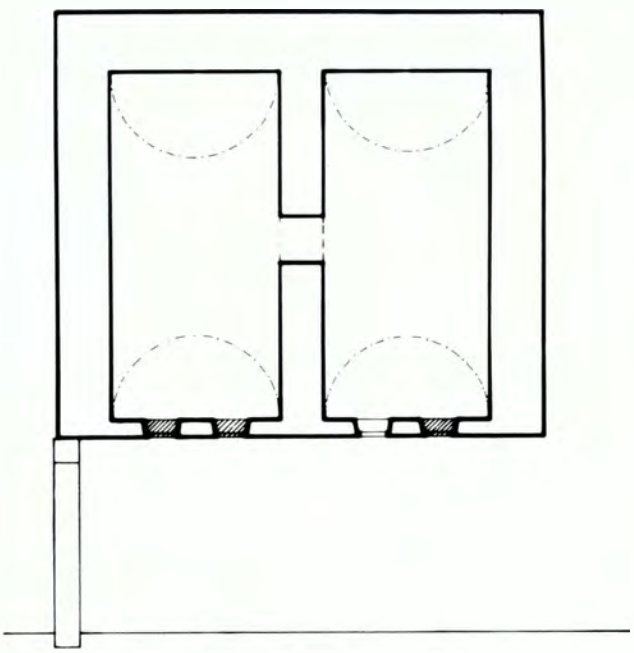

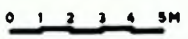

1. Κάτοψη τοῦ ἰσογείου τοῦ κτηρίου τοῦ Π ί ν. 18. Ἀποτύπωση τοῦ 1962, 2. Κάτοψη τοῦ ὀρόφου τοῦ κτηρίου τοῦ Π ί ν. 18. Ἀποτύπωση τοῦ 1962.

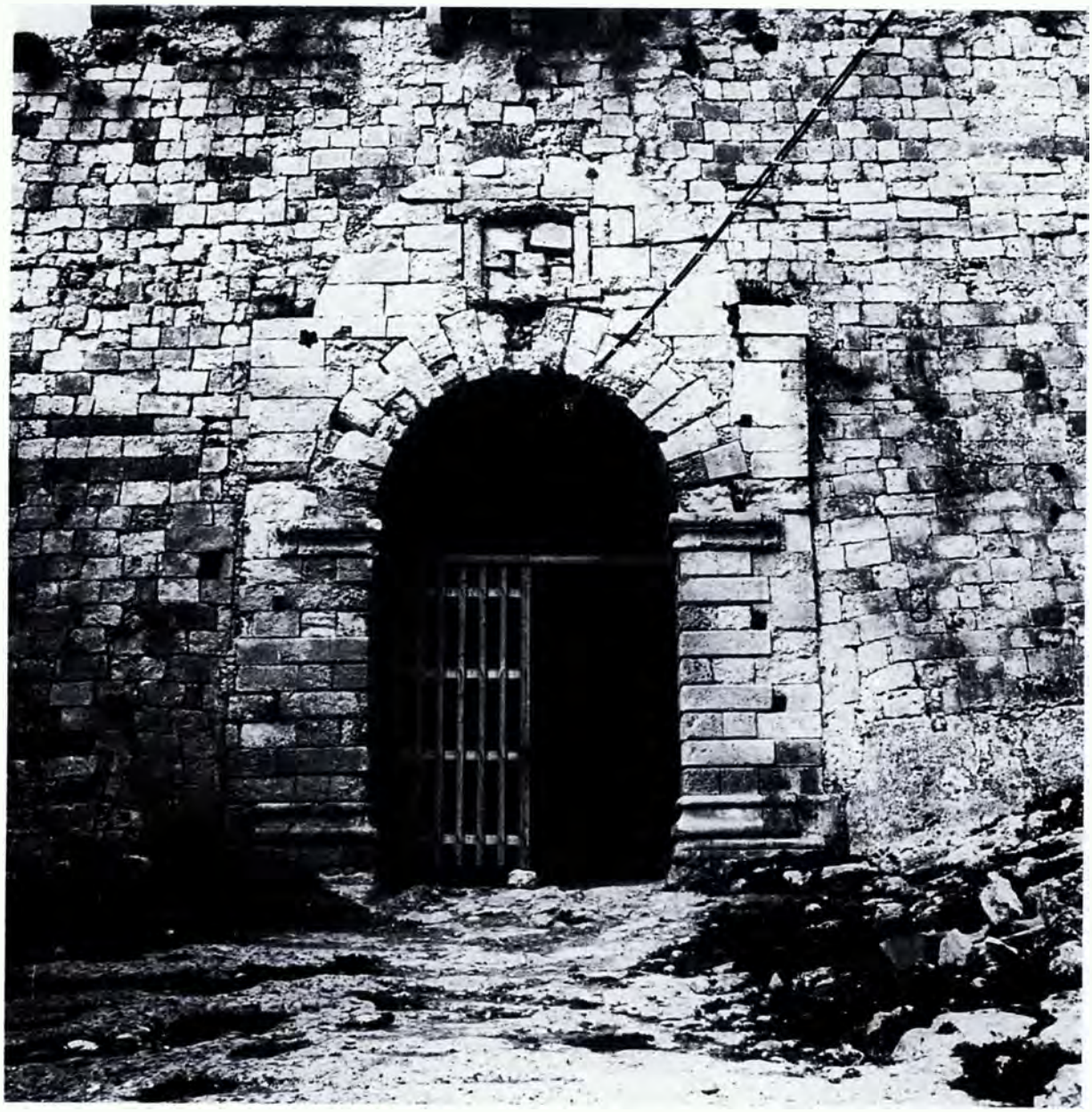

Φορτέτσα Ρεθέμνου. Κεντρικὴ (ἀνατολικὴ) πύλη. Ἐξωτερικὴ ὄψη.

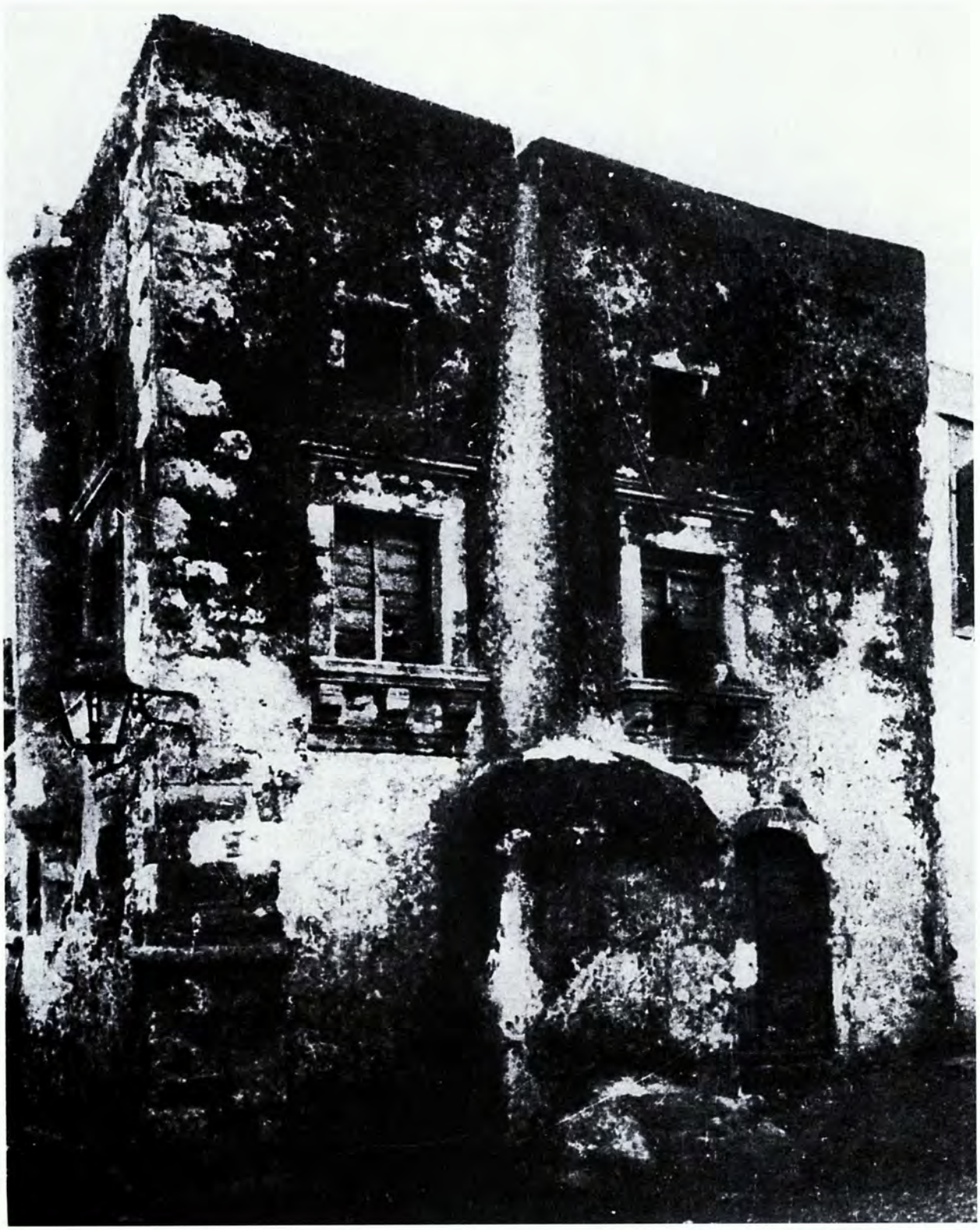

Φορτέτσα Ρεθέμνου. Σπίτι ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας (δὲν ὑπάρχει σήμερα). Φωτογραφία Gerola.

Φορτέτσα Ρεθέμνου. Βόρεια πλευρά. Διακρίνονται τὰ ἐρείπια διωρόφου κτηρίου τῆς Βενετοκρατίας, πιθανότατα τῆς casa del Consigliere. Φωτογραφία τοῦ 1962.

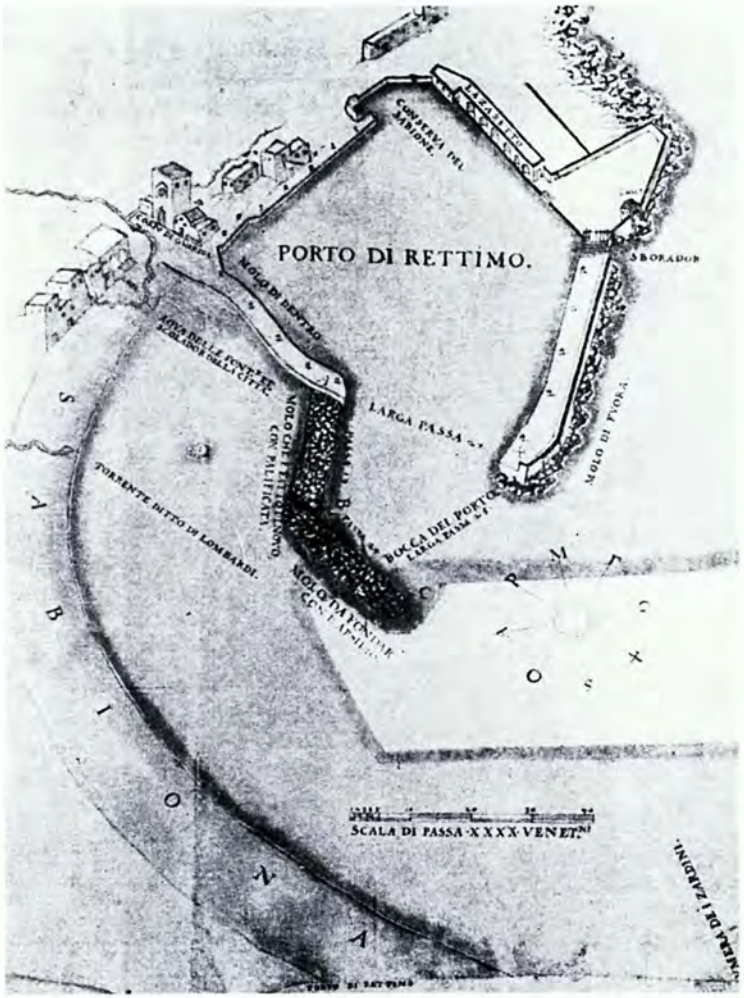

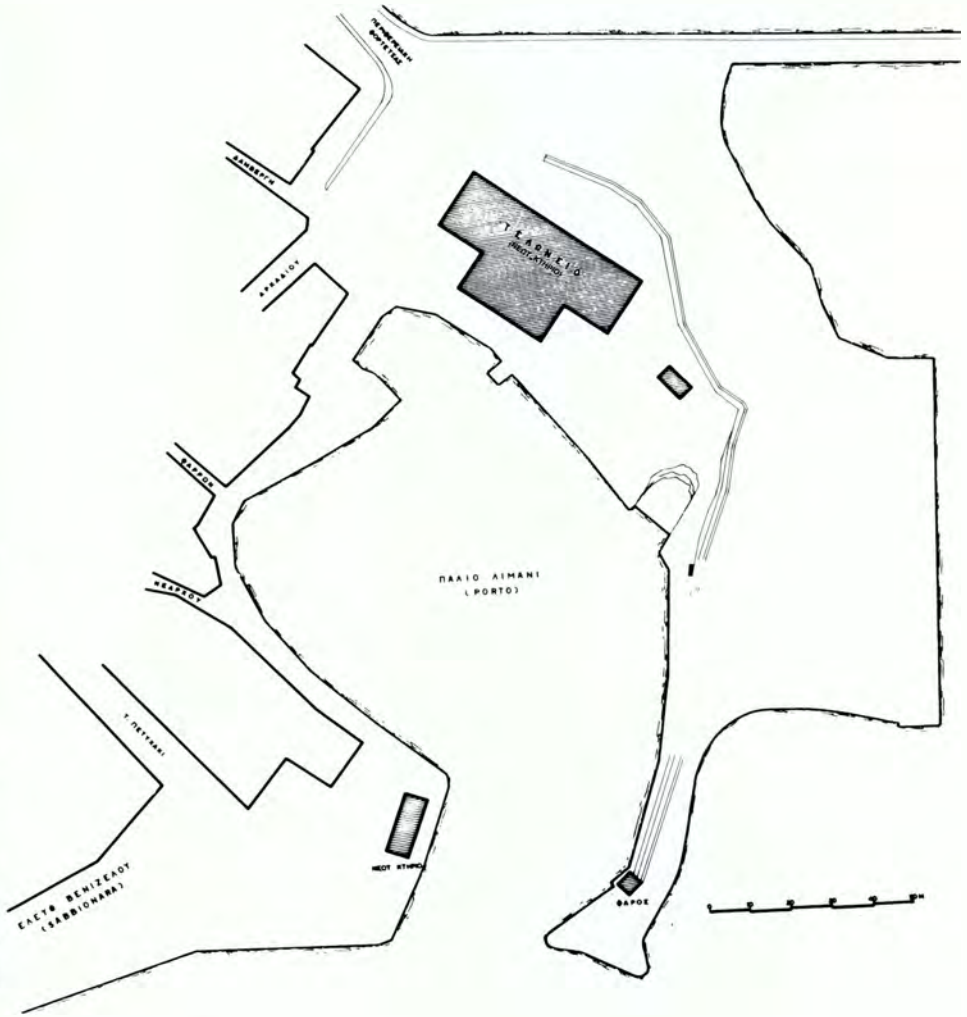

1. Σχέδιο τοῦ Franc. Basilicata γιὰ τὴν ἐπέκταση ἑνὸς μώλου τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Ρεθέμνου (1627), 2. Κάτοψη τοῦ παλιοῦ λιμανιοῦ τοῦ Ρεθέμνου.

1. Παλιὰ σπίτια στὸ λιμάνι τῶν Χανιῶν, 2. Παλιὰ σπίτια στὸ λιμάνι τοῦ Ρεθέμνου.

1. Ρέθυμνο. Ἡ ὁδὸς Βαφέ, 2. Ρέθυμνο. Ἡ ὁδὸς Μαν. Βερνάρδου.

1. Ρέθυμνο. Ἡ ὁδὸς Μαρ. Ρενιέρη. Φωτογραφία τοῦ 1962, 2. Ρέθυμνο. Ἡ ὁδὸς Νικηφόρου Φωκᾶ (μακρὺ στενό). Φωτογραφία τοῦ 1962.

1. Ρέθυμνο. Ἡ παραλιακὴ λεωφόρος Ἐλευθ. Βενιζέλου, στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς παλιᾶς πόλης, 2. Γενικὴ ἄποψη τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς παλιᾶς πόλης.

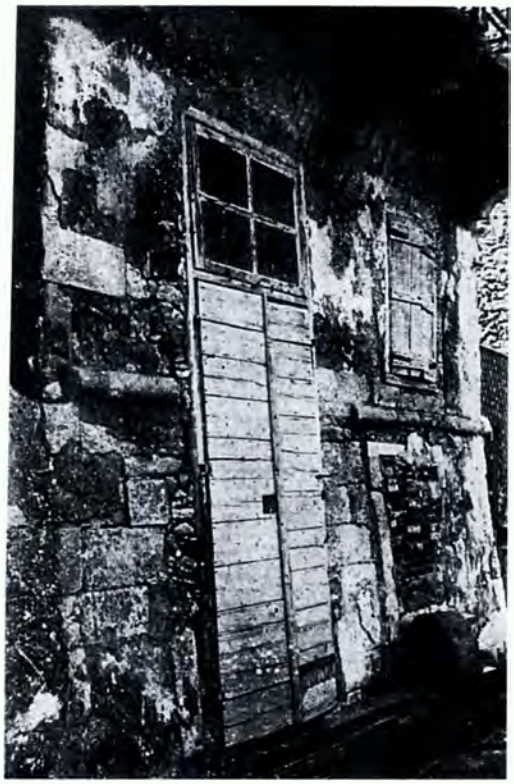

1. Ρέθυμνο. Ἰσόγειο σπιτιοῦ στὴν παραλιακὴ λεωφόρο Ἐλευθ. Βενιζέλου. Φωτογραφία τοῦ 1962, 2. Τὸ παλιό, λιθόστρωτο κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ. Φωτογραφία τοῦ 1962.

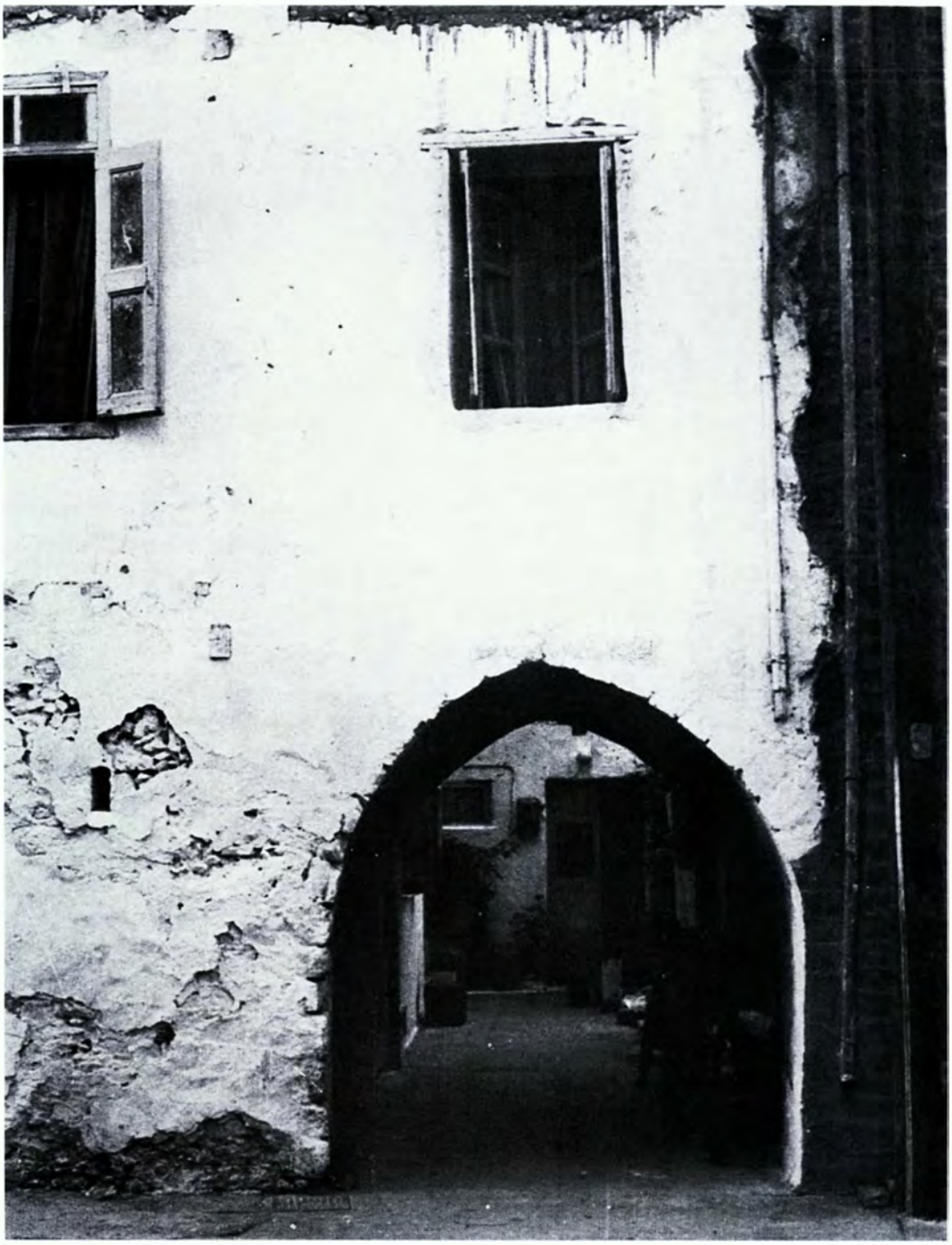

Ρέθυμνο. Θολωτὸ πέρασμα στὸ ἐσωτερικὸ σπιτιοῦ, στὴν ὁδὸ Ρήγα Φεραίου 25.

Βενετία. Σπίτι μὲ sottoportico στὸ ἰσόγειο. Λεπτομέρεια ἀπὸ πίνακα τοῦ Giovanni Antonio Canal ἢ Canaletto, μὲ θέμα τὸ Fonteghetto della farina (1720). Βενετία, συλλογὴ Giustiniani.

1. Ρέθυμνο. «Διαβατικὸ» (sottoportico) κάτω ἀπὸ τὸν ὄροφο ἐνὸς σπιτιοῦ στὴν ὁδὸ Βιτσ. Κορνάρου, 2. Βενετία. Calle μὲ sottoportico στὴν περιοχὴ τοῦ San Pietro in Castello.

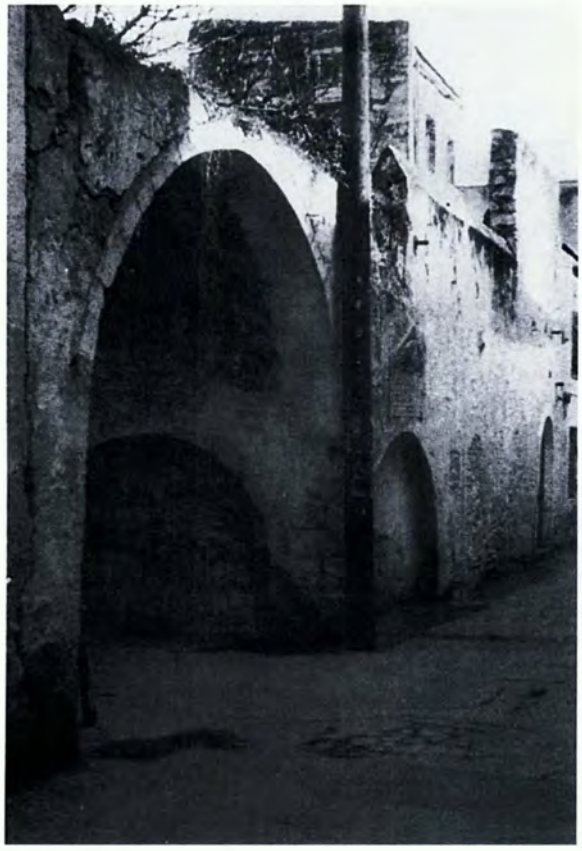

1. Χανιά. Sottoportico στὸ ὕψωμα τοῦ Καστελιοῦ (ὁδὸς Λιθίνων), 2. Ρέθυμνο. Θολωτὸ πέρασμα στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Παν. Κορωναίου καὶ Σμύρνης.

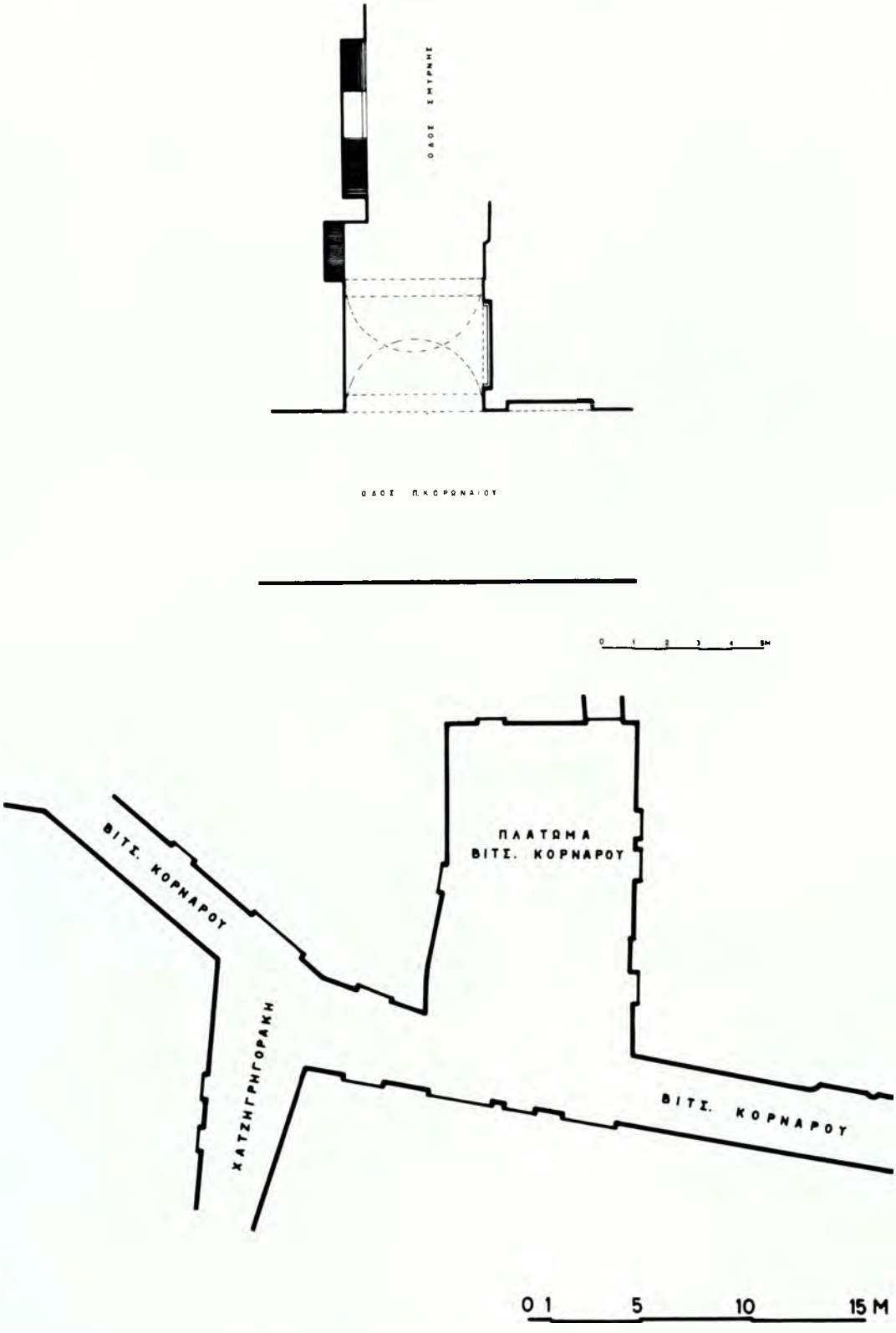

1. Ρέθυμνο. Θολωτὸ πέρασμα στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Παν. Κορωναίου καὶ Σμύρνης. Κάτοψη, 2. Ρέθυμνο. Τὸ πλάτωμα τῆς ὁδοῦ Βιτσ. Κορνάρου. Κάτοψη.

1. Ρέθυμνο. Ἡ ὁδὸς Μαν. Βερνάρδου. Στὸ βάθος ὁ μιναρὲς τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Γαζῆ Χουσεΐν Πασᾶ, 2. Βενετία. Τυπικὸ παράδειγμα ἑνὸς μικροῦ campo, μ' ἕνα πηγάδι στὸ μέσο. Στὸ βάθος ἕνα sottoportico ὁδηγεῖ στὸ κοντινὸ κανάλι.

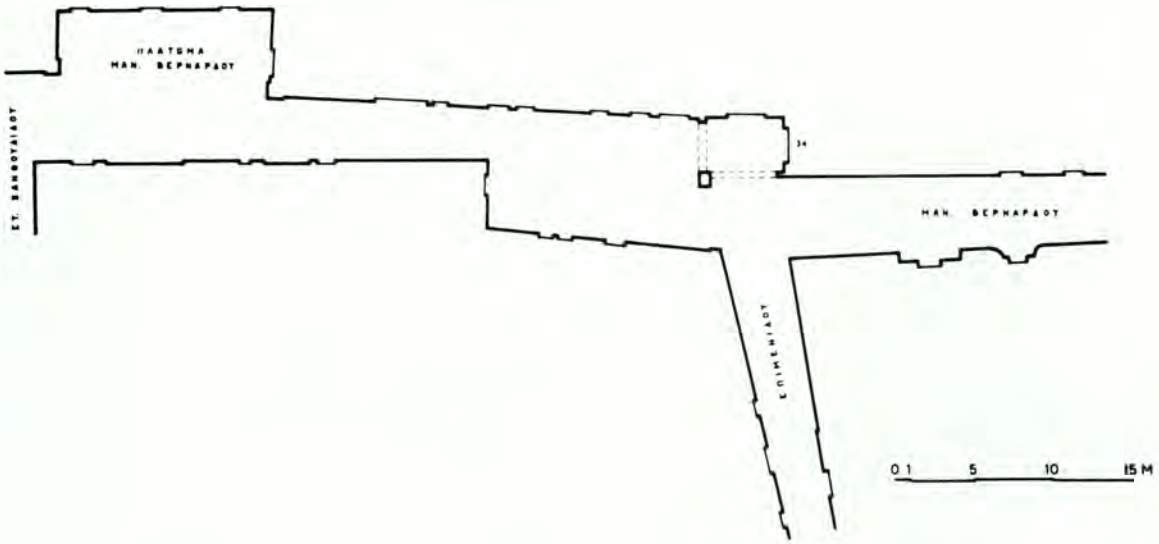

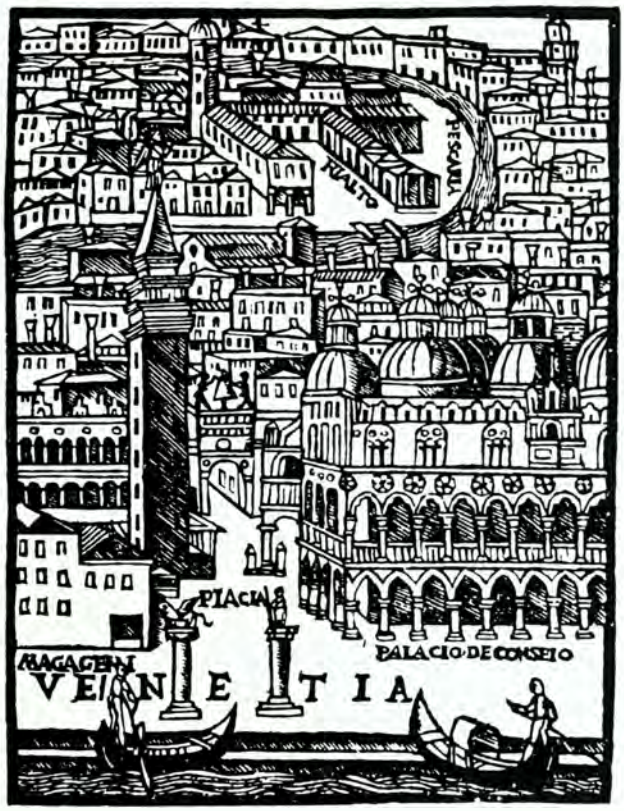

1. Ρέθυμνο. Τμῆμα τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου. Κάτοψη, 2. Ἡ piazzetta τῆς Βενετίας. Ξυλογραφία τοῦ 16ου αἰώνα, 3. Τὸ κατεστραμμένο Ρολόϊ τῆς πλατείας (piazza) τοῦ Ρεθέμνου. Ἀναπαράσταση Gerola.

1. Ρέθυμνο. Ἡ ὁδὸς Κων. Παλαιολόγου. Στὸ βάθος διακρίνεται τὸ κτήριο τῆς Lozza, 2. Ρέθυμνο. Ἡ πλατεία Τίτ. Πετυχάκι.

1. Ἡ Λέσχη (Lozza) τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν φεουδαρχῶν τοῦ βενετοκρατούμενου Ρεθέμνου, 2. Ρέθυμνο. Ἡ κρήνη Rimondi (1626).

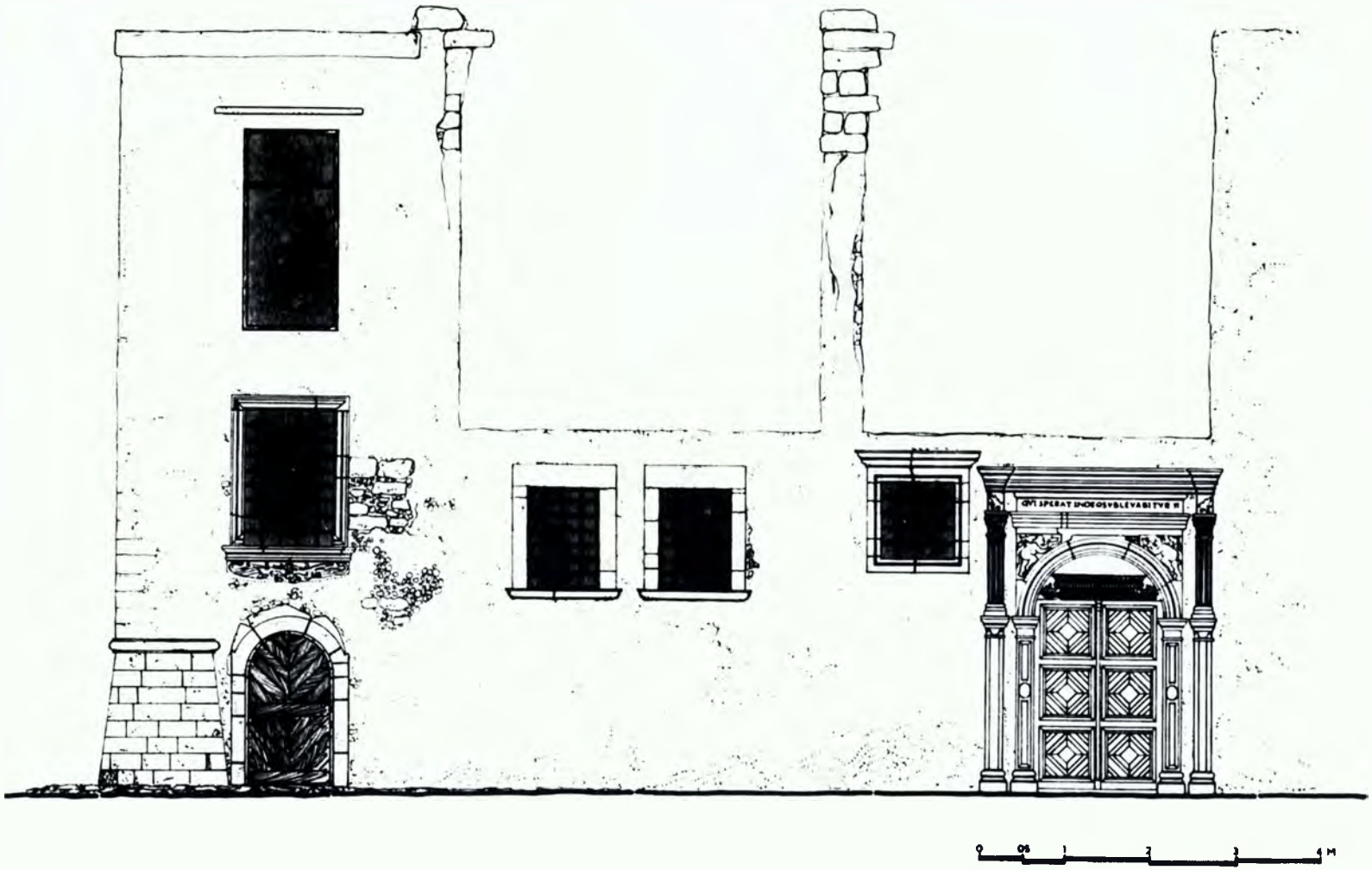

Σπίτι όδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11. Πρόσοψη.

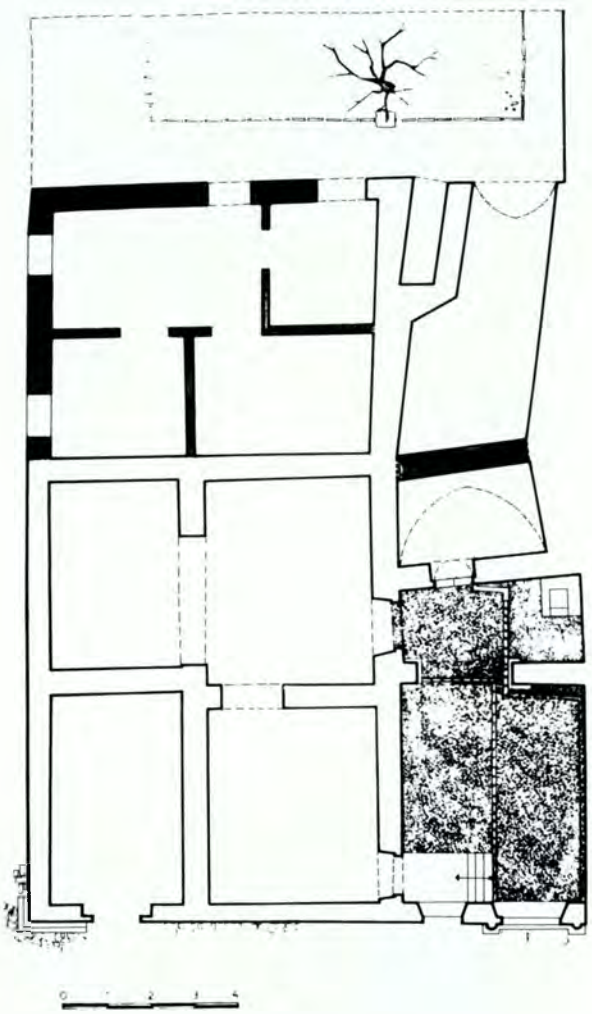

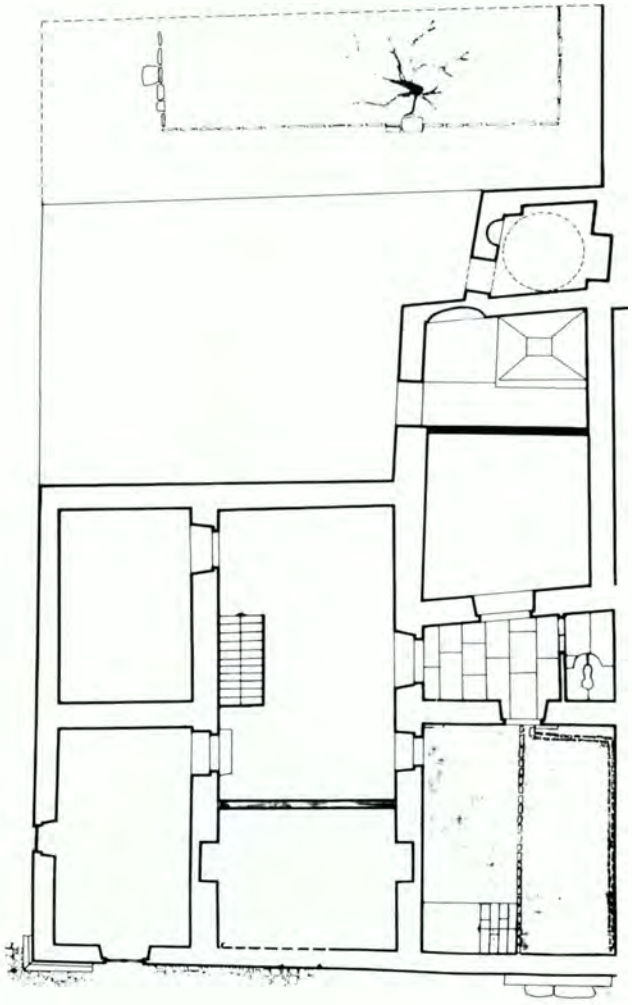

1. Σπίτι ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11. Κάτοψη ἰσογείου. Ἀποτύπωση τοῦ 1962, 2. Σπίτι ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11. Κάτοψη ὀρόφου. Ἀποτύπωση τοῦ 1962.

1. Σπίτι ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11. Ἡ σκάλα πρὸς τὸ mezzado, 2. Σπίτι ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11. Ὁ θολωτὸς χῶρος τοῦ πηγαδιοῦ ἢ τῆς στέρνας τοῦ ὑσογείου.

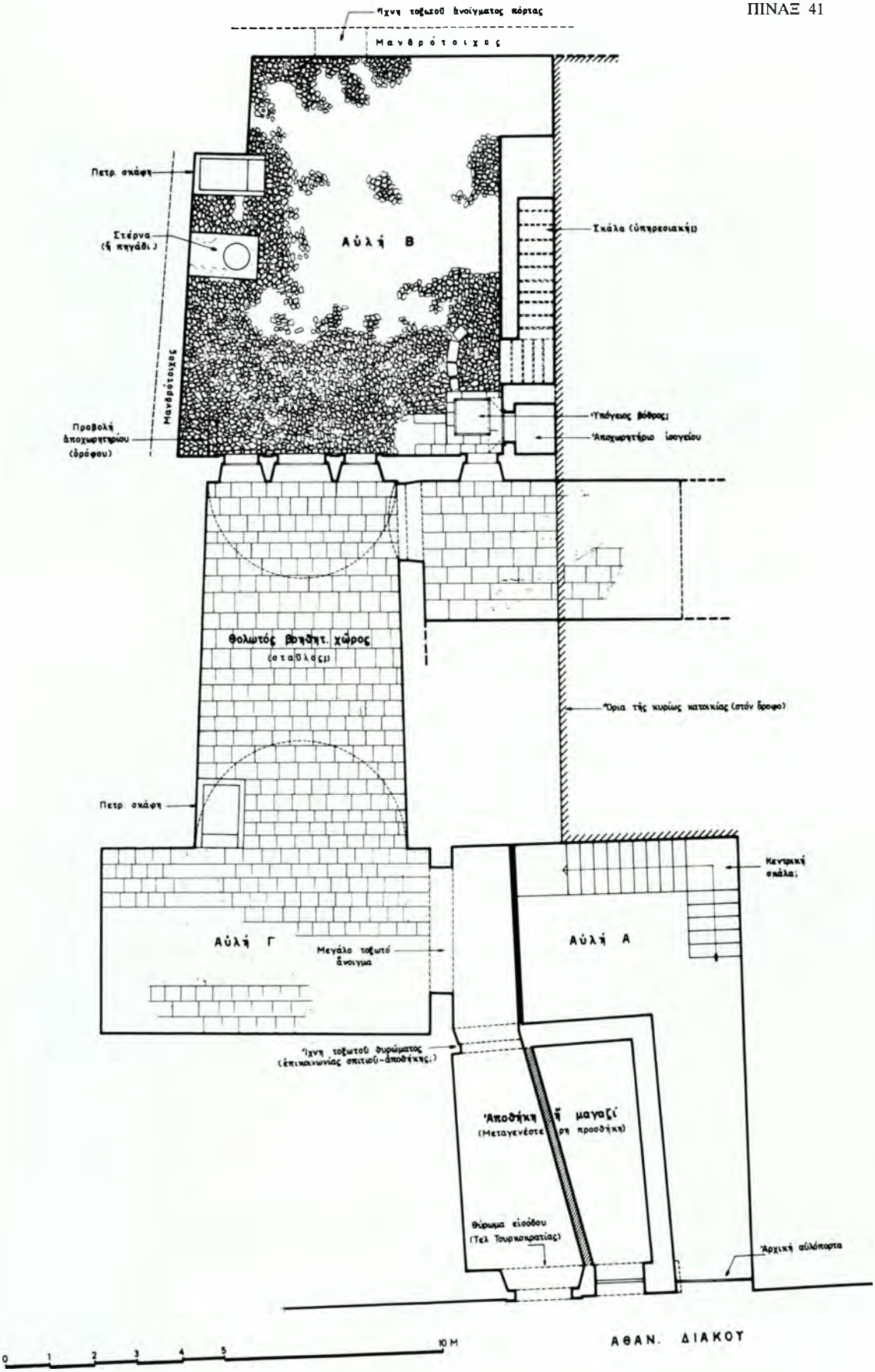

Σπίτι ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9. Κάτοψη ἰσογείου.

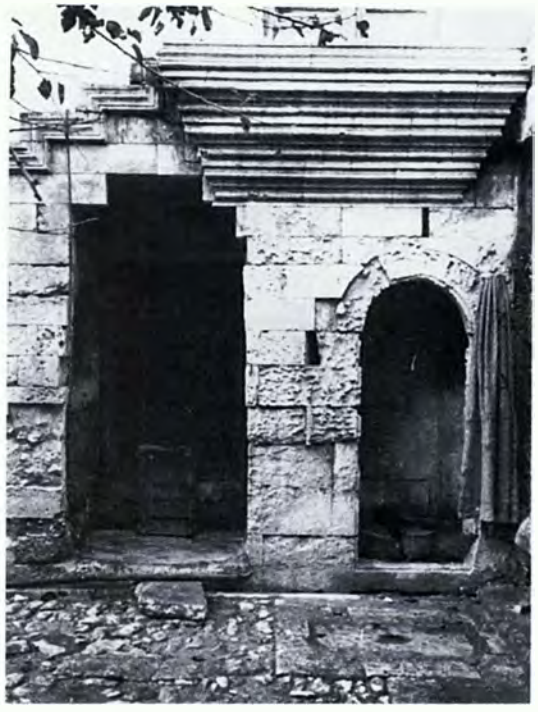

1. Σπίτι ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9. Ἡ ἔξοδος τοῦ μεγάλου, θολωτοῦ, βοηθητικοῦ χώρου τοῦ ἰσογείου πρὸς τὴν ὑπαίθρια, ὑπηρεσιακὴ αὐλή, 2. Ἡ πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9, ὅπως εἶναι σήμερα, 3. Σπίτι ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ σκάλα καὶ τὸ μικρὸ ἀποχωρητήριο τῆς ὑπαίθριας ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς τοῦ ἰσογείου.

ΠΙΝΑΞ 43

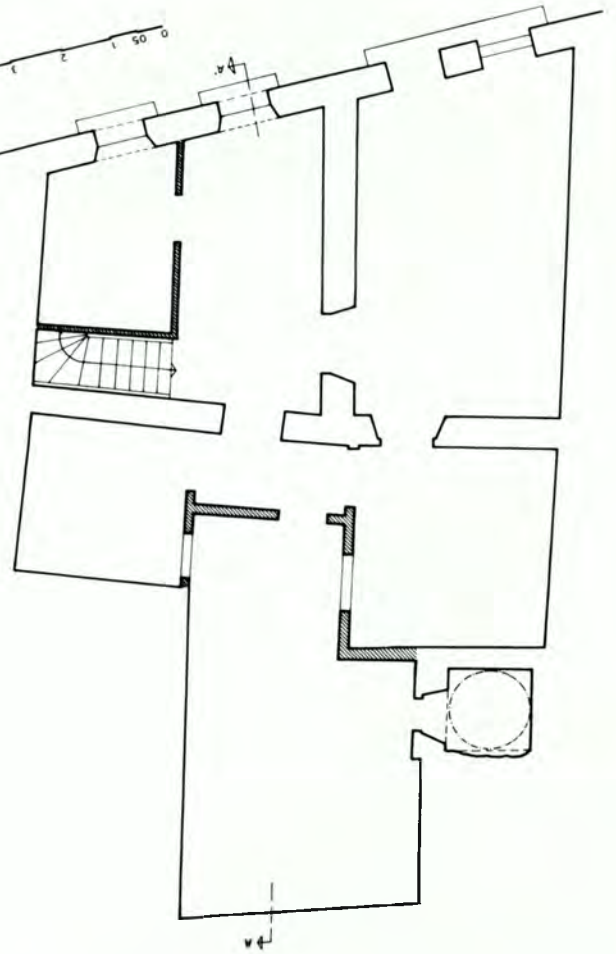

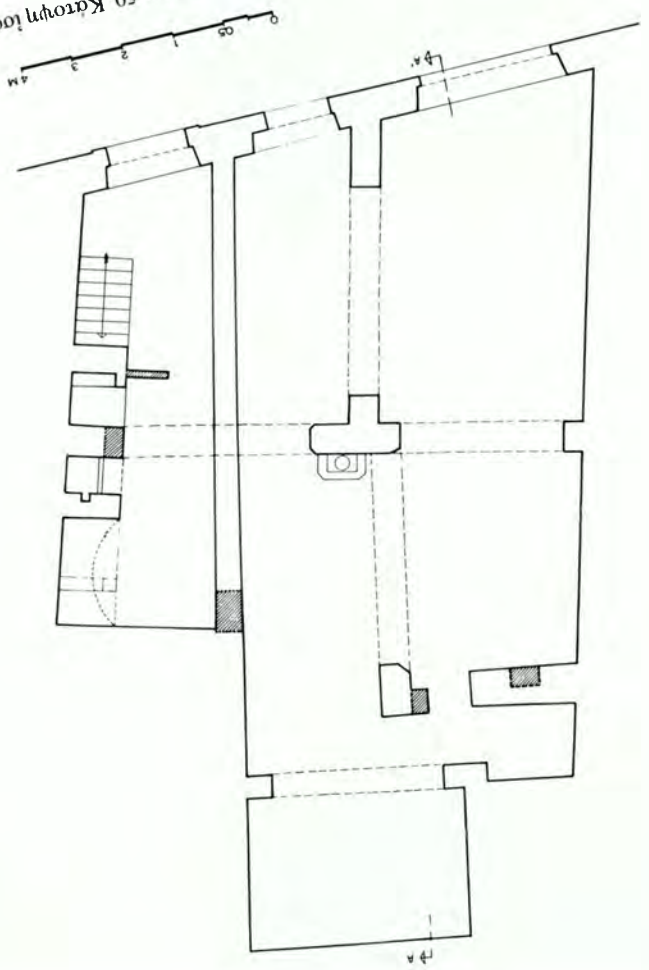

1. Στίτι δόσι Θεσσαλονίκης 50. Κάτοψη ισογείου, 2. Στίτι δόσι Θεσσαλονίκης 50. Κάτοψη δώφου.

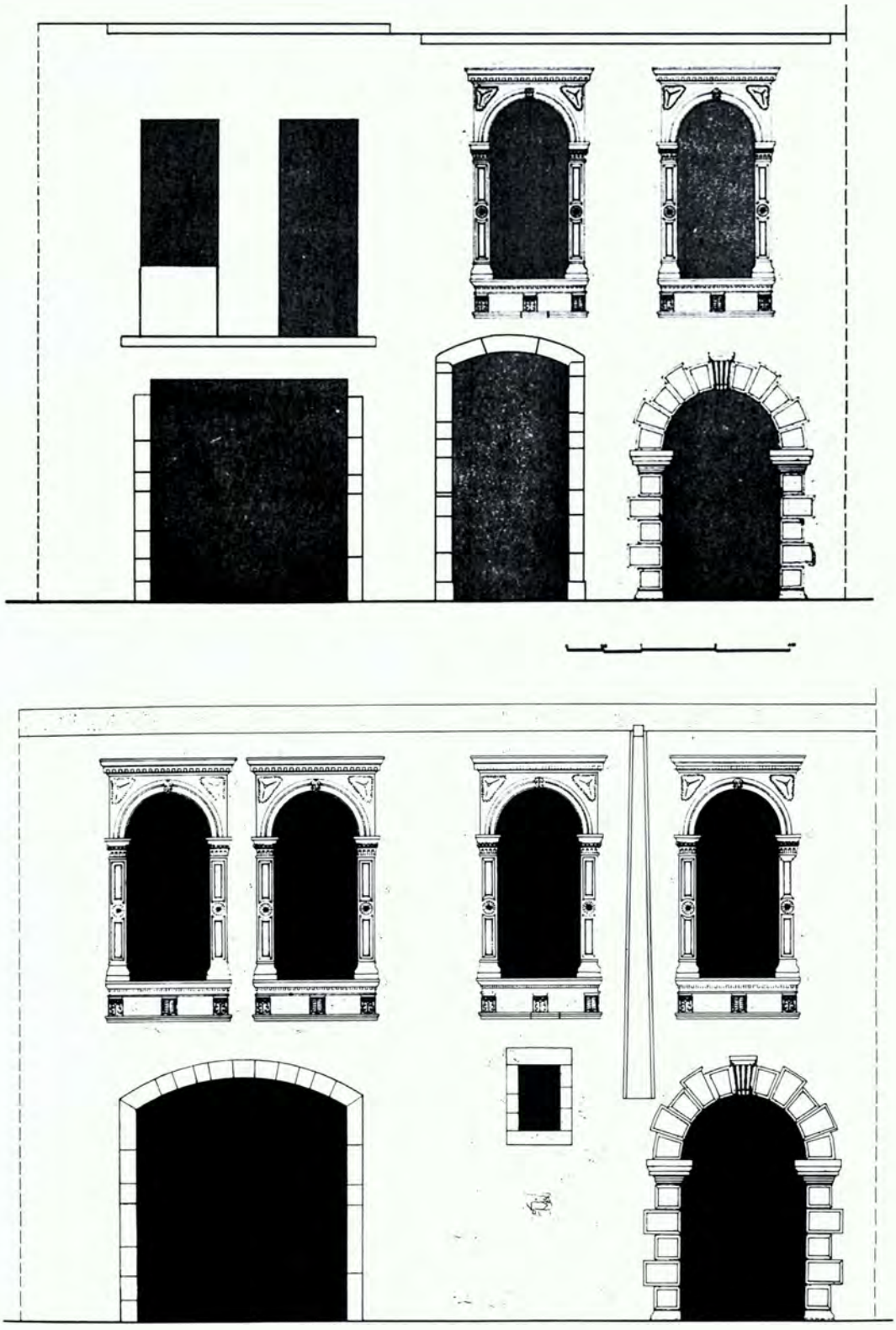

1. Ἡ πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50. Ἀποτύπωση τοῦ 1969. 2. Ἡ πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50, ὅπως πιθανότατα ἦταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα.

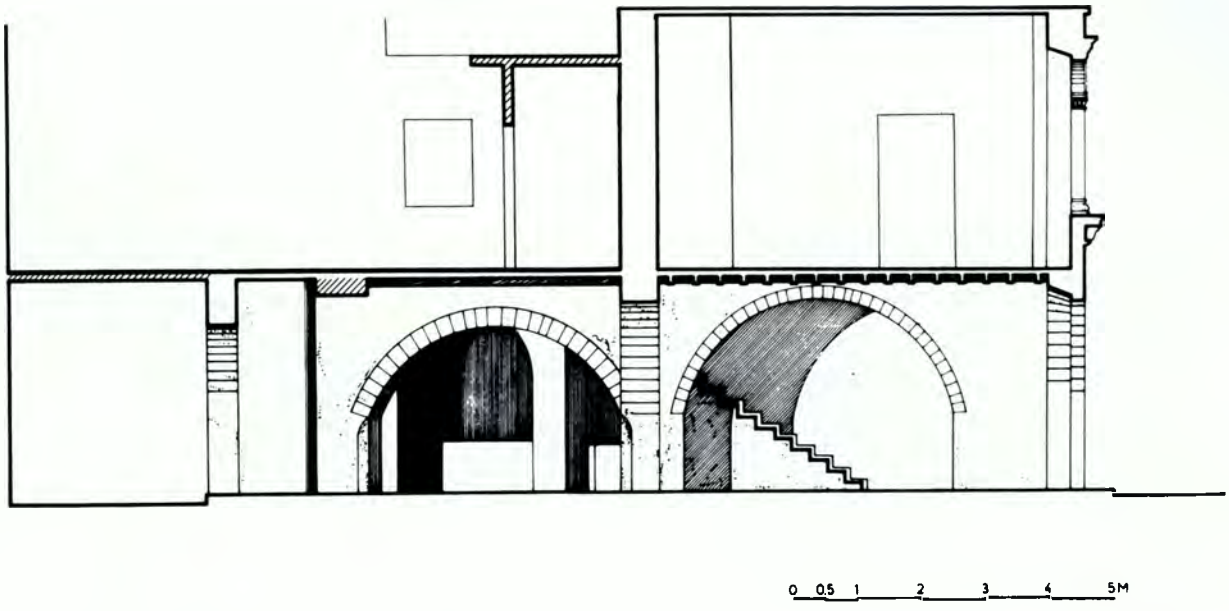

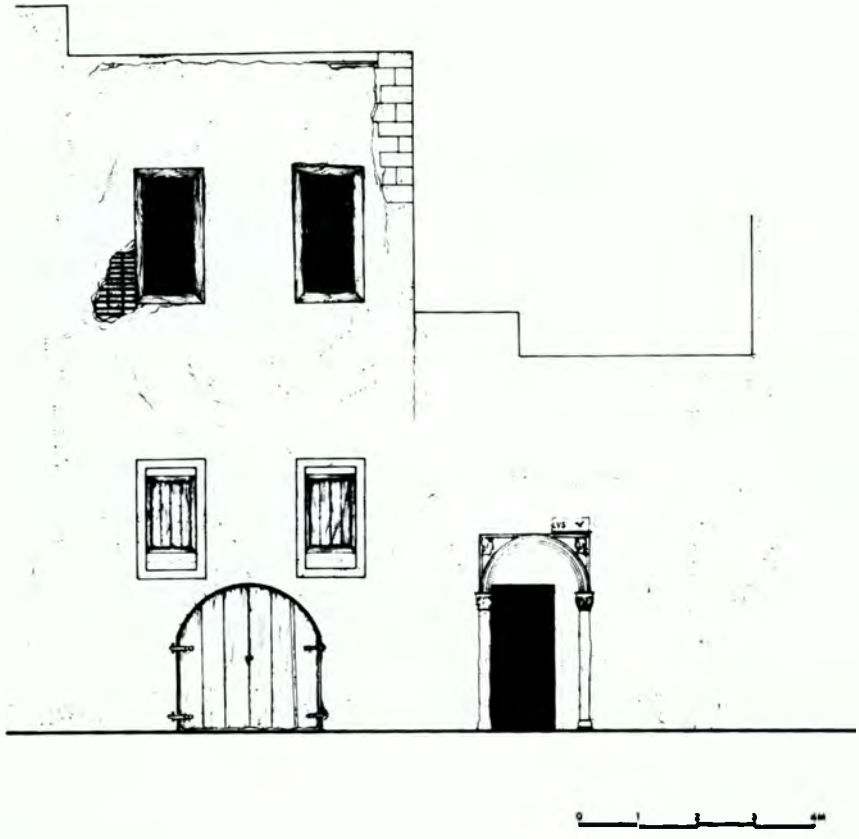

1. Σπίτι ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50. Τομὴ Α-Α', 2. Σπίτι ὁδοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ 70. Πρόσοψη.

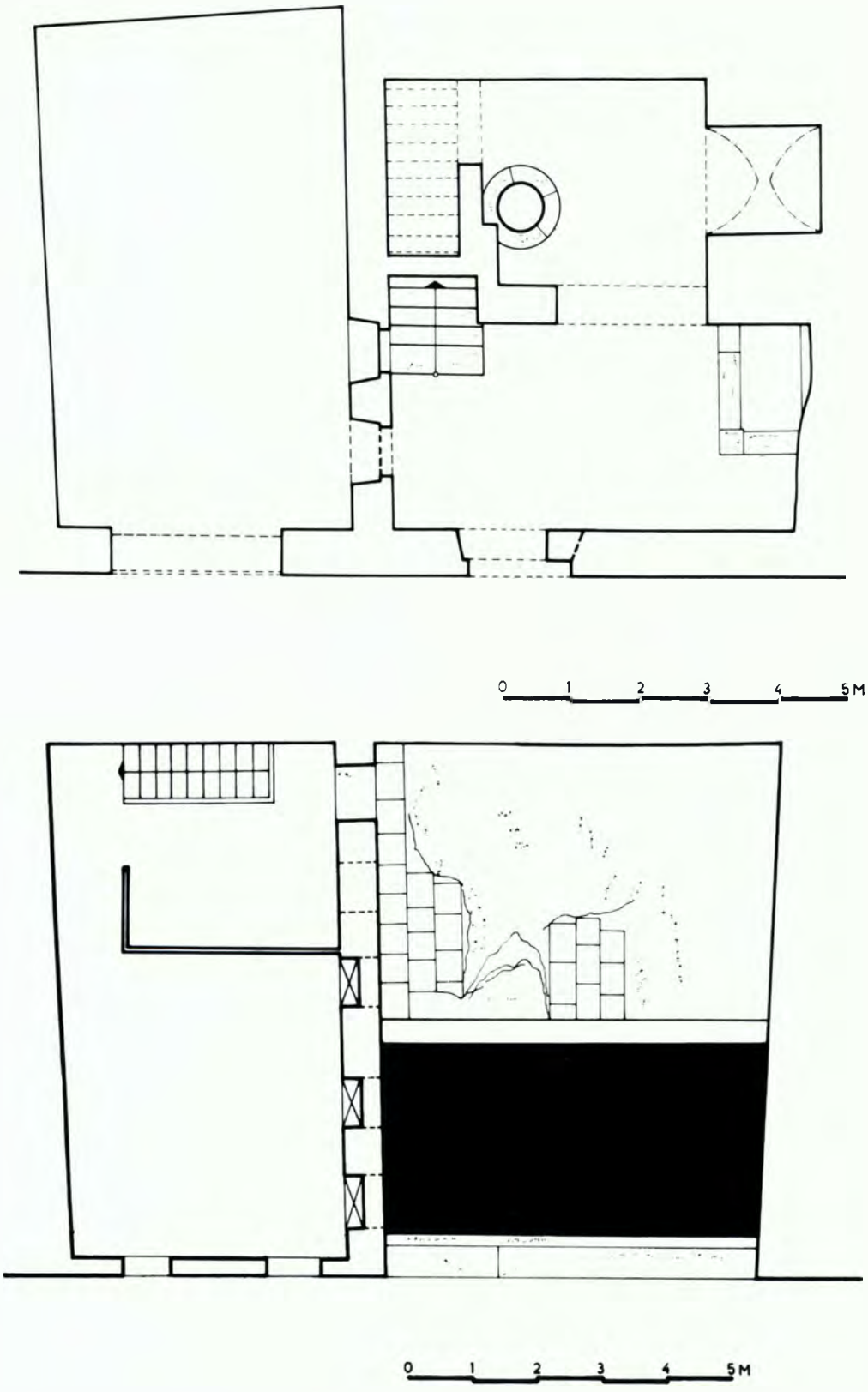

1. Σπίτι ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70. Κάτοψη ἰσογείου, 2. Σπίτι ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70. Κάτοψη β΄ ὀρόφου.

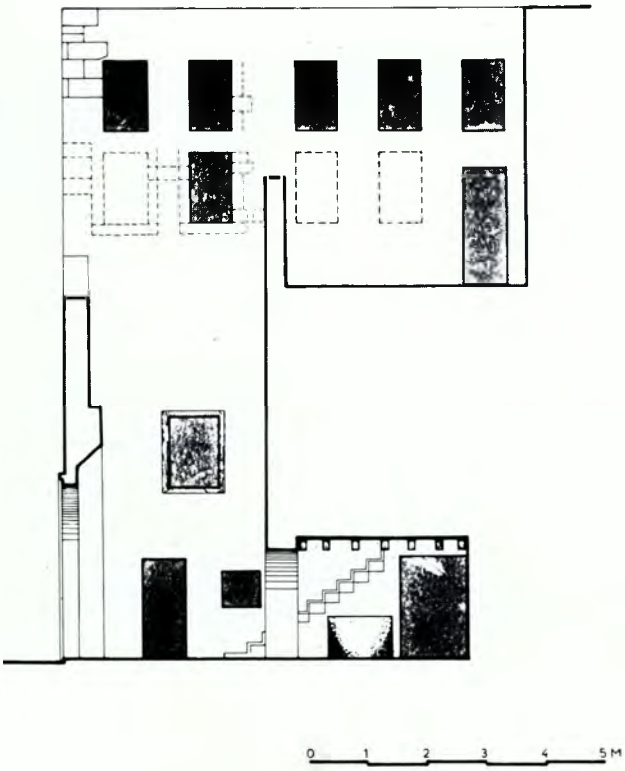

1. Σπίτι ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70. Κατακόρυφη τομή, 2. Μέγαρο ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154. Πρόσοψη.

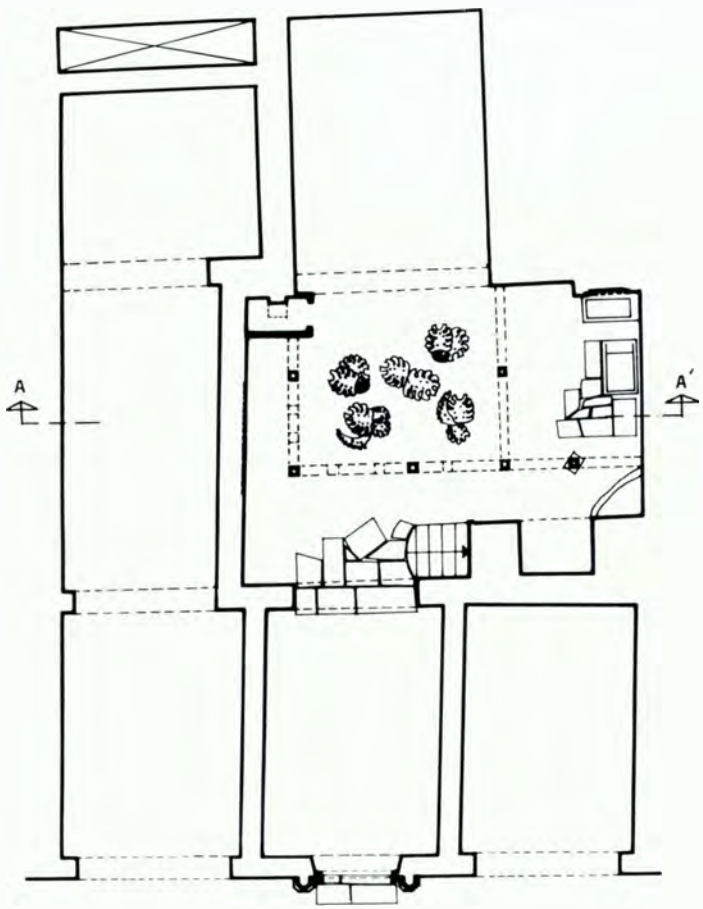

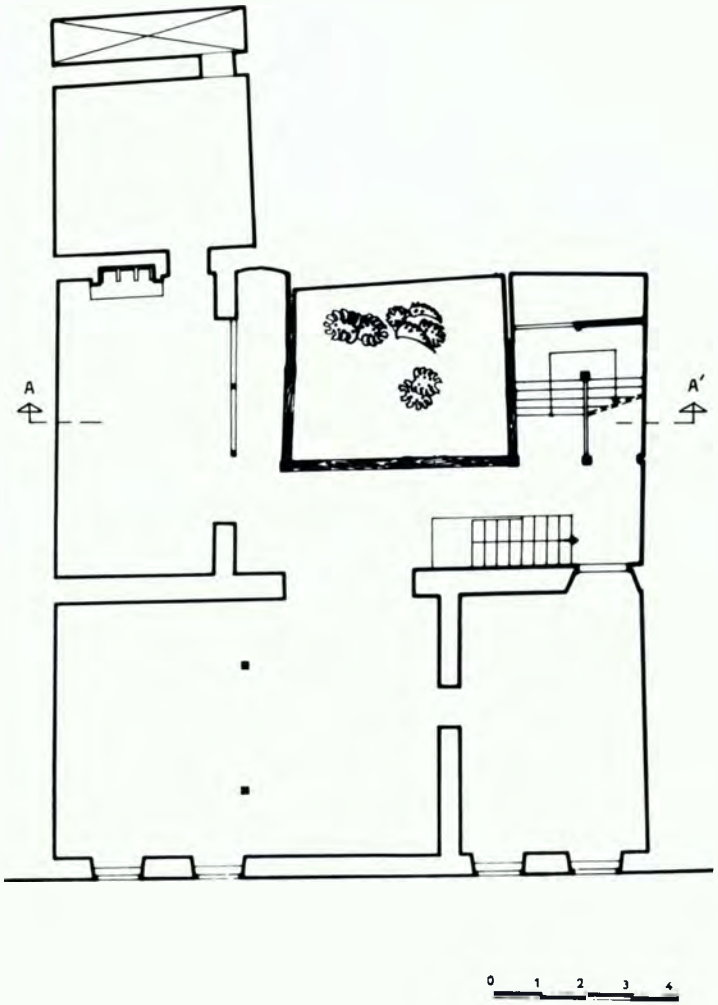

1. Μέγαρο ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154. Κάτοψη ἰσογείου. Ἀποτύπωση τοῦ 1962, 2. Μέγαρο ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154. Κάτοψη α΄ ὀρόφου. Ἀποτύπωση τοῦ 1962.

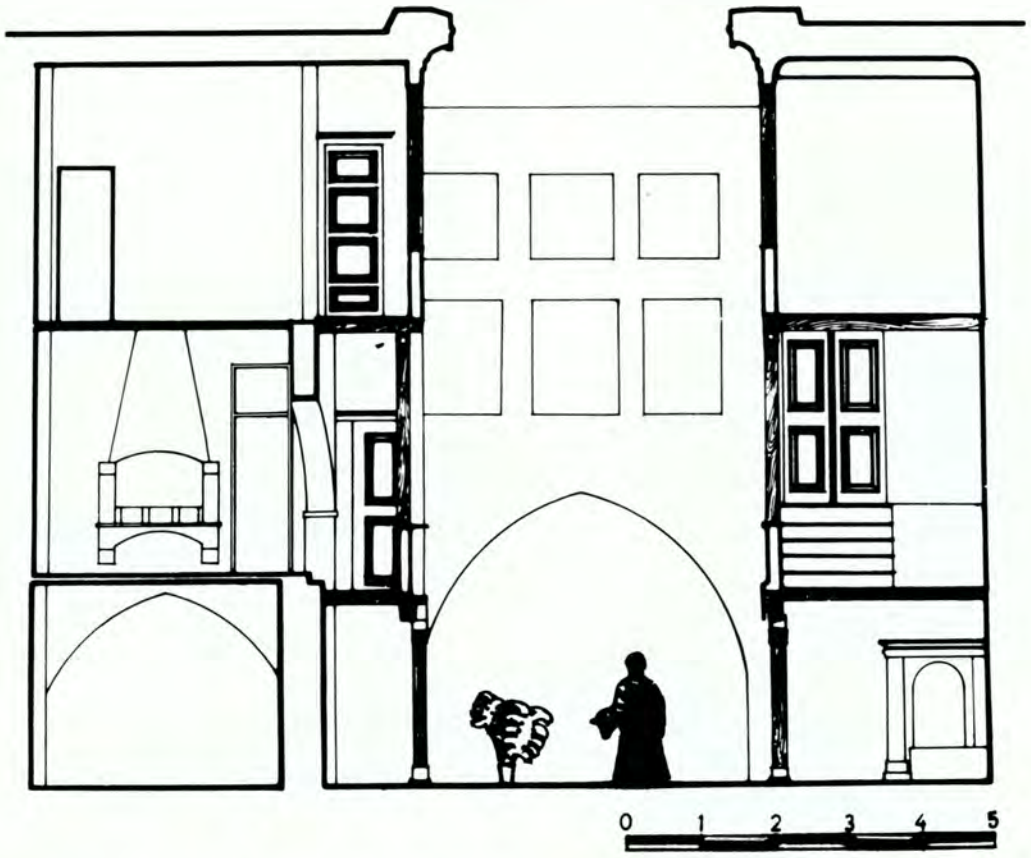

1. Μέγαρο ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154. Τομὴ Α-Α'. Ἀποτύπωση τοῦ 1962, 2. Μέγαρο ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154. Ἡ κεντρική, ὑπαίθρια αὐλή.

Μέγαρο ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ ξυλόγλυπτη διακόσμηση τοῦ γείσου τῆς πρόσοψης.

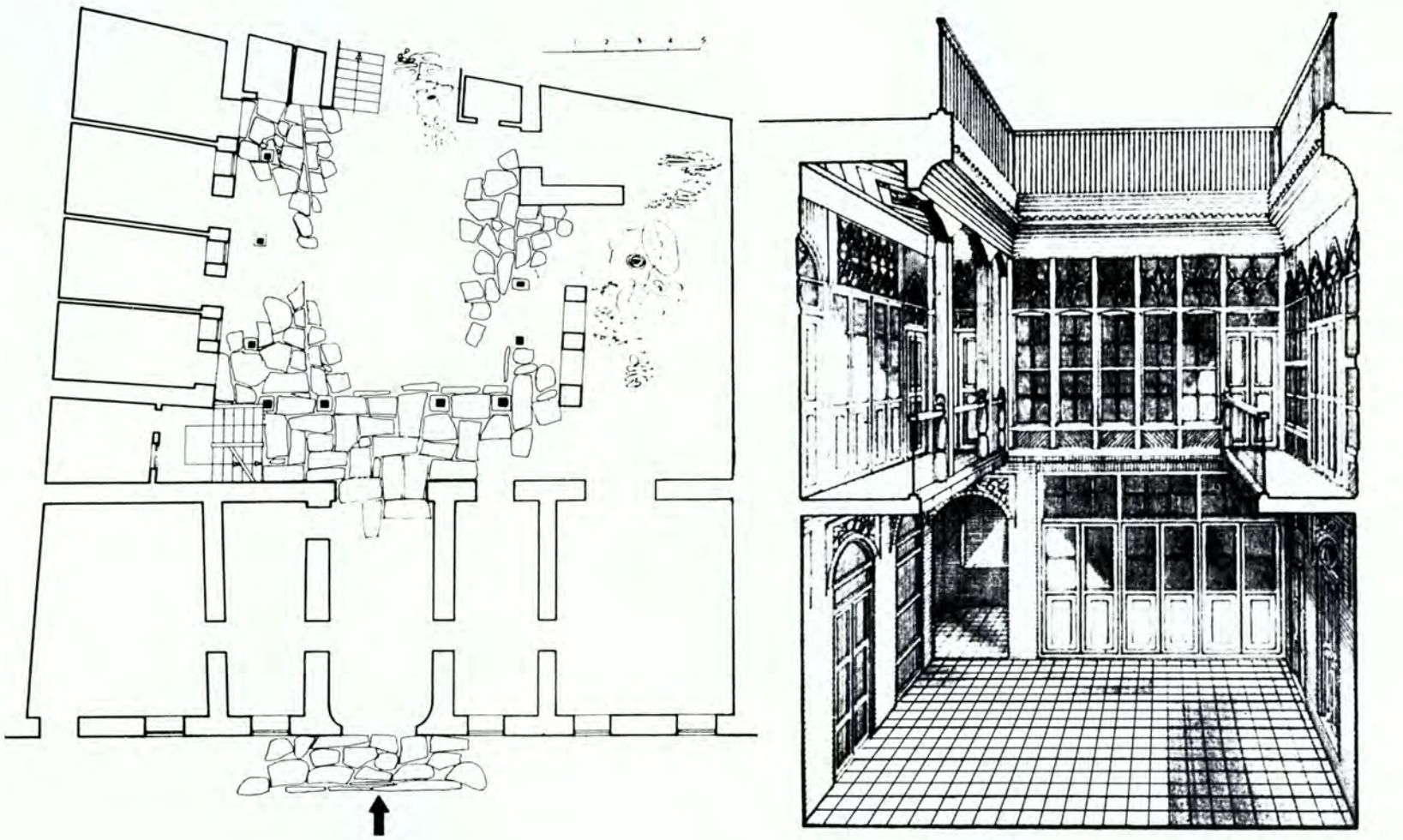

1. Κάτοψη ἰσογείου παλιοῦ ἀθηναϊκοῦ σπιτιοῦ, στὴν ὁδὸ Θουκυδίδου 13, 2. Κατακόρυφη τομὴ ἑνὸς παλιοῦ, διώροφου σπιτιοῦ μὲ αἴθριο, στὴ Βαγδάτη.

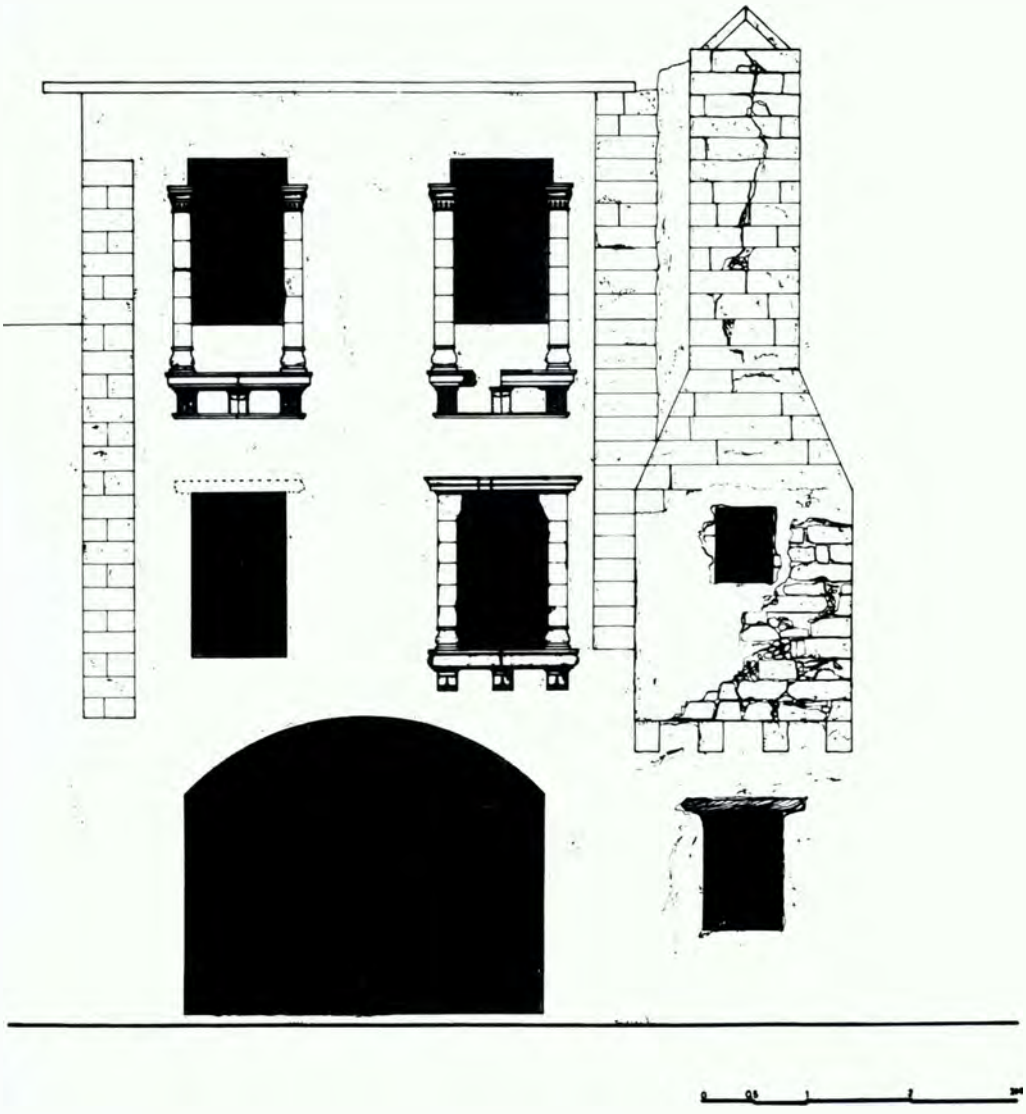

Σπίτι ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 89. Πρόσοψη.

1. Σπίτι ὁδοῦ Νεάρχου 25-27, 2. Σπίτι ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198. Φωτογραφία τοῦ 1972.

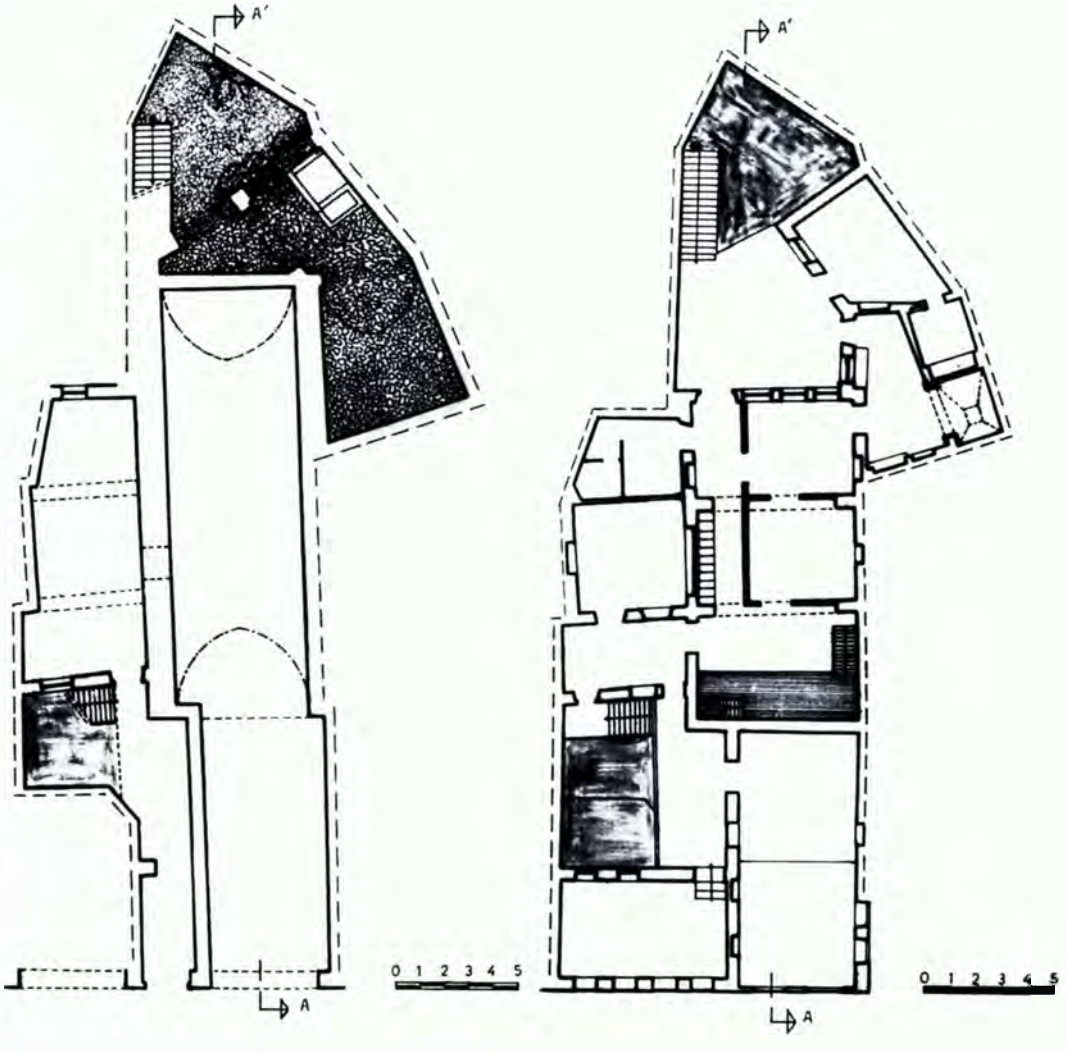

1. Σπίτι ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198. Κάτοψη ἰσογείου. Ἀποτύπωση τοῦ 1962, 2. Σπίτι ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198. Κάτοψη ὀρόφου. Ἀποτύπωση τοῦ 1962.

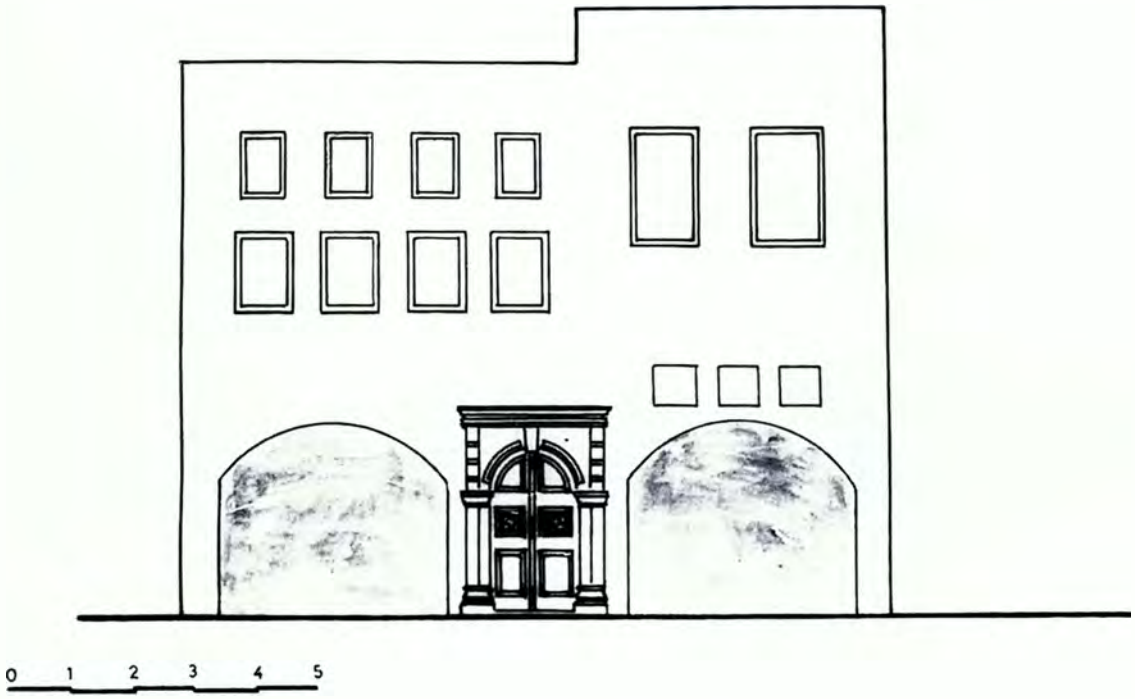

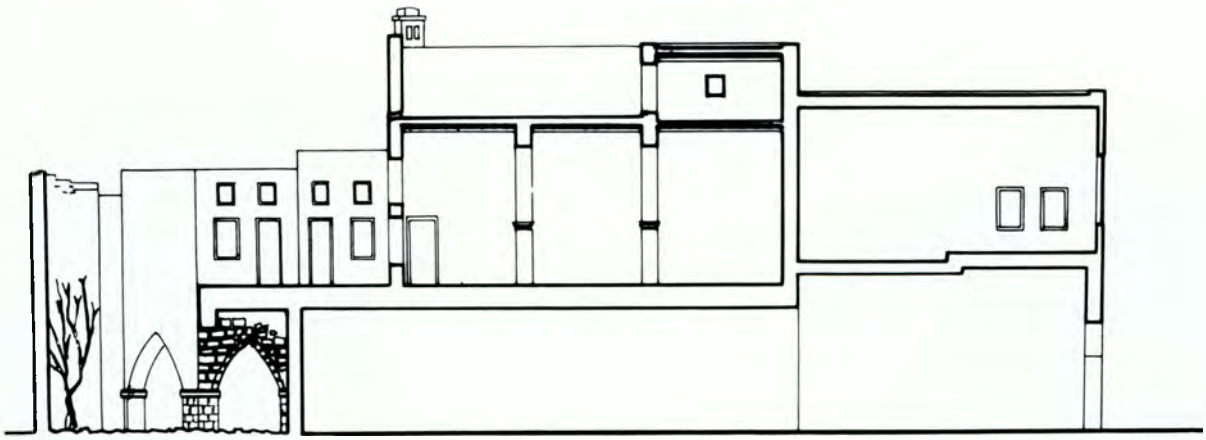

1. Ἡ πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198. Ἀποτύπωση τοῦ 1962, 2. Σπίτι ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198. Τομὴ Α-Α΄. Ἀποτύπωση τοῦ 1962.

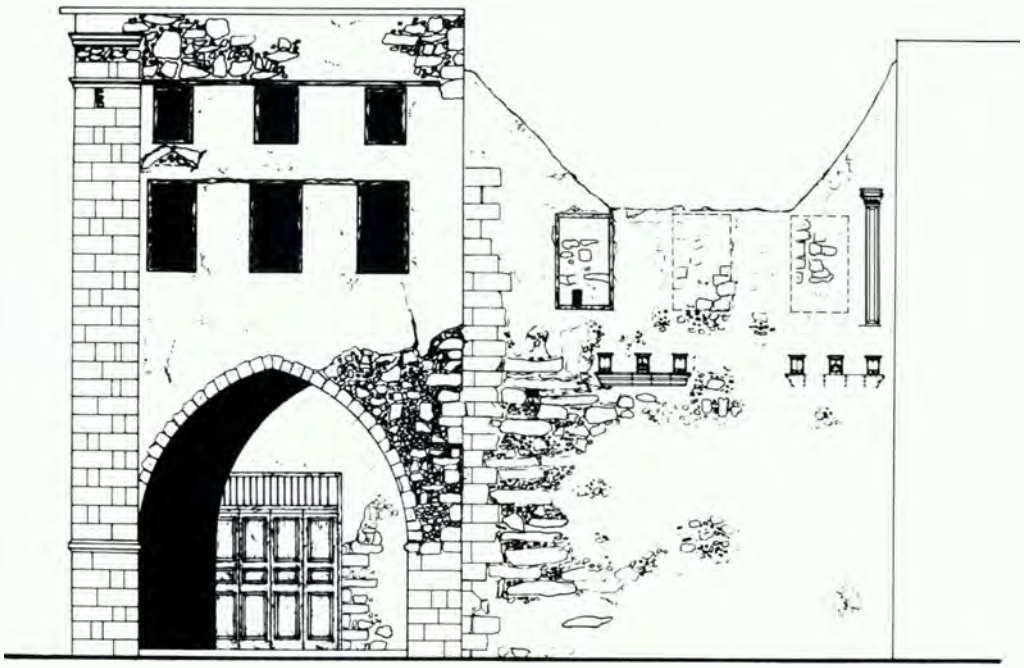

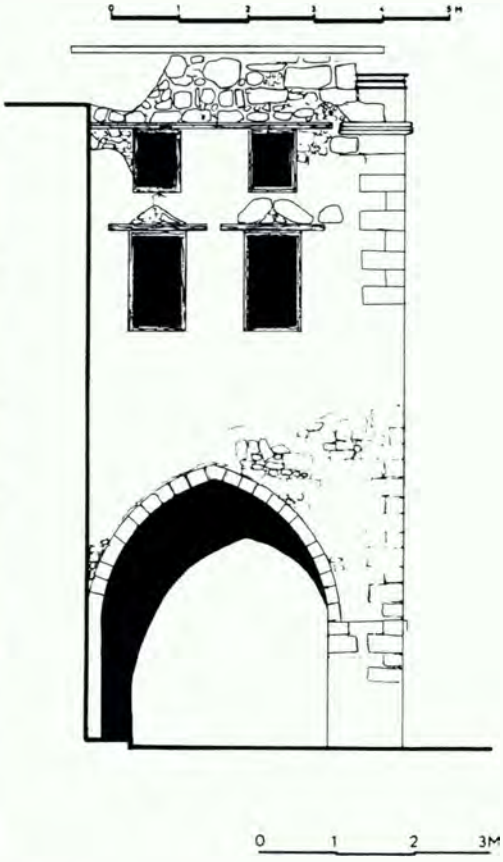

1. Σπίτια ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 30. Πρόσοψη, 2. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῶν σπιτιῶν ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 30, 3. Πλάγια ὄψη τῶν σπιτιῶν τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 30.

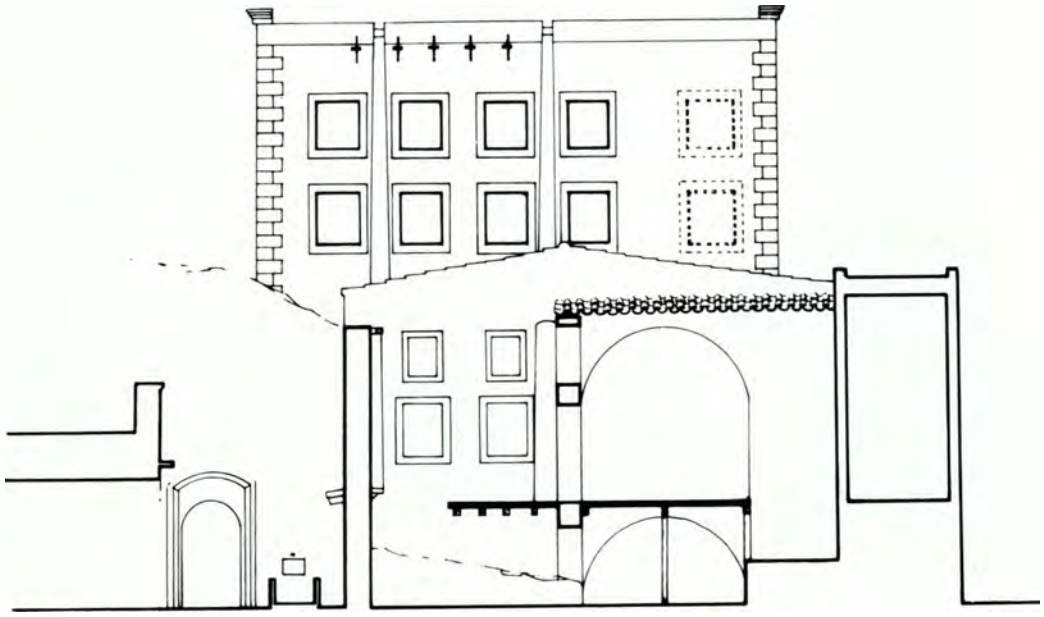

1. Σπίτι ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9. Ὄψη-Τομή. Ἀποτύπωση τοῦ 1962. 2. Σπίτι ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9. Γενικὴ ἄποψη. Φωτογραφία τοῦ 1962.

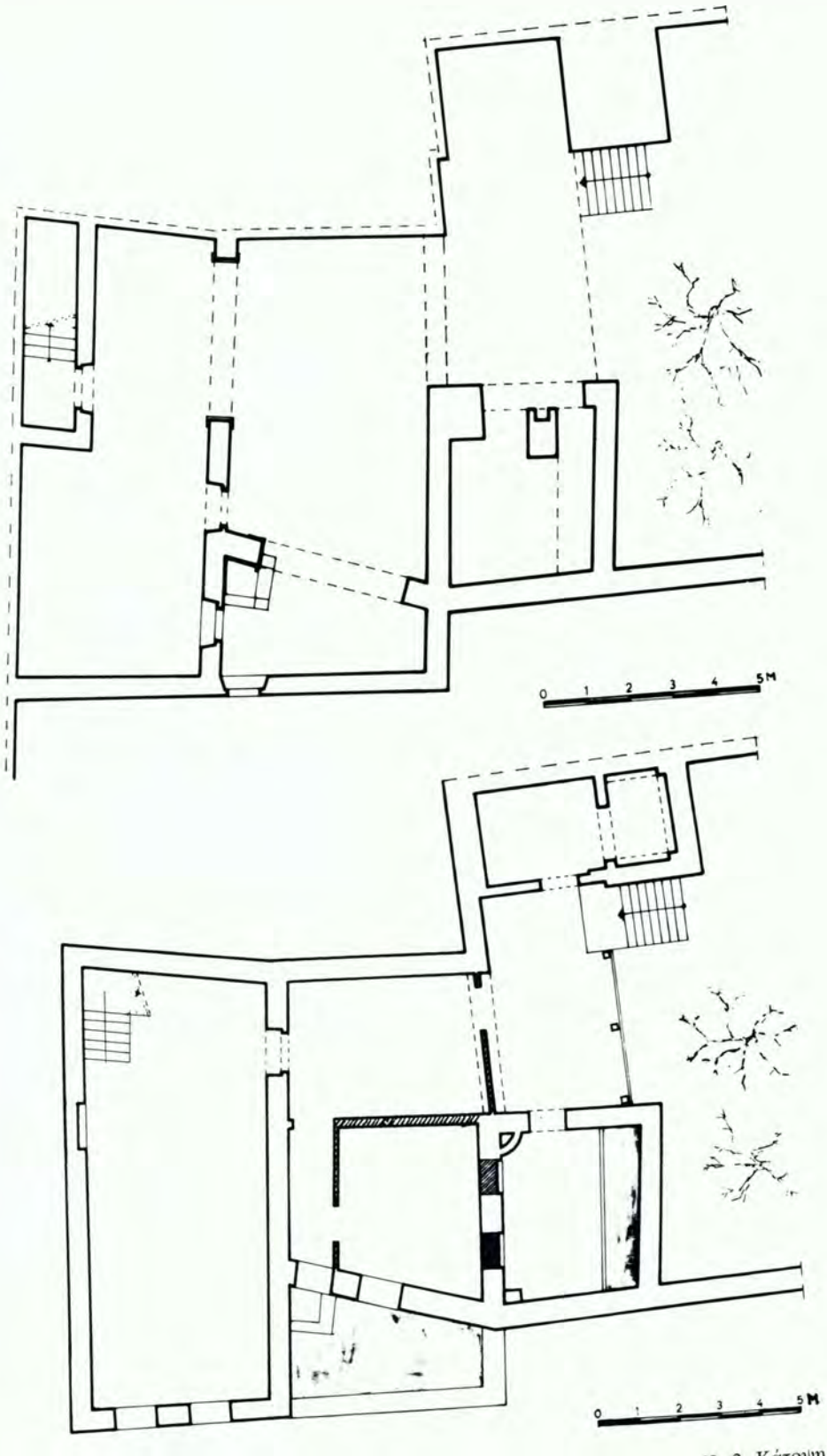

1. Κάτοψη τοῦ ἰσογείου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9. Ἀποτύπωση τοῦ 1962, 2. Κάτοψη τοῦ α' ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9. Ἀποτύπωση τοῦ 1962.

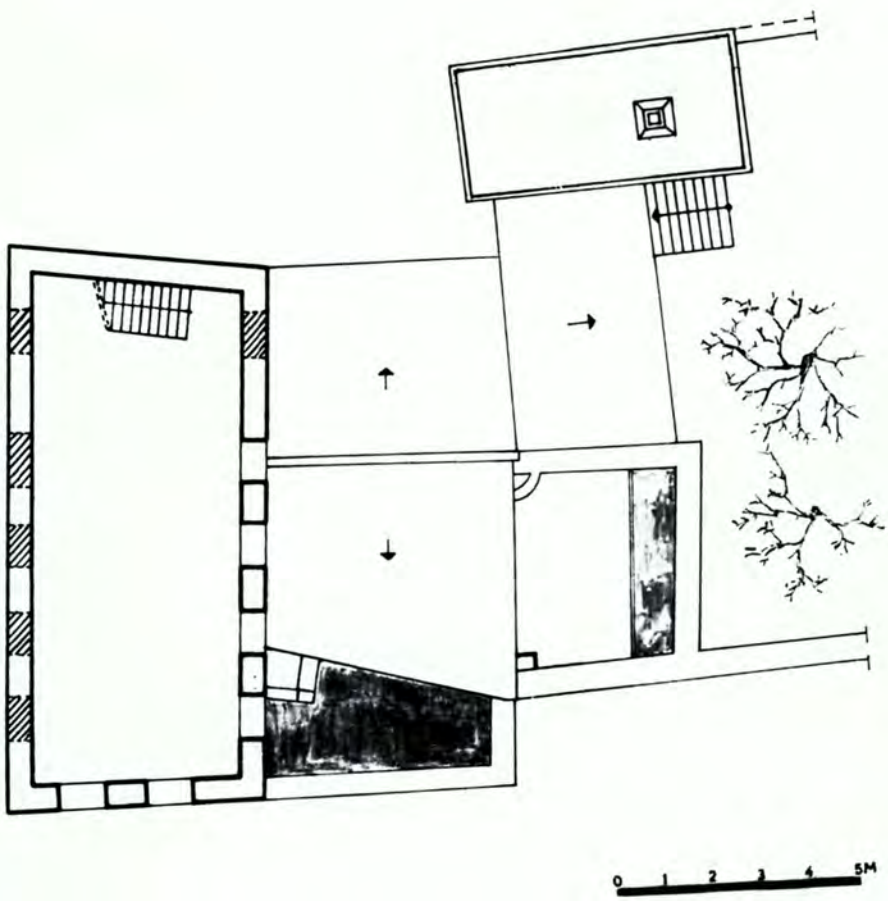

Κάτοψη τοῦ β' ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9. Ἀποτύπωση τοῦ 1962.

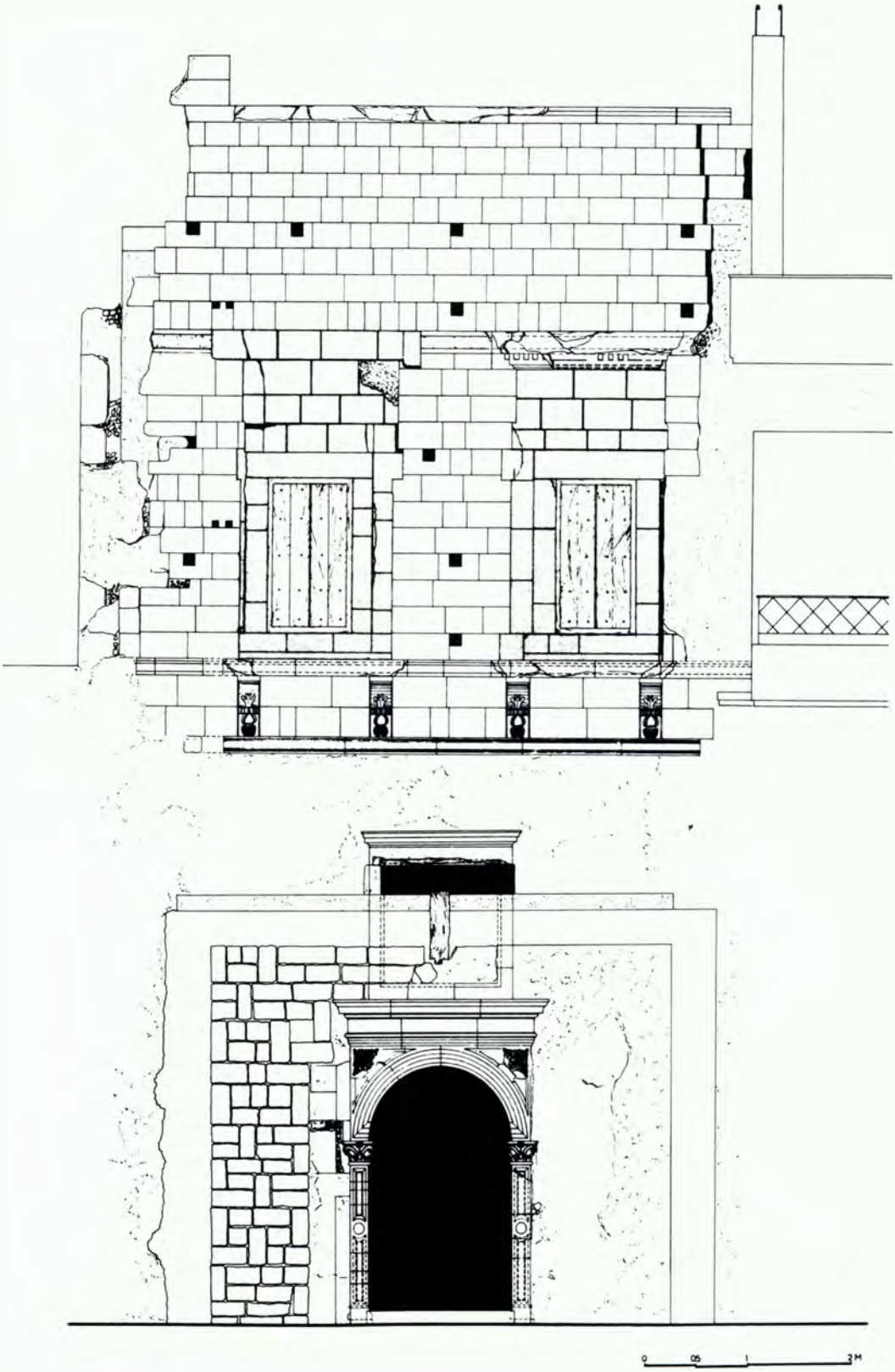

Μέγαρο ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60. Πρόσοψη.

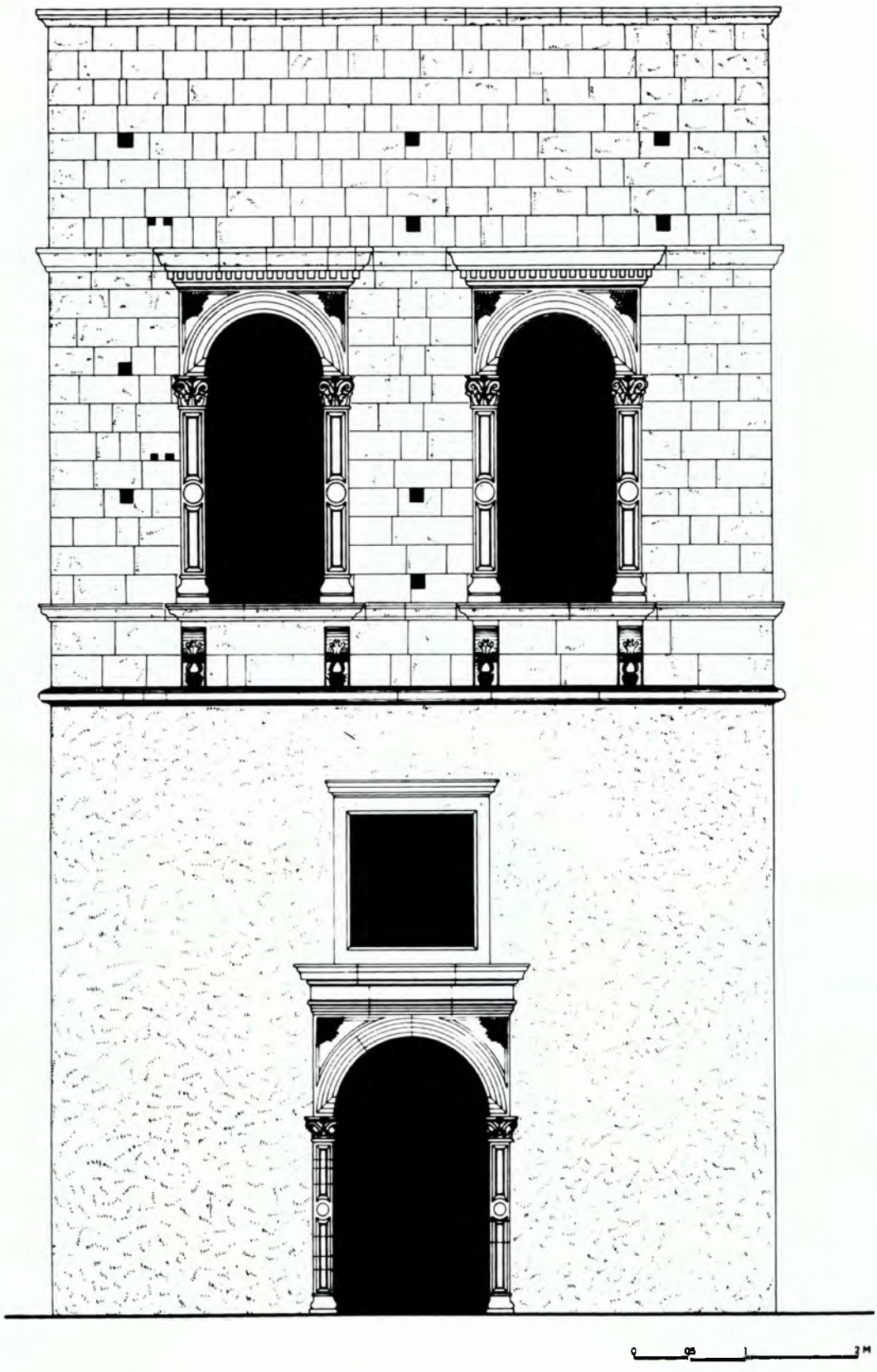

Πιθανὴ ἀρχικὴ μορφὴ τῆς πρόσοψης τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60.

Μέγαρο ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60. Φωτογραφία τοῦ 1972.

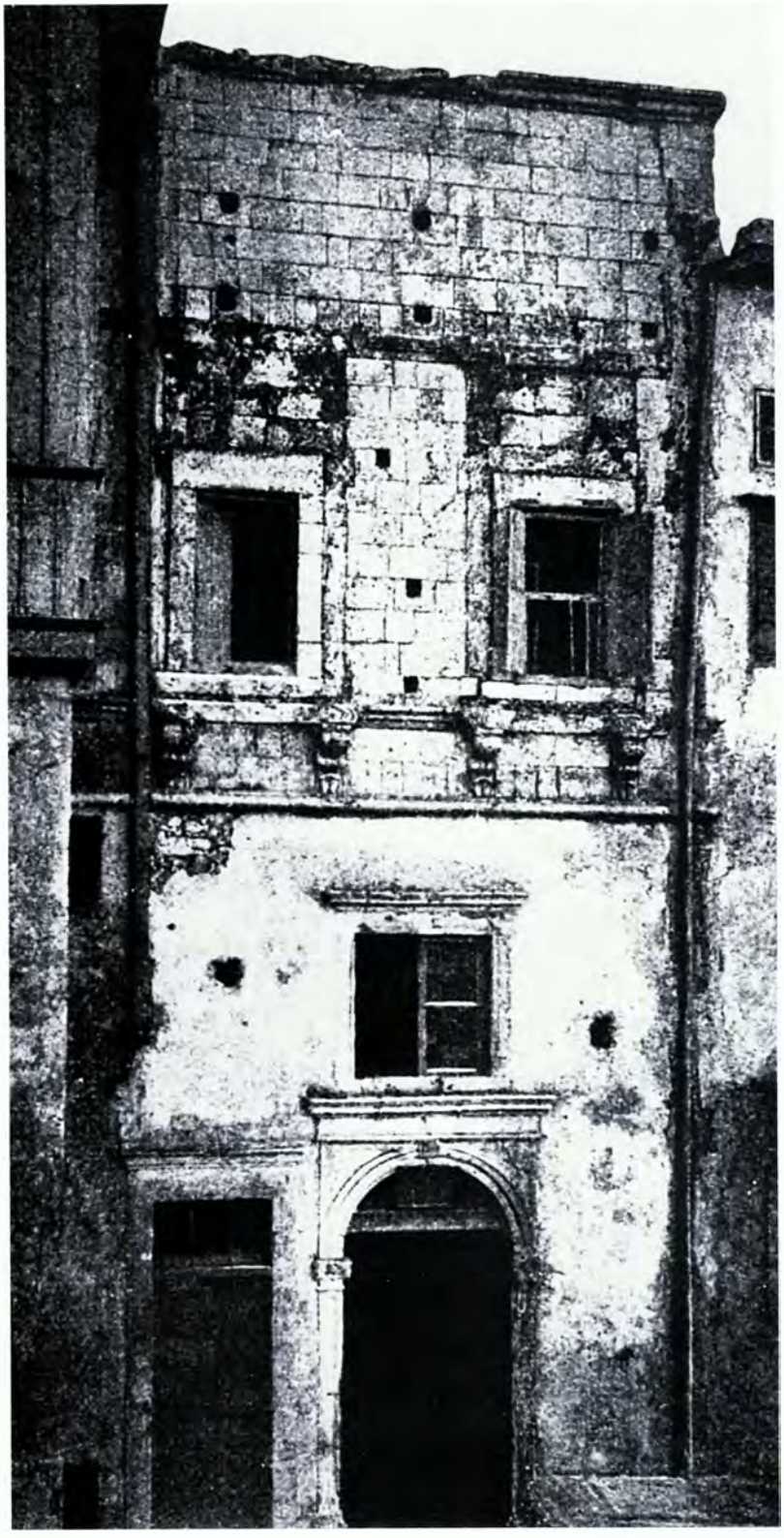

Μέγαρο ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60. Φωτογραφία Gerola.

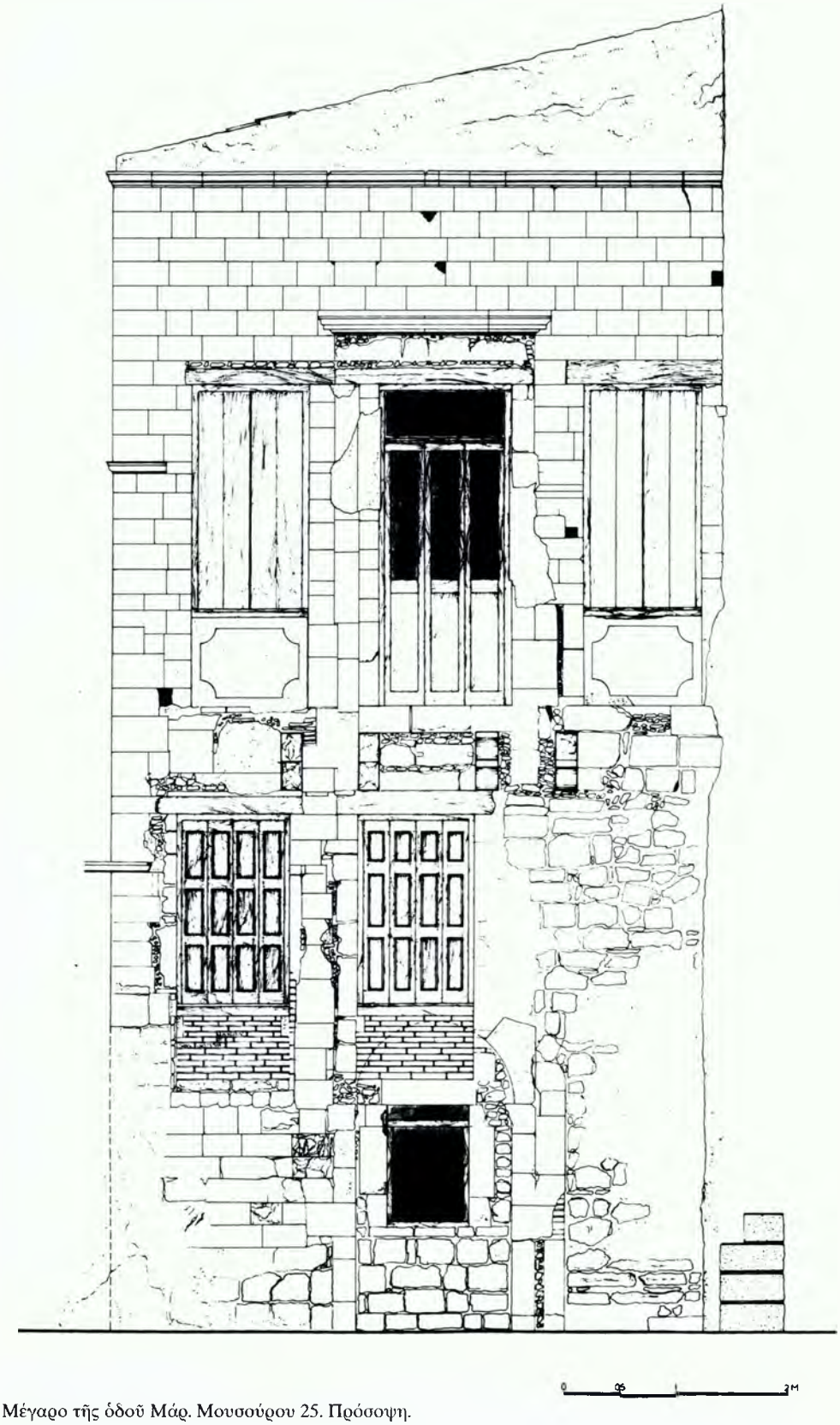

Μέγαρο τῆς ὁδοῦ Μάρ. Μουσούρου 25. Πρόσοψη.

1. Μέγαρο ὁδοῦ Μάρ. Μουσούρου 25, 2. Χανιά. Σπίτι στὴν περιοχὴ Τοπανᾶ. Φωτογραφία τοῦ 1969.

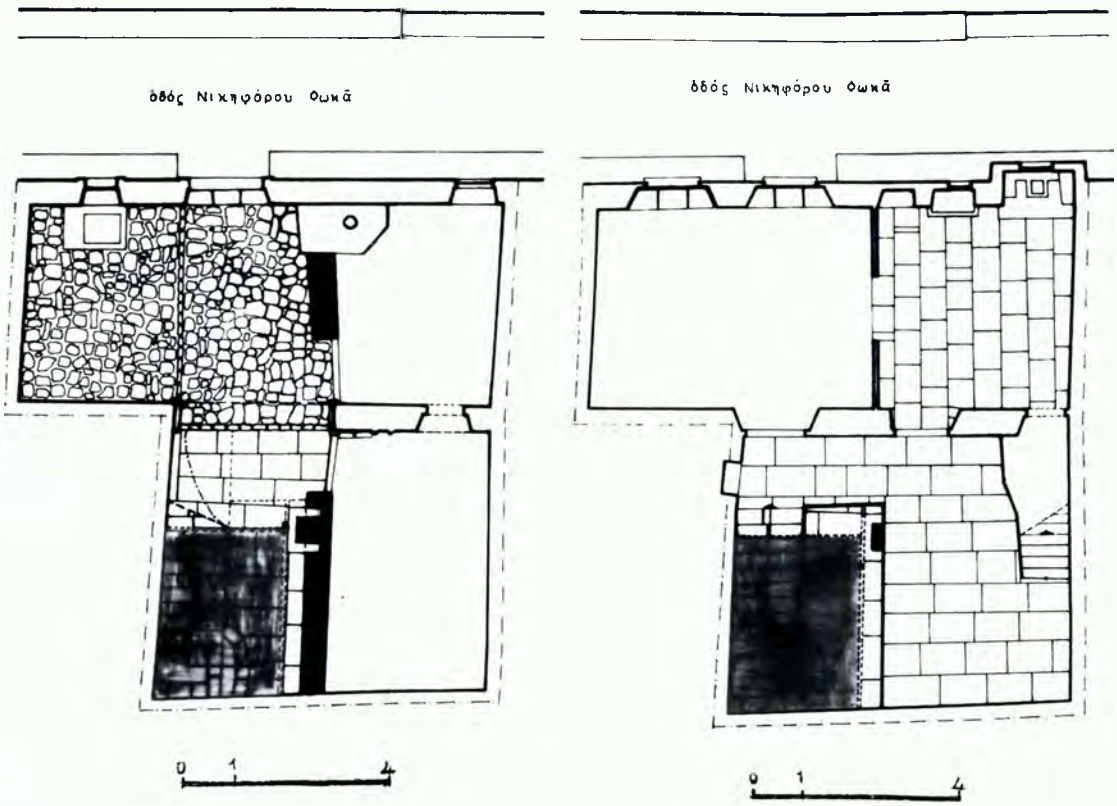

1. Σπίτι ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 104. Ὑπαίθρια μικρὴ αὐλή, στὸ βάθος τοῦ οἰκοπέδου, 2. Σπίτι ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 104. Κάτοψη ἰσογείου. Ἀποτύπωση τοῦ 1962, 3. Σπίτι ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 104. Κάτοψη ὀρόφου. Ἀποτύπωση τοῦ 1962.

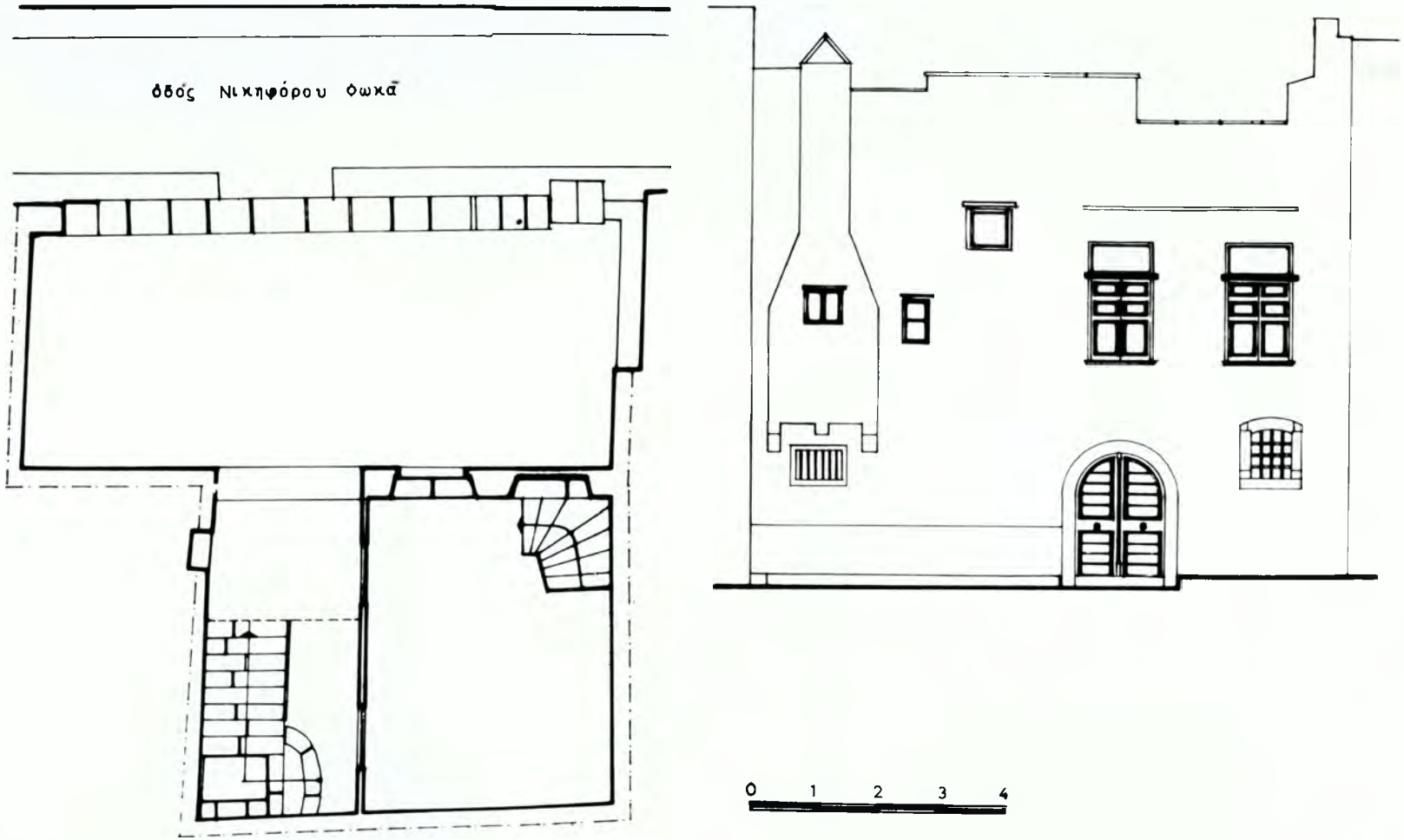

1. Σπίτι ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 104. Κάτοψη δώματος. Ἀποτύπωση τοῦ 1962, 2. Σπίτι ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 104. Πρόσοψη. Ἀποτύπωση τοῦ 1962.

1. Σπίτι ὁδοῦ Ἀρκαδίου 256, 2. Σπίτι ὁδοῦ Σουλίου 54.

1. Σπίτι στὸ χωριὸ Ἀργουλιὸ τῆς ἐπαρχίας Μυλοποτάμου (νομ. Ρεθέμνου). Φωτογραφία Gerola, 2. Σπίτι ὁδοῦ Μελισσηνοῦ 30. Φωτογραφία τοῦ 1972.

1. Σπίτι μὲ «σαχνισί», σὲ ἔσοχὴ τοῦ ὁρόφου του, στὴν ὁδὸ Μαν. Βερνάρδου, 2. Παλιὸ σπίτι στὴν ὁδὸ Μαν. Βερνάρδου.

1. Σπίτι μὲ «σαχνισί» στὴν ὁδὸ Ἐθν. Ἀντιστάσεως 84, 2. Μέγαρο στὴν ὁδὸ Ἀρκαδίου.

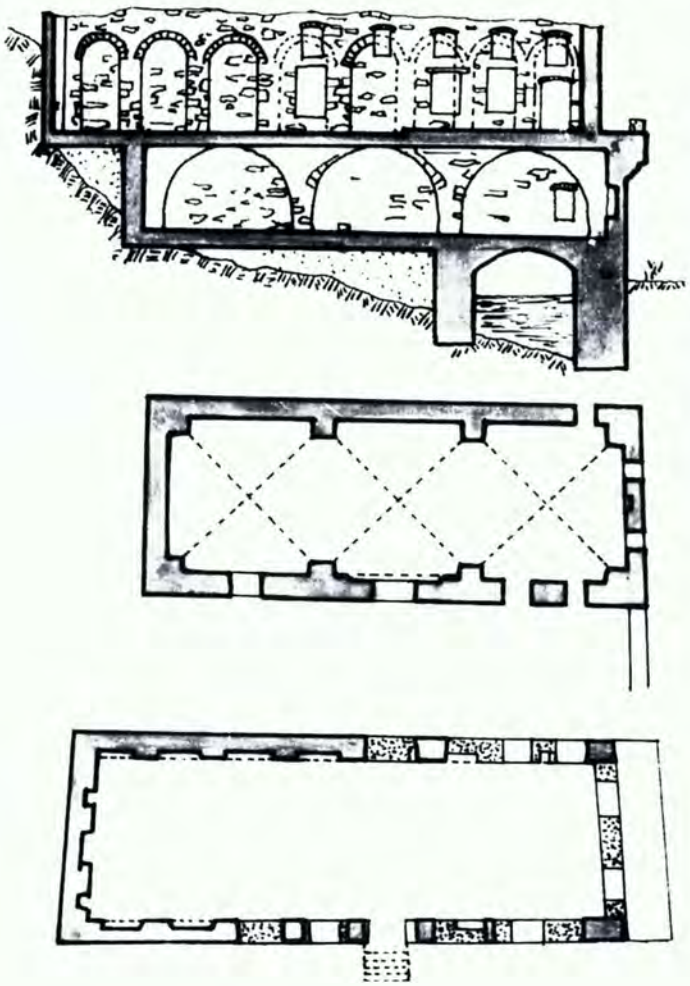

1. Σπίτι στὴν παραλιακὴ λεωφ. Ἐλευθ. Βενιζέλου, 2. Μυστρᾶς. Τὸ λεγόμενο σπίτι τοῦ Φραγκόπουλου. Κατόψεις καὶ κατὰ μῆκος τομή, κατὰ τὸν Α. Ὀρλάνδο.

1. Χανιά. Σπίτι μὲ διπλὴ σειρὰ παραθύρων στὸν ὄροφο, στὴν περιοχὴ Τοπανᾶ, 2. Σπίτι στὴν κεντρικὴ πλατεία τοῦ χωριοῦ Χρωμοναστήρι (ἐπαρχ. Ρεθέμνου).

1. Χανιά. Σπίτι μὲ διπλὴ σειρὰ παραθύρων στὸν ὄροφο, στὴ δεύτερη πάροδο τῆς ὁδοῦ Πόρτου 31, 2. Padova. Convento degli Eremitani. Salone α' ὀρόφου.

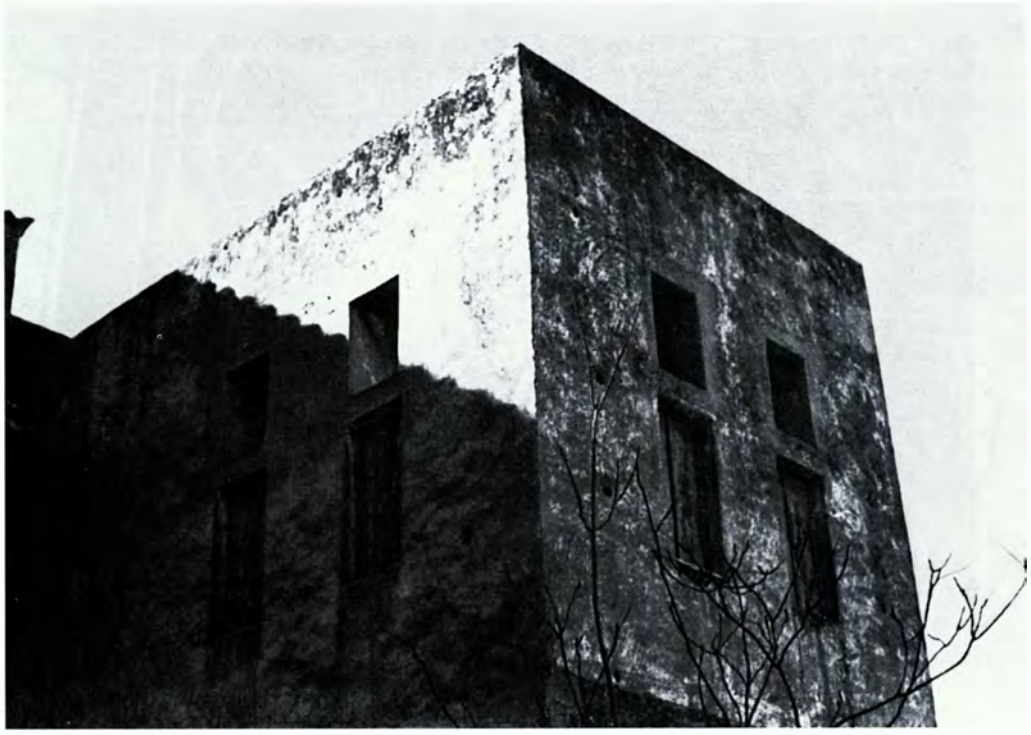

1. Σπέτσες. Τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Χατζη-Γιάννη Μέξη. Τμῆμα τοῦ ὀρόφου, μὲ διπλὴ σειρὰ παραθύρων, 2. Ἡ αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ ὅπου ἔμενε στὸ Ρέθεμνος, στὰ 1817, ὁ περιηγητὴς F. Sieber.

1. Σπίτι ὁδοῦ Ραδαμάνθη 47. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ ἰσόγειο. 2. Σπίτι ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 20. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ ἰσόγειο, 3. Βενετία. Palazzo Barozzi ἢ Van-Axel. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν κεντρικὴ αὐλὴ τοῦ ἰσογείου.

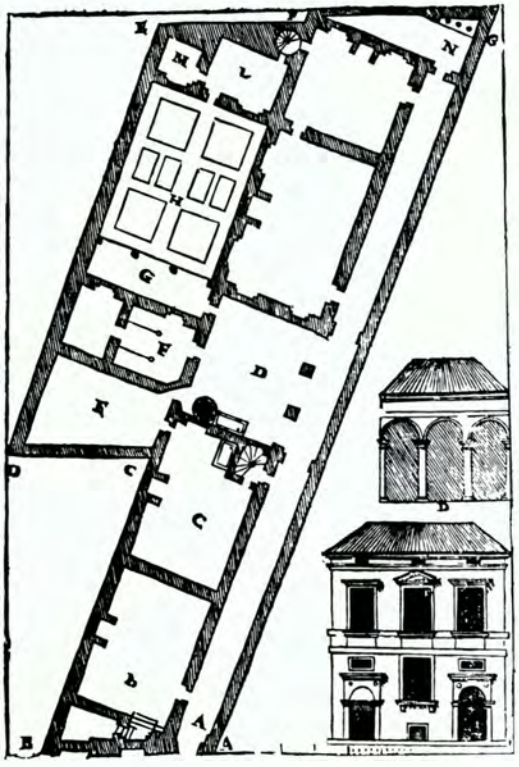

1. Σπίτι ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 104. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ ἰσογείου, 2. Χανιά. Ἀνώνυμος πάροδος τῆς ὁδοῦ Ζαμπελίου. Μέγαρο Renier (1608). Ὁ στεγασμένος χῶρος τῆς εἰσόδου. Ἄποψη ἀπὸ τὴν ἐσωτερική, ὑπαίθρια αὐλή, 3. Sebastiano Serlio, Libro settimo (Φραγκφούρτη, 1575), σελ. 173 (στὴν ἔκδοση τῆς Βενετίας, τοῦ 1619). Κάτοψη, πρόσοψη καὶ λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ loggia τῆς αὐλῆς ἑνὸς σπιτιοῦ, κτισμένου σὲ ἀκανόνιστου σχήματος οἰκόπεδο, 4. Ἰταλία. Orvieto. Τὸ Palazzo Petrucci, ποὺ ἀποδίδεται στὸν M. Sanmicheli, καὶ τὰ διπλανά του σπίτια.

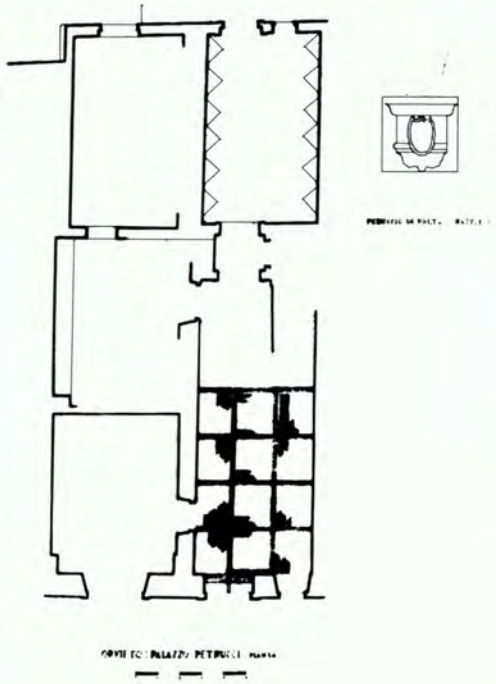

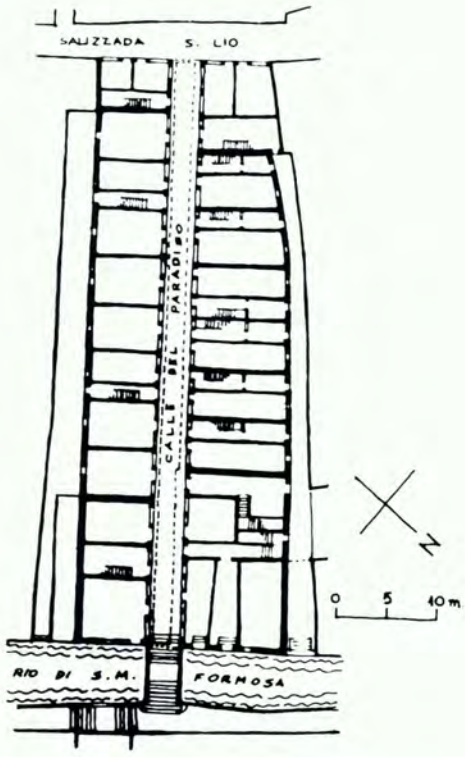

1. Ἰταλία. Orvieto. Palazzo Petrucci. Κάτοψη ἰσογείου, 2. Βενετία. Σπίτια ἐκατέρωθεν τοῦ Calle del Paradiso. Κάτοψη ἰσογείου, 3. Χανιά. Μέγαρο Zangarol (καταστράφηκε μὲ τοὺς βομβαρδισμοὺς τοῦ 1941). Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ ἰσογείου. Φωτογραφία Gerola, 4. Χανιά. Μέγαρο ὁδοῦ Ζαμπελίου 33. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ ἰσογείου.

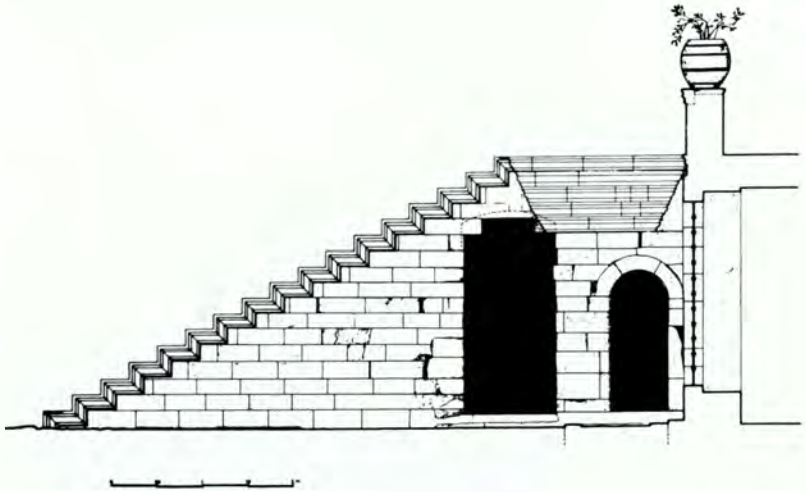

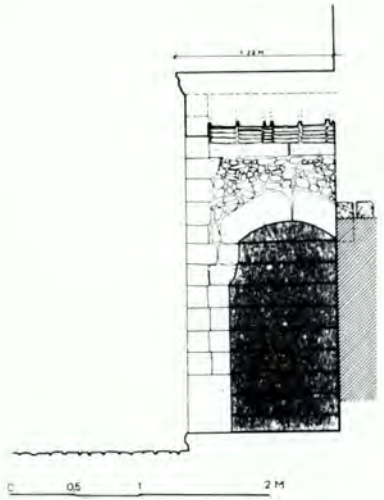

1. Βενετία. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ ἰσογείου ἑνὸς σπιτιοῦ, κοντὰ στὸ θέατρο La Fenice, 2. Βίλλα τῶν Clodio στὸ χωριὸ Χρωμοναστήρι τοῦ Ρεθέμνου. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὶς «μαντζαδοῦρες» τῆς ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς, 3. Σπίτι ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9. Ἡ σκάλα τῆς ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς. Ὄψη, 4. Σπίτι ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9. Ἡ σκάλα τῆς ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς. Τομὴ κατὰ μῆκος τῆς τελευταίας πρὶν ἀπὸ τὸ πλατύσκαλο βαθμίδας.

1. Ἡ σκάλα τῆς ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9. Φωτογραφία τοῦ 1969, 2. Ἡ σκάλα καθόδου στὴν ὑπηρεσιακὴ αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198, 3. Μονὴ Ἀρκαδίου. Ἡ σκάλα τοῦ προαυλίου τῆς Τράπεζας τοῦ μοναστηριοῦ.

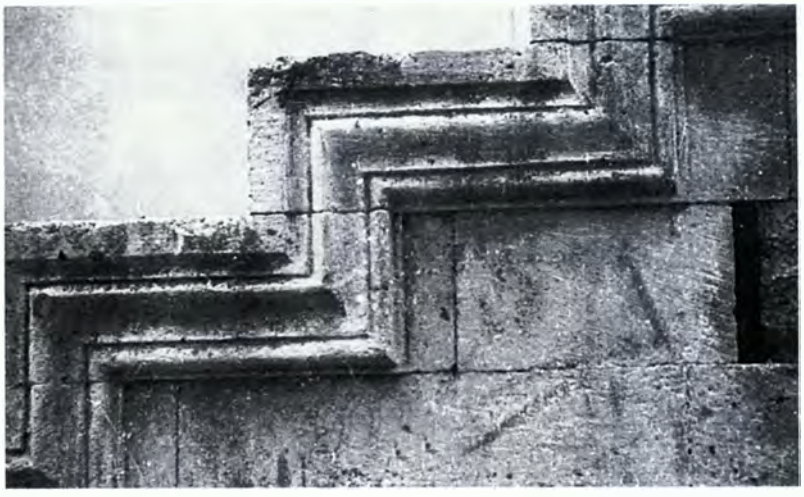

1. Λεπτόμερεια ἀπὸ τὴν κεντρικὴ σκάλα τῆς βίλλας τῶν Clodio, στὸ χωριὸ Χρωμοναστήρι τοῦ Ρεθέμνου, 2. Ἡ σκάλα τοῦ σπιτιοῦ Καστρινογιάννη στὸ Ἡράκλειο (κοντὰ στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Κρήτης). Φωτογραφία τοῦ 1970, 3. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὶς βαθμίδες τῆς σκάλας τῆς ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9.

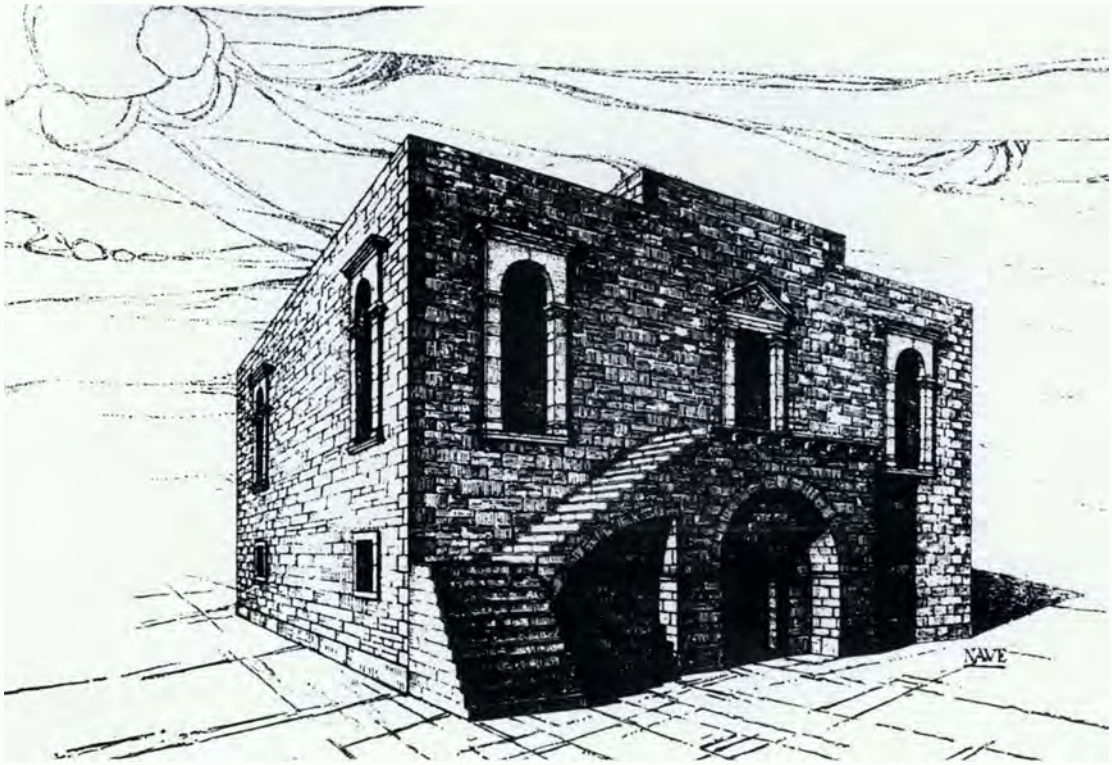

1. Bonifazio de' Pitati (1487-1553): Ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ ἀσώτου. Ρώμη, Galleria Borghese, 2. Προοπτικὸ σχέδιο ἀναπαράστασης τῆς βίλλας Trevisan, στὸ Κόκκινο Μετόχι (νομ. Χανιῶν), κατὰ τὸν Gerola.

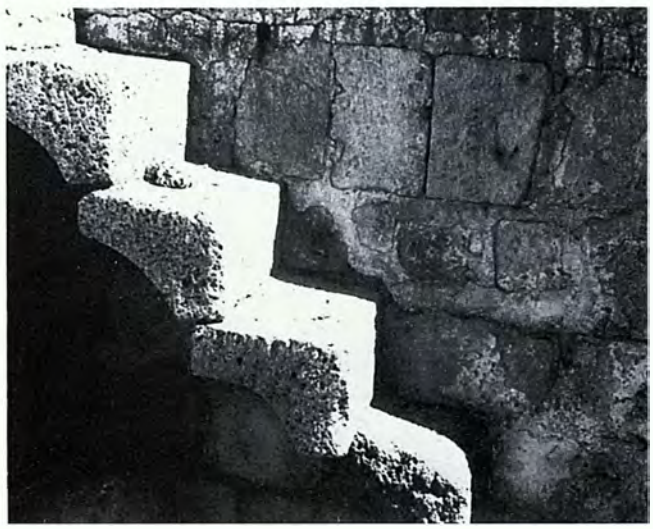

1. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ σκάλα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12, 2. Λεπτομέρεια ἀπὸ μιὰ μικρὴ σκάλα στὸ Φάρο τοῦ λιμανιοῦ τῶν Χανιῶν, 3. Βενετία, Palazzo Van-Axel. Λεπτομέρεια ἀπὸ μιὰ ἀπὸ τὶς σκάλες τοῦ μεγάρου.

FIG. 1

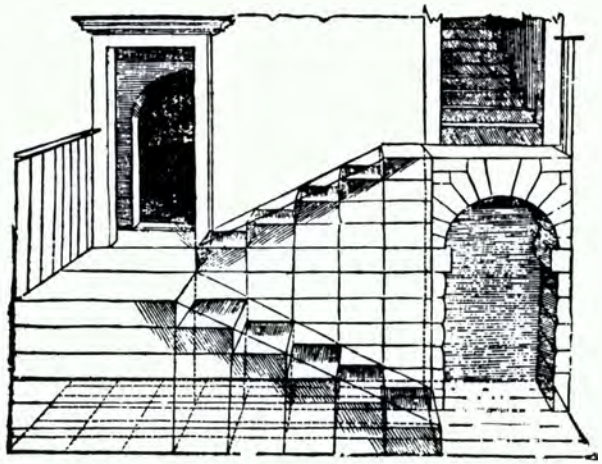

FIG. 2

1. Σκάλες σπιτιῶν στὸν Κάμπο τῆς Χίου, κατὰ τὸν A. Smith, 2. Sebastiano Serlio, Libro secondo (Βενετία, 1540), φύλ. 37ν. Προοπτικὸ σχέδιο μιᾶς σκάλας, 3. Παλιὰ πόλη Ρόδου. Ἡ μεγάλη, ἐξωτερικὴ σκάλα τοῦ λεγόμενου «Ναυαρχείου».

1. Στόμιο πηγαδιοῦ (μποτζάλε) ἀπὸ τὸν βενετοκρατούμενο Χάνδακα. Ἱστορικὸ Μουσεῖο Κρήτης, 2. Σπίτι ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ δῶμα τοῦ σπιτιοῦ, 3. Σπίτι ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9. Λεπτομέρεια ἀπὸ μιὰ γωνιακή, ἀνοικτὴ ὑδρορρόη («ἀναγλυφάδα»), 4. Βίλλα τῶν Clodio στὸ χωριὸ Χρωμοναστήρι τοῦ Ρεθέμνου. Λεπτομέρεια ἀπὸ μιὰ «ἀναγλυφάδα» στὰ βοηθητικὰ διαμερίσματα τοῦ ἰσογείου.

1. Πέτρινη σκάφη καὶ στέρνα τοῦ νεροῦ, δίπλα καὶ κάτω ἀπὸ τὴ σκάλα γιὰ τὸ ἀνώγι, στὴ στεγασμένη εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ραδαμάνθη 47, 2. Κλειστὸς ἀγωγὸς γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς, δίπλα στὴ στέρνα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Σουλίου 3, 3. Ἡ κρήνη τῆς αὐλῆς τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154.

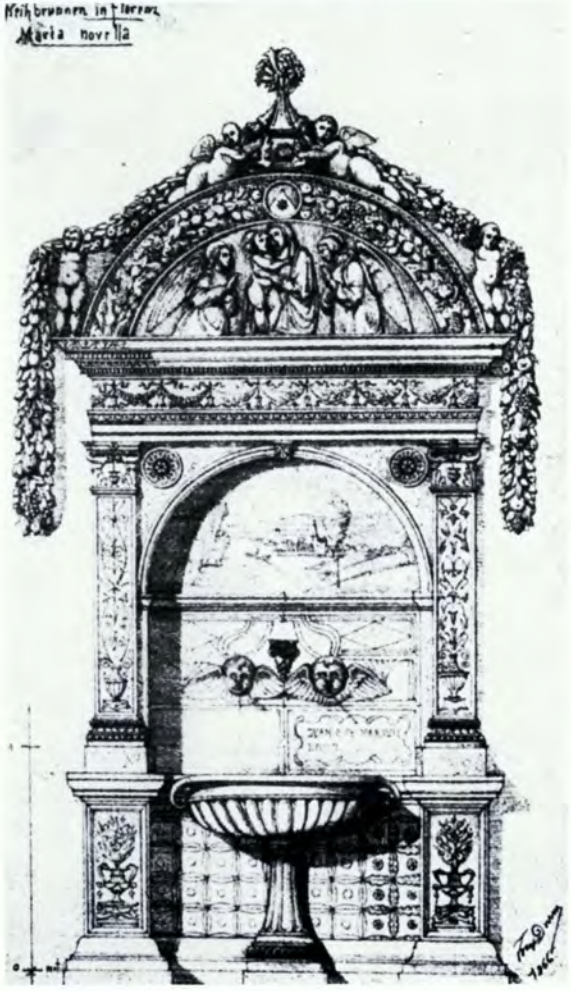

1. Ἡ κρήνη (lavabo) τῆς αὐλῆς τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Πατελάρου 14, 2. Ἡ κρήνη τῆς Sacrestia τῆς ἐκκλησίας τῆς Santa Maria Novella τῆς Φλωρεντίας. Σχέδιο τοῦ Josef Durm.

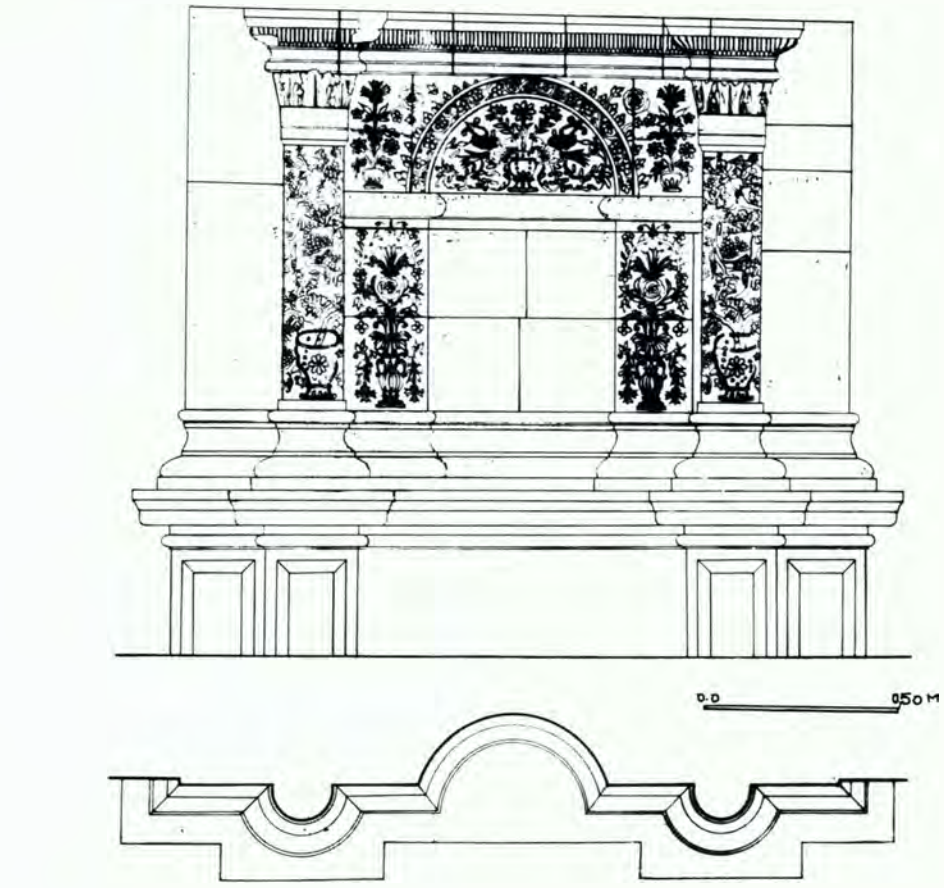

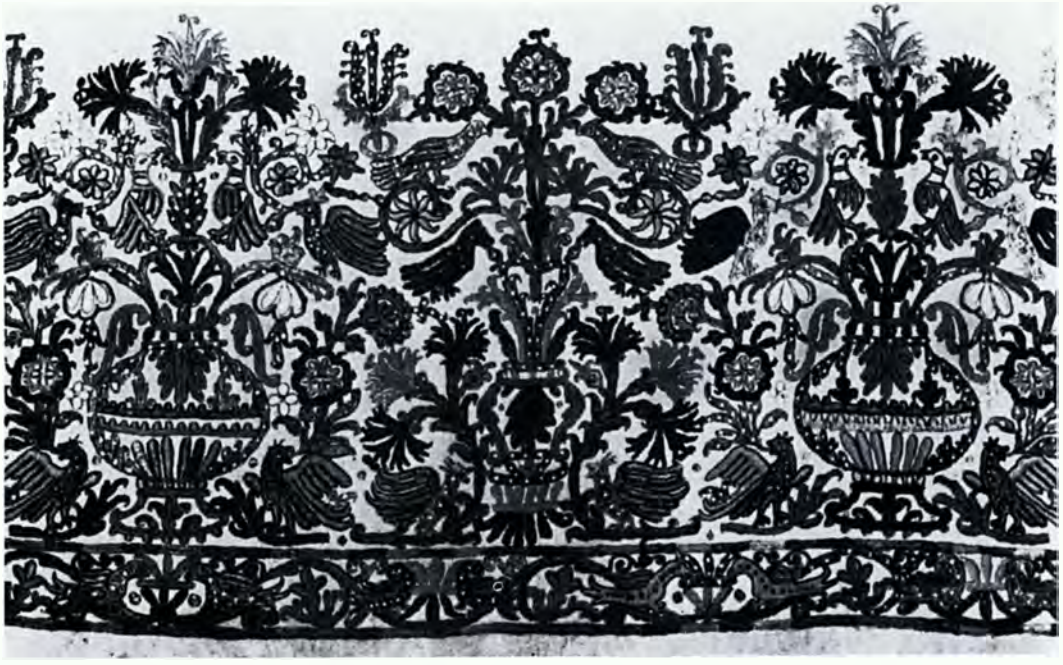

1. Ἡ κρήνη (lavabo) τῆς αὐλῆς τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Πατελάρου 14. Ὄψη. Ἀποτύπωση τοῦ 1962, 2. Λεπτομέρεια ἀπὸ παλιὸ κρητικὸ ποδόγυρο κεντημένο μὲ μετάξι. Ἀθήνα, Μουσεῖο λαϊκῆς τέχνης.

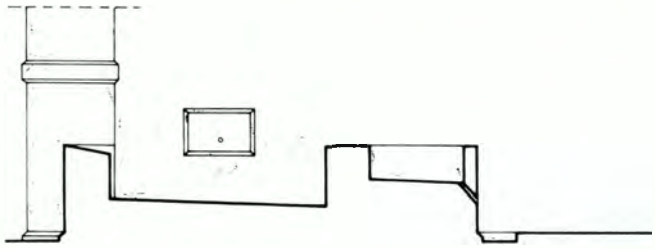

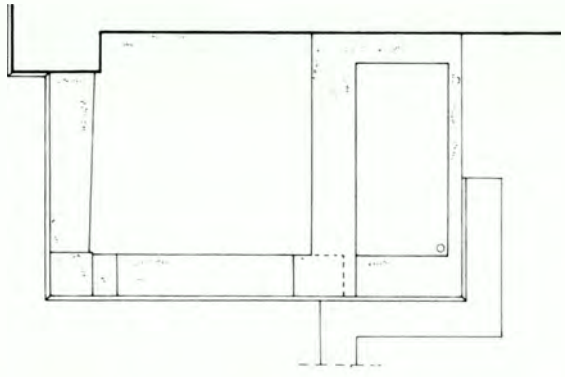

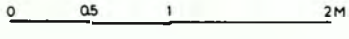

1. Ἡ πέτρινη σκάφη τῆς ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198. Κάτοψη καὶ κατὰ μῆκος τομή, 2. Μαρμάρινο στόμιο ἀναβρυτηρίου ἀπὸ τὰ βενετοκρατούμενα Χανιά. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Χανιῶν.

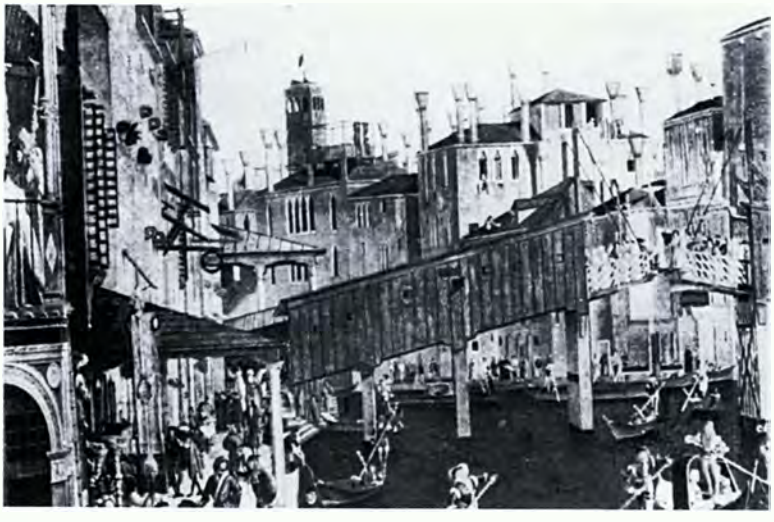

1. Πέτρινοι κρίκοι γιὰ τὸ ἄπλωμα τῶν ρούχων, στὸ στηθαῖο τοῦ δώματος τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198, 2. Vittore Carpaccio (1465-1526): Τὸ θαῦμα τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (Βενετία, 1494). Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν περιοχὴ γύρω στὴ γέφυρα τοῦ Rialto, 3. Μονὴ Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων (Ἀκρωτήρι). Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ σκάλα τῆς κεντρικῆς εἰσόδου.

1. Πέτρινος κρίκος («δεματαρὰ») γιὰ τὸ δέσιμο τῶν ζώων ἀπὸ τὸν Πύργο Ἀληδάκη στὸ Μπρόσνερο τοῦ Ἀποκόρωνα Χανιῶν, 2. Πέτρινος κρίκος γιὰ τὸ ἄπλωμα τῶν ρούχων στὸ στηθαῖο τοῦ δώματος τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198, 3. Βενετία. Περιοχὴ ἐκκλησίας S. Lio. Διακρίνονται οἱ πέτρινοι κρίκοι γιὰ τὸ ἄπλωμα τῶν ρούχων, 4. Πέτρινος κρίκος ἀπὸ τὸ δῶμα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198.

1. Ἡ καμινάδα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 198, 2. Ἡ καμινάδα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Σουλίου 2,
3. Ἡ καμινάδα τῆς βίλλας Trevisan, στὸ Κόκκινο Μετόχι Κισάμου.

1. Καμινάδα ένὸς σπιτιοῦ κάτω ἀπὸ τὴ Φορτέτσα τοῦ Ρεθέμνου, 2. Βενετία. Καμινάδα σπιτιοῦ κοντὰ στὴ γέφυρα Ponte de Piscina, 3. Ἡ καμινάδα τοῦ σπιτιοῦ Καστρινογιάννη στὸ Ἡράκλειο.

1. Ρέθεμνος. Καμινάδα ἑνὸς σπιτιοῦ κοντὰ στὸ λιμάνι, 2. Ἰταλία. Ἡ βίλλα Venier (τώρα Velluti), στὸ Sambruson τοῦ Dolo (16ος αἰώνας), 3. Ἰταλία. Ἡ βίλλα Godi Valmarana στὸ Lonedo τῆς Vicenza.

1. Ρέθεμνος. Προεξοχὴ καμινάδας σπιτιοῦ κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Santa Maria (τζαμὶ Γαζῆ Χουσεΐν Πασᾶ), 2. Ἡ προβολὴ τῆς ἑστίας τοῦ μαγειρείου καθὼς καὶ τῆς καμινάδας στὴν πρόσοψη τοῦ ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Μίνωος 3, 3. Ἡ προβολὴ τῆς καμινάδας στὴν πρόσοψη τοῦ ὀρόφου ἑνὸς σπιτιοῦ, στὴ δεύτερη πάροδο τῆς ὁδοῦ Πόρτου, στὰ Χανιά.

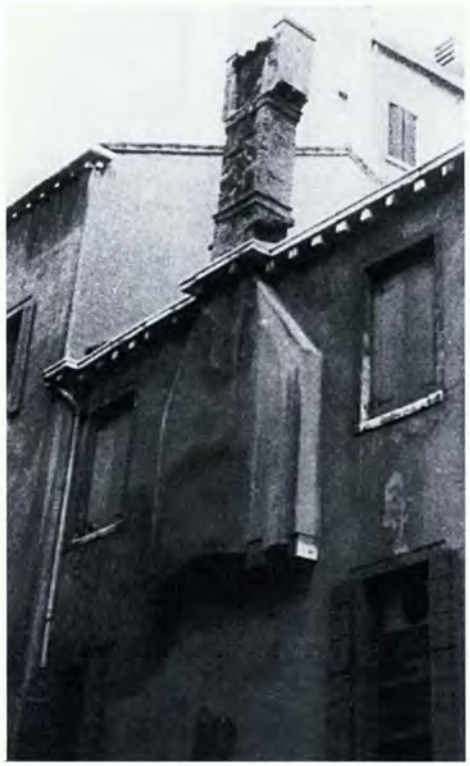

1. Τὸ μισοκατεστραμμένο τζάκι τῆς βίλλας Trevisan στὸ Κόκκινο Μετόχι Κισάμου, 2. Προβολὴ καμινάδας μαγειρείου σ' ἕνα σπίτι κοντὰ στὴ γέφυρα Ponte delle Ostreche τῆς Βενετίας, 3. Ρέθεμνος. Τζάκι κατεδαφισμένου σπιτιοῦ στὴν ὁδὸ Βιτσ. Κορνάρου 19.

1. Ἑστία μαγειρείου ἀπὸ τὴ βίλλα τῶν Clodio στὸ χωριὸ Χρωμοναστήρι τοῦ Ρεθέμνου, 2. Τὸ ἀποχωρητήριο τοῦ ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9, 3. Ἡ προβολὴ τοῦ ἀποχωρητηρίου ἑνὸς σπιτιοῦ μέσα στὸ στενάκι τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου.

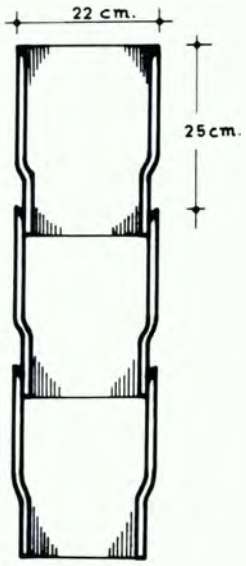

1. Ὑπολείμματα τῆς προεξοχῆς τῆς ἑστίας καὶ τῆς καμινάδας τοῦ μαγειρείου ἢ τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ ὀρόφου στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Παπαμιχελάκι 10. 2. Τομὴ κατακόρυφου ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ (ἀπὸ πήλινα κοντοῦτα) τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Μάρ. Ρενιέρη 12, 3. Ὁ ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς τοῦ ἀποχωρητηρίου τῆς ὁδοῦ Μάρ. Ρενιέρη 12, 4. Ἡ προεξοχὴ τοῦ ἀποχωρητηρίου ἑνὸς σπιτιοῦ κοντὰ στὸ λιμάνι τοῦ Ρεθέμνου.

1. Χανιά. Μέγαρο ὁδοῦ Ζαμπελίου 33. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν πρόσοψη, 2. Χανιά. Σπίτι στὸ ὕψωμα τοῦ Καστελιοῦ (ὁδὸς Λιθίνων). Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν πρόσοψη, 3. Ρέθεμνος. Σπίτι ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 52. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν πρόσοψη.

1. Χανιά. Σπίτι στὴν περιοχὴ Τοπανᾶ. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν πρόσοψη, 2. Ρέθεμνος. Μέγαρο ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν πρόσοψη, 3. Χανιά. Μέγαρο ὁδοῦ Ζαμπελίου 33. Πρόσοψη.

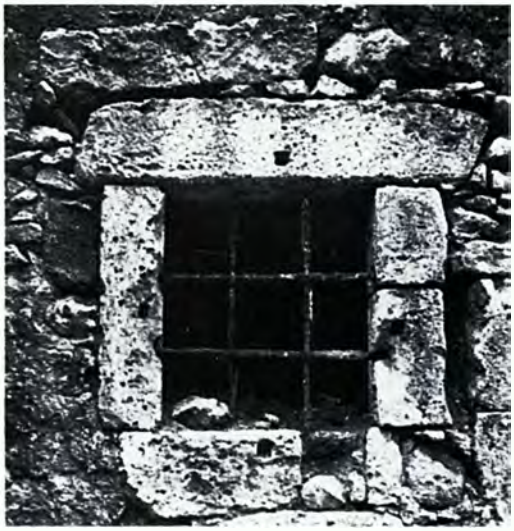

1. Παραθυράκι στὸ ἰσόγειο τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ραδαμάνθη 47. Ἐσωτερικὴ ὄψη, 2. Παραθυράκι στὸ ἰσόγειο ἑνὸς σπιτιοῦ, στὴν περιοχὴ τῆς πλατείας Τίτ. Πετυχάκι, 3. Παραθυράκι στὸ ἰσόγειο τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11, 4. Παραθυράκι στὸ ἰσόγειο ἑνὸς σπιτιοῦ στὴν ὁδὸ Βιτσ. Κορνάρου.

1. Ἡ βίλλα Trevisan στὸ Κόκκινο Μετόχι Κισάμου, 2. Παραθυράκι στὸ ἰσόγειο ἑνὸς σπιτιοῦ στὴν ὁδὸ Βιτσ. Κορνάρου, 3. Βενετία. Παράθυρο στὸ ἰσόγειο ἑνὸς σπιτιοῦ στὸν campo τοῦ S. Fantin.

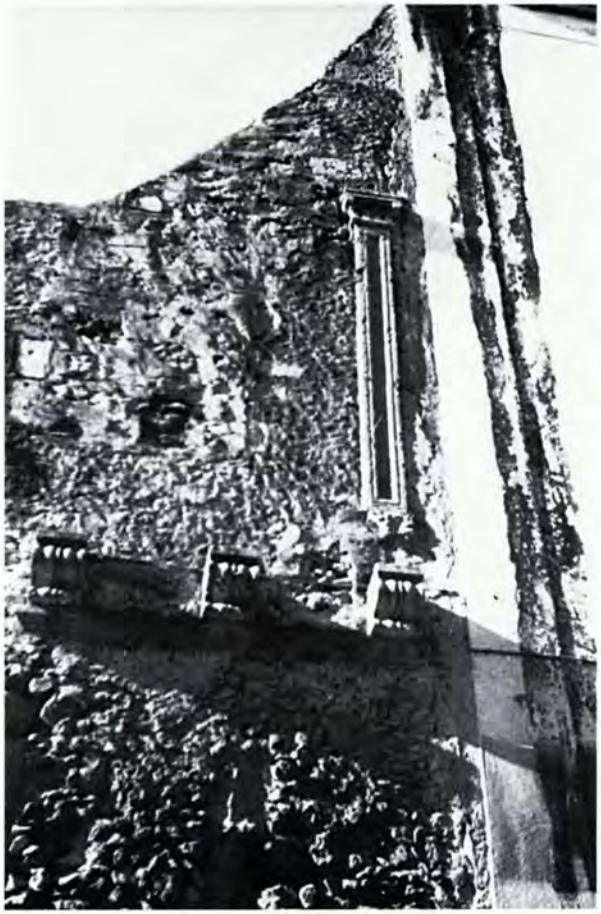

1. Τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 30, 2. Παράθυρο ἀπὸ κατεστραμμένο τώρα σπίτι τοῦ Ρεθέμνου, ποὺ βρισκόταν (πιθανότατα) στὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἀθαν. Διάκου. Φωτογραφία Gerola, 3. Παράθυρο ὀρόφου ἀπὸ μισοκατεστραμμένο σπίτι τῆς ὁδοῦ Σουλίου 54.

1. Τὰ παράθυρα τοῦ ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50, 2. Βενετία. Παράθυρα ἑνὸς σπιτιοῦ κοντὰ στὴ γέφυρα Ponte dei Preti, 3. Παράθυρο μὲ εὐθύγραμμο ἀνώφλι στὸ ἀνώγι ἑνὸς σπιτιοῦ, στὴ δεύτερη πάροδο τῆς ὁδοῦ Πόρτου, στὰ Χανιά.

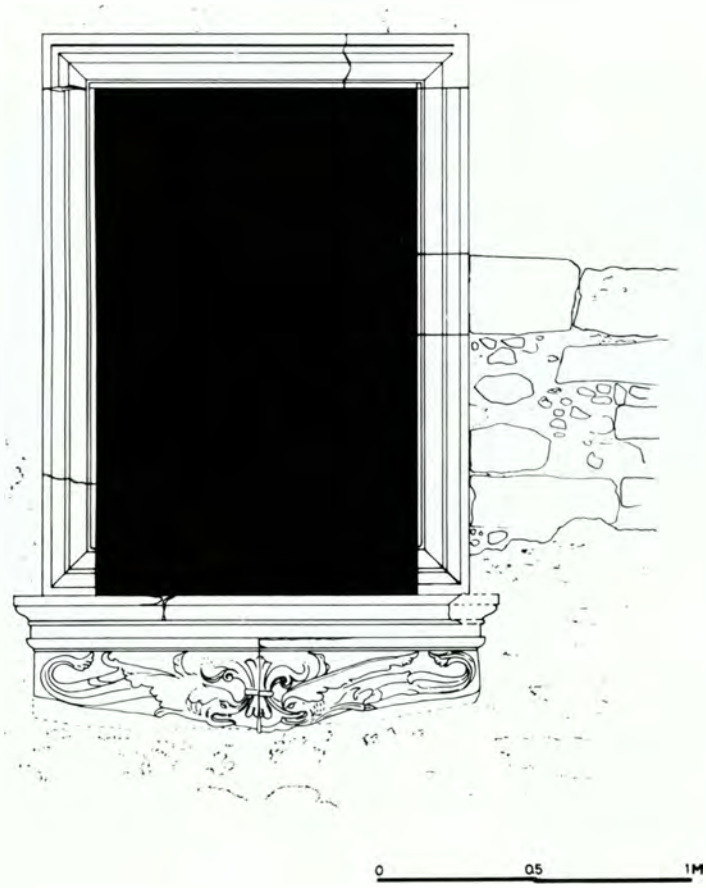

1. Παράθυρο μὲ εὐθύγραμμο ἀνώφλι ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11. Ὄψη, 2. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ γλυπτὴ διακόσμηση τῆς ποδιᾶς τοῦ παραπάνω παραθύρου.

1. Παράθυρο δρόφου ἀπὸ κατεστραμμένο σήμερα σπίτι τῆς ὁδοῦ Μάρ. Μουσούρου. Φωτογραφία Gerola, 2. Ἡράκλειο. Βόρεια πλευρὰ τοῦ φρουρίου τοῦ Κοῦλε (Rocca al mare ἢ, ἀργότερα, Castello), στὴν εἴσοδο τοῦ παλιοῦ λιμανιοῦ. Λεπτομέρεια, 3. Sebastiano Serlio, Libro quatro (Βενετία, 1537), φύλ. 198ν (στὴν ἔκδοση τῆς Βενετίας τοῦ 1619), 4. Βενετία. Ἀνάγλυφο τοῦ 16ου αἰώνα μὲ θέμα τὰ δελφίνια.

1. Τὸ θύρωμα τοῦ μεγάρου Ittar τοῦ Χάνδακα (σήμερα μέσα στὴ Δουκικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τοῦ Ἡρακλείου). Φωτογραφία Gerola, 2. Χανιά. Θύρωμα ὁδοῦ Ζαμπελίου 19.

1. Θύρωμα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ρενιέρη 12, 2. Θύρωμα ὁδοῦ Βιτσ. Κορνάρου 6, 3. Θύρωμα ὁδοῦ Τομπάζη 53.

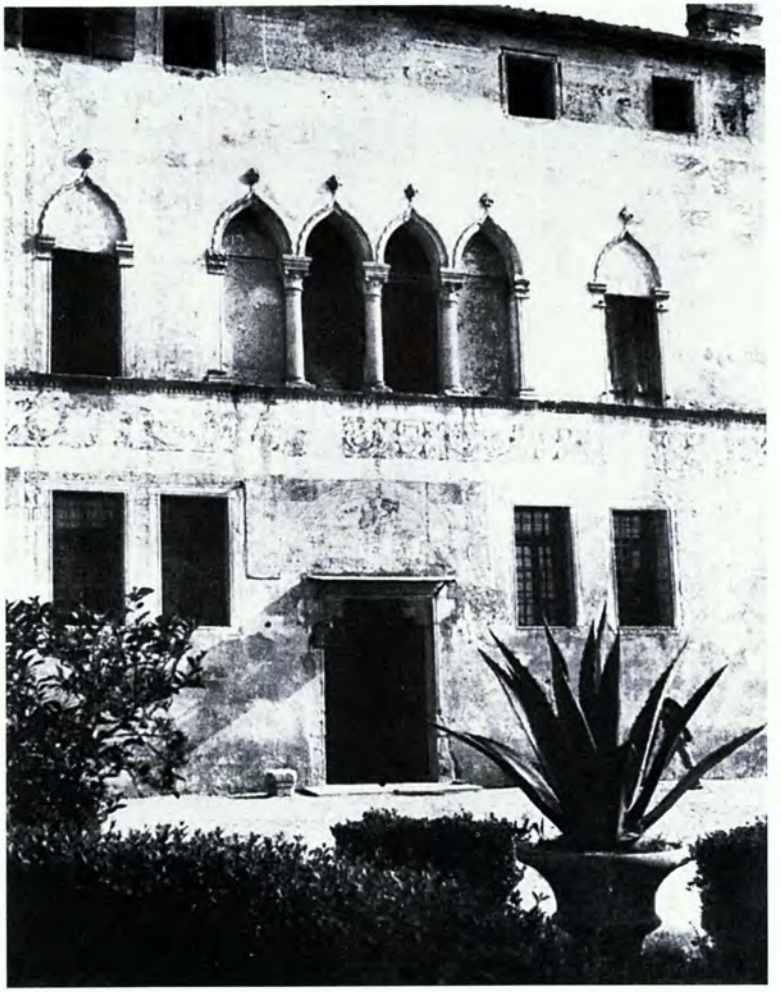

1. Ἰταλία. Βίλλα Spessa στὸ Carmignano di Brenta τῆς Padova. Λεπτομέρεια, 2. Μῆλος. Θύρωμα στὸν οἰκισμὸ τῆς Πλάκας, 3. Σαντορίνη. Θύρωμα σπιτιοῦ στὰ Φηρά.

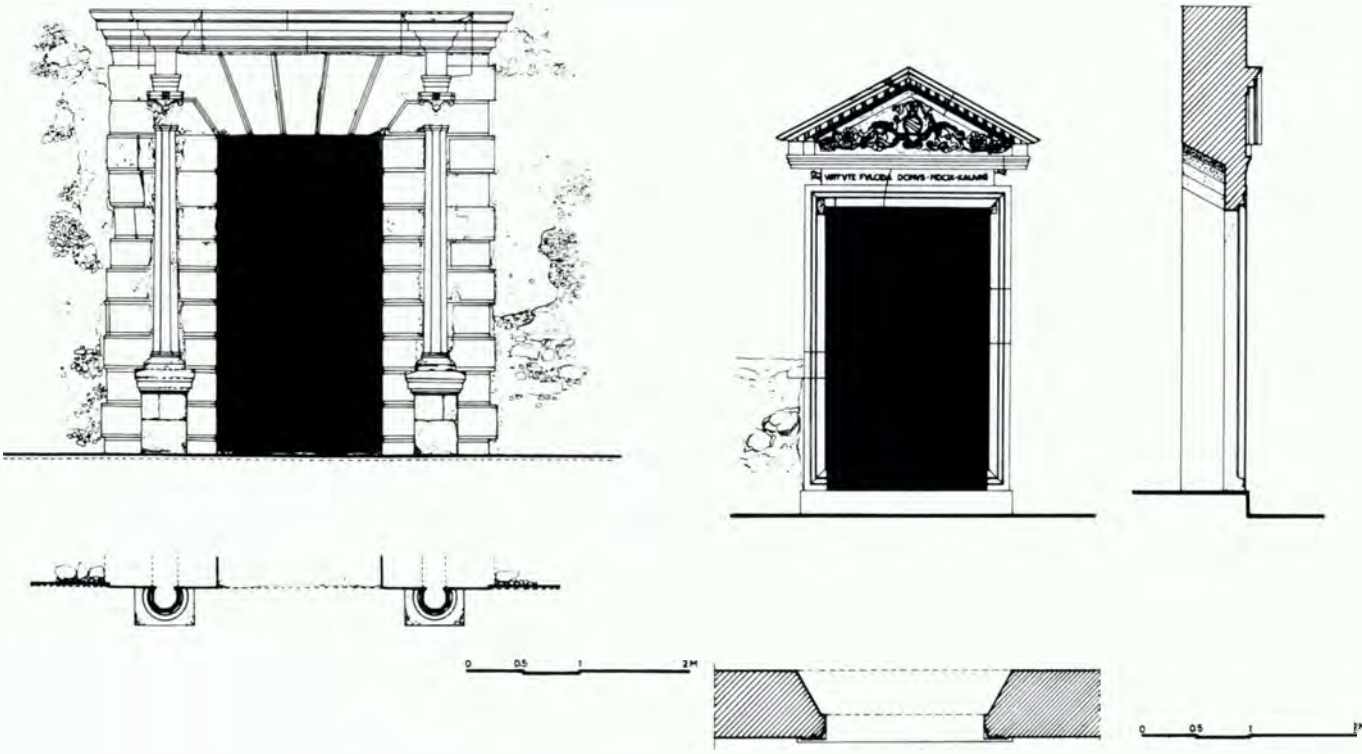

1. Θύρωμα ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 21. Ὄψη καὶ κάτοψη, 2. Θύρωμα ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 34. Ὄψη, κάτοψη καὶ κατακόρυφη τομή, 3. Θύρωμα ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 21. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ μονολιθικὸ ὑπέρθυρο.

1. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 34, 2. Θύρωμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Ἁγ. Τριάδας τῶν Τζαγκαρόλων (Ἀκρωτήρι), 3. Θύρωμα εἰσόδου στὸν ὄροφο τῆς βίλλας Trevisan στὸ Κόκκινο Μετόχι Κισάμου.

1. Μονὴ Ἀρκαδίου. Θύρωμα εἰσόδου στὴν Τράπεζα τοῦ μοναστηριοῦ, 2. Μονὴ Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων (Ἀκρωτήρι). Θύρωμα εἰσόδου στὸ παρεκκλήσιο τοῦ μοναστηριοῦ, 3. Μονὴ Τοπλοῦ Σητείας. Θύρωμα εἰσόδου στὴν ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου τοῦ μοναστηριοῦ.

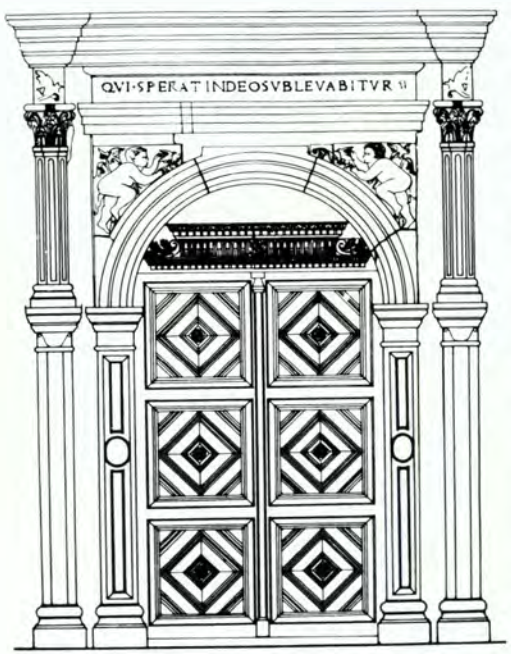

1. Θύρωμα ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11. Ὄψη. Ἀποτύπωση τοῦ 1962, 2. Θύρωμα ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11. Λεπτομέρεια, 3. Θύρωμα ἀπὸ κατεστραμμένο μέγαρο τῶν Χανιῶν (σήμερα στὸν κῆπο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῶν Χανιῶν). Φωτογραφία Gerola.

1. Θύρωμα εἰσόδου σπιτιοῦ στὴν ὁδὸ Λιθίνων 39, στὸ ὕψωμα τοῦ Καστελιοῦ τῶν Χανιῶν, 2. Θύρωμα εἰσόδου στὸ σπίτι τοῦ Ἀργ. Δούκα, στὸν Πύργο τῆς Τήνου, 3. Ρώμη. Santa Maria del Popolo. Τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Καρδιναλίου Ascanio Sforza.

1. Ἰταλία. Μητρόπολη τοῦ Mongiovino. Τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου, 2. Βενετία. Ἐκκλησία τῶν S.S. Giovanni e Paolo (S. Zanipolo). Ἐπιτοίχιο tabernacolo, 3. Βενετία. Scuola di S. Marco. Παράθυρο στὴν πρόσοψη τοῦ κτηρίου.

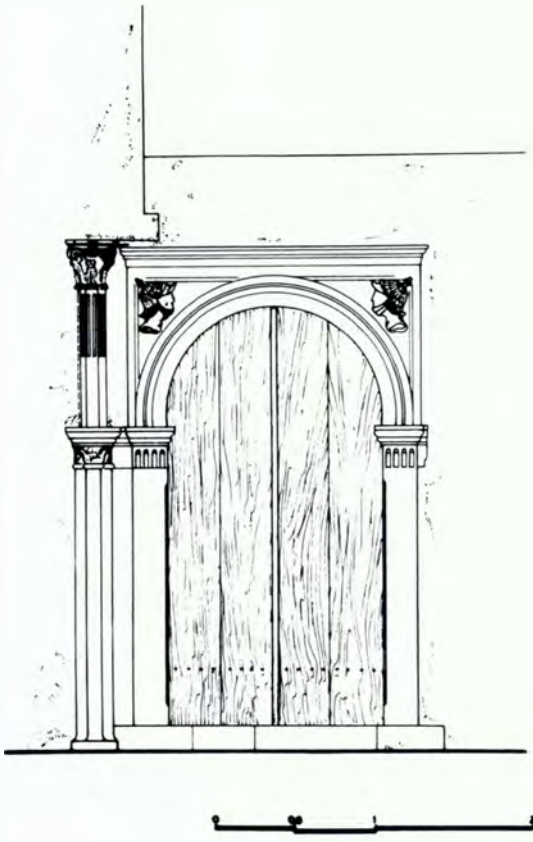

1. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60, 2. Θύρωμα ὁδοῦ Τομπάζη 51. Ὄψη, 3. Θύρωμα ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60.

1. Τὸ θύρωμα καὶ τὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12, 2. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12, 3. Θύρωμα ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12. Τμῆμα κορμοῦ κιονίσκου, ποὺ φυλάσσεται τώρα μέσα στὸ σπίτι.

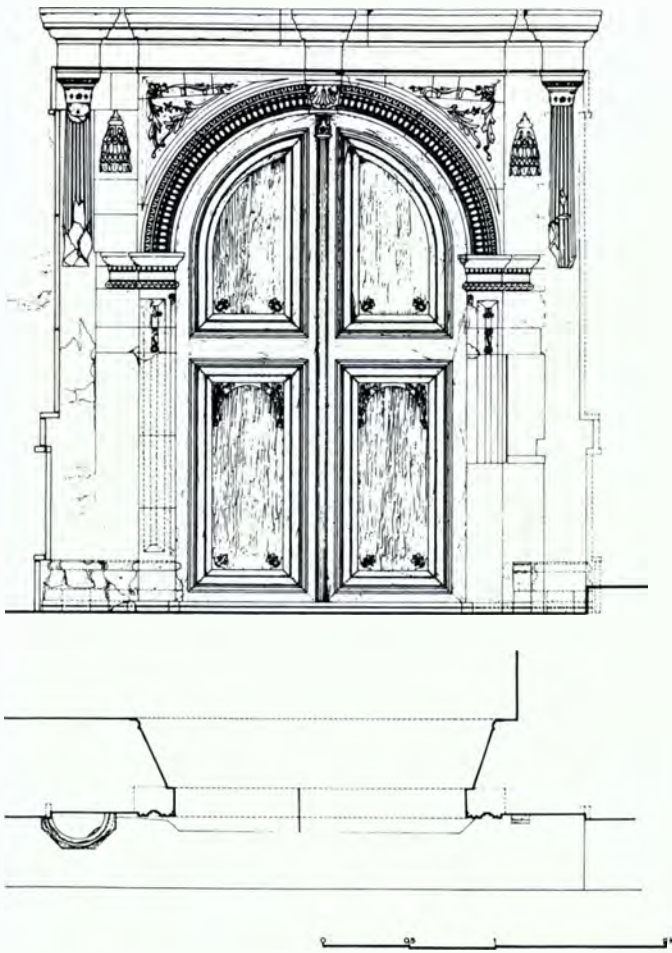

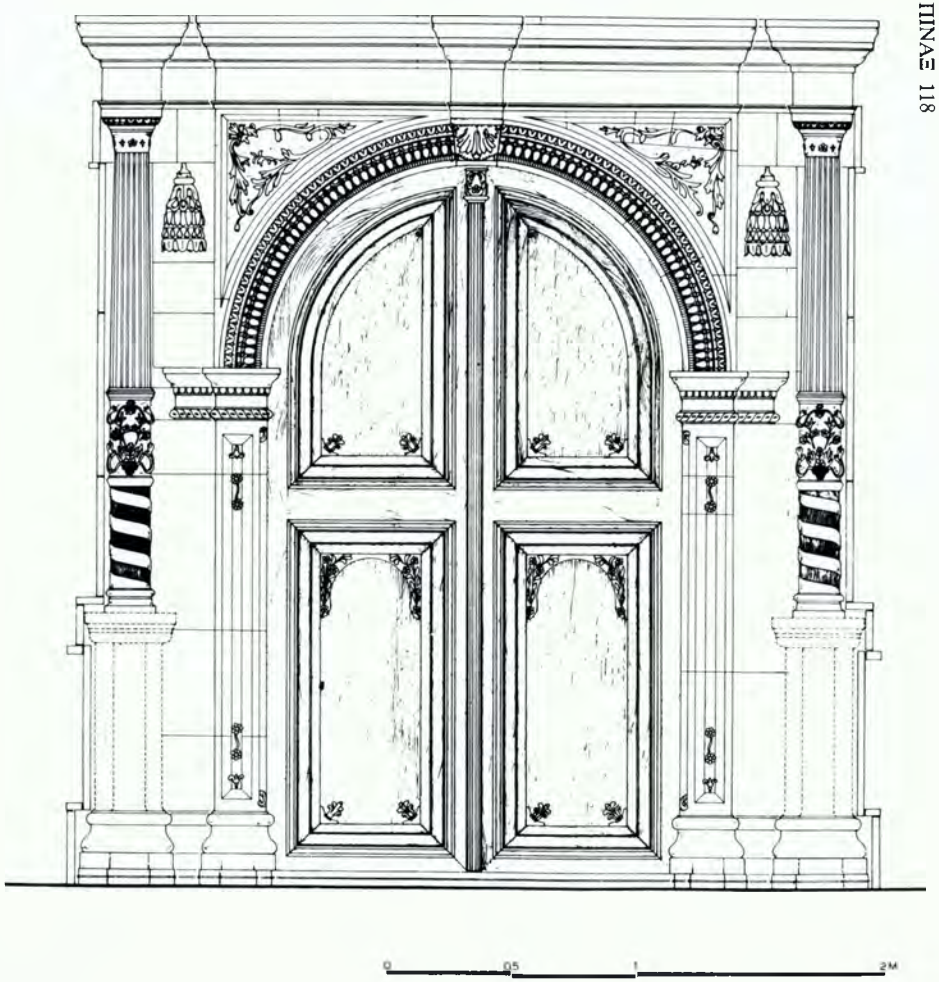

1. Θύρωμα ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12. Ὄψη καὶ κάτοψη, 2. Πιθανὴ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12. Ὄψη.

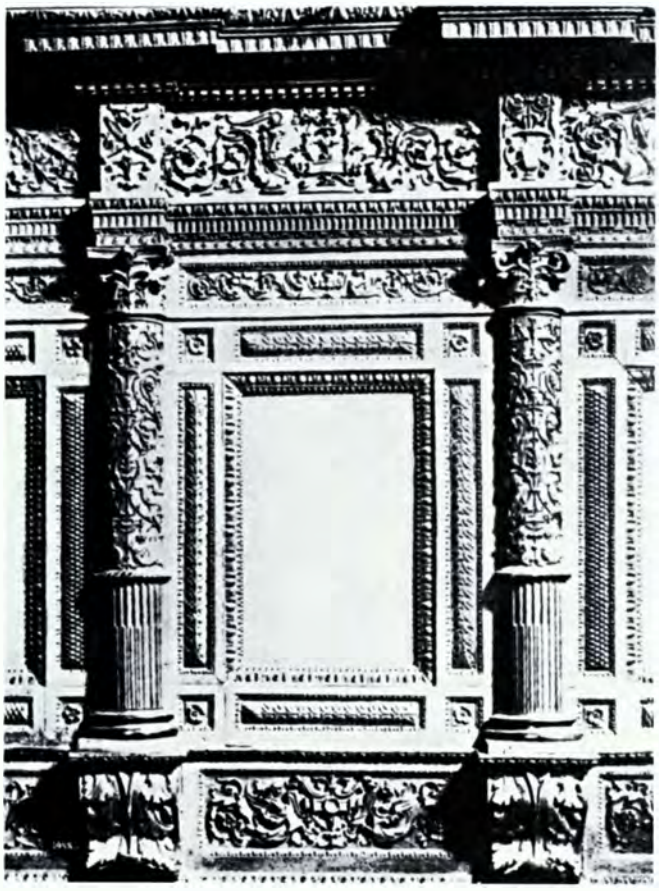

1. Θύρωμα ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12. Λεπτομέρεια, 2. Ἰταλία. Palazzo Pretorio τῆς Pistoia. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν πάγκο τῆς μεγάλης αἴθουσας, 3. Θύρωμα ὁδοῦ Ἀναγν. Τσίχλη 2.

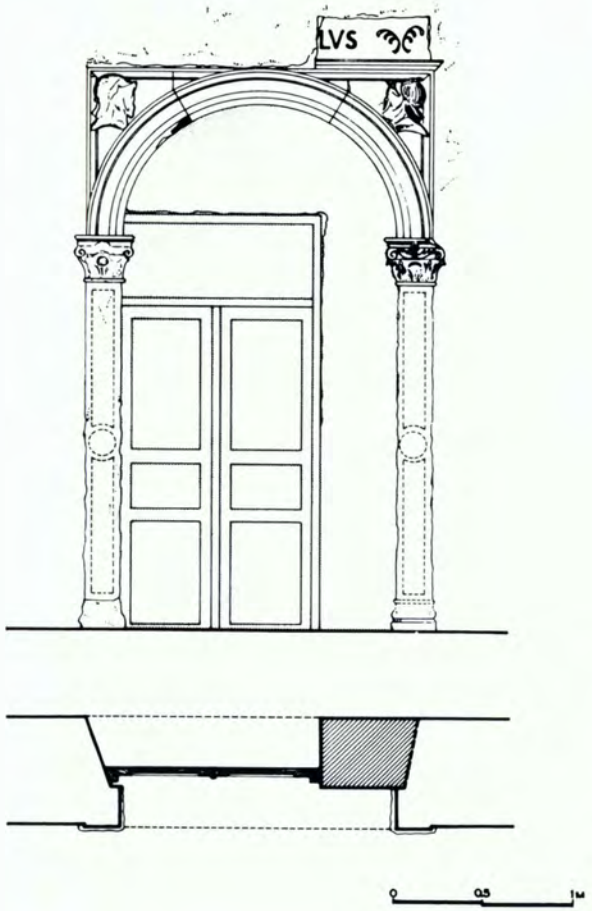

1. Θύρωμα ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70. Ὄψη καὶ κάτοψη, 2. Θύρωμα ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70, 3. Θύρωμα ὁδοῦ Πάν. Κορωναίου 12.

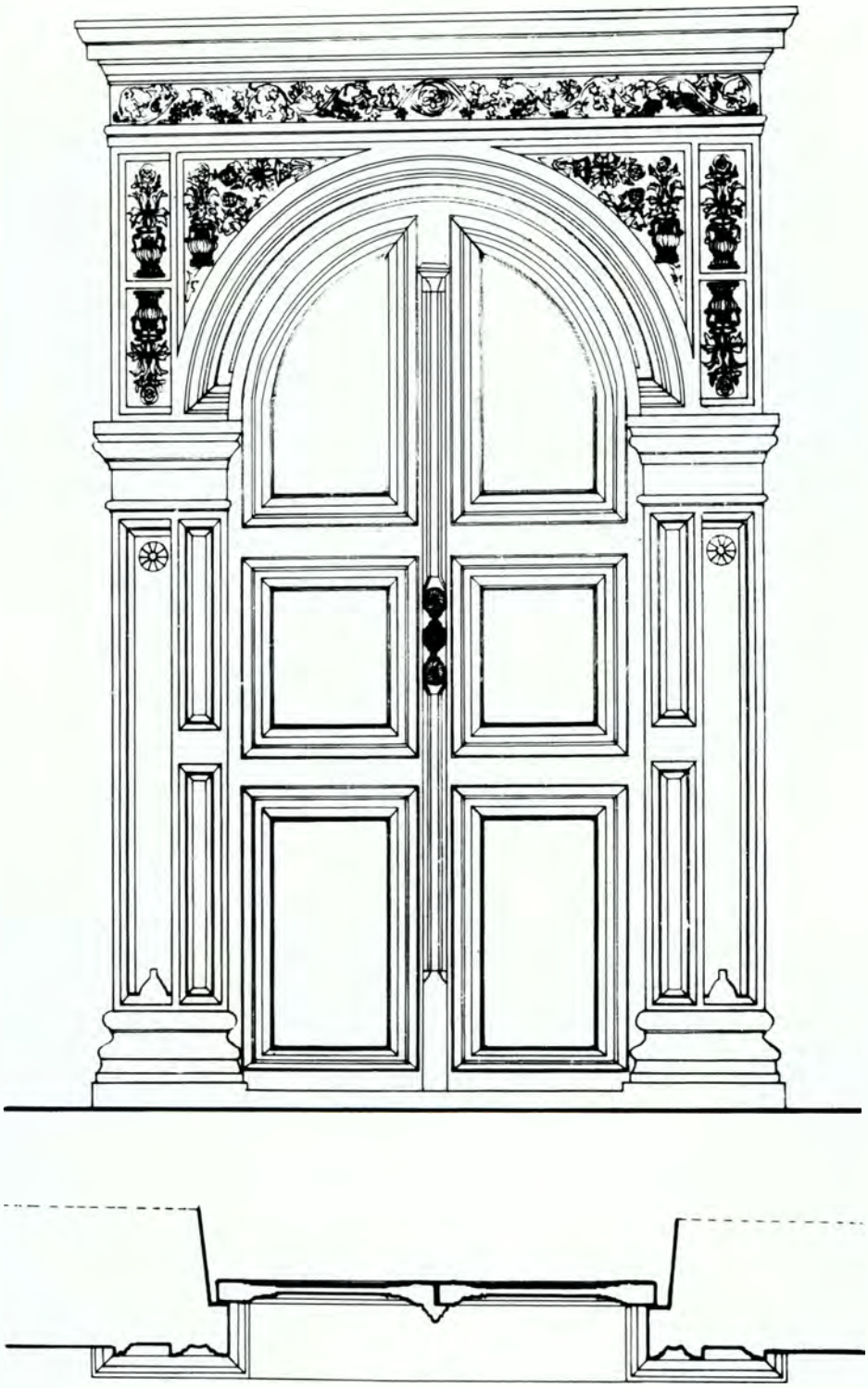

Θύρωμα ὁδοῦ Πάν. Κορωναίου 12. Ὄψη καὶ κάτοψη. Ἀποτύπωση τοῦ 1962.

1. Θύρωμα εἰσόδου στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50, 2. Ἡ κεντρικὴ (ἀνατολικὴ) πύλη τῆς Φορτέτσας Ρεθέμνου. Ἐσωτερικὴ ὄψη.

1. Θύρωμα εἰσόδου στὴ μονὴ Τοπλοῦ Σητείας, 2. Θύρωμα ὁδοῦ Ἀρκαδίου 236, 3. Χανιά. Θύρωμα μεγάρου Renier, σὲ πάροδο τῆς ὁδοῦ Ζαμπελίου.

1. Θύρωμα ὁδοῦ Μαν. Βερνάρδου 30, 2. Θύρωμα τῶν λεγομένων «τουρκικῶν σχολείων», 3. Κεντρικὴ (ἀνατολικὴ) πύλη τῆς Φορτέτσας Ρεθέμνου. Ἐξωτερικὴ ὄψη.

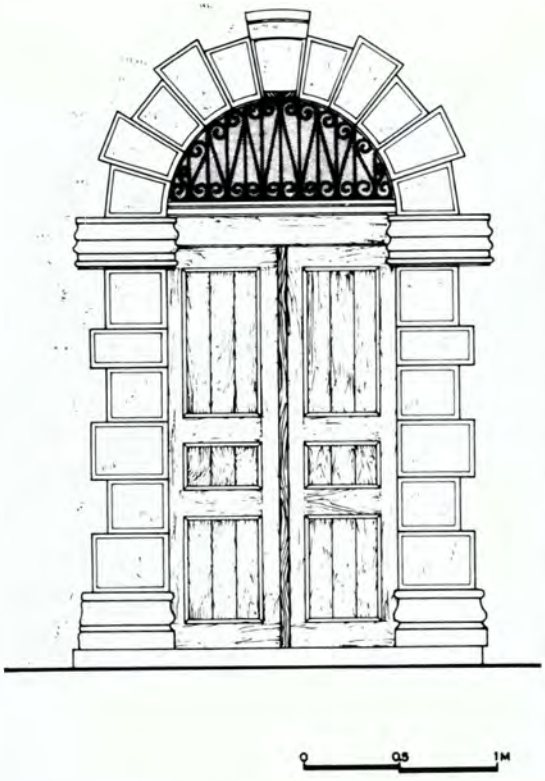

1. Τοξωτὴ πορτοπούλα ἀπὸ τὸ ἰσόγειο τῆς βίλλας Clodio, στὸ χωριὸ Χρωμοναστήρι τοῦ Ρεθέμνου, 2. Θύρωμα ὁδοῦ Δασκαλογιάννη 8. Ὄψη, 3. Θύρωμα εἰσόδου στὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Μάρ. Ρενιέρη 12.

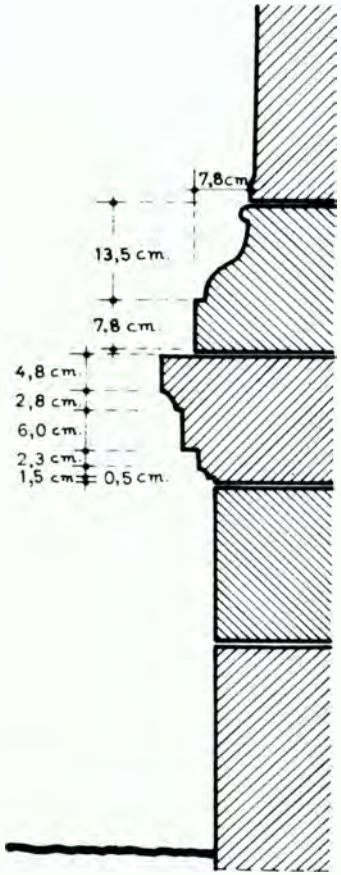

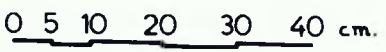

1. Κεντρικὴ (ἀνατολικὴ) πύλη τῆς Φορτέτσας Ρεθέμνου. Ἐξωτερικὴ ὄψη. Λεπτομέρεια, 2. Θύρωμα Ἁγ. Βαρβάρας 21. Κατακόρυφη τομὴ τῆς μιᾶς ἀπὸ τις κολόνες καὶ τοῦ ἀντίστοιχου βάθρου της, 3. Παράθυρο σπιτιοῦ ὁδοῦ Σουλίου 54. Λεπτομέρεια.

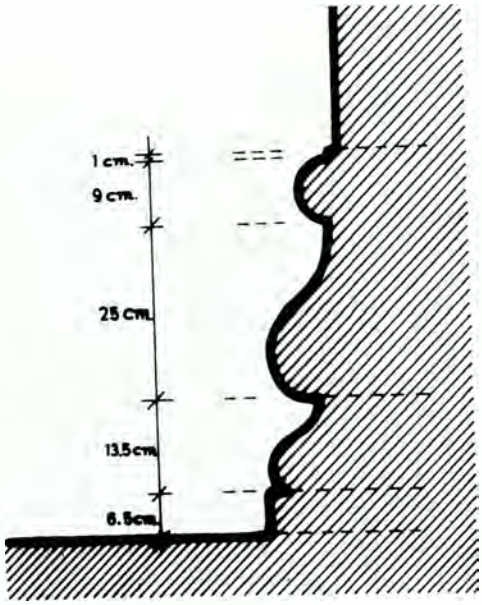

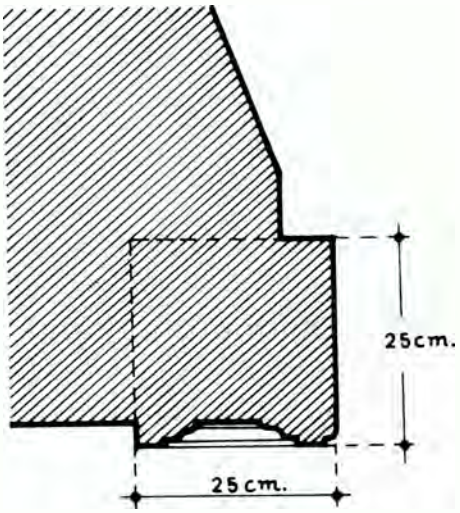

1. Κεντρικὴ (ἀνατολικὴ) πύλη τῆς Φορτέτσας Ρεθέμνου. Ἐξωτερικὴ ὄψη. Κατακόρυφη τομὴ τῶν βάσεων τῶν παραστάδων, 2. Θύρωμα εἰσόδου στὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60. Ἐγκάρσια τομὴ τοῦ κορμοῦ τῶν παραστάδων, 3. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Χίου. Μαρμάρινη βάση.

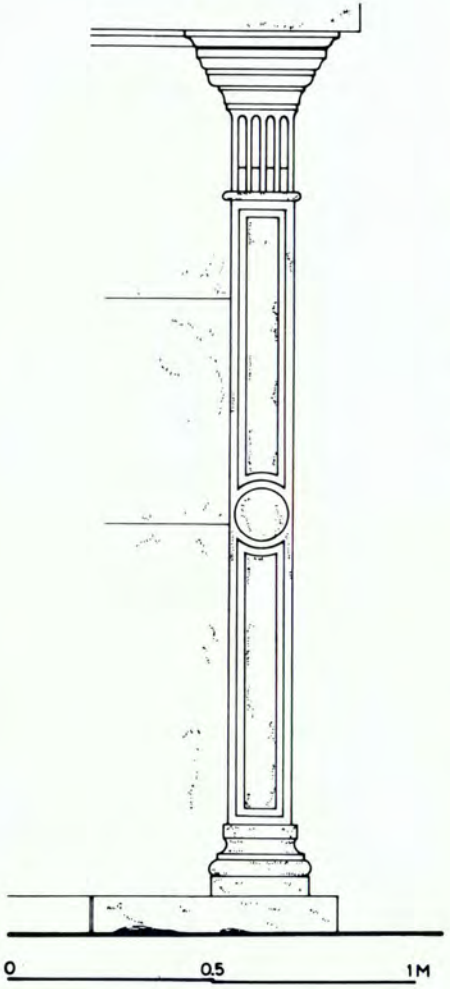

1. Ἡράκλειο. Κρήνη Bembo. Λεπτομέρεια, 2. Πεσσίσκος ἀπὸ τὴν κρήνη Bembo τοῦ Ἡρακλείου. Ὄψη, 3. Κορμὸς παραστάδας ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς ὁδοῦ Σουλίου 54.

1. Μοναστήρι Ἁγ. Τριάδας Τζαγκαρόλων (Ἀκρωτήρι). Θύρωμα κεντρικῆς εἰσόδου. Λεπτομέρεια, 2. Κορινθιακοῦ ρυθμοῦ ἐπίκρανο ἀπὸ τὶς παραστάδες τοῦ θυρώματος εἰσόδου στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου τοῦ Ρεθέμνου, 3. Θύρωμα ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12. Λεπτομέρεια, 4. Φλωρεντία. S. Maria Maddalena de' Pazzi. Λεπτομέρεια ἰωνικοῦ κιονοκράνου κατὰ τὸν Josef Durm, 5. Κορμὸς καὶ κιονόκρανο ἀπὸ τὶς κορινθιακοῦ ρυθμοῦ κολόνες τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 21.

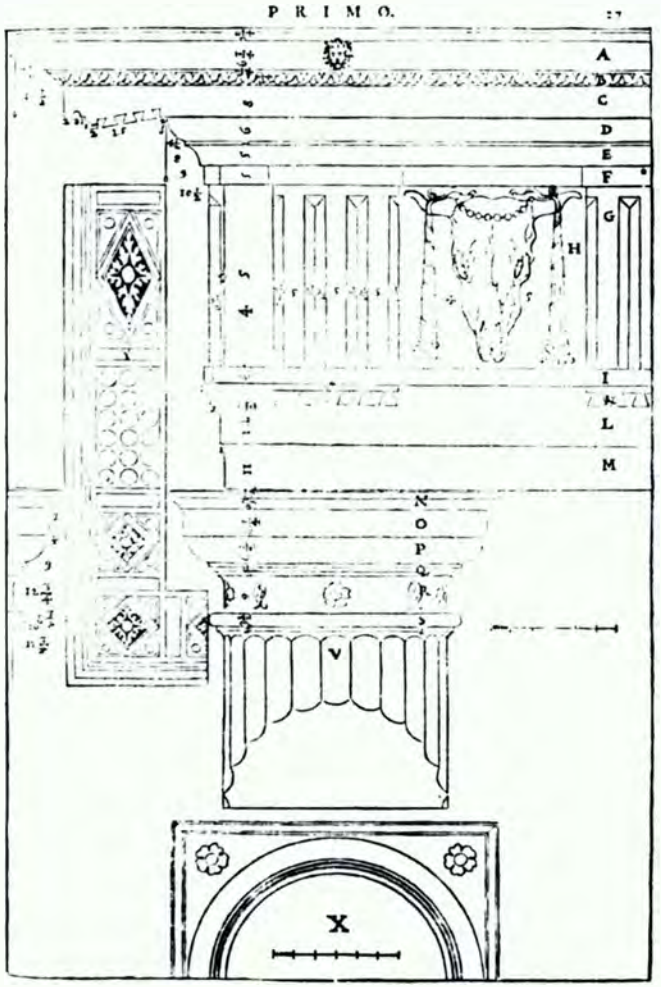

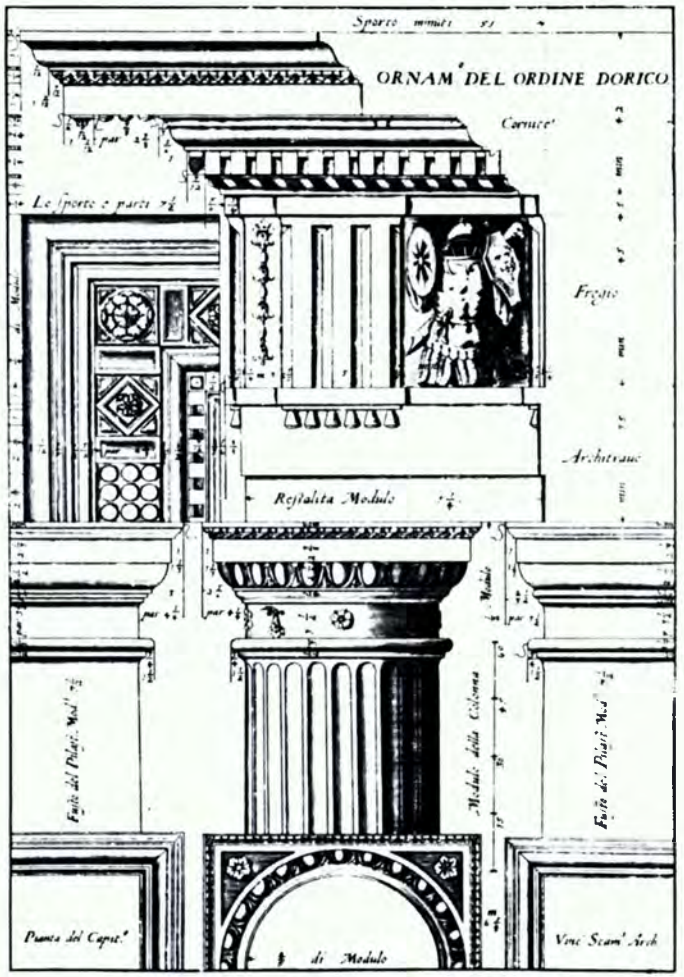

1. Andrea Palladio, I quattro libri dell' Architettura (Βενετία, 1570). Libro primo, σελ. 27: «Dell' Ordine Dorico»,
2. Vincenzo Scamozzi, L' idea dell' Architettura universale (Βενετία, 1615). Parte seconda, Libro sesto, Cap. XX, σελ. 84: «Ornamento dell'Ordine Dorico».

1. Φουρούσι ἀπὸ τὴν ποδιὰ τοῦ παραθύρου τῆς ὁδοῦ Σουλίου 54, 2. Φουρούσι ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60, 3. Φουρούσια ἀπὸ τὴν ποδιὰ τῶν παραθύρων τοῦ μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60.

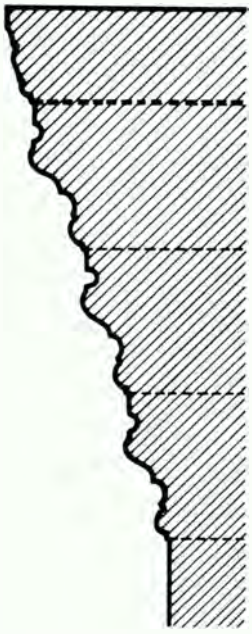

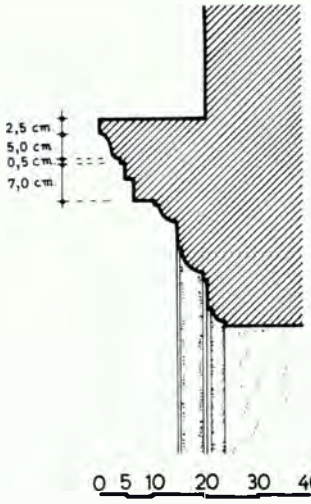

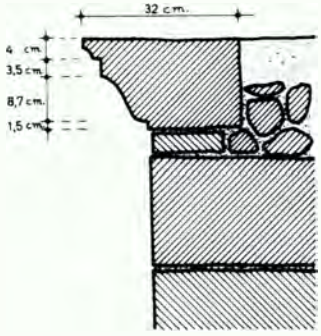

1. Θύρωμα εἰσόδου στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου τοῦ Ρεθέμνου. Λεπτομέρεια, 2. Σκάλα ὑπηρεσιακῆς αὐλῆς σπιτιοῦ ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9. Κατακόρυφη τομὴ τῆς προεξοχῆς τοῦ πλατύσκαλου, 3. Θύρωμα εἰσόδου στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου τοῦ Ρεθέμνου. Λεπτομέρεια, 4. Κατακόρυφη τομὴ τοῦ γείσου τῶν παραθύρων τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50, 5. Κατακόρυφη τομὴ τοῦ γείσου τῆς πρόσοψης τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60.

1. Θύρωμα εἰσόδου στὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60. Λεπτομέρεια, 2. Ἰταλία. Potenza. Κεντρικὴ εἴσοδος στὴν ἐκκλησία τοῦ S. Francesco, 3. Θύρωμα στὴν ὁδὸ Πανελληνίου τῆς Κέρκυρας.

1. Θύρωμα ὁδοῦ Ἀρκαδίου 60. Λεπτομέρεια. 2. Κορινθιακοῦ ρυθμοῦ θύρωμα στὴ μονὴ Γωνιᾶς. 3. Τὸ θύρωμα τῶν λεγομένων «Βενετικῶν Ἀρχείων», στὸ ὕψωμα τοῦ Καστελιοῦ τῶν Χανιῶν.

1. Θύρωμα σπιτιοῦ ὁδοῦ Στυλ. Κλειδῆ 11. Λεπτομέρεια, 2. Ἡράκλειο. Κρήνη Morosini. Λεπτομέρεια, 3. Βενετία. Loggetta. Λεπτομέρεια.

1. Βενετία. Φρεατοστόμιο σὲ campo κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Santa Maria Formosa. Λεπτομέρεια, 2. Χανιά. Τὸ ἀναστηλωμένο μέσα στὸν κῆπο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου θύρωμα τοῦ μεγάρου Zangarol. Λεπτομέρεια, 3. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ θύρωμα τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 70.

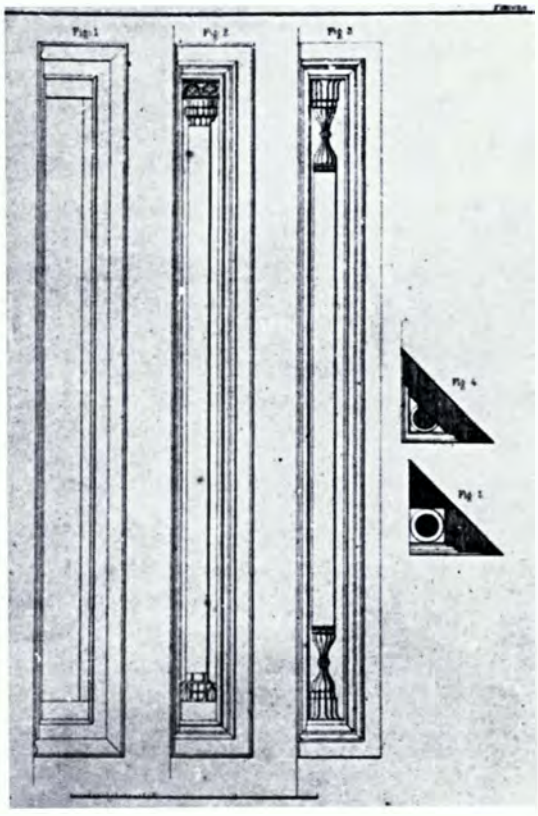

1. Ρέθεμνος. Τὸ μιχράμπ τοῦ τζαμιοῦ τῆς Μεγάλης Πόρτας, 2. Ρέθεμνος. Θύρωμα εἰσόδου στὸ τζαμὶ τοῦ Μασταμπᾶ, 3. Τρόποι διαμόρφωσης τῆς γωνίας τῶν παραστάδων τῶν θυρωμάτων δημοσίων κτηρίων τῆς τουρκικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

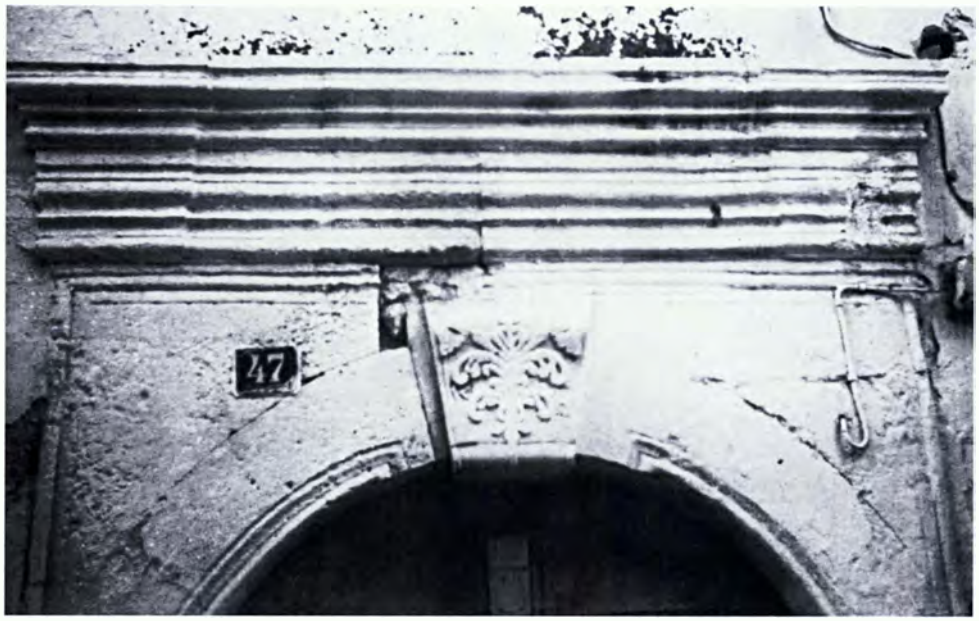

1. Θύρωμα όδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 47. Λεπτομέρεια, 2. Θύρωμα ὁδοῦ Παπαμιχελάκι 10, 3. Θύρωμα ὁδοῦ Ἀρκαδίου 154.

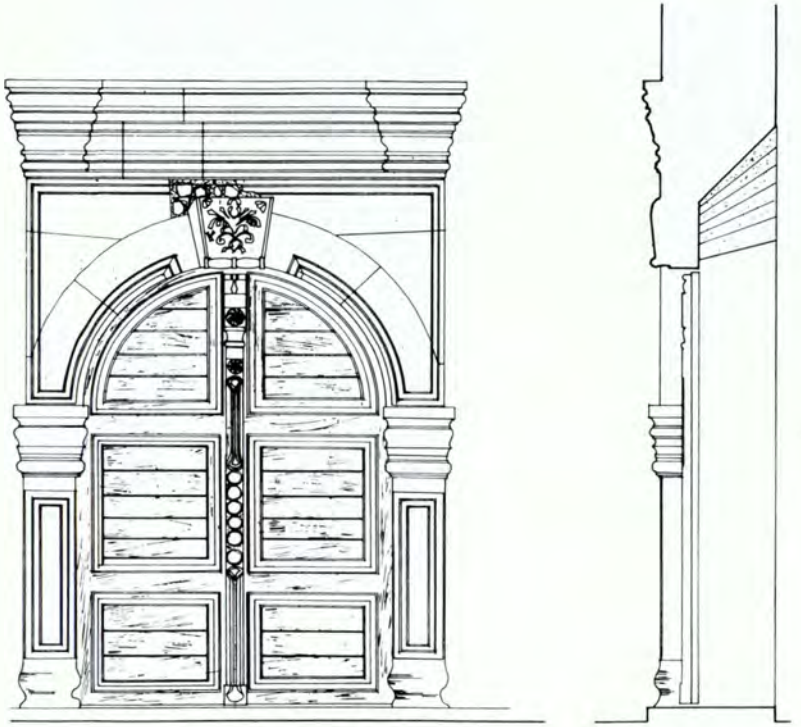

1. Θύρωμα όδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 47. Ὄψη καὶ κατακόρυφη τομή, 2. Θύρωμα όδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 12. Ὄψη,
3. Θύρωμα όδοῦ Ραδαμάνθη 1.

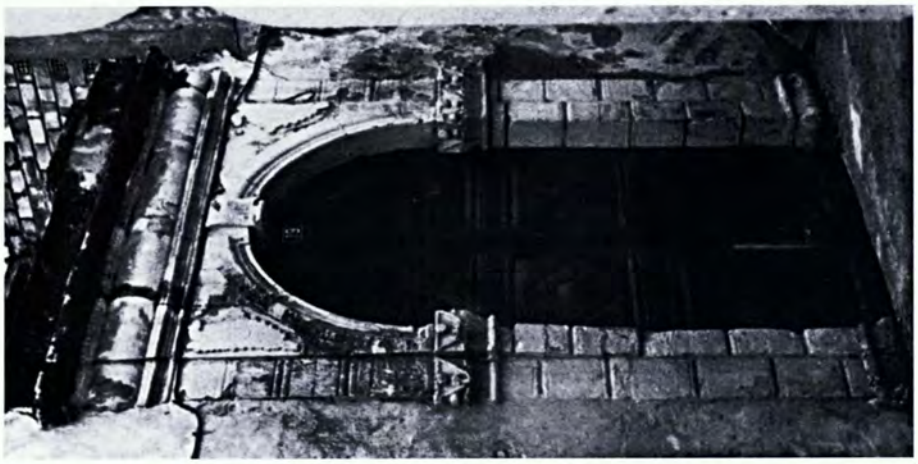

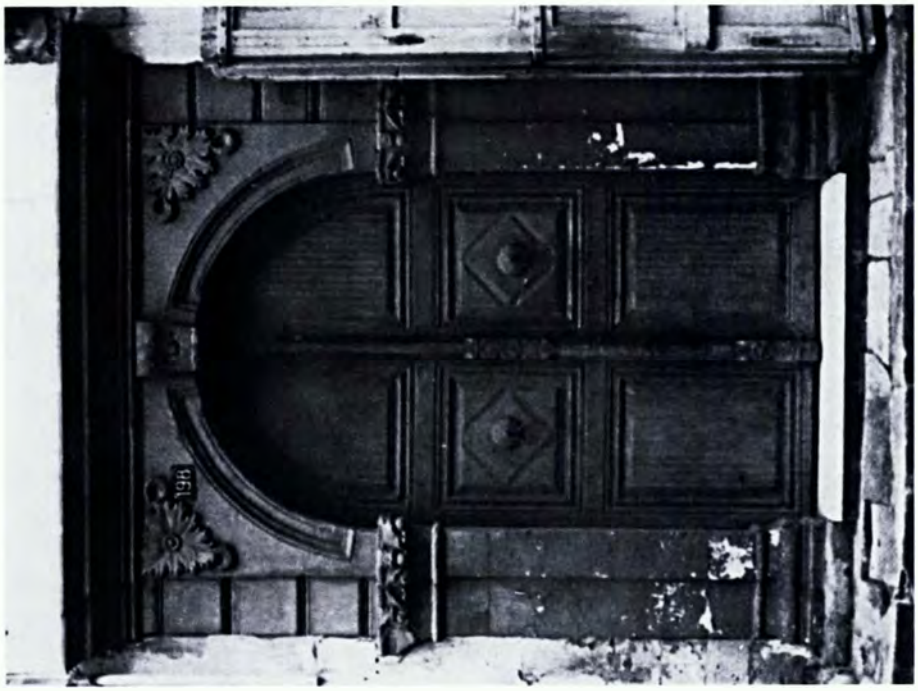

1. Θύρωμα όδοῦ Ἀρκαδίου 198, 2. Θύρωμα όδοῦ Δασκαλογιάννη 19.

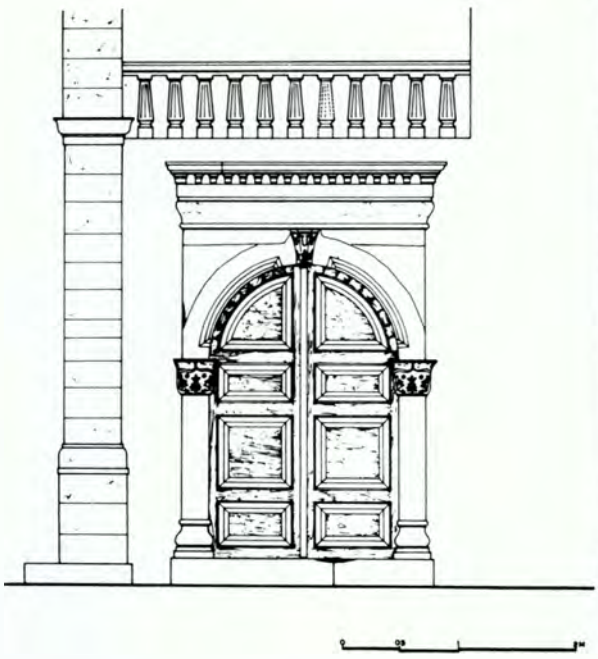

1. Θύρωμα ὁδοῦ Μελισσηνοῦ 30. Λεπτομέρεια, 2. Θύρωμα ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 61. Ὄψη, 3. Κορινθιάζον ἐπίκρανο παραστάδας ἀπὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας.

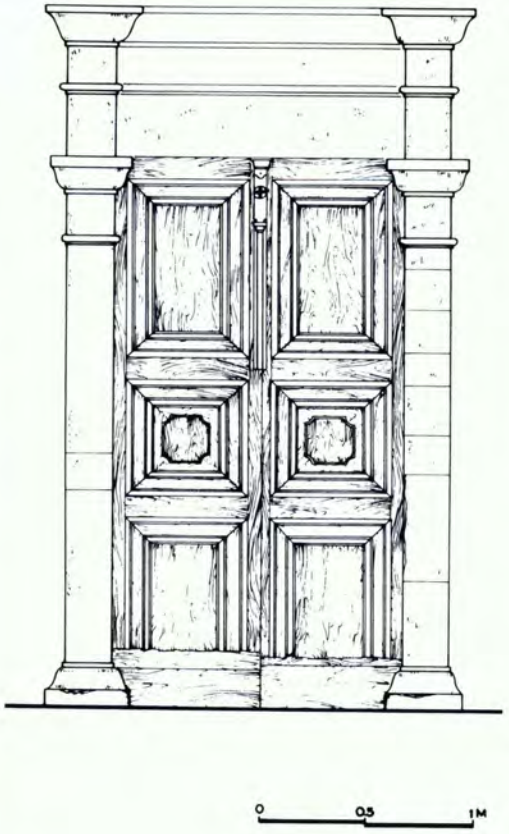

1. Θύρωμα ὁδοῦ Σουλίου 6, 2. Θύρωμα ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 59. Ὄψη, 3. Θύρωμα ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 11.

1. Θύρωμα ὁδοῦ Μελισσηνοῦ 30. Λεπτομέρεια, 2. Παράδειγμα ἁπλούστατου, τοξωτοῦ θυρώματος τοῦ Ρεθέμνου, 3. Θύρωμα ὁδοῦ Εὐστρ. Φωτάκη 5.

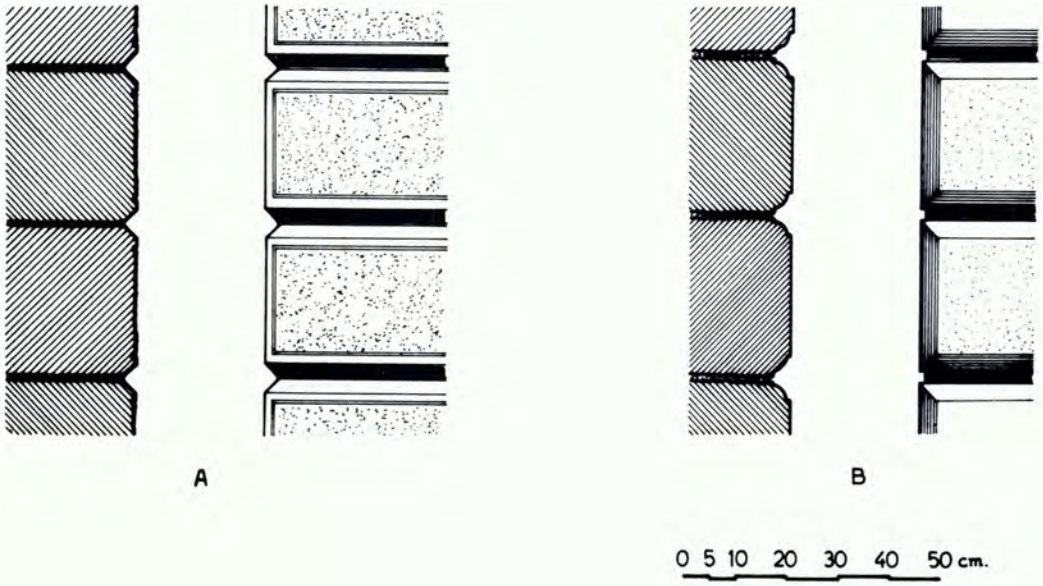

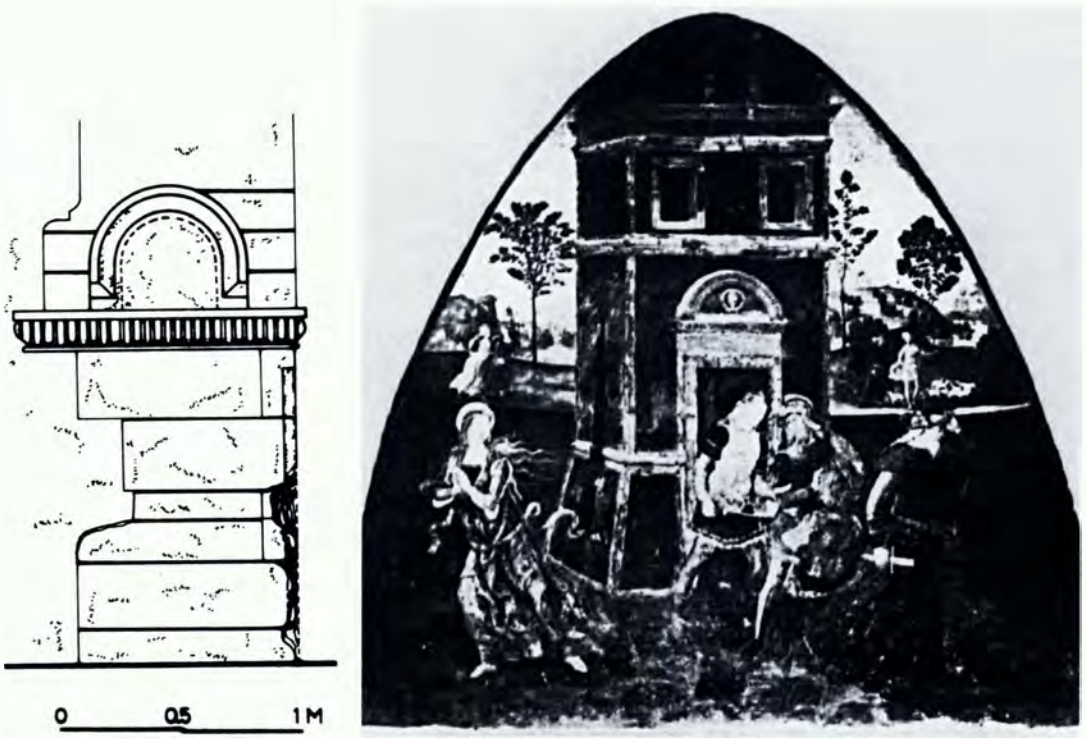

1. Α. Κατακόρυφη τομὴ καὶ ὄψη λαξευτῆς λιθοδομῆς ἀπὸ τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Βαρβάρας 21. Β. Κατακόρυφη τομὴ καὶ ὄψη λαξευτῆς λιθοδομῆς ἀπὸ τὸ θύρωμα τῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης 50, 2. Διαμόρφωση γωνιᾶς σπιτιοῦ μὲ ἕνα μικρὸ εἰκονοστάσι, στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Νικηφ. Φωκᾶ καὶ Παπαμιχελάκι. Ὄψη, 3. Bernardino Betti (1454-1513). Νωπογραφία μὲ θέμα τὴ ζωὴ τῆς Ἁγ. Βαρβάρας, στὸ appartamento Borgia τοῦ Βατικανοῦ.

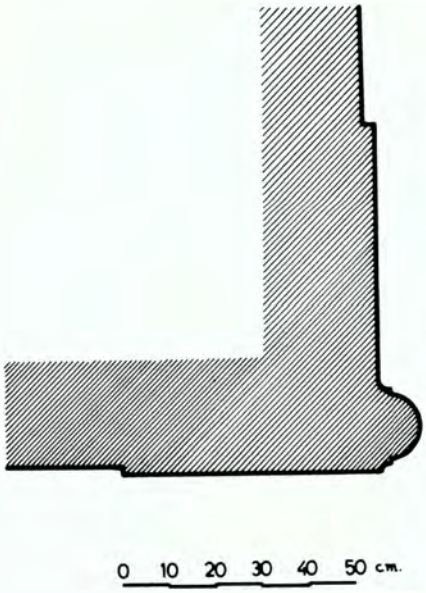

1. Τοῖχος μεταξὺ δυὸ ἀνοιγμάτων, κτισμένος μὲ δρομικὰ καὶ μπατικὰ «πελέκια», στὴν ὁδὸ Βιτσ. Κορνάρου 19, 2. Διαμόρφωση τῆς γωνιᾶς ἑνὸς σπιτιοῦ στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Θεσσαλονίκης καὶ Νικηφ. Φωκᾶ. Κάτοψη, 3. Ἐνίσχυση τῆς γωνιᾶς ἑνὸς κτηρίου τῆς Βενετοκρατίας, στὸ λιμάνι τῶν Χανιῶν.

1. Διαμόρφωση τῆς γωνιᾶς ἑνὸς σπιτιοῦ, στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Στεφ. Ξανθουδίδου καὶ Ραδαμάνθη,
2. Διαμόρφωση τῆς γωνιᾶς ἑνὸς σπιτιοῦ, στὴ διασταύρωση τῶν ὁδῶν Ν. Πατελάρου καὶ Π. Κορωναίου, 3. Χανιά.
Μέγαρο τῆς Βενετοκρατίας στὸν Τοπανᾶ.

1. Ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ θυρώματος εἰσόδου στὴν αὐλὴ τοῦ Πύργου Ἀληδάκη, στὸ Μπρόσνερο τοῦ Ἀποκόρωνα (νομ. Χανιῶν), 2. Ἡ γωνιὰ τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ραδαμάνθη 12, 3. Ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ θυρώματος εἰσόδου στὸ μέγαρο τῆς ὁδοῦ Ζαμπελίου 31, στὰ Χανιά.

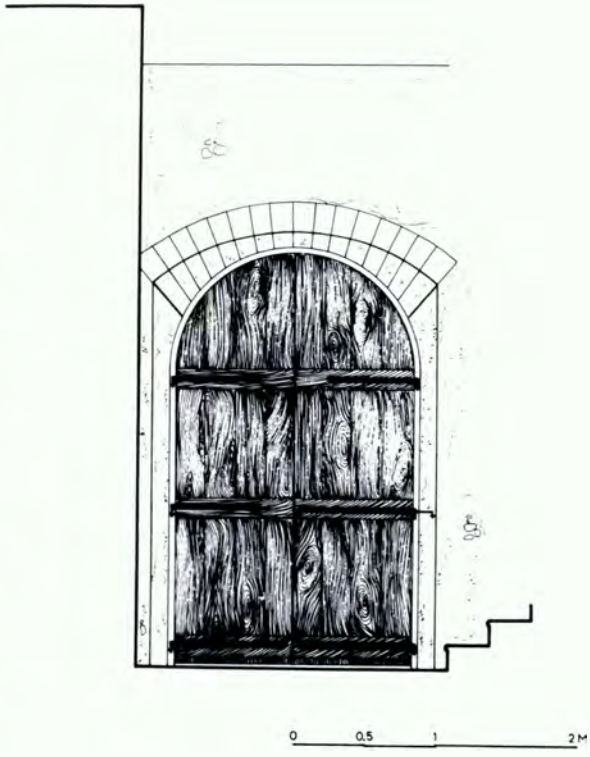

1. Χαμηλωμένο τόξο μαγαζόπορτας ἀπὸ κατεστραμμένο σπίτι τῆς ὁδοῦ Βιτσ. Κορνάρου 19, 2. Χαμηλωμένο τόξο μαγαζόπορτας στὸ ἰσόγειο τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Σουλίου 54, 3. Ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ θυρώματος τῆς ὁδοῦ Τσουδεροῦ 12.

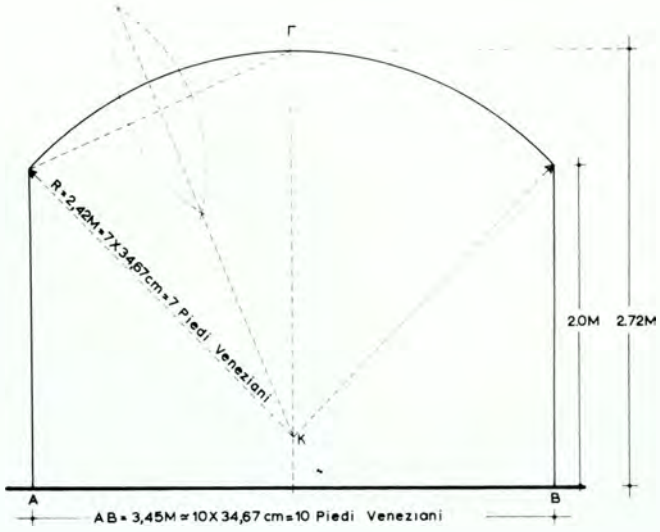

1. Χαρακτηριστικὰ γεωμετρικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ χαμηλωμένο τόξο τοῦ ἰσογείου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Νικηφ. Φωκᾶ 89, 2. Ἐρείπια κατεδαφισμένου κτηρίου, στὸ λιμάνι τῶν Χανιῶν, 3. Ὀξυκόρυφο τόξο, ἐνσωματωμένο στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο σπιτιοῦ, κοντὰ στὸ λιμάνι τοῦ Ρεθέμνου.

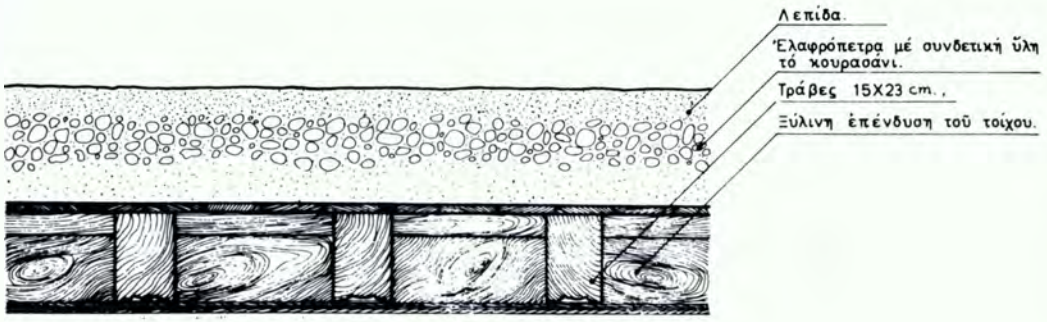

1. Ξύλινη ὀροφὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ S. Giovanni στὴν ὁδὸ 1821 τοῦ Ἡρακλείου, 2. Ξύλινη ὀροφὴ καὶ δῶμα τῆς μεγάλης ὀρθογωνικῆς αἴθουσας τοῦ τελευταίου ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9. Κατακόρυφη τομή, 3. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν ξύλινη ὀροφὴ τῆς μεγάλης αἴθουσας τοῦ τελευταίου ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Χατζηγρηγοράκη 9.

1. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο δῶμα ποὺ στέγαζε ἕναν ἀπὸ τοὺς χώρους τοῦ ἰσογείου τῆς βίλλας τῶν Clodio, στὸ χωριὸ Χρωμοναστήρι τοῦ Ρεθέμνου, 2. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ διακόσμηση τῆς ξύλινης ψευδοροφῆς τῆς κεντρικῆς αἴθουσας τοῦ ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Σουλίου 6, 3. Τμῆμα τῆς κατεστραμμένης ξύλινης στέγης τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῶν Δομηνικανῶν, κοντὰ στὸ παλιὸ λιμάνι τοῦ Ἡρακλείου.

1. Γωνιακὴ ὑδρορρόη τοῦ δώματος τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Παπαμιχελάκι 10, 2. Γωνιακὴ ὑδρορρόη τοῦ δώματος τοῦ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9, 3. Μιὰ ἀπὸ τὶς ὑδρορρόες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου τοῦ Ρεθέμνου.

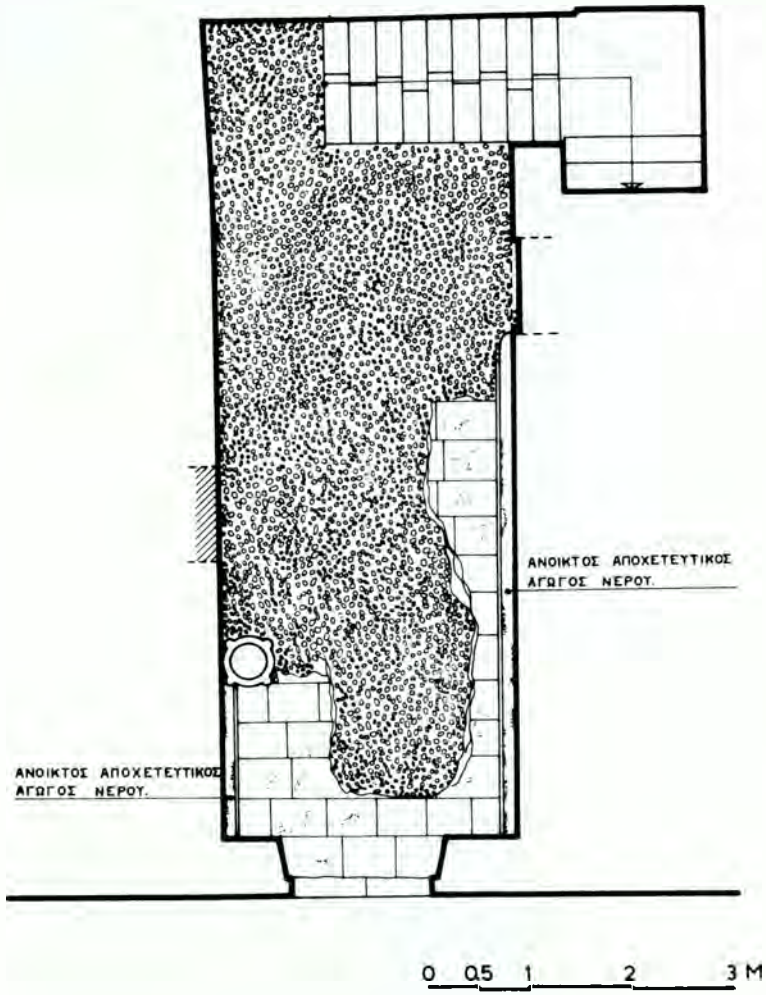

1. Σπίτι ὁδοῦ Ἀναγν. Τσίχλη 2. Ἰσόγειο. Κάτοψη τοῦ στεγασμένου χώρου τῆς εἰσόδου, 2. Σπίτι ὁδοῦ Ἀθαν. Διάκου 9. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὴ λιθόστρωτη ὑπηρεσιακὴ αὐλή.

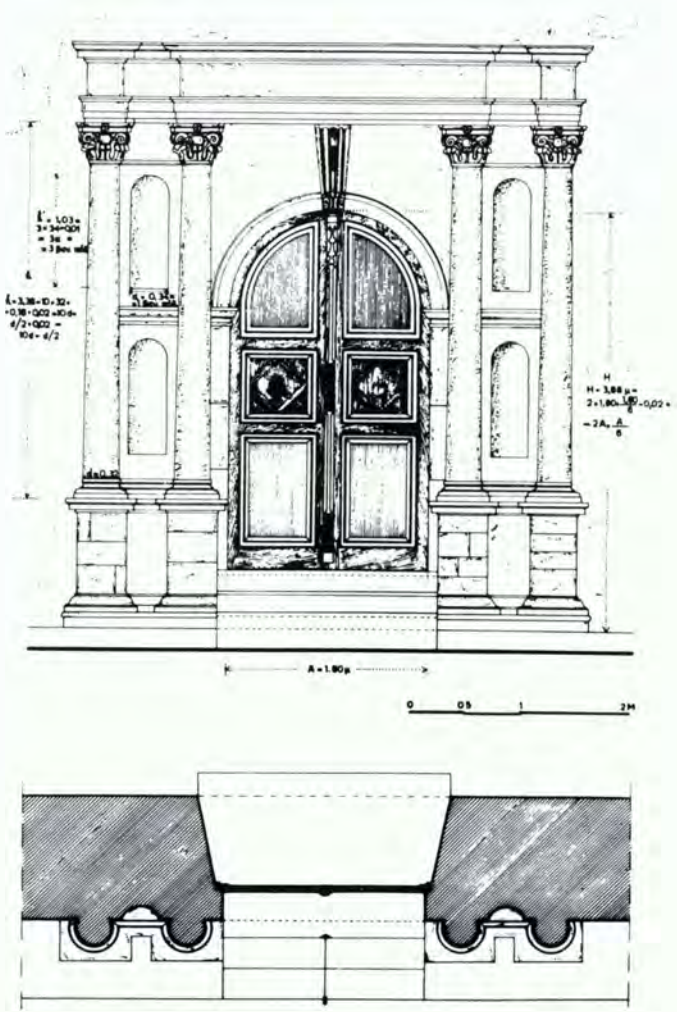

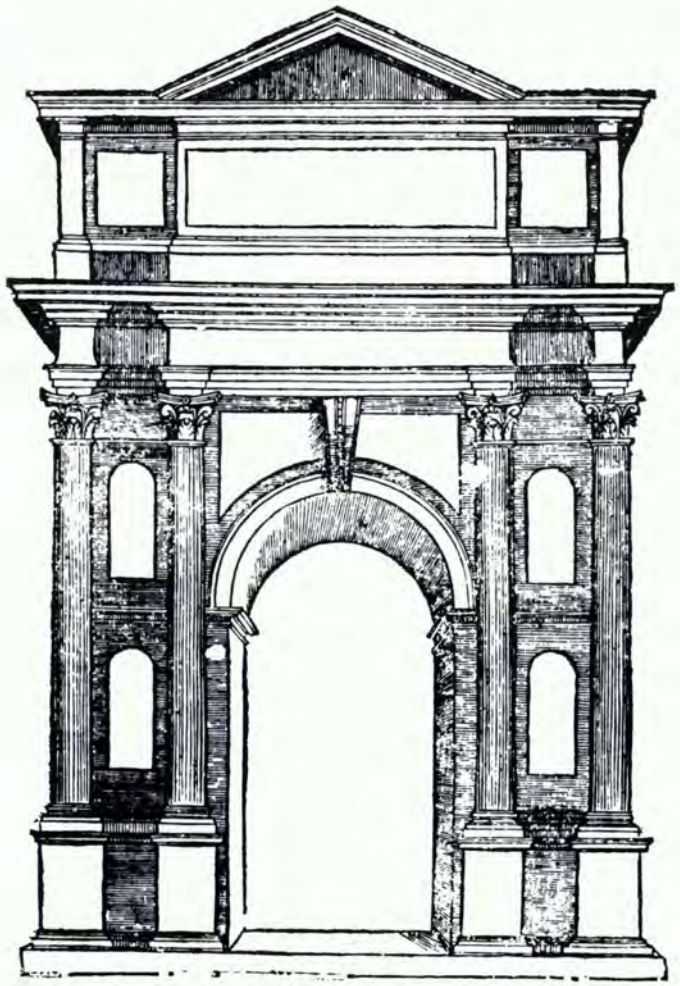

1. Τὸ θύρωμα τῆς εἰσόδου στὴν ἐκκλησία τῆς Santa Maria (τζαμὶ Γαζῆ Χουσεΐν Πασᾶ) τοῦ Ρεθέμνου. Ὄψη καὶ κάτοψη, 2. Sebastiano Serlio, Libro quarto (Βενετία, 1537), φύλ. 180ν. Πρόταση γιὰ ἕνα «Arco Corinthio».

1. Μονὴ Ἀρκαδίου. Ἡ πρόσοψη τοῦ Καθολικοῦ (1587), 2. Sebastiano Serlio, Libro quarto (Βενετία, 1537), φύλ. 175v. Πρόταση γιὰ τὴν πρόσοψη ἑνὸς «tempio sacro».

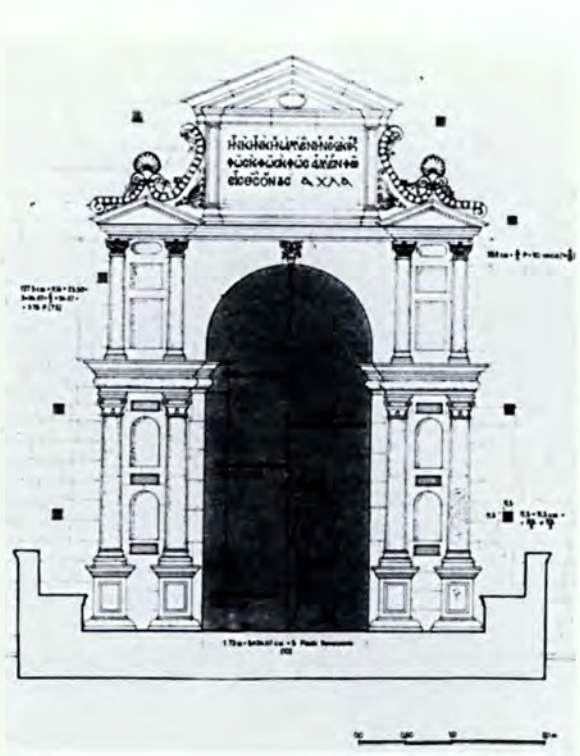

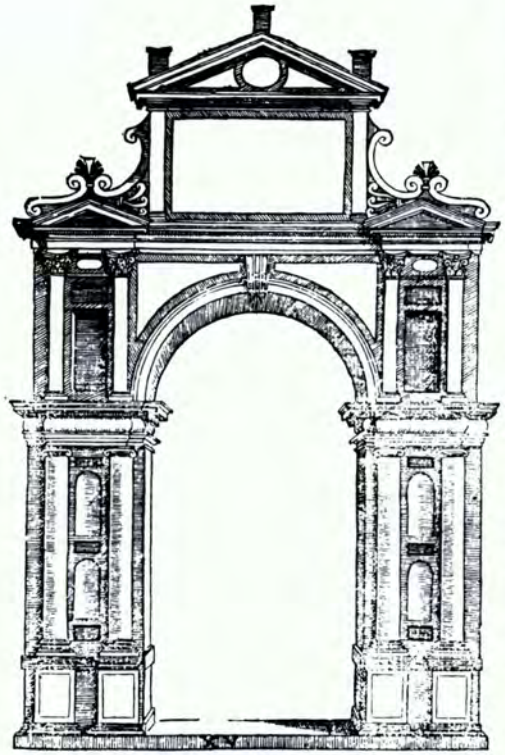

1. Μονὴ Ἁγίας Τριάδας Τζαγκαρόλων (Ἀκρωτήρι). Τὸ θύρωμα τῆς κεντρικῆς εἰσόδου. Ὄψη, 2. Sebastiano Serlio, Libro sesto (Lyons, 1551). Porta XV, 3. Τὸ θύρωμα εἰσόδου στὴν ἐκκλησία τῆς Φανερωμένης τῆς Ζακύνθου.

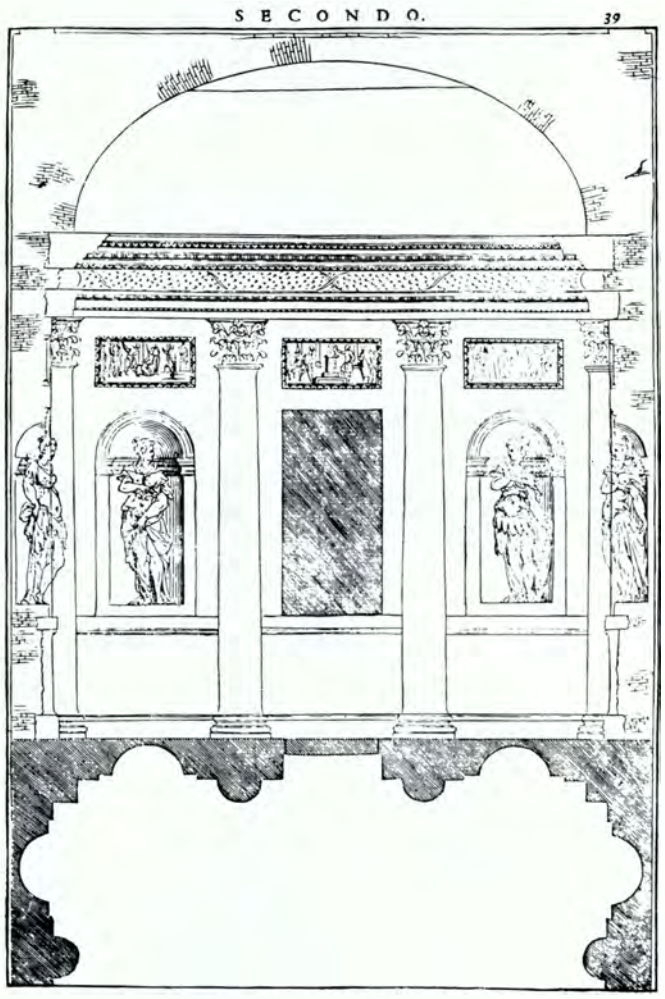

1. Ἡράκλειο. Ἡ κρήνη Priuli, κοντὰ στὴν πύλη Δερματᾶ, 2. Andrea Palladio, I quattro libri dell' Architettura (Βενετία, 1570). Libro secondo, σελ. 39: «Sale Corinthie». Ὄψη-τομὴ καὶ κάτοψη.

1. Θύρωμα τῆς βίλλας Clodio στὸ χωριὸ Πίκρης (ἐπαρχ. Ρεθέμνου). Φωτογραφία Gerola, 2. Ἡ πύλη Guora τῶν ὀχυρώσεων τοῦ βούργου τοῦ Ρεθέμνου. Σχέδιο ἀναπαράστασης κατὰ τὸν Gerola, 3. Θύρωμα βίλλας τῆς Βενετοκρατίας στὸ χωριὸ Μοῦντρος (ἐπαρχ. Ρεθέμνου). Φωτογραφία Gerola.

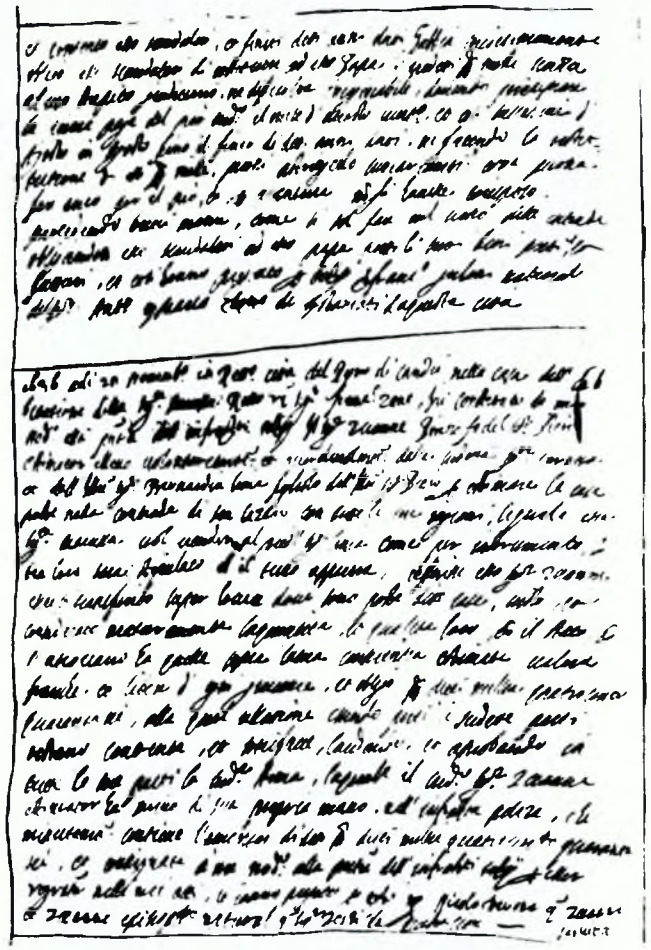

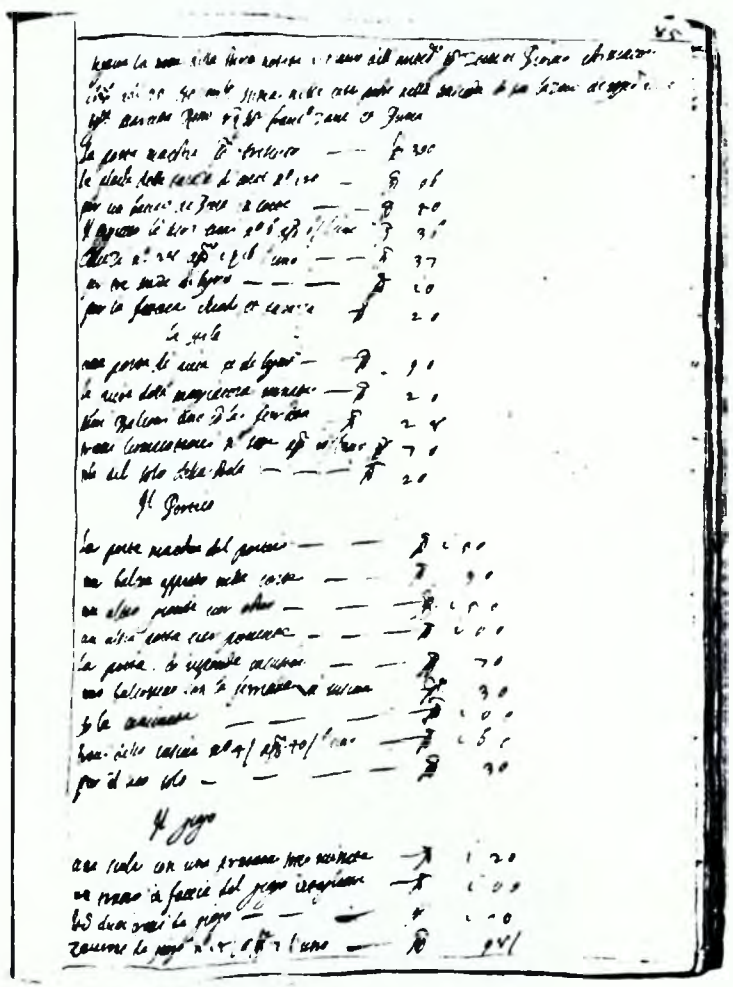

Στίμα τῶν «σπιτιῶν» τῆς Μαρούσας Ρόσο, ἀπὸ τὰ κατάστιχα τοῦ νοτάριου τοῦ Ρεθέμνου Γεωργ. Παντίμου.
Βενετία, Archivio di Stato, Busta 214:1. φύλ. 84v, 2. φύλ. 85R.

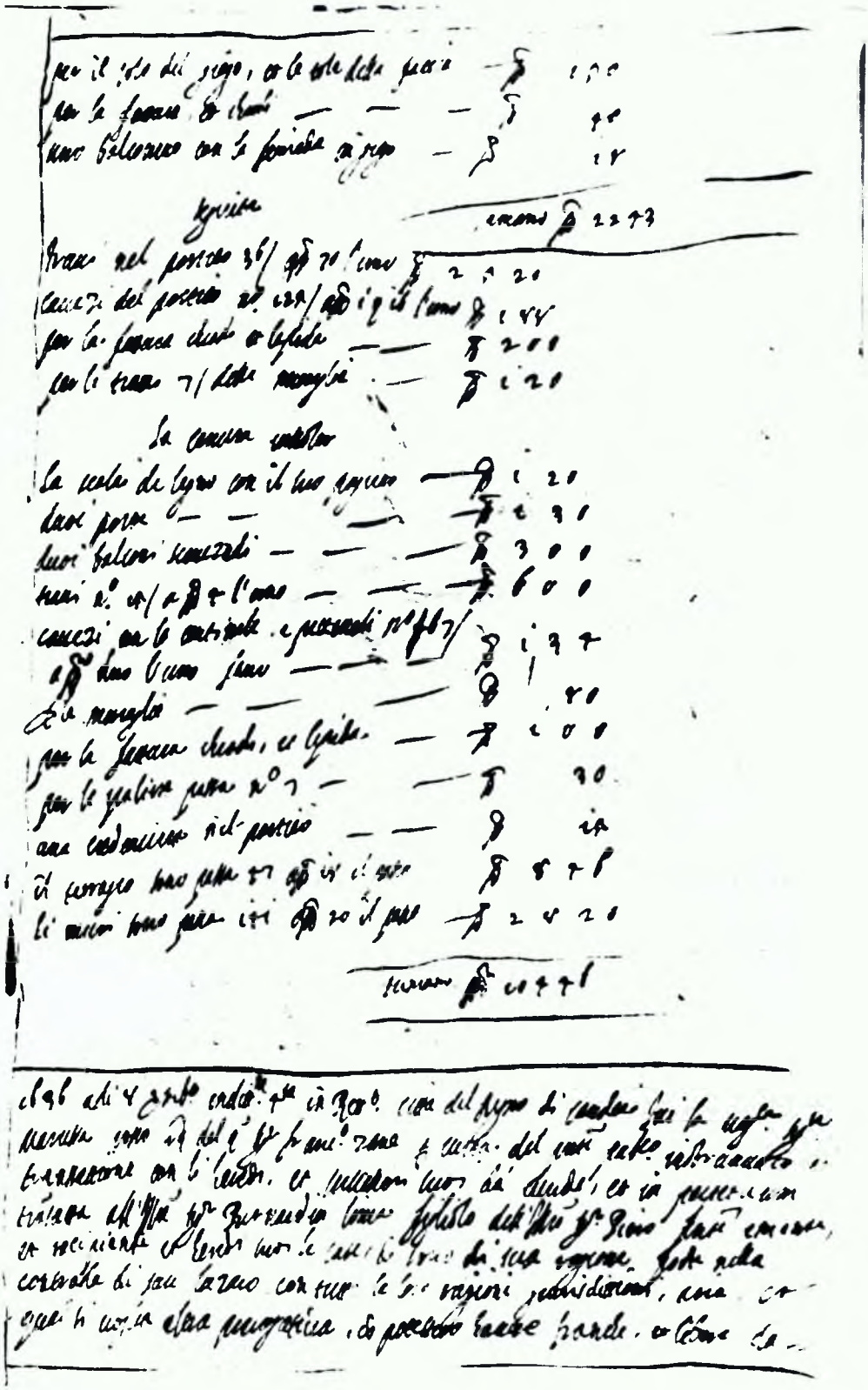

Στίμα τῶν «σπιτιῶν» τῆς Μαρούσας Ρόσο, ἀπὸ τὰ κατάστιχα τοῦ νοτάριου τοῦ Ρεθέμνου Γεωργ. Παντίμου. Βενετία, Archivio di Stato, Busta 214, φύλ. 85v.

ISBN 960-214-310-
ISSN 1108-1244